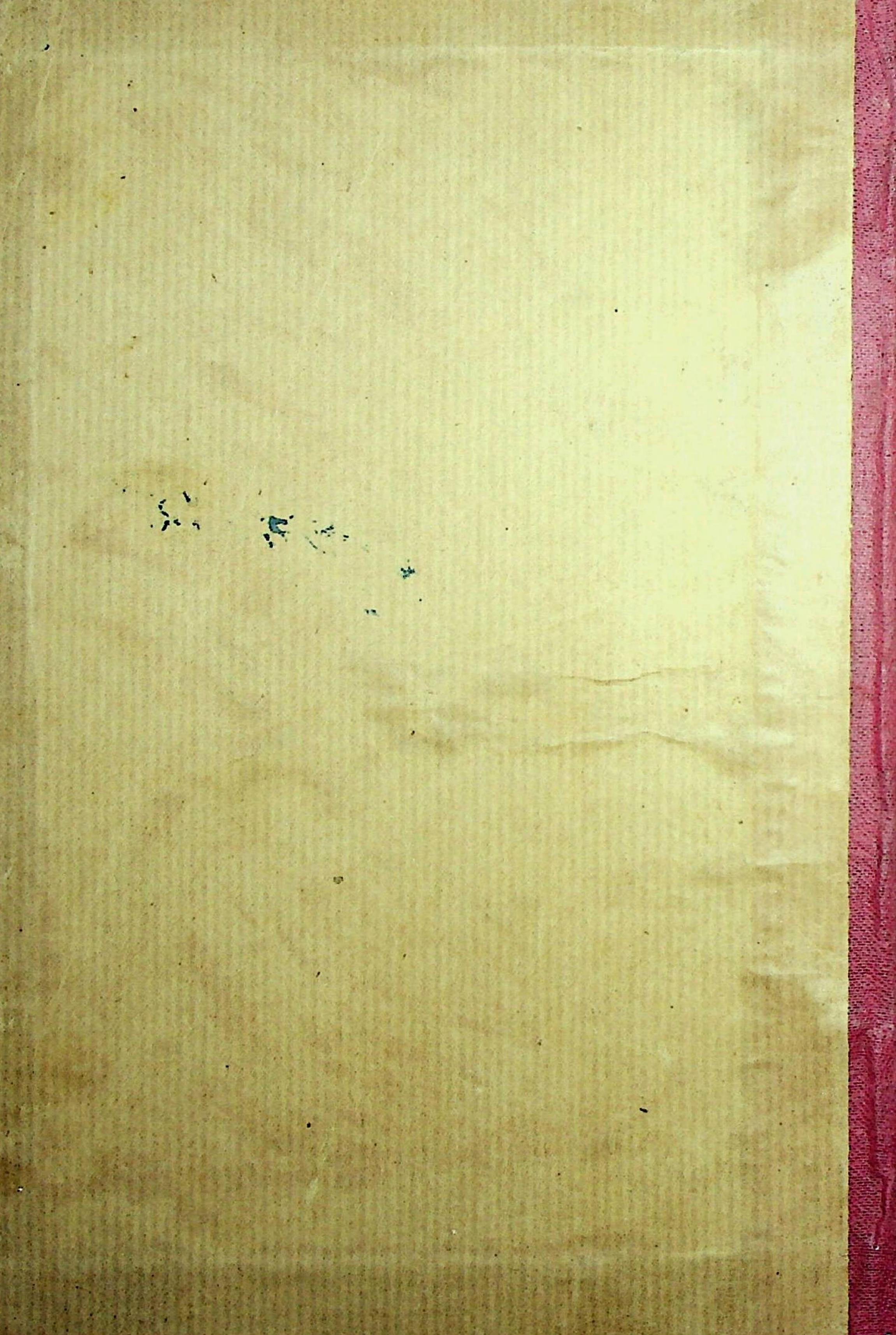

[illegible]

श्रीः

न्यायमञ्जरी।

गौतमसूत्रतात्पर्यविवृतिः।

...वाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीजयन्तभट्टकृता।

तत्पूर्वभागः

...शंकराजकीयसंस्कृतपाठशालायां साहित्यदर्शनाध्यापकेन
महामहोपाध्यायश्रीगङ्गाधरशास्त्रिणा

यथासंभवं ग्रन्थकारनिर्दिष्टप्रमाणान्तर-
स्थलप्रदर्शनपूर्वं संशोधितः।

काश्यां
मेडिकलहालनामकयन्त्रालये मुद्रितः।

संवत् १९५१।

न्यायमञ्जरीभूमिका ।

अथैषा प्रस्तूयते न्यायमञ्जरी नाम गौतमसूत्रतात्पर्यविवृतिर्मुद्रयित्वा प्रकाशयितुम् । अस्याः किल रचयिता पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणो जयन्तभट्टो नाम । यं जरन्नैयायिकपदेन व्यपदिदेश न्यायचिन्तामणावुपमानखण्डे गङ्गेशोपाध्यायः (कलिकातासोसाइटीमुद्रितपुस्तके ६१ पृ·) । अस्य च सर्वतन्त्रस्वतन्त्राच्छ्रीवाचस्पतिमिश्रादुत्तरकालभावित्वम् अस्मिन्नेव ग्रन्थे ३१२ पृ· परिहृतमाचार्यैः जातं च सम्बद्धं चेत्येकः काल इति वदद्भिः इति लेखस्य न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायाम् अ· २ आ· १ न चैकदेशोपलब्धिरवयविसद्भावादिति सूत्रव्याख्यायां दर्शनादवगम्यते । तेनास्य वाचस्पतिमिश्रादर्वाचीनत्वं गङ्गेशोपाध्यायात्प्राचीनत्वं च सिध्यति । अयं चन्द्रनाम्नः पण्डितस्य पुत्र इति वादेष्वाप्तजयो जयन्त इति यो विख्यातकीर्तिः चितावन्वर्थो नववृत्तिकार इति यं शंसन्ति नाम्ना बुधाः सूनुर्व्याप्तदिगन्तरस्य यशसा चन्द्रस्य चन्द्रत्विष इति ग्रन्थान्तिमलेखः ख्यापयति । अयं च कर्ममीमांसानिष्णातधिषणानां कुले ऽजनिष्ट स्वयं स तत्र पाण्डित्यकाष्ठामवापेति २७४ पृ· तथा ह्यस्मत्पितामह एव ग्रामकामः सांग्रहणीं कृतवान् स इष्टिसमाप्तिसमनन्तरमेव गौरमूलकं ग्राममवाप इति लेखः स्वलेखशैली तत्र शाबरभाष्यतन्त्रवार्तिकसंवादविसंवादोपन्यासप्राचुर्यं च सूचयन्ति । अस्यैव पुत्रेणाभिनन्दनाम्ना कादम्बरीकथासारो निरमायि तथा च तदुपक्रमे श्लोकाः । ४–१२ । शक्तिनामा ऽभवद् गौडो भारद्वाजकुले द्विजः । दार्वाभिसारमासाद्य कृतदारपरिग्रहः । तस्य मित्राभिधानो ऽभूदात्मजस्तेजसां निधिः । जनेन दोषोपरमप्रबुद्धेनार्चितोदयः । स शक्तिस्वामिनं पुत्रमवाप श्रुतिशालिनम् । राज्ञः कर्कोटवंशस्य मुक्तापीडस्य मन्त्रिणम् । कल्याणस्वामिनामा ऽस्य याज्ञवल्क्यइवाभवत् । तनयः शुद्धयोगार्द्धनिर्धूतभवकल्मषः । अगाधहृदयात् तस्मात् परमेश्वरमण्डनम् । अजायत सुतः कान्तश्चन्द्रो दुग्धोदधेरिव । पुत्रं कृतजनानन्दं स जयन्तमजीजनत् । व्यक्ता कवित्ववक्तृत्वफला यत्र

सरस्वती । वृत्तिकार इति व्यक्तं द्वितीयं नाम बिभ्रतः । वेदवेदाङ्गविदुषः सर्वशास्त्रार्थवादिनः । जयन्तनाम्नः सुधियः साधुसाहित्यतत्त्ववित् । सूनुः समभवत्तस्मादभिनन्द इति श्रुतः । काव्यविस्तरसंधानखेदालसधियं प्रति । तेन कादम्बरीसिन्धोः कथामात्रं समुद्धृतम् । इति । इत्थं च राजतरङ्गिण्यां चतुर्थतरङ्गे ४२ श्लोके निर्दिष्टनाम्नो मुक्तापीडनाम्नः काश्मीरनरपतेरमात्यस्य शक्तिस्वामिनः प्रपौत्रो ऽयं मुक्तापीडकालादुत्तरत्र शतवर्षानधिके काले आसीदिति निर्धारणं प्रामाणिकम् । अयं च बाणभट्टादनन्तरमिमं निबन्धमुपनिबबन्धेति अत्रैव २३६ पृष्ठे १६ पङ्क्तौ बाणस्य वाचइति लेखादवगम्यते । बाणभट्टश्च हर्षदेवसमयआसीदिति तत्कृतहर्षचरिते स्पष्टम् । तेन मुक्तापीडहर्षदेवयोः स्थितिकालस्य भूयान् विप्रकर्षो राजतरङ्गिणीपर्यालोचनया प्रतीयमानश्चिन्त्यः । अयं काव्यप्रकाशव्याख्याकृतो भरद्वाजपुत्राज्जयन्ताद् बाम्बेमुद्रितवामनाचार्यकृतटीकानिर्दिष्टनाम्नो भिन्नः यतस्तत्कृतकाव्यप्रकाशटीकायां अन्ते संवत् १३५० वर्षे इति कालो लिखितो गुर्जरराजामात्यत्वं च तस्योक्तम् । मुक्तापीडस्य कालस्तु सन् ७२५ वत्सर इत्यवगम्यते स च काश्मीरक इति कालविप्रकर्षबाहुल्याद् राजभेदाच्च द्वयोर्भेदः सिध्यति । संस्कारकौस्तुभोल्लिखिताज्जयन्तस्वामिनो भिन्नो न वेति न निश्चयः ।

अस्यां च न्यायमञ्जर्यां द्वादशाह्निकानि वात्स्यायनभाष्योपक्रमक्रममपेक्ष्य प्रतिपाद्यविषयग्रथनशैलीवैलक्षण्यं महदिति प्रतिपत्तिसौकर्याय संक्षेपेण तत्तदाह्निकप्रतिपादनीयविषया अभिधीयन्ते ।

१ प्रथमाह्निके शास्त्रारम्भं समर्थ्य पदार्थानुद्दिश्य प्रमाणलक्षणाभिधानावसरे पराभिहितलक्षणानि विस्तरेण निरस्य स्वयं प्रमाणलक्षणं तद्विभागं चाख्याय तद्द्वैविध्यमपाकृत्य चतुष्ट्वव्यवस्थापनप्रसङ्गेन विस्तरतो ऽर्थापत्त्यनुपलब्ध्योः प्रमाणान्तरत्वाक्षेपपूर्वकं तत्प्रदूष्याभावस्यावस्तुत्वनिराकरणेन तस्य पारमार्थिकतामुपपाद्य तद्विशेषनिरूपणपूर्वकं संभवैतिह्ययोः प्रमाणान्तरत्वदूषणम् ।

२ द्वितीयाह्निके गौतमोक्तं प्रत्यक्षलक्षणसूत्रं विविधाक्षेपपरिहारैरुपपाद्य प्रसङ्गेन शक्तेः कृप्तपदार्थातिरेकं न्यक्कृत्य संनिकर्षावश्यकत्वमु-

पक्षत्वे सुखादेर्ज्ञानरूपत्वमपोद्य लक्षणसूत्रस्थपदकृत्यनिर्देशप्रसङ्गेन प्रत्यक्षे बाधकशब्दस्य विषयतां वैयाकरणाभिमतां प्रदूष्याव्यपदेश्यपदस्य व्यावर्त्यान्तरप्रदर्शनं बौद्धाभिमतसविकल्पकज्ञानाप्रामाण्यनिराकरणं दर्शनान्तरीयप्रत्यक्षलक्षणखण्डनं योगिप्रत्यक्षसाधनं प्रातिभज्ञाननिरूपणं च। अनुमानलक्षणसूत्रनिरूपणावसरे तादात्म्यतदुत्पत्त्योर्व्याप्तिग्रहोपायत्वखण्डनपूर्वकं साहचर्यज्ञानस्यानुमितिहेतुतां प्रसाध्यानुमानप्रामाण्याक्षेपपरिहारौ व्यतिरेकव्याप्तिनिश्चयावश्यकता ऽनुमितिविषयस्य प्रत्यक्षत्वाभावो ऽनुमानत्रैविध्यप्रदर्शनमुखेन सामान्यतोदृष्टशेषवदनुमानयोर्वैलक्षण्यप्रदर्शनं तस्य त्रैकाल्यविषयतोपपादनप्रसङ्गेन कालनिरूपणं च। उपमानलक्षणं तत्प्रामाण्याक्षेपपरिहारौ तत्प्रदर्शनावश्यकत्वं मीमांसकाभिमतोपमाननिराकरणं च।

३ तृतीयाह्निके शब्दप्रमाणलक्षणं तस्यानुमानान्तर्भावाक्षेपपरिहारौ शब्दप्रामाण्यसमर्थनं प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वमपोद्य प्रामाण्ये गुणानां हेतुभावमुपपाद्य तन्निश्चायकनिरूपणं तत्प्रसङ्गेनाख्यात्यात्मख्यातिस्मृतिप्रमोषनिराकरणेन विपरीतख्यात्युपपादनं शब्दे परतःप्रामाण्यसमर्थनप्रसङ्गेनेश्वरानङ्गीकारपूर्वपक्षस्तत्साधकानुमानं तदाक्षेपपरिहारावसरे पक्षस्वरूपनिरूपणं हेत्वाभासनिरास ईश्वरज्ञानादेर्नित्यत्वसाधनं शब्दनित्यत्वनिराकरणं च बहुप्रपञ्चं तस्य गुणत्वजन्यत्वव्यवस्थापनं च।

४ चतुर्थाह्निके वेदानां पौरुषेयत्वं प्रसाध्य तदपौरुषेयत्वनिरासेन तेषामीश्वरैककर्तृकत्वं शब्दार्थसंबन्धनिरूपणं तन्नित्यतानिरासो वेदप्रामाण्यावगमोपायस्तदाक्षेपपरिहारावथर्ववेदप्रामाण्यं तस्य वेदेषु प्राथम्यं स्मृतिप्रामाण्यसाधनमागमादिप्रामाण्यव्यवस्था वेदप्रामाण्याक्षेपतत्परिहारप्रसङ्गेन कर्मणां त्रैविध्यं पुरुषसंस्कारकत्वं च मन्त्रप्रामाण्यसमर्थनं दृष्टफलानां विधीनां प्रामाण्याक्षेपप्रसङ्गेनाकार्ये ऽप्यर्थे पदसंगतिग्रहसमर्थनं क्रियायाः सिद्धपदार्थाङ्गत्वव्यवस्थापनं च।

५ पञ्चमाह्निके पदार्थनिरूपणप्रसङ्गेन जातिस्वीकारआक्षेपपरिहारापोहनिराकरणं जात्याश्रयनिरूपणं तन्मात्रवाच्यत्वाक्षेपपरिहारौ वाक्यार्थे विप्रतिपन्नदर्शनान्तरहेतुनिरूपणप्रसङ्गेन भावनास्वरूपनिरूपणं तद्द्वैविध्यं

शाब्दभावनानिराकरणं नञर्थो नियोगस्य प्रवर्तकत्वनिरासेन फलज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वं फलस्यैव वाक्यार्थत्वं च ।

६ षष्ठाह्निके पदस्वरूपनिरूपणप्रसङ्गेन स्फोटस्वरूपमुपपाद्य तन्निराकरणं पदार्थानां वाक्यार्थधीहेतुत्वनिरासेन पदानामेव तत्त्वव्यवस्थापनं वाक्यार्थप्रतीतौ क्रमस्तत्खण्डनमभिहितान्वयवादान्विताभिधानवादस्वरूपोपपत्तितत्प्रतिक्षेपा वेदार्थावगमोपायाक्षेपप्रसङ्गेन साध्वसाधुशब्दावगमोपायकरणतायां व्याकरणे ऽनुपपत्तितत्परिहारावित्येवमाह्निकषट्कं प्रमाणपदार्थावगमैदंपर्यप्रवृत्तं संपातायातं च बहुलमत्र ।

७ सप्तमाह्निके प्रमेयपदार्थनिरूपणप्रसङ्गेनात्मनास्तित्वनिरासेन तस्य देहादिव्यतिरेकसमर्थनं क्षणिकविज्ञानवादिनां सांख्यानां क्षणभङ्गवादिनां च निराकरणेनात्मतत्त्वप्रतिपादनम् ।

८ अष्टमाह्निके शरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखस्वरूपप्रमेयनिरूपणप्रसङ्गेनावयविसाधनमिन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वं बुद्धेरात्मगुणत्वं ज्ञानायौगपद्यं चेत्यादयो विषयाः ।

९ नवमाह्निके ऽपवर्गस्वरूपनिरूपणप्रसङ्गेन विस्तरतो ऽद्वैतमतखण्डनं पराभिमतमोक्षस्वरूपनिरासेन तस्य दुःखाभावताव्यवस्थापनम् इत्येवमाह्निकत्रयं प्रमेयपदार्थनिरूपणप्रवणम् ।

१० दशमाह्निके संशयादिनिगमनान्तपदार्थनिरूपणं तत्परीक्षा च ।

११ एकादशाह्निके तर्कप्रभृतिच्छलावसानपदार्थस्वरूपतदुपयोगनिरूपणम् ।

१२ द्वादशाह्निके जातिनिग्रहस्थानयोः स्वरूपभेदप्रयोजनप्रयोगावसरतन्निरासप्रकारोपन्यासनिर्देशश्चेत्येवमयं प्रबन्धः साकल्येन गौतमीयशास्त्रसिद्धान्तप्रतिपादकः । अयं त्वत्र विशेषो यल्लक्षणनिरूपणावसरएव तत्तत्पदार्थपरीक्षेति प्रतिज्ञातं ग्रन्थकृता १२ पृ० द्रष्टव्यम् ।

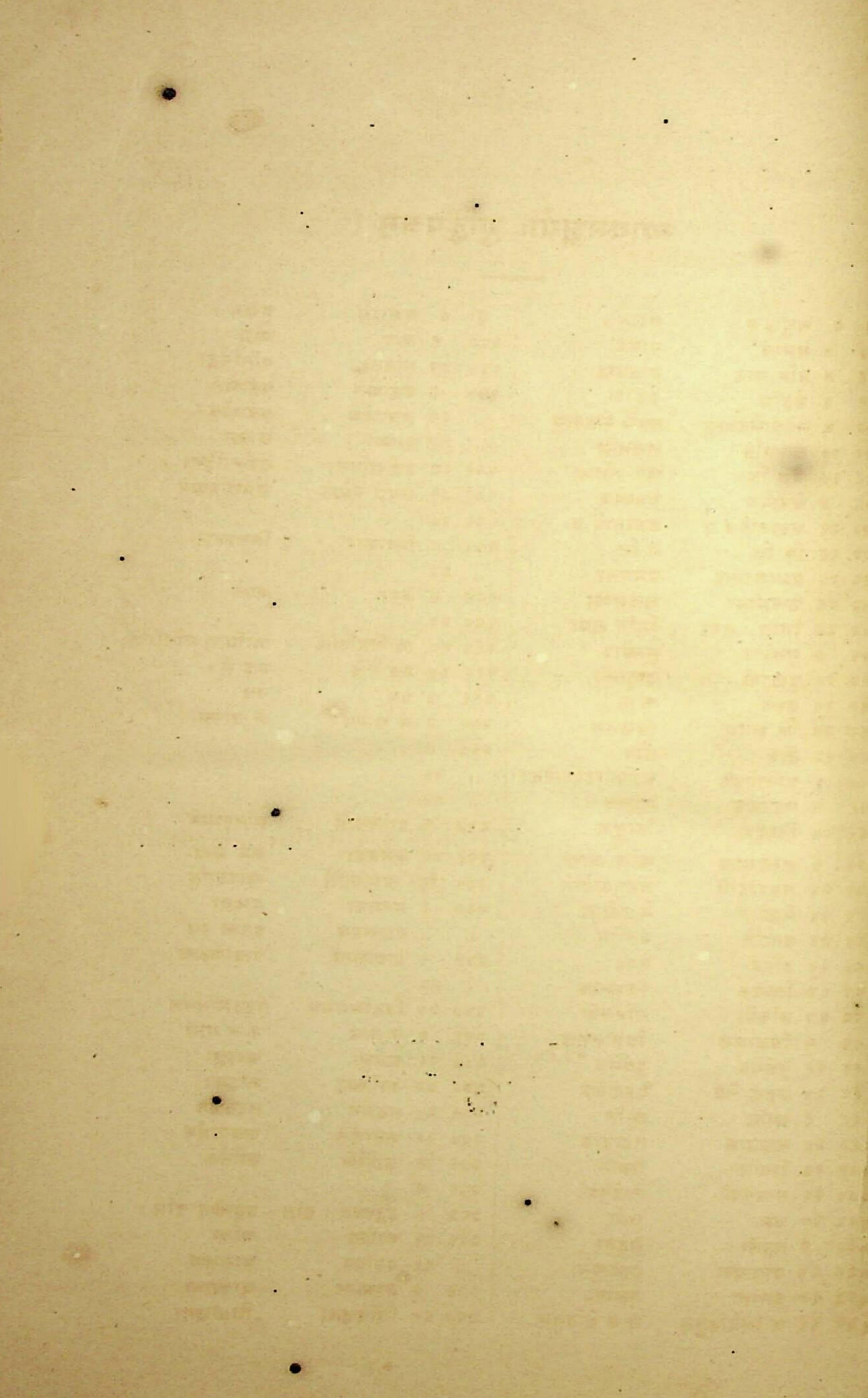
एवं मुख्यतो निर्दिष्टेषु विषयेषु तत्तत्प्रसङ्गोपपादकप्रतिद्वन्द्विविस्तृतविषयविवेकः प्रतिपृष्ठशीर्षण्यलेखेन सकलग्रन्थान्तसंयोजितसूचीपत्रेण च संपादनीय इति ।

आस्तामिदं परमदसीये ऽत्र निबन्धरत्ने सर्वत्र पूर्वोत्तरपक्षयोः प्रमाणप्राचुर्यप्रदर्शनपूर्वकं नृत्यत्पदाभिर्हृदयंगमोपपत्तिसर्वाङ्गसुन्दरीभिः सूक्तिभिर्विस्तरेणोपन्यासकौशलमधीतविद्यानां मनांसि भृशं समुल्लासयेत्सरलता च व्युत्पित्सून् संजातदर्शनलालसान् भृशमुपकुर्यादित्यवधारयता मया काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालाप्रधानाध्यक्षश्रीमदार्थरवेनिससाहिबमहोदयदत्तं प्राचीनतमं संवत् १७६४ वर्षलिखितं नातिशुद्धं पुस्तकमासाद्य पुण्यग्रामस्थराजकीयपुस्तकालयादागतं शाके १३६४ भूर्जपत्रेषु शारदाक्षरलिखितमपरं पुस्तकं संदिग्धविलुप्तापरिचितलिपिबहुलतया नात्युपयोजयता पुस्तकान्तरसाहाय्यविरहेण संदिग्धपाठनिर्णये भृशं क्लिश्यमानेन यथामति संशोधितो ऽयं प्रबन्धः। निवेशिता च ग्रन्थकृत्प्रदर्शितनिबन्धान्तरसंवादस्थलसूचिका यथासम्भवमधोभागे टिप्पणी। तमिमं निबन्धमूर्धन्यमालोचयन्तो न्यायसिद्धान्तमकरन्दरसमास्वादयन्तः शास्त्ररसिकाः सीसकाक्षरयोजकदोषेण मदीयमतिदृष्टिदौर्बल्येन च सुलभसंपाता अशुद्धीरुपेक्ष्य विलुप्तप्रायप्राचीनप्रौढसूक्तिसमासत्तिसुहिताः सफलयन्तु मामकीनं परिश्रममिति सप्रश्रयं प्रार्थयते। शम्।

फाल्गुनसुदि ११ गुरौ। सं० १९५१।

मानवल्ल्युपाख्यो गङ्गाधरशास्त्री।

न्यायमञ्जर्याः शुद्धिपत्रम् ।

पृ॰	पं॰	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
३	४	ममायं	मामयं
६	४	प्रति पाद	प्रतिपाद
९	३	ईदृंशि	ईदृंशि
१२	४	स्येवाभेदवस्तु	स्येव भेदवस्तु
१५	२४	क्षणभङ्गि	क्षणभङ्गि
१६	१५	अयं श्लि॰	अयं श्लोकः
१८	७	चैत्रस्येव	चैत्रस्येव
२०	२१	कल्पनायेव प्र	कल्पनाये प्र
२२	१६	किं चि	कं चि
३८	२५	प्रमाणान्तर	प्रमान्तर
४२	२६	शक्तमंख्या	शक्तमव्या
४२	२७	मिति । तथा	मिति तथा
४५	७	मुक्त्वोप	मुत्कोप
५२	१६	दृष्टान्ते	दृष्टान्तो
६०	१६	यश्च	न च
६२	२४	किं कृतम्	किंकृतम्
६४	१२	दीप्र	दीप
६७	५	हानोपेक्षा	हानोपादानोपेक्षा
६९	१	नयनवच	नयवच
६९	२४	निरङ्कुश	निरङ्कुश
७०	३	करणंवाह्य	करणं बाह्य
७७	१७	तदपादाने	तदनुपादाने
८१	१५	नोद्योत	नोद्द्योत
८१	२३	प्रतीति	प्रतीति
८५	११	दण्ड	दण्ड
८८	१२	विल्पक	विकल्पक
८८	१७	संन्निर्षो	संनिकर्षो
९६	१	विज्ञामत्त	विज्ञानमत्त
९६	१९	पूर्वमेव	पूर्वमेव
९८	२१	ग्रहणे नैवं	ग्रहणेनैवं
९९	९	श्रुति	श्रूति
९९	२४	तद्यदास	तद्युदास
१०३	१३	स्थिति	स्थितिं
१०५	११	नन्वतेषां	नन्वेतेषां
१०८	२०	धमा	धर्मा
११५	६	तद्वृतो	तद्वृत्ता
१२३	१५	यावत्पनः	यावत्पुनः
१२४	१०	वत्मना	वर्त्मना
१३०	१६	न निवेदितुम्	न न वेदितुम्
१५०	९	आप	आप्त
१५३	२१	गतिर्लङ्गा	गतिर्लिङ्गा
१५५	४	ग्रहाष्यते	ग्रहीष्यते
,,	१६	तत्राप्येवं	यत्राप्येवं
,,	§टि॰	वाख्या	वाक्या
१७६	१०	दर्शनादिना	दर्शनाद्विना
१७९	२१	समर्थ इष्यते	समर्थयिष्यते
१८१	१७		
१८५	८	निराकारः	निजाकारः
,,	२२		
१८६	३	कणट	कण्ठ
१८८	१३		
१९४	२०	व्यापितरिति	व्यापिता मतिरिति
१९६	२४	एव । ते	एव ते ।
१९९	२	यत्त	यत्र
२११	२	न चान्यः	न चान्त्यः ।
२१५	६		
,,	१३		
,,	१५		
२१७	१	प्रातिध्यते	प्रतिरुध्यते
२२९	२०	कर्मशब्दः	कर्म शब्दः
२३१	‡टि॰	न्याययार्ति	न्यायवार्ति
२३७	१	मन्याथा	मन्यथा
,,	,,	पठन्तएव	पठन्त एव
२४४	१	प्रत्याकत्व	प्रत्यायकत्व
,,	२८		
२४७	१७	दिदभिममत	दिदमभिमत
२५३	१	न तत्स	न न तत्स
२५४	११	ऋग्जुः	ऋग्यजुः
२७०	२२	कातिका	काठका
२७३	२५	तदर्शन	तददर्शन
२७५	१९	फलार्थनं	फलादर्शनं
२७७	*टि॰	बार्तिके	वार्तिके
२८१	६		
२८२	७	उद्गच्छेद् । इति	उद्गच्छेद् इति ।
२८५	२५	आस्ति	अस्ति
,,	२६	प्रमाणय	प्रामाण्य
२८६	७	वाक्यना	वाक्याना
२८७	२१	विविक्षता	विवक्षिताः

पृ.	पं.	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
२९७	१४	द्विसाकल	दिसकल
,,	२४		
३००	*टि.	वार्त्तिमे	वार्तिके
३१७	११		
३२०	२५		
३२१	७	यंच्छब्दे	यच्छब्दे
,,	२१	व्यंत्त्य	व्यत्त्य
३२४	४	पीडोमहि	पीडयेमहि
,,	१४	तदा यत्तु सं	तदायत्त सं
३२९	१६	संस्पृष्टो	संसृष्टो
३३७	हेडिंग	आ. ४	आ. ५
३३८	२६	कारण	करण
,,	२८	कारण	करण
३३९	२२	होत्रम	होत्रम्
,,	२३	कारण	करण
३४३	५	ालङ्गादि	लिङ्गादि
३४४	१३	यथा च	यथा च
३४५	२१	चेदत	चेटेत
३४७	६	प्रेणात्मक	प्रेरणात्मक
,,	२६	ाह	हि
३४८	२१	दृष्ट	दृष्टे
३५२	१७	नज्नि	नञ्नि
३५८	११	मात्रणा	मात्रेण
,,	१२	सिध्यते तस्मा	सिध्यतेतस्मा
३६३	७	मर्यस्पर्शि	मर्यादास्पर्शि
३६४	१	वाक्य	वाक्ये
३६८	२०	तद्रूपा	तद्रुपा
३७५	१७	निर्वृता	निर्वृता
३७८	४	ास्थत	स्थित
३८०	२	क्रिमनो	क्रिमनेनो
३८१	११	वर्सायन्त	वर्सायन्ते
३८२	२४	समाग्वसो	समाग्वासो
,,	२६	प्रतीरिति	प्रतीतिरिति
३८६	१	सत्यत्व	सत्यत्वे
३८९	१०	मन्येच्च	मन्यच्च
३९६	२३	पदर्थप्र	पदार्थप्र
३९९	२०	वाच्यता	वाचिता
४०५	३	शब्दास्या	शब्दस्या
,,	२५	कतु	कर्तुं
४११	२१	विदिति	यदिति
,,	१७	क्रिं चि	कं चि
४१३	२३	ब्रह्मणा	ब्राह्मणा
,,	२६	येवं कथ	येवंकथ

टिप्पणयाम् । ८७ । १२६ । १२८ । १४७ । १४८ । १४९ । १५३ । अत्र तन्त्रवार्तिके इत्य स्यस्थाने श्लोकवार्तिके इति पाठ्यम् ।

श्रीगणेशाय नमः ।

न्यायमञ्जरी ।

जयन्तभट्टकृता गौतमसूत्रवृत्तिः ।

नमः शाश्वतिकानन्दज्ञानैश्वर्यमयात्मने ।
सङ्कल्पसफलब्रह्मस्तम्भारम्भाय शम्भवे ॥ १ ॥
नमामि यामिनीनाथलेखालङ्कृतकुन्तलाम् ।
भवानीं भवसन्तापनिर्वापणसुधानदीम् ॥ २ ॥
सुरासुरशिरोरत्नमरीचिखचिताङ्घ्रये ।
विघ्नान्धकारसूर्याय गणाधिपतये नमः ॥ ३ ॥
जयन्ति पुरजिद्वृत्तसाधुवादपवित्रिताः ।
निदानं न्यायरत्नानामक्षपादमुनेर्गिरः ॥ ४ ॥
अक्षपादमताम्भोधिपरिमर्षरसोत्सुकाम् ।
विगाहन्तामिमां सन्तः प्रसरन्तीं सरस्वतीम् ॥ ५ ॥
नानागुणरसास्वादखिन्ना ऽपि विदुषां मतिः ।
आलोकमात्रकेणेममनुगृह्णातु नः श्रमम् ॥ ६ ॥
न्यायौषधिवनेभ्यो ऽयमाहृतः परमो रसः ।
इदमान्वीक्षिकीक्षीरान्नवनीतमिवोद्धृतम् ॥ ७ ॥
कुतो वा नूतनं वस्तु वयमुत्प्रेक्षितुं क्षमाः ।
वचोविन्यासवैचित्र्यमात्रमत्र विचार्यताम् ॥ ८ ॥
तैरेव कुसुमैः पूर्वमसकृत्कृतशेखराः ।
अपूर्वरचने दाम्नि दधत्येव कुतूहलम् ॥ ९ ॥
यद्वा निर्गुणमप्यर्थमभिनन्दन्ति साधवः ।
प्रणयिप्रार्थनाभङ्गसंविधानामशिक्षिताः ॥ १० ॥
तदियं वाङ्मयोद्यानलीलाविहरणोद्यतैः ।
विदग्धैः क्रियतां कर्णे चिराय न्यायमञ्जरी ॥ ११ ॥

अक्षपादप्रणीतो हि विततो न्यायपादपः ।
सान्द्रामृतरसस्यन्दफलसन्दर्भनिर्भरः ॥ १२ ॥
वयं मृदुपरिस्पन्दास्तदारोहणपङ्गवः ।
न तद्विभूतिप्राग्भारमालोकयितुमप्यलम् ॥ १३ ॥
तदेकदेशलेशे तु कृतो ऽयं विवृतिश्रमः ।
तमेव चानुगृह्णन्तु सन्तः प्रणयवत्सलाः ॥ १४ ॥
असद्भिरपि नात्मीयैरल्पैरपि परस्थितैः ।
गुणैः सन्तः प्रहृष्यन्ति चित्रमेषां विचेष्टितम् ॥ १५ ॥
परमार्थभावनाक्रमसमुन्मिषत्पुलककलाञ्छितकपोलम्* ।
स्वकृतीः प्रकाशयन्तः पश्यन्ति सतां मुखं धन्याः ॥ १६ ॥

इह प्रेक्षापूर्वकारिणः पुरुषार्थसम्पदमभिवाञ्छन्तः तत्साधनाधिगमोपायमन्तरेण तदवाप्तिममन्यमानास्तदुपायावगतनिमित्तमेव प्रथममन्वेषन्ते । दृष्टादृष्टभेदेन च तद्द्विविधः पुरुषार्थस्य पन्थाः । तस्य दृष्टे विषये रुचिः प्ररूढवृद्धव्यवहारसिद्धान्वयव्यतिरेकाधिगतसाधनभावे भोजनादावनपेक्षितशास्त्रस्यैव भवति प्रवृत्तिः । न हि मलिनः स्नायात् बुभुक्षितो वा ऽश्नीयादिति शास्त्रमुपयुज्यते । अदृष्टे तु स्वर्गापवर्गमात्रे नैसर्गिकमोहान्धतमसविलुप्तालोकस्य लोकस्य शास्त्रमेव प्रकाशः । तदेव सकलसदुपायदर्शने दिव्यं चक्षुरस्मदादेर्न योगिनामिव योगसमाधिजज्ञानाद्युपायान्तरमपीति । तस्मादस्मदादेः शास्त्रमेवाधिगन्तव्यम् । तच्च चतुर्दशविधं यानि विद्वांसश्चतुर्दश विद्यास्थानान्याचक्षते । तत्र वेदाः चत्वारः प्रथमो ऽथर्ववेदः† द्वितीय ऋग्वेदः तृतीयः यजुर्वेदः चतुर्थः सामवेदः । एते चत्वारो वेदाः साक्षादेव पुरुषार्थसाधनोपदेशस्वभावाः अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम आत्मा ज्ञातव्य इत्यादिश्रुतेः । स्मृतिशास्त्रमपि मन्वाद्युपनिबद्धमष्टकाशिखाकर्मप्रपाप्रवर्तनादिपुरुषार्थसाधनोपदेश्यैव दृश्यते । अश्रूयमाणफलानामपि कर्मणां फलवत्ता विधिवृत्तपरीक्षायां वक्ष्यते । सर्वो हि शास्त्रार्थः पुरुषार्थ-

* पुस्तकद्वये ऽपि परमार्थदावनेति पुलकाञ्छितेति च दृश्यते । परमार्थभावनेति पुलककलाञ्छितेति तु युक्तमिति तथैव निवेशितम् ।

† अत्रोपपत्तिं चतुर्थाह्निके स्वयमेव वक्ष्यति ।

पर्यवसायी न स्वरूपनिष्ठ इति । इतिहासपुराणाभ्यामपि उपाख्यानादिवर्णनेन वैदिक एवार्थः प्रायेण प्रतन्यते । यथोक्तम् ।

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।
बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो ममायं प्रतरिष्यतीति† ॥

तदेवं वेदपुराणधर्मशास्त्राणां स्वत एव पुरुषार्थसाधनोपदेशस्वभावत्वाद्विद्यास्थानत्वम् । अङ्गानि व्याकरणज्योतिःशिक्षाछन्दोनिरुक्तानि वेदार्थोपयोगिपदादिव्युत्पादनद्वारेण विद्यास्थानत्वं प्रतिपद्यन्ते । तेषामङ्गसमाख्यैव तदनुगामितां प्रकटयति । विचारमन्तरेणाव्यवस्थितवेदवाक्यार्थानवधारणान्मीमांसा वेदवाक्यार्थविचारात्मिका वेदाकरस्येतिकर्तव्यतारूपमनुबिभ्रतीति विद्यास्थानतां प्रतिपद्यते । तथा च भट्टः ।

धर्मे प्रमीयमाणे तु वेदेन करणात्मना ।
इतिकर्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यति ॥

अत एव सप्तममङ्गमिति न गण्यते मीमांसा प्रत्यासन्नत्वेन वेदैकदेशभूतत्वात् । विचारसहायो हि शब्दः स्वार्थे निराकाङ्क्षं प्रबोधयितुं क्षमः । न्यायविस्तरस्तु मूलस्तम्भभूतः सर्वविद्यानां वेदप्रामाण्यहेतुत्वात् । वेदेषु हि तार्किकरचितकुतर्कविप्लावितप्रामाण्येषु शिथिलितास्थाः कथमिव बहुवित्तव्ययायासादिसाध्यं वेदार्थानुष्ठानमाद्रियेरन्त्साधवः । किं वा तदानीं स्वामिनि परिम्लाने तदनुयायिना मीमांसादिविद्यास्थानपरिजनेन कृत्यमिति । तस्मादशेषदुष्टतार्किकोपमर्दद्वारकदृढतरवेदप्रामाण्यप्रत्ययाधायिन्यायोपदेशक्षममक्षपादोपदिष्टमिदं न्यायविस्तराख्यं शास्त्रं प्रतिष्ठाननिबन्धनमिति परं विद्यास्थानम् । विद्यास्थानत्वं नाम चतुर्दशानां शास्त्राणां पुरुषार्थसाधनज्ञानोपायत्वमेवोच्यते । वेदनं विद्या तच्च न घटादिवेदनमपि तु पुरुषार्थसाधनवेदनं विद्यायाः स्थानमाश्रय उपाय इत्यर्थः । तच्च पुरुषार्थसाधनपरिज्ञानोपायत्वं कस्य चित्साक्षात्कारेण कस्य चिदुपायद्वारेणेति तानीमानि चतुर्दश विद्यास्थानानीत्याचक्षते । यथोक्तम् ।

पुराणतर्कमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दशेति* ॥

---

* या॰ स्मृ॰ अ॰ १ श्लो॰ ३ । † म॰ भा॰ आ॰ प॰ अ॰ १ श्लो॰ २६५ ।

अन्यथाप्युक्तम् ।

अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।
पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दशेति ॥

पूर्वत्र तर्कशब्देनोपात्तमुत्तरत्र च न्यायविस्तरशब्देनैतदेव शास्त्रमुच्यते । न्यायस्तर्को ऽनुमानं सो ऽस्मिन्नेव व्युत्पाद्यते । यतः साङ्ख्यार्हतानां तावत्क्षपणकानां कीदृशमनुमानोपदेशकौशलं कियदेव तत्तर्केण वेदप्रामाण्यं रक्ष्यत इति नासाविह गणनार्हः । बौद्धास्तु यद्यपि अनुमानमार्गावगाहननैपुणाभिमानोद्धुरां कन्धरामुद्वहन्ति तथा ऽपि वेदविरुद्धत्वात्तत्तर्कस्य कथं वेदादिविद्यास्थानस्य मध्ये पाठः । अनुमानकौशलमपि कीदृशं शाक्यानामिति पदेपदे दर्शयिष्यामः । चार्वाकास्तु वराकाः प्रतिक्षेप्तव्या एव कः क्षुद्रतर्कस्य तदीयस्येह गणनावसरः । वैशेषिकाः पुनरस्मदनुयायिन एवेत्येवमस्यां जनतासु प्रसिद्धायामपि षट्तर्क्यामिदमेव तर्कन्यायविस्तरशब्दाभ्यां शास्त्रमुक्तम् । इयमेवान्वीक्षिकी चतसृणां विद्यानां मध्ये न्यायविद्या गण्यते आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिश्च शाश्वतीति । प्रत्यक्षागमाभ्यामीक्षितस्यान्वीक्षणमन्वीक्षा ऽनुमानमित्यर्थः । तद्व्युत्पादकं शास्त्रमान्वीक्षिकम् । ननु चतस्रश्चेद् विद्याः कथं चतुर्दश दर्शिताः । नैष विरोधः । वार्त्तादण्डनीत्योर्दृष्टैकप्रयोजनत्वेन सर्वपुरुषार्थोपदेशविद्यावर्गे गणनानर्हत्वात्त्रय्यान्वीक्षिक्योश्च तत्र निर्देशाच्चतुर्दशैव विद्याः । ननु वेदप्रामाण्यनिर्णयप्रयोजनश्चेन्न्यायविस्तरः कृतमनेन मीमांसात एव तत्सिद्धेः । तत्र ह्यर्थविचारवत्प्रामाण्यविचारो ऽपि कृत एव । सत्यम् । स त्वानुषङ्गिकः तत्र मुख्यस्त्वर्थविचार एव । पृथक्प्रस्थाना हीमा विद्याः सा च वाक्यार्थविद्या न प्रमाणविद्येति । न च मीमांसकाः सम्यग् वेदप्रामाण्यरक्षणक्षमां सरणिमवलोकयितुं कुशलाः । कुतर्ककण्टकनिकरनिरुद्धसञ्चरमार्गाभासपरिभ्रान्ताः खलु ते इति वक्ष्यामः । न हि प्रमाणान्तरसंवाददार्ढ्यमन्तरेण प्रत्यक्षादीन्यपि प्रमाणभावं भजन्ते किमुत तदधीनवृत्तिरेष शब्दः । शब्दस्य हि समयोपकृतस्य बोधकत्वमात्रं स्वाधीनमर्थतथात्वेतरत्वपरिनिश्चये तु पुरुषमुखप्रेक्षित्वमस्यापरिहार्यम् । तस्मादाप्तोक्तत्वादेव शब्दः प्रमाणीभवति नान्यथेत्येतच्चास्मिन्नेव शास्त्रे व्युत्पादयिष्यते । नन्वक्षपा-

दात्पूर्वं कुतो वेदप्रामाण्यनिश्चय आसीत् । अत्यल्पमिद*मुच्यते । जैमिनेः पूर्वं केन वेदार्थो व्याख्यातः पाणिनेः पूर्वं केन पदानि व्युत्पादितानि । पिङ्गलात्पूर्वं केन च्छन्दांसि रचितानि । आदिसर्गात्प्रभृति वेदवदिमा विद्याः प्रवृत्ताः । संक्षेपविस्तरविवक्षया तु तांस्तांस्तत्र तत्र कर्तॄनाचक्षते । ननु वेदप्रामाण्यं निर्विचारसिद्धमेव साधवो मन्यन्ते इति किमत्र विचारयत्नेन । न संशयविपर्यासनिरासार्थत्वात् । यस्य हि वेदप्रामाण्ये संशयाना विपर्यस्ता वा मतिस्तं प्रति शास्त्रारम्भः । न हि विदितवेदार्थं प्रति मीमांसा प्रस्तूयते । तदुक्तम् ।

नान्यतो वेदविद्भ्यश्च सूत्रवृत्तिक्रियेष्यते‡ इति । भवति च चतुष्प्रकारः पुरुषः अज्ञः सन्दिग्धो विपर्यस्तो निश्चितमतिश्चेति । तत्र निश्चितमतिरेष मुनिरमुना शास्त्रेणाज्ञस्य ज्ञानमुपजनयति संशयानस्य संशयमुपहन्ति विपर्यस्यतो विपर्यासं व्युदस्यतीति तान्प्रति युक्तः शास्त्रारम्भः । कुतः पुनरस्यर्षेरपि निश्चितमतित्वं जातम् । उच्यते । भवति तावदेष निश्चितमतिः स तु तपःप्रभावाद्वा देवताराधनाद्वा शास्त्रान्तराभ्यासाद्वा भवतु किमनेन तत्रैतत् स्यात्तत एव शास्त्रान्तरादस्मदादेरपि तत्त्वाधिगमो भविष्यति इति किमक्षपादप्रणीतेन शास्त्रेण । परिहृतमेतत् संक्षेपविस्तरविवक्षया शास्त्रप्रणयनस्य† साफल्यात् । विचित्रचेतसश्च भवन्ति पुरुषा इत्युक्तम् । येषामित एवाज्ञानसंशयविपर्यया विनिवर्तन्ते तान्प्रत्येतत्प्रणयनं सफलमितीदं प्रणीतवानाचार्यः । तत्रेदमादिसूत्रम् ।

प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः ॥ १ ॥

ननु किमर्थो ऽयमादिवाक्यारम्भः । को ऽयं प्रश्नः । शास्त्रं चेदारम्भणीयं क्रमवृत्तित्वाद्वाचः प्रथममवश्यं किमपि वाक्यं प्रयोक्तव्यं न ह्यादिवाक्यमकृत्वा द्वितीयादिवाक्यप्रणयनमुपपद्यते इति ग्रन्थकरणमेवाघटमानं

* अत्यल्पस्येदमुच्यत इति मूले ।

† शास्त्रप्रणयनं यस्य साफल्यादिति मूले पाठः ।

‡ श्लो॰ वा॰ श्लो॰ ४३ ।

स्यात् । आह । न खल्वेवं न जाने किं तु यदेव शास्त्रे व्युत्पाद्यत्वेन स्थितं तदेव व्युत्पाद्यतां किमादौ तदभिधेयप्रयोजनकीर्त्तनेन । उच्यते ।

आदिवाक्यं प्रयोक्तव्यमभिधेयप्रयोजने ।
प्रति पादयितुं श्रोतृप्रवाहोत्साहसिद्धये ॥
अभिधेयफलज्ञानविरहास्तमितोद्यमाः ।
श्रोतुमल्पमपि ग्रन्थमाद्रियन्ते न सूरयः ॥

को हि नाम विद्वानविदितविषये निष्प्रयोजने च कर्मणि प्रवर्त्तते । आह च भट्टः ।

सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणो वा ऽपि कस्य चित् ।
यावत्प्रयोजनं नोक्तं तावत्तत्केन गृह्यतइति* ॥

ननु प्रयोजनपरिज्ञानमादौ श्रोतृणां कुतस्त्यमिति चिन्त्यम् । किमस्मादेव वाक्यादुत युक्तितः वाक्यं तावदनिश्चितप्रामाण्यं कथं प्रयोजननिश्चयाय प्रभवति संशयाद्वा प्रवृत्तौ वेदार्थे ऽपि तथैव स्यादिति शास्त्रमनारब्धव्यं स्यात् । युक्तितः प्रयोजनावगमः शास्त्रे सर्वस्मिन्नधीते सति सम्भवति नेतरथेति तदवगमपूर्विकायां प्रवृत्तावितरेतराश्रयः शास्त्राधिगमात् प्रयोजनपरिज्ञानं प्रयोजनपरिज्ञानाच्च शास्त्रश्रवणे प्रवृत्तिः । उच्यते । आदिवाक्यादेव श्रोतुः शास्त्रप्रयोजनपरिज्ञानमर्थसंशयाच्च श्रवणे प्रवृत्तिः ।

वेदे ह्यसिद्धप्रामाण्ये महाक्लेशेषु कर्मसु ।
नानर्थशङ्कया युक्तमनुष्ठानप्रवर्त्तनम् ॥
बहुवित्तव्ययायासवियोगसुगमे ऽध्वनि ।
प्रवृत्तिरुचितोदारफले लघुपरिश्रमे ॥
शृण्वन्त एव जानन्ति सन्तः कतिपयैर्दिनैः ।
किमेतत्सफलं शास्त्रमुत मन्दप्रयोजनम् ॥
सूक्ष्मेक्षिका तु यद्यच क्रियते प्रथमोद्यमे ।
असौ सकलकर्त्तव्यविप्रलोपाय कल्पते ॥
आर्त्तो हि भिषजं पृष्ट्वा तदुक्तमनुतिष्ठति ।
तस्मिन्त्सविचिकित्सस्तु व्याधेराधिक्यमाप्नुयात् ॥

---

* श्लो· वा· श्लो· १२ ।

तेनादिवाक्याद्विज्ञाय साभिधेयं प्रयोजनम् ।
तत्सम्भावनया कार्यस्तच्छास्त्रश्रवणादरः ॥

यैरप्यादिवाक्यमित्थं व्याख्यायते किलानन्वितपदार्थकं वाक्यमनुपादेयं दशदाडिमादिवाक्यवत् । अन्वितपदार्थकमपि निष्प्रयोजनमनुपादेयमेव सदसद्वायसदशनविमर्शवाक्यमिव । तदिहोपादेयताव्यापकप्रयोजनाद्यनुपलम्भादनादरणीयत्वमिति व्यापकानुपलब्ध्या प्रत्यवतिष्ठमानः प्रयोजनाद्यभिधायिनाऽऽदिवाक्येन निवृत्ताशङ्कः क्रियते इति तैरपि प्रयोजनप्रतिपादनमेवादिवाक्यस्यार्थ इत्युक्तं भवति । तत्प्रतिपादनेनैव व्यापकानुपलब्धिपरिहारादाशङ्का निवारिता भवति इति । यदपि प्रवृत्तिहेतोरर्थसंशयस्य तर्कापरनाम्न औचित्यस्य वा समुत्पादनमादिवाक्येन क्रियते इति केचिदाचक्षते तदपि प्रयोजनाभिधानद्वारकमेव । प्रयोजनविषयो हि संशयो वा सम्भावनाप्रत्ययो वा प्रवृत्त्यङ्गभूतस्तेनोत्पादनीय इति तदुत्पत्तौ प्रयोजनाभिधानमेवादिवाक्यस्य व्यापारः संशयस्तु वस्तुवृत्तोपनत एव पुरुषवचसां द्वैविध्यदर्शनात् । शौचसमाचारसाधुतादिना तु तस्मिन् सम्भावनाप्रत्ययोऽपि लोकस्य भवतीति । तस्मात्प्रयोजनप्रतिपादनार्थमेवादिवाक्यमिति सूक्तम् ।

यच्च श्रोतृप्रवृत्त्यङ्गं तद्वक्तुं युक्तमादितः ।
न च प्रयोजनज्ञानादन्यदस्ति प्रवर्त्तकम् ॥

अभिधेयकथनमपि तत्साध्यप्रयोजनोपपादनाय श्रोतृबुद्धिसमाधानाय च कर्त्तव्यमेव ।

अर्थाक्षिप्तस्तु संबन्धः फलशास्त्राभिधेयगः ।
तन्निर्देशेन सिद्धत्वान्न स्वकण्ठेन कथ्यते ॥

अभिधेयस्य शास्त्रस्य वाच्यवाचकभावलक्षणः संबन्धः शास्त्रार्थस्य निःश्रेयसस्य च साध्यसाधनभावः संबन्धः तदाश्रयनिर्देशादेव सिद्धः । अभिधेयास्तु प्रमाणादयो निग्रहस्थानपर्यन्ताः षोडश पदार्थाः प्रथमसूत्रे निर्दिष्टास्तेषां स्वरूपमुपरिष्टाद्वक्ष्यते । अर्थपरिच्छित्तिसाधनानि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि । तत्परिच्छेद्यमात्मादि । नानार्थावमर्शः संशयः । हिताहितप्राप्तिपरिहारौ तत्साधनं च प्रयोजनम् । हेतोः प्रतिबन्धावधारणं दृष्टान्तः । प्रमाणतोऽभ्युपगम्यमानः सामान्यविशेषवानर्थः सिद्धान्तः । परार्थानुमान-

वाक्यैकदेशभूताः प्रतिज्ञादयो ऽवयवाः । सन्दिग्धेऽर्थे ऽन्यतरपक्षानुकूलकारण-दर्शनात्तस्मिन्सम्भावनाप्रत्ययस्तर्कः । साधनोपलम्भजन्मा तत्त्वावबोधो निर्णयः । वीतरागवस्तुनिर्णयफलो वादः । विजिगीषुकथा पुरुषशक्तिपरीक्षण-फला जल्पः । तद्विशेषो वितण्डा । अहेतवो हेतुवदवभासमाना हेत्वाभासाः । अर्थविकल्पैः वचनविघातश्छलम् । हेतुप्रतिबिम्बनप्रायं प्रत्यवस्थानं जातिः । सत्यवस्त्वप्रतिभासः विपरीतप्रतिभासश्च निग्रहस्थानम् । तत्र वक्ष्यमाणल-क्षणसूत्रनिर्देशानुसारेण कानि चिदेकवचनान्तानि पदानि विग्रहे ग्रहीत-व्यानि प्रमाणावयवहेत्वाभासानां बहुवचनेन विग्रहो दर्शयितव्यः शेषाणा-मेकवचनेन लक्षणसूत्रेषु तथा निर्देशात् । एवं चोद्देशलक्षणयोरेकविषयता नितरां दर्शिता भवति । इतरेतरयोगे द्वन्द्वः समासः । प्रमाणादीनां तत्त्वमिति सम्बन्धमात्रे षष्ठी । तत्त्वस्य ज्ञानं निःश्रेयसस्याधिगम इति कर्मणि षष्ठ्यौ । तत्त्वस्य ज्ञायमानत्वेन निःश्रेयसस्य चाधिगम्यमानत्वेन कर्मत्वात् । नन्वेवं व्याख्या-यमाने तत्त्वप्रमाणादिपदसापेक्षत्वेनासमर्थत्वादसमासः प्राप्नोति सापेक्षम-समर्थं भवतीत्याहुः । न चेदं प्रधानं सापेक्षं येन भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समास इति राजपुरुषः शोभन इतिवत्समस्यते उत्तरपदार्थ-प्रधानत्वात्षष्ठीतत्पुरुषस्य ज्ञानमेवात्र प्रधानं तत्त्वमुपसर्जनम् । अतश्च ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इतिवदसमास एव युक्तः । ननु ज्ञानमपि प्रमाणादिसा-पेक्षं भवत्येव तद्विषयं हि तदिति । न तत्त्वपदेनास्य निराकाङ्क्षीकृतत्वात् । तत्त्वस्य ज्ञानमिति तदिदानीं तत्त्वमेव सापेक्षं वर्तते कस्य तत्त्वमिति तस्मात्तत्त्वस्योपसर्जनस्य सतः सापेक्षत्वादसमास एवेत्येवमभिशङ्कमानाः के चन तत्त्वं च तज्ज्ञानं चेति कर्मधारयं व्याचचक्षिरे तत्पुनरयुक्तम् । ज्ञानस्य स्वतस्तत्त्वातत्त्वविभागाभावात् । विषयकृतो हि ज्ञानानां तथाभावो ऽतथाभावो वा तदेतत्तत्त्वविषयज्ञानं भवति न स्वतस्तत्त्वस्वभावम् । किं पुनरिदं तत्त्वं नाम सतो ऽसतो वा वस्तुनः प्रमाणपरिनिश्चितस्वरूपं शब्द-प्रवृत्तिनिमित्तं तदित्युच्यते । तस्य भावस्तत्त्वमिति तच्च ज्ञानेन निश्चीयते । तत्परिच्छिन्दज्ज्ञानं तत्त्वज्ञानमित्युच्यते । ज्ञानस्यापि तद्रूपं ज्ञानान्तरपरि-च्छेद्यमेव भवति । निर्णयतत्त्वाच्च प्रमाणादय इति व्यतिरेकनिर्देश एव युक्तः । न चासमासप्रसङ्गमात्रादन्यथा वर्णनमुचितम् । ईदृशानां समा-

षानां सामर्थ्यानपायेन बहुशो दृष्टत्वाद् देवदत्तस्य गुरुकुलमिति । उपसर्जनं नोपसर्जनमिति न कारणमेतत्समासे विग्रहवाक्यसमानार्थतया समासो भवति स चेह विद्यते एव । वैयाकरणा अपि ईदृंशि पदानि समस्यन्त्येव । अथ शब्दानुशासनं केषां शब्दानां लौकिकानां वैदिकानां चेति । तस्माद्यथाभाष्यमेव षष्ठीचयव्याख्यानमनवद्यम् ।

ननु षोडशपदार्थतत्त्वज्ञानस्य कथं निःश्रेयसाधिगमहेतुत्वमिति वक्तव्यम् । वेदप्रामाण्यसिद्ध्यर्थं चेदं शास्त्रमिति तावन्मात्रमेव व्युत्पाद्यतां किं षोडशपदार्थकन्यायग्रन्थनेन । उच्यते । आत्मापवर्गपर्यन्तद्वादशविधप्रमेयज्ञानं तावदन्यज्ञानानौपयिकमेव साक्षादपवर्गसाधनमिति वक्ष्यामः । तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञाननिरासे सति तन्मूलः संसारो निवर्तते इति प्रमेयं तावदवश्योपदेश्यम् । तस्य तु प्रमेयस्यात्मादेरपवर्गसाधनत्वाधिगम आगमैकनिबन्धनः ।

तस्य प्रामाण्यनिर्णीतिरनुमाननिबन्धना ।
आप्तोक्तत्वं च तल्लिङ्गमविनाभावि वक्ष्यते ॥
प्रतिबन्धग्रहे तस्य प्रत्यक्षमुपयुज्यते ।
को ऽन्यस्सन्तरणे हेतुरनवस्थामहोदधेः ॥
आयुर्वेदादिवाक्येषु दृष्ट्वा प्रत्यक्षतः फलम् ।
वचः प्रमाणमाप्तोक्तमिति निर्णीयतां यतः ॥

उपमानं तु क्व चित्कर्मणि सोपयोगमित्येवं चतुष्प्रकारमपि प्रमाणं प्रमेयवदुपदेष्टव्यम् । संशयादयस्तु पदार्था यथासम्भवं प्रमाणेषु प्रमेये चान्तर्भवन्तो ऽपि न्यायप्रवृत्तिहेतुत्वात्पृथगुपदिश्यन्ते । न्यायश्च वेदप्रामाण्यप्रतिष्ठापनपूर्वकत्वेन पुरुषार्थोपयोगित्वमुपयातीति दर्शितम् ।

तत्र नानुपलब्धे ऽर्थे न निर्णीते प्रवर्तते ।
किं तु संशयिते न्यायस्तदङ्गं तेन संशयः ॥
प्रयोजनमनुद्दिश्य न च न्यायं प्रयुञ्जते ।
दृष्टान्तः पुनरेतस्य सम्बन्धग्रहणास्पदम् ॥

सिद्धान्तो ऽपि धर्मप्रापणेनाश्रयासिद्धतामपोद्धरन्न्यायं प्रवर्तयति । ननु संशयपदेन न्यायविषयं सन्दिग्धं धर्मिणमभिदधता ऽऽश्रयासिद्धिरपो-

द्भुतैव । सत्यम् । क्वचित्तु विषये संशयमन्तरेणापि न्यायप्रवृत्तिर्दर्शयिष्यते इति संशयितैकविषयन्यायनियमाभावात्सिद्धान्तो ऽपि वक्तव्यः ।

न्यायाभिधाने ऽवयवाः परं प्रत्युपयोगिनः ।
परार्थमनुमानं च तदाहुर्न्यायवादिनः ॥

ननु प्रतिज्ञोदाहरणाभ्यां तदभिधेयौ सिद्धान्तदृष्टान्तौ गम्येते एव किं पृथगुपादानेन । यद्येवं हेत्वाख्येनावयवेन तदभिधेयसिद्धेरनुमानमपि पृथग् न वक्तव्यं स्यात् । एवं भवतु किं नश्छिन्नम् । मैवम् । अभिधेये न्याये निरूपणीये तदभिधायिनामवयवानामवसर इति तदर्थः प्रथमं व्युत्पादनार्हो भवतीतरथा ऽवयवमात्रोपदेशएव शास्त्रं समाप्येत । तर्कः संशयविज्ञानविषयीकृततुल्यकल्पपक्षद्वयान्यतरपक्षशैथिल्यसमुत्पादनेन तदितरपक्षविषयं प्रमाणमक्लेशसम्पद्यमानप्रतिपक्षव्युदासमनुगृह्णाति मार्गशुद्धिमादधान इति पृथगुपदिश्यते । स चाशयशुद्धिमुपदर्शयितुं वादे प्रयोक्ष्यते इति अन्यतराधिकरणनिर्णयमन्तरेण न पर्यवस्यति न्यायोपरमकारणत्वेन तस्य प्रवर्त्तको निर्णय इतरथा निरवसानमनासादितफलं को नाम न्यायमारभेत । ननु तत्त्वज्ञानपदेन गतार्थत्वान्न पृथग्वक्तव्यो निर्णयः निर्णयो हि तत्त्वज्ञानमेव । अस्त्येतत् । किं तु षोडशपदार्थतत्त्वज्ञानं प्रमाणान्तरकरणकमपि भवति न तस्य न्यायोपरमहेतुत्वमेष तु साधनदूषणसरणिचोदजन्मा निर्णयस्तदुपरमहेतुः पृथगुपादानमन्तरेण न लभ्यते । नन्वनुमानपदादेष तर्हि यथाभिलषितो लप्स्यते निर्णयः । तदयुक्तम् । अनुमानफलं निर्णयो नानुमानम् । करणस्य प्रमाणत्वान्निर्णयोपादानमन्तरेण तदनुमानमफलमपर्यवसितं स्यात् । उभाभ्यां तर्हि तत्त्वज्ञानानुमानपदाभ्यामयमाक्षेप्स्यते निर्णयः । अनुमानस्य तत्त्वज्ञानान्तत्वात् । न । निर्णयोपादानाद्विना तदन्तत्वासिद्धेः लिङ्गाभाससमुत्थतत्त्वज्ञानाभाससम्भवात् । ननु संशयपूर्वकत्वादनुमानस्य सामर्थ्यान्निर्णयान्ततैव भविष्यति इति संशयानुमानतत्त्वज्ञानपदैर्गतार्थो निर्णयः । मैवम् । संशयपूर्वकत्वे ऽप्यनुमानस्य तदाभासोपजनितनिर्णयाभाससम्भवात् । न चैष नियमः संशयपूर्वकमनुमानमिति । तस्मादनुमानस्य विशिष्टनिर्णयावसानत्वलाभाय निर्णयपदमुपादेय-

मित्यलं प्रसङ्गेन । वादे तु विचार्यमाणे न्यायः संशयच्छेदनेनाध्यवसितावबोधमध्यवसिताभ्यनुज्ञातं च विदधत्तत्त्वपरिशुद्धिमादधातीति वीतरागैः शिष्यसब्रह्मचारिभिः सह वादः प्रयोक्तव्यः । जल्पवितण्डे तु दुष्टतार्किकोपरचितकपटदूषणाडम्बरसन्त्रास्यमानसरलमतिसमाश्वासनेन तद्धृदयस्थतत्त्वज्ञानसंरक्षणाय क्व चिदवसरे वीतरागस्याप्युपयुज्यन्ते इति वक्ष्यामः । हेत्वाभासाः सम्यग्न्यायप्रविवेकोपकारद्वारेण तदुपयोगिनो हेत्वाभासस्वरूपावधारणे हि सति तद्विलक्षणतया हेतवस्सुखमवगम्यन्ते । नन्वत्र विपर्ययो दृश्यते हेत्ववगमे सति तदितरहेत्वाभासव्यवस्थापनात् । सत्यमेवम् । तथा ऽपि प्रयोक्तुं च द्वयमपि ज्ञेयं हेतवः प्रयुज्यन्ते हेत्वाभासाश्च परिह्रियन्ते इति । यत्तु निग्रहस्थानपरिगणिता अपि हेत्वाभासाः पुनरुपदिश्यन्ते तद्वादे चोदनीया भविष्यन्तीत्याशयेन । छलजातिनिग्रहस्थानानि जल्पवितण्डोपकरणानि तेषामवधृतस्वरूपाणां स्ववाक्ये परिवर्जनं क्व चिदवसरे प्रयोगः परप्रयुक्तानां च प्रतिसमाधानमित्यादि शक्यक्रियम् । अतस्तान्यपि जल्पवितण्डाङ्गत्वाज् ज्ञातव्यानीति पृथगुपदिश्यन्ते ।

> दुःशिक्षितकुतर्कांशलेशवाचालिताननाः ।
> शक्याः किमन्यथा जेतुं वितण्डाटोपपण्डिताः ॥
> गतानुगतिको लोकः कुमार्गं तत्प्रतारितः ।
> मा गादिति च्छलादीनि प्राह कारुणिको मुनिः ॥
> तदेवमुपदेष्टव्याः पदार्थाः संशयादयः ।
> तन्मूलन्यायनिर्णयवेदप्रामाण्यसंविदे ॥
> तेनागमप्रमाणत्वद्वाराऽऽखिलफलप्रदा ।
> इयमान्वीक्षिकी विद्या विद्यास्थानेषु गण्यते ॥

आह च भाष्यकारः ।

> प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम् ।
> आश्रयः सर्वधर्माणां विद्योद्देशे परीक्षितेति ॥

इत्येष षोडशपदार्थनिबन्धनेन निःश्रेयसस्य मुनिना निरदेशि पन्थाः । अन्यस्तु सन्नपि पदार्थगणो ऽपवर्गमार्गोपयोगविरहादिह नोपदिष्टः ॥

त्रिविधा चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिरुद्देशो लक्षणं परीक्षेति । नामधेयेन पदार्थाभिधानमुद्देशः । उद्दिष्टस्य तत्त्वव्यवस्थापको धर्मो लक्षणम् । लक्षितस्य तल्लक्षणमुपपद्यते न वेति विचारः परीक्षा । ननु च विभागलक्षणा चतुर्थ्यपि प्रवृत्तिरस्त्येवाभेदवत्सु प्रमाणसिद्धान्तच्छलादिषु तथा व्यवहारात् । सत्यम् । प्रथमसूत्रोपदिष्टे भेदवति पदार्थे भवत्येव विभागः उद्देशरूपानपायात्तु उद्देश एवासौ । सामान्यसञ्ज्ञया कीर्त्तनमुद्देशः प्रकारभेदसञ्ज्ञया कीर्त्तनं विभाग इति । तथा चोद्देशतयैव तत्र तत्र भाष्यकारो व्यवहरति । अयथार्थः प्रमाणोद्देश इत्याक्षेपे तस्माद्यथार्थ एव प्रमाणोद्देश इति च समाधानमभिदधानः । तस्मात्त्रिविधैव प्रवृत्तिः । तत्रोद्देशः प्रथममवश्यं कर्त्तव्यः अनुद्दिष्टस्य लक्षणपरीक्षानुपपत्तेः। सामान्यविशेषलक्षणयोरपि पौर्वापर्यनियमो ऽस्त्येव। अलक्षिते सामान्ये विशेषलक्षणावसराभावात् । परीक्षा तु लक्षणोत्तरकालभाविनीति तत्स्वरूपनिरूपणादेव गम्यते विभागसामान्यलक्षणयोस्तु नास्ति पौर्वापर्यनियमः । पूर्वं वा सामान्यलक्षणं ततो विभागः पूर्वं वा विभागः ततः सामान्यलक्षणमुच्यते इति । तदिहोद्देशस्तावद्व्याख्यातः । अस्माभिस्तु लक्षणसूत्राण्येव व्याख्यास्यन्ते । परीक्षासूत्रसूचितं तु वस्तु सोपयोगलक्षणवर्णनावसरे एव यथाबुद्धि दर्शयिष्यते । न पृथक्परीक्षासूत्रविवरणश्रमः करिष्यते । प्रथमसूत्रानन्तरं दुःखजन्मेत्यादि द्वितीयं सूत्रं लक्षणानौपयिकत्वान्नेह विवृतम् । अपवर्गपरीक्षाशेषभूतत्वात्तु तदवसरे एव निर्णयिष्यते* ।

प्रमाणसामान्यलक्षणं विभागसूत्रे त्ववसरप्राप्तत्वादिदानीमेव विव्रियते ।

प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि † ॥

इति अत्रेदं तावद्विचार्यते । किं प्रमाणं नाम किमस्य स्वरूपं किं वा लक्षणमिति । ततः तत्र सूत्रं योजयिष्यते । तदुच्यते । अव्यभिचारिणीमसन्दिग्धामर्थोपलब्धिं विदधती बोधाबोधस्वभावा सामग्री प्रमाणम् । बोधाबोधस्वभावा हि तस्य स्वरूपम् । अव्यभिचारादिविशेषणार्थोपलब्धिसाधनत्वं लक्षणम् । ननु च प्रमीयते येन तत्प्रमाणमिति करणसाधनो ऽयं प्रमाणशब्दः । करणं च साधकतमं तमबर्थश्चातिशयः । स चापेक्षिकः साध-

---

* निर्णेष्यते इति युक्तः पाठः ।   † गौ॰ सू॰ अ॰ १ आ॰ १ सू॰ ३ ।

कान्तरसम्भवे हि तदपेक्षयातिशययोगात्किं चित्साधकतममुच्यते । सामग्र्याश्चैकत्वात्तदतिरिक्तसाधकान्तरानुपलम्भात्किमपेक्षमस्या अतिशयं ब्रूमः । अपि च कस्मिन्विषये सामग्र्याः प्रमाणत्वम् । प्रमीयमाणो हि कर्मभूतो विषयः सामग्र्यन्तरीभूतत्वात्सामग्र्येवेति करणतामेव यायात् । निरालम्बनाश्चेदानीं सर्वप्रमितयो भवेयुरालम्बनकारकस्य चक्षुरादिवत्प्रमाणान्तः–पातित्वात् । कश्च सामग्र्या प्रमेयं प्रमिमीते । प्रमातापि तस्यामेव लीनः । एवं च यदुच्यते प्रमाता प्रमाणं प्रमेयं प्रमितिरिति चतसृषु विधासु तत्त्वं परिसमाप्यते इति तद्व्याहन्यते । न च लोको ऽपि सामग्र्याः करणभावमनुमन्यते तस्यां करणविभक्तिमप्रयुञ्जानः । न ह्येवं वक्तारो भवन्ति लौकिकाः सामग्र्या पश्याम इति किं तु दीपेन पश्यामः चक्षुषा निरीक्षामहे इत्याचक्षते । तस्मान्न सामग्री करणमकरणत्वाच्च न प्रमाणमिति नेदं साधु प्रमाणस्वरूपम् । अत्रोच्यते । यत एव साधकतमं करणं करणसाधनश्च प्रमाणशब्दः तत एव सामग्र्याः प्रमाणत्वं युक्तम् । तद्व्यतिरेकेण कारकान्तरे क्व चिदपि तमबर्थसंस्पर्शानुपपत्तेः । अनेककारकसन्निधाने कार्यं घटमानमन्यतरव्यपगमे च विघटमानं कस्मै अतिशयं प्रयच्छेत् । न चातिशयः कार्यजन्मनि कस्य चिदवधार्यते सर्वेषां तत्र व्याप्रियमाणत्वात् । सन्निपत्य जनकत्वमतिशय इति चेन्न । आरादुपकारकाणामपि कारकत्वानपायात् । ज्ञाने च जन्ये किमसन्निपत्य जनकं सर्वेषामिन्द्रियमनोऽर्थादीनामितरेतरसंसर्गे सति ज्ञाननिष्पत्तेः । अथ सहसैव कार्यजननमतिशयः । सो ऽपि कस्यां चिदवस्थायां करणस्येव कर्मणोपि शक्यते वक्तुम् । अविरलजलधरधाराप्रबन्धबद्धान्धकारनिवहे बहुलनिशीथे सहसैव स्फुरता विद्युल्लतालोकेन कामिनीज्ञानमादधानेन तज्जन्मनि सातिशयत्वमवाप्यते । एवमितरकारककदम्बसन्निधाने सत्यपि सीमन्तिनीमन्तरेण तद्दर्शनं न सम्पद्यते । आगतमात्रायामेव तस्यां भवतीति तदपि कर्म कारकमतिशययोगित्वात्करणं स्यात्तस्मात्फलोत्पादाविनाभाविस्वभावत्वमवश्यतया कार्यजनकत्वमतिशयः । स च सामग्र्यन्तर्गतस्य न कस्य चिदेकस्य कारकस्य कथयितुं पार्यते । सामग्र्यास्तु सो ऽतिशयः सुवचः सन्निहिता चेत्सामग्री सम्पन्नमेव फलमिति सैवातिशयवती । ननु मुख्ययोः प्रमातृप्रमेययोरपि तदविनाभावित्वमतिशयो

ऽस्त्येव प्रमितिसम्बन्धमन्तरेण तयोस्तथात्वाभावात् । प्रमिणोतीति प्रमाता भवति प्रमीयते इति च प्रमेयम् । सत्यमेतत् । किं तु साकल्यप्रसादलब्धप्रमितिसंबन्धनिबन्धनः प्रमातृप्रमेययोर्मुख्यस्वरूपलाभः साकल्यापचये प्रमित्यभावाद्गौणे प्रमातृप्रमेये सम्पद्येते । एवं च साकल्यमन्तरेण प्रमितितमबर्थयोगात्तदेव करणम् । यत्तु किमपेक्षं सामग्र्याः करणत्वमिति तदन्तर्गतकारकापेक्षमिति ब्रूमः । कारकाणां धर्मः सामग्री न स्वरूपहानाय तेषां कल्पते साकल्यदशायामपि तत्स्वरूपप्रत्यभिज्ञानात् । ननु समग्रेभ्यः सामग्री भिन्ना चेत्कथं पृथङ् नोपलभ्यते । अभेदे तु सर्वकारकाणि करणीभूतान्येवेति कर्तृकर्मव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः मैवम् । समग्रसन्निधानाख्यधर्मस्य प्रत्यक्षमुपलम्भात् । पृथगवस्थितेषु हि स्थालीजलज्वलनतण्डुलादिषु न समग्रताप्रत्ययः समुदितेषु तु भवतीत्यतस्तन्तुपटलपरिघटितघटाद्यवयविवत्कारककलापनिष्पाद्यद्रव्यान्तराभावे ऽपि समुदायात्मिका सामग्री विद्यते एवेति समुदाय्यपेक्षया करणतां प्रतिपद्यते तस्मान्न परिचोदनीयमिदं कस्मिन्कर्मणि सामग्री करणमिति । समुदायिनां सामग्र्यवस्थायामपि स्वरूपानपायात् समुदायिविशेषे कर्मणि सामग्री करणम् । अत एव न प्रमितेर्निरालम्बनत्वम् । एतेन प्रमाता पृथगुपदर्शित इति विधाचतुष्टयमपि समाहितम् । यत्त्वभ्यधायि सामग्र्याः करणविभक्तिनिर्देशो न दृश्यते इति तत्रोच्यते । सामग्री हि संहतिः सा हि संहन्यमानव्यतिरेकेण न व्यवहारपदवीमवतरति तेन सामग्रीं पश्यामीति न व्यपदेशः । यस्तु दीपेन्द्रियाणां तृतीयानिर्देशः स फलोपजननाविनाभाविस्वभावत्वाख्यसामग्रीसरूपसमारोपणनिबन्धनः । अन्यत्रापि च तद्रूपसमारोपेण स्थाल्या पचतीति व्यपदेशो दृश्यते एव । तस्मादन्तर्गतकारकापेक्षया लब्धकरणभावा सामग्री प्रमाणम् ।

अपरे पुनराचक्षते । सामग्री नाम समुदितानि कारकाणि तेषां द्वैरूप्यमहृदयङ्गमम् । अथ च तानि पृथगवस्थितानि कर्मादिभावं भजन्ते । अथ च तान्येव समुदितानि करणीभवन्तीति को ऽयं नयः । तस्मात्कर्तृकर्मव्यतिरिक्तमव्यभिचारादिविशेषणकार्थप्रमाजनकं कारकं करणमुच्यते । तदेव च तृतीयया व्यपदिशन्ति । दीपेन पश्यामि चक्षुषा निरीक्षे लिङ्गेन बुध्ये शब्देन जानामि मनसा निश्चिनोमीति । ननु त्रीण्येव कारकाण्यस्मिन् पक्षे भवेयुः

ज्ञानक्रियायां तावदेवमेवैतद्यथा भवानाह। पाकादिक्रियासु क्रियाश्रयधारणाद्युपकारभेदपर्यालोचनया भवत्वधिकरणादिकारकान्तरव्यवहारः । प्रमितौ तु मनोदीपचक्षुरादेर्न लक्ष्यते विशेष इति तत्सर्वं करणत्वेन सम्मतम् । कस्तेषु तमबर्थ इति चेत् । अस्ति कश्चिद् यदयं लोको ऽहं मया जानामि घटेन घटं जानामि इति न कर्तृकर्मणी विस्मृत्यापि करणत्वेन व्यपदिशति। नयनमनोदीपशब्दलिङ्गादीनि तु तथा व्यपदिशति सो ऽयमेषां पश्यति कर्तृकर्मवैलक्षण्यं चक्षुरादीनाम् । तद्वैलक्षण्यमेव च तेषामतिशय इति तदयमिह प्रमाणं प्रमाता प्रमेयं प्रमितिरिति चतुर्वर्गेणैव व्यवहारः परिसमाप्यते । तस्मात्कर्तृकर्मविलक्षणा संशयविपर्ययरहितार्थबोधविधायिनी बोधाबोधस्वभावा सामग्री प्रमाणमिति युक्तम् ।

ये तु बोधस्यैव प्रमाणत्वमाचक्षते न सूक्ष्मदर्शनास्ते बोधः खलु प्रमाणस्य फलं न साक्षात्प्रमाणम् । करणार्थाभिधानो हि प्रमाणशब्दः प्रमीयते ऽनेनेति प्रमाणम् । प्रमीयते इति को ऽर्थः प्रमा जन्यते इति । प्रमाणादवगच्छाम इति च वदन्तो लौकिकाः करणस्यैव प्रामाण्यमनुमन्यन्ते । यस्तु प्रमा प्रमाणमिति प्रमाणशब्दः स प्रमाणफले द्रष्टव्यः । तथा च संशयविपर्ययात्मकं प्रमाणफलमिति ज्ञानमात्ममनो ऽनुमाने तद्विशेषणार्थपरिच्छेदे वा विशिष्टप्रमाणजननात्प्रमाणतां प्रतिपद्यते । अव्यभिचारादिविशेषणोपपन्नमपि ज्ञानमफलजनकमप्रमाणमेव प्रमाणमुच्यते । तदयुक्तम् । सकलजगद्विदितबोधेतरस्वभावशब्दलिङ्गदीपेन्द्रियादिपरिहारप्रसङ्गात् । तस्मात्सामग्र्यनुप्रविष्टबोधो विशेषणज्ञानमिव क्व चित्प्रत्यक्षे लिङ्गज्ञानमिव लिङ्गिप्रमितौ सारूप्यदर्शनमिवोपमाने शब्दश्रवणमिव तदर्थज्ञाने प्रमाणतां प्रतिपद्यते । अत एव बोधाबोधस्वभावा सामग्री प्रमाणमित्युक्तम् ।

अन्ये तुल्यसामग्र्यधीनयोर्ज्ञानार्थयोर्ग्राह्यग्राहकभावं वदन्तो बोधं प्रमाणमभ्युपागमन् । क्षणभङ्गिषु पदार्थेषु सहकार्युपादानकारणापेक्षक्षणान्तरसन्ततिजननेन च लोकयात्रामुद्वहत्सु ज्ञानजन्मनि ज्ञानमुपादानकारणमर्थः सहकारिकारणम् अर्थजन्मनि चार्थ उपादानकारणं ज्ञानं सहकारिकारणमिति । ज्ञानं च ज्ञानार्थजन्यमर्थश्चार्थज्ञानजन्यो भवतीत्येवमेकसामग्र्यधीनतया तमर्थमव्यभिचरतो ज्ञानस्य तत्र प्रामाण्यमिति । तदिदमनुपपन्नम् । अफल-

जनकस्य प्रमाणत्वापत्तेरित्युक्तत्वात् । अपि च कर्मणि ज्ञानं प्रमाणमिष्यते। यथोक्तं सव्यापारमिवाभाति व्यापारेण स्वकर्मणेति । स चायमर्थक्षणो ज्ञानसमकालस्ततः पूर्वाभ्यां ज्ञानार्थक्षणाभ्यामुपजनित इति तत्कर्मतां प्रतिपद्यतां न पुनः स्वसमानकालप्रसूतज्ञानक्षणकर्मतामिति । ननु च तुल्यसामग्र्यधीनतया समानकालतया च तदव्यभिचारसिद्धौ क्व कर्मत्वमुपयुज्यते । हन्त तर्हि सहोत्पन्नयोः समानसामग्रीकयोर्ग्राह्यग्राहकनियमः किंकृत इति कर्त्तव्यं ज्ञानं प्रकाशस्वभावमिति ग्राहकम् । अर्थो जडात्मेति ग्राह्यमिति चेदयमपि विशेषस्तुल्यकारणयोः कुतस्त्यः । उपादानसहकारिकारणभेदादिति चेन्न । तस्य क्षणभङ्गभङ्गे निराकरिष्यमाणत्वात् । ये हि निराकारस्य बोधरूपस्य नीलपीताद्यनेकविषयसाधारणत्वाज् जनकत्वस्य च चक्षुरादावपि भावेनातिप्रसङ्गात्तदाकारत्वकृतमेव ज्ञानकर्मनियममवगच्छन्तः साकारविज्ञानं प्रमाणमिति प्रतिपेदिरे ते ऽपि विज्ञानाद्वैतसिषाधयिषयैवमभिदधानास्तन्निरासप्रसङ्ग एव निरसिष्यन्ते । न ह्येकमेव साकारं ज्ञानं ग्राह्यं ग्राहकं च भवितुमर्हतीति वक्ष्यते । अर्थस्तु साकारज्ञानवादिनो न समस्त्येव । स ह्यनुमेयो वा स्यात्प्रत्यक्षो वा । नानुमेयः सम्बन्धग्रहणाभावात् । अर्थे हि सति साकारं निराकारं तदत्यये नित्यानुमेयबाह्यार्थवादी ज्ञानं क्व दृष्टवान् । नापि प्रत्यक्षो ऽर्थः । आकारद्वयप्रतीत्यभावात् । अभ्युपगमे चानवस्थाप्रसङ्गात् । अर्थाकारो हि निराकारज्ञानगम्यो न भवतीति ज्ञानेनाकारवता गृह्यते । सो ऽयमिदानीं ज्ञानाकारो ऽपि ग्राह्यत्वादन्येनाकारवता गृह्यते सो ऽप्यन्येनेति । अथ वा अर्थो निराकारज्ञानग्राह्यतां नोपयातीति स्वग्राहके ज्ञानात्मनि समर्पितात्मा भवतीति साकारं ज्ञानमेवेदं सम्पन्नमिति पुनरर्थो ऽन्यः कल्पनीयः सो ऽपि ग्राह्यत्वात्स्वग्राहकस्य साकारत्वसिद्धये तत्रैव लीयते इति साकारं ज्ञानमेवावशिष्यते इति पुनरर्थो ऽन्य इतीत्थमनवस्था । प्रतिकर्मव्यवस्था तु जनकत्वनिबन्धना भविष्यति वस्तुस्वभावस्यापर्यनुयोज्यत्वात् । साकारपक्षे ऽपि पर्यनुयोगसाम्यमित्यादि सर्वमुपरिष्टात् सविस्तरमभिधास्यते। साकारपक्षे ऽपि च न प्रमाणाद्व्यतिरिक्तं फलमुपदर्शितमित्यसत्पक्ष एवायम् ।

शाबरास्तु ब्रुवते यएते बोधप्रामाण्यवादिनो विज्ञानादभिन्नमेव फलमभिदधति ते बाढं निरसनीया भवन्त्येव वयं तु विज्ञानाद्भिन्न-

मेव फलमर्थदृष्टताख्यमभ्युपगच्छामः । तेनैव तदनुमीयते ज्ञानं हि नाम क्रियात्मकं क्रिया च फलानुमेया ज्ञातृव्यापारमन्तरेण फलानिष्पत्तेः । संसर्गो ऽपि कारकाणां क्रियागर्भ एव भवति तदनभ्युपगमे किमधिकृत्य कारकाणि संसृज्येरन् । न चासंसृष्टानि तानि फलवन्ति । क्रियावेशवशाच्च कारकं कारकं भवति । अपरथा हि तद्वस्तुस्वरूपमात्रमेव स्याद् न कारकम् । ततश्च न फलार्थिभिरुपादीयेतेति व्यवहारविप्रलोपः । तस्माद्यथा हि कारकाणि तण्डुलसलिलानलस्थाल्यादीनि सिद्धस्वभावानि साध्यं धात्वर्थमेकं पाकलक्षणमुररीकृत्य संसृज्यन्ते संसृष्टानि च क्रियामुत्पादयन्ति तथा ऽऽत्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षे सति ज्ञानाख्यो व्यापार उपजायते स च न प्रत्यक्षः अर्थस्येव बहिर्देशसम्बद्धस्य ग्रहणादाकारद्वयप्रतिभासाभावादगृहीतस्यापि तस्य चक्षुरादिवदुपायत्वात्परोक्षो ऽपि चासौ विषयप्रकाशतालक्षणेन फलेन कल्प्यते । तदाह भाष्यकारः* न ह्यज्ञाते ऽर्थे कश्चिद्बुद्धिमुपलभते ज्ञाते त्वनुमानादवगच्छतीति । वार्त्तिककृता ऽप्युक्तम्† ।

नान्यथा ह्यर्थसद्भावो दृष्टः सन्नुपपद्यते ।
ज्ञानं चेन्नेत्यतः पश्चात्प्रमाणमुपकल्प्यते । इति ।

तदेष फलानुमेयो ज्ञानव्यापारो ज्ञानादिशब्दवाच्यः प्रमाणम् । इन्द्रियादीनां तदुत्पादकतया ज्ञानमुपचरति न साक्षादिति । अत्र प्रतिविधीयते । अहो बत इमे केभ्यो बिभ्यतः श्रोत्रियाः परं किमपि वैक्लव्यमुपागताः । न खल्वनित्यं परोक्षं ज्ञानं भवितुमर्हति । ज्ञातो ऽर्थ इति क्व चित्तद्विशिष्टार्थप्रत्यवमर्शदर्शनाद् विशेषणाग्रहणे शुक्लः पट इतिवद्विशिष्टप्रतीतेरनुत्पादात् । कश्चायमियान्संत्रासः विषयग्रहणकाले विज्ञानाग्रहणमात्रकेण बाह्यार्थनिह्नववादिनः शाक्याः शक्याः शमयितुम् । यत्तु क्रियास्वभावत्वात्तस्य परोक्षत्वं तदयुक्तम् । न हि क्रियास्वभावं ज्ञानमपि तु फलस्वभावमेव । अपि च क्रिया ऽपि प्रत्यक्षद्रव्यवर्त्तिनी प्रत्यक्षैव भट्टानां प्रत्यक्षश्चात्मा तत्किमनेनापराद्धं यदेतदीयक्रियाया अप्रत्यक्षत्वमुच्यते । न चोत्क्षेपणादिभेदभिन्नपरिस्पन्दात्मकव्यापारव्यतिरेकेण बाह्यकारकेष्वपि सूक्ष्मा नाम का चिदस्ति क्रिया । सा हि यदि नित्या

---

* शाबरभाष्ये अ० १ पा० १ सू० ५ । † श्लोकवार्त्तिके शून्यवादे श्लो० १७८ ।

जातिवद् अथानित्या रूपवद्वस्तुधर्म इष्येत । तत्र यदि नित्या तर्हि सर्वदा वस्तुनः क्रियायोगात्सर्वदा फलनिष्पत्तिप्रसङ्गः । अथ कारकनिर्वर्त्या क्रिया सापीदानीं कार्यत्वात्सव्यापारकारककार्या भवेदित्यनवस्था । निष्क्रियकारककार्यत्वे तु क्रियामिव फलमपि निष्क्रियाण्येव कारकाणि कुर्युरिति किं क्रियया । ननु करोतीति कारकं क्रियावेशमन्तरेण कारकत्वानुपपत्तेः । सत्यं करोतीति कारकं तत्तु फलमेव करोति न क्रियाम् । ननु करोतीति यद् ब्रूषे सेयमुक्तैव क्रिया भवति चैत्रः कटं करोतीति चैत्रस्येव कटस्येव करोत्यर्थस्याप्रत्याख्येयत्वात् तत्कृतमेव चैत्रादीनां कारकत्वम् । उच्यते । नातीन्द्रियक्रियायोगनिबन्धनः कारकभावः क्रियाया अतीन्द्रियत्वेन तद्योगकृतकारकत्वानधिगमे व्यवहारविप्रलोपप्रसङ्गात् । क्रियावेशकृतं हि तत्कारकत्वमनवगच्छन्तः कथं फलार्थिनस्तदुपाददीरन् ।

मत्पक्षे कारकत्वं हि नास्ति किं चिदतीन्द्रियम् ।
कारकत्वस्वरूपस्य सहकार्यादिसन्निधिः ॥

तावदेव विनिश्चित्य तदुपादीयते ऽर्थिभिः ।
तदेवोपाददानैश्च फलमप्यधिगम्यते ॥

निर्व्यापारस्य सत्त्वस्य को गुणः सहकारिभिः ।
सव्यापारस्य सत्त्वस्य को गुणः सहकारिभिः ॥

अथ व्यापार एवैष सर्वैः संभूय साध्यते ।
किं फलेनापराद्धं वस्तद्धि संभूय साध्यताम् ॥

यत्तु करोत्यर्थस्याप्रत्याख्येयत्वादित्युक्तं तत्रोच्यते । परिस्पन्द एव भौतिको व्यापारः करोत्यर्थः । न हि वयं परिस्पन्दात्मकं परिदृश्यमानं व्यापारमपह्नुमहे प्रतिकारकं विचित्रस्य ज्वलनादेर्व्यापारस्य प्रत्यक्षमुपलम्भात् । अतीन्द्रियस्तु व्यापारो नास्तीति ब्रूमहे । ननु पाको नाम धात्वर्थः परिदृश्यमानज्वलनादिव्यापारव्यतिरिक्त एषितव्य एव तमन्तरेण फलनिष्पत्तेरभावात् । असति च तस्मिन्किमधिकृत्य कारकाणि संसृज्येरन्नित्युक्तं तदयुक्तम् । यं तमेकं धात्वर्थं साध्यं बुध्यसे स किं समुदितसकलकारकसंपाद्य एकैककारकनिर्वर्त्यो वा ।

तत्राद्यपक्ष एकैकं भवेत्कारकमक्रियम् ।
एकैकनिष्क्रियत्वे च साकल्येऽपि कुतः क्रिया ॥

उत्तरस्मिन्पक्षे प्रत्येकमपि पाकक्रियायोगात्कारकान्तरनिरपेक्षादेकस्मात्कारकात्फलनिष्पत्तिप्रसङ्गः । न च तथाविधधात्वर्थपुरःसरः कारकाणां संसर्गः ।

क्रियानिमित्तसंसर्गवादिनो हि द्वयी गतिः ।
सत्यां क्रियायां संबन्धः संबन्धे सति वा क्रिया ॥
मीलनात्पूर्वसिद्धायां क्रियायां मीलनेन* किम् ।
तथा च जन्येत फलं विभक्तैरपि कारकैः ॥
मीलनात्तु क्रियासिद्धौ पुनरेकैकमक्रियम् ।
तथा सति न काष्ठानि ज्वलेयुः पिठराद्विना ॥

काष्ठानि ज्वलन्ति न तु पचन्ति । मैवम् । सत्यपि पिठरे ज्वलन्त्येव काष्ठानि नान्यत्कुर्वन्ति दृश्यन्ते तस्मात्क्रियान्तराभावात्फलमेवोररीकृत्य कारकाणि संसृज्यन्ते । ननु फलमपि सिद्धं चेत्कः सर्वेषां सिद्धस्वभावानां संबन्धः फलं सिद्धं कारकाणि च सिद्धानीति संबन्धाभावः साध्यं चेत्फलं सैव क्रिया परिस्पन्दव्यतिरिक्तेति । मैवं वोचः फलस्य क्रियात्वानुपपत्तेः । ओदनं हि फलं न क्रिया क्रियानाम्नि तु क्रियमाणे न विवदामहे । ननु पाक इदानीं कः न च पचेर्वाच्यशून्यतैव युक्ता । उच्यते । समुदितदेवदत्तादिसकलकारकनिकरपरिस्पन्द एव विशिष्टफलावच्छिन्नः पाक इत्युच्यते । स एव हि पचेरर्थः ता एव काष्ठपिठरादिक्रिया ज्वलनभरणादिस्वभावाः पृथक्तया व्यवस्थिताः तथात्वेनैवावभासन्ते समुदितास्तु सत्यः फलान्तरावच्छेदाद्रूपान्तरेण पाकादिना परिस्फुरन्ति व्यपदिश्यन्ते च । तथा च देवदत्तः पचतीतिवत्काष्ठानि पचन्ति स्थाली पचतीति व्यपदेशो दृश्यते । देवदत्तस्यापि दर्वीविघट्टनादिरेव परिदृश्यमानस्तत्र व्यापारः आत्मव्यापारपूर्वको भवितुमर्हति । नैतदेवं न ह्यात्मनो व्यापारः कश्चिदस्ति इच्छाद्वेषपूर्वकप्रयत्नवशादेव स भौतिकव्यापारकरणतां प्रतिपद्यते ।

---

* मिलनादिति युक्तः पाठः । एवमग्रेऽपि ।

तस्मात्कारकचक्रेण चलता जन्यते फलम् ।
न पुनश्चलनादन्यो व्यापार उपलभ्यते ॥
चलन्तो देवदत्ताद्यास्तदनन्तरमोदनः ।
एतावद्दृश्यते त्वत्र न त्वन्या का चन क्रिया ॥

एतेन भावनाख्यः करोत्यर्थः पुरुषव्यापारो वाक्यार्थ इति यो ऽभ्युपगतः सो ऽपि प्रत्युक्तो वेदितव्यः । न हि पुरुषव्यापारः कश्चिदुपलभ्यते विशिष्टगुणसमवाय एवास्य कर्तृत्वं न च ज्ञानादयो गुणा एव व्यापारसंज्ञावाच्याः सिद्धस्वभावत्वात् । ननु क्रियावचनो धातुरिति जानातेरपि क्रियैव वाच्या स्यात्सा च क्रिया ज्ञानात्मा पुरुषव्यापारः । नायं नियमः क्रियावचनो धातुरिति गडि वदनैकदेशे इत्यपि दर्शनात् । अपि च घटमहं जानामीत्यत्र भवतः किं प्रत्यवभासते घटमिति तावद्विषयः अहमित्यात्मा जानामीति तु चिन्त्यं किमत्र प्रकाशतइति । न व्यापारः परोक्षत्वात् । फलं तु यदत्र प्रकाशते तदेव तर्हि धातुवाच्यमभ्युपगतं भवति तस्मान्न क्रियात्मकं ज्ञानम् । यदि च क्रियात्मकं ज्ञानमभविष्यन्न भाष्यकारः क्रियातः पृथगेनं निरदेक्ष्यत । निर्दिशति च बुद्धिकर्मणी अपि हि प्रत्यभिज्ञायेते ते अपि नित्ये प्राप्नुत इति । तस्मादन्यज् ज्ञानमन्या च क्रियेति न क्रियास्वभावत्वान्नित्यपरोक्षं ज्ञानम् । यदि च नित्यपरोक्षो ज्ञानव्यापारः स तर्हि प्रतिबन्धाग्रहणादनुमातुमपि न शक्यः क्रियाविशिष्टबाह्यकारकदृष्टान्तस्य निरस्तत्वात् । आत्माद्यनुमाने का वार्त्तेति चेन्न । तत्र सामान्यतो व्याप्तिग्रहणस्य सम्भवादिति वक्ष्यामः । इह तु बाह्यकारकेष्वपि न तत्पूर्वकं फलं दृष्टमित्युक्तम् । न चार्थापत्तिरपि ज्ञातृव्यापारकल्पनायैव प्रभवति इन्द्रियार्थसन्निकर्षवशादेवार्थदृष्टताया घटमानत्वात् । का चेयमर्थदृष्टता नाम किं दर्शनकर्मता किं वा प्रकाशस्वभावतेति । तत्र दर्शनस्य परोक्षत्वात्कथं तत्कर्मता ऽर्थस्य दृष्टत्वाद् गृहीत । विशेषणाग्रहणे विशिष्टप्रतीतेरनुत्पादात् । अर्थप्रकाशतायास्तु सर्वान्प्रत्यविशेषात्सर्वे सर्वज्ञाः स्युः । न स्युः सम्बन्धितयोत्पादादिति चेत् । अकारणमेतत् । अर्थस्यैव हि प्रकाशत्वमतिशयो दीपादेरिव न पुरुषनियमेन व्यवतिष्ठते ।

न च द्वित्वादिना साम्यं तस्मिन्नियमदर्शनात् ।
प्रकाशे तु न दीपादौ संबन्धनियमः क्व चित् ॥

यदपेक्षाधियो जातं द्वित्वमस्यैव तद्ग्रहः ।
संवेदनमपि प्रोक्तः कस्यातिशय उच्यते ॥
ज्ञातुश्चेदन्तरान्येन व्यापारेणास्य को गुणः ।
ननु नैव क्रियाशून्यं कारकं फलसिद्धये ॥
उक्तमत्र क्रिया ह्येषा यथादर्शनमिष्यताम् ।
ज्ञानं संवेदनं वेत्ति विद्धः पर्यायशब्दताम् ॥
संवेदनं तु ज्ञानस्य फलत्वेन न मन्महे ।
अर्थातिशयपक्षे तु सर्वसर्वज्ञता पुनः ॥
भट्टपक्षाद्विशेषश्च न कश्चित्कथितो भवेत् ।
नोभयातिशयो ऽप्येष दोषद्वितयसम्भवात् ॥
संवेदनं च तत्केन ग्राह्यं ज्ञानानुमापकम् ।
अनवस्था भवेदस्य ज्ञाने संवेदनान्तरात् ॥
स्वसंवेद्या च संवित्तिरूपरिष्टान्निषेत्स्यते ।
स्मृतिप्रमोषवादे च रजतस्मरणात्मिका ॥
कथं ते फलसंवित्तिः स्वप्रकाशा भविष्यति ।
नाभाति स्मृतिरूपेण न चाप्यनुभवात्मना ॥
न तृतीयः प्रकारो ऽस्ति तत्कथं सा प्रकाशताम् ।
न च क्व चिदनाकारा संवित्तिरनुभूयते ॥
इयं संविदयं चार्थ इति नास्ति ह्यभेदधीः ।
अर्थाकारानुरक्ता तु यदि संवित्प्रकाशते ॥
बाह्यार्थनिह्नवस्तर्हि त्वया सौगतवत्कृतः ।
स्वप्रकाशमते युक्तं न फलं संविदात्मकम् ॥
तस्मात्फलानुमेयस्य न व्यापारस्य मानता ।

यदपि प्रमाणविशेषणमनधिगतार्थग्राहित्वमभिधीयते परैस्तदपि न साम्प्रतम् । प्रमाणस्य गृहीततदितरविषयप्रवृत्तस्य प्रामाण्ये विशेषाभावात् । ननु गृहीतविषये प्रवृत्तं प्रमाणं किं कुर्यात् । प्रमामिति चेद्गृह्यतापि तामेव विधातुम् । कृतायाः करणायोगादिति चेन्न प्रमान्तरकरणात् । प्रमान्तरकरणे किं फलमिति चेत्प्रमान्तरकरणमेव फलम् । न च फलस्य फलं मृग्यम् । न च

प्रयोजनानुवर्ति प्रमाणं भवति । कस्य चैष पर्यनुयोगः । न प्रमाणस्याचेतनत्वात् । पुंसस्तु सन्निहिते विषये करणे च सम्भवन्ति ज्ञानानीति सो ऽपि किमनुयोज्यताम् । किमक्षिणी निमील्य नास्से कस्माद्दृष्टं विषयं पश्यसीति । प्रमाणस्य तु न किं चिद् बाध्यं पश्यामो येन तदप्रमाणमिति व्यवस्थापयामः न च सर्वात्मनः वैफल्यम् हेये ऽहिकण्टकवृकमकरविषधरादौ विषये पुनः पुनरुपलभ्यमाने मनःसन्तापात्सत्वरं तदपहानाय प्रवृत्तिरुपादेये ऽपि चन्दनघनसारहारमहिलादौ परिदृश्यमाने प्रीत्यतिशयः स्वसंवेद्य एव भवति । यच्चेदमुच्यते ।

यद्यपि स्यात्परिच्छेदः प्रमाणैरुत्तरैः पुनः ।
नूनं तथापि पूर्वेण सोऽर्थो नावधृतस्तथेति ॥

तदपि न हृदयंगमम् । यतः ।

नैवाधिकपरिच्छेदः प्रमाणैरुत्तरैर्ध्रुवम् ।
धारावाहिषु बोधेषु को ऽधिको ऽर्थः प्रकाशते ॥

न हि स्वहस्ते शतकृत्वो ऽपि दृश्यमाने के चन विशेषाः परिस्फुरन्ति । ननु गृहीते ऽपि विषये प्रवर्तमानं प्रमाणं कदा विरमेन्न तस्य विरतौ किं चिदवधिमवगच्छामः प्रमोत्पादस्त्ववधिरनेन लङ्घित एव । उच्यते । विषयान्तरसम्पर्काद्वा प्रमादाद्वा उपायसङ्क्षयाद्वा विरामो भविष्यति । अनवस्था ऽपि चेयं न मूलविघातिनी न ह्युत्तरोत्तरविज्ञानोपजननं विना प्रथमज्ञानोत्पादो विहन्यते ।

मूलक्षतिकरीमाहुरनवस्थां हि दूषणम् ।
मूलसिद्धौ त्वरुच्या ऽपि नानवस्था निवार्यते ।
यदि चानुपलब्धार्थग्राहि मानमुपेयते ॥
तदयं प्रत्यभिज्ञायाः स्पष्ट एव जलाञ्जलिः ।
यश्चेदानींतनास्तित्वप्रमेयाधिक्यलिप्सया ।
तस्याः प्रमाणतामाह सो ऽपि वञ्चयतीव नः ॥
अविनाशकसद्भावादस्तित्वं पूर्वया धिया ।
स्पष्टमेव तथा चाह चिरस्थायीति गृह्यते ॥

तस्मादनुपलब्धार्थग्राहित्वे त्यज्यतां ग्रहः ।
नन्वेतस्मिन्परित्यक्ते प्रामाण्यं स्यात्स्मृतेरपि ॥
न स्मृतेरप्रमाणत्वं गृहीतग्राहिताकृतम् ।
अपि त्वनर्थजन्यत्वं तदप्रामाण्यकारणम् ॥

ननु कथमनर्थजा स्मृतिः तदारूढस्य वस्तुनः तदानीमसत्त्वात् । कथं तर्हि भूतवृष्ट्यनुमानं नानर्थजं तत्र धर्मिणो ऽनुमेयत्वात्तस्य च ज्ञानजनकस्य तत्र भावात् । नद्याख्य एव धर्मी वृष्टिमदुपरितनदेशसंसर्गलक्षणेन धर्मेण तद्वाननुमीयते विशिष्टसलिलपूरयोगित्वात् । स चानुमानग्राह्यो धर्मी विद्यते एवेति नानर्थजमनुमानम् । कथं तर्हि प्रातिभमनागतार्थग्राहि श्वो मे भ्राताऽऽगन्तेति प्रत्यक्षमर्थजमिष्यते भवद्भिः । तत्र देशान्तरे विद्यमानस्य भ्रातुः श्वो भाव्यागमनविशेषः तस्यैव तथैव ग्रहणम् । तेन च रूपेण गृह्यमाणस्य सतः तस्य ज्ञानजनकत्वमित्यर्थजमेव प्रातिभम् । स्मरणं तु निर्दग्धपित्रादिविषयमनपेक्षितार्थमेव जायमानं दृष्टमित्यन्यत्र देशान्तरस्थितार्थस्मरणे तदर्थसत्त्वमकारणमेव ।

तस्मादनर्थजत्वेन स्मृतिप्रामाण्यवारणात् ।
अगृहीतार्थगन्तृत्वं न प्रमाणविशेषणम् ॥
शब्दस्यानुपलब्धे ऽर्थे प्रामाण्यं चाह जैमिनिः ।
सर्वप्रमाणविषयं भवद्भिर्वर्ण्यते कथम् ॥

अपरे पुनरविसंवादकत्वं प्रमाणसामान्यलक्षणमाचक्षते । तदुक्तम् । प्रमाणमविसंवादकत्वं च प्रापकत्वमुच्यते ज्ञानस्य च प्रापकत्वं सुखदुःखसाधनसमर्थपदार्थप्राप्तिपरिहारभूतायाः प्रवृत्तेर्निमित्तं प्रदर्शकत्वमेव ज्ञानप्रदर्शिते हि विषये प्रवृत्तौ सत्यां प्राप्तिर्भवतीति प्राप्तिं प्रति प्रमाणस्य प्रदर्शकत्वमेव व्यापारः । प्रदर्शयता हि तेन सो ऽर्थः प्रापितो भवति यथा हर्तव्यं प्रति राज्ञामाज्ञादानमेव हर्तृत्वम् । तदुक्तम् । प्रापणशक्तिः प्रामाण्यमिति । लोके ऽपि च प्रदर्शितं वस्तु प्रापयतः प्रमाणत्वव्यवहारः । तच्च प्रापकत्वं प्रत्यक्षानुमानयोरुभयोरप्यस्तीति प्रमाणसामान्यलक्षणम् । तत्र प्रत्यक्षस्य वस्तुस्वलक्षणविषयत्वात्तस्य च क्षणिकत्वेन प्राप्त्यसम्भवे ऽपि तत्सन्तानप्राप्तेस्सन्तानाध्यवसायजननमेव प्रापकत्वम् । अनुमानस्य त्वारोपितार्थविषयत्वे ऽपि

मूलभूतवस्तुक्षणपारम्पर्यप्रभवत्वान्मणिप्रभामणिबुद्धिवत्तत्प्राप्त्या प्रापकत्वम् । तदिदमध्यवसितप्रापकत्वं प्रामाण्यम् अध्यवसितस्याऽवस्तुत्वेऽपि तन्मूलवस्तुप्राप्त्या निर्वहति यथाऽध्यवसितप्रापकं च प्रमाणमिति मतम् । अतश्च पीतशङ्खादिग्राहिणां शङ्खादिमात्रप्राप्तौ सत्यामपि न प्रामाण्यम् । यथा ऽवगतस्याप्राप्तेरवगतो हि पीतः शङ्खः प्राप्यते च श्वेत इति तस्माद्यथाऽवगतार्थप्रापकत्वमविसंवादकत्वं प्रामाण्यमिति । तदेतदनुपपन्नम् । इदमेव तावद्भवान् व्याचष्टां किं प्रदर्शितप्रापकं प्रमाणमुताध्यवसितप्रापकमिति । तत्रानुमाने तावत्प्रदर्शनमेव नास्ति का कथा तत्प्रापणस्य । प्रत्यक्षे तु बाढं प्रदर्शनमस्ति न तु प्रदर्शितं प्राप्यते क्षणिकत्वेनातिक्रान्तत्वात् । अध्यवसितप्रापणमपि दुर्घटम् । अध्यवसायस्य भवन्मते वस्तुविषयत्वाभावादवस्तुनश्च प्राप्तुमशक्यत्वात्तदुक्तं भवद्भिः यथाध्यवसायमतत्त्वाद्यथातत्त्वं चानध्यवसायादिति । मूलभूतवस्तुप्राप्तिस्तु काकतालीयं न तु तदन्यतरेणापि प्रमाणेन स्पृष्टं यद्गत्वा प्राप्यते । सन्तानप्राप्त्या तत्प्राप्तिरित्यपि न युक्तम् । सन्तानस्य भेदाभेदविकल्पाभ्यामनुपपद्यमानत्वात् । एतच्च सविस्तरं क्षणभङ्गभङ्गे निरूपयिष्यते । ननु काल्पनिके ऽपि सन्ताने सति संवृत्त्या प्रमाणलक्षणमिदं निर्वक्ष्यति यथोक्तं सांव्यवहारिकस्यैतत्प्रमाणस्य लक्षणं वस्तुतस्त्वनाद्यविद्यावासनारोपितग्राह्यग्राहकादिभेदप्रपञ्चं ज्ञानमात्रमेवेदमिति किं प्राप्यते को वा प्रापयतीति सो ऽयं पलायनप्रकार इव प्रस्तूयते । केयं संवृत्तिर्नाम सा ऽपि सत्यसती वा इति विकल्प्यमाना नैव व्यवहारहेतुर्भवति । अविद्यावासनाकृतश्च न भेदव्यवहारः । किं तु पारमार्थिक एवेति साधयिष्यते । सांवृतसन्तानकल्पनायां वा जात्यवयविप्रभृतयो ऽपि सांवृताः किमिति नेष्यन्ते । वृत्तिविकल्पादिबाधकोपहतत्वादिति चेत् सन्ताने ऽपि समानः पन्था इति कुदाशालम्बनमेतत् । तस्मादसम्भवि दर्शितप्रापकत्वमित्यलक्षणमेतत् । अव्यापकं चेदं लक्षणम् । उपेक्षणीयविषयबोधस्याव्यभिचारादिविशेषणयोगेन लब्धप्रमाणभावस्याप्यनेनासंग्रहात् । ननु को ऽयमुपेक्षणीयो नाम विषयः स ह्युपेक्षणीयत्वादेव नोपादीयते चेत्स तर्हि हेय एवानुपादेयत्वादिति नैतद्युक्तम् । उपेक्षणीयविषयस्य स्वसंवेद्यत्वेनाप्रत्याख्येयत्वात् ।

हेयोपादेययोरस्ति दुःखप्रीतिनिमित्तता ।
यत्नेन हानोपादाने भवतस्तत्र देहिनाम् ॥
यत्नसाध्यद्वयाभावादुभयस्यापि साधनात् ।
ताभ्यां विसदृशं वस्तु स्वसंविदितमस्ति नः ॥
उपादेये च विषये दृष्टे रागः प्रवर्त्तते ।
इतरत्र तु विद्वेषस्तत्रोभावपि दुर्लभौ ॥

यत्तु अनुपादेयत्वाद्धेय एवेति तदप्रयोजकम् । न ह्येवं भवति यदेतन्नपुंसकं स पुमान् अस्त्रीत्वात् स्त्री वा नपुंसकमपुंस्त्वादिति स्त्रीपुंसाभ्यामन्यदेव नपुंसकं तथोपलभ्यमानत्वात् । एवमुपेक्षणीयोऽपि विषयो हेयोपादेयाभ्यामर्थान्तरं तथोपलम्भादिति ।

यदेतत्तृणपर्णादि चकास्ति पथि गच्छतः ।
न धीश्छत्रादिवत्तत्र न च काकोदरादिवत् ॥

तस्मादुपेक्षणीयज्ञानस्य तमप्रापयतोऽपि प्रामाण्यदर्शनान्न प्रापकत्वं तल्लक्षणम् । ननु यावान्प्रामाण्यस्य व्यापारः प्रापणं प्रति तावानुपेक्षणीयज्ञानस्य तमप्रापयतोऽपि प्रामाण्यविषये तेन साधितः । उक्तं हि शास्त्रामादेष्टृत्वमेव हन्तृत्वं प्रदर्शकत्वमेव ज्ञानस्य प्रापकत्वमिति । मैवम् ।

एवं प्रदर्शकत्वं स्यात्केवलं तस्य लक्षणम् ।
तच्च प्रचलदर्कांशुजलज्ञानेऽपि दृश्यते ॥

ननु तत्र विपरीताध्यवसायजननादप्रामाण्यं दर्शनं हि मरीचिस्वलक्षणविषयमेव सलिलावसायं तु जनयदप्रमाणीभवति तथा ह्येकमेव दर्शनमनुकूलेतरविकल्पोपजननतदनुत्पादभेदात्त्रिधा कथ्यते प्रमाणम् । अप्रमाणं प्रमाणं च न भवतीति । नीलज्ञानं हि नीलं प्रति प्रमाणं नीलमिदमित्यनुकूलविकल्पोपजननात् । नीलाव्यतिरेकि क्षणिकत्वमपि तेन गृहीतमेव । तत्र तु प्रमाणं न भवत्यनुकूलविकल्पानुत्पादात् । स्थैर्ये तु तदप्रमाणं विपरीतावसायकलुषितत्वादिति । यद्येवमस्मिन्प्रक्रमे सुतरामिदं प्रमाणलक्षणं दुःस्थम् । सन्तानाध्यवसायः प्रापणं प्रति प्रमाणस्य व्यापार इति च वर्णितवानसि । अतश्च यथा मरीचिस्वलक्षणदर्शनमुदकाध्यवसायजननादप्रमा-

णमेवं स्वलक्षणदर्शनमपि तद्विपरीतसन्तानाध्यवसायजननादप्रमाणीभवेदिति। सन्ताने च काल्पनिके व्यवसिते दृश्याभिमुखः किमिति प्रवर्तते दृश्यविकल्प्यावर्थावेकीकृत्य प्रवर्तते यदि वा अविवेकात्प्राप्तिः स्यात्प्रमाणमपि दूरतस्तस्याः । तस्मान्न प्रापकं प्रमाणम् । अपि च प्राप्यप्राप्ती पुरुषेच्छामात्रहेतुके भवतः अर्थप्रतीतिरेव प्रमाणकार्या ऽवधार्यते मानस्य लक्षणमतः कथयद्भिस्तद्विशेषणं वाच्यं न पुनः प्रापणशक्तिः प्रामाण्यं कथयितुं युक्तम् ।

साङ्ख्यस्तु बुद्धिवृत्तिः प्रमाणमिति प्रतिपन्नः विषयाकारपरिणतेन्द्रियादिवृत्त्यनुपातिनी बुद्धिवृत्तिरेव पुरुषमुपरञ्जयन्ती प्रमाणम् । तदुपरक्तो हि पुरुषः प्रतिनियतविषयद्रष्टा सम्पद्यते । तदेतदहृदयङ्गमम् । यो हि जानाति बुद्ध्यते ऽध्यवस्यति न तस्य तत्फलमर्थदर्शनमचेतनत्वान्महतः। यस्य चार्थदर्शनं न स जानाति न बुद्ध्यते नाध्यवस्यतीति भिन्नाधिकरणत्वं प्रमाणफलयोः । ज्ञानादिधर्मयोगः प्रमाणं पुंसि न विद्यते तत्फलमर्थदर्शनं बुद्धौ नास्तीति ।

> अथ स्वच्छतया पुंसो बुद्धिवृत्त्यनुपातिनः ।
> बुद्धेर्वा चेतनाकारसंस्पर्श इव लक्ष्यते ॥
> एवं सति स्ववाचैव मिथ्यात्वं कथितं भवेत् ।
> चिद्धर्मो हि मृषा बुद्धौ बुद्धिधर्मश्चितो मृषा ॥
> साकारज्ञानवादांश्च नातीवैष विशिष्यते ।
> त्वत्पक्ष इत्यतो ऽमुष्य तन्निषेधान्निषेधनम् ॥
> निरसिष्यते च सकलः कपिलमुनिप्रक्रियाप्रपञ्चो ऽयम् ।
> तस्मान्न तन्मते ऽपि प्रमाणमवकल्पते किञ्चित् ॥

> तीर्थान्तराभिहितरूपमतः प्रमाणं नैवापवादरहितं प्रतितर्कयामः ।
> तेनामलप्रमितिसाधनमिन्द्रियादिसाकल्यमेव निरवद्यमुशन्ति मानम् ॥

तच्चतुर्विधं प्रमाणं तदाह सूत्रकारः । प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि ।

इह हि भेदवतः प्रथमं सूत्रोद्दिष्टस्य त्रयं वक्तव्यं सामान्यलक्षणं विभागो विशेषलक्षणं च । तत्र विशेषलक्षणप्रतिपादकानि चत्वारि सूत्राणि भविष्यन्तीन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नम् इत्यादीनि । इह तु विभागसामान्यलक्षणे प्रतिपाद्येते ।

एकेनानेन सूत्रेण द्वयं चाह महामुनिः ।
प्रमाणेषु चतुःसङ्ख्यं तथा सामान्यलक्षणम् ॥

प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दसन्निधाने प्रमाणश्रुतिरुच्चरन्ती चत्वार्येव प्रमाणानीति दर्शयति । ननु न चत्वारि प्रमाणानीति संख्यावचनः शब्दः श्रूयते नापि प्रत्यक्षादीन्येवेत्यवधारणश्रुतिरस्ति तत्कुतः इयत्तानियमावगमः । शब्दशक्तिस्वभावादिति ब्रूमः । गर्गांस्त्रीन् भोजय यज्ञदत्तदेवदत्तावानयेति विना संख्याशब्दमेवकारं च भवत्येव द्वित्वनियमावगमः । एवमिहापि प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीत्युक्ते सामर्थ्यान्न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदो ऽवधार्यते इत्येवं तावद्विभागावगमः । सामान्यलक्षणं तु प्रमाणपदादेव समाख्यानिर्वचनसामर्थ्यसहितादवगम्यते । प्रमीयते येन तत्प्रमाणमिति करणार्थाभिधायिनः प्रमाणशब्दात्प्रमाकारणं प्रमाणमवगम्यते । तच्च प्रागेव दर्शितम् । प्रसिद्धसाधर्म्यात्साध्यसाधनमुपमानमिति च मध्ये साध्यसाधनग्रहणमुपाददानः सूत्रकारः सर्वप्रमाणसाधारणं रूपमिदं परिभाषते । यत्साध्यसाधनस्य प्रमाकरणस्य प्रमाणत्वमिति । अशुद्धप्रमितिविधायिनस्तु प्रामाण्यं प्रसज्यते इति स्मृतिसंशयविपर्ययजनकव्यवच्छेदाय प्रत्यक्षसूत्रादर्थोत्पन्नमित्यव्यभिचारीति व्यवसायात्मकमिति च पदत्रयमाकृष्यते तद्धि प्रमाणचतुष्टयसाधारणम् । अर्थोत्पन्नपदेन फलविशेषणेन स्मृतिजनकम् अव्यभिचारिपदेन विपर्ययाधायि व्यवसायात्मकपदेन संशयजनकं प्रमाणं व्युदस्यते । अतश्चैवमुक्तं भवति अर्थविषयमसंदिग्धमव्यभिचारि च ज्ञानं येन जन्यते तत्प्रमाणमित्येवमेकस्मादेव सूत्रात्सामान्यलक्षणं विभागश्चावगम्यते । नन्वेकस्य सूत्रस्य विभागसामान्यलक्षणपरत्वेन वाक्यभेदः । अर्थैकत्वाच्चैकं वाक्यं युक्तम् । उच्यते ।

श्रुत्यर्थद्वारकानेकवस्तुसूचनशालिषु ।
सूत्रेष्वनेकार्थविधेर्वाक्यभेदो न दूषणम् ॥
प्रमाणान्तरसंस्पर्शशून्ये शब्दैकगोचरे ।
प्रमेये वाक्यभेदादिदूषणं किल दूषणम् ॥
अर्थद्वयविधानं हि तत्रैकस्य न युज्यते ।

राजा स्वाराज्यकामो वाजपेयेन यजेतेति गुणविधिपक्षे स्वाराज्यं प्रति यागो विधातव्यो यागं च प्रति वाजपेयगुणो विधातव्य इत्येकस्य वाक्यस्य परस्परविरुद्धविध्यनुवादादिरूपापत्तेरर्थद्वयविधानमतिदुर्घटम् । इह पुनः प्रमाणान्तरपरिनिश्चितार्थसूचनचातुर्यमहार्घेषु सूत्रेषु नानार्थविधानं भूषणं भवति न दूषणम् । अनेकार्थसूचनादेव सूत्रमुच्यते । एतदेव सूत्रकाराणां परं कौशलं यदेकेनैव वाक्येन स्वल्पैरेवाक्षरैरनेकवस्तुसमर्पणम् । अध्याहारेण वा तन्त्रेण वा ऽऽवृत्त्या वा तमर्थं प्रत्याययिष्यति सूत्रमिदमिति न दोषः । विभागसामान्यलक्षणयोर्विधाने पौर्वापर्यनियमो विशेषणलक्षवन्नास्तीति तन्त्रेण युगपदुभयाभिधानमपि न विरुध्यते विशेषलक्षणमनुक्ते* सामान्यलक्षणविभागयोस्तु यथारुचि प्रतिपादनमादौ विभागः ततः सामान्यलक्षणम् । आदौ वा सामान्यलक्षणं ततो विभागः । सिद्धान्तच्छलवदुभयं वा युगपदेव प्रतिपाद्यते इति तन्त्रेणावृत्त्या वा तदुपपादने न कश्चिद्दोष इति ।

आस्तां तावदिदं सूत्रे तन्त्रावृत्त्यादिचिन्तनम् ।
चतुःसङ्ख्या प्रमाणेषु ननु न क्षम्यते परैः ॥

न्यूनाधिकसङ्ख्याप्रतिषेधेन हि चत्वारि प्रमाणानि प्रतिष्ठाप्येरन् । स च दुरुपपादः । तथा हि प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणमिति चार्वाकाः । प्रत्यक्षानुमाने द्वे एवेति बौद्धाः । प्रत्यक्षमनुमानमाप्तवचनं चेति त्रीणि प्रमाणानीति साङ्ख्याः । आधिक्यमपि प्रमाणानां मीमांसकप्रभृतयः प्रतिपन्नवन्तः । तत्कथं चत्वार्येव प्रमाणानीति विभागनियमः । उच्यते । अनुमानप्रामाण्यं वर्णयन्तो बार्हस्पत्यं तावदुपरिष्टात्प्रतिक्षेप्स्यामः । शब्दस्य चानुमानवैलक्षण्यं तल्लक्षणावसरे एव वक्ष्यते इति शाक्यपथो ऽपि न युक्तः । नन्वेतद्भिक्षवो न क्षमन्ते ।

ते हि प्रमेयद्वैविध्यात्प्रमाणं द्विविधं जगुः ।
नान्यः प्रमाणभेदस्य हेतुर्विषयभेदतः ॥

विषयश्च प्रत्यक्षपरोक्षभेदेन स्वलक्षणसामान्ये भेदे वा द्विविधएव । परस्परपरिहारव्यवस्थितात्मसु पदार्थेषु तृतीयराश्यनुप्रवेशाभावात् । तृती-

* अत्र सामान्यलक्षणे न संभवतीति पूरणीयम् ।

यविषयासत्त्वपरिच्छेद एव कुतस्त्य इति चेत् प्रत्यक्षमहिम्न एवेति ब्रूमः । नीले प्रवर्तमानं प्रत्यक्षं नीलं नीलतया परिच्छिनत्तीति तावदविवाद एव । तदेव च प्रत्यक्षमनीलमपि व्यवच्छिनत्ति नीलसंविदि तस्याप्रतिभासात् । नीलज्ञानप्रतिभास्यं हि नीलमिति तदितरदनीलमिव भवति । तृतीयमपि राशिमद एव तदपाकरोति । सो ऽपि हि राशिः नीलसंविदि भाति वा न वा ।

भाति चेन्नीलमेव स्यान्न प्रकारान्तरं तु तत् ।
नो चेत्तथा ऽप्यनीलं स्यान्न प्रकारान्तरं हि तत् ॥

इदमेव हि नीलानीलयोर्लक्षणं यन्नीलज्ञानावभास्यत्वानवभास्यते नाम । एवं च प्रत्यक्षं स्वविषये प्रवृत्तं तं प्रत्यक्षतया व्यवस्थापयति तच्चाप्रतिभासमानं परोक्षतया तृतीयमपि प्रकारं पूर्ववदेव प्रतिक्षिपतीत्येवं स्वलक्षणसामान्यव्यतिरिक्तविषयानिषेधे ऽप्येष एव मार्गो ऽनुगन्तव्यः । एवं हि प्रत्यक्षेण स्वविषयः परिनिश्चितो भवति । तदुक्तम् । तत्परिच्छिनत्ति अन्यद्व्यवच्छिनत्ति तृतीयप्रकाराभावं च सूचयतीत्येकप्रमाणव्यापारः ।

अन्यथा विषयस्यैव स्वरूपापरिनिश्चयात् ।
क्वोपादानपरित्यागौ कुर्युरर्थक्रियार्थिनः ॥

तदुक्तम् । अनलार्थ्यनलं पश्यन्नपि न तिष्ठेन्न प्रतिष्ठेतेति । यद्यपि निर्विकल्पकं प्रत्यक्षं पुरोऽवस्थितवस्तुस्वलक्षणं प्रदर्शनमात्रनिष्ठितव्यापारमविचारकमेव तथा ऽपि तत्पृष्ठभाविनां विकल्पानामेव च दर्शनविषये कृतपरिच्छेदतदितरविषयव्यवच्छेदतृतीयप्रकाराभावव्यवस्थापनपर्यन्तव्यापारपाटवमवगन्तव्यमितरथा व्यवहाराभावात् । एवं च परस्परं परिहारव्यवस्थितस्वरूपपदार्थव्यवच्छेदिप्रत्यक्षप्रभावावगतविरोधात्प्रत्यक्षेतरविषययोस्तृतीयविषयासत्त्वपरिनिश्चये ऽनुमानमपि प्रवर्तितुमुत्सहते विरुद्धयोरेकतरपरिच्छेदसमये द्वितीयनिरसनमवश्यं भाति विरुद्धत्वादेव शीतोष्णवत् । तृतीयविषयो ऽपि तद्विरुद्ध एव तद्बुद्धावप्रतिभासमानत्वात् । ननु न त्वं द्वितीयमिव तृतीयं कदा चिदपि विषयमग्रहीः ग्रहणे हि विषयद्वयवत्तस्यापि सत्त्वं स्यात् । अगृहीतस्य च विरोधमविरोधं वा कथं निश्चेतुमर्हसीति । भोः साधो नात्र पृथग्ग-

हणमुपयुज्यते तद्ग्रहणानवभासमात्रेणैव तद्विरोधसिद्धेः । विरुद्धं हि तदु-
च्यते यत्तस्मिन् गृह्यमाणे न गृह्यते तदिदमग्रहणमेव विरोधावहमिति न
पृथग्ग्रहणमन्वेषणीयम् । एवमितरेतरपरिहारव्यवस्थितानामर्थानां न तृतीयो
राशिरस्तीति सर्वथा सिद्धं विषयद्वैविध्यम् । एवमेव सदसन्नित्यानित्यक्रमयौग-
पद्यादिषु प्रकारान्तरपराकरणमवगन्तव्यम् । तत्र प्रत्यक्षे स्वलक्षणात्मनि वि-
षये प्रत्यक्षं प्रवर्तते । परोक्षे तु सामान्याकारे ऽनुमानमिति ।

प्रमाणद्वयसिद्धे च विषयद्वयवेदने ।
वद कस्यानुरोधेन तृतीयं मानमिष्यताम् ॥

न चास्मिन्नेव परोक्षे सामान्यात्मनि विषये ऽनुमानमिव शब्दाद्यपि
प्रमाणान्तरं प्रवर्तते इति वक्तुं युक्तम् । एकत्र विषये विरोधविफलत्वाभ्याम-
नेकप्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । पूर्वप्रमाणावगतरूपयोगितया तस्मिन्वस्तुनि पुनः
परिच्छिद्यमाने प्रमाणमुत्तरमफलम् । एवं ह्याहुः । अधिगतमर्थमधिगमयता
प्रमाणेन पिष्टं पिष्टं स्यादिति । अन्यरूपतया तु तद्ग्रहणमुत्तरप्रमाणेन दुःश-
क्यम् आदिप्रमाणविरुद्धत्वादिति । अत एव न संप्लवमभ्युपगच्छन्ति नीति-
विदः । एकस्मिन्विषये ऽनेकप्रमाणप्रवृत्तिः संप्लवः स च तथाविधविषयनिरा-
सादेव निरस्तः । न च प्रत्यक्षानुमाने अपि परस्परं संप्लवेते स्वलक्षणे ऽनुमा-
नस्य सामान्ये च प्रत्यक्षस्य प्रवृत्त्यभावात् ।

संबन्धग्रहणापेक्षमनुमानं स्वलक्षणे ।
सजातीयविजातीयव्यावृत्ते वर्ततां कथम् ॥
प्रत्यक्षमपि सद्वस्तुसंस्पर्शनियतव्रतम् ।
विकल्पारोपिताकारसामान्यग्राहकं कथम् ॥
यच्च शब्दोपमानादि प्रमाणान्तरमिष्यते ।
तदेवं सति कुत्रांशे प्रतिष्ठामधिगच्छतु ॥
वस्तु स्वलक्षणं तावत्प्रत्यक्षेणैव मुद्रितम् ।
ततो ऽन्यदनुमानेन संबन्धापेक्षवृत्तिना ॥
नानाप्रमाणगम्यश्च विषयो नास्ति वास्तवः ।
तद्वानवयवी जातिरिति वार्त्तैकभद्रिका ॥

यदि च प्रत्यक्षविषये शब्दानुमानयोरपि वृत्तिरिष्यते तर्हि प्रत्यक्ष-संवित्सदृशीमेव ते अपि बुद्धिं विदध्यातां न चैवमस्ति । तदाहुः ।

समानविषयत्वे च जायते सदृशी मतिः ।
न चाध्यक्षधिया साम्यमेति शब्दानुमानयोः ॥
तेजो ऽन्यदेव नक्षत्रशशाङ्कशकलादिषु ।
उद्घाटितजगत्कोशमन्यदेव रवेर्महः ॥

आह च ।

अन्यदेवेन्द्रियग्राह्यमन्यः शब्दस्य गोचरः ।
शब्दात्प्रत्येति भिन्नाक्षो न तु प्रत्यक्षमीक्षते ॥

अपि च ।

अन्यथैवाग्निसंबन्धाद्दाहं दग्धो ऽभिमन्यते ।
अन्यथा दाहशब्देन दाहार्थः संप्रतीयते ॥

तस्मादुक्तेन वर्त्मना विषयद्वैविध्यनिश्चयान्न तृतीयं प्रमाणमस्ति । न च संप्लव इति । अत्राभिधीयते ।

यत्तावदिदमाख्यायि राश्यन्तरनिराकृतौ ।
प्रत्यक्षस्यैव सामर्थ्यमित्येतन्नोपपद्यते ॥
पूर्वापरानुसंधानसामर्थ्यरहितात्मना ।
भारः कथमयं वोढुमविकल्पेन पार्यते ॥
विकल्पाः पुनरुत्प्रेक्षामात्रनिष्ठितशक्तयः ।
तेभ्यो वस्तुव्यवस्थायाः का कथा भवतां मते ॥

अथ वा भवतु नाम नीलादावुक्तेन प्रकारेण राश्यन्तरनिराकरणं प्रत्यक्षपरोक्षनिर्णये तु नैष प्रकारो योजयितुं शक्यते । विषये हि प्रवृत्तं प्रत्यक्षं विषयस्वरूपमेव परिच्छिनत्ति न पुनस्तस्य प्रत्यक्षतामपि । नीलमिदमिति हि संवेद्यते न पुनः प्रत्यक्षमिदमिति । तथा हि । किमिदं विषयस्य प्रत्यक्षत्वं नाम किमक्षविषयत्वम् उताक्षजज्ञानविषयत्वमिति । तत्राक्षविषयत्वं तावदन्वयव्यतिरेकसमधिगम्यमेव न प्रत्यक्षगम्यम् । तथा ऽऽह भट्टः* ।

* श्लोकवार्तिके अनुमानवार्तिके श्लो· ६० ।

न हि श्रावणता नाम प्रत्यक्षेणावगम्यते ।
नान्वयव्यतिरेकाभ्यां ज्ञायते बधिरादिष्विति ॥

अक्षजज्ञानकर्मत्वमपि प्रत्यक्षत्वं तदानीं परिच्छेत्तुमशक्यमेव विषयप्रतिभासकाले तत्प्रतिभासस्याप्रतिभासात् । तद्ग्रहणमन्तरेण च तत्कर्मताग्रहणासम्भवात् । कथं पुनर्विषयग्रहणकाले तज्ज्ञानस्यानवभासः । नैव युगपदाकारद्वितयं प्रतिभासते । इदं ज्ञानमयं चार्थ इति भेदानुपग्रहात् । एकश्चायमाकारः प्रतिभासमानो ग्राह्यस्यैव भवितुमर्हति न ग्राहकस्येति वक्ष्यते । ननु च नागृहीतं ज्ञानमर्थप्रकाशनकुशलं भवतीत्याहुरप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यतीति । प्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिरुपलम्भ एव प्रत्यक्ष इति द्वितीयाकारानवभासात्कुतो ऽर्थदृष्टिः । यदि च गृहीतं ज्ञानमर्थं प्रकाशयेन्न द्वयीं गतिमतिवर्त्तेत तद्धि ज्ञानं ज्ञानान्तरग्राह्यं वा भवेत्स्वप्रकाशं वा । ज्ञानान्तरग्राह्यत्वे त्वनवस्था मूलक्षतिकरी चेयमित्यन्धमूकं जगत्स्यादुपलम्भप्रत्यक्षतापूर्वकार्थप्रत्यक्षवादिनः । नापि स्वप्रकाशं ज्ञानं ज्ञेयत्वान्नीलपीतादिवत् । विस्तरतस्तु स्वप्रकाशं विज्ञानं विज्ञानवादिनिराकरणे निराकरिष्यामः । न च ज्ञानस्याप्रत्यक्षतायां तदुत्पादानुत्पादयोरविशेषादज्ञत्वं सर्वज्ञत्वं वा परिशङ्कनीयम् । विज्ञानोत्पादमात्रेण ज्ञातुर्ज्ञातृत्वसिद्धेः । विषयप्रकाशस्वभावमेव ज्ञानमुत्पद्यते इति कथमुत्पन्नमनुत्पन्नान्न विशिष्यते । यथा च नीलादि विषयज्ञानोत्पत्त्या ऽस्य ज्ञातृत्वं तथा सुखादिविषयज्ञानोत्पत्त्या भोक्तृत्वमिति तत्रापि नातिप्रसङ्गः । तस्माद्विषयविज्ञानकाले तद्विज्ञानग्रहणान्न तत्कर्मत्वकृतं विषयप्रत्यक्षत्वमवभासते तदप्रतिभासे च न परोक्षव्यवच्छेदो न च तृतीयप्रकारासत्त्वसूचनमिति कथं प्रत्यक्षं विषयद्वित्वसिद्धौ प्रमाणम् ।

यच्चानुमानमप्युक्तं विषयद्वयसिद्धये ।
तत्प्रत्यक्षपरिच्छिन्नतद्विरोधनिबन्धनम् ॥
विरोधबोधसामर्थ्यं प्रत्यक्षस्य च दूषितम् ।
तदग्रहे च तन्मूलमनुमानं न सिध्यति ॥
एवं च विषयद्वित्वसाधनानुपपत्तितः ।
तत्कृतस्त्यज्यतामेष प्रमाणद्वित्वदोहदः ॥

अथ वा सत्यपि विषयद्वैविध्ये सामग्रीभेदात्फलभेदाच्च प्रमाणभेदो भवन्कथमपाक्रियते ।

अन्ये एव हि सामग्रीफले प्रत्यक्षलिङ्गयोः ।

अन्ये एव च सामग्रीफले शब्दोपमानयोरिति वक्ष्यामः ।

तेन तद्भेदादपि प्रमाणभेदसिद्धेर्न द्वे एव प्रमाणे । एतेन त्रीणि प्रमाणानीति सांख्यव्याख्याता ऽपि तत्संख्या प्रत्याख्याता । सामग्रीफलभेदेनोपमानस्य चतुर्थप्रमाणस्य प्रतिपादयिष्यमाणत्वादिति । यत्पुनरेकस्मिन्विषये ऽनेकप्रमाणप्रसरं निरस्यता सौगतेन संप्लवपराकरणमकारि तदपि मतिमोहविलसितम् । असति संप्लवे ऽनुमानप्रामाण्यप्रतिष्ठापनानुपपत्तेः ।

न ह्यविज्ञातसंबन्धं* लिङ्गं गमकमिष्यते ।
संबन्धधीश्च संबन्धिद्वयावगतिपूर्विका ॥
सामान्यात्मकसंबन्धिग्रहणं चानुमानतः ।
तस्मादेव यदीष्येत व्यक्तमन्योन्यसंश्रयम् ॥
अनुमानान्तराधीना संबन्धिग्रहपूर्विका ।
संबन्धाधिगतिर्न स्यान्मन्वन्तरशतैरपि ॥
तेन दूरे ऽपि संबन्धग्राहकं लिङ्गलिङ्गिनोः ।
प्रत्यक्षमुपगन्तव्यं तथा सति च संप्लवः ॥

तदेतत्स्यादविदितसौगतकृतान्तानामेतच्चोद्यम् । ते हि

विकल्पविषये वृत्तिमाहुः शब्दानुमानयोः ।
तेभ्यः संबन्धसिद्धौ च नानवस्था न संप्लवः ॥

तथा हि । दर्शनसमनन्तरोत्पत्त्यवाप्तदर्शनच्छायाऽनुरज्यमानवपुषो विकल्पाः प्रत्यक्षायन्ते तदुल्लिखितकाल्पनिकतदितरपरावृत्तिस्वभावसामान्याकारप्रविष्टो ऽयमनुमानव्यवहारः । पारम्पर्येण मणिप्रभामणिबुद्धिवत्तु तन्मूल इति तत्प्राप्तये ऽवकल्पते न पुनः प्रत्यक्षैकसमधिगम्यं वस्तु स्पृशति इति कुतः संप्लवः कुतो वा ऽनवस्था । तदेतद्वञ्चनामात्रम् । यो हि तादात्म्यतदुत्पत्तिस्वभावः प्रतिबन्ध इष्यते स किं वस्तुधर्मो विकल्पारोपिताकार-

---

* न हि ऽविज्ञातसंबन्धमिति मूले ऽयुक्तः पाठः ।

धर्म्मो वा तत्र नायमारोपितधर्मो भवितुमर्हति । वस्तु वस्तुना जन्यते वस्तु च वस्तुस्वभावं भवेत् । तस्माद्वस्तुधर्मः प्रतिबन्धः । विकल्पैश्च वस्तु न स्पृश्यते तत्प्रतिबन्धश्च निश्चीयते इति चित्रम् । इदं च स्वभाषितं वस्तुनोः प्रतिबन्धस्तादात्म्यादि गम्यगमकत्वं च विकल्पारोपितयोरपोहयो-स्तदेवमन्यत्र प्रतिबन्धो ऽन्यत्र तद्ग्रहणोपायो ऽन्यत्र प्रतीतिरन्यत्र प्रवृत्ति-प्राप्ती इति सर्वं कैतवम् । न च दृश्यसंस्पर्शशून्यात्मनां विकल्पानां दर्शन-च्छाया का चन सम्भवतीदन्ताग्राहित्वस्पष्टत्वाद्यपि वस्तुस्पर्शरहितमकिञ्चि-त्करमप्रमाणत्वानपायात् ।

अप्रमाणपरिच्छिन्नः प्रतिबन्धश्च तत्त्वतः ।
न परिच्छिन्न एवेति ततो मिथ्या ऽनुमेयधीः ॥
अथाभिमतमेवेदं बुद्ध्यारूढत्ववर्णनात् ।
हन्त तात्त्विकसंबन्धसाधनव्यसनेन किम् ॥

यथा च सामान्यविषये प्रत्यक्षाभ्युपगममन्तरेण संबन्धग्रहणमघट-मानमिति विसंष्ठुलमनुमानम् । एवमवगतसंबन्धस्य द्वितीयलिङ्गदर्शनमपि दुरुपपादमिति ततो ऽपि संप्लवापलापिनामनुमानमुत्सीदेत् ।

न ह्यसाधारणांशस्य लिङ्गत्वमुपपद्यते ।
विना न चानुमानेन सामान्यमवगम्यते ॥
सैवानवस्था तत्रापि तदेवान्योन्यसंश्रयम् ।
स एव च विकल्पानां सामर्थ्यशमनक्रमः ॥
अतः संबन्धविज्ञानलिङ्गग्रहणपूर्वकम् ।
अनुमानमनिन्हुत्य कथं संप्लवनिह्नवः ॥

अपि च विषयद्वैविध्यसिद्धावपि प्रत्यक्षानुमाने एव परस्परमपि संप्ल-वेयाताम् । यतः ।

प्रत्यक्षत्वं परोक्षो ऽपि प्रत्यक्षो ऽपि परोक्षताम् ।
देशकालादिभेदेन विषयः प्रतिपद्यते ॥
क्षणभङ्गं निषेत्स्यामः सन्तानो यश्च कल्पितः ।
दर्शितप्राप्तिसिद्ध्यर्थो संप्लवे ऽपि स तादृशः ॥

यदपि जात्यादिविषयनिषेधनमनोरथैः संप्लवपराकरणमध्यवसितं तच्च जात्यादिसमर्थनमेवोत्तरीकरिष्यते ।

तावकैर्दूषणगणैः कालुष्यमपनीयते ।
तद्वानवयवी जातिरिति वार्त्तैकभद्रिका ॥

यदपि विरोधवैफल्याभ्यां न संप्लव इत्युक्तं तच्च वैफल्यमनधिगतार्थगन्तृत्वविशेषणनिवारणेनैव प्रतिसमाहितम् । विरोधो ऽपि नास्ति पूर्वज्ञानोपमर्देन नेदं रजतमितिवदुत्तरविज्ञानानुत्पादात् । अनेकधर्मविसरविशेषितवपुषि धर्मिणि कदा चित्केन चित्कश्चिन्निश्चीयते धर्मविशेष इति को विरोधार्थः । यदपि प्रत्यक्षस्य शब्दलिङ्गयोश्च समानविषयत्वे सति सदृशप्रतीतिजनकत्वमाशङ्कितं तच्च के चिदाचक्षते विषयसाम्ये ऽप्युपायभेदात्प्रतीतिभेदो भवत्येव दूराविदूरदेशव्यवस्थितपदार्थप्रतीतिवत् । अन्ये तु मन्यन्ते नोपायभेदात् प्रतीतिभेदो भवत्यपि तु विषयभेदादेव सन्निकृष्टविप्रकृष्टग्रहणे ऽपि विषयौ भिद्येते दूरात्सामान्यधर्ममात्रविशिष्टस्य धर्मिणो ग्रहणमदूरात्तु सकलविशेषसाक्षात्करणम् । यदिमाः प्रत्यक्षानुमानशब्दप्रमितयः प्रमेयभेदाद्भिद्यन्ते ।

विशेषधर्मसंबद्धं वस्तु स्पृशति नेत्रधीः ।
व्याप्तिबोधानुसारेण तद्वन्मात्रं तु लैङ्गिकी ॥
शब्दात्त्वतदवच्छिन्ना वाच्ये सञ्जायते मतिः ।
शब्दानुवेधशून्या हि न शब्दार्थे मतिर्भवेत् ॥

कथं तर्हि तेषां संप्लवः सर्वत्र विषयभेदस्य दर्शितत्वात् सत्यम् । धर्म्यभिप्रायेण संप्लवः कथ्यते । इमौ तु पक्षौ विचारयिष्येते । सर्वथा तावदस्ति प्रमाणानां संप्लव इति सिद्धम् । तदुदाहरणं तु भाष्यकारः प्रदर्शितवान् । अग्निराप्तोपदेशात्प्रतीयते ऽमुत्रेति प्रत्यासीदता धूमदर्शनेनानुमिमीते प्रत्यासन्नतरेण उपलभ्यते इत्यादि । क्व चित्तु व्यवस्था दृश्यते यथा अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इत्यस्मदादेरागमादेव ज्ञानं न प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । स्तनयित्नुशब्दश्रवणात्तद्धेतुपरिज्ञानमनुमानादेव न प्रत्यक्षागमाभ्याम् । स्वहस्तौ द्वौ इति तु प्रत्यक्षादेव प्रतीतिर्न शब्दानुमानाभ्यामिति । तस्मात्स्थितमेतत् प्रायेण प्रमाणानि प्रमेयमभिसंप्लवन्ते क्व चित्तु प्रमेये व्यवतिष्ठन्तेपीति ।

इत्युद्धृताखिलपरोदितदोषजात-
सम्पातभीतिरिह संप्लव एष सिद्धः ।
सर्वाश्च सौगतमनःसु चिरप्ररूढा
भग्नाः प्रमाणविषयद्वयसिद्धिवाञ्छाः ॥

एवं तावन्न्यूनत्वं सङ्ख्यायाः परीक्षितम् । आधिक्यमिदानीं परीक्ष्यते । तत्रार्थापत्त्या सह प्रत्यक्षादीनि पञ्च प्रमाणानीति प्रभाकरः । अभावेन सह षडिति भाट्टः । सम्भवैतिह्याभ्यामष्टाविति केचित् । अशक्य एव प्रमाणसङ्ख्यानियम इति सुशिक्षितचार्वाकाः । तत्र भाट्टास्तावदित्थमर्थापत्तिमाचक्षते दृष्टः श्रुतो वार्थो ऽन्यथा नोपपद्यते इत्यर्थान्तरकल्पना ऽर्थापत्तिर्दृष्ट इति प्रत्यक्षादिभिः पञ्चभिः प्रमाणैरुपलब्धः श्रुत इति कुतश्चन लौकिकाद्वैदिकाद्वा शब्दादवगतो ऽर्थस्ततो ऽन्यथा ऽनुपपद्यमानादर्थान्तरकल्पना ऽर्थापत्तिरित्येवं षट्प्रमाणप्रभवत्वेन षड्विधा ऽसौ भवतीति । दृष्टवचनेनोपलब्धिवाचिना गतार्थत्वे ऽपि श्रुतार्थापत्तेः पृथग्विधानं प्रमाणैकदेशविषयत्वेन प्रमेयविषयार्थापत्तिपञ्चकविलक्षणत्वात् । तत्र प्रत्यक्षपूर्विका तावदर्थापत्तिः प्रत्यक्षावगतदहनसंसर्गोद्गतदाहाख्यकार्याऽन्यथाऽनुपपत्त्या वह्नेर्दाहशक्तिकल्पना । अनुमानपूर्विका देशान्तरप्राप्तिलिङ्गानुमितमरीचिमालिगत्यन्यथाऽनुपपत्त्या तस्य गमनशक्तिकल्पना । उपमानपूर्विका उपमानज्ञानावगतगवयसारूप्यविशिष्टगोपिण्डादिप्रमेयाऽन्यथाऽनुपपत्त्या तस्य तज्ज्ञानग्राह्यत्वशक्तिकल्पना इति । तदिमास्तावदतीन्द्रियशक्तिविषयत्वादर्थापत्तयः प्रमाणान्तरम् । शक्तेः प्रत्यक्षपरिच्छेद्यत्वानुपपत्तेः तदधीनप्रतिबन्धाधिगमवैधुर्येणानुमानविषयत्वायोगात् ।

अन्वयव्यतिरेकौ हि द्रव्यरूपानुवर्तिनौ ।
शक्तिस्तु तद्गता सूक्ष्मा न ताभ्यामवगम्यते ॥

शब्दोपमानयोस्त्वत्र सम्भावनैव नास्तीत्यर्थापत्तेरेवैष विषयः । अर्थापत्तिपूर्विका यथा शब्दकरणिकाऽर्थप्रतीत्यन्यथाऽनुपपत्त्या शब्दस्य वाचकशक्तिमवगत्य तदन्यथाऽनुपपत्त्या तस्य नित्यत्वकल्पना सा चेयं शब्दपरीक्षायां वक्ष्यते । अभावपूर्विका तु भाष्यकारेणोदाहृता जीवतश्चैत्रस्य गृहाभाव-

मवसाय तदन्यथाऽनुपपत्त्या बहिर्भावकल्पनेति*। ननु दृष्टेन सिद्धसिद्धेरनुमानमेवेदं स्यात्। नानुमानं सामग्र्यभावात्। पक्षधर्मतादिसामग्र्या यज्ज्ञानमुपजन्यते तदनुमानमिति तार्किकस्थितिः। सा चेह नास्ति बहिर्भावविशिष्टे चैत्रे चैत्राभावविशिष्टे बहिर्भावे ऽनुमेये कस्य लिङ्गत्वमिति चिन्त्यम्†। गृहाभावविशिष्टस्य वा चैत्रस्य चैत्राभावविशिष्टस्य वा गृहस्य गृहचैत्राभावस्य वा चैत्रादर्शनस्य वा। न चैषामन्यतमस्यापि पक्षधर्मत्वमस्ति। न हि गृहं वा चैत्रो वा तदभावो वा तददर्शनं वा चैत्रस्य धर्मः तद्बहिर्भावस्य वेत्यपक्षधर्मत्वादन्यतमस्यापि न लिङ्गत्वम्। अपि च प्रमेयानुप्रवेशप्रसङ्गादपि नेदमनुमानम्। तथा ह्यागमावगतजीवनस्य गृहाभावेन चैत्रस्य बहिर्भावः परिकल्प्यते इतरथा मृतेनानैकान्तिको हेतुः स्यात्। अभावश्च गृहीतः सन् बहिर्भावमवगमयति नागृहीतो धूमवत्। अभावग्रहणं च सकलसदुपलम्भकप्रमाणप्रत्यस्तमयपूर्वकमिह तु सदुपलम्भकमस्त्येव जीवनग्राहि प्रमाणम्। जीवनं हि क्व चिदस्तित्वमुच्यते। अप्रत्यस्तमिते तु सदुपलम्भके प्रमाणे कथमभावः प्रवर्त्तते इति प्रवर्त्तमान एवासौ सदुपलम्भकं प्रमाणं पृथग्विषयमुपस्थापयति बहिरस्य भावो गृहे त्वभाव इति। तेन जीवतो बहिर्भावव्यवस्थापनपूर्वकगृहाभावग्रहणोपपत्तेः प्रमेयानुप्रवेशः। अनुमाने तु धूमादिलिङ्गग्रहणसमये न मनागपि तल्लिङ्गतदनुमेयदहनलिङ्गानुप्रवेशस्पर्शो विद्यते इति। नन्वर्थापत्तावपि किं प्रमेयानुप्रवेशो न दोषः न दोष इति ब्रूमः‡। प्रमाणद्वयसमर्पितैकवस्तुविषयाभावभावसमर्थनार्थमर्थापत्तिः प्रवर्त्तमाना प्रमेयद्वयं परामृषत्येव अन्यथा तत्सङ्घटनायोगात्। अतश्च येयमागमादनियतदेशतया क्व चिदस्तीति संवृत्तिरभूत्सैवेयं गृहाभावे गृहीते बहिरस्तीति संविदधुना संवृत्ता तदतो वैलक्षण्यान्नानुमानमर्थापत्तिः। अतश्चैवं संबन्धग्रहणाभावात्।

भावाभावौ हि नैकेन युगपद्वह्निधूमवत्।
प्रतिबन्धतया रोद्धुं शक्यौ गृहबहिःस्थितौ॥

---

* शाबरभाष्ये अ॰ १ पा॰ १ सू॰ ५ अर्थानुवादोऽयम्।

† लिङ्गत्वमित्यचिन्त्यमिति मूले ऽसङ्गतः पाठः।

‡ किं प्रमेयानुप्रवेशो न दोष इति ब्रूम इत्यनन्वितो मूले पाठः।

अन्यथाऽनुपपत्त्या च प्रथमं प्रतिबन्धधीः ।
पश्चाद्यद्यनुमानत्वमुच्यते काममुच्यताम् ॥
नन्वस्त्येव गृहद्वारे वर्त्तिनः सङ्गतिग्रहः ।
भावेन भावसिद्धौ तु कथमेष भविष्यति ॥

यत्र गृहे चैत्रस्य भावमवगम्य तदन्यथाऽनुपपत्त्या तदन्यदेशेषु नास्तित्वमवगम्यते तत्र देशानामानन्त्याद्दुरधिगमः प्रतिबन्धः । अनग्निव्यतिरेकनिश्चये धूमस्य का वार्तेति चेदुच्यते । तत्र धूमज्वलनयोरन्वयग्रहणसम्भवान्न व्यतिरेकग्रहणमाद्रियेरन् भूयोदर्शनसुलभनियमज्ञानसम्पाद्यमानसाध्याधिगमनिर्वृतमनसां किमनग्निव्यतिरेकनिश्चयेन । इह पुनरन्वयावसायसमये एव गम्यधर्मस्य दुरवगमत्वमुक्तमनन्तदेशवृत्तित्वात् । अनुपलब्ध्या तन्निश्चय इति चेद् न । मन्दिरव्यतिरिक्तसकलभुवनतलगततदभावनिश्चयस्य नियतदेशया ऽनुपलब्ध्या कर्त्तुमशक्यत्वात् । तेषु तेषु देशान्तरेषु परिभ्रमन्ननुपलब्ध्या तदभावं निश्चेष्यामीति चेद् । मैवम् ।

गत्वा गत्वा ऽपि तान्देशान्नास्य जानामि नास्तिताम् ।
कौशाम्ब्यास्त्वयि निष्क्रान्ते तत्प्रवेशादिशङ्कया ॥

तस्मादभूमिरियमसर्वज्ञानामित्यर्थापत्त्यैव तन्निश्चयः । नन्वित्थममुमर्थमनुमानान्निश्चेष्यामः । देशान्तराणि चैत्रशून्यानि चैत्राधिष्ठितव्यतिरिक्तत्वात् तत्समीपदेशवदिति । न प्रत्यनुमानोहत्वात् । देशान्तराणि चैत्राव्यतिरिक्तानि तत्समीपदेशव्यतिरिक्तत्वाच्चैत्राधिष्ठितदेशवदिति । तस्मान्नियतदेशोपलभ्यमानपरिमितपरिमाणपुरुषशरीराऽन्यथानुपपत्त्यैव तदितरसकलदेशनास्तित्वावधारणं तस्येति सिद्धम् ।

पीनो दिवा च नात्तीति साकाङ्क्षवचनश्रुतेः ।
तदेकदेशविज्ञानं श्रुतार्थापत्तिरुच्यते ॥

इहैवंविधसाकाङ्क्षवचनश्रवणे सति समुपजायमानं रजनीभोजनविज्ञानं प्रमाणान्तरकरणं भवितुमर्हति प्रत्यक्षादेरसन्निधानात् । न प्रत्यक्षं क्षपाभक्षणप्रतीतिक्षमं परोक्षत्वात् । नानुमानमनवगतसंबन्धस्यापि तत्प्रतीतेः । उपमानादेस्तु शङ्कैव नास्ति । तस्माच्छाब्द एव रात्रिभोजनप्रत्ययः शब्दश्च न श्रूयमाण इममर्थमभिवदितुमलमेकस्य वाक्यस्य विधिनिषेधरूपार्थद्वयसम-

र्थेनशून्यत्वात् । अत्र च रात्र्यादिपदानामश्रवणादपदार्थस्य च वाक्यार्थत्वानुपपत्तेः । न च विभावरीभोजनलक्षणो ऽर्थः दिवावाक्यपदार्थानां भेदः संसर्गो वा येनायमपदार्थो ऽपि प्रतीयते ।

तस्मात्कल्प्याऽऽगमकृतं नक्तमत्तीति वेदनम् ।
तद्वाक्यकल्पनायां तु प्रमाणं परिचिन्त्यताम् ॥
नाध्यक्षमनभिव्यक्तशब्दग्रहणशक्तिमत् ।
न लिङ्गमगृहीत्वा ऽपि व्याप्तिं तदवधारणात् ॥
क्व चिन्नित्यपरोक्षत्वाद्व्याप्तिबोधो ऽपि दुर्घटः ।
विनियोक्त्री श्रुतिर्यत्र कल्प्या प्रकरणादिभिः ॥

विनियोक्त्री हि श्रुतिः सर्वत्र प्रकरणादौ वाक्यविद्भिरभ्युपगम्यते । यथोक्तं विनियोक्त्री श्रुतिस्तावत्सर्वेष्वेतेषु संमतेति* । तस्याश्च नित्यपरोक्षत्वाद्दुरधिगमस्तत्र लिङ्गस्य प्रतिबन्धः । न च निशापदवचनस्य सत्ता ऽनुमातुमपि शक्या तस्यां साध्यायां भावाभावोभयधर्मकस्य हेतोरसिद्धविरुद्धानैकान्तिकत्वेनाहेतुत्वात् । न चात्र धर्मः कश्चिदुपलभ्यते । यस्तेन तद्वान्पर्वत इवाग्निमाननुमीयते । न च दिवावाक्यं तदर्थो ऽपि निशावचनानुमाने लिङ्गतां प्रतिपत्तुमर्हति ।

अश्रुते हि निशावाक्ये कथं तद्धर्मताग्रहः ।
श्रुते तस्मिंस्तु तद्धर्मग्रहणे किं प्रयोजनम् ॥

दिवावाक्यपदार्थानां तिष्ठतु लिङ्गत्वमनुपपद्यमानतया ऽपि न निशावाक्यप्रत्यायकत्वमवकल्पते । पदार्थानां हि सामान्यात्मकत्वाद्विशेषमन्तरेणानुपपत्तिः स्याद् न वाक्यान्तरमन्तरेण । तस्माच्छ्रूयमाणं वाक्यमेव तदेकदेशमन्तरेण निराकाङ्क्षप्रत्ययोत्पादकस्वव्यापारनिर्वहणं सन्धिमनधिगच्छत्तदेकदेशमाक्षिपतीति सेयं प्रमाणैकदेशविषया श्रुतार्थापत्तिः । नन्वर्थादेव कथमर्थान्तरं न कल्प्यते पीवरत्वं हि नाम भोजनकार्यमुपलभ्यमानं स्वकारणं भोजनमनलमिव धूमः समुपस्थापयतु तच्च वचसा कालविशेषे निषिद्धं तदितरकालविशेषविषयं भविष्यतीति किं वचनानुमानेन । वचनमपि नादृष्टार्थमपि तु अर्थगत्यर्थमेव तदस्य साक्षादर्थस्यैव कल्प्यमानस्य को दोषो यद्व्यवधानमाश्रीयते । उच्यते ।

* तन्त्रवार्तिके अ॰ ३ पा॰ ३ सू॰ १४ पृ॰ ८४५ ।

शब्दप्रमाणमार्गे ऽस्मिन्ननभिज्ञो ऽसि बालक ।
प्रमाणतैव न ह्यस्य साकाङ्क्षज्ञानकारिणः ॥
पुरोवस्थितवस्त्वंश*दर्शनप्राप्तिनिर्वृति ।
प्रत्यक्षादि यथा मानं न तथा शाब्दमिष्यते ॥
वाक्यार्थे हि समग्राङ्गपरिपूरणसुस्थिते ।
अभिधाय धियं नास्य व्यापारः पर्यवस्यति ॥
तावन्तं बोधमाधाय प्रामाण्यं लभते वचः ।
तदर्थवाचकत्वाच्च तद्वाक्यं वाक्यमिष्यते ॥
शब्दैकदेशश्रुत्या ऽतस्तदंशपरिपूरणम् ।
कल्प्यं प्रथममर्थस्य कुतस्तेन विना गतिः ॥
प्रायः श्रुतार्थापत्त्या च वेदः कार्येषु पूर्यते ।
तत्रार्थः कल्प्यमानस्तु न भवेदेव वैदिकः ॥
यो मन्त्रैरष्टकालिङ्गैस्तद्विधः परिकल्प्यते ।
श्रुतिलिङ्गादिभिर्या च कल्प्यते विनियोजिका ॥
विश्वजित्यधिकारश्च यागकर्तव्यताश्रुतेः ।
उत्पत्तिवाक्यं सौर्यादावधिकारविधिश्रुतेः ॥
ऐन्द्राग्नादिविकारेषु कार्यमात्रोपदेशतः ।
यश्च प्रकृतिवद्भावो विध्यन्त उपपाद्यते ॥
तदेवमादौ संबन्धग्रहणानुपपत्तितः ।
श्रुतार्थापत्तिरेवैषा निस्सपत्नं विजृम्भते ॥
तया श्रुत्येकदेशश्च सर्वेच परिकल्प्यते ।
अर्थकल्पनपक्षे तु न स्याद्वेदैकगम्यता ॥
इत्यर्थापत्तिरुक्तैषा षट्प्रमाणसमुद्भवा ।
एषा विचार्यमाणा तु भिद्यते नानुमानतः ॥
प्रतिबन्धाद्विना वस्तु न वस्त्वन्तरबोधकम् ।
यत्किञ्चिदर्थमालोक्य न च कश्चित्प्रतीयते ॥

---

* पुरोऽवस्थितवस्त्वंशेति मूले पाठः ।

प्रतिबन्धोऽपि नाज्ञातः प्रयाति मतिहेतुताम्।
न सद्योजातबालादेरुद्भवन्ति तथा धियः॥
न विशेषात्मना यत्र संबन्धज्ञानसम्भवः।
तत्राप्यस्त्येव सामान्यरूपेण तदुपग्रहः॥

अपि च तेन विना नोपपद्यते इति च व्यतिरेकभणितिरियं व्यतिरेकश्च प्रतीतः तस्मिन्सत्युपपद्यते इत्यन्वयमाक्षिपति। अन्वयव्यतिरेकौ च गमकस्य लिङ्गस्य धर्म इति कथमर्थापत्तिर्नानुमानम्। केवलव्यतिरेकी हेतुरन्वयमूल एव गमक इति वक्ष्यामः। याश्च प्रत्यक्षादिपूर्विकाः शक्तिकल्पनायामर्थापत्तय उदाहृताः ताश्च शक्तेरतीन्द्रियाया अभावाद् निर्विषया एव।

स्वरूपादुद्भवत्कार्यं सहकार्युपबृंहितात्।
न हि कल्पयितुं शक्तं शक्तिमन्यामतीन्द्रियाम्॥

ननु शक्तिमन्तरेण कारकमेव न भवेत्। यथा पादपं छेत्तुमनसा परशुरुद्यम्यते तथा पादुकाद्यप्युद्यम्येत शक्तेरनभ्युपगमे हि द्रव्यस्वरूपाविशेषात्सर्वस्मात्सर्वदा कार्योदयप्रसङ्गः। तथा हि विषदहनयोर्मारणे दाहे च शक्तावनिष्यमाणायां मन्त्रप्रतिबद्धायां स्वरूपप्रत्यभिज्ञायां सत्यामपि कार्योदासीन्यं यद्दृश्यते तत्र का युक्तिः। न हि मन्त्रेण स्वरूपसहकारिसान्निध्यं प्रतिबध्यते। तस्य प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्। शक्तिस्तु प्रतिबध्यते इति सत्यपि स्वरूपे सत्स्वपि सहकारिषु कार्यानुत्पादो युक्तः। किञ्च सेवाद्यर्जनादिसाम्येऽपि फलवैचित्र्यदर्शनादतीन्द्रियं किमपि कारणं कल्पितमेव धर्मादि भवद्भिरतः शक्तिरतीन्द्रिया तथाऽभ्युपगम्यतामिति। तदेतदनुपपन्नम्। यत्तावदुपादाननियमादित्युक्तम्। तत्रोच्यते। न हि वयमद्य किञ्चिदभिनवं भावानां कार्यकारणभावमुत्थापयितुं शक्नुमः। किं तु यथाप्रवृत्तमनुसरन्तो व्यवहरामः। न ह्यस्मदिच्छया ऽऽपः शीतं शमयन्ति कृशानुर्वा पिपासाम्। तत्र छेदनादावन्वयव्यतिरेकाभ्यां वृद्धव्यवहाराद्वा परश्वधादेरेव कारणत्वमध्यवगच्छाम इति तदेव तदर्थिन उपाददूहे न पादुकादीति। न च परश्वधादेस्स्वरूपसन्निधाने सत्यपि सर्वदा कार्योदयः स्वरूपवत्सहकारिणामप्यपेक्षणीयत्वात्सहकार्यादिसन्निधानस्य सर्वदाऽनुपपत्तेः। सहकारिवर्गे च धर्मादिकमपि निपतति तदपेक्षे च कार्योत्पादे कथं सर्वदा तत्सम्भवः।

धर्माधर्मयोश्च वैचित्र्यकार्यबलेन कल्पनमपरिहार्यम् । तयोश्च न शक्तित्वादतीन्द्रियत्वम् । अपि तु स्वरूपमहिम्नैव मनःपरमाण्वादिवत् । यदपि विषदहनसन्निधाने सत्यपि मन्त्रप्रयोगात्तत्कार्यादर्शनं तदपि न शक्तिप्रतिबन्धननिबन्धनमपि तु सामग्र्यन्तरानुप्रवेशहेतुकम् । ननु मन्त्रिणा प्रविशता तत्र किं कृतं न किं चित्कृतम् । सामग्र्यन्तरं तु सम्पादितं का चिद्धि सामग्री कस्य चित्कार्यस्य हेतुः । स्वरूपं तदवस्थमेवेति चेद् । यद्येवमभक्षितमपि विषं कथं न हन्यात् । तत्रास्यसंयोगाद्यपेक्षणीयमस्तीति चेन्मन्त्राभावो ऽप्यपेक्ष्यताम् । दिव्यकरणकाले धर्म इव मन्त्रो ऽप्यनुप्रविष्टः कार्यं प्रतिहन्ति । शक्तिपक्षे ऽपि वा मन्त्रस्य को व्यापारः मन्त्रेण हि शक्तेर्नाशो वा क्रियते प्रतिबन्धो वा न तावन्नाशः । मन्त्रापगमे पुनस्तत्कार्यदर्शनात् । प्रतिबन्धस्तु स्वरूपस्यैव शक्तेरिवास्तु । स्वरूपस्य किं जातं कार्यौदासीन्यमिति चेत्तदितरतोपि समानम् । स्वरूपमस्त्येव दृश्यमानत्वादिति चेच्छक्तिरप्यस्ति पुनः कार्यदर्शनेनानुमीयमानत्वादिति । किं च शक्तिरभ्युपगम्यमाना पदार्थस्वरूपवन्नित्या ऽभ्युपगम्येत कार्या वा नित्यत्वे सर्वदा कार्योदयप्रसङ्गः । सहकार्यपेक्षायां तु स्वरूपस्यैव तदपेक्षा ऽस्तु किं शक्त्या । कार्यत्वे तु शक्तेः पदार्थस्वरूपमात्रकार्यत्वं वा स्यात्सहकार्यादिसामग्रीकार्यत्वं वा । स्वरूपमात्रकार्यत्वे पुनरपि सर्वदा कार्योत्पादप्रसङ्गः सर्वदा शक्तेरुत्पादात् । सामग्रीकार्यत्वे तु कार्यमस्तु किमन्तरालवर्तिन्या शक्त्या । अशक्तात्कारकात्कार्यं न निष्पद्यते इति चेच्छक्तिरपि कार्यं तदुत्पत्तावप्येवं शक्त्यन्तरकल्पनादनवस्था । आह । दृष्टसिद्धये ह्यदृष्टं कल्प्यते न तु दृष्टविघाताय शक्त्यन्तरकल्पनायां शक्तिश्रेणीनिर्माण एव क्षीणत्वात्कारकाणां कार्यविघातः स्यादित्येकैव शक्तिः कल्प्यते तत्कृतो ऽनवस्था । अत्रोच्यते । यद्यदृष्टमन्तरेण दृष्टं न सिद्ध्यति काममदृष्टं कल्प्यताम् । अन्यथा ऽपि तु तदुपपत्तौ किं तदुपकल्पनेन । दर्शिता चान्यथाप्युपपत्तिः कल्प्यमानमपि चादृष्टं तत्कल्प्यतां यदनवस्थां नावहेत धर्मादिवत् । अपि च व्यापारो ऽप्यतीन्द्रियः शक्तिवदिष्यते भवद्भिरन्यतरकल्पनयैव कार्योपपत्तेः किमुभयकल्पनागौरवेण । शक्तमव्याप्रियमाणं न कारकं कारकमिति चेत्तच्छक्तमिति । तथा कथं जानामि । कार्यदर्शनाज्ज्ञास्यामीति चेद्व्यापारादेव कार्यं सेत्स्यति । पादुकादेर्व्याप्रियमाणादपि न पादप-

च्छेदो दृश्यते इति चेत् प्रत्यक्षस्तर्हि व्यापारो नातीन्द्रियो यतः कार्यदर्शनात्पूर्वमपि व्याप्रियमाणत्वं ज्ञातमायुष्मता । कार्यानुमेयो हि व्यापारः कार्यं विना न ज्ञायेतैव । कार्यं त्वन्यतरस्मादपि घटमानं नोभयं कल्पयितुं प्रभवतीत्यलं प्रसङ्गेन प्रकृतमनुसरामः । तस्मादतीन्द्रियायाः शक्तेरभावान्निर्विषया यथोदाहृतास्ता अर्थापत्तयः । भवन्त्यपि वा शक्तिरतीन्द्रिया ऽनुमानस्यैव विषयः कार्यकारणपूर्वकत्वेन व्याप्तिग्रहणात्स्वरूपमात्रस्य च कारणत्वानिर्वहणादधिकं किमप्यनुमास्यते सा शक्तिरिति ।

शब्दनित्यत्वसिद्धौ तु या ऽर्थापत्तिरुदाहृता ।
तस्याः शब्दपरीक्षायां समाधिरभिधास्यते ॥

अभावपूर्विका ऽप्यर्थापत्तिरनुमानमेव जीवतो गृहाभावेन लिङ्गभूतेन बहिर्भावावगमात् । चैत्रस्य गृहाभावो धर्मी बहिर्भावेन तद्वानिति साध्यो धर्मः जीवन्मनुष्यगृहाभावत्वात्पूर्वोपलब्धैवंविधगृहाभाववत् । यथा धर्मी वह्निमानिति साध्यो ऽर्थः धूमत्वात् पूर्वोपलब्धधूमवदिति । अतश्च गृहादीनां लिङ्गत्वाशङ्कनमपाकरणं चाडम्बरमात्रम् । यत्पुनः प्रमेयानुप्रवेशदूषणमभ्यधायि तदपि न साम्प्रतम् । किं प्रमेयमभिमतमत्र भवतां किं सत्तामात्रम् उत बहिर्देशविशेषितं सत्त्वम् । सत्तामात्रं तावदागमादेवावगतमिति न प्रमाणान्तरप्रमेयतामवलम्बते । बहिर्देशविशेषितं तु सत्त्वं भवति प्रमेयं तस्य तु तदानीमनुप्रवेशः कुतस्त्यः । गृहाभावग्राहकं हि प्रमाणं गृहे एव सदुपलम्भकप्रमाणावकाशमपाकरोति न बहिः सदसत्त्वचिन्तां प्रस्तौति ।

वृत्तस्य जीवतो दूरे तिष्ठतः प्राङ्गणे ऽपि वा ।
गृहाभावपरिच्छेदे न विशेषो ऽस्ति कश्चन ॥

जीवनविशिष्टस्त्वसौ गृह्यमाणो लिङ्गतामश्नुते व्यभिचारनिरासात् । न च विशेषणग्रहणमेव प्रमेयग्रहणम् । जीवनमन्यदन्यच्च बहिर्भावाख्यं प्रमेयम् । ननु जीवनविशिष्टगृहाभावप्रतीतिरेव बहिर्भावप्रतीतिः । नैतदेवम् । जीवनविशिष्टगृहाभावप्रतीतेः बहिर्भावः प्रतीतः न तत्प्रतीतिरेव बहिर्भावप्रतीतिः । न हि दहनाधिकरणधूमप्रतीतिरेव दहनप्रतीतिः किं तु धूमादन्य एव दहन इहापि गृहाभावजीवनाभ्यामन्य एव बहिर्भावः । पर्वतहुतवहयोस्सिद्धत्वान्मत्त्वर्थमात्रं तत्रापूर्वमनुमेयम् । एवमिहापि बहि-

देशयोगमात्रमपूर्वमनुमेयम् । यदि तु तदधिकं प्रमेयमिह नेष्यते तदा गृहाभावजीवनयोः स्वप्रमाणाभ्यामवधारणादानर्थक्यमर्थापत्तेः । तस्मात्प्रमेयान्तरसद्भावात्तस्य च तदानीमननुप्रवेशान्न प्रमेयानुप्रवेशो दोषः । अर्थापत्तावपि च तुल्य एवायं दोषः । तत्राप्यर्थादर्थान्तरकल्पनाभ्युपगमात् । दृष्टः श्रुतो वार्थोऽन्यथा नोपपद्यते इत्यर्थकल्पनेत्यत्र ग्रन्थोपनिबन्धात् । तस्य तस्मात्प्रतीतिरिति तत्र व्यवहारस्तत्रावाच्यतत्प्रतीतौ* तदनुप्रवेशो दोष एव । स्वभावहेताविव तद्बुद्धिसिद्ध्या तत्सिद्धेः प्रमाणान्तरवैफल्यादिति । प्राभाकरास्तु प्रकारान्तरेणानुमानाद्भेदमत्राचक्षते अनुमाने गमकविशेषणमन्यथानुपपन्नत्वमनलं विना धूमो हि नोपपद्यते । इह तु विपर्ययः गम्यो गमकेन विना नोपपद्यते गम्यो बहिर्भावः स जीवतो गृहाभावं विना नोपपद्यते गृहान्निर्गतो जीवन् बहिर्भवतीति । भाष्यमप्येवं योजयन्ति । दृष्टः श्रुतो वार्थो ऽर्थकल्पना अर्थान्तरं कल्पयतीत्यर्थः । यतः सा कल्पना प्रमेयद्वारिका ऽन्यथा नोपपद्यते कल्प्यमानो ऽर्थो ऽन्यथा नोपपद्यते स च गम्य इति । एतदपि ग्रन्थवैषम्योपपादनमात्रं न तु नूतनविशेषोत्प्रेक्षणम् । गम्ये तावदगृहीते सति तद्गतमनुपपद्यमानत्वं कथमवधार्येत गृहीते तु गम्ये किं तद्गतानुपपद्यमानत्वग्रहणेन साध्यस्य सिद्धत्वात् । पुरा तद्गतमन्यथाऽनुपपद्यमानत्वं गृहीतमासीदिति चेद् । अहो महाननुमानाद्विशेषः इदं हि पूर्वं प्रतिबन्धग्रहणमुक्तं स्यात् । अपि च बहिर्भावस्य गृहाभावं विना ऽनुपपत्तिरिति उक्ते तस्मिन्सति तस्योपपत्तिर्वक्तव्या । सा च का किमुत्पत्तिः व्याप्तिर्वा । यदि व्याप्तिः सा चानुमाने ऽपि । गम्यं गमकं विना नास्ति तस्मिन्सत्यस्तीति समानः पन्थाः ।

उत्पत्तिस्तु गृहाभावाद्बहिर्भावस्य दुर्भणा ।
प्राक्सिद्धे हि गृहाभावे तदुत्पादः क्षणान्तरे ॥
कारणं पूर्वसिद्धं हि कार्योत्पादाय कल्पते ।
तेनैकत्र क्षणे जीवन्न गृहे न बहिर्भवेत् ॥

तस्माद्यत् किं चिदेतत् । एवं च यदेके व्याप्त्युत्पत्तिकृतमिह वैलक्षण्यमुत्प्रेक्षितवन्तो धूमेनाग्निर्गम्यते एव गृहाभावेन बहिर्भावो जन्यते

* तत्रावाच्यं तत्प्रतीताविति मूले पाठः ।

ऽपीति तदपि प्रत्युक्तं भवति । यत्तु संबन्धग्रहणाभावादित्युक्तं तदपि न सुन्दरम् । मन्दिराशुद्धम्* द्वारावर्तिनस्तदुत्पत्तेः ।

एतच्च स्वयमाशङ्क्य न तैः प्रतिसमाहितम् ।
उदाहरणमन्यत्तु व्यत्ययेन प्रदर्शितम् ॥

गृहभावेन बहिरभावकल्पनमिति तत्रैव तदेव तदेव वक्तव्यम् । इयमभावपूर्विका न भवत्येवार्थापत्तिः । षडर्थापत्तीः प्रतिज्ञायेमामभावपूर्विकामर्थापत्तिमुक्तोपनैयायिककटाक्षपातभीतामिह गहने हरिणीमिव यदुपेक्ष्य गम्यते तदत्यन्तमत्रभवतामनार्यजनोचितं चेष्टितम् ।

त्वदेकशरणां बालामिमामुत्सृज्य गच्छतः ।
कथं ते तर्कयिष्यन्ति मुखमन्या अपि स्त्रियः ॥

भावेनाभावकल्पना तु प्रत्यक्षपूर्विकैवार्थापत्तिः । तस्या अपि च न दुरवगमः संबन्धः । असर्वगतस्य द्रव्यस्य नियतदेशवृत्तेरक्लेशेन तदितरदेशनास्तित्वावधारणात् । अनग्निव्यतिरेकनिश्चये च धूमस्य भवतां का गतिः । या तत्र वार्ता सैवेहापि नो भविष्यति । न च भूयोदर्शनावगम्यमानान्वयमात्रैकशरणतया ।

यस्य वस्त्वन्तराभावो गम्यस्तस्यैव दुष्यति ।
मम त्वदृष्टिमात्रेण गमकाः सहचारिणः ॥

इति कथयितुमुचितम् । अनिश्चितव्यतिरेकस्य साध्यनिश्चयाभावादिति दर्शयिष्यामः । पक्षधर्मान्वयव्यतिरेको ऽपि नागृहीतो ऽनुमानाङ्गम् । बहिरभावसिद्धौ चानुमानप्रयोगः स एव यस्त्वया दर्शितः । प्रतिपक्षप्रयोगः प्रत्यक्षादिविरुद्धत्वाद्धेत्वाभास एवेत्यलं प्रसङ्गेन । श्रुतार्थापत्तिरपि वराकी नानुमानाद्भिद्यते । वचनैकदेशकल्पनाया अनुपपन्नत्वादर्थस्य च कार्यलिङ्गस्य सत्त्वात् । यथा क्षितिधरकन्दराधिकरणं धूममवलोक्य तत्कारणमनलमनुमिनोति भवान् एवमागमात्पीनत्वाख्यं कार्यमवधार्य तत्कारणमपि भोजनमनुमिनोतु को ऽत्र विशेषः । तत्कार्यतया भूयोदर्शनतः प्रतिपन्नत्वात् । लिङ्गस्य तु क्वचित्प्रत्यक्षेण ग्रहणं क्वचिद्वचनतः प्रतिपत्तिरिति नैष महान्भेदः ।

* मन्दिराशुद्धमित्यधिकमिति भाति ।

ननु वचनमपरिपूर्णमिति प्रतीतिमेव यथोचितां जनयितुमसमर्थम् । किं पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यतो न भवति तत्पीनताप्रतीतिः । न न भवति साकाङ्क्षा तु भवति । न च साकाङ्क्षप्रतीतिकारिणस्तस्य प्रामाण्यमिति तदेव तावत्पूरयितुं युक्तम् । तदसत् । कस्याच साकाङ्क्षत्वं किं शब्दस्य किं वा तदर्थस्योत स्वित्तदवगमस्येति । शब्दस्य तावदर्थनिरपेक्षस्य न का चिदाकाङ्क्षा ऽनभिव्यक्तशब्दवत् । अर्थस्तु साकाङ्क्षः सन्नर्थान्तरमुपकल्पयतु को ऽवसरो वचनकल्पनायाः । अवगम्यो ऽप्यर्थविषय एव साकाङ्क्षो भवति न शब्दविषयः श्रोत्रकरणकः । तस्मादवगमनैराकाङ्क्ष्यसिद्धये तदर्थकल्पनमेव युक्तम् । वचनैकदेशकल्पनमप्यर्थावगतिसिद्ध्यर्थमेवेति तत्कल्पनमेवास्तु किं सोपानान्तरेण । यत्तु कल्प्यमानस्यावैदिकत्वमर्थस्य प्राप्नोतीति । तत्र वचनकल्पनापक्षे सुतरामवैदिकः सो ऽर्थः स्यात् । कल्प्यमानस्य वचनस्य वेदादन्यत्वात् । श्रुतो ऽनुमितश्च द्विविधः स वेद एवेति चेत् श्रौतार्थः श्रौतार्थानुमितो द्विविधः स वेदार्थ एव भविष्यतीति किं वचनसोपानान्तरकल्पनया । तेन श्रूयमाणवेदवचनप्रतिपाद्यार्थसामर्थ्यलभ्यत्वादेव तस्य वेदार्थता भविष्यति । सर्वथा न वचनैकदेशविषया श्रुतार्थापत्तिः श्रेयसी श्रुत्येकदेशकल्पनापक्षप्रतिक्षेपाच्च* तदतीन्द्रियतया संबन्धग्रहणमघटमानमिति यदुक्तं तदपि प्रत्युक्तम् । अर्थे तु सामान्येन संबन्धग्रहणमपि सूपपादम् । तत्र तत्र यज्यादेरर्थस्याधिकाराद्यर्थान्तरासंबद्धस्य दृष्टत्वादिति । प्राभाकरास्तु दृष्टः श्रुतो वेति भाष्यं लौकिकमभिधानान्तरमेवेदमुपलब्धिवचनमिति वर्णयन्तः श्रुतार्थापत्तिं प्रत्याचक्षते । श्रूयमाणस्यैव शब्दस्य तावत्यर्थे सामर्थ्यमुपगच्छन्तः तमर्थं शाब्दमेव प्रतिजानते वाक्यस्य दूराविदूरव्यवस्थितगुणागुणक्रियाद्यनेककारककलापोपरक्तकार्यात्मकवाक्यार्थप्रतीताविषोरिव दीर्घदीर्घो व्यापारः अविरतव्यापारे च शब्दे सा प्रतीतिरुदेति तद्व्यापारविरतौ नोदेति तदुत्पादककारकाभावात् । वृद्धव्यवहारतश्च शब्देषु व्युत्पाद्यमानो लोकस्तथाभूतवाक्यव्यवहारिणो वृद्धान् पश्यन्वाक्यस्य च तादृशवाक्यार्थे सामर्थ्यमवधारयति । तदनुवर्त्तीनि तु पदानि तस्मिन्नैमित्तिके निमित्तानि भवन्ति । नैमित्तिकानुकूल्यपर्यालोचनया क्व चिदश्रूयमाणान्यपि तानि निमित्ततां भजन्ते

* प्रतिक्षेपाश्चेति मूले पाठः ।

विश्वजिदादौ स्वर्गकामादिपदवत् । क्व चिच्छ्रूयमाणान्यपि तदननुकूलत्वात्परित्यज्यन्ते यस्योभयं हविरार्तिमार्च्छेदितिवत् । क्व चिदन्यथा स्थितानि तदनुरोधादन्यथैव स्थाप्यन्ते प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयतीतिवत् । तस्मात्प्रथमावगतैकघनाकार*वाक्यार्थानुसारेण सतामसतां वा पदानां निमित्तभावव्यवस्थापनादश्रूयमाणतथाविधैकदेशादपि वाक्यात्तदर्थावगतिसम्भवात्किं श्रुतार्थापत्त्या । अत एव न सोपानव्यवहितं तस्यार्थस्य शाब्दत्वं साक्षादेव तत्सिद्धेः । न च श्रूयमाणेषु निमित्तेषु कुतस्तदर्थमवगच्छामः अनवगच्छन्तश्च कीदृशं नैमित्तिकमवकल्पयामः । उच्यते । श्रुतेष्वपि पदेषु तेषां निमित्तभावो न स्वमहिम्ना ऽवकल्पते किं तु नैमित्तिकानुसारद्वारक इत्युक्तम् । एवमश्रुतेष्वपि भविष्यति । न यजो करणविभक्तिं शृणुमो न स्वर्गे कर्मविभक्तिं नाग्निचिदादिषु क्विप्प्रत्ययं नाधुनादिषु प्रकृतिं न समासतद्धितेषु यथोचितां विभक्तिमपि च प्रतीम एव तदर्थम् । एवं विश्वजिदादावपि यजेतेति नैमित्तिकबलादेव स्वर्गकामादिपदार्थं प्रत्येष्यामः । नियोगगर्भत्वाच्च विनियोगस्य लिङ्गादीनि श्रुतिकल्पनामन्तरेणापि नियोगव्यापारं परिगृह्य तेन वस्तुनि विनियोजकतां प्रतिपत्स्यन्ते ।

नन्वेवं सति सर्वत्र शब्दव्यापारसम्भवात् ।
मुख्यस्यापि भवेत्साम्यं गौणलाक्षणिकादिभिः ॥
श्रुतिलिङ्गादिमानानां विरोधो यश्च वर्ण्यते ।
पूर्वपूर्वबलीयस्त्वं तत्कथं वा भविष्यति ॥

उच्यते । सत्यपि सर्वत्र शब्दव्यापारे तत्प्रकारभेदोपपत्तेरेष न दोषः । न हि पदानां सर्वात्मना निमित्तभावमपहायैव नैमित्तिकप्रतीतिरुपप्लवते । तदपरित्यागाच्च तत्स्वरूपवैचित्र्यमनुवर्त्तत एव ।

अन्यथा सिंहशब्देन मतिः केसरिणीसुते ।
अन्यथा देवदत्तादौ प्रतीतिरुपजन्यते ॥
गङ्गायां मज्जतीत्यत्र गङ्गाशब्दो निमित्तताम् ।
उपयाति यथा नैवं घोषादिवसतौ तथा ॥

---

* प्रथमावगतोकघनाकारेति मूलेऽयुक्तः पाठः ।

श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानामप्यर्थसन्निकर्षविप्रकर्षकृतो ऽस्त्येव विशेष इति तत्रापि न विनियोगसाम्यम् ।

श्रुतिलिङ्गादिभिर्यो ऽपि कल्पयेद्विनियोजिकाम् ।
तस्यापि तस्यास्तुल्यत्वाद्बाध्यबाधकता कथम् ॥
अथ तत्कल्पने तेषां विदूरान्तिकवृत्तिता ।
स एवार्थगतो न्याय इति तत्कल्पनेन किम् ।

ऐन्द्राग्नादिषु वैकृतेषु कर्मसु न प्राकृतविध्यन्तवचनानुमानमपि तु चोदकव्यापारेण तस्यैव प्राप्तिः वैकृतस्य विधेः कदा चिदाकाङ्क्षा चोदक इत्युच्यते । नन्वेवमुभयत्र तदवगमाविशेषादुपदेशातिदेशयोः को विशेषः । न नियोगावगमे कश्चिद्विशेषः । किं तूपदेशे यथोपदेशं कार्यमतिदेशे तु यथाकार्यमुपदेश इत्येतयोर्विशेषः । ननु यथाकार्यमुपदेशे ऽनुपयुज्यमानकृष्णलचर्ववघातादेः प्राप्तिरेव न भवेदिति को बाधार्थः । न अखण्डमण्डलविध्यन्तकाण्डप्राप्तेः । न ह्यांशिकया चोदकः प्रवर्त्तते इत्यलमनया प्रसक्तानुप्रसक्त्यागतशास्त्रान्तरगर्भकथाविस्तरप्रस्तावनया ।

इति प्रसङ्गाद्व्याख्यातं लेशतो वाक्यविन्मतम् ।
एतस्य युक्तायुक्तत्वपरिच्छेदे तु केवलम् ॥
श्रुतार्थापत्तिरस्माकं दूषणीयतया स्थिता ।
तद्दूषणं च पूर्वोक्तवीथ्या ऽनेन पथा ऽस्तु वा ॥
एतेन शब्दसामर्थ्यमहिम्ना सो ऽपि वारितः ।
यमन्यः पण्डितंमन्यः प्रपेदे कं चन ध्वनिम् ॥
विधेर्निषेधावगतिर्विधिबुद्धिर्निषेधतः ।

यथा ।

भम धम्मिअ वीसत्थो मा स्म पान्थ गृहं विश ॥
मानान्तरपरिच्छेद्यवस्तुरूपोपदेशिनाम् ।
शब्दानामेव सामर्थ्यं तत्र तत्र तथा तथा ॥
अथ वा नेदृशी चर्चा कविभिः सह शोभते ।
विद्वांसो ऽपि विमुह्यन्ति वाक्यार्थगहने ऽध्वनि ॥

तदलमनया गोष्ठ्या विद्वज्जनोचितया चिरं
परमगहनस्तर्कज्ञानामभूमिरयं नयः ।
प्रकृतमधुना तस्माद् ब्रूमो न भात्यनुमानतः
तनुरपि सतामर्थापत्तेर्विशेष इति स्थितम् ॥

आह अभावस्तर्हि प्रमाणान्तरमस्तु ।

सत्परिच्छेदकं यत्र न प्रमाणं प्रवर्त्तते ।
तदभावमितो मानं प्रमाणाभाव उच्यते ॥

इह घटो नास्तीति घटं प्रति सदुपलम्भकप्रमाणप्रवृत्तिर्नास्तीति असौ प्रमाणाभावो घटाभावं परिच्छिनत्ति । तत्र च घटविषयज्ञातृव्यापारानुत्पाद एव दृश्यादर्शनवाच्यः प्रमाणं नास्तीति बुद्धिः फलम् । अथ वा घटाभावग्राही ग्रहीतृव्यापारः सदुपलम्भकप्रमाणाभावजनितो नास्तीति प्रत्ययस्वभावः प्रमाणं फलं तु हानादिज्ञानं भविष्यति । तदुक्तम् ।

प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिः प्रमाणाभाव उच्यते ।
सात्मनोऽपरिणामो वा विज्ञानं वान्यवस्तुनीति* ॥

अन्यवस्तुशब्देन घटाभाव उक्तः । तत्र तावदिदं नास्तीति ज्ञानं न प्रत्यक्षजनितमिन्द्रियार्थसन्निकर्षाभावात् । सन्निकर्षो हि संयोगसमवायस्वभावः† तत्प्रभावभेदो वा संयुक्तसमवायादिरिह नास्त्येव संयुक्तविशेषणभावोऽपि न सम्भवति कुम्भाभावस्य भूप्रदेशविशेषणत्वाभावात् । न ह्यसंयुक्तमसमवेतं वा किं चिद्विशेषणं भवति संयुक्तस्य दण्डादेः समवेतस्य शुक्लगुणादेस्तथाभावदर्शनाद् । अभावश्च न केन चित्संयुज्यते अद्रव्यभावात् । न क्व चित्स समवैति गुणादिवैलक्षण्यादिति । यदि च संयुक्तविशेषणभावसन्निकर्षोपकृतं चक्षुरभावं गृह्णाति तर्हि तदविशेषात्संयुक्तद्रव्यवर्तीन् रसादीनपि गृह्णीयात् तदभावमपि मा ग्रहीदयोग्यत्वाविशेषात् । योग्यायोग्यत्वकृतग्रहणाग्रहणनियमवादे वा योग्यतैव सन्निकर्षो भवतु किं षट्कघोषणेन । तस्मान्न घटाभावज्ञानं चाक्षुषम् । ननु भूप्रदेशं च घटाभावं च विस्फारिते चक्षुषि निरीक्षामहे निमीलिते तु तस्मिंस्तयोरन्यतरमपि न पश्यामः । तत्र समाने

---

* श्लोकवार्तिके ऽभावग्रन्थे श्लो० १० । † स्वभावत इति मूले पाठः ।

च तद्भावभावित्वे भूप्रदेशज्ञानं चाक्षुषमभावज्ञानं तु न चाक्षुषमिति कुतो विशेषमवगच्छामः । बाढमवगच्छामः । सन्निकर्षाभावादेव न ह्यसन्निकृष्टं चक्षुरवगतिजन्मने प्रभवति तद्भावभावितं त्विदमन्यथासिद्धम् । विदूरदेशे व्यवस्थितस्थूलज्वालावलीजटिलज्वलनगतभास्वररूपोपलम्भानुवर्त्तितद्गतोष्ण-स्पर्शज्ञानवत् । तत्र यथा रूपानुमीयमानस्पर्शवेदने नयनान्वयव्यतिरेकान्वय-विधानमन्यथासिद्धम् एवमिहापि भूप्रदेशोपलम्भाविनाभाविनि कुम्भाभा-वग्रहणे तत्कृतमिन्द्रियान्वयव्यतिरेकान्वयविधानमिति न चाक्षुषो घटाभा-वप्रतिभासः । तदुक्तम् ।

गृहीत्वा वस्तुसद्भावं स्मृत्वा च प्रतियोगिनम् ।
मानसं नास्तिताज्ञानं जायतेऽक्षानपेक्षयेति * ॥

अतश्चैवमसन्निहितस्यापि क्व चिद्ग्रहणदर्शनात् । स्वरूपमात्रकेण गोरमूलकमुपलब्धवतः ततो देशान्तरं गतस्य तत्र केन चिद्गर्गोऽस्ति वा नास्ति वेति पृष्टस्य सतः स्वरूपमात्रं गृहीतं गोरमूलकमनुस्मरतः तदानी-मसन्निकृष्टेऽपि गर्गस्याभावे तदैव तस्य ज्ञानमुदेति तत्रेन्द्रियकथाऽपि नास्ति इति न तस्य प्रत्यक्षत्वम् । न चानुमानगम्योऽयमभावः भूप्रदेशस्य तद्गतघटादर्शनस्य वा लिङ्गत्वानुपपत्तेः । न भूप्रदेशो लिङ्गम् अगृहीतसंब-न्धस्यापि तत्प्रतीतेः अनैकान्तिकत्वाद् अपक्षधर्मत्वात् । तदधिकरणाभा-वानन्त्येन संबन्धग्रहणासम्भवाच्च । नापि घटादर्शनं लिङ्गम् अपक्षधर्मत्वा-द्घटादर्शनं घटस्य धर्मो न तदभावस्य । घटाभावप्रतीतिं प्रति व्याप्रियमाण-त्वात्तद्धर्मत्वमस्येति चेन्न इतरेतराश्रयप्रसङ्गात् । तद्धर्मत्वे सति लिङ्गप्रती-तिजनकत्वं प्रतीतिजन्मनि सति तद्धर्मताज्ञानमदर्शनस्य दुर्घटमेव । सिद्धा-यां तु किं पक्षधर्मताज्ञानेन साध्यप्रतीतेः सिद्धत्वात् । अपि चेदमदर्शनाख्यं लिङ्गमविदितव्याप्ति कथमभावस्यानुमापकं भवेत् । व्याप्तिग्रहणं च धूमाग्निव-दुभयधर्मिग्रहणपूर्वकम् । तत्र व्याप्तिग्रहणवेलायामेव तावत् कुतस्त्यमभावा-ख्यधर्मिग्रहणमिति चिन्त्यम् । तत एवानुमानादिति यद्युच्यते तदितरेतरा-श्रयम् । अनुमानान्तरनिबन्धने तु तद्ग्रहणेऽनवस्था । अदर्शनाख्यलिङ्गमपि दर्शनाभावस्वभावमिति तत्स्वरूपपरिच्छेदचिन्तायामप्ययमेव पन्थाः । अतो

---

* श्लोकवार्तिके अभावपरिच्छेदे श्लो० २६ ।

दूरमपि गत्वा तदवगमसिद्धये प्रमाणान्तरमभावपरिच्छेदनिपुणमवगन्तव्यमिति तत एव तदवगमसिद्धेर्न तस्यानुमेयत्वम् । न चेदमिह घटो नास्तीति ज्ञानं शब्दोपमानार्थापत्त्यन्यतमनिमित्तमाशङ्कितुमपि युक्तमिति । सदुपलम्भकप्रमाणातीतत्वादभावस्यैव भूमिरभाव इति युक्तम् । अपि च प्रमेयमनुरूपेण प्रमाणेन प्रमातुमुचितम् ।

भावात्मके प्रमेये हि* नाभावस्य प्रमाणता ।
अभावे ऽपि प्रमेये स्यान्न † भावस्य प्रमाणता ॥
न प्रमेयमभावाख्यं निह्नुतं बोधयत्त्वया ।
प्रमाणमपि तेनेदमभावात्मकमिष्यताम् ॥

अत्राभिधीयते । सत्यमभावः प्रमेयमभ्युपगम्यते प्रत्यक्षाद्यवसीयमानस्वरूपत्वान्न प्रमाणान्तरमात्मपरिच्छित्तये मृगयते ।

अदूरमेदिनीदेशवर्तिनस्तस्य चक्षुषः ।
परिच्छेदः परोक्षस्य क्व चिन्मानान्तरैरपि ॥

तथा चेह घटो नास्तीति ज्ञानमेकमेवेदम् इह कुण्डे दधीति ज्ञानवद् उभयालम्बनमनुपरतनयनव्यापारस्य भवति तत्र भूप्रदेशमात्रे एव नयनजं ज्ञानमितरत्र प्रमाणान्तरजनितमिति कुतस्त्यो ऽयं विभागः । अत्राग्निरिति युक्तो ऽयमनक्षजः प्रतिभासः धूमग्रहणानन्तरमविनाभावस्मरणादिबुद्ध्यन्तरव्यवधानसम्भवात् । इह तु तथा नास्त्येव । अव्यवहितेव हि भूप्रदेशवद् घटनास्तितावगतिरविच्छेदेनानुभूयते । न च क्षितिधराधिकरणपरोक्षाशुशुक्षणिवदनीक्षणविषयता भवति भावस्य तद्व्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधानात्तत्प्रतीतेः । तत्र हि व्यापृताक्षो ऽपि न पर्वतवर्तिनमनलमवलोकयितुमुत्सहते । इह तु घटाभावमपरिम्लाननयनव्यापार एव पश्यतीति चाक्षुषमभावज्ञानं तद्भावभावित्वविधानात् । न च दूरव्यवस्थितहुतवहरूपदर्शनपूर्वकस्पर्शानुमानवदिदमन्यथासिद्धं तद्भावभावित्वम् । तत्र हि बहुशः स्पर्शदर्शनकौशलशून्यत्वमवधारितं चक्षुषः स्पर्शपरिच्छेदि च कारणान्तरं त्वगिन्द्रियमवगतम् । अविनाभाविता च पुरा तथाविधयो रूपस्पर्शयोरुपलब्धेत्यनुमेय एवासौ स्पर्श इति युक्तं तत्रान्यथासिद्धत्वं चक्षुर्व्यापा-

---

* भावात्मके यथा मेये इति । † तथाऽभावे प्रमेयेऽपि इति च श्लोकवार्तिके पाठः ।

रस्य । प्रकृते तु नेदृशः प्रकारः समस्ति । न चैकत्र तद्भावभावित्वमन्यथा-सिद्धमिति सर्वत्र तथा कल्प्यते । एवं हि रूपमपि चाक्षुषतामवजह्यात् । ननु नीरूपस्यासम्बद्धस्य च चाक्षुषत्वमभावस्य कथमभिधीयते । चक्षुर्जनि-तज्ञानविषयत्वाच्चाक्षुषत्वं न रूपवत्त्वेन । रूपवतामपि परमाणूनामचाक्षुष-त्वात् । सम्बद्धमपि न सर्वं चाक्षुषमाकाशस्य तथात्वे ऽपि तदभावात् । नन्वसंबद्धस्य चक्षुषा ग्रहणे दूरव्यवहितस्य विभीषणादेरपि चाक्षुषत्वप्रसङ्गः उच्यते । भावे खल्वयं नियमः यदसंबद्धस्य चक्षुषा ऽग्रहणम् अभावस्त्वसं-बद्धो ऽपि चक्षुषा ग्रहीष्यते । षट्प्रकारसन्निकर्षवर्णनमपि भावाभिप्रायमेव संबद्धं हि यद् गृह्यते तत् षण्णां सन्निकर्षाणामन्यतमेन सन्निकर्षेणेति। प्राप्य-कारित्वमपि इन्द्रियाणां वस्त्वभिप्रायमेवोच्यते। तस्मादवस्तुत्वादभावस्य तेन सन्निकर्षमलभमानमपि नयनमुपजनयति तद्विषयमवगममिति न दोषः । न चासंबद्धत्वाविशेषाद्देशान्तरादिषु सर्वाभावग्रहणमाशङ्कनीयम् । आश्रयग्रहण-सापेक्षत्वादभावप्रतीतेः आश्रयस्य च सन्निहितस्यैव प्रत्यक्षत्वात् । अथ वा संयुक्तविशेषणभावाख्यसन्निकर्षोपकृतं चक्षुरभावं ग्रहीष्यति । यथा समवाय-प्रत्यक्षत्ववादिनां पक्षे समवायमिति । ननु तद्वीदमसिद्धम् असिद्धस्य दृष्टान्ते क्रियते । मैवम् । भवता ऽपि द्रव्यगुणयोर्वृत्तेरपरिहार्यत्वात् । भेदबु-द्ध्या सिद्धभेदयोरसंबद्धयोश्च द्रव्यगुणयोरदर्शनादवश्यं का चिद्वृत्तिरेषितव्ये-त्यलमर्थान्तरचिन्तनेन । यत्तूक्तं संयोगसमवाययोरभावादभावो न भूप्रदेशस्य विशेषणमिति तदप्यसाधु । संयोगसमवायाभ्यामन्यस्यैव विशेषणविशेष्य-भावनाम्नः संबन्धस्यादूर एव प्रतीतिबलेन दर्शयिष्यमाणत्वात् । यस्तु संयुक्तविशेषणभावे सन्निकर्षे रसादिभिरतिप्रसङ्ग उद्भावितः सो ऽयं संयुक्तस-मवायाख्ये चक्षूरूपसन्निकर्षे ऽपि समानो दोषः । संयुक्तसमवायो ऽपि तर्हि मा भूत् सन्निकर्षः किं नश्छिन्नम् । तत्किमसंबद्धमेव रूपं गृह्णातु चक्षुः न हि संयुक्तसमवायादन्यश्चक्षूरूपयोः सम्बन्धः । नन्वर्थग्रहणात्मको व्यापार एव चक्षुषः सन्निकर्षो योग्यता वा तद्वशादेव रूपस्य तद्ग्राहकत्वमुपेयते न संयुक्तसमवायादिनेति स तर्हि व्यापारः सा वा योग्यता कथमभावमपि प्रति तस्य न स्यात् । प्राप्यकारीणि चेन्द्रियाणि कारकत्वादिष्यन्ते सन्निकर्षश्च निन्हूयते इति विप्रतिषिद्धम् । तस्मात् षट्प्रकारा सन्निकर्षानुगामिनी

योग्यता वक्तव्या । न योग्यतामात्रे एव विश्रम्य स्थातव्यम् । यत्र योग्यता तत्र सन्निकर्षो ऽप्यस्ति न तु यत्र सन्निकर्षस्तत्रावश्यं योग्यतेत्येवमभ्युपगच्छतां न रसाद्यतिप्रसङ्गचोदना धुनोति । मनोरसादेः सत्यपि सन्निकर्षे योग्यत्वाभावादग्रहणम् ।

योग्यतामात्रवादेपि नाभावस्यास्त्ययोग्यता ।
भवद्भिर्वस्तुधर्मो ऽस्य को वा नाभ्युपगम्यते ॥
सर्वोपाख्यावियुक्तत्वान्नास्त्येवेत्येष वोच्यताम् ।
अभावश्चाक्षुषज्ञानविषयो वा ऽभ्युपेयताम् ॥

यदपि ।

स्वरूपमात्रं दृष्टं च पश्चात्किंचित्स्मरन्नपि ।
तत्रान्यनास्तितां पृष्टस्तदैव प्रतिपद्यते * ॥

इत्युक्तं तदपि न युक्तम् । वस्त्वन्तरविविक्तगोरमूलकस्वरूपग्रहणसमये एव तत्रासन्निहितसकलपदार्थाभावग्रहणस्य मेचकबुद्ध्या सिद्धत्वाद् इदानीं तद्गतगर्गाभावास्मरणं न तस्य परोक्षस्यानुभवः । तथा हि तदानीं गर्गस्तत्र नासीदित्येवमसौ स्मृत्वा सत्यवादी स्मरति इदानीं त्वस्तित्वनास्तित्वे प्रति संशेते एवासौ गर्गस्य कुतश्चिदागतस्येदानीं तत्रास्तित्वसम्भवात् । ननु न पूर्वं सर्वाभावग्रहणमनुभूतवानसौ गोरमूलके अननुभूयमानमपि तदस्य बलात्कल्प्यते ऽप्यस्तविषये ऽविनाभावस्मरणवत् । तथा हि तेन तेनानुयुक्तः तस्य तस्याभावं स्मृत्वोत्तरमसौ सर्वेभ्य आचष्टे । ननु मेचकबुद्ध्या सकलाभावग्रहणे सहसैव सकलाभावस्मृतिरुपजायेत । मैवम् । यत्रैव प्रश्नादिस्मरणकारणमस्य भवति तदेव स्मरति न सर्वमविद्यमानस्मरणनिमित्तम् । अन्यत्र तु युगपदुपलब्धेष्वपि वर्णेषु युगपदन्त्यवर्णानुभवसमनन्तरं स्मरणम् । अन्यत्र तु युगपदुपलब्धे ऽपि क्रमेण स्मरणं भविष्यतीति न मेचकबुद्धावयं दोषः । किं च स्वरूपमात्रं दृष्टमिति वदता भवता ऽपि मेचकज्ञानमभ्युपगतमेव मात्रग्रहणेन तदन्याभावग्रहणसिद्धेः । एवं हि भवानेवाभ्यधात् ।

अयमेवेति यो ह्येष भावे भवति निर्णयः ।
नैष वस्त्वन्तराभावसंवित्त्यनुगमादृते † ॥

---

* श्लोकवार्तिके ऽभावग्रन्थे श्लो० २७ । † श्लोकवार्तिके ऽभावग्रन्थे श्लो० १४ ।

इति । तस्माद्गौरमूलकावेशसमये एव तत्रासन्निहितस्य गर्गादेरभावग्रहणान्नेदानीं परोक्षाभावग्रहणमभावकारणमभ्युपगन्तव्यमिति प्रत्यक्षगम्य एवायमभावः । यत्पुनरननुमेयत्वम् इह घटो नास्तीति प्रकृताभावविषयमभ्यधायि तदस्माकमभिमतम् । कश्चित्पुनरसन्निकृष्टदेशवृत्तिरनुमेयो ऽपि भवत्यभावो यथा सन्तमसे सलिलधाराविसरसिक्तसस्यमूलमभिवर्षति देवे घनपवनसंयोगाभावो ऽनुमीयते यथा वार्थापत्तावुदाहृतं गृहभावेन चैत्रस्य बहिरभावकल्पनमिति ।

आगमादप्यभावस्य क्व चिद्भवति निश्चयः ।
चौरादिनास्तिताज्ञानमध्वगानामिवाप्ततः ॥

यत्पुनरुक्तम् अनुरूपेण प्रमाणेन प्रमेयं प्रमीयते प्रमेयत्वाद्भावात्मकप्रमेयवदिति । एतदप्यप्रयोजकं साधनम् ।

अभावः पटलादीनां प्रत्यक्षं प्रतिपद्यते ।
विपक्षे वृत्त्यभावश्च लिङ्गस्य सहकारिताम् ॥
पुरुषोक्तिषु दोषाणामभावश्चोपयुज्यते ।
सामग्र्यन्तर्गतात्तस्मादभावादपि भावधीः ॥
अभावश्च क्व चिल्लिङ्गमिष्यते भावसंविदः ।
वृष्ट्यभावो ऽपि वाय्वभ्रसंयोगस्यानुमापकः ॥
तस्माद्युक्तमभावस्य नाभावेनैव वेदनम् ।
न नाम यादृशो यक्षो बलिरप्यस्य तादृशः ॥
अथ रक्तपटाः प्राहुः प्रमेये सति चिन्तनम् ।
युक्तं नाम प्रमाणस्य तदेव त्वतिदुर्लभम् ॥

अभावो नाम प्रतीयमानो न स्वतन्त्रतया घटाऽभावस्वरूपवदनुभूयते ऽपि तु देशकालप्रतियोगिविशिष्टत्वेन । तथा ह्येवं प्रतीतिरिदमिदानीमिह नास्तीति स चेत्यमवगम्यमानो ऽपि यदि तैः संबद्ध एव भवेदभावः क एनं द्विष्यात् । न त्वसौ तत्संबद्धः न हि देशेन कालेन प्रतियोगिना सहाऽस्य कश्चित्संबन्धः संयोगसमवायादेरनुपपत्तेः । न च संबन्धरहितमेव विशेषणं भवति । ननु विशेषणविशेष्यभाव एव संबन्धः किं संबन्धान्तरापेक्षया । मैवम् । संबन्धान्तरमूलत्वेन तदवगमात् । संयुक्तं समवेतं वा विशे-

षणं भवति दण्डी देवदत्तो नीलमुत्पलमिति। अतश्च न वास्तवः स्वतन्त्र एव विशेषणविशेष्यभावः संबन्धः पुरुषेच्छया विपर्यस्यन्तमप्येनं पश्यामः। विशेषणमपि विशेष्यीभवति विशेष्यमपि विशेषणीभवतीति काल्पनिक एवायं संबन्धः न वस्तुधर्मः। प्रतियोगिना सह नतरामभावस्य संबन्धो ऽसमानकालत्वात्। यदा हि घटो न तदा तदभावः यदा वा तदभावो न तदा घट इति। विरोधाख्यसंबन्धो भविष्यतीति चेत्को विरोधार्थः। यदि हि प्राक्सिद्धो घटाभाव आगत्य घटं विरुन्ध्याद्भवेदपि तद्विरोधी घटमुद्गरयोरिव न त्वेवमस्ति तयोरसमानकालत्वात्। अभ्युपगमे वा घटतदभावयोरिव वध्यघातकयोः साहचर्यमनुभूयेत। घटाभावः किं कुर्वन् घटं विरुन्ध्याद् अकिञ्चित्करस्य विरोधित्वे ऽतिप्रसक्तिः अभावान्तरकरणत्वे ऽनवस्था। मुद्गरादयो घटस्य नाभावहेतवो भवितुमर्हन्ति भावस्य स्वत एव भङ्गुरत्वेन विनाशहेत्वनपेक्षत्वात्।

भावो विनश्वरात्मा चेत्कृतं प्रलयहेतुभिः।
अथाप्यनश्वरात्मा चेत्कृतं प्रलयहेतुभिः॥

तस्माद्विजातीयकपालादिसन्ततिजननएव मुद्गरादिकारकव्यापारः सामग्र्यन्तरानुप्रवेशे सति सन्तत्यन्तरोत्पादो न पुनरभावस्य ततो निष्पत्तिः। स हि घटाद्वस्त्वन्तरं चेत्किमायातं यदसौ न पूर्ववदुपलभ्यते। तद्विरोधित्वादिति चेत्प्रत्युक्तमेतत्। अनर्थान्तरत्वे तु घटस्यैव मुद्गरकार्यत्वं स्यात्। ननु यानि मुद्गरेण कपालानि जन्यन्ते स एव घटाभावः। हन्त तर्हि कपालस्फोटने सति घटाभावस्य विनष्टत्वाद् घटस्योन्मज्जनं प्राप्नोति। किं चाकिञ्चित्कराणि कपालानि घटस्याऽभाव इति यद्युच्यते पटस्यापि तथोच्येरन्। किञ्च कारकत्वं तेषां पूर्ववत् प्रतिक्षेप्तव्यम्। अपि चायमभावो भवनधर्मा वा स्यादभवनधर्मा वा भवनधर्मत्वे भावोसौ भवेद् घटादिवत्। अभवनधर्मा तु यद्यभावोस्ति स नित्य एवासौ तर्हि भवेत्। स चायमेकपदार्थसंबन्धी वा स्यात्सर्वपदार्थसंबन्धी वा तत्रैकभावसंबन्धित्वे न तस्य नियमकारणमुत्पश्यामः। सर्वभावसंबन्धित्वे तु सर्वपदार्थप्रतिकूलस्याभावस्य नित्यत्वान्नित्यः सन्नित्यो वा कश्चिदभावो नामास्ति। नन्वभावानभ्युपगमे भावानामितरेतरसङ्करादखिलव्यवहारविप्लवः प्राप्नोति। यदाह।

क्षीरे दधि भवेदेवं दध्नि क्षीरं घटे पटः ।
शशे शृङ्गं पृथिव्यादौ चैतन्यं मूर्त्तिरात्मन इति* ॥

अभावाभ्युपमे तु भावानामितरेतराभावादसङ्कीर्णस्वभावत्वाद् अभावकारणकसङ्करपरिहारकथने तु सुतरां विप्लवः ।

भावो भावादिवान्यस्मादभावांशादपि ध्रुवम् ।
असङ्कीर्णो ऽभ्युपेतव्यः स कथं वा भविष्यति ॥
अन्योन्यमपि भावानां यद्यसङ्कीर्णता स्वतः ।
भावैः किमपराद्धं वा परतश्चेत्कुतो नु सा ॥
भावेभ्यो यद्युपेयेत भवेदन्योन्यसंश्रयम् ।
अभावान्तरजन्या चेदनवस्था दुरुत्तरा ॥

अभावस्वभावतायाश्च सर्वान् प्रत्यविशेषात्प्रतिषेध्यनिबन्धन एव तद्भेदः प्रतिषेध्याश्च भावाः परस्परेण भिद्यमानास्तं भिन्दन्तीति प्रत्युत भावाधीनमभावानामसाङ्कर्यं वक्तुमुचितं नतु विपर्ययो युक्तः । तदखिलपदार्थव्यवस्थाविसंष्ठुलीभावभयादपि नाभावाभ्युगमो युक्तः ।

नन्वभावप्रतिक्षेपे नञः किं वाच्यमुच्यताम् ।
नैव शब्दानुसारेण वाच्यस्थितिरुपेयते ॥
बौद्धाः खलु वयं लोके सर्वत्र ख्यातकीर्त्तयः ।
विकल्पमात्रशब्दार्थपरिकल्पनपण्डिताः ॥
क्व चिन्नामपदप्राप्तवृत्तिना जन्यते नञा ।
निषेधपर्युदस्तात्मविषयोल्लेखिनी मतिः ॥
क्व चित्त्वाख्यातसम्बन्धमुपेत्य विदधात्यसौ ।
तदुपात्तक्रियारम्भनिवृत्त्युल्लेखमात्रकम् ॥
ननु चानेन मार्गेण यदि भावो निरस्यते ।
एकादशप्रकारैषा ऽनुपलब्धिः क्व गच्छतु ॥

स्वभावानुपलब्धिः यथा नेह घटो ऽनुपलब्धेरिति । कारणानुपलब्धिर्यथा नात्र धूमो दहनानुपलब्धेरिति । व्यापकानुपलब्धिर्यथा नात्र

---

* आत्मनीति श्लोकवार्त्तिके ऽभावग्रन्थे श्लो ४ ।

शीतस्पर्शः पावकोपलब्धेरिति । कार्यानुपलब्धिर्यथा नात्र निरपवादा धूमहेतवः सन्ति धूमानुपलब्धेरिति । स्वभावविरुद्धोपलब्धिर्यथा नात्र शीतस्पर्शः पावकोपलब्धेरिति । स्वभावविरुद्धकार्योपलब्धिर्यथा नात्र शीतस्पर्शो धूमोपलब्धेरिति । विरुद्धव्याप्तोपलब्धिर्यथा नाध्रुवभावी भूतस्यापि भावस्य विनाशो हेत्वन्तरापेक्षणादिति । कार्यविरुद्धोपलब्धिर्यथा नात्र शीतकारणमप्रतिबद्धसामर्थ्यमस्ति ज्वलनोपलब्धेरिति । व्यापकविरुद्धोपलब्धिर्यथा नात्र तुहिनस्पर्शः कृशानुदर्शनादिति । कारणविरुद्धोपलब्धिर्यथा नैतस्य रोमहर्षदन्तवीणादिविशेषाः सन्ति सन्निहितहुतवहाधिष्ठितविशेषादिति । कारणविरुद्धकार्योपलब्धिर्यथा प्रवृत्तदन्तवीणादिविशेषपुरुषाधिष्ठित एष देशो न भवति धूमवत्त्वादिति ।

सत्यमेकादशविधा ऽनुपलब्धिरिहेष्यते ।
सा त्वसद्व्यवहारस्य हेतुर्नाभावसंविदः ॥

नन्वनुपलब्धेः स्वभावहेतावन्तर्भाव उक्तः स्वभावहेतौ च साध्यसाधनयोरव्यतिरेक इष्यते । असद्व्यवहारश्च ज्ञानाभिधानात्मकत्वात्तत एव पृथगिति कथं तद्विषयतां यायात् । सत्यमेवम् । किं तु नासद्व्यवहारस्तया साध्यते ऽपि तु तद्योग्यता । योग्यता च न ततो ऽर्थान्तरमिति न स्वभावहेतुत्वहानिः । ननु योग्यता भावात्मिका अनुपलब्धिस्त्वभावस्वभावेति कथमनर्थान्तरत्वम् । नैतदेवम् । न ह्युपलब्धिप्रतिषेधात्मिकामभावस्वभावामनुपलब्धिमनुपलब्धिविदो वदन्ति । किं तु प्रतिषेधपर्युदस्तवस्त्वन्तरोपलब्धिमेवार्थाभावस्वभावामिति । अत एवेदमपि न चोद्यम् अनुपलब्धेरभावात्मकत्वादनुपलब्ध्यन्तरपरिच्छेद्यत्वादनवस्थेति । यस्माद्वस्त्वन्तरोपलम्भात्मिका ऽनुपलब्धिः स्वसंवेद्यैवेति । नन्वनुपलब्धेरसद्व्यवहारसिद्धावदृष्टस्यापि तथात्वं सिध्येद् न । दृश्यत्वविशेषणोपादानादुपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेरसद्व्यवहारो न यस्य कस्य चिदिति । तत्र

घटादेः पूर्वदृष्टस्य दृश्यत्वपरिनिश्चयात् ।
असत्त्वव्यवहारो हि सिध्यत्यनुपलब्धितः ॥
एकान्तानुपलब्धेषु विहायःकुसुमादिषु ।
*दृश्यत्वयोग्यता ऽनवधारणात् ॥

* असत्त्वधीर्नेत्यपेक्षितं मूले त्रुटितम् ।

न शक्यो ऽनुपलम्भेन कर्तुं नास्तित्वनिश्चयः ।
तत्रापि त्वपिशाचो ऽयं चैत्र इत्येवमादिषु ॥
तादात्म्यप्रतिषेधे च दृश्यत्वं नोपयुज्यते ।
पिशाचेतररूपो हि चैत्रः प्रत्यक्षगोचरः ॥
तादूप्यनिश्चये तस्य किं फलं तद्विशेषणम् ।
इत्यसद्व्यवहारस्य सिद्धेरनुपलब्धितः ॥
न भाववदभावाख्यं प्रमेयमवकल्पते ।

अत्राभिधीयते । इदं तावत्सकलप्राणिसाक्षिकं संवेदनद्वयमुपजायमानं दृष्टम् इह घटो ऽस्ति इह नास्तीति तत्र विकल्पमात्रसंवेदनमनालम्बनमात्मांशावलम्बनं वेत्यादि यदभिलप्यते तन्नास्तिताज्ञानइवास्तित्वज्ञाने ऽपि समानमतो द्वयोरपि प्रामाण्यं भवतु द्वयोरपि वा मा भूत् । यत्त्वस्तीति ज्ञानं प्रमाणमितरदप्रमाणमिति कथ्यते तदिच्छामात्रम् । अस्तीति ज्ञानसमानयोगक्षेमत्वे च नास्तीति ज्ञानस्य विषयश्चिन्तनीयः । ननु घटविविक्तभूतलोपलम्भभावे घटानुपलम्भ इत्युक्तं तदयुक्तम् । केयं घटविविक्तता सा भूप्रदेशादभिन्ना भिन्ना वा । अभेदे भूप्रदेशाविशेषाद् घटसन्निधाने ऽपि घटो नास्तीति प्रतिपत्तिर्जायेत भेदे तु नाम्नि विवादः स्यात् ।

भेदाभेदे न चिन्त्या च घटादपि विविक्तता ।
अभेदे घट एव स्याद्भेदे चाभाव एव सा ॥

तदिह घटो नास्तीति घटविविक्तभूतलालम्बनतायामस्याः स्वसंविदः इहेति तावदस्मिन्संविदंशे देश आलम्बनमित्यविवाद एव । इह घटो ऽस्तीति भावप्रतीतिसमये ऽपि तत्र तदवभासाभ्युपगमात् । घटो नास्तीत्यत्र तु यदवभासते तन्न भूतलमात्रमेव भावप्रतीतिसमयं तदतिरिक्तप्रतिभासस्यावश्यम्भावित्वात् । तदतिरिक्तं तु प्रतिभासमानं घटविविक्ततेति वा कथ्यतां घटाभाव इति वा नात्र वस्तुनि विशेषः । ननु घटो नास्तीति विकल्पमात्रमेतत् । न दर्शनानन्तरप्रवृत्तत्वेन विधिविकल्पतुल्यत्वात् ।

यथानुभवमुत्पत्तुमर्हन्ति किल कल्पनाः ।
प्रतिषेधविकल्पस्तु न विध्यनुभवोचितः ॥

ननु नैव विकल्पानां वयं प्रामाण्यवादिनः ।
कामं विधिविकल्पानामपि मा भूत्प्रमाणता ॥
प्रामाण्यं दर्शनानां चेत्त्वविकल्पानुसारतः ।
इहापि तेषामेवास्ति तद्विकल्पानुसारतः ॥

वस्तुप्राप्त्या विधिविकल्पानां प्रामाण्यव्यवहार इति चेद् इहापि तत्प्राप्त्यैव निषेधविकल्पानामस्तु प्रामाण्यव्यवहारः । किमत्र वस्तु प्राप्यते इति चेतत्रापि किं प्राप्यते । नीलमिति चेत् सेयमभावस्यापि प्राप्तिर्भवत्येव नीलं हि प्राप्यमाणं तदभावाविनाभूतपीतादिव्यवच्छिन्नरूपं प्राप्यते सा चेयं तथाभूतनीलप्राप्तिर्भवन्तीतराभावप्राप्तिरपि भवत्यन्यथा हि नीलप्राप्तिरेव न स्यादिति । एतच्च लाक्षणिकं विरोधमाचक्षाणैर्भवद्भिरेवोपगतम् ।

सुखदुःखसमुत्पत्तिरभावे शत्रुमित्रयोः ॥
कण्टकाभावमालक्ष्य पदं पथि निधीयते ॥
प्रागुत्पत्तेर्घटाभावं बुद्ध्वा तत्कारणादरः ।
व्याध्यभावपरिच्छेदाद्भेषज्यविनिवर्त्तनम् ॥
इहाभावप्रतिष्ठानव्यवहारपरम्पराम् ।
पश्यन्नभावं को नाम निह्नुवीत सचेतनः ॥

ननु नाजनकमालम्बनं भवति ज्ञानस्याभावस्तु सकलोपाख्याविनिर्मुक्तस्वरूप इति न ज्ञानजननपटुः अतः कथं तदालम्बनम् । उच्यते । सौगतानां तावन्न किं चिज्जनकं वस्तु प्रतिभासते द्विक्षणावस्थितिप्रसङ्गेन क्षणभङ्गव्रतविलोपप्रसङ्गात् । उत्पद्यते चार्थज्ञानं च जनयति जातेन तेन गृह्यते चेत्यासां क्रियाणामेककालत्वाभावात् । तस्मादकारक एव भावः प्रतिभासते आकारार्पणपक्षं च प्रतिक्षेप्स्यामः । एवं भाववदभावो ऽप्यजनकः प्रतिभासताम् । अस्माभिस्तु भाववदभावो ऽपि ज्ञानजननसमर्थ इष्यते न हि निःशेषसामर्थ्यरहितत्वमभावलक्षणम् । अपि तु नास्तीति ज्ञानगम्यत्वम् । सत्प्रत्ययगम्यो हि भाव इष्यते असत्प्रत्ययगम्यस्त्वभाव इति । तदिदमुक्तं सदसती तत्त्वमिति * । ननु भाववदेष ज्ञानजनकः सन्नभावो न भावाद्विशिष्यते अहो निपुणदर्शी देवानाम्प्रियः प्रतीतिभेदश्चास्ति तत्र प्रतीयमानो

* न्यायभाष्ये अ० १ आ० १ सू० १ ।

भावाभावौ न भिद्येते इति कथमेवं भवेद् । अपि रे मूढ ज्ञानजनकत्वाविशेषे ऽपि रूपरसौ कथं भिद्येते प्रतीतिभेदादिति चेद् भावाभावावपि जनकत्वधर्मसामान्ये ऽपि प्रतीतिभेदादेव भिद्येयाताम् । न हि प्रतिभास्यभेदमन्तरेण प्रतिभासभेदो भवतीति भवता ऽप्यभ्युपगतम् ।

प्रामाण्यं वस्तुविषयं द्वयोरर्थभिदां जगौ ।
प्रतिभासस्य चित्रत्वादेकस्मिंस्तदयोगत इति ॥

तस्मादस्तीति प्रतीतिरेव भावः नास्तीति प्रतीतेरभावो भूमिरित्यभ्युपगम्यताम् । अथ वा विज्ञानवाद एव सुस्पष्टमास्थीयतामन्तरावस्थानं तु न साम्प्रतम् । अर्थक्रियासामर्थ्यमपि तस्य दर्शितमेव ।

स्वज्ञानाख्यक्रियाशक्तिरमुष्य दुरपह्नवा ।
अर्थक्रिया ऽन्यजन्या तु न भावेनापि जन्यते ॥
एवं च सति यः पूर्वं शक्तिवादो ऽत्र वर्णितः ।
स प्रत्यक्षविरुद्धत्वात्कण्ठशोषाय केवलम् ॥

तथा संबन्धाभावादिति यदुक्तं तत्र देशेन सह तावदभावस्य विशेषणविशेष्यभावः संबन्धः स तु संबन्धान्तरमूल इति भावे ऽयं नियमो नाभावे । यश्च भावे ऽप्येष नियमो न ह्येवं भवति यत्संबद्धं तद्विशेषणमेव पादपीडिते शिरसि वा धार्यमाणे दण्डे दण्डीति प्रत्ययानुत्पादात् । नाप्येवं यद्विशेषणं तत्संबद्धमेवेति समवायस्य सत्यपि विशेषणत्वे संबन्धान्तराभावात् । तस्मात्संबन्धान्तररहितो ऽपि प्रतिबन्धइव वाच्यवाचकभावइव विशेषणविशेष्यभावः स्वतन्त्र एव संबन्धस्तथाप्रतीतेरवधार्यते । उभयोरुभयात्मकत्वात्कदा चित्कस्य चित्तया प्रतिभासात्पुरुषेच्छानुवर्तनेन व्यत्ययप्रत्ययत्वे ऽपि न दोषः । तस्माद्विशेषणविशेष्यभाव एव संबन्धो देशे भूतलादिना सहाभावस्य संबन्धः । एवं कालेनापि सह स एव वेदितव्यः । क्रियया कर्तृस्थया वा गमनादिकया कर्मस्थया वा भेदनादिकया सह संयोगाद्यभावे ऽपि विशेषणविशेष्यभाव एव संबन्धः तद्वदभावस्यापि भविष्यतीति । प्रतियोगिना तु सह विरोधो ऽस्य संबन्धः अयमेव च विरोधार्थः यदेकत्रोभयोरसमावेशः । अतश्चैकविनाशे न सर्वविनाशो घटाभावस्य घटैकप्रतियोगित्वात् । यत्तु भवनधर्मा अभवनधर्मा वेति विकल्पितं तत्राभवनधर्मैवाभावो

ऽभ्युपगम्यते भवनधर्मत्वे ऽपि चाभावो न भावान्न भिद्यते प्रतिभासभेदस्य रूपरसादिषूपदर्शितत्वात् । भवनधर्मत्वं चास्य हेत्वन्वयव्यतिरेकित्वाद्भवति घटो हि मृत्पिण्डदण्डादीनिव जन्मनि विनाशे ऽपि मुद्गरादीननुवर्तते हेतून् । विजातीयसन्ततिजननपक्षे ऽपि सदृशसन्तानजनिकायाः शक्तेरभावः क्रियत एवान्यथा मुद्गराद्युपनिपाते ऽपि विजातीयेव सजातीयसन्ततिरभिजायेत । सजातीयविजातीयोभयसन्ततिजननशक्तियुक्तो घट इति चेद् मुद्गरादियोगात्पूर्वमपि कपालसन्ततिजननं तद्योगे ऽपि वा सति घटसन्ततिजननमनियमेन दृश्येतेति । विजातीयक्षणोत्पादनस्वभावे च घटे मुद्गरादेर्वैयर्थ्यमेव स्यात् ।

तदुत्पादस्वभावे हि न किञ्चिन्मुद्गरादिना ।
अतदुत्पादकत्वे ऽपि न किञ्चिन्मुद्गरादिना ॥
मुद्गरोपनिपाताच्च यद्युत्पन्नं क्षणान्तरम् ।
घटक्षणस्य किं वृत्तं येन नाभाति पूर्ववत् ॥
नन्वस्याभवनं वृत्तं स एवार्थो ऽयमुच्यते ।
घञा किमपराद्धं वा किं वाप्युपकृतं ल्युटा ॥

ननूक्तं न तस्य किं चिद्भवति न भवत्येव केवलमिति तदयुक्तम् यदसौ न भवति स एवास्याभावः । ननु स न न तु तस्याभावः मैवम् । स नेतिशब्दयोर्ज्ञानयोश्च विषयभेदात् । स इति ज्ञानस्य स्मर्यमाणो घटादिविषयः नेति तु ज्ञानस्याभावो भूमिरित्यलमलीकविदग्धविरचितविफलवक्रवचनविमर्देन ।

तस्मादित्थमभावस्य प्रमेयत्वोपपादनात् ।
न ह्यसद्व्यवहाराय कल्पन्ते ऽनुपलब्धयः ॥
न स्वभावानुमाने च तदन्तर्भावसम्भवः ।
मेयं पृथगभावाख्यममूषामुपपादितम् ॥
कारणानुपलब्ध्यादेर्बाढमस्त्वनुमानता ।
स्वभावानुपलब्धिस्तु प्रत्यक्षमिति साधितम् ॥

या चेयमेकादशानुपलब्धिवधूशुद्धान्तमध्ये विरुद्धव्याप्तोपलब्धिरुदा-

हृता नाध्रुवभावी भूतस्यापि भावस्य विनाशो हेत्वन्तरानपेक्षणादिति । सेयमिदानीमेव साध्वी दूषिता विस्तरतस्तु क्षणभङ्गभङ्गे दूषयिष्यते ।

यैस्तु मीमांसकैस्सद्भिरभावो नाभ्युपेयते ।
प्रमादेनामुना तेषां वयमप्यद्य लज्जिताः ॥

घटो हि न प्रतीयते न तु तदभावः प्रतीयते इत्येवं वदद्भिरेभि-र्दर्शनादर्शने एव पदार्थानां सदसत्त्वे इति कथितं स्यात् । एतच्चायुक्तम् । दर्शनादर्शनाभ्यां हि सदसत्त्वे निश्चीयेते न तु दर्शनादर्शने एव सदसत्त्वे ।

न चाप्रतीतिमात्रेण तदभावनिबन्धनाः ।
व्यवहाराः प्रकल्पन्ते मृदन्तरिततोयवत् ॥
खपुष्पस्य पिशाचस्य मृदन्तरितवारिणः ।
न खल्वनुपलभ्यत्वे विशेषः प्रतिभाति नः ॥
सर्वदा ऽनुपलम्भो हि कुर्वन्नास्तित्वनिश्चयम् ।
विशिष्यते मृदन्तःस्थसलिलानुपलब्धितः ॥
आगमाद्युक्तितश्चापि सत्त्वसम्भावनां गतः ।
सर्वदा ऽनुपलब्धो ऽपि न पिशाचः खपुष्पवत् ॥

अतश्च यदुच्यते अनुपलब्धे पुनरनुपलब्धिरेवानुपलब्धिरिति तद्ग्रहणितिमात्रम् । खपुष्पादेस्तु सविशेषणया ऽनुपलब्ध्या ऽभाव एव निश्चीयते न तस्यानुपलब्धिमात्रम् ।

अनिष्यमाणे चाभावे भावानां प्रतियोगिनि ।
नित्यतैषां प्रसज्येत न ह्येते क्षणिकास्तव ॥
मुद्गरादेश्च किं कार्यं कपालपटलीति चेत् ।
घटस्तर्ह्यविनष्टत्वात्स्वकार्यं न करोति किम् ॥

अदर्शनादिति चेत् ।

तदानीमेव दृष्टस्य स्थिरस्यामुष्य किं कृतम् ।
सर्वेन्द्रियादिसामग्रीसन्निधाने ऽप्यदर्शनम् ॥

तस्मात्तदभावकृतमेव तदानीं तस्यादर्शनम् ।

स्वप्रकाशा च नास्तीति संवित्तिर्भवतां मते ।
न निरालम्बना चेयमस्तीति प्रतिपत्तिवत् ॥

विकल्पविषयाः शब्दा यथा शौद्धोदनेर्गृहे ।
गीयन्ते भवता नैवमिति नन्वाच्यमुच्यताम् ॥
प्रसिद्धिश्च परित्यक्ता न चाभावः पराकृतः ।
उपेक्षितश्च भाष्यार्थ इत्यहो नयनैपुणम् ॥
अलं च बहुनोक्तेन विमर्दो ऽत्र न शोभते ।
महात्मनां प्रमादो ऽपि मर्षणीयो हि मादृशैः ॥

तस्मान्नास्तीति प्रत्ययगम्यो ऽभाव इति सिद्धम् । स च द्विविधः प्रागभावः प्रध्वंसाभावश्चेति । चतुर्विध इत्यन्ये । इतरेतराभावः अत्यन्ताभावश्च तौ च द्वाविति । षट्प्रकार इत्यन्ये । अपेक्षाभावः सामर्थ्याभावस्ते च चत्वार इति । तत्र च ।

प्रागात्मलाभान्नास्तित्वं प्रागभावो ऽभिधीयते ।
उत्पन्नस्यात्महानं तु प्रध्वंस इति कथ्यते ॥
न प्रागभावादन्ये तु भिद्यन्ते परमार्थतः ।
स हि वस्त्वन्तरोपाधिरन्योन्याभाव उच्यते ॥
स एवावधिशून्यत्वादत्यन्ताभावतां गतः ।
अपेक्षाभावता तस्य देशोपाधिनिबन्धना ॥
सामर्थ्यं पूर्वसिद्धं चेत्प्रध्वंसे तदभावधीः ।
नो चेत्तर्हि विशेषो ऽस्य दुर्लभः प्रागभावतः ॥
उत्पन्नस्य विनाशो वा तदनुत्पाद एव वा ।
अभावस्तत्त्वतो ऽन्ये तु भेदास्त्वौपाधिका मताः ॥
तस्मादभावाख्यमिदं प्रमेयं तस्येन्द्रियेण ग्रहणं च सिद्धम् ।
अतः प्रमाणेषु जगाद युक्तं चतुष्टुमेतन्मुनिरक्षपादः ॥

ननु नाद्यापि चतुष्ट्वमेवमवतिष्ठते सम्भवैतिह्ये इति द्वयोः प्रमाणान्तरभावात् । सम्भवो नाम समुदायेन समुदायिनो ऽवगमः सम्भवति खार्यां द्रोणः सम्भवति सहस्रे शतमिति । अनिर्दिष्टप्रवक्तृकं प्रवादपरम्परा चैतिह्यम् । इह वटे यक्षः प्रतिवसतीति । न चायमागमः । आप्तस्योपदेष्टुरनिश्चयादिति तदनुपपन्नम् ।

भिन्नः सम्भव एष न ह्यनुमितेराख्यायि खार्यामतो
द्रोणः सम्भवतीति सेयमविनाभावान्मतिर्लैङ्गिकी ।
ऐतिह्यं तु न सत्यमत्र हि वटे यक्षो ऽस्ति वा नेति वा
को जानाति कदा च केन कलितं यक्षस्य कीदृग्वपुः ॥

सत्यमपि चागमात्पृथग्नैतिह्यमुपदेशरूपत्वात् । आप्तग्रहणं सूत्रे न लक्षणायेति वक्ष्यामः । चार्वाकधूर्तस्तु अथातस्तत्त्वं व्याख्यास्याम इति प्रतिज्ञाय प्रमाणप्रमेयसंख्यालक्षणनियमाशक्यकरणीयत्वमेव तत्त्वं व्याख्यातवान् । प्रमाणसंख्यानियमाशक्यकरणीयत्वसिद्धये च प्रमितिभेदान् प्रत्यक्षादिप्रमाणानुपजन्यानीदृशानुपादर्शयत् ।

वक्राङ्गुलिः प्रविरलाङ्गुलिरेष पाणिरित्यस्ति धीस्तमसि मीलितचक्षुषो वा ।
नेयं त्वगिन्द्रियकृता न हि तत्करस्थं तत्रैव हि प्रमितिमिन्द्रियमादधाति ॥
दूरात्करोति निशि दीपशिखा च दृष्टा पर्यन्तदेशविसृतासु मतिं प्रभासु ।
धत्ते धियं पवनकम्पितपुण्डरीकषण्डोनुवातभुवि दूरगते ऽपि गन्धे ॥

स एवंप्रायसंवित्तिसमुत्प्रेक्षणपण्डितः ।
रूपं तपस्वी जानाति न प्रत्यक्षानुमानयोः ॥

प्रत्यक्षाद्विरलकराङ्गुलिप्रतीतिर्व्यापित्वादकुशलमिन्द्रियं न तस्याम् ।
आनाभेस्तुहिनजलं जनैः पिबद्भिस्तत्स्पर्शः शिशिरतरो ऽनुभूयते ऽन्तः ॥

संयोगबुद्धिश्च यथा तदुत्था तथैव तज्जा तदभावबुद्धिः ।
क्रियाविशेषग्रहणाच्च तस्मादाकुञ्चितत्वावगमोङ्गुलीनाम् ॥

पद्मामोदविदूरदीपकविभाबुद्धिः पुनर्लैङ्गिकी
व्याप्तिज्ञानकृतेति का खलु मतिर्मानान्तरापेक्षिणी ।
संख्याया नियमः प्रमाणविषये नास्तीत्यतो नास्तिकै-
स्तत्सामर्थ्यविवेकशून्यमतिभिर्मिथ्यैव विस्फूर्जितम् ॥

इयत्त्वमविलक्षणं नियतमस्ति मानेषु नः
प्रमेयमपि लक्षणादिनियमान्वितं वक्ष्यते ।
अशक्यकरणीयतां कथयतां तु तत्त्वं सतां
समक्षममुना ऽत्मनो जडमतित्वमुक्तं भवेत् ॥

इति प्रथममाह्निकम् ।

एवं प्रमाणानां सामान्यलक्षणे विभागे च निर्णीते सति अधुना विशेषलक्षणवर्णनावसर इति सकलप्रमाणमूलभूतत्वेन पूर्वपठितत्वेन च ज्येष्ठत्वात्प्रथमं प्रत्यक्षस्य लक्षणं प्रतिपादयितुमाह ।

इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश*मव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम् ॥ ४ ॥

प्रत्यक्षमिति लक्ष्यनिर्देशः इतरल्लक्षणम् । समानासमानजातीयव्यवच्छेदो लक्षणार्थः । समानजातीयं प्रमाणतया अनुमानादि विजातीयं प्रमेयादि ततो व्यवच्छिन्नं प्रत्यक्षस्य लक्षणमनेन सूत्रेणोपपाद्यते ।

अत्र चोदयन्ति । इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वादिविशेषणैः स्वरूपं वा विशिष्यते सामग्री वा फलं वा । तत्र स्वरूपविशेषणपक्षे यदेवंस्वरूपं ज्ञानं तत्प्रत्यक्षमिति तत्स्वरूपस्य विशेषितत्वात्फलविशेषणानुपादानाच्च लक्षणमव्याप्त्यतिव्याप्तिभ्यामुपहतं स्यात् । अव्याप्तिस्तावद् अतथाविधस्वरूपस्य बोधस्येन्द्रियादेश्च निर्मलफलजनकतया लब्धप्रमाणभावस्यापि प्रामाण्यं नोक्तं भवेत् । अतिव्याप्तिश्च तथाविधस्वरूपस्यापि ज्ञानस्याकारकस्य वा संस्कारकारिणो वा स्मृतिं जनयतो वा संशयमादधानस्य वा विपर्ययमुत्पादयतो वा प्रमाणत्वं प्राप्नोति फलस्याविशेषितत्वात् । तद्विशेषणाभिधाने पुनरश्रुतसूत्रान्तराध्याहारप्रसक्तिः अव्याप्तिश्च तदवस्थेति न स्वरूपविशेषणपक्षः । नापि सामग्रीविशेषणपक्षः । तत्र हीन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमिति इन्द्रियार्थसन्निकर्षोपपन्नं सामग्र्यमिति व्याख्यातव्यम् । अव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं ज्ञानमिति च तज्जनकत्वादुपचारेण तथा साकल्यं वर्णनीयमिति क्लिष्टकल्पना । फलविशेषणपक्षो ऽपि न सङ्गच्छते । ज्ञानप्रत्यक्षयोः फलकरणवाचिनोः सामानाधिकरण्यप्रसङ्गात् । प्रमाणलक्षणप्रस्तावात्प्रत्यक्षं प्रमाणमुच्यते तच्च करणमिति वर्णितम् । ज्ञानं तु तदुपजनितं फलमिति कथमेकाधिकरण्यं तस्मात्पक्षत्रयस्याप्ययुक्तियुक्तत्वात्पक्षान्तरस्याप्यसम्भवादयुक्तं सूत्रमिति । अत्रोच्यते । स्वरूपसामग्रीविशेषणपक्षौ तावद्यथोक्तदोषोपहतत्वान्नाभ्युपगम्येते । फलविशेषणपक्षमेव संमन्यामहे । तत्र च यद्वैयधिकरण्यं चोदितं तद्यतःशब्दाध्याहारेण परिहरिष्यामः । यत एवं यद्विशेषणविशिष्टं ज्ञानाख्यं

* अव्यपदेश्यमिति भाष्यादौ पाठः । अत्र तूभयथा ऽपि दृश्यते ।

फलं भवति तत्प्रत्यक्षमिति सूत्रार्थः । इत्थं च न क्व चिदव्याप्तिरतिव्याप्तिर्वा न क्व चित् क्लिष्टकल्पना यतःशब्दाध्याहारमात्रेण निरवद्यलक्षणोपवर्णनसमर्थसूत्रपदसङ्गतिसम्भवात् । ननु समानाधिकरणे एव ज्ञानप्रत्यक्षपदे कथं न व्याख्यायेते किं यतःशब्दाध्याहारेण । उक्तमत्र करणस्य प्रमाणत्वाज्ज्ञानस्य च तत्फलत्वात् फलकरणयोश्च स्वरूपभेदस्य सिद्धत्वात् । तदुक्तं ।

प्रमाणतायां सामग्र्यास्तज्ज्ञानं फलमिष्यते ।
तस्य प्रमाणभावे तु फलहानादिबुद्धयः ॥

ननु स्मृत्याद्यनेकबुद्धिव्यवधानसम्भवात्कथमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमालोचनाज्ञानं हानादिफलं भवेत् । तथा हि कपित्थादिजातीयमर्थमिन्द्रियादिसन्निकर्षादिसामग्रीत उपलभ्य तद्गतं सुखसाधनत्वमनुस्मरति एवंजातीयकेन मम पूर्वं सुखमुपजनितमभूदिति । ततः स्मृत्यनन्तरं परामर्शज्ञानमस्योपजायते अयं च कपित्थजातीय इति । परामर्शानन्तरं सुखसाधनत्वनिश्चयो भवति तस्मादेष सुखसाधनमिति । तत उपादेयज्ञानमुत्पद्यते । यत एष सुखसाधनं कपित्थादिजातीयः पदार्थस्तस्मादुपादेय इति । अत्रान्तरे प्रथमस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्मनः कपित्थालोचनज्ञानस्य नामापि नावशिष्यते इति कथमस्य तत्फलत्वमिति ।

अत्राचार्यास्तावदाचक्षते* साधु चोदितं सत्यमीदृश एवायं ज्ञानानां क्रमः । न वयं प्रथमालोचनज्ञानस्य उपादानादिषु प्रमाणतां ब्रूमः । तथा हि प्रथममिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमालोचनज्ञानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षादिसामग्रीस्वभावस्य प्रत्यक्षस्य प्रमाणस्य फलमेव न तु स्वयं प्रमाणतां प्रतिलभते स्मृतिजनकत्वात् । तदनन्तरं हि सुखसाधनत्वस्मृतिर्भवतीति सेयमनुस्मृतिरप्रमाणफलमपि सती प्रत्यक्षप्रमाणं सम्पद्यते । तथायं कपित्थादिजातीय इतीन्द्रियविशेषपरामर्शोत्पत्तौ इन्द्रियार्थसन्निकर्षेण सह व्याप्रियमाणत्वात् । स पुनः परामर्शप्रत्ययः प्रत्यक्षजनितो धूमज्ञानवदनुमानं प्रमाणमुच्यते । परोक्षस्याग्नेरिव सुखसाधने सामर्थ्यस्य ततः अवगतेः । यद्यपि न क्व चिदतीन्द्रिया शक्तिरस्मन्मते विद्यते तथापि स्वरूपसहकार्यादिदृष्टादृष्टकारणसमूहसन्निधानस्वभावमपि

* न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायां वाचस्पतिमिश्राः ।

सामर्थ्यमतीन्द्रियमेव। तस्मादेष कपित्थादिजातीयो ऽर्थः सुखसाधनमिति वह्निमत्पर्वतप्रतीतिवत्तज्जातीयलिङ्गकमानुमानिकमिदं ज्ञानं तदिदमनुमानफलमपि सुखसाधनत्वनिश्चयात्मकं ज्ञानमिन्द्रियविषये कपित्थादावुपादेयज्ञानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षेण सह जनयत्प्रत्यक्षं प्रमाणं भवति। तदेव च हृदि व्यवस्थाप्य भाष्यकृद्बभाषे*। यदा ज्ञानं वृत्तिस्तदा हानोपेक्षाबुद्धयः प्रमितिरिति।

व्याख्यातारस्तु ब्रुवते। नायमीदृशो ज्ञानानां क्रमः आद्यमालोचनाज्ञानं सुखसाधनत्वानुस्मृतिमुपजनयतीति सत्यम्। स्मृत्या च तस्य विनश्यत्ता विनश्यदवस्थं चेन्द्रियविषये कपित्थादौ सुखसाधनत्वनिश्चयमादधाति सुखसाधनत्वज्ञानमेव चोपादेयज्ञानमुच्यते नान्यत्। परामर्शस्तु न कश्चिदन्तराले इति किमसंवेद्यमानज्ञानकन्याकल्पनेनेति। ननु परामर्शज्ञानमनुभूयते एव न तु कल्प्यते धूमज्ञानानन्तरमविनाभावं यत्र धूमस्तत्राग्निरित्यनुस्मृत्य परामृशति तथाचायं धूम इति। असति तु परामर्शे न लिङ्गज्ञानं लिङ्गिनि प्रमाणतां प्रतिपद्येत स्मरणजनकं हि तत्। न च स्मृतिजनकं प्रमाणमिष्यते। स्मरणान्तरं च लिङ्गिप्रतीतिर्भवन्ती नोपलभ्यानुवादेन भवेदयमग्निमानिति। अपि च तथा च कृतकः शब्द इति यदुपनयनवचनमवयवेषु पठ्यते तस्य किं वाच्यं भविष्यति परामर्शापलापवादिनाम्। स्वप्रतिपत्तिवच्च परा प्रतिपत्तिरवयवैर्जन्यते इति वक्ष्यामः। तस्मादप्रत्याख्येयः परामर्श इति। अत्र वदन्ति।

न तावदन्तरा कश्चित्परामर्शो ऽनुभूयते।
अनुमेयमितेः पूर्वमूर्ध्वं च नियमे स्मृतेः॥
अत एवार्थमालोक्य विनैव हि दवीयसा।
विलम्बेन व्यवस्यन्ति ग्रहणादिषु लौकिकाः॥

लिङ्गज्ञानं च विनश्यदवस्थमनुमेयप्रतीतौ व्याप्रियमाणं प्रमाणतां प्रतिपत्स्यते। तत्कृतैवोपलभ्यानुवादेन लिङ्गिबुद्धिर्भविष्यति। तस्मात्कपित्थादिपदार्थदर्शनस्य परामर्शसोपानमनारोहत एवोपादेयज्ञानफलता वक्तुं युक्तेति। अपि च। अनुमेयविषये वह्न्यादौ सुखसाधनत्वानुस्मृतिकृतमुपादेयताज्ञानं तव न समस्त्येव ततश्च तत्रापि तथा चायं ज्वलनजातीय इति

* न्यायभाष्ये अ० १ आ० १ सू० ३।

परामर्शो भवता ऽभ्युपेय एव स च किंकारणक इति निरूपणीयम् । न ताव-दिन्द्रियद्वारकः पावकस्य परोक्षत्वात् । शब्दोपमाने त्वाशङ्कितुमपि तत्र न युक्ते । धूमाख्याल्लिङ्गादेव स उत्पद्यते इति चेन्न । लिङ्गस्य परामर्शाविषयी-कृतस्यानुमेयमितिजननैपुणानभ्युपगमात् । धूमावमर्शस्य च तदानीमति-क्रान्तत्वात् । तथा हि प्रथमं लिङ्गज्ञानं ततो व्याप्तिस्मरणं ततो धूमपरामर्शः ततो वह्निज्ञानं तेन धूमपरामर्शस्य विनश्यत्ता ततो ऽग्नौ सुखसाधनत्वानु-स्मरणं तदा च धूमपरामर्शस्य विनाश एवेति तस्मिन्विनष्टे न केवलो धूम-स्तदानीमनलपरामर्शं जनयितुमुत्सहते । अग्नौ सुखसाधनत्वानुस्मरणानन्तरं पुनर्धूमज्ञानमिन्द्रियादुत्पद्यतइति चेन्नैवम् । अननुभवात् । भवतु वा धूमज्ञानं तथा ऽपि धूमज्ञानानन्तरं पुनर्व्याप्तिस्मृतिः पुनर्धूमपरामर्शश्चा-वश्यं भवेद् इत्यत्रान्तरे हुतभुजि सुखसाधनत्वानुस्मृतिरतिक्रान्तेति तत्स-हायपरामर्शज्ञानजन्यसुखसाधनत्वनिश्चयोत्पादो न स्यात् । सुखसाधनत्वा-नुस्मरणेन हि विनश्यदवस्थेन जन्यमानः प्रत्यक्षविषये ऽसौ दृष्ट इति । अथ मन्यसे न तदानीं पुनर्धूमज्ञानव्याप्तिस्मरणतत्परामर्शोत्पादादिज्ञानशृङ्खला ऽभ्युपेयते किं तु प्राक्तन एव धूमपरामर्शः कृशानौ सुखसाधनत्वानुस्मरणा-नन्तरं स्मरिष्यते तेन स्मृतिविषयवर्त्तिना सता तथा चायमग्निजातीय इति ज्वलनपरामर्शो जनयिष्यते इति एतदप्ययुक्तम् । अग्निज्ञानानन्तरं युगपत्स्म-रणद्वयोदयप्रसङ्गात्तदैव सुखसाधनतानुस्मृतिः तदैव धूमपरामर्शस्मृतिरिति न हि क्रमोत्पादे किं चित्कारणमस्ति ज्ञानयौगपद्यं च शास्त्रे प्रतिषिद्धम् । भवतु वा क्रमोत्पादः तथापि स्मरणद्वयसमनन्तरमुपजायमानः पावकपरामर्शो नोपलभ्यानुवादेन जायते क्रमपक्षे ऽपि च वह्निज्ञानानन्तरं तद्गतसुखसाध-नत्वानुस्मरणमेव पूर्वं भवेत् ततो धूमपरामर्शस्मरणं तेन तस्य विनश्यत्ता ततो ऽग्नौ तज्जातीयत्वपरामर्शस्तेन सुखसाधनत्वस्मृतेर्विनाश एवेति पुनरपि सा विनष्टा सती सुखसाधनत्वानुस्मृते निश्चयजन्मनि न व्याप्रियेतेति । न च धूमलिङ्गानुमितवह्निज्ञानानन्तरं धूमस्मरणमुचितमनलमुपलभ्य हि तद्ग-तसुखसाधनत्वमनुस्मरति लोको न धूममिति ।

तेनानुमानविषये परामर्शो ऽतिदुर्घटः ।
प्रत्यक्षविषये ऽप्येवं किमनेन शिखण्डिना ॥

यत्पुनरुपनयनवचनमभिधेयरहितमप्रयोज्यं प्रसज्यते इति परिचोदितं तदवयवप्रसङ्ग एव निरूपयिष्यामः । तस्मादन्तरावर्तिनः परामर्शज्ञानस्याभावादाद्यमालोचनाज्ञानमेव हेयादिज्ञानफलं यथोक्तरीत्या भविष्यतीति । ननु च प्रत्यक्षफलमिह मीमांस्यं वर्तते स चायं सुखसाधनत्वनिश्चयः तज्जातीयत्वाल्लिङ्गादुद्गम्यमान आनुमानिक इति न प्रत्यक्षफलतामवलम्बते । सत्यमेतत् । किं तु संबन्धग्रहणसमये सुखसाधनत्वनिश्चयः प्रत्यक्षजनितो ऽपि समस्ति यतो ऽनुमानं प्रवर्तते महानसादौ धूमाग्निदर्शनवत् । अतः संबन्धग्रहणकालभाविनं सुखसाधनत्वनिश्चयं चेतसि विधाय भाष्यकारस्तत्फलं प्रत्यक्षज्ञानस्य वर्णितवानिति । ननु संबन्धग्रहणकाले ऽपि सुखसाधनत्वशक्तेरतीन्द्रियत्वात्कथं प्रत्यक्षगम्यता । तज्जातीयत्वाल्लिङ्गादेव तदा ऽपि तद्ग्रहणे इष्यमाणे ततः पुनः संबन्धग्रहणादनवस्था । सुखादेव कार्यात्तदा तदवगम इति चेत् तदा ऽपि नाज्ञातसंबन्धमवगतिजननसमर्थमिति तत्संबन्धग्रहणवेलायामपि शक्तिग्रहणे प्रत्यक्षस्याक्षमत्वादनुमानान्तरापेक्षायामनवस्था तदवस्था । उच्यते ।

न खल्वतीन्द्रिया शक्तिरस्माभिरुपगम्यते ।
यया सह न कार्यस्य संबन्धज्ञानसम्भवः ॥

स्वरूपसहकारिसन्निधानमेव शक्तिः सा च सुगमैव । ननु सहकारिणां मध्ये ऽदृष्टमप्यनुप्रविष्टं न च तत्प्रत्यक्षगम्यम् अतीन्द्रियत्वाद्धर्मस्येति सापि न सुगमा शक्तिः । नैतत् । न धर्मादि शक्तित्वादतीन्द्रियम् अपि तु तन्नैसर्गिकमेव जगद्वैचित्र्येण च तदनुमानं वक्ष्यामः । तदेवं तदितरसहकारिस्वरूपसन्निधानात्मिकायाः शक्तेः प्रत्यक्षग्राह्यत्वसम्भवादुपपन्नं तज्जातीयत्वलिङ्गस्य संबन्धग्रहणम् । ननु कपित्थादिकार्यस्य सुखस्येदानीं न चक्षुर्ग्राह्यत्वमिति संबन्धिग्रहणाभावात्कथं चाक्षुषप्रत्ययगम्यः संबन्धः । न चाक्षुषप्रत्यक्षगम्यः संबन्धः किं तु मानसप्रत्यक्षगम्यः ।

सुखादि मनसा बुद्ध्वा कपित्थादि च चक्षुषा ।
तस्य कारणता तत्र मनसैवावगम्यते ॥

ननु च मनसा कपित्थादेः सुखसाधनत्वग्रहणाभ्युपगमे बाह्यविषयप्रमितिषु मन एव निरङ्कुशं करणमिदानीं संवृत्तमिति कृतं चक्षुरादिभिः ।

अतश्च न कश्चिदन्धो बधिरो वा स्यात् । नैष दोषः । प्रथमप्रवृत्तसमनस्कबाह्येन्द्रियजनितविज्ञानविषयीकृतवपुषो बाह्यस्य वस्तुनो मनोग्राह्यत्वाभ्युपगमात्तस्यैव नियामकत्वान्नाश्रृङ्खलमन्तःकरणंबाह्यविषये प्रवर्त्तते । ननु च सम्बन्धग्रहणकाले यदि मानसेन प्रत्यक्षेण सुखसाधनत्वावधारणं तर्हि तत्कालइव व्यवहारकाले ऽपि मानसप्रत्यक्ष एव सुखसाधनत्वनिश्चयो ऽस्तु किं तज्जातीयत्वलिङ्गापेक्षणेनेति । मैवम् । शब्दलिङ्गेन्द्रियाद्युपरतो केवलमन्तःकरणं करणं कल्प्यते परिदृश्यमानायाः प्रतीतेरपह्नोतुमशक्यत्वात् । लिङ्गाद्युपायान्तरसम्भवे तु यदि मन एव केवलं कारणमुच्यते तन्मानसमेवैकं प्रमाणं स्यान्न चत्वारि प्रमाणानि भवेयुरित्यलं प्रसङ्गेन । तस्मात्सम्बन्धग्रहणकाले यत्तत्कपित्थादिविषयमक्षजं ज्ञानं तदुपादेयादिज्ञानफलमिति भाष्यकृतः चेतसि स्थितम् । सुखसाधनत्वज्ञानमेवोपादेयादिज्ञानमित्युक्तम् । आह । किमर्थमयमीदृशः क्लेश आश्रीयते प्रमाणादभिन्नमेव फलमस्तु तदेव चक्षुरादिजनितं कपित्थादिपदार्थदर्शनं विषयप्रकाशेन व्याप्रियमाणमिवाभातीति करणमुच्यताम् । तदेव विषयानुभवस्वभावत्वात्फलमिति कथ्यताम् । इत्थं च प्रमाणफले न भिन्नाधिकरणे भविष्यतः । अन्यत्र प्रमाणमन्यत्र फलमिति । तदुक्तम् । सव्यापारप्रतीतित्वात्प्रमाणं फलमेव सदिति । तदिदमनुपपन्नम् । प्रमाणस्य स्वरूपहानिप्रसङ्गात् । करणं हि प्रमाणमुच्यते प्रमीयते चानेनेति । न च क्रियैव क्वचित्करणं भवति क्रियायां साध्यायां कारकं किमपि करणमुच्यते । तत्र यथा दात्रेण चैत्रः शालिस्तम्भं लुनातीति कर्तृकर्मकरणानि क्रियातो भिन्नान्युपलभ्यन्ते तथेहापि चक्षुषा घटं पश्यतीति दर्शनक्रियातः पृथग्भाव एव तेषां युक्तो न दर्शनं करणमेवेति । प्रमा प्रमाणमिति तु फले प्रमाणशब्दस्य साधुत्वाख्यानमात्रं कृतिः करणमितिवत् । यत्तु न भिन्नाधिकरणे प्रमाणफले इत्थं भविष्यत इति सेयमपूर्ववाचोयुक्तिः किमत्राधिकरणं विवक्षितं यदि तावद्विषयः तदस्त्येवैकविषयत्वम् । यद्विषयं हि दर्शनं स एव चक्षुरादेः करणस्य विषयः । आश्रयो ऽस्त्वधिकरणमिति बौद्धगृहे तावदवाचको ग्रन्थः । क्षणिकत्वेन सर्वकार्याणां निराधारत्वात् । अस्मत्पक्षे तु भिन्नाश्रययोरपि फलकरणभावः पाककाष्ठयोर्दृष्टः तथा चक्षुर्ज्ञानयोरपि भविष्यतीति । क्वचित्तु

भिन्नयोरपि ज्ञानयोः फलकरणत्वेन स्थितयोर्लिङ्गलिङ्गिज्ञानयोरिव विशेषणविशेष्यज्ञानयोरिव चैकात्म्याश्रयत्व*मस्ति । न त्वनेन समानाश्रयत्वेन प्रयोजनं चक्षुरादावनिर्वहणात् । अथैकफलनिष्पत्तौ व्यापारः समानाश्रयत्वमुच्यते तदपि भवतु कारकान्तराणां न तु फलस्वभावस्य ज्ञानस्य फलनिष्पत्तौ सव्यापारत्वमुपपद्यते अपि तु पृथग्भूतफलनिर्वृत्तावेवेति । ननु वस्तुस्थित्या फलमेव ज्ञानमुच्यते न तु विषयानुभवः विषयानुभवे स व्यापारो भवति । अथ मनुषे । विषयाधिगमाभिमानस्तस्मिन्सति भवतीति को ऽयमभिमानो नाम । विषयानुभवाद्भिन्नः अभिन्नो वा । अभेदे सति तस्मिन्सति भवतीत्यसङ्गता वाचोयुक्तिः । भेदे त्वस्मन्मतानुप्रवेशः । अपि च ज्ञानं विषयाधिगमे व्यापृतमिति कृत्वा विषयाधिगमाभिमानमुपजनयत्युत विषयाधिगमस्वभावत्वादेवेति विचारे विषयाधिगमात्पृथग्भूतस्य तत्र व्याप्रियमाणस्यानुपलम्भाद्विषयाधिगमस्वभावमेव ज्ञानमवधार्यते तत्कृतश्चाभिमान इति फलमेव ज्ञानमवकल्पते न करणमिति । तथा च लोकः फलत्वमेव ज्ञानस्यानुमन्यते न करणत्वम् । तथा ह्येवं वदति चक्षुषा पश्यामि लिङ्गेन जानामीति न तु ज्ञानेन जानामीत्येवं व्यपदिशन्कश्चिद्दृश्यते । ननु च सत्स्वपि चक्षुरादिषु विषयज्ञानमनुपजनयत्सु न करणतां व्यपदिशति लोको जनयत्सु च व्यपदिशतीति लोके करणोत्पादकत्वादेव तेषां करणत्वव्यपदेशो न साक्षात्करणत्वादिति । तदयुक्तम् । चक्षुराद्येव करणं न तु तेनान्यत्करणमुपजन्यते किं हि तदन्यत्करणम् । ज्ञानमिति चेत् कस्यां क्रियायां तत्करणमिति परीक्ष्यतामेतत् । न ह्यात्मन्येव किंचित्करणं करणं भवतीति । यत् तु ज्ञानमजनयति चक्षुरादौ न करणतामाचष्टे लोकस्तद्युक्तमेव । न हि क्रियोत्पत्तावव्याप्रियमाणं करणं कारकं भवति तेन चक्षुरादेर्ज्ञानक्रियामुपजनयतः करणत्वं ज्ञानस्य फलत्वमेवेति युक्तस्तथा व्यपदेशः ।

प्रमाणस्य प्रमाणत्वं तस्मादभ्युपगच्छताम् ।
भिन्नं फलमुपेतव्यमेकत्वे तदसम्भवात् ॥

यस्तु मूढतरः प्रमाणप्रमेयफलव्यवहारमेकत्रैव ज्ञानात्मनि निर्वाहयितुमुद्यच्छति ।

---

* एकात्माश्रयत्वमिति युक्तः पाठः ।

यदाभासं प्रमेयं तत्प्रमाणफलते पुनः ।
ग्राहकाकारसंवित्त्योस्त्रयं नातः पृथक्कृतमिति ॥

तमपवर्गाह्निके ज्ञानाद्वैतदलनप्रसङ्गेन दुराचारं निर्भर्त्सयिष्यामहइत्यलं विस्तरेण । तस्मात्सुष्ठूक्तं यदा ज्ञानं प्रमाणं तदा हानादिबुद्धयः फलमिति । तदेवं फलविशेषणपक्षे यतःशब्दाध्याहारेण वाचकं सूत्रं यत इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वादिविशेषणविशेषितं ज्ञानाख्यं फलं भवति तत्प्रत्यक्षमिति । तत्रेन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नपदमर्थानपेक्षजन्मनः स्मृत्यादिज्ञानस्यार्थजनितस्यापि च परोक्षविषयस्यानुमानादिज्ञानस्य व्यवच्छेदार्थम् । अतः तज्जनकस्य न प्रत्यक्षता प्रसज्यते । नन्विन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमिन्द्रियगत्यनुमानमप्यस्ति तद्धीन्द्रियार्थसन्निकर्षेण लिङ्गभूतेन जन्यते देशान्तरप्राप्त्येव तपनगमनानुमानम् इति कथमनेन पदेनानुमानमपाक्रियते । नैतदेवम् । इन्द्रियेण स्वविषयसन्निकृष्टेन सता तत्रैव यद्विज्ञानमुत्पद्यते तदिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमिह ब्रूमहे न चेदृशमिन्द्रियगत्यनुमानम् । कुतो विशेषप्रतिलम्भ इति चेद् उत्पन्नग्रहणादिति ब्रूमः । उत्पन्नग्रहणेन हि सन्निकर्षस्य कारकत्वं ख्याप्यते तच्चापीन्द्रियविषये ऽर्थे ज्ञानमुत्पादयतो निर्वहति इन्द्रियगत्यनुमाने तु न सन्निकर्षं कारकमाहुरपि तु ज्ञापकम् । अत एव स्वग्रहणसापेक्षः तदनुमाने ऽसौ व्याप्रियते न रूपादिप्रमितावितरनिरपेक्ष इति । इन्द्रियाणि घ्राणरसननयनस्पर्शनश्रोत्राणि पृथिव्यादिभूतपञ्चकप्रकृतीनि वक्ष्यन्ते । अर्थास्तु गन्धरूपरसस्पर्शशब्दगन्धत्वादिस्वजात्यवच्छिन्नास्तदधिकरणानि पृथिव्यप्तेजांसि द्रव्याणि तदधिष्ठानाः संख्यादयो गुणाः उत्क्षेपणादीनि कर्माणि तद्वृत्तीनि सामान्यानि येषां स्पर्शनेन चक्षुषा ग्रहणं कणव्रतमते* निरूपितं ते ऽर्थाः । प्रागुक्तश्चाभावो ऽप्यर्थ एव विचार्य गम्यमानत्वात् । सन्निकर्षस्त्विन्द्रियाणामर्थैः सह षट्प्रकारः । तत्र द्रव्यं चक्षुषा त्वगिन्द्रियेण वा संयोगाद्गृह्यते तद्गतो रूपादिर्गुणः संयुक्तसमवायात् । रूपत्वादिसामान्यानि संयुक्तसमवेतसमवायाद् गृह्यन्ते । चक्षुषा संयुक्तं द्रव्यं तत्र समवेतं रूपं रूपे च समवेतं रूपत्वमिति । समवायाच्छब्दो गृह्यते । श्रोत्रमाकाशद्रव्यं तत्र समवेतः शब्दः । शब्दत्वं समवेतसमवायाद् गृह्यते ।

* कणादमते वैशेषिकदर्शनइति यावत् ।

श्रोत्राकाशसमवेते शब्दे तद्धि समवेतमिति । संयुक्तविशेषणभावादभावग्रहणं व्याख्यातम् इह घटो नास्तीति । चक्षुषा संयुक्तो भूप्रदेशस्तद्विशेषणीभूतश्चाभाव इति । ननु सन्निकर्षावगमे किं प्रमाणम् । व्यवहितानुपलब्धिरिति ब्रूमः । यदि ह्यसन्निकृष्टमपि चक्षुरादीन्द्रियमर्थं गृह्णीयाद्व्यवहितो ऽपि ततो ऽर्थ उपलभ्येत न चोपलभ्यते तस्मादस्ति सन्निकर्षः । नन्वव्यवधानमेवास्तु किं सन्निकर्षेण । मैवम् । इन्द्रियाणां कारकत्वेन प्राप्यकारित्वात् । संसृष्टं च कारकं फलाय कल्पते इति कल्पनीयः संसर्गः । एतच्चेन्द्रियपरीक्षासंसर्गे* निपुणं निर्णेष्यते इति नेह विविच्यते । रसनस्पर्शनयोश्च स्पष्टं प्राप्यकारित्वमुपलभ्यते इति तत्सामान्यादिन्द्रियान्तरेष्वपि कल्पनीयमिति । नन्वेवं सत्यर्थाक्षिप्तः कारकत्वादेव सन्निकर्ष इति स्वकण्ठेन कस्मादुच्यते । षड्विधत्वज्ञापनार्थमित्युक्तम् । उत्पन्नग्रहणेन इन्द्रियार्थयोर्ज्ञानजनकत्वम् अर्थस्तु कर्मत्वेन । नन्वर्थस्य ज्ञानजनकत्वं कुतो ऽवगम्यते तद्विषयज्ञानोत्पादादेवमाकारस्य निराकृतत्वात्प्रकारान्तरेण प्रतिकर्मव्यवस्थाया असिद्धेः । ननु प्रयोजनमेतत् प्रमाणं पृष्टोऽसि तद् ब्रूहि उच्यते । एतदेव प्रमाणम् । अन्यस्यापि वीरणादेः कर्मकारकस्य कटादिकार्योत्पत्तौ प्रत्यक्षानुपलम्भप्रतिपन्नाभ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यां यथा कारणत्वमवधार्यते तथा ऽर्थस्यापि ज्ञानोत्पत्तौ । यथा हि देवदत्तार्थी कश्चित्तद्गृहं गतः तत्रासन्निहितं न पश्यति देवदत्तं क्षणान्तरे चैनमायातं पश्यति तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां देवदत्तसदसत्त्वानुवर्तिनौ ज्ञानोत्पादानुत्पादाववधार्य मानसेन प्रत्यक्षेण चन्दनसुखवदस्य तत्कारणतां प्रतिपद्यते । ननु वीरणकटयोः पृथगुपलम्भाद्युक्त एव न्यायः अर्थो ज्ञानात्पृथङ् न कदा चिदुपलभ्यते इति दुर्गमौ तत्रान्वयव्यतिरेकौ । उच्यते । अयमेव पृथगुपलम्भो यदसन्निहिते ऽर्थे न तद्विषयमबाधितं ज्ञानमुत्पद्यते इति । तदलमस्मिन्नवसरे ज्ञानवादगर्भचोद्योद्भिभावयिषया भविष्यत्येतदवसरइति । यथा चेन्द्रियाणां करणानामन्वयव्यतिरेकाभ्यां ज्ञानकारणत्वम् एवमर्थस्य करणे ऽपीत्युत्पन्नग्रहणेन दर्शितम् ।

नन्विन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नपदेन सुखादिविषयं प्रत्यक्षं न संगृहीतं न

---

* प्रसङ्गइति युक्तः पाठः ।

न संगृहीतम्। मनस इन्द्रियत्वात् सुखादेरर्थस्य तद्ग्राह्यत्वात्। भौतिकघ्राणादीन्द्रियधर्मवैलक्षण्यात्तु मनसस्तद्वर्गे परिगणनं न कृतमिति।

तच्चेदं प्रत्यक्षं चतुष्टयत्रयद्वयसन्निकर्षात्प्रवर्तते। तत्र बाह्ये रूपादौ विषये चतुष्टयसन्निकर्षात् ज्ञानमुत्पद्यते आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेण इन्द्रियमर्थेनेति। सुखादौ तु त्रयसन्निकर्षाज्ज्ञानमुत्पद्यते तत्र चक्षुरादिव्यापाराभावात्। आत्मनि तु योगिनो द्वयोरात्ममनसोरेव संयोगाज्ज्ञानमुपजायते तृतीयस्य ग्राह्यस्य ग्राहकस्य तत्राभावात्। तस्मात्सुखादिज्ञानसंग्रहादिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमिति युक्तमुक्तम्। आत्ममनसोस्तु सदपि ज्ञानजनकत्वमिह न सूचितं सर्वप्रमाणसाधारणत्वादिति।

ज्ञानग्रहणं विशेषनिर्देशार्थम्। तस्य हीन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वादीनि विशेषणानि तानि असति विशेष्ये कस्य विशेषणानि स्युरिति। अथ वा सुखादिव्यावृत्त्यर्थं ज्ञानपदोपादानम्। इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं हि सुखमपि भवति तत्र तज्जनकं कारकचक्रं प्रमाणं मा भूज्ज्ञानजनकमेव प्रमाणं यथा स्यादिति ज्ञानग्रहणम्।

अत्र शाक्याश्चोदयन्ति। न ज्ञानपदेन सुखादिव्यवच्छेदः कर्त्तुं युक्तः शक्यो वा सुखादीनामपि ज्ञानस्वभावत्वात्। ज्ञानस्यैवामी भेदाः सुखं दुःखमिच्छा द्वेषः प्रयत्न इति। कारणाधीनो हि भावानां भेदो भवितुमर्हति समानकारणानामपि तु भेदे ऽभिधीयमाने न कारणकृतं पदार्थानां नियतं रूपमिति तदाऽऽकस्मिकत्वप्रसङ्गः। तदुक्तम्।

तदतद्रूपिणो भावास्तदतद्रूपहेतुजाः।
तत्सुखादि किमज्ञानं विज्ञानाभिन्नहेतुजमिति॥

तस्माज् ज्ञानरूपाःसुखादयः तदभिन्नहेतुजत्वादिति तदिदमनुपपन्नम्। प्रत्यक्षविरुद्धत्वाद्धेतोः। सुखादि संवेद्यमानमानन्दादिरूपतया ऽनुभूयते ज्ञानं विषयानुभवस्वभावतयेति प्रत्यक्षसिद्धभेदत्वात्कथमभेदे अनुमानं क्रमते। अत एव इदमपि न वचनीयम्। एवमेवेदं संविद्रूपं हर्षविषादाद्यनेकाकारविवर्त्तं पश्यामः तत्र यथेष्टं सञ्ज्ञाः क्रियन्तामिति। संविदो विषयानुभवस्वभावतयैव प्रतिभासात् सुखादेश्च विषयानुभवस्वभावानुस्यूतस्याप्रतिभासात्। ज्ञानमेव विषयग्रहणरूपं प्रकाशते न सुखं दुःखं वा। यस्तु

सुखज्ञानं दुःखज्ञानमिति प्रतिभासः स* ज्ञानस्वभावभेदकृत एव संशयज्ञानं विपर्ययज्ञानमितिवत् । उक्तमत्र संशयविपर्ययादौ विषयानुभवस्वभावत्वमनुस्यूतमवभाति संशयो हि विषयग्रहणात्मको ऽनुभूयते अनिश्चितं तु विषयं गृह्णाति विपर्ययो ऽपि विषयग्रहणात्मक एव विपरीतमसन्तं वा विषयं गृह्णाति न तु विषयग्रहणस्वभावं सुखं दुःखं चानुभूयते । अन्य एवायं ग्राह्यैकस्वभाव आन्तरो धर्मः सुखदुःखादिरिति घटज्ञानवद्विषयतयैव ज्ञानं भिनत्ति न स्वभावभेदेन संशयवदिति । तच्चैतत्स्यात् स्वप्रकाशत्वात्सुखादेर्न ग्राह्यैकस्वभावत्वम् । अतश्च ग्राह्यग्रहणोभयस्वभावत्वाज् ज्ञानमेव तदिति । मैवं वोचः । प्रकाशत्वं ज्ञाने ऽपि प्रतिक्षिप्तं प्रतिक्षेप्स्यते तत्कुतः सुखादौ भविष्यति । न हि ग्रहणस्वभावं कश्चित्सुखमनुभवति ज्ञानवदिति । नन्वस्य प्रकाशत्वानभ्युपगमे सुखादेरुत्पादानुत्पादयोरविशेषात्सर्वदा सुखित्वं न कदा चिद्वा स्यादिति । नैतदेवम् । उत्पन्नमेव सपदि सुखं गृह्यते ज्ञानेनेति कथमनुत्पन्नान्न विशिष्यते । प्रत्युत स्वप्रकाशसुखवादिनामेष दोषः स्वप्रकाशस्य दीपादेः सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वात् । क्व चित्सन्ताने स्वप्रकाशसुखोत्पादात्तेनैव स्वप्रकाशेन सुखेनान्यो ऽपि सुखी स्याद्यस्यापि सुखं नोत्पन्नमिति । किं च किमेकमेव ज्ञानं सर्वसुखदुःखाद्यशेषाकारभूषितमिष्यते उत किं चित्सुखात्मकं किं चिद् दुःखात्मकं ज्ञानमिति । आद्ये पक्षे सर्वाकारखचितज्ञानोपजननादेकस्मिन्नेव क्षणे परस्परविरुद्धसुखदुःखादिधर्मप्रबन्धवेदनप्रसङ्गः । उत्तरस्मिंस्तु किं चित्सुखज्ञानं किं चिद्दुःखज्ञानमिति यत्किं चिदसुखदुःखचितं विषयानुभवस्वभावमपि ज्ञानमनुभूयमानमेषितव्यमेव । तच्च न स्वच्छम् अपि तु केन चिद् घटादिना विषयेणोपरक्तमन्वयव्यतिरेकाभ्यां च घटाद्युपजननापाये ऽपि बोधस्वभावमनुवर्तमानं प्रतीयते । तदिदानीं सुखज्ञानमप्यनुभूयमानं सुखेन विषयभावजुषा घटादिनेवोपरज्यते इति गम्यते न स्वरूपेणैव सुखात्मकं ततो भिन्नरूपस्य बोधमात्रस्वभावस्य ज्ञानस्यान्यदा दृष्टत्वादिति । तस्मान्न बोधरूपाः सुखादयः । अभिन्नहेतुजत्वादिति चायमसिद्धो हेतुः समवायिकारणस्यात्मनः असमवायिकारणस्यात्मनः संयोगस्य अभेदे ऽपि निमित्तकारणस्य सुखत्वज्ञानत्वादेर्भिन्नत्वात् । ननु

---

* न स्वभावेत्यादिर्मूले ऽसङ्गतः पाठः ।

सुखोत्पादात्पूर्वमनाश्रयं सुखत्वसामान्यं कथं तत्र स्यात् । कश्चापि सुखहेतुभिः कारकैः संसर्गः असंसृष्टं च कथं कारकं स्यात् । उच्यते । सर्वसर्वगतानि सामान्यानि साधयिष्यन्ते इति सन्ति तत्रापि सुखत्वादीनि योग्यतालक्षण एव चैषां सुखहेतुभिः कारकैः संसर्गः धर्माधर्मवत् । धर्माधर्मौ हि सर्वस्य प्राणिनां सुखदुःखहेतोः जायमानस्य शाल्यादेः कार्यस्य कारणं तयोश्च तत्कारणैः बीजक्षितिजलादिभिः सह योग्यतैव संसर्गः एवं सुखत्वादीनामपि स्यात् । तस्मान्निमित्तकारणभेदाद्भिन्नानि ज्ञानसुखादीनि कार्याणि ।

निमित्तकारणान्यत्वमपि कार्यस्य भेदकम् ।
विलक्षणा हि दृश्यन्ते घटादौ पाकजा गुणाः ॥
अपि च ज्ञानमिच्छन्ति न सर्वं ज्ञानपूर्वकम् ।
सुखदुःखादि सर्वं तु विषयज्ञानपूर्वकम् ॥
विषयानुभवोत्पाद्या यत्रापि न सुखादयः ।
तत्रापि तेषामुत्पत्तौ कारणं विषयस्मृतिः ॥

क्व चित्तु सङ्कल्पोऽपि सुखस्य कारणतां प्रतिपद्यते । तस्मात्सर्वं सुखादि ज्ञानपूर्वकमेव । ज्ञानमपि ज्ञानपूर्वकमेवेति चेद् उपरिष्टान्निराकरिष्यमाणत्वात् । न हि गर्भादौ मदमूर्च्छाद्यनन्तरं वा ज्ञानमुपजायमानं ज्ञानान्तरपूर्वकं भवतीति वक्ष्यामः । तेन सुखादीनां वैलक्षण्योपपादनात् सुखादिव्यवच्छेदस्य सिद्धत्वात् । व्यभिचाराव्यभिचारौ हि ज्ञानस्य धर्मौ न सुखादेरतस्तदुपादानात्तद्धर्मयोगि ज्ञानं लभ्यते एव किं ज्ञानग्रहणेन । नैतदेवम् । सुखस्यापि सव्यभिचारस्य दृष्टत्वात् । किं पुनः सुखं व्यभिचारवद्दृष्टम् । यदेतत्परदाराभिमर्शादिनिषिद्धाचरणसम्भवं सुखं तद्व्यभिचारि । ननु सुखस्य कीदृशो व्यभिचारः । ज्ञानस्यापि कीदृशो व्यभिचारः । अतस्मिंस्तथाभावः सुखस्यापि अतस्मिंस्तथाभाव एव । किं परपुरन्ध्रिपरिरम्भसम्भवं सुखं सुखं न भवति । किं शुक्तिकायां रजतज्ञानं ज्ञानं न भवति । ज्ञानं तद्भवति किं तु मिथ्या । इदमपि सुखं भवति किं तु मिथ्या । ननु न सुखं मिथ्या तदपि ह्यानन्दस्वभावमेव । यद्येवं शुक्तिकायां रजतज्ञानमपि न मिथ्या तदपि हि विषयानुभवस्वभावमेव । ननु विषयानुभवस्वभावमपि तज्ज्ञानं विषयं व्यभिचरति । सुखमपि तर्हि इदमानन्दस्वभावमपि विषयं व्यभिचरत्येव । किमसुखसाधनेन

तज्जनितम् । ज्ञानमपि किमज्ञानसाधनेन जनितम् । ननु ज्ञानं ज्ञानसाधनेन जनितम् असत्येन प्रत्यक्षबाधितेन रजतादिना । सुखमपि सुखसाधनेन जनितम् असत्येन तु शास्त्रबाधितेन परवनितादिना । किं परवनितादि न सत्यम् । तत्रापि ज्ञानजनकं सत्यम् । असत्यं प्रत्यक्षबाधितत्वात् । परवनिताद्यपि सुखसाधनमसत्यं शास्त्रबाधितत्वात् । ननु शास्त्रेण किमत्र बाध्यते । ज्ञाने ऽपि प्रत्यक्षेण किं बाध्यते । विषयो मिथ्येति ख्याप्यते । शास्त्रेणापि सुखस्य हेतुर्मिथ्येति ख्याप्यते । किं स विषयः सुखहेतुर्न भवति । यथा त्वेष विषयः कलुषस्य ज्ञानस्य हेतुस्तथा सो ऽपि कलुषस्य कटुविपाकस्य सुखस्य हेतुरिति तथाविधं सुखमपि व्यभिचारि भवत्येवेत्यलमतिकेलिना । तस्मात्समानन्यायत्वात्सुखे व्यभिचारितास्तीत्यव्यभिचारिपदाज्ज्ञानं न लभ्यते ।

अपर आह । किमनेन डिम्भकलहेन मा भूदव्यभिचारिपदाज्ज्ञानस्य लाभस्तथापि व्यवसायात्मकपदाल्लभ्यते एव ज्ञानं न हि सुखदुःखादयो व्यवसायात्मका भवन्ति किं तु ज्ञानमेव तथाविधमिति । संशयव्यवच्छेदार्थं च तत्पदमिति चेत् । सत्यम् । सुखादिव्यवच्छेदमपि कर्तुमलमेव भवति व्यवसायात्मकत्वस्य सुखादिष्वसम्भवादिति । तद्देवं सिद्धे ऽपि सुखादिव्यवच्छेदे कर्तव्यमेव ज्ञानग्रहणं विशेष्यनिर्देशार्थत्वात् । तस्य हि सर्वाण्यमूनि विशेषणान्युपात्तानि तदपादाने निरालम्बलानि भवेयुः । श्रोतुश्च बुद्धिर्न समाधीयेतेति तेन बलाद्गम्यमानमेव कर्तव्यमेव ज्ञानग्रहणम् । अर्थात्प्रिप्रस्यावचने प्रत्यक्षं प्रत्यक्षमित्येतावन्मात्रमभिधेयं स्यादन्यदर्थाल्लभ्यतएव । तस्माद्धर्मिनिर्देशार्थं युक्तं ज्ञानपदम् ।

शब्दानामर्थसंस्पर्शित्वं शाक्यमतनिरासेन साधयिष्यते इति शब्दानुप्रवेशवशेन व्यपदेश्यं नाम ज्ञानमुपपद्यते इति तद्व्यवच्छेदार्थमव्यपदेशपदम् ।

तत्र वृद्धनैयायिकास्तावदाचक्षते । व्यपदिश्यते इति व्यपदेश्यं शब्दकर्मतामापन्नं ज्ञानमुच्यते यदिन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पन्नं सद्विषयनामधेयेन व्यपदिश्यते रूपज्ञानं रसज्ञानमिति तद्व्यपदेश्यं ज्ञानं प्रत्यक्षफलं मा भूदित्यव्यपदेशग्रहणम् । तदिदमनुपपन्नम् । न हि नामधेयव्यपदेश्यत्वमप्रामाण्यकारणं भवति यदि हि तद्रूपज्ञानं रसज्ञानं च विषयाव्यभिचारि निःसंशयं च तत्कथमप्रमाणफलमुच्यते । व्यभिचारादिदोषयोगे वा पदान्तरेण तत्प्रति-

क्षेपात् किमव्यपदेश्यपदेन । प्रमाणफलं च तद्विज्ञानमिदानीं किं प्रमाणप्रभवं भवद् न प्रत्यक्षफलम् एतत्पदप्रक्षिप्तत्वात् । नानुमानादिजन्यं तद्वैलक्षण्यात् । नास्ति किं चित् पञ्चमं प्रमाणमसङ्ग्रहो ऽस्य लक्ष्यस्य लक्षणेनेति प्रज्ञाप्रमादः । तस्मादपव्याख्यानमेतदिति ।

व्यवच्छेद्यान्तरमव्यपदेश्यपदस्य वर्णयां चक्रुराचार्याः* । शब्दार्थेषु स्थविरव्यवहारतो व्युत्पद्यमानो जनः संशयावगमसमये संज्ञोपदेशकादयं पनस उच्यते इति वृद्धोदीरिताद्वाक्यात्पुरो ऽवस्थितशाखादिमन्तमर्थं पनसशब्दवाच्यतया जानाति । तदस्य ज्ञानमिन्द्रियजमपि न केवलेन्द्रियकरणकं भवितुमुचितम् । असति संज्ञोपदेशिनि शब्दे तदनुत्पादात्तेन शब्देन्द्रियाभ्यां सम्भूय जनितत्वादुभयजमिदं ज्ञानं व्यपदेशाज्जातमिति व्यपदेश्यमुच्यते तदव्यपदेश्यपदेन व्युदस्यते । न चेदं पञ्चमं प्रमाणमवतरति किं तु शाब्दमिवैतदनुमन्यते लोकः । तथा च कथं पुनः जानीते भवान्पनसो ऽयमिति पृष्टः प्रतिवक्ति मम देवदत्तेनाख्यातं पनसो ऽयमिति । न पुनरेवं विस्मृत्यापि ब्रवीति चक्षुषा मया प्रतिपन्नं पनसो ऽयमुच्यते इति । तदिन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधाने सत्यपि शब्द एवात्र करणम् । अत एव सूत्रकृता शब्दलक्षणं वर्णयता नेन्द्रियानुप्रवेशप्रतिषेधाय किमपि विशेषणमुपरचितम् । उपदेशः शब्द इत्येतावदेव लक्षणमभिहितम् । अतश्चेन्द्रियानुप्रवेशे ऽपि शाब्दतामस्य मन्यते सूत्रकारः । इह पुनरव्यपदेश्यविशेषणपदोपादानेन शब्दानुप्रवेशप्रतिषेधान्न प्रत्यक्षफलमेतज् ज्ञानं तस्मादेवंविधव्यपदेश्यविज्ञानव्यवच्छेदार्थमव्यपदेश्यपदमिति । तदेतद्व्याख्यातारो नानुमन्यन्ते । यद्युभयजं ज्ञानमव्यपदेश्यपदेन व्युदस्यते तदपि नाप्रमाणम् अप्रमाणलक्षणातीतत्वादिति । प्रमाणं भवत्कस्मिन्ननुनिविशतामिति चिन्त्यम् ।

ननु शाब्दमिदं ज्ञानं तद्भावानुविधानतः ।
भवत्वक्षजमप्येतत्तद्भावानुविधानतः ॥
शाब्दं चोभयजं चेति विरुद्धमभिधीयते ।
प्रमाणान्तरमेव स्यादित्थं तदपि पूर्ववत् ॥

---

* तात्पर्यटीकायां वाचस्पतिमिश्राः ।

ननु लोकः शाब्दतामस्य व्यपदिशति देवदत्तेनाख्यातं पनसो ऽयमिति व्यवहारादित्युक्तम् । अहो लोकवत्सः श्रद्दधानो महानुभावः । न खलु लोकस्य व्यपदेशैकशरणा वस्तुस्थितयो भवन्ति । लोको हि यथारुचि व्यपदिशति । नानामुनिजनसाधारणमपि तीर्थं नन्दिकुण्डमिति किं न श्रुतवान् भवान् । हन्त तर्हि सूत्रकाराशयमनुसरन्तः शाब्दमिदं ज्ञानं प्रतिपद्यामहे यदयं सूत्रकारः प्रत्यक्षे शब्दानुप्रवेशव्यवच्छेदाय विशेषणमिदमुपदिशति शब्दे तु नेन्द्रियव्युदासाय किं चिद्विशेषणमुपादत्ते स पश्यति करणान्तरानुप्रवेशे ऽपि शाब्दमेतज् ज्ञानमिति । उच्यते ।

मनुवत्सूत्रकारो ऽपि न धर्मस्योपदेशकः ।
येनैतदनुरोधेन तस्य ब्रूयाम शाब्दताम् ॥

वस्तुस्थित्या तु निरूप्यमाणमिन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादिदं विज्ञानं न प्रत्यक्षफलतामतिवर्त्तते । ततश्च व्युदस्यमानं प्रमाणान्तरमेव स्पृशेत् ।

तस्मादुभयजज्ञानव्युदासानुपपत्तितः ।
व्याख्या भङ्ग्यन्तरेणास्य पदस्येयं विधीयते ॥

असम्भवदोषव्यवच्छेदार्थमव्यपदेश्यपदोपदानम् । एवं हि परो मन्यते सति लक्ष्ये लक्षणवर्णनमुचितम् इह तु लक्ष्यमाणं प्रत्यक्षमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं नाम न किं चिदस्ति । गौरित्यादिज्ञानानां शब्दावच्छिन्नवाच्यविषयत्वेन शाब्दत्वात् । इह हि विषयव्यतिरेकेण ज्ञानानामतिशयो दुरुपपादः बोधस्वभावस्य सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वात् । तत्र यथा दण्डीति शुक्ल इति वा प्रत्ययो विशेषणावच्छिन्नविशेष्यविषयतया सातिशयत्वमश्नुते तथा गौरित्यादिप्रत्ययो ऽपि वाचकावच्छिन्नवाच्यविषयत्वात्सातिशयत्वं भजते शब्दावच्छिन्नवाच्यविषयत्वाच्च शाब्द एष प्रत्ययः तद्व्यतिरिक्तकरणकार्यत्वानुपपत्तेः । न हीन्द्रियकरणमिदं ज्ञानं भवितुमर्हति चक्षुषो विशेषणाविषयत्वाद्विशेष्ये च श्रोत्रस्यासामर्थ्यात् । न च युगपदिन्द्रियद्वयद्वारकमेकमुत्पद्यमानं ज्ञानं क्व चिद्दृष्टम् । तत्रैतत्स्यात् । मानसमिदं ज्ञानं सुगन्धिबन्धूकबोधवद्भविष्यति । उक्तमत्र शब्दलिङ्गादिकरणान्तरव्यापारविरतौ कार्यमुपजायमानं केवलमनःकरणमिति कल्प्यते न तत्सम्भवे ऽपि । तथा हि सति मानसमेवैकं

प्रमाणं स्यादिति । अस्ति चात्र शब्द एव करणम् । स हि सहस्रकिरणवदा-त्मानं च विषयं च प्रकाशते इति । तस्मादिन्द्रियविषये ऽपि गौरित्यादिज्ञा-नमुत्पद्यमानं शाब्दमेवेत्यवधार्यते । ननु सङ्केतावगमसमये गौरित्यादिश-ब्दः श्रुत आसीत्स इदानीमतिक्रान्त इति कथं तत्कृत एष प्रत्ययः स्यात् । उच्यते । तदानीमश्रूयमाणस्य शब्दस्य स्मृत्यारूढस्य तत्प्रत्ययहेतुत्वात् ।

तच्छ्रुतावपि किं सर्वे वर्णाः प्रत्यक्षगोचराः ।
विशेषः को ऽन्त्यवर्णेन गृहीतेन स्मृतेन वा ॥

तदेवं स्मृतिविषयीकृतशब्दजनित एष प्रत्यय इत्यभ्युपेतव्यः । यथा परोक्षे ऽपि शब्द उच्चरित आत्मानं प्रकाशयत्यर्थं च तथा प्रत्यक्षे विषये स एव स्मर्यमाण आत्मानमर्थं च प्रकाशयतीति । वाचकावच्छिन्नवाच्यप्रतिभासश्चैवं-विधासु बुद्धिषु नूनमेषितव्यः । यथा ऽऽह वृद्धः सञ्ज्ञित्वं केवलं परमिति । सञ्ज्ञित्वमिति मत्वर्थीयप्रत्ययान्तादुत्पन्नो भावप्रत्ययः संबन्धमाचष्टे सञ्ज्ञा-सञ्ज्ञिसंबन्धः सञ्ज्ञित्वमिति । कृत्तद्धितसमासेषु संबन्धाभिधानमित्यभियु-क्तस्मरणात् । सञ्ज्ञा च शब्दः सो ऽयं शब्दविशिष्टार्थप्रतिभास उक्तो भवति । न च शब्दानुसन्धानरहितः कश्चित्प्रत्ययो दृश्यते । अनुल्लिखितशब्दके-ष्वपि प्रत्ययेष्वन्ततः सामान्यशब्दसमुन्मेषसम्भवात् तदुल्लेखव्यतिरेकेण प्रकाशात्मिकायाः प्रतीतेरनुत्पादात् । तथा ऽऽह भर्तृहरिः ।

न सो ऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते ।
अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन गृह्यते* ॥

तस्मात्प्रत्यक्षस्य लक्ष्यस्यासद्भावात्कस्येदं लक्षणमुपक्रान्तमिति अस-म्भवदोषमाशङ्क्याह सूत्रकारः अव्यपदेश्यमिति । यदिदमविदितपदपदार्थ-संबन्धस्य ज्ञानमुत्पद्यते विदितसंबन्धस्यापि वा यत्प्रथमाक्षसन्निपातसमये एव ज्ञानमनुल्लिखितशब्दकं शब्दानुस्मरणे हेतुभूतमुपजायते तदशाब्दम् अशब्दावच्छिन्नविषयमव्यपदेश्यमिन्द्रियार्थसन्निकर्षैककरणमविकल्पं प्रत्यक्षम्। न च शब्दकृता बुद्धीनां प्रकाशस्वभावता । स्वत एव तासामेवंरूपत्वात् । न च निर्विकल्पकसमये यत्किं चिदिदमित्यादिसामान्यशब्दोल्लेखः को ऽपि कैश्चिदनुभूयते तस्माद्गौरित्यादिज्ञानानां शाब्दत्वे ऽपि तथाविधस्य ज्ञानस्य

* वाक्यपदीये प्रथमकाण्डे श्लो० १२४ शब्देन भासतइति पाठः ।

लक्ष्यस्य सद्भावान्न व्यर्थं लक्षणमित्येवमसम्भवदोषनिराकरणार्थमव्यपदेश्य-पदमिति । तदेतदाचार्या न क्षमन्ते । न गौरित्यादिज्ञानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमपीदं शाब्दमिति वक्तुं युक्तम् । न चात्र शब्दावच्छिन्नार्थः प्रकाशते तथाविधार्थग्रहणे करणाभावात् । विशेष्यार्थप्रमितौ तावच्छब्दः करणम् । विशेषणभूतस्य तु शब्दस्य ग्रहणे किं करणमिति निरूप्यताम् । न श्रोत्रं विरम्य व्यापारासंवेदनात् संबन्धग्रहणादूर्ध्वं च स्मर्यमाणशब्दयोजनया जायमाने गौरित्यादिज्ञाने श्रोत्रं करणमाशङ्कितुमपि न युक्तम् । नापि मनो बाह्यकरणनिरपेक्षं बाह्ये विषये धियमाधातुमलम् अन्धाद्यभावप्रसङ्गात् । ननु शब्द एव करणमित्युक्तं तत्किमपरकरणाशङ्कनेन । मैवम् । एकस्य कारकस्यैकस्यामेव क्रियायां कर्मकरणभावानुपपत्तेः । सवितृप्रकाशवदिति चेद् न क्रियाभेदाद् यत्रासौ करणं न तत्र कर्म यत्र वा कर्म न तत्र करणमिति । घटादिविषयप्रमितिजन्मनि करणमेव तरणिप्रकाशो न कर्म तद्ग्रहणकाले तु कर्मैवासौ न करणम् । किं तर्हि तत्र करणमिति चेत् केवलमेव चक्षुरिति ब्रूमः । आलोकग्रहणे चक्षुषः प्रकाशान्तरनिरपेक्षत्वात् । कथमेवमिति चेद् अपर्यनुयोज्या हि वस्तुशक्तिः घटादिग्रहणे चक्षुरुद्द्योतमपेक्षते नोद्योतग्रहणे इति कमनुयुञ्ज्महे । सो ऽयं सूर्यप्रकाशः प्रकाशान्तरनिरपेक्षचक्षुरिन्द्रियप्रथमगृहीतः चिरमवतिष्ठमानस्तदिन्द्रियग्राह्य एकविषये गृह्यमाणे करणतामुपयातीति युक्तम् । शब्दस्तु क्षणिकः श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यस्तदितरपरिच्छेद्ये विषये तदवगमक्रियायां करणीभूय भूयस्तस्यामेव क्रियायां कथमिव कर्मभावमनुभवेत् । शब्दो हि धूमादिवदुपाय एव नोपेयः स उपायत्वात्प्रथमं गृह्यतां नाम न उपेयग्रहणकाले पुनर्ग्रहणमर्हति धूमवदेवेति । एवं स्मर्यमाणो ऽपि शब्दो यत्रार्थप्रतीतिकारणं तत्रापि प्रथमं शब्दस्मरणं ततः शब्दार्थसम्प्रत्ययो भवति नतरां तत्रार्थप्रतीतिवेलायां शब्दग्रहणं सम्भाव्यते । तस्मान्नास्ति वाचकविशेषितवाच्यप्रतिभासः । अपि च गौरित्यादिज्ञानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षान्वयव्यतिरेकानुविधायि प्रसभं तत्कथं शाब्दमित्युच्यते ॥

शब्दस्मरणसापेक्षं यस्योत्पादकमिन्द्रियम् ।
तदेव यदि ते शाब्दमहो नैयायिको भवान् ॥

ननु शब्दावच्छिन्नमर्थं न चक्षुःश्रोत्रयोरन्यतरदपि करणं ग्रहीतुमलमित्युक्तम् । भोः साधो चक्षुरेवैनं ग्रहीष्यतीति कथं न ब्रूषे ।

ननु नाविषये युक्तमिन्द्रियस्य प्रवर्त्तनम् ।
तेन शब्दविशिष्टार्थज्ञानं नेन्द्रियजं ब्रुवे ॥
मरीचिषु जलज्ञानं कथमिन्द्रियजं तव ।
तत्रापि हि न तोयेन सन्निकर्षो ऽस्ति चक्षुषः ॥
ननु च स्मृत्युपारूढमुदकं तत्र गृह्यते ।
इहापि स्मृत्युपारूढः शब्दः कस्मान्न गृह्यते ॥
ननु शब्दो न नेत्रस्य कदा चिदपि गोचरः ।
असन्निहितमप्यम्बु किं वा भवति गोचरः ॥
नन्वेकेन्द्रियवादः स्याच्चक्षुषा शब्दवेदने ।
अत्रापि सर्वबोधः स्यादसन्निहितवेदने ॥

ननु च मरीचिजलज्ञानं भ्रान्तमिति कथमिह दृष्टान्तीक्रियते। कथमस्य भ्रान्तत्वं किमनिन्द्रियजत्वादुत व्यभिचारित्वात् । तत्रानिन्द्रियजत्वेनास्य भ्रान्ततायामिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नपदेनैव निरासादव्यभिचारिपदमनुपादेयमिति । तदुपादानात्तु व्यभिचारित्वेनास्य भ्रान्तत्वमिति नूनमिदमिन्द्रियजमसन्निहितसलिलज्ञानमभ्युपगन्तव्यम् ।

यथा चाविषये तस्मिन्नीरे नयनजा मतिः ।
तथा वाचकसंस्पृष्टे वाच्ये किमिति नेष्यते ॥
यथा च तत्र कालादि नीरूपमपि चाक्षुषम् ।
तथा शब्दानुरक्तो ऽपि किमित्यर्थो न चाक्षुषः ॥

एवं हीन्द्रियव्यतिरेकानुविधानमत्र न बाधितं भविष्यति ।

ननु चाक्षुषतां शब्दे न जीवन्वक्तुमुत्सहे ।
त्यजैनं वाचकोपेतवाच्यावगमदुर्ग्रहम् ॥
अपि चामुष्य शाब्दत्वे संबन्धग्रहणं कथम् ।
न चागृहीतसंबन्धः शब्दो भवति वाचकः ॥
निर्विकल्पकविज्ञानविषये न च तद्ग्रहः ।
शब्दपक्षे तु निक्षिप्तं भवता सविकल्पकम् ॥

संबन्धः शक्यते बोद्धुं न च मानान्तराद्विना ।
शाब्दज्ञानेन तद्बोधे भवेदन्योन्यसंश्रयम् ॥
न च शब्दोपरक्ते ऽर्थे संबन्धं बुध्यते जनः ।
गोशब्दवाच्यो गोशब्द इति हि ग्रहणं भवेत् ॥

वाच्यस्य हि गवादेर्गोशब्दविशेषितस्य वाच्यत्वाद्वाच्यो ऽर्थ इव गोशब्दो ऽपि वाच्यतामवलम्बते ।

यदि च स्वानुरागेण वाचकाद्वाच्यवेदनम् ।
लिङ्गादपि भवेद्बुद्धिः स्वावच्छेदेन लिङ्गिनि ॥
अथ धूमान्वितत्वेन न वह्निरवगम्यते ।
इहापि शब्दयोगेन गवादिर्नैव गम्यते ॥
न चास्ति वस्तुनो धर्मो वाच्यता नाम कश्चन ।
यदि स्यान्निर्विकल्पे ऽपि प्रतिभासेत रूपवत् ॥
अर्थासंस्पर्शिनः शब्दान्कथयन् दुष्टसौगतः ।
प्रत्यक्षास्त्रेण भेत्तव्यः स कथं हन्यते त्वया ॥
प्रत्यक्षविषये वृत्तिः शब्दानां भवतः कुतः ।
तेषां यद्विषये वृत्तिस्तद्धि शाब्दीकृतं त्वया ॥

अपि च विषयभेदेन प्रतिभासभेदो भवतीति दुराशया शब्दविशिष्टमर्थं निर्विकल्पात् सविकल्पस्य विषयमधिकं पश्यति भवाननेनैव च वर्त्मना ऽवतरन्परं शब्दाध्यासं न पश्यतीति को ऽयं व्यामोहः । स त्वं वचनीयो ऽसि संवृत्तः मधु पश्यसि दुर्बुद्धे प्रपातं नैव पश्यसीति ।

तस्माद्गौरिति विज्ञानं प्रत्यक्षमवधार्य्यताम् ।
शब्दस्मरणसापेक्षचक्षुरिन्द्रियनिर्मितम् ॥
मानसत्वं तु यत्तस्य नेष्यते युक्तमेव तत् ।
तद्भावानुविधायित्वाद्बाह्येन्द्रियजमेव तत् ॥

अत्र पुनः प्रवराः प्राहुः । नन्वेवं गौरित्यादिबोधेषु वाचकावच्छिन्नवाच्यप्रतिभासे सर्वप्रकारमपाक्रियमाणे प्रथमाक्षसंनिपातसमयमासादितसद्भावनिर्विल्पकवेदनवैलक्षण्यं कथमेषां भवेत् । न हि विषयातिशयमन्तरेण प्रतिभासातिशयो भवितुमर्हति । दण्डीति दण्डविशिष्टः पुरुषः प्रतिभासते इतरथा

न केवलपुरुषप्रतीतेरेषा प्रतीतिर्विशिष्यते उभयप्रतिभासे ऽपि न दण्डपुरुषाविति प्रतीतेः विशेषणविशेष्यभावस्य नियामकत्वात् ।

पूर्वापरचिरक्षिप्रक्रमाद्यवगमेष्वपि ।
दिक्कालादिविशिष्टो ऽर्थः स्फुरत्यतिशयग्रहात् ॥
प्रत्यक्षः किं स कालादिः प्रतीतिं पृच्छ किं मया ।
गृह्यते तद्विशिष्टो ऽर्थः स च नेत्येतदद्भुतम् ॥
एतेन समवाये ऽपि प्रत्यक्षत्वं प्रकाशितम् ।
इहेति तन्तुसंबद्धपटप्रत्ययदर्शनात् ॥

अयं पट इति प्रत्ययाद्धि इह तन्तुषु पट इति विलक्षण एष प्रत्ययः तन्तुपटसंबद्धस्य* विशेषणस्याप्रत्यक्षतायां न केवलपटप्रत्ययाद्विशिष्येतेति । अथ मतम् उपायभेदात्प्रतीतिभेदो भवति दूराविदूरदेशव्यवस्थितस्थाणवादिपदार्थप्रतीतिवत् संस्कृतासंस्कृताक्षकरणविषयबोधवद्वेति । तदसांप्रतम् । उपायभेदे ऽपि तद्भेदासिद्धेः । उपायो बुद्धावतिशयमादधाति न विषये विषयावगतिसमये च न बुद्धिरवभातीति नैयायिकाः । तदयमतिशयो यदधिकरणस्सा न प्रतिभासते बुद्धिः यश्च तदानीमवभासते विषयः तत्रातिशयो नास्ति दृश्यते चातिशयसंवेदनमिति सङ्कटः पन्थाः । न च दूराविदूरदेशवर्तिनि पदार्थे प्रतीतिरुपायभेदाद्भिद्यते । सापि हि विषयभेदादेव भिद्यते ।

दूराद्धि वस्तुसामान्यं धर्ममात्रोपलक्षितम् ।
अदूरतस्तु विस्पष्टविशेषमवसीयते ॥

यथा माघेन वर्णितम् ।

चयस्त्विषामित्यवधारितं पुरा ततः शरीरीति विभाविताकृतिम् ।
विभुर्विभक्तावयवं पुमानिति क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः ॥

क्रियान्तराणां वैचित्र्ये यद्वा तद्वा ऽस्तु कारणम् ।
भेदो ज्ञानक्रियायास्तु कर्मभेदनिबन्धनः ॥

तदेतदाचार्याः प्रतिसमादधते । न विषयभेदादेव प्रतिभासभेदः किं तूपायभेदाद्भवत्येव । यच्च चोदितं विषयप्रतिभासकाले तत्प्रतिभासाप्रतिभा-

---

* संबन्धस्येति युक्तः पाठः ।

सादतिशयवचने सङ्कटः पन्था इति तदविदितनैयायिकदर्शनस्यैव चोद्यम्। ज्ञानोत्पाद एव विषयस्य प्रत्यक्षतेति नो दर्शनं न ज्ञानग्रहणमिति। तत्र यथा पुरुष इति निरतिशयज्ञानमात्रोत्पादे तावन्मात्रविषयप्रत्यक्षता भवति न तत्र ज्ञानं प्रकाशते अगृह्यमाणे ऽपि ज्ञाने विषय एव प्रतिभासते एवं दण्डीति शुक्लवासा इति विशेषणज्ञानाभ्युपायातिशयवशात् सातिशयप्रत्यय-जनने तदग्रहणे स एव विषयो ऽवभासते इति कियानेष सङ्कटः पन्थाः। तथा च दण्डीति पुरुषप्रवणैव मतिः को दण्डी पुरुषः कः पुरुषो दण्डीति सामानाधिकरण्येन निःसन्धिबन्धस्य पुंस एव प्रतिभासात्। एवं दण्डिनं भोजय दण्डिने देहीति भोजनादिकार्ययोगित्वं न दण्डे दृश्यते ऽपि तु पुंस्येव। ननु दण्डी पर्वतमारोहतीति दण्डे ऽपि कार्यान्वयो दृश्यते लोके वेदे ऽपि दण्डी मैत्रावरुणः प्रैषानन्वाहेति प्रैषानुवचनस्य वचनान्तरतः प्राप्तेर्दण्डिवि-धानार्थमेतद्वाक्यं भवति यथा लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीति श्येनादौ ऋत्विजां प्रकृतिवद्भावेन प्राप्तानां लोहितोष्णीषविधानमात्रमेतद्भवति। उच्यते भवत्वेवं किं तु दण्डमवलम्ब्य पुरुषः पर्वतमारोहति न दण्डो निश्चेतनः वेदे ऽपि दण्डपाणिः पुरुषः प्रैषाननुभाषते न दण्डः न लोहिता उष्णीषाः प्रचरन्ति किं तु अन्यपदार्थीभूता ऋत्विज एवेति सर्वत्र विशेष्यप्रवणैव मतिः उभयप्रतिभाने तु दण्डपुरुषाविति स्यान्न दण्डीति। विशेषणविशेष्य-भावस्य नियामकत्वादिति चेत् सेयं विशेष्यप्रवणा मतिरुक्तैव भवति। विशेषणस्य विशेषणत्वेनैवोपसर्जनत्वाद्दण्डो ऽस्यास्तीति पुरुष एवोच्यते न दण्डपुरुषौ। एवं पूर्वापरादिप्रत्ययाश्चिरक्षिप्रादिप्रत्यया इह तन्तुषु पट इत्या-दिप्रत्ययाश्च दिक्कालसमवायग्राहिणः। तइमे दिक्कालसमवायाः सामग्र्य-न्तर्गताः सन्तः प्रत्ययातिशयमादधति न तद्विषये* भवन्ति पटादिद्रव्यवत्। एवं पतनाद्यनुमेयगुरुत्वादिकारणभेदजनिता गुरुः पाषाण इत्यादिप्रत्ययाः परोक्षविशेषणं विशेष्यमवलम्बन्ते इत्यलं विस्तरेण। तस्माद्गौरित्यादिज्ञानं न वाचकावच्छिन्नवाच्यविषयम् अतश्च न शाब्दं तत्। अपि तु सुस्पष्टं प्रत्य-क्षमेव। तस्मिंश्च लक्षिते सति लक्षणवैयर्थ्यशङ्काकरणाभावान्नासम्भवदोषनि-राकरणार्थमव्यपदेश्यपदम्। किमर्थं तर्हीदमस्तु। उक्तमाचार्यैः उभयजज्ञा-

* न तद्विषयीभवन्तीति युक्तः पाठः।

नव्यवच्छेदार्थमिति। ननु तदपि प्रत्यक्षमेवेति अनपोह्यमुक्तम् । पुरोऽवस्थितगवादिपदार्थस्वरूपमात्रग्रहणनिष्ठितसामर्थ्यमत्र प्रत्यक्षम्। गोशब्दवाच्यतायां तु सञ्ज्ञाकर्मोपदेशी शब्द एव प्रमाणम् । यद्यपि शब्दार्थसम्बन्धपरिच्छेदे गत्यन्तरमपि सम्भवति तथा ऽपि यत्र तावत् संज्ञिनं निर्दिश्य सञ्ज्ञा वृद्धैरुपदिश्यते गोशब्दवाच्यो ऽयं पनसशब्दवाच्यो ऽयमिति तत्र तद्वाच्यतापरिच्छेदे स एव कारणम् ।

अत एव च लोको ऽपि शाब्दत्वमभिमन्यते ।
शब्दोपरचितापूर्वज्ञानातिशयतोषितः ॥
तच्छब्दवाच्यताज्ञप्तिर्विना संज्ञोपदेशिनः ।
शब्दान्नेति स एवात्र सत्यप्यक्षे प्रकर्षभाक् ॥
अतः सूत्रकृता ऽप्यत्र शब्दातिशयदर्शनाद् ।
व्यधायि तद्व्यवच्छेदो न तु धर्मोपदेशिना ॥

तस्मादुभयजज्ञानव्यवच्छेदार्थमेवेदं पदमिति । अन्ये मन्यन्ते यदि संकेतग्रहणकाले भाविनः संज्ञोपदेशकवचनजनितस्योभयजज्ञानस्य व्यवच्छेदकमिदं वर्ण्यते पदं तदा तद्व्यवहारकाले ऽपि यदयं गौरिति संकेतग्रहणकालानुभूतदेवदत्ताद्युदीरितसंज्ञोपदेशकवचनस्मरणपूर्वकं विज्ञानमुत्पद्यते तदप्युभयजमेवेति कथमनेन न व्युदस्यते। ननु तत्र शब्दस्मरणं कारणं न शब्दः संकेतकाले ऽपि शब्दस्मरणमेव कारणं न हि क्रमभाविनो वर्णा युगपदनुभवितुं पार्यन्ते अन्त्यवर्णे तु गृह्यमाणे स्मर्यमाणे वा किं शब्दव्यापारो विशिष्यते। ननु व्यवहारकाले गवादिनामधेयपदमात्रमेव स्मर्यमाणमिन्द्रियेण सह सविकल्पप्रत्ययोदये व्याप्रियते संकेतकाले तु संज्ञोपदेशि वृद्धवाक्यमिति चेन्नैवम् । व्यवहारकाले ऽपि संज्ञोपदेशकं वृद्धवाक्यमेव स्मर्यते तदस्मरणे तच्छब्दवाच्यताऽनवगमात् । अस्य गौरिति नाम देवदत्तेनोपदिष्टमासीदित्येवमनुस्मृत्य गोशब्दवाच्यतयैवं व्यवहरतीति वाक्यस्मरणजमेवेदं ज्ञानम् ।

तस्मादस्यापि तद्वाक्यं सञ्ज्ञाकर्मोपदेशकम् ।
हेतुतामुपयातीति शाब्दमेतदपीष्यताम् ॥
एवमस्त्वित चेत्कान्तमेवं सति तपस्विनाम् ।
नैयायिकानामुत्पन्नं प्रत्यक्षं सविकल्पकम् ॥

यत्र मार्गान्तरेणापि संकेतज्ञानसम्भवः ।
तत्राप्यनेन न्यायेन शाब्दता न निवर्त्तते ॥

नैयायिकानां च सविकल्पप्रत्यक्षमयाः प्राणाः तस्मान्नोभयजस्य शाब्दत्वं ज्ञानस्य वक्तव्यम् । संबन्धाधिगमस्तु नानाप्रमाणकः । तत्र स्वे स्वे विषये तत्तत्प्रमाणं प्रवर्तते । यथाह भट्टः संबन्धस्त्रिप्रमाणक इति* । तस्मान्नैकस्य शब्दस्य भार आरोपणीयः । प्रत्यक्षं तु संकेतग्रहणकाले ऽपि स्वविषयग्राहकम् इदानीमपि व्यवहारकाले ऽपि तत्स्वविषयग्राहकमिति नोभयजज्ञानव्यवच्छेदपक्षो निरवद्यः । तस्माद्वरं जरन्नैयायिककथितशब्दकर्मताऽऽपन्नज्ञानव्यवच्छेद एवाश्रीयताम् । तत्र तावत्कर्मणि कृत्ये कृते व्यपदेश्यशब्दो यथार्थतरो भवति । ननु तत्र चोदितं न तादृशं ज्ञानमप्रमाणं न पञ्चमं प्रमाणमिति । सत्यम् अयं तु तेषामाशयः । रूपादिविषयग्रहणाभिमुखं हि तदक्षजं ज्ञानं प्रमाणं वा फलं वोच्यते यदा तु तदेव शब्देनोच्यते रूपज्ञानं रसज्ञानमिति तदा रूपादिज्ञानविषयग्रहणव्यापारलभ्यां प्रमाणतामपहाय शब्दकर्मताऽऽपत्तिकृतां प्रमेयतामेवावलम्बतइति न तस्यां दशायां तत्प्रमाणमितः कुतः पञ्चमप्रमाणप्रसङ्ग इति । अपर आह । सविकल्पकस्य शब्दसंकल्पकस्य शब्दसंसर्गसापेक्षजन्मनः प्रत्यक्षज्ञानस्य शाब्दतां पूर्ववदाशङ्क्य तस्यैवाशाब्दतां दर्शयत्यव्यपदेश्यपदेन सूत्रकारः । प्रत्यक्षमेव तज्ज्ञानमिन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादव्यपदेश्यमशाब्दमित्यर्थः ।

स्पष्टत्वाद् वाचकाभावादिन्द्रियानुविधानतः ।
लोकस्य संमतत्वाच्च प्रत्यक्षमिदमिष्यते ॥
शब्दानुस्मृतिजत्वे ऽपि न शाब्दं ज्ञानमीदृशम् ।
शब्दस्मृतिः सहायः स्यादिन्द्रियस्य प्रदीपवत् ॥
नन्वेवं सविकल्पस्य प्रत्यक्षत्वे प्रसाधिते ।
नेदानीं संगृहीतं स्यात्प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम् ॥
यत्तु शब्दानुवेधेन शाब्दत्वं सविकल्पके ।
कश्चिदाशङ्कते तस्य प्रतिशब्दो ऽयमुच्यते ॥

---

* तन्त्रवार्तिके संबन्धाक्षेपपरिहारे श्लो॰ १४२ ।

यच्च शब्दानुवेधे ऽपि प्रत्यक्षं ज्ञानमिष्यते ।
तच्च तत्स्पर्शशून्यस्य तथात्वे का विचारणा ॥
निर्विकल्पकवत्तस्मात्प्रत्यक्षं सविकल्पकम् ।
समग्रहीच्च तदिदं पदेनानेन सूत्रकृत् ॥
इत्याचार्यमतानीह दर्शितानि यथाऽऽगमम् ।
यदेभ्यः सत्यमाभाति सभ्यास्तदवलम्ब्यताम् ॥

अव्यभिचारिग्रहणं व्यभिचारिज्ञानव्यवच्छेदार्थम् । यथा ग्रीष्मे तपति ललाटन्तपे तपने तन्मरीचिषु चतुरमूषरभुवमभिहत्य समुत्फलितेषु तरङ्गाकारधारिषु यद् वारिधिज्ञानं तदतस्मिंस्तदिति ग्रहणाद्व्यभिचारि भवति तदनेन पदेन व्यवच्छिद्यते न तत्प्रत्यक्षमिति । तत्र च निर्विकल्पकमपि प्रथमनयनसन्निपातजज्ञानमुदकसविकल्पकज्ञानजनकमुदकग्राह्येव न यथा तथा तथागताः कथयन्ति मरीचिविषयमविकल्पकं ज्ञानमुदकसविल्पकजननादप्रमाणमिति निर्विकल्पावस्थायामविचारयत एव प्रथमोन्मीलतचक्षुषो झगिति सलिलप्रतिभासात् । अथ वा वाचकोल्लेखपूर्विका अपि संविदः नैवेन्द्रियार्थजन्यत्वं जहतीत्युपपादितम् । तस्मात्सविकल्पकमविकल्पकं वा यदतस्मिंस्तदिति ज्ञानमुत्पद्यते तद्व्यभिचारि तच्चेह व्यावर्त्त्यमिति । ननु मरीचिषु जलज्ञानमविद्यमानसलिलावभासित्वादनिन्द्रियार्थसन्निकर्षजमतश्चेन्द्रियार्थसन्निर्षोत्पन्नपदेन तद्व्युदाससिद्धेः किमव्यभिचारिपदेन । नैतदेवम् ।

तस्येन्द्रियार्थजन्यत्वं सिद्धं तद्भावभावतः ।
न ह्यनुन्मीलिताक्षस्य मरौ सलिलवेदनम् ॥
अर्थो ऽपि जनकस्तस्य विद्यते नासतः प्रथा ।
तदालम्बनचिन्तां तु त्रिधा ऽऽचार्याः प्रचक्रिरे ॥
केचिदालम्बनं तस्मिन्नुक्तं सूर्य्यमरीचयः ।
निगूहितनिजाकाराः सलिलाकारधारिणः ॥

तत्र तरङ्गादिसामान्यधर्मग्रहणे सति न स्थाणुपुरुषवदुभयविशेषा न च सन्निहितमरीचिविशेषाः स्मरणपथमवतरन्ति किं तु पूर्वोपलब्धविस्रब्धसलिलवर्त्तिनो विशेषास्तत्स्मरणाच्च स्थगितेषु स्वविशेषेषु मरीचयः स्वरूपमुपदर्शयितुमशक्नुवन्तः तोयरूपेणावभासन्ते ।

अन्ये त्वालम्बनं प्राहुः पुरोवस्थितधर्मिणः ।
सादृश्यदर्शनोद्भूतस्मृत्युपस्थापितं पयः ॥

यच्च किल ज्ञाने यद्रूपमुपप्लवते तत्तस्यालम्बनमुच्यते न सन्निहितम् । न चैकान्तासतः खपुष्पादेः ख्यातिरवकल्पते इति देशान्तरादौ विद्यमानमेव सलिलं सदृशदर्शनप्रबुद्धसंस्कारोपजनितस्मरणोपारूढमिहावलम्बनीभवति ।

अन्यदालम्बनं चान्यत्प्रतिभातीति के चन ।
आलम्बनं दीधितयस्तोयं च प्रतिभासते ॥

कर्तृकरणव्यतिरिक्तं ज्ञानजनकमालम्बनमुच्यते इति न परमाण्वादौ प्रसक्तिरिति । तदिदं पञ्चयमप्युपरिष्टान्निपुणतरं निरूपयिष्यते । तदेवं बाह्येन्द्रियार्थान्वयव्यतिरेकाऽनुविधायिनां विभ्रमाणामिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नपदेन निरसितुमशक्यत्वाद् युक्तमव्यभिचारिपदोपादानम् । यत्तु मानसा विभ्रमा बाह्येन्द्रियानपेक्षजन्मानः तेषां सत्यमिष्यते एवेन्द्रियार्थसन्निकर्षपदेन पर्युदसनमिति न तदर्थमव्यभिचारिपदोपादानम् । तद्यथा ।

विरहोद्दीपितोद्दामकामाकुलितदृष्टयः ।
दूरस्थामपि पश्यन्ति कान्तामन्तिकवर्तिनीम् ॥

नन्वेवम्प्रायेषु निरालम्बनेषु विभ्रमेषु कुतस्त्य आकारः प्रतिभाति उच्यते ।

आकारः स्मृत्युपारूढः प्रायेण स्फुरति भ्रमे ।
स्मृतेस्तु कारणं किं चित्कदा चिद्भवति क्व चित् ॥
क्व चित्सदृशविज्ञानं कामशोकादयः क्व चित् ।
क्व चित्त्वदर्शनाभ्यासः* तिमिरं चक्षुषः क्व चित् ॥
क्व चिन्निद्रा क्व चिच्चिन्ता धातूनां विकृतिः क्व चित् ।
अलक्ष्यमाणे तद्धेतावदृष्टं स्मृतिकारणम् ॥
बालस्येन्दुद्वयज्ञानमस्ति नास्तीति वेत्ति कः ।
अस्तित्वे ऽपि स्मृतौ हेतुमदृष्टं तस्य मन्वते ॥
नूनं नियमसिद्ध्यर्थं जनकस्यावभासनम् ।
न चैकान्तासतो दृष्टा ज्ञानोत्पादनयोग्यता ॥

---

* तद्दर्शनाभ्यास इति युक्तः पाठः ।

न च सन्निहितं वस्तु तत्रास्ति वनितादिकम् ।
तेनेदं स्मृत्युपारूढमवभातीति मन्यते ॥
तत्राद्येन पदेनैताः स्वान्तःकरणसम्भवाः ।
निरस्ता भ्रान्तयो ऽक्षादिसंसर्गरहितोदयाः ॥
याः पुनः पीतशङ्खादिमरुनीरादिबुद्धयः ।
अक्षजास्तद्व्युदासाय सूत्रे पदमिदं कृतम् ॥

दूरात् स्थाणुपुरुषसाधारणं धर्ममारोहपरिणाहरूपमुपलभमानस्य तयोरन्यतरत्र वर्तमानान्वक्रकोटरादीन्करचरणान्वा विशेषानपश्यतः समानधर्मप्रबुद्धसंस्कारतया चोभयवर्त्तिनो ऽपि विशेषाननुस्मरतः पुरोऽवस्थितार्थविषयं स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयज्ञानमुपजायते तदिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वादिविशेषणयुक्तमपि न प्रत्यक्षफलम् अतस्तद्व्यवच्छेदाय व्यवसायात्मकग्रहणम् । ननु मानसत्वात्संशयज्ञानस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नग्रहणेन निरासः सिद्ध्यत्येवेति किं पदान्तरेण । तथा च भाष्यकारः*स्मृत्यनुमानागमसंशयप्रतिभास्वप्नज्ञानोहसुखादिप्रत्यक्षमिच्छादयश्च मनसो लिङ्गानीति वक्ष्यति । मैवम् । स्थाणवादिसंशयस्य बाह्येन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् । कश्चिद्धि मानसः संशयः समस्त्येव यथा दैशिकस्य ज्योतिर्गणकादेरेकदा ऽन्यदा चासम्यगादिश्य तृतीये पदे पुनरादिशतः संशयो भवति किमयमस्मदादेशः संवदेदुत विसंवदेदिति स भाष्यकृतश्चेतसि केवलमनःकरण इति स्थितिः । यस्तु विस्फारिताक्षस्य स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्यादिः संपद्यते संशयस्तमनिन्द्रियार्थसन्निकर्षजं को नामाचक्षीत । नन्वतस्मिंस्तदिति ज्ञानं व्यभिचारि व्याख्यातम् एकरूपं च पुरोऽवस्थितमर्थमनेकरूपतया स्पृशति संशयः स्थाणुर्वा पुरुषो वेति सोयमतस्मिंस्तथाभावाद्विपर्यय एवेति पूर्वपदव्युदस्तत्वान्न पदान्तरव्यवच्छेद्यतामर्हतीति । नैतदेवम् । स्वरूपभेदात्कारणभेदाच्च । एवमेव विरुद्धमाकारमुल्लिखन्विपर्ययो जायते स्थाणौ पुरुष इति पुंसि वा स्थाणुरिति । अनियताकारद्वयोल्लेखी तु संशयो भवात स्थाणुर्वा स्यात्पुरुषो वेति । सो ऽयं स्वरूपभेदः प्रत्यात्मसंवेद्यः । कारणभेदस्तु विरुद्धविशेषः स्मरणप्रभवो† विपर्ययः । शुक्तिकायां सन्निहितायां रजतविशेषान्मरीचिषु सलिलगतविशेषाननुस्मरतो विप-

* न्यायभाष्ये अ॰ १ आ॰ १ सू॰ १५ । † विरुद्धविशेषस्मरणप्रभव इति युक्तः पाठः ।

र्ययो भवति उभयविशेषस्मरणजन्मा तु संशय इति पदान्तरनिरसनीय एवा-यम् । ननु संशयविपर्यययोरपि निर्विकल्पयोरसम्भवादव्यपदेश्यपदेनैव प्रवर-पक्षे प्रतिक्षेपः सिद्ध्येत् । पुरोऽवस्थितस्थाणवादिधर्मिदर्शनमात्रमेव निर्विकल्प-कमिन्द्रियव्यापारजम् । अनन्तरं तूभयान्यतरविशेषणस्मरणजन्मनोरुल्लिखि-तशब्दयोरेव संशयविपर्यययोरुत्पादः तत्र विशेषस्मृत्यैव शब्दानुवेधस्याक्षेपात् । अतः पदद्वयमपि तद्व्युदासाय न कर्त्तव्यम् । अत्र तदेव तावद्वक्तव्यम् । प्रवर-पक्षः प्रतिक्षिप्त एव यतः शब्दानुवेधजातमस्ति प्रत्यक्षमुपपादितम् । ननु भवतु प्रवरपक्षः प्रतिक्षिप्तः सदृशदर्शननिष्ठिते तु नयनव्यापारे विशेषस्मृते-रूर्ध्वमुपजायमानौ संशयविपर्ययौ नेन्द्रियजाविति प्रथमपदेनैव निरस्तौ भवतः तदसत् । स्मृतेरूर्द्ध्वमपीन्द्रियव्यापारानुवृत्तेरित्युक्तत्वात् । एतच्चान्वयव्यतिरेका-भ्यामवगम्यते निमीलितचक्षुषस्तदनुत्पादात् । न च तदानीमन्तः संकल्प-रूपेणापि शब्दोल्लेखः उत्पन्ने तु संशये विपर्यये च वाचकस्मरणं भविष्यतीति सम्यग्ज्ञानवत्संशयविपर्ययावपि शब्दोल्लेखशून्यौ संवेद्येते । विशेषस्मृतिस्तु विशेषविषयत्वात्तानेवाक्षिपतु शब्दस्य किं वर्त्तते वाचकशब्दस्मृतिस्तु शब्दमुप-स्थापयति । सा च न तावदुपपन्नेति ।

सम्यक्प्रत्ययवत्तस्माद्वाचकोल्लेखवर्जितौ ।
अक्षव्यापारजन्मानौ स्तः संशयविपर्ययौ ॥

ईदृशयोः कथमनयोराद्यपदव्युदसनीयता । तस्मात् तदपाकृतये युक्तं पदद्वयस्याप्युपादानम् । एवं लक्षणपदानि व्याख्यातानि । लक्ष्यपदं तु प्रत्यक्षमिति ज्ञानविशेषे रूढ्यैव प्रवर्त्तते । योगस्य व्यभिचारात् प्रतिगतमक्षं प्रत्यक्षमित्यक्षरार्थः स चायं सुखादावपि सम्भवतीति रूढिरेव साधीयसी । अथ वा ज्ञानपदस्य सूत्रे निर्देशाद्योगपक्षो ऽप्यस्तु न चासौ दृश्यमानो निह्नोतुं युक्तः । योगरूढिस्तु नाम न सम्मतैव विदुषाम् । यत्रापि हि द्वयं दृश्यते तत्रापि शब्दप्रवृत्तौ प्रयोजकमेव भवति । कथं पुनरक्षं प्रतिगतं ज्ञानमिष्यते न संयोगित्वेन अञ्जनादेः प्रत्यक्षप्रसङ्गात् । न समवायित्वेन अक्षवर्त्तिनां रूपादीनां तथात्वप्रसङ्गात् । न जनकत्वेन अक्षारम्भकाणां परमाणूनामपि तथाभावप्रसक्तेः । तस्माज्जन्यत्वेनैव ज्ञानमक्षं प्रतिगतमिति

व्याख्येयम् । अव्ययीभावव्याख्यानं तु न युक्तं प्रत्यक्षः पुरुषः प्रत्यक्षा स्त्री-त्यादिव्यवहारदर्शनादित्यलं प्रसङ्गेन ।

तेनेन्द्रियार्थजत्वादिविशेषणगणान्वितम् ।
यतो भवति विज्ञानं तत्प्रत्यक्षमिति स्थितम् ॥

इति विगतकलङ्कमस्य धीमानकुरुत लक्षणमेतदक्षपादः ।
न तु पररचितानि लक्षणानि क्षणमपि सूक्ष्मदृशां विशन्ति चेतः ॥

यत्तावत्कल्पनाऽऽपोढमभ्रान्तमिति लक्षणम् ।
प्रत्यक्षस्य जगौ भिक्षुस्तदत्यन्तमसाम्प्रतम् ॥

शब्दसंसर्गयोग्यार्थप्रतीतिः किल कल्पना ।
अस्याश्च केन दोषेण प्रामाण्यं न विषह्यते ॥

नन्वभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासत्वादपि हि कमन्यं दोषं मृगयते भवान् । असदर्थविषयत्वागे* तत्त्वमुक्तं भवति शब्दार्थस्य वास्तवस्याभावात् । स्वलक्षणस्य सजातीयेतरव्यावृत्तात्मनः संबन्धाधिगमसव्यपेक्षप्रवृत्तिना शब्देन विषयीकर्तुमशक्यत्वात् । तद्व्यतिरिक्तस्य वस्तुनो ऽनुपलम्भात् । न चेन्द्रियार्थसन्निकर्षान्वयव्यतिरेकानुविधायिनी कल्पनाबुद्धिः तमन्तरेणापि भावात् । तस्मिन्सत्यपि च पूर्वानुभूतवाचकशब्दयोजनं विना ऽनुत्पादात् । यदि चेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्तज्जनको भवेत् प्रथममेव तथाविधां धियं जनयेन्न च जनयति । तदयं शब्दस्मृतेरूर्द्ध्वमपि न जनक इति मन्यामहे तदुक्तम् ।

यः प्रागजनको बुद्धेरुपयोगाविशेषतः ।
स पश्चादपि तेन स्यादर्थापाये ऽपि नेत्रधीरिति ॥

अपि च सत्यपीन्द्रियार्थसंसर्गे स्मृत्यपेक्षया सो ऽर्थस्तयैव व्यवहितः स्यात् । आह च ।

अर्थोपयोगे ऽपि पुनः स्मार्तं शब्दानुयोजनम् ।
अक्षधीर्यद्यपेक्षेत सो ऽर्थो व्यवहितो भवेदिति ॥

सङ्केतस्मरणसहकारिसव्यपेक्षमक्षमीदृशीं बुद्धिमुपजनयतीति चेद् न । व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्तोपकारादिविकल्पैः सहकारिणो निरस्तत्वात् । किं च

* असदर्थविषयकोऽमे दत्त्वमुक्तमिति मूले ऽयुक्तः पाठः ।

दण्डीत्यादिविकल्पविज्ञानं नेन्द्रियापातवेलायामेव जायते किं तु बहुप्रक्रि-यापेक्षम् । यदाह ।

विशेषणं विशेष्यं च संबन्धं लौकिकीं स्थितिम् ।
गृहीत्वा सकलं चैतत्तथा प्रत्येति नान्यथेति ॥

न चेयतीं प्रक्रियां प्रथमनयनेन्द्रियनिपातजातमविकल्पकं ज्ञानमुद्वोढुं क्षममित्याह ।

सङ्केतस्मरणोपायं दृष्टसङ्कल्पनात्मकम् ।
पूर्वापरपरामर्शशून्यन्तच्चाक्षुषं कथमिति ॥

तदेतत्स्यात् । द्विविधा विकल्पाः शब्दमनोरथविरचिता इदन्ता-ग्राहिणश्च नीलमित्यादयः तत्र पूर्वे मा भूवन्प्रमाणं कस्तेष्वर्थनिरपेक्षजन्मसु प्रामाण्ये ऽभिनिवेशः । इदन्ताग्राहिणां त्वर्थाविनाभूतत्वात्कथं न प्रामाण्य-मिति । उच्यते । सर्वएवामी विकल्पाः परमार्थतो ऽर्थं न स्पृशन्त्येव स हि निर्विकल्पकेनैवासर्वात्मना परिच्छिन्नः तदुक्तम् ।

एकस्यार्थस्वभावस्य प्रत्यक्षस्य सतः स्वयम् ।
को ऽन्यो न दृष्टो भागः स्याद्यः प्रमाणैः परीक्ष्यते इति ॥

यत्तु केषां चिद्विकल्पानामिदन्ताग्राहित्वस्पष्टत्वादि रूपं तदर्थाविना-भाविनिर्विकल्पकदर्शनपृष्ठभावित्वावाप्तच्छायासंसर्गजनितं न तु तेषामर्थ-स्पर्शः कश्चिदस्ति अर्थात्मनो निर्विकल्पेनैव मुद्रितत्वात् ।

तस्मादतात्त्विकाकारसमुल्लेखपुरस्सराः ।
न यथावस्तु जायन्ते कदा चिदपि कल्पनाः ॥

पञ्च चेताः कल्पना भवन्ति जातिकल्पना गुणकल्पना क्रियाक-ल्पना नामकल्पना द्रव्यकल्पना चेति । ताश्च क्व चिदभेदे ऽपि भेदकल्पनात् क्व चिच्च भेदे ऽप्यभेदकल्पनात्कल्पना उच्यन्ते ।

जातिजातिमतोर्भेदो न कश्चित्परमार्थतः ।
भेदारोपणरूपा च जायते जातिकल्पना ॥

इदमस्य गोर्गोत्वमिति न हि कश्चिद्भेदं पश्यति तेनाभेदे भेद-कल्पनेव ।

एतया सदृशन्यायान्मन्तव्या गुणकल्पना ।
तत्राप्यभिन्नयोर्भेदः कल्प्यते गुणतद्वतोः ॥

तथा चाहुः । एष गुणी रूपादिभ्यो ऽर्थान्तरत्वेन नात्मानं दर्शयति तेभ्यश्च व्यतिरेकं वाञ्छसीति चित्रम् ।

भेदारोपणरूपैव गुणवत्कर्मकल्पना ।
तत्स्वरूपातिरिक्ता हि न क्रिया नाम का चन ॥

गच्छति देवदत्त इति देवदत्तस्यैवान्यूनानतिरिक्तस्य प्रतिभासात् ।

विभिन्नयोस्त्वभेदेन प्रवृत्ता नामकल्पना ।
चैत्रो ऽयमित्यभेदेन निश्चयो नामनामिनोः ॥

चैत्र इत्ययं शब्दः अयमित्यर्थः कीदृशमनयोः सामानाधिकरण्यम् ।

एवं दण्ड्ययमित्यादिर्मन्तव्या द्रव्यकल्पना ।
सामानाधिकरण्येन भेदिनोर्ग्रहणात्तयोः ॥

ननु यद्यभेदे भेदं भेदे चाभेदमारोपयन्त्यः कल्पनाः प्रवर्त्तन्ते तत्कथमासु बाधकः प्रत्ययो न जायते शुक्तिकारजतबुद्धिवद् । उच्यते । यत्र वस्तु वस्त्वन्तरात्मना ऽवभासते तत्र बाधको भवति मरीचिष्विव जलबुद्धौ इह तु न जात्यादि वस्त्वन्तरमस्ति यतो वस्त्वन्तरात्मना ऽस्य ग्रहो भवेत् । व्यक्तिविषया एवैते सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्यविकल्पाः तस्माद्वस्त्वन्तरानवभासिष्वेषु न बाधकः प्रत्ययो जायते । तस्मान्न विपर्ययात्मानो विकल्पाः । न चैते प्रमाणम् । एतदुल्लिख्यमानस्य जात्यादेरपारमार्थिकत्वात् । अत एव प्रमाणविपर्ययाभ्यामयमन्य एव विकल्प इत्याचक्षते इत्यलं विस्तरेण ।

एवमेताः प्रवर्त्तन्ते वासनामात्रनिर्मिताः ।
कल्पितालीकभेदादिप्रपञ्चाः पञ्च कल्पनाः ॥
एवं च पश्यता तासां प्रामाण्यामोदमन्दताम् ।
भिक्षुणा लक्षणग्रन्थे तदपोढपदं कृतम् ॥

अत्र प्रतिविधीयते । तदिदं संकीर्णप्रायमतिबहु विलपता भवता न नियतं किमपि विकल्पानामप्रामाण्यकारणमिति स्पष्टमावेदितं तदुच्यताम् । किं शब्दार्थावभासित्वगर्भीकृतमसदर्थवाचित्वं तदप्रामाण्यकारणमभिमतमुत संकेतस्मृत्यपेक्षोपनतमनिन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वमुत विशेषणग्रहणाद्यपेक्षावाप्त

बहुप्रयाससाध्यत्वमुत पूर्वापरपरामर्शशून्यचाक्षुषवैलक्षण्यवाचोयुक्तिसमर्पितं विचारकत्वम् उत निर्विकल्पकपरिच्छिन्नवस्तुग्राहितानिबन्धनमधिगताधिगन्तृत्वम् उत भेदाभेदसमारोपभणितमतस्मिंस्तदिति ग्राहित्वम् उत वृत्तिविकल्पादिबाधितसामान्यग्रहणसूचितं बाध्यत्वमेवेति। तत्र तावन्न शब्दसंसर्गयोग्यार्थग्रहणद्वारकमसदर्थग्राहित्वमेषामप्रामाण्यकारणमभिधातुं युक्तम्। शब्दार्थस्य वास्तवस्य समर्थयिष्यमाणत्वात्। कः पुनरसाविति चेद्य एव निर्विकल्पके प्रतिभासते। किं निर्विकल्पके सामान्यादिकमवभासते बाढमवभासते इति वक्ष्यामः। अत एव बाध्यत्वमपि न प्रामाण्यापहारकारणमेषां वक्तव्यम्। वृत्तिविकल्पादेर्बाधस्य परिहरिष्यमाणत्वात्। बाधकान्तरस्य च नेदमिति प्रत्ययस्य शुक्तिकारजतज्ञानादिवद्भवतैवानभ्युपगमात्। नाऽप्यनिन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यत्वं संकेतग्रहणकालानुभूतशब्दस्मरणापेक्षणादस्य वक्तव्यम्। सहकार्यपेक्षायामपि तद्व्यापारविरतेः।

> यः प्रागजनको बुद्धेः स लब्ध्वा सहकारिणम्।
> कालान्तरेण तां बुद्धिं विदधत्केन वार्यते॥

व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्तोपकारकरणादिविकल्पास्तु क्षणभङ्गभङ्गे निराकरिष्यन्ते। रूपग्रहणे च चक्षुषः प्रदीपादेरपेक्षायां दुष्परिहारास्ते विकल्पाः। न वै किं चिदेकं जनकमिति भवन्तो ऽपि पठन्ति। भवत्पक्षे ऽपि तुल्यास्ते यद्युभयोर्दोषो न तेनैकश्चोद्यो भवति। तस्मादुपयोगाविशेषादिन्द्रियालोकमनस्कारविषयवद्वाचकस्मरणमपि सामग्र्यन्तर्गतमेतत्प्रत्ययजन्मनि व्याप्रियते इति न वाचकस्मरणजनितत्वेन स्मार्तत्वादप्रमाणं विकल्पो रूपस्मृत्याख्यसमनन्तरप्रत्ययनिर्मितस्य निर्विकल्पस्य रसज्ञानस्यापि तथात्वप्रसङ्गात्। यच्चेदमुच्यते सो ऽर्थो व्यवहितो भवेदिति तन्न विद्मः कीदृशं व्यवधानमर्थस्येति। न हि दीपेन वा मनसा वा विज्ञानहेतुना कदा चिदर्थो व्यवधीयते। मनोवच्च वाचकस्मृतिरप्यसामग्र्यन्तर्गता सती तत्प्रतीतौ व्याप्रियते इति कथमर्थं व्यवदधीत। स्मृतिविषयीकृतः शब्दस्तमर्थं व्यवधत्ते इति चेन्न। शब्दस्य तत्प्रकाशकत्वेन ज्ञानवद्दीपवद्वा व्यवधायकत्वाभावात्। न चेन्द्रियव्यापारतिरोधानं व्यवधानं तस्याधुना ऽप्यनुवर्तमानत्वात्।

यथा तद्भावभावित्वादाद्यविज्ञानमक्षजम् ।
तथा तद्भावभावित्वादुत्तरं ज्ञानमक्षजम् ॥

न हि वाचकस्मरणानन्तरमक्षिणी निमील्य विकल्पयति पटोऽयमिति। अथ यावद्वाचकविज्ञानं हृदयपथमवतरति तावत्सोऽर्थः क्षणिकत्वादतिक्रान्त इति व्यवहित उच्यते तदपि दुराशामात्रम् । क्षणभङ्गस्योपरिष्टान्निराकरिष्यमाणत्वात् । अपि च प्रदर्शितप्राप्त्यादिव्यवहारवत्सन्तानद्वारकमिहापि तद्ग्रहणं भविष्यतीति सर्वथा न व्यवधानम्। तदेवं समयस्मरणसापेक्षत्वेऽपि नेन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नतामतिवर्तते सविकल्पकं विज्ञानमिति कथमप्रत्यक्षम्। यत्पुनर्विशेषणविशेष्यग्रहणादिसामग्र्यपेक्षत्वेन बहुप्रयाससाध्यत्वमप्रामाण्यकारणमभिधीयते तदतीव सुभाषितम् । न हि बहुक्लेशसाध्यत्वं नाम प्रामाण्यमुपहन्ति । उक्तं च न हि गिरिशृङ्गमारुह्य यद्गृह्यते तदप्रत्यक्षमिति । रसादिज्ञानापेक्षया च रूपज्ञानस्य दीपाद्यालोकाहरणप्रयाससाध्यत्वादप्रामाण्यं स्यात् । यदपि पूर्वापरपरामर्शरहितचाक्षुषविज्ञानवैपरीत्येन विकल्पज्ञानानां विचारकत्वादप्रामाण्यमुच्यते तदपि न सम्यक्। सर्वत्र ज्ञानस्य विचारकत्वानुपपत्तेः । विचारको हि माता स हि पश्यति स्मरत्यनुसन्धत्ते विचारयतीच्छति द्वेष्टि यतते गृह्णाति जहाति सुखमनुभवतीति वक्ष्यामः। अर्थं च स्पृशतो विज्ञानस्य विचारयतोऽपि कथमप्रामाण्यं स्यात् । अथास्य निर्विकल्पकेनैव सर्वात्मना स्पृष्टत्वात्पिष्टपेषणमयुक्तम् इति सविकल्पमपि गतार्थग्राहित्वादप्रमाणमिति मन्यसे तदपि न साधु पूर्वमेव परिहृतत्वात् । न ह्यनधिगताधिगन्तृत्वं प्रामाण्यमित्युक्तम् । गृहीतग्रहणेऽपि प्रमाणस्य प्रमाणत्वानतिवृत्तेः । यत्त्वभ्यधायि भिन्नेष्वभेदमभिन्नेषु च भेदं कल्पयन्त्यः कल्पना अतस्मिंस्तद्ग्रहे प्रामाण्यमवजहतीति तद्युक्तम् । अतस्मिंस्तद्ग्रहो भवत्यप्रमाणत्वकारणं तत्त्विह नास्ति तस्य हि बाधकप्रत्ययोपसन्निपातान्निश्चयः । न च भवदुपवर्णितासु पञ्चस्वपि जात्यादिकल्पनासु बाधकं किं चिदस्तीति नातस्मिंस्तद्ग्राहिण्यः कल्पना भवन्ति ।

जातिर्जातिमतो भिन्ना गुणी गुणगणात्पृथक् ।
तथैव तत्प्रतीतेश्च कल्पनोक्तिरबाधिका ॥

एतच्चोपरिष्टान्निर्णेष्यते । द्रव्यनाम्नोस्तु भिन्नयोर्भेदेनैव प्रतीतिर्नाभे-

दकल्पना । न हि देवदत्तशब्दो ऽयमित्येवं तद्वाच्यावगतिरेषा न शब्दो ऽस्यामर्थारूढो ऽवभासते न शब्दविवर्तरूपेणार्थः परिस्फुरति किं तर्हि ।

शब्दस्मृत्याख्यसामग्र्यसामर्थ्यातिशयोद्भवः ।
प्रत्ययातिशयः सो ऽयमित्येवं प्राक् प्रसाधितम् ॥

दण्ड्ययमिति द्रव्याभेदकल्पना तु मन्दमतिभिरेवोदाहृता । न हि दण्डो ऽयमिति देवदत्ते प्रतीतिः अपि तु दण्डीति । तत्र च प्रकृतिप्रत्ययौ पृथगेवोपलभ्येते दण्डो ऽस्यास्तीति दण्डी तदिह यथैव वस्तु तथैव तदवसाय इति नाभेदारोपः । कर्मणि तद् द्वयमपि नास्ति नाभिन्ने भेदकल्पनम् । न च भिन्ने ऽप्यभेदकल्पना ।

क्रिया हि तत्त्वतो भिन्ना भेदेनैव च गृह्यते ।
चलतीत्यादिबोधेषु तत्स्वरूपावभासनात् ॥
तेन क्रियागुणद्रव्यनामजात्युपरञ्जितम् ।
विषयं दर्शयन्नेति विकल्पो नाप्रमाणताम् ॥
विपर्ययात्समुत्तीर्ण इति साधु सहामहे ।
प्रमाणात्तु बहिर्भूतं विकल्पं न क्षमामहे ॥
क्व चिद्बाधकयोगेन यदि तस्याप्रमाणता ।
निर्विकल्पे ऽपि तुल्या ऽसौ द्विचन्द्राद्यवभासिनि ॥
मनोराज्यविकल्पानां काममस्त्वप्रमाणता ।
यथावस्तु प्रवृत्तानां न त्वक्षावचजन्मनाम् ॥

न च निर्विकल्पपृष्ठभावित्वकृतमेषामेतद्रूपम् । विषयसंस्पर्शमन्तरेण स्वतः स्वच्छरूपाणां ज्ञानानामेवमाकारत्वानुपपत्तेः । किं निर्विकल्पकपृष्ठभाविता करिष्यति तदनन्तरभाविनी हि स्मृतिरपि क्व चिद् दृश्यते एव । न च सा तच्छायावलीति दुराशामात्रमेतत् । ननु निर्विकल्पकेनैव वस्तु सर्वस्वं गृहीतम् । एकस्यार्थस्वभावस्येति वर्णितम् । प्रतिविहितमेतद् गृहीतग्रहणे ऽपि प्रामाण्यानपायात् । किं च किं निर्विकल्पकेन गृह्यते इत्येतदेव न जानीमः ।

भवन्तो निर्विकल्पस्य विषयं सम्प्रचक्षते ।
सजातीयविजातीयपरावृत्तं स्वलक्षणम् ॥

महासामान्यमन्ये तु सत्तां तद्विषयं विदुः ।
वाग्रूपमपरे तत्त्वं प्रमेयं तस्य मन्वते ॥
केचिद् गुणक्रियाद्रव्यजातिभेदादिरूषितम् ।
शबलं वस्तु मन्यन्ते निर्विकल्पकगोचरम् ॥
प्रत्यक्षविषये ऽप्येताश्चित्रं विप्रतिपत्तयः ।
परोक्षार्थे हि विमतिः प्रत्यक्षेणोपशाम्यति ॥
प्रत्यक्षे हि समुत्पन्ना विमतिः केन शाम्यति ।
इदं भाति न भातीति संविद्विप्रतिपत्तिषु ॥
परप्रत्यायने पुंसां शरणं शपथोत्क्रयः ।

न तु शपथशरणा एव निरुद्यममास्महे मार्गान्तरेणापि तत्प्रमेयं निश्चिनुमः ।

निर्विकल्पानुसारेण सविकल्पकसम्भवात् ।
ग्राह्यं तदानुगुण्येन निर्विकल्पस्य मन्महे ॥

तत्र न तावत्सकलसजातीयव्यावृत्तं स्वलक्षणं प्रत्यक्षस्य विषयः ।

गृहीते निर्विकल्पेन व्यावृत्ते हि स्वलक्षणे ।
अकस्मादेव सामान्यविकल्पोल्लसनं कथम् ॥

निर्विकल्पानुसारेण हि विकल्पाः प्रादुर्भवितुमर्हन्ति । अपि च ।

विजातीयपरावृत्तिविषया यदि कल्पना ।
व्यावृत्तिरूपं सामान्यं गृहीतं हन्त दर्शनैः ॥
व्यावृत्तान्ननु नैवान्या व्यावृत्तिः परमार्थतः ।
व्यावृत्तग्रहणे नैवं सुतरां तद्ग्रहो भवेत् ॥
सामान्यग्रहणे ऽप्येवं तद्व्यापारविकल्पनात् ।
स्वलक्षणपरिच्छेदनिष्ठं तन्नावतिष्ठते ॥

नापि सत्ताद्वैतवादिसम्मतसत्ताख्यो निर्विकल्पस्य विषयो युक्तः ।

सत्ताग्रहणपक्षे ऽपि विशेषावगतिः कुतः ।
सा भाति भेदस्पृष्टा चेत्सिद्धमद्वैतदर्शनम् ॥
न च भेदं विना सत्ता ग्रहीतुमपि शक्यते ।
नाविद्यामात्रमेवेदमिति च स्थापयिष्यते ॥

वाक्तत्त्वप्रतिभासो ऽपि प्रतिक्षिप्तो ऽनया दिशा ।
कथं च चाक्षुषे ज्ञाने वाक्तत्त्वमवभासते ॥
अगृहीते तु संबन्धे गृहीते वापि विस्मृते ।
अप्रबुद्धे ऽपि संस्कारे वाचकावगतिः कुतः ॥
चित्रतापि पृथग्भूतैर्धर्मैस्तत्समवायिभिः ।
जात्यादिभिर्यदीष्येत धर्मिणः काममस्तु सा ॥
तदात्मता तु नैकस्य नित्यं तत्त्वानुपग्रहात् ।
अंशनिष्कर्षपक्षे तु धर्मभेदो बलाद्भवेत् ॥
यस्य यत्र यदोद्भूतिर्जिघृक्षा चेति कथ्यते ।
तदात्मकत्वं धर्माणामुच्यते चेत्यसंगतम् ॥
देशभेदस्तु धर्माणामस्माभिरपि नेष्यते ।
धर्मी हि तेषामाधारो न पुनः स तदात्मकः ॥
तस्माद्य एव वस्त्वात्मा सविकल्पस्य गोचरः ।
स एव निर्विकल्पस्य शब्दोल्लेखविवर्जितः ॥
किमात्मको ऽसाविति चेद्यद्यदा प्रतिभासते ।
वस्तुप्रमितयश्चैव प्रष्टव्या न तु वादिनः ॥
क्व चिज्जातिः क्व चिद्द्रव्यं क्व चित्कर्म क्व चिद् गुणः ।
यदेव सविकल्पेन तदेवानेन गृह्यते ॥
इह शब्दानुसन्धानमात्रमभ्यधिकं परम् ।
विषये न तु भेदो ऽस्ति सविकल्पाविकल्पयोः ॥
अतः शब्दानुसन्धानवन्ध्यं तदनुबन्धि वा ।
जात्यादिविषयग्राहि सर्वं प्रत्यक्षमिष्यते ॥
तस्माद्यत्कल्पनापोढपदं प्रत्यक्षलक्षणे ।
भिक्षुणा पठितं तस्य व्यवच्छेद्यं न विद्यते ॥

अभ्रान्तपदस्यापि व्यावर्त्यं न किं चन तन्मतेन पश्यामः । ननु तिमिराशुभ्रमणनौयानसंक्षोभाद्याहितविभ्रमं द्विचन्द्रालातचक्रचलत्पादपादिदर्शनमपोह्यमस्य परैरुक्तम् । सत्यमुक्तम् अयुक्तं तु कल्पनापोढपदेनैव तद्व्युदाससिद्धेः । तत्रापि निर्विकल्पकं ज्ञानमेकं चन्द्रादिविषयमेव विकल्पास्तु

विपरीताकारग्राहिणो भवन्ति यथा मरीचिग्राहिणि निर्विकल्पके सलिलाव-सायी विकल्प इति । ननु तिमिरेण द्विधाकृतं चक्षुरेकतया न शक्नोति शशिनं ग्रहीतुमिति निर्विकल्पकमपि द्विचन्द्रज्ञानम् । यद्येवं तरङ्गादिसादृश्यकलुषित-मूषरे मरीचिचक्रं चक्षुषा परिच्छेत्तुमशक्यमिति तच्चापि निर्विकल्पकमुदक-ग्राहि विज्ञानं किमिति नेष्यते । अभ्युपगमे वा सदसत्कल्पनोत्पातादिकृतः प्रमाणेतरव्यवहारो न स्यात् । अपि च न बाधकोपनिपातमन्तरेण भ्रान्तता ऽवकल्पते ज्ञानानां न च क्षणिकवादिमते बाध्यबाधकभावो बुद्धीनामुपप-द्यते इत्यलं विमर्देन ।

इति सुनिपुणबुद्धिर्लक्षणं वक्तुकामः
पदयुगलमपीदं निर्ममे नानवद्यम् ।
भवतु मतिमहिम्नश्चेष्टितं दृष्टमेत-
ज्जगदभिभवधीरं धीमतो धर्मकीर्त्तेः ॥

श्रोत्रादिवृत्तिरपरैरविकल्पिकेति
प्रत्यक्षलक्षणमवर्णि तदप्यपास्तम् ।
साम्यान्न यस्य न च सिद्ध्यति बुद्धिवृत्त्या
द्रष्टृत्वमात्मन इति प्रतिपादितं प्राक् ॥

सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्य-मानोपलम्भनत्त्वादि*त्येतत्सूत्रं जैमिनीयैः साक्षात्प्रत्यक्षलक्षणपरत्वेन न व्याख्यातम् । चोदनालक्षणो ऽर्थो धर्म† इति प्रकृतप्रतिज्ञासङ्गत्यभावादपि तु धर्मं प्रति प्रत्यक्षमनिमित्तमेवंलक्षणकत्वादित्यनुवादत्वं लक्षणस्यापि सम्भवेदिति तदेतल्लक्षणवर्णने सूत्रयोजनमसमीचीनम् । अतिव्याप्तिदोषानति-वृत्तेः । तथा हीन्द्रियाणां सत्सम्प्रयोगे सति पुरुषस्य जायमाना बुद्धिः प्रत्य-क्षमिति सूत्रार्थः । तथा चातिव्याप्तिः संशयविपर्ययबुद्ध्योरपि इन्द्रियसंयो-गजत्वेन प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् । अथ सत्सम्प्रयोग इति सतां सम्प्रयोग इति व्याख्यायते तथा ऽपि निरालम्बनविभ्रमा एवार्थनिरपेक्षजन्मानो निरस्ता

* जैमिनिसूत्रम् । अ॰ १ पा॰ १ सू॰ ४ ।
† जैमिनिसूत्रम् । अ॰ १ पा॰ १ सू॰ २ ।

भवेयुर्न सालम्बनौ संशयविपर्ययौ। अथ सति सम्प्रयोगे इति सत्सम्प्रमोपक्ष एव न त्यज्यते संशयविपर्ययच्छेदी च सम्प्रयोग इत्युपसर्गो वर्ण्यते यथोक्तम्।

सम्यगर्थे च संशब्दो दुष्प्रयोगनिवारणः।
दुष्टत्वाच् शुक्तिकायोगो वार्यतामक्षजेक्षणादिति* ॥

तथापि प्रयोगसम्यक्त्वस्यातीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षानवगम्यत्वात्कार्यतोऽवगतिर्वक्तव्या। कार्यं च ज्ञानं न च तदविशेषितमेव प्रयोगस्य सम्यक्त्वामवगमयति। न च तद्विशेषणपरमिह पदमप्यक्षरमपि मात्रामात्रमपि वा सूत्रे पश्यामः। सतां प्रयोग इति च परं निरालम्बनविज्ञाननिवृत्तये वर्णितम्। सतीति तु सम्प्रस्यैव गतार्थत्वादनर्थम्। लोकत एव कार्यविशेषावगमात्प्रयोगसम्यक्त्वमवगमिष्याम इति चेल्लोकत एव प्रत्यक्षस्य सिद्धत्वात् किं तल्लक्षणे सूत्रसामर्थ्ययोजनाक्लेशेन। यदप्यत्रभवान्वृत्तिकारः प्राह (यद्व्यभिचारि न तत्प्रत्यक्षम् यत्प्रत्यक्षं यद्विषयं ज्ञानमन्यसम्प्रयोगे भवति न तत्प्रत्यक्षमित्येवं तत्सतोर्व्यत्ययेन लक्षणमनपवादमवकल्पते इति तदपि वृथाटाट्यामात्रम्। संशयज्ञानेन व्यभिचारानतिवृत्तेः।) {तत्र हि यद्विषयं ज्ञानं तेन सम्प्रयोगे इन्द्रियाणां पुरुषस्य बुद्धिजन्म सत्प्रत्यक्षं तदन्यविषयं ज्ञानमन्यसम्प्रयोगे भवति न तत्प्रत्यक्षमस्त्येव} ननूभयविषयं ज्ञानं न चोभाभ्यां सम्प्रयुक्तमिन्द्रियम्। मैवम्। न हि धवखदिरवत् द्वावपि संशयसंविदि प्रतिभासेते किं तु स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्यनिर्धारितैकतरपदार्थतत्त्वावमर्शी संशयो जायते। नूनं च तयोरन्यतरेणेन्द्रियं सम्प्रयुक्तमेवेति उभयावमर्शित्वाच्च संशयस्य येन सम्प्रयुक्तं चक्षुस्तद्विषयमपि तज्ज्ञानं भवत्येवेति नातिव्याप्तिः परिहृता भवति। अथ ब्रूयुः किमनेन परिक्लेशेन न लक्षणवर्णनमस्माकमभिमतम् अनुवादपक्षनिक्षिप्तत्वात्। अपि तु लोकप्रसिद्धप्रत्यक्षानुवादेन धर्मं प्रति अनिमित्तत्वमेव विधीयते न धर्मं प्रति प्रमाणं प्रत्यक्षं विद्यमानोपलम्भनत्वाद्विद्यमानार्थग्राहित्वादित्यर्थः धर्मश्च न वर्त्तमानस्त्रिकालानवच्छिन्नस्य तस्य यजेत दद्याज्जुहुयाद् इत्यादिशब्देभ्यः प्रतीतेः। तर्हि सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्ष-

---

* श्लोकवार्तिके सू॰ ४ श्लो॰ ३८।

{ }एतच्चिन्हमध्यस्थो ग्रन्थ ( ) एतच्चिन्हमध्यस्थग्रन्थेन विपरिवर्तितो मूलपुस्तके केन चित्।

मिति किमर्थो ग्रन्थ इति चेन्न । विद्यमानोपलम्भनत्वमसिद्धमिति परो ब्रूयात्स वक्तव्यः विद्यमानोपलम्भनं प्रत्यक्षं सत्सम्प्रयोगजत्वादिति । प्रत्यक्षग्रहणमपि हेतुनिर्देशार्थमेव । सत्सम्प्रयोगस्यासिद्धतां ब्रुवन्ननेन प्रत्याख्यायते । सत्सम्प्रयोगजं प्रत्यक्षं प्रत्यक्षत्वादिति । तदुक्तम् । प्रत्यक्षत्वमतो हेतुः शेषहेतुप्रसिद्धये* इति । स्वातन्त्र्येणापि प्रत्यक्षत्वं धर्मग्राहकत्वनिषेधाय वक्तव्यम् । न धर्मग्राहि प्रत्यक्षं प्रत्यक्षत्वादस्मदादिप्रत्यक्षवदित्येवमन्यथैव सूत्रतात्पर्यान्नातिव्याप्त्यादिदोषावसर इहेति । तदेतदपि न प्रामाणिकमनोनुकूलम् । कतरस्य प्रत्यक्षस्य धर्मे प्रत्यनिमित्तत्त्वं प्रतिपाद्यते किमस्मदादिप्रत्यक्षस्य योगिप्रत्यक्षस्य वा । तत्रास्मदादिप्रत्यक्षस्य तथात्वे सर्वेषामविवाद एवेति किं तत्रयता श्रमेण । योगिप्रत्यक्षस्य तु भवतामसिद्धत्वात्कस्य धर्मे प्रत्यनिमित्तत्वप्रतिपादनम्† ।

एवं च धर्मिणोऽभावादाश्रयासिद्धतां स्पृशेत् ।
विद्यमानोपलम्भत्वप्रत्यक्षत्वादिसाधनम् ॥

परप्रसिद्ध्या तत्सिद्धिरिति चेत्केयं प्रसिद्धिर्नाम । प्रमाणमूला तद्विपरीता वा । आद्ये पक्षे प्रमाणस्यापक्षपातित्वात्परस्येव तवापि तत्सिद्धिर्भवतु । अप्रमाणमूलत्वे तु न कस्य चिदप्यसौ प्रसिद्धिः ।

योगिज्ञानं परेषां यत्सिद्धं तदनुभाषणे ।
प्रतिज्ञापदयोरेव व्याघातस्ते प्रसज्यते ॥

परैर्हि धर्मग्राहि योगिज्ञानमभ्युपगतम् अतस्तदनुभाषणे धर्मग्राहकं न धर्मग्राहकमिति उक्तं स्यात् ।

परसंसिद्धमूलं च नानुमानं प्रकल्पते ।
उक्तं भवद्भिरेवेदं निरालम्बनदूषणम् ॥
साध्यसिद्धिर्यथा नास्ति परसिद्धेन हेतुना ।
तथैव धर्मिसिद्धत्वं परसिद्ध्या न युज्यते ॥

तत्रैतत्स्यात् प्रसङ्गसाधनमिदं प्रसङ्गश्च नाम परप्रसिद्धेन परस्यानिष्टापादनमुच्यते । परस्य च विद्यमानोपलम्भनं सत्सम्प्रयोगजन्यं च प्रत्यक्षं

---

* श्लोकवार्तिके सू॰ ४ श्लो॰ ७१ ।

† अनिमित्तत्वं प्रति प्रमाणतापतिपादनमिति मूले पाठः ।

प्रसिद्धम् । अतस्तेनैव धर्मेण हेतुना धर्मानिमित्तत्वं तस्योपपद्यते इति को दोषः । नैतदेवम् ।

प्रसङ्गसाधनं नाम नास्त्येव परमार्थतः ।
तद्धि कुड्यं विना तत्र चित्रकर्मेव लक्ष्यते ॥

न हि नभःकुसुमस्य सौरभासौरभविचारो युक्तः ॥

अथापि किं न एतेन भवत्विदं प्रसङ्गसाधनम् ।
तदत्रापि न तु व्याप्तिप्रतीतिरिह मादृशाम् ।
न धर्मग्राहि सर्वेषां प्रत्यक्षमिति वेत्ति कः ॥

मत्प्रत्यक्षमक्षमं धर्मग्रहणे इति भवान्न जानीते त्वत्प्रत्यक्षमपि न धर्मग्राहीति नाहं जाने अन्यस्य प्रत्यक्षमीदृशमेवेत्युभावप्यावां न जानीवहे ।

त्वया तु यदि सर्वेषां प्रत्यक्षं ज्ञातमीदृशम् ।
तर्हि त्वमेव योगीति योगिनो द्वेक्षि किं वृथा ॥
प्रामाणिकस्थितिं तस्मादित्थं श्रोत्रिय बुध्यसे ।
परोक्षे ऽतीन्द्रिये ह्यर्थे मा वादीर्दूषणं पुनः ॥

प्रमाणसिद्धे हतशक्ति दूषणं प्रमाणशून्ये ऽपि वृथा तदुक्तयः ।
निरस्य चोद्यव्यसनं तु मृग्यतामतीन्द्रिये वस्तुनि साधनं पुनः ॥

स चेत्पर्यनुयुक्तः सन्वक्तुं शक्नोति साधनम् ।
ओमिति प्रतिपत्तव्यं नो चेन्नास्त्येव तस्य तत् ॥

आह शिक्षिताः स्मः प्रामाणिकवृत्तं न दूषणं ब्रूमो भवन्तमेवाऽनुयुञ्ज्महे तदेतर्हि कथ्यतां धर्माधिगमनिपुणयोगिप्रत्यक्षसिद्धौ किं प्रमाणमिति । इदमुच्यते दर्शनातिशय एव प्रमाणम् । तथा ह्यस्मदादिरपेक्षितालोको ऽवलोकयति निकटस्थितमर्थवृन्दम् । उन्दुरुवैरिणस्तु सान्द्रतमतमःपङ्कपटलविलिप्तदेशपतितमपि सम्पश्यन्ति । सम्पातिनामा च गृध्रराजो योजनशतव्यवहितामपि दशरथनन्दनसुन्दरीं ददर्शेति श्रूयते रामायणे । सो ऽयं दर्शनातिशयः शुक्लादिगुणातिशय इव तारतम्यसमन्वित इति गमयति परमपि निरतिशयमतिशयम् अतश्च यत्रास्य परः प्रकर्षः ते योगिनो गीयन्ते । दर्शनस्य च परो ऽतिशयः सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टभूतभविष्यदादिविषयत्वम् ।

ननु स्वविषयानतिक्रमेण भवतु तदतिशयकल्पना धर्मस्तु चक्षुषो न विषय एव । यदुक्तम् ।

यत्राप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिलङ्घनात् ।
दूरसूक्ष्मादिदृष्टौ स्यान्न रूपे श्रोत्रवृत्तिता* ॥

अपि च ।

ये ऽपि चातिशया दृष्टाः प्रज्ञामेधाबलैर्नृणाम् ।
स्तोकस्तोकान्तरत्वेन न त्वतीन्द्रियदर्शनादिति ॥

एतदयुक्तम् । यतो यद्यपि नास्मदादिनयनविषयो धर्मः तथापि योगीन्द्रियगम्यो भविष्यति । तथा हि योजनशतव्यवहितमन्धकारान्तरितं वा नास्मदादिलोचनगोचरतामुपयाति सम्पातिवृषदंशदृशोस्तु विषयो भवत्येव । नन्वेवमविषये प्रवृत्तं योगिनां चक्षुर्गन्धरसादीनपि गृह्णीयात् । यथोक्तम् ।

एकेन तु प्रमाणेन सर्वज्ञो येन कल्प्यते ।
नूनं च† चक्षुषा सर्वान् रसादीन्प्रतिपद्यते‡ ॥ इति ।

नैतदेवम् । रसादिग्राहीण्यपि योगिनामिन्द्रियाणि चक्षुर्वदतिशयवन्त्येवेति न रसादिषु चक्षुर्व्यापारः परिकल्प्यते । धर्मे ऽपि न तर्हि कल्पनीय इति चेद् न तस्य रसादिवत्तदविषयता शब्दस्याभावात् । अपि च योगीन्द्रियाविषयत्वं धर्मस्य कथमवगतवान्भवान् । अविषयत्वं तद्भावे ऽपि तदनवगमादवगम्यते यथा नयनसद्भावे ऽपि शब्दाश्रवणात्तदविषयता शब्दस्यावसीयते । न चैवं योगिचक्षुषि सत्यपि धर्मस्याग्रहणमवगन्तुं शक्नोति भवानुभयस्यापि भवतः परोक्षत्वादिति विषयस्स तस्य नेति नैव वक्तुं युक्तमिति ।

ननु कर्तव्यतारूपः त्रिकालस्पर्शवर्जितः ।
चक्षुर्विषयतामेति धर्म इत्यतिसाहसम् ॥
सत्यं साहसमेतत्ते मम वा चर्मचक्षुषः ।
न त्वेष दुर्गमः पन्था योगिनां सर्वदर्शिनाम् ॥

यच्च त्रिकालानवच्छिन्नो यजेतेत्यादिलिङादियुक्तशब्दैकशरणावगमो धर्मः कथं ततो ऽन्येन प्रमाणेन परिच्छिद्यतामित्युच्यते तदपि प्रक्रियामा-

---

* श्लोकवार्तिके सू॰ २ श्लो॰ ११३ । † नूनं स चक्षुषेति युक्तः पाठः ।
‡ श्लोकवार्तिके सू॰ २ श्लो॰ १११ ।

क्षम् । किमिव हि त्रिकालस्पर्शास्पर्शाभ्यां कृत्यम् । यथा वयं गमनादि-क्रियाणां देशान्तरप्राप्त्यादिप्रयोजनतां जानीमस्तथा ऽग्निहोत्रादिक्रियाणां स्वर्गादिफलतां ज्ञास्यन्ति योगिन इति किमत्र साहसम् । यदि हि बाह्येन्द्रि-येष्वमर्षो न तेष्वतिशयो विषह्यते तदलमनुबन्धेन ।

मनःकरणकं ज्ञानं भावनाभ्याससम्भवम् ।
भवति ध्यायतां धर्मे कान्तादाविव कामिनाम् ॥

मनो हि सर्वविषयं न तस्याविषयः कश्चिदस्ति । अभ्यासवशाच्चाती-न्द्रियेष्वप्यर्थेषु परिस्फुटाः प्रतिभासाः प्रादुर्भवन्तो दृश्यन्ते । यथा ऽऽहुः ।

कामशोकभयोन्मादचौरस्वप्नाद्युपद्रुताः ।
अभूतानपि पश्यन्ति पुरतो ऽवस्थितानिवेति ॥

नन्वेतेषां मिथ्याज्ञानत्वान्न योगिविज्ञाने दृष्टान्तत्वं युक्तम् । न स्फुटा-भासमात्रतया दृष्टान्तत्वोपपत्तेः । न हि शब्दघटयोरपि सर्वात्मना तुल्यत्वम् । तत्र कामशोकादिभावनाभ्यासभुवां प्रतिभासानां बाधकवैधुर्या*दप्रामाण्यं भवि-ष्यति नेतरेषां तदभावात् । स्फुटाभासत्वं तूभयत्रापि तुल्यम् । नन्वभ्यासो ऽपि क्रियमाणो नात्यन्तमपूर्वमतिशयमावहति लङ्घनाभ्यासवत् । यो ऽपि हि प्रतिदिनमनन्यकर्मा लङ्घनमभ्यस्यति सो ऽपि कतिपयपदपरिमितमवनित-लमभिलङ्घयति न तु पर्वतमम्बुधिं वेति । उच्यते ।

लङ्घनं देहधर्मत्वात्कफजाड्यादिसम्भवात् ।
मा गात्प्रकर्षं ज्ञाने तु तस्य कः प्रतिबन्धकः ॥
लङ्घनादौ तु पूर्वेद्युः प्रयत्नसमुपार्जितः ।
न देहे ऽतिशयः कश्चिदन्येद्युरवतिष्ठते ॥
तत्र केवलमभ्यासात्प्रचये कफमेदसोः ।
शरीरलाघवं लब्ध्वा लङ्घयन्ति यथोचितम् ॥
इह विज्ञानजन्यस्तु संस्कारो व्यवतिष्ठते ।
क्रमोपचीयमानो ऽसौ परातिशयकारणम् ॥
यथानुवाकग्रहणे संस्था ऽभ्यसनकल्पितः ।
स्थिरः करोति संस्कारः पाठस्मृत्यादिपाटवम् ॥

---

* बाधकवैशिष्ट्यादिति मूले शोधितः पाठः ।

यथा वा पुटपाकेन शोध्यमानं शनैः शनैः ।
हेम निष्प्रतिकाशं तद्याति कल्याणतां पराम् ॥
तथैव भावनाभ्यासाद् योगिनामपि मानसम् ।
ज्ञाने सकलविज्ञेयसाक्षात्कारे क्षमं भवेत् ॥
अस्मदादेश्च रागादिमलावरणधूसरम् ।
मनो न लभते ज्ञानप्रकर्षपदवीं पराम् ॥
प्रत्यूहभावनाऽभ्यासक्षपिताशेषकल्मषम् ।
योगिनां तु मनः शुद्धं कमिवार्थं न पश्यति ॥
यथा च तेषां रागादि प्रमाणमवकल्पते ।
तथाऽपवर्गचिन्तायां विस्तरेणाभिधास्यते ॥
तदेवं क्षीणदोषाणां ध्यानावहितचेतसाम् ।
निर्मलं सर्वविषयं ज्ञानं भवति योगिनाम् ॥
अपि चानागतं ज्ञानमस्मदादेरपि क्व चित् ।
प्रमाणं प्रातिभं श्वो मे भ्राताऽऽगन्तेति दृश्यते ॥
नानर्थजं न संदिग्धं न बाधविधुरीकृतम् ।
न दुष्टकारणं चेति प्रमाणमिदमिष्यताम् ॥
क्व चिद्बाधकयोगश्चेदस्तु तस्याप्रमाणता ।
यत्रापरेद्युरभ्येति भ्राता तत्र किमुच्यताम् ॥
काकतालीयमिति चेन्न प्रमाणप्रदर्शितम् ।
वस्तु तत् काकतालीयमिति भवितुमर्हति ॥

नन्वनर्थजमिदं ज्ञानं भ्रातुस्तज्जनकस्य तदानीमसत्त्वात् । स्यादेतदेवम् । यदि तदाऽस्तित्वेन भ्रातरं गृह्णीयात् । किं तु भाविनमेनं गृह्णाति भावित्वं च तदस्यास्त्येवेति कथमनर्थजं तज्ज्ञानम् । ननु भावितया ग्रहणमघटमानं भावित्वं हि नाम सावधिः प्रागभावः अभावस्य च भावेन भ्रात्रा सह कः संबन्धः । वस्त्ववस्तुनोर्विरोधात् । तदेतदसम्यक् । तद्देशसंबन्धस्य तत्र प्रागभावो न तु धर्मिणः । स हि विद्यत एव प्रागभावतः । स च कुतश्चिद्ग्रामजनोत्कण्ठादेः कारणात् स्मरणपदवीमुपारूढः श्वस्तनागमनविशिष्टत्वेन

प्रतिभातीति प्रातिभस्य स एव जनक इति । तस्मादनर्थजत्वाभावात्प्रमाणं प्रातिभम् । प्रमाणं च सत्प्रत्यक्षमेव न प्रमाणान्तरम् । शब्दलिङ्गसारूप्यनिमित्तानपेक्षत्वात् । ननु प्रत्यक्षमपि मा भूदिन्द्रियानपेक्षत्वात् । मैवम् । मनस एव तत्रेन्द्रियत्वात् । पूर्वोत्पन्नचाक्षुषविज्ञानविशेषणस्य बाह्यस्य वस्तुनो मनो ग्राहकमिति नान्धाद्यभाव इत्युक्तम् । शब्दाद्युपायान्तरविरतौ च जायमानमनवद्यं ज्ञानं मानसं प्रत्यक्षं भवति सुरभि केतककुसुमं मधुरा शर्करेति ज्ञानवदित्यप्युक्तम् । अत एव नानियतनिमित्तकं ज्ञानं प्रत्यक्षातिरिक्तस्यार्षनाम्नः प्रत्ययस्याभावात् । ऋषीणामपि यत् ज्ञानं तदप्यागमपूर्वकम् इति हि वदन्ति । आगमग्रहणं च निदर्शनार्थम् । अनुपायस्य ज्ञानस्य तेषामसत्त्वात् । न च सिद्धदर्शनं प्रतिभाऽस्मदादेरपि भावात् । तस्मान्न प्रमाणान्तरं प्रातिभम् अपि तु प्रत्यक्षमेव । ननु प्रत्यक्षमपि नेदं भवति तद्धि वर्तमानैकविषयम् । यथोक्तम् संबद्धं वर्तमानं च गृह्यते चक्षुरादिनेति ।* तथा एष प्रत्यक्षधर्मश्च वर्तमानार्थतयेति† चेति । मैवम् । अनागतग्राहिणः प्रत्यक्षस्य प्रदेशान्तरे स्वयमेवोक्तत्वात् । रजतं गृह्यमाणं हि चिरस्थायीति गृह्यते इति भवानेवावोचत् । तस्मात्प्रत्यक्षमनागतग्राहि श्वो मे भ्राता ऽऽगन्तेति सिद्धम् । एवं चास्मदादीनामिवानागते भ्रातरि योगिनां भविष्यति धर्मे प्रत्यक्षं प्रवर्त्स्यतीति । तस्माद्यत्सर्वज्ञनिषेधाय कथ्यते ।

यज्जातीयैः प्रमाणैस्तु यज्जातीयार्थदर्शनम् ।
भवेदिदानीं लोकस्य तथा कालान्तरे ऽप्यभूदिति‡ ॥

तदपास्तं भवति । तच्चैतत्स्यात् । सर्वज्ञता योगिनां किमेकेन ज्ञानेन बहुभिर्वा । न तावदेकेन न ह्येकस्मिञ्ज्ञाने परस्परविरोधिनो ऽर्थाः शीतोष्णवदवभासन्ते । नापि बहुभिः तानि हि क्रमेण वा भवेयुर्युगपद्वा न युगपज्ज्ञानानि सम्भवन्ति सूक्ष्मान्तःकरणसापेक्षत्वात् । क्रमभाविभिस्तु ज्ञानैरशेषत्रिभुवनकुहरनिहितनिखिलपदार्थसार्थसाक्षात्करणमेषां मन्वन्तरकोटिभिरपि दुर्घटमिति कथं सर्वज्ञा योगिनः । उच्यते । युगपदेकयैव बुद्ध्या सर्वेच सर्वानर्थान् द्रक्ष्यन्ति योगिनः । यत्तु विरुद्धत्वादिति तदप्रयोजकम् ।

---

* श्लोकवार्तिके सू॰ ४ श्लो॰ ८४ ।
† वर्तमानार्थतैव यदिति युक्तः पाठः ।
‡ श्लोकवार्तिके सू॰ २ श्लो॰ ११२ ।

विरुद्धानामपि नीलपीतादीनामेकत्र चित्रप्रत्यये भासनात् । एकत्र च मेचक-प्रत्यये सन्निहितपदार्थव्यतिरिक्तसकलवस्त्वभावग्रहणं पूर्वस्य* दर्शितत्वात् । शीतोष्णयोरपि क्व चिदवसरे भवति युगपदुपलम्भस्तद्यथा प्रतपति हुतवह-विस्फुलिङ्गनिकरानुकारिकिरणे तरुणोष्मणि ग्रीष्मे हिमशकलशिशिरपयसि सरसि निमग्ननाभिदघ्नदेहस्य पुंसो युगपदेव सरःसलिलसूर्यातपवर्त्तिनौ शीतो-ष्णस्पर्शावनुभवपथमवतरतः । नन्वेकेन ज्ञानेन सर्वानर्थान् भूतभाविनः परो-क्षानपि पश्यन्तो योगिनः कथमखिलत्रैलोक्यवृत्तान्तदर्शिनः सकलजगद्गुरो-रीश्वराद्विशिष्येरन् । अस्ति विशेष ईश्वरस्य तथाविधं नित्यमेव ज्ञानं योगिनां तु योगभावनाभ्यासप्रभवमिति ।

ननु नादृष्टपूर्वेऽर्थे क्व चिद्भवति भावना ।
आगमात्तु परिच्छिन्ने धर्मे भावनयाऽपि किम् ॥

चोदनैव धर्मे प्रमाणमिति सावधारणप्रतिज्ञार्थः प्रथममागमादवगत-धर्मस्वरूपेषु सत्स्वपि योगिषु न विप्लवत एवेति । उच्यते । योगिष्वस्त्येवायं प्रकारः । पश्चादपि प्रवर्तमाने धर्मग्राहिणि प्रत्यक्षे चोदनैवेत्यवधारणं शिथि-लीभवत्येव । अपि चेश्वरज्ञानं सांसिद्धिकमेव धर्मविषयं वेदस्य कारणभूतं वक्ष्यामः । तस्मिन्नपि सति न चोदनैवेत्यवधारणार्थसिद्धिः । तस्मान्न धर्म-ग्राहकं योगिप्रत्यक्षं विद्यमानोपलम्भनत्वात्सत्सम्प्रयोगजत्वादित्यादि साध-नमप्रयोजकम् ।

प्रमाणान्तरविज्ञातप्रमेयप्रतिपादकः ।
धर्मोपदेशकः शब्दः शब्दत्वाद् घटशब्दवत् ॥
प्रत्यक्षः कस्य चिद्धर्मः प्रमेयत्वाद् घटादिवत् ।
इत्यादयश्च सुलभाः सन्त्येव प्रतिहेतवः ॥
तेन निष्प्रतिघयुक्तिसाधितां योगबुद्धिमखिलार्थदर्शिनीम् ।
किं विडम्बयितुमुच्यते मुधा दुष्टहेतुनिकुरुम्बशम्बरम् ॥

तदित्यमपि जैमिनीयं सूत्रमसङ्गतार्थम् । लक्षणपरत्वं त्वस्य निरस्तमेव ।

यदपि कैश्चित्प्रत्यक्षलक्षणमुक्तम् । आत्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षाद्यदुत्प-

---

* ग्रहणस्य पूर्वमिति युक्तः पाठः ।

द्यते ज्ञानं तदन्यदनुमानादिभ्यः प्रत्यक्षमिति । तदपि चयद्वयसन्निकर्षजन्मनां सुखात्मादिज्ञानानामव्यापकमतिव्यापकं च व्यभिचार्यादिबोधानामित्युपेक्षणीयम् ।

ईश्वरकृष्णस्तु प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टमिति प्रत्यक्षलक्षणमवोचत् । तदपि न मनोज्ञम् । अनुमानादिज्ञानानामपि विषयाध्यवसायस्वभावत्वेनातिव्याप्तेः । यत्तु राजा व्याख्यातवान् प्रतिराभिमुख्ये वर्त्तते तेनाभिमुख्येन विषयाध्यवसायः प्रत्यक्षमिति तदप्यनुमानादावस्त्येव । घटो ऽयमितिवदग्निमान् पर्वत इत्याभिमुख्येनैव प्रतीतेः । स्पष्टता तु सर्वसंविदां स्वविषये विद्यत एव । अथ मन्यसे सामान्यविहितस्य विशेषेण बाधादनुमानादिव्यावृत्तिः सेत्स्यति सामान्येनाध्यवसाय उत्सृष्टः स लिङ्गशब्दाभ्यां विशेषित इति तदितरो ऽध्यवसायः प्रत्यक्षमिति स्थास्यति । यद्येवं प्रत्यक्षलक्षणमिदानीमव्याकरणीयमेव । शब्दलिङ्गग्रहणे वर्णिते सति तद्वैलक्षण्यादेव प्रत्यक्षं ज्ञास्यते इति । तस्मादिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नपदोपादानमन्तरेण नानुमानादिव्यवच्छेद उपपद्यते इति इदमपि न प्रत्यक्षलक्षणमनवद्यम् ।

अलमतिविस्तरेण परदर्शनगीतमतो
विगतकलङ्कमस्ति न हि लक्षणमक्षधियः ।
तदमलमक्षपादमुनिनैव निबद्धमिदं
हरति मनांसि लक्षणमुदारधियाम् ॥
एवं प्रमाणज्येष्ठे ऽस्मिन् प्रत्यक्षे लक्षिते सति ।
कथ्यते ऽवसरप्राप्तमनुमानस्य लक्षणम् ॥

तत्पूर्वकं च त्रिविधमनुमानं पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोदृष्टं च ॥ ५ ॥

तत्रानुमानस्वरूपं ब्रूमहे ततस्तत्र सूत्रं योजयिष्यामः ।

पञ्चलक्षणकाल्लिङ्गाद्गृहीतान्नियमे स्मृतेः ।
परोक्षे लिङ्गिनि ज्ञानमनुमानं प्रचक्षते ॥

अत्रापि लिङ्गविषयं ज्ञानं ज्ञानविषयीकृतं वा लिङ्गं प्रतिबन्धस्मरणसहितं प्रमाणम् । लिङ्गज्ञानं फलम् । लिङ्गिज्ञानस्य वा प्रमाणतायां पूर्ववदुपादानादिज्ञानं फलमुपवर्णनीयं करणस्य हि प्रमाणत्वमिति स्थितमेवैतत् ।

तत्र परोक्षो ऽर्थो लिङ्ग्यते गम्यते ऽनेनेति लिङ्गम् । तच्च पञ्चलक्षणम् । कानि पुनः पञ्च लक्षणानि । पक्षधर्मत्वं सपक्षधर्मत्वं विपक्षाद्व्यावृत्तिरबाधितविषयत्वमसत्प्रतिपक्षत्वं चेति । सिसाधयिषितधर्मविशिष्टो धर्मी पक्षः तद्धर्मत्वं तदाश्रितत्वमित्यर्थः । साध्यधर्मयोगेन निर्ज्ञातं धर्म्यन्तरं सपक्षः तत्रास्तित्वम् । साध्यधर्मसंस्पर्शशून्यो धर्मी विपक्षः ततो व्यावृत्तिः । अनुमेयस्यार्थस्य प्रत्यक्षेणागमेन वा ऽनपहरणमबाधितविषयत्वम् । संशयबीजभूतेनार्थेन प्रत्यनुमानतया प्रयुज्यमानेनानुपहतत्वमसत्प्रतिपक्षत्वम् । एतैः पञ्चभिर्लक्षणैरुपपन्नं लिङ्गमनुमापकं भवति । एतेषामेव लक्षणानामेकैकापायात्पञ्च हेत्वाभासा वक्ष्यन्ते । यस्य पक्षधर्मता नास्त्यसावसिद्धो हेत्वाभासः । यथा नित्यः शब्दः चाक्षुषत्वात् । साध्यविपर्ययव्याप्तस्तु विरुद्धः स यथा नित्यः शब्दः कृतकत्वाद् आकाशवत् । सपक्षे सत्त्वं यस्य नास्ति सो ऽनैकान्तिकः यथा नित्यः शब्दः प्रमेयत्वादिति । यस्याबाधितविषयत्वं नास्ति स कालात्ययापदिष्टः यथा ऽनुष्णस्तेजो ऽवयवी कृतकत्वाद् घटवदिति । यस्य निष्प्रतिपक्षता नास्ति स प्रकरणसमः यथा अनित्यः शब्दो नित्यधर्मानुपलब्धेर्घटवत् नित्यः शब्दो ऽनित्यधर्मानुपलब्धेराकाशवदिति । सो ऽयमेतेषु पञ्चसु लक्षणेष्वविनाभावो लिङ्गस्य परिसमाप्यते । ननु च त्रिलक्षणके हेतावविनाभावः परिसमाप्यते न च तथाविधे बाधा सम्भवति बाधाविनाभावयोर्विरोधात् । यच्चेदमग्न्यनुष्णत्वसाधने कृतकत्वं त्रिलक्षणमपि बाधकविधुरितविषयमित्युदाहृतं तदसमीचिताभिधानम् । अत्र त्रैलक्षण्यानुपपत्तेः । पक्षधर्म एव तावदयं न भवति प्रत्यक्षाद्यनिराकृतो हि पक्ष उच्यते । न चायमीदृश इत्यपक्ष एव । तद्धर्मो हेतुः कथं पक्षधर्मः स्यात् । नाप्ययमन्वयी हेतुरन्वयग्रहणसमये एव तद्विप्लवावधारणात् । अन्वयो हि गृह्यमाणः सर्वाक्षेपेण यद्यत्कृतकं तत्तदनुष्णमित्येवं गृह्यते ततश्च तद्ग्रहणसमये एवायमुष्णो ऽपि कृतक इति हृदयपथमवतरति तनूनपादिति कथमन्वयग्रहणम् ।

यदि त्वनलमुत्सृज्य घटादावन्वयग्रहः ।
नान्तर्व्याप्तिर्गृहीता स्यात्साध्यसाधनधर्मयोः ॥

ततश्चैवंविधाद्धेतोः स्वसाध्यनियमोज्झितात् ।
साध्याभिलाष इत्येवं षण्ढानुनयदोहदः ॥

अन्वयपूर्वकत्वाच्च व्यतिरेकग्रहणस्य तन्निराकरणे तदपाकरणमवगन्तव्यम् । अपि च सिषाधयिषितधर्मवैपरीत्येन वह्नेः प्रत्यक्षतो निश्चयाद् वस्तुवृत्तेन स एव विपक्ष इति न ततो व्यतिरेकः कृतकत्वस्येति । तस्मात्त्रैलक्षण्यापायादेव हेत्वाभासो ऽयमिति न रूपान्तरमबाधितविषयत्वमपेक्षते । कथं चेदमबाधितत्वं निश्चीयते ।

न ह्यदर्शनमात्रेण बाधाविरहनिश्चयः ।
सर्वात्मना हि नास्तित्वं विद्युः कथमयोगिनः ॥
अनिश्चिते तदङ्गे च न हेतोर्हेतुता भवेत् ।
यथैव पक्षधर्मादिरूपाणामनुपग्रहे ॥

तस्मादबाधितत्वं रूपान्तरमवचनीयमिति । अत्राभिधीयते । यदुक्तम् अन्वयग्रहणं सर्वाक्षेपेणेति तद्ग्रहणवेलायामेव सिषाधयिषितधर्मविपर्ययाध्यासितहुतवहस्वरूपपरिस्फुरणादन्वयशून्यो ऽयं हेतुरिति तदहृदयंगमम् । अन्वयः सत्यं सर्वाक्षेपेण गृह्यते न पुनरेकैकधर्मिसमुल्लेखेन । एवं हि तदानन्त्यादन्वयो ग्रहीतुमेव न शक्यते । अनुमानस्य च वैफल्यमित्थं भवेदग्निमतां धूमवतां सर्वधर्मिणामन्वयावगमकाले एव गृहीतत्वात् ।

धूमो हि यत्र यत्रेति सामान्येनैव गृह्यते ॥
न पुनः पर्वते ऽरण्ये गृहे वेत्येवमिष्यते ।
एवं च सत्याक्षेपवाचोयुक्तिरुपपन्ना भविष्यति ।
न चैवं सति वक्तव्यं षण्ढानुनयमार्गणम् ।
न हि तद्वर्जमित्येवं व्याप्तिग्रहणमिष्यते ॥

सामान्येन च व्याप्तिर्गृहीता सती सिषाधयिषितधर्म्यपेक्षायां सैवान्तर्व्याप्तिरुच्यते । यैव च नगलग्नाग्न्यनुमानसमये तद्व्यतिरिक्तकान्तारादिप्रदेशवर्त्तिनी बहिर्व्याप्तिरभूत्सैव कालान्तरे कान्तारवर्त्तिनि वन्हावनुमीयमाने ऽन्तर्व्याप्तिरवतिष्ठते । तदिहापि यत्कृतकं तदनुष्णमिति सामान्यतः परिच्छेदान्न तदानीमनलोन्मेष इति सिद्धो ऽन्वयः । व्यतिरेको ऽपि कार्ये तेजो ऽव-

यद्यपि पक्षीकृते कृतकत्वस्य तेजःपरमाणुभ्यो विधुतारकपरमाण्वनभ्युपगमे तु विपक्ष एव नास्तीति तदभावात्सुतरां तत्रावृत्तिर्भवतीति । न हि सपक्ष इव विपक्षे वृत्तिरिष्यते येन यत्नतः तत्सिद्धये यतेत । अग्निरेव विपक्ष इति चेन्नैवम् । न हि पक्ष एव विपक्षो भवितुमर्हति । ननु वस्तूनामद्विरूपत्वात्पक्षो नाम परमार्थतो नास्त्येव । साध्यधर्माऽधिकरणभूतश्चेत्सोऽर्थस्तत्सपक्ष एव विपर्यये तु न विपक्षतामतिवर्तते । न च क्रमद्वययोगित्वं रूपद्वयरहितत्वं वा वस्तुनः समस्तीति । तदयुक्तम् अनुमानोच्छेदप्रसङ्गात् । अद्विरूपत्वे ऽपि वस्तूनां निसर्गविषयीकृतो ऽर्थः कश्चित्पक्ष एषितव्यः । तदभावे तदपेक्षस्वरूपयोः सपक्षविपक्षयोरप्यभावः स्यात् तदस्य पक्षस्य सतो ऽपि सपक्षत्वमारोप्य यत्नेन व्यभिचारचोदनं तेनाग्न्यनुमानमपि विप्लवेत । ननु पर्वतादिर्धर्मी न ज्वलनाख्यसाध्यधर्मशून्यतया तत्र निश्चितः तेजोऽवयवी त्वनुष्णत्ववैपरीत्येन प्रत्यक्षतो निश्चित इति तत्किमिदानीं पर्वतादिरग्निमत्तया निश्चितः तथा ऽभ्युपगमे वा किमनुमानेन । ननु न पर्वतो ऽग्निमत्तया निश्चितो नापि तद्वैपरीत्येन किं तु संदिग्ध एवास्ते । यद्येवं संदिग्धे ऽपि विपक्षे वर्त्तमानो धूमादिरहेतुरेव स्यान्निश्चितविपक्षवृत्तिवत्संदिग्धविपक्षवृत्तेरप्यहेतुत्वात्सर्वमनुमानमुत्सीदेत् । तस्मात्पक्षेण व्यभिचारचोदनमनुचितमिति व्यतिरेकवानेवायं हेतुः । यत्पुनरभिहितम् । अनिराकृतपक्षवृत्तित्वमस्य नास्तीति तत्सत्यम् । वयमप्यमुं पक्षमध्यक्षबाधितमिच्छाम एव । यत्तु न पक्षमात्रपर्यवसितो बाधः किं तु हेतुमपि स्पृशति ।

न हेतुनिरपेक्षात्मा पक्षो नामास्ति कश्चन ।
प्रसाधयितुमिष्टो हि हेतुना पक्ष उच्यते ॥

स न साधयितुं शक्यः प्रत्यक्षे प्रतियोगिनि ।
साध्यापहारद्वारेण हेतुर्भवति बाधितः ॥

अबाधितानुमेयत्वमत एवास्य लक्षणम् ।
न तु हेतुरसिद्धो ऽयं ज्वलने वृत्तिसंभवात् ॥

यत्तु बधितता ज्ञातुं शक्या नेति विकल्पितम् ।
पक्षस्यापि महाभाग कथं तां प्रतिपत्स्यसे ॥

प्रयत्ने क्रियमाणे ऽपि यदि बाधा न दृश्यते ।
नास्त्येवेत्यवगन्तव्यं व्यवहारो हि नान्यथा ॥

अतस्त्रिलक्षणे ऽपि हेतौ बाधसम्भवादबाधितत्वं रूपान्तरं वक्तव्यम् । एवं च यदुच्यते बाधाविनाभावयोर्विरोधादिति तत्कथं चिद्युक्तं कथं चिदयुक्तम् । पञ्चलक्षणके लिङ्गे यः परिसमाप्तो ऽविनाभावः तत्र नास्त्येव बाध इत्येवं युक्तमेतत् त्रिलक्षणकलिङ्गाविनाभावाभिप्रायेण त्वयुक्तमेतदित्यलं प्रसङ्गेन । नियमस्मृतेरिति विव्रियतां को ऽयं नियमो नाम । व्याप्तिरविनाभावो नित्यसाहचर्यमित्यर्थः । आह नैतावत्येव विरन्तुमुचितं तस्य तदविनाभावित्वमित्यत्र हि निमित्तमन्वेषणीयं तार्किकैः । तच्च तादात्म्यतदुत्पत्तिरूपमीक्षितवन्तो भिक्षवः । यो हि यदात्मा भावः स कथं तमुत्सृजति वृक्षात्मकैव हि शिंशपा तेन वृक्षत्वमनुमापयति । सो ऽयं स्वभावहेतुरुच्यते वृक्षो ऽयं शिंशपात्वादिति तत्र तादात्म्यं प्रतिबन्धः । कार्यं च नाम कारणाधीनात्मलाभमेव भवति न कारणानपेक्षमिति तदुपलभ्यमानं तदनुमापयत्यग्निरत्र धूमादिति कार्यहेतौ तदुत्पत्तिप्रतिबन्धः । एवं हि द्विविधं प्रतिबन्धमनुमेयाव्यभिचारनिबन्धनमनुक्त्वा केवलसाहचर्यनियममाचक्षाणैर्नं यत् प्रसारिका सेवेति । उच्यते । पादप्रसारिकैव साधीयसी स्थूलदृष्टिभिरवलम्बिता वरं न सूक्ष्मदृष्टिभिरुत्प्रेक्षिताः तादात्म्यादिप्रतिबन्धाः । तादात्म्ये तावद्गमकाङ्गे हेतुसाध्ययोरव्यतिरेके गम्यगमकभाव एव दुरुपपादः । न खल्वगृहीतं लिङ्गं लिङ्गिप्रतीतिमाधातुमर्हति । तत्र लिङ्गबुद्धौ लिङ्गं *प्रतिभासते न वा । अप्रतिभासे तद्बुद्ध्या तदग्रहणात्कथं तस्य तदात्मकत्वम् । प्रतिभासे तु लिङ्गवत्प्रत्यक्ष एव सो ऽर्थ इति किमनुमानेन । विपरीतसमारोपव्यवच्छेदार्थमनुमानमिति चेद् न । तत्स्वरूपग्रहणे विपरीतारोपणावसराभावात् । न हि शिरःपाण्यादिविशेषदर्शने सति स्थाणुसमारोपः प्रवर्तते तत्र तद्भेदादुपपद्येतापि न हि शिरःपाण्यादय एव पुरुष इति तद्ग्रहणे ऽप्यपुरुषारोपः कामं भवेत् । इह वृक्षत्वशिंशपात्वयोरभेदाच्छिंशपात्वग्रहणे सति का कथा वृक्षेतरसमारोपस्य । अपि च वृक्षत्वग्रहणे सति सामान्यधर्मग्रहणाद्विशेषानध्यव-

* लिङ्गी प्रतिभासते न वेति युक्तः पाठः ।

साक्षात्कदाचिदशिंशपारोपः स्याद् न तु शिंशपात्वग्रहणे सति अवृक्षत्वसमारोपो युक्तः ।

प्रमातुः शिंशपात्वं हि यस्य प्रत्यक्षगोचरः ।
परोक्षं तस्य वृक्षत्वमिति नातीव लौकिकम् ॥

किं च साध्यसाधनयोरव्यतिरेकाद् यथा शिंशपात्वेन वृक्षत्वमनुमीयते तथा वृक्षत्वेनापि शिंशपात्वमनुमीयेत तादात्म्याविशेषात् । तथा च प्रयत्नानन्तरीयकत्वेना*नित्यत्वं साध्यते तद्वदनित्यत्वेनापि तत्साध्येत । ततश्च सपक्षव्याप्त्यव्याप्तिभ्यां कृतकत्वप्रयत्नानन्तरीयकत्वयोर्यो भेद उक्तः स हीयेत । ननु चान्यः सम्बन्धः अन्यश्च प्रतिबन्धः द्विष्ठः सम्बन्धः प्रतिबन्धस्तु परायत्तत्वलक्षणः । तच्च शिंशपात्वं वृक्षत्वे प्रतिबद्धं न वृक्षत्वं शिंशपात्वे प्रयत्नानन्तरीयकत्वमप्यनित्यत्वे नियतं न त्वनित्यत्वं तत्रेति तथा धूमस्याग्नौ प्रतिबन्धो न त्वग्नेर्धूमे । सत्यमेवं किं त्वेवमुच्यमाने नियम एवाङ्गीकृतो भवेद् न तादात्म्यम् । तादात्म्ये हि यथा शिंशपा शिंशपां विना न दृश्यते तथा वृक्षत्वमपि शिंशपारहितं न दृश्यते । दृश्यते च खदिरादौ शिंशपारहितं वृक्षत्वं विद्युदादौ च प्रयत्नानन्तरीयकत्वरहितमनित्यत्वमुपलभ्यते इति कथमभेदः ।

विना साधनधर्मेण साध्यधर्मो ऽयमस्ति हि ।
दृष्टस्तद्व्यतिरेकेण तदात्मा चेति कैतवम् ॥

अथ विद्युदाद्यनित्यत्वादन्यदेव घटाद्यनित्यत्वं यत्प्रयत्नानन्तरीयकत्वाभिन्नमुच्यते तर्हि धर्मिभेदेन धर्माणां भेदे ऽन्वयग्रहणानुपपत्तेः सर्वमनुमानमुत्सीदेद् । धूमाग्न्योस्तु कार्यकारणयोर्भेदाद्युक्तं वक्तुं धूमस्याग्नौ प्रतिबन्धो न त्वग्नेर्धूमे । इह तु साध्यसाधनयोरव्यतिरेकान्न तथा शक्यते वक्तुं तथाऽभिधाने वा नाव्यतिरेकः । सर्वथा तादात्म्यं वा त्यज्यतां वृक्षत्वानित्यत्वाभ्यां शिंशपात्वप्रयत्नानन्तरीयकत्वे अनुमीयेताम् नान्तरावस्थातुं लभ्यते । यश्चायमनित्यः शब्दः कृतकत्वादिति स्वभावहेतुरुदाहृतः स कथं स्वभावहेतुः । इदं हि चिन्त्यताम् अनित्यत्वं नाम किमुच्यते किं च कृतक-

---

* प्रयत्नानन्तरीयकत्वेनेति मूले पाठः एवमग्रे ऽपि ।

त्वमिति । तत्रानित्यत्वं विनाशयोगः उत्पत्तियोगश्च कृतकत्वम् । उत्पन्नस्य च भावस्य विनाशो न तूत्पाद एव विनाश इति कथं साध्यसाधनयोरव्यतिरेकः । अत्र चोदयन्ति । विनाशयोगे ह्यनित्यत्वे विनाशे* शब्द इति बुद्धिः स्यान्नानित्य इति । एषा च मिथ्याबुद्धिः शिखरिण एव कृशानुविशेषितस्य विनाशवतः शब्दस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात् ।

अभावेन हि धर्मेण तद्वतो धर्मिणः कथम् ।
अभावग्रहवेलायां धर्मिणो ऽनुपलम्भनात् ॥

अनित्यत्वमिति च भावप्रत्ययः कथमभावे भवेद्विरुद्धत्वात् । तस्मादुभयान्तपरिच्छिन्ना वस्तुसत्ता ऽनित्यत्वमुच्यताम् । कृतकत्वमपि सत्तैव कारणोत्पादिताधारा सती कथ्यते इति । एवं च सत्तैव साध्यं साधनं चेति सिद्धं स्वभावहेतुत्वम् । तदिदमनुपपन्नम् । साध्यसाधनयोस्तथात्वेनानवभासनात् । एवं ह्युच्यमाने शब्दः सत्तावान्सत्तावत्त्वादिति प्रतीतिः स्यात् । न चैवं दृश्यते अपि तु अनित्यः शब्दः कृतकत्वादिति । अथोभयान्तपरिच्छिन्ना सत्ता साध्या कारणनिर्वर्त्या ऽऽश्रयसमवायिनी च साधनमित्युच्यते तदेतदघटमानम् । विनाशरूपस्यान्तस्य तदानीमविद्यमानत्वेन सत्तापरिच्छेदकत्वाभावात् ।

बुद्धिस्थेनाथ तेनास्याः परिच्छेदो ऽभ्युपेयते ।
शब्दस्यैव परिच्छेदो विनाशेनास्तु तादृशा ॥
धर्मः समानकालो ऽपि बुद्ध्यैव विषयीकृतः ।
तद्विशेषणतां याति तथा भाव्यपि यास्यति ॥

तदेवं विनाशी शब्द इति विशेषणविशेष्यभावसिद्धेः किं सत्तासाध्यकल्पनया । यत्पुनरभिहितम् अभावे भावप्रत्ययस्त्वतादिर्न स्यादिति तदत्यन्तानभिज्ञस्य चोद्यम् । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य तत्र भावप्रत्ययेनाभिधानात् । यस्य गुणस्य हि भावाद्द्रव्ये शब्दनिवेश इति अभावे ऽपि अभावत्वमिति दर्शनात् । तस्माद्बुद्धिस्थविनाशयोग एवानित्यत्वम् । कृतकत्वमप्युत्पत्तियोग एव न सत्ता । कारणोत्पादिताश्रयावच्छेदे तु तस्या इष्यमाणे धर्मिण एव तदवच्छेदो भवत्विति किं सोपानान्तरेण ।

---

* विनाशी इति युक्तः पाठः ।

ननूत्पादविनाशाख्यं न धर्मद्वयमन्वयि ।
यद् घटे नास्ति तच्छब्दे यच्च शब्दे न तद् घटे ॥

अथैक एव धर्मः सर्वभावसम्बन्धी इष्येत तर्हि ।

एकभावसमुत्पादे सर्वोत्पादः प्रसज्यते ।
एकप्रलयकाले च सकलप्रलयो भवेत् ॥

तस्मात्सत्तापक्ष एव वरम् । नैतदेवम् । धर्मिभेदे ऽपि धर्माणां तुल्यरूपाणामवभासात् ।

न घटादिस्वरूपं हि नाश इत्यवकल्पते ।
येनानन्वयदोषः स्यात्तद्भेदोपनिबन्धनः ॥
एकत्वमपि धर्मस्य नास्ति सर्वेषु धर्मिषु ।
येनैकध्वंससमये सकलध्वंससङ्करः ॥

भिन्नत्वे ऽपि च धर्माणां समानरूपत्वेनावभासमानत्वादन्वयग्रहणादिकार्यविरोधः । अत एव सामान्यमन्तरेणापि समानधर्ममूलान्वयादिव्यवहारोपपत्तेस्तत्र न सूत्रकारेण सामान्यग्रहणं कृतम् अपि तु साधर्म्यग्रहणमुपात्तम् । उदाहरणसाधर्म्यात्साध्यसाधनं हेतुः* साध्यसाधर्म्यात्तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणमिति† तेन विनाशोत्पादधर्मयोः साध्यसाधनभावात्तयोश्च भेदाद् अनित्यः शब्दः कृतकत्वादिति न स्वभावहेतुरिति सिद्धम् । कार्यहेतुरपि न सम्भवति भवतां हि पक्षे क्षणयोर्वा कार्यकारणभावो भवेत्सन्तानयोर्वा ।

क्षणयोर्नेति वक्ष्यामः क्षणभङ्गनिराकृतौ ।
सम्भवन्नपि दुर्लक्ष्यः सूक्ष्मत्वाच्च तयोरसौ ॥

धूमाग्निसन्तानयोस्तु अवास्तवत्वादेव नास्ति कार्यकारणभावः अर्थक्रियाकारित्वमेव वस्तुत्वम् । यदि धूमः कार्यत्वादनलमनुमापयेत् कटुमलिनगगनगामित्वादिधर्मैरपि तस्य गमको भवेत् । न च कथं चित्तत्कार्यत्वं कथं चिदतत्कार्यत्वं च धूमस्योपपन्नम् । सर्वात्मकस्य तदन्वयव्यतिरेकानुविधायिप्रभवत्वाद् अथ सर्वात्मना ऽपि तत्कार्यत्वे ।

---

* गौतमसूत्रे अ· १ आ· १ सू· ३४ ।
† गौतमसूत्रे अ· १ आ· १ सू· ३६ ।

धूमत्वमात्रमेवाग्निसहचारीति मन्यसे ।
सहचारित्वमेवास्तु तदुत्पत्तिकथा वृथा ॥

ननु भवद्भिरपि कार्यानुमानमङ्गीकृतमेव यथा शेषवदिति व्याख्यास्यते । यथा ऽह कणव्रतः *कार्यं कारणसंयोगि समवायि विरोधि चेति लैङ्गिकमिति । न साहचर्योपलक्षणार्थत्वात् । धूमाग्न्योर्नदीपूरयोर्वा न कार्यकारणभावाद्गमकत्वं यथोक्तेन न्यायेन अपि तु नित्यसाहचर्यान्नियमादेवेति । विरोधिनोः कथं साहचर्यमिति चेत् सदसतोर्गम्यगमकभावाद्विरोधिनोरेकतरदर्शनादन्यतरस्याभावो ऽनुमीयते भावाभावयोश्च साहचर्यं तयोरस्त्येव । कणादसूत्रे कार्यादिग्रहणं चोपलक्षणम् ।

अन्येषामपि हेतूनां भूम्नां जगति दर्शनात् ।
सूर्यास्तमयमालोक्य कल्प्यते तारकोदयः ॥
पूर्णचन्द्रोदयाद्वृद्धिरम्बुधेरवगम्यते ।
उदितेनानुमीयन्ते सरितः कुम्भयोनिना ।
शुष्यत्पुलिनपर्यन्तविश्रान्तखगपङ्क्तयः ॥
पिपीलिकाण्डसञ्चारचेष्टानुमितवृष्टयः ।
भवन्ति पथिकाः पर्णकुटीरकरणोद्यताः ॥
अन्ये ऽपि सौगतोद्गीतप्रतिबन्धद्वयोज्झिताः ।
कियन्तो बत गण्यन्ते हेतवः साध्यबोधकाः ॥
लोकप्रसिद्धतादात्म्यतदुत्पत्त्यवधीरणात् ।
डिम्भहेवाकसदृशं स्वमत्या तत्समर्थनम् ॥

अतश्च तत्स्वभावस्तत्कार्यमित्यादि व्यसनमात्रम् । अपि च ।

व्यावृत्त्योर्लिङ्गलिङ्गित्वं प्रतिबन्धश्च वस्तुनोः ।
विकल्पैर्ग्रहणं तस्य कथं सङ्गच्छतामिदम् ॥

उक्तं चैतत्प्रथमे एवाह्निके इत्यलं प्रसङ्गेन । तस्मादनुमितिहेतुः संबन्धः साहचर्यमिति सिद्धम् । न तु शौद्धोदनिशिष्यपरिकल्पितमुभयमप्येतत् ।

यत्त्वभ्यधीयत परैः किमधीनमस्य
तत्साहचर्यमिति तत्र विधिः प्रमाणम् ।

* वैशेषिकसूत्रे अ० ९ आ० २ सू० १ ।

तादात्म्यतज्जननयोरपि चैष तेषां
तुल्यो ऽनुयोग इति किं विफलैः प्रलापैः ॥

नियमो व्याख्यातः स्मृतेरिति को ऽर्थः । उच्यते ।

नियमो हि गृहीतो ऽङ्गमनुमेयप्रमां प्रति ।
न नारिकेलद्वीपस्थो धूमादग्निं प्रपद्यते ॥
साध्यानुमितिवेलायां न चास्ति नियमग्रहः ।
नियमग्रहकाले च न साध्यमनुमीयते ॥
तेन पूर्वगृहीतः सन्निदानीं स्मृतिगोचरः ॥
नियमः प्रतिपत्त्यङ्गं तथा ऽवगतिदर्शनात् ।

द्वितीयलिङ्गदर्शने सत्यपि नियमस्मरणमन्तरेण साध्यप्रमितेरनुत्पादात् ।

यत्रापि विषये ऽभ्यस्ते नैव सङ्कीर्त्यते स्मृतिः ।
तत्राप्यनेन न्यायेन बलात्सा परिकल्प्यते ॥

अत एव के चन प्रत्युत्पन्नकारणजन्यां स्मृतिमेवानुमानमुक्तवन्तः प्रत्युत्पन्नं च कारणं क्वच चिद्धर्मिपरोक्षस्यापि चेश्वरादृष्टेन्द्रियादेरनुमेयतां वक्ष्यामः ।

तस्माद्यथोचिताल्लिङ्गाद्यथोक्तनियमस्मृतेः ।
यथोक्तलिङ्गिविज्ञानमनुमानमिति स्थितम् ॥
ननु सत्यनुमानस्य प्रामाण्ये लक्षणाश्रयः ।
कार्यो विचारो न पुनः प्रामाण्यं तस्य युज्यते ॥

तथा चाहुः प्रमाणस्यागौणत्वादनुमानार्थनिश्चयो दुर्लभः पक्षधर्मादिरूपं हि लिङ्गस्य बलाद्गौण्या वृत्त्या दर्शयितव्यम् । धर्मे हि साध्ये न हेतोः पक्षधर्मत्वम् अग्निधर्मत्वाद्धूमस्य धर्मिणि साध्ये हेतोरनन्वयित्वम् । न हि यत्र धूमस्तत्र पर्वत इत्यन्वयः द्वये तु साध्ये द्वयमपि नास्ति । न हि दहनमहीध्रयोः धर्मो धूमः नाप्येवमन्वयः यत्र धूमस्तत्र पर्वताग्नी इति । धर्मविशिष्टे धर्मिणि साध्ये तदुभयमघटमानमेव । नाग्निविशिष्टधराधरधर्मतया धूमः प्रथम उपलब्धुं शक्यते न चाप्येवमन्वयः यत्र धूमस्तत्राग्निमान् पर्वत इति तस्मादवश्यं पक्षधर्मत्वान्वयव्यवहारसिद्धये धर्मविशिष्टे

धर्मिणि रूढः पक्षशब्दः तदेकदेशे धर्मिणि गौण्या वृत्त्या वर्णनीयः। अन्वयप्रदर्शनसमये च तदेकदेशे तथैव योजने ऽतिगौणलक्षणत्वादिन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वादिवद्गौणलक्षणत्वाभावादनुमानमप्रमाणम्। अपि च।

विशेषे ऽनुगमाभावात्सामान्ये सिद्धसाधनात्।
तद्वतो ऽनुपपन्नत्वादनुमानकथा कुतः॥
साहचर्ये च सम्बन्धे विस्रम्भ इति मुग्धता।
शतकृत्वो ऽपि तद्दृष्टौ व्यभिचारस्य सम्भवात्॥
देशकालदशाभेदविचित्रात्मसु वस्तुषु।
अविनाभावनियमो न शक्यो वस्तुमाह च॥
अवस्थादेशकालादिभेदाद्भिन्नासु शक्तिषु।
भावानामनुमानेन प्रसिद्धिरतिदुर्लभा॥
भवन्नप्यविनाभावः परिच्छेत्तुं न शक्यते।
जगत्त्रयगताशेषपदार्थालोचनाद्विना॥
न प्रत्यक्षीकृता यावद्धूमाग्निव्यक्तयो ऽखिलाः।
तावत्स्यादपि धूमो ऽसौ यो ऽनग्नेरिति शङ्क्यते॥
ये तु प्रत्यक्षतो विश्वं पश्यन्ति हि भवादृशः।
किं दिव्यचक्षुषामेषामनुमानप्रयोजनम्॥
सामान्यद्वारको ऽप्यस्ति नाविनाभावनिश्चयः।
वास्तवं हि न सामान्यं नाम किं चन विद्यते॥
भूयोदर्शनगम्या ऽपि न व्याप्तिरवकल्पते।
सहस्रशो ऽपि तद्दृष्टे व्यभिचारावधारणात्॥
बहुकृत्वो ऽपि वस्त्वात्मा तथेति परिनिश्चितः।
देशकालादिभेदेन दृश्यते पुनरन्यथा॥
भूयो दृष्ट्वा च धूमो ऽग्निसहचारीति गम्यताम्।
अनग्नौ तु स नास्तीति न भूयोदर्शनाद्गतिः॥
न चापि दृष्टिमात्रेण गमकाः सहचारिणः।
तथैव नियतत्वं हि तदन्याभावपूर्वकम्॥

नियमश्चानुमानाङ्गं गृहीतः प्रतिपद्यते ।
ग्रहणं चास्य नान्यत्र नास्तितानिश्चयं विना ॥
दर्शनादर्शनाभ्यां हि नियमग्रहणं यदि ।
तदप्यसदनग्नौ हि धूमस्येष्टमदर्शनम् ॥
अनग्निश्च कियान्सर्वं जगज्ज्वलनवर्जितम् ।
तत्र धूमस्य नास्तित्वं नैव पश्यन्त्ययोगिनः ॥
तदेवं नियमाभावात्सति वा तद्ग्रहासम्भवात् ।
अनुमानप्रमाणत्वदुराशा परिमुच्यताम् ॥
अनुमानविरोधो ऽपि यदि चेष्टविघातकृत् ।
विरुद्धाव्यभिचारी वा सर्वत्र सुलभोदयः ॥
अत एवानुमानानामपश्यन्तः प्रमाणताम् ।
तद्विस्रम्भनिषेधार्थमिदमाहुर्मनीषिणः ॥
हस्तस्पर्शादिना ऽन्धेन विषमे पथि धावता ।
अनुमानप्रधानेन विनिपातो न दुर्लभः ॥

अपि च ।

यत्नेनानुमितो ऽप्यर्थः कुशलैरनुमातृभिः ।
अभियुक्ततरैरन्यैरन्यथैवोपपाद्यते* ॥

अत्राभिधीयते । किमयमनुमानस्वरूपाक्षेप एव क्रियते उत तत्तत्तार्किकोपलक्षिततल्लक्षणाक्षेप इति तत्रानुमानस्वरूपं चाशक्यनिह्नवमेव सर्वलोकप्रसिद्धत्वात् ।

अबलाबालगोपालहालिकप्रमुखा अपि ।
बुध्यन्ते नियतादर्थादर्थान्तरमसंशयम् ॥
अनुमानापलापे तु प्रत्यक्षादपि दुर्लभा ।
लोकयात्रेति लोकाः स्युर्लिखिता इव निश्चलाः ॥

प्रत्यक्षदृष्टमपि पदार्थजातं तज्जातीयत्वलिङ्गव्यापारेण सुखसाधनम् इतरकारणमिति वा निश्चित्य तदुपाददते जहति वा लौकिकाः । अथाविचारितरमणीयतैव तत्त्वं न तु लक्षणनियमः शक्यक्रियस्तस्येति लक्षणाक्षेपो ऽयमुच्यते सो ऽप्ययुक्तः यतः ।

---

* भामत्याम् । अ॰ २ पा॰ १ सू॰ ११ ।

यं कं चिदर्थमालोक्य यः कश्चिन्नावगम्यते ।
कं चिदेवाक्षिपत्यर्थमर्थः कश्चिदिति स्थितिः ॥
तच्च वस्तुस्वभावो ऽयमिति पादप्रसारिका ।
दृश्यते ह्यविनाभूतादर्थादर्थान्तरे मतिः ॥
अतो यद्दर्शनाद्यच्च प्रतीतिरुपजायते ।
तयोरस्त्यर्थयोः कश्चित्संबन्ध इति मन्महे ॥
तदात्मतातदुत्पत्ती न श्रद्दधति तद्विदः ।
साहचर्यं तु सम्बन्ध इति नो हृदयङ्गमम् ॥
तस्मिन्सत्येव भवने न विना भवनं ततः ।
अयमेवाविनाभावो नियमः सहचारिता ॥
किंकृतो नियमो ऽस्यास्मिन्निति चेदेवमुत्तरम् ।
तदात्मतादिपक्षे ऽपि नैष प्रश्नो निवर्तते ॥
ज्वलनाज्जायते धूमो न जलादिति का गतिः ।
एवमेवैतदिति चेत्साहचर्ये ऽपि तत्समम् ॥
तर्कस्य यावान्विषयः स तावति निरूप्यते ।
वस्तुस्वभावभेदे तु न तस्य प्रभविष्णुता ॥
अयं च विषमो युक्तोयदुक्तं नियमाद्विना ।
नार्थादर्थान्तरे ज्ञानमतस्तस्य प्रकल्पनम् ॥

ततः परं तु नियमो ऽप्येष किंकृत इति न युक्तिः प्रभवति तादात्म्यतदुत्पत्त्योरनुपपन्नत्वादतो नियम एव विरच्यते । न च प्रतिभामात्रमानुमानिकी प्रमितिरिति वक्तुं युक्तम् । नियतात्कुतश्चिदेव वस्तुनि प्रतीतिदर्शनादित्युक्तत्वात् । नियमश्च यद्यगृहीत एव प्रतीत्यङ्गं भवेन्नारिकेलद्वीपनिवासिभिरपि धूमदर्शनात्कृशानुरनुमीयेत न चैवमस्तीति नियमग्रहणमपीक्षणीयम् । यत्तु विकल्पितम् अशक्यं तद्ग्रहणमिति । तत्र के चिदाचक्षते मानसं प्रत्यक्षं प्रतिबन्धग्राहीति । प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यामनलसहचरितमनग्नेश्च व्यावर्तमानं धूममुपलभ्य विभावसौ नियतो धूम इति मनसा प्रतिपद्यते ।

मनश्च सर्वविषयं केन वा नाभ्युपेयते ।
असन्निहितमप्यर्थमवधारयितुं क्षमम् ॥

न च सकलत्रिभुवनविवरनिरुद्धधूमाग्निव्यक्तिसार्थसाक्षात्करणमुपयुज्यते ज्वलनत्वादिसामान्यपुरःसरतया व्याप्तिग्रहणात् । यत्तूक्तं सामान्यं वास्तवं नास्तीति तच्छब्दार्थचिन्ताप्रसङ्गे प्रतिसमाधास्यते । अपरे पुनः योगिप्रत्यक्ष-कल्पं यौक्तिकं सम्बन्धग्राहि प्रत्यक्षं प्रतिपेदिरे किल धूमत्वाग्नित्वसामान्य-पुरस्कारेण व्याप्यव्यापकयोरन्वयो नाम गृह्यताम् । व्यतिरेकस्त्वनग्निभ्यो धू-मस्य ग्रहीतव्यः । अनग्नयश्चातिविततः न च तेष्वनग्नित्वं नाम सामान्य-मस्ति । तेन समस्तत्रैलोक्यान्तर्गताग्न्यनग्निगतान्वयव्यतिरेकग्राहिप्रत्यक्षव्य-तिरेकेण न प्रतिबन्धो ऽवधृतो भवेद् अनवधृतश्च न प्रमाङ्गमस्ति च प्रमेति युक्तं बलात्प्रतिबन्धग्राहकमेकस्मिन् क्षणे प्रत्यक्षमिदमशेषव्यक्तिविषयमसंवे-द्यमानमपि कल्पितमिति यौक्तिकमुच्यते । अन्ये पुनः अत एव तत्कल्पनाभ-याद्भूयोदर्शनपरिच्छिन्नसामान्यपुरःसरान्वयमनपेक्षितव्यतिरेकनिश्चयमेव लिङ्गं गमकमभ्युपागमन् । यथोक्तम् । मम त्वदृष्टिमात्रेण गमकाः सहचारिणः इति । अयमाशयः ।

भूयोदर्शनतस्तावदुदेति मतिरीदृशी ।
नियतो ऽयमनेनेति सकलप्राणिसाक्षिका ॥

तावता च गमकत्वमौत्सर्गिकं सिध्यति मीमांसकानां तु विपक्षे दर्शनं बाधकः प्रत्ययः न च सो ऽस्ति नाद्य यावदनग्नौ धूमो दृष्टः । अनु-त्पन्ने ऽपि बाधके तदाशङ्कनमयुक्तमित्युक्तं तैः । *दोषज्ञाने त्वनुत्पन्ने नाशङ्का निष्प्रमाणिकेति । एतत्तु न चारु । व्यतिरेकनिश्चयमन्तरेण प्रतिबन्धग्रह-णानुपपत्तेरित्युक्तत्वात् । ज्ञापकत्वाद्धि नियमः स्वग्रहणमपेक्षते । नियम-श्चायमुच्यते यत्तस्मिन्सति भवनं ततो विना न भवनमिति भूयोदर्शनं तच्च तस्मिन्त्सति भवनमित्यन्वयमात्रपरिच्छेदादर्धगृहीतो नियमः स्यात् ततो विना न भवनमित्यस्यार्थस्यापरिच्छेदादिति । अपरे पुनः अनग्नित्वसामा-न्यमन्तरेणापि योगिप्रत्यक्षकल्पनामकुर्वन्त एव मानसप्रत्यक्षगम्यमन्वयव्य-तिरेकमाहुः । धूमाग्निसामान्ये तावत्सहचरिते उपलब्धे तद्वत्तदभावावपि सहचरितावुपलभ्येते एव । धूमत्वसामान्यस्यानग्नौ जलादावदर्शनात् । सर्व-गतत्वे ऽपि सामान्यानां वृत्तिभेदो नियामक इति वक्ष्यते । यद्यपि चान-

* तन्त्रवार्तिके द्वितीयसूत्रे श्लो॰ ६० ।

ग्नित्वाद्यभावसामान्यं नास्ति तथा ऽपि प्रतिषेध्याग्नित्वसामान्यानुगमसिद्धेरेव तदभावानुगमग्रहणं सिध्यति सकलव्यक्तिज्ञानमनङ्गं व्याप्तिनिश्चये ।

भावसामान्ययोर्यद्वत्तथैव तदभावयोः ।
भावयोः साहचर्यं यदन्वयं तत्प्रचक्षते ॥
व्यतिरेकं तु मन्यन्ते साहित्यं तदभावयोः ।
साध्यसाधनभावस्तु भवेद्यचाप्यभावयोः ॥
तयोरेवान्वयस्तत्र व्यतिरेकस्तु भावयोः ।

तदेवमभावान्वयवद्भावव्यतिरेको ऽपि प्रत्यक्षगम्यो भवत्येव ।

इयानेव विशेषस्तु भावयोर्यादृशी ययोः ।
व्याप्यव्यापकता सैव व्यत्यस्ता तदभावयोः ॥

अभावयोस्तु गम्यगमकभावे भावयोर्व्याप्तिव्यत्ययो द्रष्टव्यः । एवं च प्रतिषेध्यानुगमपूर्वकसामान्यभावद्वयानुगमप्रत्ययोपपत्तेरन्वयतद्व्यतिरेकनिश्चये ऽपि न योगिप्रत्यक्षमुपयुज्यते भावाभावसाहचर्यमवधार्य मनसा नियमज्ञानसिद्धेरित्यलं निर्बन्धेन । तस्मान्नियमवत्तद्ग्रहणोपायो ऽप्यस्तीति सिद्धम् । गृहीते नियमे यावत्पुनः क्वचिद्धर्मिणि धूमादेर्लिङ्गस्य ग्रहणं न वृत्तं तावन्न भवति लिङ्गिनो ऽवगतिरिति सम्बन्धग्रहणकालापेक्षया द्वितीयं तल्लिङ्गदर्शनमपेक्षितव्यम् । सैवेयं पक्षधर्मतोच्यते । पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकनिश्चये सत्यपि प्रत्यक्षागमविरोधेन प्रतिपक्षोपनिपातेन वा न गमकत्वमिति तदपरं लक्षणद्वयमुपदिष्टम् अबाधितविषयत्वम् असत्प्रतिपक्षत्वं चेति । तदेवमनुभवसिद्धत्वादनुमानस्वरूपमिव तस्य लक्षणमपि तान्त्रिकविरचितमवाचकं लक्षणं तत्स्वयमनवद्यमावेद्यताम् । न तु तद्द्वेषेण लक्ष्यमप्यनुमानं निह्नोतुं युक्तम् । यत्पुनरभाणि प्रमाणस्य गौणत्वादनुमानादर्थनिश्चयो दुर्लभ इति तन्न बुद्ध्यामहे । न हि प्रमाणस्य किं चिद्गौणत्वमिह पश्यामः । पक्षधर्मादिपदानि यदि नाम व्याख्यातृभिर्गौणानि प्रयुक्तानि किमेतावता प्रमाणं गौणीभवेत् । शब्दान्तरेण हि तल्लक्षणाभिधाने न कश्चिद्गौणतादिप्रमादः । यदप्यवादि विशेषे ऽनुगमाभावात्सामान्ये सिद्धसाधनादिति तदप्यसाधु । साध्यस्य मत्वर्थस्य दर्शितत्वात् । यदपि अवस्थादेशकालादिभेदादित्यभ्यधायि तदपि न भयावहम् । सम्यगवधृतायां व्याप्तौ विप्लवाभावात् । प्रमातुरेव तत्र तत्रापराधो

नानुमानस्येति । यदपि व्याहारि विरुद्धानुमानविरोधयोः सर्वत्र सम्भवात्कुत्र चिच्च विरुद्धाव्यभिचारिण इष्टविघातकृतश्च सुलभत्वादिति । तदप्यालजालम् । प्रयोजकहेतौ प्रयुक्ते सत्येवम्प्रायाणामनवकाशत्वात् ।

सद्वितीयप्रयोगास्तु न भवन्ति प्रयोजकाः ।
उत्प्रेक्षामात्रमूलत्वाद्धेत्वाभासा भवन्ति ते ॥

इति वक्ष्यामः ।

न विशेषविरुद्धश्च न चास्तीष्टविघातकृत् ।
हेतौ सुप्रतिबद्धे हि नैताः सन्ति विडम्बनाः ॥
तादृशा चानुमानेन पुंसो ऽर्थमधिगच्छतः ।
नान्धेन तुल्यता हस्तस्पर्शानुमितवर्त्मना ॥
यत्नेनानुमितो यो ऽर्थः कुशलैरनुमातृभिः ।
अभियोगशतेनापि सो ऽन्यथा नोपपाद्यते ॥

सुशिक्षिततराः प्राहुः द्विविधमनुमानम् । किं चिदुत्पन्नप्रतीति किं चिदुत्पाद्यप्रतीति ईश्वराद्यनुमानं तु उत्पाद्यप्रतीति ।

तत्र धूमानुमानादेः प्रामाण्यं केन नेष्यते ।
अतो हि साध्यं बुध्यन्ते तार्किकैरक्षता अपि ॥
यत्त्वात्मेश्वरसर्वज्ञपरलोकादिगोचरम् ।
अनुमानं न तस्येष्टं प्रामाण्यं तत्त्वदर्शिभिः ॥
ऋजूनां जायते तस्मान्न तावदनुमेयधीः ।
यावत्कुटिलितं चेतो न तेषां विटतार्किकैः ॥
एवं तु कथयद्भिस्तैः परं नास्तिक्यमात्मनः ।
ख्याप्यते स्म जडत्वं वा नानुमानाप्रमाणता ॥

न हि सम्बन्धग्रहणोपायवैचित्र्यादप्रमाणता भवितुमर्हति ।

आगमेनानुमानेन तर्कव्युत्पादनेन वा ।
प्रत्यक्षेण गृहीतो वा सम्बन्धो न विशिष्यते ॥
ईश्वराद्यनुमानानां तत्प्रसङ्गे सविस्तरम् ।
दृढिमानं च वक्ष्याम इत्यलं बहुभाषितैः ॥

प्रमाणमुपगम्यतां तदनुमानमेवंविधै-
रविप्लुतपराक्रमं भवदुदीरितैर्दूषणैः ।
अनभ्युपगमे पुनर्विगतचेष्टिताः प्राणिनो
भवेयुरुपलोपमा इति हि पूर्वमावेदितम् ॥

अथेदानीं सूत्रमनुसरामः । तत्पूर्वकमित्यादि । अनुमानमिति लक्ष्यनिर्देशः । तत्पूर्वकमिति लक्षणम् । तदिति सर्वनाम्ना प्रक्रान्तं प्रत्यक्षमवमृश्यते तत् पूर्वं कारणं यस्य तत्तत्पूर्वकम् । एतावत्युच्यमाने निर्णयोपमानादौ तत्पूर्वके प्रसङ्गो न व्यावर्त्तते इति तद्व्यावृत्तये द्विवचनान्तेन विग्रहः प्रदर्शयितव्यः । ते द्वे प्रत्यक्षे पूर्वं यस्येति यदेकमविनाभावग्राहि प्रत्यक्षं व्याख्यातं यच्च द्वितीयं लिङ्गदर्शनं ते द्वे प्रत्यक्षे अनुमानस्यैव कारणं नोपमानादेः । तत्र प्रतिबन्धग्राहि प्रत्यक्षं स्मरणद्वारेण तत्कारणं लिङ्गदर्शनं तु स्वत एव । ननु प्रत्यक्षमात्रस्य प्रकृतत्वात्प्रकृतावमर्शित्वाच्च सर्वनाम्नः कुतो ऽयं विशेषप्रतिलाभः । उच्यते । उदाहरणसाधर्म्यात्साध्यसाधनं हेतुरिति वक्ष्यते । हेतुरेव चानुमानं यदिह लक्ष्यं निर्दिष्टम् । न चागृहीतमुदाहरणसाधर्म्यं तद्वैधर्म्यं वा साध्यसाधनं भवतीति तद्ग्रहणोपायो ऽपेक्षितव्यः । प्रत्यक्षव्यतिरिक्ततदवगमोपायपरिकल्पने चानवस्थादूषणमसकृदभिहितमिति प्रत्यक्षस्यैव तदुपायत्वमतः अनुमानकारणभूतप्रत्यक्षापेक्षया प्रत्यक्षमात्रप्रक्रमे ऽपि सर्वनाम्ना तद्विशेष आक्षिप्यते यत्प्रतिबन्धग्राहि प्रत्यक्षं यच्च द्वितीयं लिङ्गदर्शनमिति । ननु प्रत्यक्षविशेषद्वयपूर्वकत्वमनुमानाभासेष्वपि सव्यभिचारविरुद्धादिषु सम्भवतीत्यतिव्याप्तिः । मैवम् । हेतुलक्षणेन साध्यसाधनग्रहणेन तत्प्रतिक्षेपात् प्रतिबन्धस्वरूपं हि तत्रैव निपुणमभिधास्यते इह तु तद्ग्रहणोपायमात्रमुच्यते सम्यक्प्रवृत्ते च प्रतिबन्धग्राहिणि प्रत्यक्षे व्याप्तिविप्लवाभावान्नानुमानाभासप्रसङ्गः । सामान्यलक्षणानुवादेन च विशेषलक्षणे वर्ण्यमाने तत एव प्रमाणाभासव्युदाससिद्धेः केवलमिदानीं समानजातीयोपमानादिव्यवच्छेदो वचनीय इति स एव तत्पूर्वकपदेनोपात्तः अर्थोत्पन्नमव्यभिचारि व्यवसायात्मकमिति फलविशेषणानां सर्वप्रमाणेष्वनुवृत्तेः ।

युगपच्च क्व चिन्नास्ति व्यापारः शब्दलिङ्गयोः ।
अतो नाव्यपदेशत्वविशेषणमिहार्थवत् ॥

द्वयोरपि च शब्दलिङ्गयोः ज्ञापकत्वेन स्वरूपग्रहणापेक्षत्वाज् ज्ञानायौगपद्येन च युगपद्ग्रहणासम्भवात् । नन्वेवं निरस्यतामतिव्याप्तिः अव्याप्तिस्तु कथं निरसिष्यते आगमादिपूर्वकाणामनुमानानामसंग्रहात् । तेष्वपि मूलभूतं प्रत्यक्षमेव कारणमिति केचिदाहुः । यथोक्तम्* ।

यद्याप्यनुमिताल्लिङ्गाल्लिङ्गिनि ग्रहणं भवेत् ।
तथापि मौलिकं लिङ्गं प्रत्यक्षादेव गम्यते ॥

इति । यद्वा प्राधान्याभिप्रायेण प्रत्यक्षपूर्वकत्वमुच्यते न नियमार्थमिति नाव्याप्तिः । तानीति वा पुनस्तावदवबोधाय विग्रहः कर्तव्यः तानि प्रत्यक्षादीनि पूर्वं यस्येति । यद्यपि प्रत्यक्षमेव लक्ष्यत्वेन प्रस्तुतं तथा ऽपि व्यवच्छेद्यतया ऽनुमानादीनामपि प्रकृतत्वं न वार्यते । अत्र चोदयन्ति । तदिति करणावमर्शो वा स्यात् फलावमर्शो वा । करणावमर्शे इन्द्रियादिकरणपूर्वकं ज्ञानं तत्फलं तत्पूर्वकं चानुमानमिति पूर्वशब्दस्य द्विः पाठः स्यात् । स चाश्रुत्वा कल्पनीयः फलावमर्शे तु प्रत्यक्षफलपूर्वकमनुमानमिति तत्पूर्वकशब्दस्य फलवचनस्यानुमानशब्देन करणवाचिना सह सामानाधिकरण्यं न स्यात्तत्पूर्वकमनुमानमिति प्रत्यक्षफलेन हि लिङ्गदर्शनेन परोक्षार्थप्रतिपत्तिरुपजन्यते सा चानुमानफलं नानुमानमिति । उच्यते । उभयथा ऽपि न दोषः । करणावमर्शे तावदिन्द्रियादिकरणपूर्वकं तत्फलं लिङ्गदर्शनं यत् तदेव परोक्षार्थप्रतिपत्तौ करणमनुमानमिति न द्विः पूर्वकशब्दस्य पाठ उपयुज्यते । फले ऽप्यवमृश्यमाने प्रत्यक्षफललिङ्गदर्शनपूर्वकं यदविनाभावस्मरणं तदनुमानं करणमेव ततः परोक्षार्थप्रतिपत्तेः । यदुक्तं प्रत्युत्पन्नकारणजन्या स्मृतिरनुमानमिति स्पष्टमेव सामानाधिकरण्यम् । फले वा अनुमानशब्दं वर्णयिष्यामः अनुमितिरनुमानमिति । यतःशब्दं वा अध्याहरिष्यामः प्रत्यक्षफलपूर्वकं परोक्षार्थप्रतिपत्तिरूपं फलं यतो भवति तदनुमानमिति । अत्र हि प्रथमं लिङ्गदर्शनं ततः प्रतिबन्धस्मरणं ततः केषांचिन्मते परामर्शज्ञानं ततः साध्यार्थप्रतीतिस्ततः प्रत्यक्षलक्षणावसरवर्णितेन क्रमेण हेयादिज्ञानमितीयति प्रतीतिकलापे यथोपपत्ति कार्यकारणभावो वक्तव्य इत्येवं तत्पूर्वकपदमेव केवलमनुमानलक्षणमिति गुरवो वर्णयां चक्रुः । अन्ये पुनः उपमानाद्यतिव्याप्तिव्युदासाय

* तन्त्रवार्तिके अनुमानग्रन्थे श्लो॰ १७१ ।

त्रिविधग्रहणं व्याख्यातवन्तः । तत्पूर्वकमनुमानमित्युच्यमाने सति उपमानादौ प्रसङ्ग इति त्रिविधग्रहणम् । लिङ्गं वक्ष्यमाणकार्यादिभेदाद्वा त्रिविधं पक्षधर्मादिरूपत्रययोगाद्वा त्रिरूपं त्रिविधमुच्यते । लिङ्गे च त्रिविधे सति तदालम्बनज्ञानमुपचारात्त्रिविधमभिधीयते । तेन प्रत्यक्षपूर्वकं त्रिविधलिङ्गालम्बनज्ञानमनुमानमित्युक्ते सति नातिव्याप्तिः । ननु पूर्ववदादिभिः शब्दैः कार्यादिभेदवर्णनं ज्ञास्यामः पक्षधर्मादिरूपत्रयं तु कथमेभिः शब्दैः प्रतिपाद्यते इति । अत्राहुः वादादिकथात्रये ऽपि पूर्वमुपादीयमानत्वात्पक्षः पूर्वशब्देनोच्यते सो ऽस्यास्त्याश्रयत्वेनेति पूर्ववल्लिङ्गमित्येवमनेन पदेन पक्षधर्मत्वमुक्तं भवति । पक्षे उपयुक्ते सति शेषः सपक्षो भवति सो ऽस्यास्त्याश्रयत्वेनेति शेषवत् । एवमनेन सपक्षे वृत्तिरुक्ता भवति । सामान्यतोदृष्टमित्यनेन विपक्षाद्व्यावृत्तं लिङ्गमुच्यते । कथम् । अकारप्रश्लेषात् सामान्यतो ऽदृष्टमिति तिष्ठतु तावद्विशेषः सामान्यतो ऽपि न दृष्टम् । क्वेति पक्षसपक्षयोर्वृत्तेरुक्तत्वात्परिशेषाद्विपक्षे सामान्यतो ऽपि न दृष्टमित्यत्रतिष्ठते इत्थं त्रिरूपं लिङ्गमेभिः शब्दैरुक्तं भवति । तदालम्बनं ज्ञानमनुमानम् ।

तदेवं लक्षणे कश्चित्सर्वं सूत्रमयोजयत् ।
एवं तु व्यापितं न स्यात्सूत्रकारस्य कौशलम् ॥

किं च पञ्चलक्षणमिह शास्त्रे अभ्युपगम्यते इति त्रिरूपे तस्मिन्वर्ण्यमाने कालात्ययापदिष्टप्रकरणसमयोः प्रसङ्गो न व्यावर्त्तते इति । तस्मात्तत्पूर्वकपदमेव लक्षणप्रतिपादनार्थमनवद्यम् ॥

त्रिविधग्रहणं तस्य विभागप्रतिपादकम् ।
भेदाः पूर्ववदित्यादिग्रन्थेन कथितास्त्रयः ॥
तत्पूर्वकपदोद्गीतनिर्मलन्यायलक्षणाः ।
परिम्लानादरो ऽन्यत्र सूत्रकृद्वाक्यलाघवे ॥
विभागवचनात्सिद्धं त्रैविध्यं स्वगिरा भवेत् ।
तथा च सिद्धशब्दान्तच्छलेष्वेवमदीदृशत् ॥

पूर्ववदिति यत्र कारणेन कार्यमनुमीयते यथा जलधरोन्नत्या भविष्यति वृष्टिरिति । अत्र चोदयन्ति । पूर्वं हि कारणमुच्यते । पूर्वमस्यास्तीति पूर्ववत्कार्यं वक्तुं तेन कार्यात्कारणानुमानमिहोदाहर्तव्यं न कारणात्कार्यानु-

मानम्। न च कारणेन कार्यमनुमातुमपि पार्यते कार्यस्य तावत्पक्षत्वमयुक्तम् । सिद्धासिद्धिविकल्पानुवृत्तेः । सिद्धे हि कार्ये किमन्यदनुमेयम् असिद्धे खपुष्पवन्न पक्षत्वम् । अपि चास्ति कार्ये कारणस्यास्तित्वादिति व्यधिकरणो हेतुः अनित्यः शब्दः काकस्य कार्ष्ण्यादितिवत् । सत्तायां च साध्यायां भावधर्मस्य हेतोरसिद्धत्वम् अभावधर्मस्य विरुद्धत्वम् उभयधर्मस्यानैकान्तिकत्वमिति कथं साधयितुं शक्यते तदुक्तम् ।

नासिद्धे भावधर्मो ऽस्ति व्यभिचार्युभयाश्रयः ।
धर्मो विरुद्धो भावस्य सा सत्ता साध्यते कथम् ॥ इति ।

न च कारणमात्रस्य हेतुत्वं युक्तं विना च प्रतिबन्धादिना व्यभिचारसम्भवात् । कारणविशेषश्च न कश्चिद्विपश्चिता ऽपि निश्चेतुं शक्यः चलदचलविपुलवपुषामुत्पलदलमलीमसत्विषामपि पयोमुचाममुक्तपयसामुपरमदर्शनात् ।

यदि त्वन्त्यदशावर्ति कारणं लिङ्गमिष्यते ।
व्याप्तिस्मरणवेलायां कार्यप्रत्यक्षता भवेत् ॥

ननु सौगतैरपि कारणात्कार्यानुमानमङ्गीकृतमेव ।

हेतुना यः समग्रेण कार्योत्पादो ऽनुमीयते ।
अर्थान्तरानपेक्षित्वात्स स्वभावो ऽनुवर्णितः ॥

इति । भ्रान्तस्त्वो देवानांप्रियः । उत्पाद्यते ऽस्मादित्युत्पादो योग्यता कथ्यते सा चात्रानुमेया । अत एव तस्य वस्तुनो ऽनन्यत्वात्स्वभावानुमानमिदमिष्यते स स्वभावो ऽनुवर्णित इति । अत्राहुः सर्वमिदमविदितानुमानप्रयोगक्रमस्य दुर्मतेश्चोद्यम् । न कार्यमत्र पक्षीक्रियते न सत्ता साध्यते न व्यधिकरणो हेतुः प्रयुज्यते अपि तु पयोधरा एव धर्मिणः अदूरकालभाविन्या वृष्ट्या तद्वन्तः साध्यन्ते विशिष्टोन्नतिरूपधर्मादियोगेनेति न पूर्वकथितदोषावसरः । यथा अग्निमानयं धूमः बहुलपाण्डुतादिधर्मयोगित्वान्महानसावधृतधूमवदिति । धूम एवाग्निमत्तया ऽनुमीयते एवं समनन्तरोत्पादितवृष्टयो ऽमी जीमूताः सातिशयोन्नत्यादिधर्मयोगित्वात्पूर्वोपलब्धपर्जन्यवद् इति जलधरा एव भविष्यद्वृष्टिमत्तया ऽनुमीयन्ते यथाह भट्टः ।

तस्माद्धर्मविशिष्टस्य धर्मिणः स्यात्प्रमेयता ।
सा देशस्याग्नियुक्तस्य धूमस्यान्यैश्च कल्पिता* इति ॥

* तन्त्रवार्तिके अनुमानपरिच्छेदे श्लो॰ ४७ ।

यत्तु पूर्वं कारणमुच्यते इति तत्सत्यम् । पूर्वमस्यास्तीति पूर्व-वत्कारणगतमुन्नतत्वादिधर्मजातमुच्यते तदेव लिङ्गमिति ग्रन्थदोषो ऽपि न कश्चित् । न च कारणमात्रस्य हेतुत्वं ब्रूमो येनास्य विधुरप्रत्ययोपनिपाता-दिकृतो व्यभिचारः स्यात् । अपि च विशिष्टमेव कारणं हेतुः न च कारण-विशेषो दुरवगमः ।

> गम्भीरगर्जितारम्भनिर्भिन्नगिरिगह्वराः ।
> रोलम्बगवलव्यालतमालमलिनत्विषः ॥
> त्वङ्गत्तडिल्लतासङ्गपिशङ्गोत्तुङ्गविग्रहाः ।
> वृष्टिं व्यभिचरन्तीह नैव प्रायः पयोमुचः ॥
> अनभ्युपगमे चैवमनुमानस्य जीवितम् ।
> न स्याद्धूमविशेषाणामपि बोद्धुमशक्तितः ॥

यदपि कार्यप्रत्यक्षत्वमाशङ्कितं तदप्ययुक्तम् । न ह्यत्र वृष्ट्यनुमा-नसमये एव शिरसि सलिलकणाः पतन्तः पयोदमुक्ता दृश्यन्ते । परोक्षे लिङ्गिनि ज्ञानमनुमानमिति च विशेषणोपादानात् । यत्र तत्र न तदानीमेव वृष्टिः प्रत्यक्षीभवति तदुदाहरणं भविष्यति । अपि च अनुपजातावयवक्रिय-तया ऽनाशङ्क्यमानविनाशेऽन्त्यतन्तौ जातया क्रियया पटनिष्पत्त्यनुमाने क्रिय-माणे पटप्रत्यक्षताकाले व्यवधानसम्भवात् । तथा हि । एकतस्तावद् अन्त्य-तन्तौ क्रियादर्शनम् अविनाभावस्मरणम् परामर्शज्ञानम् अनुमेयप्रतीतिरिति चत्वारः क्षणाः अन्यतस्तु क्रिया क्रियातो विभागः विभागात्पूर्वसंयोगनि-वृत्तिः ततः उत्तरसंयोगोत्पादः ततः पटनिष्पत्तिः निष्पन्ने पटे क्षणान्तरे रूपादिगुणारम्भः रूपादिजन्मनि पटस्य समवायिकारणत्वात् कारणस्य कार्यादवश्यं पूर्वकालभावित्वम् । अतो निष्पन्नो ऽपि नूनमेकस्मिन् क्षणे नीरूपः पटो भवतीति न तदैव प्रत्यक्षः । ततः क्षणान्तरे रूपोत्पादाद्रूपवद् द्रव्यमिन्द्रियसन्निकर्षात्प्रत्यक्षं भविष्यतीत्यतिबहव एते क्षणा अतो न कार्य-
न्यथ-
त्वम् । नापि विधुरप्रत्ययादिना कार्यानुत्पत्तिरनुत्पन्नावयवक्रियत्ववि-
स्वरूपमवधा-
तद्विनाशानाशङ्कनात्क्रियातश्चोत्तरोत्तरकार्याणामवश्यम्भावि-
वर्तते इति पूर्ववदनु-
यः समयेणेत्यादिना योग्यतानुमानं व्याख्यातं तद-
पर्वते धूमाग्न्यनुमानम् । ननु

प्यसाधु स्वभावानुमानस्य निरस्तत्वात् । लोकश्च कारणादविकलात्कार्यमेव कल्पयति न योग्यतामित्यलं प्रसङ्गेन । शेषवदिति यत्र कार्येण कारणमनुमीयते यथा नदीपूरेणोपरितने देशे वृष्टिरिति । अत्रापि वृष्टिमदुपरितनदेशसंसर्गलक्षणो नदीधर्मः तद्धर्मेणैव विशिष्टेन पूर्णतादिना ऽनुमीयते । वृष्टिमत्पृष्ठदेशसंसृष्टा इयं नदी फेनिलकलुषत्वादिविशिष्टपूरोपेतत्वात् पूर्वोपलब्धैवंविधधुनीवत् । अयं देशो वा वृष्टिविशिष्टदेशान्तरसंसृष्टः विशिष्टनदीपूरवत्त्वेनानुमीयते इति प्राक्तनवैयधिकरण्यादिचोद्यचक्रस्येहापि नास्ति प्रसरः । फलतस्त्वियं वाचोयुक्तिः कार्येण कारणमनुमीयते इति परमार्थतस्तु धर्मी धर्मवत्त्वेन धर्मवाननुमीयते इति स्थितिः । यदाह भट्टः* ।

स एव चोभयात्मा ऽयं गम्यो गमक एव च ।
असिद्धेनैकदेशेन गम्यः सिद्धेन बोधक इति ॥

यत्तु सेतुभङ्गहिमविलयनादिनापि नदीपूरोपपत्तिर्दृष्टेति तत्राप्युच्यते ।

आवर्तवर्त्तनाशालिविशालकलुषोदकः ।
कल्लोलविकटास्फालस्फुरत्फेनच्छटाञ्चितः ॥
वहद्बहलशैवालवनशाद्वलसंकुलः ।
नदीपूरविशेषो ऽपि शक्येत न निवेदितुम् ॥
प्रमातुरपराधो ऽयं विशेषं यो न पश्यति ।
नानुमानस्य दोषो ऽस्ति प्रमेयाव्यभिचारिणः ॥
रोधोपघातसादृश्यव्यभिचारनिबन्धनम् ।
अनुमानाप्रमाणत्वमतो वक्तुमसंगतम् ॥
पारम्पर्येण वृष्टिश्च नदीपूरस्य कारणम् ।
पतद्घनपयोबिन्दुसंदोहस्पन्दनक्रमात् ॥

सामान्यतोदृष्टं तु यदकार्यकारणभूताल्लिङ्गात्तादृशस्यैव लिङ्गिनो ऽनुमानं यथा कपित्थादौ रूपेण रसानुमानम् । रूपरसयोः समवायिकारणमेकं कपित्थादि द्रव्यं न तु तयोरन्योन्यं कार्यकारणभावः । शाक्यन[illegible] ऽपि वर्त्तमानयोः क्षणयोरितरेतरकार्यकारणता न सम्भवत्येव [illegible]क्ता* इति ॥

---

* श्लोकवार्तिके अनुमानग्रन्थे श्लो॰ २४ ।

रूपवत्त्वेन रसवत्तानुमानाद् असिद्धादिचोद्यानां पूर्ववदनवकाशो वक्तव्यः । यत्पुनर्भाष्यकारेण भास्करस्य देशान्तरप्राप्त्या गत्यनुमानमुदाहृतं तदयुक्तम् । देशान्तरप्राप्तेर्गतिकार्यत्वात्कार्येण कारणानुमानं शेषवदेवेदं स्यात् । अपि च देशान्तरप्राप्तिर्देशान्तरसंयोगः न च दशशतांशोर्देशान्तरेण शैलादिना संयोगः सम्भवति नभसा तु भवन्नपि दिशा वा दुर्लक्ष्यः प्रत्यक्षेतरवृत्तित्वात् पवनवनस्पतिसंयोगवद् मातृगर्भसंयोगवद्वा । अथ देशान्तरे तरणिदर्शनं हेतुरुच्यते तस्यापि गतिकार्यता पारम्पर्येण विद्यते एव गत्या प्राप्तिः प्राप्त्या च तच्च दर्शनमिति । अथ देशान्तरे उपवने दर्शनं पक्षीकृत्य दर्शनत्वेन च दर्शनशब्दवाच्यत्वेन च वा तस्य गतिपूर्वकत्वमनुमीयते देशान्तरे दिवाकरदर्शनं गतिपूर्वकं देशान्तरदर्शनत्वात्तच्छब्दवाच्यत्वाद्वा देवदत्तदेशान्तरदर्शनवदिति तथा ऽपि पारम्पर्येण गतिकार्यता न निवर्तते एव । न हि दर्शनत्वं गोत्वादिवत्सामान्यमस्ति किं तु भावप्रत्ययेनाच दर्शनोत्पादिका शक्तिरुच्यते सा च नातीन्द्रिया नित्या का चिद् अपि तु स्वरूपसहकारिस्वभावैवेति दृश्यमानं च देशान्तरप्राप्त्यात्मकमिति गतिकार्यम् । एवं दर्शनशब्दवाच्यत्वे ऽपि हेतूकृते वक्तव्यम् । गत्या देशान्तरप्राप्तिः जन्यते तया तच्च दर्शनं तेन शब्दप्रयोगः स एव वाच्यत्वमिति भावप्रत्ययेनोक्तः तस्मात्सर्वथा गतिकार्यत्वानपायाच्छेषवदेवेदमनुमानम् ।

तदेतद्भाष्यकारीयमुदाहरणमीदृशम् ।
रूपाद्रसानुमानं तु तस्मादयुक्तमुदाहृतम् ॥
अकार्यकरणप्रायहेतूनां च प्रदर्शितः ।
भदन्तकलहे ऽस्माभिरुदाहरणविस्तरः ॥

एवं तावन्मतुव्याख्यया त्रैविध्यमनुमानस्य वर्णितम् । एतत्तु फल्गुप्रायमिव मन्यन्ते नियमात्मकसंबन्धबलादेव लिङ्गस्य गमकत्वमुक्तं न कार्यादिस्वरूपेण तत्किमीदृशत्रैविध्येन दर्शितेनेति वतिप्रत्ययमाश्रित्यान्यथा व्याचक्षते । पूर्ववदिति अत्र संबन्धग्रहणकाले लिङ्गलिङ्गिनोः प्रत्यक्षतः स्वरूपमवधार्य पुनस्तादृशेव लिङ्गेन तादृगेव लिङ्गी गम्यते तत्पूर्वेण तुल्यं वर्तते इति पूर्ववदनुमानम् । यथा महानसे धूमाग्नी सहचरितौ दृष्ट्वा पुनः पर्वते धूमाग्न्यनुमानम् । ननु प्रत्यक्षप्रतीत्या विषयगतसकलविशेषसाक्षात्कर-

णत्तमया तुल्या नानुमानिकी मतिरिति कथं क्रियातुल्यत्वं तदभावात्कथं वतिः। सत्यमेवम्। तथापि वन्हेरेव तादृशस्य वैलक्षण्यापादकविशेषावच्छिन्नस्य लिङ्गेन ग्रहणाददूरविप्रकर्षेण क्रियातुल्यत्वमुपपत्स्यते। शेषवन्नाम परिशेषः स च प्रसक्तप्रतिषेधे ऽन्यत्राप्रसङ्गाच्छिष्यमाणसंप्रत्ययः। यथा क्व चित्प्रदेशे धूमेनाग्निमात्रे ऽनुमिते किमिन्धनो ऽयमग्निरिति विमर्शे प्रसक्तानां तृणपर्णकाष्ठादीनां प्रतिषेधान्मृत्पाषणादीनामप्रसङ्गाच्च गोमयेन्धनो ऽग्निः परिकल्प्यते। यथा वा शब्दे द्रव्यकर्मत्वप्रतिषेधात्सामान्यादावप्रसङ्गाच्च गुणत्वानुमानं वक्ष्यते। सामान्यतोदृष्टं तु यत्र संबन्धकाले ऽपि लिङ्गस्वरूपमप्रत्यक्षं नित्यपरोक्षमेव सामान्यतोव्याप्तिग्रहणादनुमीयते यथा शब्दाद्युपलब्ध्या श्रोत्रादि करणम्। इन्द्रियाणामतीन्द्रियत्वान्न कदा चित्प्रत्यक्षगम्यत्वम् अथ च च्छेदनादिक्रियाणां परश्वधादिकरणपूर्वकत्वेन व्याप्तिग्रहणाच्छब्दाद्युपलब्धिक्रियाणां करणपूर्वकत्वमनुमीयते। अत्र वतिव्याख्याने चोदयन्ति। पूर्ववदेवमेकमनुमानमुक्तं स्यान्न त्रिविधम्। यतो न तावदनवगतव्याप्तिकं लिङ्गं गमकं भवति विशेषाणामनन्तत्वेन च तदन्वयव्यतिरेकयोर्दुरवगमत्वात्सर्वत्र सामान्येनैव व्याप्तिग्रहणम्। यच्चेत्थं व्याप्तिज्ञानं तत्तुल्यं त्रितये ऽपि अतः सर्वं पूर्ववदेव स्याद्वतेः सर्वत्र सम्भवात्। तदेतदयुक्तम्। अवान्तरविशेषस्य सुस्पष्टस्य भावात्। व्याप्तिपूर्वकमनुमानमित्येतावता यदेकविधमुच्यते तत्सत्यम्। एवंप्रकारमेवेदं तस्मिन्सत्यपि तु साम्ये भेदान्तरसम्भवात्त्रैविध्यमस्य प्रतिपाद्यते। तथा हि। धूमज्वलनयोः पूर्वं प्रत्यक्षेण ग्रहणादिदानीं तेनैव धूमेन स एवाग्निरनुमीयते इति पूर्ववदिदमनुमानमुच्यते यत्प्रत्यक्षपूर्वकमिति प्रसिद्धम्। ननु धूमान्तरेण वह्न्यन्तरानुमानं किं न प्रत्यक्षपूर्वकम्। क एवमाह न पूर्ववदिति। कथं तर्हीदमुच्यते तेनैव धूमेनेति। जात्यभिप्रायमेतदुच्यते न व्यक्त्यभिप्रायम्। ननु सामान्यतस्तर्हि तत्परिच्छेदात्सामान्यतोदृष्टमेवेदं स्यात्। न सामान्यतोदृष्टस्य नित्यपरोक्षानुमेयैकविषयत्वात्। प्रसक्तप्रतिषेधादिना च नियतसाध्यपरिच्छेदहेतुः परिशेषानुमानमुच्यते। यथा गोमयेन्धनदहनानुमानमुदाहृतं शब्दे वा गुणत्वकल्पनम्। सामान्यतोदृष्टं तु नित्यपरोक्षविषयमुदाहृतमेव श्रोत्राद्यनुमानम्। तदेवं भेदसम्भवात्त्रिविधमनुमानमिति युक्तम्। आस्तां वोदाहरणभेदः एकत्राप्यु-

दाहरणे त्रैविध्यमभिधातुं शक्यते । यथा इच्छादिकार्यमाश्रितं कार्यत्वाद् घटवद् इत्याश्रयमात्रे साध्ये पूर्ववदनुमानम् । प्रसक्तशरीरेन्द्रियाद्याश्रयप्रतिषेधेन विशिष्टाश्रयकल्पने तदेव परिशेषानुमानम् । अनुमेयस्य नित्यपरोक्षत्वात् तदेव सामान्यतोदृष्टं च । ननु परिशेषस्य सामान्यतोदृष्टस्य च को विशेषः । उच्यते । परिशेषानुमानप्रवृत्तावन्यः पन्थाः सामान्यतोदृष्टस्यान्यः । इच्छादिकार्ये देहादिविलक्षणाश्रयं शरीरादिषु बाधकप्रमाणोपपत्तौ सत्यां कार्यत्वादिति सामान्यतोदृष्टस्य क्रमः । परिशेषानुमानस्य तु इत्थं प्रवृत्तिः इच्छादेराश्रयत्वेन प्रसक्तानि शरीरेन्द्रियमनांसि निषिध्यन्ते दिक्कालादौ च तत्प्रसक्तिर्नास्ति तत्पारिशेष्यादात्मैव तदाश्रय इति । परिशेषानुमाने च सर्वत्र नैष नियमः साध्यस्यातिपरोक्षत्वमिति गोमयाग्निकल्पनादिदर्शनात् । सामान्यतोदृष्टं तु नित्यपरोक्षविषयमेवेति सूक्तं त्रैविध्यम् । अपरे पुनः अदृष्टस्वलक्षणविषयं शक्तिक्रियानुमानं सामान्यतोदृष्टमुदाहरन्ति देवदत्तादावपि क्रियायाः परोक्षत्वात् । चलतीति प्रत्यये हि न देवदत्तस्वरूपातिरिक्तक्रियातत्त्वप्रतिभासः ।

य एव देवदत्तात्मा तिष्ठत्प्रत्ययगोचरः ।
चलतीत्यपि संवित्तौ स एव प्रतिभासते ॥

अविरलसमुल्लसत्संयोगविभागप्रबन्धविषयत्वाच्चलतीति प्रत्ययस्य न सर्वदा तदुत्पादः । कथं तर्हि नित्यपरोक्षे क्रियास्वलक्षणे ऽनुमानं क्रमते इति चेत् कार्यस्य कादाचित्कत्वेन कारणपूर्वकत्वात् परिदृश्यमानस्य द्रव्यस्वरूपस्य कारणत्वे सर्वदा कार्योत्पादनप्रसङ्गात् सर्वदा तत्स्वरूपसद्भावाद् । न च सर्वदा कार्यमुत्पद्यते इति तदतिरिक्तक्रियानुमानम् । एवं शक्तावपि द्रष्टव्यम् । क्रियाशक्तिस्वरूपस्य च नित्यपरोक्षत्वात्तददृष्टस्वलक्षणविषयमनुमानमुच्यते न तु विशेषविषयं विशेषव्याप्तिग्रहणस्यासम्भवादिति । तदिदमनुपपन्नम् । परिस्पन्दरूपस्योत्क्षेपणादिभेदवतः कर्मणः चलत्यादिप्रतीतौ प्रकाशमानत्वेन प्रत्यक्षत्वाद् न तस्य नित्यानुमेयत्वम् । संयोगविभागालम्बनत्वे तु संयुज्यते विभज्यते इति प्रतीतिः स्याद् न चलतीति यथाविषयं प्रत्ययोत्पादात् । संवेदनानुसारिणी च विषयव्यवस्था अन्यथा घटप्रत्यये ऽपि पटस्यालम्बनता स्यात् । संयोगविभागालम्बनत्वे

सति तिष्ठत्यपि चलत्प्रत्ययः प्राप्नोति तत्रापि संयोगविभागसम्भवात् । स्थाणौ च श्येनसंयोगविभागवति चलतीति प्रतिभासो भवेत् । अविरलतदु-पजनप्रबन्धे ऽपि भूतभाविनोः संयोगविभागयोः परोक्षत्वाद्वर्त्तमानयोर्ग्रहणम् । तौ च चलित्वा ऽपि स्थिते देवदत्ते स्त इति तत्रापि कथं न चलतीति प्रत्ययः ।

निरन्तरं च संयोगविभागश्रेणिदर्शनात् ।
भूमावपि भवेद्बुद्धिश्चलतीति मनुष्यवत् ॥

अथ मनुषे यत्क्रियाजन्यत्वं संयोगविभागयोस्तत्रैव चलतीत्यादि-बुद्धिः नान्यत्र देवदत्तक्रियया च तौ जन्येते न निष्क्रियया भूम्येति न तस्यां तथा प्रत्ययः । यद्येवं क्रियान्वयव्यतिरेकानुविधानात्क्रियालम्बन एवायं प्रत्ययो न संयोगविभागालम्बनः । तदालम्बनत्वे हि तयोर्द्वयवृत्तित्वाविशेषाद्विशेषे कारणं वाच्यं येन पुरुषएवायं प्रत्ययो न भूमाविति । देवदत्तक्रियाजन्य-त्वेन तु न विशेषो यतः क्रियायाः परोक्षत्वे सति तदेव न विद्मः किमसौ देवदत्ताश्रया क्रिया किं वा भूम्याश्रितेति । संयोगविभागकार्यानुमानस्योभय-त्रापि तुल्यत्वात् । न च देवदत्ते गच्छति भूमावनवरतवहद्वातसंयोगवि-भागवत्यपि वा तरङ्गिणीतीरपाषाणे चलतीति प्रत्ययो दृष्टः । तस्मात्क्रिया-विषय एव चलतीति प्रत्ययो न संयोगविभागालम्बनः । संयोगविभागा-ग्रहणे ऽपि च निरालम्बे विहायसि विहरति विहंगमे चलतीति संवेदनं दृश्यते । न च गगनसंयोगः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षेतरवृत्तित्वाद् गन्धवहमहीरुहसं-योगवद् । विततालोकावयव्याकाशस्तत्संयोगश्च पक्षिणः प्रत्यक्ष इति चेन्नैत-देवम् ।

तमालनीलजीमूतसमूहपिहिताम्बरे ।
निशीथे सान्धकारे ऽपि चलत्खद्योतदर्शनात् ॥

न तत्रालोकावयवी न च कश्चन तिमिरावयवी वा विद्यते इति केन संयोगो गृह्यते विभागो वा । भूकम्पोत्पाते च जाते चलति वसुमतीति मतिरस्ति न तत्र संयोगविभागौ गृह्येते बहुलनिशीथे च नतराम् । तस्मान्न संयोगाद्यालम्बना चलतीति मतिरपि तु क्रियालम्बनैवेति । न च नित्यप-रोक्षा क्रिया ऽनुमातुमपि शक्या कार्यस्य कारणपूर्वकत्वेन भवन्मते संबन्ध-

ग्रहणानुपपत्तेः । न हि ते द्रव्यस्वरूपं कारणमपि तु क्रियाऽऽविष्टम् । क्रियायाश्च परोक्षत्वान्न तदाविष्टद्रव्यग्रहणं सुघटमिति कारणत्वाग्रहणाद् घटादावपि दुर्घटा व्याप्तिप्रतीतिः । आत्माऽनुमाने तु नायं दोषः घटादेः कार्यस्याश्रितस्य प्रत्यक्षमुपलम्भात् । तस्मान्न कार्यानुमेया क्रिया न च संयोगानुमेया संयोगान्तं कर्मेति न्यायाद् वर्त्तमानायाः क्रियायास्तेनानुमातुमशक्यत्वात् । क्रियानुमानवादश्च सामान्यलक्षणे विस्तरेण निरस्तः । एतेन शक्त्यनुमानमपि व्युदस्तं वेदितव्यम् । पुरा च सविस्तरमतीन्द्रियशक्तिनिराकरणं कृतमेव ।

तेनादृष्टक्रियाशक्तिस्वलक्षणमिति क्षमम् ।
नेदं सामान्यतोदृष्टमिति पूर्वोक्तमेव तत् ॥
इति मतुपि वतो वा प्रत्यये वर्त्तमाने
त्रिविधमिदमिहोक्तं युक्तमेवानुमानम् ।
परकृविरचितानां लक्षणानां त्वमुष्मि-
न्सति न भवति शोभा भास्वतीवेन्दुभासाम् ॥
बौद्धोक्तप्रतिबन्धदूषणदिशा तल्लक्षणं दूषितं
भूयोदृष्टमिताऽन्वयैककरणं शोच्यं पुनः शाबरम् ।
सांख्यानां तु कुतो ऽनुमानघटनोपादानरूपा यत-
स्तेषां जातिरसौ च तद्विकृतिवद्भिन्नेति दुःस्थो ऽन्वयः ॥

इदमिदानीं चिन्त्यते । यदेतदिन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वादिना लक्षितमस्मदादिप्रत्यक्षं तत्किल प्रायशो वर्त्तमानकालविशिष्टवस्तुविषयम् । एवमिदमनुमानमपि किं तद्गोचरमेव किं वा कालान्तरपरिच्छेदे ऽपि क्षममिति तदुच्यते । त्रिकालविषयमनुमानमिति । कस्मात् त्रैकाल्यग्रहात् त्रिकालयुक्ता अर्था अनुमानेन गृह्यन्ते । भूता नदीपूरेण वृष्टिरनुमीयते सैव भविष्यन्ती मेघोन्नत्या धूमेन वर्त्तमानो ऽग्निरिति । अतश्च यन्मीमांसकैरुच्यते चोदना हि भूतं भवन्तं भविष्यन्तं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टमित्येवंजातीयकमर्थं शक्नोत्यवगमयितुं नान्यदिति तदयुक्तम् । चोदनावत्प्रमाणान्तरस्याप्येवंजातीयकविषयत्वोपपत्तेः । प्रत्यक्षमपि योगिनां त्रिकालविषयमुक्तमस्मदादीनामपि

क्व चिदिति । अत्र चोदयन्ति । काले सति चैकान्यग्रहणं चिन्त्यं स एव तु दुरुपपादः तदभावे कस्य वर्त्तमानादिविभागो निरूप्यते ।

न तावद्गृह्यते कालः प्रत्यक्षेण घटादिवत् ।
चिरक्षिप्रादिबोधो ऽपि कार्यमात्रावलम्बनः ॥
न चामुनैव लिङ्गेन कालस्य परिकल्पना ।
प्रतिबन्धो हि दृष्टो ऽत्र न धूमज्वलनादिवत् ॥
प्रतिभासाऽतिरेकस्तु कथं चिदुपपत्स्यते ।
प्रचितां कां चिदाश्रित्य क्रियाक्षणपरम्पराम् ॥
न चैष ग्रहनक्षत्रपरिस्पन्दस्वभावकः ।
कालः कल्पयितुं युक्तः क्रियातो नापरो ह्यसौ ॥
मूहूर्त्तयामाहोरात्रमासर्त्वयनवत्सरैः ।
लोके काल्पनिकैरेव व्यवहारो भविष्यति ॥
यदि त्वेको विभुर्नित्यः कालो द्रव्यात्मको मतः ।
अतीतवर्त्तमानादिभेदव्यवहृतिः कुतः ॥

एवमाक्षिप्ते सति ।

प्रत्यक्षगम्यतामेव के चित्कालस्य मन्वते ।
विशेषणतया कार्यप्रत्यये प्रतिभासनात् ॥
क्रमेण युगपत्क्षिप्रं चिरात्कृतमितीदृशः ।
प्रत्यया नावकल्पन्ते कार्यमात्रावलम्बनाः ॥

न हि विषयातिशयमन्तरेण प्रतिभासातिशयो ऽवकल्पते ।

अरूपो नन्वयं कालः कथं गृह्येत चक्षुषा ।
रूपमेव तवारूपं कथं गृह्येत चक्षुषा ॥
कथं वा रूपवन्तो ऽपि परोक्षाः परमाणवः ।
तस्मात्प्रतीतिरन्वेष्या किं निमित्तपरीक्षया ॥

ननु द्रव्ये ऽयं नियमो न रूपादौ । द्रव्ये ऽपि नायं नियमः यद्रूपवत्तत्प्रत्यक्षमिति येन परमाणूनां तथाभावः स्यात् । किं तु यत्प्रत्यक्षं तद्रूपवदिति । तदुक्तम् । त्रयाणां प्रत्यक्षत्वरूपवत्त्वद्रवत्वादीनीति* । नेदं

---

* वैशेषिकदर्शने प्रशस्तपादभाष्ये प्रथमाह्निके ।

दैविकं वचनं यदनतिक्रमणीयम् । न च वचनेन प्रत्यक्षत्वमप्रत्यक्षत्वं वा व्यवस्थाप्यते प्रत्यक्षत्वं ह्येन्द्रियकप्रतीतिविषयत्वमुच्यते तच्चेदस्ति कालस्य नीरूपस्यापि प्रत्यक्षता केन वार्यते । रूपित्वं तद् द्रव्याणामस्तु तथा दर्शनात् ।

न चानुद्घाटिताक्षस्य क्षिप्रादिप्रत्ययोदयः ।
तद्भावानुविधानेन तस्मात्कालस्तु चाक्षुषः ॥

स्वतन्त्र एव तर्हि घटादिवत्कस्मान्न गृह्यते काल इति चेद्वस्तुस्वभाव एष न पर्यनुयोगार्हः । रूपिद्रव्यविशेषणतां गतस्य तस्य ग्रहणं न दण्डादिवत्स्वतन्त्रस्यापीति गगनादेस्त्वन्यविशेषणतया ऽपि न ग्रहणमस्तीति तस्याप्रत्यक्षत्वं न त्वरूपत्वात् । अथ वदेद् विशेषणस्यापि रूपवत एव दण्डादेः चक्षुषा ग्रहणं न कालादेरिति तदयुक्तम् । अरूपस्यापि सामान्यादेर्विशेषणस्य चक्षुषा ग्रहणात् । द्रव्ये नियम इति चेद् उक्तमत्र यदेव नयनकरणकावगमगोचरे संचरति तदेव चाक्षुषं रूपवदरूपं वा द्रव्यमद्रव्यं वेति । एवं गुरु द्रव्यमिति कार्तस्वरादौ प्रतिभासाद्गुरुत्वमपि प्रत्यक्षं न पतनानुमेयमेव ।

तस्मात्स्वतन्त्रभावेन विशेषणतया ऽपि वा ।
चाक्षुषज्ञानगम्यं यत्तत्प्रत्यक्षमुपेयताम् ॥

अत एव प्रत्यक्षः कालः । एवं समानन्यायत्वात्पूर्वापरादिप्रत्ययगम्या दिगपि प्रत्यक्षा वेदितव्येति । अन्ये मन्यन्ते । दण्डी देवदत्तो नीलमुत्पलमितिवद्विषयातिरेकस्याग्रहणात्प्रत्ययातिशयस्य च परोक्षकालपक्षे ऽपि तत्कारणकस्योपपत्तेरनुमेय एव कालः ।

अप्रत्यक्षत्वमाक्षेप्यं न च कालस्य नास्तिता ।
युक्ता पृथिव्यधोभागचन्द्रमःपरभागवत् ॥

अप्रतिभासमानो ऽपि कालः संस्कार इवेन्द्रियसहचरितः प्रत्यभिज्ञां क्षिप्रादिप्रतीतिं जनयिष्यति कृतश्च प्रत्यक्षलक्षणे महान्कलिः किं विषयभेदादेव प्रतिभासभेदः उतोपायभेदादपीति तदलं पुनस्तद्विमर्देन ।

प्रमाणमिति निर्णीतं प्रत्यक्षं सविकल्पकम् ।
तस्मान्न कल्पनामात्रं चिरक्षिप्रादिसंविदः ॥

न च संपरिदृश्यमानकारणविनिर्मितत्वमुपपद्यते क्रियमाणस्य पटादेः कार्यस्य तदुत्पादस्य च तन्तुतुरीवेमशलाकाकुविन्दादिकारणवृन्दस्य साम्ये ऽपि क्व चित्तूर्णं कृतं क्व चिच्चिरेण कृतमिति प्रतिभासभेददर्शनान्निमित्तान्तरं चिन्तनीयम् । ननु परिस्पन्दादिक्रियाभेद एवात्र निमित्तं कश्चित्परिस्पन्दश्चतुरः कश्चिन्मन्थर इति क्व चित्क्षिप्रबुद्धिः क्व चिच्चिरबुद्धिरिति । नैतच्चारु । परिस्पन्दगतयोरपि चातुर्यमान्थर्ययोर्निमित्तान्तरकार्यत्वात् । परिस्पन्दे ऽपि चिरेण गच्छति शीघ्रं धावतीति चिरक्षिप्रादिप्रतीतिर्दृश्यते । आह । न देवदत्तादिपरिस्पन्दनिबन्धनाः क्रमाक्रमादिप्रत्ययाः किं तु ग्रहनक्षत्रादिपरिस्पन्दनिबन्धनाः । स एव च ग्रहतारादिपरिस्पन्दः काल इत्युच्यते । तत्कृत एवायं यामाहोरात्रमासादिव्यवहारः । तस्य स्वत एव भेदादौपाधिकभेदकल्पनाक्लेशो न भविष्यति । भेदपरिच्छेदे नालिकाप्रहारादिरुपायः इयती नालिका इयन्मुहूर्तम् इयान्प्रहरः इति । तत्रैकस्मिन्मुहूर्ते प्रहरे वा निर्वर्त्यमानेषु बहुषु कार्येषु युगपदिति भवति मतिः । मुहूर्तान्तरापेक्षेषु क्रमेणेति । तस्माद्ग्रहादिपरिस्पन्द एव तैस्तैर्निमित्तैरुपलक्ष्यमाणप्रमाणः काल इति । कालविदश्च ज्योतिर्गणकास्तएवैनं बुध्यन्ते । तदसांप्रतम् । चन्द्रादिग्रहपरिच्छेदे ऽपि क्षिप्रादिप्रतीतिदर्शनात् ।

चिरेणास्तं गतो भानुः शीतांशुः शीघ्रमुद्गतः ।
उदिताविव दृश्येते युगपद्भौमभार्गवौ ॥

इति दृश्यते प्रतिभासः । न च ग्रहान्तरपरिस्पन्दकारणक एष शक्यते वक्तुमनवस्थाप्रसङ्गात् । तस्मान्न ग्रहादिपरिस्पन्दः कालः किं तु वस्त्वन्तरं यत्कृतो ऽयं क्रमादिव्यहारः । ननु भवत्कल्पितो ऽपि कालः किं स्वत एव क्रमस्वभावः हेत्वन्तराद्वा । स्वतस्तस्य तत्स्वभावत्वे कार्यस्यैव पटादेः परिदृश्यमानस्य तत्स्वाभाव्यं भवतु किं कालेन । हेत्वन्तरपक्षे त्वनवस्था तस्यापि हेत्वन्तरापेक्षत्वादिति । तदेतद्बालिशचोद्यम् । शुक्लगुणादावप्येवं वक्तुं शक्यत्वात् । गुणस्य स्वतः शुक्लस्वभावत्वे द्रव्यस्यैव तद्भवतु किं गुणेन गुणान्त-

रकल्पने त्वनवस्थेति। अथ तत्र तथा दर्शनान्नेदं चोद्यं तदिहापि समानम्। कार्येषु पटादिषु निमित्तान्तरकृतः क्रमादिव्यवहारो निमित्तान्तरे निमित्तान्तरं न मृग्यमिति। तस्मादस्ति युगपदादिव्यवहारहेतुः कालः। अतश्चैवम्।

दृष्टः परापरत्वस्य दिक्कृतस्य विपर्ययः।
युवस्थविरयोः सोऽपि विना कालं न सिध्यति॥

दूरतरदिगवच्छिन्नो देवदत्तादिः पर इति प्रतिभासते निकटदिगवच्छिन्नस्तु अपर इति। तदत्र न कालव्यतिरिक्तं कारणमुपपद्यते इत्यतोऽनुमीयते कालः। स चायमाकाशवत्सर्वत्रैकः कालः यथाऽऽकाशलिङ्गस्य शब्दस्य सर्वत्राविशेषाद्विशेषलिङ्गाभावाच्चैकः कालः। सर्वत्र तद्व्यवहाराद्विभुः। अवयवाश्रयानुपलम्भाद् निरवयवः। अनाश्रितश्चानाश्रितत्वादेव द्रव्यम्। अत एवावयवविभागादिनाशकारणानुपपत्तेर्नित्य इति। नन्वेवं चैकत्वात्कालस्य कुतो वर्त्तमानादिविभागः तदभावात्कथं त्रिकालविषयमनुमानमुच्यते। उच्यते न तात्त्विकः कालस्य भेदो वर्त्तमानादिः। किं त्वसन्नप्यसौ व्यवहारसिद्धये केन चिदुपाधिना कल्प्यते। कः पुनरसावुपाधिः क्रियेति ब्रूमः। ननु तस्या अपि न स्वतो वर्त्तमानादिभेदः तद्भावे वा सैव तथा भवतु किं कालेन। मैवम्। उत्पत्तिस्थितिनिरोधयोगिफलावच्छेदेन नानाक्षणपरम्परात्मिकापि क्रियेत्युच्यते सा वर्त्तमानादिभेदवती च। तथा हि। स्थाल्यधिश्रयणात्प्रभृति आ तदवतरणादुत्पद्यमानौदनाख्यफलावच्छेदात्क्रिया वर्त्तमानोच्यते पचतीति तदवच्छेदाद् घटाकाशवत्कालोऽपि तावान् वर्त्तमान इत्युच्यते। अभिनिर्वृत्तफलावच्छेदात्मा परिस्पन्दसन्ततिरतीता भवति अपाक्षीदिति तदवच्छेदात्कालोऽप्यतीत उच्यते। अनारब्धफलावच्छेदाद्भविष्यन्ती क्रियोच्यते पक्ष्यतीति तथा कालोऽपीत्येवं सोपाधिकः काले एव वर्त्तमानादित्रयव्यवहारः। अतश्च यदुच्यते वृक्षात्पततः पर्णस्य भूतभविष्यन्तावध्वानौ दृश्येते न वर्त्तमानः तस्माद्वर्त्तमानः कालो नास्तीति तदसंबद्धम्। अध्वव्यङ्ग्यत्वाभावात्कालस्य। न ह्यध्वव्यङ्ग्यः कालभेदः किं तु यथोक्तक्रमेण क्रियाव्यङ्ग्य एवेति। क्रियापरिकल्पितभेदनिबन्धनश्चायं क्षणलवकाष्ठाकलानालिकामुहूर्त्तयामाहोरात्रमासर्त्वयनसंवत्सरयुगमन्वन्तरकल्पव्यव-

हार इत्यलं प्रसङ्गेन । तिथ्यादिभेदावधारणं च वैदिककर्मप्रयोगाङ्गम् । पौर्णमास्यां पौर्णमास्यां यजेत अमावस्यायाममावस्यायां चेति । एवं वसन्ताद्यृतुभेदो ऽपि तदङ्गं वसन्ते ब्राह्मणो ऽग्नीनादधीत ग्रीष्मे राजन्यः शरदि वैश्यः वर्षासु रथकार इति । स चायमृतुतिथ्यादिविभागः क्रिययैव ज्योतिःशास्त्रोपदिष्टविशिष्टराशिसंसृष्टचन्द्रादिग्रहगतया लक्ष्यते लौकिकेन च लक्षणेन तेनेति । तद्यथा ।

चञ्चच्चञ्चुचुम्बिताताम्रचूताङ्कुरकदम्बकैः ।
कथ्यते कोकिलैरेव मधुर्मधुरकूजितैः ॥
दिवाकरकरालातपातनिर्दग्धवीरुधः ।
मार्गाः समल्लिकामोदा भवन्ति ग्रीष्मशंसिनः ॥
शिखण्डमण्डनारब्धोद्दण्डताण्डवडम्बरैः ।
प्रावृडाख्यायते मेघमेदुरैर्मेदिनीधरैः ॥
मौक्तिकाकारविस्तारितारानिकरचर्चितम् ।
शरत्पिशुनतां याति यमुनाम्भोनिभं नभः ॥
आयामियामिनीभोगसफलाभोगविभ्रमाः ।
हेमन्तमभिनन्दन्ति सोष्माणस्तरुणीस्तनाः ॥
आस्कन्दनदलत्कुन्दकलिकोत्करदन्तुराः ।
वदन्ति शिशिरं वातास्तुषारकणकर्कशाः ॥
तस्मादेको ऽप्ययं कालः क्रियाभेदाद्विभिद्यते ।
एतेन सदृशन्यायान् मन्तव्या दिक्प्रमर्थिता ॥

पूर्वपश्चिमादिप्रत्ययानां केवलवृक्षादिप्रत्ययवैलक्षण्येन कारणान्तरानुमानात् । दिग्लिङ्गाविशेषादेकत्वे ऽपि दिशो दशविधाः । प्रदक्षिणावर्तपरिवर्तमानमार्तण्डमण्डलमरीचिनिचयचुम्ब्यमानकाञ्चनाचलकटकसंयोगोपाधिकृतः पूर्वपश्चिमादिभेदः कल्प्यते । पूर्वा पूर्वदक्षिणा दक्षिणा दक्षिणपश्चिमा पश्चिमा पश्चिमोत्तरा उत्तरा उत्तरपूर्वा अधस्तनी ऊर्ध्वा चेति । देवतापरिग्रहवशाच्च पुनरेषैव दिग्दशधोच्यते । ऐन्द्री आग्नेयी याम्या नैरृती वारुणी वायव्या कौबेरी ऐशानी नागीया ब्राह्मी चेति । ननु च येनैव प्रत्ययेन प्रत्यक्षेण लिङ्गेन

या सता दिक्कालाववगम्येते तेनैव तयोर्भेदग्रहणात्कथमेकत्वं तदवगमसमयएव तथा भेदप्रतिभासात् । उक्तमत्र सर्वत्र तत्प्रत्ययाविशेषादिति । व्यत्ययदर्शनाच्च येवैकत्र पूर्वा दिक्सैवान्यत्र दक्षिणेति गृह्यते प्राग्भागो यः सुराष्ट्राणां मालवानां स दक्षिण इति । काले ऽपि चिरक्षिप्रादिविभागश्चाव्यवस्थित एव दृश्यते यो हि अनागत इति परिस्फुरति कालः स एव वर्त्तमानो भवति भूतो भवति च । तथा च चिरमपि शीघ्रीभवति शीघ्रमपि चिरीभवति । तस्मात्तद्भेदो ऽप्यौपाधिक इति सिद्धम् ।

समानतन्त्रे दिक्कालौ वैतत्येन विचिन्तितौ ।
तन्नेह लिख्यते लोके द्वेष्या हि बहुभाषिणः ॥
सिद्धः कालश्चाक्षुषो लैङ्गिको वा तन्नानात्वं सिद्धमौपाधिकं च ।
तस्माद्युक्तं निश्चिकाय त्रिकालग्राहीत्येवं सूत्रकारो ऽनुमानम् ॥

अनुमानानन्तरमुपमानं विभागसूत्रे पठितमिति तत्क्रमेण तस्य लक्षणमुच्यते ।

प्रसिद्धसाधर्म्यात्साध्यसाधनमुपमानम् ॥ ६ ॥

अत्र वृद्धनैयायिकास्तावदेवमुपमानस्वरूपमाचक्षते । संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतीतिफलं प्रसिद्धेतरयोः सारूप्यप्रतिपादकमतिदेशवाक्यमेवोपमानम् । गवयार्थी हि नागरको ऽनवगतगवयस्वरूपस्तदभिज्ञमारण्यकं पृच्छति कीदृग्गवय इति स तमाह यादृशो गौस्तादृशो गवय इति । तदेतद् वाक्यमप्रसिद्धस्य प्रसिद्धेन गवा सादृश्यमभिदधत्तद्द्वारकमप्रसिद्धस्य गवयसंज्ञाभिधेयत्वं ज्ञापयतीत्युपमानमुच्यते । ननु शब्दस्वभावत्वादस्याप्तोपदेशः शब्द इत्यनेन गतार्थत्वान्नेदं प्रमाणान्तरं भवेत् । न च संज्ञासंज्ञिसंबन्धपरिच्छेदफलत्वेन प्रमाणान्तरता वक्तव्या फलवैचित्र्येण प्रमाणानन्त्यप्रसङ्गात् । लौकिकानि हि वचनानि वैदिकानि च विधिनिषेधबोधकानि नानाफलान्यपि भवन्ति न शब्दतामतिक्रामन्ति । उच्यते । यत्र शब्दप्रत्ययादेव तत्प्रणेतृपुरुषप्रत्ययादेव वा अर्थतथात्वमुपायान्तरानपेक्षमवगम्यते स आगम एव ततस्तदर्थप्रतीतेः । यत्र तु पुरुषः प्रतीत्युपायमपरमुपदिशति तत्र तत एवोपायात्तदर्थावधारणम् । उपायमात्रावगमे तु शब्दव्यापारो यथा परार्थानुमाने ।

अग्निमानयं पर्वतो धूमवत्त्वान्महानसवदिति । अत्र हि न पुरुषोपदेशविश्वासादेव शैलस्य कृशानुमत्तां प्रतिपत्ता निमित्तान्तरनिरपेक्षः प्रतिपद्यते अपि तु तदवबोधकधूमाख्यलिङ्गसामर्थ्यादेव । तदिह यद्याटविको नागरकाय गवयार्थिने तदवगमोपायं प्रसिद्धसाधर्म्यं नाभ्यधास्यत्तर्हि तदुपदेश आगमे एव अन्तरभविष्यत् । तदुपदेशात्तु तत एव तदर्थावगम इति सत्यपि शब्दस्वभावत्वे प्रमाणान्तरमेवेदम् । प्रतिपत्ता ऽपि नागरको नारण्यकवाक्यादेव तं प्राणिनं गवयशब्दवाच्यतया बुध्यते किं तु सारूप्यं प्रसिद्धेन गवा तस्य पश्यति । किमारण्यकवाक्येन न संप्रत्ययो नागरकस्य । न ब्रूमो न संप्रत्यय इति किं तु सारूप्यमुपायान्तरं तदवगतावसावुपदिष्टवानिति ततो ऽवगतिर्भवन्ती न निन्होतुं शक्यते इति न शाब्दी सा प्रतीतिरपि त्वौपमानिकीति वचनमपि भवदिदमुपमानं प्रमाणान्तरमिति युक्तम् । भाष्याक्षराण्यपि चैतत्पक्षसाम्यच्छायामिव वदन्ति लक्ष्यन्ते । तानि तु [illegible] भयान्न योज्यन्ते इत्यलं प्रसङ्गेन । अद्यतनास्तु व्य[illegible] [illegible]ु[illegible]तद[illegible] क्यस्य प्रमातुरसिद्धे पिण्डे प्रसिद्धपिण्डसारूप्यज्ञानमिन्द्रियजं संज्ञासंज्ञिस[illegible] न्धप्रतिपत्तिफलमुपमानम् । तद्धीन्द्रियजनितमपि धूमज्ञानमिव तदगोचरप्रमेयप्रमितिसाधनात्प्रमाणान्तरम् । श्रुतातिदेशवाक्यो हि नागरकः कानने परिभ्रमन् गोसदृशं प्राणिनमवगच्छति ततो वनेचरपुरुषकथितं यथा गौस्तथा गवय इति वचनमनुस्मरति स्मृत्वा च प्रतिपद्यते अयं गवयशब्दवाच्य इति । तदेतत्संज्ञासंज्ञिसंबन्धज्ञानं तज्जन्यमित्युपमानफलमित्युच्यते ।

प्रत्यक्षं तावदेवैतद्विषये न कृतश्रमम् ।
वनस्थगवयाकारपरिच्छेदफलं हि तत् ॥
अनुमानं पुनर्नाच शङ्कामप्यधिरोहति ।
क्व लिङ्गलिङ्गिसंबन्धः क्व संज्ञासंज्ञितामतिः ॥
आगमादपि तत्सिद्धिर्न वनेचरभाषितात् ।
तत्काले संज्ञिनो नास्ति गवयस्य हि दर्शनम् ॥

संज्ञासंज्ञिनोश्च परिच्छेदे सति तत्संबन्धः सुशको भवति नान्यथा । अत एव प्रत्यक्षपूर्वकं संज्ञाकर्मेत्याचक्षते । एतदाक्षिपति ।

ननु नागरकप्रश्नमनुरुध्य वनेचरः ।
ब्रूते ऽतिदेशकं वाक्यं यथा गौर्गवयस्तथा ॥
अस्यायमर्थो यस्य त्वं गोसादृश्यं निरीक्षसे ।
तमेव गवयं विद्याः स चायं संज्ञिनो ग्रहः ॥
संबन्धकारणं चेह विशेषेषु न युज्यते ।
आनन्त्यात्किं तु सामान्ये तच्चेत्थमवधारितम् ॥
प्रत्यक्षपूर्वकं संज्ञाकर्मेति न हि वैदिकी ।
चोदना किं त्ववच्छेदः संज्ञिनो ऽत्र विवक्षितः ॥
स तु प्रत्यक्षतो वा ऽस्तु प्रमाणान्तरतो ऽपि वा ।
स्मर्यमाणो ऽपि चार्थोऽस्ति संकेते कारणं क्व चित् ॥
यो ऽसौ तत्र त्वया दृष्टः प्राणी स रुरुरुच्यते ।
क्व चित्त कैश्चिन्निर्दिश्य परोक्षमुपलक्षणैः ॥
[illegible]वहर्तारस्तत्र संज्ञां नियुञ्जते ।
दन्तुरो रोमशः श्यामो वामनः पृथुलोचनः ॥
यस्तत्र चिपिटग्रीवस्तं चैत्रमवधारयेः ।
एवमत्रापि गोपिण्डसारूप्येणोपलक्षिते ॥
वाच्ये वाचकसंबन्धबोधनं नैव दुर्घटम् ।
अथ सोपप्लवा वाक्याद्बुद्धिरित्यभिधीयते ॥
उपप्लवो ऽपि संबन्धे न कश्चिदनुभूयते ।
यस्त्वस्ति गवयाकारं प्रति कीदृगसाविति ॥
सो ऽपि प्रत्यक्षतो दृष्टे गवये विनिवर्तते ।
प्रत्यक्षागमसिद्धे ऽर्थे तस्मान्मानान्तरेण किम् ॥

अत्राहुः । नातिविकटितवाक्याद्विस्पष्टः संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रत्ययो भवितुमर्हति संज्ञिनस्तदानीमप्रत्यक्षत्वात् । यद्यपि गोसारूप्यविशिष्टतया तदवगम उपपादितः तथा ऽपि सोपप्लवेव भवति तदानीं बुद्धिः ।

न निराकाङ्क्षताबुद्धिस्तदानीमुपजायते ।
तदुत्पादनपर्यन्तः शब्दव्यापार इष्यते ॥

न चासौ निर्वहत्यत्र वाच्यसंवित्त्यपेक्षणात् ।
शब्देन तदनिर्वाहान्न स्वकार्यं कृतं भवेत् ॥
संबन्धप्रतिपत्तिश्च सामान्ये यदि येष्यते ।
तदप्यविदितव्यक्ति न सम्यगवधारितम् ॥
गवयाकारवृत्तिश्च तदानीं बुद्ध्युपप्लवः ।
संबन्धे ऽपि ह्यधिष्ठाने दधाति श्यामलां धियम् ॥
प्रत्यक्षपूर्वकं तस्मात्संज्ञाकर्मेति गीयते ।
क्व चित्तदेव प्रत्यक्षं स्मृतिद्वारेण कारणम् ॥
पूर्वदृष्टे कुरङ्गादौ संबन्धो दर्शितो यथा ।
चैत्रे प्रत्यक्षवत्सिद्धिर्दन्तुरादिविशेषणैः ॥

इह पुनरतिदेशवचनसमये गोसादृश्यमात्रोपदेशे सत्यपि संज्ञिनि न निवर्तते एवोपप्लवः प्रमाणान्तरपरिच्छेद्यसापेक्षसंज्ञिरूपोपदेशात् । यत्र गोसादृश्यं पश्यसीति प्रत्यक्षादेव तर्हि उपप्लवो विरंस्यतीति चेद् न । प्रत्यक्षस्येन्द्रियसन्निकर्षादिस्वभावस्य संज्ञासंज्ञिसंबन्धबोधकरणासमर्थत्वात् ।

प्रत्यक्षफलमेतत्तु समर्थं सत्यमिष्यते ।
तस्यैव च वयं ब्रूम उपमानप्रमाणताम् ॥

यथा प्रत्यक्षफलमपि धरणिधरकुहरभुवि धूमदर्शनमनिन्द्रियविभावसुबोधसाधनत्वादनुमानम् एवं गोसारूप्यविशेषितविपिनगतगवयपिण्डदर्शनमध्यक्षफलमपि तदनवगतसंज्ञासंज्ञिसंबन्धबोधविधानादुपमानमुच्यते । यथा च तत्र पूर्वावगतधूमाग्निप्रतिबन्धस्मरणं सहकारितामुपैति तथा इहापि पूर्वश्रुतारण्यकवाक्यार्थस्मरणम् । यथा तत्र व्याप्तिवेलायामनालीढविशेषा बुद्धिरधुना पक्षधर्मताबलाद्विशेषे व्यवतिष्ठते अत्राग्निरिति तथा ऽत्राप्यनवगतवाच्यविशेषाद्वाक्याद्बुद्धिरिदानीं वाच्यविशेषे दृष्टे निरुपप्लवा जायते अयं स गवयशब्दाभिधेय इति । नैतावता ऽनुमानमेवेदमित्याशङ्कनीयम् अनपेक्षितधर्मान्वयव्यतिरेकादिसामग्रीकस्य तत्प्रत्ययोत्पादात् ।

तस्मादयं स गवयो नामेत्येवंविधा मतिः ।
उपमानैकजन्यैव न प्रमाणान्तरोद्भवा ॥

न चैषा नास्ति संदिग्धा बाध्यते कल्पनामात्रं वेति सर्वथैतस्याः प्रमितेः साधनमुपमानं प्रमाणमिति सिद्धम् । तदिदमाह प्रसिद्धसाधर्म्यात्साध्यसाधनमुपमानम् । प्रसिद्धसाधर्म्यादिति कर्मधारयः तृतीयासमासो बहुव्रीहिर्वा । प्रसिद्धं च तत्साधर्म्यं प्रसिद्धेन गवा वा साधर्म्यं गवयस्य प्रसिद्धं वा साधर्म्यं यस्य स प्रसिद्धसाधर्म्यो गवयः तस्मात्प्रसिद्धसाधर्म्यात्साध्यसाधनमुपमानम् । साध्यः संज्ञासंबन्धः तस्य साधनं बोधनं संज्ञासंज्ञिसंबन्धज्ञानं वा साध्यं तस्य साधनं जननमित्यर्थः । एवं प्रसिद्धसाधर्म्यज्ञानमुपमानं फलं संज्ञासंज्ञिसंबन्धज्ञानमित्युक्तं भवति ।

साध्यसाधनशब्देन करणस्य प्रमाणताम् ।
ब्रवीत्येतच्च मन्तव्यं सर्वत्र परिभाषितम् ॥

अत एव मध्ये लिखितमिदं यदुभयतः प्रमाणलक्षणानि व्याप्स्यतीति ।

अत्यन्तप्रायसाधर्म्यविकल्पादिनिबन्धनः ।
क्षिप्तः सूत्रकृतः साक्षादुपमानस्य विप्लवः ॥

येन सदृशप्रतीतिर्जन्यते तत्सदृशमिति [illegible] विकल्पैः ।

अभिन्नप्रत्यये हेतुर्यथा सामान्यमुच्यते ।
सदृशप्रत्यये हेतुस्तथा सादृश्यमुच्यते ॥

ननूपमानलक्षणमस्मिन् मोक्षशास्त्रे क्वोपयुज्यते । आगमात्तावदात्मज्ञानं मोक्षसाधनं सेतिकर्तव्यताकमवगम्यते । अनुमानादागमप्रामाण्यनिश्चयः । प्रत्यक्षादनुमानस्य व्याप्तिपरिच्छेद इति त्रयमेवोपदेष्टव्यम् । सत्यमेवम् । उपमानमपि क्वचिद्गवयालम्भादिचोदनार्थानुष्ठाने सोपयोगम् । अनवगतगवयस्वरूपे तदालम्भाभावात् । यथा मुद्गस्तम्भस्तथा मुद्गपर्णीति मुद्गपर्ण्याद्यौषधिपरिज्ञाने ऽपि तदुपयोगि भवति ।

सर्वानुग्रहबुद्ध्या च करुणार्द्रमतिर्मुनिः ।
मोक्षोपयोगाभावे ऽपि तस्य लक्षणमुक्तवान् ॥

नन्वेवं सति यागौषधाद्युपयोग्यन्यदपि बहूपदेष्टव्यं स्यात् । न प्रमाणशास्त्रत्वादस्य प्रमाणमेवार्थपरिच्छित्तिसाधनमिहोपदिश्यते । तच्चतुर्विधमेव न न्यूनमधिकं वेति निर्णीतम् । प्रमेयं तु मोक्षाङ्गमेवोपदिश्यते इत्यलं

प्रसङ्गेन । जैमिनीयास्तु अन्यथोपमानस्वरूपं वर्णयन्ति । यदा श्रुतातिदेशवाक्यस्य वने गवयपिण्डदर्शनानन्तरं नगरं गतं गोपिण्डमनुस्मरत एतेन सदृशो गौरिति ज्ञानं तदुपमानम् । तस्य विषयः संप्रत्यवगम्यमानगवयसादृश्यविशिष्टः परोक्षो गौः तद्वृत्ति वा गवयसादृश्यम् । अत एव तज्ज्ञानं प्रत्यक्षजन्यं परोक्षगोपिण्डविषयत्वात् । अश्रुतातिदेशवाक्यस्याभावान्न शाब्दम् ।

न च स्मरणमेवेदं प्रमेयाधिक्यसम्भवात् ।
गवयेन हि सादृश्यं न पूर्वमवधारितम् ॥
भूयोऽवयवसामान्ययोगो यद्यपि मन्यते ।
सादृश्यं तस्य तु ज्ञप्तिर्गृहीते प्रतियोगिनि ॥

न चानुमानिकमिदं ज्ञानमनपेक्षितपक्षादिधर्मादिकस्य भावात् । न च गवयगतं सारूप्यं तत्र लिङ्गमपक्षधर्मत्वात् । नापि गोगतमप्रसिद्धत्वात् प्रतिज्ञार्थैकदेशत्वाच्च । विषाणाद्यवयवजातमपि न गोगतं लिङ्गमिदानीं वनस्थस्य तद्ग्रहणाभावात् । अगृहीतस्य च लिङ्गत्वानुपपत्तेः । गवयगतमपि तदलिङ्गमेव पूर्ववदपक्षधर्मत्वात् । तस्माद्गवयसादृश्यविशेषितनगरगतपरोक्षगोपिण्डज्ञानं काननवर्तिनः प्रमातुः प्रमाणान्तरं भवतीत्यभ्युपगन्तव्यम् । तदिदमनुपपन्नम् । एवंविधप्रतीत्यभावात् ।

प्रसिद्धेन हि सादृश्यमप्रसिद्धस्य गम्यते ।
गवा गवयपिण्डस्य न तु युक्तो विपर्ययः ॥

तथा हि । अश्रुतातिदेशको नागरकः कानने परिभ्रमन्नदृष्टपूर्वं गोसदृशं प्राणिनमुपलभमान एवं बुध्यते ब्रवीति च अहो नु गवा सदृश एष कश्चन प्राणीति । न त्वनेन सदृशो गौरिति ज्ञानमभिधानं वा तदानीं कस्यचिदस्तीति अतःप्रमितेरेवाभावात्किं प्रमाणचिन्तया । भवतु वैषा बुद्धिरनेन सदृशो गौरिति तथा ऽपि स्मृतित्वान्न प्रमाणफलम् । नन्वत्र गोपिण्डमात्रे सत्यं स्मृतिरेवैषा सम्प्रत्यवगतगवयसादृश्यविशिष्टत्वं तु तस्य पूर्वमनुपलब्धमधुनैव गम्यते इति न तस्मिन्नेषा स्मृतिः । मैवम् । गवयसादृश्यस्यापि तत्र पूर्वं ग्रहणात् । नन्वनवगतगवयेन गवि गवयसादृश्यमवगतमिति चित्रम् । व्यक्तितिरस्कृतस्य ग्रहणात् । नन्विदमपि चित्रतरं गृहीतं च व्यक्तितिरस्कृतं

चेति व्यक्तिर्हि ग्रहणमेव तत्तिरस्कारे च नास्त्येव ग्रहणम् । उच्यते । नैतदपि चित्रतरम् । तथा हि वने गवयमालोक्य नागरको न करेणुमनुस्मरति न करभं न तुरङ्गम् अपि तु विशिष्टमेव पिण्डं न च निर्निबन्धनमेवेदं विशिष्टविषयस्मरणमुत्पत्तुमर्हति । तस्माद्यस्यैव परिदृश्यमानपिण्डसादृश्यं पूर्वमवगतं स एव पिण्डो ऽस्मिन्दृश्यमाने स्मरणपथमवतरति नेतर इति । सादृश्यग्रहणमसंवेद्यमानमप्यभ्यस्तविषयाविनाभावस्मृतिबलात्परिकल्प्यते । पूर्वं च गवयग्रहणाद्विना गवयसदृशीयं गौरिति ग्रामीणस्यानुभवो न भवतीति व्यक्तितिरस्कृतं तत्सादृश्यग्रहणमुच्यते इति न किं चिच्चित्रम् । तस्मात्स्मृतिरेवेयं तथा हि प्रतीतिः अनेन सदृशो गौः मया नगरे दृष्ट इति । न त्वद्यैतत्सदृशो गौर्दृश्यते इति बुद्धिः । ननु प्रतियोगिग्रहणाद्विना कथं ग्राम्यस्य सादृश्यग्रहणम् । अत्र भवतैवात्मनः प्रतिकूलमभिहितम् ।

सामान्यवच्च सादृश्यमेकैकत्र समाप्यते ।
प्रतियोगिन्यदृष्टेऽपि तस्मात्तदुपलभ्यते* ॥

स च भूयोऽवयवसामान्ययोगो ऽगृहीतगवयेनापि नागरकेण ग्रहीतुं शक्यते । अथ तदा तद्ग्रहणे ऽपि सति न तस्य सदृशप्रत्ययः । न तर्हि भूयोऽवयवसामान्ययोगः सादृश्यम् । यथोक्तं सादृश्यं सदृशप्रत्ययहेतुत्वमेव सादृश्यम् । भूयोऽवयवसामान्ययोगे च तल्लक्षणे चित्रादावव्याप्तिः । अतिव्याप्तिश्च प्राण्यन्तरेषु विसदृशेष्वपि तदवयवसामान्यानां खुरादीनां भावात् । भूयस्त्वं तु कियत्तेषामिति न विद्मः । यावता सदृशप्रत्ययोत्पत्तिरिति चेत् तर्हि सदृशप्रत्ययहेतुत्वमेव सादृश्यमस्त्वित्युक्तम् । तस्माद्गवयदर्शनात्पूर्वमपि गव्यनभिव्यक्तसादृश्यग्रहणोपपत्तेः स्मृतिरेवेयम् । अथ मतं यथा नैयायिकानामतिदेशवाक्यवेलायां सोपप्लवा संज्ञासंज्ञिसंबन्धबुद्धिरुपमानं निरुपप्लवीभवति एवमियमपि या ऽसौ पूर्वं व्यक्तितिरस्कृता गवि गवयसादृश्यबुद्धिरभूत्सेदानीमुपमानाद्व्यक्तीभविष्यतीति । नैतदस्ति । गवयग्राहिणा प्रत्यक्षेणैव तत्स्पष्टतासिद्धेः यथा भवद्भिर्नैयायिका उक्ताः अथ त्वधिकता का चित्प्रत्यक्षादेव सा भवेदिति† । तथा नैयायिका अपि युष्मान्वक्ष्यन्ति । ननु वनस्थप्रमातुर्गे-

---

* तन्त्रवार्तिके उपमानग्रन्थे श्लो॰ ३६ । † तन्त्रवार्तिके उपमानग्रन्थे श्लो॰ ६ ।

वयविषयं प्रत्यक्षं कथं ग्रामवर्त्तिनि गवि सादृश्यबुद्धेः स्पष्टतामादधीत । किं कुर्मस्तद्दर्शनानन्तरं सुस्पष्टतत्सादृश्यविशिष्टगोपिण्डस्मरणात् । नन्वत एवेदमुपमानं प्रमाणान्तरमुच्यते प्रत्यक्षस्य सन्निहितगवयस्वरूपमात्रनिष्ठत्वात् । परोक्षे च गवयसादृश्यप्रत्ययस्य विस्पष्टस्यान्यतोऽसिद्धेरिति । उक्तमत्र स्मृतिरेवेयं तथाऽवभासनात् । अनधिगतार्थग्राहि च प्रमाणमुपगच्छन्ति भवन्तः । भवतु स्मृतिविलक्षणेयं प्रतीतिः तथाऽप्यनुमानजन्यत्वान्न प्रमाणान्तरमाविशति । स्मर्यमाणो गौः धर्मी एतत्सदृश इति साध्यो धर्मः एतदवयवसामान्ययोगित्वात्सन्निहितद्वितीयगवयपिण्डवत् । तदसन्निधाने सामान्येन व्याप्तिर्दर्शयितव्या । यत्र यदवयवसामान्ययोगित्वं तत्र तत्सादृश्यं यथा यमयोरिति । विशिष्टस्य तद्योगस्य हेतुत्वान्नानैकान्तिकत्वम् । सामान्ययोगोऽन्योऽन्यच्च सादृश्यमित्युक्तत्वान्न प्रतिज्ञार्थैकदेशो हेतुः । अव्युत्पन्नस्य नारिकेलद्वीपवासिनो बालस्य वा तत्प्रत्ययानुत्पादान्न व्याप्तिनैरपेक्ष्येण सा प्रतीतिरिति वक्तव्यम् । तस्मादित्थमनुमानजन्यत्वात्स्मृतित्वाद्वा पूर्वोक्तादसम्भवादेव वा नेयमवगतिरुपमानकार्येति सिद्धम् । कश्चास्य भवदुपमानस्य स्वतन्त्रोपयोग एवं ह्याहुर्भवन्तः* ।

अपरीक्षामिषेणापि लक्षणानि वदन्नयम् ।
न स्वतन्त्रोपयोगित्वनिरपेक्षाणि जल्पति ॥

ननूक्त एवोपयोगः सौर्ये चरौ द्रव्यदेवतासारूप्यादाग्नेयविध्यन्तलाभः आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्युपदिष्टा दृष्टेतिकर्त्तव्यताकलापतया निराकाङ्क्षो विधिः सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम इत्यत्र प्रधानमात्रोपदेशाद्विध्यादिरस्ति न तु विध्यन्त इतिकर्त्तव्यताऽभिधानम् । न चानितिकर्त्तव्यताकं कर्म प्रयोगयोग्यम् । अतः किमीयमितिकर्त्तव्यताजातमिह गृह्यतामित्यपेक्षायां चरुपुरोडाशयोर्व्रीह्याद्यौषधसाधनत्वेन द्रव्यसादृश्यात्सूर्य्याग्न्योश्च तेजस्वितया देवतयोः सारूप्यादाग्नेयेतिकर्त्तव्यता सौर्ये क्रियते इत्युपमानाद्गम्यते । अपि च क्व चिच्चोदितद्रव्यादावलभ्यमाने प्रतिनिध्युपादानेन कर्मसमापनात्प्रतिनिधिमात्रोपादाने प्राप्ते व्रीहिसदृशनीवारोपादानमुपमानात्प्रतीयते इति । तदाह ।

---

* तन्त्रवार्त्तिके शब्दलक्षणग्रन्थे श्लो० ७ ।

भिन्ना ऽनुमानादुपमेयमुक्ता सौर्यादिवाक्यैर्न्न सहापि दृष्टम् ।
सादृश्यतोऽग्न्यादियुतं कथं नु प्रत्याययेदित्युपयुज्यते नः ॥

प्रतिनिधिरपि चैवं व्रीहिसादृश्ययोगाद्
भवति तदपचारे यच नीवारजातौ ।
तदपि फलमभीष्टं लक्षणस्योपमायाः* ।

तदेतदसमञ्जसम् । प्रसिद्धेनाप्रसिद्धस्य सादृश्यमवगम्यते इत्येष भवद्भिरुत्सृष्टः पन्थाः । विपर्ययस्तु आश्रितः । यदप्यदृष्टेन नूतनेनाप्रसिद्धेन गवयेन वाक्यसिद्धस्य गोः सादृश्यमुपमानात्प्रतीयते इति तदिहापि निर्ज्ञातेतिकर्त्तव्यताकेन गोवत्प्रसिद्धेनाग्नेयेन सौर्यस्य गवयवदप्रसिद्धस्य सादृश्यमवगम्यते न तु गवयेन गोः सौर्येणाग्नेयस्य । तदिह यस्य विध्यन्तार्थिता न तत्रोपमानात्सादृश्यावगमो यत्र वा तदवगमो न तत्रेतिकर्त्तव्यतार्थित्वम् । ननु सौर्ये विध्यन्तार्थिनि प्रतीयमाने द्रव्यदेवतासारूप्यादेराग्नेयः स्मरणपथमवतरतीति तत एवासौ विध्यन्तमधिगच्छतीति । एवमपि स्मरणमात्रात्सिद्धे ऽर्थे किमुपमानेन । आग्नेयस्मरणादेव तदितिकर्त्तव्यता सौर्ये उपादास्यते । स्मृतिविशेष एव विषयाधिक्यादुपमानमुच्यते इति चेत्प्रतिविहितमेतदित्यलं प्रसङ्गेन ।

किं चोपमानप्रतिपादितार्थौ न चोदनालक्षणतां बिभर्त्ति ।
तस्मान्न युज्येत ततो ऽधिगन्तुमाग्नेयविध्यन्तविशेषलाभः ॥

प्रतिनिधिरपि चैवं नास्ति नीवारजाते-
र्न हि भवदुपमानाद् व्रीहिसादृश्यबुद्धिः ।
भवति तु मतिरेषा व्रीहयस्तत्सदृक्षा
इति न च फलमस्याः किं चिदस्ति प्रतीतेः ॥

भवत्यङ्गं यागे क्व चन गवयालम्भनमतः
तदाकारज्ञाने प्रतिनिधिविवेके च कृतिनाम् ।
उपायत्वं युष्मत्कथितमुपमानं न भजते
परिग्राह्यं तस्मात्प्रवरमुनिगीतं सुमतिभिः ॥

इति द्वितीयमाह्निकम् ॥

---

* प्रकृतिरपि च गौर्यैर्बाध्यते यत्र चान्यैरिति तन्त्रवार्तिके उपमानग्रन्थे चतुर्थपादः श्लो॰ ५५ ।

उपमानानन्तरं शब्दस्य विभागसूत्रे निर्देशात्तस्य लक्षणं प्रतिपादयितुमाह ।

आप्तोपदेशः शब्दः ॥ ७ ॥

उपदेशः शब्द इत्युच्यमाने पर्यायमात्रोच्चारणादकारके शब्दमात्रे प्रसक्तिरिति प्रत्यक्षसूत्रात् ज्ञानपदस्य स्मृतिजनकस्य व्यवच्छेदार्थं चार्थग्रहणस्य संशयविपर्ययजनकनिराकरणाय च व्यवसायात्मकाव्यभिचारपदयोरनुवृत्तिरित्येवमव्यभिचारादिविशेषणार्थप्रतीतिजनक उपदेशः शब्द इत्युक्तं भवति। तदेवं पर्यायमेवोपदेशशब्दं शब्दलक्षणमपेक्षितपूर्वसूत्रोपात्तविशेषणपदं के चिद्व्याचक्षते। आप्तग्रहणं च लक्षणनिश्चयार्थमाहुः । घ्राणरसनत्वक्चक्षुःश्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्य* इत्यत्र भूतग्रहणं वक्ष्यते । एवं हि ऐतिह्यस्य न प्रमाणान्तरता भविष्यति उपदेशरूपत्वाविशेषादिति । अन्ये तु ब्रुवते युक्तमुपदेशपदमेव शब्दलक्षणं युक्तं च तन्निश्चयार्थमाप्तग्रहणं पूर्वसूत्रोपात्तविशेषणपदानुवृत्तिस्तु नोपयुज्यते सामान्यलक्षणानन्तरं विशेषलक्षणप्रक्रमात् । सामान्यलक्षणेन च स्मृत्यादिजनकसकलप्रमाणाभासव्युदासे कृते सजातीयप्रत्यक्षादिव्यवच्छेद एव केवलमिदानीं वक्तव्यः । तत्र च पर्यायतापर्याप्तमुपदेशपदमेव बुद्ध्यादिपदवदिति किं विशेषणानुवृत्तिक्लेशेनेति । अपर आह । अनवलम्बितसामान्यलक्षणानुसरणादैन्यमनध्याहृतप्राक्तनविशेषणपदमाप्तोपदेशः शब्दलक्षणं न चाकारकेण शब्दान्तरकारिणा वा स्मृतिजनकेन वा संशयाधायिना वा शब्देन किं चिदुपदिश्यते इति निर्वचनसव्यपेक्षादुपदेशग्रहणादेव तन्निवृत्तिः सिद्धा । मिथ्योपदेशे तु रथ्यापुरुषादिवचसि विपरीतप्रतीतिकारिणि प्रसङ्गो न निवर्तते इति तत्प्रतिक्षेपार्थमाप्तग्रहणम् । ऐतिह्ये यथार्थप्रतीतिहेतावाप्तानुमानान्न प्रमाणान्तरत्वमिति। तस्माद्यथाश्रुतमेव सूत्रं शब्दलक्षणार्थे युक्तम्। भवत्वेवम् उपदिश्यते इति कोऽर्थः। अभिधानक्रिया क्रियते। केयमभिधानक्रिया नाम प्रतीतिरिति चेच्चक्षुरादेरपि तत्करणत्वादुपदेशत्वप्रसङ्गः । स्वसादृश्येन प्रतीतिरिति चेद् बिम्बस्यापि पादाद्यनुमितावुपदेशत्वप्रसङ्गः । शब्दे च तदभावादनुपदेशत्वं स्यात् । शब्दावच्छिन्ना प्रतीतिरिति चेच् श्रोत्रस्य तज्जनकत्वादुपदेशत्वप्रसङ्गः । शब्दस्य च स्वावच्छेदेन प्रतीतिजनकत्व-

---

* गौतमसूत्रम् । अ॰ १ । आ॰ १ सू॰ १२

निषेधादनुपदेशत्वप्रसङ्गादित्यभिधानक्रियास्वरूपानिश्चयान्न तस्याः करणमुपदेशः । उच्यते । श्रोत्रग्राह्यवस्तुकरणिका तदर्थप्रतीतिरभिधानक्रिया इत्थं लोके व्यवहारात् । उक्तो ऽभिहितश्च स एवार्थो लोके व्यपदिश्यते । यस्तु तथाविधप्रतीतिविषयतां प्रतिपन्नः श्रोत्रग्राह्यस्य वर्णराशेरेवार्थप्रतीतिकरणत्वान्न तु श्रोत्रप्रत्ययाविषयविशेषः स्फोटात्मा शब्दः । श्रोत्रग्रहणे ह्यर्थे शब्दशब्दः प्रसिद्धः वर्णा एव च श्रोत्रग्रहणाः । यतो ऽर्थप्रतीतिः स शब्द इति तूच्यमाने धूमादिरपि शब्दः स्यात् । अगृहीतसम्बन्धश्च शब्दः शब्दत्वं जह्यादर्थप्रतिपत्तेरकरणात् । ननु प्रतीतेः संविदात्मकत्वान्नाभिधानक्रिया नाम का चिदपूर्वा संविदन्या विद्यते तत्करणस्य चोपदेशतायामतिप्रसङ्ग इत्युक्तम् । सत्यम् । संविदात्मैव सर्वत्र प्रतीतिः सा चक्षुरादिकरणिका प्रत्यक्षफलं श्रोत्राग्राह्यकरणिका ऽनुमानफलम् श्रोत्रग्राह्यकरणिका शब्दफलम् । न हि दृश्यते अनुमीयते अभिधीयते इति पर्यायशब्दाः । तत्प्रतीतिविशेषजनने च शब्दस्योपदेशत्वमुच्यते विवक्षादौ तु तस्य लिङ्गत्वमेवेत्यलं प्रसङ्गेन । आप्तो भाष्यकृता व्याख्यातः । आप्तः खलु साक्षात्कृतधर्मा यथ दृष्टस्यार्थस्य चिख्यापयिषया प्रयुक्त उपदेष्टा चेति ।

धर्म इत्युपदेष्टव्यः कश्चिदर्थो विवक्षितः ।
साक्षात्करणमेतस्य यथार्थ उपलम्भनम् ॥

न तु प्रत्यक्षेणैव ग्रहणमिति नियमः अनुमानादिनिश्चितार्थोपदेशिनो ऽप्याप्तत्वानपायात् ।

चिख्यापयिषया युक्त इत्युक्ता वीतरागता ।
उपदेष्टेत्यनेनोक्तं प्रतिपादनकौशलम् ॥

वीतरागो ऽपि मूकादिरुपदेष्टुमशक्तः किं कुर्यात् । वक्तुं शक्तो ऽपि साक्षात्कृतधर्माप्यवीतरागो न वक्ति तूष्णीमास्ते इति ।

तस्य च प्रतिपाद्ये ऽर्थे वीतरागत्वमिष्यते ।
सर्वथा वीतरागस्तु पुरुषः कुत्र लभ्यते ॥
ऋष्यार्यम्लेच्छसामान्यं वक्तव्यं चाप्तलक्षणम् ।
एवं हि लोके ऽप्याप्तोक्त्या व्यवहारो न नङ्क्ष्यति ॥

येप्याप्तिं दोषक्षयमाचक्षते तैरपि दोषक्षयः प्रतिपाद्यार्थेष्वेव वर्णनीयो ऽन्यथा लोके दृश्यमानस्याप्तोक्तिनिबन्धनस्य व्यवहारस्य निन्हवः स्यात् ।

अथ वा वेदप्रामाण्यसिद्ध्यर्थत्वाच्छास्त्रस्य तत्प्रणेतुराप्तस्येश्वरस्य यथाश्रुतमेवेदं लक्षणं स साक्षात्कृतधर्मैव धर्मस्येश्वरप्रत्यक्षगोचरत्वात् । चिख्यापयिषया प्रयुक्त इति कारुणिक एव भगवानिति वक्ष्यते । उपदेष्टा च वेदाद्यागमानां तत्प्रणीतत्वस्य समर्थयिष्यमाणत्वादिति । आह आस्तां तावदेतद् इदं तु चिन्त्यतां किमर्थमिदं पुनः शब्दस्य पृथग्लक्षणमुपवर्ण्यते ।

शब्दस्य खलु पश्यामो नानुमानाद्विभिन्नताम् ।
अतस्तल्लक्षणाक्षेपान्न वाच्यं लक्षणान्तरम् ॥
परोक्षविषयत्वं हि तुल्यं तावद् द्वयोरपि ।
सामान्यविषयत्वं च संबन्धापेक्षणाद् द्वयोः ॥
अगृहीते ऽपि सम्बन्धे नैकस्यापि प्रवर्त्तनम् ।
सम्बन्धश्च विशेषाणामानन्त्यादतिदुर्गमः ॥
यथा प्रत्यक्षतो धूमं दृष्ट्वा ऽग्निरनुमीयते ।
तथैव शब्दमाकर्ण्य तदर्थो ऽप्यवगम्यते ॥
अन्वयव्यतिरेकौ च भवतो ऽत्रापि लिङ्गवत् ।
यो यत्र दृश्यते शब्दः स तस्यार्थस्य वाचकः ॥
पक्षधर्मत्वमप्यस्ति शब्द एव यतो ऽर्थवान् ।
प्रकल्पयिष्यते पक्षो धूमो दहनवानिव ॥
तत्र धूमत्वसामान्यं तद्वदत्रापि वक्ष्यते ।
एवं विषयसामग्रीसाम्यादेकत्वनिश्चये ॥
न विलक्षणतामात्रं किं चिदन्यत्वकारणम् ।
पूर्ववर्णक्रमोद्भूतसंस्कारसहकारिता ॥
पुरुषापेक्षवृत्तित्वं विवक्षानुस्मृतिक्रमः ।
इत्यादिना विशेषेण न प्रमाणान्तरं भवेत् ॥
कार्यकारणधर्मादिविशेषो ऽत्रापि नास्ति किम् ।
यथेष्टविनियोज्यत्वमपि नान्यत्वकारणम् ।
हस्तसञ्ज्ञादिलिङ्गे ऽपि तथाभावस्य दर्शनात् ॥
दृष्टान्तनिरपेक्षत्वमभ्यस्ते विषये समम् ।
अनभ्यस्ते तु संबन्धस्मृतिसापेक्षता द्वयोः ॥

अनेकप्रतिभोत्पत्तिहेतुत्वमपि विद्यते।
अस्पष्टलिङ्गे कस्मिंश्चिदश्व इत्यादिशब्दवत्॥
स्फुटार्थानवसायाश्च प्रमाणाभासतो यथा।
लिङ्गे तथैव शब्देऽपि नानार्थभ्रमकारिणि॥
अपि च प्रतिभामात्रे शब्दाज्जातेऽपि कुत्र चित्।
आप्तवादत्वलिङ्गेन जन्यते निश्चिता मतिः॥
अत एव हि मन्यन्ते शब्दस्यापि विपश्चितः।
आप्तवादाविसंवादसामान्यादनुमानताम्॥
किं च शब्दो विवक्षायामेव प्रामाण्यमश्नुते।
न बाह्ये व्यभिचारित्वात्तस्यां चैतस्य लिङ्गता॥

तत्राभिधीयते। द्विविधः शब्दः। पदात्मा वाक्यात्मा चेति। तत्र वाक्यमनवगतसंबन्धमेव वाक्यार्थमवगमयितुमलम्। अभिनवविरचितश्लोकश्रवणे सति पदसंस्कृतमतीनां तदर्थावगमनदर्शनात्। अतः संबन्धाधिगममूलप्रवृत्तिना ऽनुमानेन तस्य कथं साम्यसम्भावना। पदस्य तु संबन्धाधिगमसापेक्षत्वे सत्यपि सामग्रीभेदाद् विषयभेदाच्चानुमानाद्भिन्नत्वम्। विषयस्तावद्विसदृश एव पदलिङ्गयोः। तद्वन्मात्रं पदस्यार्थ इति च स्थापयिष्यते। अनुमानं तु वाक्यार्थविषयम् अत्राग्निरग्निमान्पर्वत इति ततः प्रतिपत्तेः। उक्तं च तत्र धर्मविशिष्टो धर्मी साध्य इति। ननु पदान्यपि वाक्यार्थवृत्तीनि सन्ति गोमानौपगवः कुम्भकार इति। सत्यम्। किं तु तेष्वपि साकाङ्क्षप्रत्ययानुत्पादात्। गोमान्क इत्याकाङ्क्षाया अनिवृत्तेः। अपि च पर्वतादिविशेष्यप्रतिपत्तिपूर्विका पावकादिविशेषणावगतिर्लिङ्गादुदेति पदात्तु विशेषणावगतिपूर्विका विशेष्यावगतिरिति विषयभेदः। ननूक्तं यथा ऽनुमाने धर्मविशिष्टो धर्मी साध्य एवमिहार्थविशिष्टः शब्दः साध्यो भवतु। मैवम्। शब्दस्य हेतुत्वात्। न च हेतुरेव पक्षो भवितुमर्हति। ननु यथा अग्निमानयं धूमो धूमत्वान्महानसधूमवदित्युक्तं सा देशस्याग्नियुक्तस्य धूमस्यान्यैश्च कल्पितेति*। एवं गोशब्द एवार्थवत्त्वेन साध्यतां गोशब्दत्वादित्यादि सामान्यं च हेतूक्रियतामिति। एतदपि दुर्घटम्। शब्दस्य धर्मिणः किमर्थविशिष्टत्वं वा साध्यते प्रत्यायनशक्तिविशिष्टत्वं वा अर्थप्रतीतिविशिष्टत्वं वा। न तावदर्थविशिष्टत्वं साध्यं शैलज्वलनयोरिव शब्दार्थयोः धर्म-

---

* तन्त्रवार्तिके अनुमानपत्ये श्लो॰ ४८।

धर्मिभावाभावात् । अथार्थविषयत्वाच्छब्दस्यार्थविशिष्टतेत्युच्यते तदप्ययुक्तम् । तत्प्रतीतिजननमन्तरेण तद्विषयत्वानुपपत्तेः । प्रतीतौ तु सिद्धायां किं तद्विषयत्वद्वारकेण तद्धर्मत्वेन । यदि तु तद्विषयत्वमूलं तद्धर्मित्वपूर्विकार्थप्रतीतिरर्थप्रतीतिमूलं तद्विषयत्वं तदितरेतराश्रयम् । तस्मान्नार्थविशिष्टः शब्दः साध्यः । नाप्यर्थप्रत्यायनशक्तिविशिष्टः तदर्थितया शब्दप्रयोगाभावात् ।

न शक्तिसिद्धये शब्दःकथ्यते श्रूयते ऽपि वा ।
अर्थगत्यर्थमेवामुं शृण्वन्ति च वदन्ति च ॥

नाप्यर्थप्रतीतिविशिष्टः शब्दः पक्षतामनुभवितुमर्हति सिद्धासिद्धिविकल्पानुपपत्तेः ।

असिद्धया ऽपि तद्वत्त्वं शब्दस्यार्थधिया कथम् ।
सिद्धायां तत्प्रतीतौ वा किमन्यदनुमीयते ॥

ज्वलनादावपि तुल्यो विकल्प इति चेद् न हि तत्राग्निर्धूमेन जन्यते अपि तु गम्यते । इयं त्वर्थप्रतीतिर्जन्यते शब्देनेत्यस्यामेव सिद्धासिद्धत्वविकल्पावसरः । तस्मात्त्रिधा ऽपि न शब्दस्य पक्षत्वम् । अपि च गोशब्दे धर्मिणि गत्वादिसामान्यात्मकस्य हेतोर्ग्रहणं ततो व्याप्तिस्मरणं ततः परामर्शः ततो ऽर्थप्रतिपत्तिरिति कालद्राघीयस्त्वाद्धर्मी तिरोहितो भवेद् न पर्वतवदवस्थितिस्तस्यापि तूच्चरितप्रध्वंसित्वं शब्दस्य । न च शब्दमर्थवत्त्वेन लोकः प्रतिपद्यते किं तु शब्दात्पृथगेवार्थमिति न सर्वथा शब्दः पक्षः । अतो धर्मविशिष्टस्य धर्मिणः साध्यस्येहासम्भवाच्छब्दलिङ्गयोर्महान्विषयभेदः । सामग्रीभेदः खल्वपि पक्षधर्मान्वयादिरूपसापेक्षमनुमानं व्याख्यातं शब्दे तु न तानि सन्ति रूपाणि । तथा च शब्दस्य पक्षत्वप्रतिक्षेपान्न तद्धर्मतया गत्वादिसामान्यस्य लिङ्गता । न चार्थस्य धर्मित्वं सिद्धासिद्धिविकल्पानुपपत्तेः । न च तद्धर्मत्वं शब्दस्य शक्यते वक्तुं तत्र वृत्त्यभावात् । प्रतीतिजनकत्वेन तद्धर्मतायामुच्यमानायां पूर्ववदितरेतराश्रयम् । पक्षधर्मादिबलेन प्रतीतिः प्रतीतौ च सत्यां पक्षधर्मादिरूपलाभः । अपि च यद्यर्थधर्मतया शब्दस्य पक्षधर्मत्वं भवेत्तदा ऽनवगतधूमाग्निसंबन्धो ऽपि यथा धूमस्य पर्वतधर्मतां गृह्णात्येव तथा ऽनवगतशब्दार्थसंबन्धो ऽपि अर्थधर्मतां शब्दस्य गृह्णीयान्न च गृह्णातीत्यतो नास्ति पक्षधर्मत्वं शब्दस्येति । अन्वयव्यतिरेकावपि तस्य दुरुप

पादौ देशे काले च शब्दार्थयोरनुगमाभावात्। न हि यत्र देशे शब्दः तत्रार्थः यथोक्तं श्रोत्रियैः। मुखे हि शब्दमुपलभामहे भूमावर्थमिति। वयं तु कर्णाकाशे शब्दमुपलभामहे इत्यास्तामेतत्। नापि यत्र काले शब्दः तत्रार्थः तदानीं युधिष्ठिरार्थाभावे ऽपि तद्बुद्धोरन्वयो ग्रहाष्यते इत्युच्यते तर्हि वक्तव्यं किमर्थबुद्धावुत्पन्नायामन्वयो गृह्यते अनुत्पन्नायां वा। अनुत्पन्नायां तावत्स्वरूपासत्त्वात्कुतो ऽन्वयग्रहणम्। उत्पन्नायां त्वर्थबुद्धौ किमन्वयग्रहणे-नेति नैष्फल्यम्। तत्पूर्वकत्वे तु पूर्ववदितरेतराश्रयम्। एतेन व्यतिरेकग्रहण-मपि व्याख्यातम्। नन्वावापोद्वापद्वारेण शब्दार्थसंबन्धे निश्चीयमाने उपयुज्येते एवान्वयव्यतिरेकौ। यथोक्तं यत्र यो ऽन्वेति यं शब्दमर्थस्तस्य भवेदसाविति*। सत्यमेतत्। किं तु समयबलेन सिद्धायामर्थबुद्धौ समयनियमार्थावन्वयव्यति-रेकौ शब्देनान्वयव्यतिरेककृता च धूमादेरिव ततो ऽर्थबुद्धिः। अपि च।

धूमादिभ्यः प्रतीतिश्च नैवावगतिपूर्विका।
इहावगतिपूर्वैव शब्दादुत्पद्यते मतिः॥
स्थविरव्यवहारे हि बालः शब्दात् कुतश्चन।
दृष्ट्वा ऽर्थमवगच्छन्तं स्वयमप्यवगच्छति॥

तत्राप्येवं समयः क्रियते एतस्माच्छब्दादयमर्थः त्वया प्रतिपत्तव्य इति तत्रापि प्रतीतिरेव। अविनाभावो नाम संबन्धः अन्यश्च शब्दार्थयोः समयापरनामा वाच्यवाचकभावः संबन्धः कारणत्वेन निर्दिष्टा द्रष्टव्या† तस्मा-दन्यो लिङ्गलिङ्गिनोरविनाभावाद्वाच्यवाचकभावः संबन्धः प्रतीत्यङ्गम्। एवं-विधविषयभेदात्सामग्रीभेदाच्च प्रत्यक्षवदनुमानादन्यः शब्द इति सिद्धम्। यत्तु पूर्ववर्णक्रमापेक्षणादिवैलक्षण्यमाशङ्क्य दूषितं कस्तत्र फल्गुप्राये निर्बन्धः। यत्पुनरभिहितम्‡ आप्तवादाविसंवादसामान्यादनुमानतेति तदतीव सुभाषि-तम्। विषयभेदात्। आप्तवादत्वहेतुना हि शब्दार्थबुद्धेः प्रामाण्यं साध्यते न तु सैव जन्यते। यदाह§।

अन्यदेव हि सत्यत्वमाप्तवादत्वहेतुकम्।
वाक्यार्थश्चान्य एवेह ज्ञातः पूर्वतरं च सः॥

---

* तन्त्रवार्तिके वाक्याधिकरणे श्लो॰ १५७। † निर्दिष्टो द्रष्टव्य इति युक्तः पाठः।
‡ तन्त्रवार्तिके शब्दलक्षणे श्लो॰ २३। § तन्त्रवार्तिके वाक्याधिकरणे श्लो॰ २४१।

ततश्चेदाप्तवादेन सत्यत्वमनुमीयते ।
वाक्यार्थप्रत्ययस्यात्र कथं स्यादनुमानता ॥
जन्म तुल्यं हि बुद्धीनामाप्तानाप्तगिरां श्रुतौ ।
जन्माधिकोपयोगी च नानुमायां विलक्षण इति ॥

न च प्रामाण्यनिश्चयाद्विना प्रतिभामात्रं तदिति वक्तव्यं शब्दार्थसंप्रत्ययस्यानुभवसिद्धत्वात् । एतेन विवक्षाविषयत्वमपि प्रत्युक्तम् । न हि विवक्षा नाम शब्दस्य वाच्यो विषयः किं त्वर्थ एव तथा ।

विवक्षायां हि शब्दस्य लिङ्गत्वमिह दृश्यते ।
आकांक्षइव कार्यत्वान्न वाचकतया पुनः ॥
शब्दादुच्चरिताच्च वाच्यविषया तावत्समुत्पद्यते
संवित्तिस्तदनन्तरं तु गमयेत्कामं विवक्षामसौ ।
अर्थोपग्रहवर्जिता तु नियमात्सिद्धैवमाजीविता
तद्वाच्यार्थविशेषिता त्वविदिते नैषां तदर्थे भवेत् ॥
ननु सिद्धे प्रमाणत्वे भेदाभेदपरीक्षणम् ।
क्रियते न तु शब्दस्य प्रामाण्यमवकल्पते ॥
अर्थप्रतीतिजनकं प्रमाणमिति वर्णितम् ।
विकल्पमात्रमूलत्वान्नार्थं शब्दाः स्पृशन्त्यमी ॥
अर्थो निरूप्यमाणश्च को वा शब्दस्य शक्यते ।
वक्तुं न जातिर्न व्यक्तिर्न तद्वान्नाम कश्चन ॥
संबन्धोऽप्यस्य नार्थेन नित्यो ऽस्ति समयो ऽथ वा ।
शक्यः सन्नपि वा बोद्धुमर्थे कथमतीन्द्रिये ॥
वाक्यार्थो ऽपि न निर्णेतुं पार्यते पारमार्थिकः ।
नियोगभावनाभेदसंसर्गादिस्वभावकः ॥
तत्प्रतीत्यभ्युपायश्च किं पदार्थः पदानि वा ।
वाक्यं वा व्यतिषक्तार्थं स्फोटो वेति न लक्ष्यते ॥
सिद्धायामपि तद्बुद्धौ तस्या दृढिमकारणम् ।
नित्यत्वमाप्तोक्तत्वं वा न सम्यगवतिष्ठते ॥

पदे नित्ये ऽपि वैदिक्यो रचनाः कर्तृपूर्विकाः ।
नित्या वा कृतकत्वे ऽपि कृताः केनेति दुर्गमम् ॥
कर्ता ऽस्ति स च निर्द्वन्द्वः स चैकः स च सर्ववित् ।
स च कारुणिको वेति प्रतिपत्तुं न शक्यते ॥
परस्परविरुद्धाश्च सन्ति भूयांस आगमाः ।
तेषां कस्येश्वरः कर्ता कस्य नेति न मन्महे ॥
वेदे दोषाश्च विद्यन्ते व्याघातः पुनरुक्तता ।
फलस्यानुपलम्भश्च तथा फलविपर्ययः ॥
कीदृशश्चार्थवादानां विरुद्धार्थाभिधायिनाम् ।
मन्त्राणां नामधेयादिपदानां वा समन्वयः ॥
सिद्धकार्योपदेशाच्च वेदे संशेरते जनाः ।
किमस्य कार्ये प्रामाण्यं सिद्धे ऽर्थे वोभयत्र वा ॥
तेन वेदप्रमाणत्वं विषमे पथि वर्तते ।
जीविकोपायबुद्ध्या वा श्रद्धया वा ऽभ्युपेयताम् ॥

अत्राभिधीयते । सर्व एवैते दोषा यथाक्रमं परिहरिष्यन्ते इत्यलं समाश्वासेन सुप्रतिष्ठमेव वेदप्रामाण्यमवगच्छत्वायुष्मान् । नन्वर्थासंस्पर्शित्वमेव तावत्कथं परिह्रियते न हि बाह्ये ऽर्थे शब्दाः प्रतीतिमादधति ते हि दुर्लभवस्तुसंपर्कविकल्पमात्राधीनजन्मानः स्वमहिमानमनुवर्तमानास्तिरस्कृतबाह्यार्थसमन्वयान्विकल्पप्रायान्प्रत्ययानुत्पादयन्तो दृश्यन्ते अङ्गुल्यग्रे हस्तियूथशतमास्ते इति स्वभाव एव शब्दानामर्थासंस्पर्शित्वम् । चक्षुरादीनामप्यलीककचकूर्चकादिप्रतीतिकारणत्वमस्ति न च तेषामर्थासंस्पर्शित्वमिति चेत् तेषां हि तिमिरादिदोषकलुषितवपुषां तथाविधविभ्रमकारणत्वं न तु स्वमहिम्नैव । इहापि पुरुषदोषाणामेष महिमा न शब्दानामिति चेद् मैवम् । दोषवतो ऽपि पुरुषस्य मूकादेरनुच्चारितशब्दस्येदृशविप्लवोत्पादनपाटवाभावात् । असत्यपि च पुरुषहृदयकालुष्ये यथा प्रयुज्यमानान्यङ्गुल्यग्रादिवाक्यानि विप्लवमावहन्त्येवेति शब्दानामेवैष स्वभावो न वक्तृदोषाणाम् । अपि च न चक्षुरादि बाधकज्ञानोदये सति न विरमति विपरीतवेदनजन्मनः शुक्तिकारजतादिबुद्धिषु विभ्रमस्यापायदर्शनात् । शब्दस्तु शतकृत्वो ऽपि बाध्यमानो

यथैवोच्चरितः करशाखादिशिखरे करेणुशतमास्ते इति तदैव तथाभूतं भूयो ऽपि विकल्पमयथार्थमुत्पादयत्येवेति विकल्पाधीनजन्मत्वाच्छब्दानामेवेदं रूपं यदर्थासंस्पर्शित्वं नामेति । तदुक्तम् ।

विकल्पयोनयः शब्दा विकल्पाः शब्दयोनयः ।
तेषामन्योन्यसम्बन्धे नार्थं शब्दाः स्पृशन्त्यमी इति ॥

अत्राभिधीयते । भवेदेतदेवं यदि न कदा चिदपि यथार्थं शब्दः प्रत्ययमुपजनयेत् । अर्थसंस्पर्शित्वमेवास्य स्वभाव इत्यवगम्यते । भवति तु गुणवत्पुरुषभाषितान्नद्यास्तीरे फलानि सन्तीति वाक्यादतिरस्कृतबाह्यार्थो यथार्थः प्रत्ययः । ततः प्रवृत्तस्य तदर्थप्राप्तेः । न चेयमर्थप्राप्तिरर्थस्पर्शशून्यादपि शब्दविकल्पात्पारम्पर्येण मणिप्रभामणिबुद्धिवदवकल्पते इत्युपरिष्टाद्वक्ष्यामः । ननु गुणवद्वक्तृकादङ्गुल्यादिवाक्याद्दृष्ट एवासमीचीनः प्रत्ययः । मैवम् । गुणवतामेवंविधवाक्योच्चारणचापलाभावात् । यत्तु आप्ता ऽपि कं चिदनुशास्ति मा भवानभूतार्थं वाक्यं वादीरङ्गुलिकोटौ करिघटाशतमास्ते इति तच्चेतिकरणावच्छिन्नस्य दृष्टान्ततया शब्दपरत्वेनोपादानात्प्रतिषेधैकवाक्यतया यथार्थत्वमेव अर्थपरत्वे तु निषेधैकवाक्यतैव न स्यादिति । तस्मादाप्तवाक्यानामयथार्थत्वाभावान्न स्वतो ऽर्थसंस्पर्शिनः शब्दाः पुरुषदोषानुषङ्गकृत एवायं विप्लवः । नन्वाप्तैरेवंविधवाक्याप्रयोगेपि संदिग्धो व्यतिरेकः किं शब्दाभावादयथार्थप्रत्ययानुत्पादः उत वक्तृदोषाभावादिति नैतदेवम् ।

अनुच्चरितशब्दो ऽपि पुरुषो विप्रलम्भकः ।
हस्तसंज्ञाद्युपायेन जनयत्येव विप्लवम् ॥

न च हस्तसंज्ञादिना शब्दानुमानं तत्कृतश्च विप्लव इति वक्तव्यम् इत्यमप्रतीतेः । उत्पन्ने च क्व चिन्नद्यादिवाक्याद्विज्ञाने तरङ्गिणीतीरमनुसरन्नासादितफलः प्रवृत्तबाधकप्रत्ययः पुरुषमेवाधिक्षिपति धिग् हा तेन दुरात्मना विप्रलब्धो ऽस्मीति न शब्दम् । प्राप्तफलश्च पुमांसमेव श्लाघते साधु साधुना तेनोपदिष्टमित्यतः पुरुषदोषान्वयानुविधानात्तदभावकृत एव आप्तेषु तूष्णीमासीनेषु विभ्रमानुत्पाद इति न संदिग्धो व्यतिरेकः । पुरुषदोषकृत एव शब्दाद्विप्लवो न स्वरूपनिबन्धनः । ननु पुरुषदोषास्तत्र किं कुर्युः पुरुषस्य

हि गुणवतः दोषवतो वा शब्दोच्चारणमात्रे एव व्यापारः ततः परं तु कार्यं शब्दायत्तमेवेति तत्स्वरूपकृत एवायं विभ्रमः । हन्त तर्हि वक्तरि गुणवति सति सरितस्तीरे फलानि सन्तीति सम्यक् प्रत्यये ऽपि शब्दस्यैव व्यापारात्पुरुषस्योच्चारणमात्रे चरितार्थत्वान्नैकान्ततः शब्दस्यार्थासंस्पर्शित्वमेव स्वभावः । युक्तं चैतदेव यद्दीपवत्प्रकाशत्वमात्रमेव शब्दस्य स्वरूपं न यथार्थत्वमयथार्थत्वं वा विपरीते ऽप्यर्थे दीपस्य प्रकाशत्वानतिवृत्तेः । अयं तु विशेषः प्रदीपे व्युत्पत्तिनिरपेक्षमेव प्रकाशत्वं शब्दे तु व्युत्पत्त्यपेक्षमिति । प्रकाशात्मनस्तु शब्दस्य वक्तृगुणदोषाधीने यथार्थेतरत्वे । अत एवाङ्गुलिशिखराधिकरणकरेणुशतवचसि बाधिते ऽपि पुनः पुनरुच्चार्यमाणे भवति विभ्रमः प्रकाशकत्वतद्रूपानपायात् । न त्वेष शब्दस्य दोषः ।

पदार्थानां तु संसर्गमसमीक्ष्य प्रजल्पतः ।
वक्तुरेव प्रमादो ऽयं न शब्दो ऽत्रापराध्यति ॥

तदुक्तम् । प्रमाणान्तरदर्शनमत्र बाध्यते न पुनर्हस्तियूथशतमिति शाब्दो ऽन्वयः । पुरुषो हि स्वदर्शनं शब्देन परेषां प्रकाशयति तत्र तद्दर्शनं चेद् दुष्टं दुष्टः शाब्दः प्रत्ययः अदुष्टं चेददुष्ट इति गुणवतः पुरुषस्यादुष्टं दर्शनं भवति दोषवतो दुष्टमिति । अदृष्ट्वा ऽपि वस्तु यदुपदिश्यते सो ऽपि बुद्धिदोष एव । तस्मात्पुरुषगतगुणदोषान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् तत्कृते एव शाब्दयथार्थत्वायथार्थत्वे । तदुक्तं तत्त्वमपि भवति वितथमपि भवतीति ।

तेनाभिधातृदौरात्म्यकृतेयमयथार्थता ।
प्रत्ययस्येति शब्दानां नार्थासंस्पर्शिता स्वतः ॥
या तु जात्यादिशब्दार्थपराकरणवर्त्मना ।
अर्थासंस्पर्शिता प्रोक्ता सा पुरस्तान्निषेत्स्यते ॥
प्रमाणत्वं तु शब्दस्य कथमित्यत्र वस्तुनि ।
जैमिनीयैरयं तावत्पीठबन्धो विधीयते ॥
प्रामाण्यमप्रामाण्यं वा सर्वविज्ञानगोचरः ।
स्वतो वा परतो वेति प्रथमं प्रविविच्यताम् ॥

ननु शब्दप्रामाण्यचिन्तावसरे सकलप्रमाणप्रामाण्यविचारस्य कः प्रसङ्गः । न स्वातन्त्र्येण परीक्षणमपि तु तदर्थमेव समानमार्गत्वात् । अथान्येषां स्वतः परतो वा प्रामाण्यं तथा शब्दस्यापि भविष्यतीति न हि तस्य स्वरूपमिव प्रामाण्यमपि तद्विसदृशमिति । तदुच्यते । किं विज्ञानानां प्रामाण्यमप्रामाण्यं चेति द्वयमपि स्वतः उत उभयमपि परतः आहो स्विदप्रामाण्यं स्वतः प्रामाण्यं तु परतः उत स्वित्प्रामाण्यं स्वतः अप्रामाण्यं तु परत इति । तत्र द्वयमपि स्वत इति तावदसांप्रतम् । प्रवृत्तस्य विसंवाददर्शनात् । यदि हि प्रामाण्यमितरद्वा स्वत एव ज्ञानस्य गम्यते तर्हि शुक्तौ रजतज्ञानं प्रमाणतया वा प्रतिपन्नमन्यथा वा ।

प्रमाणत्वपरिच्छित्तौ विसंवदति तत्कथम् ।
अप्रामाण्यगृहीतौ वा तस्मिन्कस्मात्प्रवर्तते ॥

एतेन तृतीयो ऽपि पक्षः प्रत्युक्तः यदप्रामाण्यं स्वतः प्रामाण्यं परत इति । स्वतो ह्यप्रामाण्ये निश्चिते प्रवृत्तिर्न्न प्राप्नोतीति । किं च अप्रामाण्यमुत्पत्तौ कारणदोषापेक्षं निश्चये च बाधकज्ञानापेक्षं तत्कथं स्वतो भवितुमर्हति । यच्च अप्रामाण्यमवस्तुत्वान्न स्यात्करणदोषत इति केश्चिदुच्यते तदपि यत्किंचित् । संशयविपर्ययात्मनः अप्रामाण्यस्य वस्तुत्वात्तद्गतमप्रामाण्यमपि वस्त्वेवेति । परतस्तु प्रामाण्यं यथा नावकल्पते तथा विस्तरेणोच्यते । एवं चायं द्वयमपि परत इति द्वितीयपक्षप्रतिक्षेपो ऽपि भविष्यति । अर्थतथात्वप्रकाशकं हि प्रमाणमित्युक्तम् । तस्य स्वप्रमेयाव्यभिचारित्वं नाम प्रामाण्यम् । अतश्च परापेक्षायां सत्यां परत इति कथयितुमुचितम् । न चास्य परापेक्षा क्व चिद्विद्यते सा हि भवन्ती उत्पत्तौ वा स्यात् स्वकार्यकरणे वा प्रामाण्यनिश्चये वा । उत्पत्तौ कारकस्वरूपमात्रापेक्षा तदतिरिक्तन्द्गतगुणापेक्षा वा । कारकस्वरूपमात्रापेक्षायां सिद्धसाध्यत्वम् असत्सु कारकेषु कार्यस्य ज्ञानस्यात्मलाभाभावात् कस्य प्रामाण्यमप्रामाण्यं वा चिन्त्यते । कारकातिरिक्ततदधिकरणगुणापेक्षणं तु दुर्घटम् । अप्रामाणिकत्वेन कारणगुणानामाकाशकुशेशयसदृशवपुषामपेक्षणीयत्वाभावात् ।

न कारणगुणग्राहि प्रत्यक्षमुपपद्यते ।
चक्षुरादेः परोक्षत्वात्प्रत्यक्षास्तद्गुणाः कथम् ॥

लिङ्गं चादृष्टसंबन्धं न तेषामनुमापकम् ।
यथाऽर्थबुद्धिसिद्धिस्तु निर्दोषादेव कारकात् ॥

यदि हि यथार्थत्वायथार्थत्वरूपद्वयरहितं किं चिदुपलब्ध्याख्यं कार्यं भवेत्ततः कार्यवैविध्यात्कारणवैविध्यमवश्यमवसीयेत यथार्थोपलब्धेर्गुणवत्कारकं कारकम् अयथार्थोपलब्धेर्दोषकलुषं कारकं कारकम् उभयरूपरहितायास्तु तस्याः स्वरूपावस्थितमेव कारकं कारकमिति । न त्वेवमस्ति । द्विविधैव खल्वियमुपलब्धिः यथार्थत्वायथार्थत्वभेदेन तत्रायथार्थोपलब्धिस्तावद् दुष्टकारककार्यैव दृष्टा ।

दृष्टः कुटिलकुम्भादिसम्भवो दुष्टकारणात् ।
तथा मानान्तरमितात्तिमिरादेर्द्विचन्द्रधीः ॥

अयथार्थोपलब्धौ च दुष्टकारककार्यत्वेन सिद्धायामिदानीं तृतीयकार्याभावाद् यथार्थोपलब्धिः स्वरूपावस्थितेभ्य एव कारकेभ्यो ऽवकल्पते इति न गुणकल्पनायै प्रभवति । अनुमाने च यैव पक्षधर्मान्वयादिसामग्री ज्ञानस्य जनिका सैव प्रामाण्यकारणत्वेन दृष्टा । न च स्वरूपस्थितानि कारणानि कार्यजन्मन्युदासते एव येन यथार्थोपलब्धिजनने तेषां गुणसहकारिता कल्प्यते इत्यतो न सन्ति कारणगुणाः । नैर्मल्यव्यपदेशस्तु लोचनादेः काचकामलादिदोषापायनिबन्धन एव न स्वरूपातिरिक्तगुणकृतः अञ्जनाद्युपयोगो ऽपि दोषनिर्हरणायैव न गुणजन्मने ।

तस्मादवितथा संवित् स्वरूपस्थितहेतुजा ।
दोषाधिकैस्तु तैरेव जन्यते विपरीतधीः ॥
अत एवाप्रमाणत्वं परतो ऽभ्युपगम्यते ।
जन्मन्यपेक्षते दोषान् बाधकं च स्वनिश्चये ॥

तस्मान्नोत्पत्तौ गुणापेक्षं प्रमाणम् । नापि स्वकार्यकरणे किं चिदपेक्षते अर्थप्रकाशनस्वभावस्यैव तस्य स्वहेतोरुत्पादात् । अर्थप्रकाशनमेव च प्रमाणकार्यं प्रवृत्यादेः पुरुषेच्छानिबन्धनत्वात् ।

नैव वा जायते ज्ञानं जायते वा प्रकाशकम् ।
अर्थप्रकाशने किं चिन्न तूत्पन्नमपेक्षते ॥

तथा चोक्तम् ।

मृत्पिण्डचक्रसूत्रादि घटो जन्मन्यपेक्षते ।
उदकाहरणे त्वस्य तदपेक्षा न विद्यते इति ॥

अथ वा ।

सापेक्षत्वं घटस्यापि सलिलाहरणं प्रति ।
यत्किं चिदस्ति न त्वेवं प्रमाणस्योपपद्यते ॥
न च स्वग्रहणापेक्षं ज्ञानमर्थप्रकाशकम् ।
तस्मिन्ननवबुद्धे ऽपि तत्सिद्धेश्चक्षुरादिवत् ॥

उक्तं च। न ह्यज्ञाते ऽर्थे कश्चिद् बुद्धिमुपलभते ज्ञाते त्वनुमानादवगच्छतीति* तस्मात्स्वकार्यकरणे ऽपि न स्वग्रहणापेक्षं प्रमाणम्। नापि प्रामाण्यनिश्चये किं चिदपेक्षते अपेक्षणीयाभावात्। तथा ह्यस्य कारणगुणज्ञानाद्वा प्रामाण्यनिश्चयो भवेद्बाधकाभावज्ञानाद् वा संवादाद्वा। न तावत्कारणगुणज्ञानात्कारणगुणानामिदानीमेव निरस्तत्वात्। अपि च। न कारकगुणज्ञानमिन्द्रियकारणकम् अतीन्द्रियकारकाधिकरणत्वेन परोक्षत्वाद्गुणानाम्। अपि तूपलब्ध्याख्यकार्यपरिशुद्धिसमधिगम्यगुणस्वरूपमप्रवृत्तस्य च प्रमातुर्न कार्यपरिशुद्धिर्भवति तन्नेदानीं प्रामाण्यनिश्चयपूर्विका प्रवृत्तिर्भवेत्। अन्यथा वा अनिश्चितप्रामाण्यादेव ज्ञानात्प्रवृत्तिसिद्धौ किं पश्चात्तन्निश्चयेन प्रयोजनम्। निश्चितप्रामाण्यात्तु प्रवृत्तौ दुरतिक्रमः चक्रकक्रकचपातः प्रवृत्तौ सत्यां कार्यपरिशुद्धिग्रहणं कार्यपरिशुद्धिग्रहणात्कारणगुणावगतिः कारणगुणावगतेः प्रामाण्यनिश्चयः प्रामाण्यनिश्चयात्प्रवृत्तिरिति। नापि बाधकाभावपरिच्छेदात्प्रामाण्यनिश्चयः स हि तात्कालिको वा स्यात्कालान्तरभावी वा।

तात्कालिको न पर्याप्तः प्रामाण्यपरिनिश्चये।

कूटकार्षापणादौ किं चित्कालमनुत्पन्नबाधके ऽपि कालान्तरे तदुत्पाददर्शनात्।

सर्वथा तदभावस्तु नासर्वज्ञस्य गोचरः॥

अथ संवादात्प्रामाण्यनिश्चय उच्यते तर्ह्युच्यतां को ऽयं संवादो नाम। किमुत्तरं तद्विषयं ज्ञानमात्रम् उतार्थान्तरज्ञानम् आहो

* शाबरभाष्ये अ॰ १ पा॰ १ सू॰ ५

स्विदर्थक्रियाज्ञानमिति । आद्ये पक्षे कः पूर्वोत्तरज्ञानयोर्विशेषो यदुत्तरज्ञानसंवादात्पूर्वं पूर्वं ज्ञानं प्रामाण्यमश्नुवीत ।

अपि चोत्तरसंवादात्पूर्वपूर्वप्रमाणताम् ।
वदन्तो नाधिगच्छेयुरन्तं युगशतैरपि ॥
सुदूरमपि गत्वा तु प्रामाण्यं यदि कस्य चित् ।
स्वत एवाभिधीयेत को द्वेषः प्रथमं प्रति ॥

यदाह ।

कस्य चित्तु यदीष्येत स्वत एव प्रमाणता ।
प्रथमस्य तथाभावे विद्वेषः किंनिबन्धन इति* ॥

अथान्यविषयज्ञानमप्यस्य संवाद उच्यते तदयुक्तम् अदर्शनात् । न हि स्तम्भज्ञानं कुम्भज्ञानस्य संवादः । अथार्थक्रियाज्ञानसंवादात्प्रथमस्य प्रवर्तकस्य ज्ञानस्य प्रामाण्यमिष्यते तदपि ह्यनवसितप्रामाण्यं कथमादिमस्य प्रामाण्यमवगमयेत् । कश्चार्थक्रियाज्ञानस्य पूर्वस्माद्विशेषो यदेतदायत्तस्तस्य प्रामाण्याधिगमः । अर्थक्रियाज्ञानत्वमेव विशेष इति चेत्किल सलिलज्ञानमाद्यमविद्यमाने ऽपि पयसि पूषदीधितिषु दृष्टमिति न भवति विस्रम्भभूमिः । इदं पुनरर्थक्रियासंवेदनमम्बुमध्यवर्तिनः पानावगाहनादिविषयमपीत्यनवधारितव्यभिचारतया तत्प्रामाण्यनिश्चयाय कल्पते इति । तदसत् । स्वप्ने पानावगाहनस्यापि व्यभिचारोपलब्धेः । किं च चरमधातुविसर्गो ऽपि स्वप्नसीमन्तिनीमन्तरेण भवतीति महानेष व्यभिचारः । अथ रागोद्रेकनिमित्तत्वेन पित्तादिधातुविकृतिनिबन्धनत्वेन वा तद्विसर्गस्य न स्वसाधनव्यभिचार इत्युच्यते तदसमञ्जसम् । असकृदनुभूतयुवतिपरिरम्भाद्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन तत्कार्यत्वावधारणात् ।

तस्मादर्थक्रियाज्ञानव्यभिचारावधारणात् ।
तत्प्रामाण्यपरीक्षायामनवस्था न शाम्यति ॥
अथ वाऽऽप्रफलत्वेन किं तत्प्रामाण्यचिन्तया ।

न चेदमर्थक्रियाज्ञानमप्रवृत्तस्य पुंसः समुद्भवति तच्च प्रामाण्यावधारणपूर्विकायां प्रवृत्तौ कारणगुणनिश्चयप्रामाण्यचर्चाबद्धचक्रकक्रकचचोद्यप्र-

---

* श्लोकवार्त्तिके सू० २ श्लो० ७५ संगत्या यदि चेष्येत पूर्वपूर्वप्रमाणतेति पूर्वार्धम् ।

सङ्गस्तदवस्थ एव । अनिश्चितप्रामाण्यस्य तु प्रवृत्तौ पश्चात्तन्निर्णयो भवन्नपि कृतचौरस्य नक्षत्रपरीक्षावदफल एवेत्युक्तम् । तदेतत्स्याद् द्विविधा हि प्रवृत्तिः आद्या चाभ्यासिकी च । तत्राद्या यथा विनिहितसलिलावसिक्तमसृणमृदि शरावे शाल्यादिबीजशक्तिपरीक्षणाय कतिपयबीजकणावापरूपा । ततस्तत्र तेषामङ्कुरकरणकौशलमविकलमवलोकयन्तः कीनाशा निःशङ्कं केदारेषु तानि बीजान्यावपन्तीति सेयमाभ्यासिकी प्रवृत्तिः । एवमिहापि प्रथमपरीक्षितप्रामाण्यभावादेव ज्ञानात्कुतश्चित्कश्चिद्विपश्चिदपि व्यवहरंस्तद्व्यवहारपरस्तत्तत्फलज्ञाने तस्य प्रामाण्यमवगच्छन् पुनस्तथाविधे जाते सति सुखमेव प्रवृत्त्यादिकं व्यवहारमशङ्कितकालुष्यः करिष्यतीति न सर्वात्मना वैयर्थ्यमिति । उच्यते विषमो ऽयं दृष्टान्तः ।

तज्जातीयतया बीजं शक्यते यदि वेदितुम् ।
तत्र तन्निश्चयाद्युक्तं निर्विशङ्कं प्रवर्तनम् ॥
ज्ञाने तथाविधत्वं तु बोधरूपाविशेषतः ।
कार्याद्वा कारणाद्वा ऽपि ज्ञातव्यं न स्वरूपत इति ॥
कारणानां परोक्षत्वान्न तद्द्वारा तदा गतिः ।
कार्यात्तु नाप्रवृत्तस्य भवतीत्युपवर्णितम् ॥
तस्माद्वैयर्थ्यचोद्यस्य नायं परिहृतिक्रमः ।
एवं चार्थक्रियाज्ञानात्कीदृक् प्रामाण्यनिश्चयः ॥
समर्थकारणज्ञानाद्यो ऽपि प्रामाण्यनिश्चयम् ।
ब्रूते सो ऽपि कृतोद्वाहस्तत्र लग्नं परीक्षते ॥

क्विलातिविकसितकुसुममकरन्दपानमुदितमधुकरकुले कस्मिंश्चिदुद्याने वाद्यमानायां वीणायां निरन्तरलतासन्तानान्तरितवपुषि विदूरादनवलोक्यमाने वादके वीणाध्वनिसंविदि रोलम्बनादसंदेहदूषितायां तदभिमुखमेव प्रतिष्ठमानः श्रोता परिवादके दर्शनपथमवतीर्णे स्वरानुकूलकारणनिश्चयात्तत्प्रतीतौ संशयनिवृत्तेः प्रामाण्यं निश्चिनोतीत्येष समर्थकारणज्ञानकृतः प्रामाण्यनिश्चयः ।

तत्रापि नाप्रवृत्तस्य हेतुसामर्थ्यदर्शनम् ।
एवमेव प्रवृत्तौ तु निश्चितेनापि तेन किम् ॥

तन्निश्चयात्प्रवृत्तौ वा पुनरन्योन्यसंश्रयम् ।
तन्निश्चयात्प्रवृत्तिः स्यात्प्रवृत्तेस्तद्विनिश्चयः ॥

तदेवं न कुतश्चिदपि प्रामाण्यनिश्चयः चक्रकेतरेतराश्रयानवस्थावैयर्थ्यादिदूषणातीतस्थितिरस्तीति । अतः प्रामाण्यनिश्चये ऽपि न किं चिदपेक्षते प्रमाणम् । ततश्चोत्पत्तौ स्वकार्यकरणे स्वप्रामाण्यनिश्चये च निरपेक्षत्वादपेक्षात्रयरहितत्वात्स्वतः प्रामाण्यमिति सिद्धम् । तदुक्तम्* ।

स्वतः सर्वप्रमाणानां प्रामाण्यमिति गृह्यताम् ।
न हि स्वतो ऽसती शक्तिः कर्तुमन्येन पार्यते ॥

अप्रामाण्यं तूत्पत्तौ दोषापेक्षत्वात्स्वनिश्चये बाधकप्रत्ययादिसापेक्षत्वात्परत इत्युक्तमेव । तस्मात्पक्षत्रयस्यानुपपत्तेश्चतुर्थ एवायं पक्षः श्रेयान् । प्रामाण्यं स्वतः अप्रामाण्यं परत इति ।

ननु चोत्पत्तिवेलायां न विशेषो ऽवधार्यते ।
प्रमाणेतरयोस्तेन बलाद्भवति संशयः ॥

परिच्छित्तिमात्रं प्रमाणकार्यं तच्च यथार्थेतरप्रमितिसाधारणं रूपं साधारणधर्मग्रहणं च संशयकारणमिति प्रसिद्धः पन्थाः । एवं च स्थिते ।

प्रमाणान्तरसंवादविसंवादौ विना कथम् ।
प्रमाणेतरनिर्णीतिरतश्च परतो द्वयम् ॥

तदेतदचतुरस्रम् । सत्यं परिच्छित्तिरेव प्रमाणकार्यम् । सा पुनरुपजायमानैव न संदेहादिदूषिततनुरुपलभ्यते इत्यौत्सर्गिकं प्रामाण्यमेव सा भजते । अर्थपरिच्छेदाच्च प्रवर्तमानः प्रमाता प्रमाणेनैव प्रवर्तितो भवति न संशयात्प्रवृत्तः । स्थितिश्चैवमौत्सर्गिके प्रामाण्ये यत्र तस्यापवादः क्व चिद्भवति तत्राप्रामाण्यम् अप्रामाण्ये चावश्यंभावी अपवादः द्विविध एव तदपवादः बाधकप्रत्ययः कारणदोषज्ञानं च । तदुक्तं भाष्यकृता† । यत्र दुष्टं कारणं यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः स एवासमीचीनः प्रत्ययो नान्य इति । वार्तिककारो ऽप्याह‡ ।

तस्माद्बोधात्मकत्वेन प्राप्ता बुद्धेः प्रमाणता ।
अर्थान्यथात्वहेतूत्थदोषज्ञानादपोद्यते इति ॥

---

* श्लोकवार्तिके सू० २ श्लो० ४७ । † शाबरभाष्ये अ० १ पा० १ सू० ५ ।
‡ श्लोकवार्तिके सू० २ श्लो० ५३ ।

तत्र बाधकज्ञानं पूर्वज्ञानोपमर्दद्वारेणैव तस्मिन्विषये जायत इति समानविषयत्वात्स्पष्टमेव बाधकम् । कारणदोषज्ञानं तु भिन्नविषयमपि कार्यैक्याद्बाधकतां प्रतिपद्यते । यथा चमसेनापः प्रणयन्तीति दर्शपूर्णमासाङ्गत्वात् क्रत्वर्थश्चमसः गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेदिति काम्यमानपशुनिर्देशात्पुरुषार्थगोदोहनेन निर्वृत्ते तस्मिंश्चमसो निवर्त्तते । एवमिह कारणदोषज्ञानं दोषविषयमपि दोषाणामयथार्थज्ञानजननस्वभावत्वात्तस्य ज्ञानस्य प्रामाण्यं बाधते । तदुक्तम्* ।

दुष्टकारणबोधे तु जाते ऽपि विषयान्तरे ।
अर्थात्तुल्यार्थतां प्राप्य बाधो गोदोहनादिवदिति ॥

यत्र पुनरिदमपवादद्वयमपि न दृश्यते तत्र तदौत्सर्गिकं प्रामाण्यमनपोदितमास्त इति न मिथ्यात्वाशङ्कायां निमित्तं किं चित् । यदाह† ।

दोषज्ञाने त्वनुत्पन्ने नाशङ्का निष्प्रमाणकेति ।

तथा हि ।

कश्चिदुत्पन्न एवेह स्वसंवेद्यो ऽस्ति संशयः ।
स्थाणुर्वा पुरुषो वेति को नामापह्नुवीत तम् ॥
हठादुत्पद्यमानस्तु हिनस्ति सकलाः क्रियाः ।
स्वभार्यापरिरम्भे ऽपि भवेन्मातरि संशयः ॥
विनाशी संशयात्मेति पाराशर्यो ऽप्यभाषत ।
नायं लोको ऽस्ति कौन्तेय न परः संशयात्मन इति ॥

यत्रापि क्व चिद्बाधकप्रत्यये संशयो जायते तत्रापि तृतीयज्ञानापेक्षणान्नानवस्था । न च स्वतः प्रामाण्यहानिः यत्र प्रथमविज्ञानसंवादि तृतीयज्ञानमुत्पद्यते तत्प्रथमस्य प्रामाण्यमौत्सर्गिकं स्थिरमेव । द्वितीयविज्ञानारोपितालीककालुष्यशङ्कानिराकरणं त्वस्य तृतीयेन क्रियते न त्वस्य संवादात्प्रामाण्यम् । यदि तु द्वितीयज्ञानसंवादि तृतीयं ज्ञानं तदा प्रथमस्याप्रामाण्यम् । तच्च परत इष्टमेव । द्वितीयस्य तु ज्ञानस्य न तृतीयसंवादकृतं प्रामाण्यम् अपि तु सङ्कल्प्यमानकुशङ्काऽऽचमनमात्रे तस्य व्यापारः । उक्तं च‡ ।

---

* श्लोकवार्तिके सू० २ श्लो० ५८ । † श्लोकवार्तिके सू० २ श्लो० ६० ।
‡ श्लोकवार्तिके सू० २ श्लो० ६० ।

एवं त्रिचतुरज्ञानजन्मनो नाधिका मतिः ।
प्रार्थ्यते तावतैवैकं स्वतः प्रामाण्यमश्नुते इति ॥

तदेवं सर्वप्रमाणानां स्वतः प्रामाण्ये सिद्धे समानन्यायतया शब्दस्यापि तथैव प्रामाण्यं भवति । न च नैसर्गिकमर्थासंस्पर्शित्वमेव शब्दस्य स्वरूपमिति परीक्षितमेतत् । किं त्वर्थबोधजनकत्वात्तस्य नैसर्गिके प्रामाण्ये सति पुरुषदोषानुप्रवेशकारितः क्व चिद्धि विप्लवः । तदुक्तम् । शब्दे दोषोद्भवस्तावद् वक्त्रधीन इति स्थितम्* तत्र पौरुषेये वचसि गुणवति वक्तरि तद्गुणापसारितदोषतया तत्प्रामाण्यमौत्सर्गिकमनपोदितं भवति न तु गुणकृतं तत्प्रामाण्यमनङ्गत्वात्प्रामाण्ये गुणानाम् । बोधकत्वनिबन्धनमेव तदित्युक्तम् । वेदे तु प्रणेतुः पुरुषस्याभावाद्दोषाशङ्कैव न प्रवर्तते वक्त्रधीनत्वाद्दोषाणाम् । न च बाधकप्रत्ययो ऽद्य यावद्वेदार्थे कस्य चिदुत्पन्न इति निरपवादं वेदप्रामाण्यम् । आह च† ।

तत्रापवादनिर्मुक्तिर्वक्त्रभावाल्लघीयसी ।
वेदे तेनाप्रमाणत्वं न शङ्कामधिगच्छतीति ॥

तदिदमुक्तं तत्प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वादिति‡ ।

गिरां मिथ्यात्वहेतूनां दोषाणां पुरुषाश्रयात् ।
अपौरुषेयं सत्यार्थमिति युक्तं प्रचक्षते ॥
गिरां सत्यत्वहेतूनां गुणानां पुरुषाश्रयात् ।
अपौरुषेयं सत्यार्थमित्ययुक्तं तु मन्वते ॥
न हि पुरुषगुणानां सत्यतासाधनत्वं
वचसि खलु निसर्गादेव सत्यत्वसिद्धिः ।
गुणमपि नरवाचां विप्रबाधायिदोष-
प्रशमनचरितार्थं सङ्गिरन्ते गुणज्ञाः ॥

अत्राभिधीयते । प्रत्यक्षादिषु दृष्टार्थेषु प्रमाणेषु प्रामाण्यनिश्चयमन्तरेणैव व्यवहारसिद्धेस्तत्र किं स्वतःप्रामाण्यमुत परत इति विचारेण न नः प्रयोजनम् अनिर्णय एव तत्र श्रेयान् । अदृष्टे तु विषये वैदिकेष्वग्निहोत्र-

---

* श्लोकवार्तिके सू· २ श्लो· ६२ । † श्लोकवार्तिके सू· २ श्लो· ६८ ।
‡ जैमिनिसूत्रम् । अ· १ पा· १ सू· ५ ।

द्रविणवितरणादिक्लेशसाध्येषु कर्मसु तत्प्रामाण्यावधारणमन्तरेण प्रेक्षावतां प्रवर्तनमनुचितमिति तस्य प्रामाण्यनिश्चयोऽवश्यकर्तव्यः । तच्च परत एव वेदस्य प्रामाण्यमिति वक्ष्यामः । यच्चेदमियता विस्तरेण स्वतः प्रामाण्यमुपपादितं तद्व्याख्येयम् । स्वतः प्रामाण्यमिति कोऽर्थः किं स्वत एव प्रमाणस्य प्रामाण्यं भवति उत स्वयमेव तत्प्रमाणमात्मनः प्रामाण्यं गृह्णातीति । न तावत्स्वयमेव प्रामाण्यग्रहणमुपपन्नम् अप्रामाणिकत्वात् । तथा हि यदेतन्नीलप्रकाशने प्रवृत्तं प्रत्यक्षं तन्नीलं प्रति तावत्प्रत्यक्षं प्रमाणं तावदिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमिति जानीम एवैतत्किमत्र विचार्यते । प्रामाण्यपरिच्छेदे तु किं तत्प्रमाणमिति चिन्त्यताम् । प्रत्यक्षमनुमानं वा प्रमाणान्तराणामनाशङ्कनीयत्वात् । न तावत्स्वप्रामाण्यपरिच्छेदे तत्प्रत्यक्षं प्रमाणं तद्विज्ञानस्य वा प्रामाण्यं गृह्णीयात्तत्फलस्य वा । तत्र ज्ञातृव्यापारात्मनो ज्ञानस्य भवन्मते नित्यपरोक्षत्वात्प्रत्यक्षतः परिच्छेदानुपपत्तौ तत्प्रामाण्यस्यापि कथं प्रत्यक्षेण ग्रहणम् । फलस्याप्यर्थप्रकाशनाख्यस्य संवेदनात्मनो नेन्द्रियसंसर्गयोग्यता विद्यते येन तद्गतमपि यथार्थत्वलक्षणं प्रामाण्यमिन्द्रियव्यापारलब्धजन्मना प्रत्यक्षेण परिच्छिद्येत । न च मानसमपि प्रत्यक्षं फलगतयथार्थताऽवसायसमर्थमिति कथनीयं तदानीमननुभूयमानत्वात् । न हि नीलसंवित्प्रसवसमनन्तरं यथार्थेयं नीलसंवित्तिरिति संवेदनान्तरमुत्पद्यमानमनुभूयते । अनुभवे वा ततो द्वितीयात्प्रथमोत्पन्ननीलज्ञानयाथार्थ्यग्रहणान्न स्वतः प्रामाण्यनिश्चयः स्यात् । तस्मान्न प्रत्यक्षस्यैष विषयः । अनुमानेनापि कस्य प्रामाण्यं निश्चीयते ज्ञानस्य फलस्य वेति पूर्ववद्वाच्यम् । फलस्य तावत्तन्निश्चये लिङ्गत्वमेव तावन्न कस्य चित्पश्यामः । ज्ञातृव्यापारात्मनो ज्ञानस्य तु स्वकार्यं फलं भवेदपि लिङ्गं फलस्य क्रियामात्रव्याप्तिग्रहणात्स्वरूपसत्तामात्रमनुमापयितुमुत्सहते न यथार्थत्वलक्षणं प्रामाण्यम् । तद्धि फलं निर्विशेषणं वा स्वकारणस्य ज्ञातृव्यापारस्य प्रामाण्यमनुमापयेद् यथार्थत्वविशिष्टं वा । आद्ये पक्षे यतः कुतश्चन फलात्तत्प्रामाण्यानुमाने नेदानीं किं चिदप्रमाणं भवेत् । उत्तरोऽपि नास्ति पक्षः फलगतयाथार्थ्यपरिच्छेदोपायाभावादित्युक्तम् । ननु सोऽनुभव एवात्रोपायः । तद्धि नीलसंवेदनतया फलं स्वत एव प्रकाशते नीलसंवेदनत्वमेव चास्य यथार्थत्वं नान्यत् । यद्येवं शुक्तिकाया-

मपि रजतसंवेदने समानो न्यायः । न हि रजतसंवेदनादन्या यथार्थत्वसंवित्तिरिति । ननु तत्र बाधकप्रत्ययोपनिपातेनायथार्थत्वमुपनीयते नूनं चास्य मिथ्यादर्शनेषु देशान्तरे वा शुक्तिकारजतादिज्ञाने कालान्तरे वा कूटकार्षापणादिप्रतीतौ पुरुषान्तरे वा जाततैमिरिके द्विचन्द्रप्रतीतौ अवस्थान्तरे पीतशङ्खादिप्रतिभासे भवति बाधकप्रत्ययः । तदसत्त्वे न तच्छङ्का युक्तिमतीत्युक्तमेव । सत्यमुक्तमयुक्तं तु एवं हि वदता बाधकाभावज्ञानाधीनं प्रामाण्यमभिहितं भवति तच्च तात्कालिकं कालान्तरभावि वेति कल्प्यमानं नोपपद्यते इति दर्शितम् । तस्मादुत्पद्यमानमेव प्रमाणमात्मनः प्रामाण्यं निश्चिनोतीति न युक्तमेतत् । यदि तु प्रसवसमये एव ज्ञानस्य प्रामाण्यं निश्चिनुयाम तर्हि ततः प्रवर्तमाना न क्व चिदपि विप्रलभ्येमहि । विप्रलभ्यामहे तु तेन मन्यामहे न निश्चितं तत्प्रामाण्यं संशयादेव व्यवहराम इति । ननु संशयो ऽपि तदा नानुभूयते एव किमिदं रजतमिति अपि तु रजतमित्येव प्रतीतिः न हि संशयानाः प्रवर्तन्ते लौकिकाः किं तु निश्चिन्वन्त एव विषयमिति किमननुभूयमान एवारोप्यते संशयः । एकतरग्राह्यप्ययं प्रत्ययः तन्निश्चयोपायविरहात्संशयकोटिपतित एव बलाद्भवति यथा ऽस्ति कूपे जलमिति भिक्षवो मन्यन्ते । एवं रजतमिदमित्येकपक्षग्राह्यपि तदानीं प्रतिभासः वस्तुवृत्तेन संशय एव । यदि हि प्रमाणतया ऽसौ गृह्येत कथं क्व चिद्विसंवदेत् । अप्रमाणतया तु गृह्यमाणः कथं पुमांसं प्रवर्तयेत् ।

उभाभ्यामपि रूपाभ्यामथ तस्यानुपग्रहः ।
सो ऽयं संशय एव स्यादिति किं नः प्रकुप्यसि ॥

यत्तु नानुभूयते संशय इति । सत्यम् अननुभूयमानो ऽपि न्यायादभ्यस्ते विषये ऽविनाभावस्मरणात्स परिकल्प्यते निश्चयनिमित्तस्य तदानीमविद्यमानत्वात् । संशयजननहेतोश्च सामग्र्याः सन्निहितत्वात् । तथा हि । यथार्थेतरार्थसाधारणो धर्मो बोधरूपत्वमूर्ध्वत्वादिवत्तदा प्रकाशते एव । न च प्रामाण्याविनाभावी विशेषः कश्चन तदानीमवभाति तदग्रहणे च समानधर्माधिगमप्रबोध्यमानवासनाधीना तत्सहचरितपर्यायानुभूतविशेषस्मृतिरपि संभवत्येवेतीयं सा संशयजननी सामग्री सन्निहितैवेति कथं तज्जन्यः संशयो

न स्यात् । ननु प्रमाणभूते प्रत्यये जायमान एव तद्गतो विशेषः परिस्फुरतीति कथं विशेषाग्रहणमुच्यते । भो महात्मन् कथ्यतां स विशेषो न हि तं वयमनुपदिष्टं कृशमतयो जानीमः । यदि तावत्स्पष्टता विशेषः शुक्तिकायामपि रजतावभासः स्पष्ट एव । न हि तत्रानध्यवसायकालुष्यं किंचिदस्ति । अथ निष्कम्पता शुक्तिकायामपि रजताभासो निष्कम्प एव न ह्यसौ जायमान एवाङ्गुल्ययादिवाक्यकरणबोधवत्कम्पमानो जायते । अथ निर्विचिकित्सता शुक्तिकायामपि रजतावभासो निर्विचिकित्स एव किं स्विदिति कोटिद्वयानवमर्शात् । अथ यस्मिन्सति बाधा न दृश्यते सोऽस्य विशेष इति नन्वेतदेव पृच्छामि कस्मिन्सति बाधा न दृश्यते इति सर्वावस्थस्य बाधदर्शनात् । न चासौ चिरमपि चिन्तयित्वा विशेषयितुं शक्यः । अथ स्वविषयाव्यभिचारित्वमेव विशेषः स तदानीं नावभासते इत्युक्तम् । अपि च यदि तथाविधोऽपि विशेषः समस्ति तर्हि यत्र ज्ञाने ऽसौ न दृश्यते ततः किमिति प्रवर्तते । तद्विशेषदर्शी वा प्रवर्तमानः कथं विप्रलभ्येतेत्युक्तम् । यदयं स्थाणुर्न पुरुषः ।

तेनैव व्यवहारस्य सिद्धत्वात्सर्वदेहिनाम् ।
अतश्च संशयादेव व्यवहारं वितन्वताम् ॥
लौकिकानां प्रयोक्तव्या नाभिशापपरम्पराः ।

न च सर्वथा संशयसमर्थने ऽस्माकमभिनिवेशः । प्रामाण्यं तु ज्ञानोत्पत्तिकाले ग्रहीतुमशक्यमिति नः पक्षः । प्रामाण्याग्रहणमेवानध्यवसायस्वभावं संशयशब्देनेह व्यपदेक्ष्यामः । प्रामाण्याग्रहणं च प्रदर्शितम् । प्रत्यक्षेणानुमानेन वा सता प्रमाणेनात्मनः प्रमाणत्वपरिच्छेदायोगात् । तस्मात्स्वयं प्रामाण्यं गृह्यते इत्येष दुर्घटः पक्षः । अथ स्वतः प्रामाण्यं भवतीत्येष पक्ष आश्रीयते सोऽप्ययुक्तः । कार्याणां कारणाधीनजन्मत्वात्प्रामाण्यस्य च कार्यत्वात् । अस्ति च प्रामाण्यं वस्तु च तद् न च नित्यमिति कार्यमेव तत् कार्यं च कार्यत्वादेव न स्वतो भवितुमर्हति इति । अथोत्पत्तौ स्वकारकातिरिक्तगुणानपेक्षित्वमेव प्रामाण्यस्य स्वतो भवनमुच्यते न पुनरकार्यत्वमेवेति तदप्यसम्यक् । सम्यग्रूपस्य कार्यस्य गुणवत्कारकव्यतिरेकेणानिष्पत्तेः । द्विविधं कार्यं भवति सम्यगसम्यग्वा तत्र गुणवता कारणेन सम्यक् कार्यमुत्पद्यते दोषवता त्वसम्यगिति ।

निर्दोषं निर्गुणं वापि न समस्त्येव कारणम् ।
अत एव तृतीयस्य न कार्यस्यास्ति सम्भवः ॥

सम्यग्ज्ञानोत्पादकं कारकधर्मि स्वरूपातिरिक्तस्वगतधर्मसापेक्षं कार्यनिर्वर्तकमिति साध्यो धर्मः कारकत्वात् मिथ्याज्ञानोत्पादककारकवत् । सम्यग्ज्ञानं वा धर्मि स्वरूपातिरिक्तधर्मसंबन्धवत्कारकनिष्पाद्यमिति साध्यो धर्मः कार्यत्वान्मिथ्याज्ञानवत् । आयुर्वेदाच्चेन्द्रियगुणान् प्रतिपद्यामहे । यदमी वैद्याः स्वस्थवृत्तेरौषधोपयोगमुपदिशन्ति तद्गुणोपयोगायैव न दोषशान्तये । दृश्यते च तदुपदिष्टौषधोपयोगादिन्द्रियातिशयः । तद्विषय एव च लोके नैर्मल्यव्यपदेशो न दोषाभावमात्रप्रतिष्ठ इत्यलं विमर्दैन । तस्मादुत्पत्तौ गुणानपेक्षत्वात्स्वतः प्रामाण्यमिति यदुक्तं तदयुक्तम् । यदपि च स्वकार्यकरणे प्रमाणस्य परानपेक्षत्वमुच्यते तदपि व्याख्येयं किं प्रमाणं स्वकार्यकरणे निरपेक्षं सामग्री वा तदेकदेशो वा तज्जन्यं वा ज्ञानमिति । तत्र सामग्र्याः सत्यं स्वकार्यजन्मनि नैरपेक्ष्यमस्ति न तु तावता स्वतः प्रामाण्यं तत्परिच्छेदस्य परायत्तत्वात् । सामग्र्यन्तर्गतकारकस्य स्वकार्ये परापेक्षत्वमपरिहार्यम् । एकस्मात्कारकात्कार्यनिर्वृत्त्यभावात् । ज्ञानं फलमेव न प्रमाणमित्युक्तम् । न च फलात्मनस्तस्य स्वकार्यं किं चिदस्ति यत्र सापेक्षत्वमनपेक्षत्वं वा ऽस्य चिन्त्येत । पुरुषप्रवृत्त्यादौ तु तदिच्छाद्यपेक्षत्वं विद्यत एवेति यत्किं चिदेतत् । यदपि प्रामाण्यनिश्चये नैरपेक्ष्यमभ्यधायि तदपि न सांप्रतम् । प्रामाण्यनिश्चयस्य हि द्वयी गतिर्नास्तित्वं कारणापेक्षिता वा न पुनरस्ति च प्रामाण्यनिश्चयः कारणानपेक्षश्चेति शक्यते वक्तुम् । तत्र प्रथमप्रवृत्तप्रतिभासप्रसवसमये तावन्नास्त्येव प्रामाण्यनिश्चय इत्युक्तम् । न हि नीलग्राहिणा प्रमाणेन लीनस्वरूपमिव स्वप्रामाण्यमपि तदानीं निश्चेतुं शक्यते इति । कालान्तरे तत्प्रामाण्यनिश्चयः सत्यमस्ति न तु तत्र नैरपेक्ष्यं प्रवृत्तिसामर्थ्याधीनत्वात्तन्निश्चयस्य । ननु क्षणिकत्वात्कालान्तरे ज्ञानमेव नास्ति कस्य प्रामाण्यं निश्चिनुमः । शिशुचोद्यमेतद् अप्रामाण्यमपि बाधकप्रत्ययादिना कालान्तरे कस्य निश्चिनुमः क्षणिकत्वेन ज्ञानस्यातीतत्वात् । अतिक्रान्तस्यापि स्वयंमाणस्य तदुत्पादस्य वा वर्तमानस्य कारकचक्रस्येति चेत्प्रामाण्यनिश्चयेपि समानो ऽयं पन्थाः । यत्पुनः कालान्तरे तन्निश्चयकरणे दूषणमितरेतराश्रयत्वं वा मुण्डितशिरो-

नचचान्वेषणवद्वैयर्थ्यं वेति वर्णितं तचादृष्टे विषये प्रामाण्यनिश्चयपूर्वि-काया: प्रवृत्तेरभ्युगमान्नेतरेतराश्रयं चक्रकं वा। दृष्टे विषये ह्यनिर्णीतप्रामाण्य एवार्थसंशयात्प्रवृत्तिरूपमनर्थसंशयाच्च निवृत्त्यात्मकं व्यवहारमारभमाणो दृश्यते लोक: एतदेव युक्तमित्युक्तम्। न प्रामाण्यनिश्चयपुर:सरं प्रवर्त्तन-मिति कुत इतरेतराश्रयम्। वैयर्थ्यं तु दृष्टे विषये सत्यमिष्यते किं तु तच प्रवृत्तिसामर्थ्येन प्रामाण्यं निश्चिन्वन्नाप्तोक्तत्वस्य हेतो: प्रामाण्येन व्याप्ति-मवगच्छतीति। अदृष्टविषयोपयोगिवेदादिप्रमाणप्रामाण्यपरिच्छेदे पारम्पर्येणो-पायत्वात्स्वविषये व्यर्थो ऽप्यसौ तच सार्थकतामवलम्बते इत्यदोष:। किं पुन-रिदं प्रवृत्तिसामर्थ्यं नाम यत: प्रामाण्यनिश्चयमाचक्षते नैयायिका:। उच्यते पूर्वप्रत्ययापेक्षोत्तरा संवित्प्रवृत्तिसामर्थ्यं विशेषदर्शनं वेति पूर्वाचार्यैस्तत्स्व-रूपमुक्तम्। तत्पुनर्नातीव हृदयंगमम् इति भाष्यकृतैव समीहा प्रवृत्तिरि-त्युच्यते सामर्थ्यं पुनरस्या: फलेनाभिसम्बन्ध* इति वदता ऽर्थक्रियाख्यफल-ज्ञानमेव प्रवृत्तिसामर्थ्यमिति निर्णीतम्। यत्पुनरर्थक्रियाज्ञानस्यापि पूर्वस्मात्को विशेष: तस्यापि चान्यत: प्रामाण्यनिश्चयापेक्षायामनवस्थेत्युक्तं तदपि सकल-प्राणभृत्प्रतीतिसाक्षिकव्यवहारविरोधित्वादसंबद्धाभिधानम्। अपरीक्षणीयप्रामा-ण्यत्वादर्थक्रियाज्ञानस्य। प्रवर्त्तकं न सर्वज्ञानं प्रवृत्तिसिद्धये परीक्षणीयप्रामाण्यं वर्त्तते। फलज्ञाने तु सिद्धप्रयोजनत्वात् प्रामाण्यपरीक्षापेक्षैव नास्तीति कुतो ऽनवस्था। संशयाभावाद्वा तत्प्रामाण्यविचाराभाव:। प्रवर्त्तकं हि प्रथममुदक-ज्ञानमविद्यमाने ऽपि नीरे मिहिरमरीचिषु दृष्टमिति तच संशेरते जना:। अर्थक्रियाज्ञानं तु सलिलमध्यवर्त्तिनां भवत्तदविनाभूतमेव भवतीति न तच संशय:। तदभावान्न तच प्रामाण्यविचारो विचारस्य संशयपूर्वकत्वात्। विशेषदर्शनाद्वा फलज्ञाने प्रामाण्यनिश्चय:। क: पुनर्विशेष इति चेद् यो ऽयं शौचाचमनमज्जनामरपितृतर्पणपटक्षालनश्रमतापनोदनविनोदनाद्यनेकप्रकार-नीरपर्यालोचनप्रबन्ध: न ह्ययमियान्कार्यकलापो मिथ्याज्ञानात्प्रवृत्तस्य क्व चिदपि दृष्ट:। स्वप्ने ऽप्यस्य प्रबन्धस्य दर्शनमस्तीति चेद् न। स्वप्नदशा-विसदृशविस्पष्टजाग्रदवस्थाप्रत्ययस्य संवेद्यत्वात्। एषो ऽस्मि जागर्मि न स्वपिमीति स्वप्नविलक्षणमनिद्रायमाण: प्रत्यक्षमेव जाग्रत्समयं सकलो

---

* वात्स्यायनभाष्ये अ॰ १ पा॰ १ सू॰ १।

जनश्चेतयते । न च तस्मिन्नवसरे सलिलमन्तरेणैताः क्रियाः वर्तमाना दृश्यन्ते इति तद्विशेषदर्शनात् सुज्ञानमर्थक्रियाज्ञानप्रामाण्यम् । कारणपरीक्षातो वा तस्मिन् प्रामाण्यं निश्चेष्यामः । यथोक्तं भवद्भिरेव* । प्रयत्नेनान्विच्छन्तो न चेद्दोषमवगच्छेम तत्प्रमाणाभावाददुष्टमिति मन्येमहीति । तथा हि विषयस्य चलत्वसादृश्यादिदोषविरहः आलोकस्य मलीमसत्वादिकारणवैकल्यम् अन्तःकरणस्य निद्राद्यदूषितत्वम् आत्मनः क्षुत्प्रकोपाद्यनाकुलत्वम् ईक्षणयुगलस्य तिमिरपटलादिविकलत्वमित्यादि । स्वयं च कार्यद्वारेण परोपदेशेन च सर्वं सुज्ञानम् । अतो निरवद्यकारणजन्यत्वात्प्रमाणमर्थक्रियाज्ञानमिति विद्मः । यद्येवं प्रथमे प्रवर्तके एव प्रत्यये कस्मात्कारणपरीक्षैवेयं न क्रियते किमर्थं क्रियाज्ञाने । न आयुष्मन्नाद्ये ऽपि ज्ञाने कारणपरीक्षायां क्रियमाणायां कः प्रमादः । किमेवं सति स्वतः प्रामाण्यं सिद्ध्यति तव मम वा परतः प्रामाण्यमपहीयते । किं तु लोकः प्रवर्तकज्ञानानन्तरं फलप्राप्तिं प्रति यथा सोद्यमो दृश्यते न तथा तत्कारणपरीक्षां प्रति फलज्ञानमेवेत्थं परीक्ष्यते । आद्यस्य हि ज्ञानस्य फलज्ञानादेव प्रामाण्यसिद्धिः । कश्च नाम निकटमुपायमुपेक्ष्य दूरं गच्छेदिति । अथ संशयोत्पत्तिसामर्थ्यादेव यथार्थनिश्चयः फलज्ञानेन लप्स्यते संशयो हि नाम द्वैविध्यदर्शनाद् विना न भवत्येव । न हि स्थाणुपुरुषसाहचर्यमूर्ध्वताख्यस्य धर्मस्य यो न जानाति स तं दृष्ट्वा स्थाणुर्वा स्यात्पुरुषो वेति संशेते । एवमूर्ध्वत्ववद्बाधरूपत्वस्य व्यभिचारित्वाव्यभिचारित्वाभ्यां सह दर्शनमवश्यमाश्रयणीयम् अन्यथा तद्विषयसंशयानुत्पादाद् । अतः पूर्वमव्यभिचारित्वदर्शने सिद्धे यस्तदा तत्परिच्छेदोपायः स पश्चादपि भविष्यतीति सर्वथा सिद्ध्यत्यव्यभिचारित्वनिश्चयः । अनिश्चतप्रामाण्यादपि वा फलज्ञानात्प्रवर्तकस्य प्रामाण्यनिश्चयो युक्तः न तु स्वत उत्पत्तौ प्रमाणतदाभासयोर्विशेषग्रहणात् फलज्ञाने च तद्विशेषप्रतिभासात् । यत्तु विशेषज्ञानं निश्चितप्रामाण्यमनिश्चितप्रामाण्यं वेति विकल्प्यानवस्थापादनमप्रतिपत्तिप्रहतताकथनं वा तद्दृष्टे विरुद्धत्वात्प्रलापमात्रमित्यलमलीकोक्तविकल्पकलापनिर्मथनोदितदुरामोदास्वादनेन । स्थितमेतदर्थक्रियाज्ञानात्प्रामा-

* शाबरभाष्ये अ॰ १ पा॰ १ सू॰ ५ ।

ण्य निश्चय इति । तदिदमुक्तम् । प्रमाणतो ऽर्थप्रतिपत्तौ प्रवृत्तिसामर्थ्यादर्थवत्प्रमाणमिति* । तस्मादप्रामाण्यमपि परोक्षमित्यतो द्वयमपि परत इत्येष एव पक्षः श्रेयान् । यत्तु कश्चित्प्राज्ञमानी वदति अभ्यस्ते विषये स्वतः प्रामाण्यमनभ्यस्ते तु परत इति सो ऽयमभ्यस्ते विषये इति च ब्रवीति स्वतश्च प्रामाण्यं मन्यते इति स्वयमेवात्मानं बाध्यमानं न चेतयते । अभ्यासो हि नाम पुनः पुनः प्रयोगः क्रियाभ्यावृत्तिः विषयस्य चाभ्यस्तता भूयो भूयः प्रवृत्तिः अतश्च स्वशरीरग्रहे निजगृहकुड्यस्तम्भादिप्रतिभासे वा सहस्रकृत्वः प्रवृत्तिसंवादज्ञानजन्मना प्रामाण्यनिश्चय उक्तो भवति स्वतः अभ्यस्तत्वं चान्यथा न भवेदिति यत्किंचिदेतत् । तस्मात्परतः प्रामाण्यमिति सिद्धम् । यत्पुनः केश्चिच्चोद्यते प्रमाणानां न परीक्षणमुपपद्यते तद्धि प्रमाणैः क्रियेताप्रमाणैर्वा । प्रमाणैरपि परीक्षितैरपरीक्षितैर्वा । तत्र न नाम प्रमाणपरीक्षणं शक्यक्रियं प्रमाणैरप्यपरीक्षितैः तत्करणे वरं व्यवहार एव तादृशैः क्रियतां किं परीक्षणेन । परीक्षितैस्तु तत्परीक्षाकरणमपर्यवसितमनवस्थाप्रसङ्गादित्यादि तदप्युक्तेन न्यायेन परिहृतं भवति । दृष्टे विषये प्रमाणपरीक्षां विनैव व्यवहारात् । अदृष्टे तु परीक्षाया अवश्यकर्तव्यत्वादुपपत्तेश्चेति ।

तस्माददृष्टपुरुषार्थपदोपदेशि मानं मनीषिभिरवश्यपरीक्षणीयम् ।
प्रामाण्यमस्य परतो निरणायि चेति चेतःप्रमाथिभिरलं कुविकल्पजालैः ॥

सुशिक्षितास्त्वाचक्षते युक्तं यदमी मीमांसकपाशाः काशकुसुमराशय इव शरदि मरुद्भिरतिदूरात्समुत्सार्यन्ते दुष्टतार्किकैः । ये हि किलाभ्युपयन्ति च विपरीतख्यातिवादमकृतास्त्राः प्रामाण्यं च स्वत इति च वदन्ति तेषां कुतः कौशलं विपरीतख्यातावभ्युपगम्यमानायां बाध्यबोधसंदर्भदुर्भिक्षे सति तत्साधर्म्यादनुत्पन्नबाधके ऽपि बोधे दुष्परिहरः संशयः । संशये च संवादाद्यन्वेषणमपि ध्रुवमवतरतीति परतः प्रामाण्यमनिवार्यम् । यदा तु न बाध्यो नाम जगति कश्चिदपि बोधः तदा किंसाधर्म्यात्संशेरतां प्रमातारः । असंशयानाश्च किमिति परमपेक्षन्ताम् अनपेक्षमाणाः कथं परतः प्रामाण्यं प्रतिपद्यन्तामिति निश्चलं स्वत एव प्रामाण्यमवतिष्ठते । कथं पुनर्बाध्यो नाम नास्ति बोधः शुक्तिकादौ रजतादिप्रत्ययाः प्राचुर्येण बाध्यमाना दृश्यन्ते ।

---

* वात्स्यायनभाष्यप्रथमवाक्यम् ।

रनभिज्ञो भवान्न हि ते बाध्याः प्रत्ययाः । इदं हि निरूप्यतां क इवोत्तर-
ानेन पूर्वज्ञानस्य बाधः । बाधार्थमेव न विद्मः । यदि तावन्नाश एव बाधः
न तेषामेव बुद्धेर्बुद्ध्यन्तराद्विरोध इति सकलबोधसाधारणत्वात् । अथ
ानवस्थानं तदपि समानम् अबाधितानामपि ज्ञानानां सहावस्थानासंभ-
। अथ संस्कारोच्छेदो बाधः सो ऽपि तादृगेव सम्यक्प्रत्ययोपजनितसं-
स्याप्युच्छेददर्शनात् । कश्चिद्भवदभिमतबाध्यबोधाहितो ऽपि संस्कारः
ये बाधकप्रत्यये नोच्छेदमुपगच्छति कालान्तरे तत्कारणकतद्विषयस्म-
नात् । अथ विषयस्यापहारो बाधः सो ऽपि दुर्घटः । प्रतिभासत्वेन विष-
हर्तुमशक्यत्वात् । न हि बाधकं ज्ञानमित्थमुत्तिष्ठति यत्प्रतिभातं तन्न
ामिति । अथ तदभावग्रहो बाधः स तात्कालिकः कालान्तरभावी
ान्तरभावितदभावग्रहणस्य बाधकत्वे प्रागवगतमुद्गरदलितघटाभाव-
ऽपि विज्ञानस्य तद्बाधकत्वप्रसङ्गः । तदैव तु तदभावग्रहणे प्रत्य-
र्पितरूपद्वितययोगादुभयात्मकमेव तदस्तु वस्तु किं कस्य बाध्यं
। अथ फलापहारो बाधः सो ऽपि न सम्भवति संविदः प्रमाण-
त्पन्नत्वेनानपहरणीयत्वात् । न हि यदुत्पन्नं तदनुत्पन्नमिति वदति
अथ हानादिफलापहारो बाधः न तस्य प्रमाणफलत्वाभावात् ।

हानादिव्यवहारो हि पुरुषेच्छानिबन्धनः ।
न तेनापहृतेनापि प्रमाणं बाधितं भवेत् ॥

ान्न बाधो नाम कश्चित् । इतश्च नास्ति स हि समानविषय-
योरिष्यते भिन्नविषययोर्वा । न समानविषययोर्धारावाहिज्ञाने-
। नापि भिन्नविषययोः स्तम्भकुम्भोपलम्भयोस्तदनुपलम्भात् ।
। ज्ञानेन पूर्वज्ञानेन गृहीतादर्थादर्थो ऽन्य इदानीं गृहीतः
किमिति बाधितमुच्यते । अपि च पूर्वस्मिन्प्रत्यये प्राप्तप्रतिष्ठे
रुत्तरः प्रत्ययो बाधितुं युक्तो न पूर्वो न चैवं दृश्यते ।
यं नाम विज्ञानमस्ति तदभावान्न तत्साधर्म्यनिबन्धनः संशयः
ादाद्यनन्वेषणान्न परतः प्रामाण्यम् । नन्वेवं बाधे ऽपि निरा-
ामी शुक्तिकारजतादिग्राहिणो विपरीतप्रत्यया अबाधिता एवा-
कुमते नामी विपरीतप्रत्ययाः न हीदृशानां विपर्ययाणामुत्पत्तौ

किमपि कारणमुत्पश्यामः । न तावदिन्द्रियमेवंविधबोधविधायि भवितुम-र्हति सर्वदा तदुत्पादप्रसङ्गात् । नापि दोषकलुषितं दुष्टं कारणं स्वकार्यकरणे एव कुण्ठितशक्ति जातमिति तदेव मा जीजनत् । विपरीतकार्यकरणस्य किं वर्तते न हि दुष्टानि शालिबीजानि यवाङ्कुरकरणकौशलमवलम्बेरन् । तस्मा-त्कारणाभावादपि न विपरीतप्रत्ययास्ते । तत्किं सम्यक्प्रत्यय एव शुक्तिकायां रजतप्रतिभासः । अयि मूढ नायमेकः प्रत्ययः इदं रजतमिति किं तु द्वे एते ग्रहणस्मरणे इदमिति पुरोऽवस्थितभास्वराकारधर्मिप्रतिभासः रजतमिति तु भास्वररूपदर्शनप्रबोध्यमानसंस्कारकारणकं तत्साहचर्यादवगतरजतस्मर-णम् । अतश्चेदं स्मरणं यतः प्रागनवगतरजतस्य न जायते विदितरज-तस्यापि रजन्यामन्यदा वा सादृश्यदर्शनादिना न भवतीति । स्मरणमपि भवदिदमात्मानं तथा न प्रकटयतीति प्रमुषितमुच्यते । स्वरूपेण चाप्रति-भासमानायां स्मृतावनुभवस्मरणयोर्विवेको न गृहीतो भवतीत्यग्रहणमख्या-तिरुच्यते ।

तथा हि भ्रान्तबोधेषु प्रस्फुरद्वस्तुसंभवात् ।
चतुष्प्रकारा विमतिरुपपद्येत वादिनाम् ॥

विपरीतख्यातिः असत्ख्यातिः आत्मख्यातिरख्यातिरिति तत्र विप-रीतख्यातिस्तावत्कारणाभावादेव निरस्ता । अपि च विपरीतख्यातौ त्रयी गतिः रजतं वाऽन्यदेशकालमत्रालम्बनं शुक्तिका वा निगूहितनिजाकारा सती परिगृहीतरजताकारा च अथ वा अन्यदालम्बनमन्यश्च प्रतिभाति आल-म्बनं शुक्तिका रजतं च प्रतिभातीति । तत्र यदि रजतमालम्बनं तदियमस-त्ख्यातिरेव न विपरीतख्यातिः असतस्तत्र रजतस्य प्रतिभासात् ।

अथान्यदेशकालं तदस्त्येवेत्यभिधीयते ।
इहासन्निहितस्यास्य तेन सत्त्वेन को गुणः ॥

अपि च देशकालावपि किं सन्तौ प्रतिभासेते उतासन्ताविति । यदि सन्तौ तर्हि तद्देशकालमेवेदं रजतमवभातमिति न भ्रान्तिरेषा स्यात् । असन्तौ तूभावपि रजतवन्नालम्बनं भवितुमर्हतः । अथ स्मृत्यारूढं रजतमस्यां प्रतीतौ परिस्फुरतीत्युच्यते तर्हि स्मृत्युपारूढमिति कोऽर्थः । स्मरणमि ज्ञानमेव तदपि कथमसदर्थविषयं स्यात् । स्मृतेरनर्थजत्वमेव स्वरूपमि

मं तत्सामान्यादद्याप्येवं प्रयोग इत्येतदपि तावन्न ब्रूमः । तथा
स्मृत्या सो ऽर्थः कथमिह सन्निधापयितुं पार्यते । सा हि न
ग्रेम् । तस्मादसन्निहितरजतालम्बना विपरीतख्यातिरसत्ख्या-
ो एव । अथ स्थगितनिजवपुरुपगृहीतरजतरूपा शुक्तिका ऽत्र
नेयमसत्ख्यातिरुच्यते तदिदमपूर्वं किमपि नाटकमियमस्मिन्
नृत्तेति । तथा हि किमत्र शुक्तीतिप्रतीतिरुत रजतमिति । शुक्तिका-
क्तिरेव न रजतमत्र भ्रमार्थः कः । रजतप्रतीतौ तु शुक्तिरसावि-
नाणम् । बाधकप्रत्ययादेवमधिगतम् इति चेन्मैवम् । न हि
या. प्रतीतेः विषयो व्यवस्थापयितुं युक्तः । बाधकेन हि ज्ञानेन
ास्य वस्तुनो ऽसत्त्वं नाम ख्याप्यतां न तु तस्य विषयो
ानर्थित्वाद्वा कदा चिदप्रवृत्तस्य पुंसो बाधकानुत्पत्तौ को ऽस्याः
ां व्यवस्थापयिष्यति । तस्माद्यदेवास्यां चकास्ति तदेव रजत-
इति युक्तं वक्तुम् । शुक्तिस्तु निगूहितनिजवपुरिति दुर्विदग्धवा-
।

ये त्वालम्बनतां शुक्ते रजतस्यावभासनम् ।
वदन्त्यस्मिन् भ्रमज्ञाने तेषामतितरां भ्रमः ॥
न ह्यालम्बनता युक्ता सन्निधानिबन्धना ।
तत्रैव भूप्रदेशस्य तथाभावप्रसङ्गतः ॥
तदेवालम्बनं बुद्धेर्यदस्यामवभासते ।
अन्यदालम्बनं चान्यद्भातीति भणितिर्नवा ॥
अतो रजतमेवैतद्बुद्धिग्राह्यमसच्च तत् ।
एवं विपर्ययख्यातिरसत्ख्यातेर्न भिद्यते ॥

कमसत्ख्यातिरेव साधीयसी तामेवाभ्युपगच्छामः मैवम् । सा ऽपि
व । असत्ख्यातिरिति को ऽर्थः । किमेकान्तासत एवार्थस्य प्रथ-
ान्तरादौ विद्यमानस्येति । उत्तरस्मिन् पक्षे विपरीतख्यातिरेवैषा
रजतस्य सत्त्वानभ्युपगमात् । देशान्तरादौ तु तत्सत्तायास्त्व-
न्नत्वाद् । एकान्तासतस्त्वर्थस्य ख्यातिरिति न पेशलम् आकाश-
ादेरप्रतिभासनात् । वासनाभ्यासादसतामपि प्रतिभासा भविष्य

स्तीति चेद् न। अर्थमन्तरेण वासनाया अप्यनुपपत्तेः। अर्थानुभवसमाहितो हि संस्कारो वासना कथ्यते सा कथमसदर्थप्रतिभासहेतुः स्यात्। भवत्वन्या वा भवदभिमता का चन वासना ऽपि त्वसत्त्वाविशेषे किमिति रजतमितिमुपजनयति न गगननलिनप्रतीतिमिति कुतस्त्यो नियमः। तदलमनया।

नात्यन्तमसतो ऽर्थस्य सामर्थ्यमवकल्पते।
व्यवहारधुरं वोढुमियतीमनुपप्लुताम्॥

अपि च सत्त्वेन प्रतिभातीति असत्ख्यातिरपि न विपरीतख्यातिमतिवर्तते। तस्माद्वरमात्मख्यातिरस्तु।

विज्ञानमेव खल्वेतद्गृह्णात्यात्मानमात्मना।
बहिर्निरूप्यमाणस्य ग्राह्यस्यानुपपत्तितः॥
बुद्धिः प्रकाशमाना च तेन तेनात्मना बहिः।
तद्वहत्यर्थशून्या ऽपि लोकयात्रामिहेदृशीम्॥

उच्यते। नात्मख्यातिरपि युक्तिमती। विज्ञानात्मनो हि प्रतिभासे ऽहं रजतमिति प्रतीतिः स्याद् नेदं रजतमिति। किं च यदन्तर्ज्ञेयरूपं हि बहिर्वदवभासते इत्यभ्युपगमादियमपि विपरीतख्यातिरेव स्यात्। असत्ख्यातिरपि चेयं भवत्येव बहिर्बुद्धेरसत्त्वात्। बुद्धिरस्त्येवेति चेद् बहिष्ट्वं तर्हि चिन्त्यं सदसत्त्वादिति। न तावत्सद् बुद्धेर्बाह्यत्वाभावात्। असत्त्वे त्वसत्ख्यातिरित्युक्तम्।

तस्मात्ख्यातिचये ऽप्यस्मिन्नन्योन्यानुप्रवेशिनि।
युक्त्या विरुध्यमाने च श्रेयस्यख्यातिरेव सा॥

ख्यातिचयवादिभिरपि चेयमप्रत्याख्येया नूनमख्यातिः। आत्मख्या[illegible] तावदात्मतया विज्ञानस्य ख्यातिर्नास्ति विच्छेदप्रतिभासादित्युक्तत्वात्। असत्ख्यातावपि असत्त्वमर्थस्य नैव प्रतिभासते [illegible]वृत्त्यादिव्यवहारोच्छे[illegible]दात्। विपरीतख्यातावपि रजतस्य सन्निहितस्य ज्ञानजनकत्वम् अजनक[illegible] प्रतिभासो नेष्यते एव। तच्च स्मृत्युपस्थापितं रजतमवगतिजनकमुपगतम्। अतश्च रजतस्मृतिरपरिहार्या। सा च रजतस्मृतिर्न तदा स्वेन रूपेण प्रकाशते स्मरामीति प्रत्ययाभावात्।

तस्मात्प्रमुषितामेनां स्मृतिमिच्छन्ति तार्किकाः।
अभ्यस्ते विषये लिङ्गप्रतिबन्धां स्मृतिं यथा॥
सो ऽयं स्मृतिप्रमोषस्तत्त्वाग्रहणमख्यातिरुच्यते।
एवं सतीयमख्यातिरिष्यते सर्ववादिभिः।
तथा प्रकटयद्भिस्तु पीतं प्राभाकरैर्यशः॥

ननु रजतमिति स्मृतेः स्वरूपोल्लेखो मा भूद् इदमित्यत्र पुरोऽवस्थितधर्मिप्रतिभासात्कथमख्यातिः। उच्यते। न पुरोऽवस्थितो धर्मी शुक्तिकेयमिति स्पष्टतया गृह्यते तथा चाभ्युपगमे भ्रमाभावप्रसङ्गात्। किं तु तेजस्वितादिविपरीतं धर्मिमात्रमवभासते। धर्मसारूप्याच्च तदानीं रजतं स्मर्यते। ते एते ग्रहणस्मरणे विविक्ते अपि विविक्ततया न गृह्येते इति विवेकाग्रहणमख्यातिः। न तु सर्वेण सर्वाप्रतिपत्तिरेव। व्यधिकरणयोश्च ग्रहणस्मरणयोर्वैयधिकरण्यं चेन्न गृहीतं किमन्यदस्तु सामानाधिकरण्यात्। न तु यदेवेदं तदेव रजतमिति सामानाधिकरण्येन ग्रहणमस्ति सा हि विपरीतख्यातिरेव स्यात्। वैयधिकरण्यानुपग्रहादेव प्रमातुः प्रवृत्तिः अविवेकात्साधारण्याभिमानेन प्रवृत्तिरिति फलत इयं वाचोयुक्तिः।

सामानाधिकरण्येन केचित्तत्पृष्ठभाविनम्।
परामर्शमपीच्छन्ति तन्न श्रद्दध्महे वयम्॥
अख्यातिपक्ष एवं हि हीयेतैकत्ववेदनात्।
वक्रेश्च वितथा ख्यातिरक्षरैः कथिता भवेत्॥

नन्वेवमख्यातिपक्षे प्रतिष्ठाप्यमाने नेदं रजतमिति पूर्वावगतरजतप्रतिबोधबोधी बाधकप्रत्ययो दृश्यमानः कथं समर्थ इष्यते। अप्रतीतिज्ञो देवानांप्रियः। न ह्यनेन रजतनिषेधो विधीयते किं तु प्रागगृहीतो विवेकः प्रख्याप्यते। न इदं रजतं यदेवेदं तदेव रजतमित्येतन्न इदमिदं रजतं रजतम्। एतदुक्तं भवति इदमन्यद्रजतमन्यदिति। सो ऽयं विवेकः ख्यातितो भवति। नन्वेवमिदं रजतमित्यादौ स्मरणानुभवयोर्भवतु विवेकाग्रहणं स्वप्ने तु कथमेतद्भविष्यति। भीरो किं जातं स्वप्ने।

विवेकेन न गृह्येते स्मरणानुभवौ क्व चित्।
स्वप्ने तु स्मृतिरेवैका तथात्वेन न गृह्यते॥

सदृशदर्शनाद्विना स्मृतिरेव कुतस्त्येति चेद् न । नानाकारणकत्वात्स्मरणस्य निद्राकषायितमप्यन्तःकरणं स्मरणकारणं भवत्येव । यद्येवं द्विचन्द्रतिक्तशर्करादिप्रत्ययेषु कथं स्मृतिप्रमोषः । आः कुण्डशेखर कथमसकृदभिहितमपि न बुध्यसे ।

न सर्वत्र स्मृतेरेव प्रमोषोऽभ्युपगम्यते ।
किं त्वख्यातिरतश्चासौ कथं चित्कस्य चित्क चित् ॥
भवत्यनुभवस्मृत्योर्विवेकाग्रहणं क्व चित् ।
क्व चित्तु स्मर्यमाणस्य तथात्वेनानुपग्रहः ॥
द्विधाकृता क्व चिद्वृत्तिर्नेत्रस्य तिमिरादिना ।
न हि ग्रहीतुमैक्येन शक्नोति शिशिरत्विषम् ॥
क्व चिद्रसनसंपृक्ते पित्ते तिक्तत्ववेदनात् ।
परिच्छेत्तुं न शक्नोति माधुर्यं शर्करागतम् ॥
गृह्णाति यत्तु तिक्तत्वं वस्तुतः पित्तवर्त्ति तत् ।
तथा तु न विजानाति निगिरन्नेष शर्कराम् ॥

एतेन पीतशङ्खादिख्यातयोऽपि व्याख्याताः ।

तदेवं सति सर्वत्र सम्यगग्रहणं भ्रमः ।
न मिथ्याप्रत्ययः कश्चिदस्ति शङ्कानिबन्धनम् ॥
अजातमिथ्याशङ्कश्च न संवादमपेक्षते ।
तस्मान्न कश्चित्परतः प्रामाण्यमधिगच्छति ॥
एवं स्वतः प्रमाणत्वे सिद्धे वेदेऽपि सा गतिः ।
अपवादद्वयाभावो वक्तव्यश्चात्र पूर्ववत् ॥

अत्र प्रतिविधीयते । यदुक्तमिदं रजतमिति स्मरणानुभवस्वभावे विवेकेनागृह्यमाणे द्वे एते ज्ञाने इति तदसाम्प्रतम् । प्रत्यभिज्ञावदेकत्वेनैव संवेद्यमानत्वात् । यदेवेदं पुरोऽवस्थितं भास्वररूपाद्यधिकरणं धर्मिसामान्यं तदेव रजतमिति विशेषतः प्रतिपद्यते । यदिदमग्रतः स्थितं तद्रजतमिति सत्यरजतप्रतीतिवत् । अनुभूततया हि न रजतमत्र प्रकाशते किं त्वनुभूयमानतया । अनुभूतताग्रहणं च स्मरणमुच्यते नानुभूयमानताग्रहणम् । स्वप्रकाशा च संवित्तिरिति भवतां दर्शनम् । तत्रैषा रजतसंवित्तिः केन रूपेण

प्रकाशतामिति चिन्त्यम् । यदि स्मरणात्मना कः प्रमोषार्थः । अथानुभवात्मना तदियं विपरीतख्यातिरेव स्मृतेरनुभवत्वेन प्रतिभासात् । अथ संविन्मात्रतयैव प्रकाशते तदपि न युक्तम् । रजतविषयोल्लेखात् स्मरणानुभवविशेषरहितायाश्च विषयसंवित्तेरनुपपत्तेः । न चेयमप्रतिपत्तिरेवेति वक्तुमुचितं मदमूर्च्छादिदशाविसदृशस्वप्रकाशसंवेदनानुभवात् । यथा इदमित्यंशे स्वप्रकाशं संवेदनं तथैव रजतमित्यत्रापि । अपि च द्वयोश्चांशयोः समाने संवेदने तत्र एकं प्रत्यक्षलब्धमपरं स्मरणफलमिति कुतस्ते विभागः । इदमित्यत्र च किमवभासते इति निरूप्यम् । यदि शुक्तिकाशकलं सकलस्वगतविशेषखचितमवभाति तदा तद्दर्शने सति रजतस्मरणस्य को ऽवसरः । भवदपि वा सादृश्यकृतं स्मरणं न तदविवेकाय कल्पते देवदत्तदर्शनानन्तरोद्भूततत्सदृशपुरुषान्तरस्मरणवत् । अथ धर्मिमात्रमिदमिति प्रत्यये प्रतिभाति न शुक्तिकाशकलं तद्बाढमिष्यते तदेव चेदं सामान्यधर्मग्रहणवशविरूढसंस्कारोपनिबन्धनविरुद्धविशेषस्मरणकारणकमिदं रजतमिति सामान्योपक्रमे विशेषपर्यवसानं ज्ञानं यदिदं तद्रजतमिति सामानाधिकरण्यावमर्शात् । रजतानुभवाभिमानेनैव च रजतार्थी तत्र प्रवर्तते । ननु स्मरणानुभवयोर्विवेकमप्रतिपद्यमानः प्रवर्तते इत्युक्तम् । श्रुतमिदं यदत्रभवद्भिर्धर्मकीर्तिगृहादाहृतं दृश्यविकल्पावर्थावेकीकृत्य प्रवर्तते इति । किं च चोद्यमपीदं न कथं चन स्वार्थं पुष्णाति । यावद्धि दृश्यं गृहीतमिति न जातः प्रत्ययः तावत्कथं दृश्यार्थिनस्तत्र प्रवृत्तिः । एवमिहापि यावद्रजतं गृहीतमिति न जातः प्रत्ययः तावत् कुतस्तदर्थिनां प्रवृत्तिः । तस्मादस्ति रजतग्रहणं न तु तत्स्मरणप्रमोषमात्रम् । ननु रजतस्मरणं विपरीतख्यातिवादिभिरप्यङ्गीकृतमित्युक्तम् । सत्यं रजतगतविशेषस्मरणमभ्युपगतम् । यथा हि पुरो ऽवस्थिते धर्मिण्यूर्ध्वत्वादिसाधारणधर्मग्रहणात्स्थाणुपुरुषगतविशेषाग्रहणादुभयविशेषस्मृतेः संशयो भवति एवमिहापि तेजस्वितादिसामान्यधर्मग्रहणाद्विशेषाग्रहणाद्रजतगतविशेषस्मृतेश्च तस्मिन्धर्मिणि रजतप्रत्ययो भवति विपर्ययात्मकः । संशये ह्युभयविशेषस्मरणं कारणम् इह त्वन्यतरविशेषस्मरणमिति विशेषः । अत एव चागृहीतरजतस्येदं ज्ञानं नोत्पद्यते सदृशाग्रहणे वा निशीथादाविति । न त्वेतावता स्मरणमात्रमेवेदमितीयति विरम्य स्थातव्यम् । स्मरणजन्यस्य विपर्ययप्रत्ययं-

स्यापि संवेदनात् । अत एव तत्पृष्ठभाविपरामर्शवादिनो वरं सत्यवाचः । ते हि प्रतिभासं न निह्नुवते । यत्तु विपर्ययावगतेः कारणं विकल्पितं तत्रोक्तमेव प्रामाणिकैः ।

कार्यं चेदवगम्येत किं कारणपरीक्षया ।
कार्यं चेन्नावगम्येत किं कारणपरीक्षया ॥

कार्याकस्मिकतानुपपत्तेश्च कल्प्यतां कारणं तच्च क्रममेव दोषसहितमिन्द्रियं यथा संस्कारसहकारि प्रत्यभिज्ञायामिति ।

सुवते शालयो दुष्टा न यद्यपि यवाङ्कुरम् ।
शालिकार्यं त्वपूपादि जनयन्त्येव कल्मषम् ॥

तस्माद्दोषकलुषितादिन्द्रियात्पुरोऽवस्थितधर्मिगतचिक्कणत्वादिविशेषावमर्शकौशलशून्यात्सामान्यधर्मसहचरितपदार्थान्तरगतविशेषस्मरणोपकृताद्भवति विपरीतप्रत्ययः । सम्यग्ज्ञानापेक्षया च तद् दुष्टमुच्यते स्वकार्ये तु विपर्ययज्ञाने तत्कारणमेव न दुष्टम् । तस्माद्रजतमित्यनुभव एव न प्रमुषितस्मृतिः । अपि च नेदं रजतमिति बाधकज्ञानं पूर्वानुभवविषयीकृतरजतनिषेधमधिगमयदुत्पद्यते नेदं रजतमिति यदहमद्राक्षं तद्रजतं न भवतीति । प्रसक्तस्य चायं निषेधः अननुभूतं त्वप्रसक्तमपि प्रतिषिध्यमानं रजतमिव कनकमपि किमिति न प्रतिषिध्यते । यत्तु व्याख्यातं प्रागनवगतस्मरणानुभवविवेकप्रतिपादकं बाधकज्ञानमिति तद्व्याख्यानमात्रमेव तथाऽननुभवात् । न ह्येवं बाधक उद्घाट्यते यदविविक्तं तद्विविक्तमिति । अतो यत्किंचिदेतत् । तस्मान्न रजतस्मरणं रजते वा कदा चिदनुभवोऽभूदिति स्मरणमभिधीयमानं नात्यन्तमलौकिकम् । स्वप्ने तु स्वशिरश्छेदादेरत्यन्ताननुभूतस्य स्मृतिरिति कथ्यमानमेव त्रपाकरम् । जन्मान्तरे निजमस्तकलवनमनुभूतमनेनेति चेद् इदमपि स्वभाषितमसारम् । यज्जन्मान्तरानुभूतं स्मर्यते तत्र च कुतस्त्य एष नियमो यत्कदा चिदेव स्मर्यते न सर्वदा सर्वमिति । ननु भवताऽप्यसत्ख्यातिं निरस्यता स्वप्नज्ञानेषु तादृशु किं वक्तव्यं यद्वक्तव्यं तत्रैव श्रोष्यसि असन्न प्रतिभातीत्युच्यते न त्वननुभूतमिति । नन्वननुभूतं सत्कथं जानीषे सदिति चेज् ज्ञानं तदनुभूतमिति । मैवम् । मया तन्नानुभूतम् अन्येनानुभविष्यते परानुभूतं च सदिति शक्यते वक्तुम् । परानुभूते तु स्मर-

णमघटमानमिति नावयोरत्र वस्तुनि समानयोगक्षेमत्वम् । अपि च भवन्मते स्वप्नस्मृतेः स्मृतित्वेनाग्रहणे केन रूपेण ग्रहणमिति चिन्त्यम् । रूपान्तरेण ग्रहणे विपरीतख्यातिः सर्वात्मना त्वग्रहणे स्वप्नसुषुप्तयोरविशेषप्रसङ्गः । अनुभवप्रत्ययश्च स्वप्ने संवेद्यते न स्मरणानुल्लेखमात्रमिति दुरभिनिवेश एव स्मृतिप्रमोषसमर्थनं नामेति । द्विचन्द्रादिप्रत्ययेषु कथमख्यातिः । ननूक्तं सुषिरभिन्ना नयनवृत्तिरेकत्वेन ग्रहीतुं न शक्नोति शशाङ्कमिति । भोः श्रोत्रिय तादृशी दृशो वृत्तिरेकत्वमिन्दोर्मा ग्रहीद् द्वित्वानुभवं तु भ्रान्तं क्व प्रच्छादयामः । ननु चक्षुर्वृत्तौ तद् द्वित्वं तद्गतत्वेन तु यत्तस्याग्रहणं स एव भ्रमः । नैतदेवम् । नेत्रवृत्तेः सर्वत्र परोक्षत्वात् ।

> किमेकचन्द्रबोधे ऽपि वृत्त्येकत्वं प्रतीयते ।
> इयं ह्यगृह्यमाणैव चक्षुर्वृत्तिः प्रकाशिका ॥

एवमुच्यमाने चैकचन्द्रग्रहणे ऽपि वृत्त्येकत्वाग्रहणादख्यातिरेव भवेत् । यदपि तिक्तशर्करादिप्रत्ययेष्वख्यातिसमर्थनकदाशया पित्तवृत्तेस्तिक्तत्वस्य संवेद्यमानस्य तत्स्थत्वेनाग्रहणमुपवर्णितं तदपि कुशकाशावलम्बनप्रायम् ।

> मोहात्पित्तगतत्वेन तिक्तता चेन्न गृह्यते ।
> मा ग्राहि शर्करायां तु किंकृता तिक्ततामतिः ॥

पित्तं त्विन्द्रियस्थं तिमिरवदगृह्यमाणमपि भ्रममुपजनयति शरीरस्थमिव ज्वरं शिरोऽर्त्यादि रोगमित्यलं प्रसङ्गेन ।

> एवं सर्वत्र नाख्यातिर्निर्वहन्तीव लक्ष्यते ।
> न चैतयापि परतः प्रामाण्यमपहन्यते ॥
> रजते ऽनुभवः किं स्यादुत प्रमुषिता स्मृतिः ।
> द्वैविध्यदर्शनादेवं भवेत्तत्रापि संशयः ॥
> संशयानश्च संवादं नूनमन्वेषते जनः ।
> तदपेक्षाकृतं तस्मात्प्रामाण्यं परतो ध्रुवम् ॥
> न चैष शून्यवादस्य प्रतीकारक्रियाक्रमः ।
> अनर्थजा हि निर्दग्धपिचादौ भवति स्मृतिः ॥

दृष्टान्तीकृत्य तामेव शून्यवादे समुत्थितः ।
भ्रमोपह्नवमाचेया प्रतिहन्तुं न शक्यते ॥

अथास्ति का चित्परतः प्रामाण्यस्य निषेधिका ।
शून्यवादस्य या युक्तिः सैव वाच्या किमेतया ॥

तस्मादयथार्थमस्याः संश्रयणं तद् निषिद्धमख्यातेः ।
संविद्विरोध एव प्रकटित इति धिक् प्रमादित्वम् ॥

तदुक्तम् ॥

कृतश्च शूलविध्वंसो न चानङ्गश्च सङ्गतः ।
आत्मा च लाघवं नीतस्तच्च कार्यं न साधितम् ॥

यत्पुनर्विपरीतख्यातौ पक्षत्रयमाशङ्क्य दूषितं तदपि न युक्तम् । अस्तु तावदयमेव पक्षः रजतमालम्बनं तदेव चास्यां प्रतीतौ परिस्फुरतीति । नन्वत्र चोदितम् असत्ख्यातिरेव सा भवेदिति नैतत्साधु । देशान्तरादौ रजतस्य विद्यमानत्वात् । असत्ख्यातिपक्षे हि ।

तत्रैकान्तासतोऽर्थस्य किं देशान्तरचिन्तया ।
किं कूर्मस्तादृशस्यैव वस्तुनः ख्यातिदर्शनात् ॥

यस्तु देशान्तरेऽप्यर्थो नास्ति कालान्तरेऽपि वा ।
न तस्य ग्रहणं दृष्टं गगनेन्दीवरादिवत् ॥

अयमेव च द्वयोरसत्त्वयोर्विशेषः यदेकस्य ग्रहणं दृष्टमितरस्य न दृष्टमिति । ननूक्तं तत्रासतोऽर्थस्य कथं ज्ञानजनकत्वमजनकस्य वा कथं प्रतिभासः । उक्तमत्र सदृशपदार्थदर्शनोद्भूतस्मृत्युपस्थापितस्य रजतस्यात्र प्रतिभासनमिति । न चास्योपस्थानं पशोरिव रज्ज्वा संयम्य ढौकनम् अपि तु हृदये परिस्फुरतोऽर्थस्य बहिरवभासनम् । न चेतावतेयमात्मख्यातिरसत्ख्यातिर्वेति वक्तव्यं विज्ञानाद्विच्छेदप्रतीतेः अत्यन्तासदर्थप्रतिभासाभावाच्चेति । अत एव पिहितस्वाकारा परिगृहीतपराकारा शुक्तिकेवात्र प्रतिभातीति भवतु पक्षः । ननूक्तं कृत्यासीतावत्किमिदं वेशभाषापरिवर्तनं कथं च रजतज्ञाने शुक्तिकाऽवभासितुमर्हति । श्रुतमिदं नाटकं न तु वयमत्रापह्नवपा-

चम् । शुक्तिकेति वस्तुस्थितिरेषा कथ्यते पुरोऽवस्थितं धर्मिमात्रं भास्वररूपादिसादृश्योपजनितरजतविशेषस्मरणमत्र प्रतिभातीति ब्रूमः । यदेतत्पुरः किमपि वर्तते तद्रजतमित्यनुभवात् । वस्तुस्थित्या तु शुक्तिरेव सा त्रिकोणत्वादिविशेषग्रहणाभावाच्च निगूहितनिजाकारेत्युच्यते रजतविशेषस्मरणाच्च परिगृहीतरजताकारेति । एतच्च विषयेन्द्रियादिदोषप्रभवेषु शुक्तिकारजतावभासभास्करकिरणजलावगमजलदगन्धर्वनगरनिर्वर्णनरज्जुभुजगग्रहणरोहिणीरमणद्वयदर्शनशङ्खशर्करापीततिक्ततावसायकेशकूर्चकालोकनादिविभ्रमेष्वभ्युपगम्यते मनोदोषनिबन्धनेषु तु मिथ्याप्रत्ययेषु निरालम्बनेषु स्मृत्युल्लिखितनिराकारः प्रकाशते इति । यस्तु तृतीयः पक्षः अन्यदालम्बनमन्यश्च प्रतिभातीति कैश्चिदाश्रितः तत्रापि न सन्निहितस्यालम्बनत्वमुच्यते येन भूप्रदेशस्यापि तथात्वमाशङ्क्येत । नापि आलम्बनस्याजनकत्वं यच्चक्षुरादावपि प्रसज्येत । किं त्विदमित्यङ्गुल्या निर्दिश्यमानं कर्मतया यज्ज्ञानस्य जनकं तदालम्बनमित्युच्यमाने न कश्चिद्दोषः । ननु केशोण्डूकज्ञाने किमालम्बनकारणम् । किं चित्तु तिमिरं रोमराजिरिव नयनधाम्नो मध्ये एवास्ते तेन द्विधा कृता नयनवृत्तिः द्वित्वेन चन्द्रमसं गृह्णाति । किं चित्तु तिमिरं तत्र विवरवदन्तराऽन्तरा तिष्ठति चक्षुषः तेन विरलप्रसृता नयनरश्मयः सूक्ष्माः सूर्यांशुभिरभिहन्यमानाः केशकूर्चकाकारा भवन्तीति तदेवालम्बनम् । अनुदितेऽस्तमिते वा सवितरि केशोण्डूकप्रत्ययस्यानुत्पादात् ।

गन्धर्वनगरज्ञाने जलदाः पाण्डुरत्विषः ।
आलम्बनं गृहाट्टालप्राकाराकारधारिणः ॥

तस्माद्विपरीतख्यातौ पक्षत्रयमपि निरवद्यम् । यः पुनरितरेतरसङ्करः ख्यातीनामुदाहारि तत्रात्मख्यात्यसत्ख्याती अपवर्गाह्निके वयमपि विज्ञानाद्वैतमपाकरिष्यन्तः पराकरिष्याम इति किं तच्चिन्तया । विपरीतख्यातौ तु तत्साङ्कर्यं परिहृतम् । यत्पुनरवादि सर्ववादिभिः स्मृतिप्रमोषोऽभ्युपगत एव प्राभाकरैस्तु यथः पीतमिति तत्र वाद्यन्तराणि तावद्यथा भवन्ति तथा भवन्तु वयं तु स्मृत्युपारूढरजताद्याकारप्रतिभासमभिवदन्तो बाढं स्मृतिप्रमोषमभ्युपगतवन्तः । किं तु न तावत्येव विश्राम्यति मतिः । अपि तु रजताद्यनुभवोऽपि संवेद्यते इति न स्मृतिप्रमोषमात्रे एव विरन्तव्यम् । अतो विपरीत-

ख्यातिपक्ष एव निरवद्य इति स्थितम् । यस्तु बाधप्रकारः प्राग्विकल्पितः तत्र सहानवस्थानसंस्कारोच्छेदादिपक्षा अनभ्युपगमेनैव निरस्ता इत्यस्थाने कष्टशोष आयुष्मता ऽनुभूतः । विषयापहारस्तावदस्तु बाधः विषयस्य च न प्रतिभातत्वमपह्रियते किं तु प्रतिभातस्यासत्त्वं ख्याप्यते इत्यपहारार्थः । असत्त्वमपि नेदानीमुपनतस्य ख्याप्यते येन दृष्टपूर्वद्रुघणभग्नकुम्भाभावप्रतिभासवदबाधः स्यात् । न च तदानीमप्यभावग्रहणे वस्तुनो द्व्यात्मकत्वमाशङ्कनीयं पूर्वावगताकारोपमर्दद्वारेण बाधकप्रत्ययोत्पादात् । यन्मया तदा रजतमिति गृहीतं तद्रजतं न भवति अन्यदेव तद्वस्त्विति । ननु स्वकालनियतत्वाज् ज्ञानानां कथमुत्तरस्य ज्ञानस्य पूर्वज्ञानोत्पादकालावच्छिन्नतद्विषयाभावग्रहणसामर्थ्यम् । किं कुर्मः तथा प्रत्ययोत्पादात् । न भग्नघटवदिदानीं तन्नास्तिता गृह्यते अपि तु तदेव तदसदिति प्रतीतिः । यथा च न वर्तमानैकनिष्ठा एव विषयप्रतीतयस्तथा क्षणभङ्गभङ्गे वक्ष्यामः । अथ वा फलापहारो भवतु बाधः प्रमाणफलत्वं च हानादिबुद्धीनां प्रत्यक्षलक्षणे वर्णितमिति तदपहरणात्प्रमाणं बाधितं भवत्येव । किं कुर्वता बाधकेन प्रमाणफलमपहृतमिति चेत् ।

गायता नृत्यता वा ऽपि जपता जुह्वता ऽपि वा ।
तच्चेत्कार्यं कृतं तेन किमवान्तरकर्मणा ॥
तदभ्युपगमे वापि तत्किं विदधता कृतम् ।
तच्च किं कुर्वतेत्येवमवधिः को भविष्यति ॥

तदलममुनावान्तरप्रश्नेन सर्वत्र बाधकप्रत्ययोपजनने सति हानादिरूपं पूर्वप्रमाणफलं निवर्तते इति तेन तद्बाधितमुच्यते । समानासमानविषयविकल्पो ऽपि न पेशलः एकस्मिन्विषये विरुद्धाकारग्राहिणोर्ज्ञानयोर्बाध्यबाधकभावाभ्युपगमात् । चित्रादिप्रत्यये कथं न बाध इति चेत् पूर्वज्ञानोपमर्देनोत्तरविज्ञानानुत्पादात् । अत एवैकत्रापि धर्मिणि बहूनां धर्माणामितरेतरानुपमर्देन वेद्यमानानामस्त्येव समावेशः । पूर्वोपमर्देनेतरविज्ञानाजननाच्चैतदपि प्रत्युक्तं भवति । यदुक्तं पूर्वस्मिन् प्रत्यये प्राप्तप्रतिष्ठे सत्यागन्तुज्ञानमुत्तरं बाध्यतामिति । यतः पूर्वोपमर्देनैव तदुत्तरं ज्ञानमुदेति विषयसहायत्वात्प्रमाणान्तरानुगृह्यमाणत्वाच्च उत्तरमेव ज्ञानं बाधकमिति युक्तम् ।

तस्मादस्ति ज्ञानानां बाध्यबाधकभावः स चायं बाधव्यवहारो विपरीतख्यातिपक्षे एव सामर्थ्यमस्खलितं दधातीति स एव ज्यायान् । अत्र: को ऽपि नाममीमांसकस्त्वाह । येयं शुक्तिकायां रजतप्रतीतिर्विपरीतख्यातिरिति तद्वादिनामभिमता सा तथा न भवतीति सत्यरजतप्रतीतिवद्बाध्यवभास्यरजतसद्भावात् । लौकिकालौकिकत्वे तु विशेषः । रजतज्ञानावभास्यं हि रजतमुच्यते तच्च किं चिद्व्यवहारप्रवर्तकं किं चिन्नेति । तत्र व्यवहारप्रवर्त्तकं लौकिकमुच्यते ततो ऽन्यदलौकिकमिति । यच्च शुक्तिकाशकलमिति भवन्तो वदन्ति तदलौकिकं रजतं रजतज्ञानावभास्यत्वाद्रजतं तद्व्यवहाराप्रवृत्तेरलौकिकमिति । तदेतदपरामृष्टसंवेदनेतिवृत्तस्याभिनवपदार्थसर्गप्रजापतेरभिधानम् । बाधकप्रत्ययेन तत्र रजताभावस्य ख्यापनात् । नेदं रजतमिति हि रजतं प्रतिषेधत्येष प्रत्ययो न विद्यमानरजतस्यालौकिकत्वमवद्योतयते इति । अथ नेदं लौकिकमिति व्याख्यायते हन्त वाक्यशेषः क्रियतां संयजचैरङ्गानीतिवत् । सो ऽयं श्रोत्रियः स्वशास्त्रवर्तनीमिहापि न तां त्यजति न तु तस्या अयमवसरः । अगृह्यमाणे तु रजताख्ये ऽन्यधर्मिणि कथं तद्धर्मत्वेन लौकिकत्वं गृह्यते । रजताभावग्रहणे त्वेष न दोषः । भावतदभावयोः धर्मधर्मिभावाभावात् । स्मर्यमाणप्रतियोग्यवच्छिन्नो हि अभावो गृह्यते एव । तस्मादत्र नास्त्येव रजतं न पुनरलौकिकं तदस्ति । न च रजतज्ञानावभास्यत्वमात्रं रजतलक्षणमपि त्वबाधितरजतज्ञानगम्यत्वम् । अपि च लौकिकालौकिकप्रविभागः प्रतिभासनिबन्धनो वा स्याद्व्यवहारसदसद्भावनिबन्धनो वा । न तावत् प्रतिभासनिबन्धनः यथाप्रतीति भावात् क्व चिद्धि रजतं क्व चिच्च तदभावः प्रतीयते न तु लौकिकत्वमलौकिकत्वं वा । अथ व्यवहारप्रवृत्त्यप्रवृत्तिभ्यां लौकिकालौकिकत्वे व्यवस्थाप्येते तद्वक्तव्यं को ऽयं व्यवहारो नामेति । ज्ञानाभिधानस्वभावो हि व्यवहारः स तद्विषयो नास्तीत्युक्तम् । तदर्थक्रियानिर्वर्तनं व्यवहार इति चेत् तर्हि स्वप्ने परिरभ्यमाणाया योषितः कूटकार्षापणस्य च लौकिकत्वं प्राप्नोति । उत्पद्य नष्टे घटे अर्थक्रियाया निवृत्तेरलौकिकत्वं स्यात् । अपि च यः शुक्तिकायां रजतव्यवहारं न करोति स रजताभावमेव बुद्ध्वा न रजतस्य सतस्तस्यालौकिकताम् । यदि चेदमलौकिकं रजतं तत्किमर्थमिह तदर्थक्रियार्थं प्रवर्त्तते । अलौकिकं

लौकिकत्वेन गृहीत्वेति चेत् सैवेयं तपस्विनी विपरीतख्यातिरायाता। तस्माद्विपरीतख्यातिद्वेषेण कृतमीदृशा अचापि लोकसिद्धैव प्रतीतिरनुगम्यताम् ॥

नवा मीमांसका एते स्वभार्यामपि वेश्मतः।
निःसारयितुमिच्छन्ति स्वतःप्रामाण्यतृष्णया ॥
न चैवमपि तत्सिद्धिर्बुद्धिद्वैविध्यदर्शनात्।
संशये सति संवादसापेक्षत्वं तथैव तत् ॥
क्लेशेन तदमुना ऽपि स्वार्थस्तेषां प्रसिद्ध्यति न कश्चित्।
यद्भवति चैव गत्या राजपथेनैव तद्भवतु ॥
नात्मख्यातिर्बाह्यतया ऽर्थप्रतिभासा-
न्नासत्ख्यातिर्न ह्यसतां धीविषयत्वम्।
उक्तो ऽख्यातौ दूषणमार्गो विपरीत-
ख्यातिस्तस्मादाश्रयणीया मतिमद्भिः ॥
स्थिते च तस्मिन्विपरीतवेदने
तदीयसाधर्म्यकृतो ऽस्ति संशयः।
तदा च संवादमुखप्रतीक्षणा-
द्व्रजन्ति वेदाः परतः प्रमाणताम् ॥
प्रत्यक्षादिप्रमाणानां तद्यथा ऽस्तु तथा ऽस्तु वा।
शब्दस्य हि प्रमाणत्वं परतो मुक्तसंशयम् ॥

दृष्टे हि विषये प्रामाण्यनिश्चयमन्तरेणैव लघुपरिश्रमेषु कर्मसु प्रवृत्तिरिति तदुपयोगिप्रत्यक्षादिप्रमाणप्रामाण्यनिश्चये ऽदुरुपपादे को ऽभिनिवेशः। शब्दे पुनरदृष्टपुरुषार्थपथोपदेशिनि प्रामाण्यमनिश्चित्य महाप्रयत्ननिर्वर्त्यानि ज्योतिष्टोमादीनि न प्रेक्षापूर्वकारिणो यज्वानः प्रयुञ्जीरन् इत्यवश्यं निश्चेतव्यं तत्र प्रामाण्यम्। तच्च परत एवेति ब्रूमः। शब्दस्य वृद्धव्यवहाराधिगतसंबन्धोपकृतस्य सतः प्रतीतिजनकत्वं नाम रूपमवधृतम्। तत्तु नैसर्गिकशक्त्यात्मकसंबन्धमहिम्ना वा पुरुषघटितसमयसंबन्धबलेन वेति विचारयिष्यामः। प्रकाशकत्वमात्रं तु दीपादेरिव तस्य रूपम्। तथा हि दीपः प्रकाशमानः शुचिमशुचिं वा यथा सन्निहितमर्थमवद्योतयति तथा

शब्दो ऽपि पुरुषेण प्रयोज्यमानः श्रवणपथमुपगतः सत्ये ऽनृते वा समन्विते ऽसमन्विते वा सफले निष्फले वा सिद्धे कार्ये वा ऽर्थे प्रमितिमुपजनयतीति तावदेवास्य रूपम् । अयं तु दीपाच्छब्दस्य विशेषो यदेष संबन्धव्युत्पत्तिमपेक्षमाणः प्रमामुत्पादयतीति दीपस्तु तन्निरपेक्ष इति । तस्याः शब्दजनितायाः प्रमितेर्यथार्थेतरत्वं पुरुषाधीनं सम्यग्दर्शिनि शुचौ पुरुषे सति सत्यार्था सा भवति प्रतीतिरितरथा तु तद्विपरीतेति । तत्र यथा नैसर्गिकमर्थसंस्पर्शित्वं शब्दस्य न रूपमिति समर्थितम् एवमस्य स्वाभाविकं सत्यार्थत्वमपि न रूपम् । एवमभ्युपगम्यमाने विप्रलम्भकवचसि विसंवाददर्शनं न भवेत् । तस्मात्पुरुषगुणदोषाधीनावेव शाब्दे प्रत्यये संवादविसंवादौ । न चेन्द्रियादाविव तत्र दुर्भणा गुणाः रागादयो दोषाः करुणादयो गुणाः पुरुषाणामतिप्रसिद्धा एव । पुरुषगुणा एव शब्दस्य गुणाः न स्वशरीरसंस्थाः चक्षुरादेरिवेति । तत्र यदि पुरुषगुणानां प्रामाण्यकारणता नेष्यते दोषाणामपि विप्लवहेतुता मा भूत् । यत्तु दोषप्रशमनचरितार्था एव पुरुषगुणाः प्रामाण्यहेतवस्तु न भवन्तीत्यत्र शपथशरणा एव श्रोत्रियाः । न च बाधानुत्पत्तिमात्रेण वैदिक्याः प्रतीतेः प्रामाण्यं भवितुमर्हति पक्ष्मलाक्षीलक्षमभिरमयेद् विद्याधरपदकाम इत्यादावपि प्रामाण्यप्रसङ्गात् । उक्तं च केन चित् ।

यथा हि स्वप्नदृष्टो ऽर्थः कश्चिद् द्वीपान्तरादिषु ।
असंवादविसंवादः श्रद्धातुं नैव शक्यते ॥
तथा चोदनया ऽप्यर्थं बोध्यमानमतीन्द्रियम् ।
असंवादविसंवादं न श्रद्दधति के चनेति ॥

तत्र स्वप्नज्ञाने हेतुः निद्रादिदोषो ऽस्तीति दुष्टकारणज्ञानादप्रामाण्यमिति चेल् लीलाक्षीलक्षवाक्ये किं वक्ष्यसि । प्रभवस्तस्य न ज्ञायते इति चेन्नतरामसौ वेदे ऽपि त्वन्मते ज्ञायते इति को विशेषः । महाजनादिपरिग्रहो ऽस्य नास्तीति चेद् अन्वेषणीयं तर्हि प्रामाण्यकारणं न बुद्ध्युत्पादकत्वादेवौत्सर्गिकं प्रामाण्यमिति युक्तम् ।

साक्षाद्दृष्टनरोक्तत्वं शब्दे यावन्न निश्चितम् ।
बाधानुत्पत्तिमात्रेण न तावत्तत्प्रमाणता ॥

यदपि वेदे कारणदोषनिराकरणाय कथ्यते यद्वा वक्तुरभावेन न स्युर्दोषा निराश्रया* इति तदपि न साम्प्रतम् । असति वक्तरि प्रामाण्यहेतूनां गुणानामप्यभावेन तत्प्रामाण्यस्याप्यभावात् । न च वेदे वक्तुरभावः सुवचः । तथा ह्येतदेव तावद्विचारयामः किं वेदे वक्ता विद्यते न वेति । ननु च वेदे प्रमाणान्तरसंस्पर्शरहितविचित्रकर्मफलगतसाध्यसाधनभावोपदेशिनि कथं तदर्थसाक्षाद्दर्शी पुरुष उपदेष्टा भवेत् । उच्यते ।

वेदस्य पुरुषः कर्त्ता न हि यादृशतादृशः ।
किं तु त्रैलोक्यनिर्माणनिपुणः परमेश्वरः ॥
स देवः परमो ज्ञाता नित्यानन्दः कृपान्वितः ।
क्लेशकर्मविपाकादिपरामर्शविवर्जितः ॥

अत्राह किं ब्रूषे त्रैलोक्यनिर्माणनिपुण इति अहो तव सरलमतित्वम् । न हि तथाविधपुरुषसद्भावे किं चन प्रमाणमस्ति ।

तथा हीश्वरसद्भावो न प्रत्यक्षप्रमाणकः ।
न ह्यसावक्षविज्ञाने रूपादिरिव भासते ॥
न च मानसविज्ञानसंवेद्यो ऽयं सुखादिवत् ।
योगिनामप्रसिद्धत्वान्न तत्प्रत्यक्षगोचरः ॥
प्रत्यक्षप्रतिषेधेन तत्पूर्वकमपाकृतम् ।
अनुमानमविज्ञाते तस्मिन् व्याप्त्यनुपग्रहात् ॥
न च सामान्यतोदृष्टं लिङ्गमस्यास्ति किं चन ।
क्षित्यादीनां तु कार्यत्वमसिद्धं सुधियः प्रति ॥
शैलादिसन्निवेशो ऽपि नैष कर्त्रनुमापकः ।
कर्तृपूर्वककुम्भादिसन्निवेशविलक्षणः ॥
दृष्टः कर्त्रं विनाभावी सन्निवेशो हि यादृशः ॥
तादृङ् नगादौ नास्तीति कार्यत्ववदसिद्धता ।
सिद्धत्वेपि न सिद्धत्वमनैकान्त्यात्तृणादिभिः ॥
अकृष्टजातैः कर्त्तारमन्तरेणाप्रजन्मभिः ।
तेषामुत्पत्तिसमये प्रत्यक्षत्वं न लक्ष्यते ॥

---

* श्लोकवार्तिके सू० २ श्लो० ६३ ।

कर्तुर्दृश्यत्वमप्येवमभावो ऽनुपलब्धितः ।
न च चितिजलप्रायदृष्टहेत्वतिरेकिणः ॥
कस्यापि कल्पनं तेषु युज्यते ऽतिप्रसङ्गतः ॥
तेन कर्तुरभावे ऽपि सन्निवेशादिदर्शनात् ।
अनैकान्तिकता हेतोर्विप्रत्वे पुरुषत्ववत् ।
किं च व्याप्त्यनुसारेण कल्प्यमानः प्रसिद्ध्यति ॥
कुलालतुल्यः कर्तेति स्याद्विशेषविरुद्धता ।
व्यापारवानसर्वज्ञः शरीरी क्लेशसंकुलः ॥
घटस्य यादृशः कर्ता तादृगेव भवेद्भुवः ।
विशेषसाध्यतायां वा साध्यहीनं निदर्शनम् ॥
कर्तृसामान्यसिद्धौ तु विशेषावगतिः कुतः ।

अपि च । सशरीरो वा जगन्ति रचयेदीश्वरः शरीररहितो वा तदीयं शरीरं कार्यं नित्यं वा भवेत् सर्वथा ऽनुपपत्तिः ।

अशरीरस्य कर्तृत्वं दृश्यते न हि कस्य चित् ।
देहो ऽप्युत्पत्तिमानस्य देहत्वाच्चैत्रदेहवत् ॥
कार्यमपीश्वरशरीरं तत्कर्तृकं वा स्यादीश्वरान्तरकर्तृकं वा । तत्र
स्वयं निजशरीरस्य निर्माणमिति साहसम् ।
कर्त्रन्तरकृते तस्मिन्नीश्वरानन्त्यमापतेत् ॥

भवतु को दोष इति चेत् प्रमाणाभाव एव दोषः । एकस्यापि तावदीश्वरस्य साधने पर्याकुलतां गताः किं पुनरनन्तानाम् । किं च व्यापारेण वा कुलालादिरिव कार्याणि सृजेदीश्वरः इच्छामात्रेण वा द्वयमपि दुर्घटम् ।

व्यापारेण जगत्सृष्टिः कुतो युगशतैरपि ।
तदिच्छां चानुवर्तन्ते न जडाः परमाणवः ॥

अपि च । किं किमपि प्रयोजनमनुसंधाय जगत्सर्गे प्रवर्तते प्रजापतिरेवमेव वा । निष्प्रयोजनायां प्रवृत्तावप्रेक्षापूर्वकारित्वादुन्मत्ततुल्यो ऽसौ भवेत् । पूर्वो ऽपि नास्ति पक्षः ।

अवाप्तसर्वानन्दस्य रागादिरहितात्मनः ।
जगदारम्भमायासस्य न विद्मः किं प्रयोजनम् ॥

अनुकम्पया प्रवर्त्तते इति चेद् मैवम् ।

सर्गात् पूर्वं हि निःशेषक्लेशसंस्पर्शवर्जिताः ।
नास्य मुक्ता इवात्मानो भवन्ति करुणाऽऽस्पदम् ॥

परमकारुणिकानामपि दुःसहदुःखदहनदन्दह्यमानमनसो जन्तूनवलोकयतामुदेति दया न पुनरपवर्गदशावदेषा दुःखशून्यानिति ।

करुणाऽमृतसंसिक्तहृदयो वा जगत्सृजन् ।
कथं सृजति दुर्वारदुःखप्राग्भारदारुणम् ॥

अथ केवलं सुखोपभोगप्रायं जगत्स्रष्टुमेव न जानाति सृष्टमपि वा न चिरमवतिष्ठते इत्युच्यते तदप्यचारु । निरतिशयस्वातन्त्र्यसीमनि वर्त्तमानस्य स्वेच्छानुवर्त्तिसकलपदार्थसार्थस्थितेः परमेश्वरस्य किमसाध्यं नाम भवेत् । नानाऽऽत्मगतशुभाशुभकर्मकलापापेक्षः स्रष्टा प्रजापतिरिति चेत् कर्माण्येव हि तर्हि सृजन्तु जगन्ति किं प्रजापतिना । अथाचेतनानां चेतनानधिष्ठितानां स्रष्टृत्वमघटमानमिति तेषामधिष्ठाता चेतनः कल्प्यते इति चेन्न । तदाश्रयाणामात्मनामेव चेतनत्वात् तएवाधिष्ठातारो भविष्यन्ति किमधिष्ठात्रन्तरेणेश्वरेण । तस्यापि तादृशा परकीयकर्मान्तरापेक्षासङ्कोचितस्वातन्त्र्येण किमैश्वर्येण कार्यम् । राज्यमिव मन्त्रिपरवशमैश्वर्यं क्वोपयुज्यते तादृग् यच्चापरनिरपेक्षं रुच्येव न रच्यते ऽभिमतम् । अन्येनाप्युक्तम् ।

किमीश्वरतयेश्वरो यदि न वर्त्तते स्वेच्छया
न हि प्रभवतां क्रियाविधिषु हेतुरन्विष्यते इति ॥

अथ क्रीडार्थो जगत्सर्गे भगवतः प्रवृत्तिरीदृशा च शुभाशुभरूपेण जगता सृष्टेन क्रीडति परमेश्वर इत्युच्यते तर्हि क्रीडासाध्यसुखरहितत्वेन सृष्टेः पूर्वमवाप्तसकलानन्दत्वं नाम तस्य रूपमवहीयते ।

न च क्रीडापि निःशेषजनतातङ्ककारिणी ।
आयासबहुला चेयं कर्तुं युक्ता महात्मनः ॥

तस्मान्न जगतां नाथ ईश्वरः स्रष्टा संहर्त्ता ऽपि भवति ।

न ह्यस्य ध्रियमाणेषु पूर्यन्ते जन्तुकर्मसु ।
सकृत् समस्तत्रैलोक्यनिर्मूलनमनोरथाः ॥
कर्मापरमपक्षे तु पुनः सृष्टिर्न युज्यते ।
न कर्मनिरपेक्षो हि सर्गवैचित्र्यसंभवः ॥

अथ ब्राह्मेण मानेन संवत्सरशतनिष्ठामधितिष्ठति परमेष्ठिनि महेश्वरस्य संजिहीर्षा जायते तया तिरोहितस्वफलारम्भशक्तीनि कर्माणि संभवन्तीति संपद्यते सकलभुवनप्रलयः पुनश्च तावत्येव रात्रिप्राये काले व्यतीते सिसृक्षा भवति भगवतः तया ऽभिव्यक्तशक्तीनि कर्माणि कार्यमारप्स्यन्ते इति तदप्ययुक्तम् ।

उद्भवाभिभवौ तेषां स्यातां चेदीश्वरेच्छया ।
तर्हि सैवास्तु जगतां सर्गसंहारकारणम् ॥

किं कर्मभिः । एवमस्त्विति चेद् न । ईश्वरेच्छावशित्वपक्षे हि त्रयो दुरतिक्रमा दोषाः । तस्यैव तावन्महात्मनो निष्करुणत्वम् अकारणमेव दारुणसर्गकारिणः । तथा वैदिकीनां विधिनिषेधचोदनानामानर्थक्यम् ईश्वरेच्छात एव शुभाशुभफलोपभोगसंभवात् । अनिर्मोक्षप्रसङ्गश्च मुक्ता अपि प्रलयसमये इव जीवाः पुनरीश्वरेच्छया संसरेयुः । तस्मान्नेश्वराधीनो जगतां सर्गः संहारो वा ।

इत्यनन्तरगीतेन नयेनेश्वरसाधने ।
नानुमानस्य सामर्थ्यमुपमाने तु का कथा ॥
आगमस्यापि नित्यस्य तत्परत्वमसांप्रतम् ।
तत्प्रणीते तु विस्रम्भः कथं भवतु मादृशाम् ॥
किं चागमस्य प्रामाण्यं तत्प्रणीतत्वहेतुकम् ।
तत्प्रामाण्याच्च तत्सिद्धिरित्यन्योन्याश्रयं भवेत् ॥
अन्यथाऽनुपपत्त्या तु न शक्यो लब्धुमीश्वरः ।
न हि तद्दृश्यते कार्यं तं विना यन्न सिद्ध्यति ॥

तस्मात्सर्वेसद्विषयप्रमाणानवगम्यमानस्वरूपत्वादभाव एवेश्वरस्येति सिद्धम् ।

न च प्रसिद्धिमात्रेण युक्तमेतस्य कल्पनम् ।
निर्मूलत्वात्तथा चोक्तं प्रसिद्धिर्वटयक्षवत् ॥
अत एव निरीक्ष्य दुर्घटं जगतो जन्मविनाशडम्बरम् ।
न कदा चिदनीदृशं जगत्कथितं नीतिरहस्यवेदिभिः ॥

अत्र वदामः । यत्तावदिदमगादि नगादिनिर्माणनिपुणपुरुषपरिच्छेद-दक्षं प्रत्यक्षं न भवतीति तदेवमेव । प्रत्यक्षपूर्वकमनुमानमपि तेनैव पथा प्रतिष्ठितमिति तदप्यास्ताम् । सामान्यतोदृष्टं तु लिङ्गमीश्वरसत्तायामिदं ब्रूमहे पृथिव्यादि कार्यं धर्मि तदुत्पत्तिप्रकारप्रयोजनाद्यभिज्ञकर्तृपूर्वकमिति साध्यो धर्मः कार्यत्वाद् घटादिवत् । ननु कार्यत्वमसिद्धमित्युक्तम् । क एवमाचष्टे चार्वाकः शाक्यो मीमांसको वा । चार्वाकस्तावद्वेदरचनाया रचनान्तरविलक्षणाया अपि कार्यत्वमभ्युपगच्छति यः स कथं पृथ्व्यादिरचनायाः कार्यत्वमपह्नुवीत । मीमांसको ऽपि न कार्यत्वमपह्नोतुमर्हति यत एवमाह येषामप्यनवगतोत्पत्तीनां रूपमुपलभ्यते तन्तुव्यतिषक्तजनितो ऽयं पटस्तद्व्यतिषङ्गविमोचनात्तन्तुविनाशाद्वा नङ्क्ष्यतीति कल्प्यते इति एवमवयवसंयोगनिर्वर्त्यमानवपुषः क्षितिधरादेरपि नाशसंप्रत्ययः संभवत्येव । दृश्यते च क्व चिद्विनाशप्रतीतिः प्रावृषेण्यजलधरधारासारनिर्लुठितएव पर्वतैकदेशे पर्वतस्य खण्डः पतित इति । वस्तुगतयोश्च कार्यत्वविनाशित्वयोः समव्याप्तिकता वार्तिककृता ऽप्युक्तैव* ।

तेन यत्राप्युभौ धर्मौ व्याप्यव्यापकसम्मतौ ।
तत्रापिव्याप्यतैव स्यादङ्गं न व्यापितेरिति ॥

वदता । तस्माद्विनाशित्वेनापि कार्यत्वानुमानात्तन्मते ऽपि न कार्यत्वमसिद्धम् । शाक्यो ऽपि कार्यत्वस्य कथमसिद्धतामभिदधीत येन नित्यो नाम पदार्थः प्रणयकेलिष्वपि न विषह्यते । तस्मात्सर्ववादिभिरप्रणोद्यं पृथिव्यादेः कार्यत्वम् । अथ वा सन्निवेशविशिष्टत्वमेव हेतुमभिदध्महे यस्मिन् प्रत्यक्षत उपलभ्यमाने सर्वापलापलम्पटा अपि न के चन विप्रतिपत्तुमुत्सहन्ते । तस्मान्नासिद्धो हेतुः । ननु कर्त्रविनाभावितया यथाविधस्य सन्निवेशस्य शरावादिषु दर्शनं तादृशमेव सन्निवेशमुपलभ्य क्व चिदनुपलभ्यमानकर्तृके कल-

* श्लोकवार्तिके अनुमानग्रन्थे श्लो॰ ९ ।

शादौ कर्त्रनुमानमिति युक्तम्। अयं त्वन्य एव कलशादिसन्निवेशात्पर्वतादिसन्निवेशः। नात्र सन्निवेशसामान्यं किं चिदुपलभन्ते लौकिकाः। सन्निवेशशब्दमेव साधारणं प्रयुञ्जते। न च वस्तुनोरत्यन्तभेदे सति शब्दसाधारणतामात्रेण तदनुमानमुपपद्यते। न हि पाण्डुतामात्रसाधारणत्वेन धूमादिवन्मुकुलरजोराशेरपि कृशानुरनुमातुं शक्यते इति तदुक्तम्।

सिद्धं यादृगधिष्ठातृ भावाभावानुवृत्तिमत्।
सन्निवेशादि तत्तस्माद्युक्तं यदनुमीयते॥
वस्तुभेदप्रसिद्धस्य शब्दसाम्यादभेदिनः।
न युक्ताऽनुमितिः पाण्डुद्रव्यादिव हुताशने॥ इति।

उच्यते। यादृगिति न बुद्ध्यामहे धूमो हि महानसे कुम्भदासीफूत्कारमारुतसंधुक्ष्यमाणमन्दज्वलनजन्मा कृशप्रायप्रकृतिरुपलब्धः स यदि पर्वते प्रबलसमीरणोल्लसितहुतवहप्लुष्यमाणमहामहीरुहस्कन्धेन्धनप्रभवो बहुलबहुलः खमण्डलमखिलमाक्रामन्नुपलभ्यते तत्किमिदानीमनलप्रमितिं मा कार्षीत्। अथ विशेषरहितं धूममात्रमग्निमात्रेण व्याप्तमवगतमिति ततस्तदनुमानम् इहापि सन्निवेशमात्रं कर्तृमात्रेण व्याप्तमिति ततोऽपि तदनुमीयताम्। ननु सन्निवेशशब्दसाधारण्यमात्रमत्र न वस्तुसामान्यं किंचिदस्ति। भिन्नो धूमेऽपि भवद्दर्शने किं वस्तुसामान्यमस्ति। मा भूद्वस्तुसामान्यमाकाशकालादिव्यावृत्तिरूपं तु संव्यवहारकारणमस्त्येव। हन्त तर्हि प्रकृतेऽप्यसन्निवेशव्यावृत्तिरूपं भवतु सामान्यमाकाशकालादिविलक्षणरूपत्वात् पृथिव्यादेः। ननु तत्र धूमो धूम इत्यनुवृत्तविकल्पबलेन कल्पितमपोहस्वभावं सामान्यमभ्युपगतम्। इहापि सन्निवेशविकल्पानुवृत्तेः त्वत्कल्पितमपोहरूपमेव सामान्यमिष्यताम्। अपि च सकर्तृकत्वाभिमतेष्वपि संस्थानेषु न सर्वात्मना तुल्यत्वं प्रतीयते। न हि घटसंस्थानं पटसंस्थानं चतुःशालसंस्थानं च सुसदृशमिति। संस्थानसामान्यं तु पर्वतादावपि विद्यते एवेति सर्वथा यादृगित्यवाचको ग्रन्थः। यदपि व्यभिचारोद्भावनमकृष्टजातैः स्थावरादिभिरकारि तदपि न चारु। तेषां पक्षीकृतत्वात् पक्षेण च व्यभिचारचोदनायां सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गः। ननु च पृथिव्यादेरुत्पत्तिकालस्य परोक्षत्वात्कर्त्ता न दृश्यते इति तदनुपलब्ध्या तदसत्त्वनिश्चयानुपपत्तेः

कामं संशयो ऽस्तु । वनस्पतिप्रभृतीनां तु प्रसवकालमद्यत्वे न वयमेव पश्यामः । न च यत्नतो ऽप्यन्वेषमाणाः कर्त्तारमेषामुपलभामहे । तस्मादसौ दृश्यानुपलब्धेर्नास्त्येवेत्यवगच्छामः । अपि च येन येन वयं व्यभिचारमुद्भावयिष्यामः तं तं चेत्पक्षीकरिष्यति भवान्सुतरामनुमानच्छेदः सव्यभिचाराणामप्येवमनुमानत्वानपायात् । उच्यते । स्थावराणामुत्पत्तिप्रत्यक्षत्वे ऽपि कर्त्तुरदृश्यत्वमेवाशरीरत्वनिश्चयात् । अशरीरस्य तर्हि तदुत्पत्तावव्याप्रियमाणत्वात्कर्तृत्वमपि कथमिति चेद् एतदग्रतो निर्णेष्यते । अदृश्यस्य च कर्तुरनुपलब्धितो नास्तित्वनिश्चयानुपपत्तेः नाकृष्टजातवनस्पतीनामकर्तृकत्वमिति विपक्षता । यत्तूक्तं परिदृश्यमानक्षितिसलिलादिकारणकार्यत्वात्स्थावराणां किमदृश्यमानकर्तृकल्पनयेति चेत् तदपेशलम् । परलोकवादिभिरदृश्यमानानां कर्मणामपि कारणत्वाभ्युपगमात् । बार्हस्पत्यानां तु तत्समर्थनमेव समाधिः । अथ जगद्वैचित्र्यं कर्मव्यतिरेकेण न घटते इति कर्मणामदृश्यमानानामपि कारणत्वं कल्प्यते तच यद्येवमचेतनेभ्यः कारकेभ्यश्चेतनानधिष्ठितेभ्यः कार्योत्पादानुपपत्तेः कर्त्ता ऽपि चेतनस्तेषामधिष्ठाता कल्प्यताम् । तस्मात्स्थावराणामकर्तृकत्वाभावान्न विपक्षता इति न तैर्व्यभिचारः । यदप्युक्तम् । येन येन व्यभिचार उद्भाव्यते स चेत्पक्षेन्तर्भावयिष्यते क इदानीमनुमानस्य नियम इत्येतदपि न साधु । यदि हि भवान्निश्चिते विपक्षे वृत्तिमुपदर्शयेत्कस्तं पक्षेन्तर्भावयेत् । न हि विप्रत्वे पुंस्त्वस्य नित्यतायां वा प्रमेयत्वस्य व्यभिचारे चोद्यमाने वेधसा ऽपि विपक्षः पक्षीकर्तुं शक्यः । वादीच्छया वस्तुव्यवस्थाया अभावात् । इह तु स्थावरादौ कर्त्रभावनिश्चयो नास्तीत्युक्तम् । ननु स्थावरेषु पक्षीकृतेष्वपि व्यभिचारो न निवर्त्तते एव न हि सपक्षविपक्षव्यतिरेकेण तात्त्विकः पक्षो नाम कश्चिदस्ति वस्तुनो द्वैरूप्यानुपपत्तेः । वस्तुस्थित्या सकर्तृकाश्चेद्वनस्पतिप्रभृतयः सपक्षा एव । ते न चेत्तर्हि विपक्षा एव न राश्यन्तरं समस्तीति । उच्यते । पक्षाभावे सपक्षविपक्षवाचोयुक्तिरेव तावत्किमपेक्षा पक्षानुकूलो हि सपक्ष उच्यते तत्प्रतिकूलश्च विपक्ष इति । यद्येवं वक्तव्यं तर्हि को ऽयं पक्षो नामेति ।

साध्यधर्मान्वितत्वेन द्वाभ्यामप्यवधारितः ।
सपक्षस्तदभावेन निश्चितस्य विपक्षता ॥

विमतौ यत्र तु तयोस्तं पक्षं संप्रचक्ष्महे।
वस्तुनो ह्यात्मकत्वं तु नानुमन्यामहे वयम्॥
वादिबुद्ध्यनुसारेण स्थितिः पक्षस्य यद्यपि।
तथाऽपि व्यवहारोऽस्ति वस्तुनस्तन्निबन्धनः॥

संदिग्धे हि न्यायः प्रवर्त्तते नानुपलब्धे न निर्णीते इत्युक्तमेतत्। संदिह्यमान एव चार्थः पक्ष उच्यते किं चित्कालं तस्य पक्षत्वं यावन्निर्णयो नोत्पन्नः। तदुत्पादे तु नूनं सपक्षविपक्षयोरन्यतरत्रानुप्रवेक्ष्यत्यसौ। अतश्च पक्षावस्थायां तेन व्यभिचारोद्भावनमसमीचीनम्। ननु निश्चितविपक्षवृत्तिरिव संदिग्धविपक्षवृत्तिरपि न हेतुरेव तदेवं वीरुदादिषु संदिग्धेऽपि कर्त्तरि सन्निवेशस्य दर्शनाद् अहेतुत्वात्। नैतत्सारम्। सदसत्पावकतया पर्वते संदिग्धे विपक्षे वर्त्तमानस्य धूमस्याहेतुत्वप्रसङ्गात्। सर्वएव च साध्यांशसंशयाद्विपक्षा एव जाता इति पक्षवृत्तयो हेतव इदानीं विपक्षगामिनो भवेयुरित्यनुमानोच्छेदः। अथ पक्षीकृतेऽपि धर्मिणि सदसत्साध्यधर्मतया संदिग्धे वर्त्तमानो धूमादिरन्यत्र व्याप्तिनिश्चयाद्गमक इष्यते तर्हि सदसत्कर्तृकतया संदिग्धेऽपि वसुंधरावनस्पत्यादौ वर्त्तमानं कार्यत्वमन्यत्र व्याप्तिनिश्चयाद्गमकमिष्यताम्। विशेषो वा वक्तव्यः। अन्ये मन्यन्ते किमकृष्टजातस्थावरादिव्यभिचारस्थानान्वेषणेन पृथिव्यादिभिरेवात्र व्यभिचारः। अस्य व्याप्तिग्रहणस्य प्रतीघातात्। व्याप्तिर्हि गृह्यमाणा सकलसपक्षविपक्षक्रोडीकारेण गृह्यते। इत्थं च तस्यां गृह्यमाणायामेव यद्यत् सन्निवेशविशिष्टं तत्तद्बुद्धिमत्कर्तृकमित्यस्मिन्नेवावसरे सन्निवेशवन्तोऽपि कर्त्तृशून्यतया शैलादयश्चेतसि स्फुरन्ति। यथा कृतकत्वेन वह्नेरनुष्णताऽनुमाने यद्यत्कृतकं तत्तदनुष्णमिति व्याप्तिपरिच्छेदवेलायामेव वह्निरुष्णोऽकृतक इति हृदयपथमवतरति। तत्र ह्यतिव्याप्तौ गृह्यमाणायां ततो हेतोः षण्ढादिव पुत्रजननमघटमानमेव साध्यानुमानमिति। तदेतदनुपपन्नम्। विशेषोल्लेखरहितसामान्यमात्रप्रतिष्ठितस्य व्याप्तिपरिच्छेदस्यानुमानलक्षणे निर्णीतत्वात्। अग्न्यनुष्णताऽनुमाने हि न व्याप्तिग्रहणप्रतीघातादप्रामाण्यमपि तु प्रत्यक्षविरोधादित्युक्तमेतत्। अपि चायं पृथिव्यादौ कर्त्त्रनुमाननिरासप्रकारः शब्दाद्युपलब्धयः करणपूर्विकाः क्रियात्वाच्छिदिक्रियावदित्यत्र श्रोत्रादिकरणानुमानेऽपि समानः। प्रतिबन्धा-

वधारणवेलायामेव करणशून्यानां शब्दाद्युपलब्धिक्रियाणामवधारणात्ताभिरेव व्यभिचारात्पक्षेण च पृथिव्यादिना व्यभिचारचोदनमत्यन्तमलौकिकम् । ननु वस्तुस्थित्या पर्वतादयो ऽपि विपक्षा एव त्वया तु तेषां पक्ष इति नाम कृतं न च त्वदिच्छया वस्तुस्थितिर्विपरिवर्तते । नन्वेवं शब्दाद्युपलब्धयो ऽपि वस्तुस्थित्या विपक्षा एव तासामपि पक्ष इति नामकरणमेव स्यात् । न तासां करणभावनिश्चयानुत्पादान्न विपक्षत्वम् । पर्वतादावपि कर्तृभावनिश्चयानुत्पादान्न विपक्षत्वम् । तेषु कर्ता नोपलभ्यते इति चेच् शब्दाद्युपलब्धिकारणमपि नोपलभ्यते एव । कारणमदृश्यमानत्वादेव नोपलभ्यते न नास्तित्वादिति चेत् कर्ता ऽप्यदृश्यत्वादेव नोपलभ्यते न नास्तित्वात् । अनुमानात्करणमुपलभ्यते तद्व्यतिरेकेण क्रियाऽनुपपत्तेरिति चेत् कर्ता ऽप्यनुमानादुपलभ्यते कर्तारमन्तरेण कार्यानुपपत्तेः ।

तेनानुमानगम्यत्वान्न कर्तुर्नास्तिताग्रहः ।
तदभावाद्विपक्षत्वं क्षित्यादेरपि दुर्भणम् ॥
लिङ्गात्पूर्वं तु संदेहो दहने ऽपि न वार्यते ।
तथा सति प्रपद्येत धूमो ऽप्यननुमानताम् ॥
अथास्य लिङ्गाभासत्वं क्षित्यादौ कर्त्रदर्शनात् ।
धूमे ऽपि लिङ्गाभासत्वं तत्र देशे ऽग्न्यदर्शनात् ॥
ननु तं देशमासाद्य गृह्यते धूमलाञ्छनः ।
अनयैव धिया साधो चरस्व शरदां शतम् ॥
यत्पश्चाद्दर्शनं तेन किं लिङ्गस्य प्रमाणता ।
अनर्थित्वाददृष्टे वा कृशानौ किं करिष्यसि ॥

तस्मात्सर्वथा नायमनैकान्तिको हेतुः । यदपि विशेषविरुद्धत्वमस्य प्रतिपादितं तदप्यसमीचिताभिधानम् । विशेषविरुद्धस्य हेत्वाभासस्याभावात् । अभ्युपगमे वा सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गात् । श्रोत्राद्यनुमाने ऽपि यथोदाहृते शक्यमेवमभिधातुम् । यादृगेव लवनक्रियायां दात्रादि करणं काठिन्यादिधर्मकमवगतं तादृगेव श्रोत्रादि स्यात्तद्विलक्षणकरणसाध्यतायां तु साध्यविकलो दृष्टान्तः । छेदनादिक्रियाणामतीन्द्रियकरणकार्यत्वादर्शनादिति । अथ क्रियामात्रं करणमात्रेण व्याप्तमवगतमिति तावन्मात्रमनुमापयति

तदिहापि सन्निवेशमात्रमधिष्ठातृमात्रेण व्याप्तमुपलब्धमिति तावन्मात्रमेवानुमापयतु विशेषाणां तु न तल्लिङ्गमस्ति यन्न बाधकम्। अनित्यः शब्दः कृतकत्वादित्ययमपि श्रावणत्वादि शब्दस्य विशेषजातं बाधत एव। धूमो ऽपि पर्वताग्निविशेषान् काँश्चिन्महानसाग्निवदृष्टान्तपहन्त्येव। तस्माद्यथानिर्दिष्टसाध्यविपर्ययसाधनमेव विरुद्धो हेतुर्न हि विशेषविपर्ययावहः। प्रकृतहेतुश्च साध्यविपर्ययस्याकर्तृपूर्वकत्वस्य न साधकः अश्वो ऽयं विषाणित्वादितिवत्। तस्मान्न विरुद्धः। नापि कालात्ययापदिष्टः प्रत्यक्षागमयोर्बाधकयोरदर्शनात्। प्रत्युतागममनुग्राहकमिहोदाहरिष्यामः। नापि सत्प्रतिपक्षो ऽयं हेतुः संशयबीजस्य विशेषाग्रहणादेरिह हेतुत्वेनानुपादानात्। नाप्ययमप्रयोजको हेतुः यथा परमाणूनामनित्यत्वे साध्ये मूर्तत्वमभिधास्यते न हि मूर्तत्वप्रयुक्तमनित्यत्वमिह तु कार्यत्वप्रयुक्तमेव सकर्तृकत्वं तत्र तत्रोपलब्धमित्यत एवानुमानविरोधस्येष्टविघातकृतश्च न कश्चिदिहावसरः। प्रयोजके हेतौ प्रयुक्ते तथाविधपांसुप्रक्षेपप्रयोगानवकाशात्। तस्मात्परोदीरिताशेषदोषविकलकार्यानुमानमहिम्ना नूनमीश्वरः कल्पनीयः सकललोकसाक्षिकमनुमानप्रामाण्यमपीक्षणीयम्। अनुमानप्रामाण्यरक्षणे च कृत एव परिकरबन्धः प्रागिति सिद्ध एवेश्वरः। अन्यदपि तदनुमानमन्यैरुक्तम्। महाभूतादिव्यक्तं चेतनाधिष्ठितं सत्सुखदुःखे जनयति रूपादिमत्त्वात्तूर्यादिवत्। तथा पृथिव्यादीनि भूतानि चेतनाधिष्ठितानि सन्ति धारणादिक्रियां कुर्वन्ति युग्यादिवदिति। अत्रापि दोषाः पूर्ववदेव परिहर्तव्याः। यत्पुनरवादि कर्तृसामान्यसिद्धौ वा विशेषावगतिः कुत इति तत्र के चिदागमाद्विशेषप्रतिपत्तिमाहुः। विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुरुत विश्वतस्पात् सं बाहुभ्यां धमति संपतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन् देव एक* इति। तथा अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः। स वेत्ति सर्वं न हि तस्य वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तमिति †श्रुतौ पठ्यते। ततः सर्वस्य कर्ता सर्वज्ञ ईश्वरो ज्ञाप्यते। न च कार्यं एवार्थे वेदः प्रमाणमिति मन्त्रार्थवादानामतत्परत्वमभिधातुमुचितं कार्य इव सिद्धे ऽप्यर्थे वेदप्रामाण्यस्य वक्ष्यमाणत्वात्। न चेतरेतराश्रयम् आगमैकशरणत्वाभावादीश्वरसिद्धेः। अन्ये त्वन्वयव्यतिरेकिहेतुमू-

* नारायणोपनिषदि खण्डः ३ मन्त्रः २। † श्वेताश्वतरोपनिषदि अ· ३ मन्त्रः १९।

लकेवलव्यतिरेकिबलेन विशेषसिद्धिमभिदधति। देहादिव्यतिरिक्तात्मकल्पनमिव सुखदुःखादिगतेन कार्यत्वेन वर्णयिष्यते पृथिव्यादिकार्यमस्मदादिविलक्षणसर्वज्ञैककर्तृकम् अस्मदादिषु बाधकोत्पत्तौ सत्यां कार्यत्वादिति। अपरे पक्षधर्मताबलादेव विशेषलाभमभ्युपगच्छन्ति न ह्यीदृशं परिदृश्यमानमनेकरूपमपरिमितमनन्तप्राणिगतविचित्रसुखदुःखसाधनं भुवनादि कार्यमनतिशयेन पुंसा कर्तुं शक्यमिति। यथा चन्दनधूममितरधूमविसदृशमवलोक्य चन्दन एव वह्निरनुमीयते तथा विलक्षणात्कार्याद्विलक्षण एव कर्ता ऽनुमास्यते। यथा सुचेलकेभ्य इव तत्कुशलः कुविन्दः। यथा च कुलालः सकलकलशादिकार्यकलापोत्पत्तिसंविधानप्रयोजनाद्यभिज्ञो भवंस्तस्य कार्यचक्रस्य कर्ता तथैयतस्त्रैलोक्यस्य निरवधिप्राणिसुखदुःखसाधनस्य सृष्टिसंहारसंविधानं सप्रयोजनं बहुशाखं जानन्नेव स्रष्टा भवितुमर्हति महेश्वरस्तस्मात्सर्वज्ञः। अपि च यथा नियतविषयवृत्तीनां चक्षुरादीन्द्रियाणामधिष्ठाता क्षेत्रज्ञस्तदपेक्षया सर्वज्ञः एवं सकलक्षेत्रज्ञकर्मविनियोगेषु प्रभवन्नीश्वरस्तदपेक्षया सर्वज्ञः। तथा चाह व्यासः*।

> द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च।
> क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थो ऽक्षर उच्यते॥
> उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः।
> यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः॥

मन्त्रश्च तदर्थानुवादी पठ्यते†।

> द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते।
> तयोरेकः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीति॥

अतश्च सर्वज्ञ ईश्वरः।

> पुंसामसर्ववित्त्वं हि रागादिमलबन्धनम्।
> न च रागादिभिः स्पृष्टो भगवानिति सर्ववित्॥
> इष्टानिष्टार्थसंभोगप्रभवाः खलु देहिनाम्।
> रागादयः कथं ते स्युर्नित्यानन्दात्मके शिवे॥

मिथ्याज्ञानमूलाश्च रागादयो दोषास्ते कथं नित्यनिर्मलज्ञानवतीश्वरे भवेयुः। नित्यं तज्ज्ञानं कथमिति चेत् तस्मिन् क्षणमप्यज्ञातरि सति

---

* भगवद्गीतायाम्। अ० १५ श्लो० १६। † मुण्डकोपनिषदि मु० ३ मन्त्रः १।

तदिच्छाप्रेर्यमाणकर्माधीननानाप्रकारव्यवहारविरामप्रसङ्गात् । प्रलयवेलायां तर्हि कुतस्तन्नित्यत्वकल्पना इति चेन्मैवम् । आप्रलयात्सिद्धे नित्यत्वे तदा विनाशकारणाभावादस्यात्मन इव तज्ज्ञानस्य नित्यत्वं सेत्स्यति । पुनश्च सर्गकाले तदुत्पत्तिकारणाभावादपि नित्यत्वं तज्ज्ञानानाम् । एवं च तदतीतानागतसूक्ष्मव्यवहितादिसमस्तवस्तुविषयं न भिन्नं क्रमयौगपद्यविकल्पानुपपत्तेः । क्रमाश्रयणे क्व चिदज्ञातृत्वं स्यादिति व्यवहारलोपः । यौगपद्येन सर्वज्ञातृत्वे कुतस्त्यो ज्ञानभेदः । प्रत्यक्षसाधर्म्याच्च तज्ज्ञानं प्रत्यक्षमुच्यते न पुनरिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वमस्यास्ति अजनकानामेवार्थानां सवितृप्रकाशेनेव ग्रहणात् । ज्ञानवदन्ये ऽप्यात्मगुणा ये ऽस्य सन्ति ते नित्या एव मनःसंयोगानपेक्षजन्मत्वात् । दुःखद्वेषास्तस्य तावन्न सन्त्येव । भावनाख्येन संस्कारेणापि न प्रयोजनम् । सर्वदा सर्वार्थदर्शित्वेन स्मृत्यभावात् । अत एव न तस्यानुमानिकं ज्ञानमिष्यते । धर्मस्तु भूतानुग्रहवतो वस्तुस्वाभाव्याद्भवन्न वार्यते तस्य च फलं परमार्थनिष्पत्तिरेव । सुखं त्वस्य नित्यमेव नित्यानन्दत्वेनागमात्प्रतीतेः । असुखितस्य चैवंविधकार्यारम्भयोग्यताऽभावात् । ननु ज्ञानानन्दवदिच्छा ऽपि नित्या चेदीश्वरस्य तर्हि सर्वदा तदिच्छासम्भवात्सर्वदा जगदुत्पत्तिरिति जगदानन्त्यप्रसङ्गः । सर्गेच्छानित्यत्वाच्च संहारो न प्राप्नोति । संहारेच्छाया अपि नित्यत्वाभ्युपगमेन नक्तंदिनं प्रलयप्रबन्धो न विरमेदेव जगतामिति । नैष दोषः । अनात्ममनःसंयोगजत्वादिच्छा स्वरूपमात्रेण नित्या ऽपि कदा चित्सर्गेण कदा चित्संहारेण वा विषयेणानुरज्यते सर्गसंहारयोरन्तराले तु जगतः स्थित्यवस्थायामस्मात्कर्मण इदमस्य सम्पद्यतामितीच्छा भवति प्रजापतेः । प्रयत्नस्तस्य सङ्कल्पविशेषात्मक एव । तथा चागमः । सत्यकामः सत्यसङ्कल्प इति । काम इतीच्छा उच्यते सङ्कल्प इति प्रयत्नः । तदेवं नवभ्य आत्मगुणेभ्यः पञ्च ज्ञानसुखेच्छाप्रयत्नधर्माः सन्तीश्वरे । चत्वारस्तु दुःखद्वेषाधर्मसंस्कारा न सन्तीत्यात्मविशेष एवेश्वरो न द्रव्यान्तरम् । आह च पतञ्जलिः* । क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वर इति । सो ऽयमागमादनुमानात्प्रत्यक्षधर्मतो वा विशेषलाभ इति स्थितम् । यत्पुनर्विकल्पितं सशरीर ईश्वरः सृजति

* योगसू॰ पा॰ १ सू॰ २४ ।

जगद् अशरीरो वेति तत्राशरीरस्यैव स्रष्टृत्वमस्याभ्युपगच्छामः । ननु क्रियावेशनिबन्धनं कर्तृत्वं न पारिभाषिकं तदशरीरस्य क्रियाविरहात्कथं भवेत् । कस्य च कुत्राशरीरस्य कर्तृत्वं दृष्टमिति । उच्यते । ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नयोगित्वं कर्तृत्वमाचक्षते तच्चेश्वरे विद्यते एवेत्युक्तमेतत् । स्वशरीरप्रेरणे च दृष्टमशरीरस्याप्यात्मनः कर्तृत्वम् इच्छामात्रेण च तस्य कर्तृत्वादनेकव्यापारनिर्वर्तनोपात्तदुर्वहक्लेशकालुष्यविकल्पो ऽपि प्रत्युक्तः । नन्वत्रोक्तम्

कुलालवच्च नैतस्य व्यापारो यदि कल्प्यते ।
अचेतनः कथं भावस्तदिच्छामनुवर्तते इति ॥

अस्माभिरप्युक्तमेव ।

यथा ह्यचेतनः काय आत्मेच्छामनुवर्तते ।
तदिच्छामनुवर्त्स्यन्ते तथैव परमाणवः ॥

यस्तु प्रयोजनविकल्पः किमर्थं सृजति जगन्ति भगवानिति सो ऽपि न पेशलः । स्वभाव एवैष भगवतो यत्कदा चित्सृजति कदा चिच्च संहरति विश्वमिति । कथं पुनर्नियतकाल एषो ऽस्य स्वभाव इति चेद् आदित्यं पश्यतु देवानांप्रियः यो नियतकालमुदेत्यस्तमेति च । प्राणिकर्मसापेक्षमेतद्विवस्वतो रूपमिति चेद् ईश्वरे ऽपि तुल्यः समाधिः ।

क्रीडार्थे ऽपि जगत्सर्गे न हीयेत क्रियार्थता ।
प्रवर्तमाना दृश्यन्ते न हि क्रीडासु दुःखिताः ॥

अथ वा अनुकम्पयैव सर्गसंहारावारभतामीश्वरः । नन्वत्र चोदितम् अनुपपन्नं तु अनादित्वात्संसारस्य शुभाशुभसंस्कारानुविद्धा एवात्मानस्ते च धर्माधर्मनिगडसंवृतत्वादपवर्गपुरद्वारप्रवेशमलभमानाः कथं नानुकम्प्याः । अनुपभुक्तफलानां कर्मणां न प्रक्षयः सर्गमन्तरेण च तत्फलभोगाय नरकादिसृष्टिमारभते दयालुरेव भगवान् । उपभोगप्रबन्धेन परिश्रान्तानामन्तरान्तरा विश्रान्तये जन्तूनां भुवनोपसंहारमपि करोतीति सर्वमेतत्कृपानिबन्धनमेव । ननु च युगपदेव सकलजगत्प्रलयकरणमनुपपन्नम् अविनाशिनां कर्मणां फलोपभोगप्रतिबन्धासंभवादिति चोदितम् । न युक्तमेतत् । ईश्वरेच्छाप्रतिबद्धानां कर्मणां स्तिमितशक्तीनामवस्थानात् । तदिच्छाप्रेरितानि कर्माणि फलमादधति तदिच्छाप्रतिबद्धानि च तत्रोदासते । कस्मादेवमिति चेत् । अचे-

तनानां चेतनानधिष्ठितानां स्वकार्यकरणानुपलब्धेः । ननु तेषामेव कर्मणां कर्त्तार आत्मानश्चेतना अधिष्ठातारो भविष्यन्ति । यथा ऽऽह भट्टः* कर्मभिः सर्वजीवानां तत्सिद्धे सिद्धसाधनमिति । नैतदेवम् । नैते अधिष्ठातारो भवितुमर्हन्ति । बहुत्वाद्विरुद्धाभिप्रायत्वाच्च । तथा ह्येक एव कश्चित्स्थावरादिविशेषो राजादिविशेषो वा प्राणिकोटीनामनेकविधसुखदुःखोपभोगस्य हेतुः स तैर्बहुभिरव्यवस्थिताभिप्रायैः कथमारभ्येत तेषामेकत्र संमानाभावात् । शठ परिषदो ऽपि क्व चिदेव सकलसाधारणोपकारिणि कार्ये भवत्यैकमत्यम् न सर्वत्र महाप्रासादाद्यारम्भे बहूनां तक्षादीनामेकस्थपत्याशयानुवर्त्तित्वं दृश्यते । पिपीलिकानामपि मृत्कूटकरणे तुल्यः कश्चिदुपकारः प्रवर्त्तकः स्थपतिवदेकाशयानुवर्त्तित्वं वा कल्प्यम् । इह तु तत्स्थावरं शरीरं केषां चिदुपकारकारणमितरेषामपि भूयसामपकारकारणमिति कथं तैः संभूय सृज्यते अनधिष्ठितानां त्वचेतनानामारम्भकत्वमयुक्तमेव तस्मादवश्यमेकस्तेषां कर्मणामधिष्ठाता कल्पनीयः । यदिच्छामन्तरेण भवन्त्यपि कर्माणि न फलजन्मने प्रभवन्ति । अत एवैक ईश्वर इष्यते न द्वौ बहवो वा भिन्नाभिप्रायतया लोकानुग्रहोपघातवैशसप्रसङ्गात् । इच्छाविसंवादसंभवेन च ततः कस्य चित्संकल्पविघातद्वारकानैश्वर्यप्रसङ्गाद् इत्येक एवेश्वरः । तदिच्छया कर्माणि कार्येषु प्रवर्तन्ते इत्युपपन्नः सर्गः तदिच्छाप्रतिबन्धात्स्तिमितशक्तीनि कर्माण्युदासते इत्युपपन्नः प्रलयः । एवं च यदुक्तं† तस्मादद्यवदेवात्र सर्गप्रलयकल्पना समस्तक्षयजन्मभ्यां न सिद्ध्यत्यप्रमाणिकेत्येतदपि न सांप्रतम् । तिष्ठतु वा सर्गप्रलयकालः अद्यत्वे ऽपि यथोक्तनयेन तदिच्छामन्तरेण प्राणिनां कर्मविपाकानुपपत्तेरवश्यमीश्वरो ऽभ्युपगन्तव्यः इतरथा सर्वव्यवहारविप्रलोपः । तदुक्तम्‡ ।

अज्ञो जन्तुरनीशो ऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।
ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वेति ॥

नन्वेवं तर्हि ईश्वरेच्छैव भवतु कर्त्री संहर्त्री च किं कर्मभिः । मैवम् कर्मभिर्विना जगद्वैचित्र्यानुपपत्तेः कर्मनैरपेक्ष्यपक्षे ऽपि त्रयो दोषा दर्शिता एवेश्वरस्य निर्दयकर्मचोदनानर्थक्यमनिर्मोक्षप्रसङ्गश्चेति । तस्मात्कर्मणामेव नियोजने स्वातन्त्र्यमीश्वरस्य न तन्निरपेक्षम् । किं तादृशैश्वर्येण प्रयोजनमिति

* श्लोकवार्तिके संबन्धाक्षेपे श्लो॰ ७५ । † श्लोकवार्तिके संबन्धाक्षेपे श्लो॰ ११२ ।
‡ महाभारते वनपर्वणि अ॰ ३० श्लो॰ २८ ।

चेन्न । न प्रयोजनानुवर्ति प्रमाणं भवितुमर्हति । किं वा भगवतः कर्मापेक्षिणो ऽपि न प्रभुत्वमित्यलं कुतर्कलवलिप्रमुखनास्तिकालापपरिमर्दनेन ।

तस्मात्कुतार्किकोद्गीतदूषणाभासवारणात् ।
सिद्धस्त्रैलोक्यनिर्माणनिपुणः परमेश्वरः ॥

ये त्वीश्वरं निरपवाददृढप्रमाण-
सिद्धस्वरूपमपि नाभ्युपयन्ति मूढाः ।
पापाय तैः सह कथा ऽपि वितन्यमाना
जायेत नूनमिति युक्तमतो विरन्तुम् ॥

यस्येच्छयैव भुवनानि समुद्भवन्ति
तिष्ठन्ति यान्ति च पुनर्विलयं युगान्ते ।
तस्मै समस्तफलभोगनिबन्धनाय
नित्यप्रबुद्धमुदिताय नमः शिवाय ॥

ननु त्रैलोक्यनिर्माणनिपुणे परमेश्वरे ।
सिद्धे ऽपि तत्प्रणीतत्वं न वेदस्यावकल्पते ॥
पदे शब्दार्थसंबन्धे वेदस्य रचनासु वा ।
कर्तृत्वमस्याशङ्क्येत तच्च सर्वेत्र दुर्वचम् ।
वर्णराशिः क्रमव्यक्तः पदमित्यभिधीयते ॥
वर्णानां चाविनाशित्वात्कथमीश्वरकार्यता ।
संबन्धो ऽपि न तत्कार्यः स हि शक्तिस्वभावकः ॥
शब्दे वाचकशक्तिश्च नित्यैवागनाविबोधता ।
रचना अपि वैदिक्यो नैताः पुरुषनिर्मिताः ॥
कविप्रणीतकाव्यादिरचनाभ्यो विलक्षणाः ।
एवं च वेदे स्वातन्त्र्यमीश्वरस्य न कुत्र चित् ॥
कामं तु पर्वतानेष विदधातु भिनत्तु वा ।
स्वतः प्रामाण्यसिद्धौ तु वेदे वक्त्रनपेक्षताम् ॥
वदामो न तु सर्वेत्र पुरुषद्वेषिणो वयम् ।
अनपेक्षत्वमेवातो वेदप्रामाण्यकारणम् ॥
युक्तं वक्तापि वेदस्य कुर्वन्नपि करोतु किम् ।
कथं पुनरमी वर्णाः श्रुतमात्रतिरोहिताः ॥

नित्या भवन्तु को ऽयं वा शब्दस्वातन्त्र्यदोहदः ॥

उच्यते ।

शब्दस्य न हि नित्यत्वे युक्तिः स्फुटति का चन ।
प्रत्यक्षमर्थापत्तिश्च नित्यतां त्वधिगच्छतः ॥

तथा हि । अनित्यत्वहेतव इमे किल कथ्यन्ते प्रयत्नानन्तरमुपलब्धेः कार्यः शब्द इति । कार्यत्वानित्यत्वयोः परस्पराविनाभावादेकतरसिद्धावन्यतरसिद्धिर्भवत्येवेति क्व चित्किञ्चित्साधनमुच्यते प्रयत्नप्रेरितकौष्ठ्यमारुतसंयोगविभागानन्तरमुपलभ्यमानः शब्दस्तत्कार्य एवेति गम्यते । उच्चारणादूर्द्ध्वमनुपलब्धेः अनित्यः शब्दः न ह्येनमुच्चरितं मुहूर्तमप्युपलभामहे तस्माद्विनष्ट इत्यवगच्छामः । करोतिशब्दव्यपदेशाच्च कार्यः शब्दः शब्दं कुरु शब्दं मा कार्षीरिति व्यवहर्त्तारः प्रयुञ्जते ते नूनमवगच्छन्ति कार्यः शब्द इति । नानादेशेषु च युगपदुपलम्भात् । तेषु तेषु देशेषु क्रियमाणानामुपपद्यते ऽनेकदेशसंबन्ध इति । शब्दान्तरविकार्यत्वाच्च अनित्यः शब्दः दध्यचेति इकार एव यकारीभवति सादृश्यात् स्मृतेश्चावगम्यते । विकार्यत्वाच्च द्राक्षेक्षुरसादिवदनित्यत्वमस्येति । कारणवृद्ध्या च वर्धमानत्वात् । बहुभिर्महाप्रयत्नैरुच्चार्यमाणो महान् गोशब्द उपलभ्यते अल्पैरल्पप्रयत्नैरुच्चार्यमाणो ऽल्प इत्येतच्च तन्तुवृद्ध्या वर्धमानः पटः ज्ञातः । सिद्धे नित्यत्वे प्रयत्नानन्तरमुपलम्भादभिव्यक्तिः प्रयत्नकार्या शब्दस्य नोत्पत्तिरिति गम्यते । तदेवं व्यङ्ग्ये ऽपि प्रयत्नानन्तरमुपलम्भसंभवादनैकान्तिकत्वम् । अभिव्यञ्जकानां च पवनसंयोगविभागानामचिरस्थायित्वान्न चिरमुच्चारणादूर्द्ध्वमुपलभ्यते शब्दः । प्रयोगाभिप्रायश्च करोतिशब्दव्यपदेशो ऽस्य भविष्यति गोमयानि कुरु काष्ठानि कुर्विितिवत् । तस्मात्सो ऽपि नैकान्तिकः । नानादेशेषु युगपदुपलम्भनमेकस्य स्थिरस्यापि शब्दस्य विवस्वत इव सेत्स्यति । विकार्यत्वं त्वसिद्धमेव शब्दान्तरत्वात् । दधिशब्द इकारान्तः संहिताव्यतिरिक्तविषयवृत्तिः यकारस्त्वयमन्य एवाचि परतः संहिताविषये प्रयुज्यमानः । न पुनरिकार एवायं यकारीभूतः क्षीरमिव दधिभूतमुपलभ्यते । न हीचुयशास्तालव्या इति स्थानसादृश्यमात्रेण तद्विकारत्ववर्णनमुचितम् । अप्रकृतिविकारयोरपि नयनोत्पलपल्लवयोः सादृश्यदर्शनात् । इको यणचीति पाणिनिस्मृते-

रपि नायमर्थः इकारो यकारीभवति क्षीरमिव दधीभवति किं त्वस्मिन्विषये ऽयं वर्णः प्रयोक्तव्यो ऽस्मिन्नयमिति सूत्रार्थः। सिद्धे शब्दे ऽर्थे संबन्धे च तच्छास्त्रं प्रवृत्तमिति। अपि च क्षीरं दधित्वमुपैति न तु दधि क्षीरताम् इह तु यकारो ऽपि क्व चिदिकारतामुपैति विध्यतीति संप्रसारणे सति। तस्मादसिद्ध एव वर्णानां प्रकृतिविकारभावः। नापि कारणवृद्ध्या वर्धते शब्दः बलवता ऽप्युच्चार्यमाणानि बहुभिश्च तावन्त्येवाक्षराणि ध्वनय एव तथा तथ प्रवृद्धा उपलभ्यन्ते न वर्णा इति।

तस्मादनित्यतासिद्धिर्नैवंप्रायैरसाधनैः।
शब्दस्य नित्यतायां तु सैषा ऽर्थापत्तिरुच्यते॥
शब्दस्योच्चारणं तावदर्थगत्यर्थमिष्यते।
न चोच्चारितनष्टो ऽयमर्थं गमयितुं क्षमः॥
सर्वेषामविवादो ऽत्र शब्दार्थव्यवहारिणाम्।
यदि विज्ञातसंबन्धः शब्दो नार्थस्य वाचकः॥
वेद्यमानः स संबन्धः स्थविरव्यवहारतः।
द्राघीयसा न कालेन विना शक्येत वेदितुम्॥

तथा हि। गां शुक्लामानयेत्येकवृद्धप्रयुक्तशब्दश्रवणे सति चेष्टमानमितरं वृद्धमवलोकयन् बालस्तटस्थः तस्यार्थप्रतीतिं तावत्कल्पयति आत्मनि तत्पूर्विकायाश्चेष्टाया दृष्टत्वात्। प्रमाणान्तरासन्निधानादेतद्वृद्धप्रयुक्तशब्दसमनन्तरं च प्रवृत्तेः तत एव शब्दात्किमप्यनेन प्रतिपन्नमिति मन्यते। ततः क्षणान्तरे तमर्थं तेन वृद्धेनानीयमानमुपलभमान एव बुध्यते अयमर्थो ऽमुतः शब्दादनेनावगत इति। स चार्थो ऽनेकगुणक्रियाजातिव्यक्त्यादिरूपसंकुल उपलभ्यते। शब्दो ऽप्यनेकपदकदम्बकात्मा श्रुतः तत्कतमस्य वाक्यांशस्य कतमो ऽर्थांशो वाच्य इत्यावापोद्धापयोगेन बहुकृत्वः शृण्वन् गुणक्रियादिपरिहारेण गोत्वसामान्यमस्मन्मते त्वन्मते वा तद्वन्मात्रं गोशब्दस्याभिधेयं निर्धारयतीति।

एवं दीर्घाध्वसापेक्षसंबन्धाधिगमावधि।
शब्दस्य जीवितं सिद्धमिति नाशुविनाशिता॥

भवतु वा नश्वरस्यापि शब्दस्य संबन्धग्रहणं तथा ऽपि तस्मिन् गृहीतसंबन्धे शब्दे विनष्टे सति कथमनवगतसंबन्धादभिनवादिदानीमन्यस्माच्छब्दादर्थप्रतिपत्तिः ।

अन्यस्मिन् जातसंबन्धे यद्यन्यो वाचको भवेत् ।
वाचकाः सर्वशब्दाः स्युरेकस्मिन् जातसंगतौ ॥

न च वक्ता व्यवहरमाणः तदैव शब्दं चोच्चारयति संबन्धं करोति चेतं च व्युत्पादयति परं च व्यवहारयतीति । न हि युगपदिमाः क्रियाः भवितुमर्हन्ति एवमदर्शनात् । अथादौ संबन्धग्रहणे वृत्ते तस्मिन्विनष्टे ऽपि गोशब्दः स एवेति । न च भूयोऽवयवसामान्ययोगरूपसादृश्यं वर्णानामनवयवानामुपपद्यते अभिनवस्य शब्दस्य स्वयमर्थवत्ताऽनवधारणात्कथमयममुतः श्रोता प्रतिपद्येतेति शङ्कमानो वक्ता कथं प्रयोगं कुर्यात् । अथ सो ऽप्यर्थवत्सदृशस्तमसौ प्रयुङ्क्ते तस्याप्यन्यसादृश्यादेवार्थवत्तेति जगत्सर्गकालकृतस्य मूलभूतस्यार्थवतः शब्दस्य स्मरणं तन्मूलत्वाद्व्यवहारस्य न चैवमस्ति । न च ततः प्रभृत्यद्य यावत्सादृश्यमनुवर्तते तत्सदृशसदृशकल्पनायां मूलसादृश्यविनाशात् । विशेषतस्तु शब्दानाम् ।

भिन्नैर्वक्तृमुखस्थानप्रयत्नकरणादिभिः ।
न निर्वहति सादृश्यं शब्दानां दूरवर्त्तिनाम् ॥
सादृश्यजनितत्वे च मिथ्यैवार्थगतिर्भवेत् ।
धूमानुकारिनीहारजन्यज्वलनबुद्धिवत् ॥

तस्मात्सादृश्यनिबन्धनार्थप्रतीत्यनुपपत्तेः गोशब्द एव स्थायीत्यभ्युपगमनीयम् । ननु यथा धूमव्यक्तिभेदे ऽपि धूमत्वमतिमवलम्ब्य संबन्धग्रहणादिव्यवहारनिवहनिर्वहणमेवमिह गकारादिवर्णव्यक्तिभेदे ऽपि सामान्यनिबन्धनस्तन्निर्वाहः करिष्यते इति ।

मैवं तत्र हि धूमत्वसामान्यं विद्यते ध्रुवम् ।
शब्दत्वं व्यभिचार्येव गोशब्दत्वं तु दुर्घटम् ॥
भिन्नैरयुगपत्कालैरसंसृष्टैर्विनश्वरैः ।
वर्णैर्घटयितुं शक्यो गोशब्दावयवी कथम् ॥

अनारब्धे च गोशब्दे गोशब्दत्वं क्व वर्तताम् ।
पटत्वं नाम सामान्यं न हि तन्तुषु वर्तते ॥

ननु मा भूद्गोशब्दत्वं सामान्यं भिन्नाकारगकारादिव्यक्तिवृत्तिभिरेव गत्वादिजातिभिः कार्यं पूर्वोक्तमुपपद्यते । एतदपि नास्ति । गत्वादिजातीनामनुपपत्तेः । भेदाभेदप्रत्ययप्रतिष्ठो हि व्यक्तिजातिप्रविभागव्यवहारः । इह चायमभेदप्रत्ययो वर्णैक्यनिबन्धन एव न जातिकृतः । भेदप्रतिभासस्य व्यञ्जकभेदधीसुस्पष्टसिद्धत्वेन व्यञ्जकाद्युपाधिनिबन्धनत्वोपपत्तेः परस्परविभक्तस्वरूपतया हि शाबलेयबाहुलेयपिण्डाः प्रत्यक्षमुपलभ्यन्ते । स्थिते च व्यक्तिभेदे सर्वत्र गौरिति तदभेदप्रत्ययस्यानन्यविषयत्वादिष्यते एव गोत्वजातिः । इह पुनः ।

गकारव्यक्तयो भिन्नाः शाबलेयादिपिण्डवत् ।
क्व नाम भवता दृष्टा येनासां जातिमिच्छसि ॥
शिशौ पठति वृद्धे वा स्त्रीजने वा शुके ऽपि वा ।
वक्तृभेदं प्रपद्यन्ते न वर्णव्यक्तिभिन्नताम् ॥

तथा च गर्गः पठति माठरः पठतीत्युच्चारयितृभेद एव प्रतीयते अमुं गविशेषमेष पठतीति नोच्चार्यमाणभेदः ।

एककर्तृप्रयोगे ऽपि तस्यैवोच्चारणं पुनः ।
गङ्गागगनगर्गादौ न रूपान्तरदर्शनम् ॥
द्रुतादिभेदबोधोपि नादभेदनिबन्धनः ।
न व्यक्तिभेदजनितः शाबलेयादिभेदवत् ॥

अभ्युपगते ऽपि गत्वसामान्ये तस्य द्रुतादिभेदप्रतिभासे सत्यपि न भिन्नत्वमेषितव्यम् औपाधिक एव तस्मिन् भेदप्रतिभासो वर्णनीयः । सो ऽयं गकारव्यक्तावेव कथं न वर्ण्यते । तस्या एवैकत्वादेकप्रत्ययो भेदभ्रमस्तु व्यञ्जकाधीन इति । एवं हि कल्पना लघीयसी भवति । तस्मान्न नानागकारवृत्ति गत्वसामान्यं नाम किं चिदस्ति । अपि च गोगुरुगेहादौ भिन्नानुपश्लेषकारित एव व्यञ्जनेषु बुद्धिभेदः परोपाधिरवधार्यते सो ऽयमत्स्वपि परोपाधिरेव भवितुमर्हति । वर्णाश्रितत्वाद्व्यञ्जकभेदप्रत्ययवदिति । तस्माद्गत्ववद-

त्वसामान्यमपि नास्ति । यत्पुनरष्टादशभेदमवर्णकुलमुच्यते तदौपाधिकमेव ह्रस्वदीर्घप्लुतसंवृतविवृतादिबुद्धीनां ध्वनिभेदानुविधायित्वात् ।

विवृतः संवृतादन्यो न गकाराद्धकारवत् ।
अपि त्वकार एवासौ प्रतिभाति यथा तथा ॥

कथं तर्हि शब्दभेदाभावे भिन्ने अर्थप्रतिपत्ती अरण्यमारण्यमिति ध्वनिकृते एव ते भविष्यतः । अशब्दधर्मस्य दीर्घत्वादेः कथमर्थप्रतीत्यङ्गत्वमिति चेत् तुरगवेगवद्भविष्यति ।

यथा तुरगदेहस्थो वेगः पुंसो ऽर्थसिद्धये ।
परधर्मो ऽपि दीर्घादिरेवं तस्योपकारकः ॥

इतश्चैतदकारसामान्यमनुपपन्नम् । अत्वं हि न दीर्घप्लुतयोरनुगतं भवति आत्वं न ह्रस्वदीर्घयोरिति । तस्मादेकत्वाद्वर्णानां नावान्तरजातयः संभवन्ति शब्दत्वं तु नियतार्थप्रतिपत्तौ व्यभिचारीत्यतो नाच धूमादिन्यायः ।

तेनार्थप्रत्ययः शब्दादन्यथा नोपपद्यते ।
न चेद् नित्यत्वमित्यस्मिन्नर्थापत्तेः प्रमाणता ॥
अनुमानादन्यथात्वमर्थापत्तेर्न दृश्यते ।
तेनानुमानमप्येतत्प्रयोक्तुं न न शक्यते ॥

तदिदमुच्यते शब्दो धर्मी नित्य इति साध्यो धर्मः संबन्धग्रहणापेक्षार्थप्रतिपादकत्वाद् धूमादिजातिवत् । तदिदमुक्तं नित्यत्वं तु स्याद्दर्शनस्य परार्थत्वादिति* । एवं संबन्धग्रहणात्प्रभृत्यार्थप्रतिपत्तेरवस्थितस्य विनाशहेत्वभावादात्मादिवन्नित्यत्वम् । न ह्ययमवयवविनाशान्नश्यति शब्दो निरवयवत्वात् । तदेव कथमिति चेद् उच्यते ।

स्वल्पेनापि प्रयत्नेन यदि वर्णः प्रयुज्यते ।
यदि वा नानुभूयेत शकलो नानुभूयते ॥

सावयवे हि वस्तुनि द्विधा ऽवयवा दृश्यन्ते आरब्धकार्याश्चानारब्धकार्याश्चेति । इह पुनरारब्धकार्या अनारब्धकार्या वा पटे तन्त्वादय इव वर्णे न क्व चिदवयवा उपलभ्यन्ते न चानुमीयन्ते लिङ्गाभावात् । नाप्याश्रय-

* जैमिनिसू॰ अ॰ १ पा॰ १ सू॰ १८ नित्यस्तु स्यादिति पाठः ।

विनाशाद्विनाशः शब्दस्यात्मादिवदनाश्रितत्वात् । आकाशाश्रितपक्षे वा तन्नित्यत्वात् । न चान्यः ।

तस्मात्तिरोहितो ऽप्यास्ते यदि शब्दः क्षणान्तरम् ।
मृत्योर्दुःखादपक्रान्तः पुनः केनैष हन्यते ॥

अतश्च नित्यः शब्दः संख्याभावात् । अष्टकृत्वो गोशब्दः प्रयुक्त इति वदन्ति न त्वष्टौ गोशब्दा इति तेनैकत्वमवगम्यते । यो ऽयं क्रियाभ्यावृत्तिगणने विहितः कृत्वसुच्प्रत्ययः स क्रियावतामभेदे भवति तेनोच्चारणावृत्तिमात्रं तदुक्तम्* ।

क्रियावतामभेदो हि क्रियावृत्तिषु कृत्वसुच् ।
तत्प्रयोगाद् ध्रुवं तस्य शब्दस्यावर्तते क्रियेति ॥

संख्यावताम् ।

संख्याभिधायिनः शब्दात्कृत्वसुच्प्रत्ययं विदुः ।
तदनेन प्रकारेण प्रत्यभिज्ञानमुच्यते ॥
प्रमाणं शब्दनित्यत्वे सकलश्रोतृसाक्षिकम् ।
तथा ह्यस्ति स एवायं गोशब्द इति वेदनम् ॥
श्रोत्रं करणकालुष्यबाधसंदेहवर्जितम् ॥

श्रोत्रेन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधानाच्छ्रौत्रमिदं विज्ञानम् । न चैतज्जनकस्य करणस्य किमपि दौर्बल्यमुपलभ्यते । न च किं स्विदिति कोटिद्वयसंस्पर्शितयेदं विज्ञानमुपजायते । न च नैतदेवमिति प्रत्ययान्तरमस्मिन्बाधकमुत्पश्यामः । इदानींतनास्तित्वप्रमेयाधिक्यग्रहणाच्चेदमनधिगतार्थग्राह्यपि भवितुमर्हति । भवन्मते च गृहीतग्राहित्वे ऽपि प्रत्यभिज्ञायाः प्रामाण्यमिष्यते न हि तदप्रामाण्यं वक्तुं शक्यते शाक्यैरिव भवद्भिः क्षणिकपदार्थानभ्युपगमात् ।

न सादृश्यनिमित्तत्वं वक्तुं तस्याश्च युज्यते ।
सामान्यविषयत्वं वा द्वयस्यापि निषेधनात् ॥
कैश्चित्तिरोहिते भावादित्यप्रामाण्यमुच्यते ।
तदसत्तत्प्रतीत्यैव तिरोधाननिषेधात् ॥

* श्लोकवार्तिके शब्दाधिकरणे श्लो॰ २६२ ।

जीवति त्वन्मतेऽप्येष शब्दस्त्रिचतुरान् क्षणान् ।
प्रत्यभिज्ञा च कालेन तावता न न सिद्ध्यति ॥
एकक्षणायुषि त्वस्मिन्प्रतीतिरतिदुर्लभा ।
न खल्वजनकं किं चिद्वस्तु ज्ञानेन गृह्यते इति ॥

क्षणभङ्गभङ्गे वक्ष्यते । अपि च ।

यथा निशीथे रोलम्बश्यामलाम्बुदडम्बरे ।
प्रत्यभिज्ञायते किं चिदचिरद्युतिधामभिः ॥
तथाऽविरतसंयोगविभागक्रमजन्मभिः ।
प्रत्यभिज्ञायते शब्दः क्षणिकैरपि मारुतैः ॥

अत्राह । मारुतैरित्युपोद्घातेन साधु स्मृतम् । तिष्ठतु तावत्प्रत्यभिज्ञानं प्रथममेव शब्दस्य यन्नियतग्रहणं तदभिव्यक्तिपक्षे दुर्घटम् ।

नित्यत्वाद्व्यापकत्वाच्च सर्वे सर्वत्र सर्वदा ।
शब्दाः सन्तीति भेदेन ग्रहणे किं नियामकम् ॥

ध्वनयो हि नाम संयोगविभागविशेषिता वायवः वायुवृत्तयो वा संयोगविभागास्ते हि शब्दस्य व्यञ्जका इष्यन्ते तैश्च करणं वा संस्क्रियते कर्म वा द्रव्यं वा सर्वथा च प्रमादः ।

करणे संस्कृते तावत्सर्वशब्दश्रुतिर्भवेत् ।
गकारायेव संस्कार इत्येष नियमः कुतः ॥

अपि च । स्तिमितसमीरणापसरणमेव करणस्य संस्कारः स चायं तद्देशव्यवस्थितसकलतद्विषयसाधारण एव ।

यथा जवनिकापायप्राप्तप्रसरमीक्षणम् ।
रङ्गभूमिषु तद्देशमशेषं वस्तु पश्यति ॥
तथा प्रसरसंरोधिसमीरोत्सारणे सति ।
श्रोत्रं तद्देशनिःशेषशब्दग्राहि भविष्यति ॥

आकाशं च श्रोत्रमाचक्षते भवन्तः तच्च विभु निरवयवं चेति क्व चिदेव तस्मिन्संस्कृते सति सर्वे च तदैव संस्कृतकरणाः प्राणिनः संपन्ना इति सर्वएव शृणुयुः । विषये तु संस्क्रियमाणे तस्यानवयवस्य व्यापिनश्च

संस्कृतत्वात्सर्वत्र श्रवणमिति मद्रेष्वभिव्यक्तो गोशब्दः कश्मीरेष्वपि श्रूयेत। न हि तस्याधारद्वारकः संस्कारः आकाशवदनाश्रितत्वात्। आकाशाश्रितत्वपक्षे ऽपि तदेकत्वाद्। नापि भागशः संस्क्रियते गोशब्दः तस्य निरवयवत्वात्। उक्तं हि*।

अल्पीयसा प्रयत्नेन शब्दमुच्चारितं मतिः।
यदि वा नैव गृह्णाति वर्णं वा सकलं स्फुटमिति॥

उभयसंस्कारपक्षे तु दोषद्वयस्याप्यनतिवृत्तिः सर्वेषां ग्रहणं सर्वत्र श्रवणमिति। न च समानदेशानां समानेन्द्रियग्राह्याणां च भावानां प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वमुपलब्धम्।

गृहे दधिघटीं द्रष्टुमानीतो गृहमेधिना।
अपूपानपि तद्देशान् प्रकाशयति दीपकः॥

तस्मात्कृतकपक्ष एव नियतदेशं शब्दस्य ग्रहणं परिकल्पते नाभिव्यक्तिपक्षे इति। अपि च। अभिव्यक्तिपक्षे तीव्रमन्दविभागो ऽभिभवश्च शब्दस्य शब्दान्तरेण न प्राप्नोति। न हि शब्दस्तीव्रो मन्दो वा कश्चित् स्वतस्तस्य भेदाभावात्। संस्कारस्य च तदभिव्यक्तिहेतोर्न का चन तीव्रता मन्दता वा यदनुसारेण विषये तथा बुद्धिः स्यात्। पवनधर्मो वा तीव्रादिर्भवन्कथं श्रोत्रेण गृह्येत। सावयवे हि वस्तुनि सकलविशेषग्रहणाग्रहणसंभवात्तदपेक्षया प्रतीतिभेदो भवेत्। इह तु निरवयवे शब्दे न तथोपपद्यते इति। तस्मात्कृतकपक्ष एव श्रेयानिति। अत्रोच्यते। करणसंस्कारपक्ष एव तावदस्तु। तच्च करणं किं चिदेव मरुद्भिरुपाहितसंस्कारं कं चिदेव शब्दं गृह्णाति।

यथा ताल्वादिसंयोगविभागाः के चिदेव नः।
कस्य चिद्ग्रहणे शक्तं श्रोत्रं कुर्वन्ति संस्कृतम्॥
यथा च तेषामुत्पत्तौ सामर्थ्यनियमस्तव।
तथैवैषामभिव्यक्तौ सामर्थ्यनियमो मम॥

व्यञ्जकानां नियमो न दृष्ट इति चेत् क एवमाह सहस्राक्षः। तथा

* श्लोकवार्तिके स्फोटग्रन्थे श्लो॰ १०।

हि पृथिव्यामेव वर्तमानो गन्धः समानदेशो भवति समानेन्द्रियग्राह्यश्च घ्राणैकविषयत्वात् तस्य च नियमतस्तद्व्यञ्जकव्यङ्ग्यता दृश्यते एव ।

क्व चित्पावकसम्पर्कादर्कांशुस्पर्शतः क्व चित् ।
क्व चित्सलिलसंसेकाद्गन्धो ऽभिव्यज्यते भुवः ॥

न च स्तिमितपवनापनोदनमात्रं करणस्य संस्कार इष्यते यः सर्वसाधारणः स्यात् । किं त्वन्य एव नियतः प्रतिविषयं योग्यतालक्षणः । यत्पुनरभ्यधायि नभसि श्रोत्रे ऽभ्युपगम्यमाने सर्वप्राणिनामेकमेव श्रोत्रं भवेद् इति तदप्यसाधु धर्माधर्मयोर्नियामकत्वात् । आकाशस्यापि घटाकाशवदन्यावच्छेदोपपत्तेः धर्माधर्मनिबन्धन एव बधिरेतरविभागः । अपि च भवतामेवैष दोषो येषामाकाशमेव श्रोत्रमित्यभ्युपगमनियमो मीमांसकानां तु नावश्यमाकाशमेव श्रोत्रं कार्यार्थापत्तिकल्पितं तु किमपि करणमात्रं प्रतिपुरुषनियतं श्रोत्रमिति नातिप्रसङ्गः । तथा च भर्तृमित्रः । पवनजनितसंस्कारपक्षो भवतु तथा ऽपि नातिप्रसङ्गः नियतदेशस्यैव तत्र संस्कारात् । न चास्य भागशः संस्कारो निरवयवत्वात् । तथा ऽपि जातिवदस्य ग्रहणनियमो भविष्यति । तथा च भवतामेव पक्षे ।

यथा सर्वगता जातिः पिण्डदेशैव गृह्यते ।
न च कार्त्स्न्यगृहीता ऽपि पिण्डे ऽन्यत्र न दृश्यते ॥
तथा सर्वगतः शब्दो नादशेषेषु* गृह्यते ।
कार्त्स्न्येन च गृहीतो ऽपि पुनरन्यत्र गृह्यते ॥
पिण्डो ऽभिव्यञ्जको जातेः शब्दस्य व्यञ्जको ध्वनिः ।
आश्रितानाश्रितत्वादिविशेषः क्वोपयुज्यते ॥

सर्वगतत्वनिरवयवत्वाविशेषात् तीव्रमन्दत्वादयश्च ध्वनिधर्मा अपि भवन्तः शब्दवृत्तितया ऽवभान्ति । यथा स्थूलत्वकृशत्वादयः पिण्डधर्मा अपि जातिवृत्तित्वेन क्व चिद् गृह्यन्ते अगृहीतशाबलेयादिविशेषस्य कृशा गाव इत्यादिप्रतिभासदर्शनात् ।

यद्वा न तीव्रमन्दादेर्वर्णधर्मतया ग्रहः ।
बुद्धिरेव तथोदेति व्यञ्जकानुविधायिनी ॥

---

* नाददेशेष्विति युक्तः पाठः ।

तावन्त एव ते वर्णाः प्रचयापचयस्पृशः।
एवं चाभिभवो ऽप्येषां स्वतो नास्ति परस्परम्॥
महद्भिरभिभूयन्ते मारुता एव दुर्बलाः।
तेजोभिरिव दीप्तांशोर्दिवा दीपप्रभादयः॥

द्वयसंस्कारपक्षो ऽप्येवं समाहितो भवति उभयेषामपि दोषाणामुत्सारणात्। तस्मात्प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययप्रभावसिद्धनित्यत्वस्य शब्दस्याभिव्यक्तिरेव साधीयसी।

इदं चालोच्यतामार्याः कार्याभिव्यङ्ग्यपक्षयोः।
शब्दस्य ग्रहणे गुर्वी लघ्वी वा कुत्र कल्पना॥

तथा हि भवन्तो वैशेषिकाः सांख्या जैनाः सौगताश्च कार्यशब्दवादिनः। चार्वाकास्तु वराकाः कस्यैवंविधासु गोष्ठीषु स्मृतिपथमुपयान्ति। तत्रभवतां वैशेषिकाणां शब्दस्य श्रवणे तावदेषा तुल्यैव कल्पना। संयोगाद्विभागाद्वा शब्द उपजायते जातश्चासौ तिर्यगूर्ध्वमधश्च सर्वतो दिक्कानि कदम्बगोलकाकारेण सजातीयनिकटदेशानि शब्दान्तराण्यारभते तान्यपि तथेत्येवं वाचीसन्तानवृत्त्यारम्भप्रबन्धप्राप्तो ऽन्त्यः श्रोत्राकाशजन्मा शब्दस्तत्समवेतस्तेनैव गृह्यते इति तदियं तावदतिघर्घरा कल्पना।

शब्दः शब्दान्तरं सूते इति तावदलौकिकम्।
कार्यकारणभावो हि न दृष्टस्तेषु बुद्धिवत्॥
जन्यन्ते ऽनन्तरे देशे शब्दैः स्वसदृशाश्च ते।
तिर्यगूर्ध्वमधश्चेति केयं वा श्रद्दधानता॥
शब्दान्तराणि कुर्वन्तः कथं च विरमन्ति ते।
न हि वेगक्षयस्तेषां मरुतामिव कल्पते॥
कुड्यादिव्यवधाने च शब्दस्यावरणं कथम्।
व्योम्नः सर्वगतत्वाद्धि कुड्यमध्ये व्यवस्थितिः॥

अथावरणात्मककुड्यादिद्रव्यसंयोगरहितमाकाशं शब्दजन्मनि समवायिकारणमिष्यते तदत्र प्रमाणं विशेषे वक्तव्यम्।

तुल्यारम्भे च मन्देन तीव्रस्य जननं कथम्।
श्रूयते चान्तिकात्तीव्रः शब्दो मन्दस्तु दूरतः॥

वीचीसन्तानतुल्यत्वमपि शब्देषु दुर्वचम्।
मूर्तिमत्त्वक्रियायोगवेगादिरहितात्मसु॥

यदप्युच्यते सजातीयजनकः शब्दः गुणत्वाद्रूपादिवदिति तदिदमसिद्धमसिद्धेन साध्यं गुणत्वस्यासिद्धत्वात्।

न शब्दः पारतन्त्र्येण कदाचिदुपलभ्यते।
द्रव्यस्य इव रूपादेरतोऽस्य गुणता कुतः॥

अपि च।

न शब्दान्तरारम्भकः शब्दो गुणत्वाद् रूपवत्।
शब्दं नारभते शब्दः शब्दत्वाच्छ्रोत्रशब्दवत्॥

न संयोगविभागौ शब्दस्य जनकौ संयोगविभागत्वादन्यसंयोगविभागवद् इत्यादयः प्रतिहेतवोऽप्यत्र सुलभा इति यत् किंचिदेतत्। कापिलास्तु ब्रुवते श्रोत्रवृत्तिः शब्ददेशं गच्छति सा शब्देन विक्रियते इति तत्र श्रोत्रस्य व्यापित्वान्निकटदेशेनैव शब्देन तद्वृत्तिर्विक्रियते न दूरदेशेनेत्यत्र को नियमः। नियमाभावाच्च कान्यकुब्जप्रयुक्तो गोशब्दो गौरमूलकेऽपि श्रूयेत। अमूर्ता च श्रोत्रवृत्तिः प्रसरन्ती न मूर्तैः कुड्यादिभिरभिहन्तुं शक्यते इति व्यवहितस्यापि शब्दस्य श्रवणं स्यात्।

वायौ शब्दानुकूले च न तस्य श्रवणं भवेत्।
गच्छन्त्याः प्रतिकूलो हि श्रोत्रवृत्तेः स मारुतः॥

दूरेऽपि शब्दस्य श्रवणं यद्दृष्टं प्रतिवातं च निकटेऽपि यदश्रवणं तदस्मिन् पक्षे विपरीतं स्यात्।

वृत्तिवृत्तिमतोर्भेदो नास्तीतीन्द्रियवद्भवेत्।
व्यापिका वृत्तिरित्येवं कथं सर्वत्र न श्रुतिः॥

आर्हतास्त्वाहुः सूक्ष्मैः शब्दपुद्गलैरारब्धशरीरः शब्दः स्वप्रभवभूमेः निष्क्रम्य प्रतिपुरुषं कर्णमूलमुपसर्पतीति तदेतदतिसुभाषितम्।

वर्णस्यावयवाः सूक्ष्माः सन्ति के चन पुद्गलाः।
तैर्वर्णोऽवयवी नाम जन्यते पश्य कौतुकम्॥
तेषामदृश्यमानानां कीदृशो रचनाक्रमः।
केन तत्संनिवेशेन कः शब्द उपजायताम्॥

लघवो ऽवयवाश्चैते निबद्धा न च केन चित् ।
न चैनं कठिनं कर्तुं वर्णावयविनं क्षमाः ॥
कृशश्च गच्छन्स कथं न विक्षिप्येत मारुतैः ।
दलशो वा न भज्येत वृक्षाद्यभिहतः कथम् ॥
प्रयाणकावधिः कश्च गच्छतो ऽस्य तपस्विनः ।
एकश्रोत्रप्रविष्टो वा स श्रूयेतापरैः कथम् ॥
निष्क्रम्य कर्णादेकस्मात्प्रवेशः श्रवणान्तरे ।
यदीष्येत कथं तस्य युगपद्बहुभिः श्रुतिः ॥
श्रोतृसंख्यानुसारेण न नानावर्णसंभवः ।
वक्तुस्तुल्यप्रयत्नत्वाच्छ्रोतृभेदे तदत्यये ॥
तदलं परिहासस्य महतो हेतुभूतया ।
नग्नक्षपणकाचार्यप्रज्ञाचातुर्यचर्चया ॥

शाक्यप्रायास्त्वाचक्षते अप्राप्त एव शब्दः श्रोत्रशक्त्या गृह्यते इति तदेतदतिव्यामूढभाषितम् । अप्राप्त्या तुल्यतायां दूरव्यवहितादीनामश्रवणकारणाभावात् । प्राप्यकारिताख्यकर्मधर्माप्रसङ्गाच्च । न च चार्वाकवदपरीक्षित एवायमर्थ उपेक्षितुं युक्तः ।

इति कार्यत्वपक्षे ऽमूः श्रुतास्तार्किककल्पनाः ।
अथाभिव्यक्तिपक्षे ऽस्य शृणु श्रोत्रियकल्पनाम् ॥

विवक्षापूर्वकप्रयत्नप्रेर्यमाणस्तावद्वेगवत्तया क्रियावत्तया च कोष्ठ्यो बहिर्निस्सरति समीरण इति सुस्पष्टमेतम् । प्रत्यक्षपवनवादिनां पक्षे पवनसमये वक्तृवदननिकटनिहितहस्तस्पर्शेनैव स उपलभ्यते । अनुमेयमारुतपक्षे ऽपि तदानीमास्यसमीपसन्निधापिततूलककर्मणा सो ऽनुमीयते ।

स गच्छन्सर्वतोदिक्कः स्तिमितानिलनोदनम् ।
करोति कर्णाकाशे च प्रयाति श्रुतियोग्यताम् ॥
स च प्रयत्नतीव्रत्वमन्दत्वेन तदात्मकः ।
शब्दे तथाविधव्यक्तिहेतुतामवलम्बते ॥
स चैष गच्छन्नुद्दामवेगयोगाहितक्रियः ।
गुरुवद्वेगशान्त्यैव न दूरं गन्तुमर्हति ॥

स मूर्तः प्रसरन्मूर्तैरपरैः प्रतिहन्यते।
कुड्यादिभिरतो नास्य श्रुतिर्व्यवहितात्मनः॥
स वेगगतियोगित्वादागच्छति यतो यतः।
श्रोता ततस्ततः शब्दमायान्तमभिमन्यते॥
स तु शङ्खादिसंयोगप्रेर्यमाणः समीरणः।
शब्दस्यावर्णरूपस्य भवति व्यक्तिकारणम्॥
यद्वा यद्यपि वर्णात्मा श्रोत्रग्राह्यो न विद्यते।
तथाऽपि तत्र शब्दत्वं श्रवणेन ग्रहीष्यते॥

तदिह न कदा चिदस्माभिरधिका कल्पना कृता मारुतगतेरस्याः सर्वलोकप्रसिद्धत्वात्करणकाशसंस्कारमात्रमदृष्टं कल्पितं तदपि कार्यार्थापत्तिगम्यत्वान्नापूर्वमिति।

अपक्षपातिनः सभ्याः सत्यमुत्पत्त्यपेक्षया।
शब्दस्य कल्पनामाहुरभिव्यक्तौ लघीयसीम्॥

तदेवमभिव्यक्तिपक्षे नियतग्रहणोपपत्तेः प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययप्रामाण्यान्नित्यत्वमेवोपगन्तव्यम्।

या त्वनैकान्तिकत्वोक्तिः धीकर्मप्रत्यभिज्ञया।
प्रत्यक्षे चोद्यमाना ऽसौ दर्शयत्यतिमूढताम्॥
तेनानुमानदोषेण प्रत्यक्षं न हि दूष्यते।
सिद्धान्तान्तरचिन्ता तु भवेद्भृशमसंगता॥
निर्बाधं प्रत्यभिज्ञानमस्ति चेद्बुद्धिकर्मणोः।
तयोरप्यस्तु नित्यत्वं नो चेत्का शब्दतुल्यता॥

तस्मान्नित्यः प्रत्यभिज्ञाप्रभावात्सिद्धः शब्दः पश्यतां तार्किकाणाम्।
अर्थापत्तिः पूर्वमुक्ता च तस्मिन्नस्थायित्वे युक्तयश्च व्युदस्ताः॥
अस्ति च वेदे वचनं सिद्धामनुवदति यद् ध्रुवां वाचम्।
तल्लिङ्गदर्शनादपि नित्यः शब्दो ऽभिमन्तव्यः॥

शिक्षाविदस्तु पवनात्मकमेव शब्दमाचक्षते तदसमञ्जसमप्रतीतेः।
अर्हन्मतप्रथितपुद्गलपर्युदासनीत्या च वाय्ववयवा अपि वारणीयाः॥

ये ऽपि स्थूलविनाशदर्शनवशाद् ब्रूयुः क्षणध्वंसिनो
भावांस्ते ऽपि न शक्नुवन्ति गदितुं शब्दस्य विध्वंसिताम् ।
अन्ते हि क्षयदर्शनात् किल तथा तेषां भ्रमो ऽस्मिन्पुनः
शब्दे नान्तपरिच्छयाविति कथं कुम्भादिवद्भङ्गिता ॥

अत्र ब्रूमहे । न खलु भवदभिहितमेतत्प्रमाणद्वयमपि शब्दनित्यतां प्रसाधयितुमर्हति । यावता यदर्थापत्तिरवादि दर्शनस्य परार्थत्वादिति सा क्षीणैवार्थप्रतीतेरन्यथा ऽप्युपपन्नत्वात् । तत्र सादृश्यमप्यनभ्युपगतमेव दूषितमित्यस्थाने क्लिष्टा भवन्तः ।

गत्वादिजातीराश्रित्य संबन्धग्रहणादिकः ।
अर्थावगतिपर्यन्तो व्यवहारः प्रसेत्स्यति ॥
ननु गत्वं प्रतिक्षिप्तमेतदेव परीक्ष्यताम् ।
अस्मिन्समाप्यते वादो मर्मस्थानमिदं च नः ॥
प्रतिक्षिप्ते च गत्वादौ नार्थसम्प्रत्ययो ऽन्यथा ।
प्रत्यभिज्ञानभूमिश्च नान्या ऽस्तीति वयं जिताः ॥
सिद्धे तु गत्वसामान्ये तत एवार्थवेदनम् ।
तदेव प्रत्यभिज्ञेयमिति यूयं पराजिताः ॥
तेनान्यत्सर्वमुत्सृज्य वादस्थानकडम्बरम् ।
गत्वादिजातिसिद्ध्यर्थमथातः प्रयतामहे ॥

तत्रेदं विचार्यताम् । य एव गकारभेदप्रतिभासः स किं व्यञ्जकभेदकृत उत वर्णभेदविषय इति । व्यञ्जकभेदकृते तस्मिन्नेकत्वाद्गकारस्य किंवृत्ति गत्वसामान्यं स्यात् । वर्णभेदविषयत्वे तु तद्भेदसिद्धेरभेदप्रत्ययस्य विषयो मृग्य इति तद्ग्राह्यमपरिहार्यं गत्वसामान्यम् । तदुच्यते नायं व्यञ्जकभेदकृतः गकारभेदप्रत्ययः । यदि हि व्यञ्जकभेदाधीन एष भेदप्रतिभासस्तर्हि यरलवादिवर्णभेदप्रत्ययो ऽपि तत्कृत एव किमिति न भवति । ततश्च सकलवर्णविकल्पातीतमेकमनवयवं शब्दतत्त्वं वैयाकरणवदभ्युपगन्तव्यम् । अथ मनुषे यरलवादीनामितरेतरविभक्तस्वरूपप्रतिभासात् शुकसारिकामनुष्येषु हि वक्तृभेदे सति व्यञ्जकनानात्वसम्भावनया वर्णभेदप्रत्ययस्य तत्कृतत्वं काम-

माशङ्क्येतापि वक्त्रैकत्वे तु गगनादौ कुतस्तत्कृतो भेदः । ननु तत्रापि मरुतो भिन्ना एव व्यञ्जकाः मुखं त्वेकं भवतु किं तेन तदपि वा भिन्नमित्येके । उच्यते स तर्हि मरुतां भेदो यरलवादिष्वपि तुल्य इति मा भूत्तेषामपि भेदः । ननु यरलवानां विशेषप्रतीतिरस्ति गकारे तु सा नास्तीत्युक्तं उच्चारणस्यैव तत्र भेदो नोच्चार्यस्येति । नैतत्सारम् । मा भूदेष विशेष इति प्रतीतिर्भेदबुद्धिस्तु विद्यते एव । अन्या च विशेषबुद्धिरुच्यते अन्या च भेदबुद्धिरिति । विशेषाप्रतिभासे ऽपि क्व चिद्विच्छेदप्रतीतिदर्शनात् । नन्वत्रोच्यते

दृश्यते शाबलेयादिव्यक्त्यन्तरविलक्षणा ।
बाहुलेयादिगोव्यक्तिस्तेन भेदो ऽस्ति वास्तवः ॥
न तु द्रुतादिभेदेन निष्पन्ना सम्प्रतीयते ।
गव्यक्त्यन्तरविच्छिन्ना गव्यक्तिरपरा स्फुटा ॥

इति नैतद्युक्तम् । शाबलेयादौ प्रतिव्यक्ति सास्नाखुरककुदाद्यवयववर्तिनो विशेषाः प्रतिभासन्ते ते च स्थूलत्वात्सुगमा भवन्ति । यत्र तु तिलतण्डुलकुलत्थादौ प्रतिसिक्थं विशेषा न प्रतिभासन्ते तत्र विशेषप्रतीत्यभावे ऽपि विच्छेदप्रतिभासो विद्यते एव सिक्थात् सिक्थान्तरत्वेन प्रतिभासात् । एवमिहाप्येष गकारविशेष इति प्रतिभासाभावे ऽपि विच्छेदग्रहणाद्गकारनानात्वम् । ननु तण्डुलादावपि सिक्थात्सिक्थान्तरे विशेषाः प्रतिभासन्त एव तदप्रतिभासे भेदस्यापि ग्रहीतुमशक्यत्वात् । मैवं वादीः । यत्ने सति चतुरस्रचिक्कणवर्तुलत्वादिविशेषा अप्यमुत्र प्रतिभासिष्यन्ते । प्रयत्नं विना ऽपि तु प्रथमाक्षनिपातएव विच्छेदबुद्धिरुत्पद्यते इति तयैव नानात्वसिद्धिः । ननु नैवानधिगतविशेषस्य विच्छेदबुद्धिरुत्पत्तुमर्हति इति विशेषबुद्धिरेव विच्छेदबुद्धिः । नैतदेवम् । भ्रमणादिकर्मक्षणानां सूक्ष्मविशेषाप्रतिभासे ऽपि विच्छेदप्रतिभासात् । ननु तत्रापि विशेषग्रहणं कल्प्यते अन्यथा विच्छेदप्रतीत्यनुपपत्तेः । यद्येवं वर्णेष्वपि गगनादौ विच्छेदप्रतीतिदर्शनात्कल्प्यतां विशेषग्रहणम् । नन्वस्त्येव तत् किं त्वौपाधिकं स्फटिके रक्तताप्रत्ययवत् । विषमो दृष्टान्तः स्फटिकस्य शुद्धस्य दृष्टत्वाल्लाक्षाद्युपाधिनिमित्तको रक्तताप्रत्ययः वर्णानां तु नित्यमेवोदात्तादिविशेषवतां प्रतिभासात्तद्रहितानामनुपलब्धेश्च नैसर्गिक एवायं भेदः । तद्यथा बुद्धीनां घटपटादिविषयविशेषशून्यानामसंवेदनात्प्रतिविषयं नानात्वं

तथा वर्णानामपि प्रत्युदात्तादिविशेषं नानात्वम् । न च बुद्धिरेकैव नित्या च विषयभेदोपाधिनिबन्धनस्तद्भेद इति साम्प्रतम् । स्वयमेव बुद्धिजन्म प्रत्यक्षमित्यभिधानात् । अस्माभिश्च बुद्धिनित्यताया उपरिष्टान्निराकरिष्यमाणत्वात् । विषयभेदाच्च तद्भेदाभिधाने विषयस्यापि कुत इदानीं भेदः । बुद्धिभेदादिति चेद् इतरेतराश्रयप्रसङ्गः । तदिमाः स्वत एव भेदवत्यो बुद्धयः विषयाणामपि स्वत इव भेदो भवति स च बुद्धिभिर्ज्ञायते इत्यलमर्थान्तरगमनेन । यथा च गुणशुक्लस्य भास्वरधूसरादिभेदवतो नानात्वं तथा वर्णस्याप्युदात्तादिभेदवतः । शुक्लगुणो ऽप्येक एव आश्रयभेदात्तु तद्भेद इति चेद् अहो रससमारूढो भट्टः ।

कैर्मैकं बुद्धिरप्येका जगत्येकस्सितो गुणः ।
तैश्च तन्नित्यमित्येताः स्त्रीगृहे कामुकोक्तयः ॥

अपि चैकात्मवादो ऽप्येवमेवावतरेत्सुखिदुःख्यादिभेदस्य शरीरभेदेनाप्युपपत्तेः । अद्वैतस्य च नातिदवीयानेष पन्था इत्यलमलीकविकत्थनेन । तस्माद् बुद्ध्यादिवत्सर्वदा सविशेषाणामेव वर्णानां ग्रहणान्नानात्वम् । तच्चैतत्स्याद् गगनादावकारोपश्लेषकृत एव भेदप्रत्ययो न स्वरूपभेद इति । तदयुक्तम् । अकारस्यापि भवन्मते भेदाभावात् । अविद्यमाने च तदुपश्लेषे दिग्गजो दिग्गज इति भेदेन प्रतिभासो भवत्येव । तथा च समदः सम्मदः पटः पट्टः आसनम् आसन्नं मलः मल्लः अविकः अविक्कः पतिः पत्तिः पतनं पत्तनमित्यादावपि वर्णभेदप्रतीतिः । अर्थप्रतीतिभेदो ऽपि च दिगजदिग्गजादौ शब्दान्तरनिमित्तको भवितुमर्हति न द्विरुच्चारणकृतः । ग्रन्थाधिक्यादर्थाधिक्यं नोच्चारणभेदात् । शतकृत्वो ऽपि प्रयुक्ते गोशब्दे सास्नादिमदर्थव्यतिरिक्तवाच्यसंप्रत्ययाभावात् । तथा च दिग्गज इति द्विगकारको निर्देश इत्याचक्षते शब्दविदो न द्विर्गकार उच्चारित इति । ननु गोगुरुगिरिगेहादावपि भेदे ऽपि गकारप्रत्ययानुवृत्तेरेक एवायं गकारः । मैवं वोचः । एष एव हि भेदप्रत्ययो ऽस्माभिरुपदर्शितः । विना ऽपि च अनुपश्लेषं दिग्गजादौ भेदप्रत्ययो वर्णितः । न च वयमभेदप्रत्ययमपह्नुमहे किं तु भेदप्रत्ययस्याप्यबाधितस्य भावादनन्यथासिद्धत्वाच्च गवादिवत्सामान्यविशेषरूपतां ब्रूमः । व्यञ्जकभेदनिबन्धनत्वं तु यरलवादावपि वक्तुं शक्यमित्युक्तमेव । अपि च

शाबलेयादिभेदप्रत्ययस्यापि व्यञ्जकभेदनिबन्धनत्वादेक एवासौ स्यात् । ननु तत्र को व्यञ्जको यद्भेदकृतः पिण्डभेदप्रत्यय इष्यते । आह च* ।

न पिण्डव्यतिरेकेण व्यञ्जको ऽत्र ध्वनिर्यथा ।
पिण्डव्यङ्ग्यैव गोत्वादिजातिर्नित्यं प्रतीयते इति ॥

तदयुक्तम् । गोत्वजातेर्गत्ववदिदानीं विवादास्पदीभूतत्वात् पिण्डभेदप्रत्ययस्य चक्षुर्व्यापारभेदादप्युपपत्तेः । ननु सकृदपि व्यापृतलोचनस्य परस्परविभक्तपिण्डप्रतिभासो भवति । मैवम् । तदानीं गोमात्रप्रतीतिरेष शाबलेय एष बाहुलेय इति तु विशेषग्रहणे चक्षुर्व्यापारभेदो ऽपरिहार्यः । यदि चाद्यगोपिण्डभेदे प्रथमाक्षसन्निपातजा बुद्धिः सुभगतां गता गकारभेदे तर्हि किंकृतमस्या दौर्भाग्यम् । तत्रापि प्रथमश्रोत्रव्यापारवेलायामनवगतव्यञ्जकविभागस्यापि गगनगङ्गादौ गकारभेदः प्रतिभासते एवेत्यलं प्रसङ्गेन । तदयं वस्तुसंक्षेपः । उपेक्ष्यतां वा सर्वत्र सामान्यविशेषव्यवहारः इष्यतां वा गोत्वादिवद्गकारभेदवृत्ति गत्वसामान्यम् । अत्वमपि गत्ववदप्रत्याख्येयम् इतरेतरविलक्षणानामकाराणां ह्रस्वदीर्घप्लुतादिभेदेन प्रतिभासात् । यः पुनरकारे ऽप्यकारप्रत्यभिज्ञानं ब्रूयात्तस्यैकारोकारप्रतीतिष्वप्यकारस्यैव ग्रहणप्रसक्तिरत्वाविशेषात् । अथ तदविशेषे ऽपि अवर्णादिवर्णस्य भेद इष्यते स तर्ह्यकारस्य न निह्नोतव्यः । एवं च सत्यरण्यारण्यशब्दाभ्यां भिन्नार्थप्रतीतिरुपपत्स्यते । उदात्तानुदात्तस्वरितसंवृतविवृतादिभेदो ऽपि शब्दविदां प्रत्यक्ष एव गीतज्ञानामिव स्वरग्रामभाषाविभागः । तस्मादष्टादशभेदमकारमाचक्षते । अत्वं च तत्सामान्यमवर्णकुलशब्देन व्यवहरन्तीति प्रतिपद्यन्ते लोका न मरुद्भ्यः । अथ मरुतामपि तथा व्युत्पत्तेरर्थप्रतीतिहेतुत्वं तर्हि व्युत्पत्तिरेव प्रमाणं स्याद् न शब्दः । व्युत्पत्तेरव्यभिचारात् शब्दस्य च व्यभिचारादित्यास्तामेतत् ।

तस्माद्गत्वादिसामान्यैरर्थसंप्रत्ययात्मनः ।
कार्यस्य परिनिष्पत्तेर्न वर्णव्यक्तिनित्यता ॥

अपर आह । तिष्ठतु तावद्दूरत एव गत्वाद्यपरसामान्यं महासामान्यमपि शब्दत्वं वर्णेषु नोपपद्यते ।

* श्लोकवार्तिके स्फोटग्रन्थे श्लो० ३६ ।

व्यक्त्यन्तरानुसंधानं यच्चैकव्यक्तिदर्शने ।
तच्चैकरूपसामान्यमिष्यते तत्कृतं च तत् ॥
गकारश्रुतिवेलायां न वकारावमर्शनम् ।
बाहुलेयपरामर्शः शाबलेयग्रहे यथा ॥
शब्दः शब्दोऽयमित्येवं प्रतीतिस्त्वप्रयोजिका ।
एषा हि श्रोत्रगम्यत्वमुपाधिमनुरुध्यते ॥

तदेतन्निरनुसंधानस्याभिधानम् । अनुसंधानप्रत्ययस्य सामान्यसिद्धावप्रयोजकत्वात् । अनुसंधानं हि सारूप्याद्विजातीयेष्वपि भवति गवयग्रहणसमये गोपिण्डानुसंधानवत् । तस्मादबाधितैकरूपप्रत्ययप्रतिष्ठ एव सामान्यव्यवहारः ।

समानबुद्धिग्राह्येऽपि सामान्येऽवस्थिते क्व चित् ।
भवत्यन्यानुसंधानं क्व चिद्वा न भवत्यपि ॥
तदस्ति खण्डमुण्डादौ पिण्डसारूप्यकारितम् ।
गकारादिषु वर्णेषु तदभावात्तु नास्ति तत् ॥

न तु सामान्याभावात् । न च सारूप्यमेव सामान्यं साङ्ख्यवदभिधातुं युक्तं विजातीयेष्वपि गोगवयादिषु तस्य दृष्टत्वात् । यदि च शब्दः शब्द इत्यनुवृत्तबुद्धेः श्रोत्रगम्यत्वोपाधिकृतत्वमुच्यते तर्हि गवादावप्येकबुद्धेर्वाहदोहाद्येकार्थक्रियाकारित्वनिबन्धनत्वाद्गोत्वादिजातिनिह्नवो बौद्धवन्मन्तव्यः । न चैतदेवम् । तद्गोत्ववच्छब्दत्वमपि न प्रत्याख्येयम् । एतेन ब्राह्मणत्वादिसामान्यमपि समर्थितं वेदितव्यम् उपदेशसहायप्रत्यक्षगम्यत्वात् । न चोपदेशापेक्षणादप्रत्यक्षत्वं तस्य भवितुमर्हति गोत्वादिप्रत्ययस्यापि संबन्धग्रहणकाले तदपेक्षत्वदर्शनात् । उक्तं च न हि यद्गिरिशृङ्गमारुह्य गृह्यते तदप्रत्यक्षमिति । न चोपाधिकः पैठीनसिपैप्पलादिप्रभृतिषु ब्राह्मणप्रत्ययः उपाधेरग्रहणात् । औपाधिकत्वस्य गोत्वादावपि वक्तुं शक्यत्वात् । अपि चोपदेशनिरपेक्षमपि चक्षुः क्षत्रियादिविलक्षणां सौम्याकृतिं ब्राह्मणजातिमवगच्छति इत्येके । तदलमनया कथया प्रकृतमुच्यते । गत्वादिभिर्जातिभिरेवार्थसंप्रत्ययोपपत्तेर्यदुक्तं दर्शनस्य परार्थत्वादिति एतदयुक्तम् । एतेन सर्वेच

यौगपद्यादित्येतदपि प्रत्युक्तम् । संबन्धनियमस्य गत्वादिभ्य एव सिद्धेः । यदपि संख्याभावात्कृत्वसुच्प्रयोगदर्शनमुदाहारि तदपि व्यभिचारि ।

कृतं कान्तस्य तन्वङ्ग्या चिरपाङ्गविलोकनम् ।
चतुरालिङ्गनं गाढमष्टकृत्वश्च चुम्बनमिति ॥

तद्भेदे ऽपि दर्शनात् । अथ तत्र स्त्रीपुंसयोरभेदे चुम्बनादिक्रियामात्रभेद एवेत्युच्यते तथा ऽप्यपूर्वेषु ब्राह्मणेषु भुक्तवत्सु पञ्चकृत्वो ब्राह्मणा भुक्तवन्त इति व्यवहारो दृश्यते ।

कविना सदनुप्रासे निबद्धे ऽक्षरडम्बरे ।
गकारा बहवो दृष्टा इति व्यवहरन्ति हि ॥
यदपि प्रत्यभिज्ञानं तद्द्वारकमुदाहृतम् ।
तस्यापि सिद्धे प्रामाण्ये जात्यालम्बनता भवेत् ॥
नृत्ताभिनयचेष्टादिप्रत्यभिज्ञानतो वयम् ।
विशेषं प्रत्यभिज्ञाने न पश्यामो मनागपि ॥
शब्दस्य प्रत्यभिज्ञानवेलायामेव दृश्यते ।
शब्दरूपस्य विध्वंस इति तन्नित्यता कुतः ॥

यद्यपि च क्षणभङ्गभङ्गे प्रत्यभिज्ञाप्रामाण्यमस्माभिरपि समर्थयिष्यते तथा ऽपि स्तम्भादिप्रत्यभिज्ञायाः शब्दप्रत्यभिज्ञाया एष एव विशेषः यदत्र ध्वस्तः शब्द इति तदैव प्रत्ययो जायते अत एव तिरोहिते ऽपि भावादियमप्रमाणं प्रत्यभिज्ञेत्याहुः ।

यद्यपि ध्रियते ऽस्माकं शब्दो द्वित्रानपि क्षणान् ।
प्रत्यभिज्ञा तु कालेन तावता नात्रकल्पते ॥

तथा हि शब्द उत्पद्यते तावत्ततः स्वविषयं ज्ञानं जनयति अजनकस्य प्रतिभासायोगात् ततस्तेन ज्ञानेन शब्दो गृह्यते ततः संस्कारबोधः ततः पूर्वज्ञातशब्दस्मरणं ततस्तत्सचिवं श्रोत्रं मनो वा शब्दप्रत्यभिज्ञानं जनयिष्यति तथा शब्दो ग्रहीष्यते इतीयत्कुतो ऽस्य दीर्घमायुः । प्रत्यभिज्ञाप्रामाण्यादेव तावदायुस्तस्य कल्प्यते इति चेत्सत्यं कल्प्येत यदि विनाशप्रत्ययस्तदैव न स्यात् । अपि च गोशब्दो ऽयमश्वशब्दो ऽयमिति तदभिधानविशेषोल्लेखात् ।

नानानुस्मरणं तस्य तदैवावश्यमापतेत् ।
विज्ञानयौगपद्याच्च कालो दीर्घतरो भवेत् ॥
यदप्युदितमुद्दाममेघश्यामासु रात्रिषु ।
साम्यं सौदामिनीधामजन्यया प्रत्यभिज्ञया ॥
तदसत्कालदैर्घ्येण तदवस्थितिसम्भवात् ।
विद्युद्दृष्टे च वृक्षादौ नाशसंवित्त्यसम्भवात् ॥

प्रत्यभिज्ञा नाम स्मर्यमाणानुभूयमानसामानाधिकरण्यग्राहिणी संस्कार-सचिवेन्द्रियजन्या प्रतीतिरिति केचित् । अन्ये मन्यन्ते स्मर्यमाणपूर्वज्ञानवि-शेषितार्थग्राहित्वात्प्रत्यभिज्ञायास्तद्विशेषणस्य चार्थस्य बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वानुप-पत्तेः स्तम्भादावपि मानसी प्रत्यभिज्ञेति ।

निर्बन्धस्त्विह नास्माकं सा यथा ऽस्तु तथा ऽस्तु वा ।
शब्दे विनाशज्ञानात् तु न सा नित्यत्वसाधिका ॥
बाध्यबाधकभावे तु नियमो ननु किंकृतः ।
शब्दस्य प्रत्यभिज्ञानविनाशप्रतिभासयोः ॥
उच्यते प्रत्यभिज्ञानमन्यथा ऽप्युपपद्यते ।
गत्वादिजातिविषयं यद्वा सादृश्यहेतुकम् ॥
न त्वभिव्यञ्जकध्वंसान्नाशधीरपि सेत्स्यति ।
तदसावपि बाध्या ऽस्तु यद्वा भवतु संशयः ॥
मैवं विनाशिताबुद्धिर्भेदबुद्ध्युपबृंहिता ।
सा चेयं चान्यथासिद्धे इति वक्तुमसाम्प्रतम् ॥
प्रत्यभिज्ञा च सापेक्षा निरपेक्षा त्वभावधीः ।
तेनैवमादौ विषये प्रत्यभिज्ञैव बाध्यते ॥

शब्दाभावस्य ग्रहणात्प्रत्यभिज्ञायाश्च पूर्वानुसन्धानादिसव्यपेक्षत्वात् । अपि च प्रत्यभिज्ञा व्यभिचरति कर्मादिषु गृह्यते तेनास्यां शब्दे ऽप्यभाव-प्रत्ययोपहतवपुषि कः समाश्वासः । न चेदं प्रत्यक्षे ऽप्यनैकान्तिकत्वोद्भाव-नम् अपि तु विनाशप्रत्ययप्रतिहतप्रभावा प्रत्यभिज्ञा नित्यत्वं कर्मादिष्विव शब्देपि न साधयितुं प्रभवति इति दृष्टान्तस्य को ऽवसरः । सत्यम् ग्राहि-कास्तु भवादृशाः स्वयमनवबुध्यमाना एवं बुद्ध्यन्ते । यत्तु प्रवृद्धरभसतया बुद्धिकर्मादावपि नित्यत्वसमर्थनं तदत्यन्तमलौकिकमित्युक्तम् ।

किं नाम शब्दनित्यत्वसमर्थनतृषातुरः ।
जङ्गमं स्थावरं चैव सकलं पातुमिच्छसि ॥

तस्मादलमतिरभसप्रवृत्ताभिराभिर्बुद्धिकर्मादिनित्यत्वसमर्थनकथाभिः । यत्पुनरभिव्यक्तिपक्षे शब्दस्य ग्रहणे नियमाभावमाशङ्क्य श्रोत्रसंस्कारेण विषयसंस्कारेणोभयसंस्कारेण वा नियतं ग्रहणमुपवर्णितं तद्दूषणमाचम् । समानदेशानां समानेन्द्रियग्राह्याणां प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वादर्शनात् । ये पुनश्च गन्धा उदाहृताः ते समानेन्द्रियग्राह्या भवन्ति न समानदेशाः ।

एकभूम्याश्रितत्वेन तुल्यदेशत्वकल्पने ।
भवेत्समानदेशत्वं हिमवद्विन्ध्ययोरपि ॥
एकत्वे ऽपि भुवो भान्ति पदार्थाः पार्थिवाः पृथक् ।
व्यज्यन्ते तदधिष्ठाना गन्धास्तैस्तैर्निबन्धनैः ॥
भवन्त्वनाश्रिताः शब्दा यदि वा ऽऽकाशसंश्रिताः ।
सर्वथा भिन्नदेशत्वमेषां वक्तुं न शक्यते ॥

ननु यथैकत्वे ऽपि नभसः तद्भागकल्पनया प्रतिपुरुषं श्रोत्रेन्द्रियभेदः एवं तद्भागकल्पनयैव शब्दानामपि असमानदेशत्वान्नियतव्यञ्जकव्यङ्ग्यता भविष्यति । नैवमुपपद्यते यत्रैव वक्तृमुखाकाशदेशे श्रोतृश्रोत्राकाशदेशे वा गोशब्द उपलब्धः तत्रैवाश्वशब्द इदानीमुपलभ्यते न पुनरतिमुक्तकुसुमे य उपलब्धो गन्धः स बन्धूके मधूके वा कदा चिदुपलभ्यते इति ।

तस्मात्समानदेशत्वान्न व्यक्तौ नियमो भवेत् ।
उत्पत्तौ तु व्यवस्थायां तद्भेद उपपद्यते ॥
नादैः संस्क्रियतां शब्दः श्रोत्रं वा द्वयमेव वा ।
सर्वथा नियमो नास्ति व्यञ्जकेष्विति निश्चयः ॥
व्यवस्था व्यञ्जकानां चेदुच्यते ऽदृष्टकारिता ।
उत्पत्तौ दृश्यमानायां दृष्टमप्यविरोधकम् ॥

न च स्तिमितमारुतापनयनव्यतिरिक्तः कश्चन श्रोत्रसंस्कारो विद्यते । तत्र चातिप्रसङ्ग उक्त एवातिरिक्तसंस्कारकल्पनायां त्वदृष्टकल्पना । स्थिरे च शब्दसंस्कारग्रहणमिति पुनरनभिव्यक्तस्यापि गोशब्दस्य श्रवणं स्यात् ।

तद्ग्रहणहेतोः संस्कारस्य स्थिरत्वात् । तत्क्षणिकत्वे तु शब्दक्षणिकतैव साध्वी प्रतीयमानत्वात् । यत्तु भर्तृमित्रस्तमेव संस्कारं श्रोत्रेन्द्रियमभ्युपैति तदिदमपूर्वकं किमपि पाण्डित्यम् । इन्द्रियस्य हि संस्कार्यस्य कल्पनमनुपपन्नम् । अनश्वरत्वे तु शश्वदेव शब्दकोलाहलप्रसङ्ग इति यत्किं चिदेतत् । भट्टेनैव सोपहासमेष दूषितः पक्ष इति किमत्र विमर्दैन । यदपि भट्ट आह* ।

यदि त्ववश्यं वक्तव्यस्तार्किकोक्तिविपर्ययः ।
ततो वेदानुसारेण कार्या दिक्श्रोत्रतामतिरिति ॥

तदप्यसांप्रतम् ।

दिशां कार्यान्तराक्षेपादागमान्यपरत्वतः ।
आहोपुरुषिकामात्रं दिग्द्रव्यश्रोत्रकल्पनम् ॥

इन्द्रियाणां भौतिकत्वस्य साधयिष्यमाणत्वाद्दिशश्चामूर्तत्वान्नेन्द्रियप्रकृतित्वं व्यापकत्वाविशेषे वा कालात्मनोरपि तथाभावप्रसङ्गः । तयोरन्यत्र व्यापारकत्वान्नेन्द्रियप्रकृतित्वमिति चेद् दिग्द्रव्ये ऽपि तुल्यमेतत् । आगमस्त्वन्यपर एव । यथा हि सूर्यं चक्षुर्गमयताद् दिशः श्रोत्रमिति पठ्यते एवमन्तरिक्षमसूनिति च पठ्यते एव । न चासवो ऽन्तरिक्षप्रकृतिकाः पवनात्मकत्वात् । तस्मात्कृतं दिशा आकाशदेश एव कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नः शब्दनिमित्तोपभोगप्रापकधर्माधर्मोपनिबद्धः श्रोत्रमित्युक्तम् । ननु धर्माधर्मकृतश्रोत्रनियमवदभिव्यक्तिनियमो ऽपि शब्दस्य तत्कृत एव भविष्यति किमिति तदनियमो नित्यत्वपक्षे चोद्यते इति । नैतद्युक्तम् । चक्षुरादीन्द्रियाणां वैकल्यमदृष्टनिबन्धनमन्धकारप्रभृतिषु दृश्यते न पुनः पदार्थस्थितिरदृष्टवशाद्विपरिवर्तते । व्यञ्जकधर्मातिक्रमे हि हिममपि शैत्यं स्वधर्ममतिक्रामेत् । व्यञ्जकेषु नियमो न दृष्ट इत्युक्तम् । दृष्टे च वर्णभेदे नियतोपलब्धिहेतौ संभवति सति किमयमदृष्टमस्तके भार आरोप्यते । कथं चाभिव्यक्तिपक्षे तीव्रमन्दविभागः । तीव्रतादयो हि वर्णधर्मा वा स्युः ध्वनिधर्मा वा वर्णधर्मत्वे तीव्रगकारादन्यत्वं मन्दस्येत्यस्मन्मतानुप्रवेशः ।

ध्वनिधर्मत्वपक्षे तु श्रोत्रेण ग्रहणं कथम् ।
न हि वायुगतो वेगः श्रवणेनोपलभ्यते ॥

---

* श्लोकवार्तिके शब्दाधिकरणे श्लो० १५१ ।

यत्तु व्यक्तिधर्माः कृशत्वस्थूलत्वादयो जातावुपलभ्यन्ते इति दर्शितं तत्काममुपपद्येतापि जातेर्व्यक्तेस्तद्धर्माणां च समानेन्द्रियग्राह्यत्वात् ।

इह तु स्पर्शनग्राह्यः पवनो ऽतीन्द्रियो ऽथ वा ।
तद्धर्माः श्रावणे शब्दे गृह्यन्तइति विस्मयः ॥

यत्तु बुद्धिरेव तीव्रमन्दवतीति तदतीव सुभाषितम् । असति विषयभेदे बुद्धिभेदानुपपत्तेः ।

किं च नित्यपरोक्षा ते बुद्धिरेवं च नादवत् ।
तदग्रहान्न तीव्रादितद्धर्मग्रहसम्भवः ॥
अहो तीव्रादयस्तीव्रे प्रपाते पतिता अमी ।
यो गृह्यते न तद्धर्मा यद्धर्माः स न गृह्यते ॥
यश्चाभिभववृत्तान्तस्त्वन्मते मरुतामसौ ।
अनिले चाभिभूते ऽपि शब्दो न श्रूयते कथम् ॥
दीपे ऽभिभूते रविणा न हि रूपं न गृह्यते ।
नियतव्यञ्जकत्वं तु प्रतिक्षिप्रमदर्शनात् ॥
यत्तु शङ्खादिशब्दानां श्रोत्रग्राह्यत्वसिद्धये ।
शब्दत्वं तत्र तद्ग्राह्यमित्यवादि तदप्यसत् ॥
सत्यं वदत दृष्टं वा श्रुतं वा क्व चिदीदृशम् ।
आश्रयस्य परोक्षत्वे तत्सामान्योपलम्भनम् ॥
शब्दो न ते ऽस्त्यवर्णात्मा न शङ्खो वर्णसम्भवः ।
न नादवृत्ति शब्दत्वमिति तद्ग्रहणं कथम् ॥

यत्पुनरिदं सन्धारितं व्यङ्ग्यकार्यपक्षयोः क्व शब्दग्रहणे गुर्वी कल्पना भवति क्व वा लघ्वीति तदपि मौलप्रमाणविचारसापेक्षत्वादप्रयोजकम् ।

यदि मौलप्रमाणेन साधिता नित्यशब्दता ।
त्वदुक्ता कल्पना साध्वी मदुक्ता तु विपर्यये ॥

कोष्ठ्येन च बहिः प्रसरता समीरणेन सर्वतः स्तिमितमारुतापसरणं क्रियते इत्येतदेव तावदलौकिकं कल्पितम् । अग्नेरूर्ध्वज्वलनं वायोस्ति-

र्यग्गमनमणुमनसोश्चाद्यं कर्मेत्यदृष्टकारितानीति* मरुतां तिर्यग्गमनस्वभावत्वादूर्ध्वमधश्च शब्दश्रवणं न भवेत् ।

यावन्न वेगिना ऽन्येन प्रेरितो मातरिश्वना ।
तावन्नैसर्गिको वायुर्न तिर्यग्गतिमुज्झति ॥
अधोमुखप्रयुक्तो ऽपि शब्द ऊर्ध्वं प्रतीयते ।
उत्तानवदनोक्तो ऽपि नाधो न श्रूयते च सः ॥
कदम्बगोलकाकारशब्दारम्भो हि सम्भवेत् ।
न पुनर्दृश्यते लोके तादृशी मरुतां गतिः ॥
आकण्ठानद्धनीरन्ध्रचर्मावृतमुखोदितः ।
शब्दो यः श्रूयते तत्र न कोष्ठ्यानिलसर्पणम् ॥

कुड्यादिप्रतिबन्धेन वायोरप्रसरणं भवद्भिरपि कथितमेव निर्विवरचर्मपुटोपरुद्धो ऽप्यसौ न प्रसरेत् । अपि च सर्वतोनिरुद्धनवद्वारस्यापि जठरे गुरगुराशब्दो मन्दाग्नेः श्रूयते अत्र कुतो व्यञ्जकानां कोष्ठ्यपवनानां निस्सृतिः । रोमकूपनिस्सृतानामपि सूक्ष्मतया स्तिमितबाह्यवाय्वपसरणसामर्थ्याभावः । किं च मनागपि बहिर्वायौ वाति न शब्दश्रवणं स्यादिति दुर्बलो ऽपि बाह्यः पवनः प्रबलादपि कोष्ठ्यवायोर्बलीयान्भवतीति कथं तेनापसार्येत । अन्ये एव सूक्ष्मा वायवः शब्दावरणकारिणो न पुनरेते परिदृश्यमानाः श्यामाः श्यामाकलतालास्योपदेशिनो मातरिश्वान इति चेन्न । विशेषे प्रमाणाभावात् यं च सूक्ष्मा अपि वायवः तिरोदधति तं सुतरां बलीयांसो ऽपि विवृणुयुरिति यत्किंचिदेतत् । तस्मात्सजातीयशब्दसन्तानारम्भपक्ष एव युक्त्यनुगुणः । तथा हि सजातीयगुणारम्भिणो गुणास्तावद्दृश्यन्ते एव रूपादयः । अमूर्ता ऽपि च बुद्धिर्बुद्ध्यन्तरमारभमाणा दृश्यते देशान्तरे ऽपि सैव कार्यमारभते पथि गच्छतो देवदत्तादेरेकस्मादात्मप्रदेशात्प्रदेशान्तरे बुद्ध्युत्पाददर्शनात् । कार्यारम्भविरतिरपि भवति अदृष्टाधीनसंसर्गाणां सहकारिणामनवस्थानात् ।

तीव्रेणापि शनैरेवमतीव्रारम्भसम्भवः ।
सीदत्सचिवसामर्थ्यसापेक्षक्षीणवृत्तिना ॥

---

* वैशेषिकसूत्रम् अ॰ ५ आ॰ २ सू॰ १४ ।

वीचीसंतानदृष्टान्तः किं चित्साम्यादुदाहृतः ।
न तु वेगादिसामर्थ्यं शब्दानामस्त्यपामिव ॥

यत्तु कुड्यादिव्यवधाने किमिति विरमति शब्दसन्तानारम्भ इति । नैष दोषः । निरावरणस्य हि व्योम्नः शब्दारम्भे समवायिकारणत्वं तथा दर्शनात्कल्प्यते नाकाशमात्रस्येति । यदपि गुणत्वमसिद्धं शब्दस्येति तत्र केचिदाश्रितत्वाद्गुणत्वमाचक्षते । तदयुक्तम् ।

आश्रितत्वं गुणत्वे हि न प्रयोजकमिष्यते ।
षण्णामपि पदार्थानामाश्रितत्वस्य सम्भवात् ॥
दिक्कालपरमाण्वादिनित्यद्रव्यातिरेकिणः ।
आश्रिताष्षडपीष्यन्ते पदार्थाः कणभोजिना ॥

न च व्योमाश्रितत्वमपि शब्दस्य प्रत्यक्षमप्रत्यक्षे नभसि तदाश्रितत्वस्याप्यप्रत्यक्षत्वात् ।

कथमाधारपारोक्ष्ये शब्दप्रत्यक्षतेति चेत् ।
यथैवात्मपरोक्षत्वे बुद्ध्यादेरुपलम्भनम् ॥

एतदेवासिद्धमिति चेद् अलं वादान्तरगमनेन उपरिष्टान्निर्णेष्यमाणत्वात् । किमर्तार्हि शब्दस्य गुणत्वे प्रमाणं परिशेषानुमानमिति ब्रूमः । प्रसक्तयोर्द्रव्यकर्मणोः प्रतिषेधे सामान्यादावप्रसङ्गाच्च गुण एवावशिष्यते शब्दः । कथं पुनः न द्रव्यं शब्दः एकद्रव्यत्वात् । अद्रव्यं वा भवति द्रव्यम् आकाशपरमाण्वादि अनेकद्रव्यं वा द्व्यणुकादि कार्यद्रव्यम् । एकद्रव्यं तु शब्दः एकाकाशाश्रितत्वात् तस्मान्न द्रव्यम् । नापि कर्म शब्दः शब्दान्तरजनकत्वात् । कर्मणो हि समानजात्यारम्भकत्वं नास्ति सत्ताशब्दत्वादिसामान्यसम्बन्धाच्च सामान्यादित्रयप्रसङ्गोऽस्य नास्तीति पारिशेष्याद् गुण एव शब्दः । ननु गुणत्वसिद्धौ सत्यामाकाशाश्रितत्वं शब्दस्य भविष्यति गुणस्य द्रव्यानाश्रितस्यादर्शनात् पृथिव्यादीनां च शब्दाश्रयत्वानुपपत्तेः । ततश्च गुणत्वे सत्येकद्रव्यत्वमेकद्रव्यत्वे सति गुणत्वमितीतरेतराश्रयत्वम् । तथा च समानजातीयारम्भकत्वमपि गुणत्वसिद्धिमूलमेव । गुणत्वे सति शब्दस्याकाशाश्रितत्वात्तदात्मकेन श्रोत्रेण ग्रहणं तच्च देशान्तरगतसंयोगविभागप्रभवस्य शब्दस्य सन्तानमन्तरेण श्रोत्रदेशप्राप्त्यभावान्न सिद्ध्यतीति गुणत्वसिद्धिमूला

सन्तानकल्पना सन्तानकल्पनायां च समानजात्यारम्भकत्वात्कर्मव्यवच्छेदे सति गुणत्वसिद्धिरितीतरेतराश्रयत्वमेव । उच्यते । नोभयथाप्येष दोषः श्रोत्रग्राह्यत्वादेव शब्दस्याकाशाश्रितत्वं कल्प्यते समानजातीयारम्भकत्वं च गुणत्वात् । आकाशैकदेशो हि श्रोत्रमिति प्रसाधितमेतत् । प्राप्यकारित्वं चेन्द्रियाणां वक्ष्यते । न चाकाशानाश्रितत्वे शब्दस्य श्रोत्रेण प्राप्तिर्भवति न चाप्राप्तस्य ग्रहणमिति तदाश्रितत्वं कल्प्यते । एवं समानजातीयारम्भकत्वमपि तत एव श्रावणत्वाद् दूरवर्तिनः शब्दस्य श्रवणे सति कल्प्यते न तु गुणत्वादिति नेतरेतराश्रयम् । कार्यत्वादाकाशाश्रितत्वं कल्प्यते इत्येके । ननु कार्यत्वादप्याकाशाश्रितत्वकल्पनायां तदवस्थमेवेतरेतराश्रयं कार्यत्वादाकाशाश्रितमाकाशाश्रितत्वे सति नियतग्रहणपूर्वं पूर्वरीत्या कार्यत्वमिति । नैतदेवम् । भेदविनाशप्रतिभासाभ्यामेव कार्यत्वसिद्धेः । किमर्थस्तर्हि नियतग्रहणसमर्थनायायमियानायासः क्रियते । नियतग्रहणमपि कार्यपक्षानुगुणमिति दर्शयितुं न पुनरेषैव कार्यत्वे युक्तिरित्यलं सूक्ष्मेक्षिकया । अपर आह परिस्पन्दविलक्षणस्य प्रत्यक्षत्वादकर्मत्वं शब्दस्य साध्यते न समानजात्यारम्भकत्वादितीतरेतराश्रयस्पर्शोऽपि नास्तीति । तस्मात्सर्वथा परिशेषानुमानाच्छब्दस्य गुणत्वसिद्धिः । कथं तर्ह्यस्य महात्त्वादियोगो निर्गुणा गुणा इति काणादाः । अस्ति हि प्रतीतिर्महान् शब्द इति । समानजातीयगुणाभिप्राये तत्कणादवचनमिति न दोषः । तस्मादाकाशगुणः शब्दः । अपि च ।

यथाऽऽत्मगुणता हीच्छाद्वेषादेरुपपत्स्यते ।
शब्दो नयेन तेनैव भविष्यति नभोगुणः ॥

ये तु समानजातीयशब्दारम्भकत्वनिषेधहेतवः शब्दत्वादित्यादयः परैरुपन्यस्ताः तेषामप्रयोजकत्वान्न साधनत्वम् ।

इत्थं सन्तानवृत्त्या च शब्दग्रहणसम्भवे ।
कल्पनाऽल्पतराऽस्माकं न शब्दव्यक्तिवादिनाम् ॥
शाक्यकापिलनिर्ग्रन्थग्रथितप्रक्रियाम्प्रति ।
यत्तु दूषणमाख्यातमस्माकं प्रियमेव तत् ॥

तस्मात्कार्यपक्षे नियतग्रहणोपपत्तेः अभिव्यक्तिपक्षे च तदभावात्कार्य एव शब्द इति स्थितम् । तदिदमुक्तं सूत्रकृता ।

आदिमत्त्वादैन्द्रियकत्वात्कृतकवदुपचाराच्चा-नित्यः शब्द इति* ॥

आदिमत्त्वादिति संयोगविभागादीनां शब्दे कारकत्वं न व्यञ्जकत्व-मिति दर्शितम् । अतश्च न प्रयत्नानन्तरीयकत्वमनैकान्तिकम् । ऐन्द्रियकत्वा-दिति । कार्यपक्षे एव शब्दस्य नियतं ग्रहणमित्युक्तम् । प्रतिपुरुषं प्रत्युच्चारणं च शब्दभेदस्यैन्द्रियकत्वादिति वा हेत्वर्थः । तेन प्रत्यभिज्ञादुराशा श्रोत्रिया-णामपाकृता भवति । कृतकवदुपचारादिति तीव्रमन्दविभागाभिभवादिव्यवहा-रदर्शनात्सुखदुःखादिवदनित्यः शब्द इति दर्शितम् । तथा प्रागूर्ध्वमुच्चारणा-दनुपलब्धेः आवरणानुपलब्धेश्चे† त्यनेन सूत्रेण शब्दाभावकृतमेव तदग्रहण-मिति । न हि स्तिमिता वायवः शब्दमावरीतुमर्हन्ति मूर्त्तं हि मूर्त्तेन व्यव-धीयते नामूर्त्तमाकाशादिवत् । न च प्रकृत्यैवाकाशादिवदतीन्द्रियः शब्दः । तस्मात्क्षणिकप्रतीतेस्तत्कालमेव शब्दस्यावस्थानमित्यस्थानहेतोरपि नान्यथा-सिद्धत्वम् । वार्त्तिककृता‡ शब्दानित्यत्वे साधनमभिहितम् अनित्यः शब्दो जातिमत्त्वे सत्यस्मदादिबाह्यकरणप्रत्यक्षत्वाद् घटवदिति । यत्त्वत्र जातीना-मपि जातिमत्त्वादनैकान्तिकत्वमुद्भावितम् एकार्थसमवायेन जातिर्जातिमती यत इति तदत्यन्तमनुपपन्नम् । निस्सामान्यानि सामान्यादीनीति सुप्रसिद्ध-त्वात् । न हि घटे घटत्वपार्थिवत्वे स्त इति घटत्वसामान्ये ऽपि पार्थिवत्व-सामान्यमस्तीति शक्यते वक्तुम् । अतो निरवद्य एवायं हेतुः । तेन यदुच्यते ।

जातिमत्त्वेन्द्रियत्वादिवस्तुसन्मात्रबन्धनम् ।
शब्दानित्यत्वसिद्ध्यर्थं को वदेद्यो न तार्किक इति ॥

तदविदिततार्किकपरिस्पन्दस्य व्याहृतम् । इह त्वप्रयोजका हेतवो भवन्ति ।

ह्यस्तनोच्चारितस्तस्माद्गोशब्दो ऽद्यापि वर्त्तते ।
गोशब्दज्ञानगम्यत्वाद्यथोक्तो ऽद्यैष गोरिति ॥
विज्ञानग्राह्यता नाम वस्तुस्वाभाव्यबन्धना ।
नित्यत्वे कृतकत्वे वा न खल्वेषा प्रयोजिका ॥

---

* गौतमसूत्रम् । अ॰ २ आ॰ २ सू॰ १४ । † गौतमसूत्रम् । अ॰ २ आ॰ २ सू॰ १९ ।
‡ श्रीउद्योतकरे न्यायवार्त्तिके अ॰ २ आ॰ २ सू॰ १४ ।

अप्रयोजकता चैवंप्रायाणां चैवमुच्यते ।
स्वयं चैते प्रयुज्यन्ते हेतुत्वेनेति किं त्विदम् ॥
एवं नित्यत्वे दुर्बलो युक्तिमार्गः
तस्मान्मन्तव्यः कार्य एवेति शब्दः ।
वाचोयुक्तित्वे वैदिको यो ऽनुवादः
न्याये प्रयुक्ते किंफलस्तत्प्रयोगः ॥

क्षणिभङ्गिभावस्याभावादपि शब्दस्य क्षणिकतां न वक्तुमलम् । स्थूलविनाशभावादिति यदुक्तं तदपि नृत्तम् ।

सूक्ष्मविनाशापेक्षी नाशः स्थूलस्थिरस्य कुम्भादेः ।
प्रकृतितरलस्य नाशः शब्दस्य स एव हि स्थूलः ॥
सत्त्वाद्यदि क्षणिकतां कथयेत्पुरो वा शब्दस्तदैष कथमक्षणिको ऽभिधेयः ।
युक्त्यन्तराद्यदि तदेव हि तर्हि चिन्त्यं किं प्रौढिवादबहुमानपरिग्रहेण ॥
अलमतिविततोक्त्या त्यज्यतां नित्यवादः
कृतक इति नयज्ञैर्गृह्यतामेष शब्दः ।
सति च कृतकभावे तस्य कर्ता पुराणः
कविरविरलशक्तियुक्त एवेन्दुमौलिः ॥

इति तृतीयमाह्निकम् ।

एवं कृतकत्वे वर्णानां साधिते सति वर्णात्मनः पदात्प्रभृति सर्वत्र पुरुषस्य स्वातन्त्र्यं सिद्धं भवति ।

पदनित्यत्वपक्षे ऽपि वाक्ये तद्रचनात्मके ।
कर्तृत्वसम्भवात्पुंसो वेदः कथमकृत्रिमः ॥

तथा च वैदिक्यो रचनाः कर्तृपूर्विकाः रचनात्त्वाल्लौकिकरचनावत् । एष च पञ्चलक्षणो हेतुः प्रयोजकश्चेति गमक एव न हेत्वाभासः । न तावदयमसिद्धो हेतुः शन्नो देवीरभिष्टये इत्यादिषु वेदवाक्यसन्दर्भेषु पदरचनायाः स्वरक्रमादिविशेषवत्याः प्रत्यक्षत्वेन पक्षे हेतोः वर्तमानत्वात् । नापि विरुद्धः कर्तृत्ववति सपक्षे कुमारसम्भवादौ रचनात्वस्य विद्यमानत्वात् । नाप्यनैकान्तिकः कर्तृरहितेषु गगनादिषु गगनकुसुमादिषु वा रचनाया अदृष्टत्वात् । नापि कालात्ययापदिष्टः । प्रत्यक्षेणागमेन वा वेदे वक्त्रभाव-

निश्चयानुत्पादात् । नापि सत्प्रतिपक्षः प्रकरणचिन्ताहेतोः स्थाणुपुरुषविशेषानुपलब्धेरिव हेतुत्वेनानभिधानात् । नापि परमाणवनित्यतायामिव मूर्तत्वमप्रयोजकमिदं साधनं रचनाविशेषाणां कर्तृव्यापारसाध्यत्वावधारणात् । यथा धूमस्य ज्वलनाधीन आत्मलाभो ज्ञप्तिस्तु धूमादग्नेः तथेह कर्त्रधीना रचनानामभिनिर्वृत्तिः प्रतीतिस्तु ताभ्यः कर्तुरिति । तस्मात्प्रयोजक एवायं हेतुः । ननु सत्प्रतिपक्षत्वे विवदन्ते च तथा च मीमांसकैः प्रतिहेतुरिह गीयते ।

वेदस्याध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम् ।
वेदाध्ययनवाच्यत्वादधुना ऽध्ययनं यथा इति ॥

नैतद्युक्तम् । एवंप्रायाणां प्रयोगाणामप्रयोजकत्वात् । न हि तच्छब्दवाच्यत्वकृतमनादित्वमुपपद्यते । अनैकान्तिकश्चायं हेतुर्भारते ऽप्येवमभिधातुं शक्यत्वात् । भारताध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकं भारताध्ययनवाच्यत्वादिदानींतनभारताध्ययनवदिति । ननु भारते कर्तृस्मृतिरविगीता विद्यते यद्येवं वेदे ऽपि प्रजापतिः कर्ता स्मर्यते एव । अथ वैदिकमन्त्रार्थवादमूलेयं प्रजापतिस्मृतिः प्रजापतिना चत्वारो वेदा असृज्यन्त चत्वारो वर्णाश्चत्वार आश्रमा इति तत्र पाठादिति । उच्यते । हन्त तर्हि भारते ऽपि तत्र वचनमूलैव पाराशर्यस्मृतिरिति शक्यते वक्तुम् ।

यथा प्रजापतिर्वेदे तत्र तत्र प्रशस्यते ।
भारते ऽपि तथा व्यासस्तत्र तत्र प्रशस्यते ॥
अथ प्रणेता वेदस्य न दृष्टः केन चित्क्व चित् ।
द्वैपायनो ऽपि किं दृष्टो भवत्पितृपितामहैः ॥
सर्वेषामविगीता चेत् स्मृतिः सत्यवतीसुते ।
प्रजापतिरपि स्रष्टा लोके सर्वत्र गीयते ॥

आह । किमिति सदसद्विवेकविकलशाकटिकादिप्रवादैर्विप्रलब्ध एवं भ्राम्यसि किल स्वल्पमपि कर्म पित्रा मात्रा वोपदिश्यमानं तद्वचनप्रत्ययादनुष्ठीयते तदयमियाननेकक्लेशवित्तव्ययादिनिर्वर्त्यो वैदिकः कर्मकलाप एवमेव तदुपदेशिनमाप्तमस्मृत्वैव क्रियते इति महान्प्रमादः । एवं चोच्चावचकविरचितजरत्पुस्तकलिखितकाव्यवदस्मर्यमाणकर्तृकेण वेदेन व्यवहारानुपपत्तेरव-

श्यस्मरणीयस्तत्र कर्त्ता स्यात् । न च कदा चन वेदेषु व्यवहारविच्छेदः संभाव्यते येन तत्कृतं जरत्कूपारामादिष्विव तेषु कर्त्रस्मरणं स्यात् । तस्मादवश्यं स्मर्येत कर्त्ता न च संस्मर्यते स्मर्त्तुं शक्यते वा । स्मृतिर्हि भवन्ती तदनुभवमूला भवति न च मूले ऽपि कर्त्रनुभवः कस्य चिज्जातः सर्गादेरभावात् । भावे वा कर्त्तुरशरीरत्वेन दर्शनयोग्यत्वाभावात् ।

सशरीरत्वपक्षे वा पुरुषः को ऽपि तादृशः ।
तदानीं दृश्यमानो ऽपि वेदं कुर्वन्न दृश्यते ॥
अधीयमाने दृष्टे ऽस्मिंस्तदा संशेरते जनाः ।
किमेष रचयेद्वेदमुत वा ऽन्यकृतं पठेत् ॥
यत्कृतं वा पठेदेष तस्मिन्नपि हि संशयः ।
भङ्ग्या चेदमनादित्वमुन्मीलदिव दृश्यते ॥
असत्यादिप्रमाणे च कर्तृताऽनुभवं प्रति ।
स्मृतिः प्रबन्धसिद्धा ऽपि स्पृशत्यन्धपरम्पराम् ॥
योगिभिर्ग्रहणं कर्तुरित्येतदपि दुर्वचम् ।
कर्त्तृता हृदि दुर्बोधा कथं गृह्येत तैरपि ॥
योगिभिः सा गृहीतेति वयमेतन्न मन्महे ।
अमन्वानाश्च गच्छेम विस्रब्धास्तत्पथं कथम् ॥
वेदात्कर्त्त्रवबोधे तु स्पष्टमन्योन्यसंश्रयम् ।
ततो वेदप्रमाणत्वं वेदात्कर्तुश्च निश्चयः ॥

तस्मात्पौर्वापर्यपर्यालोचनारहितयथाश्रुतमन्त्रार्थग्राहमूला भ्रान्तिरेषा न पुनः परमार्थतः कश्चित्कं चिद्वेदस्य कर्त्तारं स्मरति । तस्मादकृतका वेदाः । अवश्यस्मरणीयस्यापि कर्तुरस्मरणात् । न च व्यधिकरणो हेतुरस्मर्यमाणकर्तृकत्वादित्येवं साधनप्रयोगात् । अत्रोच्यते । अपि तद्गुर्वध्ययनपूर्वकत्वं साधनमुपेक्षितं याज्ञिकैः अयमभिनवो हेतुरस्मर्यमाणकर्तृकत्वादिति प्रयुक्तः । तस्मादस्तु नाम नैनान् हेत्वन्तरोपन्यासिनो निगृह्णीमः । अक्षुद्रकथेयं प्रस्तुता अयमपि त्वस्मर्यमाणकर्तृकत्वादिति हेतुः किं स्वतन्त्र एवाकर्तृकत्वसिद्धये प्रयोज्यते उतास्मदुपचरितरचनात्वप्रतिघातायेति । तत्र न तावदनुमानमनुमानान्तरपरिपन्थि कथयितुमुचितम् । प्रत्यक्षागमवदनुमानस्याप्यनुमानबाधकत्वानुप-

पत्तेः। न हि तुल्यबलयोरनुमानयोर्बाध्यबाधकभावस्तुल्यबलत्वादेव। अतुल्यबलत्वे तु यत्कृतमन्यतरस्य दौर्बल्यं तत एव तदप्रामाण्यसिद्धेः किमनुमानबाधया। तद्विडम्बनार्थं तदभिधानमिति चेत् तदप्ययुक्तम्। एकत्र धर्मिणि युगपदितरेतरविरोधिधर्मद्वयप्रयोजकहेतुद्वयोपनिपातायोगात्। न हि द्व्यात्मकानि वस्तूनि भवितुमर्हन्ति इत्यवश्यमन्यतरस्तत्राप्रयोजकहेतुरप्रयोजकत्वादेव तस्यागमकत्वे किं विडम्बनार्थेन। हेत्वन्तरेण प्रयुक्तेन विरुद्धाव्यभिचार्यपि नाम न कश्चिद्धेत्वाभास इति वक्ष्यामः। प्रकरणसमोऽपि न यः कश्चित्सत्प्रतिपक्षो हेतुरिष्यते ऽपि तु संशयबीजभूतोऽन्यतरविशेषानुपलम्भे भ्रान्त्या हेतुत्वेन प्रयुज्यमानस्तथोच्यते इति दर्शयिष्यामः। तस्मात्परोदीरितं हेतुं निराचिकीर्षिता वादिना तद्गतपक्षवृत्तितादिधर्मपरीक्षणे मनः खेदनीयम्। न हि प्रतिहेतुत्वान्वेषिणा वृथाऽटाट्या कर्तव्या। ननु कतरदनयोः साधनयोरप्रयोजकं रचनात्वादस्मर्यमाणकर्तृकत्वादिति च। उच्यते। रचनात्वमेव प्रयोजकं न हि पुरुषमन्तरेण क्व चिदक्षरविन्यासो दृष्टव्यः।

भो भगवन्तः सभ्याः क्वेदं दृष्टं क्व वा श्रुतं लोके।
यद्वाक्येषु पदानां रचना नैसर्गिकी भवति॥
यदि स्वाभाविकी वेदे पदानां रचना भवेत्।
पटे हि हन्त तन्तूनां कथं नैसर्गिकी न सा॥

शन्नो देवीरभिष्टये नारायणं नमस्कृत्य अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा इति तुल्ये रचनात्वे क्व चित्कर्तृपूर्वकत्वमपरत्र तद्विपर्यय इति महान् व्यामोह एवं धूमोपि कश्चिदग्निमान् कश्चिदनग्निक इत्यपि स्यात्। किमिदानीं कुमारसम्भवतुल्यो ऽसौ वेदः सम्पन्नः। अहो सर्वास्तिकधुर्येण वेदप्रामाण्यं साधितं नैयायिकेन। अलमुपहासेन रचनामात्रमेव तुल्यं वेदस्य कुमारसम्भवेन नान्यत्। न चैयतोपहसितुं युक्तम्। किमस्य शब्दत्वं सामान्यं शङ्खशब्दसाधारणं नास्ति सत्तासामान्यं वा सर्वसाधारणमिति।

ननु याः कालिदासादिरचनाः कर्तृपूर्विकाः।
ताभ्यो विलक्षणैवेयं रचना भाति वैदिकी॥
इहाध्ययनवेलायां रूपादेव प्रतीयते।
अकृत्रिमत्वं वेदस्य भेदैस्तैस्तैरनन्यगैः॥

नामाख्यातोपसर्गादिप्रयोगगतयो नवाः ।
स्तुतिनिन्दापुराकल्पपरकृत्यादिनीतयः ॥
शाखान्तरोक्तसापेक्षविधिप्रार्थोपवर्णनम् ।
इत्यादयो न दृश्यन्ते लौकिके सन्निबन्धने ॥
तेनाध्येतृगणाः सर्वे रूपाद्वेदमकृत्रिमम् ।
मन्यन्ते एव लोके तु पीतं मीमांसकैर्यशः ॥
वेदा न पठिता यैस्तु त्वादृशैः कुण्ठबुद्धिभिः ।
कार्यत्वं ब्रुवते तेस्य रचनासाम्यमोहिताः ॥

उच्यते । मीमांसका यशः पिबन्तु पयो वा पिबन्तु बुद्धिजाड्यापनयनाय ब्राह्मीघृतं वा पिबन्तु वेदस्तु पुरुषप्रणीत एव नात्र भ्रान्तिः ॥

यथा घटादिसंस्थानाद्भिन्नमप्यचलादिषु ।
संस्थानं कर्तृमत्सिद्धं वेदे ऽपि रचना तथा ॥

यच्चात्र किं चिद्वक्तव्यं तत्पूर्वमेव सविस्तरमुक्तम् । अपि च यद्विलक्षणेयं रचना तद्विलक्षण एव कर्ता ऽनुमीयतां न पुनस्तदपलापो युक्त इत्यप्युक्तम् । याश्चैता निर्विवादसिद्धकर्तृकाः कालिदासादिरचनाः चमत्कारिण्यः तासामन्योन्यविसदृशं रूपमुपलभ्यते एव ।

अमृतेनेव संसिक्ताः चन्दनेनेव चर्चिताः ।
चन्द्रांशुभिरिवोद्घृष्टाः कालिदासस्य सूक्तयः ॥

प्रकटरसानुगुणविकटाक्षररचनाचमत्कारितसकलकविकुला बाणस्य वाचः । प्रतिकाव्यं च तानि तानि वैचित्र्याणि दृश्यन्ते एव । नामाख्यातादिवैचित्र्यमात्रेण कर्त्रभावो वेदे रूपादेव प्रतीयते इति नूतनेयं वाचोयुक्तिः । अपि च यदि रूपे समाश्वसिति भवतो मनः तदादिमदर्थाभिधानमपि वेदस्य रूपं कथं न परीक्षसे बबरः प्रावाहणिरकामयत कुसुरबिन्दुः औद्दालकिः अकामयत पुरूरवो मा स्पृधा इति । प्रतिसर्गं पुनस्तेषां भावादनादित्वमिति चेत्प्रतिसर्गं तर्हि वेदान्यत्वमपि भविष्यति यथोक्तम् ।

प्रतिमन्वन्तरे चैषा श्रुतिरन्या ऽभिधीयते इति ।

रूपादकृत्रिमत्वं च कल्पना कल्पितैव सा ।
आदिमद्वस्तुबुद्धिस्तु वाचकैरक्षरैः स्फुटैः ॥

तेषामन्यथा व्याख्यानं तु व्याख्यानमेव पठन्तएव त्वध्येतारस्तत आदिमतो ऽर्थान्बहूनवगच्छन्तीति नानादिर्वेदः । तस्मान्न रचनात्वमप्रयोजकम् । कर्तृस्मरणमेव त्वप्रयोजकमसिद्धत्वात् । सिद्धमपि वा वेदे कर्तृस्मरणमन्यथासिद्धं वेदकरणकालस्यातिदवीयस्त्वात् । तत्प्रणेतुश्च पुंसः सकलपुरुषविलक्षणत्वान्नियतशरीरपरिग्रहाभावादिदन्तयाऽस्य पाणिनिपिङ्गलादिवत्स्मरणं नास्ति न तु स नास्त्येवानुमानागमाभ्यां तदवगमात् । कथं पक्षधर्मतया ग्रहीतुं शक्यते कर्तृस्मरणं तद्धेतत्पुरुषसंबन्धि व्यभिचरति सर्वपुरुषसंबन्धि तु दुरवगमम् । सर्वे पुमांसः कर्तारं वेदस्य न स्मरन्तीति कथं जानाति भवान्न हि तव सकललोकहृदयानि प्रत्यक्षाणि सर्वज्ञत्वप्रसङ्गात् । न च यत्त्वं न जानासि तदन्यो ऽपि न जानातीति युक्तम् अतिप्रसङ्गात् । तस्मादस्मर्यमाणकर्तृकत्वं दुर्बोधमेव । अपि च कर्तुरस्मरणे सति सुतरां वेदार्थानुष्ठानं प्रेक्षावतां शिथिलीभवेन्न ह्यकर्तृक एवोपदेशः सम्भवति सम्भवन्नपि वा प्रामाण्यनिश्चयनिमित्ताभावात्कथं विस्रम्भभूमिरसौ भवेत् । बाधकाभावमात्राच्च न प्रामाण्यनिश्चयो वचसामित्युक्तं प्राक् । तस्मादाप्तप्रत्ययादेव निर्विचिकित्सं वेदार्थानुष्ठानं सप्रतिष्ठानां सम्भवति नान्यथेति । तस्मान्न कर्तृस्मरणस्य रचनात्वप्रतिपक्षतयोपन्यास उपपन्नः । नापि स्वतन्त्रमेवेदं कर्तृभावसाधनं भवितुमर्हति अनुपलब्धिरियमनेन प्रकारेण किलोच्यते सा ऽनुपपन्ना मानेन कर्तुरुपलम्भात् । अनुमानेनापि यदुपलब्धं तदुपलब्धमेव भवति । ननु कर्त्रभावस्मरणबाधितत्वादनुमानमिदमयुक्तमितरेतराश्रयप्रसङ्गात् । अनुपलब्धौ सिद्धायामनुमाननिरासः अनुमाननिरासे च सत्यनुपलब्धिसिद्धिः । अनुमानप्रामाण्ये ऽपि समानो दोष इति चेद् न । तस्य प्रतिबन्धमहिम्ना प्रामाण्यसिद्धेः । न हि तस्यानुपलब्धिसिद्धिनिरासापेक्षं प्रामाण्यम् । तच्चैतत्स्याद् न वयं कर्त्रभावे प्रामाण्यं ब्रूमः सकललोकपदार्थव्यवहारिणो हि मीमांसकाः । परं तु वेदस्य पौरुषेयतां ब्रुवाणं प्रमाणं पृच्छामः । तच्चास्य नास्तीति बलादनुपलब्ध्या तदभावनिश्चयो व्यवतिष्ठते इति । स्यादेतदेवं यद्यनुमानं न स्यात् । उक्तं च रचनात्वादित्यनुमानम् । यत्पुनरवादि वेदेषु पुरुषस्य कर्तृत्वमशक्यं ग्रहीतुमिति तदप्यसाधु । परोक्षस्य कुविन्दादेरपि अभिनवस्तवरकपटादौ कार्ये कथं कर्तृता ऽवगम्यते ।

पटादिरचनां दृष्ट्वा तस्य चेत्सा ऽनुमीयते ।
वेदे ऽपि रचनां दृष्ट्वा कर्तृत्वं तस्य गम्यताम् ॥

शरीरपरिग्रहमन्तरेण प्राणिनामुपदेशस्य कर्तुमशक्यत्वात्कदा चिदीश्वरः शरीरमपि गृह्णीयादिति कल्प्यते नियतशरीरपरिग्रहाभावाच्च व्यासादिवदसौ न स्मर्यते ततश्च ।

अद्य सद्यः कविः काव्ये यथा कर्तेति मीयते ।
तथा तत्कालजैः पुंभिः सो ऽपि कर्तेति मास्यते ॥
यथा परकृताशङ्का तस्मिन् काव्ये व्यपैति ते ।
वेदे ऽप्यन्यकृताशङ्का तथा तेषां व्यपैष्यति ॥
परोक्षमनुमानेन यच्च बुद्ध्यामहे वयम् ।
प्रत्यक्षं योगिनां तच्चेत्युक्तं प्रत्यक्षलक्षणे ॥
प्रत्यक्षमनुमानं च तदेवं कर्तृतामितौ ।
मूलप्रमाणमस्तीति स्मृतौ निन्दापरम्परा ॥
मन्त्रार्थवादमूलत्वं तत एव न तत्स्मृतेः ।
यथोदितानुमानादिप्रमाणान्तरसंभवात् ॥

यदपीतरेतराश्रयमभाषि पुरुषोक्ते वेदे प्रामाण्यं वेदप्रामाण्यात्पुरुषप्रसिद्धिरिति तदपि न सम्यक् पूर्वं परिहृतत्वात् । अनुमानात्प्रसिद्धे कर्तरि वेदवाक्यैस्तत्प्रतीतिरुपोद्वलनमिष्यते न त्वागमैकशरण एव कर्त्रवगमः । उक्तं च पूर्वमपि पृथिव्यादिना कार्येण कर्तुरनुमानम् । किं येनैव कर्त्रा पृथिव्यादि कार्यं निर्मितं तेनैव वैदिक्यो रचना निर्मिता इति चेद् ओमित्युच्यते । किमत्र प्रमाणमिति चेत् ।

उच्यते तर्हि सर्वज्ञः स्रष्टुं प्रभवतीदृशम् ।
विचित्रं प्राणिभृत्कर्मफलभोगाश्रयं जगत् ॥
तत्कर्मफलसम्बन्धविदा तदुपदेशिनः ।
तेनैव वेदा रचिता इति नान्यस्य कल्पना ॥
एकेनैव च सिद्धे ऽर्थे द्वितीयं कल्पयेम किम् ।
अनेककल्पनाबीजं न हि किं चन विद्यते ॥

जगत्सर्गे तावदेक एवेश्वर इष्यते न द्वौ बहवो वा भिन्नाशयकल्पने एकत्र वैयर्थ्यादितरत्र व्यवहारवैशसप्रसङ्गेन तत एकस्येश्वरत्वविघातात् । तथा हि ।

अनेकेश्वरवादो हि नातीव हृदयङ्गमः ।
ते चेत्सदृशसङ्कल्पाः को ऽर्थो बहुभिरीश्वरैः ॥
सङ्कल्पयति यदेकः शुभमशुभं वा ऽपि सत्यसङ्कल्पः ।
तत्सिद्ध्यति तद्विभवादित्यपरस्तत्र किं कुर्यात् ॥
भिन्नाभिप्रायतायां तु कार्यविप्रतिषेधतः ।
नूनमेकः स्वसङ्कल्पविहत्या ऽनीश्वरो भवेत् ॥
एकस्य किल सङ्कल्पो राजा ऽयं क्रियतामिति ।
हन्यतामिति चान्यस्य तौ समाविशतः कथम् ॥
राज्यसङ्कल्पसाफल्ये विहता वधकामना ।
तस्याः सफलतायां वा राज्यसङ्कल्पविप्लवः ॥
तेन चित्रजगत्कार्यसंवाहानुगुणाशयः ।
एक एवेश्वरः स्रष्टा जगतामिति साधितम् ॥

एवं जगत्सर्गवत्स एव वेदानामप्येकः प्रणेता भवितुमर्हति नानात्वकल्पनायां प्रमाणाभावात्कल्पनागौरवप्रसङ्गाच्च । तेन यदुच्यते ।

नन्वेकः सर्वशाखानां कर्त्तेत्यवगतं कुतः ।
बहवो बहुभिर्ग्रन्थाः कथं न रचिता इमे ॥

इति तत्परिहृतं भवति । अतश्चैककर्तृका वेदा यतः परस्परव्यतिषक्तार्थोपदेशिनो दृश्यन्ते । एकमेव हि कर्म वेदचतुष्टयोपदिष्टैः पृथग्भूतैरप्येकार्थसमवायिभिरङ्गैरन्वितं प्रयुज्यते । तत्र हि हौत्रमृग्वेदेन यजुर्वेदेनाध्वर्यवम् औद्गात्रं सामवेदेन ब्रह्मत्वमथर्ववेदेन क्रियते । पैप्पलादिशाखाभेदोपदिष्टं च तत्तदङ्गजातं तत्र तत्रापेक्ष्यते । तत्र सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्मेत्याहुः । एतच्चादूरएवाग्रे निर्णेष्यते ।

एकाभिप्रायबद्धत्वं तेन सर्वत्र गम्यते ।
भवेद्भिन्नाशयानां हि कथमेकार्थमीलनम् ॥

काव्यसमस्यापूरणे का वार्तेति चेत् ।

तत्रापि प्रथमस्यैव कवेस्तद्वस्तुदर्शनात् ।
तदभिप्रायवेदी तु सो ऽन्यस्तमनुवर्तते ॥
अन्यथा ऽनन्वितं काव्यं स्याद्विश्ववसुकाव्यवत् ।
अन्वितत्वे तु सा नूनमाद्यस्यैव कवेर्मतिः ॥
इहाप्येकाशयाभिन्नद्वितीयेश्वरकल्पने ।
एकाभिप्रायतैव स्यात्किं स्यात्तत्कल्पने फलम् ॥

तस्मादेक एव कर्ता सर्वशाखानां काठकादिव्यपदेशस्तु प्रकृष्टाध्ययननिबन्धनो भविष्यतीति भवद्भिरप्युक्तम् । अपि च यथा तरोर्विचित्राः शाखा भवन्ति न च कृत्स्नं पुष्पफलपत्रमेकस्यां शाखायां सन्निहितं भवति किं तु कस्यां चि त्कस्यां चित् । एवं वेदस्यापि शाखाः पृथगङ्गकर्मोपदेशिन्यो विचित्राश्च ।

तासां च वृक्षशाखानामेकस्माज्जन्म बीजतः ।
तथैव सर्वशाखानामेकस्मात्पुरुषोत्तमात् ॥

कर्ता य एव जगतामखिलात्मवृत्तिकर्मप्रपञ्चपरिपाकविचित्रताज्ञः ।
विश्वात्मना तदुपदेशपराः प्रणीतास्तेनैव वेदरचना इति युक्तमेतत् ॥

आप्तं तमेव भगवन्तमनादिमीश–
माश्रित्य विश्वसिति वेदवचःसु लोकः ।
तेषामकर्तृकतया न हि कश्चिदेवं
विस्रम्भमेति मतिमानिति वर्णितं प्राक् ॥

एवं च पदवाक्यरचनादौ तावद्वेदेषु पुरुषापेक्षित्वमुपपादितम् । यदपि संबन्धकरणे पुरुषानपेक्षत्वमुच्यते चित्रभानोरिव दहनशक्तिः शब्दस्य नैसर्गिकी वाचकशक्तिः व्युत्पत्तिस्तु वृद्धेभ्य एव व्यवहरमाणेभ्य उपलभ्यते इति किमत्र पुरुषः करिष्यतीति तदप्यघटमानम् । पुरुषपरिघटितसमयसंबन्धव्यतिरेकेण शब्दादर्थप्रत्ययानुत्पत्तेः । ननु नैव शब्दस्यार्थेन संबन्धः कश्चिदस्ति कस्येदं पुरुषसापेक्षत्वं तन्निरपेक्षत्वं वा चिन्त्यते । न हि शब्दार्थयोः कुण्डबदरयोरिव संयोगस्वभावः तन्तुपटयोरिव समवायात्मा वा

संबन्धः प्रत्यक्षमुपलभ्यते। तन्मूलत्वाच्च संबन्धान्तराण्यपि न सन्ति। तदुक्तं मुखे शब्दमुपलभामहे भूमावर्थमिति। नाप्यनुमीयते शब्दस्यार्थेन संबन्धः क्षुरमोदकशब्दोच्चारणे मुखस्य पाटनपूरणानुपलम्भात्। न च शब्ददेशे ऽर्थः सम्भवति न चार्थदेशे शब्दः स्थानकरणप्रयत्नानां तद्धेतूनां घटाद्यर्थदेशेनुपलम्भात्। व्यापकत्वं तु शब्दस्य प्रतिषिद्धमेव। उच्यते। न संश्लेषलक्षणः शब्दार्थसंबन्धो ऽस्माभिरभ्युपगम्यते। तत् किं कार्यकारणनिमित्तनैमित्तिकाश्रयाश्रयिभावादयः शब्दस्यार्थेन संबन्धाः। एते ऽपि नतराम्। न तर्हि तस्य कश्चिदर्थेन संबन्धः। न नास्ति शब्दस्यार्थेन संबन्धः प्रत्ययनियमहेतुत्वाद् धूमादिवत्। तत् किं शब्दार्थयोरविनाभावः संबन्धः सो ऽपि नास्ति। एवं हि शब्दो ऽनुमानमेव स्यात्। कस्तर्हि समय इति ब्रूमः। को ऽयं समयो नाम। अभिधानाभिधेयनियमनियोगः समय उच्यते। यद्येवं किमनाशङ्कनीयसंश्लेषपरिचोदनेन तद्दूषणेन च। उच्यते। शब्दार्थाभेदवादिनां हि वैयाकरणानामेष संश्लेष उपपत्तिमान् समयो ऽप्ययमनुपपन्न एव। स हि पुरुषकृतः सङ्केतो न च पुरुषेच्छया वस्तुनियमो ऽवकल्पते तदिच्छाया अव्याहतप्रसरत्वात्। अर्थो ऽपि किमिति वाचको न भवति। न चैवमस्ति न हि दहनमनिच्छन्नपि पुरुषो धूमान्न तं प्रत्येति जलं वा तत इच्छन्नपि प्रतिपद्यते। तत्र यथा धूमाग्न्योर्नैसर्गिक एवाविनाभावो नाम संबन्धः ज्ञप्तये तु भूयोदर्शनादि निमित्तमाश्रीयते एवं शब्दार्थयोस्सांसिद्धिक एव शक्त्यात्मा संबन्धः तद्व्युत्पत्तये तु वृद्धव्यवहारप्रसिद्धिसमाश्रयणम्। स्वाभाविके संबन्धे सति दीपादिवत् किं तद्व्युत्पत्त्यपेक्षणेनेति चेद् न शब्दस्य ज्ञापकत्वात्। ज्ञापकस्य धूमादेरेतद्रूपं यत्संबन्धग्रहणापेक्षं स्वज्ञाप्यज्ञापकत्वम्। तद्योग्यतादयस्तु प्रत्यक्षसामग्र्यन्तर्गतत्वान्न व्युत्पत्त्यपेक्षा भवन्ति। शक्तिस्तु नैसर्गिकी यथा रूपप्रकाशिनी दीपादेस्तथा शब्दस्यार्थप्रतिपादने। तस्मान् न समयमात्रादर्थप्रतिपत्तिः। अपि चाभिधानाभिधेयनियमनियोगरूपः समयो ज्ञानमेव न ततो ऽर्थान्तरं ज्ञानं चात्मनि वर्तते न च शब्दार्थयोरिति न तयोः संबन्धः स्यात्। किं च समयः क्रियमाणः प्रत्युच्चारणं वा क्रियते प्रतिपुरुषं सर्गादौ वा सकृदीश्वरेणेति। प्रत्युच्चारणं प्राक्तन एव क्रियते नूतनो वा।

नवस्य तावत्क्रियमाणस्य कथमर्थप्रत्यायनसामर्थ्यमवगम्यते तदवगतौ वा किं तत्करणेन। पूर्वकृतस्य तदा कृतत्वादेव पुनः करणमनुपपन्नम्। एकस्य वस्तुनो ह्यसकृदावर्त्तते नोत्पत्तिः। प्रतिपुरुषमपि संबन्धो भिन्नो ऽभिन्नो वा क्रियते। भेदपक्षे कथमेकार्थसज्ञानं गोशब्दस्य सास्नादिमानर्थः केसरादिमानश्वशब्दस्येति। अभेदे ऽपि तथैव कृतस्य करणायोगात् ज्ञानमेव संबन्धस्य न करणम्। सर्गादावपि सकृत्संबन्धकरणमयुक्तं तथाविधकालासम्भवादेव न हि शब्दार्थव्यवहाररहितः कश्चित्काल उपपद्यते। तस्मान्नित्यस्यैव संबन्धस्य लोकतो व्युत्पत्तिः न पुनः करणम्। व्युत्पत्तिपक्षं च न करणपक्षाभिहिता दोषाः स्पृशन्ति प्रत्यक्षसिद्धत्वात्। प्रत्यक्षं हीदमुपलभ्यते वृद्धानां हि स्वार्थे व्यवहरमाणानामुपशृण्वन्तो बालास्ततस्ततः शब्दात्तं तमर्थं प्रतियन्ति ते ऽपि वृद्धा यदा बाला आसंस्तदा ऽन्येभ्यो वृद्धेभ्यस्तथैव प्रतिपन्नवन्तस्ते ऽप्यन्येभ्य इति नास्त्यादिसंसारस्येति। अपि च समयमाचक्षाणः शक्तिशून्यः शब्दः कथमक्षिनिकोचहस्तसञ्ज्ञादिभ्यो भिद्येत। स हि तदानीं कशाङ्कुशप्रतोदाभिघातस्थानीय एव भवेत्तथा च शब्दादर्थं प्रतिपद्यामहे इति लौकिको व्यपदेशो बाध्येत। समयादर्थं प्रतिपद्यामहे इति स्यात्। समयपक्षे च यदृच्छाशब्दतुल्यत्वं सर्वशब्दानां प्राप्नोति तेन गवाश्वादीनां शब्दानां नियतविषयत्वं न स्यात्। यत्पुनरुच्यते जातिविशेषे चानियमात्समयरूपः संबन्ध इति। जातिशब्देनाच देशो विवक्षितः। किल क्व चिद्देशविशेषे कश्चिच्छब्दो देशान्तरप्राप्तप्रसिद्धमर्थमुत्सृज्य ततो ऽर्थान्तरे वर्तते। यथा चोरशब्दस्तस्करवचन ओदने दाक्षिणात्यैः प्रयुज्यते। एतच्च समयपक्षे युज्यते। नित्ये तु संबन्धे कथं तदर्थव्यभिचार इति। तदप्ययुक्तम्। सर्वशब्दानां सर्वार्थप्रत्यायनशक्तियुक्तत्वात् क्व चिद्देशे केन चिदर्थेन व्यवहारः। अत एव चानवगतसंबन्धे श्रुते सति सन्देहो भवति कमर्थं प्रत्याययितुमनेनायं शब्दः प्रयुक्तः स्यादिति। असत्यां हि शक्तौ अकृतसमये निरवलम्बना प्रत्यायकत्वाशङ्केति। अथ वा ऽऽर्यदेशप्रसिद्ध एव शब्दानामर्थः इतरस्तु म्लेच्छजनसम्मतो नादरणीय एव। तस्मात्समयपक्षस्यातिदौर्बल्यादकृत्रिम एव शब्दार्थयोः संबन्ध इति न तत्र पुरुषस्य प्रभविष्णुता। अत्रोच्यते न नित्यः संबन्ध उपपद्यते। शब्दवदर्थ-

यच्च तृतीयस्य तस्य प्रत्यक्षादिना प्रमाणेनाप्रतीयमानत्वात् । ननु शक्तिरूपः संबन्ध इत्युक्तं शक्तिश्च तदाश्रितेति कथं धर्म्यन्तरवत्पृथक्तया प्रतीयते । नैतत्साम्प्रतम् । स्वरूपसहकारिव्यतिरिक्तायाः शक्तेः सूक्ष्मायाः प्रागेव विस्तरतः प्रतिक्षिप्तत्वात् । न च शक्तिः प्रत्यक्षगम्या द्रव्यस्वरूपवदनुपलम्भात् । नानुमेया कार्याणामन्यथाऽपि घटमानत्वात् । कल्पयित्वा च शक्तिमपरिहार्यः समयः । समयमन्तरेणार्थप्रतिपत्तेरसिद्धेः । सिद्धे च समये तत एवार्थसिद्धेः किं नित्यसंबन्धाश्रयणेन । यदुक्तं समयस्य पुरुषेच्छाधीनत्वात्तस्याश्चाव्याहतप्रसरत्वाद्वाच्यवाचकव्यत्ययः स्यादिति तदयुक्तम् । शक्त्यभावे शब्दस्यैव वाचकत्वे योग्यत्वात् । का पुनः शक्त्यभावे योग्यता ऽस्येति चेद् यो ऽयं गत्वादिजातियोगः क्रमविशेषोपकृतः गत्वौत्वादिसामान्यसंबन्धो हि यस्य भवति स वाचकत्वे योग्य इति इतरस्तु वाच्यत्वे । यथा द्रव्यत्वाद्यविशेषे ऽपि वीरणत्वादिसामान्यवतां च पटनिष्पत्तौ न च तत्र शक्तिरस्तीत्युक्तम् । न च कारणे कार्यं सदिति सांख्यैरेव भवद्भिरिष्यते तस्यामसत्यामपि शक्तौ सामान्यविशेषसंबन्धस्य नियामकत्वान्न वाच्यवाचकयोर्व्यत्यय इति न शक्तिरूपः शब्दार्थयोः संबन्धः । न च तयोरविनाभावो धूमाग्न्योरिव संबन्धः । तत्र हि संबन्धः प्रतीयमान एव प्रतीयते धूमो ऽग्निं विना न भवतीति इह पुनरयमस्मात्प्रतीयते इति एतावदेव व्युत्पत्तिपर्यवसानम् । अत एवावगतिपूर्विकेऽवगतिरित्यनुमानाच्छब्दस्य भेद उक्तः । प्रकाशकत्वमपि शब्दस्य समयप्रसादोपनतमेव न स्वाभाविकम् । सांसिद्धिके हि तथात्वे भ्रमित्वादिप्रयुक्तादन्यतो वा यतः कुतश्चिदभिनवादपि दीपादिव शब्दादर्थप्रतीतिः स्यात् । यत्तु नैसर्गिके ऽपि प्रकाशकत्वे शब्दस्य धूमादेरिव ज्ञापकत्वात्संबन्धग्रहणसापेक्षत्वमुक्तं स एष विषम उपन्यासः । न हि धूमादेः प्रत्यायकत्वं स्वाभाविकम् अनलाविनाभावित्वं तु तस्य निजं बलं तत्र चागृहीते तस्मिन्प्रतीतिरेव न जायते इति युक्तं तद्ग्रहणं प्रतीत्यर्थम् । इह तु प्रतीतिशक्तिरेव स्वाभाविकी भवता ऽभ्युपगम्यते सा चेत्स्वाभाविकी किं व्युत्पत्त्यपेक्षणेनेति । यच्चोच्यते प्रत्यायक इति प्रत्ययं दृष्ट्वा ऽवगच्छामो न प्रथमश्रवणादिति यावत्कृत्वः श्रुतेनेयं संज्ञा ऽयं संज्ञीत्यवगम्यते तावत्कृत्वः श्रुतादर्थावगम इति सो ऽयं समयोपयोग एव कथितो भवति । संज्ञासंज्ञिस-

म्बन्धो हि समय एवोच्यते तदुपयोगमन्तरेण प्रत्यायकत्वानवगमान्न स्वाभाविकी शक्तिः। यत्त्वभ्यधायि समयस्य ज्ञानात्मकत्वादात्मनि वृत्तिः न शब्दार्थयोरित्येतदप्यचतुरस्रम्। तदाश्रयत्वाभावे ऽपि ज्ञानस्य तद्विषयत्वोपपत्तेः। यदप्यभाणि समयमाचरणे सृणिप्रतोदनोदननिर्विशेषे शब्दे शब्दादर्थं प्रतिपद्यामहे इति व्यपदेशो न स्यादिति तदपि न किं चित्। नैसर्गिकशक्तिपक्षे ऽपि शक्तेरर्थं प्रतिपद्यामहे न धूमादिति स्यात्। तदङ्गत्वादविनाभावादेर्न तथा व्यपदेश इति चेत् तदितरत्रापि समानम्।

धूमे हि व्याप्तिपूर्वत्वं शब्दे समयपूर्वता।
नानयोस्तदपेक्षायां करणत्वं विहन्यते॥

अपि च। लौकिको व्यपदेशः समयपक्षसाक्षितामिव भजते देवदत्तेनोक्तम् अमुतः शब्दादमुमर्थं प्रतिपद्यस्वेति एवं हि व्यपदिशति लोकः। तस्मात्समय एव। अतश्चैवं देशान्तरे संकेतवशेन तत एव शब्दादर्थान्तरप्रतिपत्तिः। नन्वचोक्तं सर्वशब्दाः सर्वार्थप्रत्यायनयुक्ता इति केन चिदर्थेन क्व चिद्व्यवहार इति तदेतदयुक्तम्। शक्तीनां भेदाभेदविकल्पानुपपत्तेः। न शब्दस्वरूपाद्भिन्नाः शक्तयः तथा ऽनवभासात्। अव्यतिरेके चैकस्माच्छब्दादनन्यत्वात्परस्परमव्यतिरेकस्तासां स्यात्। न च भिन्नकार्यानुमेया भिन्नाः शक्तयः कार्यभेदस्यान्यथा ऽप्युपपत्तेः। सर्वशक्तियोगे च सर्वार्थप्रत्ययप्रसङ्गः। समयोपयोगो नियामक इति चेत् स एवास्तु किं शक्तिभिः। यदप्यगादि शब्दश्रवणे सति सर्वार्थविषयसंदेहदर्शनात्सर्वत्र तस्य शक्तिः कल्प्यते इति तदप्यसारम्। न हि शक्तिकृतः संदेहः किं तु गत्वादिवर्णसामान्यनिबन्धनः तथा च गत्वादिजातिमतां वर्णानामर्थे वाचकत्वमवगतम्। अमी तज्जातियोगिनो वर्णाः कस्यार्थस्य वाचकाः स्युरिति भवति संदेहः। यत्पुनरवादि स एव शब्दस्यार्थो यत्रैनमार्याः प्रयुञ्जते न म्लेच्छजनप्रसिद्ध इति तदेतत्कथमिव शपथमन्तरेण प्रतिपद्येमहि। न हि म्लेच्छदेशे ऽपि तदर्थप्रत्ययो न जायते बाध्यते वा सन्दिग्धो वेति कथं न शब्दार्थः। आर्यप्रसिद्धिर्बाधिकेति चेद् आर्यप्रसिद्धेरपि म्लेच्छप्रसिद्धिः कथं न बाधिका। अक्षादिवच्च विकल्पमानार्थोपपत्तेः व्यवस्थितविषय एव विकल्पो भविष्यति। पिकनेमता-

मरसादिशब्दनां च भवद्भिः म्लेच्छप्रयोगादर्थनिश्चय आश्रित एव । अवेष्ट्यधिकरणे* च राज्यशब्दमान्ध्रप्रसिद्धे ऽर्थे वर्णितवन्तो भवन्त इत्यलमवान्तरचिन्तनेन । तस्मात्समय एव संबन्ध इति युक्तम् । तदुक्तं जातिविशेषे चानियमादिति । अथ यदुक्तं समयः प्रत्युच्चारणं प्रतिपुरुषं च तत्कारणम् अनभ्युपगतमेव दूषितम् । सर्गादौ सकृदेव समयकरणमिति नः पक्षः । अत एव न सर्वशब्दानां यदृच्छातुल्यत्वम् । केषां चिदेव शब्दानामस्मदादिभिरद्यत्वे संकेतकरणात्तएव यदृच्छाशब्दा उच्यन्ते । सर्गादिश्च समर्थित एव ईश्वरसिद्धावप्यविकल्पमनुमानमुपन्यस्तम् । एष एव चावयोर्विशेषो यद्देष शब्दार्थसंबन्धव्यवहारस्तवानादिर्मम तु जगत्सर्गात्प्रभृति प्रवृत्त इति । अद्यत्वे तु शब्दार्थसंबन्धव्युत्पत्तौ तुल्य एवावयोः पन्थाः । तत्रापि त्वयं विशेषो यत्तव शक्तिपर्यन्ता व्युत्पत्तिर्मम तु तद्वर्जमिति । तथा चेयमियती व्युत्पत्तिः लोके दृश्यते यदयमस्य वाच्यो ऽयमस्य वाचक इति न पुनः शक्तिपर्यन्ता व्युत्पत्तिरस्ति । तथा हि यत्र शृङ्गग्राहिकया शब्दमर्थं च निर्दिश्य संबन्धः क्रियते तत्रेयन्तमेवैनं क्रियमाणं पश्यामः । अयमस्य वाच्यो ऽयमस्य वाचक इति । यत्रापि च वृद्धेभ्यो व्यवहरमाणेभ्यो व्युत्पद्यते तत्रापीयदेवासौ जानाति अयमर्थः अमुतः शब्दादनेन प्रतिपन्न इति न त्वन्यास्य का चिच्छक्तिरस्तीति । इयत्यैव च व्युत्पत्त्या शब्दादर्थप्रत्ययोपपत्तेरस्याश्चापरिहार्यत्वादधिककल्पनाबीजाभावाच्च न नित्यः शब्दार्थसंबन्धः । अत एव च संबन्धस्त्रिप्रमाणक इति यत्त्वयोच्यते तदस्माभिर्न मृष्यते । शब्दवृद्धाभिधेयांश्च प्रत्यक्षेणात्र पश्यतीति सत्यं श्रोतुश्च प्रतिपन्नत्वमनुमानेन चेष्टया इत्येतदपि सत्यम् । अन्यथाऽनुपपत्त्या तु वेत्ति शक्तिं द्वयात्मिकामित्येतत्तु न सत्यम् । अन्यथा ऽप्युपपत्तेरित्युक्तत्वात् । तस्माद् द्विप्रमाणकः संबन्धनिश्चयो न त्रिप्रमाणकः । तदेवं शब्दस्य नैसर्गिकशक्त्यात्मकसंबन्धाभावादीश्वरविरचितसमयनिबन्धनः शब्दार्थव्यवहारो नानादिः । नन्वीश्वरो ऽपि संबन्धं कुर्वन्नवश्यं केन चिच्छब्देन करोति तस्य केन कृतः संबन्धः । शब्दान्तरेण चेत्तस्यापि केन कृतस्तस्यापि केनेति न कश्चिदवधिस्तस्मादवश्यमनेन संबन्धं कुर्वता वृद्धव्यवहारसिद्धाः के चिदकृतसंबन्धा एव शब्दा अभ्युप-

* शाबरभाष्ये अ. २ पा. ३ सू. ३

गन्तव्या अस्ति चेद्व्यवहारसिद्धिः किमीश्वरेण किं वा तत्कृतेन समयेनै-त्यनाद्यपक्ष एव श्रेयान् । उच्यते ।

अस्त्यमायुष्मता ज्ञातं विषयस्तु न लक्षितः ।
अस्मदादिषु दोषो ऽयमीश्वरे तु न युज्यते ॥
नानाकर्मफलस्थानमिच्छयैवेदृशं जगत् ।
स्रष्टुं प्रभवतस्तस्य कौशलं को विकल्पयेत् ॥

इच्छामात्रेण पृथिव्यादेरियतः कार्यस्य करणमस्मदादीनां यन्मनो-रथपदवीमपि नाधिरोहति तदपि यतः संपद्यते तस्य कियानयं प्रयासः । तदत्रेश्वरसद्भावे परं विप्रतिपत्तयः । तस्मिंस्तु सिद्धे क एवं विकल्पानामवसरः । उक्तं च तत्सिद्धौ निरपवादमनुमानम् । वयं तु न कर्तार एव संबन्धस्य यत एवमनुयुञ्ज्येमहि ।

अङ्गुल्यग्रेण निर्दिश्य कं चिदर्थं पुरः स्थितम् ।
व्युत्पादयन्तो दृश्यन्ते बालानस्मद्विधा अपि ॥

तस्मादीश्वरविरचितसंबन्धाधिगमोपायभूतवृद्धव्यवहारलब्धतद्व्युत्प-त्तिसापेक्षः शब्दो ऽर्थमवगमयतीति सिद्धम् । न च नित्यसंबन्धाभावे ऽपि शब्दस्यार्थास्पर्शित्वं समयबलेनार्थप्रत्ययस्याबाधितस्य सिद्धेरित्युक्तत्वाद् इत्यलं विस्तरेण ।

तस्मात्पदे च वाक्ये च संबन्धे च स्वतन्त्रता ।
पुरुषस्योपपन्नेति वेदानां तत्प्रणीतता ॥

तस्मादाप्तोक्तत्वादेव वेदाः प्रमाणं न नित्यत्वात् । नन्वाप्तोक्तत्वस्य हेतोः पक्षधर्मत्वं कथमवगम्यते न प्रत्यक्षेण क्षोणीधरधर्मत्वमिव धूमस्य वेदानामाप्तप्रणीतत्वमवगम्यते श्रवणयुगलकरणलब्धजन्मनि प्रत्यये वेदा-ख्यस्य शब्दराशेरेव प्रतिभासात् । न चोदात्तादिवद्वर्णधर्मत्वेनाप्तोक्तत्वं गृह्यते । नाप्यनुमानमस्मिन्नर्थे सम्भवति लिङ्गाभावात् । प्रामाण्ये हि वेदस्याप्तोक्तत्वं लिङ्गम् आप्तोक्तत्वानुमितौ तु न लिङ्गान्तरमुपलभामहे इति कुतस्त्यः पक्षध-र्मत्वनिश्चयः । उच्यते । अलं सरस्वतीक्षोदेन उक्त एव पक्षधर्मत्वनिश्चयो-पायः । तथा हि ।

शब्दस्य साधितं तावदनित्यत्वं सविस्तरम् ।
रचनाः कर्तृमत्यश्च रचनात्वादिति स्थितम् ॥
कर्ता सर्वस्य सर्वज्ञः पुरुषो ऽस्तीति साधितम् ।
कार्येणानुगुणं कल्प्यं निमित्तमिति च स्थितम् ॥
प्रत्यक्षादिविसंवादो वेदे परिहरिष्यते ।
व्याघातपौनरुक्त्यादिदोषश्च वचनान्तरे ॥
विध्यर्थवादमन्त्राणामुपयोगश्च वक्ष्यते ।
न मात्रामात्रमप्यस्ति वेदे किं चिदपार्थकम् ॥
शब्दब्रह्मविवर्तादिकल्पनाश्च पुरोदिताः ।
सर्वाः परिहरिष्यन्ते कार्यत्वस्य विरोधिकाः ॥

इत्थं च स्थिते किमन्यदवशिष्टं वेदेष्वाप्तोक्ततानिश्चयस्य । सो ऽयं सकलशास्त्रार्थस्थितौ सत्यां पक्षधर्मत्वनिश्चयो हेतोराप्तोक्तत्वस्य गीयते । यत्तु प्रत्यक्षमनुमानं वा तन्निश्चयनिमित्तमिति विकल्पितं तत्र प्रत्यक्षमास्ताम् । अनुमानानि तु यानि रचनात्वादीन्युक्तानि यानि च परदर्शनद्वेषि वक्ष्यन्ते तानि सर्वाण्याप्तोक्ततायाः पक्षधर्मतासिद्ध्युपयिकानीत्यलं विस्तरेण । व्याप्तिः पुनरस्य हेतोरायुर्वेदादिवाक्येषु निश्चीयते पिप्पलीपटोलमूलादेरप्यौषधस्येत्थमुपयोगादिदमभिमतमासाद्यते अस्य च क्षीरचुक्रादिविरोध्यशनस्य परिहारादिदमनिष्टमुपशाम्यतीत्यादिष्वायुर्वेदशास्त्रेषु प्रत्यक्षेण तस्यार्थस्य तथा निश्चयादर्थाविसंवादित्वं नाम प्रामाण्यं प्रतिपन्नं तच्चेदमाप्तवादप्रयुक्तम् । यतो यत्राप्तवादत्वं तत्र प्रामाण्यमिति व्याप्तिर्गृह्यते । तथा मन्त्राणां प्रयोगे वृश्चिकभुजगदष्टस्य भक्षितविषस्य वा निर्विषत्वम् अपस्मारपिशाचरूपिकागृहीतस्य तदुन्मोचनम् अतिरभसोज्जिहानेषु दुष्टमेघेषु सस्यरक्षणमित्येवमुपलब्धम् । अतस्तेषां विषभूताशनिशमनकुशलानामाप्ता उपदेष्टार इति तत्रापि तथैव व्याप्तिनिश्चयः । नन्वायुर्वेदादौ प्रामाण्यं प्रत्यक्षादिसंवादात्प्रतिपन्नं नाप्तप्रामाण्यात् । अतः कथमाप्तोक्तत्वस्य तत्र व्याप्तिग्रहणम् । नैतदेवम् । प्रत्यक्षादिसंवादात्तन्निश्चीयतां नाम प्रामाण्यम् उत्थितं तु तदाप्तोक्तत्वात् । प्रत्यक्षादावप्यर्थक्रियाज्ञानसंवादात्प्रामाण्यस्य ज्ञप्तिरुत्पत्तिस्तु गुणवत्कारककृतेत्युक्तम् । नद्यादिवाक्यानि च विप्रलम्भकपुरुषभाषितानि विसं-

वदन्ति लोके दृश्यन्ते। तेनाप्तप्रणीतत्वमेव तेषां प्रामाण्यकारणं कारणशुद्धि-मन्तरेण सम्यक्प्रत्ययानुत्पादात्। निश्चयोपायस्तु प्रत्यक्षं भवतु न तु तत्कृ-तमेव प्रामाण्यम्। अतो युक्तमाप्तोक्ततया आयुर्वेदादौ व्याप्तिग्रहणम्। नन्वे-वमपि न युक्तम् आप्तोक्तत्वस्य तत्र परिच्छेत्तुमशक्यत्वात्। अन्वयव्यतिरेकमू-लमेवायुर्वेदवाक्यानां प्रामाण्यं नाप्तकृतम्। अन्वयव्यतिरेकौ च यावत्येव दृश्येते तावत्येवार्थे प्रामाण्यं यथा हरीतक्यादिवाक्यार्थे। यत्र तु तयोरदर्शनं तत्रा-प्रामाण्यम् यथा सोमराज्युपयोगे समाः सहस्रं जीव्यते इति। आप्ते तु कल्प्य-माने ऽर्धजरतीयं स्यात्। अर्धे तस्याप्तत्वमर्धे च कथमनाप्तत्वमिति। तदिदम-नुपपन्नम्। अन्वयव्यतिरेकयोर्ग्रहीतुमशक्यत्वात्। तौ हि स्वात्मनि वा ग्रहीतुं शक्येते व्यक्त्यन्तरे वा। व्यक्त्यन्तरे ऽपि सर्वत्र क्व चिदेव वा व्यक्तिविशेषे सर्वथा संकटो ऽयं पन्थाः। व्याधीनां तन्निदानानां तदुपचयानां तदुपश-मोपायानामौषधानां तत्संयोगवियोगविशेषाणां तत्परिमाणानां तद्रसवीर्यविपा-कानां देशकालपुरुषदशाभेदेन शक्तिभेदस्यैकेन जन्मना ग्रहीतुमशक्यत्वात्। जन्मान्तरानुभूतानां च भावानामस्मरणात्।

जनो ऽनन्तस्तावन्निरवधिरिह व्याधिनिवहो
न संख्यातुं शक्या बहुगुणरसद्रव्यगतयः।
विचित्राः संयोगाः परिणतिरपूर्वेति च कुतः
चिकित्सायाः पारं तरति युगलक्षैरपि नरः॥

यदेव द्रव्यमेकस्य धातोर्भवति शान्तये।
योगान्तरात्तदेवास्य पुनः कोपाय कल्पते॥

या द्रव्यशक्तिरेकत्र पुंसि नासौ नरान्तरे।
हरीतक्या ऽपि नोद्भूतवातकुष्ठे विरेच्यते॥

शरद्युद्रिक्तपित्तस्य ज्वराय दधि कल्पते।
तदेव भुक्तं वर्षासु ज्वरं हन्ति दशान्तरे॥

न चोपलक्षणं किं चिदस्ति तच्छक्तिवेदने।
येनैकत्र गृहीता ऽसौ सर्वत्रावगता भवेत्॥

यो वा ज्ञातुं प्रभवति पुरुषः तत्सामर्थ्यं निरवधिविषयम्।
स्यात्सर्वज्ञः स इति न विमतिस्तस्मिन्कार्या स्ववचनकथितैः॥

अथोच्यते अनादिरेवैषा चिकित्सकस्मृतिः व्याकरणादिस्मृतिवत् । संक्षेपविस्तरविवक्षयैव चरकादयः कर्तारः न तु ते सर्वदर्शिनः । न च स्मृतावन्धपरम्परादोषस्समूलत्वात् । यथा व्याकरणस्मृतेः शिष्टप्रयोगो मूलमेवमिहान्वयव्यतिरेकौ शिष्टविरोधे सति यथा मूलविरोधिनी पाणिन्यादिस्मृतिरप्रमाणं तथा चाहुरिह न भवत्यनभिधानादिति एवं वैद्यस्मृतिरप्यन्वयव्यतिरेकविरुद्धा न प्रमाणमिति । तदेतदयुक्तम् । अन्वयतिरेकयोर्यथोक्तनयेन परिच्छेदासम्भवेन तन्मूलत्वानुपपत्तेः । यदि ह्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामशेषद्रव्यशक्तीर्निश्चित्य चरकादिभिर्विरचितं शास्त्रमितीदृशमन्वयव्यतिरेकित्वमुच्यते तदपाकृतम् । अद्यत्वे यावन्तावन्वयव्यतिरेकौ वयमुपलब्धुं शक्नुमः तावद्भ्यां ताभ्यामेकदेशसंवादात्प्रामाण्यकल्पनात् तत्र प्रवर्तनं न तु तौ तावन्तौ शास्त्रस्य मूलं भवितुमर्हतः सर्वैरस्मदादिभिस्तादृशशास्त्रप्रणयनप्रसङ्गात् । अनादित्वमपि शास्त्राणां वेदवदनुपपन्नम् । चरकादिकर्तृस्मृतेः कालिदासादिस्मृतिवदविगीतत्वात् । न च चिकित्सास्मरणप्रबन्ध एवमनादिः तथात्वेऽन्धपरम्पराकारणानवधारणात् । न च तदुक्तं तन्मूलं भवितुमर्हति व्युदस्तत्वात् । तस्मात्सर्वज्ञप्रणीत एवायुर्वेदः । ननु अविदुषामुपदेशो नावकल्पते इति विद्वांसः चरकादयः कल्प्यन्तां ते तु प्रत्यक्षेणैव सर्वं विदितवन्त इत्यत्र किं मानम् । उच्यते । अन्वयव्यतिरेकयोर्न्निरासान्नानुमानस्यैष विषयः । वेदमूलत्वमपि मन्वादिस्मृतिवदयुक्तं कल्पयितुं कर्तृसामान्यासम्भवादिति वर्णयिष्यामः । पुरुषान्तरोपदेशपूर्वकत्वे चरकेणैव किमपराद्धम् । उपमानमनाशङ्कनीयमेवास्मिन्नर्थे । अर्थापत्तिस्तु न प्रमाणान्तरम् । अप्रामाण्यं तु नास्ति बहुकृत्वः संवाददर्शनात् । अतः परिशेषात्प्रत्यक्षीकृतदेशकालपुरुषदशाभेदानुसारिसमस्तव्यस्तपदार्थसार्थशक्तिनिश्चयाश्चरकादय इति युक्तं कल्पयितुम् । यद्येवं कथं तर्हि सोमराज्यादिवाक्येषु व्यभिचारः व्यभिचारे चार्धजरतीयमित्युक्तम् । नैष दोषः । कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यादेषु व्यभिचारो भविष्यति । वैदिकेषु च कर्मसु मीमांसकस्य समानो दोषः ।

कारीर्यादौ का ते वार्ता यस्यां न स्यादिष्टौ वृष्टिः ।
वैगुण्यं चेत्कर्त्रादीनामत्राप्येवं शक्यं वक्तुम् ॥

यदि विधुरमभुक्तं कर्म शास्त्रीयमन्यत्
फलविघटनहेतुः कल्प्यते सो ऽपि तुल्यः ।
क्व चिदथ फलसंपद् दृश्यते तत्प्रयोगे
तदिह दृढशरीराः सन्ति दीर्घायुषश्च ॥
आयुर्वेदश्च तस्मादाप्तकृतो नान्यमूल इति सिद्धम् ।
एवंफलवेदादौ प्रकाशमाप्तप्रणीतत्वम् ॥

तस्मादाप्तोक्तत्वस्य सिद्धमायुर्वेदादौ व्याप्तिग्रहणम् । व्याप्तिप्रदर्शनायैव सूत्रकृता स द्विविधो दृष्टादृष्टार्थत्वादि*त्युक्तम् । दृष्टार्थशब्दे गृहीताविनाभावमाप्तोक्तत्वम् अदृष्टार्थे ऽपि प्रामाण्यं साधयतीति । अत एवोक्तम् । मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यादिति† ।

नन्वत्रापि न वैद्यकं विरचयन्दृष्टो मुनिः सर्ववि-
त्तद्व्याप्तिग्रहणं जने यदि वृथा ऽऽयुर्वेदसङ्कीर्तनम् ।
सत्यं किं तु दृढा तथा ऽपि चरकाद्याप्तस्मृतिर्वैद्यके
नासौ चार्यनिबन्धनेति कथिता तस्येह दृष्टान्तता ॥
इत्यायुर्वेदवाक्यप्रभृतिषु भवति व्याप्तिराप्तोक्ततायाः
पूर्वोक्तेन क्रमेण स्फुटमकथि तथा पक्षधर्मत्वमस्याः ।
न प्रत्यक्षागमाभ्यामपहृतविषया नानुमानान्तरेण
व्याधूता वेति सैषा भजति गमकतां पञ्चरूपोपपत्तेः ॥
अनपेक्षतया न वेदवाचां घटते निष्प्रतिमः प्रमाणभावः ।
क्व गिरामयथार्थतानिवृत्तिः पुरुषप्रत्ययमन्तरेण दृष्टा ॥
तत्प्रत्ययाद्बहुतरद्रविणव्ययादिसाध्येषु कर्मसु तपःसु च वैदिकेषु ।
युक्तं प्रवर्तनमबाधनकेन नैव तत्सिद्धिरित्यलमसम्मत एष मार्गः ॥

तस्मादाप्तोक्तत्वादेव वेदाः प्रमाणमिति सिद्धम् । अन्ये त्वन्यथा वेदप्रामाण्यं वर्णयन्ति । तस्य हि प्रामाण्ये ऽभ्युपगतपरलोको ऽनभ्युपगतपरलोको वा परो विप्रतिपद्यते । तत्रानभ्युपगतपरलोकं प्रति तावदात्मनित्यतादिन्यायपूर्वकं परलोकसमर्थनमेव विधेयम् । परलोकवादिनां तु मते यदे-

* गौतमसूत्रम् अ॰ १ आ॰ १ सू॰ ८ । † गौतमसूत्रम् अ॰ २ आ॰ २ सू॰ ६७ ।

तत्सुखिदुःख्यादिभेदेन जगतो वैचित्र्यं दृश्यते तदवश्यं कर्मवैचित्र्यनिबन्धनमेव। कर्माणि ह्यननुष्ठितानि नात्मानं लभन्ते। अलब्धात्मनां च नभःकुसुमनिभानां कुतो विचित्रसुखदुःखादिफलसाधनत्वम्। तस्मादनुष्ठानमेषामेषितव्यम्। अनुष्ठानं च नाविदितस्वरूपाणां कर्मणामुपपन्नम् अजानन्पुरुषस्तपस्वी किमनुतिष्ठेत्। तदवश्यं ज्ञात्वा ऽनुष्ठेयानि कर्माणि तदिदानीं तेषां परिज्ञाने को ऽभ्युपायः। न प्रत्यक्षमस्मदादीनां स्वर्गाद्यदृष्टपुरुषार्थसाधनानि कर्माणि दर्शयितुं प्रभवति। नाप्यनुमानम् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तृप्तिभोजनयोरिव स्वर्गयागयोः साध्यसाधनसम्बन्धानवधारणात्। जगद्वैचित्र्यान्यथाऽनुपपत्त्या तु विचित्रं कारणमात्रमनुमीयते न च तावता ऽनुष्ठानसिद्धिः। उक्तं च।

अधर्मे धर्मरूपे वा ऽप्यविभक्ते फलं प्रति।
किमप्यस्तीति विज्ञानं नराणां क्वोपयुज्यते इति॥

उपमानं त्वत्र शङ्क्यमानमपि न शोभते। नापि परस्परमुपदिशन्तो लौकिकाः कर्माणि परलोकफलानि जानीयुरिति वक्तुं युक्तम्। अज्ञात्वा उपपादयतामाप्तत्वायोगात्। ज्ञानं तु लौकिकानां दुर्घटं प्रमाणाभावाद् इत्युक्तत्वात्। एवमेव हि पुरुषोपदेशपरम्पराकल्पनायामन्धपरम्परान्यायः स्यात्। तस्मादवश्यमभ्युपगतपरलोकैः परलोकफलानि कर्माणि कुर्वद्भिः शास्त्रात्कर्मावबोधो ऽभ्युपगन्तव्यः। शास्त्रं च वेदा एवेति सिद्धं तत्प्रामाण्यम्। ननु लोकप्रसिद्धित एव धर्माधर्मसाधनानि कर्माणि ज्ञास्यन्ते किं शास्त्रेण। उपकारापकारौ हि धर्माधर्मयोर्लक्षणमिति प्रसिद्धमेवैतत्। तथा ऽऽह व्यासः।

इदं पुण्यमिदं पापमित्येतस्मिन् पदद्वये।
आचण्डालं मनुष्याणामल्पं शास्त्रप्रयोजनमिति॥

नैतद्युक्तं लोकप्रसिद्धेर्निर्मूलायाः प्रमाणत्वानुपपत्तेः। लोकप्रसिद्धिर्नाम लौकिकानामविच्छिन्ना स्मृतिः। स्मृतिश्च प्रभवन्ती प्रमाणान्तरमूला भवति न स्वतन्त्रेत्यवश्यमस्या मूलमन्वेषणीयम्। तच्च प्रत्यक्षादि नोपपद्यते इति नूनं शास्त्रमूलैव लोकप्रसिद्धिः। विरुद्धानेकप्रकारत्वाच्च लोकप्रसिद्धेर्न तस्यां स्वतन्त्रायां समाश्वसिति लोकः। न चोपकारकमात्रलक्षणावेव धर्माधर्मौ वक्तुं युज्येते जपशीधुपानादौ तदभावात्। गुरुदारगमनादौ च विपर्ययादि-

त्यवश्यं शास्त्रशरणावेव तावेषितव्यौ । अपि चेदमिष्टिमन्त्रादिकमेवंफलम् अयमस्मिन्नधिकृत इति इयमितिकर्तव्यता एष देशः इमे ऋत्विजः इत्यादि किं लोकप्रसिद्धेरधिगन्तुं शक्यते । तस्मादवश्यं शास्त्राधीन एव विशिष्टकर्मावबोध एषितव्यः । शास्त्रं च वेद एवेत्युक्तम् । अतस्तस्य निर्विवादसिद्धमेव प्रामाण्यमिति । एवं तु वर्ण्यमाने संसारानादित्वं तावदुक्तं स्यात् । वेदस्यानादित्वं कर्मज्ञानानादित्वात् । ततश्च मीमांसकवर्त्मनैव प्रमाणता सिद्ध्यति नाप्तवादात् । तस्माद्यथोदाहृत एव मार्गः प्रमाणतायामनुवर्तनीयः । अथ वा ।

वयमपि न विशिंष्मो ऽनादिसंसारपक्षं
युगपदखिलसर्गध्वंसवादे तु भेदः ।
अकृषि च रचनानां कार्यता तेन सर्गा-
त्प्रभृति भगवतेदं वेदशास्त्रं प्रणीतम् ॥

अनादिरेवेश्वरकर्तृको ऽपि सदैव सर्गप्रलयप्रबन्धः ।
सर्गान्तरेष्वेव च कर्मबोधो वेदान्तरेभ्यो ऽपि जनस्य सिध्येत् ॥
अन्यत्वे किं प्रमाणं ननु तव सुमते किं तदैक्यप्रमाणं
ध्वस्तं तावत्समस्तं भुवनमिति तदा वेदनाशो ऽप्यवश्यम् ।
एकस्त्वीशो ऽवशिष्टः स च रचयति वा प्राक्तनं संस्मरेद्वा
वेदे स्वातन्त्र्यमस्मान्नियतमुभयथा ऽप्यस्ति चन्द्रार्धमौलेः ॥

एकस्य तस्य मनसि प्रतिभासमानो
वेदस्तदा हि कृतकान्न विशिष्यते ऽसौ ।
प्रत्यक्षसर्वविषयस्य तु नेश्वरस्य
युक्ता स्मृतिः करणमेव ततो ऽनवद्यम् ॥
तेनाप्तनिर्मिततयैव निरत्ययार्थ-
संप्रत्ययोपजननाय जनस्य वेदे ।
शास्त्रं सुविस्तरमपास्तकुतर्कमूल-
मोहप्रपञ्चमकरोन्मुनिरक्षपादः ॥

अत्र कश्चिदाह । युक्तमितरेतरव्यतिषक्तार्थोपदेशित्वेनैककर्तृकत्वानुमानद्वारकं त्रिवेद्याः प्रामाण्यम् । अथर्ववेदस्य तु त्रय्याम्नातधर्मोपयोगानु-

पलब्धेस्त्रयीबाह्यत्वेन तत्समानयोगक्षेमत्वम् । अनपेक्षत्वलक्षणप्रामाण्यपक्षे ऽपि विच्छिन्नशाखान्तरोपदिष्टविशिष्टज्योतिष्टोमाद्यनेककर्मानुप्रविष्टहोत्राध्वर्यवादिव्यापारव्यतिषङ्गदर्शनात्तदर्था त्रय्येव यथा प्रमाणभावभागिनी भवितुमर्हति न तथा पृथग्व्यवहारा ऽऽथर्वणश्रुतिः । तथा च लोके चतस्र इमा विद्याः प्राणिनामनुग्रहाय प्रवृत्ता आन्वीक्षकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिरिति प्रसिद्धिः । श्रुतिस्मृती अपि तदनुगुणार्थे एव दृश्येते । श्रुतिस्तावद्* ऋग्भिः प्रातर्दिवि देव ईयते यजुर्वेदेन तिष्ठति मध्ये ऽह्नः सामवेदेनास्तमेति वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्य इति । तथा प्रजापतिरकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति स तपो ऽतप्यत स तपस्तप्त्वेमांस्त्रीँल्लोकानसृजत पृथिवीमन्तरिक्षं दिवमिति तांल्लोकानभ्यतपत्तेभ्यस्त्रीणि ज्योतींष्यजायन्त अग्निरेव पृथिव्या अजायत वायुरन्तरिक्षाद्दिव आदित्य इति तानि ज्योतींष्यभ्यतपत्तेभ्यस्त्रयो वेदा अजायन्त अग्नेर्ऋग्वेदो वायोर्यजुर्वेद आदित्यात्सामवेद †इति । तथा सैषा विद्या त्रयी तपतीति‡। स्मृतिरपि मानवी प्रतिवेदं द्वादशवार्षिकब्रह्मचर्योपदेशिनी दृश्यते षट्त्रिंशद्वार्षिकं चर्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतमिति । श्राद्धप्रकरणे ऽपि§ ।

यत्नेन भोजयेच्छ्राद्धे बह्वृचं वेदपारगम् ।
शाखान्तगमथाध्वर्युं छन्दोगं वा समाप्तिगमिति ॥

त्रिवेदपारगानेव श्राद्धभुजो ब्राह्मणान् दर्शयति नाथर्ववेदाध्यायिनः प्रत्युत निषेधः क्वचिदुपदिश्यते तस्मादाथर्वणं न प्रवृञ्ज्यादिति । एवमाक्षेपे सति केचिदाचक्षते ।

यदि यज्ञोपयोगित्वं नेहास्त्याथर्वणश्रुतेः ।
अर्थान्तरे प्रमाणत्वं केनास्याः प्रतिहन्यते ॥
शान्तिपुष्ट्यभिचारार्था एकब्रह्मर्त्विगाश्रिताः ।
क्रियास्तया प्रमीयन्ते त्रय्येवात्मीयगोचर इति ॥

एवं तत्तु सर्वं न साध्वभिधीयते । तथा हि तत्प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वादिति‖ य एष वेदप्रामाण्याधिगतौ जैमिनिना निरदेशि पन्थाः

---

* तैत्तिरीयब्राह्मणे अन्तिमप्रपाठके अ॰ ९८ । † शतपथब्राह्मणम् । काण्ड ११ प्रपाठक॰ ४ ब्राह्मणम् ११ । ‡ नारायणोपनिषदि अ॰ १४ ।
§ मनुस्मृतौ अ॰ २ श्लो॰ १४५ । ‖ जैमिनिसूत्रम् अ॰ १ पा॰ १ सू॰ ५ ।

यो वा ऽक्षपादेन कणादेन प्रकटितः तद्वचनादाम्नायप्रामाण्यमिति मन्त्रायु-र्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यादिति स चतुर्ष्वपि वेदेषु तुल्यः। तत्र विशेषलवो ऽपि न कश्चिदस्ति प्रयत्नेनान्विष्यमाणः प्राप्यते। न हि मीमांसक-पक्षे एवं वक्तुं शक्यते त्रय्येवानादिमती नाथर्वणश्रुतिस्तस्यां कर्तृस्मरणसम्भवा-दिति। नापि नैयायिकादिपक्षे एवं वक्तुं शक्यम् आप्तप्रणीतास्त्रयो वेदाः चतु-र्थस्तु नाप्तप्रणीत इति। तेन प्रामाण्याधिगमोपायाविशेषात्समानयोगक्षेमतया चत्वारो ऽपि वेदाः प्रमाणम्। व्यवहारो ऽपि सर्वेषां सारेतरविचारचतुरचेतसां चतुर्भिरपि वेदैश्चतुर्णां वर्णानामाश्रमाणां चतसृषु दिक्षु चतुरब्धिमेखलायाम-वनौ प्रसिद्ध इति को ऽयमवान्ययात्वभ्रमः। श्रुतिस्मृतिमूलश्चार्यावर्तनिवा-सिनां भवति व्यवहारः। ते च श्रुतिस्मृती चतुरो ऽपि वेदान् समानकक्षान-भिवदतः। ऋग्यजुःसामवेदेष्वपि अथर्ववेदाशंसीनि भूयांसि वचांसि भवन्ति। तद्यथा शतपथे अथ तृतीये ऽहनीत्युपक्रमस्याश्वमेधे परिप्लवाख्याने सो ऽयमाथर्वणो वेद *इति श्रूयते। छान्दोग्योपनिषदि† च ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद आथर्वणः चतुर्थ इति पठ्यते। नन्वितिहासपुराणः पञ्चम इति तत्र पठ्यते एव। किं चातः। किमियता ऽऽथर्वणश्चतुर्थो न भवति वेदः। चतुर्थशब्दोपादानादितिहासादितुल्यो ऽसौ न वेदसमानकक्ष्य इति चेत् केयं कल्पना। चतुर्थशब्दोपादानादप्राधान्ये त्रयो वेदा अस्तृज्यन्तेत्यादौ त्रित्वसंख्योपादानात्ते ऽपि न प्रधानतामधिगच्छेयुः। इतिहासादिभिर्वा सहपरिगणनमप्राधान्यकारणं यदुच्यते तदपि सर्ववेदसाधारणमिति यत्किं-चिदेतत्। तथा शताध्ययने ऽपि ऋचो वै ब्रह्मणः प्राणा इत्यभ्युप-क्रम्य आथर्वणो वै ब्रह्मणः समान इति पठ्यते। तथा ये ऽस्यो-दञ्चो रश्मयस्ता एवास्योदीच्यो मधुनाड्यो ऽथर्वाङ्गिरस एव मधुकृत इति‡। तथा तैत्तिरीये §तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयादन्योऽन्तरात्मा मनोमय इति प्रस्तुत्य तस्य यजुरेव शिरः ऋग्दक्षिणः पक्षः सामोत्तरः पक्षः आदेश आत्मा ऽथर्वाङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठेति पठ्यते। तथान्यत्र ‖ऋचां प्राची महती दिगुच्यते दक्षिणामाहुर्यजुषां सान्नामुत्तराम् अथर्वणामङ्गिरसां प्रतीची महती दिगुच्यते

* प्रकरणम् १३ प्रपाठक ३ कण्डिका ७।
† सप्तमप्रपाठके ६ खण्डे।
‡ छान्दोग्योपनिषदि प्र० ३ खण्ड ३।
§ ब्रह्मोपनिषदि अ० ३।
‖ तैत्तिरीयब्राह्मणे अन्तिमप्रपाठके अ० १०।

इति । शतपथे ब्रह्मयज्ञविधिप्रक्रमे मध्यमे पयआहुतयो वा एता देवानां यदृच इत्युपक्रम्य मेदआहुतयो वा एता देवानां यदथर्वाङ्गिरसः स्म य एवं विद्वानथर्वाङ्गिरसो ऽहरहः स्वाध्यायमधीते मेदआहुतिभिरेव देवान् स तर्पयति तएनं तृप्तास्तर्पयन्ति *इति । मन्त्रा अपि तदर्थप्रकाशनपरा अनुश्रूयन्ते । †त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमन्थतेत्यादयो न चैषामथर्वा नाम कश्चिदृषिरित्येवंप्रकारं व्याख्यानं युक्तम् अन्यत्राप्यसमाश्वासप्रसङ्गात् । इत्येवंजातीयकास्तावदुदाहृताः श्रुतिवाचः । स्मृतिवाक्यानि खल्वपि मनुस्तावत् । श्रुतीरथर्वाङ्गिरसीः कुर्यादित्यभिचारयन्निति श्रुतिशब्देन चर्यीवद् व्यवहरति, याज्ञवल्क्यः चतुर्दशविद्यास्थानानि गणयन् ।

पुराणतर्कमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दशेति ॥

चतुर एव वेदानाचेदयते नान्यथा हि चतुर्दशसंख्या पूर्यते ।

स्मृत्यन्तरे च स्पष्टमेवोक्तम् ।

अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।
पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दशेति ॥

अन्यत्राप्युक्तम् । पुराणं धर्मशास्त्रं मीमांसा न्यायश्चत्वारो वेदाः षडाङ्गानीति चतुर्दश विद्यास्थानानीति । शातातपो ऽप्याह ।

ऋक्सामयजुरङ्गानामथर्वाङ्गिरसामपि ।
अणोरप्यस्य विज्ञानाद्यो ऽनूचानस्स नो महानिति ॥

तथा ऽन्यत्र चत्वारश्चतुर्णां वेदानां पारगा धर्मज्ञाः परिषदित्युक्तम् । शङ्खलिखितौ च ऋग्यजुःसामाथर्वविदः षडङ्गविद्धर्मविद्वाक्यविद् नैयायिको नैष्ठिको ब्रह्मचारी पञ्चाग्निरिति दशावरा परिषदित्यूचतुः । प्राचेतसे चत्वारो वेदविदो धर्मशास्त्रविदिति पञ्चावरा परिषदित्युक्तम् । तथा च पङ्क्तिपावनप्रस्तावे चतुर्वेदः षडङ्गवित् ज्येष्ठसामगो ऽथर्वाङ्गिरसो ऽप्येते पङ्क्तिपावना गण्यन्ते । तदयमेवमादिवेदचतुष्टयप्रतिष्ठाप्रगुण एव प्राचुर्येण धर्मशास्त्रकाराणां व्यवहारः । अन्ये ऽपि शास्त्रकारास्तथैव व्यवहरन्तो दृश्यन्ते । यथा

---

* काण्ड॰ ११ प्र॰ ३ ब्राह्मणम् ८ । † तैत्तिरीयसंहिता अ॰ ३ प्र॰ ५ अ॰ ११ ।

च महाभाष्यकारो भगवान् पतञ्जलिरथर्ववेदमेव प्रथममुदाहृतवान् शन्नो देवीरभिष्टये इति। मीमांसाभाष्यकारेणापि वेदाधिकरणे* काठकं कालापकं मौद्गलं पैप्पलादकमिति यजुर्वेदादिकवदथर्ववेदे ऽपि पैप्पलादकमुदाजह्रे। सर्वशाखाधिकरणे† ऽपि वेदान्तरशाखान्तरवन्मौदकपैप्पलादकाख्ये अथर्वशाखे अप्युदाहृत्य विचारः कृतः तथा च प्रथमयज्ञो नाम चतुर्षु न कश्चिदस्तीत्यधिकरणान्ते एव लिखितम्। एवं श्रुतिस्मृतिशिष्टाचारव्यवहारविदामत्र विप्रतिपत्तिसम्भावनैव नास्ति। आह। न ब्रूमः अथर्ववेदो न प्रमाणमिति किं तु त्रयीबाह्य इति। उच्यते। त्रयीयमथर्ववेदबाह्येत्र न केवलमेवं त्रय्यामपि परस्परबाह्यत्वमस्त्येव ऋक्सामबाह्यानि यजूंषि यजुःसामबाह्या ऋचः ऋग्यजुर्बाह्यानि सामानीति कियानयं दोषः सर्वभावानामितरेतरसांकर्यरहितत्वात्। ये हि शब्दात्मानो ग्रन्थसंदर्भस्वभावा ये च तदभिधेया अर्थस्वभावास्ते सर्वे ऽन्योन्यसंमिश्रितात्मान एव न च परेणात्मानममिश्रयन्तो ऽपि ते स्वरूपमपि हारयन्तीति। अथोच्यते नेदृशं त्रयीबाह्यत्वमथर्ववेदे विवक्षितम् अपि तु यदेष न त्रयीप्रत्ययं कर्मोपदिशति न तत्सम्बद्धं किंचिदिति तदस्य त्रयीबाह्यत्वमिति। एतदपि न साधूपदिष्टम्। इष्टिपश्वेकाहाहीनसत्रादिकर्मणां तत्रोपदेशदर्शनात्। सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्मेति न्यायात्। त्रय्युपदिष्टे ऽपि कर्मणि सम्बन्धसर्वशाखाप्रत्ययमेव नाथर्वशाखाप्रत्ययम् यतः सोमयागादिकर्मणामृग्वदेन हौत्रं यजुर्वेदेनाध्वर्यवं सामवेदेनौद्गात्रं क्रियते नाथर्ववेदेन किं चिदिति। तदयुक्तम्। अथर्ववेदेन ब्रह्मत्वस्य करणात् तथा च गोपथब्राह्मणम्। प्रजापतिः सोमेन यक्ष्यमाणो वेदानुवाच कं वो होतारं वृणीयमिति प्रक्रम्य तस्मादृग्विदमेव होतारं वृणीष्व स हि हौत्रं वेद यजुर्विदमेवाध्वर्युं वृणीष्व स हि आध्वर्यवं वेद सामविदमेवोद्गातारं वृणीष्व स हि औद्गात्रं वेद अथर्वाङ्गिरोविदमेव ब्राह्मणं वृणीष्व स हि ब्रह्मत्वं वेदेति एवमभिधाय पुनराह अथ चेन्नैवंविधं होतारमध्वर्युमुद्गातारं ब्रह्माणं वा वृणुते पुरस्तादेव वैषां यज्ञो रिष्यतीति तस्मादृग्विदमेव होतारं कुर्याद् यजुर्विदमेवाध्वर्युं सामविदमेवोद्गातारम् अथर्वाङ्गिरसोविदमेव ब्रह्मा-

---

* शाबरभाष्ये अ॰ १ पा॰ १ सू॰ ३७। † शाबरभाष्ये अ॰ २ पा॰ ४ सू॰ ८।

णमिति । तथा यज्ञे यदूनं च विरिष्टं च यातयामं च करोति तदथर्वणां तेजसाप्याययतीति । अथानन्ते भृग्वङ्गिरोभ्यः सोमः पातव्य इति । नन्वेताः श्रुतीरथर्वाण एवाधीयते नान्ये त्रयीविदः ते त्वेवं पठन्ति यदृचा हौत्रं क्रियते यजुषा ऽऽध्वर्यवं साम्ना औद्गात्रम् अथ केन ब्रह्मत्वं क्रियते इति त्रय्या विद्ययेति ब्रूयादिति । तथा च यदृचैव हौत्रमकुर्वत यजुषा ऽऽध्वर्यवं साम्नोद्गात्रं यदेव त्रय्यै विद्यायै शुक्रं तेन ब्रह्मत्वमिति । उच्यते । वयमप्येवमादीनि वाक्यानि न नाधीमहि किं त्वेषामयमेवार्थो ऽथर्वाङ्गिरोविदेव ब्रह्मेति । कथम् । यतो न त्रयी नाम किमपि वस्त्वन्तरम् । अपि तु त्रयाणां वेदानां समाहार इति । समाहारश्च समाह्रियमाणनिष्ठो भवति । समाह्रियमाणाश्च ऋग्वेदादयस्त्रयो हौत्रादिपरत्वे चरितार्था न पुनस्तत्र भेदमर्हन्ति । एकैकशः चरितार्थानां समुदायो ऽपि चरितार्थ एव । समुदायबुद्धौ हि विभज्यमानायां समुदायिन एव प्रस्फुरन्ति नावयविवदर्थान्तरं ते चान्यत्र व्यापृताः । किं नु खलु ऋग्वेदादीनां ब्रह्मत्वं कुर्वतामतिभारो भवति । न ब्रूमः अतिभार इति किं तु त्र्यात्मकत्वेन ब्रह्मत्वकर्तव्यतोपदिश्यते त्र्यात्मकश्चान्यतमो ऽपि तेषां न भवति वेदः अथर्ववेदस्तु त्र्यात्मक एव । तत्र हि ऋचो यजूंषि सामानि इति त्रीण्यपि सन्ति तेन ब्रह्मत्वं क्रियमाणं त्रय्या कृतं भवति । ननु यस्त्रीन्वेदानधीते तेन चेद् ब्रह्मत्वं क्रियेत तत्किं तया न कृतं भवति । बाढमित्युच्यते सो ऽपि एकस्मै वा कामायान्ये यज्ञक्रतवस्समाधीयन्ते सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासाविति श्रुतावपि* योगसिद्ध्यधिकरणन्यायेनान्यतममेव बुद्धावादाय विदध्यान्न समुदायं बुद्धावारोपयितुं शक्नुयादित्येकेनैतत्कृतं भवति न त्रय्येति । नन्वन्ये ऽपि त्र्यात्मका वेदाः यद्येवं सुतरामथर्ववेदो न पृथक् करणीयः सर्वेषां रूपाविशेषात् । तेषां पृथक्प्रतिष्ठैः स्वैः स्वैर्ऋगादिभिरेव व्यपदेश इति न ते समुदायशब्दव्यपदेश्याः । यत्तु वाक्यान्तरे त्रय्यै विद्यायै शुक्रं तेन ब्रह्मत्वमिति तत्रेयं चतुर्थी षष्ठ्याः स्थाने प्रयुक्ता शुक्रमिति सारमाचक्षते तेन त्रयीविद्यायाः सारेण ब्रह्मत्वं क्रियते इत्युक्तं भवति । न च त्रय्येव त्रय्याः शुक्रं भवति न चात्यन्तं ततो ऽर्थान्तरमेव । तेनेदमथर्ववेदात्मकमेव त्रय्याः शुक्रं शुक्रमिति च गुह्यमाहुः ।

* जैमिनिसूत्रम् । अ० ४ पा० ३ सू० २५–२८ ।

अथर्वशब्दोऽपि रहस्यवचनो यज्ञाथर्वाणं वैकस्या इष्टय इति। तेन त्रयीगुरूपेणाथर्ववेदेन ब्रह्मत्वमितीत्थमथर्ववेदस्य न त्रयीबाह्यत्वमित्थं सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्मेति न सर्वशब्दः सङ्कोचितो भवति। अत एव ब्रह्मवेदोऽथर्ववेद इति पूर्वोत्तरब्राह्मणे पठ्यते ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदः ब्रह्मवेद इति। तथा च काठकशताध्ययने ब्राह्मणे ब्रह्मौदने श्रूयते ब्रह्मवादिनो वदन्ति पुरो वा औद्दालकिरारुणिमुवाच ब्रह्मणे त्वा प्राणाय जुष्टं निर्वपामि ब्रह्मणे त्वा व्यानाय जुष्टं निर्वपामीत्युपक्रम्य आथर्वणो वै ब्रह्मणः समानोऽथर्वणमेवैतज्जुष्टं निर्वपति चतुःशरावो भवति चत्वारो ह्येमे वेदास्तानेव भागिनः करोति मूलं वै ब्रह्मणो वेदाः वेदानामेतन्मूलं यदृत्विजः प्राश्नन्ति तद् ब्रह्मौदनस्य ब्रह्मौदनत्वमिति। तथा सामवेदे पृष्ठ्यस्य चतुर्थेऽहन्याभंवे पवमाने आथर्वणे साम्नौगाथं यत्तद्विधाने श्रूयते चतुर्विधमाथर्वणं भवति चतूरात्रस्य वृत्त्यै चतुष्पदामानुष्टुभाऽनुष्टुभमेवैतदहर्यश्चतुर्थं भेषजं वाथर्वाणं तद्धि भेषज्यमेव तत्करोत्याथर्वणानि यागभेषजानीत्येतदालम्ब्येयं स्तुतिरत एव प्रागुक्तं यज्ञे यदूनं च विरिष्टं च यातयामं च करोति तदथर्वणा तेजसाप्याययतीति तस्मादाथर्वण एव ब्रह्मेति। एतच्च शास्त्रान्तरे विस्तरेणाभियुक्तैर्युक्तिभिरुपपादितमिति नेहात्यन्ताय प्रतायते। यत्तु नाथर्वणेन प्रवृञ्ज्यादिति तत्कल्पसूत्रवाक्यत्वाद्वेदविरुद्धमित्यनादृतम्। अथापि श्रौतमिदं वाक्यं तदापि प्रकरणाधीतं* चेत्तत्रैव क्व चित्कर्मणि निवेक्ष्यते। अनारभ्यवादपक्षेऽपि पूर्वोक्तवाक्यविसदृशार्थत्वादथर्ववेदस्य च त्रयबाह्यत्वेन सम्पर्कपरिहारार्हत्वान्नियतविषयमेव व्याख्यास्यते। यदप्युच्यते उच्चैरृचा क्रियते उच्चैस्साम्नोपांशु यजुषेतिवदथर्वधर्मोऽपि न कश्चिदाम्नात इति तदप्यसारम्। मन्त्रधर्मो ह्ययमुपदिश्यते न वेदधर्मः। मन्त्रब्राह्मणसमुदायस्वभावा हि चत्वार इमे वेदग्रन्था मन्त्रास्तु ते गद्यपद्यभेदाद् द्विधैव गद्यबन्धो यजुरुच्यते पद्यबन्ध ऋगिति गीतिनिबन्धनं तु भेदान्तरं सामेति। अत एव जैमिनिना मन्त्रविभागं प्रस्तुत्य† तेषामृग्यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था गीतिषु सामाख्या शेषे यजुःशब्द इत्यमेव तेषां त्रैविध्यमुपपादितम्। तेषामेव चायमुच्चैरादिधर्मो न वेदशब्दवाच्यानां मन्त्रब्राह्मणसमुदायात्मनां ग्रन्थानाम्।

* प्रकरणादीनामिति मूले पाठः। † जैमिनिसूत्रम्। अ० २ पा० १ सू० ३५-३६-३७।

अथर्ववेदेपीयं त्रिविधैव मन्त्रजातिरिति तत्रापीदं धर्मजातमुपदिष्टं भवति । मन्त्रविभागकृत एवायं त्रयीव्यपदेश इति । तच्च सैषा त्रयी विद्या तपतीत्याद्यपि न विरोत्स्यते । एवं ऋग्यजुःसामसमुदायात्मकमन्त्रोपबन्धात्त्रय्यन्तर्गतश्च अथर्ववेदः पृथग्व्यवस्थितग्रन्थसंदर्भश्च भावत्वाच्च भिन्नस्स इति स्थितम् । अन्ये पुनः ऋक्प्रचुरत्वात्प्रविरलयजुर्वाक्यत्वादगीयमानसाममन्त्रतावशाच्च ऋग्वेदमेवाथर्ववेदमाचक्षते अयमपि पक्षो ऽस्तु न कश्चिद्विरोधः । यत्पुनरभिधीयते वेदशब्दस्त्रयाणामेव वाचको न चतुर्थस्येति सोयमत्युत्कटो द्वेषः । वृद्धव्यवहारो ह्यत्र प्रमाणम् । वेदो ऽयं ब्राह्मणो ऽयमिति तत्र तत्र वेदशब्दे उच्चारिते चत्वारो ऽपि प्रतीयन्ते । वेदो मया ऽधीत इति वदन्तं पृच्छन्ति व्यवहर्तारः कतमस्त्वया ऽधीतो वेद इति स आह अथर्ववेद इति न तमेवमाक्षिपन्ति नासौ वेदो यस्त्वया पठित इति । सोपपदो ऽथर्ववेदे वेदशब्द इति चेद् वेदान्तरेष्वपि तुल्यमेतत् । ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद इति । निरुपपदो ऽपि तेषु वेदशब्दः प्रयुज्यते इति चेत् तदितरत्रापि समानमित्युक्तम् । चतुर्वेदाध्यायी भारद्वाज इति । सर्वथा तु सोपपद एवायुर्वेदादिषु वेदशब्द इति न तत्तुल्यकक्षताधिक्षेपकक्षतामथर्ववेदो नेतव्यः । ब्रह्मयज्ञविधिश्च श्रौतश्चतुर्ष्वप्यविशिष्ट इत्युक्तम् । स्मार्तो ऽपि तथाविध एवास्ति । यथा ऽऽह याज्ञवल्क्यः* ।

मेदसा तर्पयेद्देवानथर्वाङ्गिरसः पठन् ।
पितॄंश्च मधुसर्पिर्भ्यामन्वहं शक्तितो द्विज इति ॥

साम्प्रदायिकमध्यापनादियजनादि सर्वमभिन्नमेवेत्यलं प्रसङ्गेन । तेन प्रमाणतायां वेदस्वाध्यायशब्दवाच्यत्वे पुरुषार्थसाधनविधावपि चत्वारः समा वेदाः । यदि पुनरौत्तराधर्येण विना न परितुष्यते तदथर्ववेद एव प्रथमः ततः परमस्य मन्त्रस्य ब्रह्मणः प्रणवस्याभिव्यक्तेः । तथा च श्रुतिः । ब्रह्म ह वा इदमग्रआसीदित्युपक्रम्याथर्वणं वेदमभ्याश्नास्यदभ्यतपत्सन्तपत्तस्माच्छ्रान्तात्सन्तप्तादोमिति मन एवोर्ध्वमक्षरमुदक्रामदित्यादि । तथा महाव्याहृतीनां शाखान्तरप्रसिद्धानामप्रसिद्धानां च बृहदित्यादीनां तत एवोत्थानम् । अथर्ववेदकृतोपनयनसंस्कारस्य वेदान्तराध्ययनमविरुद्धम् । अन्यवेदोपनीय-

* याज्ञवल्क्यस्मृतौ । अ॰ १ श्लो॰ ४४ ।

मानस्य तु नाथर्वणोपनयनसंस्कारमप्रापितस्याथर्ववेदाध्ययने ऽधिकारः । तदु-क्तम् । भृग्वङ्गिरोविदा संस्कृतो ऽन्यान्वेदानधीयीत नान्यत्र संस्कृतो भृग्वङ्गिरसो ऽधीयीतेति । त्रय्येकशरणैरपि चैतदवश्याश्रयणीयम् अथर्ववेदविहितं स्वकर्मभ्रंशे प्रायश्चित्तमाचरद्भिरित्यथर्ववेद एव ज्यायान् । यत्तु मानवं वाक्यमुदाहृतं षट्त्रिंश-दाब्दिकं तत्त्रिवेदाध्ययनविषयं वैकल्पिकं वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वा ऽपि यथाक्रममिति एकस्मिन्वेदे द्वादशवर्षाणि व्रतं द्वयोश्चतुर्विंशतिः त्रयाणां षट्त्रिंशदिति । यस्तु चतुरो वेदानधीते तस्याष्टचत्वारिंशद्वर्षं वेदब्रह्मचर्य-मुपासीतेति स्मृत्यन्तरमस्ति न च तदार्येनोदृतम् । तत्र त्रिवेदाध्यायिनामेव प्रतिवेदं षोडशवर्षाणि व्रतं चरेदिति व्याख्यानमसङ्गतम् । उपक्रमविरोधाद् अनुपयोगाच्च । तेन वेदान्तराध्ययनकृत एवायं विकल्पविधिर्न द्वादशषोडशव-र्षापेक्ष इत्यनादरो ऽप्यस्यां स्मृतौ कृष्णकेशो ऽग्नीनादधीतेति श्रुतिविरोधकृतो नाथर्ववेदाध्ययननिषेधगर्भ इति । त्रैवेदिकव्रतब्रह्मचर्यस्मृतिरपि चेयम् अथर्ववे-दाध्ययनपर्युदासमेव विषयीकरोति न च वेदान्तराध्ययननिषेधमिति अत्रापि न विशेषहेतुरस्ति । त्रिषु वेदेष्विदं व्रतं न पुनरेष्वेव त्रिष्विति नियामकं वचन-मस्ति । यदपि श्राद्धप्रकरणे यत्नेन भोजयेदिति त्रिवेदपारगपरिकीर्तनं तद्वे-दपारगमिति शाखान्तगमिति समाप्तिगमिति विशेषणपदपर्यालोचनया ऋग्वे-दाद्येकदेशाध्यायिनामनधिकारमेव श्राद्धे सूचयति अथर्वणस्तु अथर्वशिरो ऽध्ययनमात्रलब्धपङ्क्तिपावनभावस्यैकदेशपाठिनो ऽपि तत्राधिकार उपपद्यते । दर्शितं चाथर्वशिरोऽध्ययनमात्रादपि पङ्क्तिपावनत्वम् । पङ्क्तिपावनश्च श्राद्ध-भोजने ऽनधिकृत इति विप्रतिषिद्धम् । यत्तु ज्येष्ठसामगस्त्रिमधुस्त्रिसुपर्णिक इति वेदान्तरैकदेशाध्यायिनामपि श्राद्धभोजनाभ्यनुज्ञानं तदनुकल्परूपमिव भाति प्रथमकल्पेन समग्रवेदाध्ययनोपदेशादिति । तस्मान्नाथर्वनिषेधार्थमेत-द्वाक्यमिति । तदेवमवस्थिते यद्वार्तिककारेण भयादिव द्वेषादिव मोहादिव सानुकम्पमिव वेदमुच्यते* यदि यज्ञोपयोगित्वमित्यादि तदहृदयङ्गमम् । अथर्व-वेदे पूर्वोत्तरब्राह्मणे विस्पष्टमिष्टिपश्वेकाहाहीनसत्राणामुपदेशात् । वेदान्तरेषु तच्चोदनाभावात्किमथर्ववेदे तदुपदेशेनेति चेत् सुभाषितमिदम् । एवमपि हि वक्तुं शक्यम् अथर्ववेदे तच्चोदनाया दर्शनात्किं वेदान्तरेषु तदुपदेशेनेति ।

* तन्त्रवार्तिके अ० १ पा० ३ सू० ४ ।

न च जाने कस्यैष पर्यनुयोगः किं नित्यस्य वेदस्य किं वा तत्प्रणेतुरीश्वरस्येति द्वावपि हि तावपर्यनुयोज्यावित्युक्तम् । अर्थान्तरशान्तिपुष्ट्यभिचारादि वेदान्तरेष्वपि न न दृश्यते श्येनो हि सामवेदउत्पन्नः अद्भुतशान्त्यादयश्च यजुर्वेदइति तदपि समानम् । एकब्रह्मर्त्विगाश्रिता इत्येतदपि न सत्यम् । यत एवं तत्र पठ्यते द्वे यज्ञवृत्ती भवतो वैहारिकी च पाकयज्ञवृत्तिश्चेति तत्र वैहारिकी नामानेकर्त्विगाश्रितानामेकक्रियाणामुपदेशः एतावेकब्रह्मर्त्विगाश्रितास्तु शान्त्यादिक्रियाः स्मृतावित्यभूमिज्ञोक्तिरेषा त्रय्येवात्मीयगोचरा इति एतदपि परममाध्यस्थ्यम् । न ह्यात्मीयः परकीयो वा कश्चिदस्ति वेदार्थः सर्वशाखाप्रत्ययत्वादेकस्य कर्मणः । तस्मात्समानयोगक्षेमत्वात्सर्ववेदानामेकस्य ततः पृथक् करणं वेदनिन्दाप्रायश्चित्तनिर्भयधियामेव चेतसि परिस्फुरति न साधूनामित्युपरम्यते ।

> इति तुल्यप्रभावर्द्धिवर्धमानोचितस्तवाः ।
> विविधाभिमतस्फीतफलसंपादनोद्यताः ॥
> चत्वारो ऽपि पराक्षेपपरिहारस्थिरस्थितिम् ।
> भजन्ति वेदाः प्रामाण्यलक्ष्मीं हरिभुजा इव ॥
> चतुःस्कन्धोपेतः प्रथितपृथगर्थैरवयवैः
> कृतान्योन्यश्लेषैरुपचितवपुर्वेदविटपः ।
> प्रतिस्कन्धं शाखाफलकुसुमसंदर्भसुभगाः
> प्रकाशन्ते तस्य द्विजमुखनिपीतोत्तमरसाः ॥

आह ।

> किमेतदित्थं प्रामाण्यं वेदानामेव साध्यते ।
> तन्त्रागमान्तराणां वा सर्वेषामियमेव दिक् ॥

किं चातः ।

> आद्ये पक्षे परेष्वेवं ब्रुवाणेषु किमुत्तरम् ।
> उत्तरत्र तु मिथ्या स्युः सर्वे ऽन्योन्यविरोधिनः ॥

कानि पुनरागमान्तराणि चेतसि विधायैवं वत्सः पृच्छति । पुराणेतिहासधर्मशास्त्राणि वा शैवपाशुपतपञ्चरात्रबौद्धार्हतप्रभृतीनि वा तत्र शैवादीनि तावन्निरूपयिष्यामः । मन्वादिप्रणीतानि धर्मशास्त्राणि वेदवत्तदर्थानु-

प्रविष्टविशिष्टकर्मोपदेशीनि प्रमाणमेव कस्तेषु विचारः । तेषां तु प्रमाणत्वं वेदमूलत्वेनैव के चिदाचक्षते । तथा हि न तावन्मन्वादिदेशना भ्रान्तिमूलाः संभाव्यन्ते बाधकाभावात् । अद्य यावदपरिम्लानादरैर्वेदविद्भिस्तदर्थानुष्ठानात् । नाप्यनुभवमूलाः प्रत्यक्षस्य त्रिकालानवच्छिन्नकार्यरूपधर्मपरिच्छेददक्षासामर्थ्यासंभवात् । न च पुरुषान्तरोपदेशमूलाः पुरुषान्तरस्यापि तदवगमे प्रमाणाभावात् । भावे वा मनुना किमपराद्धम् । असति हि मूलप्रमाणे पुरुषवचनपरम्परायामेव कल्प्यमानायामन्धपरम्परास्मरणतुल्यत्वं दुर्निवारम् । न च विप्रलम्भका एव भवन्तो मन्वादय एवमुपदिशेयुरिति युक्ता कल्पना बाधकाभावात् साधुजनपरिग्रहाच्चेत्युक्तम् । तस्मात्पारिशेष्याद्वेदाख्यकारणमूला एव भवितुमर्हन्ति मन्वादिदेशनाः । तद्ध्यनुगुणं समर्थं च कारणमिति तदाह भट्टः* ।

भ्रान्तेरनुभवाद्वापि पुंवाक्याद्विप्रलम्भकात् ।
दृष्टानुगुण्यसामर्थ्याच्चोदनैव लघीयसीति ॥

तत्र के चित्परिदृश्यमानमन्त्रार्थवादबलोन्नीतविधिमूलत्वं मन्यन्ते । अन्ये विप्रकीर्णशाखामूलत्वम् । अपरे पुनरुत्सन्नशाखामूलत्वमिति । अनेन च विशेषविवरणेन न नः प्रयोजनं सर्वथा यथोपपत्ति वेद एव तत्र मूलं प्रकल्प्यतां न मूलान्तरम् अप्रमाणकत्वात् । वेदमूलत्वपक्षे ऽपि चेयमखिलजगद्विदिता स्मृतिसमाख्या ऽनुगृहीता भविष्यति । प्रत्यक्षमूलत्वे हि वेदवदत्रापि कः स्मृतिशब्दार्थः । किं च वेदमूलत्वे सति स्मृतेः श्रुतिविरोधे सति तदतुल्यकक्षत्वाद्बाध्यत्वं सुवचं भवति क्रमप्रमेकत्र मूलमितरत्र कल्प्यम् यावदेव भवान्स्मृतेः श्रुतिं कल्पयितुं व्यवस्यति तावदेतद्विरोधिनी प्रत्यक्षश्रुता श्रुतिरवतरति हृदयपथमिति कथं तदा मूलकल्पनायै स्मृतिः प्रभवेत् । तदाह ।

सो ऽयमाभाणको लोके यदश्वेन हृतं पुरा ।
तत्पश्चाद्गर्दभः प्राप्तुं केनोपायेन शक्नुयादिति† ॥

अपर आह । विकल्प एवात्र युक्तः किल द्विविधो वेदः श्रूयमाणो ऽनुमीयमानश्च श्रूयमाणश्च श्रुतिरित्यच्युते अनुमीयमानश्च स्मृतिरिति ।

---

* तन्त्रवार्तिके अ॰ १ पा॰ ३ सू॰ २ ।

† तन्त्रवार्तिके अ॰ १ पा॰ ३ सू॰ ३ अर्थाद्युवादोऽयम् । पृ॰ ६२ । ६४ ।

द्वावपि चैतावनादी इति किं केन बाध्यते व्यक्ताव्यक्तौ हि वेद एवासौ । अत एव न मन्त्रार्थवादादिमूलकत्वकल्पनं युक्तं स्मर्यमाणस्य वेदस्यानादित्वात् । नन्वेवं वेदमूलत्वेन प्रामाण्ये वर्ण्यमाने बाह्यस्मृतीनामपि प्रामाण्यं वदन्तः प्रावादुकाः कथं प्रतिवक्तव्याः । उच्यते प्रत्युक्ता एव ते तपस्विनः । उक्तं हि भगवता जैमिनिना । अपि वा कर्तृसामान्यात्प्रमाणमनुमानं स्यादिति * कर्तृसामान्यादिति कोऽर्थः एकाधिकारावगमादिति । य एव वेदार्थानुष्ठानेऽधिकृताः कर्तारस्त एव स्मृत्यर्थानुष्ठाने आचमनादिस्मार्तपदार्थसंवलितवेदिस्तरणादिवैदिकपदार्थप्रयोगदर्शनात् । न त्वेवमेकाधिकारावगमो बाह्यस्मृतिषु विद्यते । तस्मान्मन्वादिस्मृतय एव प्रमाणं न बाह्यस्मृतयः । ननु मन्वादिस्मृतयोऽपि वेदमूलत्वात्प्रमाणं नान्यतः इति । अत्रोच्यते । तदेतद्वेदमूलतया प्रामाण्यं योगिप्रत्यक्षं धर्मग्राहकममृष्यमाणाः किलाचक्षते भवन्तः । एतच्च न युक्तम् । यथा हि भगवानीश्वरः सर्वस्य कर्ता सर्वस्यैशिता सर्वदर्शी सर्वानुकम्पी च वेदानां प्रणेता समर्थितः तथा योगिप्रत्यक्षमपि धर्मग्रहणे निपुणमस्मदादिप्रत्यक्षविलक्षणं प्रत्यक्षलक्षणे समर्थितमेव तस्मात्तन्मूला एव मन्वादिदेशना भवन्तु । यत्तु त्रिकालानवच्छिन्नः कथं प्रत्यक्षगम्यो धर्मः स्यादिति चोदनैव तत्र प्रमाणमुच्यते । प्रतिविहितं तदीश्वरप्रत्यक्षं यथाऽग्निहोत्रादेर्धर्मत्वस्य ग्राहकमेवमष्टकादियागे तस्य ग्राहकं मन्वादिप्रत्यक्षं भविष्यतीति किमत्र त्रिकालानवच्छेदेन तदवच्छेदेन वा कृत्यम् । यद्येवमष्टकादिकर्मणां धर्मत्वाग्राहित्वादसर्वज्ञ ईश्वरः स्यात् । ज्ञात्वा वाऽनुपदिशन्नकारुणिको भवेत् । नैष दोषः । सर्वं जानात्येव भगवान् किं चित्स्वयमुपदिशति किं चित्परानुपदेशयति । ते हि तस्यानुग्राह्या भगवतस्तेषां च तदनुग्रहकृतैव तथाविधज्ञानप्राप्तिः । मन्वादीनां प्रत्यक्षो धर्म इति वेदेऽपि पठ्यते साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवुः ते परेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मभ्य उपदेशेन मन्त्रान्संप्राहुरिति वेदेऽपि पठ्यते । नन्वेवं प्रत्यक्षमूलत्वाविशेषाच्छ्रुतिस्मृत्योर्विरोधे विकल्पः प्राप्नोति बृहद्रथन्तरविध्योरिव न बाध्यबाधकभावः । न हीश्वरप्रत्यक्षस्य योगिप्रत्यक्षस्य च प्रामाण्ये कश्चिद्विशेषः नैसर्गिकाहार्यत्वकृतस्तु भविष्यति किं तेन । उच्यते । भवतु विकल्पः को दोषः वेदमूलत्ववादिभिरपि कश्चिद्विकल्पो

* जैमिनिसूत्रम् । अ॰ १ पा॰ ३ सू॰ २ ।

व्याख्यात एव । विषयविभागेन वा विकल्पो व्याख्यास्यते । न च श्रुतिस्मृति-विरोधोदाहरणं किं चिदस्तीति स्वाध्यायाभियुक्ताः । तस्मादाप्तप्रत्यक्षमूलत्वेन वेदानामिव धर्मशास्त्राणां हि पञ्चमं वेदमाहुः । उक्तं च ।

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।
बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रतरिष्यतीति ॥

अथ वा किमस्माकं दुरभिनिवेशेन वेदमूलत्वात्स्मृतीनां स्मृतिवत्पुराणानामपि भवतु प्रामाण्यम् । सर्वथा तावद्वेदाश्चत्वारः पुराणं स्मृतिरिति षडिमानि विद्यास्थानानि साक्षात्पुरुषार्थसाधनोपदेशीनि । व्याकरणादीनि षडङ्गानि अङ्गत्वेनैव तदुपयोगीनि न साक्षाद् धर्मोपदेशीनि । कल्पसूत्रेष्वपि विक्षिप्तकर्मक्रमनियमसंग्रहमात्रं नापूर्वोपदेशः । मीमांसा वेदवाक्यार्थविचारात्मिका वेदप्रामाण्यनिश्चयहेतुश्च न्यायविस्तर इत्यामुखे एवोक्तम् । तदिमानि चतुर्दश विद्यास्थानानि प्रमाणम् । कानि चित्साक्षादुपदेशीनि कानि चित्तदुपयोगीनि इति सिद्धम् । यानि पुनरागमान्तराणि परिदृश्यन्ते तान्यपि द्विविधानि कानि चित्सर्वात्मना वेदविरोधेनैव प्रवर्त्तन्ते बौद्धादिवत् । कानि चित्तदविरोधेनैव कल्पितव्रतान्तरोपदेशीनि शैवादिवत् । तत्र शैवाद्यागमानां तावत्प्रामाण्यं ब्रूमहे तदुपजनितायाः प्रतीतेः संदेहबाधकारणकालुष्यकलापस्यानुपलम्भात् । ईश्वरकर्तृत्वस्य तत्रापि स्मृत्यनुमानाभ्यां सिद्धत्वात् । मूलान्तरस्य लोभमोहादेः कल्पयितुमशक्यत्वात् । न हि तत्रेदंप्रथमता स्मर्यते वेदवदेकदेशसंवादाश्च भूम्ना दृश्यन्ते इति कुतो मूलान्तरकल्पनाऽवकाशः । न च वेदप्रतिपक्षतया तेषामवस्थानं वेदप्रसिद्धचातुर्वर्ण्यादिव्यवहारापरित्यागात् ।

मन्वादिचोदनान्यायस्स यद्यपि न विद्यते ।
शैवागमे तथा ऽप्यस्य ननु युक्ता प्रमाणता ॥
सर्वोपनिषदामर्थो निःश्रेयसपदस्पृशः ।
विविच्यमाना दृश्यन्ते ते हि तत्र पदे पदे ॥
ये च वेदविदामग्र्याः कृष्णद्वैपायनादयः ।
प्रमाणमनुमन्यन्ते ते ऽपि शैवादिदर्शनम् ॥

पञ्चरात्रे ऽपि तेनैव प्रामाण्यमुपवर्णितम् ।
अप्रामाण्यनिमित्तं हि नास्ति तत्रापि किं चन ॥

तत्र च भगवान्विष्णुः प्रणेता कथ्यते स चेश्वर एव ।
एकस्य कस्य चिदशेषजगत्प्रसूतिहेतोरनादिपुरुषस्य महाविभूतेः ।
सृष्टिस्थितिप्रलयकार्यविभागयोगाद्ब्रह्मेति विष्णुरिति रुद्र इति प्रतीतिः ॥

वेदे च पदे पदे एक एव रुद्रो ऽवतस्थे न द्वितीय इति इदं विष्णुर्विचक्रमे इति रुद्रो विष्णुश्च पठ्यते । तद्योगाच्च तदाराधनोपाया वेदे ऽपि चोदिता एव । शैवपञ्चरात्रयोस्तु तद्योगा एवान्यथोपदिश्यन्ते । न चैष वेदविरोधो वैकल्पिकत्वादुपायानाम् । अत आप्तप्रणीतत्वाद्वेदाविरुद्धत्वाच्च न तयोरप्रामाण्यम् । ये तु सौगतसंसारमोचकागमाः पापकाचारोपदेशिनः कस्तेषु प्रामाण्यमार्यो ऽनुमोदते ।

बुद्धशास्त्रे हि विस्पष्टा दृश्यते वेदबाह्यता ।
जातिधर्मोचिताचारपरिहारावधारणात् ॥
संसारमोचकाः पापाः प्राणिहिंसापरायणाः ।
मोहप्रवृत्ता एवेति न प्रमाणं तदागमः ॥
निषिद्धसेवनप्रायं यत्र कर्मोपदिश्यते ।
प्रामाण्यकथने तस्य कस्य जिह्वा प्रवर्तते ॥
ततो यद्यपि सिद्धिः स्यात् कदा चित्कस्य चित् क्व चित् ।
ब्रह्महत्यार्जितग्राम्यभोगवन्नरकाय सा ॥
निषिद्धाचरणोपात्तं दुष्कृतं केन शाम्यति ।
अतः कालान्तरेणापि नरके पतनं पुनः ॥

यत्त्वत्र चोदितं परेषु पूर्वोक्तक्रमेण बुद्धाद्याप्तकल्पनां कुर्वत्सु किं प्रतिविधेयमिति तत्रोच्यते । महाजनप्रसिद्ध्यनुग्रहे हि सति सुवचमाप्तोक्तत्वं भवति नान्यथा । महाजनश्च वेदानां वेदार्थानुगामिनां च पुराणधर्मशास्त्राणां वेदाविरोधिनां च केषां चिदागमानां प्रामाण्यमनुमन्यते न वेदविरुद्धानां बौद्धाद्यागमानाम् इति कुतस्तेषामाप्तप्रणीतत्वम् । मूलान्तरं हि तत्र सुवचम् अज्ञानलोभादीत्येवमभिधाय वेदस्पर्धिनो बौद्धादयो निषेद्धव्याः । आह ।

को ऽयं महाजनो नाम किमाकारः किमास्पदः ।
किंसंख्यः किंसमाचार इति व्याख्यातुमर्हसि ॥

अपि च । बौद्धादयो बुद्धादीनाप्तान् स्वागमप्रामाण्यसिद्धये वदन्ति ते महाजनमपि निजं तत्सिद्धये वृन्दादिकं वदेयुरेव कस्तत्र प्रतीकारः । उच्यते । चातुर्वर्ण्यं चातुराश्रम्यं च यदेतदार्यदेशप्रसिद्धं स महाजन उच्यते । आकारस्तु तस्य कीदृशं पाणिपादं कीदृशं शिरोग्रीवं वा कियती तस्य संख्येति पुरुषलक्षणानि गणयितुं न जानीमः । चातुर्वर्ण्यचातुराश्रम्यरूपश्चैष महाजनो वेदप्रथमप्रवृत्त आगमान्तरवादिभिरप्रत्याख्येय एव । तथा चैते बौद्धादयो ऽपि दुरात्मानो वेदप्रामाण्यनियमिता एव चण्डालादिस्पर्शं परिहरन्ति निरस्ते हि जातिवादावलेपे वा क्व चाण्डालादिस्पर्शे दोषः । ये ऽपि अन्ये केचिदशुचिभक्षणागम्यागमनादिर्निर्विकल्पदीक्षाप्रकारमकार्यमनुतिष्ठन्ति ते ऽपि चातुर्वर्ण्यादिमहाजनभीतास्तन्तं रहसि कुर्वन्ति न प्रकाशम् । निर्विशङ्कं हि तच्छास्त्रप्रत्यये किमिति चौर्यवत्तदर्थानुष्ठानम् । अत एव न निजो महाजन उत्थापयितुं शक्यते वृन्दकादिः किं त्वयमेव चातुर्वर्ण्यादिमहाजनः स चैष महाजनो वेदविरुद्धमागमं परिहरत्येव नानुमोदते ।

संसारमोचकं स्पृष्ट्वा शिष्टाः स्नान्ति सवाससः ।
बौद्धैरपि सहैतेषां व्यवहारो न कश्चन ॥
वेदधर्मानुवर्ती च प्रायेण सकलो जनः ।
वेदबाह्यस्तु यः कश्चिदागमो वञ्चनैव सा ॥

ईदृशश्चायमनन्यसामान्यविभवो महाभागो वेदनामा ग्रन्थराशिः यदन्ये बाह्यागमवादिन एवमेव स्पर्धन्ते । ते हि स्वागमप्रामाण्यमभिवदन्तो वेदरीत्याभिदधति वेदे यथा तथा प्रवेष्टुमीहन्ते वैदिकानर्थानन्तरान्तरा स्वागमेषु निबध्नन्ति वेदस्पर्शपूतमिवात्मानं मन्यन्ते तेषामप्यन्तर्हृदये ज्वलतीव प्रामाण्यम् । अत एवंविधाया महाजनप्रसिद्धेरागमान्तरेष्वदर्शनान्न तेषामाप्तप्रणीतत्वम् । आह ।

महाजनप्रसिद्ध्यैव वेदप्रामाण्यनिश्चयात् ।
किमर्थः कण्ठशोषो ऽयमियानार्येण संश्रितः ॥

वेदप्रामाण्यसिद्ध्यर्थं हि इदं शास्त्रमारब्धमिति गीयते वेदप्रामाण्यस्य च महाजनसिद्ध्यैव सिद्धत्वात्किं शास्त्रेण । अलं क्षुद्रचोद्यैरीदृशैः ।

महाजनप्रसिद्धं हि के चिद्विप्लावयन्त्यपि ।
अतस्तदुपघाताय शास्त्रमस्त्रं प्रयुज्यते ॥

तस्मात्पूर्वोक्तानामेव प्रामाण्यमागमानां न वेदबाह्यानामिति स्थितम् ।

अन्ये सर्वागमानां तु प्रामाण्यं प्रतिपेदिरे ।
सर्वत्र बाधसंदेहरहितप्रत्ययोदयात् ॥
सर्वत्र वेदवत्कर्तुराप्तस्य परिकल्पना ।
दृष्टार्थेष्वेकदेशेषु प्रायः संवाददर्शनात् ॥

यत्पुनरचोक्तं सर्व एवागमाः परस्परविरुद्धार्थोपदेशत्वादप्रमाणं स्युरिति तचोच्यते । आप्तप्रणीतत्वेन तुल्यकक्ष्यत्वादन्यतमदौर्बल्यनिमित्तानुपलम्भाच्च न कश्चिदागमः किं चिद्बाधते । विरोधमात्रं त्वकिंचित्करं प्रमाणत्वाभिमतेषु वेदवाक्येष्वपि परस्परविरोधदर्शनात् । पुरुषशीर्षस्पर्शनसुराग्रहगवालम्भादिचोदनासु वचनान्तरविरुद्धमर्थजातमुपदिष्टमेव । किं चागमानां विरोधो ऽपि नातीव विद्यते प्रमाणानां पुरुषार्थे सर्वेषामविवादात् ।

नानाविधैरागममार्गभेदैरादिश्यमाना बहवो ऽभ्युपायाः ।
एकत्र ते श्रेयसि संपतन्ति सिन्धौ प्रवाहा इव जाह्नवीयाः ॥

तथा ह्यपवर्ग उपेयः सर्वशास्त्रेषु निर्दिश्यते ज्ञानविषये तु विवदन्ते । तचापि प्रायश आत्मविषयतायां बहूनामविप्रतिपत्तिः । प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानपक्षे तु प्रकृतेर्विविक्ततया पुरुष एव ज्ञेयः । नैरात्म्यवादिनस्तु आत्मशैथिल्यजननायाऽपदिशन्ति । स्वच्छं तु ज्ञानतत्त्वं यत्तैरिष्यते तत्स्वातन्त्र्याद्नाश्रितत्वादात्मकल्पमेव कूटस्थनित्यत्वे प्रवाहनित्यत्वे च विशेषः । एवं प्रधानयोस्तावदुपायोपेययोराविवादः । क्रिया तु विचित्रा प्रत्यागमं भवतु नाम भस्मजटापरिग्रहो वा दण्डकमण्डलुग्रहणं वा रक्तपटधारणं वा दिगम्बरता वा ऽवलम्ब्यतां को ऽत्र विरोधः । वेदे ऽपि किमल्पीयांसः पृथगितिकर्तव्यताकलापखचिताः स्वर्गोपायाश्चोदिताः । तस्मात्परस्परविरोधे ऽपि न प्रामाण्यविरोधः । अतश्च यदुच्यते ।

कपिलो यदि सर्वज्ञः सुगतो नेति का प्रमा ।
अथोभावपि सर्वज्ञौ मतभेदस्तयोः कथम् ॥

इति तदपास्तं भवति । प्रधाने सति भेदाभावात् । क्वचिच्च तद्भावे प्रामाण्यविरोधात् । न च क्रोशनहेतुकर्मोपदेशादागमान्तराणामप्रामाण्यम् तस्याप्रमाणतायामप्रयोजकत्वात् ।

विचिकित्सा हि नृशिरःकपालाद्यशनेषु या ।
सा ऽप्यन्यदर्शनाभ्यासभावनोर्पनिबन्धना ॥
तथा च शान्तचित्तानां सर्वभूतदयावताम् ।
वैदिकीष्वपि हिंसासु विचिकित्सा प्रवर्तते ॥

अभिचारादिहिंसायां वैदिक्यामपि भवतु हृदयोत्कम्पः । करुणांशोपनिपातिनी हिंसेति लिप्सातस्तस्यां प्रवृत्तिः । यत्त्वग्नीषोमीयादिपशुहिंसेतिकर्तव्यतांशस्था यस्यां क्रत्वर्थो हि शास्त्रादवगम्यते इति वैदी प्रवृत्तिः तस्यामपि कारुणिको लोकः सविचिकित्सो भवति वदति च यच प्राणिवधो धर्मस्त्वधर्मस्तत्र कीदृशः इति । न चैतावता वेदस्याप्रामाण्यमेवमागमान्तरेष्वपि भविष्यति । यत्तु आगमान्तरेभ्यः कौलादिभ्यः खेचरताद्यर्थसिद्धावपि निषिद्धाचरणकृतः कालान्तरे प्रत्यवायो ऽवश्यं भावीत्युक्तम् । तदपि न युक्तम् । तस्यार्थस्य तदागतिनिषिद्धत्वाभावात् । आगमान्तरनिषिद्धत्वे ऽपि वैकल्पिकत्वकल्पनोपपत्तेः । पुरुषार्थप्राप्त्युपायत्वाच्च तस्य तस्मिन्सिद्धे कुतः प्रत्यवायः । भवतु वा कालान्तरे ततः प्रत्यवायः तथा ऽप्यधिकारिभेदेन तत्फले कर्मणि चोद्यमाने श्येनादाविव नागमप्रामाण्यमत्र हीयते । श्येनेनाभिचरन्यजेतेत्यत्राभिचरन्निति यता लङ्घितनिषेधमधिकारिणमाचष्टे तस्य च श्येनयागश्चोदितः स च तत्प्रयोगात्कृतवधः प्रत्यवैत्येव न च वेदस्याप्रामाण्यम् । उक्तं च* उभयमिह चोदनया लक्ष्यते अर्थो ऽनर्थश्चेति । अधिकारभेदाच्च विचित्रकर्मचोदना नानुपन्ना । मरणकामस्य सर्वस्वारः चोदितः आयुष्कामस्य कृष्णलचरुः । तस्मादेतदपि नाप्रामाण्यनिमित्तम् । यदपि बौद्धागमे जातिवादनिराकरणं तदपि सर्वानुग्रहप्रवणकरुणातिशयप्रशंसापरं न च यथाश्रुतमवगन्तव्यम् । तथा च तत्रैतत्पठ्यते न जातिकायदुष्टाग्प्रव्राजयेदिति ।

* शाबरभाष्ये अ॰ १ पा॰ १ सू॰ २ ।

तस्मात्सर्वेषामागमानामाप्तैः कपिलसुगतार्हत्प्रभृतिभिः प्रणीतानां प्रामाण्यमिति युक्तम् । अन्ये मन्यन्ते सर्वागमानामीश्वर एव भगवान्प्रणेतेति स हि सकलप्राणिनां कर्मविपाकमनेकप्रकारमवलोकयन् करुणयाताननुग्रहीतुमपवर्गप्राप्तिमार्गं बहुविधमुत्पश्यन्नाशयानुसारेण केषां चित्क्व चित्कर्मणि योग्यतामवगम्य तं तमुपायमुपदिशति स्वविभूतिमहिम्ना च नानाशरीरपरिग्रहात्स एव संज्ञाभेदानुपगच्छति अर्हन्निति कपिल इति सुगत इति स एवोच्यते भगवान् । नानासर्वज्ञकल्पनायां यत्नगौरवप्रसङ्गात् । ननु बुद्धः शुद्धोदनस्याऽपत्यं स कथमीश्वरो भवेत् परिहृतमेतद्भगवता कृष्णद्वैपायनेन ।

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदा ऽऽत्मानं सृजाम्यहमिति ॥

शरीरमेव शुद्धोदनस्यापत्यं नात्मा । अतः प्रतियुगं विष्णुरेव भगवान्धर्मरूपेणावतरतीत्यागमविदः प्रतिपन्नाः । ननु वेदसमानकर्तृकेष्वागमान्तरेषु कथं तादृशो महाजनसंप्रत्ययो नास्ति । एवं नास्ति तेन वर्त्मना भगवता कतिपये प्राणिनो ऽनुगृहीताः येषां तादृश आशयो लक्षितः । वैदिकेन तु वर्त्मना निःसंख्यकाः प्राणिनो ऽनुगृहीता इति तत्र महानादरः आगमान्तरेषु कृश इति । एककर्तृके परस्परविरोधः कथमिति चेद् वेदैरेवात्र वर्णितः समाधिः । तेष्वपि भूम्नः परस्परविरोधस्य दर्शनादित्युक्तम् । तस्मादीश्वरप्रणीतत्वादेव सर्वागमानां प्रामाण्यम् । अपरे पुनर्वेदमूलत्वेन सर्वागमप्रामाण्यमभ्युपागमन् । यो हि मन्वादिदेशनानां वेदमूलतायां न्याय उक्तः

भ्रान्तेरनुभवाद्वापि पुंवाक्याद्विप्रलम्भकात् ।
दृष्टानुगुणसामर्थ्याच्चोदनैव लघीयसीति ॥

स सर्वागमेषु समानः । न च मन्वादिस्मृतीनां मूलभूता श्रुतिरुपलभ्यते अनुमानेन तु तत्कल्पनमागमान्तरेष्वपि तुल्यम् । ननु चोक्तम् अपि वा कर्तृसामान्यात्प्रमाणमनुमानं स्यादिति तच्चेह नास्तीति कथं श्रुत्यनुमानम् । नैष दोषः ।

एकाधिकारावगमो न प्रामाण्ये प्रयोजकः ।
मिश्रानुष्ठानसिद्धौ तु कामं भवतु कारणम् ॥

न च पृथगनुष्ठीयमानमपि कर्म न प्रमाणमूलं भवति वर्णाश्रमभेदानुष्ठेयकर्मवत्।

कर्तृसामान्यशून्यत्वादथ मूलान्तरोदयः।
तदसद्बाधकाभावाद् भ्रान्त्यादिप्रतिषेधनात्॥
प्रत्यक्षमूलतायां तु गुर्वी भवति कल्पना।
वेदस्त्वनन्तशाखत्वान्मूलं तत्र स्वसंगतम्॥
नन्वत्र वेदमूलत्वे द्वेषो वेदविदां कथम्।
गत्वा त एव पृच्छ्यन्तां येषां द्वेषादि विद्यते॥
गोवधे वा कथं तेषां द्वेषः सुस्पष्टवैदिके।
प्रत्युक्तं च विरुद्धत्वं शाखानन्त्याच्च दुर्गमम्॥
किमियद्वेदसर्वस्वं यावदस्मन्मुखे स्थितम्।
शाखान्तराद्वा संवादो न लभ्येतेति का प्रमा॥

तथा च सांख्यशास्त्रप्रसिद्धत्रिगुणात्मकप्रकृतिसूचनपरम् अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णामिति वैदिकं लिङ्गमुपलभ्यते। निर्ग्रन्थकथितवचसः चित्तत्वज्ञानशंसी चायमनुवादो दृश्यते मुनयो वातरशना इति। एवं रक्तपटपरिग्रहभस्मकपालधारणादिमूलमप्यभियुक्ता लभन्त एव।

मन्वादिस्मृतिवत्कर्तृसाम्यस्यासम्भवेऽप्यतः।
प्रमाणं वेदमूलत्वाद्बाह्या सर्वागमा स्मृतिः॥

ततश्च।

*यः कश्चित्कस्य चिद्धर्मो मनुना परिकीर्त्तितः।
स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः॥

इत्यत्र यथा मनुग्रहणं गौतमयमापस्तम्बसंवर्तकातिकादिस्मृत्यन्तरोपलक्षणम् एवमर्हत्कपिलसुगताद्युपलक्षणपरमपि व्याख्येयम्। ननु च लोकायताद्यागमोऽप्येवं प्रामाण्यं प्राप्नोति विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्यसंज्ञाऽस्तीति वेदमूलदर्शनात्। ततश्च लोकायतदर्शने प्रमाणभूते सति स्वस्ति सर्वागमेभ्यः। उच्यते।

न हि लोकायते किं चित् कर्तव्यमुपदिश्यते।
वैतण्डिककथैवासौ न पुनः कश्चिदागमः॥

---

* मनुस्मृतौ अ॰ १ श्लो॰ ७।

ननु च यावज्जीवं सुखं जीवेदिति तत्रोपदिश्यते। न स्वभावसिद्धत्वेनात्रोपदेशवैफल्यात्। धर्मो न कार्यस्तदुपदेशेषु न प्रत्येतव्यमित्येवं वा यदुपदिश्यते तत्प्रतिविहितमेव पूर्वपक्षवचनमूलत्वाल्लोकायतदर्शनस्य। तथा च तत्रोत्तरब्राह्मणं भवति* न वा अरे अहं मोहं ब्रवीमि अविनाशी वा अरेऽयमात्मा मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवतीति। तदेवं पूर्वपक्षवचनमूलत्वाल्लोकायतशास्त्रमपि न स्वतन्त्रम्। उत्तरवाक्यप्रतिहतत्वात्तु तदनादरणीयम्। शास्त्रान्तराणां तु पूर्वपक्षवाक्यमूलत्वकल्पनमयुक्तम्। समनन्तरमेव तत्प्रतिपक्षवचनानुपलब्धेरित्यतो वेदमूलत्वात्सर्वागमः प्रमाणम्।

सर्वागमप्रमाणत्वे नन्वेवमुपपादिते।
अहमप्यद्य यत्किं चिदागमं रचयामि चेत्॥
तस्यापि हि प्रमाणत्वं दिनैः कतिपयैर्भवेत्।
तस्मिन्नपि न पूर्वोक्तन्यायो भवति दुर्वचः॥

जरत्पुस्तकलिखितं यदपि तदपि किं चिदिदानीं केनापि धूर्तेन प्रख्याप्यते।

महाजनसमूहे ये प्रसिद्धिं प्रापुरागमाः।
कृतश्च बहुभिर्येषां शिष्टैरिह परिग्रहः॥
अद्य प्रवर्तमानाश्च नापूर्वा इव भान्ति ये।
येषां न मूलं लोभादि येभ्यो नोद्विजते जनः॥
तेषामेव प्रमाणत्वमागमानामिहेष्यते।
न मृष्यते तु यत्किं चित्प्रमाणं कुट्टिनीमतम्॥

तथा हि॥

अमितैकपटनिवीतानियतस्त्रीपुंसविहितबहुचेष्टम्।
नीलाम्बरव्रतमिदं किल कल्पितमासीद्विटैः कैश्चित्॥
तदपूर्वमिति विदित्वा निवारयामास धर्मतत्त्वज्ञः।
राजा शंकरवर्मा न पुनर्जैनादिमतमेवम्॥
इत्याप्तोक्तत्वहेतोः परिमुषितपरोदीरिताशेषदोषादेषां वेदागमानां सुदृढमुपगते मानभावे प्ररोहम्।

* बृहदारण्यकोपनिषदि अ॰ ४ ब्रा॰ ४ खं॰ १२–१३।

तन्मूलत्वात्तथात्वं पुरुषवचनतो वा ऽस्तु शास्त्रान्तराणां
तद्द्वारेणापि वक्तुं न खलु कलुषता शक्यते वेदवाचाम् ॥
ननु नाद्यापि वेदस्य प्रामाण्यं सुस्थवत्स्थितम् ।
स्वदेहसंभवैरेव दोषैरनृततादिभिः ॥

चित्रया यजेत पशुकामः पुत्रकामः पुत्रेष्ट्या यजेतेति श्रूयते । न चेष्ट्यनन्तरं पुत्रपश्वादिफलमुपलभ्यते । तस्मादसत्याः चित्रादिचोदनाः । ननु च यः पशुकामः स इष्टिं कुर्यादितीयानेव वाक्यार्थः । तत्र यागात्पशवो भवन्तीति एतदेव तावदुपपाद्यम् । ते च भवन्तो ऽप्यनन्तरमेव भवन्तीति एतद् दुरुपपादनम् । अतः कथं न सत्यार्थत्वं चित्रादिचोदनानाम् । उच्यते । यावज्जीवं यजेत यावज्जीवं जुहुयादिति जीवनवदसाध्यमानपशुकामनैव नाधिकारिविशेषणं भवितुमर्हति पशूनां ततः कर्मणः सिद्धिमनवबुध्यमानस्य तत्राधिकार एव न संप्रवर्तते एव इति निर्णेष्यते एतत् । आनन्तर्यमपि कर्मस्वभावपर्यालोचनेनैव गम्यते समनन्तरफलत्वेन कर्मणां दृष्टत्वात् । आह च कर्मकाले च फलेन भवितव्यम् । यत्कालं हि मर्दनं तत्कालं सुखमिति । अधिकार्यपि पश्वाद्यभावपरितप्यमानमानस एव कर्मण्यधिक्रियते यदि सद्य एव ततः फलमासादयेत् । कालान्तरे च कर्मणः प्रध्वंसात्कुतः फलम् । आह च यदा तावदियं विद्यमाना ऽऽसीत्तदा फलं न दत्तवती यदा फलमुत्पद्यते तदा ऽसौ नास्ति असती कथं फलं दास्यतीति । अपि च कालान्तरे फलस्यान्यत् प्रत्यक्षं कारणमुपलभ्यते सेवादि तस्मिंश्च कारणे दृष्टे सति को नाम सूक्ष्मदृष्टिरदृष्टं चित्रादिकारणं कल्पयेत् । तस्मादसत्याश्चित्रादिचोदनाः प्रत्यक्षादिप्रमाणपरिच्छेद्ययोग्यार्थोपदेशत्वे सत्यपि तत्संवादशून्यत्वाद् एवंविधविप्रलम्भकवाक्यवत् ।

चित्रादिवचसामेवमपचारस्य दर्शनात् ।
अनाश्वासो ऽग्निहोत्रादिचोदनास्वपि जायते ॥

अग्निहोत्रचोदना मिथ्या वेदैकदेशत्वाच्चित्रादिचोदनादिवत् । तदत्र तावदसंवादादप्रामाण्यम् । एवं पुत्रकामः पुत्रेष्ट्या यजेतेत्येवमादावपि असंवादो द्रष्टव्यः । विसंवादो ऽपि क्वचिद्दृश्यते । प्रमीते यजमाने पात्रचयाख्यं कर्मोपदिश्यैवमादिदेश वेदः स एष यज्ञायुधी यजमानोऽञ्जसा स्वर्गं लोकं यातीति ।

तथैष इति तावदात्मनो निर्देशः क्लिष्ट एव परोक्षत्वात् । स्फ्यकपालादियज्ञायुधसंबन्धाभावाच्च । कायस्त्वेष निर्दिश्यते स न स्वर्गं लोकं यातीति तद्विपरीतभस्मीभावोपलम्भादिति विसंवादः । एवं चासंवादविसंवादाभ्यामप्रमाणं वेदः । व्याघाताच्च उदिते होतव्यमनुदिते होतव्यं समयाध्युषिते होतव्यमिति होमकालत्रयमपि विधाय निन्दाऽर्थवादैः तदेव निषेधति । श्यावो वा अस्याहुतिमभ्यवहरति य उदिते जुहोति शबलो वा अस्याहुतिमभ्यवहरति यो ऽनुदिते जुहोति श्यावशबलावस्याहुतिमभ्यवहरतो यः समयाध्युषिते जुहोति । न चार्थवादमात्रमेतदिति वक्तव्यम् । यतः ।

विधानं कल्पते स्तुत्या निन्दया च निषेधनम् ।
विधिस्तुत्योः समा वृत्तिस्तथा निन्दानिषेधयोः ॥

न हि निन्दा निन्दितुमुपादीयते किं तु निन्दितादितरत्प्रशंसितुमित्ययमपि प्रकारो ऽत्र न संभवति । कालत्रयस्याप्यत्र निषेधात्कस्यान्यस्य तन्निन्दया प्रशंसा विधीयते । तस्मात्परस्परविरुद्धार्थोपदेशलक्षणाद्व्याघातादप्रमाणं वेदः । पौनरुक्त्याच्च त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामित्यभ्यासचोदनायां प्रथमोत्तमयोः सामिधेन्योस्त्रिर्वचनात्पौनरुक्त्यम् । सकृदनुवचनेन तत्प्रयोजनसंपत्तेरनर्थकं त्रिर्वचनम् । तस्मादित्थमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषकलुषितत्वादप्रमाणं वेदः । तथाह सूत्रकारः ।

तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः* ।

पुत्रकामेष्टिहवनाभ्यासेष्विति अत्र समाधिमाह ॥

न कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यादिति† ।

अयमाशयः अप्रामाण्यसाधनमनृतत्वं परैरुक्तम् । अनृतत्वे च साधनं फलादर्शनम् एतच्चानैकान्तिकम् । अन्यथा ऽपि फलादर्शनोपपत्तेः किं वेदस्यासत्यार्थत्वादत्र फलादर्शनम् उत कर्त्रादिवैगुण्यादिति न विशेषहेतुरस्ति । ननु न कदा चिदपि कर्मसमनन्तरमेव फलमुपलब्धमिति तदनृतत्वमेव तदर्शनकारणं न कारणवैगुण्यमिति तदयुक्तम् । अविगुणायां कारीर्यां प्रयुक्तायां सद्य एव वृष्टेर्दर्शनात् । न च तत्काकतालीयम् आगमेना-

* गौतमसूत्रम् अ॰ १ आ॰ २ सू॰ ५६ । † गौतमसूत्रम् अ॰ १ आ॰ २ सू॰ ५७ ।

न्वयव्यतिरेकाभ्यां च तत्कारणत्वदर्शनात्। पुत्रादिस्त्वैहिकमपि फलं वस्तु-स्वभावपर्यालोचनयैव न सद्यो भवितुमर्हति न हि नभसस्तदानीमेव वृष्टि-रिव निपतति पुत्रः स्त्रीपुंसयोगकारणान्तरसव्यपेक्षत्वात्तदुत्पत्तेः पश्वादिप्रा-प्तिस्तु कस्य चिदुत्तरकाले ऽपि दृश्यते प्रतिग्रहादिना। तथा ह्यस्मत्पितामह एव ग्रामकामः सांग्रहणीं कृतवान् स इष्टिसमाप्तिसमनन्तरमेव गौरमूलकं ग्राममवाप। नन्वेवं तर्हि प्रतिग्रहाद्येव दृष्टं कारणमस्तु पश्वादेः पुत्रस्य च स्त्रीपुंसयोगः किमिष्टेः कारणत्वकल्पनयेति मैवं वोचः। सत्स्वपि च दृष्टेषु कारणेषु तददर्शनाद् इष्टिप्रयोगानन्तरं चैतद्दर्शनादिष्टिकृतं स्त्रीपुंसयोगादि-कारणत्वमिति निश्चीयते। किं च।

सेवाध्ययनकृष्यादिसाम्ये ऽपि फलभेदतः।
वक्तुं न युक्ता तत्प्राप्तिर्दृष्टकारणमात्रजा॥
भूतस्वभाववादादि पुरस्तात्प्रतिषिध्यते।
तस्मान्नूनमुपेतव्यमत्रान्यदपि कारणम्॥

तदुक्तम् तच्चैव हि कारणं शब्दश्चेति। यत्र पुनरविगुणे ऽपि कर्मणि प्रयुज्यमाने कालान्तरे ऽपि पुत्रपश्वादिफलं न दृश्यते तत्र तीव्रं किमपि प्राक्तनं कर्म प्रतिबन्धकं कल्पनीयम्। यथोक्तम् फलति यदि न सर्वं तत्कदा चित्तदेव ध्रुवमपरमभुक्तं कर्म शास्त्रीयमास्ते इति। कर्मादिवैगुण्यग्रहणमुप-लक्षणार्थमृषिणा प्रयुक्तम्। न तु वेदस्याप्रामाण्यकल्पना साध्वी साद्गुण्ये कर्मणः प्राचुर्येण फलदर्शनात्। अपि च चित्रातः पशवो भवन्तीत्येतावानेव शास्त्रार्थः आनन्तर्ये तु न किं चित्प्रमाणमस्ति तदयं प्रत्यक्षादिसंवाद आनन्तर्यविषयः चित्रादिचोदना त्वनिर्दिष्टकालविशेषविषयेति विषयभेदान्न सा तेन बाध्यते। तदाह भट्टः *।

आनन्तर्याद्यसंवादो नाविशेषप्रवर्तिनीम्।
चोदनां बाधितुं शक्तः स्फुटाद्विषयभेदत इति॥

यत्तु कर्मस्वभावपर्यालोचनया चित्रादेरनन्तरफलत्वमुक्तम् यत्काले हि मर्दनं तत्कालं मर्दनसुखमिति तदेतदत्यन्तमनभिज्ञस्याभिधानम् विधिफलानां क्रियाफलतुल्यत्वानुपपत्तेः। इह किं चिद्विधिफलं भवति किं

* श्लोकवार्तिके चित्रापरिहारे श्लो॰ ४।

चित्क्रियाफलम् । कृष्यादौ तु भूमिपाटवादि क्रियाफलम् सस्यसम्पत्तिस्तु विधिफलम् । कः पुनः कृष्यादौ विधिः अस्ति वार्त्ताविद्यायां वृद्धोपदेशे वा कश्चिद्विधिः । अन्वयव्यतिरेकौ वा तत्र विधिस्थानीयौ भविष्यतः । लोके ऽपि च वेतनकामः पचतीत्यादौ पाकक्रियाफलमोदनः विधिफलं तु वेतनम् । तत्र क्रियाफलानामेवैष नियमो यत्क्रियानन्तरभावित्वम् । विधिफलानां तु वेतनादीनां नास्ति कालनियमः इष्टावपि हविर्विकारादि क्रियाफलं सद्यो भवति मृद्गतस्तु पुंसः सेवाफलमनियतफलम् ।

ग्रामकामो महीपालं सेवेतेत्येवमादिषु ।
लौकिकेषु विधिष्वस्ति न कालनियमः फले ॥

आयुर्वेदोपदिष्टानामप्यौषधविधीनां न क्रियावत्सद्य एव फलदर्शनम् अपि तु कालापेक्षमेवेति न फलानन्तर्य्ये किं चित्प्रमाणम् । यत्तु पशुविरहकृतकदशनादिदोदूयमानाधिकारिस्वरूपपर्यालोचनया सद्यःफलत्वमुच्यते तदपि न सांप्रतम् । पुरुषेच्छामात्रमेतन्न प्रमाणवृत्तम् । अपि चैहिकत्वं फलस्य तावता सेत्स्यति न पुनः क्रियाफलवत्सद्यस्त्वम् । सन्ति चैहिकफलान्यपि कालान्तरसव्यपेक्षाणि कर्माणि यथा ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे इति न तत्र पञ्चमवर्षे उपनीतमात्र एव माणवको ब्रह्मवर्चससम्पन्नो भवति कालान्तरे तु भवतीति । एवं वीर्यकामादिष्वपि द्रष्टव्यम् । तस्माद्विधिफलानामानन्तर्यनियमाभावान्न तद्विसंवादो दोषाय कालान्तरे ऽपि यत्र फलादर्शनं तत्र क्रियावैगुण्यकर्मान्तरप्रतिबन्धादि कारणमित्युक्तम् ।

अन्ये कर्त्रादिवैगुण्यकल्पनाननुमोदिनः ।
इहाफलस्य चित्रादेः फलमामुष्मिकं जगुः ॥

सर्वाङ्गोपसंहारेण काम्यकर्मप्रयोगात्को ऽवसरः कर्मवैगुण्यकल्पनायाम् । जन्मान्तरे तु तत्फलमिति कल्पना । तथा च त्रिविधं कर्म किं चिदैहिकफलमेव किं चिदनियतफलमेव किं चिदामुष्मिकफलमेव इति कल्पना । तत्र कारीर्यादि तावदैहिकफलमेव तद्धि सकलजनपदसंतापकारिणि महत्यवग्रहे प्रस्तूयते वृष्टिलक्षणं च तत्फलं स्वभावत एव सकललोकसाधारणम् आसन्नतयैव तदभिलषणीयमिति सद्य एव भवितुमर्हति । वचनानि च तत्र तादृश्येव दृश्यन्ते यदि वर्षेत्तावत्येवेष्टिं समापयेद्यदि न वर्षेच्छ्वोभूते

जुहुयादिति। आमुष्मिकफलं तु कर्म ज्योतिष्टोमादि फलस्वभावमहिम्नैव पारलौकिकफलं भवति।

स्वर्गो निरुपमा प्रीतिर्दैशो वा तद्विशेषणः।
भोक्तुं नोभयथा ऽप्येष देहेनानेन शक्यते॥

चित्रादि त्वनियतफलं कर्म तत्फलस्य पश्वादेरिह वा परत्र वा लोके सम्भवात्। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। तथा ह्यकृतचित्रायागानामपि इह जन्मनि पशवो दृश्यन्ते ते परिदृश्यमानसेवाप्रतिग्रहादिकारणका एवेति कथ्यमाने कर्मनिमित्तत्वहानेः बृहस्पतिमतानुप्रवेशप्रसङ्गः। कर्मनिमित्तकत्वे तु तेषां पशूनामुपपादकं किं कर्मेति निरूपणीयम् न हि ब्रह्मवर्चसादिफलात्कर्मणः पशवो निष्पद्यन्ते। चित्रा च पशुफलेह जन्मनि तैर्न कृतैव पूर्वजन्मकृता तु तस्मिन्नेव जन्मनि फलं दत्तवतीति नियतैहिकफलाभ्युपगमादिति कुतः पशुसंपत्। ननु गौतमवचनप्रामाण्यात्पूर्वकृतभुक्तशिष्टज्योतिष्टोमादिकर्मनिमित्तकः पशुलाभो भविष्यति। यथोक्तम्* वर्णाश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य फलमनुभूय पतन्तः शेषेण विशिष्टदेशश्रुतवृत्तवित्तादियुक्तं जन्म प्रतिपद्यन्ते इति। नैतद्यथाश्रुतं बोद्धुं युक्तम्।

न ह्यन्यफलकं कर्म दातुमीष्टे फलान्तरम्।
साध्यसाधनभावो हि नियतः फलकर्मणाम्॥

तस्मात्समूहापेक्षाशेषवाचोयुक्तिर्व्याख्येया बहूनि कर्माणि वर्णा आश्रमाश्च कृतवन्तः ततः कर्मसमूहाज्ज्योतिष्टोमादिफलं प्रेत्यानुभूयते ततः शेषेण चित्रादिना कर्मणा विशिष्टं जन्म प्रतिपद्यन्ते इत्यर्थः। तस्मात्पूर्वजन्मकृतचित्रादिनिबन्धन इह जन्मनि पशुलाभो नाकर्मनिमित्तको नान्यकर्मनिमित्तक इत्येवमनियतफलत्वाच्चित्रादेरिह जन्मनि फलादर्शने ऽपि नानृतत्वं तच्चोदनानां जन्मान्तरे हि ता इष्टयः फलं दास्यन्तीति। अत्रोच्यते। किं वाचनिकमेतत्कर्मणां त्रैविध्यम् अथ विधिवृत्तपरीक्षागम्यम् आहो फलस्वरूपपर्यालोचनया लभ्यम् उत पुरुषेच्छाधीनमिति। तत्र वचनं तावत्त्रिविधविभागप्रतिपादकं नास्ति कारीरीं निर्वपेद् वृष्टिकामो ज्योतिष्टोमेन

---

* शांकरब्रह्मसूत्रभाष्ये अ॰ ३ पा॰ १ सू॰ ८ स्मृतित्वेनेदम्।

स्वर्गकामो यजेतेति चित्रया पशुकामः इत्येतावन्मात्रश्रवणम् । न ह्यत्रै-हिकत्वं पारलौकिकत्वमनियतत्वं वा फलस्य क्व चित्पठितम् । विधिवृत्तम-पीयदेव यत्तत्प्रत्ययप्रवर्त्तनं नाम तच्चेदमेवंकामेन कर्त्तव्यमित्येतावाँल्लिङर्थः अपुरुषार्थरूपे तु व्यापारे प्रवर्त्तकत्वलक्षणस्वव्यापारनिर्वहणमनधिगच्छन्वि-धिरधिकारिविशेषणस्य काम्यमानस्य स्वर्गादेर्भावार्थस्य च यागादेः साध्य-साधनसम्बन्धमाक्षिपति न काम्यमानस्य सद्यः कालान्तरे वा निष्पत्तिमा-क्षिपतीति । फलस्वरूपपर्यालोचनया तु सत्यं स्वर्गस्य पारलौकिकत्वमवगम्यते न तु पश्वादेर्नियमः । पुरुषेच्छा तु पुरुषेच्छैव न तया शास्त्रार्थो व्यवस्थापयितुं शक्यः तस्मान्निष्प्रमाणकं त्रैविध्यम् । यस्तु चित्रादीनामनियतफलत्वे न्याय उक्तः चित्रादीनां फलं तावत् क्षीणं तत्रैव जन्मनीत्यादि* स कारीर्यामपि निश्चितैहिकफलायां योजयितुं शक्यः ।

अद्याकृतायां कारीर्यां न हि देवो न वर्षति ।

जन्मान्तरकृता तत्र कारीर्यां किं न कारणम् ॥

तस्मात्सा ऽप्यनियतफला भवतु । अथ सस्यसम्पत्सम्पाद्यसुखस-म्भोगसाधनभूतादृष्टनिमित्ता कारीरीष्टिरद्याकृतायामपि कारीर्यामिति मन्यसे तर्हि दधिक्षीरादिभक्षणसुखाक्षेपिकर्मनिमित्तकः पशुलाभो भविष्यति । अकृत-चित्रायागानां कारीर्यधीन ओदनः चित्रादीनां दध्योति दध्योदनभोजनसुख-साधनादृष्टकारिता पशुवृष्टिस्तृष्टिर्भवतु । अथ श्वङ्गग्राहिकया पशुफला चित्रेष्टिरु-पदिश्यते तेन न सुखसामान्याक्षेपकर्मनिबन्धनः पशुलाभः एवं तर्हि वृष्टा-वपि गृह्णग्राहिकया कारीरी पठ्यते एवेति वृष्टिरपि सामान्यादृष्टनिबन्धना मा भूत् । अथ न यदि वर्षेच्छ्वोभूते जुहुयादित्यादिवचनपर्यालोचनया तस्यामैहिकफलत्वमुच्यते यद्येवं यत्र तादृशं वचनं नास्ति यो वृष्टिकामः स सौभरेण स्तुवीत यदि कामयेत वर्षेत्पर्जन्य इति नीचैः सदो मिनुयादि-त्यादौ तत्र पारलौकिकफलत्वं स्यात् । यदि च श्वोभूते जुहुयादिति वचनम-स्मिन्नेव फले सद्यस्त्वमात्रमधिकं भवतु तादृशवचनरहितानां कर्मणां विस्पष्ट-सिद्धमप्यैहिकफलत्वं निवर्त्तते । यत्पुनर्बहुसाधारणत्वेन वृष्टेरैहिकत्वमुच्यते

* श्लोकवार्तिके चित्रापरिहारे श्लो॰ १५ ।

तदपि पश्वादौ समानम् न ह्यात्मम्भरिरेव यजमानो भवति तस्यापि स्ववासिनीकुमारातिथिभृत्यादिभोजनपूर्वकस्वभोजननियमोपदेशाद् बहुतरोपकारकत्वं तु वृष्टेरित्यलं तुलया। यदपि प्रत्यासन्नत्वेन काम्यमानत्वाद् वृष्टेरैहिकत्वं कथ्यते तदपि तादृगेव पश्वादेरपि तथैव काम्यमानत्वात् तत्रावग्रहविहितसन्तापतया प्रत्यासन्नत्वेन वृष्टिरभिलष्यते इहापि दौर्गत्योद्वेगादासन्नतयैव पशवः काम्यन्ते तस्माद्वारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षयमन्नद इत्यादिवचनोपदिष्टसामान्यसुखसाधनादृष्टनिबन्धनैवेयमिहाकृतकर्मणां वृष्टिपश्वादिसम्पदिति न बृहस्पतिमतवदकर्मनिमित्तं फलम्। नापि कर्मफलसाध्यसाधनभावनियमव्यवहारोल्लङ्घनमिति। यच्च कारीर्याः क्वचित्फलविसंवादे समाधानमुक्तं फलति यदि न सर्वं तत्कदाचित्तदेव ध्रुवमपरमभुक्तं कर्म शास्त्रीयमास्ते इति तेन सा ऽप्यनियतफलैव स्याद् न हि तत्कर्मान्तरमासंसारं प्रतिबन्धकं भवति फलोपभोगाद्धि तस्यावश्यं क्षयेण भवितव्यम्। प्रतिबन्धके च क्षीणे कारीर्या स्वफलं तदा दातव्यमेव सा ऽप्यदत्तफला न क्षीयते एवेत्येवं जन्मान्तरे तत्फलसम्भवात्तस्या अनियतफलत्वम्। अनेन च प्रकारेण चित्रादेरप्यनियतफलत्वमस्माभिरिष्यते एव यत्र सम्यक् प्रयुक्तायामपीष्टौ कर्मान्तरप्रतिबन्धादेव पशूनामनुपलम्भः कल्प्यते सर्वथा सद्यःफलत्वमावर्जं सामानयोगक्षेमा कारीर्या चित्रेष्टिः। एतेन ब्रह्मवर्चसवीर्यान्नाद्यग्रामादिकामेष्टयो ऽपि व्याख्याताः। तस्माद्यथाश्रुतं गौतमं बोद्धव्यम्। यदप्यभ्यधायि समग्राङ्गोपसंहारेण काम्यकर्मप्रयोगात्कुतः कर्मणो वैगुण्यावसर इति तदप्यसारम्। सर्वाङ्गोपसंहारेण प्रवृत्तावपि प्रमादादसंवेद्यमानवैगुण्यसम्भवात्। स च विचित्रः भाष्यकारेण प्रदर्शितः तस्मात्पूर्वोक्त एव प्रतिसमाधानमार्गः श्रेयान्। यत्पुनः पूर्वपाक्षिकेण कथितं कालान्तरे कर्माभावात्कुतः फलमिति तदपि न सम्यक्।

यद्यप्या फलनिष्पत्तेः कर्मणो नास्त्यवस्थितिः।
तथा ऽप्यस्त्येव संस्कारः पुरुषस्य तदाहितः॥
कर्मजन्यो हि संस्कारः पुंसो बुद्ध्यादिवद्गुणः।
तस्य चाफलसंयोगादवस्थितिरुपेयते॥

यथेन्द्रियादिसंयोगादात्मनो बुद्धिसंभवः।
तथा यागादिकर्मभ्यस्तस्य संस्कारसंभवः॥
बुद्धिस्तु भङ्गुरा तस्य संस्कारस्तु फलावधिः।
साध्यसाधनभावो हि नान्यथा फलकर्मणोः॥
स्मृतिबीजं तु संस्कारस्तस्यान्यैरपि मृष्यते।
तथैव फलसंयोगबीजं सो ऽस्य भविष्यति॥
स यागदानहोमादिजन्यो धर्मगिरोच्यते।
ब्रह्महत्यादिजन्यस्तु सो ऽधर्म इति कथ्यते॥

कापिलास्तु अन्तःकरणस्य बुद्धेर्वृत्तिविशेषमाहुः। आर्हताः पुण्यपुद्गलान् धर्मत्वेन व्यपदिशन्ति। शाक्यभिक्षवश्चित्तवासनां धर्ममाचक्षते। वृद्धमीमांसकाः यागादिकर्मनिर्वर्त्यमपूर्वं नाम धर्ममभिवदन्ति। यागादिकर्मैव शाबरा ब्रुवते। वाक्यार्थ एव नियोगात्मा ऽपूर्वशब्दवाच्यो धर्मशब्देन स एवोच्यते इति प्राभाकराः कथयन्ति। तत्र पुण्यपुद्गलवृत्तिपक्षयोः कपिलार्हद्ग्रन्थकथितयोस्तन्मतनिरासादेव निरासः। आत्मनश्च समर्थयिष्यमाणत्वात्तस्यैव वासना न चेतस इति सौगतपक्षो ऽप्ययुक्तः। स्वर्गयागान्तरालवर्तिनश्च स्थिरस्य निराधारस्यापूर्वस्य निष्प्रमाणकत्वाज् जरज्जैमिनीयप्रवादो ऽप्यपेशलः। अपि च फलस्य वा का चिदुत्पद्यमानदशा यागस्य वा शक्तिरग्निशब्देनोच्यते न चानियोगो वाक्यार्थ एवापूर्वशब्दवाच्यः तस्योपरिष्टादपाकरिष्यमाणत्वात्। नापि यो यागमनुतिष्ठति तं धार्मिक इत्याचक्षते इति यागादिसामानाधिकरण्येन प्रयोगात्स एव धर्मशब्दवाच्य इति युक्तं वक्तुम्। तस्य क्षणिकत्वेन कालान्तरे फलदातृत्वानुपपत्तेः सामानाधिकरण्यप्रयोगो ऽपि चैकान्ततो नास्त्येव।

यागदानादिना धर्मो भवतीत्यपि लौकिकाः।
प्रयोगाः सन्ति ते चामी संस्क्रियापक्षसाक्षिणः॥

एवं यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्निति वैदिकोपि प्रयोगः तद्विषय एव व्याख्येयः तस्य स्थायित्वेन कालान्तरे फलदानयोग्यतोपपत्तेः॥

संस्कारो नृगुणः स्थायी तस्माद्धर्म इति स्थितम् ।
तस्माच्च फलनिष्पत्तेर्न चित्रादौ मृषार्थता ॥

यदपि यज्ञायुधिवाक्ये प्रत्यक्षविरुद्धत्वमुपपाद्यते स्म भस्मीभावोपलम्भात्कायस्येति तदप्यसमीचीनम् । एष इति शरीराभेदोपचारेणात्मन एव निर्देशात्तस्य च स्वर्गगमनं भवत्येव गमनं च तदुपभोग एव तस्योच्यते यथा शरीरादियोगवियोगौ जन्ममरणे इति न तु व्यापिनः परिस्पन्दात्मकक्रियायोग उपपद्यते ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नसमवायश्च तस्य कर्तृत्वमिति वर्णयिष्यते । यज्ञायुधसम्बन्धो ऽपि स्वस्वामिभावादिस्तस्यैव व्यापकत्वाविशेषे ऽपि व्यवस्थयोपपद्यते इति न कश्चिदत्र विरोधः । तस्मात्सर्वत्र निरवकाशमनृतत्वादिदूषणम् । यो ऽपि हवनकालविधौ व्याघातदोषो दर्शितः सो ऽपि न दोष एव ॥

तत्रानुष्ठानभेदेन कालत्रितयचोदनात् ।
यो यस्य चोदितः कालो लङ्घनीयो न तेन सः ॥
ततश्चान्यतमं कालमभ्युपेत्यैनमुज्झतः ।
निन्देति न विरोधो ऽत्र कश्चिद्विधिनिषेधयोः ॥
अभ्यासे पौनरुक्त्यं च कार्यार्थत्वाददूषणम् ।
संपाद्यं पाञ्चदश्यं हि सामिधेनीषु चोदितम् ॥

इममहं पञ्चदशारेण वज्रेणापबाधे यो ऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति श्रूयते एकादशसामिधेन्य ऋचः पठ्यन्ते तत्राभ्यासमन्तरेण पाञ्चदश्यं नावकल्पते इत्येवमवश्यकर्तव्यो ऽभ्यासः स चायमनियमेन प्राप्तो वचनेन नियम्यते प्रथमोत्तमे ऋचौ त्रिरुच्चारणीये इति तस्मात्तत्प्रयोजनार्थत्वान्न पुनरुक्ततादोषः ॥

अभ्यासे फलरहिते हि पौनरुक्त्यं दोषः स्यादिह तु न तस्य निष्फलत्वम् ।
व्याघाताऽनृतपुनरुक्ततादि तस्माद्वेदस्य श्लथयति न प्रमाणभावम् ॥
इयं च वाक्यार्थविचारणा ऽपि प्रामाण्यसिद्ध्यौपयिकीति मत्वा ।
चक्रे स्वशास्त्रे मुनिनेह वेदप्रामाण्यनिर्वाहणदीक्षितेन ॥

ननु नाद्यापि वेदस्य भवद्भिर्निपुणैरपि ।
स्वदेहसंभवा दोषा निखिलाः परिपिञ्जिताः ॥

तथा हि सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम् प्रजापतिरात्मनो वपामुदखिदत्तामग्नौ प्रागृह्णात् ततोऽजस्तूपर उदगात् देवा वै देवयजनमध्यवसाय दिशो न प्राजानन्नित्येवमादीनामर्थवादानां किं यथाश्रुतवस्तुपरत्वमुत तेभ्यः कार्यरूपार्थोपदेशपरिकल्पनम् उत लिङादियुक्तवाक्यान्तरप्रतिपाद्यमानकार्यरूपार्थोपयिकत्वमिति चिन्त्यम्। सर्वथा च प्रमादः। स्वरूपपरत्वे तावत्प्रमाणान्तरविरुद्धार्थोपदेशादप्रामाण्यमेवावतरति रोदनवपोत्खेदनदिङ्मोहादेरर्थस्य तथात्वे निश्चयाभावात्। किं च स्तेनं मनोऽनृतवादिनी वागित्येवंजातीयकानामर्थवादवाक्यानां विस्पष्टमेव प्रमाणान्तरविरुद्धार्थप्रत्यायकत्वम् न हि निसर्गत एव सर्वप्राणिनामनृतवादिनी वाग्भवति स्तेनं वा मनः। अपि च धूम एवाग्नेर्दिवा ददृशे नार्चिस्तस्मादर्चिरेवाऽग्नेर्नक्तं दृश्यते न धूम इति प्रत्यक्षविरुद्धमिदमभिधीयते नक्तंदिनं द्वयोरपि इन्द्रियार्थसन्निकर्षे सति ग्रहणात्। किं च एतन्न विद्मो यदि ब्राह्मणाः स्मोऽब्राह्मणा वेति ब्राह्मणजातेरुपदेशसहायप्रत्यक्षगम्यत्वात्तद्विरुद्ध एषोऽर्थवादः शास्त्रविरोधोऽप्यस्ति को ह वै तद्वेद यदमुष्मिंल्लोकेऽस्ति वा न वेति। शास्त्रे स्वर्गादिफलानां ज्योतिष्टोमादिकर्मणामुपदेशात्कथेयमनवक्लृप्तिः। अपि च गर्गत्रिरात्रब्राह्मणमधिकृत्य श्रूयते शोभतेऽस्य मुखं य एवं वेदेति न हि कस्य चिदेवं विदतो मुखं शोभते इति प्रत्यक्षविरोधः। अन्यकर्मानर्थक्यशंसी च कश्चिदर्थवादो भवति पूर्णाहुत्या सर्वान्कामानवाप्नोति पशुबन्धयाजी सर्वांल्लोकानभिजयति तरति मृत्युं तरति पाप्मानं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते यश्चैवं वेदेति यदि पूर्णाहुत्यैव सर्वकामावाप्तिः पशुबन्धयागेनैव सर्वलोकजयः अश्वमेधवेदनेनैव तत्फलावाप्तिः तत्किमर्थमन्यकर्मोपदेशः। उपदिष्टान्यपि तानि बहुक्लेशसाध्यानि कर्माणि व्यर्थानि भवेयुरनेनैव लघुनोपायेन तत्फलप्राप्तेर्दर्शनात्। अपि च न पृथिव्यामग्निश्चेतव्यो नान्तरिक्षे न दिवीति वेदे चयननिषेध एवाच भङ्गा भवेद्दिवि चान्तरिक्षे च तावच्चयनप्रयोग एव नास्ति किं तन्निषेधेन पृथिवीचयननिषेधार्थे च यद्वाक्यं तच्चयनप्रतिषेधार्थमेव भवेत्। अपृथिव्यधिकरणस्य चयनस्यानुपपत्तेः। अपि च यजमानः प्रस्तर आदित्यो यूप इत्येवंजातीयकानां प्रत्यक्षविरुद्धार्थाभिधायिनामर्थवादानां का परिनिष्ठेति। तस्मान्न स्वरूपपरत्वे

तेषामुपपद्यते। नापि तेभ्य एव कार्यरूपार्थपरिकल्पनमुपपन्नम् अशक्यत्वात्। सो ऽरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमित्यत्र कार्यं कल्प्यमानमेवं कल्प्येत रुद्रः किल रुरोद अतो ऽन्येनापि रोदितव्यमिति तच्चाशक्यम् प्रियविप्रयोगजनितसंतापवशेन हि बाष्पमोचनं रोदनमुच्यते न तच्चोदनोपदेशात्कर्तुं शक्यते। प्रजापतिरात्मनो वपामुच्चिखेद तस्मादन्यो ऽप्येवमुत्खिदेदात्मनो वपामिति दुरनुष्ठानो ऽयमर्थः को हि नामात्मनो वपामुत्खिदेत् कस्य वा वपाहोमे सति समनन्तरमेव अजः पशुस्तूपर उद्गच्छेद्। इति देवा दिशो व्यामुह्यन्नितो ऽन्यो ऽपि न जानीयादिति अशक्योपदेशो न हि दिङ्मोहो नामोपदेशात्कर्तुं शक्यः। न च सर्वस्मादर्थवादाद्विधिः कल्पयितुं शक्यः इति मध्यमो ऽपि न सत्पक्षः। नापि तृतीयः पक्षः संभवति वाक्यान्तरविहितकार्यरूपार्थौपयिकत्वं हि तदुपयोगिद्रव्यदेवतादिविधानद्वारकं भवति यथा ऽग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र दध्ना जुहोति पयसा जुहोतीति द्रव्यविनियोगविधेर्यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति देवताविधेर्वा। न चायमर्थवादेषु प्रकारः संभवति न चैभिः व्रीहीनवहन्ति व्रीहीन् प्रोक्षतीतिवद्दृष्टा ऽदृष्टा वा का चिदितिकर्तव्यतोपदिश्यते तस्मान्न तेषां तदौपयिकत्वम्। ननु प्रेक्षावतां प्ररोचनातिशयकरणेन प्रवृत्त्युत्साहमावहन्तो ऽर्थवादास्तदुपयोगिनो भविष्यन्ति। नैतदपि सम्यक्। प्रवृत्त्युत्साहो हि केषां चिन्मते निरपेक्षशब्दप्रत्ययादेव सिद्ध्यति अस्मन्मते तु तत्प्रणेतृपुरुषप्रत्ययादिति किं प्ररोचनया। एवंकाम इदं कुर्यादित्युक्ते यस्तत्र न प्रवर्तते स प्ररोचनयापि न प्रवर्ततेवेति यत्किं चिदेतत्। तदेवं प्रकारत्रयेणाप्यर्थवादपदानामनन्वयात् एकदेशाक्षेपेण सर्वाक्षेप एव क्रियते इति अप्रमाणं वेदः। ननु यावत्येव प्रमाणान्तरविरुद्धत्वमुपलभ्यते तावत्येवाप्रामाण्यमस्तु सर्वत्र तु कुतस्त्या तदाशङ्केति। मैवम् तत्सामान्यादन्यत्राप्यनाश्वासः। मीमांसकपक्षे हि अर्थवादरहितकेवलवेदग्रन्थानुपलम्भात् तदनुषङ्गेण सर्वत्र सापेक्षत्वमवतरति। नैयायिकमते तु वेदप्रणेतुरीश्वरस्य क्व चिद्वितथवादित्वे दृश्यमाने कथमन्यत्र सत्यवादितायां दृढः प्रत्ययो भवेदित्यप्रामाण्यं सर्वत्रेति। अत्राभिधीयते। विध्येकवाक्यतयैव भूम्ना तावदर्थवादपदानि पठ्यन्ते वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता इत्यतो यद्यपि क्रिया नावगम्यते नापि तत्संबद्धः कश्चिदर्थः तथा

ऽपि विध्युद्देशेनैकवाक्यत्वं प्रतीयते भूतिकाम इत्येवमन्ते विध्युद्देशस्तेनैक-
वाक्यभूता वायुर्वै क्षेपिष्ठेत्येवमादिः कथमेकवाक्यभावः पदानां साकाङ्क्षत्वात् ।
ननु भूतिकाम इत्येवमन्तेन वाक्येन विधेयं विहितम् उत्पादितं प्रतिपत्तुर-
नाकाङ्क्षत्वं कृतं च शब्दकर्तव्यमिति किमनेन क्षेपिष्ठेत्यादिना प्रयोजनम् ।
तदर्थस्यैव स्तुतिरिति ब्रूमः । ननु स्तुत्या किं प्रयोजनम् स्तुतो ऽस्तुतश्च
तावानेव सो ऽर्थः । मैवम् । सस्तुतिपदे हि वाक्ये स्तुतिपदसहितं विधायकं
विधायकं भवति किमिदानीं केवलं लिङादियुक्तं वाक्यं न विधायकमुच्यते
यदि स्तुतिपदानि न श्रूयन्ते तद्वाढं भवति विधायकम् । एतेषु च सत्सु
तत्सहितं तद्विधायकं भवति न केवलं तथा प्रतीतेः । स्तुतिपदसंबन्धे
सति भिन्नवाक्यता मा भूदिति विधिपदेन च स्तुतिपदेन च संभूयार्थो
विधीयते तथा ऽवगमात् । अन्यथा हि प्रतीयमानः पदार्थान्व-
यत्यज्येत वाक्यभेदो वा कल्प्येत तस्मान्न स्तुतिपदानामानर्थक्यम् ।
ननु केवलस्यापि विधिवाक्यस्य सामर्थ्यात्किमर्थं स्तुतिपदानि
प्रयुञ्जते इति । उच्यते । अपर्यनुयोज्यो जैमिनीयानां मते शब्दः
अस्माकं च भगवानीश्वरः उक्ते सति प्रतिपत्तारो वयं वेदस्य न
कर्तारः । प्रतिपत्तौ च क्रमो दर्शितः । एवं च यद्यपि द्रव्यदेवतेतिकर्तव्य-
ताविधानद्वारकमङ्गविधिवदर्थवादवाक्यानां कार्योपयिकत्वं नास्ति तथापि
प्रतीत्यङ्गत्वं न निवार्यते । अत एव प्रामाण्योपयोगित्वमाचक्षते न प्रमेयो-
पयोगित्वम् । केवलविधिपदश्रवणे हि न तदाद्रियन्ते यज्वानः । तत्र विधि-
विभक्तेः शक्तिरवसीदति तां निमज्जन्तीमिवार्थवादजनितकर्मप्राशस्त्यप्रत्यय
उत्तभ्नाति सर्वजिता यजेतेत्यतो न तथाविधः श्रद्धाऽतिशयो भवति । यथा-
विधः सर्वजिता वै देवाः सर्वमयजन्सर्वस्याप्त्यै सर्वस्य जित्यै सर्वमेवैतेन
सर्वं जयति इत्यर्थवादपदेभ्यः । लोके ऽपि इयं गौः क्रेतव्येत्यतो न तथा
क्रेतारः प्रवर्तन्ते यथा एषा बहुस्निग्धक्षीरा सुशीला सापत्या अनवप्रजा
चेत्येवमादिभ्यः स्तुतिपदेभ्यः । स्वानुभवसाक्षिको ऽयमर्थः अत एव के
चिदश्रुतार्थवादके ऽपि विधिवाक्ये तत्कल्पनमिच्छन्ति । यथा क्व चिदर्थवा-
दाद्विधिकल्पनमिति यथोक्तम् विधिस्तुत्योः सदा वृत्तिः समानविषयेष्यते ।
अनधिगम्यमानविधिवाक्यसंबन्धाच्चार्थवादाद्विधिरुन्नीयते न गम्यमानविधि-

संबन्धात् । अत एव च सो ऽरोदीदित्येवमादिभ्यो न रोदितव्यमित्यादिविधिकल्पनमिष्यते मुधैव पूर्वपक्षिणा तदाशङ्कितम् । विध्यन्तरैकवाक्यत्वं हि प्रत्यक्षमिहोपदिश्यते बर्हिषि रजतं न देयमित्यस्य विधेः शेषो ऽयं सो ऽरोदीदित्यादिः रुद्रो रुरोद तस्य यदश्रु अशीर्यत तद्रजतमभवत् यो हि बर्हिषि रजतं ददाति पुरा ऽस्य संवत्सराद्गृहे रोदनं भवतीति तस्माद्बर्हिषि रजतं न देयमिति । प्राजापत्यमजं तूपरमालभेतेत्येतस्य विधेः शेषः प्रजापतिरात्मनो वपामुदखिददिति वपाहोममाहात्म्यप्रदर्शनार्थमुच्यते अग्नौ वै प्रगृहीतमात्रायां वपायामजस्तूपर उदगादिति । आदित्यः प्रायणीयश्चरुरित्यस्य विधेः शेषो ऽयं देवा वै देवयजनमध्यवसाय दिशो न प्राजानन्नित्थं व्यामोहानामादित्यः चरुर्नाशयिता यथा दिङ्मोहस्येति एवं तत्र तत्र विधिशेषत्वमर्थवादानां वेदितव्यम् । कथं पुनरिदमसत्यमेवोच्यते रुद्ररुदिताद्रजतमजायत प्रजापतिवपाहोमसमिद्धादग्नेरजस्तूपर उदगादिति । उच्यते नेदमसत्यम् यदस्य वाक्यस्य प्रतिपाद्यं तत्र सत्यार्थमेवेदम् । न चास्य यथाश्रुतो ऽर्थः प्रतिपाद्यः किं तु विधेयो निषेध्यो वा कश्चिदर्थः इहान्वाख्याने द्वयमापतति यच्च वृत्तान्तज्ञानं यच्च कस्मिंश्चिदर्थे प्ररोचनाद्वेषौ तत्र वृत्तान्तज्ञानं न प्रवर्तकं न निवर्तकमिति प्रयोजनाभावादनर्थकमनादरणीयम् । प्ररोचनाद्वेषौ तु प्रवृत्त्यङ्गत्वात्तदर्थौ गृहीत्वा प्ररोचनायाः प्रवर्तेत द्वेषान्निवर्तेतेति तत्र तत्प्रतिपाद्यसत्यार्थ एवार्थवादः । यत्त्वरुदति रुद्रे कथं तद्रोदनवचनम् अरोदनप्रभवे वा रजते कथं तदुद्भवताभिधानमिति । गुणवादमात्रं गौण एष वादः श्वेतवर्णसारूप्यादिना रोदनप्रभवं रजतं निन्दितुमुच्यते । एवं पशुयागे वपाहोमप्रशंसायै प्रजापतिरात्मनो वपामुदखिददिति वृत्तान्ताख्यानं योजनीयम् । आदित्यचरुप्रशंसायै देवा देवयजनमध्यवसाय दिशो न प्राजानन्निति । अथ वा नैयायिकानामनेकप्रकारपुरुषातिशयवादिनां यथाश्रुते ऽप्यर्थे नात्यन्तमसंभवः रुद्रस्य रुदिताद्रजतजन्म प्रजापतेर्वपोत्खेदः तद्धोमात्तूपरपशूद्गमः देवानां देवयजनाध्यवसाने दिङ्मोह इत्येवंजातीयकमपि सत्यमस्तु को दोषः । तत्सर्वथा ऽर्थवादानां प्रामाण्यम् । एवं स्तेनं मनो ऽनृतवादिनी वागिति गौण एष वादः प्रच्छन्नतया स्तेनं मन उच्यते बाहुल्याभिप्रायेण चानृतवादिनी वागिति । धूम एवाग्नेर्दिवा

ददृशे नार्चिरर्चिरेवाग्नेर्नक्तं ददृशे न धूम इति दूरभूयस्त्वाभिप्रायेण कस्मै चित्प्रयोजनाय सायंप्रातर्होमदेवतास्तुतये कथ्यते । न चैतद्विद्मो यदि ब्राह्मणाः स्मोऽब्राह्मणा वेति प्रवरानुमन्त्रणप्रशंसायै संशय इव दर्शितः अब्राह्मणोऽपि यजमानः प्रवरानुमन्त्रणेन ब्राह्मणः स्यादिति । को ह वै तद्वेद यदमुष्मिंल्लोकेऽस्ति वा न वेति दृष्टफलं किमपि कर्म स्तोतुमुच्यते । शोभतेऽस्य मुखं य एवं वेदेति विद्याप्रशंसैषा शोभते इति शिष्यैरुद्वीक्ष्यमाणमस्य मुखमिति । सर्वान्कामानवाप्नोति इति सर्वत्वं प्रकृतापेक्षम् स्तुत्यर्थं चाश्वमेधाध्ययनेऽपि तत्फलवचनम् । हिरण्यं निधाय चेतव्यमिति स्तुत्यर्थतया दिव्यन्तरिक्षे पृथिव्यां च चयनं प्रतिषिध्यते अनुपहितहिरण्यायां पृथिव्यामग्निर्न चेतव्यो न पुनर्न चेतव्य एव तस्यामिति । आदित्यो यूप इत्यमञ्जने सति तेजस्वितया यूपस्यादित्यरूपतास्तुतये कथ्यते । तत्कार्यकारित्वाच्च यजमानः प्रस्तर उच्यते । न हि मुख्ययैव वृत्त्या लोके शब्दाः प्रवर्तन्ते गौण्याऽपि वृत्त्या व्यवहारदर्शनात् । एवं वेदेऽपि तेषां तथा प्रयोगो भविष्यति । इत्थं च मन्त्रेष्वप्यैन्द्या गार्हपत्योपस्थानमविरुद्धम् । एवं स्तुतिनिन्दास्वरूपास्तावदर्थवादाः विध्येकवाक्यत्वेन प्रमाणम् । पुराकृतिपुराकल्पस्वरूपा अपि तथैव योज्याः । क्व चित्पुनरर्थवादेनैव कश्चिदंशः पूर्यते इति न तु प्रतीत्यङ्गत्वमेव तस्य कार्याङ्गत्वमपि भवति । यथा प्रतितिष्ठन्ति ह वा य एता रात्रीरासते इत्यश्रूयमाणाधिकारस्य रात्रिसत्रविधेरधिकारांशोऽर्थवादादेव लभ्यते यथोक्तं* फलमात्रेयो निर्देशादिति । तत्र हि प्रतिष्ठाकामाः सत्रमासीरन्नित्यर्थवादवशाद्गम्यते वाक्यार्थः क्व चिद्विधिवाक्यस्यार्थसंदेहेऽर्थवादात्मकाद्वाक्यशेषात्तन्निश्चयो भवति यथा अक्ताः शर्करा उपदधातीत्यञ्जनद्रव्ये घृततैलवसादिभेदेन संदिह्यमाने तेजो वै घृतमिति अर्थवादाद् घृतेनाक्ताः शर्करा उपधेया इति गम्यते ।

इत्यर्थवादा विधिनैक्यभावात्तद्वत्प्रमाणत्वममी भजन्ते ।
अस्ति प्रतीत्यन्वयिता हि तेषां क्व चिच्च कार्यान्वयिता तु दृष्टा ॥

यद्वा स्वरूपपरतामपि संस्पृशन्ति प्रामाण्यवर्त्म तदिमे न परित्यजन्ति ।
नैयायिका हि पुरुषातिशयं वदन्तो वृत्तान्तवर्णनमपीह यथार्थमाहुः ॥

---

* जैमिनिसूत्रम् अ. ४ पा. ३ सू. १८ ।

आदित्ययूपवचनादिषु तु स्वरूपयाथार्थ्यमित्यमुपपादयितुं न शक्यम्। गौणीं तु वृत्तिमवलम्ब्य कृता तदर्थव्याख्येति तेष्वपि न विप्लवनावकाशः॥

अथेदानीं मन्त्रा विचार्यन्ते किमर्थप्रकाशनद्वारेण विध्यर्थोपयोगिता तेषामुतोच्चारणमात्रेणेति। ननूभयथाऽपि प्रामाण्याविशेषात्किं तद्विचारेण। न हीदं शास्त्रं वेदस्यार्थविचाराय मीमांसावत्प्रवृत्तम्। अपि तु प्रामाण्यनिर्णयायैवेति। सत्यम्। प्रामाण्यनिर्णयायेदं शास्त्रं प्रवृत्तम् अविवक्षितार्थत्वे तु मन्त्राणामप्रतिपादकत्वलक्षणमप्रामाण्यमेव भवेत्तत्सामान्याद्वेदब्राह्मणवाक्यनामपि तथाभावप्रसङ्ग इति वेदस्य कर्मावबोधार्थत्वं हीयते। न च संशयविपर्ययजननमेवाप्रामाण्यम् अज्ञानजनकत्वमप्यप्रामाण्यमेव। तदुच्यते उच्चारणमात्रोपकारिणो मन्त्राः कुतः तथा विनियोगोपदेशात्। उरुप्रथा उरु प्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयति यद्यर्थप्रकाशनेनोपकारिणो मन्त्राः सामर्थ्यादेव प्रथनोपयोगी मन्त्रोऽयमिति किमर्थं प्रथने विनियुज्यते वचनेन। यथा साक्षः पुरुषः परेण चेन्नीयते नूनमक्षिभ्यां न पश्यतीति गम्यते। अग्नीदग्नीन्विहरेति च करोत्येवासौ ऋत्विगग्निविहरणं किं वचनेन। उच्चारणमात्रोपकारिणि मन्त्रे तदुच्चारणादेवादृष्टं किं चिदुपकारजातं कल्प्यते वाक्यक्रमनियमाच्चाविवक्षितार्थान् मन्त्रानवगच्छामः। नियतपदक्रमा हि मन्त्राः पठ्यन्ते यद्यर्थप्रतिपादनेनोपकुर्युः नियतक्रमाश्रयणमनर्थकं स्यात् क्रमान्तरेणापि तदर्थावगमसंपत्तेः। इतश्चाविवक्षितार्था मन्त्राः अविद्यमानार्थप्रकाशिनो हि के चिद्दृश्यन्ते यथा चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्यानाविवेशेति। न हि चतुःशृङ्गं त्रिपादं द्विशिरस्कं सप्तहस्तं किं चिद्यज्ञसाधकमस्ति यदनेन प्रकाश्येत। अतश्चैवम् अचेतनप्रैषप्रदर्शनाद् ओषधे त्रायस्वैनमिति न ह्योषधिर्बुद्ध्यते त्राणाय नियुक्तास्मीति। शृणोत ग्रावाण इति चोदाहरणम् न ह्यचेतना ग्रावाणः श्रोतुं नियुज्यन्ते। अपि च अदितिर्द्यौरन्तरिक्षमिति विप्रतिषिद्धमभिवदन्ति मन्त्राः कथं सैव द्यौस्तदेवान्तरिक्षं भवितुमर्हति। केषां चिच्च मन्त्राणामर्थो ज्ञातुमेव न शक्यते ते कथमर्थप्रकाशनेनोपकुर्युः अम्यक्सा त इन्द्र ऋष्टिरिति सृण्येव जर्भरीतुर्भरीतु इति इन्द्रः सोमस्य काणुकेति च। तस्मादविवक्षितार्था मन्त्राः अपि चोच्चारणमुभयथाऽपि कर्तव्यं मन्त्राणामदृष्टाय वा ऽर्थप्रत्यायनाय वा

यतो ऽर्थमपि नानुच्चारिताः शब्दाः प्रत्याययितुमुत्सहन्ते । तस्मादवश्य-कर्त्तव्ये ऽस्मिन्नुच्चारणे तत एव यज्ञोपकारे सिद्धे किमर्थप्रतिपादनद्वारपरिग्रहेण प्रयोजनमिति । तत्रोच्यते । किं मन्त्रेभ्यो ऽर्थप्रतीतिरेव नास्ति किं वा भव-न्त्यपि निर्निमित्ता ऽसौ उत सन्निमित्ता ऽपि ग्रहैकत्वप्रतीतिवदविवक्षितेति । न तावत्प्रतीतिरेव नास्ति शब्दार्थसम्बन्धव्युत्पत्तिसंस्कृतमतीनां बर्हिर्देव-सदनं दामीत्येवमादिमन्त्रश्रवणे सति तदर्थप्रतीतेः स्वसंवेद्यत्वात् । नाप्यसौ निर्निमित्ता लोकवत्पदानामेवात्र निमित्तत्वात् । व्युत्पत्तिरपि न नास्ति यएव लौकिकाः शब्दास्ते एव वैदिकाः तएव तेषामर्था इति लोकव्यवहारतस्त-द्व्युत्पत्तिसम्भवात् । नापि सम्भवन्त्यपि मन्त्रेभ्यो ऽर्थप्रतीतिः ग्रहैकत्वप्रतीति-वदविवक्षिता भवितुमर्हति अविवक्षानिबन्धनस्य क्व चिदप्यभावात् । ग्रहादिव-चनान्तरनिर्ज्ञातसंख्यत्वात्सोमावसेकनिर्हरणस्य च सम्मार्गकार्यस्य सर्वग्रह-साधारणत्वाद् ग्रहमिति विभक्तेश्च कर्मकारकसमर्पणमात्रेणापि सार्थक्योपपत्तेः युक्तमेकत्वमविवक्षितमिति कथयितुम् । इह तु बर्हिर्देवसदनं दामीत्येव-मादिवाक्यक्रियमाणं क्रतूपयोगिद्रव्यादिप्रकाशनं तस्य विध्यपेक्षितत्वान्मन्त्रेण स्मृतं कर्म करोति तथा क्रियमाणमभ्युदयकारि भवति इति न यज्ञाङ्गप्रकाश-नमविवक्षितम् । अतो नोच्चारणमात्रोपकारिणो मन्त्राः । जपमन्त्राणां तु पावमानीं जपेदिति विधिनैव तावन्मात्राक्षेपणान्नार्थेन प्रकाशितेन प्रयोजनमिति किं तत्र क्रियते । यत्र तु जपेदिति विधिर्न श्रूयते न तत्र तदर्थः प्रतीयमानो ऽपेक्ष्य-माणश्चोपेक्षितुं युक्तः । ननु यदि जपेदिति विधेर्वैष्णव्यादिषु नार्थो विव-क्ष्यते तर्हि स्वाध्यायो ऽध्येतव्य इत्यक्षरग्रहणमात्रविधानात्सर्वस्यैव वेद-स्याविवक्षितार्थत्वं स्यात् । एतच्च शास्त्रान्तरे विस्तरतो निर्णीतम् इह तु वितन्यमानमस्माकमवान्तरविचारवाचालतामाविष्करोतीति न प्रतन्यते । यत्तु तदर्थविनियोगोपदेशादित्यविवक्षितार्थत्वमुक्तं तत्र उरुप्रथा उरुप्रथस्वेति लिङ्गादेव प्रथनविनियोगमन्त्रस्य सिद्धेः कामं तद्विधायकं वचनमनर्थकं भवतु प्राप्तानुवादकत्वाद् न तु प्रतीयमानो मन्त्रादर्थस्त्यक्तुं युक्तः । तत्किं वचनमनर्थकमेव नानर्थकं प्रतिपन्नार्थविषयं तु तत् । अर्थवादार्थं वा तद्वच-नम् यज्ञपतिमेव तत्प्रथयतीति तद्यज्ञपतिं यजमानमेव प्रजया पशुभिः प्रथयतीति । क्व चित्तु गुणार्थविधानं यथा तां चतुर्भिराधत्ते इति । एवमग्नीद-

ग्नीन्विहरेत्यादावपि द्रष्टव्यम् । यत्तु नियतपदक्रमत्वादुच्चारणमात्रोपयोगिनो मन्त्रा इति तदप्यसाधु । मीमांसकानामनादित्वाद्वेदस्य तत्क्रमलङ्घनानुपपत्तेः यथोक्तम् * अन्यथा करणे चास्य बहुभ्यः स्यान्निवारणमिति । अस्माकमपि यादृगीश्वरप्रणीतो वेदः तदन्यथाकरणे किमध्येतॄणां स्वातन्त्र्यमस्ति । तस्मा- न्नार्थविवक्षायै मन्त्रक्रमः प्रभवति ब्राह्मणवाक्यक्रमवत् । यदपि चत्वारि शृङ्गे- त्यविद्यमानार्थवचनमाशङ्कितम् । तदप्यनभिज्ञतया यज्ञस्य वैष गुणवादेन संस्तवः चत्वारि शृङ्गा इति वेदा उक्ताः त्रयो ऽस्य पादा इति सव- नानि द्वे शीर्षे इति दम्पती यजमानौ सप्त हस्तास इति छन्दांसि त्रिधा बद्ध इति मन्त्रब्राह्मणकल्पैर्निबद्धः वृषभ इति कामान्वर्षति रोरवीतीति स्तोत्रशस्त्रप्रयोगबाहुल्याच्छब्दायमानः महोदेवो मर्त्यानाविवेशेति मनुष्य- कर्तृकत्वेनैवमेष यज्ञः स्तुतो भवति तद्यथा चक्रवाकमिथुनस्तनी हंसदन्ता- वली शैवालकेशी काशवसनीति नदी स्तूयते । ओषधे त्रायस्वैनमिति चेत- नवन्नियोगस्तस्याः स्तुत्यर्थः । शृणोत ग्रावाण इति प्रातरनुवाकस्तुतिः इत्थं नामैष प्रातरनुवाकः प्रशस्यो यदचेतना ग्रावाणो ऽपि शृणुयुः अदितिर्द्यौरदिति- रन्तरिक्षमिति गुणवादादप्रतिषेधः । तद्यथा लोके त्वमेव मे माता त्वमेव मे पिता त्वमेव भगिनी त्वमेव मे भ्रातेति । यत्तु केषांचिन्मन्त्राणामर्थो न ज्ञायते इति पुरुषापराधः अर्थावगमोपायेषु बहुषु सत्स्वपि तदन्वेषणालसः पुरुषो नार्थमवगच्छति न पुनर्मन्त्रो ऽत्रापराध्यति ब्राह्मणवाक्यवदुपायतस्तदर्थाव- गमदर्शनात् । उपायश्च प्रथमस्तावद्वृद्धव्यवहार एव तुल्यत्वाल्लोके वेदे शब्दा- र्थानां य एव लौकिकाः शब्दास्तएव वैदिकास्तएव चैषामर्था इति । यद्यपि च अग्निर्वृत्राणि जङ्घनदिति वेदे कृतणत्वमग्निशब्दं पठन्ति उत्ताना वै देवगवा वहन्ति वनस्पते हिरण्यपर्ण प्र दिवस्ते अर्थमिति लौकिकवैदिकयोः शब्द- योरर्थयोश्च नानात्वमिवाशङ्क्यते तथा ऽपि तथात्वं प्रत्यभिज्ञानेनावधार्य ईषद्विकृतास्तएव वेदे इति लौकिक्येव व्युत्पत्तिः । लोकप्रसिद्धिविप्रतिषेधे तु शास्त्रवित्प्रसिद्धिः प्रमाणीक्रियते यथा यवमयश्चरुर्वाराही उपानहौ वैतसे कटे प्राजापत्या सञ्चिनोतीति यववराहवेतसशब्दा दीर्घशूकसूकरवञ्जुलकेषु शिष्टप्रसिद्धया नियम्यन्ते न प्रियङ्गुकृष्णशकुनिजम्बूष्विति । यत्र तु शिष्टप्र-

* श्लोकवार्तिके तृतीयसूत्रे श्लो॰ १४६ ।

सिद्धिः नास्ति तत्र म्लेच्छेभ्यो ऽपि तदर्थव्युत्पत्तिराश्रीयते यथा पिकनेमता-मरसशब्देषु । म्लेच्छप्रसिद्धेरप्यभावे निगमनिरुक्तव्याकरणवशेन धातुतो ऽर्थः परिकल्पनीयः । तेनाश्विनसूक्तप्रक्रमाज्जरणमरणनिमित्तौ जर्भरीतुर्फरीतू इति द्विवचनान्तस्वरूपावेतौ शब्दावश्विनोर्वाचकाविति गम्यते । एवमन्यत्राप्युत्प्रेक्ष-णीयम् । तदनेनापि निमित्तेन न मन्त्राणामविवक्षितार्थत्वं वक्तव्यम् ।

अमी तस्मादर्थप्रकटनमुखेनैव दधति
क्रियार्थत्वं मन्त्रा न तु पठनमात्रेण जपवत् ।
न तद्द्वारेणापि श्लथयितुमतः शक्यतइदं
प्रमाणत्वं वेदे सकलपुरुषार्थामृतनिधौ ॥

इदमिदानीं परीक्ष्यते । उद्भिदा यजेत चित्रया यजेत पशुकामः अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः श्येनेनाभिचरन्यजेत वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति श्रूयते । तत्र किमुद्भिदेति चित्रयेति अग्निहोत्रमिति श्येनेनेति वाज-पेयेनेति गुणविधय एते तत्तत्कर्मनामधेयानीति । किमनेन परीक्षितेन प्रयो-जनम् । उभयत्रापि प्रामाण्यं नोपपद्यते इति तदर्थमेवेदं परीक्ष्यते । यदि तावद्व्रीहिभिर्यजेत दध्ना जुहोतीतिवद् गुणः कश्चिदुद्भिदादिपदैर्विधीयते अनेन द्रव्यविशेषेण यागः कर्तव्य इति तदा भावार्थस्य यज्यादेरन्यतो ऽवग-तिर्मृग्या । अनवगते भावार्थे गुणविधानस्यानुपपन्नत्वात् । आग्नेयो ऽष्टाकपालो भवति अग्निहोत्रं जुहोतीति विध्यन्तरेण भावार्थे चोदिते तत्र व्रीहिभिर्य-जेत दध्ना जुहोतीति । ननु वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेत्यनेनैव वाक्येन यागाख्यो भावार्थः चोदयिष्यते गुणश्च तस्मिन्वाजपेयाख्यो विधास्यते इति को दोषः । कथं न दोषः । अर्थद्वयविधानेन वाक्यभेदप्रसङ्गात् । यागेन स्वा-राज्यं कुर्यादित्येको ऽर्थः वाजपेयेन गुणेन यागं कुर्यादिति द्वितीयो ऽर्थः । न च सकृदुच्चारितं वाक्यमर्थद्वयविधानाय प्रभवति । ननु यजेतेति रूपसाम्या-दुभयत्रापि संबध्यते यजेत स्वाराज्यकामो वाजपेयेन चेति तुल्यमस्योभ-यत्रापि रूपम् । न रूपसाम्यस्यासिद्धत्वात् । स्वाराज्यं प्रति यजिरप्राप्तत्वाद्विधी-यते गुणं च प्रति प्राप्तत्वादनूद्यते । अनवगते हि कर्मणि गुणविधानमघटमान-मित्यवश्यं गुणविधिपक्षे गुणं प्रति यजिः प्राप्तत्वादुद्देश्यो भवति प्रधानं च ।

स एव स्वाराज्यं प्रति विधेयत्वादुपादेयो गुणश्चेति विरुद्धरूपापत्तेर्न यजि-रूभाभ्यां युगपत्संबन्धुमर्हति यः स्वाराज्यं साधयितुमिच्छेत् स यजेतेत्यन्य-द्रूपम्। यद्यजेत तद्वाजपेयेनेत्यन्यद्रूपम्। तस्माद्भावार्थप्राप्तेः प्रमाणान्तरापेक्षणा-द्गुणविधिपक्षे तदप्रमाणं वचनम्। अथैष दोषो मा भूदिति नामधेयपक्ष आ-श्रीयते तदैषामुद्भिदादिपदानां विस्पष्टमेवानर्थक्यम्। यावदेवोक्तं भवति यजे-तेति तावदेव वाजपेयेनेति। एवमानर्थक्यादन्यथाप्यसमाश्वासः। अत्रोच्यते गुणविधिपक्षे यथा भवानाह तथैव नामधेयपक्ष एव तु श्रेयानित्यभ्युपग-म्यते। तथा हि। भावार्थस्य फलं प्रति करणत्वात्तत्सामानाधिकरण्येन तृती-या प्रयुज्यते तत्र वाजपेयेनेति। साध्यश्च भवन्भावार्थः करणभावमनुभवतीति साध्यत्वापेक्षया तत्सामानाधिकरण्येन क्व चिद् द्वितीया ऽपि प्रयुज्यते अग्निहोत्रं जुहोतीति। ननु गुणवन्नामापि विधातव्यमेवानभिहितस्यानवगमात्। ततश्च गुणविधिपक्षस्पृशो वाक्यभेदादिदोषास्तदवस्था एव। नैतदेवम्। न ह्यस्य कर्मण इदं नाम वेदितव्यमिति संज्ञासंज्ञिसंबन्धं वेदो विदधाति योगेन तु केन चित्प्रवर्तमानं नामधेयमवगम्यते एव। उद्भेदनमनेन पशूनां क्रियते इत्युद्भिदिदम्। दधि मधु घृतं धाना उदकं तत्संसृष्टं प्राजापत्यमिति नाना-विधविचित्रद्रव्यसाध्यत्वाच्चित्रा अग्नये होत्रमित्यस्मिन्नग्निहोत्रं यथैव श्येनो निपत्यादत्ते एवमनेन द्विषन्तं भ्रातृव्यमादत्ते इत्यर्थवादात् श्येन इव श्येनो यागः वाजमन्नं पीयते ऽस्मिन्निति वाजपेयो यागः। तस्मात्कर्मनामा-न्येतानि। यत्तु नामधेयपक्षे नैरर्थक्यमाशङ्कितं तदपि न चारु। नामापि गुण-फलोपलब्धेः अर्थवदिति अभियुक्तैः परिहृतत्वात्। एवंनामेदं कर्मेत्यवगम्यते तत्र गुणो द्रव्यदेवताभिः फलं च तस्य स्वर्गः पश्चादवगम्यते इति। त-स्मान्नामधेयपदानामविरुद्धो ऽन्वयः। क्व चित्पुनरप्राप्ते भावार्थे सगुणमेव तत्कर्म चोद्यते यथा आग्नेयो ऽष्टाकपालो ऽमावास्यायां पौर्णमास्यां वा ऽच्युतो भवति इति। यथा वा एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेतेति। अलं शास्त्रान्तरोक्तगहनकथाविस्तरेण इति नास्ति नामधेयद्वारेणापि प्रामाण्याक्षेपः सर्वप्रकारमेव सिद्धं वेदप्रमाणत्वमिति।

वेदप्रामाण्यसिद्ध्यर्थमित्थमेताः कथाः कृताः।
न तु मीमांसकख्यातिं प्राप्तास्मीत्यभिमानतः॥

नन्वेवं विध्यर्थवादमन्त्रनामधेयानां कार्योपयिकत्वदर्शनात्कार्यए-वार्थे वेदः प्रमाणमित्युक्तं स्यात् । ततः किं सिद्धे ऽर्थे तस्य प्रमाण्यं हीयते । ततोपि किं भूयान्भूतार्थाभिधायिग्रन्थराशिरुपेक्षितो भवेत् । सकलस्य च वेदस्य प्रामाण्यं प्रतिष्ठापयितुमेतत्प्रवृत्तं शास्त्रम् । अत्र के चिदाहुः । सर्वस्यैव वेदस्य कार्ये ऽर्थे प्रामाण्यम् । तथा हि । गृहीतसंबन्धः शब्दो ऽर्थमवगमयति संबन्धग्रहणं चास्य वृद्धव्यवहारात् । वृद्धानां च व्यवहारः पानीयमानय गां बधान ग्रामं गच्छेति कार्यप्रतिपादकैरेव शब्दैः प्रवर्तते इति तत्रैव व्युत्पद्यन्ते बालाः । प्रयोजनोद्देशेन हि वृद्धा वाक्यानि प्रयुञ्जते । न च सिद्धार्थाभिधायिना प्रवृत्तिनिवृत्ती अनुपदिशता शब्देन किं चित्प्रयोजनमभिनिर्वर्तत-इति तस्य न प्रयोगयोग्यत्वम् । अप्रयुज्यमानस्य च न संबन्धग्रहणम् अगृहीतसंबन्धस्य च न प्रतिपादकत्वम् अप्रतिपादकस्य च न प्रामाण्यम् । अपि च आख्यातपदोच्चारणमन्तरेण निराकाङ्क्षप्रत्ययानुत्पादादवश्यमाख्यात-युक्तं वाक्यं प्रयोक्तव्यम् । आख्यातपदेन साध्यरूपो ऽर्थ उच्यते नामधेयपदेन च सिद्धः । भूतभव्यसमुच्चारणे भूतं भव्यायोपदिश्यते इति वाक्यस्य साध्यार्थनिष्ठतेति न भूतार्थविषयं तस्य प्रामाण्यम् । अतश्च कार्ये ऽर्थे शब्दस्य प्रामाण्यम् । यतश्च कार्यरूपो ऽर्थः शब्दस्यैव विषय इति । न च शब्दः प्रमाणतां सिद्धे ऽर्थे लभते सिद्धो ऽर्थः प्रसिद्धत्वादेव प्रमाणान्तरपरिच्छेदयोग्य इति तत्प्रतिपादने तत्प्रमाणान्तरसव्यपेक्षः शब्दो भवति । ततश्च तद्ग्राहिणः प्रमाणान्तरस्यैव तत्र प्रामाण्यं स्यान्न शब्दस्य । शब्दश्च तदुपस्थापनमात्रएव निष्ठः स्यात् । तस्माच्छब्दप्रामाण्यमिच्छता कार्यएवार्थे तत्प्रामाण्य-मङ्गीकर्तव्यमिति । अत्रोच्यते । यद् ब्रूषे कार्यएवार्थे वाक्यस्य व्युत्पत्तिरिति तदयुक्तम् । एवं हि सिद्धरूपो ऽयं तस्यार्थ इति कथं त्वयोच्यते । न ह्यलब्धव्युत्पत्तेः शब्दादर्थप्रत्ययो युज्यते । अर्थप्रतीतिश्च ततो दृश्यते व्युत्पत्तिश्च तत्र नास्तीति चित्रम् । न च कार्यपरैरेव शब्दैः लोके व्यवहारो वर्तमानोपदेशकेभ्यो व्यवहारप्रवृत्तेस्तत्रापि व्युत्पत्तिर्भवत्येव । अपि चाङ्गुल्यादिना पुरोऽवस्थितमर्थं निर्दिश्य यदा कश्चित्कथयत्यस्येदं नामेति तदा कार्योपदेश-मन्तरेणापि भवत्येव व्युत्पत्तिः । अस्माच्छब्दादयमर्थः प्रतिपत्तव्य इति कार्योपदेश एवासौ इति चेत् तादृशानामक्षराणामश्रवणात् । अस्येदं नामेति हि

श्रूयते नास्मादयं प्रतिपत्तव्य इति। अस्येदं नामेत्येषामेवाक्षराणामेषोऽर्थ इति चेद् न। अपदार्थस्य वाक्यार्थत्वायोगात्। न चैवं कल्पयितुमपि शक्यते अस्येदं नामेत्येतावतैव च तत्प्रतिपत्तिसिद्धेः प्रतिपत्तिकर्तव्यताभिधानस्य निष्प्रयोजनत्वात्। कार्यपरादपि शब्दाद् व्युत्पत्तिर्भवन्ती न वाक्यार्थमात्रपर्यवसायिनी भवति किं त्वेकैकपदावापोद्वापद्वारकपदार्थपर्यन्ता सा भवति पदार्थव्युत्पत्तिसंस्कृतमतेश्चाभिनवकविविरचितनववर्तमानोपदेशश्लोकश्रवणेऽपि वाक्यार्थप्रतीतिर्दृश्यते एवेति नाव्युत्पत्तिकृतमप्रामाण्यम्। न चासौ भूतार्थप्रतिपादकशब्दजनिता प्रतीतिर्बाध्यते संदिग्धा वा तेन प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरकरणकप्रतीतिवत्प्रमाणफलमेव सा भवितुमर्हति। यत्पुनरभ्यधायि कार्येऽर्थे प्रमाणान्तरनिरपेक्षतया प्रमाणं भवति शब्दः न सिद्धेऽर्थे प्रमाणान्तरसापेक्षत्वादिति तदसत्। प्रवर्तयितुमेव न शक्नोति इत्यवोचाम वक्ष्यामश्च वाक्यार्थचिन्तायामपि। प्रमाणान्तरसापेक्षत्वं तस्य प्रत्युत प्रामाण्यमावहति। किं चेदं सापेक्षत्वमिति वक्तव्यम्। किं सिद्धार्थाभिधायिनः शब्दस्योत्पत्तावेव प्रमाणान्तरापेक्षत्वम् उत तद्विषयस्य प्रमाणान्तरपरिच्छेदयोग्यत्वमित्युभयथाऽतिप्रसङ्गः। उत्पत्तौ प्रमाणान्तरसव्यपेक्षतया यद्यप्रामाण्यं वर्ण्यते हन्त हतमनुमानं तस्योत्पत्तौ प्रत्यक्षादिसापेक्षत्वात्। वर्णितं च तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानमिति। तद्विषयस्य प्रमाणान्तरग्रहणयोग्यतायां तु तदप्रामाण्ये प्रत्यक्षादीनां सर्वेषामप्रामाण्यं प्राप्नोति प्रमाणसंप्लवस्य प्राक् प्रतिपादितत्वात्। अपि च विधियुक्तेष्वपि वैदिकेषु लौकिकेषु वाक्येष्वधीष्व गां बधान ग्रामं गच्छेत्येवमादिष्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां हिताहितप्राप्तिपरिहारसाधनसामर्थ्यावगमेन प्रवृत्तिसिद्धेः विनियोगमात्रनिष्ठ एव विधिर्भवति। अप्रवृत्तप्रवर्तनात्मकनिरपेक्षनिजव्यापारवैधुर्यात्कार्यपरत्वानुपपत्तेः अनुवादमात्रं विधिवचनमिति कार्यार्थप्रामाण्यवादिनां सर्वमेव लौकिकं वाक्यमप्रमाणं स्यात्। ये तु भूतार्थवादिषु प्रवृत्तिनिवृत्तिकारिषु विधिनिषेधौ कल्पयन्ति ते नितरामृजवः। श्रूयमाणोऽपि विधिरनुवादीभवति यत्र तत्राश्रुतः कल्प्यते इति किमन्यदतः परमार्जवम्। प्रवृत्तौ तु तत्र विधिरप्रयोजक एव अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पुरुषार्थसाधनसामर्थ्यावगमात्पुरुषप्रत्ययाद्वा लोकेषु प्रवृत्तिसिद्धेः। तदेतत्स्यात् लौकिकवाक्यानां विवक्षापरत्वान्न कार्यार्थत्वम्। अपि च पौरुषेयाद्वचनादेवमयं पुरुषो वेदेति भवति

प्रत्ययो नैवमर्थप्रतीतिः । वैदिकानि पुनरपौरुषेयतया कार्यपराण्येव वाक्यानीति यतदपि न पेशलम् । अपौरुषेयस्य वचसः प्रतिक्षिप्तत्वात् । वेदे ऽपि कर्तुः ईश्वरस्य साधितत्वात् । न च पुरुषवचनमपि विवक्षापरमिति दर्शितम् । तथा हि न विवक्षा वाक्यार्थो देवदत्त गामभ्याज कृष्णां दण्डेनेति पदग्रामे विवक्षावाचिनः पदस्याश्रवणात् । अपदार्थस्य वाक्यार्थत्वानुपपत्तेः । न च विषभक्षणवाक्यस्येव परगृहे भोजननिवृत्तौ पौरुषेयवचसो विवक्षायां तात्पर्यशक्तिरपि प्रभवति । न हि सर्वात्मना ऽभिधात्रीं शक्तिमवधीर्यैव तात्पर्यशक्तिः प्रसरतीति न विवक्षापरत्वम् । कथं तर्हि पुरुषवचनादुच्चारिताद् विवक्षाऽवगम इति चेद् अनुमानादिति ब्रूमः । कार्यत्वात्पदरचनायाः पुरुषेच्छापूर्वकत्वमनुमीयते अर्थावगमपुरःसरं च पुरुषवचनाद्विवक्षानुमानमेवमयं वेद एवमयं विवक्षतीति अर्थोपरागरहितस्य विवक्षामात्रस्य जीवतां निसर्गत एव सिद्धेः । अयमर्थो विवक्षित इत्यर्थोपरज्यमाना तु विवक्षा न शक्या ऽर्थे ऽनवगते ऽवगन्तुम् । अर्थश्चेत्प्रथममवगतो वाक्यान्न तर्हि तद्विवक्षापरम् । अर्थपरमेव भवितुमर्हति । लौकिकवाक्यानां विवक्षापरत्वे बाह्ये ऽर्थे संबन्धग्रहणासम्भवाद्वेदादपि वाक्यार्थावगमो न स्यादित्यलं प्रसङ्गेन । तस्मान्न कार्यपरत्वेनैव शब्दस्य प्रामाण्यम् । यत्पुनरभाणि नाख्यातशून्यं वाक्यं प्रयोगार्हं तेन विना नैराकाङ्क्ष्यानुपपत्तेः आख्यातस्य च भव्यरूपो ऽर्थो न नाम्न इव भूतो भूतभव्यसमुच्चारणे च भूतं भव्यायोपदिश्यते इति सर्वत्र कार्यपरत्वम् । तदपि न सांप्रतम् । पुत्रस्ते जातः कन्या ते गर्भिणीति सुखदुःखकारिणाम् अनुपदिष्टप्रवृत्तिनिवृत्तिकानामनाख्यातानामपि वाक्यानां लोके प्राचुर्येण प्रयुज्यमानत्वात् । अथ सुखी भव दुःखी भवेति तत्र कार्यपरत्वं व्याख्यायते तदपि न युक्तम् । ईदृशानामक्षराणामश्रवणात् कल्पनायाश्च निष्फलत्वात् । न हि भवेत्युपदेशादसौ सुखी भवति सुखीभवितुं वा क्व चित्प्रवर्तते । उपाये पूर्वमेव प्रवृत्तत्वात् । उपेये च प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । किं तु पुत्रजन्मश्रवणात एवासौ सुखीभवति तथा कस्य चिदुत्तरीयावगुण्ठिततनोर्निद्रायमाणस्य क्व चित्केन चित्केलिना रज्जुवेष्टितवपुषः पश्चात्प्रबोधसमये सहसा सरीसृपवलितमात्मानं मन्यमानस्य भयादनुन्मीलितचक्षुषः केन चित्प्रयुज्यमानं रज्ज्वा वेष्टितो ऽसीति वचः श्रवणपथमवतरति तत्सिद्धार्थबोधकमपि प्रमाणम् । न

च तत्र मा भैषीरिति प्रयोगकल्पनाप्रयोजनम् रज्जुवेष्टनप्रत्ययादेव भयनिवृत्तेः सिद्धत्वात्। तथा च विषमविषधराधिष्ठितो ऽयमध्वा निधियुक्तो ऽयं भूभाग इति भूतार्थव्यापकं वचो दृश्यते न च तदप्रमाणम्। न च तत्र मा गास्त्वमनेनाध्वना निधिं गृहाणेति विधिनिषेधपरत्वं युक्तम्। एषां पदानामश्रवणात्। ननु वक्तुः प्रेक्षापूर्वकारितया निष्प्रयोजनवचनानुच्चारादवश्यं मा गा गृहाणेति कार्याक्षराणि हृदये परिस्फुरन्ति कथं चिदालस्यादिना नोच्चारितानीति। नैतद्युक्तम्। प्रेक्षापूर्वकारित्वादेव वक्तुः यथावस्थितवस्तुस्वरूपमात्रव्यापकवचनोच्चारणमेव युक्तम्। अर्थात्प्रवृत्तिनिवृत्त्योः सिद्धत्वात्। पराभिप्रायस्य चानवस्थितत्वेन नियतोपदेशानुपपत्तेः। सर्पबन्धजीविनो हि सपन्नगः पन्था उपादेयतया ऽवभाति वीतरागस्य च ब्रह्मविदो वित्तैषणाव्युत्थितस्य गोविन्दस्वामिन इव निधिरपि हेयतया परिस्फुरतीति कस्मै किमुपदिश्यताम्। वस्तुस्वरूपे तु कथिते यथाहृदयवर्तिरागद्वेषानुवर्तनेन कश्चित्तत्र प्रवर्ततां कश्चित्ततो निवर्ततामिति भूतार्थकथनमेव लोके प्रेक्षावान् करोति न विधिनिषेधौ प्रयोक्तुमर्हतीति। ये ऽपि ब्रुवते सर्वत्र प्रतिपत्तिकर्तव्यताविधानमेवादौ वदितव्यम् अविधिकस्य वाक्यस्य प्रयोगानर्हत्वादिति ते ऽपि न साधु बुध्यन्ते। विदितशब्दार्थसंबन्धस्य पुंसः शब्दश्रवणे सति प्रतिपत्तेः स्वतः सिद्धत्वेनानुपदेश्यत्वात्। असिद्धायां वा प्रतिपत्तौ प्रतिपत्तिकर्तव्यतापि कुतः प्रतीयेत। ननु कार्यार्थप्रतिपादकं पदमन्तरेण पदान्तराणि संसर्गमेव न भजन्ते कार्याकाङ्क्षानिबन्धनत्वात्संबन्धस्य तेन सर्वत्र कार्यपरत्वम्। उच्यते। नैष नियमः कार्य्याकाङ्क्षागर्भ एव सर्वत्र संबन्ध इति वर्तमानापदेशकानामपि प्रेक्षापूर्वकारिवाक्यानामितरेतरसंसृष्टार्थप्रतीतिजनकत्वदर्शनात्। न हि दशदाडिमादिवाक्यसदृंशि वर्तमानापदेशीनि वचांसि भवन्ति कार्यनिबन्धने हि संबन्धे तद्रहितानामनन्वय एव स्यात्। दर्शितश्चान्वयः पूर्वोदाहृतवाक्यानाम्। अपि च लिङन्तपदयुक्ते ऽपि वाक्ये पदान्तरार्थानां परस्परमन्वयो दृश्यते एव स कथं समर्थयिष्यते। कार्याकाङ्क्षानिबन्धने हि कार्ये सर्वेषामन्वयो न परस्परमिति। अथ ब्रूयात् सर्वदा कार्यसंबन्धे प्रथममवगते सति पश्चादरुणैकहायनीन्यायेन वाक्यीयः परस्परान्वयो ऽपि सेत्स्यतीति। हन्त तर्हि परस्परान्वये कार्याकाङ्क्षा कारणं तर्ह्यरुणया पिङ्गाक्ष्या एकहायन्या सोमं

क्रीणातीति द्रव्यगुणयोर्विभक्त्या सोमक्रयं प्रति युक्तत्वात्प्रथमं क्रयसंबन्ध एव तयोर्गम्यते यश्च पाश्चात्त्यः परस्परान्वयस्तत्र कार्यपारतन्त्र्यापादिका विभक्तिरकारणमसत्यामपि तस्यां शुक्लः पट इति सामानाधिकरण्यप्रयोगेणान्वयसिद्धेः । तस्मात्कार्यैक्यनिबन्धनो ऽन्वय इति नियमो य उच्यते स कल्पनामात्रप्रभवो न प्रमाणव्यवस्थागम्य इति । यत्तु भूतभव्यसमुच्चारणे भूतं भव्यायोपदिश्यतइत्ययमपि न सार्वत्रिको नियमो विपर्ययस्यापि व्रीहीन्प्रोक्षतीत्यादौ दर्शनादलं वा दर्शपूर्णमासप्रकरणनिवेशानुविद्धतकार्यमुखप्रेक्षणदैन्येन व्रीहिप्रोक्षणोदाहरणेन । आत्मा ज्ञातव्य इति तु सिद्धपर एव साध्योपदेशः । न ह्यत्र कर्म किंचित्साध्यं प्रधानमुपदिश्यते ऽधिकाराश्रवणात् । न च विश्वजिदादिवदधिकारकल्पना काचिदुपदिश्यते न च कर्मप्रवृत्तिहेतुत्वमात्मज्ञानस्येति वक्ष्यामः । अर्थवादस्त्वर्थवाद एव नाधिकारिकल्पनाय प्रभवति । तस्मादपहतपाप्मादिगुणयुक्तात्मस्वरूपनिष्ठत्वमेव तत्रावतिष्ठते । तस्मिन्नवगते पुरुषान्तरप्रार्थनादैन्यानुपपत्तेः स एव ह्युत्तमः पुरुषार्थः । स च सिद्ध एव न साध्यः । यत्नस्तु कृतबुद्धीनामविद्योपरमायैवेति व्याचक्षते । ज्ञातव्य इति प्रतिपत्तिकर्तव्यतापरो ऽयं विधिरिति चेन्न । प्रतिपत्तेः प्रमितित्वात्प्रमितेश्च प्रमेयनिष्ठत्वाज्ज्ञातव्य इति कर्मणि च कृत्यप्रत्ययनिर्देशात्कर्मणश्चेप्सिततमत्वात्तत्परत्वमेवावगम्यते विधिस्त्वत्र प्रसरन् क्व प्रसरेत् । फलं तावद्विधेर्न विषय एव । यथा ऽऽह भट्टः:* । फलांशे भावनायाश्च प्रत्ययो न विधायक इति । उपायस्तु ज्ञानमेव ज्ञानं च ज्ञेयनिष्ठमित्युक्तम् । यस्तु यमनियमादिप्रतिपत्तीतिकर्तव्यताप्रकारोपदेशः सो ऽपि तथाविधात्मरूपाधिगतये सत्यासत्यस्वभावनामरूपप्रपञ्चविलापनद्वारा तत्रोपयुज्यते इति सिद्धतन्त्रमेव साध्यम् । तिष्ठतु वा यमनियमप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यात्मज्ञानयोगीतिकर्तव्यताविधिः अन्ये ऽपि ज्योतिष्टोमादिविधयस्तन्निष्ठा एवेति वेदान्तिनः । साध्यस्य सर्वस्य त्याज्यत्वेनानुपादेयत्वात्सिद्धस्य ब्रह्मण एवानाद्यविद्यातीतस्यानपायिनः पुरुषार्थत्वात् । स्तोकस्तोकप्रपञ्चविलापनद्वारेणोत्तमाधिकारयोग्यत्वापादनाद् ब्रह्मप्राप्त्यौपयिका एव सर्वविधयः । तथा च मनुः† ।

---

*श्लोकवार्त्तिके २ सू॰ २ श्लो॰ २२१ । † मनुस्मृतिः । अ॰ २ श्लो॰ २८ ।

स्वाध्यायेन व्रतैर्होमैस्त्रैविद्येनेज्यया सुतैः ।
महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुरिति ॥

तदेवं सिद्धएवार्थे वेदस्याहुः प्रमाणताम् ।
सर्वस्तावद्विषयो बहु वक्तव्यः प्रमाणता तु गिराम् ॥

किंतन्त्रता भवति कस्य तयोरितीयं
चर्चा चिराय न महत्युपयुज्यते नः ।
संतोषवृत्तिमवलम्ब्य वयं हि वेद-
प्रामाण्यमात्रकथनाय गृहीतयत्नाः ॥

प्रामाण्यसाधनविधावुपयोगि यच्च
वक्तव्यमत्र तदवादि यथोपयोगम् ।
वक्तव्यमिष्टमपि किंचिदिहाभिदध्म-
स्तच्छ्रूयतां यदि न धीः परिखिद्यते वः ॥

इति चतुर्थाह्निकम् ।

ॐ

प्रपन्नाय विपन्नानां दुःखितानां सुखात्मने ।
सम्पूर्णाय दृढाशानां नमः कारणबन्धवे ॥

अथ यदुक्तं वास्तवस्य शब्दार्थस्याविद्यमानत्वादर्थासंस्पर्शिनः शब्दा इति तत्प्रतिविधीयते। द्विविधः शब्दः पदं वाक्यं च। तत्र पदार्थपूर्वकत्वाद्वाक्यार्थस्य प्रथमं पदार्थो निरूप्यते। पदं च द्विविधं नाम आख्यातं च। उपसर्गनिपातकर्मप्रवचनीयानामपि नामधेयान्तर्भावमाचक्षते। तदुक्तम् सुप्तिङन्तं पदमिति। इहापि सूत्रकृदाह ते विभक्त्यन्ताः पदमिति*। तत्र तिङन्तपदार्थचिन्ता वाक्यार्थविचारावसरे एव करिष्यते तदौपयिकत्वात्। सुबन्तानां त्वर्थो ऽयमुच्यते। ते च चतुर्विधाः सुबन्ताः पदात्मानः शब्दा भवन्ति। जातिशब्दा गुणशब्दा द्रव्यशब्दाः क्रियाशब्दा इति। तत्र गवादिजातिशब्दानां गोत्वादिजात्यवच्छिन्नं व्यक्तिमात्रमर्थो यस्तद्वानिति नैयायिकगृहे गीयते। ननु शुक्लादिगुणाधिकरणं क्रियाश्रयश्च द्रव्यं व्यक्तिः सास्नाद्यवयवसन्निवेशात्मिका आकृतिः शाबलेयादिसकलगोपिण्डसाधारणं रूपं जातिरिति व्यक्त्याकृतिजातिसन्निधाने समुच्चारित एष गोशब्दः कथमितरतिरस्कारेण तद्वन्मात्रवचनतामवलम्बते। आह वितता त्वियं कथा वर्तयिष्यते तावत्।

इदं तु चिन्त्यताम्। जातेरेव प्रमाणातीतत्वेन शशशृङ्गवदविद्यमानत्वात्कथं तद्वान्पदार्थो भविष्यति। तथा हि न तावत्सामान्यग्रहणनिपुणमक्षजं ज्ञानं भवितुमर्हति तस्य पूर्वापराननुस्यूतस्वलक्षणमात्रपरिच्छेदपरिसमाप्तव्यापारत्वात्।

समानवृत्तिता नाम सामान्यस्य निजं वपुः ।
कथं स्पृशति सापेक्षमनपेक्षा ऽक्षजा मतिः ॥

समानेष्वाकलितेषु तद्वृत्ति साधारणरूपमवधार्य सामान्यं गृह्यते इति सापेक्षं तत्स्वरूपग्रहणम्। इयं च प्रथमनयनसंनिपातसमुद्भवमतिः पूर्वापरानुसन्धानवन्ध्या निरपेक्षा कथं तद्ग्रहणाय प्रभवेत्। तत्पृष्ठभाविनस्तु विकल्पाः स्वभावत एव वस्तुसंस्पर्शकौशलशून्यात्मान इति तद्विषयीकृत-

* गौतमसूत्रम्। अ० २ आ० २ सू० ६०।

स्यापि सामान्यस्य न परमार्थसत्त्वं भवितुमर्हति । न चानुमानं शब्दो वा सामान्यस्वरूपवास्तवत्वव्यवस्थापनसामर्थ्यमश्नुते शब्दलिङ्गयोर्विकल्पविषयत्वेन वस्तुग्राहित्वासम्भवात् । तत्प्राप्त्यादिव्यवहारस्तु प्रकारान्तरेण दर्शयिष्यते। अतश्च न व्यक्तिव्यतिरिक्तं सामान्यं भेदेनानुपलम्भात्। तथा हि। कुवलयामलकबिल्वादीनि करतलवर्तीनि पृथगवलोक्यन्ते न जातिव्यक्ती इति न तयोर्भेदः। देशभेदस्य चाग्रहणाद्यत्खलु यतोऽतिरिक्तं तत्तदधिष्ठितदेशव्यतिरिक्तदेशाधिष्ठानमवधार्यते घटादिव पटः न चैवं जातिव्यक्ती इति न तयोर्भेदः। अतश्चैवं तदग्रहे तद्बुद्ध्यभावाद्यद्धि यतो व्यतिरिक्तं तस्मिन्नगृह्यमाणेऽपि गृह्यते घटादिव पटो न च व्यक्तावनुपलभ्यमानायां जातिरुपलभ्यते तस्मान्न ततोऽसौ भिद्यते। तद्वृत्तित्वात्सामान्यस्य तदग्रहे तदनुपलब्धिरिति चेन्न वृत्त्यनुपपत्तेः। किं प्रतिपिण्डं कार्त्स्न्येन वर्तते जातिरुतैकदेशेनेति द्वयमपि चानुपपन्नम्।

पिण्डे सामान्यमन्यत्र यदि कार्त्स्न्येन वर्तते।
तथैवास्य समाप्तत्वान्न स्यात्पिण्डान्तरे ग्रहः॥
एकदेशेन वृत्तौ तु गोत्वजातिर्न कुत्र चित्।
समग्राऽस्तीति गोबुद्धिः प्रतिपिण्डं कथं भवेत्॥

जातेश्च निरवयवत्वान्न केचिदेकदेशाः सन्ति यैरेषा प्रतिपिण्डं वर्तेत। न चैकत्र पिण्डे समाप्त्या वर्तमाना पिण्डान्तरे समाप्त्यैव वर्तितुमर्हति। समाप्तस्य पुनरुत्पत्तिं विना समाप्त्यन्तरानुपपत्तेः। तथाभूतस्य च वृत्तिप्रकारस्य क्व चिदप्यदर्शनात्। या च समवायात्मिका पिण्डेषु वृत्तिः सामान्यस्यौलुक्यैरुच्यते तामपि न बुद्ध्यामहे वयम्। अयुतसिद्धानामाधारभूतानां यः सम्बन्ध इहप्रत्ययहेतुः समवाय इति यदुच्यते तद्विप्रतिषिद्धम्। अयुतसिद्धता च सम्बन्धश्चेति कथं सङ्गच्छते। पृथक्सिद्धे हि वस्तुनी कुण्डबदरवदन्योन्यं सम्बध्येते स्त्रीपुंसवद्वा। अयुतसिद्धे तु तदेकत्वात्किं केन सम्बध्यते। द्रव्यगुणयोरपृथक्सिद्धयोरपि सम्बन्धो विद्यते एवेति चेत् तदिदमन्यतस्योन्मत्तसंवर्णनम्। गुणिनोऽपि गुणव्यतिरिक्तस्यानुपलम्भात्। अयं गुणी रूपादिभ्योऽर्थान्तरत्वेन नात्मानमुपदर्शयति व्यतिरेकं च तेभ्यो वाच्छन्तीति चित्रम्। यदपि नित्यानित्यविभागेन युतसिद्धेः स्वशास्त्रे

परिभाषणं कृतम्। नित्यानां परमाणूनां पृथग्गतिमत्त्वं युतसिद्धिरनित्यानां तु युताश्रयिसमवायित्वं विभूनां परस्परमाकाशादीनां संबन्ध एव नास्तीति तदपि प्रक्रियामात्रम्। नानात्वेन सिद्धिर्निष्पत्तिर्ज्ञप्तिर्वा युतसिद्धिरित्युच्यते तद्विपर्ययादयुतसिद्धिरैक्येन सिद्धिरवतिष्ठते तथा च सति संबन्धो दुर्वचः। अवयवावयविनोरपि समवायात्मा संबन्ध एवमेव परिहर्त्तव्यः। यथाऽऽह भट्टः*। नानिष्पन्नस्य संबन्धो निष्पत्तौ युतसिद्धतेति। परमाण्वाकाशयोः परमाणुकालयोश्च संबन्ध इष्यते नाकाशकालयोरन्योन्यमिति प्रक्रियैवेति अलमवान्तरचिन्तनेन। तस्मान्न जातिव्यक्त्योः का चिद् वृत्तिरुपपद्यते। सुशिक्षितास्तु रूपरूपिलक्षणमाचक्षते जातिव्यक्त्योः संबन्धं सोऽपि नोपपद्यते। रूपशब्दः किं शुक्लादिवचनः आकारवचनः स्वभाववचनो वा। शुक्लादिवचनत्वे नीरूपाणां पवनमनःप्रभृतीनां द्रव्याणां गुणकर्मणां च सामान्यशून्यता स्यात्। आकारवचनत्वे ऽपि अवयवसन्निवेशरहितानां तेषामेव गुणादीनां सामान्यवत्ता न प्राप्नोति। स्वभाववचनत्वे तु जातिजातिमतोरव्यतिरेक एव भवेत्।

अवभाति हि भेदेन स्वभावो न स्वभाविनः।
शब्दातिरिक्ततैवेयं न तु वस्त्वतिरिक्तता॥

किं चेदं रूपं नाम किं वस्त्वेव वस्तुधर्मो वस्त्वन्तरं वा। वस्त्वन्तरं तावन्न प्रतिभातीत्युक्तम्। वस्तुधर्मो ऽपि तद्व्यतिरिक्ततया स्थितो न वक्तास्त्येव। अव्यतिरेके च संबन्धवाचोयुक्तिरनुपपन्नेत्युक्तम्। न च रूपरूपित्वलक्षणसंबन्धः संयोगसमवायव्यतिरिक्तः को ऽपि आचार्यैर्विविच्य व्याख्यातुं शक्यते यथा ईदृगिति। तस्माद्वाचोयुक्तिनूतनतामात्रमिह कृतं न त्वर्थः कश्चिदुत्प्रेक्ष्यते इत्यलं प्रसङ्गेन। अपि चेयं जातिः।

सर्वसर्वगता वा स्यात्पिण्डसर्वगता ऽपि वा।
सर्वसर्वगतत्वे स्यात्कर्कादावपि गोमतिः॥
अश्वधीः शाबलेयादावुष्ट्रबुद्धिर्गजादिषु।
पदार्थसंकरश्चैवमत्यन्ताय प्रसज्यते॥
अथापि व्यक्तिसामर्थ्यनियमान्नैव संकरः।
न हि कर्कादिपिण्डानां गोत्वादिव्यक्तिकौशलम्॥

* श्लोकवार्त्तिके सू॰ ४ श्लो॰ १५८।

मैवं खण्डाद्यभिव्यक्तमपि गोत्वमनंशकम् ।
सर्वत्रैव प्रतीयेत न वा सर्वगतं भवेत् ॥
तद्देशग्रहणे तस्य न हि किंचिन्नियामकम् ।
दीपवद्व्यञ्जकः पिण्डो न तु तत्पिण्डवृत्ति तत् ॥
सर्वत्र गृह्यमाणं च सर्वत्रास्तीति मे ऽन्वयः ।
सर्वसर्वगतं तस्मान्न गोत्वमुपपद्यते ॥
पिण्डसर्वगतत्वे तु काममेतददूषणम् ।
किं तु नैवाद्य जातायां गवि गोप्रत्ययो भवेत् ॥
पिण्डे नासीदसंजाते जातिर्जाते च विद्यते ।
संक्रामति न चान्यस्मात्पिण्डादन्यत्र निष्क्रिया ॥
आयान्त्यपि न तं पिण्डमपोज्झति पुरातनम् ।
न चांशैर्वर्तते तत्र कष्टा व्यसनसंततिः ॥
भट्टास्तु ब्रुवते भिन्नाभिन्नमेकम् ।
वस्तुबुद्धिर्हि सर्वत्र व्यावृत्त्यनुगमात्मिका ।
जायते द्व्यात्मकत्वेन विना सा च न सिद्ध्यति* ॥

केवलविशेषात्मकपदार्थपक्षे सामान्यप्रतीतेर्नालम्बनत्वं सामान्यमात्रवादे विशेषबुद्धेरनुपपत्तिः ।

न चाप्यन्यतरा भ्रान्तिरुपचारेण गम्यते ।
दृढत्वात्सर्वदा बुद्धेर्भ्रान्तिस्तद्भ्रान्तिवादिनाम्† ॥

न हि मिहिरमरीचिनिचयनीरप्रतीतिवत्सामान्यप्रत्ययोपमर्देन विशेषप्रतीतिः विशेषप्रत्ययोपमर्देन सामान्यप्रतीतिरुदेति किं तु अविरोधेनैव युगपदुभयावभासः । अत एव निर्विकल्पबोधे न द्व्यात्मकस्यापि वस्तुनो ग्रहणमुपेयते तदेतदभिधीयमानमेव न मनोज्ञमिवाभाति ।

नानारूपं त्वयैकस्य विरुद्धं वदता स्वयम् ।
दूषणादानमौखर्यमस्माकमपवारितम् ॥

तदेव सामान्यं स एव विशेषः तदेवैकं तदेव नाना तदेव नित्यं तदेवानित्यं तदेवास्ति नेति चादृष्टमिदमुच्यते उच्यमानमपि न शोभते ।

---

* श्लोकवार्त्तिके आकृतिवार्त्तिके श्लो॰ ५ । † तत्रैव श्लो॰ ७ ।

दृष्टत्वान्न विरोधश्चेन्न तथा तदवेदनात् ।
उक्तं हि नानुवृत्तार्थग्राहिणी नेत्रधीरिति ॥

विचित्रकल्पनाप्रबन्धविप्रलब्धबुद्धयः खल्वेवं मन्यन्ते भवन्तु ते न त्वेकं वस्तु बहुरूपं भवितुमर्हति ।

एकं हि वस्तुनो रूपमितरत्कल्पनामयम् ।
नानुवृत्तविकल्पेषु विस्रम्भ उचितः सताम् ॥
द्रागितो ह्यन्यसंस्पर्शनैरपेक्ष्येण दृश्यते ।
स्वलक्षणमतो भेदस्तात्त्विको ऽनुगमो मृषा ।
दृढादृढत्वमक्षुण्णमपरीक्ष्यैव संविदाम् ।
द्वयप्रतीतिमात्रेण द्वयाभ्युपगमो भ्रमः ॥
न नेति प्रत्ययादेव मिथ्यात्वं केवलं धियाम् ।
किं तु युक्तिपरीक्षा ऽपि कर्तव्या सूक्ष्मदर्शिभिः ॥
न चैकं शबलं वस्तु निर्विकल्पकगोचरः ।
व्यक्त्यन्तरानुसंधानाद्विना ऽनुगमधीः कुतः ॥

येष्वनुगतं तत्सामान्यं तेषु बुद्ध्याननुसंधीयमानेषु तद्वृत्तिसामान्यग्रहणासम्भवान्न चानुसंधानसामर्थ्यं बुद्धेरस्ति ।

अत एव न ते सम्यगक्षजज्ञानवेदिनः ।
अभेदवृत्तिप्रत्यक्षमाहुरद्वैतवाञ्छया ॥

तस्माद्भेदविषयत्वात्प्रत्यक्षस्य न तद्गतं सामान्यम् । नन्वेवमपह्नूयमाने सामान्ये गौर्गौरिति शाबलेयादिषु यो ऽयमनुवृत्तः प्रत्ययः स कथं समर्थयिष्यते । उक्तमत्र विकल्पमात्रमेष प्रत्ययो विकल्पाश्च नार्थाधीनजन्मान इति । तथा च परपरिकल्पितेषु सत्तादिसामान्येष्वपि सामान्यानि सामान्यानीत्यभ्युपगमात् । औपाधिक एषु सामान्येष्वनुगतविकल्प इति चेद् आयुष्मन् गवादिष्वपि कं चिदुपाधिलेशमवलम्ब्य गौर्गौरित्यनुस्यूतविकल्पो भविष्यति । कः पुनरसावुपाधिरिति चेदेकार्थक्रियाकारित्वमिति ब्रूमः ।

यथैव वाहदोहादि कार्यमेकेन जन्यते ।
गोपिण्डेन तथैवान्यैरिति तेष्वनुवृत्तिधीः ॥

ननु प्रतिव्यक्ति कार्यं भिन्नमेव सत्यम् ।
भेदबुद्धिभयात्तत्तदेकमित्युपचर्यते ।
कर्कादिकार्यादन्यत्वं यथा ह्येतस्य दृश्यते ॥
न तथा खण्डकार्यस्य मुण्डकार्याद्विभिन्नता ।

ननु तथा मा भून्न त्वभिन्नमेव खण्डमुण्डयोः कार्यम् । दर्शनमेव तर्हि तयोरेकं कार्यं भविष्यति तच्चाभिन्नम् । ननु दर्शनमपि प्रतिव्यक्ति भिन्नमेव सत्यम् । तत्तु स्वपृष्ठभाविप्रत्यवमर्शाख्यकार्यैक्यादेकमित्युच्यते । यथैव शाबलेयादिपिण्डदर्शने ऽपि गौरित्येवावमर्श इति तदेकत्वमुच्यते । तदुक्तम् ।

एकप्रत्यवमर्शस्य हेतुत्वाद्धीरभेदिनी ।
एकधीहेतुभावेन व्यक्तीनामपि भिन्नतेति ॥

तस्माद्दौपाधिकत्वादनुवृत्तबुद्धेर्न सामान्यं किंचिद्वास्तवमस्तीति तत्राह ।

अनिष्यमाणे सामान्ये ननु शब्दानुमानयोः ।
कथं प्रवृत्तिः संबन्धग्रहणाधीनजन्मनोः ॥
न हि व्यक्तिषु संबन्धो ग्रहीतुमिह शक्यते ।
स हि व्यक्तिषु गृह्येत सर्वास्वेकत्र वा क्व चित् ॥

न तु सर्वासु देशकालादिभेदेन तदानन्त्यादशक्यत्वात् । नैकस्यां व्यभिचारात्ततो ऽन्यत्रापि स शब्दः प्रवर्तमानो दृश्यते । अगृहीतसंबन्धे च न शब्दलिङ्गे तत्प्रतीतिमुत्पादयितुमुत्सहेते इति । उच्यते स्यादेतदेवं यदि प्रत्यक्षविषये स्वलक्षणे शब्दलिङ्गयोः प्रवृत्तिः स्यात् । ननु प्रत्यक्षविषये तयोर्वृत्तावनिष्यमाणायामनवस्थादिदोषोपघातादप्रवृत्तिरेव स्यात् । मैवं वाचः कथमसकृदभिहितमपि न बुद्ध्यसे ।

विकल्पविषये वृत्तिरिष्टा शब्दानुमानयोः ।
अवस्तुविषयाश्चैते विकल्पा इति वर्णितम् ॥

ननु विकल्पानामपि विषयो यद्यनुगामी कश्चिन्नेष्यते तदुत्सीदेतामेव शब्दानुमाने । बाढमस्ति विकल्पानामनुस्यूतो विषयः स तु न वास्तवः । कः पुनरसाविति चेत् ।

अतद्रूपपरावृत्तिस्वभावमबहिर्गतम् ।
बहिःस्थमिव सामान्यमालम्बते हि विकल्पः ॥
या च भूमिर्विकल्पानां स एव विषयो गिराम् ।
अत एव हि शब्दार्थमन्यापोहं प्रचक्षते ॥
तथा हि न विकल्पा वस्तु स्पृशन्ति । कुतः
एकस्यार्थस्वभावस्य प्रत्यक्षस्य सतः स्वयम् ।
को ऽन्यो न दृष्टो भागः स्याद्यः प्रमाणैः परीक्ष्यते ॥

तस्माद् भ्रमनिमित्तसमारोपिताकारान्तरनिषेधाय तेषां प्रवृत्तिः । यथा रूपसाधर्म्यसमारोपितरजताकारनिवारणाय शुक्तौ प्रमान्तरं प्रवर्तते नेदं रजतमिति तथेहापि शाबलेयादिस्वलक्षणे निर्विकल्पकेन सर्वात्मना परिच्छिन्ने कुतश्चिन्निमित्तादारोपितमगोरूपमिव व्यवच्छिन्दन्ति विकल्पाः । अगौर्न भवतीति न तु गोः स्वलक्षणग्रहणे तेषां व्यापारः प्रागेव गृहीतत्वात् । अथ ब्रूयात् नानाविशेषनिकरकल्माषितवपुषस्तस्यार्थस्य किं चिद्विशेषणं गृहीतं विकल्पैर्गृह्यते इति तदप्ययुक्तम् । विशेषणनिकररूषितस्यापि वस्तुनः तद्विशेषणोपकारशक्तिव्यतिरिक्तात्मनो ऽनुपलम्भात्तदभेदे सति तद्विशेषणोपकार्यवस्तुस्वरूपग्रहणवेलायामेव तत्त्वात्तच्चिचयग्रहणासिद्धेर्विकल्पान्तराणामानर्थक्यमेव । तदुक्तम् ।

यस्यापि नानोपाधिर्निर्वाहिका ऽर्थस्य भेदिनः । तस्यापि ।
नानोपाध्युपकाराङ्गशक्त्यभिन्नात्मनो ग्रहे ।
सर्वात्मनोपकार्यस्य को भेदः स्यादनिश्चित इति ।

तस्मादपोहविषयाः शब्दा विकल्पश्चेति । नन्वपोहशब्दार्थपक्षे महतीं कृपाणवृष्टिमुत्ससर्ज भट्टः । तथा हि अपोहो नाम व्यावृत्तिरभाव इष्यते न चाभावः स्वतन्त्रतया घटवदवगम्यते । तदयमन्याश्रितो वक्तव्यः कश्च तस्याश्रय इति चिन्त्यम् । न तावद्गोः स्वलक्षणमाश्रयः तस्य विकल्पभूमित्वाभावात् । नाप्यवान्तरसामान्यं शाबलेयत्वादि तदाश्रयः तद्धि अशाबलेयनिवृत्तेराश्रयतां प्रतिपद्यते न ह्येवमुपपद्यते अशाबलेयो भवतीति गोः किं तु शाबलेय इति । शाबलेयव्यावृत्तिर्हि गोष्वपि बाहुलेयादिष्वस्ति । अथ वा शाबलेयादिस्वलक्षणसमुदायमगोव्यावृत्तेराश्रयं ब्रूयुः सो ऽप्यघ-

टमान एव समुदायिव्यतिरेकेण तस्यानुपलम्भात् । समुदायिनां च स्वलक्षणानां देशकालादिभेदेनानन्त्याद्वर्गीकरणं पुरुषायुषशतेनापि न शक्यक्रियमिति समुदायो ऽपि न तदाश्रयः । तस्मात्सर्वसाधारणं प्रतिपिण्डं परिसमाप्तं किमपि नूतनमगोव्यावृत्तेरधिकरणमभिधातव्यम् । तच्च गोत्वमेव तस्मिन्नङ्गीकृते वा किमगोव्यावृत्तिकल्पनाऽऽयासेन । अपि च न केवलमाश्रयाभावात्तद्ग्रहणं संभवति नापि वर्गीकरणनिमित्तमेषां किं चिदस्ति । अश्वादयश्च विधिरूपतया भवन्मते न गृह्यन्ते किं त्वन्यव्यवच्छेदेनैवेति तेषामपि व्यवच्छेदग्रहणे सैव वार्त्तेति नेदानीं विकल्पैः क्व चिदपोहो विषयीकर्त्तुं शक्यते । निर्विकल्पेन च न कश्चिद्व्यवहार इति सकलयाचोत्सादप्रसङ्गः । किं च ये एते शाबलेयादिशब्दाः ते सर्वे एवापोहवाचित्वाविशेषात्पर्यायाः स्युः । अपोहभेदाददोष इति चेन्न । अपोहानां भेदाभावात् । भिद्यमानत्वे वा स्वलक्षणवदेषां वस्तुत्वप्रसक्तिः । भवत्पक्षे ऽपि सामान्यमात्रवाचित्वाविशेषात्पर्यायत्वं समानो दोष इति चेन्न । सामान्यानां विधिरूपत्वात्परस्परसंविरहितस्वभावतया नानात्वावगमात् । अपोहस्त्वभावमात्ररूपविशेषान्न परस्परं भिद्यते । कर्कादिशाबलेयाद्याधारभेदादपोहभेद इति चेन्न । तेषामाधारत्वस्य निरस्तत्वात् । आधारभेदेन वा तद्भेदाभ्युपगमे प्रतिस्वलक्षणमपोहतद्भेदप्रसङ्गः । ततश्च सामान्यात्मता ऽस्य हीयते । अथापोह्यभेदेनापोहभेदमवधार्य पर्यायता पराणुद्यते तदप्यसारम् । भवन्नपोहिभेदाद्भेदो न पर्यायत्वमपहन्ति भाक्तो ह्यसौ न मुख्यः । न चापोह्यभेदाद्भेदो ऽपोहस्यावकल्पते । यो हि संभाव्यमानसंसर्गैराधारैरपि न भेत्तुं पार्यते स दूरवर्त्तिभिरलब्धसंबन्धैरतिबाह्यैः कथं भिद्येत । अभ्युपगम्यापि ब्रूमः यद्यपोह्यभेदादपोहभिन्नत्वमपोह्यैक्यात्तर्हि तदैक्येनापि भवितव्यम् । अतश्च गवाश्वयोरन्यापोहेन व्यवस्थाप्यमानयोरगावो ऽनश्वाश्च हस्त्यादयो ऽपोह्यास्तुल्या भूयांसो भवन्ति असाधारणस्तु एको गौरश्वे गवि चाश्वो ऽतिरिच्यते तत्रेहापोह्यभेदाद्गवाश्वयोर्भेदो भवतु भूयसामपोह्यानामभेदादभेदो भवत्विति विचारणायां विप्रतिषिद्धधर्मस्य समवाये भूयसां स्यात्सधर्मत्वमित्यभेद एव न्याय्यो भवेत् । अथ साधारणादश्वापोह्य एव गोऽपोहेन व्यवस्थाप्य इष्यते स तर्हि सिंहादावप्यस्तीति सोपीदानीं गौर्भवेत् । अथाश्वादिविशेषोद्घोषरहितमागोरूप्यं व्यवच्छेद्यमुच्यते तत्प्रत्येकं ग्रहीतुमशक्यमा-

नन्त्यात् । वर्गीकरणकारणं च किं चिन्नास्त्येव न हि सर्वेषामगवामश्वादीना-मेकदेशत्वमेककालत्वं वा समस्ति । अथ गोप्रतिषेध एव वर्गीकरणहेतुरिष्यते हन्त तर्हि गौः पूर्वसिद्ध एषितव्यः यत्प्रतिषेधेनागावः प्रतीयेरन् । पूर्वसिद्धे च गवि लब्धे किमगोभिः किं तदपोहेन प्रयोजनम् । पूर्वसिद्धं गोस्वलक्षणम-स्त्येवेति चेन्न तेन व्यवहाराभावात् । गोसामान्ये तु पूर्वसिद्धे मुधा ऽपोहप्रयत्न इत्युक्तम् । अथ गोसामान्यमगोप्रतिषेधेन सिद्ध्यति तदा दुस्तरमितरेतराश्र-यम् अगोनिषेधेन गोसिद्धिः गोसिद्ध्या चागोनिषेधसिद्धिरिति । तस्मादपोह-स्यैव निरूपयितुमशक्यत्वान्न तद्भेदादपोहभेदः सिद्ध्यति । अपि चाश्वादयः सामान्यरूपेण वापोह्येरन्विशेषात्मना वा । न विशेषात्मना तदनन्तत्वादशब्द-वाच्यत्वाच्च । सामान्यात्मना तु तेषामप्यपोहरूपत्वादभावत्वम् । कथं चाभाव-स्यैवाभावः क्रियते करणे वा प्रतिषेधद्वययोगाद्विधिरवतिष्ठते इति विधिरूपः शब्दार्थः स्यात् । अपोह्यात्मनश्च तुरगादेर्यो ऽपोहः स तस्माद्विलक्षणः अ-न्यथा वा । वैलक्षण्ये तस्य भावात्मता भवेत् । अवैलक्षण्ये तु यादृश एव अपोह्यः तादृश एव तदपोह इति गौरप्यगौः स्यात् । किं चापोहशब्दार्थपक्षे नीलमुत्पलमित्यादौ विशेषणविशेष्यभावसामानाधिकरण्यादिव्यवहारा विलु-प्येरन् न ह्येकस्मिन्नर्थे द्वयोरपोहयोर्वृत्तिरुपपद्यते । न चैकः कश्चिदर्थो ऽस्ति यत्र तयोर्वृत्तिः स्वलक्षणस्याशब्दार्थत्वादन्यस्य चासंभवात् । न च वृत्तिरपि का चिदस्ति असदज्ञेयादिशब्दानामपोहनिरूपणासम्भवान्नापोहवाचित्वम् । न ह्यसदज्ञेयं वा किं चिदवगतं यद्व्यवच्छिद्यते ज्ञातं चेत्सदेव तज्ज्ञेयं चेत्यतः कथं सच्छब्देन सदेव ज्ञेयशब्देन च ज्ञेयमेवापोह्यते । अज्ञातं तु नितरामनपोह्यम् । कल्पितं तु तद्वक्तुमशक्यं कल्पनयैव सत्त्वाज्ज्ञेयत्वाच्च । अपोहशब्दस्य च किं वाच्यमिति चिन्त्यम् । अनपोहो न भवतीत्यपोहः कश्चायमनपोहः कथं वा ऽसौ न भवति अभवन्वा किमवशिष्यते इति सर्वमवाचकम् । प्रतिषेधवाचिनां च नञादिशब्दानां का वार्ता अत्र न भवतीति नेति को ऽर्थः उपसर्गनिपातानां च कथमपोहविषयत्वमाख्यातशब्दानां च पचत्यादीनामपोहो दुरुपपादः । नाम्नामेव जातिशब्दानामपोहविषय-त्वमिष्यते येषां भवन्तो जातिवाचित्वं तद्वद्वाचित्वं वा प्रतिपद्यन्ते इति चेत् ततो ऽन्येषां तर्हि का वार्ता । बाह्यार्थवाचित्वे जातिशब्देषु को द्वेषः

निरालम्बनत्वे ज्ञानांशालम्बनत्वे वा जातिशब्दानामपि तदेवास्तु किमपोहवादप्रमादेन ।

यथैव प्रतिभामात्रं वाक्यार्थ उपकल्पितः ।
पदार्थोऽपि तथैवास्तु किमपोहाग्रहेण वः ॥
इत्यादि दूषणौदार्यमपोहे बहु दर्शितम् ।
अतः शब्दार्थतामस्य वदेयुः सौगताः कथम् ॥

उच्यते । तदेतदविदितबौद्धसिद्धान्तानामभिधानम् ।

आपोहो यदि भावात्मा बहिरभ्युपगम्यते ।
ततो भवति भावत्कं वाग्जालं न त्वसौ तथा ॥

किं तु खल्वयमान्तरो ज्ञानात्मा सौगतानामपोहः सम्मतः तथाऽभ्युपगमे केयमपोहवाचोयुक्तिः । स्वांशविषयं पदार्थज्ञानमित्येतदेव वक्तुमुचितम् । एतदपि नास्ति नायमान्तरो न बाह्योऽपोहः किं तु ज्ञानार्थाभ्यामन्य एव ।

ननु यद्विद्यते नान्तर्न बहिः परमार्थतः ।
न तु विद्यतएवेति कथं शब्दार्थ उच्यते ॥
पारमार्थिकशब्दार्थसमर्थनपिपासिताः ।
नेहागताः स्मो येनैवमनुयुज्येमहि त्वया ॥

यत एव तन्नान्तर्बहिरस्ति तत एव मिथ्येति काल्पनिकमिति च गीयते । किं पुनस्तत् । आरोपितं किं चिदाकारमात्रं विकल्पोपरञ्जकम् । ननु बाह्यार्थव्यतिरेकेण किमीय आकारः आन्तरान्तरस्य ज्ञानस्योपरञ्जक उच्यते दृश्यतयैवानुरञ्जिका विकल्पना नेदृशोऽर्थः । व्यावृत्तं हि वस्तु दर्शनानां विषयः तच्च स्प्रष्टुमक्षमा विकल्पा इत्युक्तम् । अथ तच्छायमवलम्बमाना विकल्पा व्यावृत्तस्याग्रहणाद्व्यावृत्तिविषया इत्युच्यन्ते । ननु व्यावृत्तितद्वतोरभेदाद्व्यावृत्तिर्यच्च व्यावृत्तं स्वलक्षणं तदेकमेवेति व्यावृत्तिग्राहिभिर्विकल्पैर्व्यावृत्तमपि गृहीतं स्यादिति दर्शनतुल्या भवेयुः । नैतदेवम् । न विकल्पैर्व्यावृत्तं वस्तु गृह्यते न च पारमार्थिकी व्यावृत्तिरपि तु कश्चिदारोपित आकारः वास्तवत्वे हि व्यावृत्तेः वस्तुसंस्पर्शिन एव दोषाः प्रादुःष्युः न त्वसौ तथेत्युक्तम् । अत एव यत्के च न पर्यनूयुदन् किल व्यावृत्तग्रहणपक्षे

त्रितयग्रहणं प्राप्नोति यद्व्यावृत्तं येन निमित्तेन व्यावृत्तं यतश्च व्यावृत्तमिति न च त्रितयमस्तीत्यतः कथं व्यावृत्तग्रहणमिति तदप्यपास्तं भवति । यदि हि व्यावृत्तं गृह्णीम इति एवमुल्लेखो भवेद्व्यवहर्तृजनस्य तदैवमसौ पर्यनुयुज्येत न त्वेवमस्तीत्यचोद्यमेतत् । नन्वेवमारोपिताकारविषया विकल्पा युक्ता भवन्ति व्यावृत्तिविषयत्ववाचोयुक्तिरनन्वितेत्युक्तम् । समाहितमेतद् दर्शनपृष्ठभाविभिर्गौरित्यादिविकल्पैरतत्कार्यपरावृत्त आकार उल्लिख्यते न हि गोविकल्पैरतत्कार्याणामश्वादीनामुल्लेखः स्वलक्षणं च न स्पृश्यते सामान्यं च वास्तवं नास्ति तस्मादतत्कार्यपरावृत्तिविषयत्वमेव विकल्पानामवतिष्ठते इत्येवं युक्त्या तेषामपोहविषयत्वमुच्यते न प्रतिपत्तितः । नन्वतत्कार्यपरावृत्तमिव सजातीयव्यावृत्तमपि दृश्यस्वरूपं तच्च विजातीयव्यावृत्तिः स्वलक्षणं चान्यद् न चैकतराकारोल्लेखननियमहेतुमुत्पश्यामः । धीमन्मैवं मंस्थाः निश्चयात्मानो निर्विकल्पाः सजातीयविजातीयव्यावृत्ताकारोल्लेखे च सर्वात्मना तन्निश्चयाद्विकल्पान्तराणां शब्दान्तराणां प्रवृत्तिः स्यात् । तथा च गौरिति शब्दादुत्पद्यमानो विजातीयव्यावृत्ताकारोल्लेखीव विकल्पः संवेद्यते न सजातीयव्यावृत्तोल्लेखी तुल्यविषयाश्च विकल्पैः शब्दा इत्यन्यापोहविषया उच्यन्ते । सो ऽयमारोपिताकारो न बहिरारोपितत्वादेव नान्तः अबोधरूपत्वात् । अतश्चासौ न किं चिदेव न किं चिदपि भवन्नपोह इति फलत उपचर्यते । अतश्च बाह्यमभावात्मकमपोहमाश्रित्य स्वरूपे दूषणोपन्यासे कण्ठशोषमनुभवन्नस्थाने क्लिष्टो देवानांप्रियः । अपि च विकल्पभूमिरर्थो विकल्पान्तरसन्निधापितभावाभावाक्षेपी नियतरूपो बाह्यसदृशश्च प्रतीयते । न चेदं रूपत्रयमपि बाह्ये वस्तुनि युज्यते । बाह्यस्य हि वस्तुनः स्वरूपेणावगतस्य न विकल्पान्तरोपनीतभावसम्बन्ध उपपद्यते वैयर्थ्यात् । नाप्यभावसंबन्धो विप्रतिषेधात् । नियतरूपता च विकल्पविषयस्य गौरेव नाश्व इत्येवमवगम्यमाना वस्त्वन्तरव्यवच्छेदमन्तरेण नावकल्पते इति बलाद्व्यवच्छेदविषयत्वम् । अन्यथा नियमपरिच्छेदासंभवात्सन्दिग्धं च वस्तु न गृह्यते । एवं बाह्यवस्तुविषयत्वे च निरस्ते विकल्पानामेकस्यार्थस्वभावस्येति न्यायेन पौनरुक्त्यादबाह्यविषयत्वं न्याय्यम् । अबाह्यान्तरारोपितं रूपं तच्च बाह्यवदवभासते न च व्यावृत्तिच्छायमपहाय बाह्यारोपितयोः सादृश्यमन्यदस्तीति व्यावृत्तिवि-

षया एव विकल्पाः फलतो भवन्ति । यद्यपि विधिरूपेण गौरश्व इति तेषां प्रवृत्तिस्तथापि नीतिविदो ऽन्यापोहविषयानेव तान् व्यवस्थापयन्ति । यथोक्तं व्याख्यातारः खल्वेवं विवेचयन्ति न व्यवहर्तार इति । सो ऽयं नान्तरो न बाह्यो ऽन्य एव कश्चिदारोपित आकारो व्यावृत्तिच्छायायोगादपोहशब्दार्थ उच्यते इतीयमसत्ख्यातिवादगर्भा सरणिः । अथ वा विकल्पप्रतिबिम्बकं ज्ञानाकारमात्रकमेव तदबाह्यमपि विचित्रवासनाभेदोपाहितरूपभेदं बाह्यवदवभासमानं लोकयात्रां बिभर्ति । व्यावृत्तिच्छायायोगाच्च तदपोह इति व्यवह्रियते । सेयमात्मख्यातिगर्भा सरणिः । ननूभयथा ऽपि वस्तुविषयत्वाभावे विकल्पानां कथं वस्तुनि व्यवहाराः प्रवर्तन्ते । दृष्टे ऽपि क्व चिद्वस्तुनि तृणादौ प्रवृत्त्यभावाद् अर्थित्वं तु प्रवृत्तेः कारणम् । कथमिति वक्तव्यमुच्यते । प्रवृत्तिस्तावद्दृश्यविकल्पयोरेकीकरणनिबन्धना दृश्यदर्शनानन्तरमुत्पन्ने विकल्पे विकल्प्य तेन प्रतिपद्यते प्रमाता । दर्शनानन्तर्यविप्रलब्धस्तु दृश्यमेव गृहीतं मन्यते तदभिमानेन च प्रवर्तते इदं तदेकीकरणमाहुः । दृश्यविकल्पयोर्भेदो यन्न गृह्यते न पुनर्भिन्नयोरभेदाध्यवसाय एकीकरणमिष्यते । दृश्याद् विभिन्नस्य विकल्पस्य शुक्तेरिव रजतस्य निर्देष्टुमशक्यत्वादभेदाध्यवसाये चोभयाभावान्न भेदाध्यवसाये दर्शनमुपायो विकल्पाविषयत्वान्न विकल्पो दृश्याविषयत्वात्तस्माद्भेदानध्यवसायादेव प्रवृत्तिः । प्राप्तिरपि दृश्यस्यैवार्थक्रियाकारिणो वस्तुनः पारम्पर्येण तन्मूलत्वात्कार्यप्रबन्धस्य दृश्याद्दर्शनं ततो विकल्पः ततः प्रवृत्तिरिति । अर्थं हि मूलवर्तिनमुपलभ्य प्रवर्तमानस्तमाप्नोति अपवरकनिहितमणिप्रसृतायां कुञ्चिकाविवरनिर्गतायामिव प्रभायां मणिबुद्ध्या प्रवर्तमानः । यत्र तु मूले ऽप्यर्थो नास्ति तत्र व्यामोहात् प्रवर्तमानो विप्रलभ्यते दीपप्रभायामिव तथैव मणिबुद्ध्या प्रवर्तमानः । एवं च बाह्यवस्तुसंस्पर्शशून्येष्वपि विकल्पेषु समुल्लसितेषु बाह्यो ऽर्थो मया प्रतिपन्नः तत्र चाहं प्रवृत्तः स च मया प्राप्त इत्यभिमानो भवति लौकिकानाम् । न त्वयमर्थाध्यवसायमूलः । तदुक्तं यथा ऽध्यवसायमतत्त्वाद्यथातत्त्वं चानध्यवसायादिति । स्वप्रतिभासे ऽनर्थे ऽर्थाध्यवसायात्प्रवृत्तिरित्यत्रापि ग्रन्थे ऽर्थाध्यवसायो भेदानध्यवसाय एव व्याख्येयः । एवं दृश्यविकल्पावर्थावेकीकृत्य प्रवर्तते प्राप्नोति चार्थमिति ॥

तदेवमेष लोकस्य व्यवहारो ऽवकल्पते।
विवेकेनापि वोढव्या लोकयात्रा ऽथ लोकवत्॥
तस्माद्विकल्पप्रतिबिम्बकस्य शब्दार्थतामाहुरपोहनाम्नः।
प्रतीतिमार्गस्त्वविविच्यमानो जनस्य जातिभ्रममातनोति॥
यावांश्च कश्चिन्नियमप्रकारः प्रवर्तते जातिषु वृत्त्यवृत्त्योः।
तावानपोहेष्वपि तुल्य एव भवत्यवस्तुत्वकृतस्तु भेदः॥
तुल्ये ऽपि भेदे शमने ज्वरादेः काश्चिद्यथा वौषधयः समर्थाः।
सामान्यशून्या अपि तद्वदेव स्युर्व्यक्तयः कार्यविशेषयुक्ताः॥
विशेषणादिव्यवहारक्लृप्तिः तुच्छे ऽप्यपोहे न न युज्यते नः।
अतश्च मा कारि भवद्भिरेषा जात्याकृतिव्यक्तिपदार्थचिन्ता॥

अत्राभिधीयते। किं जात्यादेर्बाह्यस्य शब्दार्थस्यासत्त्वादपोहपक्षपातः उत प्रतीतिबलादेवेति। प्रतीतिस्तावदपोहविषया भवद्भिरङ्गीकृतेति किमत्र कलहेन। नापि जात्यादेरसत्त्वमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नबाधसंदेहरहितप्रत्ययगम्यत्वात्स्वलक्षणवत्।

आद्यमेव हि विज्ञानमर्थसंस्पर्शि चाक्षुषम्।
न तदुत्तरभावीति किमिदं राजशासनम्॥
तदेवास्तु प्रमाणं वा तेनापि त्ववगम्यते।
व्यावृत्तं वस्तुनो रूपं नानुगामीति का प्रमा॥

तथा हि निर्विकल्पकालस्यातिसूक्ष्मत्वात्किं प्रतिभासते किं न प्रतिभासते इति कथमेष कलिरावयोरुपशाम्यतु। भवान् ब्रूते व्यावृत्तमेवावभातीति अहं ब्रुवे ऽनुवृत्तमपि प्रतिभातीति एवं कलहायमानयोरावयोः कः परिच्छेदः। न खलु शपथस्य शपमानस्य वैष विषयः। तस्मान्निर्विकल्पकानन्तरोत्पन्नस्थूलकालकार्यपर्यालोचनया तद्व्यवस्था कर्तव्या। तत्र च।

भवेद्यदि विशेषैकविषयं निर्विकल्पकम्।
सामान्याध्यवसायो ऽयमकस्मात्तत्कथं भवेत्॥

शब्द एष विकल्प इति चेन्नैवम्।

पश्यत्यनुगतं रूपमविज्ञाते ऽपि वाचके।
दाक्षिणात्य इवाकस्मात्पश्यन्नुष्ट्रपरम्पराम्॥

अनवगतशब्दार्थसंबन्धो ऽप्यभिनवानेकपदार्थसन्निधाने तेषामनुगतं च व्यावृत्तं च पश्यत्येव रूपम् । अपि च प्रथमाक्षसन्निपाते एवाङ्गुलिचतुष्टयमवलोक्यमानमन्योन्यमनुगामिना च विभक्तेन च रूपेणावगम्यते तत्कथं केवलविशेषावलम्बी चाक्षुषः प्रत्ययः । अपि च पुराणशाबलेयपिण्डमवलोकयतः कालान्तरे बाहुलेयं पिण्डं पश्यतः पूर्वदृष्टशाबलेयपिण्डविषयं स्मरणमुत्पद्यमानं संवेद्यते तस्मात्सामान्यानवगमो नोपपद्यते । अन्यस्मिन्नसाधारणे स्वलक्षणे दृष्टे ऽन्यस्मरणस्य किं वर्तते अस्ति च तत्तेन मन्यामहे दृष्टमुभयानुगतरूपमिति । किं च व्यक्त्यन्तरदर्शने ऽपि स एवायं गौरिति प्रत्यभिज्ञायते तस्याश्च प्रामाण्यं दर्शितं दर्शयिष्यते च विस्तरतः क्षणभङ्गभङ्गेन । तस्मादनुगतरूपविषयैव सा प्रत्यभिज्ञा व्यक्तिभेदस्य विस्पष्टसिद्धत्वात् । यत्र च लघुतरपरिमाणतिलमुद्गादिप्रचयसन्निधाने विच्छिन्नसिक्थस्वलक्षणग्रहणं नास्ति तत्रानुवृत्तमेव रूपमिन्द्रियेण गृह्यते । अतः निर्विकल्पकवेलायामेव व्यावृत्तवदनुगतरूपावभासान्न सामान्यापह्नवो युक्तः । प्रथमाक्षसन्निपाते ऽपि तुल्यत्वमवगम्यते नानात्वं चेति सामान्यभेदौ वास्तवौ द्वावपि ।

सामान्यमिदमित्येवं स च तत्रानुपग्रहः ।
व्यावृत्तमिदमित्येवं किं वा बुद्धिः स्वलक्षणे ॥
समानवृत्तिसापेक्षं न च सामान्यवेदनम् ।
तत्र सन्निहितत्वात्तु व्यक्तिवाचानुपग्रहः ॥
समानवृत्त्यपेक्षत्वात्सामान्यस्यानुपग्रहे ।
विशेषो ऽपि हि मा ग्राहि व्यावृत्तिं स हि चेक्षते ॥
अनुवृत्तिर्हि येष्वस्य का तेषां ग्रहणे गतिः ।
व्यावृत्तिरपि यान्यस्य या तेषां ग्रहणे गतिः ॥
अथानुवृत्तिव्यावृत्तिनिरपेक्षं न केवलम् ।
वस्त्वेव गृह्यते कार्यं कीदृक्तदिह कथ्यताम् ॥
निर्विकल्पकवेलायां निर्देष्टुं तन्न शक्यते ।
तदुत्थास्तूभयत्रापि साक्ष्यं ददति निश्चयाः ॥

वस्तुनोऽङ्गीकृता प्राज्ञैरत एवोभयात्मता ।
यौ ब्रूतस्त्वेकरूपत्वं तावुभावपि बालिशौ ॥

यदप्यभिहितम् इतरेतरविरुद्धरूपसमावेश एकत्र वस्तुनि नोपपद्यते इति तदपि न सम्यक् ।

परस्परविरोधोऽपि नास्तीह तदवेदनात् ।
एकबाधेन नान्यत्र धीः शुक्तिरजतादिवत् ॥

यत्र हि विरोधो भवति तत्रैकतररूपोपमर्देन रूपान्तरमुपलभ्यते प्रकृते तु नैवमिति को विरोधार्थः । छायातपावपि यद्येकत्र दृश्येते किं केन विरुद्धमभिधीयते अदर्शनात्तु तद्विरुद्धमुक्तं न चैवमिहादर्शनमित्यविरोधः ।

अत एव हि मिथ्यात्वमेति नान्यतरा मतिः ।
न ह्यन्योन्योपमर्देन बुद्धिद्वितयसंभवः ॥

तथा चाह* ।

यथा कल्माषवर्णस्य यथेष्टं वर्णनिश्चयः ।
चित्रत्वाद्वस्तुनोऽप्येवं भेदाभेदावधारणम् ॥
इत्येवमविरोधेन भेदाभेदावधारणात् ।
उभयात्मकतैवास्तु वस्तूनां भट्टपक्षवत् ॥

एतत्तु वृत्तिविकल्पादिभ्यो बिभ्यतेवाभ्युपगतं तत्रभवतेति तिष्ठतु तावत्किमत्र विमर्देन ।

व्यतिरिक्तैव जातिः व्यक्तिषु वर्तते इति ब्रूमः ।
यच्च वृत्तिविकल्पादिदूषणं तत्र वर्णितम् ।
तत्प्रत्यक्षमहिम्नैव सर्वं प्रतिहतं भवेत् ॥

यत्तावदवादि भेदेन कुवलयामलकादिवदनवभासनादिति तत्र प्रतीतिभेदो दर्शित एव । यत्तु देशभेदेनाग्रहणात् तदग्रहे तद्बुद्ध्यभावादिति तत्र तदाश्रितत्वं कारणं जातेर्न त्वसत्त्वम् । व्यक्तिवृत्तित्वाज्जातेः पृथग्देशतयाऽनुपलम्भः तदग्रहो वा न पुनस्तदतिरिक्ताया अभावादेवेति । यदप्युक्तं वृत्त्य-

---

* श्लोकवार्तिके आकृतिवार्तिके श्लो. ५६ ।

नुपपत्तेरिति तत्राप्युच्यते प्रतिपिण्डं कार्त्स्न्येनैव जातिर्वर्तत इति । पिण्डान्तरे तदुपलम्भो न स्यादिति चेत् किं कुर्मः कमुपलभामहे । पिण्डान्तरेऽपि तदुपलम्भोऽस्त्येव । कथं च भवन्तमेनं निह्नुमहे । एकदेशास्तु जातेर्न सन्त्येव यैरस्या वर्तनं ब्रूमः । क्वेदमन्यत्र चेद् अहो निपुणता तव दृष्टान्तं याचसे यस्त्वं प्रत्यनुमानवत् । किंनामधेयैषा वृत्तिरिति चेद् न नामधेयं जानीमः पिण्डसमवेता जातिरित्येतावदेव प्रचक्ष्महे । नन्वयुतसिद्धयोः संबन्धः समवायः स च विप्रतिषेधादेव निरस्तः । न शक्यते निरसितुम् ।

प्रतीतिभेदाद्भेदोऽस्ति देशभेदस्तु नेष्यते ।
तेनात्र कल्प्यते वृत्तिः समवायः स उच्यते ॥

अवयवावयविनोर्गुणगुणिनोश्चेयमेव वृत्तिस्तयोरर्थान्तरत्वमुपदिष्टाद्दर्शयिष्यते दर्शितं चामुनैव मार्गेण देशभेदश्च तयोर्नास्तीति विस्पष्टमयुतसिद्धत्वम् । यदप्युच्यते नानिष्पन्नस्य संबन्धो निष्पत्तौ युतसिद्धतेति तदपि परिहृतमाचार्यैः जातं च संबद्धं चेत्येकः काल इति वदद्भिः । सर्वं चैतदबाधितप्रतीतिबलात्कल्प्यते न स्वशास्त्रपरिभाषया । विभूनामपि संबन्धः परस्परमसंभवादेव नेष्यते न परिभाषणात् । न संयोगः तेषामप्राप्तेरभावादप्राप्तिपूर्विका हि प्राप्तिः संयोगः न च समवायस्तदाश्रितस्य तस्यानुपलम्भादित्यलं प्रसङ्गेन ।

ये चेह वृत्ती स्रक्सूत्रभूतकपटगुणादिषु ।
जात्यादीनामनंशत्वात्ताभ्यां वृत्तिर्विलक्षणा ॥

तस्माद्वृत्त्यनुपपत्तेरित्यदूषणम् । यदपि सर्वगतत्वं पिण्डगतत्वं च विकल्प्य दूषितं तदपि यत्किंचिद्यथा प्रतीतिरादिशति भगवती तथा वयमप्युपगच्छामः ।

सर्वसर्वगता जातिरिति तावदुपेयते ।
सर्वत्राग्रहणं तस्या व्यञ्जकव्यक्त्यसंनिधेः ॥
व्यक्तिर्व्यञ्जकतामेति जातेर्दृष्टैव नान्यथा ।
दृष्टिर्यत्र यदा व्यक्तेस्तदा तत्रैव तन्मतिः ॥
सर्वत्र विद्यते जातिर्न तु सर्वत्र दृश्यते ।
तदभिव्यञ्जिका यत्र व्यक्तिस्तत्रैव दृश्यते ॥

व्यक्तेरन्यत्र सत्त्वे स्यात्किं प्रमाणं तदुच्यते ।
इहाप्यानीयमानायां गवि गोत्वोपलम्भनम् ॥
गोपिण्डेन सहैतस्या न चागमनसंभवः ।
देहेनेवात्मनस्तस्मादिहाप्यस्तित्वमिष्यताम् ॥
अभिव्यक्तिस्तु तत्काला यत्कालं व्यक्तिदर्शनम् ।
तस्मात्सकृदभिव्यक्ता नान्यदापि प्रतीयते ॥
अभिव्यक्तिश्च तद्देशा यद्देशा व्यक्तिरीक्ष्यते ।
तस्मात्तस्मादभिव्यक्ता न देशे ऽन्यत्र दृश्यते ॥
व्यक्तिसर्वगतत्वे ऽपि स्वयूथ्यैः कैश्चिदाश्रिते ।
भविष्यत्यद्य जातायां गवि गोधीस्तथा महात् ॥
जायमानैव हि व्यक्तिर्जायते प्रतियोगिनी ।
एक एव हि कालो ऽस्या जातेः संबन्धजन्मनोः ॥
नेह जातेः पुरास्तित्वं न च संक्रान्तिरन्यतः ।
किं तु स्वहेतोः सा व्यक्तिस्तादृश्येवोपजायते ॥
कथमेतदितीदं च यो वा पर्यनुयुज्यते ।
इतरस्य परं हेतुस्तेन पर्यनुयुज्यते ॥
वृषः पिशङ्गो गौः कृष्णा सा च नीलतृणाशिनी ।
ताभ्यामुत्पादितो वत्सः कथं भवति पाण्डुरः ॥
यथा ऽरूपादिसंबन्धं न व्यक्तिरुपलभ्यते ।
तथैव जातियुक्तेति का ते व्यसनसंततिः ॥
अगोव्यावृत्ततायां वा नैष प्रश्नो निवर्तते ।
कस्मादगोनिवृत्तं तदद्य जातं स्वलक्षणम् ॥
तस्माद्वस्तुस्वभावेस्य विदित्वा ऽननुयोज्यताम् ।
चोद्यचुञ्चुत्वमुत्सृज्य प्रतिपत्तिर्निरूप्यताम् ॥

प्रतिपत्तिश्च विशेषेष्विव सामान्येषु च निरपवादा दर्शितैव । तस्माद्विशेषवदप्रत्याख्येयं सामान्यम् । विशेषवत्प्रत्यक्षत्वात्सामान्यस्य कः कल्पनार्थः । यदि हि कार्यानुमेयं सामान्यं कल्पयेम तत एवमनुयुज्येमहि कार्यस्याप्यन्यथा सिद्धेः किं तत्कल्पनयेति । प्रत्यक्षे तु सामान्ये को ऽयमनु-

योगः । का चेयमनुवृत्तिज्ञानोत्पादिका शक्तिः विशेषेभ्यो ऽव्यतिरिक्ता व्यतिरिक्ता वा नित्या ऽनित्या वा तदाश्रिता स्वतन्त्रा वा प्रत्यक्षा परोक्षा वेति विकल्प्यमाना वाचोयुक्त्यन्तरेण जातिरेव कथिता भवति न वा किं चिदिति यत्किं चिदेतत् । ननु यथा गोत्वादिजातिर्नियतास्वेव व्यक्तिषु वर्तते नासमञ्जस्येन तथा काभिश्चिदेव व्यक्तिभिः का चिद्गवादिबुद्धिर्जन्यते इति । नैतदेवम् विषयातिशयव्यतिरेकेण प्रत्ययातिशयानुपपत्तेः । उपायातिशये तु प्रत्ययातिशयोपकारिण्यिष्यमाणे विषयातिशयं प्रति को द्वेषः । सिद्धे च विषयातिशये दुरपह्नवं सामान्यम् । ननु वृत्तिर्विनापि सामान्यान्तरेण सामान्येषु दृश्यते एवेति को ऽत्र विस्रम्भः । न चाशेषेण पञ्चाशद्भवितुमर्हति यदि हि सेनावनादिप्रत्ययाः करितुरगधवखदिरादिव्यतिरिक्तमर्थमनपेक्ष्य जायमाना मिथ्या भवन्ति किमेतावता घटादिप्रत्ययैरपि मिथ्या भवितव्यम् । बाधकसद्भावनिबन्धनं हि वैतथ्यं प्रत्ययानाम् । तत्र सत्तादौ समान्यान्तरविरहान्मिथ्या प्रत्ययाः उपाधिना केन चित्प्रवर्तन्ते न त्वेवं गवादाविति यत्किं चिदेतत् । यदुक्तम्* ।

तस्मादेकस्य भिन्नेषु या वृत्तिस्तन्निबन्धनः ।
सामान्यशब्दः सत्तादावेकधीकरणेन वेति ॥

नन्विहाप्येकार्थक्रियाकारित्वोपाधिनिबन्धन एकाकारप्रत्ययः सेत्स्यतीत्युक्तम् । सत्यमुक्तमयुक्तं तु एकार्थक्रियाकारित्वस्यैवासिद्धेः । यत्तूक्तम् एकप्रत्यवमर्शस्य हेतुत्वाद्धीरभेदिनी तदसाम्प्रतम् । प्रत्यवमर्शस्याप्येकत्वानुपपत्तेः न हि बहुभिर्दर्शनैरेको विकल्पः संभूय साध्यते ऽपि तु नाना दर्शनानन्तरं तत्सामर्थ्यलब्धजन्मानो विकल्पा अपि तु भेदेनैवोल्लसन्ति न च तेषां किमपि कार्यान्तरमस्ति येन ते एकतामधिगच्छेयुः । केन च विकल्पानामेकत्वं गृह्यते न दर्शनेन तस्य दृश्यविषयत्वात् । न विकल्पान्तरेण सर्वविकल्पितानामारोपितार्थपर्यवसितत्वेन स्वाकारविषयत्वेन वा परस्परभेदाभेदपरिच्छेदसामर्थ्यासम्भवात् । ब्रूयाद् विकल्पोल्लिख्यमानाकारभेदानवगमाद्विकल्पानामैक्यं यादृशमेव एकशाबलेयादिस्वलक्षणदर्शनान्तरभुवा ऽपि विकल्पेनोल्लिखित आकारो गौरिति तादृशमेव गोपिण्डान्तरदर्शनान्तरजन्मना ऽपीति

* श्लोकवार्तिके आकृतिवार्तिके श्लो॰ २४ ।

विषयाभेदात्तदैक्यमुच्यते । तदुल्लिख्यमानेऽपि विषयभेदो हि न प्रतिभासते इत्यत एष विकल्पो भिन्नान्यपि दर्शनानि मिश्रीकरोति दर्शनोपारूढस्य भेदस्याग्रहणादिति । तदेतदपि न हृदयंगममभिधीयते । विकल्पास्तावद्विज्ञानक्षणस्वभावत्वादन्योन्यं भिन्ना एव भवन्ति । यस्तु विकल्पोल्लिखित आकारोऽनुपलभ्यमानभेदः तेभ्यो व्यतिरिक्तः अव्यतिरिक्तो वा । व्यतिरिक्तश्चेत्स्यात् सामान्यमेवेदं नामान्तरेणोक्तं भवति । अवास्तवत्वकृतो विशेष इति चेन्नावास्तवत्वे युक्त्यभावात् । अव्यतिरिक्तश्चेत्स आकारस्तर्हि विकल्पस्वरूपवद्भिद्यत एवेति कथं तदैक्यं कथं वा तदैक्ये भिन्नानामपि दर्शनानां मिश्रीकरणमवकल्पते । अपि च रे मूढ सामान्यानभ्युपगमे कुतस्त्य एकाकारविकल्पोत्पाद इति पर्यनुयुक्तेन त्वया कार्यैक्याद् विकल्पैक्यादेवेत्युक्तं भवति । कथं चैवमनुन्मत्तो ब्रूयात्तस्मादेकप्रत्यवमर्शस्य हेतुत्वाद्धीरभेदिनीति व्यामूढभाषितम् । यदपि विकल्पानां शब्दानां चान्यापोहविषयत्वसिद्धये प्रलपितम् एकस्यार्थस्वभावस्येत्यादि तदपि यत्किं चित् ।

सर्वात्मना हि दृष्टोऽर्थः पुनर्नै हि न दृश्यते ।
प्रदर्शितं हि प्रामाण्यं गृहीतग्राहिणामपि ॥
क्षणभङ्गे निरस्ते च देशकालादिभेदतः ।
गृहीतस्यापि भावस्य ग्रहणं न न युज्यते ॥
अपि चास्मन्मते भिन्नैर्धर्मैर्युक्तस्य धर्मिणः ।
धर्मोऽस्य केन चित्कश्चित्प्रत्ययेन ग्रहीष्यते ॥
विचित्रसहकार्यादिशक्तिभेदश्च धर्मिणः ।
नानोपाध्युपकाराङ्गशक्त्यभिन्नात्मता कुतः ॥

यदि च नाम निर्विकल्पकेन सर्वात्मना परिच्छिन्नं वस्तु पुनः परिच्छिन्दन्ति विकल्पान्तराणि वैफल्यमश्नुवीरन्किमेतावता तेषामप्रतीयमानार्थग्राहिता कल्पयितुं शक्यते । न हि विरतपिपासस्य हिमकरपटलमफलमिति तदेव रजतमिति कल्पयितुं पार्यताम् । तस्माद् दुराशामात्रमेतत् । इत्थं चान्यापोहनिरात्मनि बाह्ये विकल्पानां शब्दानां च विषये इष्यमाणे भट्टकुमारिलोपन्यस्तदुस्तरदूषणानामावरणकरणं न किं चित्पश्यामः । यदपि

तद्दूषणापनिनीषया विकल्पप्रतिबिम्बकमारोपिताकारमात्रव्यावृत्तिच्छाये-परक्तं किमपि परिकल्पितं तदपि न व्यवहारपदवीमवतरितुमुत्सहते।

विकल्पो नाम बोधात्मा स च स्वच्छः स्वभावतः।
नासावितरसंपर्कादृते कलुषतामियात्॥
नूनमभ्युपगन्तव्यं किं चिदस्योपरञ्जकम्।
आन्तरं वासनारूपं बाह्यं वा विषयात्मकम्॥
यत्पुनर्विद्यते नान्तर्न बहिस्तेन रज्यते।
विज्ञानमिति मायैषा महती धूर्तनिर्मिता॥
विषया एव बुद्धीनामाञ्जस्येनोपरञ्जकाः।
वासना विषयज्ञानजन्यत्वान्न तथोदिताः॥

तस्मात्तत्र देशान्तरादौ वसता केन चिदर्थेन बुद्धयो रज्यन्ताम् एकान्तासता तु केन चिदारोपितेन तदुपरञ्जनमघटमानं मनोरथप्रायम्। न चैकान्तासन्नाकार आरोपयितुमपि शक्यते। अपि च दर्शनपृष्ठभाविनो विकल्पास्तद्व्यापारकारिणो व्यावृत्तं स्प्रष्टुमसमर्था व्यावृत्तिमात्रमवलम्बन्ते इति यदुच्यते तत्र दृश्यसजातीयविजातीयव्यावृत्तत्वादुभयेऽपि व्यावृत्तिमेव स्पृशेयुः। उभयावमर्शे सत्येषां पौनरुक्त्यादानर्थक्यमिति चेद् नानर्थक्यम्। प्रमाणवर्गे निपतन्तः काममनर्थका भवन्तु अर्थान्तरं वालम्बन्तां व्यावृत्तिं त्ववलम्बमाना अंशत आलम्बन्ते अंशतो नेति न श्रद्दध्महे।

सजातीयविजातीयव्यावृत्त्योर्न च भिन्नता।
यतोऽन्यतरसंस्पर्शो विकल्पे न प्रकल्पते॥

सजातीयविजातीयव्यावृत्तविमर्शे तु दर्शनवदसाधारणग्राहिण एव विकल्पाः स्युरिति सामान्यनिबन्धनसंबन्धग्रहणादिव्यवहाराभावाच्छब्दानुमाने प्रलयं प्रतिपद्येयाताम्। व्यावृत्तिरपि बाह्या चेत्तदवस्था कौमारिलदूषणाशनिः। आन्तरत्वे तु न तया विकल्पोपरागः कर्तुं शक्यते। नान्तर्न बहिरिति तु भणितिभङ्गीमात्रम्। तत्तादृशं किं चिन्न किं चिद्वा। न किं चिच्चेन्न तेन विकल्पानामनुरञ्जनस्योपपादयितुमशक्यत्वात्। अत्यन्तमसतश्च शशविषाणादेर्व्यवहारविषयत्वाभावात्। असत्ख्यातिनिरसननीतिमेवाचोत्तरं करिष्यामः। किं चिच्चेन्नूनमन्तर्बहिर्वा तेन भवितव्यमेव। अतः कुमारिलादिष्टदूषणापनिनीषया

यो ऽयमुत्प्रेक्षितः पन्था नूतनः सो ऽपि सङ्कटः । तस्माद् यथाऽध्यवसायमेवमिति युक्तम् । बाह्ये च वस्तुनि शब्दान्तरोपनीयमानभावाभावसंबन्धावपि न न युज्येते । सर्वस्य गौरित्यादिशब्दजनितस्य ज्ञानस्यास्तित्वाद्यनपेक्ष्य सामान्यमात्रविषयत्वादाकाङ्क्षानिराकरणायास्ति नास्तीति पदान्तरं प्रयुज्यमानं संबध्यते । नियतरूपितानिश्चितनिजरूपे वस्तुनि वस्त्वन्तरस्य व्यवच्छेदबन्धनमिष्यते एव घटो घट एव न पट इति नैतावता तदपोह्य एव प्रत्ययो भवति इत्यलमतिचोदेन ॥

बाह्यार्थविषय एवं व्यवहारो घटतइत्ययं कस्मात् ।
दृश्यविकल्प्यावर्थावेकीकृत्य प्रवर्त्तते पुरुषः ॥
एकीकारश्च कीदृग्यदि पृथगमतिस्तर्हि मूर्छाद्यवस्था-
साम्ये तत्र प्रवृत्तिः कथमथ किमपि स्यात् प्रवृत्त्यर्थरूपम् ।
तद् दृश्यं चेदपोहव्यवहृतिरफला ऽथ द्वितीयं चकास्ति
स्वेनाकारेण तस्मिन्सति सुनिपतिते चेष्टते कः सचेताः ॥
स्फुरति यदि विकल्प्यं दृश्यरूपेण कामं
स भवति विपरीतप्रत्ययो नाविवेकः ।
न वितथमतिबीजं विद्यते ह्यत्र किं चि-
न्न च रविकरनीरज्ञप्तिवद्बाधिका धीः ॥
अर्थप्राप्तिरतः सदर्थविषयज्ञानप्रबन्धोद्गता
साक्षादेव मणिप्रभामणिमतिन्यायेन किं कथ्यते ।
प्रामाण्ये सविकल्पकस्य कथिते बाह्यार्थसिद्धिः स्थिता
तद्व्यक्त्याकृतिजातिवाच्यकलने तावत्प्रवर्त्तामहे ॥

एवं सिद्धे बाह्ये निरस्तेषु तदपहारिषु तथागततस्करेषु अधुना विचार्यते गोशब्दः किमाकृतेर्वाचकः अथ जातेरिति ॥

तत्राकृतिपदेनेह संस्थानमभिधीयते ।
सूत्रे पृथगुपादानान्न जातिर्जैमिनीयवत् ॥

जैमिनिर्हि आकृतिस्तु क्रियार्थत्वा*दित्याकृतिं जातिमुपदिशति भाष्य-

---

* जैमिनिसूत्रम् अ॰ १ पा॰ ३ सू॰ ३३ ।

कारो ऽपि सास्नादिविशिष्ट आकृतिर्येति ब्रुवाणः तथैव व्यवहरति वार्त्तिककृता हि तद्व्याख्यातम् ॥

जातिमेवाकृतिं प्राह व्यक्तिराक्रियते यया ।
सामान्यं तच्च पिण्डानामेकबुद्धिनिबन्धनमिति* ॥

इह तु व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थः† इति सूत्रकारो जातेः पृथगाकृतिवचो वदति संस्थानमेवाकृतिं मन्यते। लोको ऽपि अवयवसन्निवेशात्मिकामाकृतिं व्यपदिशति यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्तीति । तस्मादवयवसन्निवेश एवाकृतिरुच्यते तस्याश्च शब्दार्थतोपपद्यते न वेति परीक्षार्हत्वमस्त्येव न जैमिनीयवदुपेक्षितुं सा युक्तेति । तद्व्यक्त्याकृतिजातिसन्निधौ प्रयोगाद्गोशब्दस्य को ऽर्थ इति विचार्यते । तत्राकृतिवादिनस्तावदाहुः प्रयोगप्रतिपत्तिभ्यां किल शब्दार्थनिश्चयः । वृद्धाः स्वार्थेन व्यवहरन्तो यस्मिन्नर्थे गोशब्दं प्रयुञ्जते श्रोतारश्च यमर्थं ततः प्रतिपद्यन्ते स तस्यार्थः । तत्र यदि गोशब्दः केसरादिमति न प्रयुज्यते सास्नादिमति च प्रयुज्यते तदसाधारणसन्निवेशविषय एवावगम्यते । प्रत्यक्षविषये गौरित्यादि पदं प्रयुज्यते प्रत्यक्षं चाकृतिविषयमश्वपिण्डसन्निवेशाद्विलक्षणो हि गोपिण्डसन्निवेश इन्द्रियेण प्रतीयते तत्कृतमेव वस्तुष्वितरेतरवैलक्षण्यम् । अतः प्रत्यक्षविषये पदं प्रवर्तमानमाकृतावेव वर्तितुमर्हति । प्रेषणादिक्रियायोगश्च व्यक्तिद्वारक आकृतेर्भविष्यतीति तदुक्तम् ॥

तदयुक्तं प्रतिव्यक्ति भिन्नसंस्थानदर्शनात् ।
आनन्त्यव्यभिचाराभ्यां संबन्धग्रहणासम्भवात् ॥

न नियतस्य शाबलेयसन्निवेशस्य गोशब्दो वाचकः तदभावे ऽपि बाहुलेयसन्निवेशदर्शनात् । न च त्रैलोक्यान्तर्गतसकलगोपिण्डसन्निवेशवचनत्वमनुगतं शक्यम् आनन्त्यात्ततश्च नाकृतिः शब्दार्थः तस्यां क्रियाऽनुपपत्तेः न हि प्रेषणादिक्रियासाधनं सन्निवेशो ऽपि तु व्यक्तिः ॥

न च गामानयेत्युक्तः सत्यामपि तथाकृतौ ।
चित्रमृत्स्नामयीं कश्चिद्गामानयति बुद्धिमान् ॥

---

* श्लोकवार्तिके आकृतिवार्तिके श्लो॰ ३ ।
† गौतमसूत्रम् अ॰ २ आ॰ २ सू॰ ६८ ।

ननु जातिवाच्यत्वपक्षे ऽपि गोत्वजातेः सर्वगतत्वात् किमिति मृद्गवानयनं नानुष्ठीयते । उच्यते हस्ती किं नानीयते सर्वगतत्वाज्जातेः । अथ सर्वत्रास्तित्वे ऽपि व्यञ्जकव्यक्तिनियमेनापह्नूयते हन्त तर्हि सास्नादिमत्प्राणी गोत्वजातेरभिव्यञ्जको न मृद्गव इति नातिप्रसङ्गः । सन्निवेशस्य च तत्र भावात्तद्वाच्यत्ववादिनः नैनमतिप्रसङ्गमतिक्रामन्ति । किं चाकृतिवचनत्वे गोशब्दस्य शुक्लादिगुणवाचिभिः पदान्तरैः सामानाधिकरण्यं न प्राप्नोति न हि शुक्लादिगुणा आकृतिवृत्तयः तत्सामानाधिकरण्यादिबलवत्तया वरं व्यक्तिः शब्दार्थ इष्यताम् ॥

व्यक्तौ तावत्क्रियायोगो जातौ संबन्धसौष्ठवम् ।
नाकृतौ द्वयमप्येतदिति तद्वाच्यता कुतः ॥
जातिव्यक्त्योरतः कार्या वाच्यत्वे संप्रधारणा ।
तत्र व्यक्त्यभिधेयत्ववादिभिस्तावदुच्यते ॥

प्रयोगचोदनासामञ्जस्याद्व्यक्तिः शब्दार्थः । आलम्भनविशसनप्रोक्षणादिचोदना जातावसंगता भवन्ति न हि जातिरालभ्यते विशस्यते प्रोक्ष्यते वा । अपि च षड् देया द्वादश देया चतुर्विंशतिर्देया इति न जातिः षडादिसंख्याभिर्युज्यते ऽपि तु व्यक्तिः तस्मात्सैव शब्दार्थः । अपि च यदि पशुरुपाकृतः पलायेतान्यं तद्वर्णं तद्वयसमालभेतेति यदि जातिः शब्दार्थः स्यादन्यस्यालम्भो नावकल्प्येतान्यस्यापनीयमानस्य पशुद्रव्यस्य सैव जातिः तत्रान्यत्वसंबन्धो व्यक्तेरवकल्पते न जातेरित्यतो ऽपि व्यक्तिः शब्दार्थः ॥

चयापचयसंघातस्वस्वामित्वादिकल्पनाः ।
यान्ति व्यक्त्यभिधेयत्वपक्षे झडिति संगतिम् ॥
न व्यक्तिलक्षणाद्वारमियत्कार्यं च युज्यते ।
वक्रः पन्था न गन्तव्यः प्रष्ठे वहति वर्त्मनि ॥
उपलक्षणमाश्रित्य जातिसंबन्धवेदनम् ।
प्रसेत्स्यतीति नानन्त्यव्यभिचारकृतो ज्वरः ॥

किं च ॥

प्रत्यक्षविषये वृत्तिः पदस्येष्टा परैरपि ।
निष्कृष्टं न च सामान्यमात्रं प्रत्यक्षगोचरः ॥

व्यक्तेरेव पदार्थत्वं तस्मादभ्युपगम्यताम् ।
तथा च बुद्धिस्तत्रैव श्रुतशब्दस्य जायते ॥

तदेतज्जैमिनीयैर्न क्षम्यते । तथा हि व्यक्तिमात्रं वा शब्दार्थ इष्यते विशिष्टा वा व्यक्तिः न तावद्व्यक्तिमात्रं न हि यस्यां कस्यां चिद्व्यक्तौ गोशब्दं वक्तारः प्रयुञ्जते । न च यां कां चिद्व्यक्तिं गोशब्दाच्छ्रोतारः प्रतिपद्यन्ते । अथ गोत्वविशिष्टव्यक्तिः शब्दार्थ इत्युच्यते गोत्वमेव हि तर्हि गोशब्दार्थो न व्यक्तिः । कथम् । श्रूयतां यदि हि व्यक्तिः शब्दार्थो भवेद् व्यक्त्यन्तरे न प्रयुज्येत अथ व्यक्त्यन्तरेऽपि प्रयुज्यते सर्वव्यक्तिसाधारणस्तस्यार्थो न व्यक्तिः । ननु व्यक्त्यन्तरमपि व्यक्तिरेव सोऽयं व्यक्तौ गोशब्दः प्रयुक्तो न सामान्ये । मैवम् । व्यक्तौ चेद्गोशब्दः प्रयुज्यते कर्कादिव्यक्तावपि प्रयुज्येत । यत्र प्रयोगोऽस्य दृष्टस्तत्र प्रयुज्यते इति चेद् अद्य जातायां गवि मा प्रयोजि । न हि तत्र प्रयोगोऽस्य दृष्ट इति तस्माद्दर्शनमकारणम् । प्रतिव्यक्ति तस्यासंभवात् । व्यक्तौ च शब्दार्थे इयं वा गौरियं वा गौरिति प्रतिपत्तिः स्यान्न त्वियमपि गौरिति भवति चैवं प्रतीतिर्न चायमविद्यमाननियन्तृक एव यदृच्छाशब्दप्रयोगः प्रवर्तते इति नियामकमस्य चिन्त्यम् । गोत्वमेव नियामकमिति चेदायुष्मन्साधु बुध्यसे किं तु तद्गोत्वमवगतमनवगतं वेति वक्तुमर्हसि नानवगतमतिप्रसङ्गादवगतं चेत्कुतस्तदवगच्छामः शब्दादन्यतो वा । नान्यतः प्रमाणान्तरासन्निधानात् । शब्दाच्चेत्तर्हि शब्दः प्रथमतरं गोत्वे वर्तितुमर्हति नागृहीतविशेषणा विशिष्टे बुद्धिरिति न्यायात् । ननु जातिं विशेषणत्वेन व्यक्तिं च विशेष्यत्वेन वक्ष्यति गोशब्दः न शक्नोति वक्तुमतिभारप्रसङ्गात् । न च व्यक्त्यवगतौ गतिरन्या नास्ति यत इयन्तं शब्दे भारमारोपयेम । न हि वयं व्यक्तिप्रतीतिं भवन्तीमपह्नुमहे नापि भवन्तीं जातिप्रतीतिमपह्नुमहे उभयप्रतीतेः प्रत्यात्मवेदनीयत्वात् । उभयत्र चाभिधात्री शक्तिरतिभारः शब्दस्यान्यतरप्रतीत्या चान्यतरप्रतीतिसिद्धेः । तत्र गोशब्दः किं जातौ वर्तमानः व्यक्तिमाहो स्विद्व्यक्तौ वर्तमानो जातिमाक्षिपत्विति विचारणायां जातेर्विशेषणत्वात्पूर्वतरं प्रतिपत्तिरिति सैव शब्दार्थो भवितुमर्हति तस्यां च शब्दादवगतायां तत एव व्यक्त्यवगमः सेत्स्यतीति नोभयत्र शाब्दो व्यापारः । ननु दण्डिशब्दादिव विशेषणं च जातिं विशेष्यां च व्यक्तिं गोशब्दादेव

प्रतिपत्स्यामहे को ऽस्यातिभारः। विषमो ऽयं दृष्टान्तः तत्र हि प्रकृतिप्रत्ययविभागेन द्वयप्रतीतिरवकल्पते दण्डशब्दः प्रकृतिविशेषणमभिवदति मत्वर्थीयप्रत्ययश्च विशेष्यमिति। गोशब्दे तु नैष न्यायः संभवति। तत्र न विशेषणे दण्डिशब्दो वर्तते न विशेष्ये दण्डशब्दः। इह तु गोशब्द एक एव स च विशेषणे विशेष्ये वा वर्तेत। विशेष्ये वर्तमानो विशेषणे प्रमाणान्तरमपेक्षते विशेषणे तु वर्तमानस्तदवगमाय विशेष्यमाक्षिपतीति न कश्चिद्दोषः। तदिदमात्मप्रत्यक्षं यच्छब्दे उच्चरिते व्यक्तिरवगम्यते स किं शब्दादुत जातेरिति विवेको न प्रत्यक्षः स युक्त्या ऽवगम्यते। शब्दस्य द्वयाभिधाने यत्नगौरवाद्विरम्य व्यापारस्य चासंवेदनात्। अन्तरेणापि च शब्दं जात्यवगमाद्व्यक्तिप्रतीतिदर्शनाज् जातित एवैषा व्यक्तिप्रतीतिः जातिप्रतीतिश्च शब्दादिति निश्चीयते। भवद्भिरपि च विशेषणज्ञानपूर्विका विशेष्यावगतिरङ्गीकृतैव। यथा ऽऽह कणव्रतः*। समवायिनः श्वैत्याच्छ्वैत्यबुद्धेश्च श्वेते बुद्धिस्ते कार्यकारणभूते इति। यत्पुनरभिहितम् आलम्भनविशसनप्रोक्षणादिक्रियायोगाद्व्यक्तिः शब्दार्थ इति। तदप्यनैकान्तिकम्। जातावपि क्व चित्क्रियायोगदर्शनात् श्येनचितं चिन्वीतेति। नन्वत्रापि व्यक्तेरेव कार्याङ्गता नामूर्ताया जातेः। मैवम्। न ह्यत्र श्येनः साधनत्वेन निर्दिश्यते पशुना यजेतेतिवत्। कर्मण्यग्न्याख्यायामिति त्वभियुक्तस्मरणाच्चयननिर्वर्त्यः श्येन इति शब्दार्थो ऽवगम्यते। न च श्येनव्यक्तिश्चयनेन निर्वर्तयितुं पार्यते। अग्न्याख्यायामिति स्मर्यते न हीष्टकानिचयेन पतत्री अभिनिर्वर्तते तदाकारस्त्वग्निरभिनिर्वर्त्यते इत्यत्र जातेः क्रियाङ्गत्वं न व्यक्तेः। ननु व्यक्त्या सादृश्यं संपादयिष्यते न शक्यते संपादयितुं व्यक्त्यन्तरवैसादृश्यस्यापि सम्भवाद्यो ह्येकया व्यक्त्या सदृशः सो ऽन्यविसदृशो भवति। यत्त्वमूर्तत्वाज्जातेः न क्रियाङ्गत्वमिति। नैष दोषः। अमूर्तानामपि गुणकर्मणां साधनतयोपपत्तेः अरुणया क्रीणाति अभिक्रामञ्जुहोतीति। व्यक्त्याक्षेपद्वारेण चालम्भनविशसनप्रोक्षणादिप्रयोगचोदनासु साधनत्वं जातेरुपपत्स्यते।

लक्षितव्यक्तिसाध्यं तु तत्साध्यं कार्यमिष्यते।
यथा भूतेन्द्रियोत्पाद्यमात्मकर्तृकमुच्यते॥

* वैशेषिकसूत्रम् अ॰ ८ आ–१ सू॰ ९।

आत्मा तावत्सर्वकर्मस्वधिकृतः कर्ता च स चामूर्तत्वाद्देहेन्द्रियद्वारेण औदुम्बरीसंमार्जनाज्यावेक्षणादीनि कार्याणि निर्वर्तयन् कर्ता तेषु भवति। एवं जातिरपि व्यक्तिवर्त्मना तन्निर्वर्तयन्ती साधनतां लप्स्यते।

अतश्च जातिरेवाङ्गमिति मीमांसका जगुः।
तस्याश्चेदं क्रियाङ्गत्वमन्यद्द्वारकमात्मवत्॥

एवं षड् देया इत्यन्यं तद्वर्णमालभेतेति च तद्द्वारकमेव योज्यम्। एतेनोपचयापचयसंघाताद्यपि वक्तव्यम्। संबन्धग्रहणादिकार्यं च जातिपक्षे एव सूपपादम्। आनन्त्यव्यभिचारादिचोद्यानवकाशात्। यत्पुनरभ्यधायि प्रत्यक्षविषये पदं वर्तते न च प्रत्यक्षस्य सामान्यमात्रं विषय इति परिहृतं तद्वार्तिककृता प्रत्यक्षस्य हि चित्रात्मकं वस्तु विषयः।

न च तत्तादृशं किं चिच्छब्दः शक्नोति भाषितुम्।
सामान्यांशानपोद्धृत्य पदं सर्वं प्रवर्तते इति* ॥

न हि नानाधर्मनिचयरचितचित्राकारवस्तुसमर्पणनिपुणमेकं किमपि पदमुपपद्यते न च तत्र संबन्धग्रहणं सुकरमिति सामान्यांशनिष्ठमेव पदं युक्तं तस्माज्जातिरेव शब्दार्थ इति। अत्राभिधीयते। न जातिः पदस्यार्थो भवितुमर्हति पदं हि विभक्त्यन्तो वर्णसमुदायो न प्रातिपदिकमात्रम्। तत्र च प्रकृतिप्रत्ययावितरेतरान्वितमर्थमभिधत्त इति स्थितम्। द्वितीयादिश्च विभक्तिः प्रातिपदिकादुच्चरन्ती प्रातिपदिकार्थगतत्वेन स्वार्थमाचष्टे युगपच्च त्रितयं विभक्त्यर्थः कारकं लिङ्गं संख्या च न चैतत् त्रितयं प्रातिपदिकार्थे जातावन्वेति न जातिः कारकं न च जातेः स्त्रीपुंनपुंसकविभागः न चास्या द्वित्वादियोग इति। ननु व्यक्तिलक्षणया सर्वमुपपत्स्यते इत्युक्तम्। न च युक्तमुक्तम्। सकृत्प्रयुक्तं पदमंशेन कं चिदर्थमभिदधाति ततोऽर्थान्तरं लक्षयति तद्गतत्वेन पुनः लिङ्गसंख्याद्यभिधत्ते इति न प्रातीतिकोऽयं क्रमः।

साक्षात्तदन्वितत्वेन कथ्यमानं त्वसङ्गतम्।
तद्भवेदग्निना सिञ्चेदित्यादिविधिसन्निभम्॥
ननु पुंसीव सामान्ये कथं नैव भविष्यति।
व्यक्त्यन्तरितमित्येष युक्तो वैभक्तिकोऽन्वयः॥

---

* श्लोकवार्तिके आकृतिवार्तिके श्लो॰ ६२।

प्रातिपदिकार्थसामान्यगतत्वेनैव विभक्त्या स्वार्थो ऽभिधीयते न लक्षितव्यक्तिवृत्तित्वेन यतो ऽभिधानवैषम्यं स्यात्स च विभक्त्यर्थो जातौ साक्षादसम्भवन्कल्प्यान्तरितो भविष्यति । नैतत् । आत्मनो ज्ञानप्रयत्नादियोगित्वेन कारकत्वोपपत्तेः जातेस्तु साक्षान्न मनागपि व्यापारलेशसंस्पर्श इति स्वतो दुर्लभं तस्याः कारकत्वम् । अतः कथं तत्र विभक्त्यर्थान्वयः ।

यदन्वितं च संख्यादि तत्स्थत्वेन न कथ्यते ।
कथ्यते यद्गतत्वेन न तत्तेन समन्वितम् ॥
न च व्यवहितव्यक्तिप्रतीतिं मन्यते जनः ।
ना ऽन्यथानुपपत्त्यापि क्रमसंवेदनं क्व चित् ॥
जनयन्तीं च पश्यामो व्यक्तिं जात्यनुरञ्जिताम् ।
संख्यादियोगिनी चेति सा वै धत्ते पदार्थताम् ॥
जातेः कार्यान्वयः श्येनचितमित्यभ्यधायि यत् ।
तत्र संस्थाननिर्देशान्न जातेः का चिदङ्गता ॥

श्येनव्यक्त्या चेत्सादृश्यमिष्टकाकूटस्य नास्ति व्यक्त्यन्तरेण व्यभिचारात् नितराममूर्तया जात्या सादृश्यमाकाशेनेव न तस्यावकल्पते इति स्पर्धोदाहरणमेतत् ।

अन्येषु तु प्रयोगेषु गां देहीत्येवमादिषु ।
तद्वतो ऽर्थक्रियायोगात्तस्यैवाहुः पदार्थताम् ॥
पदं तद्वन्तमेवार्थमाञ्जस्येनाभिजल्पति ।
न च व्यवहिता बुद्धिर्न च भारस्य गौरवम् ॥
सामानाधिकरण्यादिव्यवहारो ऽपि मुख्यया ।
वृत्त्योपपद्यमानः सन्नान्यथा योजयिष्यते ॥

तस्मात्तद्वानेव पदार्थः । ननु को ऽयं तद्वान्नाम तदस्यास्तीति तद्वानिति विशेष एव सामान्यवानुच्यते । विशेषवाच्यत्वे चानन्त्यव्यभिचारौ तदवस्थौ सामान्यं तु शब्देनानुच्यमानं नोपलक्ष्यमाणं भवति उभयाभिधाने च शब्दस्यातिभार इत्युक्तम् । उच्यते । नेदन्तानिर्दिश्यमानशाबलेयादिविशेषस्तद्वान् न च सर्वस्त्रैलोक्यवर्ती व्यक्तिव्रातस्तद्वान् किं तु सामान्याश्रयः कश्चि-

दनुल्लिखितशाबलेयादिविशेषस्तद्वानित्युच्यते। सामान्याश्रयत्वाच्च नानन्त्यव्यभिचारयोस्तत्रावसरः। न च विशेषणमनभिधाय विशेष्यमभिदधाति शब्द इत्यभ्युपगच्छामः येनैनमतिभारेण पीडयेमहि। सामान्याश्रयमात्रे सङ्केतग्रहणात् तावन्मात्रं वदतः शब्दस्य कतरोऽतिभारः एवं तद्वतोऽनास्वातन्त्र्यत्वादित्यादि दूषणं परिहृतं भवति। किं च।

प्रत्यक्षं न हि निष्कृष्टजात्यंशपरिवेष्टितम्।
तद्गोचरप्रवृत्तश्च शब्दस्तं कथयेत्कथम्॥

तस्मात्प्रत्यक्षविषये प्रवर्तमानं तत्समानविषयमेव भवितुमर्हति पदं न सामान्यमात्रनिष्ठम्।

युगपन्नु संवित्तिर्विशेषणविशेष्ययोः।
प्रत्यक्षेऽपि न दृष्टैव न च युष्माभिरिष्यते॥
कार्यकारणभावो हि तद्धियोर्भवतां मते।
तस्माद्विशेषणे जातौ पूर्वमिन्द्रियजा मतिः॥
पदादपि तदा यत्तु संबन्धग्रहणापेक्षिणः।
तत्रैव बुद्धिरित्येवं न व्यक्तेरपि वाच्यता॥

उच्यते। प्रत्यक्षे तावद् द्वयोरपि विशेषणविशेष्ययोरिन्द्रियविषयत्वं सामान्ये हि संयुक्तसमवायादिन्द्रियं प्रवर्तमानं विशेषणवद्विशेष्यमपि विषयीकरोति। न हि सामान्यं प्रत्यक्षं विशेषोऽनुमेय इति व्यवहारः। एवं गुणमात्रग्राहिणीन्द्रिये गुणिनोऽनुमेयत्वं स्यान्न चैवमस्ति। तस्माद्विशेष्यपर्यन्तं प्रत्यक्षं तथा पदमपि तत्तुल्यविषयं न तु सामान्यमात्रनिष्ठमिति युक्तम्। यत्तु सामान्यांशानपोद्धृत्य पदं सर्वं प्रवर्तते इति तत्केवलव्यक्त्यभिधाने सति आनन्त्यव्यभिचारभयादुच्यते तद्वदभिधाने तु तद्द्वयं नास्तीति न शुद्धजात्यभिधातृतया शब्दः संकोचनीयः। न तु सर्वात्मना प्रत्यक्षतुल्यविषयः शब्दः प्रतिपत्तिसाम्यप्रसङ्गात्। न च शब्दादिन्द्रियाच्च तुल्ये प्रतिपत्ती भवतः। तदुक्तम् अन्यथैवाग्निसंबन्धाद् दाहं दग्धोऽभिमन्यते इत्यादि। उच्यते। पूर्वमेवैतत्परिहृतं सकलविशेषग्रहणाग्रहणाभ्यां प्रतिपत्तिविशेषसिद्धेः धर्म्यभिप्रायेण च संप्लवस्योक्तत्वान्नैतावता सामान्यमात्रनिष्ठः शब्दो भवति। अपि च निष्कृष्टसामान्यांशवचनत्वे पदस्येष्यमाणे गोशब्दाद्गोत्वशब्दाच्च तुल्ये

प्रतिपत्ती स्याताम्। गौः शुक्ल इतिवच्च गोत्वं शुक्लमिति बुद्धिः स्यात्। चातुर्वर्ण्यादिवच्च स्वार्थे एव गोशब्दाद्भावप्रत्ययस्त्वतलादिः स्यात्। अथ मन्येथाः आक्षिप्तव्यक्तिकां जातिं गोशब्दो वक्ति भावप्रत्ययान्तस्तु निष्कृष्टस्वरूपमाचनिष्ठामिति तदनुपपन्नम्। अनाक्षिप्तव्यक्तिकाया जातेः कदा चिदप्यदर्शनात्। अथ गोशब्दश्रवणवेलायां व्यक्तिसंस्पर्शवती जातिरवगम्यते भावप्रत्ययान्ते तु गोशब्दे श्रुते तच्छून्या ऽसौ प्रतीयते इति। यद्येवमागतो ऽसि मदीयं पन्थानम् आश्रयवती चेज्जातिरुच्यते शब्देन जात्याश्रय उक्त एव भवति नान्यथा साश्रयवत्युक्ता स्यात्। तदाश्रयपरिहारेणाश्रयिसामान्यमात्रविवक्षायां त्वतलादयः प्रयुज्यन्ते। तथा चाहुः* यस्य गुणस्य हि भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशः तदभिधाने त्वतलादय इति। गुणस्य हि भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशः इति तद्वद्वाच्यत्वपक्षसाक्षीण्यक्षराणि। सामानाधिकरण्यं च तत्रैवोपपद्यते इत्युक्तमेतत्। तस्माद्

यथा विध्यन्तपर्यन्तो वाक्यव्यापार इष्यते।
तथैव व्यक्तिपर्यन्तः पदव्यापार इष्यताम्॥

अनवरतव्यापारे शब्दे तदवगमात्।

येनान्विताभिधानं च पदानामभ्युपेयते।
सुतरां तेन वक्तव्या व्यक्त्यन्ता पदतो मतिः॥
न हि व्यक्त्यनपेक्षाणां जातीनामितरेतरम्।
अन्वयो ऽनन्वितानां च नाभिधानमिति स्थितिः॥
गङ्गायां घोष इत्यादौ यथा सामीप्यलक्षणा।
नैवं गौः शुक्ल इत्यादौ गम्यते व्यक्तिलक्षणा॥
प्रयोगप्रतिपत्तिभ्यां वृद्धेभ्यो ऽध्यवसीयते।
तस्माद्गवादिशब्दानां तद्वानर्थ इति स्थितम्॥

तदिदमुक्तं सूत्रकृता व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थ इति। तुशब्दो विशेषणार्थः किं विशिष्यते गुणप्रधानभावस्य नियमेन शब्दार्थत्वं स्थिते ऽपि तद्वतो वाच्यत्वे क्व चित्प्रयोगे जातेः प्राधान्यं व्यक्तेरङ्गभावः यथा गौर्न पदा स्प्रष्टव्येति सर्वगवीषु प्रतिषेधो गम्यते। क्व चिद्व्यक्तेः प्राधान्यं जातेरङ्गभावः

* महाभाष्ये अ० ५ पा० १ आ० २ सू० ११९।

यथा गां मुञ्च गां बधानेति नियतां कां चिद्व्यक्तिमुद्दिश्य प्रयुज्यते। क्व चिदाकृतेः प्राधान्यं व्यक्तेरङ्गभावो जातिर्नास्त्येव यथा पिष्टमय्यो गावः क्रियन्तामिति सन्निवेशचिकीर्षया प्रयोग इति सर्वसर्वगतत्वे ऽपि जातेर्न मृद्गवादौ वृत्तिरित्युक्तम्। तदेवं गवाश्वादिशब्दानां तावत्त्रयानर्थ इति सिद्धम्।

येषामर्थेषु सामान्यं न संभवति तैः पुनः।
उच्यते केवला व्यक्तिराकाशादिपदैरिव॥
एवं डित्थादिशब्दानां संज्ञात्वविदितात्मनाम्।
अभिधेयस्य सामान्यशून्यत्वाद्व्यक्तिवाचिता॥

अत एव हि द्रव्यशब्द इत्युच्यते।

ये पुनः कल्पितानेकभेदवृत्तिं प्रचक्षते।
वाच्यं तत्रापि सामान्यमतीव ग्राहिकास्तु ते॥
न हि डित्थत्वसामान्यं दृश्यते गगनत्ववत्।
कल्पनायास्तु नो भूमिः का चिदस्ति विपश्चिताम्॥

गुणशब्दास्तु के चित् स्वजात्यवच्छिन्नं गुणमभिधाय तावत्येव विरमन्ति के चिद्गुणमभिधाय द्रव्यमाक्षिपन्ति तत्सामानाधिकरण्यप्रयोगदर्शनात्।

गुणैकनियतास्तावद्गन्धरूपरसादयः।
गन्धत्वादिव्यवच्छिन्नगन्धादिगुणवाचिनः॥
तेषां न द्रव्यपर्यन्ता वृत्तिः क्व चन दृश्यते।
न गन्धः पद्म इत्यस्ति सामानाधिकरण्यधीः॥

न ह्येवं के चन वक्तारो भवन्ति ओदनं गन्धः आम्रं रस इति गुणं शुक्लादिशब्दास्तु कथयन्तस्तदाश्रयं द्रव्यमप्याक्षिपन्त्येव शुक्ले शुक्ल इति दर्शनात्। शुक्लादयो ऽपि शब्दा गुणपदोपबन्धसङ्कोचितशक्तयो भावप्रत्ययान्तपदवद्गुणमात्राभिधाने एव पर्यवस्यन्ति शुक्लो गुणो ऽश्वे शौक्ल्यमश्व इति सामानाधिकरण्यप्रयोगदर्शनात्। क्रियाशब्दाश्च द्विविधा भवन्ति के चित्कर्तरि कर्मणि करणे वा प्रयुज्यन्ते के चिद्भावमात्रवचना एव। कर्त्रादिवाचिनस्तावन्निमित्तीकृत्य कां चन क्रियां तद्योगिनि द्रव्ये वर्तन्ते पाचकादयः।

यत्रापि तत्क्रियायोगस्तदानीं नोपलभ्यते।
तत्रापि योग्यतां दृष्ट्वा शब्दं तज्ज्ञाः प्रयुञ्जते॥

न हि पाचको लावक इति प्रवृत्तक्रिय एवोच्यते अन्यदा ऽपि तथा तथा व्यवहारात् ।

अन्ये पूर्वापरीभूतस्वभावपरिहारतः ।
सिद्धरूपतया प्राहुः शब्दाः पाकादयः क्रियाम् ॥

तदुक्तम् । कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवति क्रियावच्चेति । न चैकान्तेन परिहृतसाध्यमानावस्थैव तैः क्रियोच्यते यत आह क्रियावच्चेति ।

अन्यत्प्रवृत्तौ शब्दस्य निमित्तमवगम्यते ।
अभिधेयं तु तस्यान्यदित्ययं प्रथमः क्रमः ॥

पाचकादिशब्दानां हि प्रवृत्तिनिमित्तं क्रिया अभिधेयास्तु कर्त्रादयः ।

क्व चित्पुनर्यदेवास्य स्यात्प्रवृत्तिनिबन्धनम् ।
तस्यैव वाच्यता भावप्रत्ययान्तपदेष्विव ॥
इत्येवं लेशतस्तावन्नाम्नां वृत्तिरुदाहृता ।
आख्यातानां तु वाच्यो ऽर्थः पुरस्ताच्चर्चयिष्यते ॥
उपसर्गनिपातानां नाम्नामप्यविभागतः ।
प्रयोगप्रतिपत्तिभ्यामनेकार्थो ऽवगम्यते ॥

उपसर्गः प्राचुर्येण क्रियायोगे प्रवर्तते । उपसर्गाः क्रियायोगे इति स्मरणात् । के चित्तु नामभिरपि संबध्यन्ते यथा प्रगतं वयो यस्य स प्रवया इति । अन्ये धातोर्विचित्रार्थतामापादयन्तस्तद्विशेषणत्वं संबध्यन्ते । यथोक्तम् ।

उपसर्गवशाद्धातुरर्थान्तरविलासकृत् ।
विहाराहारसंहारप्रहारपरिहारवत् ॥

ननु क्व चिदुपसर्गो धात्वर्थमेव बाधमानो दृश्यते यथा प्रस्थित इति गतिनिवृत्तिवाची धातुः प्रत्युत गतिवचनतां नीतः प्रशब्देन । न चेदृशं विशेषणं भवितुमर्हति ।

येन स्वार्थाविरोधेन विशेष उपजन्यते ।
विशेषणं तदेवेष्टं न तु यत्स्वार्थनाशनम् ॥ इति ।

नैष दोषः । अर्थान्तराभिधानसामर्थ्यापादनमेव धातोर्विदधदुपसर्गो विशेषणं भवितुमर्हति । अनेकार्थाभिधानशक्तिश्च धातुरुपसर्गेण नियते ऽर्थे ऽवस्थाप्यते इति तस्य तद्विशेषणता ।

उपसर्गाः किमर्थस्य वाचका द्योतका इति ।
प्रकृतानुपयोगित्वादिहैतन्न विचार्यते ॥
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तदर्थौ ह्यवधार्यते ।
तदागमे तत्प्रतीतेस्तदभावे तदग्रहात् ॥

ते तु किं वाचकाः सर्वे तदवगतिमुपदधति किं वा द्योतका इति किमनेन । एवं समुच्चयादिवाचिनां चादिनिपातानां वृत्तं प्रतिद्योतते इति कर्मप्रवचनीयानामर्थः प्रयोगप्रतिपत्तिभ्यामवधारणीय इत्यलं प्रसङ्गेन ।

अयमस्य पदस्यार्थ इति केचित् स तेन वा ।
यो ऽर्थः प्रतीयते यत्स्मात्स तस्यार्थ इति स्मृतिः ॥
स्पष्टामपि तु ये बुद्धिं निरूपयितुमक्षमाः ।
तान्दर्शयितुमस्माभिर्दिङ्मात्रमुपदर्शितम् ॥
इति प्रमाणत्वसमर्थनाय शब्दस्य किं चिद्वयमुक्तवन्तः ।
पदाभिधेयार्थनिरूपणं तु शास्त्रान्तरे विस्तरतः प्रणीतम् ॥
तत्चोदेन न नः प्रयोजनमतिद्राघीयसी सा हि भू-
रन्यामेव दिशं परीक्षितुमतो ऽस्माभिर्गृहीतः क्षणः ।
जात्याद्यर्थसमर्थनेन कथिता बाह्यार्थसंस्पर्शिता
शब्दानामियतैव नन्ववसरे ऽमुष्मिन् कृतार्था वयम् ॥
एवं पदार्थे निर्णीते वाक्यार्थश्चिन्त्यते ऽधुना ।
तत्र विप्रतिपत्तिश्च बहुरूपा विपश्चिताम् ॥

केचिदाचक्षते बाह्यस्य वाक्यार्थस्यासम्भवात् पदार्थसंसर्गनिर्भासं ज्ञानमेव वाक्यार्थ इति । अन्ये वास्तवः पदार्थानां परस्परसंस्पर्शो बाह्य एव वाक्यार्थ इत्याहुः । अन्यव्यवच्छेदो वाक्यार्थ इत्यपरे । शुक्लादिपदान्तरोच्चारणे कृष्णादिनिवृत्तेरवगमात् । अपरे सङ्गिरन्ते संसर्गस्य दुरपह्नवत्वात्तस्य च गुणप्रधानभावगर्भत्वाद्गुणीभूतकारकनिकरनिर्वर्त्त्या प्रधानभूतक्रिया वाक्यार्थ इति । अन्ये मन्यन्ते भाव्यनिष्ठः पुरुषव्यापारः करोत्यर्थो भावनाशब्दवाच्यो वाक्यार्थः । लिङादिशब्दव्यापारस्तु शब्दभावनाख्यः पुरुषार्थभावनाऽनुष्ठाने प्रवर्त्तकः स विधिरुच्यते । अन्ये ब्रुवते द्वयाभिधाने लिङादेः प्रत्ययस्य भारगौरवाद्विधिरेव वाक्यार्थः स एवानुष्ठेयः प्रवर्त्तकश्चेति । तत्रापि द्वयी विमतिः

केषांचित्प्रेषणात्मकत्वं शब्दस्याभ्युपगतं लिङादिशब्दैस्तथा तदवगमात्कार्यान्तरानवगमाद्भावार्थमात्रकार्यत्वपक्षस्य चातिदौर्बल्याद्विधिरेवानुष्ठेय इत्यर्थात्तस्य कार्यत्वम्। अन्यैस्तु कार्यत्वेन नियोगप्रतीतेरर्थात्तस्य प्रेरकत्वमिति संश्रितम्। कार्यमवगतं स्वसिद्धये पुरुषं नियुङ्क्ते ममेदं कार्यमित्यवगते हि तत्सिद्धये पुरुषः प्रवर्तते इति। अन्ये पुनः अभिनवं वाक्यार्थमुद्योगं नाम वर्णयां बभूवुरित्यनेकशाखा विप्रतिपत्तिस्तदत्र किं तत्त्वमिति। अत्रैके तावदाहुः। वाक्यार्थो नाम पारमार्थिको बहिर्नास्त्येव। स हि पदार्थेभ्यो व्यतिरिक्तो वा स्यादव्यतिरिक्तो वा। न व्यतिरिक्तः भेदानुपलम्भात्। गौः शुक्ला आनीयतामित्यत्र पदग्रामे जातिगुणक्रियादिपदार्थ एव वाक्यार्थः प्रत्येकं वा स्यात्सामस्त्येन वा। न प्रत्येकं तथा ऽनवगमान्न हि गौरिति पदार्थ एव वाक्यार्थो भवति सामस्त्यं तु न तेषामस्ति तद्धि सत्तया भवेत्प्रतीत्या वा। सत्तया न सामस्त्यमशेषपदार्थराशेरस्तीति न नियतः कश्चन वाक्यार्थो ऽवधार्यते। प्रतीत्या तु सामस्त्यमघटमानमयुगपद्भावित्वेन ज्ञानानामेकपदार्थप्रतीतिसमये पदार्थान्तरप्रतीत्यसम्भवात्। पदार्थप्रतीत्युपायाश्च वर्णास्ते ऽपि न युगपद्भाविनः कुतः प्रतीतिकृतं सामस्त्यम्। अपि च पदार्थसमुदायः किमितरेतरसंसृष्टो वाक्यार्थः अन्यथा वा। न तावदन्यथा गौरश्वः पुरुषो हस्तीत्येवमादावदर्शनात्। संसर्गस्तु दुरुपपादः स ह्यपेक्षागर्भो भवति न चार्थो ऽर्थान्तरमाकाङ्क्षति अचेतनत्वात्। बुद्धीनामपि क्षणिकत्वादन्योन्यं नाकाङ्क्षा न च तत्कृतः सम्बन्धः। अत एव न संसर्गो वाक्यार्थः न ह्यसावर्थानां ज्ञानानां वा यथोक्तनीत्या ऽवकल्पते। व्यवच्छेदो ऽप्येवमेव निराकार्यः। सो ऽपि हि न ज्ञानानामुपपद्यते*। तदुक्तम्।

यदि ध्रियेत गोबुद्धिः शुक्लबुद्धिजनिक्षणे।
ततो ऽन्येभ्यो निवर्तेत संसृज्येताथ वा तयेति॥

न चापेक्षायां सत्यामपि संबन्धः कश्चिदुपलभ्यते†। यथोक्तम्।

अपेक्षयो ऽपि संबन्धो नैव कश्चित्प्रतीयते।
कार्यकारणसंयोगसमवायादिलक्षणः॥
एकार्थवृत्तिप्रायस्तु संबन्धो ऽतिप्रसज्यते।

---

* श्लोकवार्तिके वाक्याधिकरणे श्लो॰ १४। † श्लोकवार्तिके वाक्याधिकरणे श्लो॰ २२।

अर्थानां तु क्व चिदपि सन्संबन्धः शब्दैरनभिधीयमानत्वादसत्कल्प एव। न चाभेदसंसर्गयोर्वाचकं किं चित्पदमस्ति असति च तद्वाचिनि पदे न तयोः पदार्थत्वम्। अपदार्थस्य च न वाक्यार्थत्वम्। श्रुते ऽपि तद्वाचिनि पदे सुतरामसङ्गतिः गौः शुक्ल आनीयतां संसर्ग इति को ऽर्थः। तस्माद् बाह्यस्य वाक्यार्थस्य सर्वप्रकारमसंभवात्पदार्थसंसर्गनिर्भासं ज्ञानं वाक्यार्थो भवितुमर्हति। तेनैव च लोके व्यवहार इति। तदिदमनुपपन्नम्। बाह्यार्थस्यानन्तरमेव प्रसाधितत्वात्। न संसर्गनिर्भासं ज्ञानं वाक्यार्थो भवितुमर्हति स्थापयित्वा हि बाह्यमर्थं वाक्यार्थचिन्तामुपक्रान्तवन्तो वयमतः को ऽवसरो विज्ञानमात्रवाक्यार्थत्ववर्णनस्य। न च पदार्थव्यतिरिक्तो नास्ति वाक्यार्थः। इदं तावद्भवान्पृष्टो व्याचष्टां किं गौरिति पदाद्यादृशी प्रतिपत्तिस्तादृश्येव गौः शुक्ल आनीयतामिति वाक्यादुत भिन्ने एते प्रतिपत्ती इति। तत्र तुल्यत्वं तावत्प्रतिपत्त्योरनुभवविरुद्धम्। वैलक्षण्ये तु प्रतीत्योर्विषयवैलक्षण्यमपि बलादुपनतमसति विषयभेदे प्रतीतिभेदानुपपत्तेः। यश्च तदतिरिक्तो विषयः स वाक्यार्थः। एवं केवलगुणक्रियापदोच्चारणे ऽपि योजनीयम्। तदुक्तं यत्राधिक्यं स वाक्यार्थ इति। संसर्गो ऽपि पदार्थानां न न प्रतीयते। न हि गौरश्वः पुरुषो हस्तीत्यसंसृष्टपदार्थप्रतीतिवद्गौः शुक्ल आनीयतामिति प्रतीतिः। यथा च संसर्गः प्रतीयते यश्च प्रतीत्युपायस्तत्सर्वं विस्तरतो निर्णेष्यते। तस्माद्बाह्य एव वाक्यार्थः। बाह्योऽपि भवन्न व्यवच्छेदो वाक्यार्थः विधिरूपत्वेनावगमात्संसर्गमन्तरेण चान्यव्यवच्छेदस्यापि दुरुपपादत्वान्न हि शुक्लपदार्थेनासंसृष्टः गोपदार्थः कृष्णादिभ्यो व्यावृत्त इत्यवगम्यते। गोशब्दात्सर्वगवेषु बुद्धिरुपसर्पन्ती पदजनिता शुक्लपदसन्निधानादन्यतः कृष्णादेरपसर्पतीति व्यवच्छेदो वाक्यार्थ इति चेन्नैवम्। तत्संबन्धावगमपूर्वकत्वात्तदितरव्यावृत्तेः। तत्संबन्धावबोधेन सिद्धे वाक्यस्यार्थवत्त्वे पाश्चात्त्यः कृष्णादिव्यवच्छेदावगमो यदि भवति भवतु कामं न त्वसौ वाक्यार्थ इति। तदेवं विधिरूपे बाह्ये च शब्दार्थे ऽवस्थिते सति क्रियामेव के चिद्वाक्यार्थं वर्णयन्ति। अयं तेषामाशयः।

पदार्थाः किल वाक्यार्थभावमायान्ति संहताः।
अपेक्षाऽनुगुणान्योन्यव्यतिषङ्गविशेषतः॥

न च गुणप्रधानभावमन्तरेण संसर्गः पदार्थानामवकल्पते न चाख्यातरहितं वाक्यं किं चित्प्रयोगयोग्यम्। अनुच्चारिते तस्मिन्नाकाङ्क्षाया अनिवृत्तेः। आकाङ्क्षानिवृत्तये च वाक्यानां लोके प्रयोगः। लोकवच्च वेदादप्यर्थोऽवसीयते। आख्याताच्च पूर्वापरीभूतः साध्यरूपोऽर्थोऽवगम्यते न सिद्धरूपः सिद्धसाध्यसमुच्चारणे कस्य किंतन्त्रतेति चिन्तायां साध्यसिद्धये सिद्धमुपात्तमिति प्रतीयते।

साध्यं च साध्यमानत्वात्प्रधानमवगम्यते।
तस्मात्तदेव वाक्यार्थः क्रियातो नापरं च तत्॥

क्रिया हि प्रतीयमाना स्वनिष्पत्तये साधनान्याक्षिपति तैश्च कैश्चित्संबध्यते तानि च कानि चित्पदान्तरोपात्तानि भवन्ति कानि चिद्वाक्यान्तरोपनीतानि कानि चित्प्रकरणान्तरपाठलभ्यानि कानि चिदारादुपकारकाणि कानि चित्सन्निपत्योपकारकाणि कानि चिदन्तिकोपनिपतितान्यपि योग्यताविरहात्परिहरति कानि चिदतिदूरवर्तीन्यपि योग्यानि स्वसम्पत्त्यर्थमाहरति इत्येवं दृष्टादृष्टोपकारकारककलापसम्पद्यमानस्वरूपा क्रियैव वाक्यार्थः।

यजेत दद्याज्जुहुयादधीयीतेति चोदितः।
क्रियां साध्यतया वेत्ति तां च लोकोऽनुतिष्ठति॥

अधिकारिपदमपि क्रियापेक्षितकर्तृसमर्पणेन तदुपयोगितामेवावलम्बते अस्यां क्रियायामेष कर्ताऽनेनेयं क्रिया सम्पद्यते इति। तत्र च कर्ता क्रियासु स्वप्राधान्यमुज्झति न हि क्रिया कर्त्रर्थाऽपि तु कर्ता क्रियार्थः। स हि तां निर्वर्तयन्नुपलभ्यते। शब्दोऽपि तथैवोपदिशति एष इदं कुर्यादिति। किमर्थं पुनरसौ क्रियामनुतिष्ठतीति चेच्छब्दप्रामाण्यादेवेति ब्रूमः। शब्देन हि चोदितस्त्वयेदं कर्त्तव्यमिति स चेन्नियुक्तो नानुतिष्ठेच् चोदनामतिक्रामेच्छास्त्रप्रत्ययाच्च क्रियामनुतिष्ठति विरतफलाभिलाषः कर्मसंस्कारादेव परिपक्वकषायः स्तोकस्तोकप्रपञ्चविलापनद्वारेणोत्तमाधिकारमारूढस्तत एव ज्ञातास्वादस्तमेव परमपुरुषार्थं प्रतिपादयतीति दीर्घा सा कथा तिष्ठतु किमनया। सर्वथा क्रियाप्राधान्यात्सैव वाक्यार्थ इति। तदुक्तम्* द्रव्यगुणसंस्कारेषु बादरिः। एतदुक्तं भवति द्रव्यादीनामेव क्रियां प्रति शेषत्वमवगम्यते न

* जैमिनिसूत्रम्। अ॰ ३ पा॰ १ सू॰ ३।

हि क्रियाया अन्यशेषत्वमिति । अत्रोच्यते । कुत इदं क्रियायाः प्राधान्यमु-
पेयते वस्तुवृत्तेन वा शब्दप्रत्ययमहिम्ना वा ।

फलस्य वस्तुतस्तावत्प्राधान्यमवगम्यते ।
न सचेताः क्रियां कां चिदनुतिष्ठति निष्फलाम् ॥
वेदाद् गुरुनियोगाद्वा शासनाद्वा महीभुजः ।
न वैफल्यमपश्यन्तः क्रियां विदधते जनाः ॥
जडो माणवको ऽप्येष चपेटापातहानये ।
मोदकाद्याप्तये वापि करोति गुरुशासनम् ॥

अत्रोच्यते । न वस्तुतः प्राधान्यमिहाश्रीयते अपि तु शब्दतः शब्द-प्रमाणका वयं यच्छब्द आह तदेवास्माकं प्रमाणम् । तद्यथा राजपुरुष इति वस्तुवृत्ते राजा जगतामीशिता प्रधानम् । पुरुषस्तपस्वी तदिच्छाऽनुवर्तनेन जीवति । शब्दस्तु पुरुषप्राधान्यमाचष्टे उत्तरपदार्थप्रधानत्वात्तत्पुरुषस्येति । एवमिहापि यजेत दद्याज्जुहुयादिति क्रियां प्राधान्येनोपदिशति शब्दः स्वर्ग-काम इत्यपि क्रियां प्रति कर्तुरुपदेशो वस्तुवृत्तेन तु कर्मणि क्रियमाणे कर्मस्वाभाव्यं फलं चेद्भवति भवतु तत् । पुरुषो ऽपि प्रयततां नाम फलेन न तु शब्दः फलोपदेशनिष्ठः आह च तस्मिंस्तु कृते स्वयमेव तद्भवतीति । स्वयमेवेति को ऽर्थः न शब्दः फलपारतन्त्र्यं क्रियायाः प्रतिपादयतीति । तदेतदयुक्तम् एवं वर्ण्यमाने स्वर्गकामो यजेतेति स्वर्गकामपदस्यान्वयो दुरुपपादः । ननु कर्तृपदमेतत्कर्ता च क्रियार्थो न कर्त्रर्था क्रियेत्युक्तम् । न कर्तृपदं स्वर्गकाम इति किं त्वधिकारिपदमेतन्न हि जात्यैव कश्चित्स्वर्ग-कामो नाम कुच चित्पुरुषो ऽवगम्यते यो ह्यत्र कर्तृत्वेन नियोज्येत । स्वर्गे कामो यस्यासौ स्वर्गकामः स्वर्गं वा कामयते स्वर्गकामः उभयथा ऽपि स्वर्गकामनाविशिष्टः पुरुष एव तस्मात्पदादवगम्यते । तदत्र काम्यमानः स्वर्गः कथं क्रियया संबध्येत दृष्टादृष्टेन वोपकारेण यदि हि चन्दनं स्वर्गः षोडशवर्षा अङ्गनाः स्वर्ग इति चन्दनाङ्गनादिद्रव्यसामानाधिकरण्यप्रयोगाद् द्रव्यशब्दः स्वर्गशब्दः तदा द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसंबन्ध* इति दध्यादिवत्साधनत्वेन स्वर्ग उपकरोति क्रियां कामना ऽपि द्रव्याहरणाङ्ग-

* जैमिनिसूत्रम् अ॰ ६ पा॰ १ सू॰ १ ।

त्वादुपकारिणी यत्तया द्रव्यमानेतुं यतते इति दृष्टोपकारित्वम् । तच्चैतदसमञ्जसम् । स्वर्गशब्दस्य द्रव्यवाचित्वाभावात्प्रीतिवचनो ह्येष स्वर्गशब्दो न द्रव्यवचनः तदेव चन्दनं शीतातुरेण न स्वर्ग इति ग्रीष्मोपहतेन वा स्वर्ग इति व्यपदिश्यते । सैवाङ्गना विरतायां सुरततृषि न स्वर्ग इत्युच्यते तदेवमेष स्वर्गशब्दः प्रीतिं न व्यभिचरति द्रव्यं तु व्यभिचरत्येवमद्रव्यत्वात्स्वर्गस्य न क्रियाङ्गत्वम् । तथा ऽपि निरतिशयसुखप्रतीत्यन्यथानुपपत्तितः परिकल्पितः कनकगिरिशिखरादिः देशः स्वर्गः सुतरां तस्य न क्रियासाधनत्वमवकल्पते दध्यादिवदुपादातुमशक्यत्वात् । यदाप्यदृष्टेनैव द्वारेण समुद्रं मनो ध्यायेदितिवत्स्वर्गकामना तत्रोपकारिणीति तदपि क्लिष्टकल्पनामात्रम् । प्रीतिर्हि निरतिशया स्वर्गः प्रीतेश्च नान्यार्थत्वं युक्तं प्रीत्यर्थमन्यन्नान्यार्था प्रीतिः । तस्मान्न यागाय स्वर्गो ऽपि तु स्वर्गाय यागः । इत्थं च क्रियासाधनानुपदेशान्न कर्तृसमर्पणेन स्वर्गकामपदं समन्वेति । कथं तर्ह्यस्यान्वयः अधिकारिवाचित्वेन ब्रूमः । को ऽयमधिकारी नाम । कर्मणः स्वामीश्वरवचनो ह्यधिकृतशब्दः । ननु कर्तैव कर्मणः स्वामी नान्यः । मैवम् । स्वामी सन्कर्ता न कर्ता सन्स्वामीति । ननु क्रियाकारकसंबन्धव्यतिरिक्तः को ऽन्यः कर्मणः पुरुषस्य च संबन्धः । उच्यते । ममेदं कर्तव्यमहमत्र स्वामीति स्वस्वामिभावमवगत्य पाश्चात्यः क्रियाकारकसंबन्धो ऽवगम्यते । ननु त्वया क्रियाकारकसंबन्धो नापह्नूयते जातिवादिनेव व्यक्तिप्रतीतिः स तु पाश्चात्त्य इत्यत्र किं प्रमाणम् । उक्तमत्र अनुपादेयविशेषणं विशिष्टस्य पुंसो निर्देशादिति । कारकत्वानुगुणविशेषणयोगिनो ह्यस्य कर्तृतया योग्यः संबन्धः तद्विपर्यये त्वधिकारित्वेनेति । तस्मादधिकृतस्य कर्तृत्वं न कर्तुरधिकारः इत्थं च स्वर्गकामस्याधिकृतत्वं निर्वहति । यदि हि तत्कर्म स्वर्गार्थं स्यात्स्वर्गो मे भोग्यो भवेत् कथमहं स्वर्गं प्राप्नुयामित्येवं साध्यत्वेन स्वर्गमिच्छन्स्वर्गकाम इत्युच्यते । यदि न स्वर्गसाधनं तत्कर्म तद्विरुद्धमेवेदमापतति स्वर्गं कामयते यागं करोतीति अन्यदिच्छत्यन्यत्करोतीति हि स्यादतः कर्मणः काम्यमानसाधनतामप्रतिपद्यमानः स्वर्गकामस्तत्र नैवाधिक्रियते न चानधिक्रियमाणस्तत्र संबध्यते तदेवमधिकृतत्वेन स्वर्गकामस्य कर्मणि संबन्धात्स्वर्गयागयोश्च साध्यसाधनभावावगममन्तरेण तस्याधिकारनिर्वाहासं-

भवादवश्यं क्रियायाः साधनत्वं स्वर्गस्य च साध्यत्वमभ्युपगन्तव्यमतश्च क्रियायाः फलं प्रति गुणभावान्न प्राधान्यमप्राधान्याच्च न वाक्यार्थत्वम् । तदुक्तम्* कर्मण्यपि जैमिनिः फलार्थत्वादिति । का चेयं क्रिया वाक्यार्थ इत्युच्यते य एष यागादिर्भावार्थो धातुवाच्य उत प्रत्ययार्थः कश्चित्तदतिरिक्त इति । तत्र भावार्थस्य काम्यमानसाधनत्वादप्राधान्यमुक्तमेव । प्रत्ययार्थोऽपि काम्यमानभावार्थगतसाध्यसाधनभावापरित्यागेनैव प्रतीयमानो वाक्यार्थतामेति नान्यथेति । स चायं परेषामपि पक्षः तस्मान्न क्रियामात्रपर्यवसायी वाक्यार्थ इति सिद्धम् । किमिदानीं फलस्यैव वाक्यार्थत्वं कथमुत्सृष्टम् । अप्राधान्यादिति चेत् फले समानं फलमपि पुरुषार्थत्वादप्रधानम् न हि स्वर्गः स्वतन्त्र एव सत्तां लभतामिति यतते पुरुषः किं तु स्वोपयोग्यतयैव सर्वमभिलषतीति अतस्तस्यापि तदर्थत्वान्न प्राधान्यम् । आह च† फलं च पुरुषार्थत्वादिति । हन्त तर्हि पुरुष एव वाक्यार्थो भवतु स ह्यनन्यनिष्ठः स्वतन्त्रत्वात् । उच्यते । पुरुषोऽप्यौदुम्बरीसंमार्जनादिषु विनियुज्यत एव यजमानसंमिता औदुम्बरी भवतीति तस्यापि तदर्थत्वमुक्तं च‡ पुरुषश्च कर्मार्थत्वादिति । यद्येवं संकटे पतिताः स्मः न विद्मः किं विदध्महे क्रिया हि फलार्था फलं च पुरुषार्थं पुरुषः क्रियार्थ इति परिवर्तमाने चक्रे कस्य प्राधान्यं ब्रूमः कस्य वाक्यार्थत्वम् । उच्यते । पुरुषस्तावन्न वाक्यार्थः आख्यातवाच्यत्व एव तस्य विवदन्ते का कथा वाक्यार्थत्वस्य । ननु कर्तरि लकार इति स्मरणात्कथं नाख्यातवाच्यः कर्ता । को ऽयं लकारो नाम । स हि वर्तमाने लडिति विधाय कर्तरि शप् युष्मदि मध्यमः अस्मद्युत्तमः शेषे प्रथमः तिप्तस्झीति बहुषु बहुवचनं द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने इति वाक्यान्तरे विभज्य विवृतः । तदेतानि कारकसंख्याविभक्तिविधायीनि सूत्राण्येकवाक्यतया व्याख्येयानि एकार्थविषयत्वात् । एको हि पचतीत्यादिशब्दस्तैर्व्याक्रियते तदेवमेष वाक्यार्थो भवति । कर्तुरेकत्वे एकवचनं तिप् कर्तृद्वित्वे द्विवचनं तस् कर्तृबहुत्वे बहुवचनं झि इति । सेयं कर्तृसंख्या ऽऽख्यातवाच्या भवति न कर्तेति कुतस्तस्य वाक्यार्थत्वमलं चानया शास्त्रान्तरग-

---

* जैमिनिसूत्रम् अ॰ ३ पा॰ १ सू॰ ४ । † जैमिनिसूत्रम् अ॰ ३ पा॰ १ सू॰ ५ ।
‡ जैमिनिसूत्रम् अ॰ ३ पा॰ १ सू॰ ६ ।

भेया द्राघीयस्या कथया पुरुषस्तावन्न वाक्यार्थः । फलमपि न वाक्यार्थः । सिद्धासिद्धविकल्पानुपपत्तेः सिद्धस्य तावत्फलस्याभिधानमेव नास्ति काम्यमानत्वेन निर्देशात् ।

साध्यमानत्वपक्षे तु साक्षात्तत्सिद्ध्यवेदनात् ।
व्यापार एव तन्निष्ठस्तर्हि वाक्यार्थ उच्यताम् ॥
अत एव हि वाक्यार्थं भावनां प्रतिजानते ।
यथोचितफलाढ्यां च त्रयसंबन्धबन्धुराम् ॥

केयं भावना नाम । भाव्यनिष्ठो भावकव्यापारो भावना । भाव्यं हि स्वर्गादि फलं साध्यमानत्वात्साध्यत्वं चास्य भवनक्रियाकर्तृत्वात् भवनक्रियायां च कर्तृत्वमुत्पत्तिधर्मकस्य वस्तुनो दृष्टम् । न नित्यं भूतस्य नापि नित्यमभूतस्य यथा ऽऽह* ।

नित्यं न भवनं यस्य यस्य वा नित्यभूतता ।
न तस्य क्रियमाणत्वं खपुष्पाकाशयोरिव ॥

स्वर्गादिश्च काम्यरूपो ऽर्थः खतत्पुष्पाभ्यां विलक्षण इति भाव्यो भवति । तन्निष्ठस्तदुत्पादकश्च पुरुषव्यापारो यस्स भावना सा ण्यन्तेन भवतिनोच्यते । प्रकृत्यर्थस्य भवतेः कर्ता यः स्वर्गादिस्स एव ण्यन्तस्य तस्य कर्मतां प्रतिपद्यते । कर्ता त्वस्य प्रयोजकः पुरुषः णेश्चार्थः णिज्वाच्यः प्रयोजकव्यापारः । पुरुषो हि भवन्तं स्वर्गादिमर्थं स्वव्यापारेण भावयति संपादयति स तत्संपादको व्यापारो भावनेत्युच्यते । ननु व्यापारः क्रियैव न तदतिरिक्तस्य व्यापारस्यासंभवात्क्रियाव्यापारपक्षश्च प्रतिक्षिप्तः । उच्यते । न क्रियामात्रं भावना ऽपि तु परिदृश्यमानपूर्वापरीभूतयज्यादिभावस्वरूपातिरिक्तः पुरुषव्यापारः प्रत्ययात्प्रतीयमानो भावना । यथा ऽऽह ।

न सा केन चिदुत्पाद्या जनिका सा न कस्य चित् ।
केवलं जननी ह्येषा जन्यस्य जनकस्य चेति ॥

क्रियाकारकादिविलक्षणैव सा शब्दात्प्रतीयते इत्यर्थः । ननु च यजेतेत्यत्र प्रकृत्यर्थो यागादिक्रिया प्रत्ययार्थस्तु प्रेरणारूपो विधिः कर्तृसंख्यादिश्च न तु धात्वभिधीयमानव्यापारव्यतिरिक्तो भावनाख्यः प्रत्ययात्प्र-

---

* तन्त्रवार्तिके अ. २ पा. १ सू. १ ।

रूपव्यापारः प्रतीयते न हि भावनावाचिनीं कां चिद्विभक्तिं स्मरति पाणिनिः लिङादिमिव विध्यादौ तस्मान्न भावना वाक्यार्थः । उच्यते भावना ऽपि प्रतीयते एवाख्यातात्यदि नैपुण्येन शाब्दी प्रतीतिरवमृष्यते ।

आस्तां विधिपदं तावद्वर्तमानापदेशिनः ।
शब्दाद् यजतइत्यादेर्भावना न न गम्यते ॥

पचति पठति गच्छतीति अतो यथा पाकादिर्धात्वर्थः प्रतीयते तथा सर्वानुगतः कर्तृव्यापारो ऽपि पाकाद्युपजनापाये ऽपि व्यापारप्रतीतेरनपायात् । यथा ह्यौपगवः कापटवः औपमन्यव इत्युपगुप्रभृतीनामुद्धारं च निक्षेपं च प्रत्ययार्थो ऽनुवर्तते तद्धितान्तेषु तथा ऽऽख्यातेष्वपि सो ऽनुवर्तमानो दृश्यते । अपि च पचतीत्याख्यातपदस्य यदार्थो व्याचिख्यासितो भवति तदा पाकं करोतीति पाकशब्देन द्वितीयान्तेन साध्यं धात्वर्थं व्याचक्षते कर्तृव्यापारात्मकं प्रत्ययार्थं करोतीति पदेन । किं च किं करोति देवदत्त इति पृष्टाः सन्तो द्वये वक्तारो भवन्ति करोति पाकमिति पचतीतिवत्तदिदमुभयरूपमप्युत्तरमेकार्थमन्यथा न तेन प्रष्टा प्रत्याय्येत । तस्मात्पाकं करोतीति पदद्वयस्य यो ऽर्थः स एवार्थ एकस्य पचतीति पदस्य । अत्रापि पचत्यर्थादन्यः करोत्यर्थः प्रतीयते एव यो ऽसावन्यः करोत्यर्थः स भावना । आह न कर्तृसंख्यादिव्यतिरेकेण प्रत्ययाद्धात्वर्थातिरिक्तं व्यापारं प्रतिपद्यन्ते प्रतिपद्येरंश्चेत्करोतीत्यतो ऽपि शब्दात्प्रतिपद्येरन् न च करोतीत्यत्र प्रकृतिप्रत्ययवाच्ये क्रिये विभज्य दर्शयितुं शक्येते । उच्यते । नेदं साधु बुध्यसे ।

यथा पाकं करोतीति प्रतीतिर्नास्ति लौकिकी ।
प्रत्ययार्थः करोत्यर्थे पचत्यादौ तु वर्तते ॥
कर्तृसंख्याप्रतीतौ च न विवादो ऽस्ति कस्य चित् ।
तावता निह्नवः कार्यो न तु व्यापारसंविदः ॥

करोतीत्यादिशब्दाभिधेयया ऽनया यथा न भवितव्यविशिष्टेभ्यस्तत्प्रतीतिरिष्यते न सर्वेभ्यः । के पुनस्ते विशिष्टाः शब्दा ये भावनामभिदधति । उच्यते ।

भावार्थाः कर्मशब्दा ये तेभ्यो गम्येत भावना ।
यजेतेत्येवमादिभ्यः स एवार्थो विधीयते ॥

भवन्ति के चिद्भावार्था ये न कर्मशब्दाः यथा भावो भवनं भूतिरिति । भवन्ति च के चित्कर्मशब्दा न भावार्थाः श्येनादयः कर्मनामधेयतया प्राक्समर्थिताः । ये तु भावार्थाः कर्मशब्दा यजते ददाति जुहोति इत्येवमादयस्तेभ्यो भावनाख्या क्रिया गम्यते तैरेव लिङादिविभक्त्यन्तैः सो ऽर्थो ऽभिधीयते यजेत दद्याज्जुहुयादिति । यद्यर्थः शान्तो ऽवगम्यते भावयेदिति च करोतिशब्दादपि केवलात्कर्तृव्यापारो न नासाववगम्यते । स च यागादिकर्मणा नानुरक्तेन प्रयोगयोग्यतां प्रतिपद्यते इति विशिष्टेभ्य एव यजत्यादिशब्देभ्यो भावनाख्यो ऽनुष्ठेयः पुरुषव्यापारः प्रतीयते इति सिद्धम् ।

क्रियाविशेष एवायं व्यापारो धात्वन्तरः ।
स्पन्दात्मकबहिर्भूतक्रियालक्षणविलक्षणः ॥ इत्येवं के चित् ।
पुरुषस्य प्रयत्नो वा भावनेत्यभिधीयते ।
औदासीन्यदशापायं पुमान्येन प्रपद्यते ॥
स यत्नो यागहोमादिक्रियानिर्वृत्तिकारणम् ।
तस्य तद्व्यतिरिक्तत्वं प्रायः सर्वो ऽनुमन्यते ॥
स चायमात्मधर्मो ऽपि न विभुत्वादिवन्मतः ।
साध्यरूपाभिसम्बन्धाद्धत्ते विषयतां विधेः ॥

इत्यपरे ।

अन्ये धात्वर्थसामान्यं भावनामभ्युपागमन् ।
यागदानाद्यनुस्यूतं रूपं गोत्वादिजातिवत् ॥

यथा हि शाबलेयादिष्वनुगतं च गोरूपमवभासते व्यावृत्तं शाबलेयादिरूपमेवमिहापि यागादिकर्मणामनुगतं च व्यापाररूपं प्रतिभासते परस्परविभक्तं च यागादिरूपं यत्तदनुगतं व्यापाररूपं सा भावना । यथा च शाबलेयाद्यननुरक्तं पृथक्त्वेन गोत्वं दर्शयितुमशक्यमेवमिहापि शुद्धं यज्याद्यननुरक्तं व्यापाररूपं दर्शयितुमशक्यम् । तदुपरक्तत्वेन तस्य सर्वदा ऽवगमान्न चेतावता तस्य नास्तित्वं सुखदुःखाद्यवस्थानुगतस्येवात्मनः । तथा च किं करोतीत्यनवगतविशेषव्यापारसामान्यप्रश्ने सति पचति पठति इति तद्विशेषोत्तरवचनमनुगुणं भवतीति । तच्च सामान्यरूपमपि न गोत्वादिवत्क्रियात्ववद्वा सिद्धतया ऽवभासते येन विधेरविषयः स्यात् । अपि च यजते दद्याज्जुहुयादिति

सर्वत्र पूर्वापरीभूतस्वभावं तद्व्यापारसामान्यमवगम्यते विधेश्च विषयतां प्रतिपद्यते तदिदं सकलधात्वर्थसाधारणं साध्यमानावस्थं व्यापारसामान्यं भावनेत्युच्यते । तस्मिंश्च पक्षे धातुवाच्यत्वमपि भावनाया वक्तुं शक्यते । पाकादिशब्देभ्यो धातौ सत्यपि तदप्रतीतेर्न धातुवाच्यत्वं भावनाया इति चेद् भवत्यादौ सत्यपि तर्हि प्रत्यये तदप्रतीतेः प्रत्ययवाच्यत्वमपि न स्यात् । तदलमनेन निर्धारणप्रयत्नेन सर्वथा धातोर्वा प्रत्ययाद्वा भावना ऽवगम्यते इति सिद्धम् ।

सा धातोः प्रत्ययाद्वा ऽपि भावना ऽवगता सती ।
अपेक्षतेंऽशत्रितयं किं केन कथमित्यदः ॥

भावयेदित्यवगते नूनमपेक्षात्रयं भवति किं भावयेत्केन भावयेत्कथं भावयेदिति । तत्र किमित्यपेक्षा स्वर्गकामपदेन पूर्यते किं भावयेत्स्वर्गमिति । ननु स्वर्गकाम इति पुरुषनिर्देशो ऽयं न फलनिर्देशः । सत्यम् । स्वर्गपरस्त्वयं निर्देशः । उक्तं हि निरतिशयप्रीतिवचनः स्वर्गशब्दः प्रीतिश्च नान्यार्थेत्यप्युक्तम् । साध्यत्वेन च स्वर्गः काम्यते इति स एव हि कामेत्यंशे निपतति स्वर्गं भावयेदिति । स्वर्गं कामयते इति च व्युत्पत्तौ विस्पष्टमेव तस्य साध्यत्वम् । बहुव्रीहावपि तस्यैव साध्यत्वं विधिवृत्तपर्यालोचनया ऽवधार्यते । एवं स्वर्गं भावयेदित्यवगते केन भावयेदित्यपेक्षायां यागेनेति संबध्यते । ननु यागेनेति न श्रूयते किं तु यजेतेति तच्चाख्यातपदं प्रकृतिप्रत्ययात्मकसमुदायरूपम् । तत्र लिङः प्रत्ययार्थस्य भावना वाच्येत्युक्तम् । यज् इति तु धातुमात्रमवशिष्टं तस्य कृदन्तस्य तृतीयान्तस्य यागेनेति यो ऽर्थः स कथमेकाकिना तेन प्रत्याय्येत । उच्यते भावना चेत्प्रत्ययार्थ इति सोढमायुष्मता यागेनेत्यभिसंबन्धः सोढव्य एव यो हि तस्यां यथा संबन्द्धुं योग्यः तमसौ तथा प्रतीच्छते नान्यथेति करणाकाङ्क्षापरिपूरणे संबन्धयोग्यो यजिरिति तथैवैष भावनया ऽभिसंबध्यते ।

अप्रातिपदिकत्वाद्धि तृतीया तत्र मा स्म भूत् ।
शब्दसामर्थ्यलभ्या तु नूनं करणता यजेः ॥

कस्य पुनः शब्दस्य सामर्थ्यमेतद्भावनावाचिन इति ब्रूमः । तृतीययैव करणत्वमभिधानीयमिति नेयं राजाज्ञा ततस्तदवगतेस्तथा ऽभ्युपग-

म्यते एवमिहापि स्वर्गकामो यजेतेति तथाऽवगतिर्भवन्ती किमिति न मृष्यते ।

आख्यातात्साध्यता या च धात्वर्थस्यावगम्यते ।
द्वितीया श्रूयते तत्र किं वा तदभिधायिनी ॥

नन्वेवं तर्हि धात्वर्थस्य साध्यताऽवगतेः किमित्यंशे यजिना पतितव्यं किं भावयेद्यागमिति केनेत्यपेक्षिते वाक्यान्तरसमाहितं व्रीहिभिरित्यादि संबध्यताम् । न पुनर्यजिः साध्यरूपव्यापाराभिधायिप्रत्ययोपसर्जनीभूतकर्मतामतिप्रत्यासन्नामनारुह्य दूरवर्त्तिनीं करणतामधिरोढुमर्हति । उच्यते स्यादेतदेवं यदि हि स्वर्गकाम इति न श्रूयेत तस्मिंस्तु श्रुते नैवं भवितुमर्हति । कुतः ।

स्वर्गे साध्यत्वसंबन्धादलब्ध्वा साध्यताऽन्वयम् ।
यजिस्तदानुगुण्येन करणांशे च तिष्ठति ॥

स्वर्गस्य हि काम्यमानत्वात्प्रीत्यात्मकत्वेन चानन्यार्थत्वात्साध्यतायां योग्यत्वात्किमित्यंशोपनिपाते सिद्धे तत्रालब्धनिवेशो यजिस्तदपेक्षितां करणतामेव योग्यत्वादवलम्बते ।

सामानाधिकरण्यं च ज्योतिष्टोमादिभिः पदैः ।
एवं सत्युपपद्येत करणत्वानुवादिभिः ॥

कर्मनामधेयत्वं ज्योतिष्टोमादीनां शब्दानामुक्तम् । ननु साध्यत्वपक्षसाक्षितामपि कर्मनामधेयानि भजन्ते अग्निहोत्रं जुहोतीति । नैष दोषः । साध्य एव भवन्भावार्थः साधनतामवलम्बते तत्रापि हि स्वर्गभावनायामग्निहोत्राख्यो होमः करणमेवान्यथा स्वर्गकामपदानन्वयप्रसङ्गादित्युक्तम् । नामधेयपदं तु कर्मतामनुवदति किं चित्किं चित्करणतामग्निहोत्रम इत्यादि ज्योतिष्टोमेनेति । तस्माद्यजेः करणत्वनैवान्वय इति सिद्धम् । यत्तु प्रत्यासन्नत्वात्साध्यांशोपनिपातितेत्युच्यते तदयुक्तम् । योग्यत्वाविरोधिनी प्रतिपत्तिः संबन्धकारणं न तद्विपरीता योग्यत्वं च स्वर्गस्यैव साध्यतायां यजेश्च करणतायामित्युक्तम् । एवं यागेन भावयेदित्यवगते कथमित्यपेक्षायामितिकर्त्तव्यता तद्वाक्यपठिता वाक्यान्तरनिवेशिता वा संबध्यते । तद्वा-

क्योपात्ता तावद्यथा एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोम साम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेतेति । वाक्यान्तरोपात्ता व्रीहीनवहन्ति तण्डुलान्पिनष्टि समिधो यजति तनूनपातं यजतीति ।

इतिकर्तव्यता ह्येषा दृष्टादृष्टप्रयोजना ।
प्रायः सर्वैव भावार्थे कथमंशोपपादिनी ॥
दृष्टोपकारद्वारेण संबन्धे पेषणादिका ।
इतिकर्तव्यता ज्ञेया सन्निपत्योपकारिणी ॥
भावार्थमनुगृह्णाति या त्वदृष्टेन वर्त्मना ।
समिदाद्यात्मिकामाहुस्तामाराद्रुपकारिणीम् ॥
एवमंशत्रयाश्लेषलब्धानुष्ठानयोग्यताम् ।
भावनामीदृशीं प्राप्य वृत्तिर्विधिनिषेधयोः ॥

दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकामः ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यत्रानन्तरोक्तनीत्यैष वाक्यार्थो जातः दर्शपौर्णमासेन यागेन स्वर्गं भावयेदनयाऽग्न्यन्वाधानादिकयेतिकर्तव्यतयेति । किमर्थं पुनर्विधिराश्रीयते वर्तमानापदेशिष्वप्याख्यातेषु भावना प्रतीयते इति दर्शितवान्भवानतः किं विधिना । तस्य ह्याश्रयणं स्वर्गयागयोः साध्यसाधनभावबोधनाय प्रवृत्तिनिवृत्तिसिद्धये वा । साध्यसाधनसंबन्धस्तावदाकाङ्क्षासन्निधियोग्यतापर्यालोचनया वर्तमानापदेशिनोऽप्याख्याताद्भावनावगमे सति भवत्येवान्तरेणापि विधिम् । प्रवृत्तिरपीच्छानिबन्धना स्वर्गस्य साध्यत्वे यागस्य च साधनत्वेऽवधारिते यः स्वर्गमिच्छेत्स तत्सिद्धये प्रवर्तते एव यस्तु नेच्छेत्तस्य विधिरपि किं कुर्यात् । न ह्यप्रवर्तमानस्य पुंसो विधिर्निगडे पदं निदधाति रज्ज्वा वा बाहू बध्नाति निषेधाधिकारेऽपि सुरापानब्राह्मणहननादेः प्रत्यवायसाधनत्वावधारणात्तत्परिजिहीर्षया पुरुषो निवर्ततेति प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्न कारणं विधिरिति तदर्थमपि विधिपदाश्रयणमसांप्रतम् । कश्चायं विधिर्नामेत्येतदपि न विद्मः । ननु चाहुः ।

विधेर्लक्षणमेतावदप्रवृत्तप्रवर्तनम् ।
अतिप्रसङ्गदोषेण नाज्ञातज्ञापनं विधिः ॥

बाढं श्रुतो ऽयं श्लोकः किं तु को ऽसावप्रवृत्तप्रवर्त्तक इति न जानीमः । प्रवर्तकस्वरूपे हि संशेरते प्रवादुका इति किं लिङादिः शब्द एव प्रवर्तकस्तद्व्यापारो वा तदर्थो विनियोगः फलं वा स्वर्गादिश्रेयःसाधनत्वं वा रागादिर्वा प्रवर्तकस्वरूपाऽनवधारणाद्विधेरप्यनवधारणमिति । यत्तावदुक्तं किं विध्याश्रयणेनेति तत्रोच्यते ।

यदयं साधनत्वेन यजेरभिहितो ऽन्वयः ।
स्वर्गस्य च फलत्वेन स एव महिमा विधेः ॥

विधिवचनमन्तरेण हि स्वर्गकामो यजेतेति पुरुषलक्षणार्थः स्वर्गकामशब्दः शुक्लो होतेतिवत्स्यात् । ततश्चैकपदोपादानलक्षणप्रत्यासत्तिसंबन्धनिसर्गघटितपूर्वापरीभूतस्वभावधात्वर्थसाध्यताऽतिक्रमेण दूरात्स्वर्गस्य साध्यत्वमन्यत्रोपसर्जनीभूतस्य कथं कल्पयितुं शक्यते । तस्मादेष विशिष्टः साध्यसाधनसंबन्धो विधिप्रसादलभ्य एव भवति नान्यथेति विधिराश्रयणीयः । कथं पुनर्विधिरप्यमुं साध्यसाधनभावं बोधयति । इत्थं बोधयति स हि सप्रत्ययप्रवर्त्तकस्वभावः । न चापुरुषार्थरूपे व्यापारे पुरुषः प्रेर्यमाणो ऽपि सत्यप्रत्ययः प्रवर्तमाने ऽपि पुंसि प्रवर्तकत्वाख्यनिजस्वरूपसंकोचमाशङ्कमानो विधिः पुरुषार्थस्वभावं स्वर्गं साध्यतया व्यवस्थापयति यागं चास्य साधनतया इति एवं ह्यवबोधयतो ऽस्य प्रवर्तकत्वं निर्वहति । यत्तु दर्शिते स्वर्गादौ फले न प्रवर्तते चेत्पुरुषः किं विधिः कुर्यादिति तदप्ययुक्तम् । न हि वाय्वादिवत्पुरुषस्य प्रवर्तको विधिः वाय्वादिः खलु सप्रत्ययमपि तदितरमपि प्रवर्तयति विधिस्तु सप्रत्ययस्यैव प्रवर्तकः सप्रत्ययस्य चैतावत्प्रवर्तनं यत्प्रवर्तितो ऽहमिति ज्ञानजननं न फलमदर्शयता विधिना सप्रत्ययस्य ज्ञानं जनयितुं शक्यं फले तु दर्शिते सति तदस्य ज्ञानं जनितमेव अनेन जनिते ज्ञाने प्रमाणवृत्तेन प्रवर्त्तित एवासौ विधिना पुरुषः आलस्यादिना ऽनर्थित्वेन वा बहिः प्रवृत्तिपर्यन्ततया चेन्न प्रवर्तते मा प्रवर्तिष्ट विधिना तु स्वकर्त्तव्यं कृतं प्रवर्तितः अहमिति ज्ञानजननात् । अन्यो हि प्रवर्तनाऽवगमो ऽन्यश्च बाह्यो व्यापारः ।

एवं विधिवशादेव साध्यसाधनभावधीः ।
सा हि प्रथमनिर्वृत्तप्रेरणाज्ञानपूर्विका ॥

यजेतेति प्रेरणा प्रतीयमाना साध्यसाधनसंबन्धमनवबोधयन्ती विधौ न निर्वहतीति तत्कृतस्तदवबोध उच्यते। निषेधे न हन्यादिति निषेध्यमानस्य भावार्थस्यानर्थतामनवबोधयन्विधिर्न रागतः प्रवर्तमानं पुमांसं निरोद्धुमुत्सहते इति विधेयवन्निषेध्ये ऽपि तस्यैव व्यापार इत्यवश्याश्रयणीयो विधिः। यश्चैष पर्यनुयोगः किमर्थं विधिराश्रित इति स खलु सरलमतिकृत इव लक्ष्यते। न हि वयमद्य कृतं विधिमाश्रयेम जहीमो वा प्रतिपत्तारो हि वयं वेदस्य न कर्तारः। तत्र च सविधिकानि यजेत स्वर्गकाम इतिप्रभृतीनि वाक्यानि श्रूयन्ते तेषां मीमांस्यमानो ऽर्थ ईदृगवतिष्ठते स्वर्गः साध्यो यागः साधनमिति स चायं विधिसामर्थ्यलभ्य इति युक्तं विधेराश्रयणम्। यत्तु प्रवर्तकस्वरूपानिश्चयाद्विधेरनिश्चय इति तत्राप्युच्यते। फलं तावन्न प्रवर्तकं सिद्धासिद्धविकल्पानुपपत्तेः। सिद्धस्य फलस्याप्रवर्तकत्वं सिद्धत्वादेव न हि यद्यस्यास्ति स तदर्थं यतते। नाप्यसिद्धस्य खरविषाणप्रख्यस्य फलस्य प्रवर्तकत्वं युक्तमदृष्टत्वात्। अथ कामनाविषयीकृतं फलं प्रवर्तकमिष्यते सेयं कामनैव प्रवर्तिकोक्ता भवति न फलम्। उपजातप्रवृद्धतररागस्यापि काम्यमानोपायपरिच्छेदमन्तरेण प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। न हि स्वर्गकामः संग्रहिणीमनुतिष्ठति तद्वरं श्रेयःसाधनं प्रवर्तकम्। लोके ऽपि चैवमेव व्यवहारो दृश्यते हरीतक्यादीनामारोग्यसाधनतां वैद्याचार्यचोदनतो ऽवगत्य तदुपायादावातुरजनः प्रवर्तते तृप्तिसाधनतामोदनस्य मन्यमानः तद्भक्षणाय बुभुक्षितः प्रवर्तते इति श्रेयः-साधनत्वमेव प्रवर्तकम्। एतदपि न चतुरस्रम्। श्रेयःसाधनत्वं ह्यनवगतमवगतं वा प्रवर्तकं भवेत्। नानवगतमव्युत्पन्नस्य प्रवृत्तेरदर्शनात्। यो हि हरीतकीनामारोग्यहेतुतां न कुतश्चिदधिगतवान्नासौ तदर्थ्यपि तामुपयुङ्क्ते तस्मात्तद्बोधहेतुः प्रवर्तकः स च दृष्टे विषये ऽन्वयव्यतिरेकादेरपि संभवति किं तेन। अदृष्टे तु विषये श्रेयःसाधनाधिगमः शब्दैकनिबन्धन इति तदधिगमोपायः शब्द एव प्रवर्तकः। अत एव शब्दो ऽपि न स्वरूपमात्रेण प्रवर्तको वाय्वादितुल्यत्वप्रसङ्गात्। यदि पवन इव पिशाच इव कुनृप इव शब्दः प्रवर्तको भवेद् अनवगतशब्दार्थसंबन्धो ऽपि श्रवणपरवशः प्रवर्तेत न चैवमस्ति। तस्मादर्थप्रतीतिमुपजनयतः शब्दस्य प्रवर्तकत्वम्। न च नाम लिङादिरेव शब्दः प्रवर्तकाभिधानद्वारेण प्रवर्तको भवितुमर्हति। शब्दस्य च ज्ञापकत्वा-

चक्षुरादिकारकवैलक्षण्ये सत्यपि प्रतीतिजन्मनि करणत्वमपरिहार्यं करणं च कारकं कारकं च न निर्व्यापारं स्वकार्यनिर्वृत्तिक्षममिति व्यापारस्तस्यावश्यम्भावी। लिङादेः शब्दस्य न प्रतीतिजन्ममात्रे व्यापारः किं तु पुरुषप्रवृत्तावपि तथा ऽवगमात्। लिङर्थावगमे सति प्रवृत्तिर्दृश्यते इति तत्रापि लिङ्व्यापारः प्रभवति । स चायं लिङादिव्यापारः शब्दभावनानामधेयो विधिरित्युच्यते स एव च प्रवर्तकः। इह हि लिङादियुक्तेषु वाक्येषु द्वे भावने प्रतीयेते शब्दभावना ऽर्थभावना चेति । तत्रार्थभावना तावद्धात्वर्थातिरिक्तप्रयोजकव्यापारात्मिका दर्शितैव । यो भवनक्रियाकर्तृविषयः प्रयोजकव्यापारः पुरुषस्थो यत्र भवनक्रियायाः कर्ता स्वर्गादिः कर्मतामापद्यते सो ऽर्थभावनाशब्देनोच्यते व्याख्यातश्चासौ । यस्तु शब्दगतः प्रयोजकव्यापारः यत्र पुरुषप्रवृत्तिः साध्यतां प्रतिपद्यते सा शब्दभावना तथा ह्युक्तम् *अभिधाभावनामाहुरन्यामेव लिङादयः इति। लिङन्तशब्दश्रवणे हि यथा यज्यादत्रच्छिन्नं स्वव्यापारं पुरुषो ऽधिगच्छति तथा तदनुष्ठाने प्रेरितो ऽहमित्यपि प्रतिपद्यते तेनानुष्ठेयार्थप्रतिपादने इव प्रेरणायामपि शब्दस्य सामर्थ्याद् भावनाद्वयप्रतिपादकं लिङादियुक्तं वाक्यमिष्यते । ततः पुरुषव्यापारश्चार्थभावना शब्दव्यापारश्च शब्दभावना ऽवगम्यते । शब्दव्यापारात्मकत्वाच्च शब्दभावनाशब्देनाभिधीयते । अनवगता च सती न कार्याङ्गमिति शब्देन सा ऽभिधीयते ऽपि । तदुक्तम् अभिधत्ते करोति चेति। ननु शब्दभावना ऽपि भावनाऽऽत्मकत्वादर्थभावनावदंशत्रयमपेक्षते एवेति तदस्या दर्शयितव्यम् । उच्यते भव्यांशे तावदस्याः पुरुषप्रवृत्तिरुपनिपततीति उक्तमेव पुरुषप्रेरणात्मको हि विधिःशब्दभावनेति तत्साध्या पुरुषप्रवृत्तिरेव तत्र भव्यतां प्रतिपद्यते । करणांशे तु तस्या नियोज्यविषयसमर्पकव्यापारो निविशते यथा हि यज्यादिना स्वर्गादिर्भव्यः संपद्यते इत्यर्थभावनायामसौ तत्करणतामवलम्बते एवमिहापि नियोज्यपुरुषप्रवृत्तिर्विषयाद्यवगमात्संपद्यते इति तदभिधायकशब्दव्यापारस्तत्र करणतां प्रतिपद्यते । इतिकर्तव्यांशे तु अर्थवादपदव्यापारो ऽस्या अवतिष्ठते केवलं विधिपदश्रवणे हि सति न तथा प्रवर्तयितुमुत्सहन्ते श्रोतारो यथार्थवादजनितबहुप्रकारकर्मप्राशस्त्यज्ञानपरितोषितहृदयाः सन्त इत्यर्थवादाः

* तन्त्रवार्तिके अ॰ २ पा॰ २ सू॰ १ ।

प्रवृत्त्यतिशयहेतवः । तेन तद्व्यापार इतिकर्तव्यांशमस्याः पूरयतीति । एवं नियोज्यव्यापारो भव्यो विषयादिसमर्पकपदव्यापारः करणम् अर्थवादव्यापार इतिकर्तव्यतेति सेयं त्र्यंशा शब्दभावना सैव च विधिः । न च विधेर्वाक्यार्थानन्वयलक्षणो दोष आशङ्कनीयः । यत एकप्रत्ययोपादानलक्षणया प्रत्यासत्त्या तदन्विताऽवगमात् । आहुश्च* ।

विधिभावनयोस्त्वेकप्रत्ययग्राह्यताकृतः ।
धात्वर्थात्प्रथमं तावत्संबन्धो व्यवसीयते इति ॥

विधिर्भावनायां पुरुषं नियुङ्क्ते । यथा ऽऽह†स्वव्यापारे हि पुरुषः कर्तृत्वेन नियुज्यते इति । तयोः कथमन्वयः स्यात् । ननु च त्वयैवोक्तं धात्वर्थात्पूर्वतरं तावद्भावनाया विधेश्च संबन्धो ऽवगम्यते एकपदोपादाने ऽपि धात्वर्थस्तावत्प्रकृत्यंशाभिधेयः विधिभावने तु द्वे अपि प्रत्ययांशेनाभिधीयेते इति अतश्च स्वच्छैव भावना विधिना स्पृश्यते न विषयानुरक्ता । स्वच्छा न प्रयोगयोग्या भवति यथा च फलकरणेतिकर्तव्यतांशपरिपूर्तिप्रस्थिता प्रयोगयोग्या न तां विधिः स्पृष्टवान् अविधिस्पृष्टेषु च धात्वर्थकारकादिषु किमिति स चेत्पुरुषः प्रवर्तेतेति । उच्यते यद्यपि विधिरनधिगतधात्वर्थानुरागतया स्वच्छामेव भावनामेकाभिधानत्वात्प्रथममाक्षिपति तथा हि तादृशि तस्यां सप्रत्ययप्रवर्तमानात्मनिजस्वरूपनिर्वहणमलभमानो न तावत्येव विरमति किं तु परिणीतबालकन्यको वर इव तावद्विलम्बमानः प्रसारितहस्त आस्ते यावत्सर्वाङ्गसुन्दरी प्रयोगयोग्या भावना भवति । आह च‡ ।

यद्यप्यंशैरसंस्पृष्टां विधिः स्पृशति भावनाम् ।
तथाप्यशक्तितो नासौ तन्मात्रे पर्यवस्यति ॥
अनुष्ठेये हि विषये विधिः पुंसां प्रवर्तकः ।
अंशत्रयेण चापूर्णां नानुतिष्ठति भावनाम् ॥
तस्मात्प्रक्रान्तरूपो ऽपि विधिस्तावत्प्रतीक्षते ।
यावद्योग्यत्वमापन्ना भावना ऽन्यानपेक्षिणी ॥

सा हि वाक्यान्तरोपात्तमप्यपेक्षते प्रकरणान्तराधीतमपि वाञ्छति प्रकृतिवद्भावलभ्यमपि याचते अर्थसामर्थ्यगम्यमपि स्पृहयति इत्येकविध

* श्लोकवार्तिके वाक्याधिकरणे श्लो॰ ७६ । † तन्त्रवार्त्तिके अ॰ २ पा॰ २ सू॰ १ ।
‡ श्लोकवार्तिके वाक्याधिकरणे श्लो॰ १७१ ।

एष शब्दप्रमाणमहिमेति । स चायं व्युत्पादनक्रम ईदृशो व्याख्यातृभिरुपदिश्यते इत्यमस्य वाक्यार्थः पुनर्भावनात्मा ऽवगम्यमानः एकयैव बुद्ध्या ऽनेकजातिगुणद्रव्यक्रियाद्यङ्गकलापकल्माषिततनुरवगम्यते तादृश्येकैवेयं वाक्याद्वाक्यार्थबुद्धिः ।

भावनैव हि वाक्यार्थः सर्वत्राख्यातवत्तया ।
अनेकगुणजात्यादिकारकार्थानुरञ्जिता ॥
एकयैव च बुद्ध्या ऽऽसौ गृह्यते चित्ररूपया ।
पदार्थाहितसंस्कारचित्रपिण्डप्रसूतयेति* ॥

एक एवायमतिदीर्घः क्रमविकस्वरः सकलाङ्गपरिपूरितभावनातत्त्वविषयः प्रतिभासः । यथा हि स्थाल्यधिश्रयणात्प्रभृत्या निराकाङ्क्षौदननिष्पत्तेरेकैवेयं पाकक्रिया सलिलावसेकतण्डुलावपनदर्वीविघट्टनास्रावणाद्यनेकक्षणसमुदायस्वभावा तथा प्रथमपदज्ञानात्प्रभृति आ निराकाङ्क्षवाक्यार्थपरिच्छेदादेकैवेयं शाब्दी प्रमितिः आह च ।

पदात्प्रभृति या चैषा प्रज्ञा ज्ञातुर्विजृम्भते ।
पुष्पिता सा पदार्थेषु वाक्यार्थेषु फलिष्यतीति ॥

कृतमतिविस्तरेण । सो ऽयं वाक्यार्थः भावनानामधेयः कर्तृव्यापारः स्वर्गयागादिरर्थः । यस्तु व्यापारः प्रेषणरूपो लिङादेर्वाच्यः कार्यो वा तं विधिं सङ्गिरन्ते । तदेतदननुमन्यमाना अन्ये प्रचक्षते योऽसौ शब्दभावनाख्यः शब्दव्यापारः शब्दस्य कार्यो ऽभिधेयश्च तमभिदधतः कुर्वतो वा शब्दस्य व्यापारान्तरमस्ति न वा । यदि तावन्नास्ति तदेष व्यापारान्तरनिरपेक्षस्वव्यापारमिवार्थमपि वदतु विश्राम्यतु व्यापारकल्पना । अस्ति चेदतदभिधाने व्यापारान्तरं तदा ऽनवस्थाप्रतीकारः कश्चिदन्वेष्यः न चासौ दूरादपि लभ्यते भूतपरिस्पन्दव्यतिरिक्तव्यापारनिरासश्च प्रमाणसामान्यलक्षणे विस्तरेण कृत इत्यसौ मार्ग इहाप्यनुसरणीयः । यश्चासौ व्यापारः क्रियते चाभिधीयते च स किं पूर्वमभिधीयते ततः क्रियते पूर्वं वा क्रियते पश्चादभिधीयते युगपदेव वा ऽस्य करणाभिधाने इति । न तावत्पूर्वमभिधीयते अनुत्पन्नस्याभिधानानुपपत्तेः न ह्यजाते पुत्रे नामधेयकरणम् । अर्थासंस्पर्शी च तथा सति

* श्लोकवार्तिके वाक्याधिकरणे श्लो॰ ३२७ ।

शब्दः स्यात् । तत एव न युगपदुभयमनुत्पन्नत्वानपायात् प्रयत्नगौरवप्रसङ्गाच्च । नापि कृत्वा ऽभिधानं विरम्य व्यापारासंवेदनात् । अपि चायं तपस्वी लिङादिः प्रत्ययः सत्यपि गोवृन्दारकत्वे कथममुमतिबृहन्तं भारं वक्ष्यति कर्तारं च तत्संख्यां चाख्यास्यति अर्थभावनामभिधास्यते शब्दभावनां च करिष्यति तां च वदिष्यतीति दुर्वहो ऽयं भारः । कश्चायं शब्दभावनानामधेयस्य विधेर्वाक्यार्थे भावनायामन्वय इति वक्तव्यम् । ननूक्त एवैकप्रत्ययाभिधेयत्वलक्षणः संबन्ध इति । न ब्रूम आभिधानिकः संबन्धो नोक्त इति किं तु पुरुषव्यापारात्मिकाया अर्थभावनायाः प्रधानत्वेन वाक्यार्थत्वात्तदपेक्ष्यमाणफलकरणेतिकर्तव्यतांशपूरणेन स्वर्गकामादिपदान्तराभिधेयो ऽर्थः समन्वेति गुणत्वेन शब्दव्यापारस्तु तदपेक्षितमन्यतममपि नांशं पूरयितुमलमिति तत्र न गुणतामवलम्बते । न च द्वयोः प्रधानयोर्घटः पट इतिवद्वा पचति पठतीतिवद्वा संबन्ध उपलभ्यते । अथार्थभावना शब्दभावनाख्यस्य विधेर्विषयसमर्पणेन गुणतामवलम्बते विधिः तर्हि वाक्यार्थः न भावना तस्या अप्राधान्यात् । अतो भावनाद्वयं प्रत्ययार्थ इति न हृदयंगममेतत् । एकाभिधानाभिधेयत्वं न भावनयोरन्योन्यसमन्वये कारणम् । अक्षाः पादा माषा इत्यादावदर्शनात् । किं च कस्यानुरोधेन द्वे भावने प्रत्ययवाच्ये इष्येते । उच्यते लिङादिशब्दश्रवणे सति कार्ये च प्रेरणायां च न द्विरुत्पद्यते मतिः यद्येवमेक एव तादृशो ऽसौ लिङर्थो भवतु तदेकत्वाच्च न परस्परसमन्वयः चिन्तयिष्यते । न च प्रत्यये ऽप्यतिभार आरोपयिष्यते । नन्वेकस्यापि लिङर्थस्य यदि शब्दः कार्यत्वं प्रेरणां च ब्रवीति ततस्तदवस्थ एवातिभारः । कश्चासावेकः कार्यात्मा प्रेरणात्मा च तस्यार्थः । उच्यते यो लिङादेः प्रत्ययादवशिष्यते यमभिवदतो न तस्यातिभारो यत्र न तद्व्यतिरेकेण प्रमाणान्तरं क्रमते स नियोगो नाम वाक्यार्थः । तथा हि शब्दव्यवहारतः शब्दानामर्थे व्युत्पत्तिरित्यत्र तावदविवादः । एवं व्यवहारे च वाक्यार्थे वाक्यस्य व्युत्पत्तिर्वाक्येन सर्वत्र व्यवहारात् । तत्र यजेतेत्यादितिङन्तपदयुक्तेषु वाक्येषु पदान्तराणामर्थः तावदास्ताम् । आख्यातार्थे ऽह्यवगते तदानुगुण्येनासौ स्थास्यति । आख्यातस्य च यजेतेत्येवमादेरर्थः परीक्ष्यमाणः प्रेरणात्मक एवावतिष्ठते यतः पदान्तरसन्निधाने सत्यपि न प्रेरणाबुद्धिरुपजायते आख्यातपदश्रवणे सति सा

जायते तस्मात्तस्यैव प्रेरणात्मको ऽर्थः । तथापि तु जुहोत्यादिधात्व-न्तरोपजननापायपर्यालोचनया धातोस्तत्प्रतीतौ व्यभिचारात्प्रत्ययस्य चाव्य-भिचारात्तस्यैव सो ऽर्थ इति गम्यते । कः पुनरसावर्थः यस्मिन्सति नियुक्तो ऽहमत्रेति प्रतिपद्यते पुरुषः सो ऽसावर्थ एव विधिरित्युच्यते । विधौ हि लिङादिप्रत्ययं स्मरति पाणिनिः न धात्वर्थे यागादौ न कर्तृ-व्यापारे भावनायां विधिश्च नाम प्रेरणात्मक एव । अत एव वर्तमानापदे-शिआख्यातजनितप्रतीतिविलक्षणेयं प्रतीतिर्यजेतेति । अत्र हि प्रैष्यप्रैषयोः संबन्धो ऽवगम्यते । किमन्यश्चात्र क्रियाकर्तृसंबन्धो नावगम्यते । न ब्रूमः नावगम्यते इति किं तु प्रैष्यप्रैषलक्षणो ऽपि संबन्धः प्रथममवगम्यते । प्रेषितो हि क्रियां कर्तुमुद्यच्छतीति । ननु क्रियासंबन्धितयैवासौ प्रेष्यते यजतां भवानिति सत्यम् क्रियासम्बन्धितयैव प्रेष्यते प्रेष्यते तु सः प्रेष्यते चेदयम-न्यस्तर्हि संबन्धः क्रियासंबन्धात्तूभयसंबन्धितामस्य राजगवीक्षीरवदवगमि-ष्यामः । यथा गौ राज्ञा च संबध्यते क्षीरेण या राजसंबन्धिनी सा क्षीरसंबन्धिनी या क्षीरसंबन्धिनी सा राजसंबन्धिनी एवमिहापि पुरुषः प्रेषितेन च संभ-न्त्स्यते क्रियया च । यः प्रेष्यते स करोत्यथ यः करोति प्रेष्यते स इति । ननु नेदमुभयं भवति प्रैषो ऽपि क्रियैव प्रवर्तनं हि कुर्वन्प्रवर्तयतीत्युच्यते सो ऽयं क्रियासंबन्ध एव भवति न ततो ऽन्यः प्रैष्यप्रैषसंबन्ध इति । स्यादेत-देवं यदि वाय्वादिवत् प्रवर्तने कर्ता लिङर्थस्स्यात्प्रेरितो ऽहमत्रेति तु ज्ञानजनकत्वं विधेः प्रवर्तकत्वम् स एष प्रवर्तनं ज्ञापयति न करोतीत्यन्य एवायं क्रियाकर्तृसंबन्धात्प्रैषप्रैष्यसंबन्धः । ननु ज्ञानमपि क्रियैव तत्करणे च पुनरपि स एवायं क्रियाकर्तृसंबन्धः । मैवम् । कारकज्ञापकयोर्भेदस्य सुप्रसिद्ध-त्वात् । इह च यो ऽयं यागपुरुषयोः क्रियाकर्तृसंबन्धः अतो ऽन्यं प्रैषप्रैष्य-संबन्धमुपदर्शयितुं प्रवृत्ताः स्मः स ततो विलक्षणः प्रदर्शित एव । वैलक्षण्ये ऽपि तस्य यथा कथं चित्तन्नाम क्रियमाणं न वारयामः । भवत्वयमन्यः प्रैष-प्रैष्यसंबन्धः स तु प्रथममवगम्यते इत्येष कुतो निश्चयः । उक्तमत्र प्रेषितो ऽहमिति इह विदित्वा क्रियायां प्रवर्तते आचार्यचोदितः करोमीति हि दृश्यते यजेतेति श्रुते नियुक्तो ऽहमिति प्रथममवगच्छति ततो यजते । तेनायमाद्यः संबन्धः पाश्चात्यस्तु क्रियाकर्तृसंबन्धः । तद्यो ऽयं लिङर्थः

प्रथममवगम्यते प्रैषो नाम सा प्रेरणा स नियोगः स वाक्यार्थः । ननु विधाविव निमन्त्रणादिषु लिङ्लोटावपि स्मर्येते एव । सत्यम् ते तु प्रेरणाया एव औपाधिका अवान्तरभेदाः । समहीनज्यायोविषयप्रयोगोपाधिनिबन्धन एष प्रेरणाध्येषणादिभेदव्यवहारः । प्रेषणा तु सर्वानुस्यूता ऽवगम्यते तदुक्तम् प्रवर्तकत्वं तु शब्दार्थः सर्वत्रापरित्यागादिति । स चायं लोडादीनामर्थः प्रैषो णिजर्थविलक्षणः प्रतीयते । ननु प्रयोजकव्यापारे णिज्विधीयते प्रयोजकव्यापारश्च प्रैषः प्रैषे च लोडादयो विधीयन्ते इति णिजर्थ एव लोडर्थः तथा च कुरु कुर्विति यो ब्रूते स कारयतीत्युच्यते । न प्रतीतिभेदात् । अन्या हि करोतु कुर्यादिति प्रतीतिरन्या च कारयतीति प्रतीतिः । प्रयोजकव्यापारो हि णिजर्थः ज्ञापकव्यापारस्तु लिङर्थः । प्रवृत्तक्रियाविषयश्च प्रयोजकव्यापारो णिजर्थः इह तु तद्विपरीतः । तत्र हि कार्यं पश्यतः प्रवर्तनमिह तु प्रवर्तितस्य कार्यदर्शनमिति महान्भेदः । तत्र यथा कुर्वन्तं कारयति तथैवेहापि प्रैषः प्रवर्तमानं प्रेरयति नाप्रवर्तमानं स्थावरमिति न हि वनस्पतिरुच्यते यजस्वेति । न स्थावरादेरयोग्यत्वात् ब्राह्मणादिस्तु यः प्रेर्यते असावप्रवृत्तक्रिय एव । न हि यजमान एव यजेतेति चोद्यते किं तु अप्रवृत्तक्रिय एवेति सर्वथा णिजर्थाद्विलक्षणो लिङर्थः । आह भवत्वयं विलक्षणो ऽर्थः स तु प्रमाणान्तरानवगम्यश्चेत्कथं शब्दैकगोचरे तत्र संबन्धव्युत्पत्तिः । उच्यते शब्दैकगोचरस्तु नियोगो व्युत्पत्तिश्च तत्र सूपपादैव । यो हि यजेत दद्याज्जुहुयादिति लिङादिभ्यो विधिः प्रतीयते कथमसौ लिङादीनामगम्य इष्येत । व्युत्पत्तिश्चास्य व्यवहारादवकल्पते गच्छाधीष्वेति शृण्वन्वृद्धः चेष्टमानो दृश्यते चेष्टा च स्वात्मनि प्रवर्त्तिका ऽवगमपूर्विका दृष्टा प्रत्यक्षदृष्ट चाम्रादौ सुखसाधनतया अन्वयव्यतिरेकाभ्यामवगते तदनुस्मरणात्प्रवर्तमानः कस्मिंश्चिदात्माकूते समुपजाते सति भौतिकं व्यापारमारभते । स चात्मधर्म आत्मेव स्वसंवेद्यः अहंप्रत्ययगम्यो ह्यात्मा नासौ परस्मै दर्शयितुं शक्यते न च न चर्चयितुं शक्यते एतावता नानुभूयते इति शक्यते वक्तुं परो ऽपि ह्येनमहंप्रत्ययेनानुभवत्येव । तथा ऽयमपि भौतिकव्यापारहेतुरात्माकूतविशेषो न प्रमाणान्तरवेद्यो भवति न च न वेद्यते तत्संवेदने सति चेष्टा यद्वन्तं दृष्ट्वा तस्यापि तादृक्प्रेरणाऽवगमो ऽनुमीयते । स च

शब्दान्तरश्रवणे सत्यपि दृश्यमानो लिङादिश्रवणे च सति दृश्यमानस्तदर्थ एवेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामवगम्यते इतीयतीयं व्युत्पत्तिः । तदेतदात्मप्रत्यक्षं लिङादिशब्दश्रवणे सति प्रेरणावगतिः भवति प्रथमश्रुताच्च लिङादेरसौ न भवति न च प्रमाणान्तरेण सो ऽर्थो दर्शयितुं शक्यते कुर्यादित्यस्यार्थः कुर्यादित्यनेनैव प्रतिपाद्यते न प्रमाणान्तरेणेत्येवं व्युत्पत्तौ संभवन्त्यामपि येरगृहीतसंबन्ध एव लिङादिः स्वरूपसामर्थ्येनैव प्रेरक इष्यते ते ऽत्यन्तभीरव इत्युपेक्षणीयाः । ननु यदि लिङादिव्यतिरेकेण नान्यतो नियोगो ऽवगम्यते कथमसौ नियोगशब्दात्प्रतीयते कथं वा नियोगशब्दस्य नाम्नो ऽप्यर्थः प्रमाणान्तरागोचरः स्यात् । अयि साधो न नियोगो निपूर्वेण युजिना घञन्तेन बोधयितुं शक्यः व्यवहारमात्रमेतत्स्वरूपमाख्यातुमाश्रीयते यथा तु यजेतेत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यः सो ऽवगम्यते तथा नान्यत इत्यत एव न प्रमाणान्तरगोचरो धर्म इत्याहुः । लिङ्धर्मो हि नियोगो वाक्यार्थः स धर्म एव स च न प्रमाणान्तरगम्य इति । न च लिङर्थः प्रेरणाऽऽत्मको ऽयं व्यापारः कार्यमात्रमेष्टे यो धर्मः स एव च वाक्यार्थो युक्तः । कार्ये ऽर्थे वेदस्य प्रामाण्यमिति हि मीमांसकाः । तस्मात्पुनरपि भाट्टपक्षवद् द्वयमापतति प्रेरकश्च विधिः कार्यरूपश्चानुष्ठेयो ऽर्थ इति । सुखशयितो निरनुसन्धान इवायुष्मानेवं व्यवहरति न ह्यन्यः प्रेरको ऽन्यश्चानुष्ठेय इत्युक्तम् । नियोग एव प्रेरको नियोग एव चानुष्ठेयः । कथमस्य द्वैरूप्यमन्ये वदन्तीति चेद् । मैवम् प्रेरकत्वमेव शब्दार्थः आर्थं तु कार्यत्वम् । यतो विधिरनुष्ठेयतया ऽवगम्यते आचार्याज्ञां करोमि राजाज्ञां करोमीति । किमर्थं तर्हि विषयानुष्ठानमिति चेद् न ह्याज्ञा घटादिवत्स्वरूपेण कर्तुं शक्या ऽपि तु विषयद्वारकं तत्संपादनं कमण्डलुं बिभृहीत्याचार्येणाज्ञप्तः कमण्डलुं भृत्वा ऽऽचार्याज्ञां कृतां मन्यते कटकं गच्छेति राज्ञाऽऽज्ञप्तः कटकं गत्वा राजाज्ञां कृतां मन्यते सो ऽयं नियोग एवानुष्ठेयः । ननु राजाज्ञया करोमीत्यपि व्यपदेशो दृश्यते स चानुष्ठेयमेवाज्ञां दर्शयति । मैवम् तत्राप्याज्ञैवानुष्ठेया प्रेषणाभिप्रायेण तृतीयानिर्देश इत्येवं केचित् । अन्ये तु शाब्दं कार्यत्वं नियोगस्य प्रेरकत्वं त्वर्थादित्याचक्षते । अनुष्ठेयता हि तस्य निजं रूपं स्वसिद्धये स तु नियोज्यं नियुञ्जानः प्रेरक इत्युच्यते । तदिदं कार्यत्वमपरित्यक्तप्रेरकभावमस्यावग-

म्यते प्रेरकत्वं चापरित्यक्तकार्यभावमित्यन्यतरदच शाब्दं रूपमिति न भाट्टै- रिवास्माभिः प्रत्यये गुरुर्भार आरोपितः। स चायं नियोगः प्रतीयमानो यजेत स्वर्गकाम इत्यनुबन्धद्वयावच्छिन्नः प्रतीयते यज्यादिना ऽस्य विषया- नुबन्धो धातुनोच्यते। स्वर्गकाम इत्यधिकारानुबन्धः पदान्तरेणार्प्यते। तत्र च स्वर्गकामस्यैवमधिकारो निर्वहति यदि भावार्थस्य स्वर्गं प्रति साधनत्व- मवगम्यते एवं तर्हि स्वर्गकामेनैवासौ कृतो भवत्येवं स्वर्गकामपदान्वये प्राक्तन एव मार्गो ऽनुमन्तव्यः। न पुनः स्वर्गादिफलप्रदर्शनपूर्वकं विधेः प्रवर्तकत्वमस्वातन्त्र्यप्रसङ्गात्। न हीदृशं शास्त्रस्य दैन्यं यत्फलं विना पुंसः प्रवर्तयितुं न शक्नोति अन्यथा यावज्जीवं यजेतेत्यादावप्रवर्तकं शास्त्रं स्यात्। किं यावज्जीवमित्यादिचोदनाः फलशून्या एव। ओमित्युच्यते न हि विधिः फलमाकाङ्क्षत्यपि तु नियोज्यं विषयं कस्य नियोगः कुत्र नियोग इति ते एते उभे अपि आकाङ्क्षे परिपूर्णे तत्र जीवतो नियोगो यागे च नियोग इति अतः परं फलकल्पनं पुरुषबुद्धिप्रभवं भवति न शास्त्रीयम्। कामाधिकारे तु नियोज्यतैवान्यथा स्वर्गकामस्य नोपपद्यते इति स्वर्गस्य साध्यत्वमभ्यु- पगतं न पुनर्विधेः फलार्थत्वादत एव न तत्र वैधी प्रवृत्तिर्लिप्सयैव प्रवृत्त- त्वात्। आह च तस्य लिप्सालक्षणेति साध्यसाधनप्रतिपादनपर्यवसितो हि तत्र विधिव्यापारो न प्रयोगपर्यवसित इति। अत एव श्येनादेरधर्मत्वात् तत्र ह्यभिचरन्निति शत्रुं वैदिकेनोपायेन जिघांसुरधिकारी दर्शितः तस्य न तत्र शास्त्रं प्रवर्तकं जानात्येवासौ मयैतत्कर्तव्यमुपायं तु न वेदेत्येव- मुपायमात्रमस्योपदिश्यते श्येनं कुर्वीति न विधिः प्रभवति जिघांसयैव तत्र प्रवृत्तत्वात्। अतः श्येनादेरधर्मत्वात्तद्व्युदासार्थमर्थपदोपादानम्। चोद- नालक्षणो ऽर्थो धर्म इति कामाधिकारेष्वितिकर्तव्यतांशे शास्त्रीया प्रवृत्तिः। यथोक्तं क्रत्वर्थो हि शास्त्रादवगम्यते इति। भावार्थमात्रस्य हि करणत्वम- वगतमितिकर्तव्यतांशस्तु न कारणत्वावगतिवेलायामुपनिपतित इति तत्र लिप्साया अभावाच्छास्त्रमेव प्रवर्तकम्। अत एवाग्नीषोमीयहिंसाया नाधर्म- त्वम्। न हिंस्यात्सर्वभूतानीति निषेधः सामान्यशास्त्रम्। सामान्यशास्त्रं च विशेषशास्त्रक्रोडीकृतविषयपरिहारेण प्रवर्तते इति अग्नीषोमीयहिंसायाः शा- स्त्रीयत्वान्न निषेधविधिरनर्थतां बोधयेदिति। ननु श्येने ऽपि शास्त्रीया प्रवृत्तिः

प्रवर्तकत्वं हि विधेस्स्वरूपं प्रमाणान्तरविलक्षणम् । नान्वयव्यतिरेकवत्साध्य-साधनप्रतीतिमात्रपर्यन्तो हि विधिव्यापारो भवितुमर्हति इति सर्वत्र विधेः प्रयोक्तृत्वानपायाद् एवमेव चेयं प्रवृत्तिः श्येनेन यजेतेति । उच्यते प्रवर्तितो ऽहमिति ज्ञानजननं विधेः प्रेरकत्वं तत्सत्यं सर्वत्र तुल्यं करणं च श्येन इतिकर्तव्यतायामग्नीषोमीये बाह्ये तु प्रवृत्तिलक्षणे भौतिके व्यापारे यत्र लिप्सादि प्रवर्तकान्तरमस्ति तत्र भवन्त्यपि विधेः प्रयोक्तृशक्तिरुदास्ते पशुपु-रोडाशप्रयाजवत् । तत्रोदासीने विधौ निषेधशास्त्रमवतरति न हिंस्यादिति । यदि तु सर्वत्र प्रयोक्तृशक्तिरनुदासीना भवेत्तदा ज्योतिष्टोमान्न विशिष्यते श्येनं शास्त्रीयायां प्रवृत्तावग्नीषोमीयमिव निषेधशास्त्रस्यानवकाशात् । ज्योति-ष्टोमे ऽनुल्लङ्घितनिषेधो ऽधिकारी स्वर्गस्यानिषिद्धत्वात् श्येने तु हिंसायाः प्रतिषिद्धत्वादुत्क्रान्तनिषेधो ऽधिकारीति चेत् । मैवम् अधिकारिदशायामपि भवन्मते विधेः प्रयोक्तृत्वानपायात् । न निषेधशास्त्रमवकाशं लभते इति श्येने ऽपि नावधीरितनिषेधो ऽधिकारी स्यात् । ननु न विधिः फले प्रयोज्यं प्रेरयति फलं कुर्विति कर्मणि त्वेनं प्रवर्तयति यजस्वेति तेनाधिकारिदशाया-मप्रतिहतो निषेधशास्त्रावकाशः । आयुष्मन्नस्मत्पक्षमास्थितो ऽसि । फले चेन्न प्रवर्तयति विधिः पुरुषं फलार्थित्वादेवैनमुपाये प्रवर्तमानं तत्रापि न प्रेरयेत् । उपायानभिज्ञस्य तूपायमेव दर्शयेत् यावदप्राप्तं हि विधेः विषयः । तदुक्तम् जानात्येवासौ मयैतत्कर्तव्यमुपायं तु न वेदेति । प्रतीतिरपीयमीदृशी अभि-चरन्यजेतेति । यदि त्वशास्त्रीयोपायो न वैरिणं हन्तुमुपायः श्येनेन जहि श्येनस्तवोपाय इत्यर्थः तदलमतिप्रसङ्गेन कामाधिकारेषु तावन्न फलाकाङ्क्षी विधिः फलं त्वधिकारे हेतुरिति स्थितम् ।

प्रतिषेधाधिकारे ऽपि प्रत्यवायो न कल्पते ।
निषेध्यविषयादेव लब्धत्वादधिकारिणः ॥

तत्रासौ कल्प्यमानो ऽपि नरकादिफलोदयः ।
अवैधत्वं प्रपद्येत न ह्याकाङ्क्षेदृशी विधेः ॥

विधेरपेक्षे द्वे एव नियोज्यविषयौ प्रति ।
तत्पूरणेन तृप्तस्तु न वाञ्छति ततो ऽधिकम् ॥

नियोज्यस्तावदेतावान्क्रुद्धो ऽरिहननोद्यतः ।
विषयस्तन्निवृत्तिश्च नियोगो यत्र गम्यते ॥

नन्वेतावन्न विबुध्यामहे निषेधविधेः को विषय इति । भावार्थाः कर्मशब्दा ये तेभ्यः क्रिया प्रतीयते इति स्थिते नञर्थस्तावत्पूर्वापरीभूतत्वाभावान्न विधेर्विषयः । अनन्विताभिधानाच्च न हि नञो ऽनन्तरं लिङ्विभक्तिः श्रूयते ऽपि तु हन्तेः । हननमपि न विधेर्विषयः तस्य धर्मत्वप्रसङ्गात् । न प्रयोगस्य वैयर्थ्यप्रसक्तेर्हनने च पुरुषस्य स्वतः प्रवृत्तेर्नञ्विशिष्टो ऽपि न हन्त्यर्थो ऽस्य विषयः तयोर्विशेषणविशेष्यभावाभावात् ।

युक्तं दध्ना जुहोतीति होमे दध्यनुरक्तता ।
हन्तेस्स्वरूपनाशात्तु न नञर्थानुरक्तता ॥

पुरुषप्रयत्नो ऽपि न केवलो विधेर्विषयः स्वतःसिद्धत्वान्नापि नञर्थानुरक्तो हन्तिवत्तत्रापि नञर्थस्य विशेषणत्वानुपपत्तेः । अथायमब्राह्मणादिन्यायेन हन्तौ पर्युदस्ते भावार्थान्तरे नियोगः कल्प्यते । न हन्यादिति को ऽर्थः अन्यत्किमपि कुर्यादिति तर्हि किं तद्भावान्तरमिति न विचारयितुं शक्यते । यत्किं चिदिति चेन्न तस्य स्वतः सिद्धत्वेन विध्यानर्थक्यात् । अवश्यं जीवन्पुमान्किं चित्करोति पठति गच्छति भुङ्क्ते च । अथ विषयांशं परिहृत्य प्रमाणांशे नञ्निविशते सा हि प्रवर्तमानं पुमांसं रुणद्धि यद्धन्यात्तन्नेति । तदप्यनुपपन्नम् अन्विताभिधानेन विधिविभक्तेर्हन्तिनावरुद्धत्वात् । प्रेरणशक्तिस्वभावो विधिः स्थितः यस्तु निषेधात्मा नञ् पार्श्वे स्थितः तत्र विधिः संक्रामति । संक्रान्तावपि नञश्च विधेश्च संबन्धे सति विधेस्स्वरूपनाशो ऽवगम्यते । स्वभावो ह्येष नञो यदयं येन येन संबध्यते तस्य तस्याभावं बोधयतीति । अतो विधिसंबन्धे नञ इष्यमाणे एतावान्वाक्यार्थो ऽवतिष्ठते हननविधिर्नास्तीति । ततश्च हननस्य विधित्वं च स्यात् । अत्रोच्यते । दध्ना जुहोतीति होमस्य वचनान्तरचोदितत्वाद्विधिशक्तिरुपपदं संक्रामतीति यथावर्णितमेवमिहापि हनने स्वतः प्रवृत्तत्वेन विधिवैफल्यान्नञश्च श्रूयमाणस्यानर्थक्यप्रसङ्गाद् विधायिका शक्तिः नञर्थमेव स्पृशति इति किं नेष्यते । ननूक्तमत्र भावार्थः कर्मशब्द इति तत्र दध्यनुरक्तो होम एव विधीयते इति फलतो विधिविहितं भवति न प्रमाणतः इह

तु नञस्तदुपमर्दस्वभावत्वान्न केन चित्संसर्गो दध्यादेरिव कल्पते । नैवम् निवृत्तिमेव कुर्वन्नञ्विशेषणं विशेषणीभवति सेयं नञुपहिते हन्तौ श्रुते हननिवृत्तिर्गम्यते । यथा सिद्धरूपदध्यनुप्रवेशे ऽपि न होमस्य साध्यमानावस्था निवर्तते तथा नञनुविद्धहन्त्यर्थावगतौ न पूर्वापरीभावबुद्धिर्निवर्तते । न ह्यब्राह्मणवन्न हन्यादिति सिद्धरूपबुद्धिः । सो ऽयं हननिवृत्तिरूपः पूर्वापरीभूतो ऽर्थो विधिविषयो भविष्यति । अथ वा विभक्त्यर्थेन नञ्संपत्स्यति शुद्धस्य लिङादेरर्थः प्रवर्तकः नञुपहितस्य तस्यार्थो निवर्तक इति शब्दशक्तिरेवैषा को ऽत्र पर्यनुयोज्यते इति । यत्तु साक्षान्नञो ऽनन्तरं विधिविभक्तिर्नोत्पद्यते तत्तस्याधातुत्वाद्धातोः परे तिङादयः प्रत्यया भवन्ति नान्यस्मादिति योग्यतया तु नञर्थेन संबन्धः । न च तत्रायमर्थो ऽवतिष्ठते हननविधिर्नास्तीति किं तु नञुपहितो विधिरौदास्ये पुरुषं नियुङ्क्ते तदवच्छेदकश्च हन्तिरन्यथा सर्वक्रियौदासीन्यं प्रतीयेतेत्यलमतिविमर्देन । निषेधविधेरपि सिद्धो ऽनुबन्धद्वययोगः ।

एवं नियोगव्यापारे समाप्ते फलकल्पना ।
नृबुद्धिप्रभवैव स्यादतः सापेक्षता भवेत् ॥
कथं नरो निवर्तेत प्रत्यवाय भयाद्विना ।
मा निवर्तिष्ट विधिना तावदुक्तं निवर्तनम् ॥
प्रवृद्धतररागान्धः प्रत्यवाये ऽपि कल्पिते ।
न निवर्तत इत्येवं किं विधेरप्रमाणता ॥
फलं भवतु मा वा भूत्पुरुषो ऽपि प्रवर्तताम् ।
मा प्रवर्तिष्ट वा स्वे तु नास्त्यर्थे खण्डना विधेः ॥

प्रवर्तनावगमजनने हि विधिव्यापार इति असकृदुक्तम् । तत्र तस्य न किं चिद्वैकल्यम् । ननु विधेः फलापेक्षता नास्ति चेत्किं तर्हि अश्रूयमाणफलेषु विश्वजिदादिषु स्वर्गादिफलं कल्प्यते । किं च अश्रूयमाणत्वादधिकारानुबन्धस्य निरधिकारस्य च विधेर्विधित्वानिर्वाहादधिकारानुबन्धः कल्प्यते तत्र सर्वान्प्रति अविशिष्टत्वात्स्वर्गकामः चोदनाशेषभावेन नियोज्यः कल्प्यते । न चेयं पौरुषी कल्पना श्रुत्येकदेशः स इति हि तद्विदः । तदियमधिकारानुबन्धकल्पना न फलकल्पना इति सो ऽयमनु-

बन्धद्वयावच्छिन्नो नियोगो वाक्यार्थः । वाक्यार्थत्वं चास्य प्रधानत्वाद् अन्यो हि यज्यादिरर्थो ऽवगम्यमानस्तदनुप्रवेशेन प्रतीयते गुणो भवति । नियोगस्तु स्वमहिमाक्षिप्तदृष्टोपकारानेकक्रियाकारककलापोपबृंहितस्वरूपः प्रतीयते इति प्राधान्यमवलम्बते । कार्यं चेत्प्रधानमुच्यते नियोग एव कार्यम् । फलं चेत्प्रधानमुच्यते तदपि नासिद्धम् । अपि तु साध्यं साध्यत्वं चास्य नियोगाधीनमिति नियोग एव प्रधानम् । पुरुषस्तु नियोज्यमानत्वादप्रधानमिति । एवं नियोग एव प्रधानत्वाद्वाक्यार्थः स च प्रतीतिभेदपर्यालोचनया चतुरवस्थ उच्यते उत्पत्तिविधिरग्निहोत्रं जुहोतीति अग्निहोत्राख्यकर्मस्वरूपोत्पादव्यतिरेकेणार्थान्तरानवगमात् । विनियोगविधिः दध्ना जुहोतीति पयसा जुहोतीति उत्पत्तिविधितः प्रतिपन्ने भावे ऽर्थे तत्र दध्यादिगुणविनियोगाऽवगमात् । अधिकारविधिः अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इति निर्ज्ञाते कर्मणि तत्राधिकृतस्य पुंसस्ततो ऽवगमात् । प्रयोगविधिस्तु क्रमपर्यन्तं प्रयोगे पदार्थानामवगम इति अयं चाधिकारविधेरेव व्यापारविशेष इति तदेवास्योदाहरणम् अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति । क्वचिदेकस्मिन्नेव वाक्ये रूपचतुष्टयं विधेरवगम्यते न तत्र पृथगुदाहरणमपेक्ष्यते यथा एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेतेति । अन्यान्यपि नियोगस्य रूपाणि व्यापारभेदादवगम्यन्ते । स हि भावार्थसिद्ध्यर्थं तत्समर्थमर्थमाक्षिपतीति तत्प्रयोजक उच्यते । यथा माणवकस्योपनयनस्याचार्यकरणविधिः । क्वचिदन्याक्षिप्ते वस्तुनि लब्धे सति तत्राप्रयोजको विधिर्भवति यथा क्रयनियुक्तयैकहायन्या लाभे सति न पादपांसुग्रहणार्थमन्यामेकहायनीमाक्षिपति विधिरिति । प्रकरणपरिपठितपदार्थपटलपरिग्रहश्च ग्राहक इति विधिरुच्यते । क्वचित्प्रकरणपरिपठितस्यापि तेनागृहीतस्य द्वादशोपसदादेः प्रकरणादुत्कर्षदर्शनादत एव नियोगगर्भो विनियोग इत्याचक्षते । क्वचिद्विनियोजकश्रुत्यादिप्रमाणविरहे ऽपि पश्वेकत्वाद्युपादानं शेषीकुर्वन्नुपादायक इत्युच्यते पशुना यजेतेति विभक्त्या प्रातिपदिकार्थो विनियुक्तः तत्स्थमेकत्वम् उक्तमेव न विनियुक्तमेकेनेत्यश्रवणात् पशुरुपादीयमानो न सङ्ख्यारहित उपादातुं शक्यते श्रुतसङ्ख्यापरित्यागकारणाभावाच्चैकत्वविशिष्टः पशुरुपादीयते इत्युपादानशेषीकृतमेकत्वम् । वैकृतस्तु सौर्यादिविधिः प्राकृ-

त्तमितिकर्तव्यताजातमाकर्षंश्चोदक इत्युच्यते तदिदमेकस्यैव भगवतो लिङर्थस्य प्रयोक्तृशक्तिखचितात्मनः प्रचुरव्यापारवैचित्र्यमुपदर्शितमित्यलमनया महामतिमानसविलासवत्या मीमांसार्थकथया सो ऽयमीदृशो नियोगो वाक्यार्थः।

तस्य द्वादशलक्षण्यां तत्तद्रूपं प्रकाशितम्।
तन्नेह लिख्यते ऽस्माभिर्ग्रन्थगौरवभीरुभिः॥
दिङ्मात्रं त्वेतदाख्यायि नियोगस्य यथागमम्।
अमुष्मिन्नपि वाक्यार्थे विवदन्ते मनीषिणः॥

लिङादेरवगम्यमानः कार्यरूपः प्रेरणात्मा च वाक्यार्थो नियोग इत्युक्तम्। न चासावेवंरूपो ऽपि परिदृश्यमानभावनादिव्यतिरिक्तो ऽवगम्यते।

क्रियैव तावत्कार्यात्मा प्रेरणात्मा फलार्थिता।
प्रतीयते ततो ऽन्यस्तु नियोगो नोभयात्मकः॥

नन्वन्य एव क्रियाकर्तृसंबन्धात्प्रैषप्रैष्यसंबन्धो दर्शितः। अयुक्तो ऽसौ।

कुर्यादित्यादिशब्देभ्यः क्रियादिव्यतिरेकिणः।
नार्थान्तरस्य संवित्तिः कस्य चित्प्रेरणात्मनः॥

किमिदानीं करोतीति कुर्यादित्यादि च तुल्ये एते प्रतिपत्ती। अभिनवमिदं शब्दव्युत्पत्तिमत्त्वमायुष्मतः न ब्रूमो न भिन्ने एते प्रतिपत्ती इति करोतीति प्रवृत्तक्रिया उच्यते वर्तमानकालावच्छिन्नश्च किं त्वसौ प्रैषस्ततो ऽवगम्यमानो ऽपि प्रेरको न भवति न च कार्य इति ब्रूमः। ननु प्रेरकत्वेनैवावगम्यमानः कथं प्रेरको न भवेद् एतदेवास्य प्रैषत्वं यत्प्रेरकत्वम्। सत्यम् प्रेरकत्वेनैवासौ गम्यते न त्वसौ तथा भवति व्यवहारमात्रमेतद् राजाज्ञां करोमीति कार्यत्वमस्य क्रियामात्रं राजाज्ञां करोमीति।

आज्ञा हि नाम नैवान्यसम्पाद्यत्वेन गम्यते।
नानुष्ठातुरियं बुद्धिराज्ञा सम्पाद्यतामिति॥
एवं हि यस्य कस्यापि प्रवर्तेत स आज्ञया।
न चेह बालोन्मत्तादिवचनाद्यत्नवर्जितात्॥
सत्यपि प्रेरणाज्ञाने प्रवर्तन्ते सचेतसः।
भयं नाशङ्कते यस्मात्फलं वा ऽपि समीहितम्॥

तथाविधस्य राज्ञो ऽपि नाम्ना ऽनुष्ठीयते जनैः ।
वर्तमानापदेशे ऽपि फलं यत्रावगम्यते ॥
तत्र प्रवर्तते लोको लिङादिष्वश्रुतेष्वपि ।
भवत्यारोग्यसम्पत्तिर्भुञ्जानस्य हरीतकीम् ॥
तत्कामो भक्षयेच्चेति को विशेषः प्रवर्तने ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तदेवमनुमन्यते ॥
प्रेरकत्वं फलस्यैव न नियोगात्मनः पुनः ।

तत्रैतत्स्यात् । लोके भवतु फलार्थित्वात्प्रवर्तनमाराधयिष्यते प्रेरकाशयानुवर्तने वा तस्य पारम्पर्येण फलहेतुत्वात् । वेदे तु वक्तुरभावात्प्रेरणावगमादेव प्रवृत्तिरुन्मत्तवाक्यादपि लिङादियुक्तान्न प्रेरणावगमो नास्ति भवन्नपि फलादर्शनादुपेक्ष्यते उन्मत्त एवं प्रलपतीति । वेदे पुनर्यजेतेत्यत्र प्रेरणाऽवगमात्परित्यागकारणाभावात्तत एव प्रवर्तनम् । प्रवर्तनाऽभावे ऽपि न वेदस्याप्रामाण्यम् । प्रमाणव्यापारस्य तेन निर्वर्तितत्वादित्युक्तम् । उच्यते वेदे ऽपि वक्ता ऽस्ति तदाशयवशेन तत्रापि फलार्थिनां प्रवर्तनमिति सम्भवदपीदमुत्तरं नाचक्ष्महे कथान्तरप्रसङ्गात् किं त्विदं ब्रूमः । प्रेषणावगमादेव प्रवृत्तिसिद्धौ स्वर्गकामपदं बादरिवदन्यथा व्याख्यायताम् । अधिकारानुबन्धाभिधाने पुरुषविशेषणमात्रमेतद्भवतु किं स्वर्गसाध्यत्वकल्पनया । विशेषणत्वमेवान्यथा न निर्वहतीति चेद् आयातं तर्हि फलस्य साध्यत्वं तच्चेत्साध्यत्वेनावगम्यते तस्यैव सामर्थ्यसिद्धं लोकानुगुणमव्यभिचारि च प्रवर्तकत्वमुत्सृज्य न प्रेरणावगमस्य तद्वक्तुमर्हसीति ।

नियोगादथ निष्पत्तिः फलस्येत्यभिधीयते ।
फलं प्रत्यङ्गभूतत्वादवाक्यार्थत्वमापतेत् ॥

ननु विध्यर्थो न भावार्थवत्फले करणं येनास्य तदङ्गत्वं स्यात् । आक्षेपकत्वात्तु तस्य फलार्थत्वमुच्यते प्रयोक्तृत्वं हि तस्य निजं रूपं यद्येवं भावार्थ एव साध्यो भवतु विध्यर्थस्य तु किमनुष्ठेयत्वमुच्यते । सो ऽपि भावार्थसिद्ध्या सम्पद्यते कृतो मया स्वामिनियोग इति व्यवहारादिति चेत् ।

भावार्थात् तर्हि निष्पत्तिर्नियोगस्य फलस्य च ।
इत्येकत्र पदग्रामे वाक्यार्थद्वयमापतेत् ॥

किं चान्विताभिधानेन विषयत्वावधारणात्।
नियोगस्यैव भावार्थनिष्पाद्यत्वं प्रतीयते॥
स तु भावार्थतः सिद्धो फलाय यदि कल्प्यते।
परार्थत्वादवाक्यार्थो भवेदित्युपवर्णितम्॥
भावार्थस्तु द्वयं कुर्याद्युगपद्वा क्रमेण वा।
युगपन्नास्य सामर्थ्यं समत्वं च द्वयोर्भवेत्॥

नियोगश्च शब्दैकगोचरत्वान्मा दर्शि फलं तु स्वर्गपश्वादि तेन सह निष्पद्यमानं किमिति न गृह्यते। क्रमपक्षे पूर्वं वा नियोगः पश्चात्फलं पूर्वं वा फलं पश्चाद्वा नियोगः सिद्ध्येदिति। यदि पूर्वं नियोगः तदा नियोगस्यासिद्धेर्निर्विषयाया अनुपपत्तेः करणांशेऽपि धीप्रवृत्तिस्स्यात्।

यथा नियोगनिष्पत्तिः प्रयाजादिकृतेन तु।
तत्र प्रवृत्तिः शास्त्रीया भावार्थेऽपि तथा भवेत्॥

इष्यते इति चेत्।

नन्वेवं तस्य लिप्सार्थलक्षणेत्यभ्यधायि यत्।
श्येनादीनामधर्मत्वं वर्णितं तद्विरुध्यते॥

अथ पूर्वं फलसिद्धिः ततो नियोगसिद्धिः तर्हि फलस्य तदानीं दर्शनं भवेत्सिद्धत्वात्।

न च भावार्थवेलायां पुत्रपश्वादि दृश्यते।
अदृश्यमानमप्येतत्सिद्धमित्यतिविस्मयः॥

अतश्च यत्कैश्चिदुच्यते स्वर्गसिद्धिमवान्तरव्यापारीकृत्य नियोगमनेन भावार्थः सम्पादयतीति तदप्यपास्तम्। अवान्तरस्य व्यापारस्य ज्वलनादेरिव प्रधानव्यापारात्पूर्वं दर्शनप्रसङ्गादिति। अथोच्यते स्वर्गकामस्य स्वर्गं साधयितुमुद्यच्छतो यागेन योगः सम्पाद्यः श्रूयते स चेत्संपन्नः शब्दकृतेन फलमपि सम्पन्नमेव। आनुभाविकी तु स्वर्गसिद्धिः कालान्तरे भविष्यतीति। एतदयुक्तम्। सिद्धिद्वयानुपलम्भान्न ह्येका शाब्दी सिद्धिरन्या चानुभाविकी नामेति कालान्तरे चानुभाविकी सिद्धिः कुतस्त्येति चिन्त्यम्।

कालान्तरे च भावार्थः क्षणिकत्वान्न विद्यते।
शक्त्यादिरूपं चापूर्वं न भवद्भिरुपेयते॥

भवन्तो ह्यपूर्वशब्देन धर्मशब्देन च नियोगमेवापचरन्ति न च नियोगः शक्तिवदात्मसंस्कारवद्वा कालान्तरस्थायी भवति स हि प्रेरणात्मकः कार्यरूपो वा नोभयथा ऽपि स्थैर्यमवलम्बते । तच्चैतत्स्याद् नियोगसिद्धिराक्षिप्तफलसिद्धिर्भवति विषयाद्यनुबन्धावच्छिन्नो ह्यसावेवानुष्ठेयः तच्च यथा तेन तेन कारकचक्रेण क्रियाकलापेन विना सम्पत्तिमलभमानः तत्तदाक्षिपति तथा ऽधिकारानुबन्धवन्ध्यो ऽपि नासौ सम्पत्तिमधिगच्छतीति तमप्याक्षिपति । यश्चायमधिकारानुबन्धः स एवायं फलाक्षेपो न तु विधेः फलापेक्षितेत्युक्तम् । एतदयुक्तम् ।

> यो हि येन विना कामं न सिद्ध्येत्स तमाक्षिपेत् ।
> नियोज्यमात्राक्षेपे तु नियोगो न फलात्मकः ॥

नियोज्यश्चण्डालस्पर्शेनेव स्वर्गकामनोत्पादमात्रेण नियोज्यतां प्रतिपन्न इति कथं नियोज्याक्षेप एव फलाक्षेपः ।

> ननु च स्वर्गकामो ऽत्र नियोज्यो नान्यथा भवेत् ।
> यदि स्वर्गस्य सम्पत्तिं नाधिगच्छेत्स्वकर्मणः ॥ नैतदेवम्
> नरेच्छामात्रमेवेदं न शब्दस्त्वियति क्षमः ।
> नियोज्यः स्वर्गकामो हि भवेज्जीवनवानिव ॥

ननु लोके काम्यमानस्य साध्यत्वं दृष्टं हरीतकीं भक्षयेदारोग्यकामस्तेन वेदे ऽपि यजेत स्वर्गकाम इति स्वर्गस्य साध्यत्वमवभोत्स्यामहे । साधो लोके ऽपि कथमेतदवगतं नियोज्यसमर्पकपदवाच्यपर्यालोचनेन विधिवृत्तपरीक्षया वा ।

> पदार्थस्तावदेतावानेवङ्कामो ह्यसाविति ।
> इदं तु सिद्ध्यते तस्मादिति तस्य न गोचरः ॥
> विधेरेष स्वभावश्चेदायुष्मन् साधु बुध्यसे ।
> भाट्टैः किमपराद्धं ते नित्ये ऽपि फलवादिभिः ॥
> अधिकार्यनुपादेयविशेषणविशेषितः ।
> जीवन्वा स्वर्गकामो वा समानः काम्यनित्ययोः ॥
> विधिवीर्यस्वभावस्तु कृमेरपि तथाविधः ।
> सप्रत्ययप्रेरकतां विधिर्नैपेति निष्फलः ॥

ननु कामाधिकारे स्वर्गः श्रूयते नित्याधिकारे तु असौ न श्रूयते अश्रूयमाणः कस्यानुरोधेन कल्प्यते । विधेरेवेति ब्रूमः । स्वर्गेण श्रुतेनापि किं करिष्यति यद्यसौ विधिना नापेक्ष्यते घृतकुल्या अस्य भवन्तीत्यादिवदश्रुतोऽपि चासौ विधिनाकृष्यते एव । तस्माद्विधिरेव प्रमाणं न श्रवणाश्रवणे इति काम्यवन्नित्ये ऽपि फलमभ्युपगन्तव्यं न वा क्व चिदपीति ।

प्रतिषेधाधिकारे ऽपि विधिवृत्तपरीक्षया ।
एवं नरकपातादिफलयोगो न दुर्भणः ॥

येन हि दुर्विषहक्लेशद्वेषकलुषितमनसा ब्राह्मणहननं सुखसाधनमिति कर्तव्यमिति गृहीतं निरर्गलरागरसिकेन सुरापानं सुखसाधनमिति गृहीतं स ततो विधिना वार्यते यदि तदसुखसाधनमिति ज्ञाप्यते । तस्मान्नित्येषु प्रत्यवायपरिहार इव उपात्तदुरितक्षय एव वा प्रतिषिध्यमानेषु कर्मसु नरकपातः फलमित्यभ्युपगमनीयम् । इतरथा ह्यर्थानर्थविवेको न सिद्ध्यति ॥

एवं च ब्रह्महत्यादेरपि नैवास्त्यधर्मता ।
किं पुनः श्येनवज्रादेरित्यर्थग्रहणं वृथा ॥
करणांशे ऽपि लिप्सातः प्रवृत्तिर्यद्युपेयते ।
इतिकर्तव्यतांशे तु शास्त्राद्यदि तदप्यसत् ॥
न हि तत्करणं शुद्धं स्वफलायोपकल्पते ।
सेतिकर्तव्यताकं हि करणं करणं विदुः ॥

अवान्तरविभाग एवैष करणेतिकर्तव्यतालक्षणः सकलाङ्गोपबृंहितस्वरूपस्तु भावार्थः काम्यमानोपायतां प्रतिपद्यते नैकेनाप्यंशेन न्यूनः । अत एव काम्यानां कर्मणां सर्वाङ्गोपसंहारेण प्रयोगमिच्छन्ति । तस्मात्करणवदितिकर्तव्यतायामपि लिप्सात एव प्रवृत्तिः स्यात् ॥

उभयत्रापि लिप्सातः सति चैवं प्रवर्तने ।
अग्नीषोमीयहिंसादेः श्येनादिवदधर्मता ॥

यदप्युक्तं कामाधिकारेषु काम्यमानभावार्थयोरुपायोपेयभावमात्रप्रतिपादनपर्यवसितो विधिव्यापार इति तदपि न सम्यक् । विधिपुरुषयोर्हि प्रेर्यप्रेरकलक्षणः सम्बन्धः तत्र यागादयो विषयत्वेन प्रतीयन्ते नेष्यमाणोपा-

यत्वेन साध्यसाधनमात्रप्रतिपादनपर्यवसितव्यापारस्तु विधिर्विनियोगपर एव स्यात् । ततश्चाप्रवृत्तप्रवर्तकं नाम निजं रूपं जह्यात् ॥

विधेश्चतुरवस्थत्वं फलतः किल कथ्यते ।
प्रेरकत्वं च तद्रूपं सर्वावस्थानुगामि यत् ॥
कार्यात्मता ऽपि विध्यर्थे प्रेरणाज्ञप्तिपूर्विका ।
प्रेर्यैणैव सता पुंसा तत्कार्यमवधार्यते ॥
लिङादिश्रुतितश्चादौ प्रेरणैव प्रतीयते ।
साध्यसाधनसम्बन्धबुद्धिस्तद्बुद्धिपूर्विका ॥

नन्वेवं काम्येषु कर्मसु विधितः प्रवृत्ताविष्यमाणायामप्रवर्तमानः प्रत्यवेयाद्विध्यतिक्रमात् । नैवम् । स्वर्गं संसिषाधयिषोस्तत्राधिकारादन्यस्त्वनधिकृत एव क्षत्रियादिरिव वैश्यस्तोमे नासावकुर्वन् प्रत्यवायमर्हति । स्वर्गार्थी तु विधितः प्रवर्तते एव लिप्सया तु करणांशे प्रवृत्तिरिष्यमाणा क्रत्वर्थमितिकर्तव्यतांशमपि सैव स्पृशेत् क्रतूपकारकामो हि तत्र प्रवर्तते इत्येवं सर्वत्र विधिरुत्सीदेदेवेत्यलं प्रसङ्गेन । अपि च ।

प्रमाणान्तरसंपर्कविकले भवतः कथम् ।
नियोगात्मनि वाक्यार्थे व्युत्पत्तिर्व्यवहारतः ॥

ननूक्तमाकूतविशेषपूर्विकां चेष्टामात्मनिष्ठां दृष्ट्वा परत्रापि तथा ऽनुमानमित्ययुक्तमिदम् । स्वात्मन्यपि प्रेरणावगमनिमित्ताभावान्न ह्यात्मसंविदिव स्वप्रकाशा प्रेरणा । संवित्स्वप्रकाशेति चेत् तदुत्पादे तर्हि निमित्तं मृग्यम् । न तावच्छब्दस्तदानीं व्युत्पत्त्यभावात् स्वात्मनि प्रेरणावगमपूर्विकां हि चेष्टामुपलब्धवतः ते परत्र चेष्टादर्शनात्तदनुमानं सेत्स्यति तन्निमित्तं लिङादिशब्द इति भोत्स्यते स पुनर्व्युत्पत्तिकाले स्वात्मन्येव प्रेरणावगमः चिन्त्यो वर्तते । प्रमाणान्तरात्तु तदवगम इति चेद् उत्तिष्ठासिद्धं शब्दैकगोचरत्वम् । या चेयं पूर्वावधारितसुखसाधनभावे कपित्थादौ स्वात्मनि प्रवृत्तिरुपलब्धा तत्र प्रेरकत्वेन फलार्थिता निर्ज्ञाता नान्या का चित्प्रेरणा । तदुक्तं स्मरणाद्भिलाषेण व्यवहारः प्रवर्तते इति । फलविषया हीच्छा तत्र स्वसंवेद्या ॥

अतश्च प्रेरकज्ञानं शब्दादपि परस्य यत् ।
कल्प्यते कल्प्यतां तत्र प्रेरिका सैव सुन्दरी ॥

चपेटापरिहाराय मोदकप्राप्तये ऽपि वा ।
प्रवर्तते वटुर्नासौ जुहुधीति नियोगतः ॥

कथं तर्ह्येवमाचष्टे आचार्यचोदितो ऽहं जुहोमीति । अस्त्वयं व्यपदेशः आचार्यचोदना तु न तत्र कारणम् अपि तु हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थित्वमेवेत्यतः फलं प्रवर्तकं युक्तम् अनुभवसाक्षिकत्वात् । ये ऽप्याहुः प्रयोक्त्राशयस्य प्रवर्तकत्वं यतो ऽननुविधेयस्य वचनान्न प्रवर्तमानः कश्चिद् दृश्यते अनुविधेयस्य पुंसः किं चिदब्रुवतो ऽपि भ्रूभङ्गादिना ऽऽशयमवगम्य प्रवर्तते इति । एतदप्ययुक्तम् । यतः प्रयोक्त्राशयानुमानेन स्वार्थसम्भावनया लोकः प्रवर्तते न पुनः प्रयोक्तेव प्रीयतामिति तत्प्रीतिरपि स्वप्रीतिहेतुत्वेनार्थ्यते न तत्प्रीतित्वेन । बुद्धो ऽपि हि नाम सकलसत्त्वहितप्रतिपन्नः परार्थं स्वप्रयोजनायैव सम्पादयति परार्थसम्पादनद्वारकं तु तत् । तस्मात्स्वप्रीतिरेव प्रवर्तिका प्रयोक्त्राशयस्य च प्रवर्तकत्वे वेदार्थप्रयोक्त्राशयानवधारणादप्रवृत्तिरेव प्राप्नोति तस्मात्फलमेव प्रवर्तकम् । यत्पुनः फलस्य प्रेरकत्वे दूषणमभ्यधायि सिद्धासिद्धविकल्पानुपपत्तेरिति तदप्ययुक्तम् । इच्छाविषयीकृतस्य प्रवर्तकत्वाभ्युपगमात् । असिद्धं कथं नेति चेद् असिद्धत्वादेव । इदानीं च तदसिद्धं नैकान्तासिद्धस्वरूपमेव खपुष्पवत् ॥

सुखे दुःखनिवृत्तौ वा पुंसां भवति कामना ।
न पुनर्व्योमपुष्पादि कश्चित्कामयते नरः ॥

ये ऽपि रागादेः प्रवर्तकत्वमभ्युपगतवन्तः तैरपि कामनाविषयीकृतं फलमेव प्रवर्तकमभ्युपगतम् । इच्छाविशेषा एव हि रागादयः । यदपि श्रेयस्साधकं प्रवर्तकमुच्यते तदपि न चारु । सत्यामपि श्रेयःसाधनतायामनर्थित्वेन प्रवृत्त्यभावात् । नन्वर्थिनो ऽपि नानियतविषया प्रवृत्तिः अपि तु निर्ज्ञातश्रेयःसाधनभावे ऽर्थे तस्मात्तत्साधनावगमः प्रवर्तकः । सत्यम् । द्वये सत्यपीच्छैव प्रवर्तिका वक्तुं युक्ता तस्यां प्रवृत्तिदर्शनात् । प्रवृत्तिर्हि नाम प्रयत्नः प्रयत्नश्चेच्छाकार्य इति काणादाः । विषयनियमे तु श्रेयस्साधनत्वं कारणं न प्रवृत्त्युत्पादे । किं च भावनावगतं श्रेयस्साधनत्वं प्रवर्तकमिष्यते तैस्तच्च न पृथगभिधातुं युक्तम् । भावनायाः च्यंशत्वेन तत्स्वरूपावगमसमये एतदंशयोः स्व᳚यागयोः साध्यसाधनभावावगतिसिद्धेः । न चांशद्वयावच्छिन्नस्य व्यापारस्य

श्रेयस्साधनत्वं रूपं वक्तुमुचितम् अनिष्पन्नस्य तस्य ताद्रूप्याभावान्न ह्यनिष्पन्ने गवि तदेकदेशे सास्नादौ गोत्वरूपं सामान्यं निविशते नचांशत्रयपूरणमन्तरेण भावनाख्यव्यापारनिष्पत्तिरिति। यत्तु लिङादेः शब्दस्य तद्व्यापारस्य वा प्रेरकत्वमुच्यते तत्प्रागेव प्रतिक्षिप्तम्। विधिरपि स्वमहिम्ना न प्रेरकस्साध्यसाधनसम्बन्धावबोधपुरस्सरे तु तस्य प्रवर्तकत्वे फलस्यैव प्रवर्तकत्वमिदमनक्षरमभिहितं भवति॥

यस्त्वाह प्रेरकत्वं चेत्फलं दर्शयतो विधेः।
प्रत्यक्षादिसमानत्वात्स्वातन्त्र्यं तस्य हीयते॥
स वाच्यः फलशून्यत्वे सुतरामस्वतन्त्रता।
यद्रिक्तमर्थं मूढो ऽपि न कश्चिदनुतिष्ठति॥

को हि नाम निष्फलमर्थं प्रेक्षावाननुतिष्ठेत्। ननु फले ऽपि दर्शिते केचित्त न प्रवर्तन्ते एव। किं चातः कामं मा प्रवर्तिषत न हि कारको विधिरपि तु ज्ञापक इत्युक्तम्। ननु फलमप्रदर्शयन्नपि ज्ञापयेत् न ज्ञापयितुमुत्सहते प्रेक्षावान् हि ज्ञाप्यते न च फलं विना ऽसौ तथा ज्ञापितो भवति इत्यलं बहुभाषितया॥

फलस्यैवेष्यमाणस्य पश्यन्प्रेरकतामतः।
यमर्थमधिकृत्येति सूत्रं व्यधित सूत्रकृत्॥

तस्मात्पुंसः प्रवृत्तौ प्रभवति न विधिर्नापि शब्दो लिङादि-
व्यापारो ऽप्येतदीयो न हि पटुरभिधाभावनानामधेया।
न श्रेयस्साधनत्वं विधिविषयगतं नापि रागादिरेवं
तेनाख्यत्काम्यमानं फलममलमतिः प्रेरकं सूत्रकारः॥

आह।

परपक्षं प्रतिक्षिप्य प्रेरकं कथितं फलम्।
एवं परमतद्विष्टैर्वाक्यार्थस्स्वयमुच्यताम्॥

उच्यते। यमर्थमधिकृत्य पुरुषः प्रवर्तते तत्प्रयोजन*मिति वदता सूत्रकृता फलं प्रवर्तकमिति प्रदर्शितम्। प्रमाणेनायं खलु ज्ञाता ऽर्थमुपलभ्य

* न्यायसूत्रम्। अ॰ १ आ॰ १ सू॰ २४।

तमीप्सति जिहासति वा तस्येप्साजिहासायुक्तस्य समीहा प्रवृत्तिरुच्यते सामर्थ्यं पुनरस्याः फलेनाभिसंबन्ध* इति च ब्रुवाणो भाष्यकारो ऽपि फलेप्सां प्रवर्तिकां प्रादीदृशदिति तदीयां सरणिमनुसरद्भिरस्माभिरपि तथैव तत्कथितम् । वाक्यार्थस्तु न क्व चिदपि सूत्रकारभाष्यकाराभ्यां सूचित इति चेत् पृथक्प्रस्थाना इमा विद्याः । प्रमाणविद्या चेयमान्वीक्षिकी न वाक्यार्थविद्येति । यद्येवं पदार्थो ऽपि कस्मादिह दर्शितः व्यक्त्याकृतिजातयः पदार्थ इति । स्थाने प्रश्नः स तु शब्दानामर्थस्पर्शितां वदन्तं रुदन्तं च शमयितुं शब्दप्रामाण्यसिद्धये सूत्रकृता यत्नः कृतः । यद्येवं वाक्यार्थमपि बाह्यं वास्तवमन्तरेण शब्दप्रमाणता न प्रतिष्ठां लभते इति तत्रापि प्रयत्नः कर्तव्य एव । सत्यम् । पदार्थप्रतिपादनयत्नेनैव तु कृतेन तत्र यत्नं कृतं मन्यते सूत्रकारः । यदयं पृथक्पदार्थेभ्यो न वाक्यार्थमुपदिशति स्म । तस्मादयमस्याशयः । पदार्थ एव वाक्यार्थ इति । तत्किममुमेव पक्षमनुमोदामहे पदार्थ एव वाक्यार्थ इति । बाढं ब्रूमः । किं च नैकपदार्थो वाक्यार्थः अनेकस्तु पदार्थो वाक्यार्थः । नन्वनेको ऽपि भवन्पदार्थ एवासौ न च पदार्थो वाक्यार्थो भवितुमर्हति सामान्ये हि पदं वर्तते विशेषे वाक्यम् अन्यच्च सामान्यम् अन्यो विशेषः अन्यच्चाप्युक्तम् यत्राधिक्यं स वाक्यार्थ इति तस्मादन्यः पदार्थः अन्यश्च वाक्यार्थः । उच्यते । यदेतदुक्तमस्माभिरनेकः पदार्थो वाक्यार्थो न पुनरेक इति तन्न गृहीतमायुष्मता । एतदुक्तं भवति परस्परं संसृष्टपदार्थसमुदायो वाक्यार्थ इति । संसर्ग एवाधिक इति यत्राधिक्यमित्युच्यते । न चानाक्षिप्तविशेषत्वेन संसर्ग उपपद्यते इति विशेषो वाक्यार्थ इत्युच्यते संसर्गस्तु स्वरूपतो न वाक्यार्थो ऽपदार्थत्वात् । गौः शुक्ल आनीयतामिति पदार्थग्रामे संसर्गवाचिनः पदस्याश्रवणात् । श्रवणे ऽपि सुतरामनन्वयात् गौः शुक्ल आनीयतां संसर्ग इति को ऽस्यार्थः । तस्मात्संसृष्टो वाक्यार्थो न संसर्गः । तदुक्तम् व्यतिषक्ततो ऽवगतेर्व्यतिषङ्गस्येति । न च तन्तुभिरिव पटो वीरणैरिव कटः तदतिरिक्तो ऽवयविस्थानीयः पदार्थैर्निर्वर्त्यमानो वाक्यार्थ उपलभ्यते । जातिगुणक्रियावगमे ऽपि अवयविबुद्धेरभावात् । न च पदार्थावयवी वाक्यार्थः । तेन पृथग् वाक्यार्थं नोपदिष्टवानाचार्यः । ननु गुणप्रधान-

* न्यायभाष्ये चतुर्थं वाक्यम् ।

भावमन्तरेण न संसर्गो ऽवकल्पते न चैकस्मिन्वाक्ये बहूनि प्रधानानि भवन्ति प्राधान्यमेव हि तथा सति न स्यात् । गुणास्तु बहवो भवन्ति तदिदमनेकगुणोपरक्तमेकं किं चित्प्रधानं स वाक्यार्थ इति तद्विषयेयमेक-स्वभावा बुद्धिः । सत्यम् । तथा ऽपि ते एव संसृष्टाः पदार्था अवभासन्ते न तदारब्धः कश्चिदेकः संसर्गसिद्धिकृतस्तु गुणप्रधानभावो ऽभ्युपेयते । स च गुणप्रधानभावो न नियतो येनैकमेवेदं प्रधानमिति व्यवस्थाप्येत । क्व चित्क्रिया प्रधानं कारकं गुणः व्रीहिभिर्यजेतेति । क्व चित्कारकं प्रधानं क्रिया गुणः द्रव्यस्य चिकीर्षितत्वेनावगमाद् व्रीहीन् प्रोक्षतीति ।

सिद्धतन्त्रं क्व चित्साध्यं तत्तन्त्रमितरत्क्व चित् ।
शब्दप्रयोगतात्पर्यपर्यालोचनया भवेत् ॥

तस्माद्गुणप्रधानभावानियमादन्योन्यसंसृष्टः पदार्थसमुदायो वाक्यार्थ इति एतावदेव श्रेयः । संसर्गावगमे च सर्ववादिनामविवादः ।

वाक्यार्थं मन्वते ये ऽपि नियोगं भावनां क्रियाम् ।
तैरप्यन्योन्यसंसृष्टः पदार्थग्राम इष्यते ॥

ननु संसर्गवदन्यव्यवच्छेदो ऽपि गम्यते गौः शुक्ल आनीयतामिति श्रुते कृष्णादिभ्यो व्यवच्छिद्यते । अन्यापोहस्तु न पदार्थ इत्युक्तम् । तस्मान्न भेदो वाक्यार्थः । ननु संसर्गो ऽपि न शब्दार्थः । सत्यम् । स हि शब्दस्याभिधेयो न भवति न तु ततो न प्रतीयते । अनभिधेयः कथं प्रतीयते इति चेद् एतदग्रे निर्णेष्यते । व्यवच्छेदे तु न सा गतिस्तस्मात्संसृष्टाः पदार्था वाक्यार्थ इति स्थितम् । अथ वा गुणीभूतेतरपदार्थानुगृहीत एक एव प्रधानभूतः पदार्थो वाक्यार्थ इत्येकाकारप्रतीतिबलादुपेयताम् । एकस्त्वयमसावर्थ इति न निर्णेतुं शक्यते । यदि त्ववश्यमेकस्य कस्य चिदभिषेककलशो दातव्यः तत्फलस्यैव दीयताम् । न हि निष्प्रयोजनं किं चिद्वाक्यमुच्चार्यते ।

क्व चित्साक्षात्पदोपात्तं क्व चित्प्रकरणागतम् ।
क्व चिदालोचनालभ्यं फलं सर्वत्र गम्यते ॥

सकलेन च कारककलापेन क्रिया निर्वर्त्यते क्रियया च फलं न तु फलेनान्यत्किमपि निर्वर्त्यते इति प्रधानत्वात्फलमेव वाक्यार्थः । ननु फलमपि

पुरुषार्थमिति पुरुषः प्रधानं स्यात् । नैतदेवम् । फलं सुखात्मकत्वात्पुरुषाश्रितं भवति सुखादीनामात्मगुणत्वान्न चैतावता पुरुषः प्रधानं सो ऽपि हि फलार्थमेव यतते भावना तावत्फलनिष्ठ एव व्यापारः नियोगस्यापि फलं विना न प्रवर्तकत्वमित्युक्तम् । क्रियाया अपि केवलाया वाक्यार्थत्वमपास्तम् ।

तस्मात्फलस्य साध्यत्वात्सर्वत्र तदवर्जनात् ।
क्रियादीनां च तादर्थ्यात्तस्य वाक्यार्थतेष्यते ॥

ननु फलस्य स्वर्गादेः निसर्गतः सिद्धरूपत्वात्कारकैस्सह सम्बन्धो न प्राप्नोति सिद्धस्य च कः संबन्धः । क्रियागर्भ इति चेर्त्तार्हि फलमपि कारकाण्यपि क्रियया सम्बध्यन्ते को विशेषः । सत्यं परं तु कारकाणि साधनत्वेन फलं तु साध्यत्वेन क्रियया हि फलं साध्यते न फलेन क्रियेत्यतः फलस्यैव प्राधान्यमिति सिद्धम् ।

अन्यान्यसंगतिविशेषित एव यस्मा-
द्वाक्यार्थभावमुपयाति पदार्थपुञ्जः ।
एतच्च चेतसि निधाय ततो न भिन्नं
वाक्यार्थमभ्यधित कं चन सूत्रकारः ॥

प्राधान्ययोगादथ वा फलस्य वाक्यार्थता तत्र सतां हि यत्नः ।
प्रयोजनं सूत्रकृता तदेव प्रवर्तकत्वेन किलोपदिष्टम् ॥

अपरे पुनर्लिङादिशब्दश्रवणे सति समुपजायमानमात्मस्पन्दविशेषमुद्योगं नाम वाक्यार्थमाचक्षते तत्स्वरूपं तु वयं न जानीमः । को ऽयमात्मस्पन्दो नामेति । बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्कारा हि नवात्मनो गुणा विशेषगुणा भवन्ति नान्ये । तत्रायमात्मस्पन्दो बुद्धिर्वा स्यात्प्रयत्नो वा इच्छाद्वेषयोरन्यतरो वा । अन्ये तु विकल्पयितुमपि न युक्ताः । तत्र यदि बुद्धिरात्मस्पन्द उच्यते तर्हि प्रतिभा वाक्यार्थ इत्युक्तं भवति न नूतनं किं चिदुत्प्रेक्षितमेतत् । अथ प्रयत्न आत्मस्पन्दः तर्हि भावनाया नामान्तरकरणमुद्योग इति । अथेच्छाद्वेषयोरन्यतरो ऽसौ तर्हि सुखेच्छा दुःखजिहासा वा वाक्यार्थ इत्यभ्युपगतपक्ष एवायं नापूर्वं किं चित् । अथापि भाट्टपरिकल्पितो व्यापार आत्मस्पन्दः सो ऽपि भावनैव नार्थान्तरम् । अथानुष्ठेयः प्रेरकः कश्चिदर्थ उद्योगः स तर्हि नियोग एव उपसर्गान्यत्वमिदं न वस्तु अन्यत् ॥

तस्मादश्रुतपूर्वेण कृतमुद्योगपर्वणा ।
स भारतमनुष्याणां गोचरो न तु मादृशाम् ॥

अन्यैस्तु प्रतिभा वाक्यार्थ इष्यते तत्पक्षस्तु संसर्गनिर्भासज्ञाननिराकरणेन प्रागेव प्रतिक्षिप्तः ॥

प्रतिभा खलु विज्ञानं तच्च शब्देन जन्यते ।
न तु शब्दस्य विषयो रूपधीरिव चक्षुषः ॥

बाह्यस्य विषयस्याभावात्सैव विषय इति चेन्न तस्य सर्मार्थित्वात् । यो ऽपि व्याघ्र आयात इत्युक्ते शूरकातरनराधिकरणनानाकारकार्योत्पादः स बाह्ये ऽर्थे व्याघ्रागमनादौ प्रतिपन्ने वासनानुसारेण भवन्न प्रतिभामात्रहेतुको भवति । तस्य हि ज्ञायमानो ऽर्थः करणं न तज्ज्ञानमात्रम् । अर्थस्तदानीं नास्तीति चेद् विप्रलम्भवाक्यमिदम् असत्यार्थं भविष्यति न त्वबाह्यविषयं तत् । यथा ऽवस्थिते वनितात्मनि बाह्ये ऽर्थे वासनानुसारेण कुणप इति कामिनीति भक्ष्यमिति प्रतिभा भवन्ति तथा शब्दार्थे ऽपि व्याघ्रागमने ऽवगते शूराणामुत्साहः कातराणां भयमित्यादि कार्यं भवति न त्वेतावता प्रतिभा शब्दार्थो भवितुमर्हति । तस्माद्वाक्यप्रयोजनत्वेन वा यदि प्रतिभा वाक्यार्थः कथ्यते कथ्यतां नाम न त्वसौ शब्दस्याभिधेया । अनभिधेया ऽपि संसर्गवद्वाक्यार्थ इति चेतत्राप्युक्तम् । संसृष्टो वाक्यार्थो न संसर्गः । एवमिहापि प्रतिभान्तो ऽर्थो वाक्यार्थो न प्रतिभेति । शब्दस्य च प्रत्यक्षवद्वर्तमानार्थनिष्ठत्वाभावाद् अनागताद्यर्थाभिधायिनो ऽर्थासन्निधानेन प्रतिभापरत्वं यदुच्यते तदप्ययुक्तम् । अनागतादिविषयत्वे ऽपि तस्यार्थविषयत्वं प्रसाधितमिति कृतं विस्तरेण ॥

वाक्यार्थः परमार्थ एव तदयं नो कल्पनानिर्मितः
तद्वानप्युदितः पदस्य विषयस्तेनार्थसंस्पर्शिता ।
अप्रामाण्यमतश्च बाह्यविषयाभावेन यद्वर्ण्यते
तच्छब्दस्य निरस्तमित्यकलुषं प्रामाण्यमस्य स्थितम् ॥

इति न्यायमञ्जर्यां पञ्चममाह्निकम् ॥

ननु नाद्यापि शब्दस्य निरणायि प्रमाणता ।
बीजं पदार्थवाक्यार्थबुद्धेर्न हि निरूपितम् ॥

उच्यते । किमत्र निरूपणीयं यदनन्तरं यद्भवति तत्तस्य निमित्तम् । पदवाक्यश्रवणे च सति पदार्थवाक्यार्थसंप्रत्ययो भवति इति ते एव तत्र निमित्तम् । किं पुनरिदं पदं नाम किं च वाक्यमिति । उक्तमत्र वर्णसमूहः पदं पदसमूहो वाक्यमिति । नन्वेतदेव न क्षमन्ते न हि वर्णानां समूहः कश्चिदस्ति वास्तवः तेन कुतस्तत्समूहः पदं भविष्यति तदभावाच्च नतरां पदसमूहो वाक्यमवकल्पते न च वर्णानां व्यस्तसमस्तविकल्पोपहतत्वेन वाचकत्वमुपपद्यते तस्मादन्य एव स्फोटात्मा शब्दो ऽर्थप्रतिपादक इति प्रतिजानते । नन्वेवमस्तु स्फोटो ऽन्य एवार्थप्रतिपादको भवतु का क्षतिर्नैयायिकानाम् । कथं न क्षतिः आप्तप्रणीतत्वेन हि शब्दस्य प्रामाण्यं तैरुक्तम् । स्फोटस्य च नित्यत्वेन नाप्तप्रणीतत्वमतश्च यस्यानित्यत्वं वर्णात्मनः शब्दस्य साधितं नासावर्थप्रतीतिहेतुरतो न प्रमाणम् । यश्चार्थप्रतीतिहेतुः स्फोटात्मा शब्दस्तस्य नानित्यत्वं न चाप्तप्रणीतत्वमित्यस्थाने नैयायिकाः क्लिष्टा भवेयुः । तस्मादनित्यानां वर्णानामेव वाचकत्वं प्रतिष्ठापनीयं पराकरणीयश्च स्फोट इति तदुच्यते । गकारादिवर्णावगमे सत्यर्थप्रतीतेर्भावात्तदभावे चाभावात्तेषामेवार्थप्रत्यायनसामर्थ्यम् । ते एव च श्रवणकरणकावगमगोचरतया शब्दव्यपदेशभाज इति न प्रतीत्यनुपारूढः स्फोटो नाम शब्दः कश्चित्प्रत्यक्षानुमानातीतः परिकल्पनीयः । आह कथमेवं भविष्यति दूरापेता इमे मनोरथाः कुतो वर्णानामर्थप्रत्यायकत्वं ते हि वर्णा गकारादयो ऽर्थं प्रतिपादयन्तः समस्ताः प्रतिपादयेयुः व्यस्ता वा । न तावद्व्यस्ताः एकैकवर्णाकर्णने सत्यप्यर्थप्रतीतेरनुत्पादात् । सामस्त्यं वर्णानां नास्त्येव । तद्धि सत्तामात्रेण वा स्यात्प्रतीयमानत्वेन वा । नैयायिकपक्षे तावत्सत्तया यौगपद्यमविद्यमानम् आशुविनाशिनः शब्दस्य दर्शितत्वात् । अथापि मीमांसकमतेन नित्यः शब्द इष्यते तथापि सत्तया यौगपद्यस्य सकलवर्णसाधारणत्वात्केन वर्णसमुदायेन को ऽर्थः प्रत्याय्येतेति नावधार्यते । अथोच्यते न चक्षुरादीनामिव वर्णानां कारकत्वं येनागृहीतानामेव सतां यौगपद्यमात्रमर्थप्रत्ययनाङ्गं स्यात् । ज्ञापकत्वात्तेषां गृहीतानां सतां धूमादिवत्प्रत्यायकत्वमिति प्रती-

तावेव सामस्त्यमुपयुज्यते इति । एतदप्यघटमानम् । प्रतीतिसामस्त्यं हि किमेकवक्तृप्रयुक्तानां वर्णानामुत नानापुरुषभाषितानाम् । तत्रानेकपुरुषभाषितानां कोलाहलस्वभावत्वेन स्वरूपभेद एव दुरवगम इति कस्य सामस्त्यमसामस्त्यं वा चिन्त्येत । सत्यपि वा तथाविधे सामस्त्ये नास्त्येवार्थप्रतीतिः । एकवक्तृप्रयुक्तानां तु प्रयत्नस्थानकरणक्रमापरित्यागादवश्यम्भावी क्रमः क्रमे च सत्येकैकवर्णकरणिकार्थप्रतीतिः प्राप्नोति न चासौ दृश्यते इति व्यस्तसमस्तविकल्पानुपपत्तेर्न वर्णा वाचकाः । वर्णविषया अपि बुद्धयस्तथैव विकल्पनीयाः । ता अपि न युगपत्सम्भवन्ति क्रमे च सत्येकैकवर्णबुद्धेरर्थसम्प्रत्ययः प्रसज्यते इति । यदप्युच्यते पूर्वपूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितो ऽन्त्यवर्णः प्रत्यायक इति तदप्ययुक्तम् । संस्कारो हि नाम यदनुभवजनितः तद्विषयमेव स्मरणमुपजनयति न पुनरर्थान्तरविषयं ज्ञानमिति । स्मृतिद्वारेण तर्ह्यर्थप्रत्यायको ऽसौ भविष्यतीति चेद् एतदपि नास्ति । ज्ञानयौगपद्यप्रसङ्गादन्त्यवर्णज्ञानानन्तरं हि पूर्ववर्णस्मरणमिव समयस्मरणमपि तदैवापतति ततश्च ज्ञानयौगपद्यम् । न च क्रमोत्पादे किं चित्कारणमुत्पश्यामः । अथापि तेन क्रमेण भवेतां तथा ऽपि तदानीमन्त्यवर्णज्ञानमुपरतमिति कस्य साहायकं पूर्ववर्णस्मृतिर्विदधातीति । एतच्चानेकपूर्ववर्णविषयामेकां स्मृतिमभ्युपगम्योक्तं न पुनरेका सर्ववर्णगोचरा स्मृतिः । कुतः ।

भिन्नोपलम्भसंभूतवासनाभेदनिर्मिताः ।
भवेयुः स्मृतयो भिन्ना न त्वेका ऽनेकगोचरा ॥

अथ वदेत्संकलनाज्ञानमेकं सदसद्वर्णगोचरं भविष्यति तद्रूपारूढाश्च वर्णा अर्थं प्रत्याययिष्यन्तीति तदपि दुराशामात्रम् । तथाविधज्ञानोत्पत्तौ कारणाभावान्न चेन्द्रियमतीतवर्णग्रहणसमर्थं न संस्कारो वर्तमानग्राही भवति न च युगपदिन्द्रियं संस्कारश्चेमां बुद्धिं जनयतः संस्कारस्य सहचरदर्शनाद्याहितप्रबोधस्य सतः स्मरणमात्रजन्मनि निर्ज्ञातसामर्थ्यस्येन्द्रियेण व्यापाराभावात् । तस्मान्न वर्णा वाचकाः । अतश्चैवं यदि ते वाचका भवेयुर्विपरीतक्रम प्रयुक्ता अप्यर्थं गमयेयुः । क्रमश्चेदपेक्ष्यते स व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्ततया चिन्तनीयः । अव्यतिरेके ते एव ते वर्णा इति कथं न बोधकाः व्यतिरेके तु किमप्य-

धिकं वाचकमभ्युपगतं भवतीति मत्पक्षमाजिगमिषति भवान् । ननु व्युत्पत्तिवशेन शब्दोऽर्थप्रत्यायकतामुपयाति व्युत्पत्तौ च यावन्तो यत्क्रमका वर्णा यमर्थमभिवदन्तो दृष्टास्ते तावन्तस्तत्क्रमकास्तमर्थमभिवदिष्यन्तीति किं विकल्पमालया । तदुक्तम्* ।

यावन्तो यादृशा ये च यदर्थप्रतिपादने ।
वर्णाः प्रज्ञातसामर्थ्यास्ते तथैवावबोधका इति ॥

तदुच्यते । व्युत्पत्तिरेवेयं विचारणीया वर्तते परावगतिपूर्विका हि शब्दात्स्वयमवगतिः परावगतौ च के कियन्तः कथं कमर्थं प्रतिपादयन्तोऽनेन दृष्टा येभ्यः तथैवं तमर्थं प्रतीयादिति दुरधिगमा हि वर्णवर्तनी ।

यावन्तो यादृशा ये चेत्येवं तावत्प्रभाषसे ।
कियन्तः कीदृशाः के चेत्येवं यावन्न पृच्छसे ॥

तस्मात्सर्वप्रकारमवाचका वर्णाः । अस्ति चेयं शब्दादुच्चारितात्तदर्थावगतिर्न चेयमकारणिकैव भवितुमर्हति तदस्याः करणं स्फोट इति । कार्यानुमानमिदमस्तु परिशेषानुमानं वा अर्थापत्तिर्वा सर्वथाऽर्थप्रतीतिलक्षणकार्यवशात्कल्प्यमानं तत्करणं स्फोट इत्युच्यते । स च निरवयवो नित्य एको निष्क्रमक इति न वर्णपक्षक्षपणदक्षदूषणपात्रतां प्रतिपद्यते । अतश्च स्फोटोऽर्थप्रतिपादकः तत्र शब्दादिति प्रातिपदिकार्थोऽप्युपपन्नः । अथ वर्णाः शब्दशब्देनोच्यन्ते ते चार्थप्रतिपादकास्तथापि शब्दादित्येकत्वं विभक्त्यर्थो न संगच्छते शब्देभ्यः प्रतिपद्यामहे इति व्यवहारः स्यात् । स्फोटात्मनि तु शब्देऽर्थप्रतिपादके इष्यमाणे शब्दादिति प्रातिपदिकार्थो विभक्त्यर्थश्च द्वयमप्युपपन्नम् । ननु न स्फोटः शब्दशब्देनोच्यते किं तु वर्णा एव श्रोत्रग्रहणे ह्यर्थे शब्दशब्दः प्रसिद्धः ते च श्रोत्रग्रहणा इति । नैतदेवं शब्दत्वस्यापि श्रोत्रग्रहणात्मनो निर्झरझांकाररवप्रभृतीनां च सत्यपि श्रोत्रग्रहणत्वे शब्दकार्यनिर्वर्तकत्वानुपपत्तेः । तस्माद्यतोऽर्थप्रतिपत्तिस्स शब्दः अर्थप्रतिपत्तिश्च स्फोटादेव न वर्णेभ्य इति स्फोट एव शब्दः । नन्वेवं सति धूमादीनामप्यर्थप्रतीतिहेतुत्वाच्छब्दत्वं प्राप्नोति । मैवं वादीः अथ गौरित्यत्र श्रोत्रजप्रतिभासे बहवोऽर्थाः प्रतिभासन्ते तत्र कस्तेषां शब्द इत्युपक्रम्य यतोऽर्थप्रतिपत्तिस्स

* श्लोकवार्तिके स्फोटवादे श्लो॰ ६९ ।

शब्द इत्युपसंहृते कुतो धूमादीनां शब्दत्वशङ्कावकाशः । ननु चेयमर्थप्रतीतिर्वर्णेषु भवत्सु भवन्ती तेष्वभवत्सु चाभवन्ती तानुत्सृज्य कथं स्फोटकार्यतामुपयायात् । उच्यते अनन्यथासिद्धं तद्भावभावित्वं तत्कार्यतामवगमयति नान्यथासिद्धमिदं त्वन्यथासिद्धम् । का पुनरन्यथासिद्धिः स्फोटव्यञ्जकत्वाद्वर्णानां तदानन्तर्यमर्थप्रतीतेरुपप्लवते वर्णाभिव्यक्तः स्फोटो ऽर्थप्रतिपत्तिमादधाति भ्राम्यति जनो वर्णैरियमर्थप्रतीतिरुत्पादितेति । ननु स्फोटव्यक्तावपीदानीं वर्णानां क्व गतास्ते व्यस्तसमस्तविकल्पाः । आह च भट्टः* ।

यस्यानवयवः स्फोटो व्यज्यते वर्णबुद्धिभिः ।
सो ऽपि पर्यनुयोगेन नैवानेन विमुच्यते इति ॥

भाष्यकृता ऽपि† ननु संस्कारकल्पनायामदृष्टकल्पनेत्याशङ्क्य प्रतिविहितं शब्दकल्पनायां सा च शब्दकल्पना चेति। नैष दोषः। न स्फोटव्यक्तौ विकल्पाः प्रभवन्ति । कुतः एके तावदाचक्षते प्रथमवर्णश्रवणवेलायां स्फोटो ऽभिव्यक्तो भवति न च द्वितीयादिवर्णवैफल्यं तदवगतेरेवातिशयकरणाद्यथा रत्नपरीक्षकाणां प्रथमदर्शने रत्नरूपममलमप्रकाशमानमपि पुनः पुनः परीक्षमाणानां चरमे चेतसि चकास्ति निरवद्यं रत्नतत्त्वम् । एवमिहापि प्रथमवर्णश्रुत्या व्यक्ते ऽपि स्फोटे स्फुटतरप्रतीत्यै वर्णान्तराणि प्रयोक्ष्यन्ते इति । अपरे तु वदन्ति ध्वनय एव स्फोटस्य च व्यञ्जकाः तैश्च मरुद्भिरनवयव एव एष स्फोटो ऽभिव्यज्यमानस्ताल्वादिस्थानकरणसंयोगोपाधिवशोपप्लवमाननानाकारगकारादिभागयोगीव प्रतिभासते । मरुतां चञ्चलत्वादुच्चारितप्रध्वंसिनस्ते तं काल्पनिकाकारमवभासयन्ते । दृष्टं चोपाधिवशादसत्यमपि रूपमवभासमानं यथा कृपाणमणिदर्पणादिव्यञ्जकभेदेन श्यामदीर्घादिरूपं वदनस्य । नादात्मको हि शब्दो वीणावेणुमृदङ्गपटहादिव्यञ्जकभेदेन नानात्वमुपगच्छन्दृश्यते तस्मान्न पारमार्थिका एव ते वर्णाः न च स्फोटस्य व्यञ्जका इति क्व समस्तव्यस्तविकल्पाः प्रभवेयुः । उपाधिभेदेन प्रतिभासमाना असत्याकाराश्च ते ऽर्थप्रत्ययान्वयव्यतिरेकानुविधायिनो दृश्यन्ते तेन यदुच्यते शब्दकल्पनायां कल्पनाद्वैगुण्यमिति तदेकगुणा ऽपि कल्पना नास्ति का कथा द्वैगुण्यस्येति । तस्मात्स्फोटात्मकादेव शब्दादर्थप्रत्ययो

* श्लोकवार्तिके स्फोटवादे श्लो० ८४ । † शाबरभाष्ये अ० १ पा० १ सू० ५ ।

वर्णानुविधायित्वं तु तस्यान्यथासिद्धमिति सिद्धम् । अपि च तार्किकाणा-मनुमानप्रियत्वात्तत्परितोषायेदमनुमानमभ्यधायि न परमार्थतः परमार्थ-तस्तु श्रोत्रे प्रत्यये प्रतिभासमानः प्रत्यक्ष एव स्फोटः । आह किमिदमपूर्वं तस्कराचरितं वर्तते वर्णाः प्रत्यक्षमुपलभ्यमाना अपि दुर्भगा न प्रत्यक्षाः स्फोटः पुनरनवभासमानो ऽपि सुभगः प्रत्यक्ष इति । उच्यते न ब्रूमः वर्णा न प्रत्यक्षा इति ते पुनरसन्तो ऽपि उपाधिवशाद्गगनदैर्घ्यादिवदवभासन्ते । शब्दस्त्वेको निरवयवः प्रतीयते तथा च पदमिति वाक्यमित्येकाकारप्रती-तिरस्ति न च भिन्ना वर्णास्तस्यामालम्बनीभवन्ति न हि सामान्यप्रत्ययो व्यक्त्यालम्बनो ऽवयविप्रत्ययो वा ऽवयवालम्बनः । न च सेनावनादिबुद्धिवद-यथार्था पदवाक्यबुद्धिः बाधकाभावात् । एकार्थप्रत्ययवत्त्वोपाधिकृतेयमेका-कारा बुद्धिरिति चेदेकार्थप्रतीतिरिदानीं कुतस्त्या । पदवाक्यप्रतीतिपूर्विका हि पदार्थवाक्यार्थप्रतीतिः पदार्थवाक्यार्थप्रतीत्याख्यकार्यैक्याच्च पदवाक्यबुद्धि-रेकाकारेति दुरुत्तरमितरेतराश्रयत्वम् । औपाधिकत्वं च सामान्यावयविबुद्धे-रपि सुवचम् । बाधसन्देहरहितप्रतीतिदार्ढ्यात्तत्र परिहार इति चेत्तदितर-त्रापि समानम् । तस्मात्पदबुद्धेः पदस्फोटो वाक्यबुद्धेश्च वाक्यस्फोटो विषय इति प्रत्यक्ष एव स्फोटः । तत्र पदस्फोटात्पदार्थप्रतिपत्तिः वाक्यस्फोटाच्च वाक्यार्थप्रतिपत्तिः । आह यदि निरवयवः स्फोटात्मा शब्दो भवति वाक्यमपि शब्द एव तस्य पदात्मकास्त्ववयवा मा भूवन् तस्य चेत्पदात्मनो ऽवयवा भवन्ति पदस्यापि तर्हि वर्णात्मानो ऽवयवा भवन्तु । उच्यते किं चिदुच्छ्व-सितमेव मे हृदयम् । मन्ये भविष्यत्यायुष्मतो विवेकालोकः बोध्यमानो भोत्स्यसे किं चित् । ध्वन्युपाधिभेदप्रवृत्तवर्णभेदावभासविप्रलब्धबुद्धिं भव-द्विधं बोधयितुं पदस्फोट एष निरवयवो ऽस्माभिर्दर्शितः । परमार्थतस्तु पदस्फोटो वाक्यावयवभूतो नास्त्येव निरवयवमेव वाक्यं निरवयवस्यैव वाक्यार्थस्य बोधकम् । यथा पदस्यावयवा न सन्ति तथा वाक्यस्यावयवाः पदानीति । तथा चाहुः वाक्ये पदानामसत्त्वादसत्त्वं तदर्थे पदार्थानां निरवयवौ वाक्यवाक्यार्थाविति । अवयवकल्पनायां हि यथा वाक्यस्यावयवाः पदानि पदानामवयवा वर्णा एवं वर्णानामप्यवयवैर्भवितव्यं तदवयवानामप्यव-यवान्तरैरित्यानन्त्यात्का व्यवस्था स्यात् । वर्णान् प्राप्य तु यदावयवकल्प-

नातो विरन्तव्यं तद्वाक्ये एव विरम्यताम्। एकघटनाकारा हि वाक्यार्थ-बुद्धिस्तथाविधादेव वाक्यादुत्पत्तुमर्हति। वृद्धव्यवहाराद्धि शब्दार्थे व्युत्पद्यन्ते व्यवहर्तारः। तत्रास्य पदस्य प्रयोग एव न केवलस्य दृश्यते व्यवहारानङ्गत्वाद् वाक्यं तु प्रयोगार्हमिति तत्रैव व्युत्पत्तिः तत एवार्थ-सम्प्रत्ययः। अवयवप्रतिभासस्तु भ्रममात्रमर्थो ऽपि वाक्यस्यैक एव नर-सिंहाकारः। जात्यन्तरं हि नरसिंहो नाम तत्र न नरार्थो नापि सिंहार्थः। एवं पदार्थेभ्यो ऽन्य एव वाक्यार्थः पानकादिवत्। यथा पानकं शर्करानाग-केशरमरिचादिभ्यो ऽर्थान्तरमेव यथा च सिन्दूरहरिताललाक्षादिभ्यो ऽर्थान्तरमेव चित्रम्। यथा वा षड्जर्षभगान्धारधैवतादिभ्यो ऽर्थान्तरमेव ग्रामरागः तथा पदेभ्यो वाक्यं पदार्थेभ्यो वाक्यार्थः। कथं तर्हि तदंशावगम इति चेत् कल्पनामात्रं तन्नासौ परमार्थः। तच्छब्दानुगमे तदर्थानुगमदर्शनात्पारमार्थिकत्वं भागानामिति चेन्न। कूपसूपयूपानामेकाक्षरानुगमे ऽप्यर्थानुगमाभावात्। न च केवलानुगममात्रेण तत्कारणभावो वक्तुं शक्यो रेणुपटलानुगामितया करितुरगादिवत्पिपीलिकापङ्क्तेरपि दृश्यमानायास्तत्कारणत्वप्रसङ्गात्। तस्मात्प्रकृतिप्रत्ययांशवदसत्पदार्थपरिकल्पनं वाक्यार्थावगमोपायतया ऽऽश्रीयते न त्वर्थस्तदीयः तत्राश्वकर्णादिवदुपलभ्यते। असत्यमपि सत्योपायतां प्रति-पद्यमानं दृश्यते अलीका हि दंशादयः सत्यमरणकारणं भवन्ति लिप्यक्षराणि चासत्यान्येव सत्यार्थप्रतिपत्तिमादधति। स्वरूपसत्यानि तानीति चेन्न। रेखारूपतया तेषामर्थाप्रतिपादकत्वात्। गकारो ऽयमिति एवं गृह्यमाणा रेखा अर्थप्रत्ययहेतवस्ताः येन रूपेण सत्यास्तेन नार्थप्रतिपादिकाः येन चार्थप्रतिपादिकास्तेन न सत्या इति। ननु प्रकृतिप्रत्ययाद्यंशा अपि परमार्थसन्त एव तथा प्रतिभासात्तदर्थप्रत्ययहेतुत्वाच्च। नैतदेवम् अन्वाख्यानभेदेन तेषां स्वरूपेणेयत्तानिश्चयानुपपत्तेः। भवतीत्यत्र भूशब्दः प्रकृतिः क्वचिदन्वाख्यायते क्वचिद्भवशब्दः प्रत्ययादेशागमगुणवृद्धिवर्णलोपाद्यन्वाख्यानविसंवादात्कः पारमार्थिकः प्रकृतिप्रत्ययविभागः। कल्पनामात्रं त्वेतदियं प्रकृतिरेष प्रत्यय इति। एवं पदार्थानामपि वाक्यार्थपरिकल्पनयैवापोद्धारः तदुक्तम्* ।

* वाक्यपदीये तृतीयकाण्डे श्लो॰ १ ।

पदं कैश्चिद् द्विधा भिन्नं चतुर्धा पञ्चधा ऽपि वा ।
अपोद्धृत्यैव वाक्येभ्यः प्रकृतिप्रत्ययादिवदिति ॥

अपि च पारमार्थिकत्वे पदानां नियतमविसंवादि रूपं प्रतीयेत विसंवादि तु तत् । नामाख्यातसाधारणवर्णसन्निवेशदर्शनान्न नियतं तेषां रूपमतः काल्पनिकमेव तन्न वास्तवम् । न च निश्चेतुमपि तत्पार्यते काले-नदन्तिनागा इत्यत्र हि कीदृशः पदविभागः अर्थद्वयोपपत्तेः । उभयत्र च वर्णतुल्यत्वात् किं कालेन कृष्णेन दन्तिना हस्तिना अगास्त्वम् इत्येवमेतानि पदानि व्यवस्थाप्यन्ताम् अथ काले समये नदन्ति शब्दायन्ते नागाः करिणः फणिनो वेति । तस्मादनियमान्न पदतदर्थविभागः पारमार्थिकः । अथ प्रथमप्रतिपन्नवाक्यार्थानुसारेण पदतदर्थविभागो व्यवस्थाप्यते तर्हि किं तेन तदानीं व्यवस्थापितेन वाक्यार्थस्य प्रथममेव प्रतिपन्नत्वात् । किं च दध्यत्र मध्वत्रेति दधिमधुपदयोरिकारोकारयोरदर्शने ऽपि तदर्थसंप्रत्ययो दृश्यते तस्मादपि न पारमार्थिकः पदवर्णविभागः । निरस्तावयवं वाक्यं तथाविधस्यैव वाक्यार्थस्य वाचकमिति सिद्धम् । ननु यथा पदेषु वर्णा न सन्ति वाक्येषु पदानि न सन्ति तथा महावाक्येष्ववान्तरवाक्यान्यपि न स्युः ततः किं महावाक्यान्यपि प्रकरणापेक्षया न तात्त्विकानि स्युः ततः किं प्रकरणान्यपि शास्त्रापेक्षया न स्युः ततो ऽपि किम् एकमेवेदं शास्त्रतत्त्वम् अविभागमद्वयमापतति । उच्यते यदि तत्त्वं पृच्छसि बुद्धसे वा साधो शब्दब्रह्मैवेदमद्वयमनाद्यविद्यावासनोपप्लवमानभेदमर्थभावेन विवर्तते न तु वाचकाद्विभक्तं वाच्यमपि नाम किं चिदस्ति । तस्मात्काल्पनिक एव वाच्यवाचकविभागो ऽयमविद्यैव विद्योपाय इत्याश्रीयते । वाग्रूपता तत्त्वं सर्वत्र प्रत्यये तदनपायात् । यथोक्तम्* ।

वाग्रूपता चेदुत्क्रामेदवबोधस्य शाश्वती ।
न प्रकाशः प्रकाशेत सा हि प्रत्यवमर्शिनीति ॥

सा चेयं वाक् त्रैविध्येन व्यवस्थितैवावभासते वैखरी मध्यमा पश्यन्तीति । तत्रेयं स्थानकरणप्रयत्नक्रमव्यज्यमानगकारादिवर्णसमुदायात्मिका या वाक्सा वैखरीत्युच्यते । विखर इति देहेन्द्रियसंघात उच्यते तत्र भवा वैखरी तदुक्तम् ।

* वाक्यपदीये प्रथमकाण्डे श्लो॰ १२५ ।

स्थानेषु विवृते वायौ कृतवर्णपरिग्रहा ।
वैखरी वाक् प्रयोक्तॄणां प्राणवृत्तिनिबन्धनेति* ॥

या पुनरन्तः संकल्प्यमानक्रमवती श्रोत्रग्राह्यवर्णरूपा ऽभिव्यक्तिरहिता वाक्सा मध्यमोच्यते । तदुक्तम् ।

केवलं बुद्ध्युपादाना क्रमरूपानुपातिनी ।
प्राणवृत्तिमतिक्रम्य मध्यमा वाक् प्रवर्तते इति† ॥

या तु ग्राह्यभेदक्रमादिरहिता स्वप्रकाशसंविद्रूपा वाक्सा पश्यन्तीत्युच्यते । तदुक्तम् ।

अविभागात्तु पश्यन्ती सर्वतः संहृतक्रमा ।
स्वरूपज्योतिरेवान्तः सूक्ष्मा वागनपायिनीति‡ ॥

तदलमतिप्रसक्तानुप्रसक्त्या द्राघीयसी चर्चेयं प्रकृतान्तरायकारिणीति न प्रतन्यते इह त्वेतावतैव पुनः प्रयोजनं वर्णपदपूर्वको व्यवहारो न भवतीति वाक्येन लोके व्यवहारात्तस्य चावयवावयविव्यवस्थानुपपत्तेर्निर्भागमेव तद्वाचकं निर्भागश्च तस्य वाच्यो ऽर्थ इति । अवान्तरवाक्यमपि प्रयोगयोग्यं व्यवहारकारणमिति तन्न निन्हूयते अविद्यावस्थेयं वर्तते तत्रेयं व्यवहारवर्तनी यथादृश्यमानैवास्तु विद्यायां सर्वमेवेदमसारमिति । पदेन तु वर्णेन वा व्यवहाराभावात्तस्य केवलस्याप्रयोगात्तत्स्वरूपमस्यामपि दशायां न वास्तवमिष्यते इति ।

तस्मादेकः क्रमविरहितः कल्पितासद्विभागो
वाक्यस्फोटो जनयति मतिं तादृशीं स्वाभिधेये ।
वर्णास्त्वेते प्रकृतिलघवः कल्पनैकप्रतिष्ठाः
तस्मिन्नर्थे विदधति धियं नेत्यलं तत्कथाभिः ॥

अत्राभिधीयते । किमयमनुमानमहिम्ना स्फोटाऽभ्युपगमः प्रत्यक्षप्रतीतिबलवत्तया वा । न तावदनुमानतः स्फोटस्वरूपमुपपादयितुं पार्यते परिदृश्यमानविशिष्टानुपूर्वीकवर्णकलापकरणेनार्थप्रतीतेर्घटमानत्वात् । ननु व्यस्तसमस्तादिविकल्पैरुत्सादितं वर्णानां वाचकत्वम् । नैतद् दुर्विकल्पास्ते व्यस्तानां तावद्वाचकत्वं नेष्यते वर्णानां समस्ता एव ते वाचकाः । यत्तु

*†‡ भारतवचनत्वेनैते श्लोकाः वाक्यपदीयटीकायां पुञ्जराजकृतायां प्रथमकाण्डे १४४ श्लोके ।

तत्सामस्त्यं नास्ति क्रमभावित्वादिति तदसत् । क्रमभाविनामपि समस्तानां कार्यकारित्वमनेकशो दर्शनात् । यथा युगपद्भाविनः समस्तयो ग्रावाणः एकामुखां धारयन्तो दृश्यन्ते तथा क्रमभाविनो ऽपि समस्ता ग्रासा एकां तृप्तिमुत्पादयन्तो दृश्यन्ते । एकस्मिन्नपि हि ग्रासे हीयमाने न भवति तादृशी तृप्तिः अतः समस्ता एव ते ग्रासाः तृप्तेः कारणम् । न च समस्ता अपि ते ग्रासाः युगपत्प्रयोक्तुं शक्याः तथैकानुवाक्यग्रहणे संस्थानां क्रमभाविनीनामपि सामस्त्ये सति सामर्थ्यमेकया संस्थया विना तदामुखीकरणासम्भवादेवं तावल्लोके सामस्त्यं क्रमभाविनां दृष्टम् । वेदे ऽपि दर्शपूर्णमासाभ्यामितीतरेतरयोगशंसिना द्वन्द्वेन समर्पितसाहित्यानामाग्नेयादियागानां पक्षद्वये प्रयोज्यत्वेन चापरिहार्यक्रमाणामेकाधिकारसम्पादकत्वं दृष्टम् । तथा ऐन्द्रवायवं गृह्णाति आश्विनं गृह्णाति इति सोमग्रहणाभ्यासानां समस्तानां क्रमभाविनां चैकप्रधाननिर्वर्तकत्वं दृष्टमित्यतश्च नायं विरोधः सामस्त्यं च क्रमभावित्वं चेति । एवं क्रमवर्तिनो ऽपि वर्णा एवार्थाभिधायिनो भविष्यन्ति ॥

ननु ग्राससंस्थादीनां युक्तं समस्तानां क्रमभावित्वं यतः कार्यमपि तदीयं तृप्त्यादि क्रमेण निर्वर्त्यमानं दृश्यते । यद्येवमाग्नेयादिभ्यः तर्हि क्रमेण निर्वर्त्यमानं किं कार्यमुपलभ्यते अवान्तरापूर्वमिति ब्रूमः । शब्दप्रामाण्यात् परमापूर्वनिर्वृत्तिस्तु तेषां सामस्त्ये सति सेत्स्यतीत्युच्यते । अवान्तरापूर्वनिवृत्ताविदानीं क्रमभाविनामाग्नेयावयवभूतक्रियाक्षणानां किमवान्तरं कार्यं का वा तस्य निर्वृत्तिरुपलभ्यते न ह्यवान्तरापूर्वेण स्वर्गमात्रा का चिदभिनिर्वर्त्यते । शास्त्रार्थस्य तदानीमनिष्पन्नत्वादतः किमवान्तरापूर्वेण कृतेनापि । यत्किं चित्त्ववान्तरापूर्वप्रायं कार्यं वर्णेष्वपि न न दर्शयितुं शक्यते । किं तदिति चेत् स्वरूपग्रहणं संस्कारो वा भविष्यति । तयोः प्रधानकार्यावयवत्वं नास्तीति चेद् मा भूदवयवत्वं तदुपयोगिता तु विद्यत एव । अवयवावयविव्यवहारस्तु अवान्तरपरमापूर्वयोरपि दुरुपपादः । पदानां तु वाक्यार्थप्रतिपत्तिलक्षणप्रधानकार्यावयवभूतपदार्थज्ञानाख्यकार्यनिर्वर्तकत्वमतिस्पष्टमस्त्येवेति न तेष्वेष दोषः प्रादुःष्यात् । वर्णानामपि गमनक्रियाक्षणानामिव ग्रामप्राप्तौ ग्रासानामिव तृप्तौ संस्थानामिवामुखीकरणे यद्यपि क्रमोपचीयमानतत्कार्यमात्रासमुन्मेषो नास्ति तथापि तदौपयिकस्योपलब्धिसंस्कारादिकार्यस्य

करणात्तत्कार्यावयवी तावत्कृतो भवतीति न समस्तानां क्रमकारित्वमपहीयते । तत्र पूर्वे वर्णा अतीता अप्युपकरिष्यन्ति चरमवर्णस्तु वर्तमान इतीदृश एवायं काल्पनिकः क्रियाक्षणसमूह इव वर्णसमूहो ऽर्थप्रत्यायकः । अथ वा क्रमोपलब्धेष्वपि वर्णेषु मानसमनुव्यवसायरूपमखिलवर्णविषयं सङ्कलनाज्ञानं यदुपजायते तदर्थप्रत्ययनाङ्गं भविष्यति । दृश्यते च विनश्वरेष्वपि पदार्थान्तरेषु क्रमानुभूतेषु युगपदनुव्यवसायो मानसः शतमाम्राणि भक्षितवान्देवदत्त इति । न चायं प्रत्ययो नास्ति संदिग्धो बाध्यते वा । अनभ्युपगम्यमाने चेदृशि समुच्चयज्ञाने तन्निबन्धना भूयांसो व्यवहारा उत्सीदेयुः । स चायं सङ्कलनाप्रत्ययः स्मर्यमाणानुभूयमानप्राक्तनान्त्यवर्णविषयतया सदसद्वर्णगोचरश्चित्ररूप उपेयते । यदि वा ऽन्त्यवर्णे ऽपि तिरोहिते भवन्नसद्वर्णगोचर एव न चित्राकारः सो ऽर्थतीतिहेतुरेक एवेति निरवकाशा व्यस्तसमस्तविकल्पाः । ननु संकलनाप्रत्यये ऽपि यदि ते वर्णाः क्रमेणावभासन्ते तदसावपि पूर्वोत्पन्नैकैकवर्णबुद्धिनिर्विशेष एव स्यादिति तदुपारूढा अपि वर्णा नार्थप्रतीतिहेतवो भवेयुः यदि त्वेकसुमनस्तबकाकारावभासी स प्रत्ययः तदा तस्मिन्क्रमानवगमाद्विपरीतक्रमा अपि ते वर्णा अर्थप्रतीतिकारिणः स्युः । उच्यते । विशिष्टानुपूर्वीकवर्णमाला ऽनुभवसमनन्तरभावी हि संकलनाप्रत्ययो ऽर्थप्रतीतेर्हेतुर्न स्तबकाकारपरिच्छेदमात्रं विपरीतक्रमाशङ्कनं च तदानीं कुतस्त्यम् । स्तबकावभासे तावत्क्रम एव नास्ति कस्य वैपरीत्यमवैपरीत्यं वा यदनन्तरजन्मा ऽयं समुच्चयप्रत्ययः ताश्च तद्विशिष्टक्रमावभासिन्य एव पूर्वभाविन्यो वर्णबुद्धय इति कुतो वैपरीत्यविकल्पः । तस्मात्प्रथमावगमनियतानुपूर्वीकास्ते तदनन्तरभाविसमस्तावभासिसङ्कलनाप्रत्ययोपारूढा वर्णा अर्थप्रतीतिकारिण इति न दोषः । यथा* पूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितो ऽन्त्यवर्ण इति तत्रभवता मीमांसाभाष्यकृता वर्णितं तथा वा वर्णानामर्थप्रत्यायकत्वमस्तु । नन्वत्रोक्तं संस्कारस्यार्थप्रतीतिजनकत्वं न दृष्टपूर्वं स्मृतावेव तस्य व्यापार इति । किमियं राजाज्ञा स्मृतिरेव संस्कारेण कर्तव्येति नेयं राजाज्ञा नयाज्ञा त्वेषा न हि संस्कारो नाम स्वतन्त्रः को ऽपि धर्म्मो किं तु पटुभ्यासादरप्रत्ययगृहीतेष्वर्थेषु यदात्मनः स्मरणकारणं स संस्कारः सा च स्मृत्येव कार्येण कल्प्यमाना शक्तिः न च शक्तिरूपस्य संस्कारस्य शक्त्यन्तरमर्थप्र-

* शाबरभाष्ये अ॰ १ पा॰ १ सू॰ ५ ।

तीतिजन्मनि सम्भवति येनैव कार्येण सा कल्प्यते शक्तिस्तदपहाय किं कार्यान्तरं कुर्यात्। स्मरणहेतोश्च संस्कारस्य प्रसवकारणमनुभवः अनुभवहेतोस्त्वस्य नूतनचरितस्य संस्कारस्य जन्मनिमित्तमेव नोत्पश्यामः तस्मान्नासावर्थप्रतीतिहेतुर्भवति। नैतत्सारम्। वर्णानुभवसंस्कृतमतेः पुंसो ऽर्थप्रतीतिदर्शनान्न हि स्मरणशक्तिः संस्कारः किं त्वात्मगुणो वासनाख्यः स च स्मृतिमिवार्थप्रतीतिमपि जनयितुमुत्सहते सर्वत्र नो दर्शनं प्रमाणं स्मरणजननकौशलमपि तस्य तथा दर्शनादवगम्यते तदिदमनुभवजननमपि ततो दृश्यते एव वर्णाश्च तदनुभवाश्च व्यतीताः अन्यच्च शब्दतत्त्वं नानुभूयते इति वक्ष्यामः। अस्ति चार्थप्रतीतिर्नासौ निष्कारणिका कारणव्यतिरेकेण हि सा ऽनुद्भवन्ती कारणमाक्षिपति यदस्याः कारणं स संस्कार इति स्मृतिरिवार्थप्रतीतिरपि तत्कार्यत्वात्तदनुमापिका भवत्येव। यत्तु कुतस्तादृशः संस्कार उदेति जडप्रश्नो ऽयम् अनुभवहेतुकस्य सुप्रसिद्धत्वात्। तथा चाह। वस्तुधर्मो ह्येष यदनुभवःपटीयान्स्मृतिबीजमाधत्ते इति। ननु स्मृतिबीजमिति यदुच्यते तत्कथमनुभवबीजं स्यान्नैष नियमः स्मृतेरेव बीजमिति। अनुभवस्तावत्तथाविधमात्मधर्ममाधत्ते स कार्यभेदो ऽपि नोत्पत्तौ कारणान्तरं मृगयते कार्यभेदश्च तथा दर्शनादवगम्यते इत्युक्तम्। अथ वा किमनेन निर्बन्धनेन साक्षादर्थप्रतीतिकारी संस्कारः स्मृतिद्वारेण तां करिष्यति पूर्ववर्णेषु संस्कारात्स्मरणमन्त्यवर्णे श्रोत्रेन्द्रियादनुभव इत्येवं स्मर्यमाणानुभूयमानवर्णकारणको ऽर्थप्रत्ययः स्यात्को दोषः। नन्वनुभवक्रमाहितसंस्कारसामर्थ्यमनुरुध्यमानाः स्मृतयो ऽपि क्रमेणोत्पत्तुमर्हन्ति न युगपदिति ततश्च प्राक्तन एव दोषः सामस्त्याभावादिति। नैष दोषः नानावर्णविषयैः क्रमभाविभिरनुभवैः क्रमोपचेयात्मा पुटपाकैरिव कार्तस्वरस्यैक एवात्मनः संस्कारः तादृगुपाधीयते येन सर्वानेव पूर्वदृष्टान्वर्णानसौ सकृत्स्मरतीति। संस्कारात्संस्कारोत्पत्तिरलौकिकीति चेन्नालौकिकी स्वाध्यायाध्ययने सिद्धत्वात्। उच्चारणक्रियायाः क्षणिकत्वात्तदाहिते संस्कारान्तरकारिणि संस्कारे ऽनिष्यमाणे ऽन्त्यमुच्चारणं प्रथमोच्चारणान्न विशिष्येत ततः किं पुरुषायुषेणापि नानुवाक एव आमुखीक्रियेत। नन्वयमीदृशः प्रकारः एकस्मरणसिद्धये कल्पनीयः अर्थप्रतीतिहेतुता वा संस्कारस्य कल्पनीयेति सर्वथेयमदृष्टकल्पना ऽतो

न पश्यामहे तत्र कः संस्कारं प्रति पक्षपातः कश्च स्फोटं प्रति विद्वेषः यदेष कल्प्यते नैष इति । उक्तमत्र तेनैव सुगृहीतनाम्ना भाष्यकारेण शब्दकल्पनायां सा च शब्दकल्पना चेति । ननु नास्ति कल्पनाद्वैगुण्यं संस्कारो हि यथाप्रसिद्धि स्थित एव का तत्कल्पना न हि वयं स्मरणैककारणत्वं संस्कारधर्ममतिलङ्घितवन्तो भवन्त इव । कथं न लङ्घितवन्तो भवन्तः सर्ववर्णविषयैकस्मरणकारिता भवद्भिरपि कल्पितैव यैव हि वर्तनी वर्णानामर्थप्रतीतौ सैव स्फोटव्यक्तावपि तां च कल्पयित्वा शब्दो ऽन्यः कल्पित एव- मतश्च संस्कारोभयवादिविहितस्य स्मरणकारित्वमुल्लङ्घ्यार्थप्रत्ययकारित्वं केवलमस्माभिरभिहितम् । भवद्भिस्तु मूलत एवारभ्य नवं विश्वमुत्थापितमपूर्वस्य शब्दस्य तावदस्तित्वं पुनर्वर्णव्यतिरिक्तत्वं पुनरवयवराहित्यं कल्पितमिति कथं न कल्पनागुरुत्वम् तदुक्तम्* ।

सद्भावव्यतिरेकौ च तथा ऽवयववर्जनम् ।
तवाधिकं भवेत्तस्माद्यत्नो ऽस्मावर्थबुद्धिषु इति ॥

यत्पुनरवादि प्रथमवर्णबुद्धिवेलायामिव व्यक्तं स्फोटतत्त्वमुत्तरोत्तरबुद्धिभिरतिशयिततरप्रत्ययतां नीयते रत्नतत्त्ववदिति । स एष विषम उपन्यासः रत्नस्य हि सावयवत्वात्प्रथमप्रत्ययाविषयीकृतसूक्ष्मतरावयवविशेषग्राहिणामुत्तरोत्तरप्रत्ययानामस्ति तत्रावकाशः । स्फोटस्तु वर्णस्वरूपवदनंश इति तत्स्वरूपसर्वस्वमाद्येनैव वर्णेन व्यक्तं किमिदानीमन्ये वर्णाः करिष्यन्ति एकदेशव्यक्तिस्तु निरवयवस्य वर्णस्येव न सम्भवति । यथोक्तम्† ॥

अल्पीयसापि यत्नेन शब्दमुच्चारितं मतिः ।
यदि वा नैव गृह्णाति वर्णं वा सकलं स्फुटमिति ॥

यो ऽपि द्वितीयो दृष्टान्त उदाहारि यथा ऽनुवाकः श्लोको वा प्रथमसंख्यया गृहीतो ऽपि संख्यान्तराभ्यासैः स्फुटतरपरिच्छिन्नो भवति तथा स्फोटो ऽपि प्रथमवर्णव्यक्तो वर्णान्तरैरतिशयिताभिव्यक्तिर्भविष्यतीति । सो ऽपि न सदृशो दृष्टान्तः श्लोकानुवाकयोरनंशत्वानुपपत्तेः । के चिदवयवा वर्णात्मानः पदात्मानो वा प्रथमायां बुद्धावपरिस्फुरन्तः संख्याभ्यासलब्धातिशयायां तस्यां प्रकटीभवन्ति । स्फोटस्त्वेकवर्ण इव निरंश इति तत्र को बुद्धे-

* श्लोकवार्तिके स्फोटवादे श्लो॰ ९१ । † श्लोकवार्तिके स्फोटवादे श्लो॰ ११ ।

रतिशययोगः तस्मादयमपि न सङ्गतो दृष्टान्तः । ये ऽपि च मन्यते ध्वनिव्यङ्ग्यत्वात् स्फोटस्य न तत्र वर्णविकल्पावसर इति ते ऽपि न सम्यग्दर्शिनः । पराणुभ्यः वर्णप्रतीतिध्वनिभ्यः शब्दप्रतीतेरनुत्पादात् । अतिद्रुतोच्चिचारितविषया ऽनुपलभ्यमानवर्णविभागाच्च शब्दादर्थप्रत्ययाभावात् । अथ ध्वनयः शब्दव्यक्तिमादधानाः स्थानकरणानुरोधेनासत्यमेव वर्णभेदमुपदर्शयन्ति श्यामादिरूपमिव मुखस्य खड्गादय इत्युच्यते तदप्यसत् । असत्यत्वे निमित्ताभावात्प्रतीयन्ते हि निर्बाधया बुद्ध्या वर्णास्तदतिरिक्तस्तु शब्दो न प्रतीयते यश्च न प्रतीयते सो ऽस्ति ये च प्रतीयन्ते ते न सन्तीत्युच्यमाने शशो नास्ति विषाणमस्तीति स्यात्तस्मादयमपि न कल्पनागौरवपरिहारक्षमः पन्थाः । अतः सूक्तं शब्दकल्पनायां सा च शब्दकल्पना चेति । तस्मात्स्फोटप्रतिपत्तौ यः क्रम आस्थेयः सो ऽर्थप्रतिपत्तावेवास्थीयतामिति किं तेन स्फोटेन । अन्ये तु उपलब्ध्यनन्तरसत्ताकानां वर्णानामर्थप्रत्यायकत्वमाचक्षते तदिह नेष्यते । क्षणिकत्वाद्वर्णानाम् । उपलब्धेरूर्ध्वंसत्तानुपपत्तेः । सर्वथा व्युत्पत्त्यनुसारेण वर्णानामर्थप्रत्यायकत्वं तद्यथा पुरा दृष्टं तथा ऽभ्युपगम्यते इति तदुक्तं यावन्तो यादृशा इति । यत्त्वत्र प्रतीपमुक्तं कियन्तः कीदृशा इति तत्र प्रतीतयः प्रष्टव्या न तपस्विनो वयमिति यत्किंचिदेतत् । यत्पुनरभ्यधायि क्रमव्यत्यासप्रयुक्ता अपि वर्णाः प्रत्यायका भवेयुः क्रम एव वा स्फोटः स्यादिति तदपि न पेशलम् । क्रमो हि नाम स कालभेदो न च काल एव स्फोटो भवितुमर्हति । क्रमो ऽपि च न स्वतन्त्रः प्रतिपादकः पदार्थान्तरवृत्तिर्वा किं तु वर्णाश्रित एव । तत्र चोक्तम् ।

द्वये सत्यपि तेनात्र विज्ञेयो ऽर्थस्य वाचकः ।
वर्णाः किं नु क्रमोपेताः किं नु वर्णाश्रयः क्रमः ॥
क्रमः क्रमवतामङ्गमिति किं युक्तिसाध्यता ।
धर्ममात्रमसौ तेषां न वस्त्वन्तरमिष्यते ॥

तस्माद्ये यावत्क्रमका यमर्थं प्रत्याययन्तो दृष्टा वर्णास्ते तत्क्रमका वर्णास्तमर्थं प्रत्याययिष्यन्तीति न स्फोटादर्थावगतिरिति । तदेवं न कार्यानुमानमर्थापत्तिर्वा स्फोटसिद्धये प्रभवतीति सिद्धम् । यदप्यभाणि शब्दादर्थं प्रतिपद्यामहे इति व्यवहारः स्फोटपक्षसाचितामेवालम्बते इति । तद-

प्यसारं वर्णानां वाचकत्वे यथोक्तनीत्या साधिते तत्पक्षे ऽपि तथा व्यवहारोपपत्तेः । ननु कथमुपपत्तिः संस्कारस्तावन्न शब्दशब्देनोच्यते न हि तथा लोके प्रसिद्धिः संस्कारे च वाचके व्युत्पत्तिरपि दुरुपपादा परावगतिपूर्विका हि शब्दात्स्वावगतिर्न च परस्थः संस्कारः परस्य प्रतीतिमुपजनयन् ग्रहीतुं शक्यः परोक्षत्वाद्वर्णेष्वपि शब्दशब्दो वर्तमानः प्रतिवर्णं वा वर्तेत वर्णसमुदाये वा प्रतिवर्णं वर्तमाने च शब्दे न शब्दादर्थप्रतिपत्तिः स्यात् । एकस्य वर्णस्य वाचकत्वायोगात् समुदाये तु न वर्तितुमर्हति शब्दशब्दो जातिशब्दत्वात् । द्विवचनबहुवचनान्तव्यक्तिशब्दप्रयोगे हि तत्सामानाधिकरण्येन न जातिशब्द एकवचनान्तः प्रयुज्यते न हि भवति देवदत्तयज्ञदत्तो पुरुष इति धवखदिरपलाशा वृक्ष इति तथा गकारौकारविसर्जनीयाः शब्द इत्यपि । न वनशब्दवत्तर्हि समुदायवाची भविष्यति शब्दशब्दो वनं वृक्षा न जातिशब्दवदिति चेन्न । तत्र समुदायव्यतिरेकनिर्देशदर्शनादाम्राणां वनं कपित्थानां वनमिति न चैवमिह व्यतिरेकनिर्देशो ऽस्ति गकारादीनां शब्द इति अदर्शनात् । अथ ब्रूयादाम्रादयो वनमित्यभेदेनापि वनशब्दः प्रयुज्यते तथेहापि गकारादयः शब्द इति प्रयोक्ष्यते एतदपि नास्ति । वनादौ भेदव्यपदेशवशेन प्रतिव्यक्ति चाप्रयोगेण प्रसिद्धे समुदायशब्दत्वे समुदायिनोऽभेदोपचारादाम्रादयो वनमिति युज्यते प्रयोक्तुमिह तु गकारादीनां शब्द इति न कदा चिदपि व्यतिरेकनिर्देशो दृश्यते इति समुदायशब्दत्वमघटमानं तत्सर्वथा वर्णशब्दवादिनामनुपपन्नो ऽयं व्यपदेशः शब्दादर्थं प्रतिपद्यामहे इति । उच्यते किमनेनोपपन्नेनानुपपन्नेन वा कृत्यम् । यद्ययमुपपद्यते ततः किमथापि नोपपद्यते ततो ऽपि किम् । न हि लोकव्यपदेशनिबन्धना वस्तुस्थितिर्भवति । ननु शास्त्रकारा अप्येवं व्यवहरन्ति भावमाख्यातेनाचष्टे इति न शास्त्रकारव्यवहारादप्यप्रामाणिको ऽर्थः शक्यते ऽभ्युपगन्तुं कतरच्चेदं प्रमाणं लोकव्यपदेशो नाम । अनुमानं तावत्प्रतिक्षिप्तं प्रत्यक्षमपि प्रतिक्षेप्स्यते न चान्यत् स्फोटसिद्धौ प्रमाणं क्रमते तदस्थाने ऽयं लोकव्यपदेशनिरूपणेन स्फोटाटोपः । न चात्यन्तमसङ्गतो ऽयं वर्णपक्षे लौकिको व्यपदेशः पूर्ववर्णजनितसंस्कारसहिते तावदन्त्यवर्णे वाचके सुसङ्गत एवायं व्यपदेशः । तस्य शब्दत्वादेकत्वाच्च । सङ्कलनाप्रत्ययोपारूढवर्णवाचकत्वपक्षे ऽपि न दोषः न

हि भेदशब्दसहित एष शब्दशब्दः प्रयुज्यते गकारादिभ्यः शब्दादर्थं प्रतिपद्यामहे केवलस्तु जातिशब्द एकवचनान्तो बहुष्वपि वर्णेषु न विरुद्धः। किं च स्फोटपक्षे सुतरामनुपपन्नो ऽयं व्यपदेशः शब्दादिति। प्रातिपदिकस्यार्थस्याभावान्न हि वर्णवत्स्फोटे शब्दशब्दत्वं प्रयुञ्जानो दृश्यते व्यवहर्तृजनः। अर्थप्रतिपत्तिहेतुत्वं शब्दलक्षणमसाधु। धूमादिभिर्व्यभिचारात्। अथापि प्रक्रमपर्यालोचनया श्रोत्रग्राह्यत्वविशिष्टप्रतिपत्तिहेतुत्वं शब्दलक्षणमभिधीयते तदिदं स्फोटं प्रति न सिद्धं तस्य श्रोत्रप्रत्ययविषयत्वाभावात्। श्रोत्रग्राह्यत्वमेव च तदितरव्यवच्छेदक्षममिति तदेव युक्तं किमुभयोपादानेन श्रोत्रग्राह्यत्वं च वर्णेष्वेव नार्थान्तरस्येति वर्णा एव शब्दः तदुक्तम्* ।

परस्परानपेक्षाश्च श्रोत्रबुद्ध्या स्वरूपतः ।
वर्णा एवावसीयन्त न पूर्वापरवस्तुनी इति ॥

श्रोत्रग्राह्यत्वं शब्दलक्षणं सत्तादावप्यस्तीति चेन्न। श्रोत्रेणैवेत्यवधारणस्य विवक्षितत्वात्। श्रोत्रमनोभ्यां ग्रहणादसिद्धमवधारणमिति चेन्न समानजातीयव्यवच्छेदार्थत्वादवधारणस्य विवक्षितत्वात्। चक्षुरादीन्येव तेन व्यवच्छिद्यन्ते न मनः। तथापि शब्दत्वेन व्यभिचार इति चेन्न जातिमत्त्वे सतीति प्रक्रमलभ्यविशेषणापेक्षणात्। स्तनयित्नुनादप्रभृतिभिरपि न व्यभिचारस्तेषां शब्दत्वाभ्युपगमात्। तदुक्तं भाष्यकृता† द्विविधश्चायं शब्दो वर्णात्मा ध्वनिमात्रश्चेति। अर्थप्रत्यायकत्वं तु न लक्षणमित्युक्तम् अगृहीतसंबन्धे वर्णात्मनि शब्दे तदभावेनाशब्दत्वप्रसङ्गात्। कालान्तरेण संबन्धबुद्धौ सत्यां च शब्दत्वमिति अव्यवस्थितमिदं लक्षणम्। यदपि शब्दस्वरूपनिरूपणप्रसङ्गेन तदभिधेयानां जातिगुणक्रियादीनां शब्दताशङ्कनं तत्परिहरणं च तदपि किमाशयमिति न विद्मः। तेषामतिविभक्तरूपग्रहणादतः श्रोत्रग्राह्यस्य शब्दत्वात् स्फोटस्य च श्रोत्रग्राह्यत्वाभावाद् वर्णवादिनामेव शब्दादर्थं प्रतिपद्यामहे इत्यनुकूलो व्यपदेशो न स्फोटवादिनामिति स्थितम्। कथं पुनः श्रोत्रग्रहणत्वं स्फोटस्य न मृष्यते यावता पदं वाक्यमिति श्रोत्रकरणकमेकाकारं ज्ञानं प्रत्यात्मवेदनीयमस्ति न चास्य वर्णा आलम्बनीभवेयुरित्युक्तम्। न युक्तमुक्तम् इह हि शब-

* श्लोकवार्तिके स्फोटवादे श्लो० ६। † न्यायभाष्ये अ० २ आ० २ सू० ४०।

लेयादौ प्रतिपिण्डं गौरिति बुद्धिरुपजायमाना सकलपिण्डसाधारणं रूपं विषयीकरोतीति गोत्वसामान्यं तदिष्यते। एवं यदि प्रतिवर्णं पदं पदमिति वाक्यं वाक्यमिति मतिरुपजायेत जातिवत्तर्हि पदं वाक्यं च सर्ववर्णवृत्ति किमपि रूपमभ्युपगच्छेम न त्वेवमस्ति प्रतीतिः। यथा च तन्त्वाद्यवयवपरिघट्टितपटादिकार्यविषयमाद्यनयनसन्निपातसमये एव भेदग्रहरहितमवयविज्ञानम् उदेति तथा क्रमसमुच्चरदेकैकवर्णस्वरूपोपग्रहनिरपेक्षं यदि पदमिति वाक्यमिति ज्ञानं भवेतत्पटादिकमवयविनमिव पदं वाक्यमेकैकरूपमनुमन्येमहि न त्वेवमस्ति न हि तन्तुभिरिव पटो वर्णैः पदमारभ्यते। यत्तु गौर्गौरित्येवं ज्ञानमभेदग्राहि दृश्यते तदेकाद्युपाधेः। भिन्नाद्युपश्लेषे तु देवदत्त इत्यादौ नानाक्षरग्रहणमेव विलम्बितमनुभूयते न चैवं पटादिबुद्धिषु तदवयवाः कदाचिद्विच्छेदेनावभासन्ते तस्मान्नावयवीव जातिरिव वा पदं वाक्यमभिन्नमवभासते। ननु च याऽसौ शब्दशब्दाद् बुद्धिः सैवेयं स्फोटबुद्धिः। किमिदानीं यदेव शब्दत्वं सामान्यं स एव स्फोटः। नैवं स्फोट एवासौ न शब्दत्वं सामान्यं तत् सामान्यं हि तदुच्यते यत्रैकव्यक्तिदर्शने व्यक्त्यन्तरानुसंधानं शाबलेयग्रहणे बाहुलेयस्येव इह तु न गकारग्रहणे अकारानुसंधानमिति नेदं सामान्यमेकरूपस्त्वयं प्रतिभासः शब्दतत्त्वविषय एव शब्दतत्त्वं च स्फोट इत्युच्यते। आ ज्ञातम् अमुनैव हि भयेन कैश्चित् स्फोटशङ्कितैः शब्दतत्त्वसामान्यमपह्नुतमस्थाने एव त्वयं संत्रासः। न हि शब्दत्वं स्फोटः प्रतिवर्णं हि शब्दः शब्द इति बुद्धिरस्ति न च वर्णाः स्फोटः तदिदं शब्दत्वसामान्यमेव शब्दबुद्धेरालम्बनं न स्फोटः। सामान्यसिद्धौ तु व्यक्त्यन्तरानुसन्धानमकारणमिति प्रागेव निर्णीतम्। तस्मान्न शब्दबुद्धावपि स्फोटोऽवभासते पदवाक्यबुद्धावित्येतच्च सत्यमाह यदियमेककार्यकारित्वनिबन्धना वनपृतनादिबुद्धिसमानयोगक्षेमैव पदवाक्यबुद्धिरिति। न च जात्यादिष्वसमाश्वसो वैलक्षण्यस्य दर्शितत्वात्। यदप्येककार्यकारित्वनिबन्धनायामभेदबुद्धावितरेतराश्रयपरिचोदनमेकार्थप्रतीतिपूर्विका पदवाक्यबुद्धिः पदवाक्यबुद्धिपूर्विका चैकार्थप्रतीतिरिति तदपि न सम्यक्। स्मर्यमाणानुभूयमानवर्णजनितेयमर्थप्रतीतिरित्यवोचाम नाभिन्नपदपरिच्छेदपूर्वकेति कुत इतरेतराश्रयत्वम्। ब्रूयात्पदवाक्ययोरेकत्वमन्तरेण कथं पदवाक्यार्थप्रतीतिरेकरूपा

भवेदिति सो ऽयमतीव मुग्धालापः । प्रतीतिभेदाभेदौ हि विषयभेदाभेदा-वनुरुध्येते नोपायभेदाभेदौ भिन्नैरपि लोचनालोकान्तःकरणप्रभृतिभिरुपायै-रभिन्नार्थग्राहिणी बुद्धिरुपजन्यते एव । तदिह पटार्थबुद्धेरेकत्वात्पदार्थ एको भवतु यो ऽस्या विषयः न त्वेकं पदं यत्कारणमिति वाक्यार्थबुद्धेरप्येकत्वा-देको वाक्यार्थो भवतु न त्वेकं वाक्यं वर्णीकरणकारणं क्रमभाविनां बहूनां वर्णानामेतद्भवति यदेकार्थप्रतिपादकत्वं न त्वभेदमेव पदवाक्ययोर्गमय-तीति । विप्रलब्धा एव च वैयाकरणाः पदवाक्ययोरप्यभेदं मन्यन्ते किल शब्दादनन्यभूत एव शब्दार्थ इति स पुनरेषां व्यामोहः तद्भेदस्य दृढप्रमा-णसिद्धत्वात् । शब्दाध्यासस्तु प्रतीतिविरुद्धत्वेन नेष्यते इत्यलं तत्कथया तस्मात्प्रत्यक्षगम्यो ऽपि न स्फोट इति सिद्धम् । नन्वभिन्नत्वाद्वाक्यार्थबुद्धे-र्विषयभेदाभेदानुवृत्तित्वाच्च बुद्ध्यभेदाभेदयोरभिन्नो वाक्यार्थः स्याद्बाढ-मभिन्नो न त्वनवयवः पटादेरभिन्नस्यापि सावयवत्वात् । यत्तु निरवयव-त्वमुच्यते तदतीव संवित्परामर्शकौशलशून्यव्याहृतम् ॥

अंशाः सन्ति न सन्तीति चिन्तात्यन्तमसङ्गता ।
निरंशस्त्वस्ति नास्तीति युक्तं चिन्तयितुं सताम् ॥

पदतदर्थभेदस्य प्रतिवाक्यं विस्पष्टमाभासमानत्वादनुपगृह्यमाणावय-वविभागयोश्च वाक्यवाक्यार्थयोरनवभासमानत्वाद् अस्त्यवयवप्रतीतिः । सा तु भ्रान्तेति चेन्न । बाधकाभावाद् भ्रान्तेश्च बीजं किमपि वक्तव्यम् । सादृश्यमिति चेत्कस्य केनेति न विद्मः यदि हि क्व चिन्मुख्या अवयवाः प्रसिद्धा भवेयुः तस्मा-त्सादृश्यादितरत्र तदभावे ऽपि भ्रम इति गम्यते । न त्वेवमस्ति पूर्ववाक्या-नामप्यभागत्वान्नरसिंहे ऽपि नरावयवाः सिंहावयवाश्च पृथक् पृथक् प्रत्य-भिज्ञायन्ते तद्वदिहाभ्युपगम्यमाने नूनं क्व चिद्वाक्ये सत्त्वमवयवानामेषित-व्यम् । चित्रे ऽपि हरितालसिन्दूरादिरूपं पानके त्वगेलादिरसो ग्रामरागे ऽपि षड्जर्षभगान्धारादिस्वरजातं पृथगवगतमिति न ते निर्भागदृष्टान्ताः । चित्रा-दिबुद्धयस्तर्हि दृष्टान्ता इति चेद् बाढं वाक्यार्थबुद्धिरपि निर्भागेष्यते एवास्माभिः बुद्धीनां निरंशकत्वेन सर्वासामनवयवत्वात् । बुद्धिविष-यीकृतस्त्वर्थो दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सावयव एव । तस्मान्न निर्भागौ वाक्य-वाक्यार्थाविति युक्तम् । यदप्यभ्यधायि वृद्धव्यवहारेण संबन्धबुद्धिर्वाक्यार्थयोरेव

न पदतदर्थयोः पदेन व्यवहाराभावादिति तदप्यसाधु वाक्यादपि व्युत्पत्ति-र्भवन्ती पदार्थपर्यन्ता भवतीति । एवं हि पदतदर्थसंस्कृतमतेरभिनवविरचितादपि वाक्याद्वाक्यार्थप्रतीतिरुपपत्स्यते । तदात्रापोद्वापपरतन्त्रवैचित्र्येण वाक्यानामानन्त्यादशक्या प्रतिवाक्यं व्युत्पत्तिस्सापि नापेक्षिष्यते इतरथा हि सा ऽवश्यमपेक्ष्येत । यत्तु केवलं पदं न प्रयुज्यते इति तदसत्यमिति तदप्यसत् । महावाक्यस्थाने ऽवान्तरवाक्यं न प्रयुज्यते इति तदप्यसत्यं स्यात् । स्वार्थे तत्प्रयुज्यते इति चेत्पदमपि स्वार्थे क्व चित्प्रयुज्यते एव । यत्र पदानामर्थो ऽर्थप्रकरणादिना लभ्यते तत्र यावदप्राप्तं पदमेव केवलमुच्चारयन्ति । ग्रन्थग्रहणावसरेषु च स्वरूपावधारणमपि फलवद्वर्णानां मा वा फलवत्त्वं पदवर्णानां भूतथापि रथावयवानामिव रथकार्येष्वपर्याप्तशक्तीनामपि स्वरूपसत्त्वमनिवार्यम् । कार्यान्तराय रथाद्यवयवाः प्रभवन्तीति चेत् पदवर्णा अपि कार्यान्तरे प्रभविष्यन्ति रथकार्यैकदेशमात्रं काममपि रथावयवाः कुर्वन्तीति यदुच्यते पदान्यपि वाक्यकार्यैकदेशं कममपि कुर्वन्त्येव । वर्णा अपि के चिदर्थवन्तो भवन्त्येवेति तस्मान्नासन्तः पदवर्णाः । यत्पुनरवादि वाक्यस्येव पदानि पदानामिव वर्णा वर्णानामप्यवयवान्तराणि स्युरिति तदिदमपूर्वं पाण्डित्यं न हि घटाः सावयवा इति परमाणुभिरपि सावयवैर्भवितव्यम् । उपलब्ध्यनुपलब्धी हि वस्तूनां व्यवस्थापिके यद्यथोपलभ्यते तत्तथा भवति यद्यथा नोपलभ्यते तत्तथा न भवति । वाक्यपदयोश्च भागा उपलभ्यन्ते न वर्णानां तथा ह्युक्तमेतत्* ।

अल्पीयसापि यत्नेन शब्दमुच्चारितं मतिः ।
यदि वा नैव गृह्णाति वर्णं वा सकलं स्फुटमिति ॥

तस्माद्बालिशचोदितमिदं वर्णस्याप्यवयवा भवन्तु पदवाक्ययोरपि वा मा भूवन्निति । अतश्च सावयवौ वाक्यवाक्यार्थौ पदोपजननापायाभ्यां तदर्थोपजननापायदर्शनादनयैव युक्त्या पदभागा अपि प्रकृतिप्रत्ययादयः तात्त्विका इत्यवगन्तव्यं न कल्पनामात्रप्रतिष्ठाः । वृक्षं वृक्षेणेत्यत्र प्रकृत्यर्थानुगमे प्रत्ययार्थो भिद्यते वृक्षं घटमिति प्रत्ययार्थानुगमे प्रकृत्यर्थो भिद्यते तत्र यो ऽर्थो यं शब्दमनुगच्छति स तस्यार्थ इत्यवसीयते तत्कथमसत्या भागाः । यत्पुनः

* श्लोकवार्तिके स्फोटवादे श्लो॰ १०

कूपसूपयूपादौ सत्यपि वर्णानुगमे ऽर्थानुगमो न दृश्यते तेन चाकारणमर्थ-प्रतीतेर्वर्णानुगम इत्युक्तं तदयुक्तम् । यतो नान्वयव्यतिरेकाभ्यामनुत्पन्ना प्रतीतिरुत्पाद्यते येन कूपादौ तदुत्पादनमाशङ्क्येत सिद्धायां तु प्रतीतौ वाचकभागेयत्तानियमपरिच्छेदे ऽनयोर्व्यापारो न चैकत्र वर्णानुगमे अनुगमो दृष्ट इत्यन्यत्रादृश्यमानो ऽपि हठादापादयितुं युक्तः । रेणुपटलानुगतपिपीलिकापङ्क्तिद्वारकव्यभिचारोद्भावनमपि न पेशलम् । पांसुपटलविकलपिपीलिकापङ्क्तिदर्शनेन तस्याः तत्प्रतीतिकारित्वाभावनिश्चयात् । करिकरभतुरगप्रभृतीनां तु प्रत्येकं व्यभिचारे ऽपि बहुप्राणिरूपसामान्यानपायात्तत्कारणमेव धूलिपटलमवगम्यते । यदप्यश्वकर्णादाववयवार्थलोपादन्यत्राप्येवमिति कथितं तदपि न चतुरस्रम् । अश्वकर्णशब्दो हि क्व चिदर्थप्रकरणवशान्न्यग्भवदवयवशक्तितया तिरस्कृतावयवार्थवस्त्वन्तरव्यक्तौ न सर्वात्मना ऽवयवार्थाभावो व्यस्तत्वेन सामस्त्येन वा पुनः प्रयोगान्तरे तदर्थसंप्रत्ययदर्शनादश्वमारोह कर्णे कुण्डलमिति व्यस्तयोः प्रयोगः तुरगश्रोत्रे तु प्रतिपिपादयिषिते ऽश्वकर्ण इति समस्तप्रयोगो ऽपि तदर्थापरित्यागी दृश्यते इति न सर्वात्मना निरर्थका भागाः । यत्पुनरन्वाख्यानविसंवादात्प्रकृतिप्रत्ययविभागनियमो नावकल्पते इत्येतदपि न युक्तम् । आप्ततरोक्तीनां प्रामाण्यात्त्रिमुनि व्याकरणमिति पाणिनिमतमेव हि प्रकृतिप्रत्ययविभागमवितथं प्रत्येष्यामः । कियत्यपि चांशे प्रायेण सर्वेषामन्वाख्यातॄणामविवादः । विकरणादिविसंवादमात्रं त्वकिंचित्करमतः पारमार्थिकत्वात्प्रकृतिप्रत्ययांशयोः न कल्पनामात्रेण पृथक्करणम् । यदप्यवर्णे वर्णसामान्यादपि भागज्ञानं दुर्घटं कालेनदन्तिनागा इति तदप्यसारम् । स्वरस्मरणादीनां पदभेदावगमोपायानां सम्भवात् । सराम इत्याख्यातस्यान्यत्स्वरादिरूपं नाम्नो ऽन्यत् । नामत्वे ऽपि स इति राम इति च द्वे पदे तयोरन्यद्रूपं सह रामेण वर्ततइत्येकपदे ऽप्यन्यद्रूपमभियोगविशेषवतां सर्वं सुभगमिति नाशक्यः पदविभागपरिच्छेदः । यदपि दध्यत्र मध्वत्रेति तथाविधपदरूपादर्शने ऽपि तदर्थसंप्रत्यय इत्युक्तं सो ऽपि न दोषः । यतस्ते एवैते पदे ईषद्विकृते तत्प्रत्यभिज्ञानाद्गम्येते इति के चित् । अथ वेगन्तदधिमधुपदवद्यणन्तयोरपि विषयान्तरे साधुत्वात्तथैव तद्विधाद् व्युत्पत्तुर्यणन्ते अपि पदे अर्थप्रतिपादके भविष्यत इत्यलमेवंप्रायैः कदाशाव्याहृतैः । अपि च

पदानामसत्यत्व किमर्थ एष तद्व्युत्पत्तावियान्प्रयत्नो वृद्धैराधीयते। असत्यमपि सत्योपायतां प्रतिपद्यते इति चेददृष्टत्वादलीका हि दंशादयः सत्यमूर्छाहेतवो ये ऽत्रोदाहृतास्ते तथा न भवन्ति विषाशङ्काया अपि तत्कार्यहेतुत्वात् । शङ्का हि नाम बुद्धिः बुद्धिश्च न न कारणम् न चासती बुद्धिः । यदपि लिप्यक्षराणामसत्यानां सत्यार्थप्रतिपादकत्वमुच्यते तदप्यनभिज्ञभाषितं रेखाः तावत्स्वरूपतः सत्यस्ताश्च खण्डिकोपाध्यायोपदेशसंस्कृतमतेर्वर्णानुमापिका भवन्ति तथा संबन्धग्रहणाद्रेखानुमितेभ्यश्च वर्णेभ्योऽर्थप्रतिपत्तिरिति नासत्यास्सत्योपायाः । अयं गकार इति तु सामानाधिकरण्यभ्रमो लिङ्गलिङ्गिनोरभेदोपचाराद् यथा प्रस्थमिताः सक्तवः प्रस्थशब्देनोच्यन्ते तथा रेखातो ऽपि गकारानुमानाद्रेखैव गकार इत्युच्यते। एवमनिष्यमाणे लिप्यनभिज्ञस्यापि ततो ऽर्थप्रतिपत्तिः स्याद्रेखाणामसत्यवर्णात्मनां विद्यमानत्वान्न चैवमस्ति । तस्माद्वर्णानुमानपुरस्सरैव रेखाभ्यो ऽर्थावगतिः अभ्यस्तत्वाद्विषयस्य सूक्ष्मत्वाच्च कालस्य क्रमो न लक्ष्यते न त्वन्यथा ततो ऽवगतिः । तस्मात्पारमार्थिकत्वात्पदतदर्थानां न निरवयवौ वाक्यवाक्यार्थाविति स्थितम् । यत्पुनर्वाक्यभागपदवर्णापह्नववर्त्मना शब्दब्रह्मैवाद्वयमुपदर्शयितुमुपक्रम्यते तत्र पुरस्तात्सविस्तरं समाधिमभिधास्यामः । यत्पुनरवादि वाचस्त्रैविध्यं तदपि नानुमन्यन्ते एकैव वैखरी वाग्वागिति प्रसिद्धा हि ।

अन्तःसंकल्पो वर्ण्यते मध्यमा वाक्सेयं बुद्ध्यात्मा नैष वाचः प्रभेदः ।
बुद्धिर्वाच्यं वाचकं चोल्लिखन्ती रूपं नात्मीयं बोधभावं जहाति ॥

पश्यन्तीति तु निर्विकल्पकमतेर्नामान्तरं कल्पितं
विज्ञानस्य हि न प्रकाशवपुषो वाग्रूपता शाश्वती ।
जाते ऽस्मिन्विषयावभासिनि ततः स्याद्वा ऽवमर्शो गिरो
न स्याद्वापि न जातु वाग्विरहितो बोधो जडत्वं स्पृशेत् ॥

तदास्तामियं ब्रह्मचर्चा प्रकृतमनुसरामः ।

इति विततया वर्णा एते धिया विषयीकृतां
दधति पदतां वाक्यत्वं वा तएव च वाचकाः ।
न च तदपरः स्फोटः श्रोत्रे विभात्यवबोधने
न च विधिहतो वाच्ये बुद्धिं विधातुमसौः क्षमः ॥

एवं स्फोटे प्रतिहते वर्णेषु वाचकेषु स्थितेषु कश्चिदाह बाढं वर्णेभ्यः पदार्थप्रतीतिरस्तु वाक्यार्थप्रतीतौ न तेषां सामर्थ्यं कुतस्तर्हि वाक्यार्थावगतिः पदार्थेभ्य इत्याह। तथा च वर्णानां पदार्थप्रतिपत्तौ चरितार्थत्वान्न वाक्यार्थेऽपि सामर्थ्यमपरिम्लानसामर्थ्यास्तु पदार्था आसते ते वाक्यार्थबुद्धेर्विधातारः। अर्थापत्त्या हि वर्णानां कार्येषु शक्तयः कल्प्यन्ते तत्र पदार्थबुद्धेरन्यथाऽनुपपन्नत्वाद्यथोक्तनीत्या वर्णानां तत्प्रतिपादने शक्तिरवगम्यते वाक्यार्थप्रतीतिः पुनरन्यथाऽप्युपपद्यमाना न तत्र तेषां शक्तिमुपकल्पयितुमर्हति। किं च किमेकमेव संस्कारमादधाना वर्णाः पदार्थं च वाक्यार्थं च बोधयन्ति भिन्नं वा तत्र च॥

एकयैव हि संस्कृत्या कथं कार्यद्वयं भवेत्।
न चैषां पूर्वसंस्कारादन्योऽस्तीति प्रतीयते॥

वाक्यार्थप्रतीतिरन्यथाऽपि भावान्न नानासंस्कारकल्पनाबीजमस्ति। अपि च पदेषु पूर्ववर्णेषु नातिदूरमतिक्रान्तेषु बुद्ध्योपसंहर्तुं शक्येषु घटमानमन्त्यवर्णवेलायामनुसन्धानं वाक्येषु पुनरतिचिरतरतिरोहिताचरपरम्परानुसन्धानमतिक्लिष्टमदृष्टपूर्वमिति दुर्घटमेतत्। व्यवहितपदोच्चारणे तु दृश्यते वाक्यार्थप्रतीतिर्यत्र पूर्ववर्णानुसन्धानगन्धोऽपि नास्ति। तस्मान्न वर्णा वाक्यार्थबुद्धिहेतवः। अपि च पदार्थं वाक्यार्थं च प्रतिपादयन्तो वर्णा युगपत्प्रतिपादयेयुः क्रमेण वा तत्र सकृदुच्चारितानां युगपदुभयकरणमनुपपन्नम्। अशक्यत्वात्क्रमपक्षेऽपि पूर्वं चेद् वाक्यार्थप्रतिपादनं तदयुक्तम्। अनवगतपदार्थस्य वाक्यार्थप्रत्ययादर्शनात्। अथ पूर्वं पदार्थप्रतिपादनं ततो वाक्यार्थप्रत्यायनं हन्त तर्हि पदार्थप्रत्ययादेव वाक्यार्थबुद्धेः सिद्धत्वात्किमिति पुनर्व्यापारान्तरे श्रम आश्रीयते। तस्मात्पदार्थप्रतिपादनपर्यवसितसामर्थ्यानि पदानि पदार्थेभ्यस्तु वाक्यार्थप्रत्यय इति सिद्धम्। अपि च अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेवमवगम्यते यत्पदार्थपूर्वको वाक्यार्थ इति यो हि मानसादपचाराच्छ्रुतेष्वपि पदेषु पदार्थान्नावगच्छति नावगच्छत्येव वाक्यार्थम्। यस्तु अश्रुतेष्वपि पदेषु प्रमाणान्तरतः पदार्थाञ्जानीयाज्जानातीवासौ वाक्यार्थम्॥

पश्यतः श्वेतिमारूपं हेषाशब्दं च शृण्वतः।
खुरविक्षेपशब्दं च श्वेतोऽश्वो धावतीति धीः* ॥

---

* श्लोकवार्तिके वाक्याधिकरणे श्लो॰ ३३५।

दृष्टा वाक्यविनिर्मुक्ता न पदार्थैर्विना क्व चिदिति ।

तदेषा वाक्यार्थबुद्धिः पदार्थप्रतीतिं न व्यभिचरति व्यभिचरति तु पदप्रतीतिमिति न तत्कार्या भवितुमर्हतीति । यदप्युच्यते प्रत्येकं व्यभिचारात्समुदितानामसाधारण्यान्न पदार्थानां वाक्यार्थावगतिहेतुत्वमिति तदप्ययुक्तम् । प्रत्येकं तावद्गमकत्वं नेष्यते एव समुदितानां त्वसाधारण्यं भवदपि न नः क्षतिकरं न ह्येते लिङ्गवत्सम्बन्धग्रहणमपेक्षमाणा अवबोधका यदसाधारण्यन्नावकल्पेत किं त्वगृहीतसम्बन्धा अपि आकाङ्क्षासन्निधियोग्यतापर्यालोचनया परस्परं संसृज्यन्ते स एव वाक्यार्थः संसृष्टः पदार्थसमुदाय इतरविशिष्टो वेतर इति । नाप्यशाब्दत्वमित्थं वाक्यार्थप्रतीतेराशङ्कनीयम् शब्दावगतिमूलत्वेन तस्याः शाब्दत्वाच्छब्दात्पदार्थप्रतिपत्तौ वाक्यार्थप्रतिपत्तिरिति सर्वमनवद्यम् । तदुक्तं पदानि हि स्वं स्वमर्थमभिधाय निवृत्तव्यापाराणि अथेदानीमवगताः पदार्था एव वाक्यार्थमवगमयन्तीति* । अत्राभिधीयते न पदार्थेभ्यो वाक्यार्थावगतिरपि तु वाक्यादेव । तथा चायं वाक्यार्थ इति प्रसिद्धो न पदार्थार्थः यथा हि काल्पनिकवर्णसमूहात्मकं पदं पदार्थप्रतिपत्तिमादधाति तथा काल्पनिकपदसमूहात्मकवाक्यं वाक्यार्थप्रतिपत्तिमाधास्यति । ननु पदसमूहात्मकं वाक्यमन्यन्नास्ति किं तु पदान्येव वाक्यं पदानां च स्वार्थे चरितार्थत्वान्न वाक्यार्थसामर्थ्यमित्युक्तं । नैतद्युक्तम् पदार्थानामपि चरितार्थत्वात् । क्व तेषां चरितार्थत्वं स्वप्रतिपत्तौ । ननु पदानि स्वप्रतिपत्तौ चरितार्थीभूय पदार्थप्रतिपत्तिमादधति पुनस्तान्येव कथं वाक्यार्थप्रतिपत्तिमाधास्यन्ति पदार्थास्तु स्वावगतेरूर्ध्वं न क्व चित्परत्र चरितार्था इति वाक्यार्थबुद्धेर्विधातारो भवन्तु नैतदेवम् । अन्त्यपदस्यान्यत्र चरितार्थत्वाभावात् । अन्त्यपदमेव पूर्वपदस्मरणोपकृतं वाक्यमुच्यते तदर्थश्च पूर्वपदार्थविशिष्टो वाक्यार्थ इत्येके । तस्माद्वाक्यादेव वाक्यार्थप्रत्ययः । यत्तु किमेकसंस्कारस्मरणेन कार्यद्वयं पदानि विदधति विभिन्नसंस्कारेण वेति कार्यभेदात्कारणभेदानुमानमिति प्रसिद्ध एष पन्थाः एको ऽप्यतीन्द्रियः संस्कारः कार्यात्कल्प्यते बहवो ऽपि तत एव कल्पयिष्यन्ते कार्यस्य भिन्नत्वात् । यदपि चिरतिरोहितवर्णप्रबन्धानुसन्धानं दुर्घटमिति कथितं तदपि न चारु । कया चित्कल्पनया

* शाबरभाष्ये अ॰ १ पा॰ १ सू॰ २५ ।

वर्णानामिव पदबुद्धौ पदानामपि वाक्यबुद्धौ उपारोहसम्भवात् । एतच्चानन्तरं दर्शयिष्यते । यदपि विकल्पितं युगपद्वा क्रमेण वा वर्णाः पदवाक्यार्थप्रत्यये व्याप्रियेरन्निति तत्राप्युच्यते यौगपद्यं तावदनभ्युपगमादेव प्रत्युक्तम् । क्रमो ऽप्येषामीदृशो यत्प्रथमं पदार्थमवगमयन्ति ततो वाक्यार्थम् । सो ऽयं हि पदार्थपूर्वक एव वाक्यार्थ उक्तो भवतीति चेन्नैवम् । पदार्थो हि नाम प्रमेयमेव न ते प्रमाणवर्गे निपतन्ति न च पदार्थवाक्यार्थयोरत्यन्तं भेदो येन तयोर्धूमाग्न्योरिव संबन्धग्रहणसापेक्षयोस्तदनेपक्षयोर्वा रूपदीपयोरिव प्रत्याय्यप्रत्यायकभावः न हि स्वशरीरएव गम्यगमकवाचोयुक्तिः प्रवर्त्तते । कथं स्वभावात्स्वभावहेतुवादिनो बौद्धस्य शिष्य इव निर्वृतः । ननु सामान्ये हि पदं वर्त्तते विशेषे च वाक्यमन्यच्च सामान्यमन्ये च विशेषाः । यदुक्तम् । सामान्यान्यन्यथासिद्धेर्विशेषं गमयन्ति हीति व्यतिरेक एव प्रत्याय्यप्रत्यायकयोः । उच्यते बाढमस्त्य प्रमेयाभ्यतिरेकः किं तु विरतव्यापारे चक्षुषीव शब्दे धूमादिवत्प्रमेयात्पदार्थादग्नेरिव वाक्यार्थस्यावगमो नास्ति न हि पदार्थाः प्रमेयीभूतधूमवत्पुनः प्रमाणीभवितुमर्हन्ति किं तु पदान्येव तत्प्रतिपादनद्वारेण वाक्यार्थप्रतिपत्तौ पर्यवस्यन्ति कथमात्मीयमेव ग्रन्थं न बुध्यन्ते भवन्तः ।

वाक्यार्थप्रत्यये तेषां प्रवृत्तौ नान्तरीयकम् ।
पाके ज्वालेव काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनमिति* ॥

अवान्तरव्यापारो हि न कारकस्य प्रधाने व्यापारे कारकतां व्याहन्ति पदानां हि द्वयी शक्तिरभिधात्री तात्पर्यशक्तिश्च तत्राभिधात्री शक्तिरेषां पदार्थेषूपयुक्ता तात्पर्यशक्तिश्च वाक्यार्थे पर्यवस्यतीति । यद्यपि पदानि स्वं स्वमर्थमभिधाय निवृत्तव्यापाराणि तथा ऽपि यदर्थपराणि तत्रानिवृत्तव्यापाराण्येवेति । एवं हि शाब्दता वाक्यार्थप्रत्ययस्य न हास्यते । सर्वात्मना तु विरतव्यापारे शब्दे सा ऽवश्यं हीयते शब्दावगतिमूलत्वात्तु शाब्दत्वे श्रौत्रत्वमपि स्यात् । श्रोत्रस्य पारम्पर्येण मूलत्वात् । शब्दे विरतव्यापारे कतमत्तत्प्रमाणं यस्य वाक्यार्थप्रतीतिः फलमिति न विद्मः । न प्रत्यक्षम् अतीन्द्रियत्वाद्वाक्यार्थस्य । नानुमानं न चानुमानमेषा धीरित्यादिना ग्रन्थविस्तरेण स्वयमेव निरस्तत्वाद् । न शब्दो निवृत्तव्यापारत्वात् सामान्यान्यन्यथासिद्धेर्वि-

---

* श्लोकवार्तिके वाक्याधिकरणे श्लो॰ ३४० ।

शेषं गमयन्ति हीति न्यायात् । अर्थापत्तिरिति चेत् किमिदानीमर्थापत्तिगम्यो धर्मः न चेतदुक्तमिष्टं वा तदिदं सप्तमं प्रमाणमवतरति पदार्थो नामेति तच्च नेष्टम् अतो न पदार्थनिमित्तको वाक्यार्थप्रत्ययः । यदप्युक्तम् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पदार्थनिमित्तकत्वं वाक्यार्थस्यावगम्यते इति तत्र पदार्थसंसर्गस्वभावत्वाद्वाक्यार्थस्य सत्यं तत्पूर्वकत्वमिष्यत एव । वाक्यप्रतिपत्तेस्तु न तज्जन्यत्वं शब्दव्यापारानुपरमात् । मानसे चापचारे सति पदानामपि ग्रहणं नास्त्येव । यतः क्षणान्तरे समाहितचेतास्स वक्ति नाहमेतदश्रौषमन्यत्र मे मनो ऽभूत्पुनर्ब्रूहीति इतरथा हि पदानि स्मृत्वा तदर्थमेवावगच्छेन्न पुनः पृच्छेत्तस्मात्पदार्थानां ग्रहणमेव तत्र वाक्यर्थावगमे निमित्तम् । यदपि पश्यतः श्वेतिमारूपमिति तदपि न किञ्चित् । किं प्रत्यक्षेण शुक्लो गौर्गच्छन्न दृश्यते स किं शुक्लो गौः गच्छतीति वाक्यस्यार्थो न भवति । प्रत्यक्षप्रतिभासात्तु प्रत्यक्षार्थ एवासौ न वाक्यार्थ इत्युच्यते । एवं श्वेतो ऽश्वो धावति इत्यानुमानिको ऽयं प्रत्ययः पर्वते ऽग्निरितिवद्वाक्यश्रवणात्तु विना न वाक्यार्थो भवतुमर्हतीत्यलं प्रसङ्गेन । तस्माद्वर्णेभ्य एव कया चित्कल्पनया पदवाक्यभावमुपगतेभ्यः पदार्थवाक्यार्थसंप्रत्यय इति युक्तम् । तस्मात्पदार्थजन्या न भवति वाक्यर्थबुद्धिरिति सिद्धम् । अनुपरतव्यापाराद्वाक्यादेवेयमुद्भवति । आह कया पुनः कल्पनया पदवाक्यभावमुपगता वर्णाः पदार्थवाक्यार्थप्रतीतिमादध्युरिति । तत्राचार्यास्तावदिमां कल्पनामदीदृशन् प्रथमं वर्णज्ञानं ततः संस्कारः ततो द्वितीयवर्णज्ञानं तेन प्रथमवर्णज्ञानजनितेन च संस्कारेण पटुतरसंस्कारः ततस्तृतीयवर्णज्ञानं तेन प्राक्तनेन संस्कारेण पटुतरः संस्कारः एवं यावदन्त्यवर्णज्ञानमन्त्यवर्णज्ञानानन्तरं तु ततः संस्कारात्सकलपूर्ववर्णविषयमेकस्मरणं तेनान्त्यवर्णज्ञानस्य विनश्यत्ता विनश्यदवस्थग्रहणस्मरणविषयीकृतो वर्णसमूहः पदमिति ज्ञायते ततः पदज्ञानात्संस्कारः ततस्तथैव वर्णक्रमेण द्वितीयपदज्ञानं तेन प्रथमपदज्ञानजन्मना च संस्कारेण पटुतरसंस्कारो जन्यते पुनस्तेनैव क्रमेण तृतीयपदज्ञानं तेन प्राक्तनेन च संस्कारेण पीवरतरस्संस्कारो जन्यते एवं यावदन्त्यपदज्ञानमन्तरेण स्थवीयसा संस्कारेण सर्वपदविषयमेकस्मरणमुपजन्यते संस्कारस्यैवैकत्वात्सो ऽयं स्मरणानुभवविषयीकृतवर्णसमूहपदसमूहो वाक्यमित्युच्यते ततो वाक्यार्थप्रति-

पत्तिः संस्कारस्य च संस्कारान्तरकरणकौशलमवश्यमेषितव्यमन्यथा सर्वैव क्रियाभ्यासो ऽनर्थकः स्यादिति। अत्र वदन्ति। नेयं प्रक्रिया साध्वी ज्ञानयौगपद्यप्रसङ्गात्। तथा हि चरमपदप्रतिभासानन्तरं यथा पूर्वपदस्मरणं तथा तदैव संकेतस्मरणेनापि भवितव्यमनवगतपदार्थस्य हि न वाक्यार्थप्रतीतिरस्मृतसंकेतस्य च न पदार्थप्रतीतिः। यच्चाप्यभ्यस्ते विषये संकेतस्मृतिर्न संवेद्यते तच्चाप्यविनाभावस्मृतिरिव बलादसौ कल्प्यते अनवगतपदपदार्थसंबन्धस्य नारिकेलद्वीपवासिन इवार्थप्रत्ययाभावात्। संबन्धानुभवस्य च पूर्ववृत्तत्वेनेदानीं स्मरणमुखेनोपकारित्वात्तस्मादन्त्यपदज्ञानानन्तरं पूर्वपदसमयस्मरणयोर्युगपदुत्पादाज् ज्ञानयौगपद्यम्। अथ समयस्मरणानन्तरं पूर्वपदस्मरणमुपेयते तथा तत्स्मृतिकाले पदार्थज्ञानोपजननात्पुनरपि ज्ञानयौगपद्यं न च तदा पदार्थज्ञानं नोदेतीति शक्यते वक्तुमविकलतदुपजनकारणसामग्रीसन्निधानात्प्रतिनायकस्य च तदानीमभावात्। पदार्थज्ञानोत्तरकालं तर्हि पूर्वपदस्मरणमस्त्विति चेद् एवं तर्हि चरमपदज्ञानप्रत्यस्तमयादन्त्यपदरहितं वाक्यं स्यादन्त्यपदज्ञानस्य हि संकेतस्मृतिवेलायां विनश्यत्ता पदार्थज्ञानवेलायां विनाश एव। यत्तु ब्रूयादसंवेद्यमानमपि तदानीमन्त्यपदमस्त्येवेति स्वस्ति तर्हि न्यायविस्तराय। अपि च तदानीमनुपलभ्यमानेनापि सता किमन्त्यपदेन क्रियते। पुनरवगमो ऽस्य भविष्यतीति चेत् स कुतस्त्यः। श्रोत्रस्य विरम्य व्यापारासंवेदनात्। मनसश्च स्वातन्त्र्येण बाह्ये विषये सामर्थ्यासंभवात्। सत्यपि पुनः तदवगमे ज्ञानयौगपद्यानपायात्। अपि च पूर्वपदैरर्थशून्यतया शुष्कनीरसतनुभिरन्त्यपदानुभवसमनन्तरं स्मृतैरपि को गुणः। न हि तथाविधपदस्मरणमर्थप्रत्यायनाङ्गम्। अथ सार्थकानि प्राञ्चि पदानि स्मर्यन्ते तर्हि समयस्मरणपदार्थज्ञानादिकार्यसांकर्यकृतमनेकशाखं प्रतिपदं ज्ञानयौगपद्यमापद्यते इत्यसतीयं कल्पना। व्याख्यातारस्तु प्रक्रियान्तरमाचचक्षुः। वर्णानुगमरूपेण तावत्प्रथमपदज्ञानमुत्पद्यते ततः संकेतस्मरणं तेन विनश्यदवस्थेन पदज्ञानेन स्वविषयावच्छेदेन पदार्थज्ञानमाधीयते यत्र वाचकावच्छिन्नं वाच्यस्वरूपमवभासते तथाविधपदार्थज्ञानात्संस्कारः ततस्तथैव क्रमेण द्वितीयपदज्ञानं तदनु समयस्मरणं तेन विनश्यदवस्थेन च द्वितीयपदज्ञानेन तथैव स्वावच्छेदेन स्वार्थज्ञानं तेन प्रथमपदार्थज्ञानाहितेन च संस्का-

रेण च दृढतरः संस्कारः पुनर्वर्णक्रमेण तृतीयपदज्ञानं पुनः संकेतस्मरणं संकेतस्मृतिसहायेन तेन विनश्यदवस्थेन स्वार्थेनैव स्वावच्छिन्नं ज्ञानं तेन प्राच्येन च संस्कारेण दृढतरः संस्कारः एवं तावद्यावदन्त्यपदज्ञानात्स्वावच्छिन्नार्थप्रतीतिः ततः पूर्वोपचितान्महतः संस्काराद्विशिष्टसर्वविषयमेकस्मरणं यस्य स्वावच्छिन्नास्सर्वे पूर्वपदार्था विषयतां प्रतिपद्यन्ते तस्मिन्स्मरणे तथान्त्यपदार्थज्ञाने ऽवच्छेदकत्वेन प्रस्फुरत्पदसमूहो वाक्यमवच्छेद्यत्वेन प्रकाशमानो ऽर्थसमूहो वाक्यार्थः । एवं स्मर्यमाणानुभूयमानौ पदपदार्थसमूहौ वाक्यवाक्यार्थावुक्तौ भवतः । एतदपि न विचारक्षमम् । अन्त्यपदार्थप्रतीतिसमये तदवच्छेदकतया प्रतिभासमानं पदं तत्प्रतीतौ तावत्कारणमिति नात्र विमतिः । स्वयं च प्रतिभासमानत्वात्कर्मापि भवत्येव । तस्य तदानीं कर्मत्वे कारणं चिन्त्यम् । न श्रोत्रं तावत्कारणम् अन्त्यपदप्रतीत्यनन्तरमेव तद्व्यापारस्य विरतत्वाद् विरम्य च पुनर्व्याप्रियमाणत्वानुपपत्तेः । मनस्तु बाह्ये विषये स्वातन्त्र्येण प्रवर्तितुमसमर्थम् तत्प्रवृत्तौ सर्वाण्येव प्रथमपदात्प्रभृति पदानि मानसव्यवसायगोचरचारीणि भवन्तु किं स्मर्यमाणत्वमन्येषामुच्यते । अथ तदन्त्यपदमर्थे इवात्मन्यपि तदवच्छेदकत्वप्रतिपत्तेः करणत्वं प्रतिपत्स्यत इति मन्यसे तदयुक्तम् । स्वप्रतीतौ तस्य कर्मत्वान्न चैकस्यामेव क्रियायां तदेव कर्म करणं च भवितुमर्हति । विस्तरतश्चायं वाचकावच्छिन्नवाच्यप्रतिभासः प्रत्यक्षलक्षणे प्रतिक्षिप्त इत्यलं पुनस्तद्विमर्देन । आह प्रथमं पदज्ञानं ततः संकेतस्मरणं ततः पदार्थज्ञानं पदार्थज्ञानात् पदज्ञानस्य विनश्यत्ता विनश्यदवस्थपदज्ञानमपेक्षमाणं श्रोत्रं प्रथमपदावच्छेदेन द्वितीयपदे ज्ञानमादधाति द्वितीयपदज्ञानानन्तरं पुनः संबन्धस्मरणं ततः पदार्थज्ञानं तेन द्वितीयपदज्ञानस्य विनश्यत्ता विनश्यदवस्थपदज्ञानसहायाच्छ्रोत्रात्तथैव तदवच्छेदेनोत्तरोत्तरपदज्ञानं तावद्यावदन्त्यपदज्ञानमिति । तज्ज्ञानानन्तरं च प्राक्तनप्रक्रियावन्नात्र पूर्वपदस्मरणमुपयुज्यते तत्फलस्य च विनाशदशापतितपदज्ञानकृतावच्छेदमहिम्नैव सिद्धत्वात् । तस्य हि फलमन्त्यपदावगमसमये सकलपूर्वपदोपस्थानं तच्च विनश्यदवस्थपूर्वपूर्वपदज्ञानकृतोत्तरोत्तरपदानुरागबलादेव लब्धमिति किं तत्तत्स्मरणेन । तदभावाच्च नात्र ज्ञानयौगपद्यादिचोद्यावसरः समस्ति । यथोपदर्शितान्त्यपदज्ञानमेव च वाक्यार्थज्ञानमिति न चरितार्थ-

त्वमचेत्येवं वाक्यादेव वाक्यार्थप्रत्ययः सेत्स्यति न पदार्थेभ्य इति । इयमपि न निरवद्या कल्पनेत्यपरे । प्रथमपदोपरागपूर्वकद्वितीयपदज्ञानोपजननानुपपत्तेः । प्रथमपदज्ञानानन्तरं संबन्धस्मरणं तेनैव तस्य विनश्यत्ता पदार्थप्रतिपत्तिकाले च पदज्ञानं विनष्टमेव विनश्यदवस्था बुद्धिर्बुद्ध्यन्तरविरोधिनीति सामान्ये श्रवणात् । ब्रूयात्कार्यभूतया बुद्ध्या कारणभूतबुद्धिर्विरोध्येत न बुद्धिमात्रेण बुद्धिमात्रमिति एतदयुक्तम् । विशेषे प्रमाणाभावादभ्युपगम्यापि ब्रूमः कार्यकारणभूतयोरेव बुद्ध्योर्भवतु वध्यविघातकभावः तथापि पदज्ञानं संस्कार इव समयस्मृतेः कारणमेव संस्कारेणेव तेनापि विना तदनुत्पादात् । संस्कारप्रबोधे तस्य व्यापार इति चेत् तेनापि द्वारेण यत्कारणं तत्कारणमेव । तदिह पदज्ञानं समयस्मरणं पदार्थज्ञानमिति त्रीणि ज्ञानानि युगपदवतिष्ठन्त इति परः प्रमादः । अपि च पदज्ञानमुपजायमानं वर्णक्रमेण जायते न सहसैव निरंशपदवादस्य व्युदस्तत्वात्त्र च द्वित्राणि त्रिचतुराणि पञ्चषाणि वाक्षराणि क्रमेण ग्रहीष्यन्ते तद्विषया हि क्रमभाविन्य उपजननापायधर्मिकाः बुद्धयः । अत्रान्तरे विनश्यदवस्थमन्त्यपदज्ञानमासिष्यते तदुपरागेण द्वितीयपदज्ञानमुपपत्स्यते इति दुराशैवेयम् । अपि च व्यवहितोच्चारितेभ्यो ऽपि पदेभ्यो वाक्यार्थप्रत्ययो दृश्यते यत्रानेककार्यपर्यालोचनव्यग्रहृदयः स्वामी रे कन्दलकेत्युक्त्वा कार्यान्तरं संविधाय तुरगं वदति पुनः प्रयोजनान्तराय व्यवहृत्य कल्पितपर्याणमित्यादि वक्ति पुनरन्यत्किमपि कृत्वा ब्रवीत्यानयेति तत्र रे कन्दलक कल्पितपर्याणमश्वमानयेति वाक्यार्थावगमो भवति भवन्मते चासौ दुरुपपादः । पदानुरागस्य तत्रासंभवात्सर्वपदस्मरणस्य चानभ्युपगमात् । किं च न प्रवरमतानुसारिणामिव संबन्धविशेषबुद्धिषु विशेषणविशेष्ये द्वे वस्तुनी आलम्बनम् अपि तु विशेष्यमात्रमुपायभेदादेव प्रतीत्यतिशय इति तस्मिंश्च सत्यपि पूर्वपदानुरागे तत्प्रतिभासाभावात् शुद्धमेव द्वितीयपदज्ञानं संपन्नमिति किं तदनुरागेण । अतश्चेयमनुपपन्ना कल्पना यतो द्वितीयपदस्य स्वार्थे शुद्धमेव संकेतग्रहणं वृत्तं यदा क्व चित्प्रथमं प्रयुक्तमासीदधुना तु तत्पदं पदान्तरोपरक्तं सञ्जातमिति तादृशस्यागृहीतसंबन्धत्वादर्थप्रतिपत्तिहेतुत्वं न स्यादित्यास्तामपूर्वमिदं शङ्करस्वामिनः पाण्डित्यम् । आह यदीमाः सर्वा एव तान्त्रिकरचिताः

कल्पना न साधीयस्यश्चेदात्मीया का चन निर्दोषा साध्वी कल्पना निवेद्यताम् । उच्यते न वयमात्मीयामभिनवां कामपि कल्पनामुत्पादयितुं क्षमाः ।

न ह्रीयं कविभिः पूर्वैरदृष्टं सूक्ष्मदर्शिभिः ।
शक्ता तृणमपि द्रष्टुं मतिर्मम तपस्विनी ॥

कस्तर्हि विद्वन्मतितर्कणीयग्रन्थोपबन्धे तव दोहदोऽयम् ।
न दोहदः पर्यनुयोगभूमिः परोपदेशश्च न तस्य शान्तिः ॥
राज्ञा तु गह्वरेऽस्मिन्नशब्दके बन्धने विनिहितोऽहम् ।
ग्रन्थरचनाविनोदादिह हि मया वासरा गमिताः ॥

तथापि वक्तव्यं कथं वर्णेभ्यो वाक्यार्थप्रतीतिरिति । उच्यते चिरातिक्रान्तत्वमचिरातिक्रान्तत्वं वा न स्मृतिकारणं संस्कारकारणकं हि स्मरणं भवति तच्च सद्यः प्रलीने चिरप्रलीने वा न विशिष्यते इत्येवं पूर्वेषां पदानां चिरतिरोहितानामपि व्यवहितोच्चारितानामपि संस्कारात्स्मरणं भविष्यति अन्त्यपदस्यानुभूयमानत्वोपगमे ज्ञानयौगपद्यादिप्रमादप्रसङ्ग इति वरमन्त्यपदमपि स्मर्यमाणमस्तु । स्मृत्यारूढान्येव सर्वपदानि वाक्यार्थमवगमयिष्यन्ति । तत्र चेयं कल्पना वर्णक्रमेण तावत्प्रथमपदज्ञानं ततः संकेतस्मरणं संस्कारश्च युगपद्भवतः । ज्ञानयोर्हि यौगपद्यं शास्त्रे प्रतिषिद्धं न संस्कारज्ञानयोः । ततः पदार्थज्ञानं तेनापि संस्कारः पुनर्वर्णक्रमेण द्वितीयपदज्ञानं ततः संकेतस्मरणं पूर्वसंस्कारसहितेन च तेन पटुतरः संस्कारः पुनः पूर्ववर्णक्रमेण तृतीयपदज्ञानं संकेतस्मरणं पूर्वसंस्कारापेक्षः पटुतरः संस्कार इत्येवं पदज्ञानजनिते पीवरे संस्कारे पदार्थज्ञानजनिते च तादृशि संस्कारे स्थितेऽन्त्यपदार्थज्ञानानन्तरं पदसंस्कारात्सर्वपदविषयस्मृतिः पदार्थसंस्काराच्च पदार्थविषया स्मृतिरिति संस्कारक्रमात्क्रमेण द्वे स्मृती भवतः । तत्रैकस्यां स्मृतावुपारूढः पदसमूहो वाक्यमितरस्यामुपारूढः पदार्थसमूहो वाक्यार्थः । ननु स्मृतेरप्रमाणत्वादप्रमाणमिदानीं वाक्यार्थप्रतिपत्तिः । मैवम् तथा संबन्धग्रहणाद्ध्यन्यथा संबन्धग्रहणमन्यथा च प्रतिपत्तिः तत्रायं दोषः । यथा धूमे गृहीतसंबन्धे नीहाराद्दहनानुमितौ । इह तु क्रमवर्तिनां वर्णानामन्यथा प्रत्ययासम्भवाद्यथैव व्युत्पत्तिस्तथैव प्रतीतिरिति न किं चिदवद्यम् । अचिरनिवृ-

त्तानुभवसमनन्तरभाविनी च स्मृतिरनुभवायते । अथ वा कृतं स्मरणकल्पनयान्त्यपदार्थज्ञानानन्तरं सकलपदपदार्थविषयो मानसो ऽनुव्यवसायः शतादिप्रत्ययस्थानीयो भविष्यति । तदुपारूढानि पदानि वाक्यं तदुपारूढश्च पदार्थो वाक्यार्थः । तथाविधश्च मानसो ऽनुव्यवसायः सकलनोकसाक्षित्वादप्रत्याख्येयः । नन्वन्त्यपदार्थज्ञानानन्तरं किं पूर्वपदतदर्थविषयेण स्मरणेनानुव्यवसायेन वा अन्त्यपदार्थश्चेज् ज्ञातः समाप्तं कर्तव्यं किमन्यदवशिष्टं यद्व्यवसायेन स्मरणेन वा करिष्यते । एकाकारो हि वाक्यार्थप्रत्ययः प्रत्यात्मवेदनीयो न शक्यो ऽपह्नोतुम् । न चासौ स्मर्यमाणादनुव्यवसायाद्वा विना सम्पद्यते इत्यस्ति तदुपयोग इत्थं स्मर्यमाणारूढं संकलनाज्ञानविषयीभूतं चेदं पदनिकुरुम्बं वाक्यं तथाविधश्चैष वाक्यार्थः ।

ननु मा भूत्पदस्फोटो वाक्यस्फोटश्च वाचकः ।
मा च भूतामिमौ वाक्यवाक्यार्थौ भागवर्जितौ ॥
भवन्तु भवदाख्याताः पदवाक्यादिकल्पनाः ।
पदार्थानां तु संसर्गे मार्गः क इति कथ्यताम् ॥

असंसृष्टा हि गौरश्वः पुरुषो हस्तीति पदार्था न वाक्यार्थभावमधिरोहन्ति । अन्त्यपदार्थज्ञानानन्तरभाविना हि स्मरणेन वा ऽनुव्यवसायेन वा विषयीक्रियमाणास्ते यथाऽवगता एव विषयीक्रियन्ते संसर्गावगमस्तु कुतस्त्य इति चिन्त्यम् । उच्यते अस्त्यत्र विवादः के चिदाचक्षते अन्विता एव पदार्थाः पदैरभिधीयन्ते अन्यथा पदानां वाक्यत्वायोगादिति । अन्ये मन्यन्ते शुद्धानामेव पदार्थानां पदैरभिधानं ते तु तथाऽभिहिताः सन्तः परस्परमाकाङ्क्षासंनिधियोग्यत्वपर्यालोचनया संसर्गमधिगमयन्तीति । तत्रेदं विचार्यम् । व्युत्पत्तिर्बलीयसी न शब्दो ऽर्थमवगमयति व्युत्पत्तिमन्तरेण । व्युत्पत्तिश्च किं वाक्यस्य वाक्यार्थे पदस्य वा पदार्थे इति । यदि वाक्यस्य वाक्यार्थे व्युत्पत्तिः तदन्विताभिधानम् । पदस्य पदार्थे व्युत्पत्तावभिहितान्वय इति । किं तावत्प्राप्तमभिहितान्वय इति पदार्थप्रतिपत्तिपूर्वकत्वाद्वाक्यार्थप्रतिपत्तेः । न ह्यनवगतपदार्थस्य वाक्यार्थसंप्रत्ययो दृश्यते पदार्थप्रविभागाच्च गम्यते ऽस्य पदस्य जातिरर्थो ऽस्य द्रव्यमस्य गुणो ऽस्य क्रियेति स चैवमवकल्पते यदि तावत्सो ऽर्थः पदैरभिधीयते । पदान्तरार्थोपरक्ते तु तस्मिन्नभिधीय-

माने तदर्थयत्नेव नावधार्यते कदम्बाकाराथप्रतीतेः । आवापोद्वापाभ्यां तदवधारणमिति चेन्नैवम् । आवापोद्वापपरीक्षावसरेऽपि कदम्बप्रतीत्यनपायान्न ह्येकमेव किं चिद्वाक्यमन्विताभिधायिपदग्रथितम् । अन्यच्च तु शुद्ध एव पदानामर्थः किं तु सर्वत्र कदम्बकरूपादुपायात्कदम्बकरूपमुपेयं प्रतीयते इति दुरवगमः पदार्थविभागः । ततश्च पदार्थानामनपेक्षणे गामानयेति वाक्यादश्वबन्धननियोगः प्रतीयेत । अपेक्ष्यते तु पदानामर्थः सोऽपेक्ष्यमाण इयानिति नियतोऽवधारयितव्यः । तदवधारणं शुद्धाभिधायिषु पदेष्ववकल्पते तस्मात्पदार्थयोरौत्पत्तिकः संबन्ध इष्यते । वृद्धव्यवहारेषु च वाक्यादपि भवन्ती व्युत्पत्तिः पदपर्यन्ता भवति इतरथा हि प्रतिवाक्यं व्युत्पत्तिरपेक्ष्यते सा चानन्त्याद् दुरुपपादेति शब्दव्यवहारोच्छेदः स्यात् । दृश्यते च पदार्थविदामभिनवकविश्लोकादपि वाक्यार्थप्रतीतिः सा पदतदर्थव्युत्पत्त्याऽवकल्पते वाक्यवाक्यार्थयोस्तु व्युत्पत्तावपेक्षमाणायां सा न स्यादेव । तस्मान्नान्विताभिधानम् अतश्चैवं पदान्तरोच्चारणवैफल्यप्रसङ्गादेकस्मादेव पदात्तदुपरञ्जकद्वितीयपदार्थावगतिस्सिद्धैव तदपि पदमन्यानुरक्तस्वार्थवाचीत्यनेनैव न्यायेनैकमेव पदमखिलपदाभिधेयार्थवाचि संपन्नमिति तेनैव व्यवहारोऽस्तु न चासौ संपद्यते गौरित्युक्ते सर्वगुणक्रियावगमान्न ज्ञायते किमुपादीयतामिति सर्वागमो ह्यनवगमनिर्विशेष एव व्यवहारानुपपत्तेः । न हि रसविदां पूर्णोऽप्यब्धिर्मरोरतिरिच्यते सलिलकार्यानिष्पत्तेः । नियतगुणक्रियानुरक्तस्वार्थप्रतिपादने तु गोशब्दस्य न हेतुमुत्पश्यामः । पदान्तरसंनिधानं नियमहेतुरिति चेत् किं स्वरूपमात्रेणार्थप्रतिपादनेन वा स्वरूपमात्रेण जपमन्त्रपदानामिव सन्निधानं भवदप्यसन्निधानान्न विशिष्यते अगृहीतसंबन्धस्य तत्कृतोपकारादर्शनाद् । अर्थप्रतिपादनेन तु पदान्तरं यदि नियमहेतुः सोऽयमभिहितानामर्थानामन्वय उक्तो भवति । तस्मात्स एव श्रेयान्पदेभ्यः प्रतिपन्नास्तावदर्था आकाङ्क्षासन्निधियोग्यत्ववशेन परस्परमभिसंबध्यन्ते यो येनाकाङ्क्षितो यश्च सन्निहितो यश्च संबन्धुं योग्यः स तेन संबध्यते नातोऽपरः । अत एवाङ्गुल्यग्रे हस्तियूथशतमास्ते इति नास्ति संबन्धः योग्यत्वाभावादन्विताभिधानवादिनां तु अन्वितस्यानभिधानात्तत्राप्यन्वयः प्राप्नोति स च नास्ति तस्मादभिहितानामेव पदार्थानामन्वय इति युक्तम् । तदुक्तं पदानि हि स्वं स्वम-

र्थमभिधाय निवृत्तव्यापाराण्यथेदानीमर्था अवगता वाक्यार्थं संपादयन्तीति। एवं प्राप्ते अभिधीयते न व्युत्पत्तिनिरपेक्षो दीप इव शब्दोऽर्थमवगमयतीति व्युत्पत्तिश्च वृद्धव्यवहाराद्वृद्धानां च व्यवहारो वाक्येन न पदेन केवलस्य पदस्याप्रयोगाद्।

अर्थप्रकरणप्राप्तपदार्थान्तरवेदने।
पदं प्रयुज्यते यत्तद्वाक्यमेवोदितं भवेत्॥
वक्ता वाक्यं प्रयुङ्क्ते च संसृष्टार्थविवक्षया।
तथैव बुध्यते श्रोता तथैव च तटस्थितः॥

सेयं वाक्यस्य वाक्यार्थे व्युत्पत्तिः। वाक्यं च किमुच्यते संहत्यार्थमभिदधति पदानि वाक्यम् एकार्थः पदसमूहो वाक्यमिति वाक्यविदः। तत्रायं पदसमूह एकार्थो भवति एवं न संहत्यार्थमभिदध्युः पदानि यद्येकस्यैव पदस्य व्यापारः। यथा हि बाह्यानि करणानि काष्ठादीनि पाके व्याप्रियन्ते यथा च शिबिकाया उद्यन्तारः सर्वे शिबिकामुद्यच्छन्ति यथा त्रयोऽपि ग्रावाण उखां बिभ्रति तथा सर्वाण्येव पदानि वाक्यार्थमवबोधयन्ति तदिदमन्विताभिधानमन्यानन्वितनिष्कृष्टस्वार्थपर्यवसायित्वे हि सति न सर्वेषां वाक्यार्थव्यापारः स्यात्। नन्वेवमेकैकस्य कृत्स्नकारित्वे सत्येकस्मादेव कृत्स्नसिद्धेः पदान्तरोच्चारणं व्यर्थमित्युक्तम्। नैतत् पदान्तरेण विनैवैकस्मात्कृत्स्नकारित्वसंपत्त्यभावात्। न तर्ह्येकं कृत्स्नकारीति चेन्नैवम्। एकैकस्य कृत्स्नफलपर्यन्तव्यापारपतितत्वादेकैकस्मिन्सति कृत्स्नफलपर्यन्तो व्यापारो निर्वर्तते एकैकेन विना न निर्वर्तते इत्येवमेकैकं कृत्स्नकारि भवति। नन्वेवं तर्हि समुदाय एव कर्ता भवतु किं समुदायिभिः ततश्च तदेवायातं निरवयवौ वाक्यवाक्यार्थाविति नैतद्युक्तम्। संघातकार्यवत्स्वकार्यस्यापि दर्शनात्। अथ किं संघातकार्यं किं च स्वकार्यं वाक्यार्थप्रतिपत्तिः संघातकार्यम् स्वकार्यं तु पदार्थप्रतिपत्तिः। यथा पाकः संघातकार्यं स्वकार्यं ज्वलनभरणादि काष्ठस्थाल्यादीनाम्। ननु यदि पदानां पदार्थप्रतिपादनं स्वकार्यं शुद्धस्तर्हि पदस्यार्थः। न शुद्धः पदार्थः संघातकार्यं एव प्रयोगात्तत्र प्रयुक्तानामप्येषां स्वकार्यं न नावगम्यते अत एव न निरवयवं वाक्यमिष्यते स्वकार्यप्रतिज्ञानात्संहतास्ते संघातकार्यं कुर्वन्तो दृश्यन्ते न संघात एव संहतेष्वपि कुर्वत्सु स्वकार्यं पृथक्पृथगुपलभ्यते यथा

शकटाङ्गानामयमंशो ऽनेन कृतो ऽयमनेनेति न पृथक् प्रयुज्यमानानि शकटाङ्गानि मनागपि शकटकार्यं कुर्वन्तीत्येवं न केवलं पदं प्रयुज्यते प्रयुक्तमपि वा न तत्कार्याङ्गं पदान्तरेण तु सह व्यापारात्तदन्विताार्थकार्येव पदमिति युक्तम् । तदिदमुक्तं संहत्यार्थमभिदधति पदानि वाक्यम् एकार्थः पदसमूहो वाक्यमिति । तदेवमवयवकार्योपलम्भान्न वैयाकरणवन्निमित्तान्यपि निह्नुमहे कृत्स्नफलसिद्ध्यवधि व्यापारपरिनिश्चयाच्च नान्यमीमांसकवत्क्षुद्रपदार्थाभिधानमुपगच्छामहे इति । यत्पुनरभ्यधायि प्रतिवाक्यं व्युत्पत्तिरपेक्षणीया अन्यथा नवकविश्लोकादर्थः पदार्थविदा न प्रतीयेतेति तदिदं व्युत्पत्त्यनभिज्ञस्य चोद्यम् । न हीयं व्युत्पत्तिः गोशब्दस्य शुक्लान्वितो ऽर्थः स हि व्यभिचरति कृष्णान्वितस्यापि तदर्थस्य दर्शनान्नापि सर्वान्वितस्तदर्थ आनन्त्येन दुरवगमत्वात् । किं त्वाकाङ्क्षितयोग्यसन्निहितार्थानुरक्तो ऽस्यार्थ इति । एतां च व्युत्पत्तिं वाक्यान्येवावापोद्धापरचनावैचित्र्यभाञ्जि संजनयन्ति पदार्थपर्यन्तापि भवन्ती व्युत्पत्तिरीदृशी दृश्यते न शुद्धपदार्थविषया पदेन व्यवहाराभावादित्युक्तम् । तथापि न न ज्ञायते इयान्पदस्यार्थ इति शकटाङ्गवदावापोद्धापाभ्यां तत्कार्यभेदस्य दर्शितत्वात् । तदित्थं न प्रतिवाक्यं व्युत्पत्तिरपेक्ष्यते सन्निहितयोग्याकाङ्क्षितार्थोपरक्तस्वार्थाभिधेयत्वेन हि क्व चिद्गृहीतस्संबन्धः सर्वत्र गृहीतो भवति ततश्च नवकविश्लोकादप्यर्थप्रतिपत्तिरुत्पत्स्यते । पदपदार्थयोस्तु न व्युत्पत्तिरुपायाभावादित्युक्तम् । यदपि पदान्तरोच्चारणमफलमिति तदपि परिहृतम् । पदान्तरसन्निधाने हि सर्वाणि पदानि कृत्स्नकारीणि भवन्तीत्युक्तत्वात् । किं पदान्तरसन्निधानेन क्रियते इति चेत्सर्वकारकेष्वपि तुल्यो ऽयमनुयोगः । संहत्य तु सर्वाणि कुर्वन्ति कारकाणीत्युच्यन्ते तथा पदान्यपि अर्थाभिधानेनापि चोपकुर्वत्सु पदेषु नाभिहितान्वयो ऽनन्वितार्थे व्युत्पत्त्यभावादनुपगमे वा दुरुपपादः पदार्थानामन्वयः उपायाभावात् । नन्वाकाङ्क्षासन्निधियोग्यत्वान्यभ्युपाय इत्युक्तं न युक्तमुक्तम् । कस्येयमाकाङ्क्षा शब्दस्यार्थस्य प्रमातुर्वा शब्दार्थयोस्तावदचेतनत्वान्नाकाङ्क्षायोगः फलत इयं तत्र तत्र वाचोयुक्तिः शब्दः शब्दान्तरमाकाङ्क्षत्यर्थो ऽर्थान्तरमिति । प्रमातुः पुनः स्वनन्त्रस्याकाङ्क्षा न प्रमाणं पुरुषेच्छया वस्तुस्थितेरघटमानत्वात् । शब्दाख्यं प्रमाणं पृष्ठभावेन तु पुरुषस्याकाङ्क्षा भवन्ती भवत्यर्थानां संसर्गहेतुरित्येवं शब्दस्या-

यमियानिषोरिव दीर्घदीर्घो व्यापारः उपरतव्यापारे तु शब्दे पुरुषाकाङ्क्षा-मात्रं न संबन्धकारणम् ।

अशाब्दत्वं च वाक्यार्थप्रतीतेरित्यमापतेत् ।
व्यवधानमयुक्तं च साक्षाच्छाब्दत्वसंभवे ॥

तस्मादन्विताभिधायीनि पदानीति स्थितम् । एष एव हि संसर्गप्रतीतेः पन्थाः ।

व्यतिषक्तार्थबुद्ध्या हि व्यतिषङ्गोऽवगम्यते ।
अपरं तु न संसर्गप्रतीतेरस्ति कारणम् ॥
न खल्वानय गां शुक्लां संसर्ग इति कथ्यते ।
व्यवहारे क्व चिद्वृद्धैः पदं संसर्गवाचकम् ॥
प्रयुज्यमानमप्येतद्बालिशेन हि केन चित् ।
अनन्वितार्थमेव स्याद्दशदाडिमवाक्यवत् ॥

तस्मादन्वितानामेवाभिधानं युक्तम् । आह

अङ्गुल्यग्रादिवाक्येषु कथं तव समन्वयः ।

उच्यते ।

उक्तानामपि संसर्गे कथं तव समन्वयः । आह ।

नन्वत्र योग्यताभावादसंसर्ग उपेयते ।
आकाङ्क्षादित्रयाधीनः संसर्गो हि मयेष्यते ॥

उच्यते ।

मयापि योग्यासन्नादिसंसृष्टस्वार्थवाच्यता ।
पदानां दर्शिता सा च तेषु नास्तीत्यनन्वयः ॥

आह अन्विताभिधानवादी हि भवान् ततश्च ।

भवतोऽनभिधानं स्यादन्वयासंभवादिह ॥

अहं त्वभिहितान्वयवादी तेन

मम ह्यनन्वितत्वेऽपि नाभिधानं विरुध्यते । उच्यते ।
कथं मीमांसकेनापि भवता सूक्ष्मदर्शिना ।
नाद्यापि शब्दव्यापारः सुस्पष्टमवधारितः ॥
प्रकाशकत्वं शब्दस्य व्यापारो हि निसर्गतः ।
पुंसस्तु गुणदोषाभ्यां तस्मिन्सदसदर्थता ॥

क्रियाकारकसंसर्गबुद्धिरन्या ऽपि शब्दजा ।
तादृश्येवायथार्था तु नरबुद्धिप्रमादत: ॥

तदुक्तं प्रमाणान्तरदर्शनमत्र बाध्यते इति ।

अत एव प्रमाणत्वं शब्दे निष्प्रतिमं स्वत: ।
शब्दे कर्मणि तत्रापि बाधकानुपसर्पणात् ॥
तत्राङ्गुल्यग्रवाक्ये ऽपि शाब्दो ऽस्त्येव समन्वय: ।

आधाराधेयक्रियानिर्देशस्याच प्रतीयमानत्वात् ।

वस्तुतो ऽसम्भवो यस्तु तुल्य एव स आवयो: ।
अयोग्यत्वेन संसर्गप्रतीत्यर्थनिबर्हणात् ॥

यदि तु शाब्दो ऽनन्वयो भवेत् कचटतपादिवर्णनिर्देशमात्रमिदं स्याद्दशदाडिमादिप्रवादवदत्रापि अन्विताभिधानं न विरुद्धं बाधकस्त्वन्यविषय एव न शब्दसंसर्गविषय इत्युक्तम् । अत एव स्वसामर्थ्यसिद्धनिर्निबन्धकव्यापारे शब्दे स्वतो वेदे प्रामाण्यमनाकुलं निर्वक्त्रत्यपौरुषेयतया विप्लवासम्भवात् स्वव्यापारस्य तत एव शुद्धत्वमित्यलमतिप्रसङ्गेन ।

इत्यन्विताभिधानेन वाक्यार्थज्ञानसम्भवात् ।
व्युत्पत्तिरहित: प्राज्ञै: प्रहेयो ऽभिहितान्वय: ॥

तदेतदपि नानुमन्यन्ते। यदुक्तं वृद्धव्यवहाराद्व्युत्पत्तिरिति तत्सत्यम् वाक्येन व्यवहार इत्येतदपि सत्यम् । शिबिकोद्यच्छन्नरवत्सर्वाणि पदानि कार्ये संहत्य व्याप्रियन्ते इत्येतदपि सत्यमेव । व्युत्पत्ति: चिन्त्यतां किमेकघनाकारसंघातकार्यनिष्ठैव किं वा पदार्थपर्यन्तेति । पूर्वस्मिन् पक्षे प्रतिवाक्यं व्युत्पत्तिरपरिहार्या सा च बहुप्रमादेत्युक्तम्। पदार्थपर्यन्तायां व्युत्पत्तौ नूनं निर्धारणीयमियान्पदस्यार्थ इति। भवद्भिरपि शकटावयवदृष्टान्तवर्णनेन पदव्यापारनिर्धारणमङ्गीकृतमेव। इतरथा हि पदार्थनियमानपेक्षणे गामानयेति विवक्षावानश्वपदमपि निमित्ततयोपाददीत। न हि भवतामनपेक्षितपदार्थ एव वैयाकरणानामिव वाक्यार्थप्रत्यय: । तदसौ यावानावापोद्वापपर्यालोचनया गोपदस्यार्थो निर्धार्यते तावानेव सङ्घातकार्ये ऽपि व्याप्रियमाणस्य तस्यार्थ: । नन्वाकाङ्क्षितयोग्यसन्निहितार्थोपरक्तो ऽस्यार्थ इत्युक्तम्। न सर्वदा संहतव्याप्रियमाणमेतत्पदं पश्यत: तवायं भ्रम: । अर्थ: तावानस्य

यावत्यभिधायी तस्य शक्तिः । कियति च तस्याभिधायी शक्तिः कियति तस्यानभिधायी शक्तिः । यावन्तमर्थमन्योन्यमाकाङ्क्षितैश्च योग्यैश्च सन्निहितैश्च संयुज्यमानं न मुञ्चति । कियन्तं च न मुञ्चति गोत्वमात्रं तद्वन्मात्रं वेत्यतस्तावत्येवाभिधायी शक्तिरन्वयव्यतिरेकाभ्यामस्य निर्धार्यते । अतः परमेकस्य पदस्याप्रयोगात्सर्वदा सङ्घातकार्यरहितकेवलस्वकार्यचातुर्यानवधारणात्प्रधानकार्ये तात्पर्यशक्तिरस्य व्याप्रियते नाभिधायी । तां च पृथगविवेचयता भवता ऽन्विताभिधानमभ्युपगतं तच्च न युक्तं सर्वत्राभिधाय्याः शक्तेरविशेषात् । पदार्थनियमानवधारणं पदान्तरोच्चारणवैफल्यमित्यादिदोषानपायात् । येनान्वितमर्थमभिदधाति गोशब्दः तदनभिधाने तदन्वितानवगमाद्येन सह संसर्गस्स न गृह्यते तत्संसृष्टश्च गृह्यते इति विप्रतिषिद्धं स्यात् । तदभिधाने वा तद्वत्सर्वाभिधानमित्येकमेव गोपदं सर्वार्थं भवेत् । तस्मान्न सर्वत्राभिधायी शक्तिः पदस्योपपद्यते इति नान्विताभिधानमन्विताभिधानपक्षे च कथमङ्गुल्यग्रवाक्ये ऽपि नान्वयस्स्यात् । शाब्दो ऽस्त्येव समन्वय इति चेदर्थासंस्पर्शी शब्दः प्राप्नोति बहिरन्वयाभावात् । प्रकाशकत्वमात्रं व्यापार इति चेद् बाढम् तत्तु अनन्वितविषयं वेदितुं युक्तं न पुनरन्वितविषयमेवेति शक्यते नियन्तुम् । दशदाडिमादिवाक्यमनन्वितार्थप्रतिपादकमपि दृश्यते यतः । न तद्वाक्यमिति चेत् तदङ्गुल्यग्रवाक्यमपि वाक्यमेव । आधाराधेयक्रियासंसर्गप्रतीतिस्तु भ्रममात्रं तस्मादन्वितमर्थमभिदधति पदानीत्यसमीचीनम् । तत्किं शलाकाकल्पाः परस्परमसंसृष्टा एव पदार्थाः पदैरुच्यन्ताम् एतदपि नास्ति तथाविधव्यवहाराभावात् । पश्चादन्वयस्य च दुरवगमत्वाद्विरम्य व्यापारस्य चासंवेदनात्तस्मात्पक्षद्वयमपि न क्षेमाय । तदुक्तम् ॥

> मतद्वयमपीदं तु नास्मभ्यं रोचतेतराम् ।
> कुतो ऽन्विताभिधानं वा कुतो वा ऽभिहितान्वयः ॥

अन्या तु वाचोयुक्तिः कैश्चित्कृता अन्वीयमानाभिधानमभिधीयमानान्वयश्चेति सा ऽपि न हृदयङ्गमा ।

> न हि द्वे अनुभूयेते क्रिये एते पृथक्स्थिते ।
> अभिधानक्रिया चान्या वाक्यस्था चान्वयक्रिया ॥

ते हि क्रमेण वा स्यातां युगपद्वा क्रमपक्षे पूर्वमन्वयक्रिया चेत्तदिदमन्विताभिधानमेव नान्वीयमानाभिधानम् । पूर्वं चेदभिधानमभिहितान्वय एव नाभिधीयमानान्वयः । युगपत्तु क्रियाद्वयसंवेदनं नास्ति अर्थगतायाः क्रियायाः शब्दप्रयोगकाले ऽनुपलम्भात् ।

अभिधानक्रियैवैका तदभिन्नैः परीक्ष्यते ।
अन्वीयमानता ऽर्थानामभिधानाद्विना कुतः ॥

गौः शुक्ल इति जातिगुणयोरेकद्रव्यसमवेतयोरपि शब्दमन्तरेण कुतो ऽन्वयमवगच्छामः ।

उक्तेर्नूतनतैवेयं न पुनर्वस्तु नूतनम् ।
न चात्रापि निवर्तन्ते दोषाः पक्षद्वयस्पृशः ॥

अन्ये मन्यन्ते सामान्येनान्विताभिधानं विशेषतश्चाभिहितान्वय इति । गोशब्दो हि स्वार्थमनवगतविशेषगुणक्रियासामान्यान्वितमभिधत्ते तावत्यन्विताभिधानम् । शुक्लादिगुणविशेषसंबन्धस्तु पदान्तरादवगम्यते सो ऽयं विशेषो ऽभिहितान्वय इत्येतदपि तादृगेव ।

दोषो ऽन्विताभिधाने यः सामान्ये ऽपि स तादृशः ।
दोषस्तुल्यो विशेषे ऽपि यश्चोक्तो ऽभिहितान्वये ॥

न चेदमपूर्ववस्तु वर्णितमभिहितान्वयवादिनो विशेष एवाभिहितान्वय आश्रीयते इति प्राक्तन एवेष्टः पन्था वेदितव्यः । कथं तर्ह्ययमाभिधानिको व्यवहारः सङ्कुलमिवैनं पश्यामः सर्वत्र दोषसम्भवात् । उच्यते न कदा चिदत्र सङ्कुलता संहत्यकारीणि हि पदानीत्युक्तम् । समुदितैः पदैरेको वाक्यार्थः प्रत्याय्यते स च गुणभूतेतरपदार्थसंसृष्टः कश्चित्पदार्थ एवेति किमत्र सङ्कुलम् । ननु किमयमन्विताभिधानपक्षः पुनरुत्थापयितुमिष्टः । मैवम् । नेदमन्विताभिधानम् । कथं तर्हि संहत्यकारिता पदानाम् । उच्यते संहत्यकारिता ऽप्यस्ति न चान्विताभिधानम् । अन्वितमर्थं पदानि संहत्य संपादयन्ति न त्वन्वितमभिदधति । किमिदानीं कुर्वन्ति वाक्यार्थं पदानि घटमिव मृदादीनि । एतदपि नास्ति । ज्ञापकत्वात्तेषाम् । का तर्हीयं वाचोयुक्तिः संहत्यकारीणि पदानि न चान्वितमभिदधतीति । इयं वाचो-

युक्तिः पदान्यन्वितं प्रत्याययन्ति नान्वितमभिदधति। नाभिधात्री शक्तिरन्वितविषया किं त्वन्वयव्यतिरेकावगतनिष्कृष्टस्वार्थविषयैव। तात्पर्यशक्तिस्तु तेषामन्विताववगमपर्यन्ता सह व्यापाराद्व्यापारस्य च तदीयस्य निराकाङ्क्षप्रत्ययोत्पादनपर्यन्तत्वात् तथा हि।

अन्यथैव प्रवर्त्तन्ते प्रत्यक्षाद्युद्भवा धियः।
अर्थं पूर्णमपूर्णं वा दर्शयन्त्यः पुरः स्थितम्॥
अन्यथैव मतिः शब्दे विषयेषु विजृम्भते।
प्रतिपत्तुरनाकाङ्क्षप्रत्ययोत्पादनावधिः॥
अत एव पदं लोके केवलं न प्रयुज्यते।
न हि तेन निराकाङ्क्षा श्रोतुराधीयते मतिः॥

नन्वभिधानव्यतिरिक्तः को ऽन्यः शब्दस्य कृत्स्नफलपर्यन्तः प्रत्यायनात्मा व्यापारः। अस्ति कश्चिद्यः सर्वैरेव संसर्गवादिभिरप्रत्याख्येयः। न हि संसर्गो ऽभिधीयते प्रतीयते च वाक्यात्। ननु संसृष्टाभिधाने सति संसर्गः प्रतीयते नान्यथा। नैतदेवं संहत्यकारित्वादेव संसर्गावगतिसिद्धेः। न हि संहत्यकरणमसंसृष्टं च कार्यं क्व चिद् दृश्यते। अपि च। प्रकृतिप्रत्ययौ परस्परापेक्षमर्थमभिदधाते न च प्रकृत्या प्रत्ययार्थो ऽभिधीयते नियोगस्य धातुवाच्यत्वान्न च प्रत्ययेन प्रकृत्यर्थो ऽभिधीयते यागादेः लिङ्वाच्यत्वानुपपत्तेः न च तौ पृथक्पृथक् स्वकार्यं कुरुतः। एवं पदान्यपि परस्परापेक्षीणि संहत्य कार्यं करिष्यन्ति न च परस्परमर्थमभिधास्यन्ति वाक्यान्यपि प्रकरणपतितान्येवमेव। तदुक्तम्।

प्रकृतिप्रत्ययौ यद्वदपेक्षेते परस्परम्।
पदं पदान्तरं तद्वद्वाक्यं वाक्यान्तरं तथेति॥

अयमेव च पक्षः श्रेयान् यत्संहत्यकारित्वं पदानामसंकीर्णार्थत्वं च।

निरपेक्षप्रयोगे ऽयःशलाकाकल्पना भवेत्।
तदन्विताभिधाने तु पदान्तरमनर्थकम्॥
संहत्यकारिपक्षे तु दोषो नैको ऽपि युज्यते।
तेनायमुपगन्तव्यो मार्गो हि हतकण्टकः॥

अभिधात्री मता शक्तिः पदानां स्वार्थनिष्ठिता ।
तेषां तात्पर्यशक्तिस्तु संसर्गावगमावधिः ॥
तेनान्विताभिधानं हि नास्माभिरिह मृष्यते ।
अन्वितप्रतिपत्तिस्तु बाढमभ्युपगम्यते ॥

संहत्यकारकत्वाच्च पदानां न स्वार्थाभिधित्सयैव समुच्चारणमपि तु प्रधानं कार्यमेव कर्तुम् । तदुक्तम्* ।

वाक्यार्थप्रत्यये तेषां प्रवृत्तौ नान्तरीयकम् ।
पाके ज्वालेव काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनमिति ॥
सेयं व्युत्पत्तिमूला पदविसरसमुद्भिद्यमानाङ्कुरश्रीः
संस्कारोदारपत्रा कुसुमचयवती प्रोल्लसद्भिः पदार्थैः ।
प्रज्ञावल्ली विशाला फलति फलमिदं स्वादुवाक्यार्थतत्त्वैः
नैराकाङ्क्ष्यं लसद्भिर्हृदयमुपगते यान्ति यस्मिन् पुमांसः ॥

आह च† ।

पदात्प्रभृति या चैषा प्रज्ञा ज्ञातुर्विजृम्भते ।
पुष्पिता सा पदार्थेषु वाक्यार्थेषु फलिष्यति ॥
तस्मादनया नीत्या संप्रत्ययो भवति साधुः ।
संसृष्टाश्च पदार्था वाक्यार्थ इति न्यवेदि प्राक् ॥
यश्चैष लोकव्यवहारसिद्धिः प्रादर्शि वाक्यार्थमितावुपायः ।
स एव वेदे ऽप्यवधारणीयः तत्रापि तान्येव पदानि ते ऽर्थाः ॥

आह लोके प्रमाणान्तरपरिच्छेद्यत्वाद्वाक्यार्थस्य तदवगमोपायत्वं शब्दानां योजयितुं शक्यते । वेदार्थस्तु अतीन्द्रियो न च रागादिदोषकलुषमनसामस्मदादीनामतीन्द्रियपदार्थदर्शनकौशलमस्ति । तदर्दार्शनां च तत्र वृद्धव्यवहाराद्व्युत्पत्तिरेव न सम्भवति । सो ऽहमद्य वेदार्थं बुभुत्समानो वेदविदं कं चिदाचार्यमभिगच्छेयं सो ऽप्यतीन्द्रियार्थदर्शी न भवतीति तस्यापि तथैव व्युत्पत्त्यभाव इति तेनाप्यन्यः कश्चिदभिगन्तव्यः । सो ऽप्यहमिव व्युत्पत्त्यभावादन्यमुपासीत सो ऽप्यन्यमित्यन्धपरम्परा प्राप्नोति । न च वेदे एव

---

* श्लोकवार्तिके वाक्याधिकरणे श्लो॰ ३४० । † तन्त्रवार्तिके अ॰ १ पा॰ ३ सू॰ २६ ।

वृद्धिरादैजिति पाणिनिरिव मस्त्रिगुरुरिति ब्रुवन् पिङ्गल इव हस्तः करः पाणिरिति कथयन्नभिधानमालाकार इव स्वयमुपदिशत्येषो ऽस्य मामकस्य शब्दास्यार्थ इति तस्मात्सर्वथा दुरवगमो वेदार्थः । तदाह ।

स्वयं रागादिमान्नार्थं वेत्ति चेत्तस्य नान्यतः ।
न वेदयति वेदो ऽपि वेदार्थस्य कुतो गतिरिति ॥

अथ निगमनिरुक्तव्याकरणवशेन तदर्थकल्पना क्रियते तर्हि नानामतित्वादुपदेश्यानामनेकार्थत्वाच्च नाम्नामुपसर्गनिपातानां च न नियतः कश्चिदर्थो व्यवस्थापयितुं शक्यते । अन्यथा तत्कल्पनासम्भवात् । आह च ।

तेनाग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति श्रुतौ ।
खादेच्छ्वमांसमित्येष नार्थ इत्यत्र का प्रमेति ॥

तदेतद्बधिरस्य रामायणं वर्णितमस्माभिः य एवमपि श्रुत्वा वेदार्थपरिगमाभ्युपायं मृगयते । अनेन हि पूर्वोक्तेन वाक्यार्थपरिगमोपायप्रकटनेन सर्वमपाकृतं भवति । उक्तं हि नाभिनवाः के चन वैदिकाः शब्दा रचनामात्रं वेदे भिद्यते न तु पदानि । सर्गात्प्रभृति च प्रवृत्तो ऽयं वेदविदां व्यवहारः ततश्च दीर्घप्रबन्धप्रवृत्तादद्यत्वे वयसि व्युत्पद्यामहे व्युत्पद्यमानाश्च तं तमर्थं प्रतिपद्यामहे । किं च वेदार्थस्य परिज्ञानौपयिकानि व्याकरणमीमांसाशास्त्राणि क्व गतानि यदेषु जीवत्सु न वेदार्थो ऽवधार्यते । अपि च रे मूढ स्वयं रागादिमतः प्रत्यक्षमतीन्द्रिये ऽर्थे मा प्रवर्तिष्ट न तु रागादिमानग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति वाक्यादपि अग्निहोत्राख्यं कर्म स्वर्गसाधनमिति नावगच्छेत् । अतीन्द्रिये ऽर्थे नियता कुतो व्युत्पत्तिरिति चेद् उक्तमत्र वेदवत्तद्व्यवहारस्य तदर्थपरिगमोपायस्य सुचिरप्ररूढत्वात् । वेदश्चार्थश्च तदवगमश्च तदुपायश्च तदनुष्ठानं च नाद्यत्वे प्रवृत्तानि किं तु केषां चिन्मते अनादीन्येवास्मन्मते तु जगत्सर्गात्प्रभृति प्रवृत्तानि कस्तेष्वद्य पर्यनुयोगावसरः । सेयमनेन पापकारिणा खादेच्छ्वमांसमित्याद्यपभाषणेन केवलमवीचिकेसरकुटुम्बिनमात्मानं कर्तु वेदनिन्दैव मन्दमतिना कृता न दूषणमभिनवं किं चिदुत्प्रेक्षितमिति । अथापर आह किमेष तपस्वी पराणुद्यते किमनेनापराद्धं किमनेन विरुद्धमभिहितम् । न हि लोकतो वेदार्थे व्युत्पत्तिरवकल्पते । को ऽयं लोको नाम किं यः कश्चित्प्राकृत उत वैयाकरणः संस्कृतमतिरिति । तत्र

शाकटिकाः साधुशब्दप्रयोगानभिज्ञमनसो निसर्गत एवाचतक्कण्ठा वराकाः संस्कारबाह्यैर्गाव्यादिभिरेव शब्दैर्व्यवहरन्ति तैश्च व्यवहरन्तः कथमिव वैदिकेषु शब्देषु व्युत्पत्तिमवाप्नुयुः । यद्यपि चास्ति एषि एमि इति कश्मीरेषु गच्छेति दार्वाभिसारेषु करोमीति मद्रेषु कतिपये साधुशब्दाः पामरैरपि प्रयुज्यन्ते तथा ऽप्यतीव प्रविरलसंचारो ऽसौ व्यवहार इत्यनुपादेय एव वैदिकशब्दव्युत्पत्तेः । अथ व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वात्ततः साध्वसाधुशब्दप्रविभागमवगच्छन्तः साधुभिर्भाषितव्यमसाधुभिर्नेति विधिनिषेधनियमितमतयः साधुभिरेव शब्दैर्व्यवहरन्तो विद्वांसस्तनीयसैव क्लेशेन वैदिकेष्वपि शब्देषु व्युत्पत्तिमासादयेयुरिति कथ्यते तदपि न चतुरस्रम् । इतरेतराश्रयप्रसङ्गात् । वेदे हि सिद्धप्रामाण्ये तदङ्गभूतव्याकरणाभ्याससमासादितसाध्वसाधुशब्दप्रविवेकवृद्धव्यवहारपरिचयपुरस्सरा वैदिकशब्देषु व्युत्पत्तिः तद्व्युत्पत्तौ च सत्यां बोधकत्वादप्रतिपादकत्वलक्षणमप्रामाण्यमपोज्झतो वेदस्य प्रामाण्यमिति । अथ वेदाङ्गमिदमिति श्रद्धामवधूय यदृच्छाधीतेनैव व्याकरणेन पूर्वोक्तकार्यसिद्धेर्नेतरेतराश्रयमिति वर्ण्यते किमिदानीं नाटकप्रकरणादिकाव्योपयोगिसंस्कृतभाषाविशेषपरिज्ञानायैव प्राकृतलक्षणवद्व्याकरणमध्येतव्यं तथा ऽभ्युपगमे वा ऽनङ्गत्वाविशेषात्प्राकृतलक्षणप्रसिद्धशब्दव्यवहारानुसारेण वैदिकशब्दव्युत्पत्तिरापाद्यते इति सुतरां दुस्थत्वम् । अपि च सत्यपि व्याकरणाधिगमे श्रुते ऽपि साधुभिर्भाषितव्यमित्युपदेशे सत्यं वदत वेदार्थानुष्ठानपरायणो ऽपि कृतबुद्धिरपि निषिद्धाचरणपराङ्मुखो ऽपि श्रोत्रियो ऽपि श्रद्दधानो ऽपि यदि कश्चित्केवलैः साधुभिरेव शब्दैः व्यवहरन् दृष्टः एकाकी तैश्च नानार्थक्रियासाधनभूतभूरिव्यवहारं निर्वहन् तदनुचरः परिज्ञातो न भूयः केवलसाधुशब्दप्रयोगकुशलः कल्पनीयः कुतश्चासौ लभ्यते । तस्मान्न वृद्धव्यवहाराद्वेदार्थव्युत्पत्तिरुपपद्यते। अथ व्याकरणमेव वेदार्थव्युत्पत्तौ उपायतां प्रतिपत्स्यते इति मन्यसे तदपि कथमिति चिन्त्यम् । न हि विवरणकार इव पाणिनिर्वेदं व्याचष्टे व्याचक्षाणे ऽपि वा परिमितदर्शिन्यस्मादृशे द्वेषादिदोषकलुषितमनसि तस्मिन्नस्मदादीनां वेदार्थं बुभुत्समानानां कीदृशो विस्रम्भः किं यथैष व्याचष्टे तथैव वेदार्थो ऽन्यथा वेति । यदि तु साध्वसाधुशब्दविवेकद्वारेण व्याकरणं कारणं वेदार्थव्युत्पत्तेरित्युच्यते तत्रापि स्वातन्त्र्येण

वेदस्येव व्याकरणस्य शास्त्रत्वानुपपत्तेरङ्गसिद्धेश्च वैदिकविध्यपेक्षितार्थसंपर्कित्वं नूतनमस्येषितव्यम्। साधुभिर्भाषितव्यमसाधुभिर्नेत्यनयोरेव विधिनिषेधयोरिति चेद् नन्वेतावेव विधिनिषेधौ तावद्विचारयामः । किं प्रकरणे पठितौ किमनारभ्याधीतौ क्रत्वधिकारौ कल्याधिकारौ वेति । आस्तां चेदं वितता खल्वियं चिन्ता साध्वसाधुशब्दस्याप्रसिद्धत्वात्किंविषयाविमौ विधिनिषेधौ स्यातामितीदमेव चिन्त्यताम् । व्रीहिभिर्यजेत न कलञ्जं भक्षयेदिति व्रीहिकलञ्जस्य स्वरूपस्य लोकतो ऽवगतौ तद्विषयविधिनिषेधबोधो न दुर्घटः इह तु व्रीहय इव कलञ्जमिव न साध्वसाधुशब्दः प्रविवेकेन लोकतो ऽवगम्यते। कृतश्रमश्रवणयुगलकरणिकासु प्रमितिषु शब्दस्वरूपमेव केवलं विषयतामुपयाति न जातु तद्गतं साधुत्वमसाधुत्वं वा । न हि शब्दत्वादिजातिवदुदात्तादिधर्मवच्च साध्वसाधुतायां कस्य चिदपि श्रौत्रः प्रत्ययः प्रसरति । प्रत्यक्षप्रतिषेधे च सति तत्पूर्वकसंबन्धग्रहणासंभवादनुमानमपि निरवकाशमेव । शब्दस्तु द्विविधः पुरुषप्रणीतो वैदिको वा । तत्र पुरुषप्रणीतः प्रत्यक्षानुमानविषयीकृतार्थप्रतिपादनप्रवण एव भवति इति तदपाकरणादेव पराकृतः । वैदिकस्तु संप्रति चिन्त्यो वर्तते स हि सिद्धे साधुत्वे तद्विधौ सिद्धे चासाधुत्वे तन्निषेधे व्याप्रियते न पुनस्तत एव तत्सिद्धिर्युज्यते तथा ऽभ्युपगमे वा दुरुत्तरमितरेतराश्रयमवतरति विधिनिषेधसिद्धौ साध्वसाधुशब्दसिद्धिः साध्वसाधुशब्दसिद्धौ च विधिनिषेधसिद्धिरिति। किं चेदं साधुत्वं नाम यदि वाचकत्वं गाव्यादयो ऽपि सुतरां वाचका इति ते ऽपि कथं न साधवः । अर्थावगतिसाधनाद्धि साधुत्वं तच्च यथा गाव्यादिषु झटित्येव भवति न तथा गवादिष्विति प्रथमं त एवासाधवः । एवं च यदाहुः असाधुरनुमानेन वाचकः केश्चिदिष्यते इति तदत्यन्तमसांप्रतम् । सोपानान्तरप्रतीतिप्रसक्तेर्विपर्ययस्य च लोके प्रसिद्धत्वात् । यस्तावदनधिगतव्याकरणसरणिः पामरादिः स गाव्यादिशब्दश्रवणे सति तावत्येव जातसन्तोषः तत एवार्थमवगच्छन् गवादिशब्दानुमानमनधिरुह्यैव व्यवहरति हेमगिरिमुत्तरेण यादृंशि मादृशैरनुभूतानि तरुकुसुमफलानि तथाविधास्तस्य साधुशब्दा इति सर्वात्मना ऽनवधारितसंबन्धः स कथमनुमातुं प्रभवेत् । ये ऽपि व्याकरणार्णवकर्णधाराः चिराभ्यस्तसूक्तयः सूरयः ते ऽपि गाव्यादिभिर्व्यवहरन्तो ऽनुमानक्रममननुहरन्त एव

तेभ्यो ऽर्थं प्रतिपद्यन्ते इति प्रत्यात्मवेदनीयमेतत्तस्माद्वाचकत्वमेव साधुत्वं तच्च गवादिष्विव गाव्यादिषु दृश्यते इति ते ऽपि साधवः स्युः। असाधुत्वमप्यवाचकत्वमुच्यते तच्च वायसवाशितादिषु व्यवस्थितं न वर्णात्मकेषु व्यक्तवागुच्चार्यमाणेषु शब्देष्विति न ते ऽसाधवः । ब्रूयान्नार्थप्रतीतिसाधनत्वमात्रं साधुत्वं धूमादिभिरतिव्याप्तेरपि तु विशिष्टक्रियाकारणत्वं वाचकत्वं तच्च गवादिष्वेवास्ति न गाव्यादिष्विति न ते साधव इति एतदपि असमीक्षिताभिधानम् । अभिधानक्रियाकारणत्वं हि वाचकत्वमिति पूर्वमेव सुनिपुणमुपपादितम् एतच्च गवादिषु गाव्यादिषु समानमिति सर्वएव साधवः। अथ लक्षणानुगतत्वं तद्बाह्यत्वं च साधुत्वमसाधुत्वं च वर्ण्यते तदयुक्तं पारिभाषिकत्वप्रसङ्गात् । न चान्यत्किमपि साध्वसाधुलक्षणमतिसूक्ष्मया ऽपि दृष्ट्या शक्यमुत्प्रेक्षितुमतो वाचकावाचकावेव साध्वसाधू इति स्थितम् । तेन तयोः प्रवर्तमानौ विधिनिषेधाविमौ व्यर्थौ भवेताम् । कथम् ।

साधुभिर्भाषणं तावत्प्राप्तत्वान्न विधीयते ।
अवाचकनिषेधश्चाप्राप्तेरेव न कल्पते* ॥

न हि सलिलं पिबेदनलं न पिबेदिति विधिनिषेधौ संभवतः। सलिलपानस्य स्वतः प्राप्तत्वादप्राप्ते च शास्त्रस्यार्थवत्त्वात् । ज्वलनपानस्य च कस्यां चिदवस्थायामप्राप्तेः प्रतिषेधानर्थक्यात् । प्राप्तिपूर्वका हि प्रतिषेधा भवन्ति न हि ग्रीष्मे ज्वालायोगोपनीततृड्विकारः करभो ऽपि यतेत इति । तचैतत्स्याद् गवादेर्गाव्यादेश्च वाचकत्वाविशेषे साध्वसाधुशब्दोच्चारणाकरणकृपुण्यपातकप्राप्तिपरिहारप्रयोजननियमविधानाय शास्त्रसाफल्यं भविष्यति । तदुक्तम् वाचकत्वाविशेषे ऽपि नियमः पुण्यपापयोरिति एतदपि दुर्घटम्। प्रविधेयांश्च निषेध्यांश्च शब्दानुपदर्श्य नियमो विधातव्यः एभिर्भाषितव्यमेभिर्नेति तत्र यद्युभये ते शब्दाः प्रतिव्यक्ति नामग्रहणपरिगणनपुरःसरमुपदर्श्येरंस्तदयमर्थः कल्पशतजीविनो भगवतः परमेष्ठिनो ऽपि न विषयः प्रविततवदनसहस्रसंकुलमूर्तेरनन्तस्यापि न गोचरो वाचस्पतेर्न भूमिः सरस्वत्या अतिभारः तेषामानन्त्येन दर्शयितुमशक्यत्वात् । अथ

* तन्त्रवार्तिके अ० १ पा० ३ सू० १८।

किं चिदुपलक्षणमवलम्ब्य तेषां वर्गीकरणमुपेयते हन्त तर्हि दृश्यतां न च तत्संभवति ।

अविभक्ता हि शब्दत्वजातिः शब्दापशब्दयोः ।
न चावान्तरसामान्ये केचिद्वर्गद्वये स्थिते* ॥
न हि साधुत्वसामान्यमेकेष्वेव व्यवस्थितम् ।
इतरेषु त्वसाधुत्वसामान्यमुपलभ्यते ॥

तदनुपलम्भादसंभवति वर्गीकरणकारणे कथमेष नियमो विधीयेतेति नावधारयामः । किं च नियमार्थे ऽपि शास्त्रे वक्तव्यं कीदृशो नियमार्थः किं साधुभिरेव भाषितव्यमुत भाषितव्यमेव साधुभिरित्युभयथा च प्रमादः । आह हि ।

यदि साधुभिरेवेति नासाधोरप्रसङ्गतः ।
नियतं भाषितव्यं चेन्मौने दोषः प्रसज्यते इति† ॥

न वाचकत्वादन्यत्साधुत्वमित्युक्तमवाचकस्य प्रयोगप्रसङ्ग एव नास्तीति । अथ प्रमादाशक्तिशब्दप्रयोगप्रतिषेधाय नियम आश्रीयते तत्रापि ।

प्रमादाशक्तिजाः शब्दा यदि तावदवाचकाः ।
तेषु प्रसङ्गो नास्तीति तन्निवृत्तिश्रमेण किम् ॥
अथ वाचकता तेषामप्रमादोत्थशक्तिवत् ।
न तर्हि प्रतिषेधः स्यादप्रमादोत्थशक्तिवत् ॥

नन्वस्ति तावदपशब्दानामशक्यनिह्नवः परिदृश्यमानो लोकप्रयोग इति तन्निवृत्तिफल एष प्रयोगनियमः कथं न भवेत् । यद्येवमश्विनिकोचहस्तसंज्ञादेरपि प्रचुरः प्रयोगो दृश्यते इति तद्व्युदासफलो ऽप्येष नियमः स्यात् । अपि च विधिफलः सर्वत्र विधिनियमो भवति ऋतावुपेयादित्यादि निषेधफला तु परिसंख्या पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इति तदयमपशब्दे प्रयोगप्रतिषेधफलश्च नियमश्चेति व्याहतमभिधीयते । परिसंख्या तर्हि भविष्यतीति चेन्न । शब्दापशब्दयोर्युगपत्प्राप्त्यभावात् । तत्र चान्यत्र च प्राप्ते परिसंख्या ऽभिधीयते इति न्यायात् । यदपि पुण्यपापफलत्वं शब्दापशब्दप्रयोगस्येति गीयते

* तन्त्रवार्तिके अ· १ पा· ३ सू· १८ ।   † तन्त्रवार्तिके अ· १ पा· ३ सू· १८ ।

तदपि न पेशलं परिदृश्यमानमविवादसिद्धार्थप्रत्ययजननमपहाय परोक्षस्यादृष्टस्य पुण्यपापात्मनः कल्पनाऽनुपपत्तेः । यश्चायं स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति साधुशब्दस्तुत्यर्थवादो यश्च स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्तीत्यपशब्दे निन्दाऽर्थवादः तत्र परार्थत्वस्य विस्पष्टदृष्टत्वादर्थवादमात्रपर्यवसितो च द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्यादिति* न्यायान्न फलार्थतेति । तदेवं साधुभिर्भाषितव्यमसाधुभिर्नेति विधिनिषेधयोरनारभ्याधीतयोः श्रूयमाणयोरपि दौःस्थित्यात्तन्मूलतया लब्धप्रमाणभावा व्याकरणस्मृतिरङ्गतामेष्यति वेदस्येति दुराशैव । प्रकरणविशेषपाठे तु तयोस्तदुपयोगादेव न सार्वत्रिकी नियमार्थतेति सर्वथा न व्याकरणे तन्मूलत्वम् । आह तर्हि निष्कारणः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति विधेः शिक्षाकल्पसूत्रनिरुक्तच्छन्दोज्योतिःशास्त्रवद्व्याकरणमपि वेदाङ्गत्वादध्येतव्यमित्यवगम्यते । नैतदप्यस्ति शिक्षादीनामनितरेतरसाध्यासंकीर्णविविधविध्यपेक्षितवेदोपकारनिर्वर्तकत्वेन तदङ्गता सुसङ्गता । व्याकरणस्य तु सुदूरमपि धावनप्लवने विदधतः साधुशब्दप्रयोगनियमद्वारकमेव तदङ्गत्वं संभाव्यते न मार्गान्तरेण स च नियमो दुरुपपाद इति दर्शितम् । अतो नाङ्गान्तराणि स्पर्धितुमर्हति व्याकरणम् । निष्कारणषडङ्गवेदाध्ययनविधौ च निष्कारणग्रहणं यथा प्रयोजनशैथिल्यं सूचयति न तथा प्रयोजनवत्ताम् । श्रुतिलिङ्गाद्यङ्गत्वप्रमाणापेक्षया षडङ्गता वर्णयिष्यते । एतेन तस्माद् ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्द इति एकः शब्दः सम्यक्प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्य प्रायश्चित्तीयां सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेदिति तस्माद्भेषा व्याकृता वागुच्यते इत्यादिवचनान्तरमूलताऽपि व्याकरणस्मृतेः प्रत्युक्ता । शिष्टप्रयोगमूला तर्हि व्याकरणस्मृतिरस्तु वैद्यकस्मृतिरिवान्वयव्यतिरेकमूलेति चेत् के शिष्टा इति पृष्टो वक्तुमर्हसि । किमभिमतगवादिसाधुशब्दव्यवहारिणो गाव्याद्यपशब्दवादिनो द्वये वा । आद्ये पक्षे दुरुत्तरमितरेतराश्रयत्वम् । शिष्टप्रयोगमूलं व्याकरणं व्याकरणविदश्च शिष्टा इति । न ह्यशिक्षितव्याकरणास्तत्संस्कृतगवादिशब्दप्रयोगकुशला भवन्ति । मध्यमपक्षे गाव्यादिव्यवहारिणः शाकटिकाः शिष्टाः तत्प्रयोगमूलं गवादिशब्दसंस्कारकारि व्याकरणमिति

---

* जैमिनिसूत्रम् अ० ४ पा० ३ सू० १ ।

व्याहतमिव लक्ष्यते । तृतीये तु पक्षे गोगाव्यादिशब्दप्रयोगसांकर्यात्किंफलं व्याकरणं भवेत् । वेदस्मृतेस्तु युक्तमन्वयव्यतिरेकमूलत्वं तथा दर्शनादिति। तदनया ऽपि दिशा न प्रयोजनवत्तामुपयाति व्याकरणम्। अतश्च निष्प्रयोजनं व्याकरणं तत्सूचकृता स्वयं प्रयोजनस्यानुक्तत्वात् । न ह्यथातो धर्मजिज्ञासा प्रमाणादिज्ञानात्साधर्म्यादिज्ञानाद्वा निःश्रेयसावगम इतिवत्तत्र सूत्रकारः प्रयोजनं प्रत्यपीपदत् । सुज्ञानत्वान्न प्रत्यपादयदिति चेत् किमुच्यते सुज्ञानत्वं यदद्यापि निपुणमन्वेषमाणा अपि न विद्युः यत्र चाद्यापि सर्वे विवदन्ते । किं च धर्मार्थकाममोक्षाश्चत्वारः पुरुषार्थाः तेषामन्यतमः किल व्याकरणस्य प्रयोजनमाशङ्क्येत । तत्र न तावद्धर्मस्तस्य प्रयोजनं स हि यागदानहोमादिस्वभावः तज्जनितसंस्कारापूर्वरूपो वा वेदादेवावगम्यते चोदनैव धर्मे प्रमाणमिति तद्विदः । चोदनामूलमन्वादिस्मृतिसदाचरणेतिहासगम्यो वा कामं भवतु। व्याकरणस्य तु स्वतस्तदुपदेशसामर्थ्यासंभवादङ्गस्वभावाख्यातत्वाच्च न तत्प्रयोजनता युक्ता । प्रयोगनियमद्वारकस्तु धर्मस्तस्य प्रयोजनतया निरस्त एव । अर्थप्रयोजनता वार्तादण्डनीत्योः प्रसिद्धा न व्याकरणस्य अधीतव्याकरणा अपि दरिद्राः प्रायशो दृश्यन्ते न तस्यार्थः प्रयोजनम् । कामस्तु वात्स्यायनप्रणीतकामशास्त्रप्रयोजनतामुपगतो न व्याकरणसाध्यतां स्पृशति । मोक्षे तु द्वारमात्मादिपरिज्ञानमाचक्षते क्लेशप्रहाणं चाध्यात्मविदः षत्वणत्वपरिज्ञानं पुनरपवर्गसाधनमिति न साधीयान् वादः । तदेवं धर्मादिचतुर्वर्गादेको ऽपि न व्याकरणसाध्य इति स्थितम् । अथोच्यते सकलपुरुषार्थसार्थसाधनोपदेशविधेर्वेदस्य व्याकरणमवलग्नकमङ्गमतस्तत्प्रयोजनेनैव प्रयोजनवदिति न पृथक् प्रयोजनान्तरमाकाङ्क्षतीति तदपि परिहृतम् । या हि साधुशब्दोपदेशदिशा तस्य तदङ्गता सा व्युदस्तैव न चाङ्गस्यापि सतस्तत्तत्सेवाद्वारमपरमस्तीति । निष्प्रयोजनमेव चेदृशं न चानुपकारकमङ्गमपि भवितुमर्हति न हि तत्प्रधानेनाङ्गीक्रियते नियोगगर्भो हि विनियोग इति न्यायविदः । यान्यपि रक्षादीनि प्रयोजनानि व्याकरणस्य व्याख्यातृभिरभिहितानि तेषामन्यतो ऽपि सिद्धेर्न व्याकरणशरणता युक्ता । रक्षा तावदध्येतृपरम्परात एव सिद्धा मनागपि स्वरतो वर्णतो वा प्रमाद्यन्तं किं चिदधीयानमन्ये ऽध्येतारो मा विनीनशः श्रुतिमित्यमुच्चारयेत्याचक्षाणाः

शिक्षयन्तीति रक्षितो भवति वेदः । ऊहस्तु त्रिविधो मन्त्रसामसंस्कारविषयः तत्र सामविषयो यौक्तिकशास्त्रादवगम्यते याज्ञिकप्रयोगवादाद्वा मन्त्रविषयो ऽप्येवम् । प्रोक्षणादिसंस्कारविषये तु तस्मिन्व्याकरणमपि किं कुर्यात् । आगमस्त्वनन्तरमेव परीक्षितः आगमगम्यं च प्रयोजनं भवति न चागमः प्रयोजनम् । लाघवं तु किमुच्यते बाल्यात्प्रभृतिषु बहुषु वहत्स्वपि वत्सरेषु यन्नाधिगन्तुं शक्यते व्याकरणं स चेल्लघुरुपायः को ऽन्यस्ततो गुरुर्भविष्यति । संदेहो ऽपि न कश्चिद्वेदार्थे व्याकरणेन पराणुद्यते प्रतिवाक्यमुपप्लवमानानानाविधसंदेहसहस्रविस्रंसनफला मीमांसा दृश्यते न व्याकरणम् । तेन रक्षोहागमलघ्वसंदेहाः प्रयोजनमिति यदुच्यते तन्न सुव्याहृतम् । यान्यपि प्रयोजनान्तराणि भूयांसि ते ऽसुरा हेलयो हेलय इत्युदाहरणदिशा दर्शितानि तान्यपि तुच्छत्वादानुषङ्गिकत्वाच्चोपेक्षणीयानि । *तदुक्तम् ॥

अर्थवत्त्वं न चेज्जातं मुख्यैरपि प्रयोजनैः ।
तस्यानुषङ्गिकेष्वाशा कुशकाशावलम्बिनीति ॥

अथ कथ्यते किं प्रयोजनान्तरपर्येषणया शब्दसंस्कार एव व्याकरणस्य प्रयोजनमिति तदपि व्याख्येयं कः शब्दस्य संस्कारः तेन वा को ऽर्थ इति । न हि व्रीहीणामिव प्रोक्षणमाज्यस्येवावेक्षणमग्नीनामिवाधानं शब्दस्य कश्चन व्याकरणकारितः संस्कारः संभवति । नैयायिकादिपक्षे च क्षणिका वर्णास्तेषामुच्चारितनष्टानां कः संस्कारः शरादेरिव न वेगो नात्मन इव भावना न शाखादेरिव स्थितिस्थापक इति । वर्णानां नित्यत्वपक्षे ऽपि क्षणिकाभिव्यक्तित्वमपरिहार्यमतस्तेष्वपि कः संस्कारः । संस्कारश्च वर्णस्य वा पदस्य वाक्यस्य वेति विकल्प्यमानो न कस्य चिद्व्यवस्थापयितुं शक्यः । वैयाकरणानां तु निरवयववाक्यविदां पदवर्णयोः संस्कारः सुतरामनालम्बनः । अपोद्धृत्यैव वाक्येभ्यः प्रकृतिप्रत्ययादिकमन्यान्येव पदानि संस्करिष्यन्ते इति चेन्न । असतां संस्कारस्यानुपपत्तेः । आह च ॥

वाक्येभ्य एव परिकल्पनया विभज्य
संस्कर्तुमिच्छति पदानि महामतिर्यः ।

* तन्त्रवार्तिके अ॰ १ पा॰ ३ सू॰ १८ ।

उच्चित्य सौरभविभूषितदीशि कस्मा-
दाकाशरूढकुसुमानि न संस्करोतीति ॥

न च शब्दसंस्कारकर्तव्यतोपदेशे कश्चिदनारभ्याधीतो वा प्रकरणपठितो वा विधिरुपलभ्यते यमनुरुध्यमानाः शब्दस्योपयुक्तस्य चात्वाले कृष्णविषाणां प्रास्यतीतिवदुपयोक्ष्यमाणस्य वा व्रीहीन्प्रोक्षतीतिवत्कं चन संस्कारमनुतिष्ठेम । स्वाध्यायो ऽध्येतव्य इति विधिरामुखीकरणेन माणवकस्य वा ग्रन्थस्य वा विधिः संस्कारमुपदिशतीति महती चर्चैषा तिष्ठतु । सर्वथा नायं व्याकरणनिर्वर्त्यः प्रत्ययागमवर्णलोपादेशादिद्वारकशब्दसंस्कारोपदेशशङ्कामपि च नयतीत्यास्तामेतत् । न च शब्दप्रयोगोपायस्थानकरणादेः कोष्ठ्यस्य मातरिश्वनो वा श्रोत्रेन्द्रियस्य वा तदुपलब्धिकरणस्य प्रयोक्तुरात्मनो वा मनसो वा बुद्धेर्वा कश्चिद्व्याकरणेन संस्कारक्लेशः शक्यक्रिय इति तत्कारके ऽपि संस्कारे ऽनुपाय एव व्याकरणम् । न च स्थूलपृषतीत्यादिकतिपयशब्दव्युत्पादनमेव व्याकरणप्रयोजनतया वक्तव्यं तस्यापि कल्पसूत्राद्युपायान्तरलभ्यत्वात् । यश्चाह तत्त्वावबोधः शब्दानां नास्ति व्याकरणादृते तस्य सोपहासमुत्तरं वार्त्तिककार एव दर्शितवान्* तत्त्वावबोधः शब्दानां नास्ति श्रोत्रेन्द्रियादृते इति । अपि च व्याकरणेन कृते ऽपि शब्दसंस्कारे तदुपदिष्टसंस्कारबहिष्कृतशब्दप्रयोगान्विदधतस्तत्र तत्र शिष्टाः पूर्वे ऽपि दृश्यन्ते । सूत्रकारस्तावज्जनिकर्तुः प्रकृतिस्तत्प्रयोजको हेतुश्चेति तृजकाभ्यां कर्तरीति प्रतिषिद्धं षष्ठीसमासं जनिकर्तुरिति धातुनिर्देशैकविषयं जनिशब्दमर्थनिर्देशे ऽपि प्रयुक्तवान्वार्त्तिककारो ऽपि दम्भेर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात्सिद्धमिति तथैव प्रयुक्तवानान्यभाव्यं तु कालशब्दव्यवायादिति च तेन समाससंज्ञया गुणवचनसंज्ञाबाधितत्वादगुणवचनत्वाद् ब्रह्मणादिगणापठितत्वाद्गुणवचनब्राह्मणादिभ्य इत्यप्राप्तमेव ष्यञं कृतवान् । भाष्यकारो ऽपि अविरविकन्यायेनेति द्वन्द्वगर्भे तत्पुरुषे प्रयुयुक्षिते सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति प्राप्तमपि लोपं न कृतवानन्यथा कृत्वा चोद्यमन्यथा कृत्वा परिहार इति अत्र चान्यथैवं कथमित्थंसु सिद्धाप्रयोगश्चेदिति प्राप्तमपि णमुलमुपेक्ष्य क्त्वाप्रत्ययं प्रायुङ्क्त । तदिदं त्रिमुनि व्याकरणस्य त्रयो ऽपि च

---

* तन्त्रवार्तिके अ॰ १ पा॰ ३ सू॰ १८ ।

मुनयः स्खलन्तीति कमुपालभेमहि । मन्वादिग्रन्थेष्वपि कियन्तो ऽपशब्दाः गण्यन्ते ज्ञातारमन्तिमेत्युक्तेति मनुना अक्षिणी आज्येत्याश्वलायनेन मूर्धन्याभिजिघ्राणमिति गृह्यकारेण तदनन्तरं तुभ्यं च राघवस्येति वाल्मीकिना जन्मे जन्मे यदभ्यस्तमिति द्वैपायनेन प्रयुक्तम् । आह च* अन्तो नास्त्यपशब्दानामितिहासपुराणयोरिति । अथ वा किमनेन पुराणपुरुषपरिवादेन सर्वथा ऽयं वस्तुसंक्षेपः क्षामो ऽपि कश्चिदुपयोगो न लोके वेदे वा व्याकरणस्य विद्यते इति । किं चान्यद् अथ शब्दानुशासनमित्युपक्रम्य केषां शब्दानामिति पृष्ट्वा लौकिकानां वैदिकानां चेति प्रतिज्ञाय न लौकिकाः सर्वे व्याकर्तुं पारिताः शब्दाः नापि वैदिकाः । तथा हि तेषां व्याक्रिया प्रतिपदं वा विधीयते लक्षणतो वा । प्रतिपदं तावदनुशासनमघटमानं स्याच्छब्दानां तथा चाहुः बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यवर्षसहस्रं प्रतिपदं विहितान् शब्दान्प्रोवाच न चान्तं जगामेति । नापि लक्षणतस्तत्संभवो न हि सकलसाधुशब्दवर्गानुगतमपशब्देभ्यश्च व्यावृत्तं गोत्वादिवदिह किं चिल्लक्षणमस्तीत्युक्तम् । तदेतत्स्यान्न जातिरूपमिह लक्षणमभिधित्सितमपि तु कथमनुशासनमिति प्रश्नपूर्वकमुक्तं प्रकृत्यादिविभागकल्पनया सामान्यविशेषवता लक्षणेनेति च । तथा हि कर्मण्यणिति सामान्यलक्षणं कर्मण्युपपदे धातुमात्रादण्प्रत्ययो भवतीति तेनानेन सामान्यविशेषवता लक्षणेन कुम्भकारो नगरकार इत्यादयो गोदः कम्बलद इत्यादयश्च भूयांसः शब्दा अक्लेशेनैव व्याकरिष्यन्ते इत्युच्यते प्रकृत्यादिविभागकल्पनयेत्यत्र यद्वक्तव्यं तत्प्रागेव सविस्तरमभिहितं सामान्यविशेषवता लक्षणेनेति तु संप्रति निरूप्यते । तदपि व्यवस्थितं लक्षणं न दृश्यते । तथा हि धातोः पुरः प्रत्यया भवन्तीति लक्षणं कुर्वता वक्तव्यं कः पुनरयं धातुर्नामेति । ननु भूवादयो धातव इत्युक्तमेव तत्स्वरूपं के चन शब्दाः कया चित्परिपाट्या पठितास्ते धातुसंज्ञया लक्ष्यन्ते तेभ्यः परे तिङः कृतश्च प्रत्यया भवन्तीति । सत्यमुक्तमेतत् किं त्वेवं पाठे कृते ऽपि न धातुस्वरूपनिर्णय उपवर्णितो भवति । तथा च गणडतीत्यपि प्राप्नोति धातोस्तिङ्प्रत्ययविधानात् । घटचेष्टायामिति धातुरस्ति च घट इति प्रातिपदिकमम रोगे इति धातुरनुबन्धत्यागादमिति भवति

---

* तन्त्रवार्तिके अ॰ १ पा॰ ३ सू॰ १८ ।

अस्ति च द्वितीयाया विभक्तेरेकवचनमिति । भूशब्दो धातुः अस्ति भूप्रातिपदिकम् यती प्रयत्ने इति लुप्तानुबन्धो यदिति धातुः अस्ति च यदिति सर्वनामपाठप्रसिद्धरूपमचाविशेषादधातोरपि घटभूयच्छब्दरूपात्परे तिङ्प्रत्यया भवेयुः । क्रियावचनो धातुरिति चेद् भवति तिष्ठतीत्यादीनामसाधुत्वं प्राप्नोति गमेश्चानर्थकः पाठः । उभयं तर्हि धातुलक्षणं पाठः क्रियावचनता चेति भवितुमर्हति । तदपि हि व्यस्तं वा लक्षणं समस्तं वा व्यस्तपक्षे भवत्यादौ क्रियावचनत्वस्य द्वितीयस्य लक्षणस्य चाभावादधातुत्वमेव स्यादिति । एवं धातोः प्रकृतेरनिर्णीतत्वात्कुतः परे तिङश्च कृतश्च प्रत्यया उत्पद्येरन् । समस्तपक्षे इत्यादिपतितम्* । किं च के चन तिङ्प्रत्ययाः कालाद्युपाधयो न तद्वचनाः अनुक्तेषु च कालादिषु तत्पूर्वकं वर्तमाने लड् भविष्यति लिङ्भूते लङिति नियमरूपमशक्यम् । उच्यतां तर्हि तिङ्भिः कालादय इति चेन्न भाष्यविरोधादुक्तं हि भगवता भाष्यकारेण भूते धात्वर्थइति न च धात्वर्थेनैव धात्वर्थो व्यवस्थापयितुं शक्यते लिङादयश्च सुतरामनधिगम्यमानविषयास्ते हि विध्यादावर्थे विधीयन्ते स च विधिरूपो ऽर्थः स्वरूपतश्चोपाधितश्च न शक्यो निर्णेतुमिति । तथा कारकानुशासनमपि दुःस्थं ध्रुवमपाये ऽपादानमित्युच्यते तत्र ध्रुवस्य वृक्षादेर्वृक्षात्पतितो देवदत्त इति पतनक्रियायामवलग्नं कृशमपि न कारकत्वमुत्पश्यामः । क्रियायोगो हि कारकं सा च वृक्षे नोपलभ्यते इति सार्थाद्धीनो रथात्पतित इति सार्थरथयोः क्रियोपलभ्यते न वृक्षवन्निश्चलत्वमिति चेत् सत्यं स्वरसप्रवृत्ता तयोरस्ति क्रिया हाने याने च पादपनिर्विशेषावेव सार्थरथौ न च यदेकस्यां क्रियायां कारकं तत्सर्वासु क्रियासु कारकं भवत्यतिप्रसङ्गात् । कर्मणा यमभिप्रैति तत् संप्रदानमित्यत्र कर्मशब्दः क्रियावचनो वा स्यादीप्सिततमकारकवाची वा आद्ये पक्षे क्रियायाः सर्वकारकाण्यभिप्रेयन्ते इति संप्रदानतां प्रतिपद्येरन् । न चोपाध्यायस्य कं चिदभिप्रेयमाणस्य व्यापारमुत्पश्याम इत्यसावकारकमेव तत्र स्यात् । प्रतिग्रहस्तु क्रियान्तरमेव तत्र चोक्तम् क्रियया चाभिप्रेयमाणं फलं भवति । न द्वितीयः कारकसंबन्धित्वेन कारकस्य कारकत्वानुपपत्तेः क्रियासंबन्धितया हि कारकं कारकं भवति न कारकसंबन्धितया करोतीति कारकमिति

---

* अत्र ग्रन्थस्त्रुटित इति प्रतीयते ।

व्युत्पत्तेः । साधकतमं करणमिति तमबर्थानवधारणादनुपपन्नमनेककारक-संदर्भसंनिधाने कार्यमात्मानं लभते तेषामन्यतमव्यपगमे ऽपि न लभते इति ततः किमिव कारकमतिशयशबलितवपुरिति कं तमबर्थं मङ्गलकल-शेनाभिषिञ्चामः । प्राचुर्येण प्रधानं कार्यं प्रति व्यापारयोगित्वमित्यादि सर्वसाधारणं न काष्ठैकनिष्ठमिति काष्ठैः पचतीति कथं तेषामेव करणत्व-म् । आधारो ऽधिकरणमिति यदुच्यते तत्र वक्तव्यं कस्याधार इति क्रियायाः कारकस्य वा यदि क्रियाधारत्वमधिकरणलक्षणमशेषकारकाणामधिकरणसंज्ञा प्रसज्येत क्रियायोगाविशेषादथ यत्र स्थाल्यादौ कर्मादि श्रितं तण्डुलादि तदधिकरणं समे देशे पचतीति न स्यादप्सु पचतीति स्यात् कटे स्थितो भुङ्क्ते इति चापभ्रंशो भवेत् । कर्तुर्हि तदधिकरणं न कर्मणः कर्तृकर्मणोः क्रियाश्र-ययोर्धारणाधिकरणत्वे कारणमिति चेदुभयाधारत्वं न कटस्य न स्थाल्या इति द्वयोरप्यधिकरणता हीयते एकैककारकाधारत्वे तु तल्लक्षणे परस्परापे-क्षया पुनस्तत्स्वरूपसांकर्यं भवेत् । यदि तु सकलकारकाधारत्वमधिकरणलक्षणं स्थाल्यामोदनं पचतीति न स्यात्सकलकारकानधिकरणत्वात्स्थाल्या अधिक-रणस्य चाकारकत्वप्रसक्तिः न ह्यधिकरणमधिकरणाश्रितं भवति मध्याह्ने स्नाति रात्रावश्नाति पूर्वस्यां दिशि विहरतीति कालादीनामव्यापारत्वादका-रकत्वमेव भवेत् तथा च सत्येते प्रयोगा असाधवः स्युः । कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति साधकतमवदिहापि न वाचको ऽयमतिशयानः सर्वकारकाणां क्रिया-र्थितया कर्तुरीप्सिततमत्वादर्थे यदर्थं क्रिया तदर्थं कर्तुरीप्सितं तदर्थं त्वन्यदिति तत्र संप्रत्यय इत्युच्यते तर्हि तस्य कारकत्वमेव न युक्तम् । क्रियासम्पादकं हि कारकमुच्यते क्रियासम्पाद्यं तु फलं भवति न कारकं कारकं च क्रियया चाप्तुमिष्टतममिति च विप्रतिषिद्धम् । अथाभिधीयते क्रियो-पयोगयोग्यतानिबन्धनो ऽयं कारकव्यपदेशः स च विचित्रक्रियोपयोगः अन्यथा करणस्यान्यथाधिकरणस्यान्यथा संप्रदानादेः । इह च क्रियासाध्यत्वे ऽप्योदनस्य तत्क्रिययोपयोगित्वमनिवार्यम् तमनुद्दिश्य क्रियायाः प्रवृत्त्यभावा-दितीत्थमनेन रूपेण तस्य क्रियासाधनत्वात्कारकत्वमिति । नैतदेवं साध्यै-कस्वभावस्य सुखादेरपि कारकत्वप्रसङ्गात् । कारकत्वव्यपदेशो हि न पारि-भाषिकः किं तु क्रियासंबन्धनिबन्धनः क्रियासंबन्धश्चेदृशो यदुपेयक्रियायाः

उपायाः कारकमिति विपर्यये तु कीदृशः कारकभावः । अस्तु तर्हि तण्डुलान्पचतीति मा च भूदोदनं पचतीति ओदनस्य फलदशानुप्रवेशादिति । उत्तमत्र तण्डुलेष्वपि तमबर्थो न वाचकस्तेषामपि फलसाधनोपयोगाविशेषादिति । स्वतन्त्रः कर्तेति किमिदं स्वातन्त्र्यं यदिच्छातः प्रवर्तनमिति चेत्कूलं पचतीति चैतन्यशून्यतया कूलस्येच्छानुपलम्भादकर्तृत्वं भवेद् । अथ यद्व्यापाराधीनः कारकान्तरव्यापारः स कर्तेत्युच्यते सर्वकारकनिर्वर्त्यत्वात्क्रियायाः न विद्मः किंव्यापाराधीनः कस्य व्यापार इति समग्रकारकग्रामस्य परस्परापेक्षत्वात् । अथ यः कारकान्तराणि प्रयुङ्क्ते तैश्च न प्रयुज्यते स कर्तेति तर्हि पुनरचेतनानामकर्तृत्वप्रसङ्गदोषस्तदवस्थ एव । अथ धातुनाऽभिधीयमानव्यापारः कर्तेति तत्रापि न विद्मः कस्य धातुनाऽभिहितो व्यापारः सकलकारकवाचित्वात्पचेः । अन्यथा हि सकलव्यापारानभिधायिनि धातौ तदर्थसाधने सर्वेषां सङ्गतिरेव न स्यात् तथा च सति सर्वकारकाणि कर्तृत्वमेव स्पृशेयुः । अथ मतमगुणो धातुनाऽभिधीयमानव्यापारः कर्तेति तदप्यसत्सकृदुच्चरितो धातुरनेकस्मिन्कारकचक्रे कस्य चिद्गुणत्वेन कस्य चित्प्राधान्येन व्यापारः कथमिव कथयितुं शक्यतइति । तत्प्रयोजको हेतुश्चेति प्रयोज्येनैव व्याख्यातम् । एवं कारके शासनस्याव्यवस्थानात्तदधीनप्रसक्तविभक्तिविधानमपि प्रत्युक्तम् । अपादाने पञ्चमी सप्तम्यधिकरणे इत्यादिविषयनिरूपणपूर्वकत्वात्तद्विधानस्येति । किं च यदपि तद्धितसमासानुशासनं तत्सामर्थ्यनियमपूर्वकं समर्थानां प्रथमाद्वा समर्थः पदविधिरिति परिभाषणात्तद्वचापि वक्तव्यम् । सामर्थ्यं नाम किमुच्यते इति । एकार्थान्वयित्वमिति चेत्कुतोऽवगम्यते । तद्धितसमासप्रयोगप्रतिपत्तिभ्यामेवेति चेत्तर्हि तद्धितसमासप्रयोगप्रतिपत्त्योः सामर्थ्यावगमः सामर्थ्ये सति तयोः प्रवृत्तिरितीतरेतराश्रयम् । अपि च सामर्थ्यमन्तरेणापि क्व चित्प्रयुञ्जते समासमश्राद्धभोजी दधिघटो गोरथ इति । तथा सत्यपि सामर्थ्ये तद्धितप्रयोगं परिदृश्यन्ते* अङ्गुल्या खनति वृक्षमूलादागते आङ्गुलिको वार्क्षमूलिक इति न वक्तारो भवन्तीति एतदप्यसमञ्जसमनुशासनम् । तथा अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् इति संज्ञालक्षणमतिव्यापकं वाक्यस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञाप्रसङ्गात् । अथ कृत्तद्धितसमासाश्चेति

* न कुर्वते इत्यर्थकं किं चिल्लेखकप्रमादजमिदम् ।

सूत्रान्तरे समासग्रहणं विशेषविधित्वेन वर्ण्यमानं तदितरवाक्यप्रतिषेधाय भवतीति ततो वाक्यनिवृत्तिः सेत्स्यति । यद्येवमधातुरप्रत्यय इति न वक्तव्यं धातुप्रत्यययोरपि तत एव प्रतिषेधसिद्धेः । अथैकार्थतया समानशीलस्य वाक्यस्यैव प्रतिषेधे प्रभवति समासग्रहणं न धातुप्रत्यययोरपि तदपि दुराशामात्रम् । वाक्यसमासयोरपि वावचनानर्थक्यकथनेन सार्थशक्त्यव्यवस्थापनादिति । तदेवं प्रातिपदिकसंज्ञाविषयस्यानिश्चयात्तत्प्रकृतिकानां ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यधिकृत्य स्वादिप्रत्ययानां विधानमनुपपन्नमित्यलं प्रसङ्गेन । सर्वथा दुर्व्यवस्थितं शब्दानुशासनम् । यश्च व्याख्यातॄणामुक्तानुक्तदुरुक्तनिरीक्षणप्रयत्नो यश्च वाचकमात्रावर्णाधिक्यमिषपुरःसरलक्षणपरिचोदनप्रकारो यच्चेदं व्याख्यातृवचनमिह न भवत्यनभिधानादिति यच्च व्याप्तिसिद्धौ सरलमुपायमपश्यतामाकृतिगुणवर्णनं यच्च पदे बहुलवचनं तत्सुतरामपरिशुद्धिमनुशासनस्य दर्शयतीति । अन्ये तु शोभेति चौर्यमिति न याति प्रतिभेत्तुमिति मातुरनुहरतीति फलिनर्बर्हिणो घासीति कांदिशीक इति भ्राजिष्णुरिति गणेय इति वरेण्ड इति लक्ष्यसंग्रहबहिष्कृतस्मृतिसन्देहविपर्ययप्रतिपादकत्वलक्षणस्खलितं विप्लुतं पाणिनितन्त्रं मन्यमानाः तत्र महान्तमाक्षेपमतानिषुः स तु स्थूलोदरप्राय इतीह ग्रन्थगौरवभयान्न लिख्यते । ननु यदि लक्षणस्य प्रणेता पाणिनिः न सम्यग्दर्शयत्यत्र विवरणकाराश्च नातिनिपुणदृशः काममन्यः सूत्रीकृतबुद्धिर्भविष्यति वृत्तिकाराश्च प्रौढतरदृष्टयो भविष्यन्ति तेभ्यः शब्दलक्षणमविप्लुतमवभोत्स्यामहइति । नैतदस्ति तेषामप्यभियुक्ततराः केचिदुत्प्रेक्षन्ते एव दोषं तेषामपरे तेषामप्यपरे । तदेवमनवस्थाप्रसङ्गान्नास्ति निर्मलमनुशासनमिति क्लेशायैव व्याकरणाध्ययनमहाव्रतग्रहणम् । तथा च बृहस्पतिः प्रतिपदमशक्यत्वाल्लक्षणस्यापि अव्यवस्थानात्तत्रापि स्खलितदर्शनादनवस्थाप्रसङ्गाच्च मरणान्तो व्याधिर्व्याकरणमित्यौशनसा इति । इहाप्युक्तम् ।

दुष्टग्रहगृहीतो वा भीतो वा राजदण्डतः ।
पितृभ्यामभिशप्तो वा कुर्याद्व्याकरणे श्रमम् ॥

अन्यैरप्युक्तम् ।

वृत्तिसूत्रं तिला माषाः कपत्री कोद्रवौदनः ।
अजडाय प्रदातव्यं जडीकरणमुत्तममिति ॥

एवं व्याकरणावगाहनकृतोद्योगो ऽपि विद्वज्जनो
व्युत्पत्तिं लभते न वैदिकपदग्रामे मनुष्योक्तिवत्।
अन्यत् किं चन तत्प्रतीतिशरणं नास्तीति च व्याकृतं
तस्मादप्रतिपत्तिमन्थरमुखो वेदः प्रमाणं कथम्॥

अत्राभिधीयते। यत्तावदिदमवादि गवादिशब्दवदनादिप्रबन्धसिद्धमेव गाव्यादेरपि वाचकत्वमिति तत्रामुं पक्षं संशयदशामेव तावदारोपयामः। पूर्वपक्षिकोक्तयुक्तिसमुत्थापितस्थिरतरविपर्ययज्ञानसमनन्तरं सहसैव सम्यग्ज्ञानोत्पादनातिभराद्द्वारैकदेशावतरणन्यायेन संशयस्तावदुपपद्यते। ततः तर्कात्परिशोधिते ऽध्वनि सुगमे सुखं विहरिष्यति सम्यङ्निर्णयोपायो न्याय इति तदुच्यते। यदि गाव्यादीनां गवादीनामिव शब्दानां प्रयोगे गतिरन्या न का चित्संभावनाभूमिमनपैति तत्सत्यमादिसत्तायाः कल्पने को ऽवसरो यथा हि स्वाध्यायाध्ययनसमये यादृशमेव शब्दं यथोचितमात्रानुस्वारस्वरादिरूपस- मुत्थितमुच्चारयत्याचार्यः तादृशमेव शिष्यः प्रत्युच्चारयति प्रमाद्यन्तं वा गुरुरेवै- नमनुशास्ति आतदुच्चारणसामर्थ्योपजननं तावन्न मुञ्चति शिक्षयति सो ऽपि शिष्टो यदा गुरुर्भविष्यति तदा स्वशिष्यं तथैव शिक्षयिष्यति आचार्योपि यदा शैशवे शिष्य आसीत्तदान्येन गुरुणा शिक्षितो ऽभूत् सोपि तदन्येन सोपि तदन्येनेत्ये- वमनादित्वं जैमिनीयपक्षे आ सर्गात्प्रभृति प्रवृत्तत्वं नैयायिकपक्षे वेदाध्ययनस्य व्यवस्थितम्। इत्थमेव यदि गाव्यादीनां गवादिवत् प्रमादतः सुपरिरक्षितः प्रयोग- स्तथैव तेभ्यो ऽर्थप्रतिपत्तिपूर्वको व्यवहारस्तदा ऽनादिगवादिशब्दसमानविषया एव गाव्यादय इति तदा कस्य किं ब्रूमः। अस्ति त्वत्रान्यः प्रकारो न ह्येकान्तेन यादृ- गेव वक्त्रा शब्दः प्रयुज्यते तादृगेव श्रोत्रा प्रत्युच्चार्यते किं तु प्रमादालस्यादि- विविधापराधविगुणकरणोच्चार्यमाणो ऽपभ्रंशतां स्पृशन् दृश्यते इत्यस्ति संश- यावसरः। अपभ्रंशतया ऽपि ये स्थिताः स्थास्यन्त्यपि वा शाकटिकभाषाशब्दा- स्तानपि गोपालबालाबलासु प्रयुञ्जाना जरत्पामराः प्रयत्नेनापि न यथोच्चारिता- नेव तान्पठितुं शक्नुवन्तीति अशक्तिजशब्दबाहुल्यदर्शनात्संशयाना कुशाग्रीय- बुद्धेरपि बुद्धिर्भवितुमर्हति किमेते गवादिशब्दा एवानादिसिद्धवाचकाः शक्ति- भाजस्तेभ्यो ऽन्ये विगुणकरणप्रयोज्याः प्रमादप्रभवाः अपभ्रंशाः किं वा सर्वे एव तुल्यकक्षा इति। सर्वेषां तुल्यकक्षत्वे यएते अद्यत्वे ऽपि प्रमादजाः

प्रमदादारकादिवचनेष्वपभ्रष्टा अभ्यधिकतरामपभ्रंशदशां स्पृशन्तस्ते ऽपि तामेव गवादिशब्दधुरमधिरोहेयुः न चैवमस्त्विति शक्यमभ्यनुज्ञातुमिदानीमेव भ्रश्यतां तेषां प्रत्यक्षत उपलब्धेरिति । तस्मादवश्यं तावदद्यत्वे परिदृश्यमानापभ्रंशदशा दुर्बलबालाबलादिशब्दानां न गवादिशब्दाग्स्पर्धितुमर्हति । ते चेन्न स्पर्धन्ते तदधुना गाव्यादयोऽपि प्रकारान्तरोपपत्तिसंभावनाङ्कुरप्रभवाः सन्तो न गवादिशब्दसमानविधित्वमध्यवसातुं शक्नुयुरिति तर्कयामः । तदुक्तं भगवता जैमिनिना । शब्दे प्रयत्ननिष्पत्तेरपराधस्य भागित्वमिति* भाष्यकारेणापि व्याख्यातं महता प्रयत्नेन शब्दम् उच्चरन्ति वायुः नाभेरुत्थितः उरसि विस्तीर्णः कण्ठे विवर्त्तितो मूर्धानमाहत्य परावृत्तो वक्त्रे चरन्विविधान् शब्दानभिव्यनक्ति तत्रापराध्येताऽप्युच्चारयिता यथा शुष्के पतिष्यामीति कर्दमे पतति सकृदुपस्प्रक्ष्यामीति द्विरुपस्पृशतीत्यादिना । आह तर्हि विशेषे प्रमाणं वक्तव्यं यदेते गाव्यादयः प्रमादाद्यपराधनिबन्धना एव न गवादिशब्दसमानविषय इत्युच्यते । भवतु नः समीहितं संशयदशां तावदानीतो ऽयमनादिगाव्यादिशब्दवाची महापुरुषः संबोध्यते भो महात्मन्नित्थं पूर्वोक्तनीत्या संशये सति चिन्त्यतां किमेते गाव्यादयो गवादिसमानयोगक्षेमा एव हस्तः करः पाणिरितिवद्भवन्तु किं वापराधसंभावनया मार्गान्तरमालम्बन्तामिति । तत्रैकस्मिन्वाच्ये बहुवस्तुल्यकक्ष्या वाचका इति नैष न्यायः । कथं प्रत्यर्थं शब्दनिवेशात्तेनैव संबन्धकरणसौकर्यादन्यसंबन्धे यत्नगौरवप्रसङ्गात्प्रत्यर्थं शब्दनिवेशे हि सति परस्परमव्यभिचारिणौ शब्दार्थौ भवतः स शब्दस्तस्य वाचकः सो ऽर्थस्तस्य वाच्य इति । अनेकशब्दवाच्यस्त्वेको ऽर्थस्तं वाचकं शब्दं न जह्यादपि तमन्तरेण शब्दाभिधेयतामपि यतः प्रतिपद्यते इति व्यभिचारः । अनेकार्थवाचिनि चैकस्मिन्वाचके इष्यमाणे शब्दो ऽर्थं व्यभिचरेत्तस्यैवार्थान्तरस्यापि ततः प्रतिपत्तेरितीत्थमनियमो ऽयमुपप्लवेत । हस्तः करः पाणिरित्यादावक्षाः पादा माषा इत्यादौ तु गतिरन्या नोपलभ्यते तेनानेकशब्दत्वमनेकार्थत्वं च दैवबलवत्तया ऽङ्गीकृतं प्रथमः पुनरेष ऋजुः पन्था यदेकस्य वाचकस्यैको वाच्यो ऽर्थ इति । च इह गत्यरमतिस्पष्टमस्ति प्रमादप्रभवत्वं नाम तस्मिन्सति किमिति

* जैमिनिसूत्रम् । अ· १ पा· ३ सू· २५ तत्रैव शाबरभाष्ये ।

प्रथमप्राप्तो ऽयं प्रतिवाच्यं वाचकनियमक्रमो लङ्घ्यते। तेन प्रमादापराधनिबन्धना गाव्यादयो न गवादिसमानमहिमान इत्युक्तम्। किं च वाचकशक्तिः नाम सूक्ष्मा परमर्थापत्तिमात्रशरणावगमा न तन्मन्दतायामन्यतः कुतश्चिदवगन्तुं पार्यते। सा चेयमन्यथा ऽप्युपपद्यमाना गवादिभ्यो ऽर्थप्रत्ययादिव्यवहारे मन्दीभवति तेषु शक्तिकल्पनायामर्थापत्तिः एवं च गवादय एव वाचकशक्तेराश्रयो न गाव्यादयः। कथं तर्हि बहूनामधिगतव्याकरणतन्त्राणामेभिरच्छिन्नो व्यवहारः। यथैव म्लेच्छानां म्लेच्छभाषाभिरच्छिनिकोचहस्तसंज्ञादिव्यवहारेणां वा स्वैरूपायैः। किमच्छिनिकोचादीनामन्त्यजनपदवाचां नास्ति शक्तिः। ओमित्युच्यते। कथं तर्हि तेभ्यो ऽर्थप्रतिपत्तिर्नैसर्गिकी तेषां शक्तिर्नास्तीति ब्रूमः। तत्स्वरूपस्याव्यवस्थितत्वेन निसर्गसिद्धिकशक्तिपात्रताऽनुपपत्तेः प्रतिपत्तिस्तु स्वकृतसमयमात्रनिबन्धना तेभ्यः। नैयायिकानां क्व वा न समयः प्रतिपत्त्युपायः सत्यं स त्वीश्वरप्रणीतः प्रथमसर्गात्प्रभृति प्रवृत्तो मीमांसकाभ्युपगतनैसर्गिकशक्तिसोदर्य एव न मादृशरचितपरिमितविषयसमयसमानः स च गवादिशब्देष्वेव प्राप्तप्रतिष्ठो न गाव्यादिषु। ते तु वर्णसारूप्यच्छायया गवादिशब्दस्मृतिमादधानास्तदर्थप्रतिपत्तिहेतुतामुपगच्छन्तीति। नन्वनवधृतस्वरूपाणां कथं गवादिशब्दानां स्मरणं तदवधारणे वा को ऽभ्युपायः। अभियोगविशेष इति ब्रूमः। कः पुनरभियोगः को वा तस्य विशेषः। व्याकरणाध्ययनमभियोगः तदभ्यासानुसारेण लक्ष्यनिरीक्षणं तस्य विशेषो व्याकरणेन च प्रतिपदमपर्यवसितार्यजनप्रयोज्यसाधुशब्दसार्थसंग्रहतस्तद्विसदृशबर्बरपुरन्ध्रिप्रायप्राकृतगोचरापशब्दपरिहारप्रकारव्युत्पादनमुपगम्यते यदानन्त्यात्किल कल्पशतैरपि नावकल्पते किं तु व्यपनीतातिव्याप्त्यादिदोषोपनिपातः त्रिमुनिपरीक्षितलक्षणद्वारकस्तदुपदेशः श्रूयते। तेन च वेदेनेव धर्माऽधर्मयोर्ब्रह्मावतारेणेव सत्यानृतयोः नीतिशास्त्रेणेव हिताहितयोर्मन्वादिवचनेनेव भक्ष्याभक्ष्ययोर्दिव्येनेव शुद्ध्यशुद्ध्योः सिध्यत्येव साध्वसाधुशब्दयोरधिगम इति सर्वलोकसाक्षिकमेतत्कथमपनीयते। दृश्यते ह्यज्ञत्वे ऽपि व्याकरणकोविदानामितरेषां च कृषीवलादीनामतिमहान्वचसि विशेष इत्येवं प्रमादादिमूलगाव्याद्यपशब्दप्रयोगसंभवादनेकशब्दगतवाचकशक्तिकल्पनागौरवप्रसङ्गादभियोगविशेषसाध्यमानसाध्वसाधुशब्दाधिगमसौकर्याच्च गवादीनामेव वाचकत्वं

न गाव्यादीनामिति स्थिते पूर्वपक्षोपन्यस्तः समस्त एव परीवादः परिहृतो वेदितव्यः । तथा हि यत्तावदभ्यधायि साधुत्वनिश्चये प्रमाणं नास्तीति ।

साधुत्वं नेन्द्रियग्राह्यं लिङ्गमस्य न विद्यते ।
शास्त्रस्य विषयो नैष प्रयोगो नास्त्यसंकर इति ॥

तत्रायं प्रतिश्लोकः ।

साधुत्वमिन्द्रियग्राह्यं लिङ्गमप्यस्य विद्यते ।
शास्त्रस्य विषयो ऽप्येवं प्रयोगो ऽप्यस्त्यसंकर इति ॥

श्रोत्रे हि प्रत्यये यस्तनिरस्तरोमशाम्बूकृतादिदोषरहितोदात्तादिधर्मसंबन्धप्रसिद्धानुपूर्वीकवर्णगुणात्मकपदप्रतिभासस्तावदस्ति स च न संदिग्धो न बाधकविधूतधैर्यो नाशुद्धकरणजन्मा न कल्पनामात्रस्वरूप इति तत्र परिस्फुटक्रमवर्णात्मकपदग्रहणमेव साधुत्वग्रहणं तद्विपरीतयथानिर्दिष्टदोषकलुषितशब्दग्रहणमेव चासाधुत्वग्रहणमिति प्रत्यक्षगम्ये एव साधुत्वासाधुत्वे इति । ननु यदि श्रोत्रकरणकेनैव प्रत्ययेन साधुत्वासाधुत्वे प्रतिपत्तारः प्रतिपद्यन्ते व्याकरणाध्ययनवन्ध्यबुद्धयो ऽपि प्रतिपद्येरन् न च प्रतिपद्यन्ते तस्मान्न ते इन्द्रियविषये इति । नैष दोषः । वैयाकरणोपदेशसाहायकोपकृतश्रोत्रेन्द्रियग्राह्यत्वाभ्युपगमात् । यथा ब्राह्मणत्वादिजातिरुपदेशसव्यपेक्षचक्षुरिन्द्रियग्राह्यापि न प्रत्यक्षगम्यतामपोज्झति । यथा ऽऽह न यद्गिरिशृङ्गमारुह्य गृह्यते तदप्रत्यक्षमिति । यथा वा सविकल्पकप्रत्यक्षप्रामाण्यसिद्धौ शब्दानुविद्धबोधे ऽपि प्रामाण्यमुपपादितमादौ किल संज्ञोपदेशिना पनसो ऽयमिति वृद्धवचसा चक्षुरिन्द्रियेण पनसज्ञानमुत्पद्यते सङ्केतकरणकाले तदुभयजमित्यव्यपदेश्यपदेन व्यपनीतं व्यवहारकाले पनसादिज्ञानमुपदेशस्मरणापेक्षचक्षुर्जनितमपि चाक्षुषमेवेति वर्णितमेवमिहापि व्याकरणकोविदोपदेशसचिवश्रवणेन्द्रियग्राह्ये अपि साधुत्वासाधुत्वे न प्रत्यक्षतामतिवर्तेते । यथा च ब्राह्मणत्वादिजातिप्रतीतौ कारणान्तरमुक्तं क्व चिदाचारतश्चापि सम्यग्राजाऽनुपालितादिति मन्वादिदर्शितानवद्यवर्त्मानुसरणनिपुणनरपतिपरिपाल्यमानवर्णाश्रमाणां शङ्कितकृतककपटार्यवेशदुष्टशूद्रव्यभिचारे देशे विशिष्टाचारगम्या ऽपि ब्राह्मणत्वादिजातिर्भवत्येवमिहापि विशिष्टशब्दश्रवणोत्तरकालप्रवृत्तव्यवहारावगतार्थप्रतिपत्तिसहितं शब्दानुशासनशास्त्रोपदिष्टप्रकृति-

प्रत्ययविकरणवर्णलोपागमादेशादिलिङ्गमव्यभिचारि तत्स्वरूपावधारणे कारणं भविष्यति। तदेवंलक्षणकमर्थप्रत्यायकं च शब्दस्वरूपं तत्साधुतयाऽवधृतमिति व्याप्तिग्रहणोपपत्तेः। शास्त्रमपि श्रुतिस्मृतिरूपमधुशब्दप्रयोगोपनतकतूपकारकरणकस्वर्गादिफलसंयोगमुपदिशदपशब्दभाषणप्रभवप्रत्यवायप्रतिपादकं च वाग्योगविद् दुष्यति चापशब्दैरित्यादि साधुत्वेतरपरिच्छेदे प्रमाणत्वं प्रतिपद्यत एव। आह कलञ्जवत्तत्स्वरूपसिद्धौ सत्यां तद्विधिनिषेधयोः शास्त्रं क्रमते न तु तत्स्वरूपमेव विधत्ते स्वरूपस्य भावार्थत्वेन विधिविषयार्थत्वायोगादित्युक्तम्। सत्यमुक्तं किं तु श्रुतिस्मृतिशास्त्रयोर्धर्माधर्मोपदेशिनोर्यथोपवर्णितेनैव प्रकारेण साध्वसाधुविषयविधिनिषेधपरत्वं तत्स्वरूपप्रतिपत्तिकर्तव्यतापरं तु विध्यपेक्षितं प्रमाणीभवत्येव। यदि वा पाणिन्यादिस्मृतिद्रढिम्ना मूलभूतमाचमनविधिवद्वैदिकमपि तथाविधविधिवाक्यं कल्पयितुं शक्यमिति शास्त्रस्यापि न विषयः साधुत्वम्। शब्दवित्प्रयोगश्च सङ्कररहित एव। तथा हि अन्या एव निरवद्यवर्णक्रमोदीरणोदारगम्भीरगतयः सूक्तयः सूरिजनस्यान्या एव दुःश्रवाः कुत्सितसङ्कीर्णवर्णविभागविनिहितहृदयोद्वेगाः ग्राम्यगिरः इति प्रत्यक्षमुपलभ्यते। स चायमसङ्करः प्रयोगो व्याकरणसाहायकं प्रतिपद्यमानः साधुत्वावगमोपायतां भजतएवेति सर्वथा नाप्रमाणकः साध्वसाधुशब्दविभाग इति। एवं च ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्द इत्याद्यागमवचनान्यपि तदुपयोगीनि व्याख्यातवाक्येन भवन्ति। यत्पुनर्नियमशास्त्रे साधुभिर्भाषितव्यमसाधुभिर्नेत्यस्मिन्नपभाषितं तदपि न पेशलम्। न हि नीरपानोपदेशकृशानुपाननिषेध इवानवकाशमिदं शास्त्रमपशब्दानामेव नार्यजनवदनप्रतिष्ठानां यथातथार्थप्रतीत्युपायत्वदर्शनपूर्वकप्रयोगप्रसङ्गानपायेन प्राप्तौ सत्यां प्रतिषेधस्यावकाशसंभवात्साधुभिरेव भाषणस्य भोजनप्राङ्मुखतादिवन्नियमादृष्टसाफल्यात्। यदपि साध्वसाधुस्वरूपानवधारणात्प्रतिपदोपदेशाद्यशक्यत्वमाशङ्कितं तदपि प्रतिहतं यादृगिदं प्रत्यक्षानुमानगम्यं साध्वसाधुशब्दस्वरूपं व्याख्यातं तदवलम्बनपुरःसरनियमकरणस्य सुशक्यत्वादत एव साधुत्वं नाम किमुच्यते इति यद्विकल्पितं तद्विहितमेव प्रतिभवति। यतो व्याकरणलक्षणानुगमविशेषितं वाचकत्वं साधुत्वमित्युक्तं तच्च स्ववर्गानुगामिगोत्वादिवत्सामान्यं वा

भवतु पाचकत्वादिवदसत्यपि सामान्ये ऽवच्छेदकत्वं भवतु सर्वथा तत्कृतो निर्वहति सर्वो व्यवहारः वर्गीकरणे हि तदेव कारणमिति । अथ वा पुनरस्तु वाचकत्वमेव साधुत्वं तथापि तत्र नियमशास्त्रं साधुभिरेव भाषितव्यमिति प्रवर्तितुमर्हत्येव । यद्यप्यसाधोरवाचकत्वात्प्रयोगप्रसङ्गो नास्ति तथापि साधुस्मरणसरणिसमुपारूढवाचकत्वशङ्कोपप्लवमानप्रसङ्गनिवृत्तये नियमसाफल्यं भविष्यति । विधिफलत्वेन नियमस्य फलतः परिसंख्याकार्यमसाधुशब्दनिवृत्तिः स्यास्यतीति सो ऽपि न दोषः । यदपि परार्थत्वात्फलश्रुतिमर्थवादीकुर्वता पुण्यपापफलत्वं दूषितं तदपि न सांप्रतम् । अर्थप्रतीतिपारार्थ्ये सत्यपि प्रयोगनियमापूर्वद्वारकपुण्यपापफलत्वसंभवात् । पर्णमय्यादिष्वपि तथा प्रसङ्ग इति चेद् भवतु को दोषः । नैयायिकैरेकाकारनिरवलम्बनार्थवादपदोपदेशानभ्युपगमात् । शब्दशक्तितात्पर्यालोचनमपि तैरन्यथा क्रियतइति प्राग्विचारितमिति तिष्ठत्वेषा कथा । तेन कामधुग्भवतीत्यादिवचनान्यपि व्याकरणाध्ययनफलप्रकटनपटूनि तथैव नेतव्यानि । यदपि सूत्रकृता स्वयं प्रयोजनं किमिति न व्याहृतमिति व्याहृतं तदप्यदूषणमेव । व्याकरणं हि वेदाङ्गमिति प्रसिद्धमेतद्वा हि सर्वतः आ च कुमारीभ्यः । वेदश्च यदि निष्प्रयोजनः स्वस्ति प्रजाभ्यः समाप्तानि दृष्टादृष्टफलानि सर्वकर्माणि जितं चातुर्वर्ण्यबाह्यैरन्त्यजनपदवासिभिः म्लेच्छैः । अथ सप्रयोजनो वेदः सो ऽङ्गवत्त्वादङ्गैः सहैव सप्रयोजनतां भजते इति को ऽर्थः प्रयोजनान्तरचिन्तया । न हि दर्शपूर्णमासप्रयोजनादन्यत्प्रयाजादिप्रयोजनमन्विष्यते इति मन्वानः स्वयं सूत्रकृत्प्रयोजनं नाख्यत् । व्याख्यातारस्तु मुख्यानुषङ्गिकभेदभिन्नप्रयोजनप्रपञ्चं प्रयोजनातिशयव्युत्पादनद्वारकश्रोतृजनोत्साहपरिपोषसिद्धये दर्शितवन्त इति न कश्चिदुपलम्भः । कथं पुनरङ्गता व्याकरणस्य कमुपकारमावहत इति । क एष पर्यनुयोगो वेदवेदाङ्गानामनादित्वादीश्वरप्रणीतत्वाद्वा पर्यनुयोजनानुपपत्तेः । संक्षेपविस्तरविवक्षया हि पाणिनिपिङ्गलपराशरप्रभृतयः तत्र तत्र कर्तारः प्रसिद्धिं गताः । परमार्थतस्तु वेद इव तदर्थोपि तदर्थावगमो ऽपि प्रायो हि सर्वएवानादयः प्रजापतिनिर्मिता वेत्येवमपर्यनुयोज्या एव । अत एव वेदैस्तदङ्गैश्च सह चतुर्दश विद्यास्थानानि गण्यन्ते ।

अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।
पुराणं धर्मशास्त्राणि विद्या ह्येताश्चतुर्दशेति ॥

ये ऽपि शब्दसंस्कारादिविकल्पाः कृताः ते ऽपि बहुभाषित्वयोगमात्रनिर्मिता एव न वस्तुस्पृशः । के वा तद्विपरीताः कश्च तेषां संस्कार इति । न चैतावता शिष्टप्रयोगमूलमेव व्याकरणं ब्रूमो वेदवदनादित्वस्य दर्शितत्वादन्धपरम्पराप्रसङ्गदोषपरिजिहीर्षया तु शिष्टप्रयोगमूलत्वमभिधीयते वैदिकस्मृतेरिवान्वयव्यतिरेकमूलत्वम् । ये हि व्याकरणस्मृतौ साधव इत्यनुशास्यन्ते शब्दास्ते शिष्टैस्तथैव प्रयुज्यमाना दृश्यन्ते हरीतकीभक्षणादिवारोग्यम् । न तु शिष्टेभ्यः शब्दसमाम्नायमधिगम्य पाणिनिः ग्रन्थं कृतवान् । न चान्वयव्यतिरेकाभ्यां द्रव्यशक्तीरवगत्य चरकं प्रणीतवानिति शिष्टानामनादित्वाभिधानात् । एतेनेतरेतराश्रयमपि प्रत्युक्तम् । न हि शिष्टेभ्यो व्याकरणस्य प्रभव इति । यत्तु शिष्टानामपि प्रमादित्वमुपवर्णितं किल पुराणैर्मुनिभिरपि बहुभिरपशब्दाः प्रयुक्ता इति तत्राभियुक्तैः तदपनयनमार्गः प्रदर्शित एव स तु ग्रन्थविस्तरत्रासादिह न प्रतन्यते । यदपि पाणिनितन्त्रे धातुप्रातिपदिककारकाद्यनुशासनविसंष्ठुलत्वमनेकशाखमाख्यापितं तदपि निपुणमतिभिः प्रतिसमाहितमेव । न च तेषामपि दोषोत्प्रेक्षणसंभवादनवस्था निपुणदर्शितमार्गे विप्लवकारिवैतण्डिकतस्करविकाशानुपपत्तेः । एतेन शोभाचौर्यवरेण्यगणेयभ्राजिष्णुकान्दिशीकादिशब्दासंग्रहस्मृतिसंदेहविपर्ययादिदूषणान्यपि कैश्चिदुत्प्रेक्षितानि प्रतिक्षिप्तानि मन्तव्यानि तानि च तैरेव समाहितानीति । बार्हस्पत्यमपि सूत्रमसूत्रमेवेत्यलं स्वमनीषिकाकल्पितानल्पदुर्विकल्पाडम्बरोत्तम्भितालीकपाण्डित्यगर्वगलग्रहगद्गदगिरामुद्वेगकारिणानेन वस्तुविचारेण । सर्वथा प्रकृतिनिर्मलमत्युदारं व्याकरणाडम्बरमेवंप्रायैः परिवादपांसुपातैर्न मनागपि दूरीकर्तुं पार्यते इति सिद्धम् । तस्मात्पवित्रात्सर्वस्मात्पवित्रं जनबहुमतमधिगतचतुर्वर्गमग्राम्यमात्मानं कर्तुमध्येतव्यं व्याकरणम् । आह ।

आपः पवित्रं परमं पृथिव्या अद्भ्यः पवित्रं परमं हि मन्त्राः ।
तेषां च सामर्ग्यजुषां पवित्रं महर्षयो व्याकरणं निराहुः ॥

इहाप्युक्तम् ।

रूपान्तरेण देवास्ते विहरन्ति महीतले ।
ये व्याकरणसंस्कारपवित्रितमुखा नराः ॥

किं च ।

वरं हि जातास्तिमयो गभीरे जलाशये पङ्क्तिनि नित्यमूकाः ।
न मानवा व्याकरणप्रयोगप्रबुद्धसंस्कारविहीनवाचः ॥

मनुना च पङ्क्तिपावनत्वेनाधिगतव्याकरणो मीमांसकश्च स्वस्मृतौ पठितौ यश्च व्याकुरुते वाचं यश्च मीमांसते गिरमिति । पुष्पदन्तोऽप्याह ।

भ्रष्टः शापेन देव्याः शिवपुरवसतेर्वन्यहं मन्दभाग्यो
भाव्यं वा जन्मना मे यदि मलकलिले मर्त्यलोके सशोके ।
स्निग्धाभिर्दुग्धधारामलमधुरसुधाबिन्दुनिष्यन्दिनीभिः
कामं जायेय वैयाकरणभणितिभिस्तूर्णमापूर्णकर्णः ॥

एवं व्याकरणाभियोगसुलभप्रौढोक्तिभिः पण्डितै-
रक्लेशेन विचित्रवैदिकपदव्युत्पत्तिरासाद्यते ।
अन्यैरप्युपबृंहिते दृढतरासङ्गैर्निरुक्तादिभि-
र्वेदे स्वार्थधियं वितन्वति कुतः प्रामाण्यभङ्गो भवेत् ॥

अङ्गभावनिरपेक्षयैव नः प्रत्ययो यदिह शब्दविद्यया ।
वैदिकार्थविषयो विधीयते तत् परास्तमितरेतराश्रयम् ॥
आदृतमस्खलितव्यवहारैः भोगिमतं श्रुतसङ्गिभिरार्यैः ।
व्याकरणं कथमेतदनादि प्राकृतलक्षणतौल्यमुपेयात् ॥
एवं मृषात्वमुदगीयत येन येन च्छिद्रेण कल्पितपिशाचरवैरनार्यैः ।
तत्तत्समग्रमपसारितमित्यतश्च प्रामाण्यमप्रतिहतं स्थितमागमानाम् ॥
इति प्रमाणानि यथोपदेशमेतानि चत्वारि परीक्षितानि ।
प्रतन्वतां संव्यवहारमेभिः सिध्यन्तु सर्वे पुरुषार्थसार्थाः ॥

भट्टजयन्तकृतौ न्यायमञ्जर्यां षष्ठमाह्निकम् ॥

एवं प्रमाणपदार्थे परीक्षिते सति यदर्थं तत्परीक्षणं तत्प्रमेयमिदानीं दर्शयितुमाह ।

आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम् ॥ *

प्रमाणवदिहाप्येतत्सूत्रं व्याख्यायि सूरिभिः ।
एवं विभागसामान्यलक्षणप्रतिपादकम् ॥
प्रमेयश्रुतिरात्मादिपदपर्यन्तवर्त्तिनी ।
तेषामेव प्रमेयत्वं नान्यस्येति नियच्छति ॥

यथा देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा भोज्यन्तामित्येवकाराद्धिश्रुतिमन्तरेणापि शब्दसामर्थ्यात्त एव भोजनक्रियायोगिनो ऽवगम्यन्ते नान्ये तथेहाप्यात्मादयः प्रमेयमित्युक्ते तथैव तदितरप्रमेयनिषेधो ऽवधार्यते। ननु कथं द्वादशविधमेव प्रमेयमुपपद्यते यावता सामान्यतन्त्रे पृथिव्यादीनि नव द्रव्याणि रूपादयश्चतुर्विंशतिगुणाः उत्क्षेपणादि पञ्च कर्माणि परापरभेदेन द्विविधं सामान्यं नित्यद्रव्यवृत्तयोन्त्या विशेषाः एकः समवाय इति षट्पदार्थीमनुक्रम्य तदवान्तरविशेषैरानन्त्यं प्रमेयस्योपवर्णितमिति। उच्यते किं पुनरिह प्रमेयं विवक्षितमिति तत्सामान्यलक्षणं तावत्परीक्ष्यताम्। आह सूक्तमिदं कस्यापि कर्णे पृष्टः कटिं चालयतीति द्वादशविधत्वमाक्षिप्तं न प्रतिसमाधत्ते भवान् प्रयेमस्य सामान्यलक्षणं तु परीक्षते एव। उच्यते अलं केलिना एतदेवात्र प्रतिसमाधानं भवति न हि प्रमाणविषयमात्रमिह प्रमेयमभिमतमेवंविधस्य प्रसिद्धत्वेन लक्षणानर्हत्वात्। प्रमाणे एव ज्ञाते सति तद्विषयो ऽर्थः प्रमेयमिति प्रज्ञायते एव किं तेन लक्षितेन । तस्माद्विशिष्टमिह प्रमेयं लक्ष्यते ॥

ज्ञातं सम्यगसम्यग्वा यन्मोक्षाय भवाय वा ।
तत्प्रमेयमिहाभीष्टं न प्रमाणार्थमात्रकम् ॥

तच्च द्वादशविधमेव भवति न न्यूनमधिकं वेति समाहित इत्थं भवति विभागाक्षेपः । कुतः पुनरेष प्रमेयविशेषो लभ्यते निःश्रेयसार्थत्वाच्छास्त्रस्य । प्रमेयस्य प्रमाणज्ञानवदन्यज्ञानोपयोगितामन्तरेण स्वत एव मिथ्याज्ञाने निवृत्त्यादिक्रमेणापवर्गे हेतुत्वप्रतिज्ञानात् तथाविधस्य चापवर्गो-

---

* गौतमसूत्रम् अ॰ १ आ॰ १ सू॰ ९ ।

पायत्वस्यात्मादिष्वेव भावात् । भवत्वेवं सूत्रस्य तु कथमीदृशप्रमेयविशेषस-मर्थने सामर्थ्यम् । विशेषात्तुशब्दप्रयोगसामर्थ्याच्च । सत्यमाकाशकालदिगादि प्रमाणविषयत्वात् प्रमेयं भवति तत्तु न सप्रयोजनमात्मशरीरेन्द्रियार्थमनः-प्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयं निःश्रेयसहेतुत्वादित्याशयः । तदित्थमेष तुशब्दो निःश्रेयसाङ्गभूतप्रमेयान्तरपरिहारद्वारेण विशिष्टमा-त्मादि प्रमेयमिह सूचयति ॥

तद्द्वादशविधत्वे ऽपि हेयोपादेयभेदतः ।
द्विधोच्यते सुसूक्ष्माणां तथैव ध्यानसिद्धये ॥
तत्र देहादिदुःखान्तं हेयमेव व्यवस्थितम् ।
उपादेयो ऽपवर्गस्तु द्विधा ऽवस्थितिरात्मनः ॥
सुखदुःखादिभोक्तृत्वस्वभावो हेय एव सः ।
उपादेयस्तु भोगादिव्यवहारपराङ्मुखः ॥

आत्मनो हि भोगाधिष्ठानं शरीरं भोगसाधनानीन्द्रियाणि भोक्तव्या इन्द्रियार्था भोगो बुद्धिः आन्तरं हि भोगकारणं मनः प्रवृत्तिः पुण्यपापा-त्मिका रागादयश्च दोषाः शरीरादिजन्महेतवः एतत्कृतश्च शरीरादियो-गाभ्यासः प्रेत्यभावः एतत्कृतमेव च संसारे सुखदुःखरूपं हि फलं तच्च द्विविधमेव विवेकवतः सुखं दुःखं वेति एवं शरीरादिदुःखान्ते हेयतयैव भावनीयम् । एतदनुषक्तश्चात्मा ऽपि तथैव । एतद्वियुक्तस्त्वात्मैवापवर्ग उच्यते । स चोपादेयतया भावनीय इत्यत एवात्मपदसंगृहीतस्याप्यस्य पुनर्नि-र्देशः स हि परमः पुरुषार्थ इति । एवमिदं द्वादशभेदं प्रमेयं हेयोपादेयतया तत्त्वज्ञानेन भावयन्नभ्यासात्तद्विषयविपरीतग्रहात्मकं मिथ्याज्ञानं निणोति ॥

तत्त्वज्ञानेन तेनास्य मिथ्याज्ञाने ऽपबाधिते ।
रागद्वेषादयो दोषास्तन्मूलाः क्षयमाप्नुयुः ॥
क्षीणदोषस्य नोदेति प्रवृत्तिः पुण्यपापिका ।
तदभावान्न तत्कार्यं शरीराद्युपजायते ॥
अशरीरश्च नैवात्मा स्पृश्यते दुःखडम्बरैः ।
अशेषदुःखोपरमस्त्वपवर्गो ऽभिधीयते ॥

तदित्थमेव द्वादशविधं प्रमेयमतिगहनसंसारमारवस्थलप्रभवतीव्रसंतापनिर्वापणमहाह्रदतामुपयातीति तदेवादेशार्हमिति सिद्धम् ।

विरक्तसंकथास्तावदसंजातफलोचिताः ।
आत्मैव त्वस्ति नास्तीति कथं न परिचिन्त्यते ॥
तथा च लोकायतिकाः परलोकापवादिनः ।
चैतन्यखचितात्कायान्नात्मा ऽन्यो ऽस्तीति मन्वते ॥

न तावदात्मा प्रत्यक्षतो गृह्यते घटादिवद्बाह्येन्द्रियेण सुखादिवन्मनसा परिच्छेत्तुमशक्यत्वात् । अनुमानं तु न प्रमाणमेव चार्वाकाणाम् । न चात्मसिद्धौ किं चन लिङ्गमस्ति । ज्ञानादियोगस्तु भूतानामेव परिणामविशेषोपपादितशक्त्यतिशययुजां भविष्यति । यथा गुडपिष्टादयः प्रागसतीमपि मदशक्तिमासादितसुराकारपरिणामाः प्रपद्यन्ते तथा मृदाद्यवस्थायामचेतानान्यपि भूतानि शरीराकारपरिणतानि चैतन्यं स्प्रक्ष्यन्ति । कालान्ते स्वव्याध्यादिना विशेषमवजहति तान्येव चैतन्यशून्यतामुपयास्यन्ति । चैतन्यत्वानपायाच्च तावन्तं कालं तान्येव स्मृत्यनुसंधानादिव्यवहारनिवहनिर्वाहणनिपुणतामनुभविष्यन्ति इति किमनुमानक आत्मा स्यात् । आगमास्तु मनोरथाधिरूढप्रामाण्याः कथमात्मानमवबोधयितुं शक्यन्ते । अयमपि चागमो ऽस्त्येव विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीति । तदात्मनो नित्यस्य परलोकिनो ऽभावात्कृतमेताभिरपार्थकपरिश्रमकारिणीभिः परलोककथाभिः ॥

तत्र प्रत्यक्षमात्मानमोपवर्षाः प्रपेदिरे ।
अहंप्रत्ययगम्यत्वात्स्वयूथ्या अपि के चन ॥

अस्त्ययमहंप्रत्ययः कश्चिच्छरीरसमानाधिकरणः स्थूलो ऽहं कृशो ऽहं कश्चिज्ज्ञातृसमानाधिकरणो जानाम्यहं स्मराम्यहमिति । तत्र स्थूलादिसमानाधिकरणस्तावदास्तामहंप्रत्ययः ।

ज्ञानेच्छासुखदुःखादिसामानाधिकरण्यभाक् ।
यस्त्वहंप्रत्ययस्तत्र नात्मनो ऽन्यः प्रकाशते ॥
न हि ज्ञानसुखेच्छादियोगः कर्मेन्द्रियादिषु ।
न च ज्ञानादिशून्ये ऽर्थे जानामीत्यादिसंविदः ॥

ज्ञानमात्रावभासो ऽपि वारितः प्रत्यभिज्ञया ।
ज्ञातव्यमहमेवादो अहमेवाद्य वेद्मि च ॥
नोत्तरस्य न पूर्वस्य न ज्ञानक्षणयोर्द्वयोः ।
न संतानस्य चैतस्मिन्प्रत्ययेस्त्यवभासनम् ॥
नोत्तरो ज्ञातवान्पूर्वं पूर्वो जानाति नाधुना ।
न द्वयोर्द्वयमप्यस्ति संतानस्तु न वास्तवः ॥

अवस्तुत्वाच्च नासौ पूर्वं किं चिज्ज्ञातवान्न चाद्य किं चिज्जानातीति। तस्मादहमेव ह्यो ज्ञातवानहमेवाद्य जानामीत्यस्मिन्प्रत्यये ह्यश्चाद्य चानुवर्तमानो ज्ञाता प्रतीयतइति गम्यते। न चासौ वयो बाल्याद्यवस्थाभेदेन नानात्वादचेतनत्वाच्च। एवं सप्रत्यभिज्ञाहंप्रत्ययग्राह्ये ज्ञातरि सिद्धे सो ऽयं स्थूलादिसमानाधिकरणो ऽहंप्रत्ययस्तदभेदोपचारेण शरीरे वर्तमानो मिथ्येति कल्पयिष्यते। न पुनरेतदनुरोधेन ज्ञानादिसमानाधिकरणाहंप्रत्ययमिथ्यात्वकल्पनं युक्तमबाधितत्वात् । न खल्वहं जानामीति प्रत्ययः केन चिदल्पीयसा दोषरेणुना धूसरीकर्तुं पार्यते। तदस्यात्मैव मुख्यो विषयस्तदतिरिक्तं वस्तु भाक्त इति तस्मादहंप्रत्ययगम्यत्वादात्मा प्रत्यक्ष इति। अत्र वदन्ति। शब्दमात्रोच्चारणमेतदहं जानाम्यहमिच्छाम्यहं सुख्यहं दुःखीति न तु ज्ञानादिस्वरूपातिरिक्तस्तदाश्रयः कश्चिदेतासु बुद्धिषु परिस्फुरतीति। कथमेकस्यामेव संविदि कर्ता च कर्म चात्मा भवेत् ॥

ग्राह्यग्राहकतैकस्य ज्ञानस्यापाकरिष्यते ।
त्वयापि नेष्यते चेति तथा सत्यात्मनो ऽपि सा ॥

यच्चावस्थाकृतं भेदमवलम्ब्य ग्राह्यग्राहकभावसमर्थनमेकस्यैवात्मनः कृतं किल द्रव्यादिस्वरूपमात्मनो ग्राह्यं ज्ञातृरूपं च ग्राहकमिति तदनुपपन्नम्। द्रव्यादिस्वरूपे ग्राह्ये न ज्ञातरि ग्राहकता साधिता स्यात्। आत्मवर्तिनो ऽपि द्रव्यादिरूपस्य घटादितुल्यत्वात् । यदपि निपुणंमन्यैरुच्यते भवतु ज्ञातृतैव ग्राहकस्तथापि विषयोपाधिकृतो ऽस्त्येव भेदः घटावच्छिन्ना हि ज्ञातृता ग्राह्या शुद्धैव तु ज्ञातृता ग्राहिकेति। अन्यत्र तु शुद्धविषयग्रहणमेव भवति घटो ऽयमिति तदेतदपि सरलमतिप्रतारणमात्रम्। तथा हि घटो ऽयमित्यत्र घटमात्रप्रवणैव बुद्धिः इयांस्तु विशेषः पूर्वं केवलं घटग्रहणमधुना तु ज्ञानविशिष्टघटा-

वमर्थ इति । ननु विभज्यमानायां प्रतीतौ घटो ऽयमिति तावद्विषयग्रहणं जानामीति ज्ञानग्रहणमपि । भवतु नाम अहमिति तु कस्य ग्रहणं न चैकस्यामेव प्रतीतावंशविभागेन प्रामाण्यमप्रामाण्यं वा वक्तुं युक्तम् । घटमिति जानामीति च प्रमाणमहमिति तु न प्रमाणमिति । तस्मादच ज्ञातुरवभासो ऽभ्युपेयः उक्तमच नैकस्यां प्रतीतावात्मनः कर्मता कर्तृता च स्यात् । यस्तूपाधिस्त्वनयोर्नैतुमुपक्रान्तः सो ऽयं न घटते । घटप्रवणत्वादहं जानामीति प्रतीतेर्विभज्यमानत्वे ऽपि घटमिति जानामीति चांशद्वयं विषयनिष्ठमेव जातमहमिति त्वयमंशो यद्यात्मविषयो दृश्यते तर्हि स एव शुद्धो ऽवशिष्यते ग्राह्यग्राहकश्चेति नावस्थाकृतस्तद्भेदः समर्थितः स्यात् । भेदाभावेन चैकस्यैव ग्राह्यग्राहकभावमुपाधिमभिदधता विज्ञानवादवर्त्म संश्रितं स्यात्तस्मादहंप्रत्ययस्य ग्राहकाद्भिन्नं ग्राह्यमभिधित्सता शरीरमेव ग्राह्यमभ्युपगन्तव्यं ज्ञानसामानाधिकरण्यानुपपत्तेश्च वरमस्य नात्मालम्बनता । अत एव कृशश्यामसामानाधिकरण्यधीः शरीरालम्बनत्वस्य साक्षिणी न विरोत्स्यते । ननु ममेदं शरीरमिति भेदप्रतिभासात्कथमहंप्रत्ययः शरीरालम्बनः स्यात् । भोः साधो नैवंविधेषु प्रत्ययेषु विश्वास्यत्वमर्हसि ममात्मेत्यपि भेदप्रत्ययस्य दर्शनादवस्थाभेदादिना यथा तथा तत्समर्थनमास्थीयते तदिह शरीरालम्बनत्वे ऽपि सैव सरणिरनुसरिष्यते । तस्मादहंप्रत्ययः शरीरालम्बन एवेति स च ज्ञानादिसमानाधिकरणो मिथ्या स्थूलादिसमानाधिकरणस्तु सम्यगिति । ये तु मम शरीरं ममात्मेति च बुद्धी ते द्वे अपि मिथ्या ममप्रत्ययस्याहंप्रत्ययवदात्मानालम्बनत्वाच्छरीरे च भेदानुपपत्तेः ।

मम पाणिर्भुजो वेति भिन्नत्वादुपपद्यते ।
शरीरं तु ममेत्येषा कल्पना राहुमूर्धवत् ॥

तस्मादहङ्कारममकारयोर्द्वयोरप्यविषयत्वादात्मा परोक्ष इति सिद्धम् । अपरे पुनराहुः । न ग्राह्यग्राहकरूपोभयसम्पत्तेरेकस्य कर्मत्वं कर्तृत्वं च युगपदात्मनो मन्यामहे किं तु चितिशक्तिस्वभावमपरसाधनमपरोक्षमात्मतत्त्वं प्रचक्ष्महे । न ह्यात्मा जन्येन ज्ञानेन घटादिरिव प्रकाशते ऽपि तु स्वत एव प्रकाशते । चेतनत्वमपि तस्य नैसर्गिकमेव न करणोपजनितचितियोगनिबन्धनम् । चिद्योगाद्धि चेतनत्वे घटादावपि तत्प्रसङ्गो न चास्ति नियमहेतुर-

नेककारकपरिघट्टिततनुरपि चितिरात्मानमेव ज्ञातारं करोति न कारकान्तरमिति । तस्मात्स्वत एव चित्स्वभावतास्य भद्रिका तदिदमात्मप्रकाशनं संविद्वदवगन्तव्यम् । यदाहुः संवित्संवित्तयैव संवेद्या न वेद्यतयेति । नास्याः कर्मभावो विद्यते इत्यर्थः । एवमात्मा ग्राहकतयैव प्रकाशते न ग्राह्यतयेति तद्द्वैरूप्यस्य चोदनमनुपपन्नमिति । एतदपि न चतुरस्रम् । अपरसाधनमिति कोऽर्थ उपायान्तरनिरपेक्षमेव प्रकाशमानमात्मतत्त्वमास्ते इति तदयुक्तमकरणिकायाः प्रतीतेरदृष्टत्वात् । अपूर्वं च तत्किमपि यथाभ्युपगतं प्रमाणातिरिक्तमेव प्रमाणं स्यात् । न च नियमकारणमत्र पश्यामः तथा प्रकाशमानः स्व एवात्मा प्रकाशते न परात्मेति । प्रकाशमानत्वेनात्मनो नूनमनुभूयमानता वाच्या ऽनुभूयमानता चानुभवकर्मत्वमितरथा ऽस्याः प्रत्यक्षतैव न स्यात् । अथोच्यते न प्रत्यक्ष आत्मा किं त्वपरोक्ष इति नेदमर्थान्तरवदनं शिशव एवं प्रतार्यन्ते न प्रामाणिकाः । प्रत्यक्षश्च न भवत्यपरोक्षश्च भवतीति चित्रम् । प्रत्यक्षज्ञानकर्मत्वमस्य नास्तीति चेतर्ह्यपरोक्षत्वमपि मा भूत् । प्रकाशत्वादपरोक्षत्वमिति चेन्न दीपादेः प्रकाशस्याप्यन्धादिभिरगृह्यमाणस्य प्रकाशमानत्वायोगात्तस्मात्प्रकाशते चिदात्मा नूनमनुभूयेतापीति बलात्कर्मत्वमपरिहार्यमतश्च तदवस्थैव द्वैरूप्यचोदना । प्रकाशज्ञानपक्षं च प्रतिक्षेप्स्यामः । स चात्मन्यपि तुल्यो न्यायः । कल्पनाद्वैरूप्यं च भवतामात्मा च स्वप्रकाशसंविच्च स्वप्रकाशेति । न च निपुणमतिरपि विवेकमीदृशमुपदर्शयितुं शक्नोति भवानियं स्वप्रकाशफलरूपा संविदयं स्वप्रकाशो ज्ञातृरूप आत्मेति । एवं चेदं यत्तयोर्द्वयोः प्रकाशयोरन्तराले तद्व्यापारः परोक्षज्ञानाख्यः संपन्न इति । ननु घटमहं जानामीत्यत्र त्रयप्रतिभासो घटमिति विषयः प्रकाशते अहमित्यात्मा जानामीति संविदिति । उक्तमत्र घटं जानामीति ज्ञानविशेषणविषयप्रतिभासः अहमिति तु शरीरे ज्ञातृत्वभ्रम एकस्यात्मनो ग्राह्यग्राहकत्वानुपपत्तेः । यदपि स्वतश्चेतनस्वभावत्वमात्मनः कथ्यते तदपि न सोपपत्तिकम् ॥

सचेतनश्चिता योगात्तद्योगेन विना जडः ।
नार्थावभासादन्यद्धि चैतन्यं नाम मन्महे ॥

यदि च स्वत एवार्थावभाससामर्थ्यपक्षे च सर्वसर्वज्ञतापत्तिरतोऽवश्यं ज्ञानसमवायनिबन्धनमेवात्मनश्चेतयितृत्वम् । न च घटादिभिरतिप्रस-

तु आशङ्कनीयः पदार्थस्वभावोपनतस्यैव क्रियावैचित्र्यस्य सर्वलोकप्रसिद्धत्वा-च्चेतनादिक्रियाः कर्मसमवायिन्यो न भवन्ति गमनादिक्रियास्तु कर्तृसमवा-यिन्य एव न च वस्तुशक्तिरनुयोज्या भवति ।

न जड़त्वाविशेषेऽपि कर्मादौ समवैति चेत् ।
न द्रव्यत्वाविशेषेऽपि गन्धः स्पृशति पावकम् ॥

तस्मान्न प्रत्यक्ष आत्मा नापि स्वतश्चेतयितेति स्थितम् । स्वयू-थ्यास्तु केचिदाचक्षते यदेकस्य कर्तृत्वकर्मत्वमनुपपन्नमित्यप्रत्यक्ष आत्मे-ष्यते तदयमनुमानेनापि कथं ग्रहीष्यते ।

आत्मानमात्मनाऽऽत्मैव लिङ्गादनुमिनोति हि ।
तत्र नूनमुपेतव्या कर्तृता कर्मताऽस्य च ॥
तत्रानुमानज्ञानस्य यथाऽऽत्मा याति कर्मताम् ।
तथाऽहंप्रत्ययस्यैव प्रत्यक्षस्यापि गच्छतु ॥
देहादिव्यतिरिक्तश्च यथा लिङ्गेन गम्यते ।
तथाहंप्रत्ययेनापि गम्यतां तद्विलक्षणः ॥

न चात्मनः किं रूपं यत्प्रत्यक्षेण साक्षात्क्रियते यद्येवं सुखादेरपि किं रूपं यन्मानसप्रत्यक्षसमधिगम्यमिष्यते । नन्वानन्दादिस्वभावरूपं प्रसिद्ध-मेव सुखादेस्तर्हि तदाधारत्वमात्मनोऽपि रूपमवगच्छतु भवान् ।

सुखादि चेत्यमानं हि स्वतन्त्रं नानुभूयते ।
मतुबर्थानुवेधात्तु सिद्धं ग्रहणमात्मनः ॥
इदं सुखमिति ज्ञानं दृश्यते न घटादिवत् ।
अहं सुखीति तु ज्ञप्तिरात्मनोऽपि प्रकाशिका ॥

अपि च ।

ज्ञातृज्ञानविशिष्टार्थग्रहणं किल भाष्यकृत् ।
स्वयं प्रादीदृशत्तच्च किं वा युक्तमुपेक्षितुम् ॥
विशेष्यबुद्धिमिच्छन्ति नागृहीतविशेषणाम् ।
पूर्वं चाननुभूतस्य स्मरणं नावकल्पते ॥
न चानुमानतः पूर्वं ज्ञात्वाऽऽत्मानं विशेषणम् ।
तद्विशिष्टार्थबुद्धिः स्यात् स्मरणानवधारणात् ॥

तस्मात्प्रत्यक्ष आत्मा ।

सामानाधिकरण्यं च स्मरणानुभवादिषु ।
अनुसन्धीयमानं यद्दृश्यते तत्कथं भवेत् ॥

पूर्वमहममुमर्थमनुभूतवानहमेवाद्य पुनरनुभवामीति तुल्यविषयं तावत्तुल्यकर्तृकता ऽपि तत्र प्रकाशते इतरथा त्वनुमातुमप्यात्मा न शक्यते ।

ज्ञानेच्छासुखदुःखादि किलेदं लिङ्गमात्मनः ।
एकाश्रयतया ज्ञातमनुसंधातृबोधकम् ॥
तथात्वेन च तज्ज्ञानमाश्रयज्ञानपूर्वकम् ।
ज्ञाते तत्राफलं लिङ्गमज्ञाते तु न लिङ्गता ॥
तस्मात्प्रत्यक्ष एवात्मा वरमभ्युपगम्यताम् ।
वृद्धागमानुसारेण संविदालोकनेन च ॥
अथ वा ऽभिनिवेशेन किमनेन प्रयोजनम् ।
अनुमेयत्वमेवास्तु लिङ्गेनेच्छादिना ऽऽत्मनः ॥

तदाह सूत्रकारः इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गम्* । इच्छा नाम तावदित्थमुपजायते यज्जातीयमर्थमित्थमुपयुञ्जानः पुरुषः पुरा सुखमनुभूतवान् पुनः कालान्तरे तज्जातीयमुपलभ्य सुखसाधनतामनुस्मृत्य तमादातुमिच्छति सेयमनेन क्रमेण समुपजायमानेच्छा पूर्वापरानुसंधानसमर्थमाश्रयमनुमापयति कार्यस्य निराधारस्यानुपपत्तेराश्रयमात्रप्रतीतौ चान्वयव्यतिरेकवानेव हेतुर्भवति इच्छा धर्मिणी आश्रितेति साध्यो धर्मः कार्यत्वाद् घटादिवद् गुणत्वादिति वा हेतुर्वक्तव्यः । गुणत्वं चेच्छादीनामचाक्षुषप्रत्यक्षत्वादिना रसादिवद्दर्शितमाचार्यैः । एवमन्वयव्यतिरेकवता ऽमुना हेतुना ऽधिष्ठानमात्रे ऽनुमिते तदधिष्ठानत्वे च देहेन्द्रियादौ प्रसक्ते पूर्वानुभूतसुखसाधनत्वानुसंधानसव्यपेक्षतदुत्पादनपर्यालोचनया तत्कार्यसमानकर्तृकत्वावगमाच्छरीरादिविलक्षणाश्रया । शरीरादिषु बाधकोपपत्तौ सत्यां कार्यत्वात् । अत्र च साधर्म्यदृष्टान्तो न संभवतीति वैधर्म्यदृष्टान्तः । कार्यत्वे निर्विशेषणे य एव साधर्म्यदृष्टान्तो घटः स एव वैधर्म्यदृष्टान्तः सविशेषणे । यत्र विलक्षणाश्रितत्वं नास्ति तत्र सविशेषणं कार्यत्वमपि नास्ति यथा घटादाविति

* गौतमसूत्रम् अ॰ १ आ॰ १ सू॰ १० ।

तु शक्यते वक्तुम्। तत्र कार्यमात्रयोगे ऽपि सविशेषणानां कार्यत्वाभावाद्विलक्षणाश्रितत्वं नास्ति भूताश्रितत्वेन प्रत्यक्षमुपलभ्यमानत्वात्। ननु चान्वयदर्शनमन्तरेण केवलव्यतिरेकः प्रतीयमानः संदिग्धो भवति किं तत्साध्याभावकृतैव तस्य तस्माद्व्यावृत्तिरुत निमित्तान्तरकृतेति। संदिग्धव्यतिरेकस्य हेतोरागमकत्वं निश्चितव्यभिचारहेतुवदिति तार्किकाः। उच्यते स्यादेतदेवं यदि प्रथममनवगतान्वय एव केवलव्यतिरेकशरणो हेतुः प्रयुज्यते। यतस्त्वन्वयव्यतिरेकतावकाशं लभते घटो हि भूतलाश्रितत्वेन प्रत्यक्षमुपलभ्यते तदस्य विशेषणाश्रयविरहादेव सविशेषणहेतुशून्यता जाता निर्विशेषणावस्थायां तद्योगदर्शनादिति न संदिग्धो व्यतिरेकः। अथ वा शरीरत्वं सामान्यमिह वैधर्म्यदृष्टान्तीकर्तव्यम्। तत्र हि सर्वात्मना कार्यत्वस्पर्शो ऽपि नास्ति न च तद्विलक्षणाश्रितं शरीराश्रितत्वस्य प्रत्यक्षत उपलम्भादिति। तदियमिच्छा प्रथमपदार्थदर्शनादिकार्यसमानकर्तृकतया ऽवगम्यमाना शरीरादिविलक्षणमाश्रयमवगमयति सविशेषणात्कार्यत्वादिति स्थितम् यश्च स विलक्षण आश्रयस्तत्रात्मसंज्ञा ऽऽगमिकी। एवमेव द्वेषादेरात्मलिङ्गता वक्तव्या यज्जातीयस्यार्थस्य सन्निधानाद् दुःखमनुभूतवान् पुरुषः तज्जातीयमर्थं पुनरुपलभमानो दुःखसाधनतामनुसंधाय तद् द्वेष्टीति सो ऽपि प्रतिसंधातारमेकमन्तरेण नोपपद्यते। आभ्यामिच्छा द्वेषाभ्यामनन्तरं प्रयत्नः समुत्पद्यते सो ऽपि यथोक्तेन क्रमेणानुसंधानपूर्वक एव। प्रयतमानस्य सुखदुःखे भवतः ते अपि तथैव द्रष्टव्ये। ज्ञानं यद्यपि प्रथममनुसंधाननिरपेक्षमपि भवति तदपि च शक्यते एवात्मलिङ्गमभिधातुं तथा ऽप्यनुसंधानपूर्वेच्छादिकार्यप्रकरणान्निर्णयात्मकमिह ज्ञानमुदाहर्तव्यम्। तत्र हि बुभुत्साविमर्शादिपूर्वकत्वमुपकल्प्यते तदेवमिच्छादीन्यात्मलिङ्गानि इति स्थितम्।

> शास्त्रे चानेकहेतूक्तिर्न दोषाय कथास्विव।
> शिष्यः कश्चित्क्व चित्किं चिदनुस्मृत्याभिधास्यतीति॥

कारुणिको मुनिरनेकमिह हेतुमार्गमुपदिष्टवान्। नन्वत्र चोदितमनुसंधातारमन्तरेण तदेतदिच्छादिकार्यं नावकल्पते इति कथं ज्ञायते। एकत्र प्रमातरि तद्दर्शनादिति यदुच्यते तदिदमेकप्रमातृग्रहणादात्मप्रत्यक्षत्वमङ्गीकृतं स्यादिति व्यर्थमनुमानं अग्रहणे तु प्रमातुरेकस्य तत्पूर्वकेच्छादेः प्रति-

बन्धाग्रहणादशक्यमनुमानमिति । परिहृतमेतत् कार्यत्वेनैव लिङ्गत्वमिच्छादेरुपवर्णितमस्माभिर्न स्मरणादिसमानाश्रयतयेति । किमर्थस्तर्हि प्रतिसंधानोपन्यासः शरीरादिषु तदाश्रयत्वप्रतिषेधार्थः । न त्वेवं व्याख्यातवन्तो वयमेकस्य प्रमातुरिच्छादिकार्याश्रयत्वदर्शनादेकाश्रयत्वानुमानमिति तस्मान्न दोषः । शरीराश्रयत्वप्रतिषेधसाधनत्वे ऽपि हेतोर्व्याप्तिग्रहणासंभवाद् ग्राहकबुद्धिदर्शनस्मरणेच्छादि कार्यजातमेकत्र प्रमातृनियततया ऽनवधारितं तावत्कथमस्मदवस्थादिभिर्न शरीराद्याश्रयत्वनिषेधस्य तत्पूर्वकस्य वा ऽऽत्माश्रितत्वस्य सिद्धिः । क एवमाह न गृहीतमेककर्तृकतया कार्यमिच्छादीति यदि गृहीतं तर्हि वक्तव्यं क्व गृहीतं केन वा प्रमाणेन गृहीतमिति । स्वात्मन्येवेति चेत्सो ऽयं प्रत्यक्ष आत्मा भवेद् एवमनभ्युपगमे न व्याप्तिग्रहणमिति । उच्यते न च प्रत्यक्ष आत्मा न च व्याप्तेरग्रहणं न चैव धर्म्यन्तरे व्याप्तिर्गृह्यते किं तु स्वसंतानएव तथा ऽपि न सिद्ध्यति प्रमातृनियतानुमानं कथमिव सिद्ध्यति संतानान्तरेषु प्रतिसंधानस्य दृष्टत्वात् । किं च को ऽत्र व्याप्तिग्रहणकालः प्रमातृवद्धि तद्भेदेन भवितव्यम् । ततः किम् । इदं ततो भवति कथं स्वसंतानएव व्याप्तिर्गृह्यतां कथं च तत्रैव प्रमातृनियमो ऽनुमीयतामिति सेयमुभयतःपाशा रज्जुः आत्मा वा प्रत्यक्षो व्याप्तिर्वा दुरवगमेति । नैतदेवम् । यथा शक्यपक्षे सत्त्वात्क्षणिकत्वानुमाने व्याप्तिग्रहणं तथेहापि भविष्यति । तत्र हि यैव क्रमयौगपद्यव्यावृत्त्या सत्त्वस्य नित्येभ्यो व्यावृत्तिः स एव क्षणिकैरन्वय इति धर्म्यन्तरनिरपेक्षतयैव साध्ये ऽपि धर्मिणि प्रतिबन्धग्रहणं चानुमानं च दर्शितम् । तद्वदिहाप्येकप्रमातृपूर्वकत्वेन प्रतिसंधानस्य धर्म्यन्तरे यद्यपि ग्रहणं नास्ति तथा ऽपि संतानान्तरभेदे यदस्य दर्शनं तदेवैककर्तृकत्वदर्शनमिति को ऽनयोर्हेतुत्वे विशेषः । ननु तत्र नित्येभ्यः क्रमयौगपद्यव्यावृत्त्या व्यावृत्तं सत्त्वं शक्यग्रहणमिह तु प्रमातृभेदेन प्रमातृसंधानव्यावृत्तिर्दुरवगमा स्वसंताने ऽपि ज्ञानक्षणा भिन्ना एव प्रमातारः न च तेभ्यो व्यावृत्तं प्रतिसंधानमिति । तिष्ठत्वन्वयो व्यतिरेकमुखेनापि कष्टमिदमनुमानं वर्तते स्वसंताने संतानान्तरवत्प्रमातृभेदाग्रहणात् तद्भेदग्रहे हि स्वसन्तानविवेको न स्यान्न चैवं प्रमातृभेदग्रहणाभावात्पुनरप्यात्मा प्रत्यक्ष आयातः । मैवम् नात्मा प्रत्यक्षः प्रमातृभेदो हि स्वसंताने न गृह्यते

अन्यच्च भेदाग्रहणमन्यच्च तदैक्यग्रहणं भेदाग्रहणादेव च व्याप्तिसिद्धेर्न कष्टमनुमानम् । ननु च स्वसंताने प्रमातृभेदाग्रहणं किं प्रमातुरेकत्वादुत ज्ञानानां कार्यकारणभावादिति न निश्चीयते ततश्च संदिग्धो व्यतिरेकः यथा ज्ञानानां कार्यकारणभावो नास्ति यथा च न तत्कृतो ऽयं व्यवहारस्तथा ऽनन्तरमेव वक्ष्यामः तस्मादिच्छादिकार्येण युक्तमेकप्रमात्रनुमानम् ।

ननु चाश्रितमिच्छादि देहएव भविष्यति ।
भूतानामेव चैतन्यमिति प्राह बृहस्पतिः ॥

उक्तं च मदशक्तिवद्विज्ञानमिति । उच्यते शरीरं तावन्नेच्छादेराश्रयः शैशवयौवनवार्धकादिदशाभेदेन भिन्नत्वात् ।

तथा हि नान्यदृष्टो ऽर्थः स्मर्तुमन्येन शक्यते ।
न चान्येन स्मृते तस्मिन्नन्यस्येच्छोपजायते ॥
तेनाद्यादर्थविज्ञानात्प्रभृतीच्छासमुद्भवात् ।
एकस्य कार्यचक्रस्य वक्तव्यः कश्चिदाश्रयः ॥

शरीरं च बालाद्यवस्थाभेदेन भिन्नमतस्तस्य नाश्रयो भवितुमर्हति संतानान्तरवत् । यथा हि देवदत्तदृष्टे ऽर्थे यज्ञदत्तस्य स्मरणमेवं बालशरीराद्यनुभूते युवशरीरस्य तन्न स्यात् । नन्ववस्थामात्रमेव भिन्नमवस्थान्यशरीरस्वरूपमभिन्नमेव प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययप्रामाण्यादवगम्यते । न चेयं प्रत्यभिज्ञा लूनपुनर्जातनखादिप्रत्यभिज्ञावदन्यथासिद्धा विनाशस्यासंभवात् । स्तम्बादौ हि क्षणभङ्गित्वप्रतिषेधः प्रत्यभिज्ञयैव करिष्यते सा चेहापि तादृश्येव तदयुक्तम् । स्तम्बादौ नानाकारणाग्रहणाद् इह तु रूपपरिणामपरिवेशाद्यन्यत्वदर्शनात्सादृश्यनिबन्धनेयं भ्रान्तिरेव प्रत्यभिज्ञा न खलु शिशुशरीरे तरुणशरीरे जरच्छरीरे च तुल्यमेव परिणामाद्युपलभ्यते ।

आहारपरिणामाच्च देहभेदो ऽवगम्यते ।
पाकजोत्पत्तिमार्गेण न जीर्येतान्नमन्यथा ॥
न भवेत्परिपोषो हि दधिक्षीरादिभक्षणे ।
काञ्चनाद्युपयोगेन दृश्यते तस्य रिक्तता ॥
क्षीणैरवयवैः कैश्चित्कैश्चिदभिनवोद्गतैः ।
अभिन्न एवावयवी कथं भवितुमर्हति ॥

तथा च केचित्पच्यमानस्य घटादेरपि प्रागवस्थाविसदृशरूपादियोगिनः पाककारणभूतवेगवदग्निद्रव्यसंयोगपर्यालोचनयैव प्रलयोदयौ कल्पितवन्तः । यद्यपि कन्दुकनिक्षिप्ता घटादयः तृणपर्णादिपिहितवपुषोऽपि तद्विवरप्रसृतेन नयनरश्मिना न विनष्टा इत्युपलभ्यन्ते यद्यपि तत्संख्या तत्परिमाणास्तत्सन्निवेशस्तद्देशाश्च पक्वा अपि दृश्यन्ते यद्यपि ततो न विभाव्यन्ते यद्यपि ततः तेषां कर्त्रादिकारणकलापासंभवात्पुनर्घटनमघटमानमिव लक्ष्यते तथापि तेषामनुमानेन विनाशः परिकल्प्यते सर्वावयवेष्वन्तर्बहिश्च पाकपूर्वकपूर्वरूपादिविलक्षणगुणोपलब्धेरन्तःप्रवेशः कृशानोरनुमीयते तेन वेगवता वह्निद्रव्येण नोदनादभिघाताद्वा नूनं घटाद्यारम्भकेष्ववयवेषु क्रिया जायते क्रियातो विभागः विभागाद् द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशस्तद्विनाशाद् द्रव्यविनाश इति अनुप्रवेशपक्षे ऽपि सूक्ष्मविवरपरिकल्पनादवश्यमवयवसंयोगविघटनं घटादेरिति विनाश एव । अपि च पाकानन्तरं कन्दुकादपकृष्यमाणाः पिठरादयः केचित्स्फुटिताः केचिद्वक्रतां गताः केचित्संनिवेशान्तरमेव प्रतिपन्ना दृश्यन्ते तस्मादपि पश्यामो नश्यन्तीति । तत्संख्यत्वादिति सर्वमनैकान्तिकं सूच्यग्रविद्धकपठकेण: कुम्बादिभिः पूर्वोक्तनीत्या नष्टेषु घटादिकार्यद्रव्येषु परमाणव एव पच्यन्ते । पक्वाश्च श्यामादिगुणानवजहतो रक्तादिगुणान्तरयोगमनुभवन्तः प्राणिगतसुखदुःखोपभोगसाधनभूतादृष्टप्रेर्यमाणाः परस्परं संयुज्य द्व्यणुकादिप्रक्रमेण तादृशमेव घटादिकार्यमारभन्ते तत्रामुष्मिन्क्षणे ऽमुष्य कार्यस्य प्रसवो ऽमुष्य प्रलय इति प्रक्रिया न लिख्यते ग्रन्थविस्तरभयादप्रयोजनत्वाच्चेति । एवं तपनातपदृश्यमानेष्वाम्रादिफलेष्वेष एव न्यायः । शरीरे ऽप्युदर्येण तेजसा पच्यमानेष्वन्नपानादिषु रसमलधातुभावेन परिणाममुपगच्छत्सु प्रायेण प्रतिक्षणमुत्पादविनाशौ संभवत इति स्थैर्याभावात्कथमनुसंधानादिकार्ययोगो ऽस्येति । अपरे पुनः प्रत्यक्षबलवत्तया घटादेरविनाशमेव पच्यमानस्य मन्यन्ते सुषिरद्रव्यारम्भाच्चान्तर्बहिश्च पाको ऽप्युपपत्स्यते दृश्यते च पक्वे ऽपि कलशे निषिक्तानामपां बहिः शीतस्पर्शग्रहणमतश्च पाककाले ज्वलदनलशिखाकलानुप्रवेशकृतविनाशबलादपि शिशिरतरनीरकणनिकरानुप्रवेशकृतनाशप्रसङ्गः । न चेदृशी प्रमाणदृष्टिरतः प्रकृतिसुषिरतयैव कार्यद्रव्यस्य घटादेरारम्भादन्तर-

न्तस्तेजःकणानुप्रवेशकृतपाकोपपत्तेरलं विनाशकल्पनया पिठरपाकपक्ष एव पेशलः ।

यादृगेव हि निक्षिप्तो घटः पाकाय कन्दुके ।
पाके ऽपि तादृगेवासावुद्धृतो दृश्यते ततः ॥

क्व चित्तु संनिवेशान्तरदर्शनं काष्ठाद्यभिघातकृतमुपपत्स्यते पावकसंपर्कस्य तत्कारित्वे तु सर्वत्र तथाभावः स्यात् । तस्मादविनष्टा एव घटादयः पच्यन्ते सो ऽयं तु घटादिन्यायः शरीरे नेष्यते ।

न ह्यन्नपाकस्थैर्ये ऽपि तत्र कुम्भादिपाकवत् ।
चयापचययुक्तं हि शरीरमुपलभ्यते ॥

तस्मात्परिमाणादिभेददर्शनान्नैकं शरीरमिति ज्वालादिप्रत्यभिज्ञावत्तत्प्रत्यभिज्ञेति स्थितम् । यदप्युच्यते अवस्थानामेव नानात्वमवस्थाता पुनरेक एव देहाख्य इति तदप्ययुक्तम् । भेदाभेदविकल्पानुपपत्तेः यदि शरीराद्व्यतिरिक्ता एव तदवस्थाः तदा ऽवस्थानामप्यन्योन्यं भेदो न स्यात् । अथ व्यतिरिक्ताः शरीरादवस्थाः तर्हि भेदेन तदुपग्रहो दर्शयितव्यः न चासावस्ति गोत्वादावनुवृत्त्या बुद्धिरनन्यथासिद्धा सती न केन चित्प्रतिहन्यते इह पुनरवस्थान्तरैकत्वग्राहिणी बुद्धिः पूर्वनीत्या प्रमाणबाधितत्वाद् भ्रान्तेति । तस्माच्छरीरस्य भिन्नत्वात्स्मृत्यनुसंधानादिकार्ययोगो दुर्घट इति न तस्येच्छादिकार्याश्रयत्वम् । इतश्च न शरीरस्य ज्ञानादियोगः परिणामित्वात्क्षीरादिवत् । रूपादिमत्त्वात्तद्वदेवानेकसमूहस्वभावत्वात् चिदण्डादिवत् । सन्निवेशविशिष्टत्वाच्च बाह्यभूतवत् । चैतन्यशून्यं शरीरं शरीरत्वान्मृतशरीरवत् । न शरीरधर्मश्चैतन्यमयावद्द्रव्यभावित्वात् । न च कण्ड्वादिभिर्व्यभिचारः तदुपजननापाययोर्निमित्तान्तरजन्यत्वदर्शनादिह च तदभावाद्विशेषगुणत्वे सतीति वा विशेषणोपादानान्न व्यभिचारः । तद्विशेषगुणत्वे हि चैतन्यस्य रूपादिवत्तदवस्थानादविनाशप्रसङ्गः । यत्तु मदशक्तिवदित्युक्तम् तत्र मदशक्तेर्दृष्टत्वादभ्युपगमो न तु ज्ञानस्य तत्र दर्शनम् । ननु ज्ञानमपि तदन्वयव्यतिरेकानुविधायि प्रायेण दृश्यते भूतेष्वन्नपानाद्युपयोगपुष्टेषु पट्वी चेतना भवति तद्विपर्यये विपर्ययः । ब्राह्मीघृताद्युपयोगसंस्कृते च कुमारशरीरे पटुप्रज्ञता

जायते वर्षासु च स्वेदादिना ऽनतिदवीयसैव कालेन दध्याद्यवयवा एव चलन्तः पूतनादिक्रिमिरूपा उपलभ्यन्ते चैतन्यगुरुलाघवव्यवहारो ऽपि भूतातिशयसदसत्त्वकृतो भविष्यतीति भूतचैतन्यवादपक्ष एव युक्तियुक्तो लक्ष्यते । नैतच्चारु । चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरं वक्ष्यते तत्र तदनुग्रहादिन्द्रियानुग्रहे सति पटुकरणत्वाद्विषयग्रहणपाटवं न हि विषयग्रहणादन्यच्चैतन्यं नाम । एतेन ब्राह्मीघृतोपयोगो ऽपि व्याख्यातः । व्यापकत्वादात्मनः सर्वत्र भावे सति भोगायतनत्वेन कदा चित्केषां चिद्भूतावयवानां समुपादानवतः शुक्रशोणितादिवद्दध्यवयवान्विकृतानुपादास्यते तथा च स्वेदजादिभेदेन बहुभेदो भूतसर्गः प्रवर्तते विचित्रकर्मपरिपाकापेक्षयेति यत्किं चिदेतत् । तस्मान्न सर्वथा भूतानां चैतन्यमिति सिद्धम् । नापीन्द्रियाणि यथोक्तस्य ज्ञानादेः कार्यस्याश्रयतां प्रतिपद्यन्ते दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणा*द्यमर्थमद्राक्षं चक्षुषा तमेवेदानीं स्पर्शनेन स्पृशामि यमस्प्राक्षं स्पर्शनेन तमधुना चक्षुषा पश्यामीति कतरदिन्द्रियमेवमनुसंदधीत न चक्षुः स्पर्शविषयत्वान्न त्वगिन्द्रियं रूपाविषयत्वात्तस्मादुभयविषयग्रहणसमर्थः कश्चिदनुसंधातास्तीति स इन्द्रियव्यतिरिक्तो गम्यते ।

अमुनैव प्रसङ्गेन रूपादिव्यतिरेकिणः ।
वक्तव्या गुणिनः सिद्धिरेतद्बुद्धिनिबन्धना ॥
रूपादिषु स्वतन्त्रेषु न ह्येष प्रत्ययो भवेत् ।
न रूपमस्य विषयो न स्पर्शो न च तद् द्वयम् ॥

अतश्च न गुणव्यतिरिक्तो गुणी भेदेनाग्रहणादित्यसिद्धः परोक्तो हेतुः भेदग्रहणस्य दर्शितत्वात् । वृत्तिविकल्पादीनां तु प्रतिसमाधानं सामान्यसमर्थनावसरे कथितमवयविसिद्धौ वक्ष्यते चेत्यलमवान्तरचिन्तया । इतश्च नेन्द्रियाणां चैतन्यं करणत्वाद्वास्यादिवत् । भौतिकानि चेन्द्रियाणि वर्णयिष्यामः । तेन य एष भूतचैतन्यनिराकरणे न्यायो वर्णितः स तेष्वपि योजनीयः । अतश्चैवमिन्द्रियान्तरविकारात्† ।

आम्रे हि चक्षुषा दृष्टे रसनिष्यन्दसुन्दरे ।
रसनस्य विकारः स्यान्न दन्तोदकविप्लवः ॥

---

* गौतमसूत्रम् अ॰ ३ आ॰ १ सू॰ १ । † गौतमसूत्रम् अ॰ ३ आ॰ १ सू॰ १२ ।

बहूनामिन्द्रियाणां च भिन्नाभिप्रायता भवेत् ।
तेनैकस्यैव सन्ताने नानाचेतनता भवेत् ॥

अतितुच्छश्चायमिन्द्रियचैतन्यपक्ष इति किमत्र बहु लिख्यते । ननु मनस्तर्हीच्छादेरधिष्ठानं भविष्यति तद्धि नित्यमेकं सर्वविषयमभौतिकमिति न प्राक्तनदोषैः स्पृश्यते । उच्यते मनसो ऽपि तदाश्रयत्वमनुपपन्नं कुतो ज्ञातुर्ज्ञानसाधनोपपत्तेः संज्ञाभेदमात्रम्* मनसो हीच्छाद्याश्रयत्वे ज्ञानादौ कर्तृत्वात्तस्यापि बाह्यगन्धादिविषयज्ञानयौगपद्यानुपपत्तेस्तद्ग्रहणे घ्राणाद्यधिष्ठानपटुना केन चिदान्तरसुखदुःखादिविषयग्राहिणा स्मृत्यादिक्रियाकारिणा च करणेन भवितव्यमिति तत्रात्मसंज्ञा भवेदात्मनि च कर्तरि मनःसंज्ञेति ।

न चास्य बाह्यकरणैः सिध्यन्ति सकलाः क्रियाः ।
न च स्मृतिसुखेच्छादौ शक्तानि चक्षुरादीनि ॥

तेनेच्छासुखकृतिदुःखवेदनानामाधारो न खलु मनो न चेन्द्रियाणि ।
देहो ऽपि व्रजति न तत्समाश्रयत्वं तेनान्यं पुरुषमतः प्रकल्पयामः ॥

दिक्प्रदर्शनमिदं कृतमिच्छाद्वेषयत्नसुखदुःखमतीनाम् ।
लिङ्गताकथनमात्मनि तत्र त्वस्ति हेतुनिवहो बहुरन्यः ॥

कर्तृप्रयोज्यता खलु दृष्टा दात्रादिकरणजातस्य ।
त्वक्श्रोत्राद्यपि करणं तथैव कर्त्रा प्रयुज्येत ॥

हिताहितप्राप्तिविमर्शयोग्या चेष्टा च दृष्टा नियता शरीरे ।
तच्चेतनाधिष्ठिततामभुष्य गन्तॄरथादेरिव कल्पयामः ॥

प्राणादिमारुतानामन्तश्चलतां चलाचलगतीनाम् ।
सहजनिजकर्मविकृतौ कारणमनुमीयते कश्चित् ॥

इदं च देहादितरत्र दुर्लभं निरीक्ष्य वृद्धिक्षतभग्नरोहणम् ।
ध्रुवं गृहस्येव गतिः प्रकल्पते निजाश्रमक्षेमपरायणो नरः ॥

युक्तं च नैव मनसा ह्यनधिष्ठितानां स्वार्थप्रमाकरणकौशलमिन्द्रियाणाम् ।
स्यात्कश्चिददिष्टविषयानुगुणः प्रयत्नो यत्प्रेरितं सदधितिष्ठति तानि चेतः ॥

ज्ञानप्रयत्नादिमतो ऽथ कस्य दृष्टान्तता स्यात्करणादिलिङ्गे ।
कार्ये न नः पर्यनुयोग एष सामान्यमात्रस्य तवापि सिद्धेः ॥

---

* गौतमसूत्रम् अ॰ ३ आ॰ १ सू॰ १७ ।

प्रत्यक्षादिप्रमाणैर्यो व्यवहारः स चात्मना ।
विना नित्येन नेत्येवं ततस्तस्य प्रकल्पनम् ॥

यत्प्रत्यक्षं प्रत्यभिज्ञास्वभावं ज्ञातर्यन्यच्चेतस्य न ह्यात्मलाभः ।
ग्राह्यस्यैक्यं यद्वदर्थस्य तस्मात्सिद्ध्यत्येवं ग्राहकस्यापि पुंसः ॥
अविनाभावग्रहणं लिङ्गज्ञानं तदन्वयस्मरणम् ।
लिङ्गिप्रमितिरितीदं न बोद्धृभेदेनुमानं स्यात् ॥
ज्ञाते वनेचरमुखादतिदेशवाक्ये दृष्टे मृगे विपिनवर्तिनि गोसदृक्षे ॥
तत्संज्ञतामितिफलं लभते प्रमातृभेदे न चेदमुपमानमिति प्रतिष्ठम् ॥

वर्णानां श्रवणं क्रमेण समयस्मृत्या पदार्थग्रह-
स्तत्संस्कारजमन्त्यवर्णकलनाकाले तदालोचनम् ।

आकाङ्क्षादिनिबन्धनान्वयकृतं वाक्यार्थसम्पिण्डनं
ज्ञात्रैकेन विना ऽतिदुर्घटमतो नित्यात्मसिद्धिर्ध्रुवम् ॥

मयेदं पूर्वेद्युर्विहितमिदमन्येद्युरपरं
विधातव्यं चेति श्रुतिकृषिवणिज्यादिषु जनाः ।
यदेवं चेष्टन्ते निपुणमनुसंधाय तदमी
ध्रुवं सर्वावस्थानुगतमवगच्छन्ति पुरुषम् ॥

इत्यादि लक्षणमवादि तदेतदिच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखसमाश्रयत्वम् ।
तत्सङ्गिनं तदिह हेयतया व्यवस्येत्तद्विप्रयुक्तमधिगम्यतया मुमुक्षुः ॥

अथो तथागताः प्राहुः किं पुंसा कल्पितेन वा ।
ज्ञानमात्रेण पूर्वोक्तो व्यवहारो ऽवकल्पते ॥
ज्ञानं किमात्मवन्नित्यं सौगतैरुपगम्यते ।
प्राग्दर्शितानुसन्धानस्मरणादिक्रियाक्षमम् ॥
ज्ञानं बौद्धगृहे तावत्कुतो नित्यं भविष्यति ।
अन्ये ऽपि सर्वे संस्काराः क्षणिका इति गृह्यताम् ॥
क्षणिकं चेष्यते कार्यं न क्व चित्किञ्चिदाश्रितम् ।
स्वतन्त्रं ज्ञानमेवातो नान्यस्तेनानुमीयते ॥

ज्ञानस्यैव प्रभेदो ऽयमिच्छाद्वेषसुखादिकः।
न वस्त्वन्तरमित्येवं न ततो ऽप्यन्यकल्पनम्॥
गुणत्वमपि नास्त्यस्य यतो ऽधिष्ठानकल्पना।
न गुणव्यतिरिक्तश्च गुणी नामास्ति कश्चन॥
निराश्रयेषु विज्ञानस्कन्धेषु क्षणभङ्गिषु।
कथं स्मृत्यादि कार्यं वा परलोको ऽपि वा कथम्॥

सत्यपि वा परलोके कथमकृताभ्यागमकृतविप्रणाशौ पराक्रियेते येन हि ज्ञानेन चैत्यवन्दनादि कर्म कृतं तस्य विनाशान्न तत्फलोपभोगो यस्य च फलोपभोगः तेन न तत्कर्म कृतमिति। नैष दोषः। कार्यकारणभावस्य नियामकत्वादनादिप्रबन्धप्रवृत्तो हि ज्ञानानां हेतुफलभावप्रवाहः एष एव च सन्तान इत्युच्यते। तत्कृतश्चायमनुसंधानादिकार्यनियमः सन्तानानादित्वादविच्छेदाच्च परलोको ऽपि न क्लिष्टकल्पनः। यद्यपि च सन्तत्यन्तरपतितज्ञानजन्यमपि सन्तत्यन्तरे ज्ञानं दृश्यते तथा ऽपि न तादृशः कार्यकारणभावेन सन्तानव्यवहारः प्रतिसन्धानादिकार्यनिर्वाहो वा किं तूपादानरूपतद्विशेषणनिबन्धन एवैष निर्वहति नियमः तस्मिन्नेव सति स्वरूपसन्तानविभागो ऽवकल्पते।

स्मृतिवत्परिहर्तव्यौ कृतनाशाकृतागमौ।
तत्सन्तानोपसंक्रान्त्या कुसुमे बीजरागवत्॥

आह च।

यस्मिन्नेव च सन्ताने आहिता कर्मवासना।
फलं तत्रैव बध्नाति कार्पासे रक्तता यथा॥

नित्यस्त्वात्मा ऽभ्युपगम्यमानो यदि सुखादिजन्मना विकृतमनुभवति तदयं नित्य एव धर्मादिवदुक्तः स्यात्। निर्विकारत्वे तु सता ऽसता वा सुखदुःखादिना कर्मफलेन कस्तस्य विशेष इति कर्मवैफल्यमेव। तदुक्तम्।

वर्षातपाभ्यां किं व्योम्नः चर्मण्यस्ति तयोः फलम्।
चर्मोपमश्चेत्सो ऽनित्यः खतुल्यश्चेदसत्सम इति॥

तस्मादुत्सृज्यतामेष मूर्धाभिषिक्तो प्रथमो मोहः आत्मग्रहो नाम। तन्निवृत्त्या चात्मीयग्रहो ऽपि विरंस्यति अहमेव न किं ममेति तदिदमहं-

कारममकारग्रन्थिप्रहाणेन नैरात्म्यदर्शनमेव निर्वाणद्वारमालम्ब्यतां तस्य स मार्गः क्षणिकपदार्थनिश्चयः। क्षणिकेषु हि सर्वभावेषु निराश्रयेषु ज्ञानस्याप्याश्रयविरहात्कुतस्त्यमात्मकल्पनमिति। कथं पुनरेष सकलप्रमातीतः क्षणिकपदार्थवादः शक्यते शाक्यैरभ्युपगन्तुम्।

न खलु क्षणभङ्गित्वे भावानामक्षजा मतिः।
न भूमिरनुमानस्य विकल्पानियतस्थितेः॥
स्मरणप्रत्यभिज्ञाने प्रत्युत स्थैर्यसाधके।
एवं च वस्तूनामाक्षमाशुनाशित्वदेशना॥

उच्यते। प्रत्यक्षगम्यं क्षणिकत्वं भवति न भवत्येष करिष्यते विचारः। अनुमानं तु संप्रत्येवमभिधीयते। सत्त्वात्क्षणिकाः पदार्था इति सत्त्वं तावदर्थक्रियाकारित्वमुच्यते। यथार्थमर्थक्रियासमर्थं यत्तदेव परमार्थसदिति। सत्प्रत्ययगम्यत्वे हि सत्त्वे केशोण्डुकादेरपि सत्त्वप्रसङ्गः। सत्तासंबन्धे सत्त्वे सामान्यादीनां तदसंबन्धादसत्त्वं स्याद्। अर्थक्रियासामर्थ्यसत्त्वानुवर्ती च लौकिको व्यवहारः सत्यपि पुत्रे तत्कार्यादर्शनादपुत्रा वयमिति व्यपदिशन्ति लौकिकाः। पुत्रादन्यस्मिन्नपि तत्कार्यकारिणि सति सपुत्रा वयमिति च ब्रुवते। तस्मादर्थक्रियाकारित्वमेव सत्त्वम्। भवत्त्वेवं तस्य तु कुत्र कथं वा क्षणिकत्वेन व्याप्तिग्रहणम्। कुत्रेति यत्पृच्छसि यत्र रोचते महाभागाय घटे पटे वा गृह्यतां व्याप्तिः। किं साध्यधर्मिण्येव व्याप्तिग्रहणमुपपद्यते धीमन् को ऽत्र प्रमादः न हि दैवनिर्मितः कश्चित्साध्यधर्मी नाम। ग्रहीतुं शक्यते चेद्व्याप्तिः यत्र तत्र सा गृह्यतामिति तदुच्यते। भावानां हि सत्त्वं क्रमयौगपद्याभ्यां व्याप्तम्।

नित्येषु च पदार्थेषु व्यापकानुपलम्भनात्।
तद्व्याप्तमपि सत्त्वं हि बलात्तेभ्यो निवर्तते॥
न च राशिस्तृतीयो ऽस्ति तेन गत्यन्तरक्षयात्।
क्षणिकानेव तान्भावान् सत्त्वं समवलम्बते॥
तच्च स्वग्राहकाद्बोधादसंदिग्धं प्रतीयते।
ज्ञानोत्पत्त्यैव तद्धेतोरसामर्थ्ये पराकृते॥

असमर्थात्समुत्पादो दृश्यते न हि कस्य चित् ।
शक्ताशक्तप्रसक्तत्वे तत्र बोधो ऽस्ति संशयः ॥
अत एव च तज्ज्ञानं प्रमाणं जगदुः स्वतः ।
स्वरूपे शक्तिजत्वे तु संशयादेरसंभवात् ॥

किमिदं रजतमुत शुक्तिकेति विशेषांशे संशेरतां नाम प्रमातारः न तु सामर्थ्ये प्रति दोला का चित्संभवति । किमिदं ज्ञानं समर्थेन जनितमुत तदितरेणेत्यसमर्थस्य जनकत्वानुपपत्तेः व्यापकानुपलम्भस्यापि व्याप्तिग्राहिणः स्वतः प्रामाण्यम् । संशयविपर्ययोस्तत्राप्यभावात्कथं पुनर्नित्येषु पदार्थेषु सत्त्वव्यापकयोः क्रमयौगपद्ययोरनुपलम्भः । उच्यते नित्यो हि भावः क्रमेण वा कार्यं कुर्याद्यौगपद्येन वा परस्परविरहस्थितात्मनां तृतीयप्रकारानुपपत्तेः । न तावत्क्रमेण स हि समर्थो वा ऽसमर्थो वा समर्थश्चेत्क्रमेण कथं समर्थस्य क्षेपायोगात् । असमर्थस्त्वसमर्थत्वादेव न करोति किं चिदिति तस्यापि किं क्रमेण । सहकार्यपेक्षया करोतीति चेद् नासमर्थस्य सहकारिणा ऽपि सामर्थ्याधानानुपपत्तेः । समर्थस्य स्वत एव सामर्थ्ये सति सहकारित्ववैयर्थ्यात् । सहकारिसन्निधाने ऽपि चास्य स्वरूपेण वा कर्तृत्वं स्यात्परेण वा । स्वरूपस्य च प्रागपि भावात्तस्य च कारकत्वात्किं सहकारिणा । पररूपेण कर्तृत्वे पूर्वरूपपरित्यागात्तद्रूपान्तरापत्तेश्च क्षणिकत्वमुपपद्यते । एवं सहकार्यपि समर्थासमर्थतया विकल्पनीयः । स्वतो ऽपि सामर्थ्ये किं परोपकरणदैन्येन । असमर्थस्य तु सचिवः किमागत्यापि सर्वत्र कार्ये साचिव्यमुपगच्छेत् । किंचित्करश्चेद्वक्तव्यं किं करोतीत्युपकारमिति चेत्स उपक्रियमाणाद्भिन्नो ऽभिन्नो वा । अभिन्नश्चेत्स एव कृतः स्यात् । भेदे तस्य किमायातं यदसौ न पूर्ववदास्ते । कार्यादपि भेदाभेदाभ्यां चिन्त्य उपकारः । न कार्याद्भिन्नो ऽनुपलम्भाद् द्वयकारणभावाच्च । कार्यादव्यतिरिक्ते तूपकारे सहकारिणा क्रियमाणे कार्यमेव तेन कृतं स्यादिति मूलकारणानर्थक्यम् । ननु चैक एव भावः कारकः स एव हि समर्थस्तदितरपदार्थसन्निधानं तु स्वहेतुवशादुपनतमिति नोपालम्भमर्हति । नैतद्युक्तमेकस्य कदा चिदपि कारकत्वानुपलब्धेस्तत्सामर्थ्यस्य दुरधिगमत्वादेवं ह्यसौ समर्थ उच्यते यद्येकः कदा चित्कार्यमुत्पादयन्दृश्यते न तु विस्मृत्यापि दृश्यते । अथ कार्यस्यायं स्वभावो

यदेकस्मान्नोत्पद्यते कारणं तु शक्तमेवेति तदप्ययुक्तम् । कार्यस्वभावपराधीनत्वेन कारणस्य सामर्थ्यविरहप्रसङ्गात् । एवं ह्यसौ समर्थः कथ्येत यदि कार्यस्वभावमनादृत्य स्वतन्त्र एक एव प्रसह्य कार्यं जनयेन्न चैवं दृश्यते इति यत्किं चिदेतत् । अथ समर्थमेव कारणं तस्य त्वयं स्वभावो यत्सहसैव कार्यं न करोति कतिपयक्षणव्यवधाने तु करोतीति । यद्येवं न कदा चित्कार्योत्पादः स्यात् । कार्योत्पादसमये ऽपि कतिपयक्षणव्यवहितकार्यजननस्वभावानपायात्पुनः कतिपयक्षणाद्यवेक्षणं स्यात् । तेष्वपि कतिपयेषु क्षणेष्वतिक्रान्तेषु स एवास्य स्वभावस्तदवस्थ इति पुनरप्येवं भवेदिति कदा नाम कार्यं जनयेत् । तदेवमादिदोषोपहतत्वान्न क्रमेण भावानामर्थक्रियासामर्थ्यम् । नापि युगपल्लोके तथा व्यवहारादर्शनात् । युगपत्कृतकस्यापि स्थिरस्य पुनरकरणे हेत्वभावः । पुनश्च कुर्वन्नपि भावः कार्यं न तदेव कुर्यात् कृतस्य करणायोगात् । कार्यान्तरकरणे तु स एवायं पुनः क्रमपक्ष आपतेदित्येव क्रमयौगपद्ये नित्येभ्यः पदार्थेभ्यः निवर्तेते । ते च निवर्तमाने सत्त्वस्य व्यापके इति सत्त्वं तेभ्य आदावेव निवर्त्तते । तेभ्यः प्रच्युतं सत्त्वं गत्यन्तरविरहात्क्षणिकेष्वेव निविशते । अतो यद्यपि कार्ये हेतौ धूमाग्न्योरिव स्वभावहेतावपि वा क्व चिद्वृक्षत्वशिंशपात्वयोरिव पूर्वमिह साध्यसाधनधर्मयोर्ग्रहणं धर्म्यन्तरे न वृत्तं तथा ऽपि साध्यधर्मिण्येव व्याप्तिग्रहणमुपपत्स्यते विपक्षव्यावृत्तेः सुपरिनिश्चितत्वात् । यैव च विपक्षाद्व्यावृत्तिः स एव चास्य हेतोः स्वसाध्येनान्वयः । न ह्येवं संभवति नित्येभ्यश्च व्यावृत्तं सत्त्वं क्षणिकेषु च न निष्ठमिति । तृतीयराश्यभावान्निराश्रयत्वानुपपत्तेश्च । तदेवं क्व चिद्धर्मिणि व्याप्तौ गृहीतायां यदि स एव कदा चित्परं प्रति दृष्टान्तीक्रियते तदेवं नाम भवतु को दोष इति । ननु व्यापकानुपलब्धेरनुमानमनुमानेन चानुमानस्य व्याप्तिग्रहणे ऽनवस्था । नानवस्था तावत्येव पर्यवसानान्न हि व्यापकानुपलब्धेरनुमानान्तराद्व्याप्तिनिश्चयः किं तु प्रत्यक्षविकल्पादेव । तदनया व्याप्तिनिश्चयात्सिद्धमेतद्यत्सत्तत्क्षणिकमिति । अन्ये तु नीत्यन्तरेण व्याप्तिनिश्चयमाचक्षते । विरुद्धयोरेकपरिच्छेदे ऽन्यतरनिवृत्तिरवश्यंभाविनी विरुद्धत्वादेव । विरुद्धे च सत्त्वनित्यत्वे पूर्वोक्तयैव नीत्या । सत्त्वं च विस्पष्टमुपलभ्यते भावानामिति तदुपलम्भान्नित्यत्वनिवृत्तिः । नित्य-

त्वनिवृत्तेरेव क्षणिकत्वनिश्चयः प्रकारान्तराभावाद् । ननु शीतोष्णयोः पृथगुपलम्भाद्विरोधनिश्चये युक्त एकग्रहणे द्वितीयव्युदासः इह तु सत्त्वमेवोपलभ्यते न नित्यत्वमिति कथं तद्विरोधादितरव्यावृत्तिः । नैष दोषः । पृथगुभयानुपलम्भे ऽपि सत्त्वबुद्धैव नित्यत्वनिराससिद्धेः । कथमन्यविषयबुद्धिरन्यमुदस्यति । उच्यते ।

> द्विचन्द्रदर्शनस्यैकशशभृद्बिम्बवेदिनी ।
> धीरतद्विषयत्वे ऽपि तद्बावच्छेदकारिणी ॥
> सत्त्वं नानास्वभावत्वं स्थैर्यमेकस्वभावता ।
> तयोर्विरोधो युक्त्या ऽपि वक्तुं न हि न शक्यते ॥

तस्मात्सत्त्वप्रतीतेरेव नित्यत्वनिवृत्तिः सैव च क्षणिकत्वव्याप्तिरिति सिद्धं सत्त्वात्क्षणिकत्वम् । अपि च सर्वदा कार्यानुत्पादात्कारकावस्था नूनमेकक्षणस्थायिनी भावानामुपगन्तव्या व्यापारावेशवशेन वा श्रोत्रियादिपक्षे सहकार्यादिसन्निधानापादनेन वा नैयायिकादिपक्षे । कारकत्वं नाम वस्तुनो रूपमेकक्षणवृत्त्यैव कार्योत्पत्त्यैव तत्कल्पनात्ततः पूर्वमुत्तरकालं वा कारकायोगात् । कारकत्वमेव च परमार्थसदकारकस्य ज्ञानजनकत्वाभावादस्तित्वमपि दुर्वचमतश्च सर्ववादिभिरेव प्रायेण क्षणिकत्वमिदमभ्युपगतमिति यश एव केवलं सौगताः पीतवन्तः । तस्मात्सिद्धं यत्कारकं यच्च सत्तत्क्षणिकमिति । अतश्च क्षणभङ्गिनो भावाः प्रलयं प्रति हेतुनिरपेक्षत्वात् । भावो हि स्वतो नश्वरात्मा भवेत्तद्विपरीतो वा ।

> विनश्वरस्वभावे ऽस्मिन् कृतं प्रलयहेतुभिः ।
> अनश्वरस्वभावे ऽपि कृतं प्रलयहेतुभिः ॥

क्व तर्हि मुद्गरादीनां व्यापारः विजातीयसंततिजन्मनीति ब्रूमः । अभावस्तु तज्जन्यो न संभवत्येव प्रमाणविरुद्धत्वात् । भावो हि स्वरूपेण न भवति न त्वभावो ऽपि भवतीति । स्वरूपं भवनात्मकं चेत्सर्वदैव भवेदेव न न भवेत् । अभावात्मकं तु तदेव न भवेत्परापेक्षाया अभावात् । न हि मुद्गरादिकारणान्तरसापेक्षः कुम्भादेर्विनाशो भवितुमर्हत्युत्पत्ताविव नाशे ऽपि समर्थासमर्थभिन्नाभिन्नोपकारिसहकार्यादिविकल्पकलापानपायात् । अथ कतिपयक्षणव्यवहितविनाशस्वभावो भाव इष्यते तर्हि प्राक्तननयेन कदा

चिदपि न विनश्येत् । विनाशसमये ऽपि तत्स्वभावानपायेन पुनः कतिपयक्षणापेक्षणप्रसङ्गादपि च यदापि तेन नष्टव्यं तदा ऽप्यस्य न स्वरूपादतिरिक्तः कश्चन विनाशहेतुरवतरति । तच्च स्वरूपाद्यपेक्षणे तस्य तादृशमेवेति तदैव वा नश्येन्न कदा चिद्वा ।

अथ मृत्योरपक्रान्तस्तस्य चेत्प्रथमः क्षणः ।
अविनाशिस्वभावत्वादास्तां युगशतान्यपि ॥

न चैवमभ्युपगम्यते तस्मादात्मलाभाविनाभावो भावानां विनाश इति सिद्धः क्षणभङ्गः । यदपि क्षणभङ्गसाधनस्य पदार्थस्थैर्यावसायि प्रत्यभिज्ञानमनुमानस्य बाधकमभिधीयते तदपि न पेशलमशिथिलप्रतिबन्धहेतौ बाधकस्य निरवकाशत्वादुक्तं हि बाधाविनाभावयोर्विरोधान्नैकत्र समावेश इति । अनुष्णस्तेजोऽवयवी कृतकत्वादित्यत्रापि प्रतिबन्धवैधुर्यमेव साध्यसिद्धिं विरुणद्धि नाध्यक्षबाध्यत्वमथ वा किमनेन निर्बन्धनेन ।

अग्निशैत्यानुमानादौ युक्तं प्रत्यक्षबाधनम् ।
तस्य ह्यनन्यथासिद्धेरिह त्वेवं न युज्यते ॥

प्रत्यभिज्ञायाः क्षणभङ्गपक्षे ऽपि सदृशापरापरक्षणगणप्रसवप्रतारितमतीनामुपलभ्यमानत्वादेवं च सति ।

यदि हि व्याप्तिशैथिल्यं सिद्धं किं प्रत्यभिज्ञया ।
अथ न व्याप्तिशैथिल्यं सिद्धं किं प्रत्यभिज्ञया ॥

न च प्रत्यभिज्ञैव व्याप्तिविप्लवकारणमितरेतराश्रयप्रसङ्गात् । व्याप्तिविप्लवेनानुमाने न्यग्भूते प्रत्यभिज्ञा प्रमाणं भवति तस्यां च प्रमाणीभूतायां व्याप्तिवैधुर्यादनुमानाप्रामाण्यम् । अनुमानप्रामाण्ये ऽपि समानो दोष इति चेन्न तस्य प्रतिबन्धमहिम्नैव प्रामाण्यसिद्धेः । न हि तस्य प्रत्यभिज्ञादौर्बल्यनिबन्धनं प्रामाण्यम् । अपि च केयं प्रत्यभिज्ञा नामेति नैपुण्येन निरूपयितुमर्हन्त्यत्रभवन्तः । किं स एवायं कुम्भ इत्येकं ज्ञानमुत द्वे एते स्मृत्यनुभवज्ञाने । यद्येकं तदस्य कारणं वाच्यं यत उत्पद्यते नेन्द्रियं स इत्यस्मिन्नंशे तस्यासामर्थ्यात् । न संस्कारस्तस्यायमित्यंशे कौशलाभावात् ।

उभाभ्यां न च संभूय तज्ज्ञानमुपजन्यते ।
पृथक् पृथक् स्वकार्ये हि निर्ज्ञातं कौशलं तयोः ॥

संस्कारस्य स्मृतिरेव कार्यमिन्द्रियस्यानुभव एव संभूय न ताभ्यामेकं कार्यमारभ्यते। न हि मृत्पिण्डतन्तुनिर्वर्त्यमेकं घटपटरूपं कार्यमुपलब्धम्। न चेन्द्रियं केवलमीदृशि कार्ये समर्थम्। यथासन्निहिताकारमात्रग्राह्यविचारकमिन्द्रियं प्रत्यभिज्ञानमातनोतीति विस्मयः। तस्माद् द्वे एते ज्ञाने स इति स्मरणमयमित्यनुभवः।

स्मृतिः स्मर्त्तव्यविषया ग्रहणं ग्राह्यगोचरम्।
न तदैक्यपरामर्शि दृश्यते प्रत्ययान्तरम्॥
यथा निरन्तरोत्पन्ने घटज्ञानपटस्मृती।
न तुल्यविषये तद्वदेते अपि भविष्यतः॥
यद्वा भवतु नामेदमेकमेव हि वेदनम्।
तथापि कीदृशं वस्तु स्पृशतीति परीक्ष्यताम्॥
अतीतकालयुक्तं चेत्स्मरणान्न विशिष्यते।
अनागतविशिष्टं चेत्संकल्पप्रायमेव तत्॥
वर्त्तमानैकनिष्ठं चेत्स्थिरत्वं तर्हि सुस्थितम्।
कालत्रयपरीतं चेद्विरोधात्तत्तु दुर्लभम्॥
परस्परपरित्यागव्यवस्थितनिजात्मनाम्।
एकत्र न समावेशः कथं चिदुपपद्यते॥

यथा हि।

नीलाभावाविनाभूतलोहिताद्यप्रसारणम्।
कुर्वता नीलबोधेन नीलं भवति निश्चितम्॥

तद्वदिहापि।

तदभावाविनाभूतस्वस्वकालाद्यपोहनम्।
वेदयन्वर्त्तमानार्थज्ञानं तद्ग्राहिता भवेत्॥

एतेन पूर्वज्ञानविशिष्टार्थग्राहित्वं प्रत्यभिज्ञायाः प्रत्युक्तम्। पूर्वज्ञानस्येदानीमसत्त्वेन विशेषणत्वानुपपत्तेः अगृहीतविशेषणायाश्च विशिष्टबुद्धेरभावाद्। अथोपजननापायरहितवस्तुस्वरूपग्राहिणी प्रत्यभिज्ञेत्युच्यते तदप्ययुक्तम्। वर्त्तमानैकनिष्ठतायाः प्रदर्शितत्वात्। भावानां च विनाशजन्म-

नोर्वर्तमानो वा कालः स्यादन्यो वा । तदन्यस्तावद्ग्रहीतुमशक्य इत्युक्तम् । वर्तमाने तु तदुत्पादविनाशकाले कथ्यमाने तद्ग्रहणात्तदविनाभूतौ भावानामुत्पादविनाशावपि गृहीतौ स्याताम् ।

सेयं तपस्विनी स्थैर्यं प्रसाधयितुमागता ।
प्रत्यभिज्ञा विनाशित्वं प्रतिष्ठाप्य गमिष्यति ॥

अपि च लूनपुनर्जातकेशनखादिषु सादृश्यदृश्यमानप्रत्यभिज्ञा स्तम्भादिष्वपि तद्वदेव न स्थिरतामुपपादयेत् । तत्र बाधकयोगादिति चेदिहाप्युक्त एव बाधकः परस्परविरोधिभूतादिकालसमावेशस्यैकत्र दुर्घटत्वादिति । तस्मात्प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययस्य बाधकस्याभावात्सिद्धमानुमानिकं भावानां क्षणिकत्वम् । अपरे पुनः प्रत्यक्षगम्यमेव क्षणिकत्वमाचक्षते ।

नातीतानागतौ कालौ विचारयति चाक्षुषम् ।
वर्तमानक्षणश्चैक इति तन्निष्ठमेव तत् ॥

यदि वर्तमानातिरिक्तग्राहि प्रत्यक्षमिष्यते तद्वक्तव्यं किं पूर्वं विज्ञानमनागतकालावच्छिन्नपदार्थग्रहणनिपुणमथोत्तरज्ञानमतीतकालालिङ्गितभावाकलनकुशलमिति तत्राद्यज्ञानसमुपजननसमये तत्तत्क्षणातिरिक्तभाविकालासन्निधानान्न तेन तद्ग्रहणमनागतग्रहणे वा कथमागामिजन्मग्रहणं न स्यादुत्तरज्ञानप्रसवसमये ऽपि भूतकालस्य भूतत्वादेव न सन्निधानमसन्निहितभूतकालग्रहणे वा पूर्वजन्मग्रहणप्रसङ्गः । अथ वर्तमानानुप्रवेशेन भूतभाविनोः कालयोः ग्रहणं मन्यसे तत्र वर्तमानानुप्रवेशाद्वर्तमान एव गृहीतः स्यान्न भूतो भावी वा । अथ न कश्चिदेव कालः क्व चिद्गृह्यते ऽर्थ एव प्रकाश्यः केवल इति तदयुक्तं तदवच्छिन्नभावप्रतिभासस्य भवद्भिरेवाभ्युपगमात् । ननु को ऽयं कालो नाम शाक्यानां न कश्चिद्वास्तवः किं काल्पनिक एव व्यवहारः ।

सर्वथेन्द्रियजं ज्ञानं वर्त्तमानैकगोचरम् ।
पूर्वापरदशास्पर्शकौशलं नावलम्बते ॥
वर्त्तमानः क्रियान्काल एक एव क्षणस्ततः ।

पूर्वः क्षणो ऽतीततां स्पृशत्युत्तरस्त्वनागतताम् । ननु पचति पठतीति वर्तमानो ऽपि वितत एव कालः प्रतीयते नैतत्सारम् ।

न ह्यस्ति कालावयवी नानाक्षणगणात्मकः ।
वर्तमानक्षणो दीर्घ इति बालिशभाषितम् ॥

क्षणसमुदायात्मकत्वं तु नानारूपत्वमेव तस्य भवेत् । अतीतानागतक्षणात्पूर्वमूर्ध्वं वा तदस्तित्वान्नास्तित्वमपि न गृहीतमेवेति कथं क्षणिकत्वम् । क एवमाह न गृहीतं नास्तित्वमनुपलब्ध एव नास्तित्वव्यवहारात् । उपलम्भो हि भवेन्नासत्तानुपलम्भाच्च नास्तित्वम् । दर्शनादर्शने एव सदसत्त्वयोर्लक्षणम् । तस्मात्क्षणान्तरं तदनुपलम्भाद् नास्तित्वमेवेत्येवं क्षणिकत्वग्राहि प्रत्यक्षमिति स्थितम् ।

ननु च प्रत्यभिज्ञातो दीर्घकालत्वनिश्चयः ।
किमद्यापि न मुक्तो ऽसि तत्प्रामाण्यकुतृष्णया ॥

परीक्षितं हि तस्याः स्वरूपं कार्यं कारणं च ।
न शक्नोतीव सा स्थैर्यमुपपादयितुं निजम् ।
न पूर्वा नोत्तरं ज्ञानं ग्राहि कालान्तरस्थितेः ॥

तदिदं बोध्यमानो ऽपि रागान्धो नावबुध्यते ।

पूर्वं हि ज्ञानं तत्कालमेव उत्तरमपि स्वकालमेव वस्तु गृह्णाति मध्ये तु नास्त्येव ग्रहणमग्रहणमेव मध्यमाहुः ॥

नन्वविच्छिन्नदृष्टीनां न हि त्रुट्यदवस्थितिः ।
स्तम्भादिरवभातीति कथमेतस्य भङ्गिता ॥

नैतदेवम् । तत्राप्येकक्षणवृत्तित्वाज्ज्ञानस्य क्षणान्तरे तु ज्ञानमेव नास्ति कस्य विच्छिन्नसत्ता कस्यात्रुटितसत्ता कस्य वा बोधकम्। नन्वस्त्येव क्षणान्तरे तु ज्ञानमविच्छिन्नत्वाद् दृष्टेरिति चेन्नैवम् । बुद्धेरदीर्घकालत्वाज्ज्ञानान्तरोत्पादन एवासावित्यवधारयत्वायुष्मान् ।

तस्माद्यथैव सन्तानवृत्त्या ज्ञानक्षणोदयः ।
तथैवोत्पाद्यतामेषा स्तम्भक्षणपरम्परा ॥

सो ऽयमविच्छिन्नदृष्टीनामत्रुटितपदार्थसत्ताग्रहणाभिमान इत्थमुत्थितः ।

स्थिरेणापि न बोधेन दीर्घग्राहस्थितिग्रहः ।
न ह्यसन्निहितग्राहि प्रत्यक्षमिति वर्णितम् ॥
तत्काले सन्निधिर्नास्ति क्षणयोर्भूतभाविनोः ।
वर्तमानक्षणश्चैको न दीर्घत्वं प्रपद्यते ॥
तेन बुद्धिस्थिरत्वे ऽपि स्थैर्यमर्थस्य दुर्वचम् ।
न त्वनन्तरया नीत्या तस्या अपि चिरं स्थितिः ॥

सापि हि स्वसंवेद्यत्वादेकक्षणपरीतैव प्रकाशते इति तस्मात्क्षणिकग्राहि प्रत्यक्षमिति सिद्धम् ।

ननु स्थैर्यं पदार्थानामनुमानात्प्रतीयते ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां मुद्गरादिर्विनाशकः ॥
निश्चीयते घटादीनां तेन पूर्वं तदागमात् ।
विनाशरहितत्वेन सिद्धत्येषामवस्थितिः ॥

नानुपलम्भव्यतिरिक्तस्य हेतुमतो विनाशस्यानुपपत्तेरुपलम्भ एवास्तित्वं भावानामनुपलम्भाच्च नास्तित्वं न च घटानुपलब्धिर्मुद्गरादिकार्या ततः प्रागपि भावात् । ननु दृश्यानुपलब्धेरसत्त्वनिश्चयः स च कपालकाल एव घटस्यावकल्पते मध्ये तु दर्शनमन्यथापि स्यादिति नादर्शनमात्रमेव नास्तित्वं मेवम् । त्वदभिमतो ऽपि मध्ये ऽपि दृश्यस्यैव घटस्यानुपलम्भनम् । तद्वा कपालकाले ऽपि सर्वेषामिति का प्रमा । यदयं न वेद्मि तत्परो ऽपि नवं चेति चेत्तर्हि मध्ये ऽपि घटं सर्व एव न पश्येयुरिति नास्त्येवासौ कपालीभूतघटवत् । अपि च ।

यदि यत्त्वं न जानासि तदन्यो ऽपि न मन्यते ।
स्वजायाजघनस्पर्शसुखमप्यधिगच्छतु ॥

तदलं ते परगृहवृत्तान्तचिन्तया यत्पश्यसि तदस्तीति जानीहि यन्न पश्यसि तन्नास्तीति विद्धि । एवमनुपलम्भ एव भावानां विनाश इति न तस्य मुद्गरादिकार्यत्वमतो ऽनुमानमपि न स्थैर्यसाधकम् । तस्माद्यथोक्तक्रमेण प्रत्यक्षमेव क्षणिकपदार्थपरिच्छेत्त्रिति स्थितम् ।

स्मरणप्रत्यभिज्ञानस्वकर्मफलभोक्तृता ।
क्षणिकत्वे ऽपि कथितः कार्यकारणभावतः ॥

तदेवमुपपन्नेयं गृह्यतां क्षणभङ्गता ।
त्यज्यतां दीर्घसंसारकारिणः स्थिरताग्रहः ॥
अत्राभिधीयते नैव प्रमाणद्वयमप्यदः ।
भावानां क्षणभङ्गित्वमुपपादयितुं क्षमम् ॥
अर्थक्रियासमर्थत्वं सत्त्वं यत्तावदुच्यते ।
तदसत्कूटहेमादिव्यभिचारावधारणात् ॥
किं त्वबाधितसद्बुद्धिगम्यता सत्त्वमिष्यते ।
सदसद्व्यपदेशस्तु पुत्रादावौपचारिकः ॥
एवं च बाधकाभावपर्यवसानपरायणम् ।
न सत्त्वग्राहकं ज्ञानं स्वतः प्रामाण्यमर्हति ॥
सत्त्वे च संशयो ऽप्यस्ति सकलप्राणिसाक्षिकः ।
उपलब्धिव्यवस्थात इत्येवं वर्णयिष्यते ॥
अर्थक्रियासमर्थस्य त्वदुक्तं सत्त्वमस्तु वा ।
तदपि व्याप्तिशून्यत्वान्न हेतुर्गन्धवत्त्ववत् ॥
क्षणिकस्यापि भावस्य सत्त्वं नास्त्येव सो ऽपि हि ।
क्रमेण युगपद्वापि न कार्यकरणे क्षमः ॥
क्षणिकस्य क्रमः कीदृग्युगपत्करणेषु नः ।
एकवस्तुक्रमस्यापि रूपभेदः प्रसज्यते ॥
कार्याण्येकेन रूपेण भिन्नानि जनयेत्कथम् ।
रूपभेदविरोधात्तु वस्तुनो नास्तिता भवेत् ॥
स्थिते च वस्तुसद्भावे क्षणिकत्वं परीक्ष्यते ।
तदसत्त्वे तु तच्चिन्ता व्योम्नि रोमन्थकेलिवत् ॥
ज्ञाने क्षणिकचिन्ता चेत्किं तस्यापि पराकृतौ ।
वदन्त्येतानि शास्त्राणि ज्ञेयाभावे च तत्कुतः ॥

अपि च । क्षणिकत्वपक्षे किमेकस्मादेकोत्पादः उत बहुभ्य एकोत्पत्तिरथैकस्मादनेकनिष्पत्तिराहो बहुभ्यो बहुसंभव इति परीक्षणीयम् । न तावदेकस्मादेकोत्पत्तिरलौकिकत्वात् । एकस्मादप्यग्नेर्भस्मधूमेन्धनविकाराद्यनेककार्यकालोत्पाददर्शनात्कार्यसिद्धये च सर्वसहकारिसन्निधापनप्रयत्नदर्शनान्नैवं

किं चिदेकं जनकमिति ग्रन्थविरोधाच्च। एतेन तृतीयः पक्षः निरस्त एक-स्मादनेकोत्पत्तिरिति। एकश्च नैकं जनयत्क्रमेण जनयेद्युगपद्वा । न क्रमेण स्थैर्यप्रसङ्गान्न युगपददृष्टत्वात् । एकस्य चानेककार्यकरणशक्तियोगे तद्भेदान्ना-नात्वप्रसङ्गः ।

विरुद्धधर्मयोगे ऽपि यदि चैकत्वमिष्यते ।
अनेकक्षणयोगे ऽपि भाव एको ऽभ्युपेयताम् ॥

अथ बहुभ्य एकोत्पादनमिति पक्ष आश्रीयते तद्वक्तव्यं किमेतदेकं कार्यं कैर्वा बहुभिरुत्पाद्यते इति। न ह्यस्माकमपि भवतामनेकावयवनिवह-निर्मितमवयविस्वरूपं कार्यमस्ति संचितैः संचिता एव जन्यन्ते इत्य-भ्युपगमाद् । यदि चानेककार्यमेकमुच्यते तदस्य कारणभेदोपनतस्वभावनाना-त्वयोगादेकत्वमेव तावद्विरुध्यते । अन्यथात्वे हि न कारणाधीनं भावानां रूपमित्याकस्मिकत्वप्रसङ्गः । कारणभेदोपपादितनानात्वस्यापि यदि वैकत्वं तदस्य नानाकालयोगिनो ऽप्येकत्वं स्यात् । असत्त्वं भिन्नस्वभावस्य वस्तुन इति पूर्ववद्वक्तव्यम् । लोचनालोकमनस्कारादिकारणभेदात् । कार्यमप्येकरूपं ज्ञानमिति चेन्न तस्य भवन्मते विषयाकारग्राहकत्वस्वसंवेदनरूपभेदान्निराका-रज्ञानवादिनो हि बौद्धस्य प्रतिकर्मव्यवस्थानमिष्यते जनकस्य कर्मणः प्रति-भासे स्थैर्यप्रसङ्गादेकसामग्र्यधीनत्वपक्षस्यासंभवात् । संभवे ऽपि ग्राह्यनियम-निमित्तत्वाभावादिति । अथोच्यते किमनभ्युपगतपक्षोपमर्देनेन न बहुभ्यो बहुसंभव इत्येष एव नः पक्षः । संतानवृत्त्या वर्तमानपूर्वसामग्रीसारूप्यमु-त्तरसामग्रीमारभते विजातीयकरणानुप्रवेशे तु विरूपमिति । अथ केयं सामग्री नाम न समग्रेभ्यो भिन्ना पृथगनुपलम्भादव्यतिरेके तु समग्र एव सामग्री तत्र पूर्वसमुदायेनोत्तरसमुदायारम्भे तदन्तर्गतं समुदायिनमेकमेव एक उत्पादयेदेकं वा संभूयेति । तत्राद्ये पक्षे सैवेयमेकस्मादेकोत्पत्तिरुक्ता स्यात्सा च प्रतिषिद्धा । अथैकैकफलसमुदायिनिष्पत्तौ सर्वसमुदायिनं व्यापार-येत् क्रमेण वा यौगपद्येन वा तत्र क्रमपक्षे क्षणिकत्वहानिः । यं हि तत्र पञ्च-दश समुदायिनः क्षणं तत्र वर्तन्ते ते तत्र एकं तमुत्पाद्य पुनरपरमारभे-रन् पुनरन्यमिति तावत्कालप्रतीक्षणादक्षणिकत्वम् । अथ युगपदेव सर्वनिष्पत्तौ सर्वे व्याप्रियन्ते तर्हि निकुरुम्बरूपादेव कारणादुत्पन्नमिति कारणविवेक-

नियमाभावाद्रूपरसादिप्रविभागो न स्यात् । इदं रूपमेष रस इति कथं निश्चीयते । चित्रमुत्पादितमिति सर्वं रूपं स्यात्सर्वो रसो यद्वा न रूपं न रसो ऽन्यदेव किं चिद्वस्त्वन्तरं स्यात् । अथोच्यते यद्यपि रूपरसादिसामग्री तत्सामग्र्या एव जनिका तथापि क्व चित्किं चिदुपादानकारणमिति तत्सहकारणं तत्र रूपक्षणनिष्पत्तौ रूपस्योपादानकारणत्वादितरेषां च सहकारिकारणत्वान्न पदार्थसंकर इति एतदयुक्तं सर्वथा कारणत्वानपायात् । अपि च येन रूपेण रूपस्य रूपं प्रत्युपादनकारणता तेनैव यदि रसं प्रति सहकारिकारणता तदा पुनरपि रूपरसयोरविशेषः । अथान्येन रूपेण रूपस्य रूपोपादानता ऽन्येन च रससहकारितेति तर्हि स्वभावभेदान्नानात्वं नानात्वे त्वस्थैर्यमसत्त्वं वेत्युक्तम् ।

अथ नास्त्येतयोः किं चिद्विरुद्धत्वं स्वभावयोः ।
कथं बौद्धगृहे जातस्त्वमेवमतिभाषसे ॥

भावानां परस्परपरिहारव्यवस्थितरूपत्वमस्त्येवैषां लाक्षणिको विरोधः । अपि च क्षणिकत्वे पदार्थानामिदमत्रोपादानकारणमिदं सहकारिकारणमिति विशेषो ऽपि दुरवगमः । तथा हि किमिदमुपादानं नाम किं स्वसंतानविनाशेन बीजादिवत्कार्यजननमुपादानमुत स्वविशेषसमर्पणेनोत्पादकमिति । यदि पूर्वः पक्षः परलोकचर्चा चार्वाकवदुपेक्षिता स्यात् । ज्ञानसन्तानविनाशेन ज्ञानान्तरारम्भप्रसङ्गात् स्वविशेषार्पणपक्षे ऽपि सर्वविशेषार्पणं स्यात्कतिपयविशेषार्पणं वा सर्वविशेषार्पणे निर्विकल्पकस्य नोपादानकारणं स्यात् ।

लिङ्गदर्शनजन्या च प्रतिबन्धस्मृतिः कथम् ।
कथं वा रसविज्ञानं रूपज्ञानादनन्तरम् ॥

सन्तानभूयस्त्वाद्भविष्यतीति चेन्नैकप्रमात्रधीनप्रतिसन्धानोपनिबन्धनव्यवहारप्रतिबन्धविप्लवप्रसङ्गात् । नित्यमेकमात्मानमन्तरेण सन्तानैकतायामपि तावदसौ व्यवहारो नावकल्पते किमुतैकत्रैव देवदत्ते सन्तानभूयस्त्वे सतीति । कतिपयविशेषार्पणेन तु यद्युपादानता तदानीं रूपमपि ज्ञानोपादानकरणतां प्रतिपद्यते तस्मान्नोपादानं नाम किं चित् । तन्निरासे च तद्वैलक्षण्यलक्ष्यमाणस्वरूपस्य सहकारिणो ऽपि व्युदासो वेदितव्यः । अपि च ।

प्रतिक्षिपसि तत्पक्षे सर्वथा सहकारिणम् ।
भिन्नाभिन्नोपकारादिविकल्पास्त्वत्प्रकल्पिताः ॥
सहकारिप्रतिक्षेपकारिणः क्वाधुना गताः ।
आ ज्ञातं युक्तिशक्त्यैव युष्माभिरुपकल्पितः ।
दोषो न बाधते युष्मान् मन्त्रोत्थापितसर्पवत् ॥

अथ वा तिष्ठतु तावदुपादानसहकारिकारणभाव एव भदन्तसिद्धान्ते दुरुपपादः परोत्पत्तावव्याप्रियमाणमेव यदि कारणमुच्यते सर्वं सर्वस्य कारणं स्यात् ।

न च लब्धात्मनस्तस्य व्यापारः परजन्मनि ।
लब्धात्मनस्तु व्यापारे स्थितिः सिद्धा क्षणान्तरे ॥

अथ ब्रूयादिदं प्रतीत्येदं प्रतीयते इतीदंप्रत्ययतामात्रमेव कार्यकारणभाव इति तथा ऽपि लब्धात्मनः क्षणस्य प्रतीतिरिति द्वितीयक्षणावस्थानमपरिहार्यमेव ।

न चानन्तर्यमात्रेण कार्यकारणताग्रहः ।
अहेतुफलभावे ऽपि तथा ऽऽनन्तर्यदर्शनात् ॥
व्यापारस्तु परोत्पत्तौ नास्त्येव क्षणभङ्गिनः ।
न वर्तमानकालस्य न भूतस्य न भाविनः ॥

अथ मन्येथा यथा तुलान्तयोर्नामोन्नामौ भवत एवं पूर्वोत्तरयोः क्षणयोर्नाशोत्पाद इत्येवं पूर्वक्षणविनाशेनोत्तरक्षणनिवृत्तेरियतैव कार्यकारणभावमश्नुवीयातामिति तदप्यमनोरमम् । न ह्ययमायुष्मतामस्त्यवधृतस्तुलान्तदृष्टान्तः ।

तत्रान्यदेव हेमादि नामोन्नामनिबन्धनम् ।
तन्नामो न तु नामैव तेन वा स विधीयते ॥

इहापि न पूर्वेण क्षणेन नापि तद्विशेषेणोत्तरः क्षण उत्पद्यते न च हेमस्थानीयमिहान्यदस्तीत्यनुत्पत्तिरेवावशिष्यते ।

सर्वथा परनिष्पत्तौ निर्व्यापारं न कारणम् ।
सव्यापारस्य कर्तृत्वे क्षणिकत्वं तु दुर्घटम् ॥

इत्थं च सत्त्वं व्यावृत्तं क्षणिकेभ्यो विशेषतः ।
तेनासाधारणत्वेन यायात्संशयहेतुताम् ॥

अथ वा लब्धात्मनः पदार्थस्य परोत्पत्तौ व्याप्रियमाणत्वेन कारणत्वावधारणाद् द्विक्षणस्थायित्वमवश्यमनन्तरनीत्या भवेदिति प्रत्युत सत्त्वादक्षणिकत्वसिद्धेर्विरुद्धो ऽयं हेतुः । अतश्चैवं नित्यानामेवार्थक्रियाकारित्वोपपत्तेः । समवाय्यसमवायिनिमित्तभेदेन त्रिविधा कारणसामग्री परस्परसंसर्गमागत्य यथासन्निधानं कार्यं प्रसूतइति कृतं क्रमयौगपद्यविकल्पैस्तावकैः यदैवाविकलसामग्री तदैव कार्योत्पत्तिः ।

अत एव च कार्याणां युगपन्न समुद्भवः ।
न चापि कृत्वा करणं सामग्री हि न सर्वदा ।
प्राणिकर्मविपाको ऽपि सामग्र्यन्तर्गतो नवः ।
सर्वेच सुखदुःखादिहेतोस्तु समपादनात् ॥

न च समग्रव्यतिरेकाव्यतिरेकविकल्पो ऽस्मत्पक्षे सामग्रीं बाधते समग्रधर्मत्वात्सामग्र्याः समग्रापेक्षया च सामग्र्येव तमबर्थातिशययोगात्कारणमिति प्रमाणसामान्यलक्षणे निर्णीतम् ।

समर्थत्वासमर्थत्वविकल्पे ऽपि प्रसङ्गतः ।
सामग्र्या एव सामर्थ्यं ततः कार्यस्य दर्शनात् ॥

तदन्तर्गतस्य तु कारकजातस्य शकटाद्यङ्गस्येव सामर्थ्यं यावत्तायदभ्युपगतमेव तदपेक्षस्य सामग्र्याः साधकतमत्वस्य निर्वहणं न हि भवति कृष्णाच्छुक्ल इति । अविकल्पं तु सामग्र्या एव सामर्थ्यं यदनन्तरं कार्यनिष्पत्तिरिति कार्यनिष्पत्तिदर्शनादेवावगम्यते । यदप्येकक्षणस्थायि कारकं स्यादित्युद्घोषितं परैः तदप्यसत् । कार्यनिष्पत्तिपर्यन्तत्वादवस्थानस्य एकेन क्षणेन तेषामेककार्यनिष्पत्तेरघटमानत्वात् । कार्यसंपत्तेरूर्ध्वं तु सामग्री विप्लवते न समग्राणि तेषामेकैकशः क्व चिक्क चिदुपलम्भाच्चक्रसूत्रदण्डादीनाम् । इत्थं स्थिराणामेव पदार्थानामर्थक्रियासामर्थ्यं समर्थितमिति न ततः क्षणभङ्गसिद्धिः । एवं च सत्यत्वनित्यत्वयोर्विरोधात्सत्त्वप्रतीत्यैव एकचन्द्रबुद्धिवत्तदितरनिराकरणमित्यादि यत्प्रलपितं तत्प्रतिक्षिप्तं भवति । यदप्यभाणि नाशं प्रत्यनपेक्षत्वात्क्षणिकाः पदार्था इति तदपि यत्किं चिद्दण्डादिव्यापारान्व-

यव्यतिरेकानुविधायिनस्तत्कार्यस्य घटाद्यभावस्य विस्तरतः प्रमाणचिन्ता-वसरे प्रसाधितत्वात् प्रध्वंसाभावश्च विनाश इत्युच्यते ॥

नश्वरानश्वरादिविकल्पास्तु न साधवः ।
सामग्र्यधीनः प्रध्वंसो भावानामात्मलाभवत् ॥

मुद्गरादिसामग्र्या घटस्य किं क्रियते । मृत्पिण्डदण्डसामग्र्या किमस्य क्रियते । आत्मलाभ इति चेद्नया ऽप्यात्महानं करिष्यते । ननु नश्वरत्वे तत्कारणमफलमनश्वरत्वे त्वशक्तमिति उत्पत्तावपि तुल्यो ऽयं प्रलापः भवनस्वभावश्चेद् घटः स्वत एव भवति किं दण्डादिसामग्र्या अभवनस्व-भावस्तु कर्तुमशक्यः खरविषाणवदिति । कारकव्यापारकार्यत्वदर्शनादपर्यनु-योग एष इति चेद्विनाशे ऽपि समः समाधिः उत्पत्तिवद्विनाशस्यापि कार-कान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वम् ॥

तस्मादुत्पन्नमात्रस्य विनाशो नास्ति वस्तुनः ।
अविनाशकसद्भावादवस्थानमिति स्थितम् ॥

ननु सापेक्षाणां भावानां नावश्यंभाविता भवेदिति घटस्य विना-शहेतुर्नोपनिपतेदपि कदा चिदित्येवमसौ किं नित्य एव भवत्विति अहो महान्प्रमाद उत्सन्नः प्रजाः पतितो महान्वज्राशनिर्दुष्प्रतरो ऽयं दोष उत्थितः यदिह घटो नित्यो भवेत्तदिह कालाग्निरुद्र इव त्रिभुवनमपि भस्मीकुर्यात् । अपि च रे मूढ सावयवस्याश्रितस्य कार्यस्य च नूनमवयवविभागादाश्रय-विनाशाद्वा यदा कदा चिद्भवितव्यमेव विनाशेनेति कस्तन्नित्यत्वशङ्कावसरः तथा हि न रामाभिषेककलशमद्य यावदनुवर्तमानमीश्वरवेश्मस्वपि पश्यति लोक इत्यवश्यंभावी तस्य विनाशे हेतुः तस्मात्सहेतुको विनाश इति न स्वत एव नश्वराभावः । अपि च प्रत्यभिज्ञा स्वतेजोविभवविधूतबाधसिद्धा-न्तध्वान्तसिद्धुनिरभङ्गुरमेव भावनिवहमनिशमुपदर्शयन्ती दिनेशदीधितिद-शशतविभागवती सर्वतो जाज्वलीति कस्तस्यां सत्यां क्षणभङ्गिनो भावान-भिदध्यात् । यत् किं चन तस्य समभाषितं तत्सर्वमसमञ्जसं यत्तावदिदं कल्पितं स एवायमिति किमेकं विज्ञानमुत द्वे इति तत्रोच्यते सामानाधि-करण्येन नैकविषयावद्योतनप्रवणैकप्रतीतिसंवेदनात्केयं द्वित्वाशङ्का यो ऽयं समः यः समो ऽयमित्येकत्वावमर्शिनी स्वतस्तु या ऽनेकप्रतीतिरनुभूयते

घटो ऽयमिति तन्न निरन्तरोत्पन्नघटज्ञानपटस्मरणवद्भिन्नविषयं बुद्धिद्वयमिति । यत्तु किमेकप्रतीतिजन्मनि कारणमिति ।

कार्यं चेदवगम्येत किं कारणपरीक्षया ।
कार्यं चेन्नावगम्येत किं कारणपरीक्षया ॥

न च कार्यमकारणं भवितुमर्हति कार्यत्वस्यानुपपत्तेरिति भवितव्यमेव तच्च कारणेन । अस्ति च संस्कारसहितमिन्द्रियमस्याः प्रतीतेः करणं पृथक् कार्यता ऽपि तयोर्दर्शनादेवाभ्युपगतमिदं तु दृष्टत्वाद्दुरपलपम् । क्वचित्तु केवलेन्द्रियव्यापारकार्यदर्शनान्न सर्वस्य तथाविधस्यैव तस्य कार्यकारित्वं सहकार्यपेक्षणेन कार्यान्तरजननात् । यत्तूक्तं कीदृशो ऽर्थः प्रत्यभिज्ञायामवभातीति तत्रैते वादिनः शतकृत्वो दत्तोत्तरा अपि यत्पुनरस्माननुयुञ्जते तेन बलवदुद्विग्नाः स्मः । उक्तमत्र प्रमितयः प्रष्टव्या न तु वादिन इति अतीतकालविशिष्टो वर्तमानकालावच्छिन्नश्चार्थ एतस्यामवभासते ।

ननु पूर्वापरौ कालौ परस्परविरोधिनौ ।
नैकत्र विशतस्तेन तद्भेदाद्वस्तु भिद्यते ॥

नैतदेवम् । केयूरकिरीटकटककुण्डलादिभेदे ऽपि देवदत्तस्याभेदात् । अवयव्यस्ति नास्तीति परीक्षणं वादान्तरगमनमपवर्गाह्निके च विस्तरेणावयवी साधयिष्यत इत्यास्तामेतत् । कुण्डलादीनामविरोधादिति चेन्न । लाक्षणिकविरोधाभ्युपगमात्परस्परव्यवहारव्यवस्थितात्मानो हि सर्वे भावा इति वदद्भिर्भवद्भिरभ्युपेत एषां विरोधः । ननु केयूरादीनां विरोधे ऽपि तदवस्थानादेकदेवदत्तसम्बन्धित्वमभ्युपपद्येतापि भूतवर्तमानयोस्तु युगपदसन्निधानात्तद्विशिष्टता स्तम्भादेरुच्यते प्रतीयते च द्वौ कालौ न च सन्निहिताविति चित्रम् । किं भूतो ऽपि काल इदानीमस्ति । मैवम् । नासावस्तीत्युच्यते अपि त्वासीदस्तीत्युच्यमानं वर्तमान एव न भूतः । हन्त तर्हि भूतो भूतत्वादेव नेदानीमस्तीति कथं प्रतिभासते । भूतत्वेनैवेति ब्रूमः । भूतः कालो भूततया गृह्यते वर्तमानो वर्तमानतयैवार्थस्तूभयानुगत एक एव तथा ग्रहणात् । ननु भूतकालस्येदानीमभावात्तद्विषयं ज्ञानमनर्थजं स्यान्न धर्मिणस्तदवच्छिन्नस्य ज्ञानजनकस्याभावात् । भूतः कथमवच्छेदक इति चेत्तथा प्रतिभासात् । प्रतीतिमवमृषन्तु भवान्स एवायमिति यः पूर्वमासीत्स इदानीमप्यस्तीति सो ऽयम-

तीतकालविशिष्टो ऽर्थे यतस्यां बुद्धाववभासते । नन्वसता भूतकालेन विशे-
षितमर्थं कथमिन्द्रियजप्रतीतिरालम्बनीकुर्यात् । उच्यते ॥

अन्त्यसंख्येयसंवित्तिकाले प्रागवलोकिताः ।
यथा शतादिज्ञानानि जनयन्ति घटादयः ॥
अतीतकालसंसर्गो भवन्नेव विशेषणम् ।
स्तम्भादिप्रत्यभिज्ञायाः कारणत्वं प्रपत्स्यते ॥

संख्येयाः घटादयः सन्त्यतीतकालो नास्ति इति चेत्कपित्थेषु
भक्ष्यमाणेषु किं वक्ष्यति देवानांप्रियः । शतं कपित्थानां भक्षितवान्वाहीक
इति प्रतीतिदर्शनात् । न च नवनवतावनुपयुक्तेषु कपित्थेष्वेकशततमे शत-
मिति भवति । यथा तत्रातिक्रान्तान्यपि नवनवति कपित्थानि शतप्रतीतिहे-
तुतामुपयान्ति प्रतिभासोपारूढत्वादेवमतीतकालयोगो ऽपि प्रतिभासमानः
प्रत्यभिज्ञामाधास्यतीति । विकल्पमात्रं शतप्रत्यय इति चेद् भो महात्मन्
किं वा न विकल्पमात्रम् । किं तु जीवन्त्यमी सविकल्पकप्रामाण्यवादिनः ।

यश्च सामान्यसंसिद्धौ प्रकारः प्राक् प्रदर्शितः ।
योज्यः स एव द्वित्वादिसंख्यासद्भावसिद्धये ॥

इत्यलं कथाक्षेपेण ।

नन्वतिक्रान्तग्राहि च प्रत्यभिज्ञाविज्ञानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षजं चेति
नः कौतुकमिदं कियत्कौतुकमर्थस्तावदस्य पुरो ऽवस्थितो ऽस्त्येव जनकः
स्तम्भादिः । नन्वस्ति स तु वर्तमानकाल एव न केवलं वर्तमानकालयो-
गिना ऽर्थेन तत्प्रत्ययजननात्तस्य वर्तमान इवातीतो ऽपि कालो ऽवच्छेद-
कतां प्रतिपद्यते स च तदवच्छिन्नो ऽर्थ इदं ज्ञानमादधातीत्यर्थजमेतदि-
न्द्रियजमपि भवति तद्भावाभावानुविधानात् । नन्वतीते ऽर्थे कथमिन्द्रियं
प्रवर्तते कस्येष पर्यनुयोगः नेन्द्रियस्याचेतनत्वात् पुरुषस्त्वविस्फारिताक्षो
नेदृशीं प्रतिपत्तिं लभते विस्फारिताक्षस्तु लभते इति सो ऽपि नानुयोज्यः ।
नन्वतीतग्राहित्वाद्वरमप्रामाण्यं कल्पयितुं युक्तमस्या बुद्धेरिन्द्रियस्यातीते ऽपि
सामर्थ्यमदृष्टमिति । अप्रामाण्यं नाम बाधकात्प्रत्ययात्कल्प्यते न चासावस्ति
प्रत्यभिज्ञायामनुमानं तु तावकं प्रतिक्षिप्तम् । ननु कारणदोषादवकल्पते

एवाप्रामाण्यम् आयुष्मन्तो ऽप्युच्यताम् । उक्त एवेन्द्रियस्यातीतविषयग्रहणे सामर्थ्यविरहः यत्स सम्यगुक्तवानसि नायमिन्द्रियस्य तिमिरादिरिव दोषः । अतीते काले स्वतन्त्रे तस्य सामर्थ्यं न तद्ग्राह्यवर्तमानवस्तुविशेषणीभूते संस्कारसचिवस्य चास्य सामर्थ्यं न केवलस्येत्युक्तम् । तस्मादतिक्रान्तकालविशेषितपूर्ववर्तिस्तम्भादिपदार्थविषयमिन्द्रियादिसन्निकर्षोत्पन्नमेवेदं प्रत्यभिज्ञाज्ञानमिति सिद्धम् । अथ वा पूर्वाभिज्ञानविशिष्टग्राह्यमाणमिष्यतां प्रत्यभिज्ञानं गन्धवत्कुन्दबुद्धिवद्यथा हि लोचनगोचरे ऽपि कुन्दकुसुमे तदविषयगन्धविशेषिते बाह्येन्द्रियद्वारकग्रहणमघटमानमिति मानसमेव सुरभि कुसुममिति ज्ञानमेवं पूर्वज्ञानविशेषितस्य स्तम्भादेर्विशेषणमतीतक्षणविषय इति मानसी प्रत्यभिज्ञा । पूर्वप्रवृत्तबाह्येन्द्रियोपजनितज्ञानविशिष्टबाह्यविषयग्राहिणि चान्तःकरणे ऽभ्युपगम्यमाने सति नान्धाद्यभावप्रसङ्ग इति बहुशः कथितम् । ननु कुन्दादेर्विशेषणं वर्तमानमस्ति सौरभमिह त्वतीतं पूर्वविज्ञानमिति कथं विशेषणमत्र । किं तेन सता करिष्यसि शताद्दिबुद्धिव्यतिक्रान्तस्यापि कपित्थादेः कारणत्वदर्शनादिति । तदेवमन्तःकरणजन्मना ऽपि प्रत्यभिज्ञानेन स्थैर्यमवस्थाप्यते एव भावानाम् ।

या तु मुण्डितकेशादिप्रत्यभिज्ञानतुल्यता ।
स्तम्भादिप्रत्यभिज्ञायाः कथ्यते सा ऽप्यसङ्गता ॥

तत्रान्तराले मुण्डितशिरोदर्शनमेव बाधकमिह तु न किं चिदस्ति । अत एव शब्दे सदैव स्फुरन्त्या विनाशबुद्ध्या वैधुर्यमुपनीता प्रत्यभिज्ञा तु न तामवस्थापयितुं समर्थेत्युक्तम् । ज्वालादावपि तैलवर्तिक्षयानुमानबाधितत्वाद् भ्रान्ता प्रत्यभिज्ञा न तु तथा स्तम्भादावनुमानमपि बाधकमस्ति । सत्त्वानुमानं तु निरस्तमेव । यद्यपि च नैष नियमः प्रत्यक्षानुमानयोर्विरोधे प्रत्यक्षं बलीय इति त्वरिततरपरिभ्रमितचक्रीभवदलातग्राहिणः प्रत्यक्षस्यानुमानबाधितत्वदर्शनादिति । तथा प्रकृतं क्षणिकत्वानुमानमन्यथासिद्धमनन्यथासिद्धं तु प्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षमेव क्षणिकत्वानुमानस्य बाधकं न चेतरेतराश्रयत्वमनुमानमिथ्यात्वनिबन्धनं प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षप्रामाण्यानभ्युपगमात् । स्वहेतुबलवत्तयैव प्रत्यभिज्ञा प्रत्यक्षं न तस्येदं दैन्यं यदनुमानमिथ्यात्वे सति तत्प्रमाणीभविष्यतीति ।

आस्तां वा प्रत्यभिज्ञानं य एष प्रथमक्षण: ।
स्तम्भादिबोधस्तेनापि बाध्यते क्षणभङ्गिता ॥

तुल्यसामग्र्यधीनत्वनिराकृतत्वात्साकारस्य निराकरिष्यमाणत्वादन्वयव्यतिरेकोपकृतमानसप्रत्यक्षनिश्चितजनकस्य चार्थस्यावभास्यत्वनिश्चयादुत्पन्नो ऽर्थो ज्ञानं जनयति जातेन च ज्ञानेन गृह्यते इति बलाद् द्विक्षणानुस्थायित्वमस्योपलभ्यतइति कुत: क्षणिकत्वम् ।

यदि लब्धस्वरूपो ऽपि न नष्ट: प्रथमे क्षणे ।
हेत्वन्तराद्विनाशो ऽस्य न स्वरूपनिबन्धन: ।
विचित्रा च पदार्थानां प्रतीतिरिह दृश्यते ।
चिरंतनमति: का चित्का चित्तत्कालजातधी: ॥
सलिलाहरणव्यग्रकुम्भावगतिरन्यथा ।
तदैव कन्दुकाकृष्टकुम्भावगतिरन्यथा ॥
एतेन रविगुप्तो ऽपि परिम्लानमुखीकृत: ।
क्षणिकत्वक्षमादित्वसमुत्प्रेक्षणपण्डित: ॥

तथा हि वर्तमानवस्तुविषयग्राहि विज्ञानमनन्तरोक्तनयेन जनकार्थप्रतिभासनाद् द्विक्षणस्थायितामर्थस्य गमयतीत्युक्तम् । आद्यं च किं चिद्विज्ञानमनागतकालस्पर्शि भवति । यथा ऽऽह भट्ट: । रजतं गृह्यमाणं हि चिरस्थायीति गृह्यते इति । उत्तरमपि प्रत्यभिज्ञानं प्रतीतकालावच्छिन्नमर्थमवद्योतयतीति दर्शितम् । न चातीतानागतजन्मग्रहणमाशङ्कनीयमिति कारणसामर्थ्यनियमान्न ह्यतीतानागतजन्मग्रहणमशक्यक्रियमिति यावदपि दृश्यमानं ग्रहणं तदप्यपह्नोतुं युक्तम् । न चैतावता ऽतीतानागतकालावच्छिन्नवर्तमानवस्तुग्रहणमात्रेण सामान्यतोदृष्टेनादृष्टमप्यतीतानागतज्ञानं कल्प्यम् । यथादर्शनं हि वस्तूनि व्यवस्थाप्यन्ते न किं चिद् दृष्ट्वा ऽन्यदपि कल्प्यते दृष्टमपि वा निह्नूयते इति । अपि च निमेषदृष्टेरत्रुटितसत्ताकस्तम्भादिपदार्थग्राहि प्रत्यक्षमुत्पद्यते तत्कथं क्षणिकग्राहि कथ्यते । यच्च तव विकल्पितमतीतानागतक्षणयो: असन्निहितत्वेन प्रत्यक्षग्राह्यता ऽनुपपत्तेर्वर्तमानक्षणस्य चातिसूक्ष्मत्वात्तत्कालग्राहिणा प्रत्यक्षेण क्षणिकत्वं गृहीतं भवतीति तदुपप-

त्वम्। मा नाम भूदतीतानागतकालग्रहणं वर्तमान एव तत्रानिमेषदर्शनस्य कियान्काल इति चिन्त्यताम्। निमेषकृतस्यापि दर्शनविच्छेदस्यानवकाशा-द्यावद्धि दर्शनं न विच्छिन्नं तावान्वर्तमानः काल इति तद्ग्रहणे स्थैर्यं गृहीतं भवति न क्षणिकत्वम्। ननु तावानसौ कालः स क्षणसमुदायो भवति न क्षणः क्षणश्चैक एव वर्तमानो भवति न ततः पूर्वापरौ क्षणावतीतानागतौ भवतः तयोश्च न ग्रहणमित्युक्तम्। सिद्धे क्षणिकत्वे एवं च शक्यते वक्तुं न तु तत्साधनावसरे। कालो ह्येको नित्यो विभुरिति साधितोऽनुमानपरी-क्षायाम्। न तु क्षणसमुदायात्मा कालः कालस्य तु भेदाः क्रियोपजन-विनाशाद्युपनिबन्धनाः कल्प्यन्ते इत्यपि तत्रैव परीक्षितम्। तदयमनि-मेषदृष्टेर्दर्शनविच्छेदानुपग्रहात्तावानेकः स वर्तमान एव भवतु। ननु कालो नाम न कश्चित्पारमार्थिकः पदार्थ एव परिदृश्यमानो वर्तमानादिव्यवहा-रहेतुः स च न चिरमनुभूयते इति क्षणिक उच्यते। भिक्षो अलमवान्त-रगमनेन मा भूत्कालः पदार्थस्त्वनिमेषदृष्टिना दृष्ट्यविच्छेदादवच्छिन्नसत्ताक एव दृश्यते इति न क्षणिकग्राहि प्रत्यक्षम्। ननु भवद्भिरपि न स्थिरं ज्ञानमिष्यते क्षीणे च ज्ञाने सोऽर्थो द्वितीयक्षणे केन गृह्यते ज्ञानान्तरेण तु गृह्यमाणः स एवेत्यत्र को निश्चयः। अनिमेषदृष्टेर्ज्ञानं न क्षीयते एवेत्येके। अथ वा किं न एतेन न हि विषयप्रतिभासकाले ज्ञानमवभासतइत्यसकृदुक्तं वक्ष्यते च तेन तत्कीदृशमिति कुतो वयं विद्मः। अर्थस्त्वविच्छिन्नसत्ताक एव गृह्यते ज्ञानं तु वर्तमानकालमप्यतीतानागतकालग्राहि भवति स्मर-णमिव प्रातिभमिव भूतभविष्यद्वृष्ट्यनुमानमिव। नन्विन्द्रियव्यापारो न क्षणान्तरस्थायीति तस्मिन्नसति कुतोऽस्य विततकालग्रहणम्। तदलं भवतु भ्रान्तोऽसि मज्जस्त्वेवं ब्रुवाणः निमेषकृतोऽपि विच्छेदोऽस्य नास्ति अथ च न स्थिर इन्द्रियव्यापार इति साहसिकतामात्रम्। सन्निकर्षश्चास्य विष-यग्रहणे व्यापारः स च स्थिर एव तस्माद्विततकालस्य वस्तुनः प्रत्यक्षेण ग्रहणमिति स्थितम्। एवं च स्थिते न स्वरूपमात्रमेव भावानां विनाशका-रणं कारणानां च नित्यत्वमेव दण्डादीनामिति सिद्धम्। यत्पुनरभाणि दर्श-नादर्शने एव सत्त्वासत्त्वे भावानामिति तदपि व्यामूढभाषितम्। दर्शना-दर्शनाभ्यामेव भावाभावयोः परिच्छेदः न पुनर्दर्शनादर्शने एव भावाभा-

वावभावश्च विस्तरत: प्राक् साधित: स च सहेतुक इति न स्वत एव विशरारवो भावा: । एवं तु निष्प्रमाणे पदार्थस्थैर्यपक्षे ज्ञानं तु जनकस्य नियतस्य वस्तुनो दर्शनम् दर्शनविषयीकृतस्य प्रवृत्ति: प्रवृत्तिविषयीकृतस्य प्राप्तिरिति व्यवहारो न स्यादर्थक्षणानानात्वात् । बाध्यबाधकभावश्च क्व चिज्ज्ञानानां दृष्ट: स च न स्यात्पूर्वावगतरजतादिविषयभावग्राहिणो ज्ञानस्य गृहीतमुद्गरदलितघटाभावज्ञानवद्बाधकत्वानुपपत्ते: । पूर्वदृष्टस्य स्मरणं स्मृतस्य कस्य चित्प्रत्यभिज्ञानं प्रत्यभिज्ञातस्य गृहादेरर्धकृतस्य समापनमित्यादयश्च व्यवहारा विप्रलुप्येरन् ।

अथ संतानमाश्रित्य क्रियते तत्समर्थनम् ।
न तस्य भिन्नाभिन्नत्वविकल्पानुपपत्तित: ॥
अभेदपक्षे क्षणवद्व्यवहारो न सिध्यति ।
व्यतिरेके तु चिन्त्यो ऽसौ वास्तवो ऽवास्तवो ऽपि वा ॥
अवास्तवत्वे पूर्वोक्तं कार्यं विघटते पुन: ।
वास्तवत्वे स्थिरो वा स्यात्क्षणिको वेति चिन्त्यताम् ॥
सन्तानिनिर्विशेष: स्यात्सन्तान: क्षणभङ्गुर: ।
न सिद्ध्येत्पुनरप्येष व्यवहार: पुरोदित: ॥

अथापि नित्यं परमार्थसन्तं सन्ताननामानमुपैषि भावम् ।
उत्तिष्ठ भिक्षो फलितास्तवाशा: सो ऽयं समाप्त: क्षणभङ्गवाद: ।

तदेवं सति सन्तानच्छद्मनो विनिवारणात् ।
लोकयात्रा स्थिरैरेव पदार्थैरुपपद्यताम् ॥
एवमनन्तरनिगदितदूषणनिकुरुम्बविनिहतप्रसरम् ।
नाध्यक्षं क्षणिकत्वे न चानुमानप्रमाणं तत् ॥
क्षणभङ्गे निरस्ते च कार्यमाधारवद् ध्रुवम् ।
अतो ज्ञानादिकार्येण युक्तमाश्रयकल्पनम् ॥
सुखादेरपि कार्यस्य विज्ञानाद्व्यतिरिक्तता ।
प्रागुक्तेति तदप्यन्यद्भवत्यस्यानुमापकम् ॥
किं च नाङ्गीकरोषि त्वमात्मानं पारलौकिकम् ।
उपैषि परलोकं च किमिदं ते बकव्रतम् ॥

कर्म संतानिना ऽन्येन यत्कृतं चैत्यवन्दनम् ।
ततो ऽद्य फलमन्येन भुज्यते ऽकृतकर्मणा ॥
न वा निर्वृतिरप्येति चैत्यवन्दनकर्मणा ।
ज्ञानक्षणेन नैकेन किं चित्कर्म समाप्यते ॥
कार्यकारणभावश्च यस्त्वदुक्तः स दूषितः ।
कार्यकारणभावे हि न ह्यन्तत्वं निवर्तते ॥
अनैकान्तिकता चास्य सन्तानान्तरबुद्धिभिः ।
उपादानत्वरूपो ऽपि विशेषः प्राङ् निराकृतः ॥
कार्पासरागसंक्रान्तिदृष्टान्तो यश्च वर्णितः ।
सो ऽप्ययुक्तः स्वरूपेण तत्र तस्यैव दर्शनात् ॥
य एव रागः कार्पासे बीजे समुपकल्पितः ।
स एव दृश्यते पुष्पे न तु तस्मात्फलान्तरम् ॥
एवं कर्मानुवृत्तिः स्यात्फलभोगस्तु दुर्घटः ।
कर्मानुवृत्तिरप्येवं न चैकस्यास्ति कस्य चित् ॥
कार्यकारणयोर्भेदात्कार्पासकुसुमादिवत् ।
अन्यत्रैव हि कर्म स्यादन्यत्रैव च तत्फलम् ॥
न च सन्तानभोगाय कश्चित्कर्मानुतिष्ठति ।
फलमस्मान्ममैव स्यादिति सर्वः प्रवर्तते ॥
सर्वथा शाक्यभिक्षूणां परलोको विशृङ्खलः ।
न तत्प्रसाधने तेषां का चिद्गमनिका ऽस्ति वा ॥
गर्भादौ प्रथमं ज्ञानं विज्ञानान्तरपूर्वकम् ।
ज्ञानत्वादित्ययं हेतुरप्रयोजक इष्यते ॥
मूर्छाद्यनन्तरोद्भूतज्ञानैश्च व्यभिचार्ययम् ।
मूर्छितस्यापि विज्ञानमस्तीत्येतत्तु कौतुकम् ॥
न ह्यर्थावगतेरन्यद्रूपं ज्ञानस्य किं चन ।
मूर्छादिषु कुतस्तत्स्यात्कुतो वा कललादिषु ॥
कललादिदशायां वा यदि विज्ञानमिष्यते ।
मातापितृस्थयोरस्ति शुक्रशोणितयोरपि ॥

ततश्चैकत्र संताने चैतन्यद्वयमापतेत् ।
चेतनानां बहुत्वं वा दम्पत्योर्बहुपुत्रयोः ॥
न चैष नियमो लोके सदृशात्सदृशोद्भवः ।
वृश्चिकादेः समुत्पादो गोमयादपि दृश्यते ॥
शरीरान्तरसंचारचातुर्यं च धियां कथम् ।
ज्वालादिवन्न मूर्तत्वं न च व्यापकता ऽऽत्मवत् ॥
आतिवाहिकदेहेन नीयन्ते चेद्भवान्तरम् ।
नन्वातिवाहिके ऽप्यासां कथं संचारसंभवः ॥
आस्तामिवैष वा जीवद्देहे ऽपि पथि गच्छताम् ।
प्रदेशान्तरसंचारो ज्ञानानां भवतः कथम् ॥
न ह्येषां भूतधर्मत्वं न स्वतो गतिशक्तिता ।
न च जात्यादिवद्वृत्तिर्न च व्यापकता ऽऽत्मवत् ॥
एवं यदैव निष्क्रान्तो विहारकुहराद्भवान् ।
तदा कष्टो भवद्देहो ज्ञानसंक्रान्तिसंभवात् ॥
तदयं संक्षेपार्थस्त्यक्तव्यो वा निरस्य कुतर्काम् ।
सुरगुरुवत्परलोके नित्यो वा ऽऽत्मा ऽभ्युपेतव्यः ॥
यत्त्वस्य चर्मगगनोपमतां विकल्प्य
नाशित्वमुक्तमथ वा विफलत्वमेव ।
तन्नैव साधु सुखदुःखदृशोपभोग-
योगे ऽपि नाशमधिगच्छति नायमात्मा ॥
विकृतिश्च तस्य सुखदुःखजन्मना न हि तादृशी भवति लुप्यते यया ।
सहकारिकारणवशात्तु जायते तदमुष्य येन समुपैति भोक्तृताम् ॥
अथ वोपजनव्ययस्वभावस्त्वदशाभेदसमन्वये हि पुंसः ।
फणिनः किल कुण्डलाद्यवस्थानुगतस्येव न भिन्नतेति के चित् ॥
अवस्था एवैताः प्रसभविलयातङ्कविधुराः
अवस्थाता त्वेकः स्फुरति निरपायस्थिरवपुः ।
असत्यस्मिन्पूर्वावगतिविषयानुस्मृतिभुवां
न सिद्धिः कार्याणामिति निपुणमावेदितमिदम् ॥

नतु विमृशति भोगे कर्म नित्यो ऽपि नात्मा
न हि नरकनिमग्नो मन्यते कश्चिदेवम् ।
किल यदयमकार्षं प्राग्भवे कर्म पापं
फलमुपनतमस्माद्भुज्यते तन्मयेति ॥
कार्योपभोगसमये किमनेन कृत्यं
नास्य प्रवृत्तिरधुना न निवृत्तिरस्मात् ।
यस्तु प्रवृत्तिजननौपयिको ऽवमर्शः
शास्त्रादसौ भवति शास्त्रविदामवश्यम् ॥
विमर्शो ऽयं पश्चादपि भवति दृष्टे तु विषये
मया यूना यत्तत्किमपि सदसद्वा कृतमभूत् ।
ततो वृद्धो ऽद्याहं फलमनुभवामीति तदयं
पुमानस्ति स्थायी सुकृतफलभोगादिनिपुणः ॥
नास्त्यात्मा फलभोगमात्रमथ च स्वर्गाय चैत्यार्चनं
संस्काराः क्षणिका युगस्थितिभृतश्चैते विहाराः कृताः ।
सर्वं शून्यमिदं वसूनि गुरवे देहीति चादिश्यते
बौद्धानां चरितं किमन्यदियती दम्भस्य भूमिः परा ॥

अत्र सुशिक्षिताश्चार्वाका आहुः । यावच्छरीरमवस्थितमेकं प्रमातृतत्त्वमनुसंधानादिव्यवहारसमर्थमस्तु नाम कस्तत्र कलहायते शरीरादूर्ध्वं तु तदस्तीति किमत्र प्रमाणम् । न च पूर्वशरीरमपहाय शरीरान्तरं संक्रामति प्रमाता । यदि ह्येवं भवेत्तदिह शरीरे शैशवदेशानुभूतपदार्थस्मरणवदतीतजन्मानुभूतपदार्थस्मरणमपि तस्य भवेन्न हि तस्य नित्यत्वाविशेषे च शरीरभेदाविशेषे च स्मरणविशेषे कारणमुत्पश्यामो यदिह जन्मन्येवानुभूतं स्मरति नान्यजन्मानुभूतमिति । तस्मादूर्ध्वं देहान्नास्त्येव प्रमातेति नित्यात्मवादमूलपरलोककथाकुहकुर्वीमपास्य यथासुखमास्यताम् । यथा ऽऽह ।

यावज्जीवं सुखं जीवेन्नास्ति मृत्योरगोचरः ।
भस्मीभूतस्य शान्तस्य पुनरागमनं कुत इति ॥

अत्रोच्यते । न खलु निपुणमिव सुशिक्षितमायुष्मता चार्वाकाचार्यचातुर्यम् । यावच्छरीरमेकमनुयायि प्रमातृतत्त्वमस्तीति यदुक्तवानसि तन्न

विस्मर्तुमर्हसि । न चास्तित्वाविनाभावी भावानां विनाशः स्वाभाविकः किं तु हेत्वन्तरनिमित्तक इति सौगतैः सह कलहमतिमात्रमधुनैव कृत्वा समर्थितो ऽयमर्थः । न च विनाशहेतुः प्रमातरि चिरमपि विचार्यमाणः कश्चित्कुतश्चिदवाप्यते न चानुपलभ्यमानो ऽप्यसौ कल्पयितुं पार्यते । न ह्यात्मा पटादिरिव सावयव उपलभ्यते यदवयवविभागादिना नङ्क्ष्यतीति गम्यते । उत्पत्तिर्नात्मनो दृष्टा यतस्तदविनाभाविनो निरवयवस्यापि कर्मादेरिव विनाशः प्रतीयते । न चैष कस्य चिदात्मा गुणो येनाश्रयविनाशाद्वा विरोधिगुणान्तरप्रादुर्भावाद्वा प्रध्वंसमासादयेत् । न चैवं शक्यते वक्तुं किं विनाशहेत्वनुमानेन प्रत्यक्ष एवास्य विनाशो दृश्यते इति । यतो न शरीरवदसौ दह्यमानः शकुनिभिरवलुप्यमानो वा कदा चिदुपलब्ध इति । तस्माद्विनाशादर्शनाद्विनाशहेत्वनुमानासंभवाच्च अस्ति चेदात्मा नित्य एवेत्यवधार्यताम् । तस्माद्भूतचैतन्यमेव चिरंतनचार्वाकाचार्यवत्परलोकापलापपरितोषालम्बितयत्किंचनकारित्वसुलभसुखाभिकाङ्क्षासक्तहृदयैर्वरमाश्रितमाशरीरमवस्थिते तु प्रमातृतत्त्वे सति न फलन्त्येते परलोकापलापमनोरथाः । भूतचैतन्यपक्षो ऽपि च पुरा पराकृत एव तस्मादस्ति नित्यः परलोके प्रमातेति । नित्यत्वे सति पूर्वदेहसंबन्धो भविष्यद्देहान्तरसंबन्धश्चास्य न दुरुपपादः । शरीरान्तरसंचारस्तस्य नास्तीति यदुक्तं तद्युक्तमेव व्यापिनः सर्वत्र विद्यमानस्यात्मनः कः संचारार्थः । व्यापित्वे एव किं प्रमाणमिति चेत्सर्वत्र कार्योपलम्भः प्रमाणम् । यतो वाराणसीमपि गतस्य मे भवत्येव स्मरणेच्छादिकार्ययोगः स चात्मैकप्रभवः आत्मनश्च शरीरस्येव न तत्र गमनममूर्तत्वान्न शरीरगुणवत्तदनाश्रितत्वान्न प्राणादिवदन्तः शरीरवर्तित्वाभावात् । अन्तः शरीरवृत्तित्वाभावएव किं प्रमाणमिति चेत्तदुच्यते । अन्तः शरीरवृत्तित्वे हि द्वयी गतिरेकदेशवृत्तित्वं सर्वशरीरमापूर्य वा· तत्र सर्वशरीरापूरकत्वे शरीरपरिमाणानुविधायित्वाद्बालशरीरयुवस्थविरशरीरवत्पूर्वनीत्या परिमाणान्यत्वेन तदन्यत्वात्पुनरपि प्रतिसन्धानादिकार्यवैधुर्यप्रसङ्गः । करिमशकशरीरयोगे च कर्मपरिणामोपनते तस्य संकोचविकासौ प्राप्नुतः तौ च नित्यस्य विरुध्येते । एकदेशवृत्तित्वे तु तदनधिष्ठितानामवयवानामनात्मकत्वान्मृतशरीरावयववदयथेष्टविनियोज्यता काष्ठीभावः स्यात् । प्रदीपवद्देशवृत्तेरप्या-

त्मनः सकलशरीराधिष्ठातृत्वमिति चेत् वर्तिप्रदेशोपचिततेजःपिण्ड-वदेकत्र शरीरावयवे सविशेषचैतन्यसंवित्तिः स्यात् । अस्त्येव हृदयदेशे तद-तिशय इति चेन्न अनुपलम्भात् । दहनहिमकृपाणादिस्पर्शे हि न हृदयस्य प्रदेशान्तरस्य वा शरीरवेदनाविशेषं पश्यामः । तस्मान्न हृत्पुण्डरीके यावदव-स्थानमात्मनः अत एवाङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष बलाद्यम इति व्यासवचन-मनेवंपरमवगन्तव्यम् । यदि तु मनोवदेकदेशवृत्तेरणुपरिमाणस्याशु संचरतः शरीराधिष्ठातृत्वमात्मनः कथ्यते तथाऽपि सहसैव चिरप्रोषितगतागतदयि-तजनदर्शनोद्भूतसकलशरीरव्यापिस्वेदरोमाञ्चादिदर्शनं विरुध्यते । न च द्वयो-रणोरात्ममनसोः कर्तृकरणव्यवस्थाऽपि निर्वहतीति । तस्मान्नाणुरात्मा न च शरीरपरिमाण इति व्यापक एवावशिष्यते । तदेवं वाराणस्यामप्ययमात्मा विद्यत एवेति तत्र तत्कार्यदर्शनमवकल्पते नान्येन गमनादिप्रकारेणेति । ननु सर्वत्र सुखदुःखज्ञानादिकार्यदर्शनात्सर्वप्राणिनामेक एवात्मा भवेत् । न सुख-दुःखव्यवस्थादर्शनाद्बन्धमुक्तविभागोपपत्तेश्चात्मभेदस्य दर्शयिष्यमाणत्वात् । व्यापिनः कथं कर्तृत्वमिति चेत् ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नसमवाय एवास्य कर्तृत्वं न व्यापारयोग इति निर्णीतमेतत् । ननु व्यापिन्यात्मनि कथं शरीरबहिर-वपि कार्यं न दृश्यते कर्माक्षिप्तशरीरेन्द्रियादिसहकारिसन्निधाननिबन्धनो हि तत्कार्योत्पादः स कथं बहिर्भवेद् इति ।

तस्मादनन्तरोक्तेन प्रक्रमेणोपपाद्यते ।
नित्यत्वाद्व्यापकत्वाच्च परलोकित्वमात्मनः ॥

सूत्रकारस्तु पारलौकिकत्वसिद्धये हेत्वन्तराणि प्रत्यपादयत् । सद्यो जातस्य बालस्य वदनविकासरोदनाद्यनुमितौ हर्षशोकादियोगस्तावदस्ति । युवशरीरादौ रोदनादि शोकादिकारणकमवगतमिदमाननविकासादि हर्षहेतु-कमेवं शिशोरपि तन्निबन्धनस्तदुत्पादः । तौ च हर्षशोकौ सुखदुःखसाधना-धिगमतदनुस्मरणान्यतरकारणौ भवितुमर्हतस्तथा दृष्टत्वात् । इह चास्य न सुखदुःखसाधनपदार्थानुभवः तदानीमस्तीति तदनुस्मरणमेव हर्षशोकहेतु-र्भवेत् । स्मरणमपि तदनुभवप्रभवमनुभवश्चेह जन्मनि सद्यो जातस्य न समस्तीति जन्मान्तरानुभवसुखदुःखसाधनानुस्मरणनिमित्तक एवास्य हर्षशो-कसमुत्पाद इति जन्मान्तरानुगमान्नित्य आत्मा । नन्वभिनवजीवलोकावलो-

काह्लादनिबन्धन एवास्य मुखविकासस्तथा योनिद्वारनिर्गमनोद्भूतनिरर्गलक्लेश-पीडितस्य तस्य रोदनमिति न जन्मान्तरानुभूतस्मरणं कल्पयितुं युक्तमति-प्रसङ्गात् । मैवं सुखदुःखहेतुमीदृशमननुभवतोऽप्यकस्मादेव हर्षशोकदर्शनात् । ननु कमलमुकुलविकासादिवत्स्वाभाविकमेव शिशोर्मुखविकाशादिकार्यं स्यात् । स्वाभाविकं नाम किमुच्यते किमहेतुकमविज्ञातहेतुकमनियतहेतुकं वा । न तावदहेतुकं कार्यं संभवति कार्यत्वहानिप्रसङ्गात् । नाप्यविज्ञातहेतुकं तद्भाव-यितुं युक्तं कार्यमुपलभ्यते तद्धेतुपरिज्ञाने यततां भवान् किमुदास्ते न चासौ ज्ञातुमशक्यः कार्यस्यैव तत्र ज्ञापकत्वात् । नाप्यनियतहेतुकं कार्यं किंचिदस्ति कार्योत्पादननियमेनैव हेतुनियमसिद्धेरत एव तत्कार्यमुपपाद-यितुकामास्तन्नियतमेव कारणमुपाददते लौकिकाः ।

यच्चाप्यनियतो हेतुर्वृश्चिके गोमयादिकः ।
अभियुक्तास्तदत्रापि विशेषं न न मन्वते ॥

तदेवं कारणनियमोऽपि कार्यविशेषदर्शनाद्दुरपह्नव इति मुखविका-सस्य हर्ष एव कारणमवगम्यते सहस्रकृत्वस्तथा दर्शनात् । अचेतनानां तु तामरसादीनां विकासकारणं तरणिकिरणनिकरपरिष्वङ्गाद्युपलब्धम् इति तदपि न स्वाभाविकम् ।

तस्मान्मुखविकासस्य हर्षो हर्षस्य च स्मृतिः ।
स्मृतेरनुभवो हेतुः स च जन्मान्तरे शिशोः ॥

ननु शिशोर्जन्मान्तरानुभूतस्मरणे सर्वदा सर्वस्मरणप्रसङ्गः । न याव-त्कार्यं कारणकल्पनान्न सर्वदा सर्वस्मरणं संवेद्यते न च तत्कल्पनायां कार-णमुपलभ्यते न चैकदर्शनात्सर्वं कल्प्यं दृष्टमपि वा निह्नोतव्यमिति परीक्ष-काणामुचित एव पन्था इत्यसकृदुक्तम् । अपि च पयसस्तृप्तिहेतुत्वमनुस्म-रन्बालकः स्तन्याभिलाषेण मातुः स्तनतटे दृष्टिं निदधाति न चाद्य तेन तस्य तत्साधनत्वमवगतमिति जन्मान्तरे संबन्धग्रहणमस्य वृत्तमिति मन्यामहे । न चायस्कान्तदृष्टान्तसमाश्रयेण स्वाभाविकमेतद्बालकस्य कुचक-लशनिमित्तोपसर्पणमिति वक्तुमुचितमनन्तरमेव निरस्तत्वात् । ननु च गर्भ-शय्याशायिनोऽप्यपरितोषदर्शनात्तत्साधनोपादाने तदनुस्मरणमेव प्राप्नोति

यदि कार्यमवगम्यते तत्रापि तत्कारणं कल्प्यतां को दोषः। तत्र तु जनयित्रीजठरपतितान्नपानपरिपाकसंक्रान्त्या तत्परिपोषमायुर्वेदविदो वदन्तीति कथं तत्र स्मरणादिकल्पना। कल्पनायां वा प्रथमं निषेकानन्तरमेव कललादिशुक्रशोणितविकारसंभवात्तद्दशास्वपि स्मरणकल्पनाप्रसङ्गः। न तावत्कल्पनायामपि काचिदस्माकं क्षतिः अयं तु स्तनाभिलाषेण कुचक्षीरकलशावलोकनोपसर्पणादरो दारकस्य तदनुस्मरणकृत एवेति सर्वथा जन्मान्तरसंबन्धानुमानान्नित्य आत्मेति। अतश्चैवं वीतरागजन्मादर्शनात्*। रागादिवासनाभ्यासेन सुदृढप्ररूढेनानादिप्रबन्धप्रवृत्तेन परित्याज्यमानाः सरागा एव जन्तवो जायन्ते न खलु लोके कश्चन तादृशो दृश्यते प्राणी यो जातो वीतरागश्चेति स एष सरागो जायमानः पूर्वोपचितां रागादिवासनामनुसरतीति सिद्धो जन्मान्तरसंबन्धः।

तथा च केचिज्जायन्ते लोभमात्रपरायणाः।
द्रव्यसंग्रहणैकाग्रमनसो मूषिकादयः॥
मनोभवमयाः केचित्सन्ति पारावतादयः।
कूजत्प्रियतमाचञ्चुचुम्बनासक्तचेतसः॥
केचित्क्रोधप्रधानाश्च भवन्ति भुजगादयः।
ज्वलद्विषानलज्वालाजालपल्लविताननाः॥
जगतो यच्च वैचित्र्यं सुखदुःखादिभेदतः।
कृषिसेवादिसाम्येऽपि विलक्षणफलोदयः॥
अकस्मान्निधिलाभश्च विद्युत्पातश्च कस्यचित्।
क्वचित्फलमयत्नेऽपि यत्नेऽप्यफलता क्वचित्॥
तदेतद् दुर्घटं दृष्टात्कारणाद्व्यभिचारिणः।
तेनादृष्टमुपेतव्यमस्य किंचन कारणम्॥
अदृष्टो भूतधर्मस्तु जगद्वैचित्र्यकारणम्।
यदि कश्चिदुपेयेत को दोषः कर्मकल्पने॥
संज्ञामात्रे विवादश्च तथा सत्यावयोर्भवेत्।
भूतवद्भूतधर्मस्य न चादृश्यत्वसंभवः॥

---

* गौतमसूत्रम् अ॰ ३ आ॰ १ सू॰ २५।

दृष्टश्च साध्वीसुतयोर्यमयोस्तुल्यजन्मनोः ।
विशेषो वीर्यविज्ञानसौभाग्यारोग्यसंपदाम् ॥
स्वाभाविकत्वं कार्याणामधुनैव निराकृतम् ।
तस्मात्कर्मभ्य एवैष विचित्रजगदुद्भवः ॥
कर्मणां यदि वैचित्र्यं कर्मान्तरकृतं यदि ।
अनिष्टं तत्स्वतः सिद्धं जगत्येव तदिष्यताम् ॥
कर्मणां शास्त्रतो ज्ञाता विचित्रफलशक्तता ।
दृष्टार्थेषु च वाक्येषु दृष्टा प्रत्यक्षतोऽपि सा ॥
तस्माद् दृष्टस्य कार्यस्य युक्ता कारणकल्पना ।
कारणस्य त्वदृष्टत्वात्किं हेत्वन्तरचिन्तया ॥
हेत्वन्तरनिमित्तेऽपि कर्मवैचित्र्यकल्पने ।
संसारस्य त्वनादित्वान्नानवस्था भयावहा ॥
तथा च पुण्यः पुण्येन पापः पापेन कर्मणा ।
जायते जन्तुरित्येवं धर्मशास्त्रेषु पठ्यते ॥

तथा च गौतमः । पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति ।

तस्मात्कुतर्कमूलेन दृष्टकार्योपघातिना ।
सर्वलोकविरुद्धेन चोद्येन कृतमीदृशा ॥
तस्मात्कल्प्यानि कर्माणि दृष्टकार्योपपत्तये ।
एवं च क्षणभङ्गित्वात्संस्कारद्वारिका स्थितिः ॥
स कर्मजन्यसंस्कारो धर्माधर्मगिरोच्यते ।
विना च नित्यमात्मानं क्व धर्माधर्मयोः स्थितिः ॥

नित्यस्तस्माद्भवति पुरुषः स्वप्रणीतानुगच्छ-
द्धर्माधर्मक्रमपरिणतानन्ततापोपभोगः ।
प्रामाण्यं च स्फुटमभिहितं पूर्वमेवागमानां
तेभ्योऽप्यात्मा जननिधनातीततत्त्वः प्रसिद्धः ॥
यद्विज्ञानघनादिवेदवचनं तत्पूर्वपक्षे स्थितं
पौर्वापर्यविमर्शशून्यहृदयैः सोऽर्थो गृहीतस्तदा ।

मैत्रेय्या परिचोदितस्तु भगवान्याज्ञवल्क्यो ऽब्रवी-
दात्मा नैव विनश्यतीति तदिदं सिद्धान्तसारं वचः ॥
तेनात्मनित्यत्वसमर्थनेन सुस्पष्टसिद्धः परलोकमार्गः ।
य एव देहान्तरसंगमो ऽस्य तमेव तज्ज्ञाः परलोकमाहुः ॥
इति कवलने मांस्याकानां परस्वपरिग्रहे
कितवजनतागोष्ठ्यां वेश्यामुखाम्बुजचुम्बने ।
गतमतिरभूद् धूर्तो मत्वा भवान्तरनास्तितां
तदयमधुना तत्त्वं सिद्धेरहो बत दूयते ॥
तस्मान्नित्यो ऽयमात्मा न च कलुषफलस्तस्य नैसर्गिको ऽयं
रागद्वेषादियोगो ऽपि तु सकलगुणापोढमेवास्य रूपम् ।
तेनानादिप्रबन्धोपचितपरिणमत्कर्मपाकोपनीतं
दुःखं संत्यज्य निःश्रेयसमखिलभयातीतमाप्तुं यतेत ॥

इति श्रीजयन्तकृतौ न्यायमञ्जर्यां सप्तममाह्निकम् ।

आत्मानन्तरं विभागसूत्रे शरीरनिर्देशात्तदनुक्रमेण तत्स्वरूपनिरूपणार्थमाह ।

चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरम्* ॥

शरीरस्य यल्लक्षणं येन च रूपेण भाव्यमानस्यापवर्गोपयोगिता तदुभयमपि प्रतिपाद्यते । तत्र शरीरत्वमेव तावत्प्रथमं शरीरस्य लक्षणं तेन हि समानासमानजातीयेभ्यस्तद् व्यवच्छिद्यते । तस्मिन्सत्यपि चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयत्वं यदस्य लक्षणमुच्यते तत्तेन रूपेणात्मनो भोगायतनं शरीरमिति ज्ञापयितुम् । चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयतया हि शरीरमात्मनो भोगायतनं भवति मुमुक्षुणा च सुखदुःखोपभोगरहितात्मतत्त्वस्वभावनिःश्रेयसाधिगमविनिहितमनसा तथा भोगाधिष्ठानतया शरीरं भावयता तत्परिहरणे यत्नः कार्य इत्याचार्यश्चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयत्वमस्य लक्षणमुक्तवान् । ननु चेष्टा क्रिया क्रियाश्रयत्वे च सत्यपि न वृक्षादीनां शरीरत्वमित्यतिव्यापकं लक्षणं न विशिष्टचेष्टाश्रयत्वस्य विशिष्टप्रमेयलक्षणप्रक्रमतो ऽवसीयमानत्वात् । हिताहितप्राप्तिपरिहारयोग्यव्यापाराधिकरणं शरीरमुच्यते न चेष्टामात्रस्याधिष्ठानम् । रथादिना ऽपि नातिव्याप्तिर्यथोक्तप्रक्रमवशादेवान्येन प्रेरणायामसत्यामिति विशेषलाभात् । आत्मप्रयत्नातिरिक्तप्रेरकनिरपेक्षहिताहितोपादानपरित्यागोपाधिकचेष्टाविशेषाश्रयः शरीरमित्यर्थः । ननु पाषाणान्तर्गतमण्डूकादिशरीरेषु तदाश्रयत्वादर्शनादव्याप्तिः न योग्यतायास्तत्रापि भावात् । सत्यामपि क्रियायोग्यतायां सर्वतोनिर्विवरनिचितदृषत्कर्परोपरुद्धावकाशतया चलितुमसौ न प्रभवति भेको वराकः । तथा च स्फुटिते तस्मिन् वेश्मनि तत्क्षणमेवासौ चलन् दृश्यते इति निबिडपाशसंयतशरीरवत्तदानीं चेष्टाया अदर्शने ऽपि नाव्याप्तिः । मुमुक्षुशरीरमेव लक्ष्यतामित्येके तेन न मण्डूकशरीरादिभिरव्याप्तिरलक्षणीयत्वात्तेषामिति । तदयुक्तं नियतस्य मुमुक्षूणां शरीरस्याभावात् । तादृंशि च भेकादिशरीराणि नितरां निर्वेदकारीणि भवन्ति मुमुक्षुरपि च कर्मविपाकमनेकप्रकारमाकलयन्मण्डूकीभावमात्मनो ऽपि न शङ्कते प्रत्यासन्नापवर्गपुरप्रवेशं विपश्चित्तममपश्चिमजन्मानं मुमुक्षुं प्रति लक्षणाद्युपदेश एव क्कोपयुज्यते इत्यतः पूर्वोक्त एव व्याप्तिपरिहारः श्रेयान् । भवत्येवं चेष्टाश्रयत्वं शरीरलक्षणम् इन्द्रियाश्रयत्वं तु

---

* गौतमसूत्रम् अ० १ आ० १ सू० ११ ।

कथं भौतिकानि हीन्द्रियाणि स्वावयवसमाश्रितानि घ्राणनयनस्पर्शनरसनानि। श्रोत्रमनसी तु नित्यद्रव्यत्वादनाश्रिते एवेति कथमिन्द्रियाश्रयता शरीरस्येति। उच्यते नात्राधाराधेयभाव आश्रयार्थः किं तु तदनुग्राह्यत्वात्तदाश्रितानीन्द्रियाण्युच्यन्ते। देशकालदशानुकूलपथ्यभोजनाभ्यङ्गव्यायाममर्दनाभ्युपचारोपचितशरीरस्य हि पुंसः पटुतराणि स्वविषयपुरन्ध्रिग्रहणे भवन्तीन्द्रियाणि दीर्घाध्वलङ्घनकदशनशुष्कजरत्सचन्द्रसेवनादिक्लिष्टशरीरस्य हि पुंसो मन्दशक्तीनि भवन्तीति तदनुग्राहकत्वादिन्द्रियाणामाश्रयः शरीरम्। अर्थानां तु रूपरसगन्धादीनां केषां चिदाश्रयः शरीरं भवत्येव तत्समवायिनां न तु तावता किं चिद्भोगायतनत्वोपयोगि रूपमभिहितं भवति। लक्षणमपि तदतिव्यापकं रूपरसादिसमवायस्य वृक्षादावपि भावात्तस्मात्तदर्थाश्रयत्वमीदृशमत्र विवक्षितं यदेते वरवनितादिशरीरवर्तिनः प्रविकचमुचुकुन्दकुन्दकन्दलकमलादिबाह्यविषयसमवायिनश्च रूपरसादयोऽर्था रमणीयतामादधाना रागवृद्धिहेतवो भवन्ति भोक्तुरात्मनः शरीरे सति न शरीररहितस्येत्यर्थानां भोगसाधनभावादाश्रयः शरीरमतः सूक्तं चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरमिति। तदित्थं भोगायतनत्वेन बन्धहेतुत्वाद्धेयमित्यर्थः। तदिदानीमस्मदादिशरीरं किं पार्थिवमेव किं वा नानाभूतनिर्मितमिति परीक्ष्यते। ननु किमनया परीक्षया प्रयोजनम्।

> निःश्रेयसोपयोगो हि यः शरीरस्य दर्शितः।
> नानेकप्रकृतत्वे हि न स तस्य विशिष्यते॥

मैवं वोचः।

> प्रतिपन्नस्वरूपस्य चिन्त्याकारोपयोगिता।
> कार्यः कार्यार्थिना ऽप्यादौ यत्नस्तद्रूपनिर्णये॥

तथा चेन्द्रियाणि भौतिकत्वाहङ्कारिकत्वविवेकेन परीक्षिष्यन्ते। अर्था अपि कति किंगुणा इति। बुद्धिरपि किं प्रधानस्य प्रथमो विकारो महच्छब्दवाच्य उतात्मन एव धर्मो ज्ञानाख्यः क्षणिक इत्येवं सर्वत्र द्रष्टव्यम्। तत्र पार्थिवमेवास्मदादिशरीरमिति के चित्। साधारणो हि धरणिधर्मो गन्धस्तस्मिन्नुपलभ्यत इति। पृथिव्युदककारणमित्यन्ये। क्लेदस्यापि तस्मिन्दर्शनादसति

हि सलिलसंसर्गे न पार्थिवाः क्लेदमनुभवन्तीति । क्षितिजलज्वलनजनितमित्यपरे गन्धक्लेदवदूष्मणो ऽपि तत्रोपलम्भादिति । वसुमतीसलिलसितेतरसरश्मिसमीरणरचितमिति चान्ये रचनाविशेषस्य पवनकार्यस्य तत्रावधारणादिति । अवनिवनदहनपवनगगनविनिर्मितमिति चापरे गन्धादिवदवकाशस्याप्याकाशकार्यस्य तत्र दर्शनात्सुषिरं हि शरीरमुपलभ्यते अवकाशे चाकाशैकदेशे ऽप्यवच्छेदाभिप्रायेण श्रोत्रवद्भक्त्या तत्कार्यत्वव्यपदेश इति । तदत्र किं तत्त्वं पार्थिवमेवास्मदादिशरीरमिति विजातीयकार्यस्यावयविनोऽनुपपत्तेः । पार्थिवावयवसमवेतशरीरावयवग्राहिणश्चाभेदप्रत्ययस्य तृणपर्णपाषाणमूलकाद्यभेदप्रत्ययवदपवादासंभवात् । न च वयमिह भूतान्तराणां कारणभावनिषेधं विद्मः केवलपार्थिवतया निर्विवादसिद्धे ऽपि कुम्भादावम्भःप्रभृतीनां कारणत्वानपायात्तद्व्यतिरेकेण घटादेर्घटयितुमशक्यत्वात् । किं तु घट इव शरीरे ऽपि समवायिकारणतां पृथिव्यवयवानामेवाचक्ष्महे तदाश्रितत्वस्यास्य प्रत्यक्षेण ग्रहात्सहकारिकारणत्वानुप्रविष्टभूतान्तरसंबन्धनिबन्धनस्तत्र सिद्धक्लेदोष्मव्यूहावकाशसम्प्रत्ययस्तत्र यथागमपठितेषु वरुणलोकादौ केवलज्वालादिजन्येषु सहकारित्वानुप्रविष्टपार्थिवावयवावष्टम्भवशेन स्थैर्याद्युपलम्भ इति । तस्मादस्मदादिशरीरं पार्थिवं वेदे च तथैव व्यवहारो दृश्यते । अग्नीषोमीयादिपशोः प्रलयकाले यजमानस्य वा प्रेतस्य पात्रचयनकर्मणि सूर्यं चक्षुर्गमयतादित्याद्युपक्रम्य पृथिवीं ते शरीरमिति पठ्यते तच्च प्रकृतिगामित्ववचनं यद्यतः प्रकृतेरुत्थितं तत्तस्यामेवास्य लीयतामित्यर्थः । तत्र यथा तैजसं चक्षुरिति सूर्याख्ये तेजसि उद्गमनमुपदिष्टमेवं पृथिव्यां शरीरस्येति तस्मात्पृथिव्यवयवैरयमस्मदादिदेहो निबद्ध इति नात्र सतां विवादः ।

घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः* ॥

अथेन्द्रियाणां विषयोपलब्धिकारणत्वं सामान्यलक्षणं प्रसिद्धमेव । विभागो ऽपि पञ्चबाह्येन्द्रियाणां त्वेष सूचित एव स चानन्तरमेव तीर्थान्तरकथितकर्मेन्द्रियनिषेधात्साधयिष्यते । विशेषलक्षणानि तु पञ्चानां पञ्चसमाख्यानिर्वचनसामर्थ्यात्प्रमाणवदवगन्तव्यानि । जिघ्रत्यनेनेति घ्राणं घ्रेयं गृह्णातीति गन्धोपलब्ध्यावसाधारणं करणं घ्राणं चक्षुः ईक्षणं लोचनं तदुच्यते

* गौतमसूत्रम् अ० १ आ० १ सू० १२ ।

स्पृशत्यनेन स्पर्शनं स्पर्शं गृह्णातीति स्पर्शोपलब्ध्यावसाधारणं कारणं स्पर्शनं स्पर्शनमिति वक्तव्ये त्वग्ग्रहणमुपचारान्मञ्चाः क्रोशन्तीति तदधिष्ठानत्वं दर्शयितुम्। यथा त्रिपुटिकाधिष्ठानं घ्राणं जिह्वाधिष्ठानं रसनं गोलकाधिष्ठानं चक्षुः तथा सकलत्वगधिष्ठानं स्पर्शनं शिरःप्रभृत्यापादाङ्गुष्ठं स्पर्शोपलम्भात्। त्वगिति च न बाह्यमेव चर्म केवलमुच्यते अपि तु सकलशरीरव्यापि तुहिन-कणशिशिरसलिलपानसमयेन्तर्हृदये ऽपि शीतस्पर्शोपलम्भादिति। स्वावयव-समवायित्वे चेन्द्रियाणां त्रिपुटिकाद्याश्रयत्वमाश्रयमात्रापेक्षयोच्यते न समवा-यित्वादिति। शृणोत्यनेनेति श्रोत्रं शब्दं गृह्णातीति शब्दोपलब्ध्यावसाधारणं करणं श्रोत्रम्। तच्चाकाशैकदेशत्वादनाश्रितमपि कर्णशष्कुल्यधिष्ठानमुच्यते। तदेवं विशेषलक्षणानि पञ्च पञ्चानामुक्तानि भवन्ति। तानीमानीन्द्रियाणि स्ववि-षयग्रहणलक्षणान्यात्मनो भोगसाधनत्वात्संसारकारणानीति हेयतया भाव-यितव्यानि। तथा भाव्यमानानि निर्वेदोत्पादनादिद्वारेणापवर्गाय कल्पिष्यन्ते इति। भूतेभ्य इति किमर्थम् उक्तं हीन्द्रियाणां स्वविषयग्रहणं भूतप्रकृतित्वे सति निर्वहति नान्यथेति तन्निश्चयार्थं यथाप्रोपदेशः शब्द इत्याप्तग्र-हणम्। विषयोपलब्धिलक्षणत्वं हीन्द्रियाणां भूतप्रकृतित्वे सति निर्वहति नान्यथेति। तानि पुनरिन्द्रियकारणानि पृथिव्यप्तेजो वायुराकाशमिति भूतानि। भूतेभ्यः पञ्चभ्यो यथासङ्ख्यं घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणि पञ्चेन्द्रियाणि भवन्ति। भूतप्रकृतित्वमिति भूतस्वभावत्वं व्याख्यावसानं दिवादिभ्यो भूतेभ्यः सम्भ-वति। तदवनतो पञ्चस्वपि सम्भवति भूतकारणकत्वं त्वन्येषु चतुर्ष्वपि तथैव। श्रोत्रत्वे कथञ्चित्कर्णशष्कुल्यवच्छिन्ननभोभोगाभिप्रायेण व्यवहारतः सम-र्थनीयम्। एवं भौतिकानीन्द्रियाणि स्वं स्वं विषयमधिगन्तुमुत्सहन्तइति तल्ल-क्षणत्वमेषां सिध्यतीति अतो भूतेभ्य इत्युक्तम्। तदैतत्परीक्षणीयं वर्तते किं भौतिकानामिन्द्रियाणां स्वविषयग्रहणकारणत्वमुतान्यथेति। एवं हि साङ्ख्याः संप्रवदन्ते आहङ्कारिकाणीन्द्रियाण्यर्थं साधयितुमर्हन्ति नान्यथा। तथा हि कारकं कारकत्वादेव प्राप्यकारि भवति भौतिकानि चेन्द्रियाणि कथं प्राप्यका-रीणि दूरवर्तिनि विषये भवेयुः। आहङ्कारिकानां तु तेषां व्यापकत्वाद्विषया-कारपरिणामात्मिका वृत्तिर्वृत्तिमतो नान्या सती सम्भवत्येवेति सुवचं प्राप्यका-रित्वम्। अपि च महदणुग्रहणमाहङ्कारिकत्वे तेषां कल्पते न भौतिकत्वे।

भौतिकत्वे हि यत्परिमाणं ग्रहणं तत्परिमाणं ग्राह्यं गृह्णीयादस्ति च गोलकादधिकपरिमाणस्य पटपिठरादेर्ग्रहणं हीनपरिमाणस्य च वटधानादेरतोऽपि न भौतिकानीन्द्रियाणि । भौतिकानामपि दीपादीनां परं प्रकाशयतां स्वात्मप्रकाशत्वमपि दृष्टम् एवमिन्द्रियाण्यपि पटादिरूपं प्रकाशयन्ति स्वरूपमपि च प्रकाशयन्तीत्यतोऽपि न भौतिकानि । अत्राभिधीयते । यत्तावत्प्राप्यकारित्वं भौतिकत्वपक्षे नावकल्पते इति जल्पितवानसि तन्मन्ये त्वया गोलकमेव चक्षुरिति चेतसि गृहीतमन्यथा कथमित्थमकथयिष्यः । स चायमायुष्मतो महान् भ्रमः न खलु कृष्णसारं चक्षुस्तदधिकरणं न तेजश्चक्षुस्तच्च वेगवद्द्रव्यत्वाद् दूरमपि प्रसरतीति कोऽस्य प्राप्यकारितायां प्रमादः । ननु च गोलके चिकित्सादिप्रयोगाद्गोलकगुणदोषानुवर्तित्वाच्च विषयोपलब्धेर्गोलकमेव चक्षुः स्याद् अनुपलभ्यमानं च तेजः कथमिन्द्रियमुच्यते कथं च तेजसा वेगवताऽपि सहसैव विस्फारिते चक्षुषि योजनशतसहस्रव्यवहितसितकरतरणितारकादि ग्रहीतुं शक्येत कथं वा तदल्पकं वराकं नायनं तेजः समन्ततः प्रसरता सकलभुवनप्रथितप्रभावेन महीयसापि मिहिरमहसा न प्रतिहतगति भवेदभ्यर्थमिति भास्करदर्शनमित्थं न सम्पद्येत । तेजःपक्षे च काचाभ्रकपटबालस्फटिकान्तरितपदार्थोपलब्धिः कथं समर्थ्येत । तत्प्रतिबद्धं हि तेजः कथं प्रतिष्ठेतेति तद्वरं शक्तिविशेषयुक्तं गोलकमेव साधो चक्षुरभ्युपगच्छेति । उच्यते । न खलु भवदनुशासनेन युक्तिविरुद्धपक्षमभ्युपगच्छामः प्राप्यकारि हि कारकं दृष्टं कृष्णसारपक्षे च कुतः प्राप्यकारित्वम् । शक्तिरपि कल्प्यमाना निराश्रया न परिकल्पनीयैवेति तदाश्रयचिन्तायां न गोलकमात्रमाश्रयस्तेजोराश्रयो भवेत् । ननु च प्राप्यकारित्वमेव चिन्त्यं वर्तते तद्धि रसनस्पर्शनयोः केवलमवलोक्यते लोके चक्षुःश्रोत्रे तु दूरदेशव्यवस्थितविषयग्राहिणी कथं प्राप्यकारिणी स्याताम् । घ्राणे तु त्रिपुटिकानिकटनिहितपदार्थगन्धमपि गृह्णाति दूरतोऽपि च प्रचलदनिलबलवेल्लितफुल्लमल्लिकादिसौरभमुपलभते त्रिपुटिकोपकण्टढौकितेनापि द्रव्येण न तस्य सन्निकर्ष इति तदप्यप्राप्यकार्येव तस्माच्छक्तिविशेषणमधिष्ठानमेव तत्तदिन्द्रियमिति गृह्यताम् । उत्सृज्यतां प्राप्यकारित्वपक्षः चक्षुषि च चन्द्रार्कग्रहादिग्राहिणि नितरां प्राप्यकारित्वमित्युक्तमेव । अत्रोच्यते न प्राप्यकारित्वमुत्स्रष्टुं शक्नुमः । कारक-

त्वमेव हि तथा सत्येषामुत्सृजेम। कारकं चाप्राप्यकारि चेति चित्रम्। अदृष्टमपि कारणमात्मनो व्यापकत्वात्तद्वृत्ति धर्मादिकं न प्राप्यकारि भवेत् किमुत दृष्टं चक्षुरादि कारकमिति। अप्राप्यकारित्वे च शक्तेरविशेषात्कुड्यादिव्यवहितमपि वस्तु चक्षुषा दृश्येत तत्र कार्यानुपलम्भान्न शक्तिः कल्प्यते इति चेत्किं शक्तिः कल्प्यतां किं तेज इति सम्प्रधारणायां तेजसो द्रव्यत्वाद्व्यवधानाद्यनुगुणममूर्तायास्तु शक्तेर्व्यवधानमबाधकं भवेदिति तेज एवेन्द्रियं कल्पनीयं न शक्तिः। शक्तिमदधिष्ठानं वा प्राप्यकारिता च श्रोत्रस्य तावद्वीचिसन्तानसदृशशब्दपरम्परारम्भणद्वारेण दर्शिता शब्दाधिकरणे। घ्राणस्यापि समीरणान्दोलितकुन्दलतादिप्रसूनतत्परिमाणनिकराधिकरणगन्धग्रहणात्प्राप्यकारिता। न च परमाणूपसर्पणाद् द्रव्यपरिक्षयाद्याशङ्कनीयं भूयस्त्वात्परमाणूनाम् अत एव गन्धद्वारकतद्द्रव्यसम्पर्कदोषनिर्हरणाय प्रायश्चित्तमशुचिद्रव्यघ्राणे समामनन्ति। चक्षुषस्तेजःप्रसरणात्प्राप्यकारिता। अनुपलभ्यमानं तेज इति चेत्किं चन्द्रमसः परभाग उपलभ्यते पृथिव्याश्चाधोभागः। न खलु प्रत्यक्षैकशरणाः पदार्थाः अनुमानादिभिरेषामुपलम्भः सम्भवत्येव। उक्तं चानुमानं रूपोपलब्धिकार्येण तैजसमेव चक्षुरनुमीयते। तेजोद्रव्यं हि दीपादि रूपस्य प्रकाशकं दृष्टमिति। प्रत्यक्षेण तु नायनं तेजः किमिति नोपलभ्यते इति। तदुच्यते विचित्रा हि द्रव्यगुणानामुद्भवाभिभवादिवशेन गतयो भवन्ति। तद्यथा सर्वतः प्रसरताऽर्धबहलबहलेन शीतस्पर्शाश्रयेण द्रव्येण व्याप्तौ हेमन्तशिशिरौ ऋतू भवतः। निराधारस्य शीतस्पर्शगुणस्यानुपपत्तेः अथ सत्यपि तत्र सलिलद्रव्ये तद्गुणस्य शीतस्पर्शस्यैवोपलब्धिर्न शुक्लरूपस्येति। तेजोद्रव्येण च निरर्गलं विजृम्भमाणेन भूयसा ग्रीष्मो भवति तत्र सत्यपि तेजोद्रव्ये तद्गुणस्योष्णस्पर्शस्यैव ग्रहणं न भास्वररूपस्येति। भास्वरं च कार्तस्वरादौ तैजसद्रव्ये रूपमुपलभ्यते नोष्णस्पर्शः। उदकान्तर्गते च तेजसि ज्वलनतप्ते जले ज्वलनगुण उष्णस्पर्शोऽनुभूयते न भास्वरं रूपमिति। एवमिह नयनरश्मौ तैजसे द्रव्ये द्वावपि रूपस्पर्शौ नोपलभ्येते इति कमुपालभेमहि। उक्तं च दृष्टानुमितानां च नियोगप्रतिषेधानुपपत्तिः प्रमाणस्य तत्त्वविषयादिति*। न च सर्वत्र नयनरश्मेरनुपलम्भः क्व चिद्धि वृषदंशप्रभृतीनां नक्तंचराणां निशि निबि-

* गौतमसूत्रम् अ० ३ आ० १ सू० ५०।

इतमतमः पङ्कपटलावलिप्ते वेश्मनि सञ्चरतां चाक्षुषं तेजो भास्वरं रूपं दूरमपि प्रसरदुपलभ्यत एव । अन्यत्र तु मध्यन्दिनोल्काप्रकाशवदग्रहणमस्मदादिनयनरश्मेः । अयं तु विशेषः उल्कारूपस्य दिवा दिवाकरकरविभवाभिभूतत्वादग्रहणं नयनरश्मिरूपस्य त्वनुद्भूतत्वादेवेति । यत्तु काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितपदार्थोपलम्भनं तत्र काचादीनां केषांचिदतिस्वच्छत्वात्केषांचिच्च सुषिरत्वाच्चाक्षुषं तेजःप्रसरनिरोधकौशलं नास्तीति प्राप्यकारित्वं चक्षुषस्तावता भवति । यत्तु कुतो नयनरश्मेरियती गतिर्गगनमाक्रम्य यदम्भस्तिमालिनं स्पृशति न प्रतिहन्यते च सावित्रेण वेगवता तेजसेति । उक्तमत्र दृष्टानुमितानां नियोगप्रतिषेधानुपपत्तिरिति । कार्यसत्तया हि तथाविधं कारणं कल्प्यते यद् दूरमपि प्रसरति प्रसरदपि परेण न च निरुध्यते दृष्टश्चानिरोधो भर्जनकपालादौ तेजसः पच्यमानद्रव्यपाकसिद्धेः कलशे च निषिक्तानामपां बहिः शीतस्पर्शग्रहणादनिरोधः । एवं नयनरश्मेरपि ज्ञास्यति । न तु गोलकस्यैव शक्तिकल्पना लघ्वीति वक्तव्ये प्राप्ता त्वनादिवदिति । अत एव सर्वेन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वं पश्यद्भिः शास्त्रज्ञैरिन्द्रियार्थसन्निकर्षः षट्प्रकारो व्याख्यातः । प्राप्यकारिता च न गोलकस्योपपद्यते तदप्राप्तस्य पर्वतादेर्ग्रहणात्तत्प्राप्तस्य च प्रत्युताञ्जनशलाकादेरग्रहणाद्गोलकं चक्षुश्चिकित्सादिप्रयोगस्तु गोलके यः प्रवर्तते सोऽयमाधारसंस्कार आधेयस्योपकारकः । अत एव गोलकगुणदोषानुवर्तित्वमपि विषयोपलब्धेर्घटमानमाधारद्वारको हि तदाधेयस्यैव तौ गुणदोषाविति । तस्मादप्राप्तविषयग्रहणानुपपत्तेर्गोलकचक्षुःपक्षो भिक्षुत्प्रेक्षितः प्रेक्षावतां हृदयेषु न विश्राम्यतीति प्राप्यकारि तेज एव चक्षुरिति स्थितम् । इत्थं भौतिकेन्द्रियवादेऽपि प्राप्यकारित्वसिद्धेर्न कापिलकथितमाहङ्कारिकत्वमिन्द्रियाणामुपपद्यते । ननु पक्षद्वयेऽपि प्राप्यकारित्वोपपत्तेः कोऽयं भौतिकत्वं प्रत्यभिनिवेशातिशयो भवतामिति । उच्यते । एकप्रकृतित्वे हीन्द्रियाणामेकमेव सर्वविषयप्रकाशनकुशलमिन्द्रियं भवेत्सर्वाणि वा सर्वविषयग्राहीणि भवेयुः कारकस्याविशेषात् । कारणनियमाधीनो हि कार्यनियमः अहङ्काराख्यं च कारणं सकलविषयप्रकाशनशक्तियुक्तं तस्मिन् कथमन्द्रियान्तराणि विषयान्तरग्राहीणि ततो भवेयुः । भौतिकत्वे तु भूतानां भेदान्नियतगुणोत्कर्षयोगित्वान्नियतविषयग्राह्येन्द्रियप्रकृतित्वं तथा च प्रदीपा-

दितेजो रूपरसाद्यनेकविषयसन्निधाने ऽपि रूपस्यैव प्रकाशीभवितुमर्हति एवमन्द्रियान्तरेष्वपि वक्तव्यम् । तदेष विषयनियमः प्रकृतिनियमकारित इन्द्रियाणामिति भौतिकानीन्द्रियाणि । यत्त्वेवं तैजसेन चक्षुषा कथं पार्थिवस्य रूपस्य ग्रहणं पृथिव्या एव वा आप्येन च रसनेन पार्थिवस्य रसस्य वायवीयेन स्पर्शनेन्द्रियेण च पृथिव्यादिस्पर्शस्य तदिदं प्रकृतिनियमे ऽपि कथं विषयसांकर्यमिति । नैष दोषो रूपादिविषयविषयो ऽपि ह्येषां नियमेन तदाश्रयविषयः । तैजसं हि प्रदीपादिद्रव्यं रसमेव प्रकाशयद्दृश्यते न तेजोवृत्त्येव रूपम् । अप्यमपि द्रव्यं रसमेव व्यनक्ति न तु सलिलस्यमेवेति । घ्राणे तु न कश्चिद्दोषः तद्ग्राह्यस्य च तस्य पृथिव्येकवृत्तित्वादिति । द्रव्यस्यापि दर्शनस्पर्शनग्राह्यत्वमविरुद्धमित्यं भौतिकत्वे ऽपीति यदुक्तं महदणुग्रहणाच्च भौतिकानीन्द्रियस्य दर्शितत्वात् ततश्च विततत्वाद्विततग्राहि भवत्येव विततेनापि नाहङ्कारिकत्वम् । यत्पुनरभ्यधायि भौतिकत्वे परगुणवत्स्वगुणस्यापि प्रकाशकमिन्द्रियं स्यादिति तदयुक्तं सगुणस्येन्द्रियस्येन्द्रियभावात् । इन्द्रियेण हि सता तेन विषयः परिच्छिद्यते सगुणस्य चास्येन्द्रियत्वं स्वगुणरहितं तदिन्द्रियमेव न स्यादनिन्द्रियं च कथं ग्राहकमत इन्द्रियगुणानाम् अन्तःपतितत्वान्न प्रमेयत्वम् । तस्माद्भौतिकानीन्द्रियाणि स्वं स्वं विषयमुपलभन्त इति सिद्धम् । प्रयोगस्तु पार्थिवं घ्राणं द्रव्यत्वे सति रूपादिमध्ये गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वाद्गन्धयुक्तिद्रव्यवत् । तत्र व्यञ्जकत्वमाचमनैकान्तिकमिति गन्धस्यैव विशेष्यते । सो ऽयमसिद्धो हेतुर्भवेद्गन्धत्वस्यापि घ्राणव्यङ्ग्यत्वादिति रूपादिमध्यइत्युक्तम् । तथा ऽपि सन्निकर्षेण व्यभिचार इति तद्व्युदासाय द्रव्यत्वे सतीति विशेषणम् । एवं रसनादिष्वपि प्रयोगा रचनीयाः । श्रोत्रं त्वाकाशैकदेश इति शब्दाधिकरणे निर्णीतम् । गन्धादिविषयोपलब्धिनिबन्धनसुखदुःखोपभोगहेतुभूतधर्माधर्मोपनिबद्धानां चेन्द्रियाणामिन्द्रियत्वमिति तद्वशाद्यथा यथा नियतविषयग्रहणकरणता घटते तथा कल्प्यते इति सर्वमनवद्यम् । आह भवन्तु भौतिकानीन्द्रियाणि पञ्चेति तु न युक्तमुक्तं त्वगेव ह्येकमिन्द्रियं भवितुमर्हति सर्वत्रानपायात् । करतलकपोलकण्ठादिवर्तिनापि त्वगिन्द्रियेण रूपोपलम्भप्रसङ्ग इति चेन्नावयवविशेषशक्तिविशेषनियमात् । न हि पाणिना पादेन वोपस्थकार्यं कर्तुं शक्यते अस्ति चावयवविशेषस्वभावविशेषवैचित्र्यम् ।

तुषारकर्पूरपूर्णवारिण्युत्तरमानसे ।
यथा च वृषणौ स्नातुः स्फुटतो न तथा स्फिचौ ॥
क्लिन्नार्द्रतृणकाष्ठादिधूमेन कटुना यथा ।
मूर्धाऽक्षिवेदनोदेति न तथा ऽवयवान्तरे ॥

तस्मादवयवविशेषव्यवस्थितनानाशक्तिखचितं त्वगेवैकमिन्द्रियमिति । उच्यते । कुतो ऽयमपूर्व एव महाप्राज्ञो वादी सरलमतीनस्मान्वञ्चयितुमागतः यो ऽवयवविशेषं चाश्रयन्नप्येकमिन्द्रियं मन्यते शक्तिभेदादाश्रयभेदाच्च नानात्वमेवैतदिन्द्रियाणामित्यलं महात्मभिः सह कलहेन ।

मनुष्यैः सह संवादो मादृशानां हि शोभते ।
देवास्तु नररूपेण त इमे भान्ति वादिनः ॥
ननु नानात्वपक्षे ऽपि पञ्चत्वनियमः कथम् ।
द्वे श्रोत्रे चक्षुषी द्वे च कथं ते एकमिन्द्रियम् ॥

आह च । सव्यदृष्टस्येतरेण प्रत्यभिज्ञानादिति* । चक्षुष्ट्वजातेरेकत्वादिति चेत्तर्हीन्द्रियत्वजातेरेकत्वादेकमिन्द्रियं स्यात् । उच्यते । चक्षुस्तावत्तेज इति निर्णीतम् । ततश्चैकमेव तदधिष्ठानमेकमेव घ्राणवंशव्यवहितमनेकमिवोपलभ्यते भिन्नं वा तद्भवतु तेजस्तत्कार्यैक्यादाश्रयभेदे ऽप्येकमेव श्रोत्रमपि कर्णच्छिद्रद्वयानुस्यूतमेकमेव नभोदेशप्रायं वेदितव्यं कार्यैकत्वस्यापि भावात् ।

तेनाधिष्ठानभेदे ऽपि कार्यैकत्वस्य दर्शनात् ।
तत्सामान्यस्य चैकत्वादेकत्वं श्रोत्रचक्षुषोः ॥

न चेन्द्रियजातेरैक्यादेकमिन्द्रियं कार्यस्योपलब्धिलक्षणस्य कारणस्य पृथिव्यादेर्विषयस्य गन्धादेरधिष्ठानस्य चिपुटकादेर्गतेश्च घ्राणत्वादेर्जातिशब्दवाच्यस्य योनेर्वा पृथिव्यादेः पञ्चविधत्वात्पञ्चैवेन्द्रियाणि कल्प्यन्ते । यथा परमाणुसामान्याविशेषे ऽपि पृथिव्यादिचतुर्विधकार्यदर्शनाच्चतुर्विधाः परमाणवः कल्प्यन्तइति । ननु तथा ऽपि न पञ्चेन्द्रियाणि बुद्धीन्द्रियवत्कर्मेन्द्रियाणामपि पञ्चानामुपसंख्येयत्वात् । तदुक्तं† वाक्पाणिपादपायूपस्थाः कर्मेन्द्रियाण्याहुः । तेषां च वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दात्मकपञ्चविधकार्यसाधनादि-

* गौतमसूत्रम् । अ० ३ आ० १ सू० ७ । † सांख्यकारिका २६ ।

न्द्रियत्वं तत्कार्यस्यानितरेतरसाध्यत्वादिति । अत्राहुः अत्यल्पमिदमुच्यते । पञ्च कर्मेन्द्रियाणीति अन्यान्यपि खलु न सन्ति कर्मेन्द्रियाणि तथा हि कण्ठो ऽन्ननिगरणे स्तनकलशालिङ्गनादिना वक्षो भारवहनेन चांसद्वयमिन्द्रियमुच्यते न कथं तत्कार्यस्य शरीरावयवान्तरे ऽपि दर्शनादिति चेत्किं नु भवानन्नपानं पाणिपादेन निगिरति पायुना वा आदानमपि किमास्यादिना वा न कुर्वते तिर्यञ्चो मनुष्या अपि हि क्व चित् । असत्स्वपि भवत्कल्पितेषु कर्मेन्द्रियेषु तत्कार्यं यावत्तावदन्यथा ऽपि दृश्यते न त्वेवं बुद्धीन्द्रियेषु ।

भवत्युत्पाटिताक्षस्य न मनागपि रूपधीः ।
ईषद्विहारादानादि दृष्टं यन्त्राङ्घ्रिपाणिषु ॥

अपि च विहरणमपि न केवलं चरणयुगलकार्यमपि तु जानूरुजङ्घादिसहितपादसम्पाद्यमानमपि बाहुसहिताभ्यां पाणिभ्यामपि निर्वर्त्यते न केवलाभ्याम् । त्वगिन्द्रियं तु नाभेरूर्ध्वं सर्वमेव स्यादित्याहुः वायुर्नाभेरुत्थित उरसि विस्तीर्णः कण्ठे विवर्तितो मूर्धानमाहत्य परावृत्तो वक्त्रे चरन्विविधान् शब्दानभिव्यनक्ति इति । अस्ति चेदृगनुभवो जल्पतां विशेषतस्त्वखण्डगेयं गायतामिति । एवं च कर्मेन्द्रियमयमेव विश्वमिति न च शरीरमिन्द्रियव्यतिरिक्तं किं चिद्भवेत् । अथ शरीरावयवेष्वेव भिन्नकार्यकारिषु कर्मेन्द्रियव्यवहारस्तर्हि कण्ठादिभिरतिप्रसङ्ग इत्युक्तम् । उपस्थेन्द्रियं च कथमेकं गण्यते तेनानन्दवन्मूत्रोत्सर्गस्यापि साधनात् । वागिन्द्रियं तु सुतरामहृदयङ्गमं संयोगविभागनिर्वर्त्यो हि बाह्यः शब्द उपलभ्यते तद्भेदाश्च विद्यन्ते यादृशो भेरीदण्डसंयोगजः शब्दो न तादृशः कूर्मीकोणसंयोगजः । एवं विचित्रस्थानकरणसंयोगाद्विचित्रो वर्णात्मकः शब्द उदेतीति न वागिन्द्रियं नाम किं चित् । लोकश्च वाक्शब्देन वर्णात्मकं शब्दमेव व्यपदिशति शब्दश्चेन्द्रियविषयो नेन्द्रियं तस्मादनेकविधसुखदुःखोपभोगात्तेपचमकर्मपरिणामनिर्मितमेतच्छरीरं तैस्तैरवयवैस्तं तं कर्मफलोपभोगमात्मनः सम्पादयतीत्यलम् एवंविधेन्द्रियजल्पनाऽऽर्जवेन । अन्तःकरणस्यापि त्रैविध्यमनुपपन्नमेकेन मनसैव पर्याप्तेर्बुद्धिस्तु उपलब्धिस्वभावत्वात्करणकार्यो न तु करणम् । अहङ्कारो ऽपि ज्ञानविषय एव न करणम् । एतच्च सविस्तरं बुद्धिलक्षणे वक्ष्यामः । तस्मान्न त्रयोदशविधं करणमिति सिद्धम् ।

न्यूनाधिकत्वशमनादत इन्द्रियाणि
पञ्चैव बाह्यविषयाधिगमक्षमाणि ।
अन्तः सुखादिविषयग्रहणोपयोगि
षष्ठं मनस्तु कथयिष्यति सूत्रकारः ॥

तानि ।

पुंसो भवाब्धिपतितस्य विवेकरत्न-
मानन्ददायि न हरन्ति तथा विधेयम् ।

गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः पृथिव्यादिगुणास्तदर्थाः* ॥

तदर्था इत्यत एवापकृष्य वा प्रक्रमाद्वा अर्था इति लक्ष्यपदं दर्शयितव्यम् । तदर्थ इति लक्षणं तदिति प्रकृतेन्द्रियपरामर्शः । सामान्यलक्षणं तु पुनस्तदर्था इत्येव योजनीयम् । तदिति घ्राणादीनां विशेषसंख्यानिर्दिष्टानामवमर्शः । एवं च घ्राणस्य विषयो गन्धः रसनस्य विषयो रसः इत्यादि विशेषलक्षणमुक्तं भवति । गन्धत्वादीनां तु घ्राणादिग्राह्यत्वादतिव्याप्तिरिति पृथिव्यादिगुणा इति विशेषणोपादानम् । ते चामी गन्धादय इन्द्रियार्था भोग्याः सन्तः सक्तिहेतव संसारद्राघिमाणमावहन्तीति हेयतया भावयितव्याः । नन्वेवं गन्धादिगुणाधिकरणस्यावयविनः प्रथमस्य रागहेतोरसंग्रहः स्यात् । वक्ष्यति च तन्निमित्तं त्ववयव्यभिमान† इति । संख्यापरिमाणादिगुणान्तराणामपि रागहेतुत्वमस्त्येव यथा बर्हिकलापानुकारिपरिमृदितकुसुमदलपटलशबलविलासिनीकेशपाशवृत्ति रूपं निहरति हृदयं यूनाम् तथा तद्गता बहुत्वसंख्याऽपि उत्तप्तकनकशिलानिभनितम्बबिम्बरूपवत्तत्परिमाणमपि हरति च सरभसमवयवसंयोगविभागाद्यपि तथा कन्दुकादिक्रीडासु किसलयितविसरसविलासविसरमधरपरिभ्रमणादि कन्दुजातं तथान्त्यजात्यादिपरिहारेण स्वानुरूपजातियोगित्वमपीत्यादि सर्वं द्रव्यगुणकर्मादिसंधिकारणमनुक्तं स्यात् । तत्र केचित्पृथिव्यादिगुणा इति द्वन्द्वसमासं व्याचक्षते पृथिव्यादीनि च गुणाश्चेति पृथिव्यादिपदेन गुणाधिकरणमवयवि द्रव्यमुक्तमाश्रितत्वविशेषणत्वाभ्यां सर्वे गुणा इति गुणग्रहणेन संख्यापरिमाणादिवत्कर्मसामान्याद्यपि सर्वमुक्तमतो नासंग्रह इति । तदिदमनुपपन्नं गन्धादिग्रहणस्य हि तदानीमानर्थक्यं गुणा-

---

* गौतमसूत्रम् । अ० १ आ० १ सू० १४ । † गौतमसूत्रम् । अ० ४ आ० २ सू० ३ ।

श्चेत्यनेनैव गतार्थत्वात् । विशेषख्यापनार्थं तदुपादानमिति चेत्तर्हि किं द्वन्द्वसमासवर्णनेन अयमेवास्तु समाधिः । यद्यपि द्रव्यकर्मसामान्यानाम् अन्येषां च संख्यापरिमाणादिगुणानामस्त्येव सक्तिहेतुता तथापि प्राधान्येन गन्धादीनामेव सा दृश्यते हि रूपादिनिरपेक्षस्य द्रव्यस्य संख्यादेः सामान्यस्य वा सक्तिहेतुत्वं समस्तीति रूपादय एव मुख्यं रागकारणं तच्च झगिति बुद्धेः प्रसरकारणादुक्तं च ।

तथापि नितरां रागवृद्ध्यै रूपादयो नृणाम् ।
तएव कविभिर्गीताः पञ्चेषोः पञ्च सायकाः ॥

तस्मात्पृथिव्यादीनां गुणा इति षष्ठीसमास एव श्रेयान् । गुणव्यतिरिक्तश्च गुणी पूर्वमेव समर्थितो यमहमद्राक्षं तं स्पृशामीति प्रत्ययप्रामाण्यात् । पृथिव्यादिगुणा इति यदुक्तं तदिदानीं विभज्य वर्ण्यते कस्य कति गुणा इति । तच्च ।

गन्धादयो नियोक्तव्याश्चत्वारः पृथिवीगुणाः ।
अप्तेजोमरुतामेकं पूर्वपूर्वमपोह्य तु ॥

गन्धवर्जं रसरूपस्पर्शा अपां रसवर्जं रूपस्पर्शौ तेजसः रूपवर्जं स्पर्शाख्यः वायोरिति आकाशस्य तु गुणः शब्दः । ननु नायं गुणविनियोगः साधीयान्पृथिव्याश्चतुर्गुणत्वे पार्थिवेन घ्राणेन्द्रियेण चतुर्णामपि तद्गुणानां स्यादेवमुत्तरेष्वपि वक्तव्यं तस्मादेकैकगुणत्वमेव भूतानामुच्यताम् । नैतदेवं गुणाः स्वेच्छया विप्रलभ्यन्ते यथोपलभ्यन्ते तथा व्यवस्थाप्यन्ते । प्रतीतिप्रमाणका वयं तच्च पार्थिवे द्रव्ये चतुर्णामपि गुणानामुपलम्भः कथमेकगुणां पृथिवीं ब्रूमः । रूपैकगुणे च तेजसि पृथिव्युदकयोर्वायुवदरूपत्वादप्रत्यक्षत्वं स्यात् । तस्मात्त्रीणि रूपवन्ति द्रव्याणि । यद्येवं सर्वेषां सर्वत्रोपलम्भात्सर्वाणि सर्वगुणानि भवन्तु भूतानि पटपटायते पृथिवी छलछलायन्ते आपः धकधकायते तेजः कथकथायते वायुरिति सर्वेषां गुणः शब्दः स्यात् । उच्यते न सर्वे गुणाः सर्वत्रोपलभ्यन्ते निर्गन्धानामपां सर्वत्र दर्शनात् क्लिन्नरूपादौ तु पार्थिवावयवनिष्क्रान्त्या गन्धः पयस्युपलभ्यते ।

एवं सुवर्णादौ तैजसे द्रव्ये संयुक्तसमवायाद्रसाद्युपलब्धिः शब्दस्तु सर्वकालमाकाशवृत्तिरेव प्रतीयते पृथिव्याद्यवयवसंयोगविभागप्रभव स्त्वसा-

विति तदाश्रितत्वभ्रममावहति न त्वाकाशादृिना तस्य ग्रहणमिति । आकाशं तत एव शब्द इत्येतच्च प्राङ् निर्णीतं गुणत्वम् । यच्च पृथिव्याश्चतुर्गुणत्वे तद्गुणानां चतुर्णामपि पार्थिवघ्राणेन्द्रियग्राह्यत्वं स्यादिति । तन्न गुणोत्कर्षस्य नियामकत्वात् । सातिशयगन्धगुणाधिकरणे विजातीयद्रव्यावयवसंस्पर्शलेशरहितैः केवलपृथिव्यवयवैरदृष्टसहकारिभिर्घटितं घ्राणेन्द्रियमिति गन्धस्यैव ग्राहकम् । एतदेव च भूयस्त्वमाचक्षते यथा ऽऽह कणव्रतः* भूयस्त्वाद्गन्धवत्त्वाच्च पृथिवी गन्धज्ञानप्रकृतिः । इहाप्युक्तम् तद्व्यवस्थानं तु भूयस्त्वादिति† । दृश्यन्ते च केवलपृथिव्यवयवोपादानेष्वपि पदार्थेषु व्यवस्थितकार्यनियमाः शक्तयो यथा ।

पार्थिवत्वाविशेषे ऽपि विषं मरणकारणम् ।
अगदद्रव्यमन्यत्तु जीविताय प्रकल्पते ॥

तस्मादपर्यनुयोगो ऽयं पार्थिवेन घ्राणेन गन्धवत्तद्रसादयो ऽपि कथं न गृह्यन्ते इति । सातिशयप्रकृतियोगे ऽपि च न स्वगुणग्रहणनैपुणमिन्द्रियाणामितीन्द्रियचिन्तायां निर्णीतम् । श्रोत्रेणाकाशगुणस्य शब्दस्य ग्रहणमिति परिशेषानुमानप्रमाणको ऽयमर्थः शब्दपरीक्षायामेव परीक्षित इत्यलमतिप्रसङ्गेन ।

इति निपुणधियामसम्मता सकलगुणैकगुणत्वकल्पना ।
तदयमकलुषो ऽभ्युपेयतां गुणविनियोगविधिर्यथोदितः ॥
तेमी ज्ञेयाः कृतकमधुरं रूपमादर्शयन्त-
स्तिक्ताहाराः परिणतिविपत्कारिणो हीन्द्रियार्थाः ।
त्यक्ताश्चैते व्यपगतमहामोहपङ्केन पुंसा
तीर्णश्चायं भवजलनिधिः क्लेशकल्लोलरौद्रः ॥

बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम्‡ ॥

ननु पर्यायोच्चारणमेतन्न बुद्धेर्लक्षणमभिधीयते । न पर्यायप्रयोगस्यैव लक्षणक्षमत्वात् । लक्षणं हि तदुच्यते येन समानेतरजातीयेभ्यो लक्ष्यं व्यवच्छिद्यते व्यवच्छिद्यते च बुद्धिर्बुद्ध्यादिपर्यायवाच्यतयैव तेभ्य इति नाभिधानमालामात्रमिदम् । ननु सामयिकत्वाच्छब्दार्थप्रत्ययस्य समयस्य च पुरु-

---

* वैशेषिकसूत्रम् । अ॰ ८ आ॰ २ सू॰ ५ । † गौतमसूत्रम् । अ॰ ३ आ॰ १ सू॰ ७१ ।
‡ गौतमसूत्रम् । अ॰ १ आ॰ १ सू॰ १५ ।

पेच्छानिवर्त्यत्वात्कथमिदं व्यवस्थितं लक्षणं स्यात् । मैवं सार्वजनीनस्य समयस्य विप्लावयितुमशक्यत्वात्तद्धदिष्टस्य तद्वाच्यस्य लक्षणत्वात् । प्रकारान्तरेण लक्षणमस्याः किमिति नोक्तमिति चेच् शिंशिपाचोद्यमिदं तस्मिन्नप्युक्ते ऽनुयुञ्जीत भवानित्थं किमिति नोक्तमिति । अस्ति च प्रयोजनं पर्यायद्वारकलक्षणोपवर्णनस्य यत्साङ्ख्यानां व्यामोहनिरसनम् । एवं हि सांख्याः संगिरन्ते बुद्धिरन्या ज्ञानमन्यदुपलब्धिरन्येति तद्भ्रमापनयनायैवमुच्यते बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम् । एक एवार्थ इत्यर्थः । इत्थं च स्वरूपतो निर्ज्ञाता बुद्धिर्भोगस्वभावा तत्साधनत्वाच्च संसारहेतुरिति हेयत्वेन भाव्यते । सुखादिबुद्धिर्भोगः तत्साधनबुद्धिस्तु भोगसाधनमिति कथं पारमर्षाः प्रवदन्ति बुद्धिरन्योपलब्धिरन्येति । नित्यां हि बुद्धिं ते मन्वते तत्किमात्मैवैतैः बुद्धिरिति गृहीतः । नाचेतनाया भोग्यायाः प्रकृतेः प्रथमा विकृतिर्महच्छब्दवाच्या बुद्धिः पुरुषस्तु चेतनो भोक्ता ऽन्य एव । ताविमौ प्रकृतिपुरुषौ विवेकेनापश्यतां संसारः प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानान्मोक्षः । का पुनः प्रकृतिर्नाम सत्त्वरजस्तमसां त्रयाणां गुणानां साम्यावस्था प्रकृतिः प्रधानमव्यक्तं च तदुच्यते यत्साम्यावस्थागतं गुणत्रयमिति । ननु तत्सत्त्वे किं प्रमाणम् । अनुमानमित्याह । तथा हि चराचरमिदं विश्वं सुखदुःखमोहाविनाभूतमुपलभ्यते न हि ब्रह्मादौ स्तम्बपर्यन्ते जगति तथाभूतं किमपि भूतमुपलभ्यते यत्सुखदुःखमोहैरविकृतम् । तत्र सुखस्वभावं सत्त्वं दुःखस्वभावं रजः मोहस्वभावं तमः । सर्वत्र प्रीत्यप्रीतिविषादादिदर्शनात्प्रकाशप्रवृत्तिनियमावगमाच्च सर्वं त्रिगुणात्मकं जगत्कार्यं च यत्परस्परान्वितरूपं तदेकरूपात्कारणादुत्पद्यमानं दृश्यते मृदन्वितानि हि घटशरावोदञ्चनप्रभृतीनि कार्याण्येकस्मान्मृदात्मनः कारणादुद्भवन्ति । तदिदं विश्वं सुखदुःखमोहान्वितमिति तदात्मककारणकार्यं भवितुमर्हति । यत्सुखदुःखमोहात्मकं कारणं सा सत्त्वरजस्तमोरूपा प्रकृतिः । एवमन्वयपुरःसराः परिमाणादिहेतवो ऽपि वक्तव्याः । इयत्तया वा चतुरस्रतादिना वा परिमाणेन तद्वता कार्याणामेकप्रकृतित्वदर्शनात् । विषयवृत्तयश्चैते गुणाः कार्येषु दृश्यन्ते च क्वचित्सत्त्वमधिकमूने रजस्तमसी क्वचिद्रजः प्रकृष्टमल्पे सत्त्वतमसी क्वचित्तमः प्रवृद्धं तुच्छे सत्त्वरजसी इति । तदेषां वैषम्यभेदोपदर्शितविश्वरूपकार्याणां क्वचित्साम्यावस्थया

भाव्यं सा प्रकृतिरुच्यते। सेयमचेतना भोग्या प्रकृतिः तस्यास्तु भोक्ता चेतनः पुरुषः। पुरुष इदानीं किमनुमानकः। उक्तमेव भोग्येन भोक्तुरनुमानं न ह्यचेतनस्य भोग्यस्य भोक्तारमन्तरेण भोग्यतोपपद्यते दृश्या च सेति भोक्ता कल्प्यते। स च चितिशक्तिस्वभावक एव सर्वप्रकारकर्तृत्वादिव्यवहारानवहबहिष्कृतस्वरूपः द्रष्टृत्वमेव पुरुषस्य स्वरूपमाहुः। न यथा भवन्त एकमात्मानमध्यवसायादिधर्मयोगिनं मन्यन्ते तथाऽसौ भवितुमर्हत्यध्यवसायादेर्बुद्धिधर्मत्वात्।

कर्तुं शक्नोति पुरुषस्तृणस्यापि न कुब्जताम्।
अन्योपनीतमर्थं तु स पश्यत्येव केवलम्॥

प्रकृतिरेवैनं भोगापवर्गाभ्यां संयुनक्ति न च निर्विकारा सती भोगसम्पादनसमर्थाऽसौ भवतीति महदादिविकृतीः प्रतिपद्यते। पङ्ग्वन्धन्यायेन प्रकृतिपुरुषौ संयुज्येते प्रकृतिरचेतना दृश्या भोग्या द्रष्टारं भोक्तारं पुरुषमपेक्षते पुरुषोऽपि द्रष्टा भोक्ता दृश्यं भोग्यमपेक्षते इत्येवं तयोः पङ्ग्वन्धवत्संयोगो भवति दर्शनशक्त्या पङ्गोर्गमनशक्त्या चान्धस्यैकत्र मेलनात्कार्यसिद्धिरेवं प्रकृतिपुरुषसंयोगात्सर्गः प्रवर्तते। तदुक्तम्*।

पुरुषस्य दर्शनार्थः कैवल्यार्थस्तथा प्रधानस्य।
पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः॥

यच्चेत्थं प्रधानान्महत्तत्त्वमुत्पद्यते सा बुद्धिरध्यवसायात्मिका धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यतद्विपर्ययरूपवृत्तियोगिनी महत्तत्त्वमेवोच्यते बुद्धेरहंकार उदेति स चाभिमानस्वभावः अहंकारात् प्राणादीनि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि वागादीनि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि संकल्पकमेकादशं मनः गन्धादितन्मात्राणि च पञ्चेति षोडशको गणः प्रभवति ततो गन्धादितन्मात्रपञ्चकात्पञ्च पृथिव्यादीनि महाभूतानि जायन्तइति आह च†।

प्रकृतेर्महांस्ततोऽहंकारस्तस्माद्गणश्च षोडशकः।
तस्मादपि षोडशकात्पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि॥

तानीमानि पञ्चपञ्चविंशतितत्त्वानि संचक्षते। प्रधानं प्रकृतिरेव न विकृतिः महदहंकारतन्मात्राणि सप्त पूर्वापेक्षया विकृतयः उत्तरोत्तरकार्या-

* सांख्यकारिका २१। † सांख्यकारिका २२।

पेक्षया प्रकृतयः । एकादशेन्द्रियाणि पञ्च भूतानि विकृतय एव अप्रकृतिविकृतिरूपस्तु शुद्धः पुरुष इति तदाह* ।

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥

एवं महदादिविकारवती प्रकृतिरात्मनो भोगं साधयति । कश्चास्य भोगः बुद्धिवृत्त्यनुपातित्वं विषयाकारपरिणतेन्द्रियवृत्त्यनुरक्तां बुद्धिवृत्तिं ज्ञानात्मिकां पुरुषः पश्यति दर्शनेऽपि न तस्य किं चिद्वान्यत्वं किं तु यदेव दर्शनं यत्तच्च प्रतिबिम्बनमिति इत्थं तयोर्बुद्धिपुंसोः संयोगे सति बुद्धिधर्मश्चेतयितृलक्षणो बुद्धावसन्नपि सन्निव लक्ष्यते । तदाह† ।

तस्मात्तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम् ।
गुणकर्तृत्वेऽपि तथा कर्तेव भवत्युदासीनः ॥

अपवर्गाय कथमात्मनः प्रकृतिरवकल्पते स्वरूपं प्रकाशयतीत्याचक्षते । अनवधृतप्रकृतिस्वरूपः पुमान्प्रकृतिकृतमखिलमात्मकृतमिति मन्यमानस्तदुपार्जितं भुङ्क्ते । यदा तु पृथग्भूतामेनां मन्यते तदा भवत्वियमाया सहेतुरेव ममेति बुद्ध्यमानस्तत्कृतमनुपभुञ्जानः स्वरूपनिष्ठ एवावतिष्ठते । प्रकृतिरपि भवतु दृष्टा ऽहमनेन पृथङ् मामेष मन्यते इति न तदभिमुखी भवितुमुत्सहते तदाह‡ ।

प्रकृतेः सुकुमारतरं न किं चिदस्तीति मे मतिर्भवति ।
या दृष्टास्मीति पुनर्न दर्शनमुपैति पुरुषस्य ॥

परस्परं च भग्नरसयोः प्रकृतिपुरुषयोर्व्यापकत्वात्सत्यपि संयोगे सर्गो न प्रवर्तत एवेत्याह§ ।

दृष्टा मयेत्युपेक्षक एको दृष्टा ऽहमित्युपरत्येका ।
सति संयोगे ऽपि तयोः प्रयोजनं नास्ति सर्गस्य ॥

अपरिम्लानकुतूहलो हि पुमान्वञ्चयितुं शक्यते न दृष्टं तत्त्वमिति मत्वा सत्यामपि योग्यतायां निवर्तते प्रकृतिर्नटीव रङ्गभूमौ प्रदर्शितनिखिलनिजनृत्तवृत्तान्तनैपुणा तत इत्याह रङ्गस्य दर्शयित्वा निवर्तते प्रकृतिस्तदेवं प्रकृतिरेव संसारे प्रवर्तते प्रकृतिरेव मोक्षमनुभवतीत्याह ।

* सांख्यकारिका ३ । † सांख्यकारिका २० । ‡ सांख्यकारिका ६१ । § सांख्यकारिका ६६ ।

*तस्मान्न बध्यतेऽद्धा नापि मुच्यते नापि संसरति कश्चित् ।
संसरति बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः ॥

किमर्थं पुनरसावेव विशेष्यते प्रकृतिरिति । किं क्रियते स्वभाव एवैष दैवहतिकायास्तस्याः ॥

†नानाविधैरुपायैरुपकारिण्यनुपकारिणः पुंसः ।
गुणवत्यगुणस्य सतस्तस्यार्थमपार्थकं चरति ॥
अचेतनत्वादस्याः कथमेवंकारित्वमिति चेदुक्तमत्र‡ ।
वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य ।
पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य ॥

ननूत्पन्नतत्त्वज्ञाने भोगानुकूलमहदादिकार्यारम्भपराङ्मुखत्वात्तस्याश्चैकत्वादेकस्मिंस्तत्त्वविदि मुक्ते सति सर्वे मुक्ताः स्युः । नैष दोषः । तत्त्वविदमेव पुमांसं प्रति तस्या औदासीन्यात् । अन्यसाधारणत्वेन तत्कार्यानपायात् तथा च पतञ्जलिः§ कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात् । नन्वेवं यदैव तत्त्वज्ञानमुत्पन्नं तदैव प्रकृत्युपार्जितकर्मफलोपभोगपरिहानितः पुंसः शरीरपातः स्यान्नेत्याह । तिष्ठति संस्कारवशाच्चक्रभ्रमिवद्धृतशरीरस्ततः संसारविरतौ सत्याम् ।

प्राप्ते शरीरभेदे चरितार्थत्वात्प्रधानविनिवृत्तौ ।
ऐकान्तिकमात्यन्तिकमुभयं कैवल्यमाप्नोतीति ॥

अहो नु खलु कपिलकविकथारसाक्षिप्तहृदयैरतिबहु प्रसक्तानुप्रसक्त्या लिखितमस्माभिस्तदियं प्रधानप्रकृतिः प्रथमा महच्छब्दवाच्या सा बुद्धिस्तत्त्वविदं प्रति नष्टा ऽप्यन्यसाधारणत्वादनष्टैवेति नित्या नित्यत्वाच्च प्रत्यभिज्ञानुसंधानादिव्यवहारप्रबन्धनिर्वाहणक्षमा बुद्धिः ज्ञानं तु तस्य वृत्तिः उपलब्धिस्तु पुंसो वृत्तिमद्बुद्धिदर्शनमिति नैषां पर्यायशब्दत्वमिति । अत्र प्रतिविधीयते । आत्मन्येव नित्ये व्यापिनि बोद्धरि ज्ञातर्यवसातरि धर्माऽधर्मादियोगिनि प्रत्यभिज्ञानादिकार्याणां कर्तरि सेयं बुद्धिरज्ञैः सांख्यैः कल्पिता चेतनत्वं ज्ञानादियोगिन्या अपि यत्त्वस्या नाभ्युपगतं सो ऽयमतीव तपस्विनां

---

* सांख्यकारिका ६२ । † सांख्यकारिका ६० । ‡ सांख्यकारिका ५७ ।
§ योगसूत्रम् पा० २ सू० २२ । ‖ सांख्यकारिका

भ्रमः । य एव बुध्यते जानात्यध्यवस्यति स एव पश्यति चेतयते च न खल्वत्र वस्तुरूपभेदं पश्यामः । तत्र बुद्धिर्बुध्यते जानात्यध्यवस्यति पुरुषस्तु पश्यति चेतयते चेति वञ्चनायैवमुच्यते मुग्धतया वा । यच्चेदमुच्यते बुद्ध्या व्यवसितमर्थं पुरुषः पश्यतीति तद्व्याख्येयं किमिदं तस्य द्रष्टृत्वमिति । प्रतिबिम्बनमिति चेत्किं स्वच्छे पुंसि वृत्तिमती बुद्धिः संक्रामत्युत वृत्तिमत्यां बुद्धौ प्रमातेति । तत्र चितिशक्तिरपरिणामिन्यप्रतिसंक्रमेति न बुद्धौ पुरुषस्य संक्रमणं बुद्धौ तु पुंसि संक्रान्तायामपि पुंसः किं वृत्तं येन द्रष्टा । संबन्धः द्रष्टृत्वं स्वभाव एवास्येति चेत्किं बुद्धिप्रतिबिम्बनेन । विशिष्टविषयावच्छेद इति चेत्ततः पूर्वमनालम्बनं द्रष्टृत्वमघटमानमिति नैसर्गिकं द्रष्टृरूपं पुंसः स्यात् । दर्शनशक्तिः स्वाभाविकीति चेन्न तस्य भेदाभेदाभ्यां निरूपयितुमशक्यत्वात् । प्रतिबिम्बपक्षे च परस्परानुरागस्य तुल्यत्वादवियोगाच्च कथमिदं निर्धार्यतामभी पुंधर्मा इति न हि तयोः पार्थगर्थ्येन कदा चित्स्वरूपावधारणं वृत्तम् । अनवधारितकार्यभेदत्वाच्च नानात्वमपि तयोर्दुर्वचम् । चेतनाचेतनत्वाद्भोक्तृभोग्यत्वाच्च विस्पष्टं तयोर्नानात्वमिति चेज्ज्ञानादियोगित्वं च बुद्धेरचेतनत्वं चेति चित्रम् । अपि च कल्पयित्वा भेदधर्मं बुद्धिधर्माः पुंसि पुंधर्माश्च बुद्धावारोपणीया इति किं भेदेन । भेदे च बुद्धेर्ज्ञानादियोगित्वे च चेतनत्वापत्तेरेकत्र कार्यकारणसंघाते चेतनद्वयमनिष्टं प्रसज्यते । नित्यमन्तःकरणमन्तरेण पुंस उपलब्धिर्न भवेदिति बुद्धेः कल्पना चेदस्त्येव नित्यमन्तःकरणं मनः । तेन करणेन कर्तुरात्मनो विषयोपलब्धिक्रिया निर्वर्त्यते सैव च बुद्धिरित्याख्यायते न त्वन्या नित्या बुद्धिरस्तीति । किं च कस्य कृते परिदृश्यमानमात्मनो ज्ञानादिक्रियाकर्तृत्वमुत्सृज्य बुद्धेरदृश्यमानमुपेयते को ऽभिप्रायः । ननु पुरुषस्य स्वातन्त्र्यात्मककर्तृत्वे सति स्वकृतकर्मफलोपभोगानन्त्यादनिर्मोक्षः स्यात् । न हि कर्मणां परिक्षयो जन्मकोटिशतैरपि शक्यक्रियो यदा तु कर्तारमुदासीनं प्रकृतिर्बध्नाति तदा सैव ज्ञाता सती मोक्ष्यतीति न दूरं मोक्षवर्त्म भविष्यति । अहो बत निखिलमेव मौर्ख्यं सांख्यहृदयेष्वेव प्रतिष्ठितमिति कथमन्यो जन इदानीं मूर्खो भविष्यति । अचेतने हि निरङ्कुशे प्रधाने बन्धरि सुतरामनिर्मोक्षः स्यात् । तत्त्वविदमपि पुमांसं न बध्नाति प्रकृतिरिति को ऽस्या नियन्ता पङ्ग्वन्धन्यायेन संयोगस्य तदापि

तुल्यत्वात् । निवृत्तकुतूहलः पुमानिति चेत्प्रकृतिरनिर्मुक्तकौतुका ऽभिनववधूरिव स्थितैव। अपि च रे मूढ पूर्वमेव तपस्विना पुंसा किं कृतं यदसौ बद्धो ऽभूत्। द्रष्टृत्वं तु तस्य रूपं तदविनाभूतं कैवल्यदशायामपि तन्न नश्यत्येवेति तदापि तद्बन्धनाय कथं न प्रवर्तते निर्मर्यादा प्रकृतिः । दृष्टास्मीति विरमतीति चेन्नैवम् । न ह्यसावेकपत्नीव्रतदुर्ग्रहगृहीता निःसंख्यपुरुषोपभोगसौभाग्या पण्यवनितेव नासौ नियमेन व्यवहर्तुमर्हतीत्यास्तामेतत् । यच्च सत्त्वरजस्तमोभिस्त्रिभिर्गुणैस्समावस्थतया प्रधानशब्दव्यपदेशभाग्भिः महन्नाम्ना बुद्धिरुत्पद्यते इत्यादि प्रक्रियाजालमालपितं तन्महान्धपरम्परान्यायप्रवृत्तगुरुपाठक्रमोपनतमेव न प्रमाणमूलम् । कार्याद्धि कारणमल्पपरिमाणमुपलभ्यते न तु विपर्ययः स्वावयवाश्रितस्य घटादेर्दर्शनात्तदवयवानां तदपेक्षया ऽल्पत्वादन्यस्यास्यादौ महापरिमाणत्वमप्रयोजकम् । अपि च बुद्धिर्नाम विषयोपलम्भः अहंकारोप्यहंप्रत्ययरूपो ऽभिमानो बुद्धिविशेष एव तेन बाह्यानीन्द्रियाणि जन्यन्ते गन्धादयश्च गुणाः गुणैश्च पृथिव्यादीनि भूतानीति महाव्यामोहः । इदं च चित्रं विषयजन्या हि सुखादयः प्रसिद्धास्ते च सुखादिजन्या विषयाः संवृत्ता इति नवेयं विश्वामित्रस्येव सांख्यमुनेः सृष्टिः । न च प्रधानास्तित्वमपि प्रमाणवदन्वयादिहेतूनामसाधनत्वात् । चेतनानां हि संभवेदपि सुखदुःखमोहान्वितत्वमचेतनानि भूतानि सुखदुःखमोहवन्तीति सुभाषितम् । घटे पटे शकटे च सुखःदुःखमोहाः सन्तीति कः प्रतिपद्यते । प्रकाशप्रवृत्तिनियमा अपि चेतनेष्वेव दृश्यन्ते नाचेतनेष्वित्यसिद्धत्वाद्धेतोर्न प्रधानसिद्धिः । अपि च सत्कार्यवादमूल एष तपस्विनां विभ्रमः सर्वं सर्वत्रास्तीति ततो ऽन्वयसिद्धिं बुद्ध्यमानास्ते प्रधानसिद्धावध्यवसिताः । सत्कार्यवादश्च विचार्यमाणो न समस्त्येवेति कुतस्त्या हेतुसिद्धिः । ननु सत्कार्यवादे कार्यकारणभावो भवति भावानां नान्यथा तथा हि चतुष्टयी गतिरिह स्याद् घटादिकार्यं मृत्पिण्डादिना कारणेन क्रियमाणमपि क्रियते सद्वा ऽसद्वा सदसद्वा ऽनुभयं वेति । तत्रासतः करणे खरविषाणादे करणं स्यादसत्त्वे हि घटस्य खरविषाणस्य च को विशेषः । घटस्यापि च प्राक् प्रध्वंसाभावदशयोरसत्त्वाविशेषात्प्रागभावदशायामिव प्रध्वंसावस्थायामपि करणं भवेत् । असत्करणे नियतोपादानग्रहणं न प्राप्नोति ।

तैलार्थी हि तिलसर्षपानुपादत्ते न सिकता: असत्त्वे च तैलस्य को विशेष: सर्षपाणां सिकताभ्य: । असति कार्ये निरालम्बन: कारकव्यापारो भवेन्न ह्यसौ मृत्पिण्डादिविषयो भवितुमर्हति कार्ये चासत् । अपि चाविद्यमाने कारणव्यतिरिक्ते च कार्ये जन्ये कारणस्य मृत्पिण्डादेर्घटादिकार्ये जनितव्ये सत: किमिति न स्वरूपमुपलभ्यते। अथ स्वविनाशेन कारणं कार्यस्य जनकमिष्यते तदियमभावाद्भावोत्पत्तिर्भवेत्तस्यां च कुतो ऽयं नियमो यदनन्तरवृत्त एव मृत्पिण्डाभाव: कुम्भमभिनिर्वर्तयति न चिरातिक्रान्त इत्यतश्च महन्मृत्पिण्डे नष्टे एष स कुम्भोत्पाद: स्याद् । अथ स्वाव्यतिरिक्तमेव कारणेन कार्ये जन्यते तर्हि कारणस्य सत्त्वात्तदव्यतिरिक्तं वक्तुं युक्तं सदसतोर्विप्रतिषेधेनैकत्र समावेशायोगात्। रूपभेदादविरोध इति चेन्न कार्यस्य विचार्यमाणस्यैकत्वात्। ततश्च तेनैव स्वेन कार्यं रूपेणासच्चेन्नासद्भवेदसच्च न सदिति पररूपेण त्वसत्त्वं समस्तभावानामस्त्येव। अनुभयात्मकं तु नाम वस्तु नास्त्येवेति तत्पारिशेष्यात्सदेव कार्यम्। किमिति च नोपलभ्यते इति अनुमानेनापि यदुपलब्धं तत्किमनुपलब्धं भवति। प्रत्यक्षेण तु तदानीमनुपलम्भो ऽनभिव्यक्तत्वादभिव्यक्तिसम्पादनएव च कारकप्रयत्नसाफल्यं कार्ये तु सदेवेति। अत्राभिधीयते। केन रूपेण तदानीं कार्यं सदिति मन्यते यदि कारकव्यापाराभिनिर्वर्त्येन सलिलाहरणाद्यर्थक्रियासमर्थेन पृथुबुध्नोदराकारतारूपेण चक्रमूर्धनि घटो ऽस्ति तदा ऽभिव्यक्तेनापि रूपेण सत्त्वादत्यन्ताय कारकव्यापारवैफल्यमित्यमपि च कारकप्रवृत्तौ तद्व्यापारानुपरमप्रसङ्ग:। किं हि तदोपलभ्य कारकाणि निवर्तेरन्कार्यस्य प्रागप्युलब्धत्वात्। अथ मृत्पिण्डरूपेण तदानीं घटो ऽस्तीति कथ्यते तत्र न ह्यसौ तदानीं घटो ऽस्ति मृत्पिण्ड एवासावदो न स्वरूपमुत्तरकालमपि निवर्तते घटस्तु ततो निवर्तते । यद्येवं यदैवासौ निवर्तते तदैवास्ति न तत: पूर्वमिति । अथ पूर्वं शक्त्यात्मना तस्यास्तित्वमिदानीमभिव्यक्त्यात्मना क्रियते इति तदप्यनुपपन्नमभिव्यक्तिरपि तत्स्वरूपाद्भिन्ना ऽभिन्ना वा सत्यासती वेति विकल्प्यमाना न पूर्वोक्तं दोषमतिवर्तते। का चेयमभिव्यक्ति: किं कार्यात्मना ऽवस्थानमथ संस्थानविशेष उत प्रतीतिरिति। यदि कार्यात्मना ऽवस्थानं तत्पूर्वं नाभूत्तदधुना भूतमित्यसत्कार्यम्। पूर्वमपि वा यदि तदासीत्तदा पुन: कारकवैफल्यम्। संस्थानमप्यसद्-

वसन्निवेशविशेषः सन्नेव । ते अवयवास्तु सन्तीति कस्यात्र विवादः । न खलु परमाणवो ऽस्माभिर्नाङ्गीकृताः । प्रतीतिस्तु घटस्य चक्षुरादिकारकसामग्र्यधीनत्वमृत्पिण्डदण्डचक्रादिकारकचक्रसाध्येति सा चक्रमूर्धनि घटस्य नास्त्येवेत्यसन् घटः ।

दर्शनादर्शनाधीने सदसत्त्वे हि वस्तुनः ।
दृश्यस्यादर्शनात्तेन चक्रे कुम्भस्य नास्तिता ॥

चक्रमूर्धवत्प्रध्वंसदशायामनुपलम्भाद् घटनास्तित्वमेवेत्यतश्च नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत इत्यप्रमाणकं पूर्वापरान्तयोर्भावस्वरूपादर्शनात् । शक्त्यात्मना ऽपि यदस्तित्वमस्योच्यते तत्रापि चिन्त्यम् । केयं शक्तिर्नामेति यदि घटस्वरूपाद्भिन्नासौ तर्हि पररूपेण घटो ऽस्तीति स्वरूपेणैव घटास्तित्वमुक्तं भवेतच्च प्रत्यक्षविरोधान्निरस्तम् । असत्करणपक्षे च यच्चोदितं शशविषाणाद्यपि क्रियेतेति तन्न । वचनव्यक्त्यपरिज्ञानात् । यदसत्तत्क्रियते इति नेयं वचनव्यक्तिरपि तु यत्क्रियते तदसदिति ।

स्वरूपसहकार्यादिहेतवो यद्विधायिनः ।
दृश्यन्ते जन्यते तद्धि न व्योमकुसुमादिकम् ॥
प्रागभावदशायां च हेतुव्यापारदर्शनम् ।
न तु प्रध्वंसवेलायामतः कमनुयुञ्ज्महे ॥
उपादानं तु सर्वस्य यन्न सर्वत्र दृश्यते ।
तन्न कार्यस्य सद्भावादपि त्वेवं निरीक्षणात् ॥
अद्यत्वे व्यवहारो ऽपि नैवापूर्वः प्रवर्त्यते ।
यथोपलब्धं वृद्धेभ्यस्स तथैवानुगम्यते ॥
तैलार्थी सिकताः कश्चिदाददानो न दृश्यते ।
अदृष्ट्वा चाद्य नान्यो ऽपि तदर्थी तासु धावति ॥
अन्वयव्यतिरेकौ च गृह्येते व्यवहारतः ।
अनादिश्चैष संसार इति कस्यानुयोज्यता ॥

अथ वा शक्तिनियमादेवोपादाननियम उपपत्स्यते ।

शक्तिस्त्वनित्या सूक्ष्मा च नेह का चिदुपेयते ।
तदभ्युपगमे नित्यं कार्योत्पादप्रसक्तितः ॥

किं तु योग्यतावच्छिन्नस्वरूपसहकारिसन्निधानमेव शक्तिः । सेयं द्विविधा शक्तिरुच्यते अवस्थिता ऽऽगन्तुका च । सत्त्वाद्यवच्छिन्नं स्वरूपमवस्थिता शक्तिः । आगन्तुका तु दण्डचक्रादिसंयोगरूपा शक्तिद्वयकृता च कार्यनिष्पत्तिरसकृद् दृष्टेति तदर्थिभिस्तु तदुपादानम् । योग्यता ऽपि नार्थान्तरं किंचित्किं तु वस्तुविशेष एवेत्येवं सद्विनियमादुपादाननियमसिद्धेर्न सत्कार्यम् । न च शक्तिरेव कार्यमिति वक्तव्यम् । कार्यस्वरूपस्य ततः पृथग्भूतस्य प्रतीत्या व्यवस्थापनात् । शक्तेश्च कार्यत्वे कार्यादेव कार्योत्पादोऽङ्गीकृतः स्यात् । न च घटाद् घट उत्पत्तुमर्हति शक्तेश्च कार्यमुत्पद्यते इत्यभ्युपगतमतोऽन्यत्कार्यमन्या च शक्तिरनुवाद्यवाचकयोर्व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोश्च दीपघटयोरुभयाश्रिता शक्तिर्दृष्टेति कार्यकारणयोरपि सा कथमनुभयाधिष्ठाना भवितुमर्हति । सति च द्वितीये कार्याख्ये तदाश्रये कथमियमुभयाश्रिता स्यादिति । नैतदेवं यथादर्शनं शक्तेरभ्युपगमात्तच्चैकत्र दृष्टरूपमन्यत्रापि मृग्यते वाच्यवाचकयोर्व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोश्च द्वयोः पृथक्त्वेन दर्शनादुभयाश्रिता शक्तिरङ्गीकृतेति हेतुद्वयस्यानुपलम्भात्केवलकारणवृत्तिरेव शक्तिस्तत्कृत एवोपादाननियमविचारो युक्तः ।

उत्पत्तौ खलु सिद्धायामुपादानं विचार्यते ।
सतस्तु सैव नास्तीति किमुपादानचिन्तया ॥

सत्कार्यवादे च सुतरामुपादाननियमो दुर्घटः । सर्वस्य सर्वत्र भावात्सिकतातिलसरस्तीरकेदारव्युप्तबीजजनिताङ्कुरादिकार्यक्रमोत्पाद्यमानतिलस्वरूपपर्यालोचनया तिलेष्विव सिकतास्वपि तैलसंभवात् सर्वस्य सर्वत्र चास्तित्वे नियतपदार्थप्रतिष्ठितहानोपादानादिव्यवहारः सकल एव विप्लवेत । अपि च प्रायश्चित्तमेष तपस्वी तप्तकृच्छ्रमतिकष्टं कथं चरिष्यतीति महत्नु गतोऽसि कारुण्यम् । अन्नं च तावदश्नात्यन्ते च वर्चोऽस्तीति विड्भक्षणात्प्रायश्चित्तीयत एवायमित्यलं सत्कार्यवादप्रमादेन । यत्पुनरत्राभाणि कारणानुपमर्देन कार्यानुत्पादादभावाद्भावोत्पत्तिर्भवेत्तत्र चानन्तरवृत्त्युत्पत्तिनियमो न स्यादिति तदप्ययुक्तम् । मूर्तानां समानदेशत्वविरोधात्कार्यकारणयोरेकदेशत्वं नेष्यते नैतावता भावोत्पत्तिरभावाद्भवितुमर्हति । कारणदेन

तदुपादानदर्शनादत एवानन्तर्यनियमो ऽप्युपपन्नः । न च कार्यकारणयो-रभेदात्सत्कार्यमिति वक्तव्यम् । तयोः प्रत्यक्षसिद्धभिन्नस्वरूपत्वात् । यत्तु निरालम्बना कारकप्रवृत्तिरिति चोदितं परिहृतं तद्भाष्यकारेण* बुद्धिसिद्धं तु तदसदिति । वृद्धव्यवहारतः कार्यकारणभावमवगम्यामुष्मात्कारणादिद-मीदृशं कार्यमुत्पद्यतइति बुद्ध्या निर्धार्य कारकाणि कर्ता नियुङ्क्ते इति न निर्विषयः कारकव्यापारः । तदेवं सत्कार्यवादस्य निष्प्रमाणकत्वात्तन्मूलान्व-यादिहेतुसिद्ध्यभावान्न प्रधानास्तित्वसिद्धिस्तदभावाच्च न तद्विकृतिर्नित्या बुद्धिरपि तु ज्ञानोपलब्धिरूपैवेति सम्यक्सूचितं बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्था-न्तरमिति । इतश्चानित्या बुद्धिः जानामि ज्ञास्याम्यज्ञासिषमित्युपजननापा-यधर्मतया पाकादिवत्कालत्रये ऽपि प्रकाशमानत्वाज् ज्ञातृव्यतिरिक्तायाश्च बुद्धेरप्रतिभासनात् । अयं तु विशेषः पाकादिक्रियाणामोदनादिफलावच्छेद-द्वारकं कालत्रैतत्यमपि भवति उपलब्धेस्तु वस्तुस्वरूपप्रकाशनमात्रपरिसमाप्त-प्रयोजनायाः कालत्रैतत्यं नास्त्येवात एवानित्यत्वे ऽप्युत्पन्नापवर्गिणीमेव बुद्धिमाचक्षते शब्दवन्न घटादिवत्कालान्तरस्थायिनीमिति । सा चेयं बुद्धि-रात्मान्तःकरणशब्ददीपेन्द्रियार्थाद्यनेककारककलापकार्यापि सती न बाह्ये न बाह्यकर्मणि समवैति । न बाह्यकरणे चक्षुरादौ नान्तःकरणे मनसि किं तु कर्तर्येव । कर्ता ऽपि च नित्यो विभुरात्मा न भूतसङ्घातस्वभावः कार्यस्तस्या आश्रय इत्यात्मपरीक्षायां निर्णीतं गुणत्वमपि च तस्यास्तत्रैव दर्शितम् । नन्वेवं तर्हि न बुद्धेरनित्यत्वं विनाशकारणाभावाद् द्विविधो हि गुणानां विनाशहेतुराश्रयविनाशो विरोधिगुणप्रादुर्भावो वा नेहाश्रयविनाशो नित्य-त्वादात्मनो न च विरोधिनमस्याः कं चिद्गुणमुपलभामहे । न शब्दवदाशु-विनाशित्वात् । नित्याकाशगुणो ऽपि शब्दः शब्दान्तरमारभ्य यथा विनश्यति तथा बुद्धिर्बुद्ध्यन्तरमारभ्य विनश्यतीति तथा दर्शनात्कल्प्यते । यावांश्च कश्चन विनाशदर्शनभेदोपलम्भादिः शब्दस्यानित्यतायां न्याय उक्तः स सर्वोपि बुद्ध्यां प्रयोजनीयः । अत एव न बुद्धीनामेकप्रमातृवृत्तीनां यौगपद्यं विद्यते शब्दा-नामिवैकवक्तृप्रयुक्तानाम् । विनश्यदविनश्यद्रूपयोस्तु बुद्ध्योराशुविनाशित्वे ऽपि यौगपद्यमनुभवादुपेयतइत्यलमतिविस्तरेण । बुद्धेरनित्यतायां च

---

* गौतमसूत्रम् । अ॰ ३ आ॰ १ सू॰ ५० ।

प्रायेण सर्ववादिनामविवादः । कथमाह जैमिनिः सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमिति* ।

अचिररुचिवत्तस्माद्बुद्धिर्निसर्गविनश्वरी
भवति जनकः स्वात्मा तस्याः स एव तदाश्रयः ।
भवमनभवैस्तापैः पापा तमेव युनक्ति सा
व्यमनजननामतः परमार्थवित्† ॥

युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम्‡ ॥

मनसो यदेव सत्त्वे प्रमाणं तद्गम्यत्वमेवास्य लक्षणं समानेतरजातीयव्यवच्छेदकारित्वात् । ननु मनस इन्द्रियत्वात्तद्वर्गएव पठनं युक्तं किमर्थोऽयं पृथङ् निर्देशः । न धर्मभेदात् । भौतिकानीन्द्रियाणि नियतविषयाणि सगुणानां चैषामिन्द्रियभावो मनस्तु न भौतिकं न नियतविषयं न चास्य सगुणस्येन्द्रियभाव इति । तच्च न भौतिकमकार्यत्वादत एव न तद्गुणयोगि न च नियतविषयं सर्वविषयत्वं त्वस्य सकलबाह्येन्द्रियाणामधिष्ठानत्वात्तदधिगम्यसुखादिविषयग्राहित्वाच्च । बाह्येन्द्रियाणि हि मनोऽधिष्ठितानि स्वविषये प्रवर्त्तितुमुत्सहन्ते चक्षुरादीनि नान्यथा । कस्मादेवमिति चेद्युगपज्ज्ञानानुपपत्तेः । उत्तरकालं च बाह्येन्द्रियव्यापारविरहेऽपि तदर्थावमर्षात् ।

अस्त्वेकेन्द्रियगम्येषु क्व चिज्जातिगुणादिषु ।
विज्ञानयौगपद्यं यन्मनसस्तन्न साधनम् ॥

तच विषयादिदोषेण दूरत्वादिना जात्यादेर्युगपद्ग्रहीतुमशक्यत्वात् । यत्तु नानेन्द्रियग्राह्येषु युगपत्सन्निहितेष्वपि गन्धरसरूपादिषु विषयेषु तद्ग्रहणेषु च स्वकार्यानुमितसन्निधानेषु सत्स्वप्य **** तेषु करणेषु युगपदुपलब्धयो न भवन्ति ततोऽवसीयते नूनं कारणान्तरधर्मेषु करणेषु युगपदुपलब्धयो न भवन्ति परीक्ष्यते तच्च मन इत्याख्यायते । ननु च ।

सुगन्धिं शीतलां दीर्घामश्नन्तः पूपशष्कुलीम् ।
कपिलब्राह्मणास्सन्ति युगपत्पञ्चबुद्धयः ॥

---

* जैमिनिसूत्रम् । अ॰ १ पा॰ १ सू॰ ४ ।

† उत्तरार्थमशुद्धमुनाक्षरमपि मूले तथैव दर्शनात् स्थापितम् ।

‡ गौतमसूत्रम् । अ॰ १ आ॰ १ सू॰ १६ ।

अपि च अयं खल्वध्यापको ऽधीते व्रजति कमण्डलुं धारयति पन्थानं पश्यति शृणोत्यरण्यजान् शब्दान् बिभ्यद्व्याललिङ्गानि बुभुत्सतइति क्रमाग्रहणाद्युगपदेता बुद्धयो ऽस्य भवन्तीति । नाशूत्पत्तेः सूच्यग्रभिद्यमानकोकनददलकदम्बकवदतिसूक्ष्मत्वात्कालस्य क्रमस्तत्र न विभाव्यते भवितव्यं तु तेनेति । यदि कारणान्तरनिरपेक्षचक्षुरादिकरणसाध्या एव रूपादिविषयोपलब्धयस्तदुत्तरकालमुपहतकरणानामपि कथं स्मरणादिरूपस्तदवमर्शः । अतो नूनं नयनादिवत्करणान्तरं तद्ग्राहि विद्यते । अव्यापकं च तत् । व्यापित्वे हि बुद्धीनां यौगपद्यं न निवर्तते । अपि चायं व्यवहार उक्तो ऽपि क्व चिद्वचसि कश्चिदाह नाहमेतदश्रौषमन्यत्र मे मनो ऽभूदिति तस्मान्न व्यापकं मनः । प्रतिशरीरमेकं च तदनेकत्वे पुनरपि ज्ञानयौगपद्यानपायात् । क्रियावच्च तन्निष्क्रियेणेन्द्रियाणामधिष्ठातुमशक्यत्वात् । मूर्तं च तदमूर्तस्य क्रियानुपपत्तेः मूर्तत्वे सति नित्यं च निरवयवत्वादनाश्रितत्वाच्च । मूर्तत्वं त्वनित्यतायामप्रयोजकमिति वक्ष्यामः । निरवयवं च तदवयवकल्पनायां प्रमाणाभावात् । वेगवच्च तथाशुसञ्चारादाशुसञ्चारमन्तरेणोपलब्धिदैर्घ्यस्य दृष्टस्यानुपपत्तेः । इन्द्रियसंयोगि च तद् द्रव्यत्वाद् द्रव्यं च तद्वेगादिगुणयोगात्क्रियावच्चेतनाश्रितत्वाच्च । अचेतनं च तत्करणत्वादितरेषां ह्येकत्र शरीरे चेतनद्वयसमावेशादव्यवहारः स्यादिति । तस्मादेवंरूपं मनः । सांख्योक्तं तु तस्य रूपमयुक्तमिति तत्प्रक्रियानिषेधादेव व्याख्यातम् । अन्यान्यपि स्मृत्यनुमानागमसंशयप्रतिभास्वप्नोहज्ञानानि अनन्तरसुखदुःखेच्छाद्वेषादिविषयग्राहीणि च ज्ञानानि मनसो लिङ्गानि सन्त्येव । तेषां बाह्येन्द्रियव्यापारसाध्यत्वासंभवात्करणरहितायाश्च क्रियाभिनिर्वृत्तेरदर्शनादिति । स्मृतिस्तावन्मनोजन्यैवानुमानागमज्ञानं तु परोक्षार्थविषयत्वान्मानसं संशयो ऽपि मानसः कश्चिदुच्यते प्रतिभा सा मानसी दर्शितैव श्वो मे भ्राता ऽऽगन्तेति । स्वप्नज्ञानमवरतेन्द्रियग्रामस्य भवत्कथं न मानसम् । तर्को ऽपि संशयवत्क चिद्विषये मानसो भवत्येव सुखादीनां तु ज्ञानवदुत्पत्तिरपि मनोनिबन्धनैव कार्याणामात्मगुणानामुत्पत्तौ प्रत्यासन्नकारणान्तरसंभवे ऽप्यात्ममनस्संयोगस्यावधृतसामर्थ्यस्यासमवायिकारणत्वादतश्च विषयानुभवजन्ये ऽपि सुखादौ मनस्संयोगः कारणम् । सुखादीनां च बोधस्वरूपत्वं संवेद्यत्वं च

निरस्तम् । अतस्तदुपलब्धौ मनस एव कारणता । तदिदं मनः पूर्वकृतशुभाशुभकर्मसंस्कारवता ऽऽत्मना तद्वशादेव शरीरदेशे संयोगं प्रतिपद्यते तत्रैव च जीवनव्यवहारः । विपच्यमानकर्माशयसहित आत्ममनस्संयोगो जीवनमिति हि वदन्ति । संयुक्तमात्मना मनस्तेषु तेषूपपत्तिस्थानेषु नानाविधभोगसाधनतया संसारकारणं भवति । नित्यत्वादात्ममनसोस्संयोग इति न हि प्रथमो नाम कश्चित्कालः समस्त्यादिसर्गस्यापि पूर्वसर्गसापेक्षत्वादीश्वरोपि कर्मापेक्ष एव विचित्रस्य जगतः स्रष्टेति निर्णीतमेतदिति कृतं विस्तरेण ।

विदधत्सुखादिभोगं वहच्च तरलेन्द्रियाश्वसारथिताम् ।
बन्धनिमित्तं मन इति मनस्विना यत्नतो हेयम् ॥

प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भः* ।

वागिति वर्णात्मकशब्दकारणसंयोगाद्युच्यते नेन्द्रियमिति व्याख्यातम् । बुद्धिरिति मन इहोच्यते नोपलब्धिः । शरीरं प्रसिद्धं तेषामारम्भो व्यापारस्सैवारम्भ इति सर्वथा तदीयक्रिया प्रवृत्तिरित्युच्यते । सा च द्विविधा पुण्या पापिका च । तत्र पापिका वाचा चतुर्विधा मनसा त्रिविधा शरीरेण त्रिविधैवेति दशविधा । वाचा प्रवृत्तिः तत्रानृतपरुषसूचनासंबद्धवचनरूपा चतुर्विधा । परद्रोहपरद्रव्याभिलाषानास्तिक्यानुध्यानरूपा त्रिविधा मनसः प्रवृत्तिः । हिंसास्तेयप्रतिषिद्धाचरणरूपा त्रिविधा शरीरिणः प्रवृत्तिः । मैथुनकरणमेवंप्रकारसुखाद्युपलक्षणं सेयं दशविधा प्रवृत्तिरनवरतमभिज्वलतो निरतिशयदुःखवेदनादायिनो नरकानलस्येन्धनम् । पुण्या ऽपि सत्यप्रियहितवचनस्वाध्यायाध्ययनरूपा चतुर्विधा वाचा प्रवृत्तिर्जपयज्ञे हि स्वाध्यायपाठ उपांशुना ऽन्तः संकल्पेन वा । अस्पृहानुकम्पापरलोकश्रद्धात्मिका त्रिविधा मनसा प्रवृत्तिः । दानपरित्राणपरिचरणरूपा त्रिविधा शरीरेण प्रवृत्तिरितीयमपि दशविधैव । एषा च स्वर्गसदनद्वारसोपानकल्पा । सेयमुभयतो विंशतिभेदा प्रवृत्तिः संक्षेपतो द्विधैव विधिनिषेधात्मकतदवगमोपायभेदात् । विधिनिषेधकारण एव हि सदसत्कर्मावगमः । तत्र विहितानुष्ठानं

---

* गौतमसूत्रम् । अ॰ १ आ॰ १ सू॰ १७ ।

स्वर्गाय निषिद्धाचरणं नरकायेत्येवं सुखदुःखोपभोगस्थानशरीरेन्द्रियाद्यनभिसंबन्धनिबन्धनमेषा प्रवृत्तिर्भवन्ती संसारस्य परमं कारणं भवति । यो ह्ययं देवमनुष्यतिर्यग्भूमिषु शरीरसर्गो यश्च प्रतिविषयं बुद्धिसर्गो यश्चात्मना सह मनसः संसर्गः स सर्वः प्रवृत्तेरेव परिणामविभवः । प्रवृत्तेश्च सर्वस्याः क्रियात्वात्क्षणिकत्वे ऽपि तदुपहितो धर्माधर्मशब्दवाच्य आत्मसंस्कारः कर्मफलोपभोगपर्यन्तस्थितिरस्त्येव । न च फलमदत्त्वा धर्माधर्मौ क्षीयेते अन्त्यसुखदुःखसंवित्तिविरोधिनौ हि धर्माधर्मावुदाहरन्ति । न च जगति तथाविधं किमपि कार्यमस्ति वस्तु यन्न धर्माधर्माभ्यामाक्षिप्तसंभवमिति तदुच्छेदे मुमुक्षुणा यत्न आस्थेयः ।

इति वितनुतः पुण्यापुण्यप्रवृत्तिसमुद्भवो
निगमवदिमौ धर्माधर्मौ रुचं भवबन्धने ।
यदि निरवधेर्दुःखस्यान्तं चिकीर्षसि सर्वथा
परिहर मनोवाक्कायानां प्रवृत्तिमनर्गलाम् ॥

प्रवर्तनालक्षणा दोषाः* ॥

प्रवर्तना प्रवृत्तिः सा लक्षणमेषामिति प्रवर्तनालक्षणा दोषाः । दोषप्रयुक्तो हि पुरुषः पुण्ये कर्मणि पापे वा प्रवर्तते । ननु च प्रत्यात्मवेदनीयदोषाणां स्वरूपमपरोक्षमेतत्किमेतेषां लक्षणतो रूपं निरूप्यते । सत्यं प्रत्यात्मवेदनीयत्वे ऽपि यदेषां प्रवर्तनालक्षणत्वमुपदिश्यते तदनेन रूपेण संसारकारणत्वज्ञापनार्थं धर्माधर्मविहितो हि शरीरादिदुःखाधिष्ठानसंबन्धस्तद्बीजस्य च कर्मणः कारणं दोषाः कर्मणि पुमांसं प्रवर्तयन्तीति प्रवर्तनालक्षणा इत्युक्ताः । परसन्तानवर्तिनां दोषाणामप्रत्यक्षत्वात्तत्प्रतीतये प्रवर्तनालक्षणत्वकथनमिति त्वपव्याख्यानमल्पप्रयोजनत्वादिति । तेषां दोषाणां त्रयो राशयो भवन्ति रागो द्वेषो मोह इति । तत्रानुकूलेष्वर्थेष्वभिलाषलक्षणो रागः । प्रतिकूलेष्वसहलक्षणो द्वेषः । वस्तुपरमार्थापरिच्छेदलक्षणो मिथ्याध्यवसायो मोहः । ननु चेर्ष्यासूयालोभमानमदमत्सरादिदोषान्तरसंभवात्कथं त्रय एव दोषाः । नेर्ष्यादीनां यथानिर्दिष्टेष्वेवान्तर्भावात् । कामो मत्सरः स्पृहा तृष्णा लोभ इति पञ्चप्रकारो रागपक्षः । स्त्रीसंयोगेच्छा कामः । यदन्यस्मै निवेद्यमानमपि

* गौतमसूत्रम् अ॰ १ आ॰ १ सू॰ १८ ।

वस्तु धनवन्न क्षीयते तदपरित्यागेच्छा मत्सरः। अनात्मीयवस्त्वादित्सा स्पृहा । पुनर्भवप्रतिसन्धानहेतुभूतेच्छा तृष्णा । निषिद्धद्रव्यग्रहणेच्छा लोभ इत्यभिलाषप्रकारभेदाद्रागपक्ष एवायम् । द्वेषपक्षो ऽपि पञ्चविधः। क्रोधेर्ष्यासूया द्रोहो ऽमर्ष इति। अक्षिभ्रूवादिविकारहेतुः प्रज्वलनात्मकः क्रोधः। साधारणे ऽपि वस्तुनि परस्य दर्शनाद्यसहनमीर्ष्या। परगुणेष्वक्षमा ऽसूया। परापकारो द्रोहः। अदर्शितमुखादिविकारः परं प्रति मन्युरमर्ष इत्यसहनप्रकारभेदादेव द्वेषपक्षः । मोहपक्षस्तु चतुर्विधो मिथ्याज्ञानं विचिकित्सा मानः प्रमाद इति। अतस्मिंस्तदिति ज्ञानं मिथ्याज्ञानम्। किं स्विदिति विमर्शो विचिकित्सा । असद्गुणाध्यारोपेण स्वोत्कर्षबुद्धिर्मानः । क्रियदेतदित्यवज्ञया कर्तव्याकरणं प्रमादः। स एव मद इति व्याख्यायते। सो ऽयं तत्त्वापरिज्ञानप्रकारभेदान्मोहपक्षः। एवं त्रय एवैते दोषाः शोकहर्षौ तु सुखदुःखे उच्येते न दोषान्तरम् । तेषां तु मोहः पापतमः इतरयोस्तु तदधीनात्मलाभत्वात्। मूढस्य हि रागद्वेषौ भवतो मिथ्यासंकल्पादुत्पद्यमानयोरनुभवात्कुसंकल्पश्च मिथ्याज्ञानप्रवृत्तिरेव। मिथ्याज्ञानस्यैव भगवतः सर्वमिदं विलसितं यो ऽयमनेकप्रकारः संसारदुःखभारः। यद्येवं न तर्हि मोहस्य दोषत्वं दोषकारणत्वादिति न लक्षणानपायात्। सत्यपि दोषान्तरहेतुत्वे स्वयमपि पुरुषप्रवृत्तिप्रयोजकत्वलक्षणयोगाद्रागवद् दोषत्वं न मोहो विजहाति। तदिमे दोषाः संसारहेतव इति यत्नतः शमनीयाः। कथं पुनरमी शमयितुं शक्याः। उक्तमत्र नाकस्मिकाः न नित्याः नाज्ञातशमनोपाया न चाशक्यप्रतिक्रिया इति। विस्तरतश्चैतदपवर्गाह्निके परीक्षिष्यते । मिथ्याज्ञाननिमित्ताः खल्वेते दोषास्तस्मिन्सम्यग्ज्ञानप्रभावनिहते हेतोरभावान्न भवन्त्येवेति। नन्वेवं प्रसवविनाशकारणयोरेकत्वादेक एव दोषो भवेदिति त्रित्वं नोपपद्यते। नानुभवसिद्धभेदत्वादनुभूयते हि रागद्वेषमोहानामितरेतरविभक्तं स्वरूपम्। कारणैकत्वं तु न प्रयोजकमेकस्मादेव ज्वलनसंयोगादुत्पद्यमानानां विनश्यतां च पार्थिवपदार्थवृत्तीनां गन्धरसरूपस्पर्शानां नानात्वदर्शनात्। अतः सूक्तं दोषाणां त्रैराश्यमिति ।

संसारकाराभवनप्रवेशमार्गास्त एते त्रय एव दोषाः ।
एषां प्रहाणोद्यममादधानो न जन्ममृत्यू पुनरभ्युपैति ॥

पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभावः* ॥

कस्येयं पुनरुत्पत्तिरुच्यते आत्मनः शरीरस्य वा । तत्रात्मनो नित्यत्वादुत्पत्तिरेव नास्ति का कथा पुनःशब्दार्थस्य । शरीरस्य तूत्पत्तिरस्ति न तु पौनःपुन्येन । न हि मृतं शरीरं तदेव पुनरुत्पद्यते । तस्मात्पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभाव इत्यवाचकं सूत्रम् । उच्यते पुनःशब्दार्थस्य यन्नत उपदिष्टस्य परिहर्तुमशक्यत्वादात्मनश्च स्थायित्वेन क्रियाभ्यावृत्तिसंभवात्तस्यैव पुनः पुनरुत्पत्तिं ब्रूमः । उत्पत्तिवन्मरणमपि । सो ऽयमात्मन एव मृत्वा पुनर्जन्म प्रेत्यभाव इति । ननु जन्ममरणे उभे अपि नित्यत्वादात्मनो न स्त इत्युक्तम् । सत्यं शरीरादिसंयोगवियोगयोस्तु तथा ऽभिधानान्न दोषः । मरणमात्मनो भोगायतनदेहेन्द्रियादिवियोग उच्यते जन्म तु तत्संबन्धः । ते च ते विपच्यमानकर्माशयानुसारेण देहेन्द्रियादित्यागोपादाने एव मरणजन्मनी क्रियाभ्यावृत्त्या भवन्ती प्रेत्यभाव इत्युच्यते । स एव च संसारस्तदित्यमनुध्यायतः कस्य सचेतसो निर्वेदो नोदीयात् तदुक्तम् ॥

जरावियोगमरणव्याधयस्तावदासताम् ।
जन्मैव किं न धीरस्य भूयो भूयस्त्रपाकरम् ॥

अथ यैरुत्पद्यमानैर्देहेन्द्रियादिभिरात्मनः संबन्धस्तेषां कथमुत्पत्तिरित्युक्तं सूत्रकृता । व्यक्ताद्व्यक्तानामुत्पत्तिः प्रत्यक्षप्रामाण्यादिति । †व्यक्तादिति कपिलाभ्युपगतत्रिगुणात्मकाव्यक्तरूपकारणनिषेधेन परमाणूनां शरीरादौ कार्ये कारणत्वमाह । तथा हि पार्थिवमाप्यं तैजसं वायवीयमिति चतुर्विधं कार्यं स्वावयवाश्रितमुपलभ्यते । तत्र यथा घटः सावयवः कपालेष्वाश्रित एवं कपालान्यपि सावयवत्वात्तदवयवेषु तदवयवा अपि तदवयवान्तरेष्वित्येवं तावद्यावत्परमाणवो निरवयवा इति । यत्र यावतः कार्यजातस्य स्वावयवाश्रितस्य प्रत्यक्षेण ग्रहणं तत्र तदेव प्रमाणम् । तदपि हि कार्यं स्वावयवत्वात्परिदृश्यमानकार्यवत् । निरवयवे तु तस्य परमाणुत्वमेव परमाणुषु च सावयवत्वस्य च हेतोरसिद्धत्वान्नावयवान्तरकल्पना । तेषां हि सावयवत्वे तदवयवाः परमाणवो ऽनुमीयन्ते लोष्टस्य प्रविभज्यमानस्य भागास्तद्भागानां च भागान्तराणीत्येवं तावद्यावदशक्यभङ्गत्वमदर्शनविषयत्वं च भवति । तद्यत्तयोः परमवयवविभागो

* गौतमसूत्रम् अ· १ आ· १ सू· १९ । † गौतमसूत्रम् अ· ४ आ· १ सू· ११ ।

न संभवति ते परमाणव उच्यन्ते । तेष्वपि हि विभज्यमानेषु तदवयवाः परमाणवो भवेयुर्न ते तदेवमुत्पत्तिविनाशक्रमस्येदृशो दर्शनात्सन्ति परमाणवः । अत्र हि त्रयी गतिरस्य घटादेः कार्यस्य निरवयवत्वमेव वा ऽवयवानन्त्यं वा परमाण्वन्तता वा । तत्र निरवयवत्वमनुपपन्नमवयवानां पटे तन्तूनां घटे च कपालानां प्रत्यक्षमुपलम्भात् । अनन्तावयवयोगित्वमपि न युक्तं मेरुसर्षपयोरनन्तावयवयोगित्वाविशेषेण तुल्यपरिमाणत्वप्रसङ्गात् । तस्मात्परमाण्वन्ततैव युक्तिमती । तइमे परमाणवश्चेतनेच्छाप्रेरणमन्तरेण विशिष्टक्रमकमितरेतरसंघटनमलभमानाः कार्यसिद्धये न पर्याप्नुयुरचेतनत्वादिति चेतन एषामधिष्ठाता सकलभुवननिर्माणमतिरीश्वरो ऽभ्युपगतस्तत्सिद्धये च सकलकुतर्कतिमिरसंस्कारपूर्वकं पूर्वमेव निरवद्यमनुमानमुपपादितम् । ईश्वरो ऽपि नानेकात्मवृत्तिविपाकोन्मुखधर्माधर्मसंस्कारवैचित्र्यमननुरुध्यमानो विचित्रस्य जगतो जन्म निर्मातुमर्हतीत्येतदपि दर्शितम् । न च सकृदेव सतो निर्वर्त्यमानकार्यपरिमाणानुगुणसंख्याः परमाणव एकत्र संयोज्य कार्यमारभन्ते किं तु द्व्यणुकादिक्रमेण । सकृदारम्भे हि कुम्भे भज्यमाने कपालशर्कराकणचूर्णादिक्रममपहाय प्रथममेव परमाण्वन्तता भवेत्सर्वसंयोगस्य सर्वविभागेन सहसैव विनाशादतश्च कर्परादिक्रमदर्शनं विरुध्येत । अविनष्टे ऽपि घटादौ तन्त्वाद्यवयवाश्रितत्वस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात्परमाणूनां घटस्य च मध्ये कार्यान्तरानारम्भादिति । तस्माद् द्व्यणुकादिप्रक्रमेण परमाणवः कार्यमारभन्ते । ननु द्वावेव परमाणू प्रथमं संघटेते इत्यत्र का युक्तिरुच्यते । बहुत्वसंख्याया महत्त्वपरिमाणकारणत्वदर्शनात्त्रिषु परमाणुषु प्रथमं मिलत्सु तत्कार्ये बहुत्वसंख्याया महत्त्वारम्भात्तत्प्रत्यक्षं प्रसज्येत । न च तत्प्रत्यक्षमतिसूक्ष्मत्वादतो द्वाभ्यां परमाणुभ्यां द्व्यणुकमादावुत्पद्यते । तच्च परमाणुवदप्रत्यक्षमेव महत्त्वानुत्पादात् । द्व्यणुकद्वयेन तु कार्यारम्भइष्यमाणे तदविशेषप्रसङ्गाद् द्व्यणुकइव तत्रापि महत्त्वोत्पत्तौ कारणाभावात् । अतस्त्रिभिर्द्व्यणुकैस्त्र्यणुकमारभ्यते । तत्र च बहुत्वसंख्यया महत्त्वमारप्स्यते प्रत्यक्षं च तद्भविष्यति । ततः परं तु क्रमसामान्ये प्रमाणमस्ति लोष्टादिभक्तेः सावयवखण्डावयवनिदर्शनम् । क्रमविशेषे तु प्रमाणं नास्तीत्यमारम्भ इति । यत्र वा दर्शनमस्ति तत्र तदस्तु । क्रमविशेषप्रमाणमारभ्यारम्भकत्वं तु नेष्यते मूर्तानां समानदेश-

त्वविरोधात् । न हि परमाणवः प्रथमं कार्यमारभ्य तदनु समवेतोत्तरोत्तरकाले कार्याण्यारभन्ते किं तु यत्परमाणुनिर्वृत्तं कार्यं द्व्यणुकं तत्कार्यान्तरस्यारम्भकं तदप्यन्यस्य कार्यस्येत्येवं तावद्यावत्परिपूर्णावयविनिष्पत्तिः । इत्थं च तन्तुभिः पटः क्रियते न तन्त्ववयवैरंशुभिरितरथा ह्युत्तरोत्तरकार्यारम्भे ऽपि पूर्वकारणानपायान्मूर्तानामेकदेशत्वं स्याद् न च तद् दृश्यते इति यथोक्त एव क्रमः श्रेयान् । तदेवमनेकात्मसमवेतधर्माधर्मसंस्कारपरिपाकानुरूपप्रसरदीश्वरेच्छाप्रेर्यमाणपरमाणुक्रियानुपूर्वीनिवर्त्यमानद्व्यणुकादिकार्यक्रमेण शरीराद्यवयविनिष्पत्तिरिति स्थितम् । एतद्विपरीतानि तु मतान्तराणि प्रमाणविरुद्धानि । तथा हि नित्यमेव शरीराद्यनुत्पत्तिधर्मकमिति प्रत्यक्षविरुद्धम् । पृथिव्यादेरप्यवयवसन्निवेशविशिष्टकार्यत्वादितीश्वरसिद्धौ निर्णीतम् । आकस्मिकत्वमपि शरीरादेः कार्यस्य न युक्तम् । कारणनियमोपलम्भादनिमित्तायाश्च भावोत्पत्तेरनुपपत्तेः । अभावादपि भावोत्पत्तिस्तादृगेवेति । गुणात्मकप्रधानविकारमहदहंकारादिकारणकत्वमपि कार्यस्य पृथिव्यादेः प्रागेव प्रपञ्चतः प्रतिषिद्धम् । अनारब्धावयविरूपकार्याः परमाणव एवैते सञ्चयविशिष्टाः सन्तो लोकयात्रां वहन्तीत्येतदपि न समीचीनं सञ्चयस्य भेदाभेदविकल्पाभ्यामनुपपद्यमानत्वात्परमाणूनां चातिसौक्ष्म्यादप्रत्यक्षत्वात् । पौद्गलिककार्यपक्षे ऽपि पर्यायान्तरेण परमाणूनां कथनमप्रमाणकत्वं वा । शब्दविवर्तत्वं तदनुगमाग्रहणादनुपपन्नम् । परमात्मोपादानत्वमपि न संभवति तस्यैव निष्प्रमाणकत्वात् । न च न कदा चिदनीदृशं जगदिति पादप्रसारिकामात्रं कर्तुमुचितं सर्गप्रबन्धप्रलयप्रबन्धस्य समर्थितत्वादिति ।

अतश्च पक्षान्तरदुर्बलत्वाद्यथोदितः सिध्यति भूतवर्गः ।
तं यस्तु पश्यन्नपि निह्नुवीत तस्मै नमः पण्डितशेखराय ॥

अनादौ संसारे स्थितमिदमहो मूढमनसां
जनित्वा जन्तूनां मरणमथ मृत्वा ऽपि जननम् ।
इयं सा दुःखानां सरणिरिति सञ्चिन्त्य कृतिना
विधातव्यं चेतो जननमरणोच्छेदिनि पदे ॥

प्रवृत्तिदोषजनितो ऽर्थः फलम्* ॥

प्रवृत्तिर्दोषाश्च व्याख्याताः तज्जनितो ऽर्थः फलमित्युच्यते । अर्थ-

* गौतमसूत्रम् अ० १ आ० १ सू० २० ।

ग्रहणं गौणमुख्यभेदप्रदर्शनार्थम् । सुखदुःखे मुख्यं फलं तत्साधनं तु शरीरेन्द्रियविषयादि गौणम् । सर्वं हीदं प्रवृत्तिदोषाक्षिप्तं फलमित्युक्तम् । तदिदमनादिना प्रबन्धेन प्रवर्तमानं फलं पुनरुपयुज्यते पुनस्त्यज्यतइति महतः खेदस्य हेतुरिति भाव्यमानं निर्वेदवैराग्यादिमार्गेणापवर्गोपयोगितां प्रतिपद्यते ।

आत्तमात्तं विजहतस्त्यक्तं त्यक्तं च गृह्णतः ।
पुंसः फलपटीयन्त्रमहो कष्टः परिश्रमः ॥

तत्पुनः फलं कर्मणा किं सद्य एव सम्पद्यते कालान्तरेण वा । उच्यते द्विविधं कर्म विहितं निषिद्धं च । तत्र विधिफलानां कालनियमो नास्ति । क्रियाफलं दोग्धि पचतीति समनन्तरमुत्पद्यमानं दृश्यते । विधिफलानां तु नैष नियम इति शब्दपरीक्षायां चित्राक्षेपपरिहारावसरे निरूपितमेतत् । विधिफलमपि च किं चन चोदनावचनपर्यालोचनया सद्य इति निश्चीयते वृष्टिरिव कारीर्याः । किञ्चिदैहिकफलमपि कर्म वस्तुबलात्कालान्तरापेक्षं भवति पुत्रेष्ट्यादि न हि सहसैव निधिलाभवत्पुत्रलाभः संभवति गर्भसंभवहेतुभूतभार्यापरिरम्भादिक्रमापेक्षत्वात् । ज्योतिष्टोमादि तु स्वर्गफलं कर्मफलस्वरूपमहिम्नैव पारलौकिकफलमवतिष्ठते स्वर्गो हि निरतिशया प्रीतिस्तदन्यथानुपपत्तिपरिकल्पितः कनकगिरिशिखरादिर्वा देशः उभयथा ऽपि नैतद्देहोपभोग्यतां प्रतिपद्यते । अनियतफलं तु चित्रादि कैश्चिदुक्तं तच्च युक्तमयुक्तमिति वा तत्रैव परीक्षितम् । निषिद्धस्य तु कर्मणः सर्वस्यैव प्रायेण परलोकएव फलं परदाराभिमर्षणादौ हि क्रियाफलं सुरतसुखादि सद्यः फलं निषेधविधिफलं तु नरकपतनं पारलौकिकं स्वर्गवन्नरकस्यापि निरतिशयदुःखात्मनस्तदन्यथाऽनुपपत्तिकल्पितदेशस्वभावस्य वा एतच्छरीरानुपभोगयोग्यत्वात् । तीव्रसंयोगनिर्वृत्तकर्म विहितमितरद्वा प्रत्यासन्नविपाकमिहैव भवति नन्दीश्वरनहुषयोरिवेत्यागमविदः । चोरब्रह्मघ्नादयश्च केचित्प्रत्यासन्नप्रत्यवायाः प्रायेण दृश्यन्ते एवेत्येवमेष विचित्रः कर्मणां विपाकः । यदपि चोच्यते कर्मकाले फलं नास्ति फलकाले कर्म नास्ति कालान्तरे च फलस्यान्यत्प्रत्यक्षं कारणमुपलभ्यते सेवादिकमिति तदपि पूर्वं परिहृतम् । कर्मणां विनाशे ऽपि तज्जनितस्यात्मसंस्कारस्य धर्माधर्मशब्दवाच्यस्य

भावात् । दृष्टस्य च सेवादेः कारणस्य व्यभिचाराददृष्टकल्पनाया अवश्यं भावित्वात् । धर्मादेरात्मनि फलसमवायात्फलस्य च पुत्रपश्वादेरन्यसमवेतत्वाद्भिन्नाधिकरणत्वं कर्मफलयोरित्यपि न चोद्यम् । मुख्यस्य सुखदुःखात्मनः फलस्य भिन्नाश्रयत्वानुपपत्तेः । सुखदुःखे ह्यात्मनि वर्तेते धर्माधर्मौ च तस्यावेवेति ।

दृष्टेनैव सुखस्य कारणमतस्तद्धेतुरागेण किं
दुःखस्यापि न तन्निबन्धनमिति द्वेषस्तदर्थेषु कः ।
तस्मात्कर्मनिमित्तकं फलमिति ध्यायन्न कुर्यात्कृती
सङ्गं कर्मणि येन दुस्तरमसौ संसारमापद्यते ॥

बाधनालक्षणं दुःखम्* ॥

बाधना पीडनं संतापनं सा लक्षणमस्येति बाधनालक्षणं दुःखम् । तत्र मुख्ये दुःखे लक्ष्ये लक्षणशब्दो यथाश्रुत एव बाधनयेव हि दुःखस्वरूपं लक्ष्यते बाधयति पीडयतीति । गौणे तु दुःखे शरीरादौ लक्ष्ये बाधनानुषक्तमिति व्याख्येयम् । ननु च पूर्वसूत्राख्यातेन फलग्रहणेनैव दुःखस्योपदिष्टत्वात्किमर्थं पुनरुपदेशः । सुखप्रत्याख्यानार्थं इति चेन्न पूर्वापरविरोधात्सकलप्राणभृदनुभवसाक्षिकत्वेन च सुखस्य प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात् । तत्प्रत्याख्याने च विवक्षिते किमर्थं प्रमेयसूत्रे फलोपादानम् । फले खलु सुखदुःखे इति व्याख्यातं ततश्च सुखप्रत्याख्याने दुःखमेवावशिष्यते तच्चानेन दुःखशब्देनैव निर्दिष्टमिति किं फलग्रहणेन । उच्यते न सुखलेशस्य संसारे जन्तुभिरन्तरान्तरा ऽनुभूयमानस्य प्रत्याख्यानाय दुःखग्रहणं सर्वत्र तथात्वभावनोपदेशार्थं सन्नपि सुखलवो दुःखमेवेति भावयितव्यः तत्साधनमपि सर्वं दुःखमेवेति मन्तव्यम् ।

न तद्व्यवसितं पुंसां न तत्कर्म न तद्वचः ।
न तद्भाग्यं समस्तीह यन्न दुःखाय जायते ॥

तदित्थं दुःखमुत्कृष्टं तिरश्चां मध्यमं मनुष्याणां हीनं देवानां हीनतरं वीतरागाणामित्यागमविदः । वीतरागाणां दुःखतानवं युक्तितो ऽप्यवगम्यते दुःखस्य रागनिबन्धनत्वात् ।

* गौतमसूत्रम् । अ॰ १ आ॰ १ सू॰ २१ ।

तत्त्वतश्चिन्त्यमानं हि सर्वं दुःखं विवेकिनः।
विषसंपृक्तमधुवत्सर्वं दुःखीभवत्यदः॥
सुखाधिगमलोभेन यतमानो हि पूरुषः।
सहस्रशाखमाप्नोति दुःखमेव तदर्जने॥
एवं सर्वमिदं दुःखमिति भावयतोऽनिशम्।
सर्वोपपत्तिस्थानेषु निर्वेदोऽस्य प्रवर्त्तते॥
निर्विण्णस्य च वैराग्यं विरक्तस्य च देहिनः।
क्लेशकर्मप्रहाणादिद्वारो निःश्रेयसोदयः॥

नन्वेवं तर्हि फलग्रहणं न कर्तव्यं दुःखपदेनैव गतार्थत्वादित्युक्तम्। मैवं तस्यान्यप्रयोजनत्वात्। प्रवृत्तिदोषजनितत्वेन हि फलमनुचिन्तितवतस्तत्कारणयोरनुकूलप्रतिकूलयोरस्य रागद्वेषौ मा भूताम्। अभ्यावृत्त्या च ससाधनस्य फलस्य हानोपादानस्रोतसोह्यमानस्तचात्यन्ताय निर्विद्यतामिति फलग्रहणम्। तदेवमन्यथा फलस्य निःश्रेयसोपयोगित्वमन्यथा तु फलत्वे सत्यपि दुःखस्येति।

दीर्घस्य दुःखस्य निमित्तभूतं सुखं च दुःखात्मकमेव सर्वम्।
मुमुक्षुणा हेयतया विचिन्त्यं देहादिदुःखान्तमिदं प्रमेयम्॥

इति निपुणमतिर्यो दुःखमेवेति सर्वं
परिहरति शरीरे क्लेशकर्मादिजातम्।
अजमजरमतत्त्वं चिन्तयन्नात्मतत्त्वं
गतभयमपवर्गं शाश्वतं सोऽभ्युपैति॥

इति श्रीभट्टजयन्तस्य कृतौ श्रीन्यायमञ्जर्यामष्टममाह्निकम्॥

एवं शरीरादौ दुःखपर्यन्ते हेये प्रमेये निर्णीते यदर्थमेतदुपदेशो यत्परमुपादेयं प्रमेयं यदर्थः शास्त्रारम्भस्तमपवर्गं लक्षयितुमाह।

तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः*॥

तदिति प्रक्रान्तस्य दुःखस्यावमर्शः। न च मुख्यमेव दुःखं बाधनास्वभावमवमृश्यते किं तु तत्साधनं तदनुषक्तं च सर्वमेव। तेन दुःखेन

* गौतमसूत्रम् अ॰ १ आ॰ १ सू॰ २२।

वियोगो ऽपवर्गः । अस्ति प्रलयवेलायामात्मनो दुःखवियोगः स त्वपवर्गो न भवति सर्गसमये पुनरक्षीणकर्माशयानुरूपशरीरादिसंबन्धे सति दुःखसंभवा-दतस्तद्व्यावृत्त्यर्थमत्यन्तग्रहणम् । आत्यन्तिकी दुःखव्यावृत्तिरपवर्गो न सावधिका । द्विविधदुःखावमर्शिना सर्वनाम्ना सर्वेषामात्मगुणानां दुःखवद-वमर्शादत्यन्तग्रहणेन च सर्वात्मना तद्वियोगाभिधानान्नवानामात्मगुणानां बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्काराणां निर्मूलोच्छेदो ऽपवर्ग इत्युक्तं भवति ।

यावदात्मगुणाः सर्वे नोच्छिन्ना वासनादयः ।
तावदात्यन्तिकी दुःखव्यावृत्तिर्नावकल्पते ॥
धर्माधर्मनिमित्तो हि संभवः सुखदुःखयोः ।
मूलभूतौ च तावेव स्तम्भौ संसारसद्मनः ॥
तदुच्छेदे तु तत्कार्यशरीराद्यनुपप्लवात् ।
नात्मनः सुखदुःखे स्त इत्यसौ मुक्त उच्यते ॥
इच्छाद्वेषप्रयत्नादि भोगायतनबन्धनम् ।
उच्छिन्नभोगायतनो नात्मा तैरपि युज्यते ॥
प्राणस्य क्षुत्पिपासे द्वे लोभमोहौ च चेतसः ।
शीतातपौ शरीरस्य षडूर्मिरहितः शिवः ॥

तदेवं नवानामात्मगुणानां निर्मूलच्छेदो ऽपवर्ग इति यदुच्यते तदेवे-दमुक्तं भवति तदत्यन्तवियोगो ऽपवर्ग इति ।

ननु तस्यामवस्थायां कीदृगात्मा ऽवशिष्यते ।
स्वरूपैकप्रतिष्ठानः परित्यक्तो ऽखिलैर्गुणैः ॥
ऊर्मिषट्कातिगं रूपं तदस्याहुर्मनीषिणः ।
संसारबन्धनाधीनदुःखक्लेशाद्यदूषितम् ॥

तत्र वेदान्तवादिन आहुः । नायमीदृशो मोक्षः प्रेक्षावतां प्रयत्नभू-मिर्भवितुमर्हति । को हि नाम शिलाशकलकल्पमपगतसकलसुखसंवेदनसम्पद-मात्मानमुपपादयितुं यतेत । सोपाधिसावधिकपरिमितानन्दनिःष्यन्दात्स्वर्गा-दप्यधिकमनवधिकनिरतिशयनैसर्गिकानन्दसुन्दरमपरिम्लानतत्संवेदनसामर्थ्ये

चतुर्थं पुरुषार्थमाचक्षते विचक्षणाः। यदि तु जडः पाषाणनिर्विशेष एव तस्यामवस्थायामात्मा भवेत्तत्कृतमपवर्गेण संसार एव वरमवस्था यत्र तावदन्तरान्तराऽपि दुःखकलुषितमपि स्वल्पमपि सुखमुपभुज्यते। चिन्त्यतां तावदिदं किमल्पसुखानुभवो भद्रक उत सर्वसुखोच्छेद एव। तस्मान्नित्यसुखमात्मनो महत्त्ववदस्तीत्यागमप्रामाण्यादुपगम्यतां तच्च संसारदशायामविद्यावरणवशेन नानुभूयते तत्त्वज्ञानाभ्यासभावनाभिभूतनिरन्तराविद्यावरणस्त्वात्मा तस्यामवस्थायां तदनुभवतीति। तदिदमनुपपन्नम्। आत्मनो नित्यसुखसत्तायां प्रमाणाभावात्। प्रत्यक्षं तावदस्मदादीनामन्येषां वा केषांचिदस्मिन्नर्थे न प्रभवतीति केयं कथा। अनुमानमपि न संभवति लिङ्गलेशानवलोकनादिति। ननूक्तमेवानुमानमपवर्गाय यः प्रेक्षावतां प्रयत्नः सुखसिद्धये हि बुद्धिमन्तो यतन्ते नाश्मकल्पमात्मानं कर्तुमिति तदयमिष्टाधिगमार्थो मुमुक्षोः प्रयत्नः प्रेक्षापूर्वकारिप्रयत्नत्वात् कृष्यादिप्रयत्नवदिति।

नानिष्टोपरमार्थत्वादनिष्टस्यापि शान्तये।
सन्तः प्रयतमाना हि दृश्यन्ते व्याधिखेदिताः॥

अतिदुर्वहश्चायं संसारदुःखभार इति तदुपशमाय व्यवस्यन्तः सन्तो न निष्प्रयोजनप्रयत्ना भवन्तीत्यनैकान्तिको हेतुः। अथागमादवगम्यते विभुत्वेनेव नित्येन सुखेनाविनाकृत आत्मेति। तथा च पठ्यते विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति। स्यादेतदेवं यद्येतदेव केवलमागमवचनमश्रोष्यत वचनान्तरमपि तु श्रूयते न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत इति। ननु भवत्पठितमागमवचनमन्यथाऽपि व्याख्यातुं शक्यते सशरीरस्येति प्रक्रमात्सांसारिके सुखदुःखे अनुकूलेतरविषयोपलम्भसंभवे तदानीमशरीरमात्मानं न स्पृशत इत्यर्थः। हन्त तर्हि त्वदधीतमपि वेदवचनमानन्दं ब्रह्मेति संसारदुःखपरिहारक्रमे प्रकरणादेव तद्दुःखापायविषयं व्याख्यास्यते न खलु व्याख्यानस्य भगवतः काचिदभूमिरस्ति दृष्टाश्च दुःखोपशमे सुखशब्दप्रयोगाः।

चिरज्वरशिरोर्त्यादिव्याधिदुःखेन खेदिताः।
सुखिनो वयमद्येति तदपाये प्रयुञ्जते॥

यदि चानन्दमिति वचनान्नित्यं सुखमात्मन इष्यते तर्हि ब्रह्मेति वचनाद्व्यापकत्वमिव विज्ञानमिति वचनाज् ज्ञानमपि नित्यमस्याभ्युपगन्तव्यमतश्च सुखवज् ज्ञानस्यापि नित्यत्वात्संसारे ऽपि नित्यसुखोपलब्धिः स्यात्ततश्च धर्माधर्मफलाभ्यां सुखदुःखाभ्यामस्य नित्यस्य सुखस्य साहचर्यमनुभूयेत । अपि च ।

सुखवज् ज्ञानवच्चास्य कामं देहेन्द्रियाद्यपि ।
नित्यं प्रकल्प्यतामित्थं मोक्षो रम्यतरो भवेत् ॥

अथ कार्यं सुखज्ञानं हेतुरस्य चिन्तनीयो यत उत्पद्यते इति वाच्यम् । योगसमाधिज इति चेत्तस्य कार्यत्वात्स्वकार्यसुखसंवेदनावसानत्वान्न शाश्वतिकत्वं स्यात् । अप्रक्षयश्च धर्मस्य निरनुमानको न हि योगसमाधिजो धर्मो न क्षीयते इत्यत्र च किं चिदनुमानमस्ति । विपर्यये तु प्रसिद्धमेवानुमानं सर्वस्य कृतकस्यानित्यत्वदर्शनादिति । क्षीणे त्वधर्मे तत्कार्यज्ञानाभावात्सदपि सुखमनुपलभ्यमानमसतो न विशिष्यते । स्वप्रकाशं तत्सुखमिति चेत्संसारे ऽपि तदुपलब्धिप्रसङ्गः । शरीरादिसंबन्धः प्रतिबन्धहेतुरिति चेन्न । शरीरादीनामुपभोगार्थत्वाद्भोगप्रतिबन्धं विदधतीति न साध्वी कल्पना । अविद्यावरणात्संसारे स्वप्रकाशसुखानुपलम्भ इति चेन्न । प्रकाशस्य तुच्छेनावरीतुमशक्यत्वात् । न हि प्रकाशरूपं पारमार्थिकमात्मनः सुखं तद्विपरीततुच्छस्वभावेयमविरलगवलमलीमसं बलाहकव्यूहपिहितरविबिम्बं तदपि न रजनीसदृशं दिनमिति सहसा मोहमहिमा ।

मेघा अपि रवेरन्ये स्वरूपेण च वास्तवाः ।
तत्त्वान्यत्वाद्यचिन्त्या तु नाविद्यावरणक्षमा ॥

तस्मान्न नित्यानन्दत्वमात्मनः सुवचनम् । अपि च मोक्षे नित्यसुखस्वभावे तद्रागेण प्रयतमानो मुमुक्षुर्न मोक्षमधिगच्छेत् । न हि रागिणां मोक्षो ऽस्तीति मोक्षविदः । दुःखनिवृत्त्यात्मके ऽपि मोक्षे दुःखद्वेषात्प्रयतमानस्य समानो दोष इति चेन्न । मुमुक्षोर्द्वेषाभावात् । रागद्वेषौ हि संसारकारणमिति च जानाति मुमुक्षुः द्वेष्टि च दुःखमिति कथमिदं संगच्छते । सुखे ऽप्यस्य रागो नास्त्येवेति चेन्न स्वर्गनिर्विशेषे ऽपवर्गे स्वर्गवद्रागस्य संभाव्यमानत्वात् । दुःखेन तु निर्विण्णस्य मुमुक्षोर्वैराग्यं जायते न दुःखविषयो द्वेषः विरक्तस्य चास्य मोक्षं प्रति यत्नो

भवति न दुःखं द्विषत इति समानो न्यायः । यत्तूक्तं निरानन्दो मोक्षः प्रेक्षावतां प्रयत्नविषयो न भवतीति तदपि न साम्प्रतम् । प्रयोजनानुसारेण प्रमाणव्यवस्थाऽनुपपत्तेः । न हि प्रयोजनानुवर्ति प्रमाणं भवितुमर्हति । यदि निरानन्दो मोक्षः प्रेक्षावतां न रुचितः कामं मा भून्न त्वप्रमाणकमानन्दं तत्र कल्पयितुं शक्नुमः । न च सर्वात्मना साधूनामनभिमत एव तथाविधो मोक्षः । न च तदवाप्तये न प्रयतन्ते । ते ह्येवं विवेचयन्ति दुःखसंस्पर्शशून्यशाश्वतिकसुखसंभोगासंभवाद् दुःखस्य चावश्यहातव्यत्वाद्विवेकहानस्य चाशक्यत्वाद्विषमधुनी इवैकत्र पात्रे पतिते उभे अपि सुखदुःखे त्यज्येतामिति । अतश्च संसारान्मोक्षः श्रेयान्यत्रायमियानतिदुःखप्रबन्धो ऽवलुप्यते वरमियतः कादाचित्की सुखकणिका त्यक्ता न तस्याः कृते दुःखभार इयानूढ इति । तस्मान्न सुखोपभोगात्मको मोक्ष इति । अन्यस्त्वाह तिष्ठतु तावन्मोक्षः संसारे ऽपि न सुखं नाम किं चिदस्तीति सर्व एवायं दुःखाभावमात्रे सुखव्यवहारः । तथा हि ।

तृषा शुष्यत्यास्ये पिबति सलिलं स्वादु सुरभि
क्षुधार्तः सञ्छालीन्कवलयति सम्पाकवलितान् ।
प्रदीप्ते रागाग्नौ घननिबिडमाश्लिष्यति वधूं
प्रतीकारे व्याधेः सुखमिति विपर्यस्यति जनः ॥

उच्यते तदिदमतीव कृतकवैराग्यप्रकटनकौतुकुचीकूर्चकौशलमानन्दात्मनः प्रतिप्राणिसंवेद्यस्य निह्नोतुमशक्यत्वादनिवृत्ते ऽपि दुःखे क्वचित्सुखसंवेदनान्न दुःखाभावः सुखं निरभिलाषस्याप्यतर्कितोपनतसुखसाधनविषयसम्पर्के सति सुखसंवेदनदर्शनादभिलाषात्मकदुःखाभावः सुखमित्यपि न मनोज्ञम् । यस्तु दुःखाभावे क्व चित्सुखमित्यपि व्यपदेशः प्रशान्तरोगाणामिव पूर्वदर्शितः स भाक्त इति न तावता स्वसंवेदनसाक्षिकसुखापह्नवः कर्तुमुचितः । मोक्षे तु नित्यसुखमसंभवत्प्रमाणं नाभ्युपगम्यते । अपि च मोक्षे सुखमस्ति न वेति विचार एव न प्रामाणिकजनोचितः । स्वरूपेण व्यवस्थानमात्मनो मोक्ष इति मोक्षविदः । तत्रात्मस्वरूपमेव कीदृगिति चिन्त्यं न पृथङ् मोक्षस्वरूपम् । आत्मनश्च सुखदुःखबुद्ध्यादय आगन्तुका गुणा न महत्त्ववत्सांसिद्धिका इति निर्णीतमेतदात्मलक्षणे सुखादिकार्येण चात्मनो ऽनुमानादिति । अत एव कपिलकथितचितिशक्तिस्वभावत्वमपि न युक्तमात्मनः ।

सचेतनश्चिता योगात्तदभावादचेतनः ।
चितिर्नामार्थविज्ञानं कादाचित्कं तु तस्य तत् ॥
नार्थसंवेदनादन्यश्चैतन्यो नाम विद्यते ।
तच्च सामग्र्यधीनत्वात्कथं मोक्षे भविष्यति ॥
जाग्रतः स्वप्नवृत्तेर्वा सुषुप्तस्यापि वा ऽऽत्मनः ।
ज्ञानमुत्पद्यते ऽन्या तु चतुर्थी नास्ति तद्दशा ॥
जाग्रद्दशायां स्वप्ने च बुद्धेः प्रत्यात्मवेद्यता ।
सुखं सुप्तो ऽहमद्येति पश्चात्प्रत्यवमर्शनात् ॥
तदा त्वचेत्यमाना ऽपि सुषुप्ते धीः प्रकल्प्यते ।
तुर्यावस्था तु संवित्तिशून्यस्य स्थितिरात्मनः ॥
तुर्यावस्थातिगं रूपं यदाहुः के चिदात्मनः ।
प्रमाणागोचरत्वेन कल्पनामात्रमेव तत् ॥
संवित्प्रसवसामर्थ्यं सामग्रीसन्निधानतः ।
यदि नामात्मनो ऽस्त्यस्य तावता न चिदात्मता ॥

यदि तु दर्शनशक्तियोग्यतामात्रमेव पुंसश्चैतन्यमुच्यते तर्हि तथाविधस्य तस्य कैवल्यस्यास्माकीनमोक्षसदृक्षत्वमेव योग्यतामात्रसंभवे ऽपि दृश्येन्द्रियसंयोगादेस्सामग्र्या वैकल्यावस्थायामात्मनो द्रष्टृत्वासंभवाद् दर्शनशून्यस्य चान्यस्य चैतन्यस्य निरस्तत्वादिति ।

निर्वाणादिपदाख्येयमपवर्गं तु सौगताः ।
सन्तत्युच्छेदमिच्छन्ति स्वच्छां वा ज्ञानसंततिम् ॥

एतद् द्वितयमप्युक्तं पूर्वमेव तद् ध्वस्तं च ज्ञानसंततिर्नित्यश्चात्मा समर्थितः ।

संतत्युच्छेदपक्षस्तु नैयायिकमतादपि ।
शोच्यो यत्राश्मकल्पो ऽपि न कश्चिदवशिष्यते ॥
अर्हत्पक्षे ऽपि यद्रूपमन्यसापेक्षमात्मनः ।
न केवलस्य तद्रूपमित्यस्मन्मततुल्यता ॥
विकारित्वं तु जीवानामत्यन्तमसमञ्जसम् ।
शब्दपुद्गलवच्चैतत्प्रत्याख्येयमसंभवात् ॥

तस्मान्न वेदान्तविदो वदन्ति मोक्षं न सांख्या न च सौगताद्याः ।
इत्यक्षपादाभिहितोऽपवर्गः श्रेयांस्तदत्यन्तविमोक्ष एव ॥

आह भवत्वयमीदृगपवर्गः स तु कथमधिगम्यते इत्युच्यताम् । उक्त-मेव भगवता सूत्रकारेण ।

दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामु-त्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादिति* ॥

दुःखोच्छेदस्तावदपवर्ग इति कथितम् । कार्यत्वाच्च दुःखस्य कारण-च्छेदात्तदुच्छेदः । कारणं चास्य जन्म जन्मनि हि सति दुःखं भवति । जायते इति जन्म देहेन्द्रियादिसंबन्ध आत्मनः । तदपि जन्मकारणोच्छेदादेवोच्छे-द्यमतस्तत्कारणं प्रवृत्तिरुच्छेद्या । तस्या अपि हेतूच्छेदादिति तद्धेतवो दोषा उच्छेद्याः । तेषां तु निमित्तं मिथ्याज्ञानं तस्मिन्नुच्छिन्ने दोषा उच्छिन्ना भव-न्तीति मिथ्याज्ञानमुच्छेत्तव्यम् । तदुच्छित्तये च तत्त्वज्ञानमुपायः । प्रसिद्धो ह्ययमर्थः समर्थितश्च पूर्वं विस्तरतस्तत्त्वज्ञानं मिथ्याज्ञानस्य बाधकमिति तस्मान्मिथ्याज्ञानदोषप्रवृत्तिजन्मदुःखनिवृत्तिक्रमेणापवर्ग इति । यद्यपि च मिथ्याज्ञानमपि जन्मकार्यमशरीरस्यात्मनो मिथ्याज्ञानानुपपत्तेः इतरेतर-कार्यकारणभावेन बीजाङ्कुरवदनादिप्रबन्धप्रवृत्तेन प्रवर्तमाना मिथ्याज्ञाना-दयो भावाः संसार इत्युच्यते तथाऽपि तत्कारणोच्छेदचिन्तायां कुतः प्रभृति च्छेद उपक्रम्यतामिति विचार्यमाणे विशेषनियमाभावाद्यतः कुत-श्चिदिति प्राप्ते मिथ्याज्ञानस्य प्रतिकूलमुच्छेदकारणं तत्त्वज्ञानमुपलब्धमिति विशेषे प्रमाणभावादुच्छेद एवोपक्रम्यते । अत एव मिथ्याज्ञानमूलः संसार उच्यते तस्मिन्नुच्छिन्ने तदुच्छेदसंभवान्न ततः प्रभृति संसारः प्रवृत्त इति निपु-णमतिभिरपि निर्धारयितुं शक्यमनादित्वात्तस्येति । तदेवं तत्त्वज्ञानान्मिथ्या-ज्ञानापाये तत्कार्यदोषापायः दोषापाये प्रवृत्त्यपायः प्रवृत्त्यपाये जन्मापायः जन्मापाये दुःखापायः स एवापवर्ग इति । तदिदमुक्तमुत्तरोत्तरापाये तदन-न्तराभावादिति । आह विदितोऽयं सूत्रार्थः किं त्वघटमानमनोरथविडम्ब-नामात्रमिदमलीकश्रद्धधानताप्रकटनं वा दुरधिगमस्तु संकटो मोक्षमार्गः ।

---

* गौतमसूत्रम् अ० १ आ० १ सू० २ तदनन्तरापायादपवर्ग इति सूत्रपाठः ।

साध्यस्त्रिवर्ग एवैष धर्मकामार्थलक्षणः ।
चतुर्थः पुरुषार्थस्तु कथास्वेव विराजते ॥
यदा प्रियवियोगादि भवत्युद्वेगकारणम् ।
तदा मोक्षकथाः कामं क्रियन्तां शोकशान्तये ॥

न नूदयमसमये तदधिगमसमर्थामुपलभामहे ऋणत्रिक्लेशप्रवृत्त्यनुबन्धस्य दुस्तरत्वात् । ऋणानुबन्धस्तावज्जायमानो ह वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणैऋणवा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य इति । इदं हि वेदे पठ्यते तत्र प्रथममृषीणामनृणः स्यामिति ब्रह्मचर्यमाचरति ततः पितॄणामनृणः स्यामिति कृतदारसंग्रहः प्रजोत्पादनाय व्यवहरति तदनु गृहस्थ एव दर्शपूर्णमासादिषु सहस्रसंवत्सरपर्यन्तेषु कर्मस्वधिकृतः क्रतूननुतिष्ठतीति देवानामनृणः स्यामिति को ऽस्य मोक्षव्यवसायावसरः । ननु च ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेदिति मन्वादिस्मरणादस्त्येव तदवसरः । न श्रुतिवाक्यविरोधात् । एवं हि श्रूयते जरामर्यं वा एतत्सत्रं यदग्निहोत्रं दर्शपौर्णमासौ च जरया ह वा एष एतस्मान्मुच्यते मृत्युना वेति । न च कर्मप्रयोगाशक्त्या कर्मभ्यो विरन्तुं लभ्यते स्वयमशक्तस्य बाह्यशक्त्युपदेशात् । अन्तेवासीजु हुयाद् ब्रह्मणा हि स परिक्रीतः क्षीरहोता जुहुयाद् घृतेन हि स परिक्रीतः । अशक्तस्य च मोक्षोपायानुष्ठाने ऽप्यस्य कथं शक्तिः । क्लेशानुबन्धादपि अपवर्गाभावः ।

ये हि रागादयो दोषा आत्मनश्चिरसंभृताः ।
कस्तान्वञ्चयितुं शक्तः पुनरावृत्तिधर्मकान् ॥
कामं चिरं विजित्यापि क्रोधं वा लोभमेव वा ।
पुनर्गच्छन्वशं तेषां लोकः प्रायेण दृश्यते ॥

तथा हि । चिरमपि तपसि नियमितमतिरवजितविषमशरविकृतिरपि तनुपवनापनीतवसनकामिनीस्तनजघनदर्शनादेव वशं विश्वामित्रः कुसुमधन्वनो गत इति श्रूयते किल ह्याख्यायिकया । अद्यत्वे ऽप्येवं शतशो दृश्यते इति दुरुच्छेद्या दोषाः । वीतरागजन्मादर्शनादिति च विचारितमात्मपरीक्षायामवियुक्त एव दोषैर्जन्तुर्जायते इति दोषविवृद्धिहेतवश्च रूपादयो विषयास्ते कथमिव स्वकर्मण्युदासते ।

ताम्बूलं कुसुमसुगन्धयस्समीरास्सौधेषु प्रतिफलिताः शशाङ्कभासः ।
वाचश्च प्रणयनवामृतद्रवार्द्रा दूतीनां दधति न कस्य रागवृद्धिम् ॥

अपि च ।

मुग्धस्मितसुधाधौतमधुरालापशालिना ।
मुखेन पक्ष्मलाक्षीणां कस्य नाक्षिप्यते मनः ॥

इत्येवं निदानानुपशमादपि स्थित एव क्लेशानुबन्धः । प्रवृत्त्यनुबन्धः खल्वपि ।

रागादिप्रेर्यमाणो हि कर्माण्यारभते नरः ।
दीर्घदीर्घाः प्रतायन्ते यैर्धर्माधर्मवासनाः ॥
स प्रवृत्त्यनुबन्धश्च हेतुरन्यस्य जन्मनः ॥
एकमेवेदृशं कर्म कर्तुमापतति क्व चित् ।
जन्मायुतशतेनापि यत्फलं भुज्यते न वा ॥
क्लेशकर्मानुबन्धोत्थजन्मदुःखादिशृङ्खला ।
पुनरावर्तमानैषा केनोपायेन भज्यताम् ॥
विना फलोपभोगेन न हि नाशोऽस्ति कर्मणाम् ।
तेषां ज्ञानाग्निना दाह इति श्रद्धाविजृम्भितम् ॥
कार्यकारणभावो हि शास्त्रादेवावधारितः ।
कर्मणां च फलानां च स कथं वा निवर्तताम् ॥
न चास्य ज्ञानसापेक्षं कर्मेष्टं बन्धकारणम् ।
येनात्मज्ञानयुक्तानां तदुदासीत तं प्रति ॥

अज्ञाननैरपेक्ष्येण कर्मणां स्वभाव एवैष यत्फलाविनाभावित्वमिति ।

तस्मादित्थमृणक्लेशप्रवृत्त्यभ्यनुबन्धतः ।
न मोक्षसिद्धिरस्तीति तदर्थो विफलः श्रमः ॥
अशक्ये ऽर्थे वृथा ऽऽयासं परित्यज्य मनस्विभिः ।
मोक्षचर्चाः परित्यज्य स्वे गृहे सुखमास्यताम् ॥

अत्राभिधीयते । यत्तावदुक्तमृणानुबन्धादिति । तदयुक्तम् । विधिपक्षश्रवणादौपचारिकमृणशब्दं जायमानशब्दं च प्रयुज्य कर्मस्तुतिरियं क्रियते जायमानो ह वै ब्राह्मण इति । न तद्व्यतिरिक्तपुरुषाऽर्थविषयप्रयत्नप्रतिषेधो

विधीयते । तथा हि ऋणशब्दोऽयं विषयान्तरे मुख्यार्थः प्रसिद्धो यचोत्तमर्णः सलाभममुतः प्रतिग्रहीष्यामीति धनमधमर्णाय प्रयच्छत्यधमर्णोऽपि सलाभमस्मै प्रदास्यामीति मत्वा गृह्णाति सोऽयमृणशब्दस्य मुख्यो विषय इह नास्त्येव । जायमानोऽपि मुख्य उत्पद्यमानोऽपि मातुः कुक्षिकुहरान्निस्सरन्नभिधीयते न चासौ बालकः कर्मभिरभिसंबध्यते । तस्माद् ब्रह्मचर्यमपत्योत्पादनमध्वरप्रयोग इति चयमिदमवश्यकर्तव्यमिति कर्मस्तुतिरियमौपचारिकपदप्रयोगाद्गम्यते । न चैतावता मोक्षव्यवसायावसरविरह इति परिशङ्कनीयमाश्रमान्तरस्य तदौपयिकस्य दर्शनात् । ननु मरणावधिदर्शपूर्णमासकर्मोपदेशात्कथमाश्रमान्तरग्रहणं न जरामर्यवादस्याप्यपरित्यागप्रतिपादनाय कर्मप्रशंसार्थत्वात् । ये चत्वारः पथयो देवयाना इत्यादयो हि चतुर्थाश्रमशंसिनो भूयांसः सन्ति मन्त्रार्थवादाः । मन्वादिस्मृतिवचनानि चतुर्थाश्रमोपदेशीनि चतुर्थाश्रमोचितशौचाचारादीतिकर्तव्यतावितानविधानपराणि च प्रबन्धेनैव दृश्यन्ते ।

एवं गृहाश्रमे स्थित्वा विधिवत्स्नातको द्विजः ।
वने वसेत्तु नियतो भैक्षभुग्विजितेन्द्रियः* ॥

इत्युपक्रम्य चतुर्थाश्रमोचितमोक्षोपायानुष्ठानोपदेशाय षष्ठोऽध्यायः समस्त एव मनुनाऽनुक्रान्तः । जाबालश्रुतौ च विधायकेनैव ब्राह्मणवाक्येन प्रतिपदमाश्रमचतुष्टयमुपदिष्टम् । ब्रह्मचारी भूत्वा गृही भवेद्गृही भूत्वा वनी भवेद्वनी भूत्वा प्रव्रजेदिति । अग्निसमारोपणविधानोपदेशश्च प्रत्यक्षश्रुतः कथमपह्नूयेत । आत्मन्यग्नीन्समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहादिति† । अपि च उपनिषदामध्ययनमसति मोक्षोपयोगसमर्थे चतुर्थाश्रमे निरर्थकमेव प्राप्नोति । क्रियाकाण्डानुष्ठाननिष्ठत्वे हि वेदस्य ज्ञानकाण्डोपदेशः किंप्रयोजनः स्यात् । तदेवं वर्णवदाश्रमाणामपि चतुर्णां प्रत्यक्षोपदेशसिद्धत्वाच्चतुर्थाश्रमिणां च मोक्षाधिगमोपायतत्त्वज्ञानभावनाभ्यासावसरसम्भवात्सोऽयं जरामर्यवादः प्रशंसामात्रपर एवावतिष्ठते जरया ह वा एष एतस्मान्मुच्यते मृत्युना वेति च वचनाज्जरसा कर्मत्यागानुज्ञानात्स एव चतुर्थाश्रमावसर इति गम्यते । तदुक्तम्‡ ।

---

* मनुस्मृतौ अ॰ ६ श्लो १ । † मनुस्मृतौ अ॰ ६ श्लो॰ ३८ । ‡ मनुस्मृतौ अ॰ ६ श्लो॰ २ ।

गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः ।
अपत्यस्यैव चापत्यं तदा ऽरण्यं समाश्रयेत् ॥

इतरथा हि मृत्युनैव च तस्मान्मुच्यते इत्यवक्ष्यत न त्वेवमब्रवीत् । तस्माद्वार्धकदशोचितं चतुर्थमाश्रममनुमन्यते । तिष्ठतु वा वार्धकदशा यतो ऽपि परिपक्वकषायस्याश्रमचतुष्टयक्रममनपेक्ष्यैव मोक्षाधिकार आख्यातः यथोक्तं ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदिति । अत एव द्विविधो ब्रह्मचारी भवत्युपकुर्वाणो नैष्ठिकश्च । तत्रोपकुर्वाणको यो ब्रह्मचर्यमनुभूय गृहस्थाश्रममनुभवति स चापरिपक्वकषायो ऽनुपशान्तगार्हस्थ्यरागः तमेव प्रतीदमुच्यते अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य च संततिम् अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन्व्रजत्यधः* इति । यस्तु परिपक्वकषायः स नैष्ठिक एव ब्रह्मचारी भवति न गृहस्थाश्रमं प्रतिपद्यते गृहस्थो ऽपि परिपक्वकषायो वानप्रस्थाश्रममुल्लङ्घ्य यतित्वे ऽधिक्रियते यथोक्तम् । गृहाद्वनाद्वा प्रव्रजेदिति । के चित्तु कर्मफलाभिसन्धिरहितस्य कर्तव्यमिति कर्म कुर्वतः क्षीणरागस्यात्मविदो गृहस्थस्यापि यो ऽतिथिप्रियः श्राद्धकृद्वेदविद्याविद्गृहस्थो ऽपि विमुच्यते इति । तस्मादृणानुबन्धादपवर्गाभाव इत्ययुक्तम् । यत्तु क्लेशानुबन्धादिति तदप्यनध्यवसायमात्रम् । प्रतिपक्षभावनादिना क्लेशोपशमस्य सुशकत्वे ऽपि यद्येषां नित्यो हेतुर्भवेत्कार्यो वा यद्यसौ न ज्ञायेत ज्ञातोपि वा ऽनुष्ठातुमसौ न शक्येत तदा क एवैनमुच्छिन्द्यात् किं तु ।

नाकस्मिका न नित्यास्ते न नित्याज्ञातहेतुकाः ।
नाज्ञातशमनोपाया न चाशक्यप्रतिक्रियाः ॥

न हि दोषाणामात्मस्वरूपवन्नित्यत्वमुपजननापायधर्मकत्वेन ग्रहणात् । मिथ्याज्ञानं च प्रसवकारणमेषामवधृतमिति नाकस्मिकत्वमविनाशिहेतुकत्वमज्ञातहेतुकत्वं वा । मिथ्याज्ञानस्य च सम्यग्ज्ञानं प्रतिपक्षः प्रतिपक्षभावनाभ्यासेन च समूलमुन्मूलयितुं शक्यन्ते दोषा इति नाज्ञातप्रतीकारत्वं तेषामुक्तं च केन चित् ।

सर्वेषां सविपक्षत्वान्निर्ह्रासातिशयाश्रिताः ।
सात्मीभावात्तदाभ्यासाद्धीयेरन्नामुना क्व चिदिति ॥

विषयदोषदर्शनेन हि तेषु सक्तिलक्षणो रागः शाम्यति यदा ह्येवं चिन्तयति विवेकी ।

---

* मनुस्मृतौ अ० ६ श्लो० ३७ ।

असौ तरलताराक्षी पीनोत्तुङ्गघनस्तनी ।
विलुप्यमाना कान्तारे विहगैरद्य दृश्यते ॥
विभाति बहिरेवास्याः पद्मगन्धनिभं वपुः ।
अन्तर्मज्जास्थिविण्मूत्रमेदःक्रिमिकुलाकुलम् ॥
अस्थीनि पित्तमुच्चाराः क्लिन्नान्यन्त्राणि शोणितम् ।
इति चर्मपिनद्धं सत्कामिनीति विधीयते ॥
मेदोग्रन्थी स्तनौ नाम तौ स्वर्णकलशौ कथम् ।
विष्ठादृतौ नितम्बे च को ऽयं हेमशिलाभ्रमः ॥
मूत्रास्रग्द्वारमशुचि च्छिद्रं क्लेदि जुगुप्सितम् ।
तदेव हि रतिस्थानमहो पुंसां विडम्बना ॥
प्रीतिर्यथा निजास्योत्थं लिहतः शोणितं शुनः ।
शुष्के ऽस्थनि तथा पुंसः स्वधातुस्पन्दिनः स्त्रियाम् ॥
व्यात्तानना विवृत्ताक्षी विवर्णा श्वासघुर्घरा ।
कथमद्य न रागाय म्रियमाणा तपस्विनी ॥
अहो व्रणे वराको ऽयमकाले तृषितः फणी ।
प्रसारितमुखो ऽप्यास्ते शोणितं पातुमागतः ॥
किमनेनापराद्धं नः स्वभावो वस्तुनः स्वयम् ।
स्पृश्यमानो दहत्यग्निरिति को ऽस्मै प्रकुप्यति ॥
नानुकूलः प्रिये हेतुः प्रतिकूलो न विप्रिये ।
स्वकर्मफलमश्नामि कः सुहृत्कश्च मे रिपुः ॥

एवमहर्दिवं चिन्तयतां नितान्तं मनःसमचित्तता सर्वत्र समुद्भवतीति विलीयन्ते दोषग्रन्थयः ।

अत एवोपदिश्यन्ते मोक्षशास्त्रेष्वनेकशः ।
तस्य तस्योपघाताय तास्ताः प्रत्यूहभावनाः ॥

ननु च प्रतिपक्षभावने ऽपि न सर्वात्मना दोषपक्षः क्षयमुपयाति निम्बाभ्युपयोगे इव क्रियमाणे कफधातुरिति । नैतदेवं तत्र निम्बोपयोगवतदनुकूलस्यातपादेरुपयोगदर्शनात् । अपि च ।

धर्मलोपभयात्तच नेष्टः सर्वात्मना क्षयः।
कफाधिक्यं तु हन्तव्यं धातुसाम्यस्य सिद्धये॥
इह सर्वात्मनोच्छेद्याः क्लेशाः संसारकारिणः।
छेदश्चैकान्ततस्तेषां प्रतिपक्षोपसेवनात्॥

न च प्रतिपक्षभावनाभ्यासमेकमस्त्रमपास्य तदुपशमे निमित्तान्तरं किमपि क्रमते न हि विषयाभिलाषस्तदुपभोगेन विरंस्यति यथा ऽऽह* ।

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते॥

अन्यत्राप्युक्तम्। भोगाभ्यासमनु विवर्धन्ते कौशलानि चेन्द्रियाणामिति। पाराशर्यो ऽपि।

तृष्णाखनिरगाधेयं दुष्पूरा केन पूर्यते।
या महद्भिरपि क्षिप्तैः पूरणैरेव खन्यते इति॥

तस्मात्प्रतिपक्षभावनैव भगवती भीमकान्तिरन्तःकरणकान्तारे निरन्तरमभिज्वलन्ती दावदहनदीधितिरिव दहति दोषविटपकानिति। तदेवं दोषानुबन्धविध्वंसोपायसम्भवान्न तत्कृतो मोक्षमार्गरोधो ऽभिधातव्यः। अत एव के चन चेतनस्य प्रकृत्या निर्मलत्वान्मलानामागन्तुकत्वान्मलनिवर्हणहेतोश्च यथोक्तस्य सम्भवात्तदावरणापाये सति स्वतः सकलपदार्थदर्शनसामर्थ्यस्वभावचित्तत्त्वावस्थानात्सर्वज्ञत्वसिद्धिमदूरवर्तिनीमेव मन्यन्ते। यदप्युच्यते क्लेशशून्यत्वमात्मनो न कदा चिदपि दृष्टमनुबन्धवृत्तित्वात् क्लेशानामिति तदप्यसत्यम्। सुषुप्तावस्थायामस्पृष्टस्य दोषैरात्मनः प्रत्यहमुपलम्भात्। जाग्रतो ऽपि का चन तादृशी दशा दृश्यतएव यस्यामेवात्मस्वरूप एवात्मा निर्मलो ऽवतिष्ठते यथोक्तम्। अहरहर्ब्रह्मलोकं यान्तीति तदलमनेन दोषानुबन्धकथानुबन्धेन। यदपि प्रवृत्त्यनुबन्धादिति। तदपि सूत्रकृता समाहितम्। न प्रवृत्तिः प्रतिसंधानाय हीनक्लेशस्येति†। दोषेषु बन्धहेतुषु विगलितेषु प्रवृत्तिरपि न देहेन्द्रियादिजन्मने प्रभवतीति।

---

* महाभारते आदिपर्वणि अ० ८५ श्लो० १२।
† गौतमसूत्रम् अ० ४ आ० १ सू० ६४।

ननु दोषक्षयान्मा भूदुत्तरः कर्मसंग्रहः ।
कथं फलमदत्त्वा तु प्राक्तनं कर्म शाम्यति ॥

अत्र केचिदाहुः । ददत्येव कर्माणि फलं दत्त्वा शाम्यन्ति तथापि न बन्धहेतवो भवन्ति । यतः शमसंतोषादिजनितं योगिनः सुखमुपपाद्य धर्मो विनङ्क्ष्यति अधर्मश्च शीतातपक्लेशादिद्वारकं दुःखं दत्त्वेति । नन्वमुष्मात्कर्मण इदं फलं भवतीति कर्मफलानां कार्यकारणभावनियमात्कथमियता कर्मफलोपभोगो भवेदित्यन्यथा तदुपभोगमपरे वर्णयन्ति । योगी हि योगर्द्धिसिद्ध्या विहितनिखिलनिजधर्माधर्मकर्मा निर्माय तदुपभोगयोग्यानि तेषु तेषूपपत्तिस्थानेषु तानि तानि सेन्द्रियाणि शरीराणि रचडान्तःकरणानि च मुक्तैरात्मभिरुपेचितानि गृहीत्वा सकलकर्मफलमनुभवति प्राप्तैश्वर्य इतीत्थमुपभोगेन कर्मणां क्षयः । अन्ये त्वाचक्षते किमनेन भोगायासेन अदत्तफलान्येव कर्माणि योगिनो नङ्क्ष्यन्ति तत्त्वज्ञानस्यैव भगवतः इयान् प्रभावो यदस्मिन्नुत्पन्ने चिरसञ्चितान्यपि कर्माणि सहसैव प्रलयमुपयान्ति भोगादपि तेषां प्रक्षयः शास्त्रप्रामाण्यादेवावगतः तथा तत्प्रामाण्यादेव तत्त्वज्ञानादपि तत्प्रक्षयं प्रतिपत्स्यामहे तथा चाह* ।

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।
ज्ञानाग्निस्सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथेति ॥

न चेदं श्रद्धामात्रं वेदविदामग्रण्या व्यासमुनिनैव समभिधानादवेदार्थं हि नासावभिदधीतेति तमन्ये न मन्यन्ते । न सर्वात्मना कर्मणां दाहः किं तु स्वरूपेण सतामपि सहकारिवैकल्यात्स्वकार्यकरणोदासीनता तेषां भवति भृष्टानामिव बीजानामङ्कुरकरणकौशलहानिः । यतः सामग्री कार्यस्य जनिका न केवलं कारकमतो न कर्माण्येव केवलानि फलोपभोगयोग्यशरीरेन्द्रियादिजन्मनिमित्ततामुपयान्ति किं तु मिथ्याज्ञानेन दोषैश्च सहितानि तदुक्तम् । अविद्यातृष्णे धर्माधर्मौ च जन्मकारणमिति । तत्त्वविदश्च तत्त्ववित्त्वादेव नाविद्या मिथ्याज्ञानात्मिका भवति । दोषाणां तु प्रथमे दर्शित एव क्रमः । तदभावे भवन्तावपि धर्माधर्मौ न बन्धाय कल्पेते न हि स्वकार्यमङ्कुरादि

* भगवद्गीता अ॰ ४ श्लो॰ ३७ ।

कुसूलवर्तीनि बीजानि जनयितुमुत्सहन्ते । भृष्टबीजानामपि स्वरूपशक्तिरपि तानवं गता तद्वत्कर्मणां स्वरूपशक्तिशैथिल्यं मा नाम भूत्तथापि कुसूलवर्तिबीजवत्सहकारिवैधुर्यात्कार्यानारम्भ इति । तदिदमुक्तम् न प्रवृत्तिः प्रतिसन्धानाय हीनक्लेशस्येति* । ननु स्वरूपसत्तायां धर्माधर्मयोः कथमिदमुक्तं नवानामात्मगुणानां निर्मूलोच्छेदो ऽपवर्ग इति । नैष दोषः मनःसंयोगवदकिञ्चित्करयोरवस्थानमप्युच्छेदान्न विशिष्यते । उक्तस्यात्मनो विभुत्वादपरिहार्यो मनःसंयोगः न च तदानीमसौ सन्नपि सुखदुःखज्ञानादिजन्मनि व्याप्रियते एवं धर्माधर्मौ सन्तावपि फलमाक्षिपन्तौ किं करिष्यत इति फलत उच्छिन्नावेव भवतः । तस्मान्नवानामात्मगुणानामुच्छेदो ऽपवर्ग इत्यविरुद्धम् । एवं प्रवृत्त्यनुबन्धस्यापि बन्धहेतोरभावान्न दुर्गमो ऽपवर्गः । अपरे पुनराहुः कर्मफलानां शास्त्रतः कार्यकारणभावनियमावगतेः शमसंतोषशीतातपादिद्वारकसुखदुःखमात्रोपपादनेन कर्मपरिक्षयानुपपत्तेः योगर्द्ध्या च दीर्घकालावधिसुखदुःखोपभोगस्य सकृदेव संपादयितुमशक्यत्वाज् ज्ञानाग्निना च दाहे तत्कर्मोपदेशिवैदिकवचनसार्थानर्थक्यप्रसङ्गाददत्तफलस्य कर्मणो ऽनुपरमादवस्थानपक्षे चिरमप्युषित्वा कुसूलावस्थितबीजवत्कालान्तरेणापि तत्फलाक्षेपप्रसङ्गादवश्यं स्वफलोपभोगद्वारक एव कर्मक्षयो वाच्यः । न चानिर्मो॰ आशङ्कनीयश्चिरादपि तत्सिद्धिसंभवात् । तथा च मुमुक्षुर्नित्यनैमित्तिकं कर्मावश्यमनुतिष्ठेदननुतिष्ठन्प्रत्यवेयादिति तत्कुतो ऽस्य बन्धः स्यात् । काम्यं निषिद्धं च कर्म स्वर्गनरकफलकारि विस्पष्टमेव बन्धसाधनमिति तत्परिहरेदेवेत्येवं तावदुत्तरो ऽस्य न कर्मसञ्चयः प्रवर्तते तदाह ।

नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रत्यवायजिहासया ।
मोक्षार्थी न प्रवर्तेत तत्र काम्यनिषिद्धयोरिति ॥

प्राक्तनस्य तु कर्मसंचयस्य भोगादेव क्षयः आत्मविदश्च मुमुक्षोरयमनुष्ठानक्रमो भवति नेतरस्येति स एवेत्यमपवर्ज्यतेति । आह च ।

आत्मज्ञे चैतदस्तीति तज्ज्ञानमुपयुज्यते ।
तत्र ज्ञातात्मतत्त्वानां भोगात्पूर्वक्रियाक्षये ॥
उत्तरप्रचयासत्त्वाद्देहो नोत्पद्यते पुनः ।

* गौतमसूत्रम् अ० ४ आ० १ सू० ६४ ।

ननु नित्या कर्मानुष्ठानपक्षे नास्त्येव मोक्षः । यान्येव हि नित्यानि दर्शपौर्णमासादिकर्माणि यावज्जीवं दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेतेत्यादिचोदनोपदिष्टानि तान्येव फलवन्ति श्रूयन्ते इति काम्यान्यपि भवितुमर्हन्ति । दर्शपौर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति । न फलाभिसन्धानपूर्वकत्वेनाप्रयोगात् । यथा ऽऽह प्रार्थ्यमानं फलं ज्ञातं नानिच्छोस्तद्भविष्यतीति संयोगप्रवृत्तौ विशेषः । प्रयोगे ऽपि विशेषः काम्यं कर्म सर्वाङ्गोपसंहारेण प्रयुज्यमानं फलसाधनमिति यथा शक्तिस्तथा तत्तथा प्रयोक्तव्यमिति नित्यस्य कर्मणो ऽकरणात्प्रत्यवाय इति यथाशक्त्यपि तत्प्रयोक्तव्यमनुष्ठाता तु सर्वाण्यङ्गानि यद्यसावुपसंहर्तुं न शक्नुयान्मा प्रवर्तिष्ट न त्वप्रवर्तमानः प्रत्यवेयादिति । एवं तदेव दर्शपौर्णमासादिकर्म यावज्जीवमिति चोदनयोपदिष्टं नित्यं सत्तत्फलानभिसंधानात्प्रयुक्तं न बन्धाय कल्पते । क्व सा स्वर्गसाधनशक्तिरस्य गतेति चेन्न वयं कर्मणां शक्तिमशक्तिं वा प्रत्यक्षतः पश्यामः शास्त्रैकशरणास्तु श्रोत्रिया वयं चोदनैव धर्मे प्रमाणमिति नः कुलव्रतमेतत् । सा च चोदनैकत्र कामिनमधिकारिणमाश्रित्य प्रवृत्ता तदधिकारश्च फलनिर्वृत्तेर्विना न स्यादिति फलपर्यन्ततां प्रतिपद्यते । अन्यत्र तु यावत्पदोपबद्धजीवनपदार्थावच्छिन्नाधिकारिलाभेन प्रवर्तमाना न फलाय भवत्यक्रियमाणे तु शास्त्रार्थे प्रत्यवायाय प्रभवत्यधिकृतेन सता शास्त्रार्थस्त्यक्त इति । काम्ये त्वनुत्पन्नकामोऽधिकृत एव न भवति इति नाधिकृतेन सता विधिस्त्यक्त इति न प्रत्यवैतीति । उपक्रम्य त्वन्तराले त्यक्तुं न लभ्यतएव वीतायां फलेच्छायामवाप्ते वा फले तत्कर्मसमापनमवश्यकर्तव्यमेव तदित्यलं शास्त्रान्तरगर्भेण भूयसा कथाविस्तरेण । सर्वथा सुष्ठूक्तं नित्यनैमित्तिके कुर्यादिति । न खलु सुलभो ऽयं पुरुषार्थः किं न श्रुतमिदमायुष्मता व्यासवचनम् । अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिमिति* ज्ञानाग्निदाहवचनं तु ज्ञानप्रशंसार्थमेव सो ऽयं ज्ञानकर्मसमुच्चयान्मोक्ष उच्यते । अत्राभिधीयते न खलु फलोपभोगद्वारकः कर्मणां परिक्षयो जन्मशतैरपि शक्यक्रियः । उक्तं हि ।

एकमेवेदृशं कर्म कर्तुमापतति क्व चित् ।
जन्मायुतशतेनापि यत्फलं भुज्यते न वा ॥

---

* भगवद्गीता अ॰ ६ श्लो॰ ४५ ।

देहैस्तत्कर्मभोगार्थैः कर्मान्यन्न करिष्यते ।
कर्मसाधनमित्येषा दुराशैव तपस्विनाम् ॥

तदीदृशमेनं मोक्षपथमुपदिशद्भिर्याज्ञिकैर्मोक्षापेक्षणमनक्षस्मुपदिष्टं भवतीति। तस्मात्पूर्वोक्तनीत्यैव कर्मणां बन्धहेतुत्वमपाकरणीयम्। ननु पक्षचतुष्टये ऽपि दोष उक्तः। न चतुर्थपक्षस्य निरवद्यत्वात्सहकारिवैकल्यात्कुसूलावस्थितबीजवत्कर्मणामनारम्भकत्वे सति न कश्चिद्दोषः। एष एव च तेषां दाहो यत्कार्यानारम्भकत्वम्। नन्वविनष्टस्वरूपाणि कुसूलबीजवदेव कदा चिदारप्स्यन्ते कार्यं तस्माद्वरमुच्छिद्यन्तामेव। किमिदानीं नित्यमात्मानमप्युच्छेत्तुं यतामहे स हि पुरा भोक्ता ऽभूदिति मुक्तो ऽपि पुनर्भोक्तृतां प्रतिपद्येतेति वरमुच्छिद्यतामेव। सामग्र्यभावात्कथं भोक्तृतां गच्छेदिति चेत्कर्माण्यपि सहकार्यभावात्कथं कार्यमारभेरन्। न च कर्मणां बन्धकरणे रागादयो न सहकारिण इति वक्तुं शक्यं वीतरागस्य जन्मादर्शनादित्यसकृदुक्तत्वात्। तस्मादयमेव सूत्रकारोपदिष्टः पन्थाः पेशलो न प्रवृत्तिः प्रतिसंधानाय हीनक्लेशस्येति। यच्चेदमुच्यते ज्ञानकर्मसमुच्चयान्मोक्ष इति तत्रेदं वक्तव्यम् कर्मणां कीदृशो मोक्षं प्रत्यङ्गभावः न हि कर्मसाध्यो मोक्षः स्वर्गादिवदनित्यत्वप्रसङ्गात्। अपि चात्मैव स्वरूपावस्थितो मोक्ष इत्युच्यते न चात्मस्वरूपं कर्मसाध्यमनादिनिधनत्वेन सिद्धत्वात्। ननु नित्यकर्माननुष्ठाने प्रत्यवेयादिति तद्द्वारकबन्धपरिहारोपायत्वात्कर्मापि मोक्षाङ्गं स्यात्। न संन्यासविधानस्य प्रत्यक्षोपदेशादित्युक्तत्वात्। अपरिपक्वकषायाणां शनैः शनैस्तत्परिपाकौपयिकत्वेन कर्मानुष्ठानं पारम्पर्येणापवर्गोपाय इति तु बाढमभ्युपगम्यते। यथा ऽऽह मनुः* महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुरिति। अध्यात्मविदश्च ज्ञानकाण्डौपयिकमेव क्रियाकाण्डमन्यत्। साक्षात्तु कर्मसाध्ये ऽपवर्गे स्वर्गवदपायित्वप्रसङ्गात्कृतकस्य सर्वस्यानित्यत्वात्तत्त्वज्ञानमेव मोक्षोपाय इत्युक्तम्। यदपि यमनियमादिषु साध्यभूतं तदपि तदङ्गतां गच्छन्न वार्यते। तत्कार्यत्वे ऽपि यावद्गुणप्रध्वंसाभावस्वभावत्वान्मोक्षस्य न क्षयित्वं स्वर्गवदन्यस्तु न मोक्ष इत्युक्तम्।

---

* मनुस्मृतिः। अ॰२ श्लो॰ २८।

तत्पूर्वोक्तप्रक्रमेणापवर्गप्राप्तेस्तत्त्वज्ञानमेवाभ्युपायः ।
कर्म त्वङ्गं तच्च शौचादि किं चित्किञ्चित्तत्स्यादात्मसंस्कारपूर्वम् ॥

आह तत्त्वज्ञानमिदानीं चिन्त्यतां किंविषयं तदपवर्गाय कल्पते कुतो वा तस्य निःश्रेयससाधनत्वमवगतमिति । नन्वात्मज्ञानमपवर्गहेतुरिति बहुशः कथितमेवैतदिति को ऽयं प्रश्नः । न विप्रतिपत्तेः । विप्रवदन्ते ह्यत्र वादिनः एक एवायमविद्यापरिकल्पितजीवात्मविभागः परमात्मा तत्त्वज्ञान.दविद्यापाये मोक्ष इति ब्रह्मवादिनः । शब्दाद्वैतनिश्चयादिति वैयाकरणाः । विज्ञानाद्वैतदर्शनादिति शाक्यभिक्षवः । प्रकृतिपुरुषविवेकविज्ञानादिति पारमार्षाः । ईश्वरप्रणिधानादिति चान्ये । तदेवं कस्मै तत्त्वज्ञानाय स्पृहयन्तु मुमुक्षव इति वाच्यम् । उच्यते । भिन्नास्तावदात्मान इति गृह्यतामात्मज्ञानमेव च निःश्रेयसाङ्गमिति । यत्तु कुतस्तस्य निःश्रेयससाधनत्वमवगतमित्यक्षपादवचनादिति ब्रूमः । अक्षपादस्तावदिदमुपदिष्टवान् आत्मज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इति । न च निष्प्रमाणकमर्थमेष ऋषिरुपदिशति इति भवितव्यमत्र प्रमाणेन तत्तु वैदिकविधिवाक्यमात्मा ज्ञातव्य इति । स एष तावन्निरधिकारो विधिरधिकाररहितस्य च विधेः प्रयोगयोग्यत्वाभावादधिकारान्वेषणमुपक्रमणीयम् । परप्रकरणपरिपठनविरहाच्च नास्य सम्पदादिविधिवत्प्रधानाधिकारनिवेशित्वमतो विश्वजिदधिकरणन्यायेन स्वर्गकाममधिकारिणमिह यावदुपात्तमध्यवस्यामस्तावदेव च न पुनरावर्तते इत्यर्थवादसमर्पितेयमपुनरावृत्तिरेव हृदयपथमवतरति रात्रिसत्रइव प्रतिष्ठेति तामेवास्य फलत्वेन प्रतिपद्यामहे ।

सा चेयं साध्यमानापि रूपादेव हि शाश्वती ।
चकास्त्यपुनरावृत्तिर्न स्वर्गवदपायिनी ॥

ननु दृष्टप्रयोजनालाभे सत्यदृष्टप्रयोजनपरिकल्पनावसरः इह च दृष्टमेव प्रयोजनमात्मज्ञानस्य कर्मप्रवृत्तिहेतुत्वमुपलभ्यते नित्येनात्मना विना भूतेष्वेव चेतनेषु श्मशानावधिषु बहुवित्तव्ययायाससाध्यानि को नाम ज्योतिष्टोमादिकर्माण्यनुतिष्ठेदिति नित्य आत्मा परलोकी ज्ञातव्यः एवं हि निर्विशङ्कः कर्मसु प्रवर्ततेति । तदिदमनुपपन्नम् । अन्यत एव सिद्धत्वात्प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षप्रत्ययेन जैमिनीयैरनुमानमहिम्ना च नैयायिकादिभिरात्मा नित्य इति निश्चित एव किमत्र विधिः करिष्यतीति कर्तव्यताकलापोपदे-

शश्च तदानीमत्यन्तनिष्प्रयोजनः स्यात् । अमी च तथ्या नामातिमहान्तो वेदग्रन्था इयत्येव पर्यवसिता इति तदिदमुपनतं सेयं महतो वंशस्तम्बाल्लट्वा निष्कृष्यते इति । तस्मादर्थवादसमर्पितमपुनरावृत्तिरूपमेव फलमात्मज्ञानविधिरवलम्बतइत्येवं के चित् । सूक्ष्मतरदर्शिनस्त्वाहुः इयमपि महती दुर्गतिर्यदर्थवादमुखप्रेक्षित्वमस्योत्तमाधिकारविधेर्विश्वजिति रात्रिसत्रे वा किमन्यत्क्रियतां न हि विधिस्वरूपपर्यालोचनातः कश्चिदधिकारी लभ्यते इति बलात्स्वर्गकामादिः कल्प्यते वा अर्थवादसमर्पितो वा ऽवलम्ब्यते । यत्र तु विधिस्वरूपमहिम्नैव तदुपलम्भः तत्र किं कल्पनया किमर्थवादवदनावलोकनदैन्येन वा । इह च स्वाध्यायो ऽध्येतव्य इतिवदग्नीनादधीतेतिवद्वा कृत्येन द्वितीयया वेप्सिततमनिर्देशात्तन्निष्ठत्वमेवावतिष्ठते । तत्र यथा ऽग्न्यर्थतया ऽऽधारविधिरवगम्यमानो ऽग्नीनामनेकविधिपुरुषार्थोपयिककर्मकलापोपयोगात्तदर्जनेनैव कृतार्थत्वमुपगत इति न फलान्तरमपेक्षते यथा वा स्वाध्यायो ऽध्येतव्य इत्यक्षरग्रहणार्थत्वादस्य विधेरक्षरग्रहणस्य च फलवत्कर्मावबोधद्वारेण परपुरुषार्थोपायत्वावधारणान्न तदतिरिक्तघृतमधुकुल्यादिफलान्तरापेक्षित्वं न चाध्ययनविध्यङ्गत्वं स्वमहिम्नैवेप्सिततमसंस्कारद्वारकाधिकारलाभात् । एवमिहाप्यपहतपाप्माद्यात्मस्वरूपपरिज्ञानमेव तस्य परपुरुषार्थतामवबोधयन्नास्य विधेरन्यप्रयोजनतामापादयति । कश्चित्किल संस्कारविधिः संस्क्रियमाणप्रयोजनापेक्षया परमुखप्रेक्षी भवति व्रीहीन्प्रोक्षतीतिवत् । कश्चित्तु संस्क्रियमाणप्रयोजनमलभमानस्तदीप्सिततमत्वानिर्वाहणात्संस्कारविधित्वमेव जहाति सक्तून् जुहोतीतिवत् । यथोक्तम् ।

भूतभाव्युपयोगं हि द्रव्यसंस्कारमिष्यते ।
सक्तवो नोपयोक्ष्यन्ते नोपयुक्ताश्च ते क्व चिद् इति ॥

संस्कार्यमनर्घमिव रत्नमपर्युषितमिवामृतमनस्तमिव चन्द्रबिम्बमपरिम्लानमिव शतपत्त्रमस्ति कस्तर्हि प्रकरणपाठापेक्षायामर्थवादमुखप्रेक्षणे फलकल्पनायां वा ऽभिलाषः । अत एव न कामश्रुतप्रयुक्तत्वमाधानस्य न चाचार्यकरणविधिप्रयुक्तत्वमध्ययनस्येति । तस्मात्स्वाध्यायाध्ययनाग्न्याधानविधिसमानयोगक्षेमत्वादात्मज्ञानविधेस्तत एवात्मज्ञानमपवर्गार्थमवगम्यते । तथाविधस्वरूप आत्मैव परोपाधिजनितधर्मरहितो ऽपवर्ग इत्युच्यते । यतः

तदिदमित्थमात्मज्ञानमेव निःश्रेयससाधनमनन्यलभ्यमिति तमेवोपदिष्टवानाचार्यो ऽक्षपादः । यत्तु विज्ञानसत्तात्मशब्दाद्यद्वैतदर्शनं तन्मिथ्याज्ञानमेवेति न निःश्रेयससाधनम् । ननु कथमद्वैतदर्शनं मिथ्या कथ्यते तत्प्रत्युत द्वैतदर्शनमविद्या मायापि मिथ्याज्ञानमिति युक्तम् । तथा हि प्रत्यक्षमेव तावन्निपुणं निरूपयतु भवान् । तत्र हि यदन्यानपेक्षतया झगिति पदार्थस्वरूपमवभासते तत्पारमार्थिकमितरत्काल्पनिकमिति गम्यते । सद्रूपमेव च तत्राभिन्नमन्यनिरपेक्षमवभाति भेदस्त्वन्यापेक्षयेति नाक्षजविज्ञानविषयतामुपयाति । तत्र यथा मृद्रूपतातः प्रवृत्तिं यावत्कुम्भावस्थेत्यस्मिन्नन्तराले आविर्भवतां च घटकपालशकलशर्कराकणादीनां रूपमपरमार्थसदेव व्यवहारपदवीमवतरति परमार्थतस्तु मृत्तिकैव । यथा ऽऽहुः मृत्तिकेत्येव सत्यमिति । एवं तदपि मृत्तिकारूपं सत्तापेक्षया न परमार्थं सदिति सत्तैव सर्वत्र परमार्थो तदेव सल्लक्षणं ब्रह्मेत्याहुः । आगमश्च एकमेवाद्वितीयमित्यादिरभेदमेव दर्शयति नेह नाना ऽस्ति किञ्चन मृत्योस्स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीति च । वेदस्य च सिद्धे ऽप्यर्थे प्रामाण्यमुपवर्णितमेव भवद्भिः । न च प्रत्यक्षविरुद्धत्वमभेदशंसिनो वक्तुं शक्यमागमस्य न ह्यन्यनिषेधे प्रत्यक्षं प्रभवति स्वरूपमात्रग्रहणपरिसमाप्तव्यापारत्वात् । पररूपमन्तरेण च भेदस्य दुरुपपादत्वाद्भेदे कुण्ठमेव प्रत्यक्षमिति कथमभेदग्राहिणमागमं विरुन्ध्यात्तदुक्तम् ।

आहुर्विधातृ प्रत्यक्षं न निषेध्यं विपश्चितः ।
नैकत्वआगमस्तेन प्रत्यक्षेण विरुध्यते ॥

नन्वेकमेव ब्रह्म न द्वितीयं किं चिदस्ति तर्हि तद् ब्रह्म नित्यशुद्धबुद्धस्वभावत्वान्मुक्तमेवास्ते केन तद्बद्धमिति किमर्थो ऽयं मुमुक्षूणां प्रयत्नः कुतस्त्यो वा ऽयं विधिर्न जगदवभासकः । अविद्योच्छेदार्थं मुमुक्षुप्रयत्न इति ब्रूमः । ततस्त्य एवायं विचित्रजगदवभासः । केयमविद्या नाम । ब्रह्मणो व्यतिरिक्ता चेन्नाद्वैतमव्यतिरेके तु ब्रह्मैव सा ततो नान्यस्त्येषेति कथमुच्छेद्यते । मैवं वस्तुनीदृशि तार्किकचोद्यानि क्रमन्ते । अविद्या त्वियमवस्तुरूपा माया मिथ्यावभासस्वभावा ऽभिधीयते । तत्त्वाग्रहणमविद्या अग्रहणं च नाम कथं वस्तुधर्मे विकल्प्यते । ननु तत्त्वाग्रहणरूपापि कस्येयमविद्या न हि ब्रह्मणो नित्यप्रबुद्धस्वभावत्वादविद्या भवति अन्यस्तु नास्त्येव तदाश्रयो न च

निरधिकरणमेव मिथ्याज्ञानं भवितुमर्हति। उच्यते। जीवात्मनामविद्या न ब्रह्मणः। ननु के ते जीवात्मानस्ते ऽपि ब्रह्मणो ऽन्यानन्यतया चिन्त्या एव। आः क्षुद्रतार्किक सर्वत्रानभिज्ञो ऽसि ब्रह्मैव जीवात्मानो न ततो ऽन्ये न हि दहनपिण्डाद्भेदेनापि भान्तः स्फुलिङ्गा अग्निस्वरूपा न भवन्ति। तत्किं ब्रह्मण एवाविद्या न च ब्रह्मणो ऽविद्या। यथा चैकमेव घटाद्यावरणोपहितभेदतया भिन्नमिव विभाति नभः पटाकाशं घटाकाशमिति तदावरणवशादेव च रजोधूमादिकलुषितमपि भवति तदावरणविरतौ तु गलितकालुष्यमले तत्रैव परमे व्योम्नि लीयते। तथैव चात्मानो ऽप्यविद्यापरिकल्पितभेदास्तत्कृतमनेकप्रकारकालुष्यमनुभवन्ति तदुपरमे च परब्रह्मणि लीयन्ते इति च। नन्वेवमप्यविद्यापरिकल्पित एव ब्रह्मजीवात्मविभागः सा च जीवात्मनामविद्येत्युच्यते तदेतदितरेतराश्रयमापद्यते अविद्याकल्पनायां सत्यां जीवात्मानो जीवात्मसु च सत्स्वविद्येति। भवत्वितरेतराश्रयम् अविद्याप्रपञ्च एवायमशेषः। कस्यैष दोषः यदि चानादित्वमस्य परिहारो बीजाङ्कुरवद्भविष्यति। भवद्भिरपि चायमनादिरेव संसारो ऽभ्युपगतः अविद्यैव च संसार इत्युच्यते। नन्वनादेरविद्यायाः कथमुच्छेदः। किमनादेरुच्छेदो न भवति ब्रूमे रूपस्य भवद्भिर्वा कथमनादिस्संसार उच्छेद्यते। ननूपाये सत्यनादिरप्युच्छेद्यते अद्वैतवादिनां तु कस्तदुच्छेदोपायः। अविद्यैवेति ब्रूमः। श्रवणमननध्यानादिरप्यविद्यैव सा त्वभ्यस्यमाना सत्यविद्यान्तरमुत्सादयति स्वयमप्युत्सीदति यथा पयः पयो जरयति स्वयं च जीर्यति विषं विषान्तरं शमयति स्वयं च शाम्यति यथा वा द्रव्यान्तररजःक्षिप्तं रजःकलुषितेम्भसि तच्चात्मानं संहृत्य स्वच्छमम्बु करोति तदेवमियमविद्यैवाविद्यान्तरमाच्छिन्दन्ती विद्योपायतां प्रतिपद्यते। ननु स्वरूपेणासत्यैवेयमविद्या कथं सत्यकार्यं कुर्यात्। उच्यते।

असत्यादपि सत्यार्थसम्पत्तिरुपपत्स्यते ।
मायासर्पादयो दृष्टाः सत्यप्रमयहेतवः ॥

रेखागकारादयश्चासत्याः सत्यार्थप्रतीत्युपाया दृश्यन्ते स्वरूपेण सत्यास्ते इति चेत्किं तेन क्रियते। गकारादित्वेन हि ते प्रतिपादकास्तच्चैषामसत्यमिति। ननु ब्रह्मणो नित्यशुद्धत्वाज्जीवानां च ततो ऽन्यत्वात्कथं

तेष्वविद्यावकाशं लभेत । परिहृतमेतद् घटाकाशदृष्टान्तोपवर्णनेनैव । अपि च यथा विशुद्धमपि वदनबिम्बमम्बुमणिकृपाणदर्पणाद्युपाधिवशेन श्यामदीर्घस्थूलादिरूपमपारमार्थिकमेव दर्शयति तथा ब्रह्मणस्तदभावे ऽपि जीवेषु तदवकाश इति । ननु परमात्मनो नित्यत्वाज्जीवानामप्यन्योन्यमप्यनन्यत्वमित्येकस्मिन्बद्धे मुक्ते वा सर्वे बद्धाः मुक्ता वा स्युः । अयि कुतर्ककलुषितमते कथं बोध्यमानो ऽपि न बुध्यसे घटाकाशे ऽपि घटभङ्गात्परमाकाशप्रतिष्ठे जाते पटाकाशो ऽपि तथा भवति । एकस्यापि जीवात्मन उपाधिभेदात्सुखदुःखानुभवभेदो दृश्यते पादे मे वेदना शिरसि मे सुखं वेदनेति तीव्रतरतरणितापोपनतातनुक्रमस्य च यत्रैव शरीरावयवैः शिशिरहरिचन्दनपङ्कस्थासकमुपरचयति परिम्लानस्तत्रैव तद्दुःखोपरमानुभवो नेतरत्रे-त्येवमेकस्मिन्नपि परमात्मनि कल्पनामात्रप्रतिष्ठेष्वपि जीवात्मसु बद्धमुक्तव्यवस्था सिध्यतीत्येकात्मवाद एवायमागमानुगुण उपयुक्तो नानन्त्यमात्मनाम् ।

ब्रह्मदर्शनमेवातो निःश्रेयसनिबन्धनम् ।
भेददर्शनमूढानां संसारविरतिः कुत इति ॥

अत्राभिधीयते । कपटनाटकरहस्यप्रक्रियाकूर्चोपरचने तदनुगुणदृष्टान्तपरम्परोपपादने च किमुच्यते परं कौशलं भवताम् । प्रमाणवृत्तनिरूपणे तु तपस्विन एव भवन्तः । तथा हि भेदस्य प्रमाणबाधितत्वात्किमयमभेदाभ्युपगमो भवतामुत स्विदभेदस्यैव प्रमाणसिद्धत्वादिति । द्वयमपि नास्ति प्रत्यक्षादीनि हि सर्वाण्येव भेदप्रतिष्ठानि प्रमाणानि । यत्तावद्भेदस्य परापेक्षत्वान्मृत्पिण्डात्प्रभृति घटकर्पूरचूर्णपर्यन्तकार्यपरम्परापरिच्छेदो तदनुगतमृद्रूपताग्रहणे च सति मृदस्तदभिन्नरूपत्वमवतार्यते नान्यथा । भिन्नवस्त्वाचक्षते चाक्षुषं व्यावृत्तस्वलक्षणग्राहि नाभेदविषयमभेदस्य परापेक्षत्वादिति । अयमस्मादन्य इतीयं परापेक्षा प्रतीतिरिति चेदयमस्मिन्ननुस्यूत इतीयमपि परापेक्षैव । तदत्र भवांश्च भिक्षुश्च द्वावपि दुर्ग्रहोपहतौ भेदाभेदग्रहणनिपुणमक्षजमिति परीक्षितमेतद्विस्तरतः सामान्यचिन्तायाम् । अङ्गुलिचतुष्टयं हि प्रतिभासमानमितरेतरविभक्तरूपमप्यनुगतरूपमपि प्रकाशते इत्युक्तम् ।

व्यावृत्तिरनुवृत्तिर्वा परापेक्षास्तु वस्तुषु ।
असंकीर्णस्वभावा हि भावा भान्त्यक्षबुद्धिषु ॥

यदप्युक्तम् आहुर्विधातृ प्रत्यक्षमिति तदप्यसाधु । विधातृ इति को ऽर्थः इदमपि वस्तु स्वरूपं गृह्णाति नान्यरूपं निषेधति । प्रत्यक्षमिति चेन्नैवम् अन्यरूपनिषेधमन्तरेण तत्स्वरूपपरिच्छेदस्याप्यसम्पत्तेः । पीतादिव्यवच्छिन्नं हि नीलं नीलमिति गृहीतं भवति नेतरथा । तथा चाह तत्परिच्छन्नं त्वन्यद्व्यवच्छिनत्तीति । भाववदभावमपि ग्रहीतुं प्रभवति प्रत्यक्षमिति च साधितमस्माभिरेवैतत् । तस्मादितरेतरविविक्तपदार्थस्वरूपग्राहित्वान्नाभेदविषयं प्रत्यक्षम् । शब्दानुमानयोस्तु संबन्धग्रहणाधीनस्वविषयव्यापारयोर्भेदमन्तरेण स्वरूपमेव नावकल्पते इति तावुभावपि भेदविषयावेव । विशेषविषयत्वाभावे ऽपि लिङ्गसामान्यस्य तदितरविलक्षणस्य परिच्छेदादि वाग्रूपस्य तु परस्परोपरक्तपदार्थपुञ्जस्वभावः इतरपदार्थविशेषितान्यतमपदार्थरूपो वा वाक्यार्थो विषय इति पूर्वमेव निरूपितमतः सर्वथा न भेदस्य प्रमाणाबाधितत्वम् । नाप्यभेदग्राहि किञ्चन प्रमाणमस्ति यथोक्तेनैव न्यायेन । यस्त्वागमः पठितः एकमेवाद्वितीयं नेह नानास्ति किञ्चनेत्यादि तस्यार्थवादत्वान्न यथाश्रुत एवार्थो ग्रहीतव्यः । ननु सिद्धे ऽप्यर्थे वेदस्य प्रामाण्यमभ्युपगतमेव भवद्भिः । बाढमभ्युपगतं किं तु धूम एवाग्नेर्दिवा ददृशे नार्चिरित्येवमादीनां प्रत्यक्षादिविरुद्धार्थाभिधायिनामर्थवादानां मुख्यां वृत्तिमपहाय गौण्यापि वृत्त्या व्याख्यानमाश्रितम् । एवमिदमपि वचनमितरप्रमाणाविरुद्धमर्थमभिदधदपरथा व्याख्यायते । ये तु प्रमाणान्तरविरुद्धार्थानुवादिनो न भवन्त्यर्थवादास्तेषामस्तु स्वरूपे प्रामाण्यं वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्येवमादीनाम् । तस्मात्सुखदुःखाद्यवस्थाभेदे ऽपि नावस्थातुरात्मनो भेदो देहेन्द्रियादिनानात्वे वा न तस्य नानात्वमित्येवं यथा कथं चिदयमर्थवादो योजनीयः । अभेदोपदेशी तु तत्परः शब्दो विधिरूप इह नास्त्येवमागमबलादपि नाद्वैतसिद्धिः । यत्पुनरविद्यादिभेदचोद्यमाशङ्क्याशङ्क्य परिहृतं तत्राशङ्का साधीयसी समाधानं तु न पेशलं तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयेयमविद्येति को ऽर्थः ।

अनादिना प्रबन्धेन प्रवृत्ता ऽऽवरणक्षमा ।
यन्नोच्छेद्या ऽप्यविद्येयमसती कथ्यते कथम् ॥

अस्तित्वे क एनामुच्छिन्द्यादिति चेत्कातरसन्त्रासो ऽयं सतामेव हि वृक्षादीनामुच्छेदो दृश्यते नासतां शशविषाणादीनाम् । तदियमुच्छेद्यत्वादविद्या नित्या मा भूत्सती तु भवत्येव ।

नित्यं न शक्यमुच्छेत्तुं सदनित्यं तु शक्यते ।
असत्त्वमन्यदन्या च पदार्थानामनित्यता ॥

न च तत्त्वाग्रहणमात्रमविद्या संशयविपर्ययावप्यविद्यैव तौ च भावस्वभावत्वात्कथमसन्तौ भवेताम् । ग्रहणप्रागभावो ऽपि नासन्निति शक्यते वक्तुमभावस्याप्यस्तित्वसमर्थनादिति सर्वथा नासत्यविद्या ।

असत्त्वे च निषिद्धे ऽस्यास्सत्त्वमेव बलाद्भवेत् ।
सदसद्व्यतिरिक्तो हि राशिरत्यन्तदुर्लभः ॥

सत्त्वे च द्वितीयाया अविद्याया भावान्नाद्वैतम् । यत्तु ब्रह्मणः सततप्रबुद्धत्वादविद्याश्रयता नेति जीवानामविद्यास्पदत्वमभिहितमविद्योपरमे ब्रह्मणि परमे तएव घटाकाशवल्लीयन्ते इति तदपि न चतुरस्रमाकाशावच्छेदहेतोर्घटमानत्वादविद्यायास्त्वसत्त्वात्तत्कृतः परमात्मनो ऽवच्छेद इति विषमो दृष्टान्तः । अवच्छेदकत्वाभावाच्च जीवविभागकल्पनापि निरवकाशैव । यच्चेतरेतराश्रयत्वं परिहर्तुमनादित्वमावेदितमविद्यायास्तत्र बीजाङ्कुरवद्द्व्यान्तरोपगतसंसारवच्च तस्याः सत्यत्वमेव स्यादनादिप्रबन्धप्रवृत्तत्वे चास्याः प्रतिकूलहेत्वन्तरोपनिपातकृतमपाकरणमुचितम् । एकात्मवादिनां तु तदतिदुर्घटमित्यनिर्मोक्ष एव स्याद्यथाह भट्टः* ।

स्वाभाविकीमविद्यां च नोच्छेत्तुं कश्चिदर्हति ।
विलक्षणोपपाते हि नश्येत्स्वाभाविकं क्व चित् ॥
न त्वेकात्माभ्युपायीनां हेतुरस्ति विलक्षणः इति ।

यत्पुनरविद्यैव विद्योपाय इत्यत्र दृष्टान्तपरम्परोद्घाटनं कृतं तदपि क्लेशाय नार्थसिद्धये । सर्वत्रोपायस्य स्वरूपेण सत्त्वादसतः खपुष्पादेरुपायत्वाभावात् । रेखागकारादीनां तु वर्णरूपतया सत्त्वं यद्यपि नास्ति तथापि स्वरूपतो विद्यतएव । ननु गकारो ऽयमिति गृह्यमाणः स रेखासन्निवेशो ऽर्थप्रत्यायको भवति न चासौ तेन रूपेणास्ति । मैवं स्वरूपे-

* श्लोकवार्तिके संबन्धाक्षेपपरिहारे । श्लो० ८५ ।

णासतो ऽर्थस्य रूपान्तरेणापि गृह्यमाणस्य कूटकार्षापणादेरिव व्यवहारहेतुता दृश्यते च युक्ता च । वस्तु स्वरूपत एव नास्ति तस्य स्वात्मना परमात्मना वा व्यवहाराङ्गता समस्ति । रेखासन्निवेशश्च स्वरूपेण सन्निति वर्णात्मत्वेना-सन्नपि तत्कार्याय पर्याप्नुयान्न त्वयमविद्यायां न्यायः स्वरूपासत्त्वात्तस्याः । सर्पादौ तु सर्पादिस्वरूपवत्तज्ज्ञानस्यापि तत्कार्यत्वमवगतमत एव शङ्का-विषस्यापि स्वशास्त्रेषु चिकित्सामुपदिशन्ति । एवं नवगुहाकुहरादेष निःसृतः केसरी सरोषमित एवाभिवर्ततइत्यसत्ये ऽप्युक्ते यद्भीरूणां भयपलायनादि शूराणां च सोत्साहमायुधोद्यमनादि सत्यं कार्यमुपलभ्यते तत्र सिंहज्ञानस्य तत्कार्यत्वात्तस्य च स्वरूपसत्त्वान्नासत एवोपायत्वम् । एते न प्रतिबिम्बदृ-ष्टान्तो ऽपि प्रत्याख्यातः । खड्गादेर्मुखादिकालुष्यकल्पनाकारणस्य तत्र सद्भावादिह तदसद्भावादिति । यदपि बद्धमुक्तव्यवस्थासिद्धये पादवेदनाद्यु-दाहृतं तदप्येवमपाकृतमवच्छेदकस्य पादादेस्तत्र तात्त्विकत्वाद् इह तु भेदकल्पनाबीजमद्वैतवादिनो दुर्घटमिति बहुशः प्रदर्शितम् । तदेवमत्र वस्तु-संक्षेपः । अविद्यायामसत्यां सर्व एवायं यथोदाहृतो व्यवहारप्रकारस्तत्कृत इति नावतिष्ठते सत्यां तु तस्यां नाद्वैतमिति । अत एवाह सूत्रकारः* संख्यै-कान्तासिद्धिः प्रमाणोपपत्त्यनुपपत्तिभ्यामिति । यदि तावदद्वैतसिद्धौ प्रमाणमस्ति तर्हि तदेव द्वितीयमिति नाद्वैतम् अथ नास्ति प्रमाणं तथापि नतरामद्वै-तमप्रमाणिकायाः सिद्धेरभावादिति ।

मन्त्रार्थवादोत्थविकल्पमूलमद्वैतवादं परिहृत्य तस्मात् ।
उपेयतामेष पदार्थभेदः प्रत्यक्षलिङ्गागमगम्यमानः ॥

एतेन शब्दाद्वैतवादो ऽपि प्रत्युक्तः ।

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् ।
विवर्तते ऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यत †इति ॥

उच्यते । तत्रानादिनिधनपदनिवेदिता पूर्वापरान्तरहिता वस्तुसत्ता नित्यत्वं ब्रह्मपदप्रतिपादितं च व्यापित्वमित्युभयमपि शब्दस्य प्रागेव निर-स्तम् । निरवयवश्च स्फोटात्मा शब्दःप्रतिक्षिप्त एव । यत्तु नित्यं वा किञ्चिदु-च्यते तच्छब्दतत्त्वमित्यत्र का युक्तिः । आह शब्दोपग्राह्यतया च शब्दतत्त्वम् ।

---

* गौतमसूत्रम् । अ. ४ आ. १ सू. ४१ । † वाक्यपदीयम् । का. १ श्लो. १ ।

तथा हि सर्वप्रत्यय उपजायमानो नानुल्लिखितशब्दक उपजायते तदुल्लेख-विरहिणो ऽनासादितप्रकाशस्वभावस्य प्रत्ययस्यानुत्पन्ननिर्विशेषत्वात् । इदमीदृशमित्यादिपरामर्शमुषितवपुषि वेदने वेदनात्मकतैव न भवेत् । ये ऽपि वृद्धव्यवहारोपयोगिवैधुर्यानवाप्तशब्दार्थसंबन्धविशेषव्युत्पत्तयो बालदारकप्रायाः प्रमातारस्तेपि नूनं यत्तत्सत्किमित्यादि शब्दजातमनुल्लिखन्तो न प्रतियन्ति किमपि प्रमेयमतः शब्दोन्मेषप्रभावप्राप्तप्रकाशस्वभावत्वात्सर्वप्रत्ययानाम् ।

*न सो ऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते ।
अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन गम्यते इति ॥

एवमनभ्युपगमे तु संविदः प्रकाशशून्यतया ऽनधिगतविषयः सर्व एवान्धमूकप्रायो लोकः स्यात् । आह च† ।

वाग्रूपता चेदुत्क्रामेदवबोधस्य शाश्वती ।
न प्रकाशः प्रकाशेत सा हि प्रत्यवमर्शिनीति ॥

अतः क्रमेण तावदेवं बोध्यसे शब्दाख्यविशेषणानुवेधविशेषानन्नुभवात्सर्वं निर्विकल्पकमिन्द्रियजमविकल्पकं वा ज्ञानं शब्दविशिष्टमर्थमवद्योतयति गौः शुक्लो गच्छतीति जातिगुणक्रियावच्छिन्नविषयावभासिनि प्रत्यये शब्दविशिष्ट एवार्थः प्रस्फुरतीति बुद्ध्यस्व । एवं चेद्बोद्धुमवतीर्णो ऽसि शब्दाख्यविशेषणानुरक्तस्य तस्य विशेष्यस्य स्वरूपं पृष्टः शब्देनैव दर्शयसि शब्दापरित्यागलब्धप्रकाशस्वरूपयैव वा ऽनुभूत्यानुभवसीति सो ऽपि विशेष्यः शब्दरूप एवेति जानीहि तदेवं शब्द एवार्थोपारूढः प्रतिभातीति व्यवतिष्ठते । इत्थमियन्तमध्वानं चेत्प्राप्तो ऽसि तदधुना यदुपारूढः शब्दः प्रकाशते तस्य पृथक् प्रदर्शयितुमनुभवितुं चाशक्यत्वाच्छब्द एव तथा प्रतिभातीति शब्दविवर्त्त एवायमर्थो नान्यः कश्चिदिति प्रतिपत्तुमर्हसि । यथा चायमिन्द्रियजेषु प्रतिभासेषु प्रक्रमस्तथा शाब्देष्वपि प्रत्ययेषु शब्दविशिष्टो वार्थः प्रतिभाति शब्दो वार्थारूढः शब्द एवार्थरूपेण विवर्ततइति गृह्यताम् । अतश्च शब्दब्रह्मेदमेकमविद्योपाधिदर्शितविचित्रभेदमविद्योपरमे यथावस्थितरूपं प्रकाशतइति युक्तम् । तत्राभिधीयते । न खलु प्रकारत्रयमपीदमुपपद्यते पदपदार्थसंबन्धव्युत्पत्तिविरहिणामनवाप्तशब्दयोजनावैरूप्यसारूप्यमात्रप्रतिशुद्ध-

---

* वाक्यपदीयम् । का॰ १ श्लो॰ १२४ † वाक्यपदीयम् । का॰ १ श्लो॰ १२५ ।

वस्तुग्रहणप्रवणेन्द्रियजप्रत्ययदर्शनात्। वृद्धव्यवहारपरिचयाधिगतशब्दार्थसंबन्धसंस्काधियामपि शब्दस्मरणसंस्कारप्रबोधहेतुभूतप्रथमोद्भूतविशुद्धवस्त्ववभासस्यापरिहार्यत्वात्। यत्र हि वस्तुनि निविशमानः शब्दः शब्दविद्व्यवहारेषु यो ऽवधृतस्तद्दर्शने तत्संस्कारप्रबोधात्स्मृतिपथमेति नान्यथेति। सामान्यशब्देष्वपि यत्तत्सत्किमित्यादिषु विशेषशब्देष्विव सैव वार्ता तेषामपि व्युत्पत्त्युपयोगविरहे विविधवनविहारिविहङ्गकूजितादिवार्थप्रतीतिहेतुत्वानुपपत्तेः। सविकल्पकदशायामपि न वाचकविशिष्टं वाच्यं मेचकगुणखचितमिव कुवलयमवलोकयति इति विस्तरतः प्रत्यक्षलक्षणे परीक्षितमेतत्। आह च*।

न शब्दाभेदरूपेण बुद्धिरर्थेषु जायते।
प्राक् शब्दाद्यादृशी बुद्धिः शब्दार्दपि हि तादृशीति॥

संज्ञित्वमात्रमधिकमधुना ध्वनिसन्निधाने बुद्धिमधिरोहति न तद्विशिष्टो ऽर्थः। तस्य हि श्रोत्रेण नेत्रेणोभाभ्यां न केवलेन मनसा वा ग्रहणमुपपद्यते ऽतिप्रसङ्गात्। शब्दो ह्यनेकधर्मके धर्मिण्येकतरधर्मावधारणाभ्युपायो भवति न तत्रात्मानमारोपयति न हि दीपेन्द्रियप्रभृतयः प्रतीत्युपायास्तदुपेये रूपादावात्मानमारोपयन्त्यत एव तदुपायत्वभ्रमकृतस्तदभेदवादो ऽपि न युक्तः।

न ह्युपायादभिन्नत्वं तदुपेयस्य युज्यते।
रूपस्य न ह्यभिन्नत्वं दीपाद्वा चक्षुषो ऽपि वा॥

अपि च। यदि शब्दादभिन्नो ऽर्थः प्रतिभात्येव को ऽध्यासार्थः अध्यासभ्रमस्तु वैयाकरणानामेकाकारनिर्देशदोषनिर्मितो यथा गौरित्येव हि निर्देशो वाच्यतद्बुद्धिवाचिनाम्। कस्त्वया दृष्टो ऽर्थ इति पृष्टो गौरिति कीदृशं ते ज्ञानमुत्पन्नं गौरिति कीदृशं शब्दं प्रयुक्तवानसि गौरिति तत एषा भ्रान्तिः। वस्तुतस्तु विविक्ता एवैते शब्दज्ञानार्थाः। तदुक्तम्†।

गवि सास्नादिसद्रूपा गादिरूपा ऽभिधायके।
निराकारोभयज्ञाने संवित्तिः परमार्थत इति॥

एवमिन्द्रियजेष्विव शाब्देष्वपि प्रत्ययेषु न शब्दः स्वरूपमध्यस्यतीति युक्तम्। यदि च शब्दः स्वरूपेणार्थं प्रतिपादयति तदा ऽक्षशब्दस्यैक्याद्देवनविभीतकरथाक्षेषु तुल्या प्रतीतिः स्यान्न चाक्षशब्दा भिन्ना इति वक्तव्यं

* श्लोकवार्तिके प्रत्यक्षसूत्रे। श्लो० १७२। † श्लोकवार्तिके प्रत्यक्षसूत्रे। श्लो० १८५।

रूपप्रत्यभिज्ञाऽनपायात्तदुच्चारणे चार्थचर्च्यां संशयदर्शनात् । भवतिशब्दयोश्च सुप्तिङन्तयोस्तुल्यरूपत्वादध्यासपक्षे तुल्यार्थप्रतीतिहेतुत्वं प्राप्नोति । तथा च सिद्धसाध्यबुद्धिः संवेद्यमाना ऽपि निन्हूयेत । एवमगादित्यश्व इत्यजापय इत्यादावपि द्रष्टव्यम् । शब्दस्य सिद्धरूपत्वात्तदध्यासेनार्थबुद्धाविष्यमाणायां यजेत दद्याज्जुहुयादित्यादौ न क्व चित्साध्यबुद्धिर्भवेत्सिद्धाध्यासेन साध्यबुद्धेरननुरूपत्वात् । जातिगुणक्रियाशब्दाश्च गौः शुक्लो गच्छतीत्यादयः केन कारणेन नियतमध्यासमनुरुन्धतइति नावगच्छामः । शब्दस्यार्थानपेक्षनिसर्गशुद्धवैश्वरूप्यकल्पनाबीजाभावात् । प्रतिनियतशब्दवृत्तेश्च कस्य चिल्लक्षणो ऽनुपलक्षणात् । वृक्षपक्षशब्दयोश्च घटपटशब्दयोरिव स्वरूपभेदाविशेषादर्थानपेक्षित्वाच्च विशेषणविशेष्यभावसामानाधिकरण्ये शब्दाध्यासवादिनो न भवेताम् । न ह्येकत्र वस्तुनि वाच्ये क्व चिदनयोः शब्दयोर्वृत्तिः । एतेन नीलोत्पलमपि प्रत्याख्यातम् । तत्रैतत्स्यात् । न नीलगुणविशेषितमुत्पलं नाम किं चिदस्ति विशेष्यमपि तु तन्निरस्तावयवार्थमश्वकर्णादिवदर्थान्तरमेवेदं व्युत्पत्तिप्रकारमात्रं तु विशेषणविशेष्यभाववर्णनमिति तदेतदसमीचीनम् । अनुभूयमानावयवार्थप्रतीतिनिह्नवनिमित्तानुपलम्भात् । अश्वकर्णादौ हि युक्तमर्थान्तरत्वं तत्र हि नाश्वार्थो न कर्णार्थः । निरवयववाक्यार्थवादश्च प्रागेव विस्तरेण निरस्त इत्यलं पुनरुक्तालापेन । अथ शब्दाद्वयाभ्यासनिबन्धनमेव सामानाधिकरण्यं वृक्षः वृक्ष इत्युच्यते तदपि न चारु । वृक्षस्तरुरिति पर्याययोरपि तत्संभवे सति सामानाधिकरण्यप्रसङ्गात् । अपि च पर्यायेषु हस्तः करः पाणिरित्यादिषु शब्दरूपभेदाध्यासपक्षे ऽर्थबुद्धिभेदः प्राप्नोति न चासावस्तीति नाध्यासः । किं च संबन्धग्रहणनिरपेक्षो ऽपि शब्दः स्वसामर्थ्यमनुरुध्यमानः स्वाध्यासेन बुद्धिं विदध्यात् तदपेक्षायां कस्य केन संबन्ध इति न बुध्यामहे । शब्दादर्थस्य पृथग्व्यवस्थितात्मनस्तन्मते दुर्लभत्वात् । शब्दव्यतिरिक्तार्थोपगमे वा किमनेन शब्दाध्याससमर्थनाडम्बरेण विरम्यतामतो मृगतृष्णानुसरणरणरणकात् । अपि चाध्यासः क्व चित्सादृश्याद्भवति शुक्ताविव रजतस्य क्व चिदनुरागाद्भवति लाक्षाया इव स्फटिके शब्दार्थयोर्मूर्तामूर्ततयातिदूरभिन्नस्वरूपयोः सादृश्यं तावदनुपपन्नम् । अनुरागो ऽपि तत एव दुर्घटः पृथग्देशत्वाद्भिन्नेन्द्रियग्राह्यत्वाच्च । प्रतिबिम्बवर्णनमपि न सुन्द-

रम् । दूरदेशत्वेन शब्दार्थयोः प्राप्तेरभावादप्राप्तयोश्च प्रतिबिम्बोदये द्वारकोद्यानिवासिना सुदेवसुन्दरीवदनतामरसानि सागरतरङ्गपवनपरिचयचलदलकलतिकालाञ्छितानि स्वच्छेषु ज्योत्स्नावदातद्युतिषु तुषारगिरिगह्वरगततुहिनशिलाकर्पूरदर्पणेषु प्रतिबिम्बितानि दृश्येरन् । अथ सर्वगतत्वेन शब्दानामर्थदेशे प्राप्तिरभिधीयते तर्हि सकलशब्दसार्थसाधारण्यादत्यन्तमध्याससांकर्यमनवधार्यमाणविशेषनियमकारणमापद्यतइत्यलमतिप्रसङ्गेन । सर्वथा न संबद्धः शब्दाध्यासवादः विवर्तवादोऽपि न समञ्जसः । तथा हि विवर्ते क्षीरमिव दधिरूपेण परिणामित्वेन विकारितया वा क्षीरादेरिवानित्यत्वप्रसङ्गात् । तथाभावे ऽपि च नाद्वैतसिद्धिर्दध्न इव क्षीरविकारस्य शब्दविकारस्यार्थस्य ततो ऽन्यत्वात् । अन्यत्वाच्च बाधकारणकालुष्याद्युपप्लवविरहितकिसलयप्रतीतिसमर्पितभेदत्वात् । अथार्थप्रतिभासमसत्यमपीन्द्रजालवदुपदर्शयति शब्द इत्ययं विवर्तार्थः सो ऽपि न युक्तः । बाह्यस्य वस्तुनः पदाभिधेयस्य जातिव्यक्त्यादेर्वाक्यवाच्यस्यापि भावनादेः पूर्वप्रसाधितत्वात् । अवयव्यादेश्चादूरएवाग्रे समर्थतायामिह किमपि कारणत्वात् । न चेन्द्रजालमायादिवदयथार्थतायामिह किमपि कारणमुत्पश्यामः । अथार्थरूपेण शब्दः शुक्तिरिव रजताकारतया ऽवभासतइतीयं विवर्तवाचोयुक्तिः इयमपि न साधीयसी । शुक्तिका हि रजतवत्प्रकाशतइति शक्यं वक्तुं शुक्तेराकारसारूप्येण तथा ऽवभाससंभवात् । इह तु शब्दार्थयोरत्यन्तविसदृशवपुषोराकारसमारोपकारणानवधारणात्कथमितररूपणेतरस्यावभासः । शुक्तिकारजतादिप्रतीतिषु च बाधकवशात्तथात्वमवगतमिह तु धर्मं जहत्सत्यामसत्यां वा ऽर्थबुद्धिमादधाति शब्द इत्ययं विवर्तार्थः । एषो ऽपि सम्प्रत्येव प्रतिक्षिप्तः शब्दानुवेधविरहिणीनां प्राचुर्येण प्रतिपत्तीनां प्रदर्शितत्वात् । न चान्यः कश्चिद्विपश्चिच्चेतसि विपरिवर्तते विवर्तप्रकार इत्यवाचकमुच्यते विवर्तते ऽर्थभावेनेति । अथ शब्दब्रह्मैव सृजति जगन्तीत्ययं विवर्तप्रकार उच्यते सो ऽपि न सम्यगचेतनत्वेन शब्दस्येश्वरस्येव स्रष्टृत्वानुपपत्तेः । न च परमाणुवदस्य कारणत्वमवयवसमवायित्वेन पृथिव्यादेः कार्यस्य ग्रहणात् । अथ विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यागमवचनमनुसरता विभुत्वमिव चेतनत्वमपि शब्दब्रह्मणो वर्ण्यते तर्हीश्वरस्यैव शब्दब्रह्मेति नाम कृतं स्यात् । यदप्युच्यते

द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत् ।
शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छतीति ॥

तदपि ब्रह्मसुभिन्नमत्यन्तमलौकिकमेकतरस्य ब्रह्मणः काल्पनिकत्वादकाल्पनिकत्वे वा कथमद्वैतवादः । तस्मात्कृतमनेन शब्दब्रह्मणा स्वस्ति परस्मै ब्रह्मणे भूयात् । अविद्यामायाविनिर्मितविविधप्रथनकल्पश्च सत्ताद्वैतदूषणावसरएव निवारित इति शब्दाद्वैतमपि तद्वदसमञ्जसमसिद्धम् । एतेन परमात्मोपादानत्वमपि प्रत्युक्तम् । परमात्मनो निसर्गनिर्मलस्यैवंप्रायकलुषविकारकारणत्वानुपपत्तेः । असत्यमेव विकारजातमविद्यातः परमात्मनि विभातीत्येतदपि दूषितमतः सर्वथा नाद्वैतपक्षः कश्चिदनवद्यः । अथ सर्वप्राणिनामेक एवात्मा नाना नात्मान इतीदृशमद्वैतमुच्यते तदप्यप्रमाणकमेकस्मिन् सुखिनि न सर्वे सुखिनः एकस्मिन्दुःखिते न सर्वे दुःखिता इति व्यवस्थादर्शनात् । आत्मपरव्यवहारस्य च सर्वजनप्रतीतिसिद्धस्य दुरपह्नवत्वात् । अन्यदृष्टे च सुखसाधने वस्तुनि स्मरणानुसंधानपूर्वकेच्छाद्वेषादिकार्यजातस्यान्यत्रानुपलम्भात् । एकस्मिंश्च वीतरागे मोक्षमासादितवति संसारिणामन्येषामानन्त्यदर्शनात् । अहंप्रत्ययस्य प्रत्यगात्मवृत्तेः परत्रासम्भवात् । जगद्वैचित्र्यस्य च पुरुषभेदनियतधर्माधर्मनिबन्धनस्यान्यथाऽनुपपत्तेः । आत्मभेदस्य विस्पष्टसिद्धत्वात् । तप्तलोहस्फुलिङ्गकघटाकाशपादवेदनादिदृष्टान्तकदम्बस्य च निषेधः कृत एवेति एकात्मवादोऽपि न युक्तिमानित्यलं विस्तरेण ।

शब्दस्यायं विवर्तः कथमखिलमिति प्रस्फुरत्तद्विविक्त-
स्वाकारोऽर्थप्रपञ्चः कथमिव विकृतिर्ब्रह्मणो वेदृशी स्यात् ।
तस्मान्नानात्मतत्त्वे परिचितसदसत्कर्मपाकानुसार-
प्रादुर्भूतेश्वरेच्छावशविचलदणुप्रोद्भवो भूतसर्गः ॥

एवं स्थितेषु सर्वेषु तूष्णीमद्वैतवादिषु ।
विज्ञानाद्वैतवादी तु पुनः प्रत्यवतिष्ठते ॥

सत्यमनुपजनमनपायमेकमपरिमितमद्वयं ब्रह्म न युक्तिमदिति युक्त एव तदनभ्युपगमः । विज्ञानमेव तु क्षणिकमुपजनापायधर्मकमनादिअन्तानप्रबन्धप्रवृत्तमिदं तथा तथाऽवभातीति न ततोऽद्वितीयमर्थरूपं नाम किं चि-

दस्तीति पश्यामः । ननु प्रत्यक्षादिना प्रमाणेन परस्परविसदृशपदार्थरूपसंवेदनस्य दर्शितत्वात्कथं विज्ञानस्यायमवभासः । अर्थाभावे तत्स्वरूपानुपपत्तेः । ग्राह्यग्रहणं हि विज्ञानं नाम भवति नाग्रहणमिति । उच्यते इदं तावत्परीक्ष्यतां यदेतत्प्रत्यक्षविज्ञानं नीलमिदं पीतमिदमुत्पद्यते तत्र किमेक आकारः प्रकाशते उत द्वितीयमिति । यदि द्वितीयमवभाति अयमर्थो नीलमिदं तज्ज्ञानमिति तत्किमत्र विचार्यते जितं भवद्भिर्जितस्य यदापद्यते तदस्मासु विधीयताम् । अथैक एवमाकारः प्रथते तर्ह्यस्ति विचारावसरः । कस्यायमाकारः किमर्थस्य किं ज्ञानस्येति स चैवं विचार्यमाण आकारो यद्यर्थस्येति स्थास्यति तद्भवन्तो जेष्यन्ति ज्ञानाकारपक्षे तु वयं जेष्याम इति । किं तावदत्र युक्तम् । ज्ञानस्यायमाकार इति । कुतः कल्पना भवति ह्यल्पीयसीति । अर्थाकारपक्षे ह्यर्थस्य जडात्मनः प्रकाशायोगात्तस्य ग्राह्यत्वमन्यथा न स्यादिति ग्राहकान्तरपरिकल्पनावश्यंभाविनीति कल्पनाद्वैगुण्यम् । अथार्थ एव ग्राह्यात्मा यः स एव ग्राहक इति कथ्यते स तर्हि प्रकाश एवेति संज्ञायामेष विवादः स्यात् । बाह्यान्तरकृतो विशेष इति चेदहो विशेषज्ञो देवानांप्रियः । ग्राहकाद्विच्छिन्नता हि ग्राह्यस्य बाह्यता न शरीरापेक्षिणी बाह्यता भवति । यदा च ग्राह्यादर्थादव्यतिरिक्त एव ग्राहक इष्यते तदा ऽस्य ततो विच्छिन्नतेत्यबाह्यत्वाज्ज्ञानमेव तदिति कथं न नाम्नि विवादः । उभयसिद्धत्वाज्ज्ञानस्य तस्यायमाकारो भवितुमर्हति ज्ञाने हि न के चन विवदन्ते अतस्तस्यैवायमाकार इति युक्तमनेककल्पनातो ह्येकार्थकल्पना ज्यायसीति । अतश्च ज्ञानस्यायमाकारः । ज्ञानं हि प्रकाशकमप्रकाशस्यार्थस्य भवद्भिरभ्युपगम्यते ततश्चार्थात्प्रथमतरस्य ग्रहणेन भवितव्यमगृहीतस्य दीपादेः प्रकाशस्य प्रकाशकत्वादर्शनात् । उत्पन्नेष्वपि च घटादिष्वर्थेषु प्रकाशवैकल्याद्वा प्रतिबन्धवैधुर्याद्वा भवत्यग्रहणं ज्ञानस्य । उत्पन्नस्य सतो न कश्चिद्ग्रहणे प्रतिबन्धको न च प्रकाशान्तरापेक्षणं स्वत एव दीपवत्प्रकाशस्वभावात् । अतो यदैव तस्योत्पादस्तदैव ग्रहणमवश्यं भवेत् । न चेत्कालान्तरे ऽपि न स्यात् किं हि तस्य कालान्तरे भविष्यति किं वा तदा नाभूद्येन तत्कालान्तरे ग्रहीष्यते तदा च न गृह्यते इति । ज्ञानान्तरेण कालान्तरे तद्ग्रहीष्यते इति चेत्तदपि केन ग्रहीष्यते । अन्येनेति चेत्तदप्यन्येनेति को ऽवधिः । श्रम इति

चेत्कामं श्रान्तो विरंस्यति भवानर्थं तु न गृहीतवानेव । प्रकाशाग्रहणे तत्प्रकाश्यपरिच्छेदायोगादित्येवं न कदा चिदर्थग्रहणं स्यात् । तस्मादर्थग्रहणवादिना ऽपि पूर्वं ज्ञानग्रहणमवश्याश्रयणीयम् । यथोक्तम् अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिद्ध्यतीति । अतश्चैतदेवं ज्ञानपृष्ठेन चोत्तरकालमवमर्शदर्शनात् । ज्ञातो मया ऽयमर्थ इति हि प्रत्ययमृषन्तः प्रमातारः प्रथमं ज्ञानग्रहणमनुमोदन्ते । न ह्यगृहीतविशेषणा विशेष्यबुद्धिर्भवति । तस्मादपि पूर्वज्ञानग्रहणमिति सिद्धम् । ज्ञानं च ग्राह्यमाणमाकाररहितं ग्रहीतुमशक्यमिति बलात्साकारमेव तद्गृहीतव्यम् । साकारे च ज्ञाने गृहीते सति द्वितीयकारणाभावात्कुतो ज्ञानातिरिक्तो बाह्यो ऽर्थः अतश्च साकारं ज्ञानमाकारवत्तामन्तरेणास्य प्रतिकर्मव्यवस्थानुपपत्तेः । कल्पयित्वा ऽपि बाह्यमर्थमवश्यमाकारवत्ता विज्ञानस्य विषयनियमसिद्धये वक्तव्या नीलज्ञानं हीदमनेकसन्निधाने समुपजायमानं कथमखिलतदितरपदार्थपरिहारेण केवलनीलानुलग्नतामवलम्बेत बोधस्वभावतायाः सर्वान् प्रत्यवशिष्टत्वात् । प्रवृत्तिरपि प्रेक्षापूर्वकारिणां कथं तदेकविषयैव स्यात् । न च नीलजनितत्वेनार्थत एष तदधिगतिनियम इति कथयितुमुचितमालोकलोचनादिकारकान्तरजनितत्वस्यापि भावे तद्विषयत्वप्रसङ्गादतो नीलाकारतैव नीलविषयत्वव्यवस्थाहेतुर्न निमित्तान्तरम् । आह च ।

तत्रानुभवमात्रेण ज्ञानस्य सदृशात्मनः ।
भाव्यन्तेनात्मना येन प्रतिकर्म विभज्यते ॥

तत एवाकारग्रहणमेवातिशयमाश्रित्य तमर्थसमर्थने सति साधकतमं ज्ञानमेव प्रमाणं भविष्यत्यपरथा कारकातिशयदर्शनाभावे तत्साधकतमत्वस्य दुरुपपादत्वात् । साकारज्ञानसाक्षी च लौकिको ऽपि दृश्यते व्यवहारः । एवं च वक्तारो भवन्ति लौकिकाः नीलो ऽर्थो ऽयं यतो ऽत्र तदाकारं ज्ञानमुत्पन्नमिति तेन प्रतिकर्मनियमान्यथाऽनुपपत्तेरवश्यं साकारमेव ज्ञानम् ।

इत्थं सत्यपि बाह्यार्थे ज्ञानस्याकारकल्पना ।
भवेदेवेति तत्रैव संतोष्य स्थीयतां वरम् ॥

ये तु ज्ञानस्य स्वतः स्वच्छस्वभावत्वेन नीलपीताद्यवभासः परोपाधिरेव भवितुमर्हति स्फटिकस्येव लाक्षादिना ऽरुणिमाद्यनुवेधः । अतः

पृथगननुभूयमानो ऽपि बाह्यो ऽर्थः साकारज्ञानावभासाऽन्यथाऽनुपपत्त्या ऽनुमीयते । यथोक्तं बाह्यसिद्धिः स्याद् व्यतिरेकत इति । तदिदमनुपपन्नम् । अन्वयानुपलब्धेः ।

अर्थो ज्ञानं हि साकारं निराकारं तदत्यये ।
नित्यानुमेयबाह्यार्थवादी ज्ञानं क्व दृष्टवान् ॥

लाक्षास्फटिकादौ तु तथा युक्तं तदनुरक्तस्फटिकावलोकनाद् इह पुनः ।

अर्थेन रज्यमानं हि निराकारं निसर्गतः ।
ज्ञानं न खलु पश्यामो लाक्षया स्फटिकं यथा ॥

आकारद्वयप्रतीतिर्हि नास्तीत्युक्तमभ्युपगमे वा दुरुत्तरमनवस्थादूषणम् । अर्थाकारश्च प्रत्यक्षस्तत्कृतश्च ज्ञानाकारः प्रत्यक्ष इत्युच्यमाने ऽर्थाकारस्तावत्साकारेण ज्ञानेन गृहीतः स इदानीं ज्ञानाकारो ऽपि ग्राह्यत्वात्साकारज्ञानान्तरग्राह्य एव स्यादित्यनिष्टम् । अथ स्वप्रकाशं तत्साकारं ज्ञानमिष्यते तेन ज्ञानान्तरापेक्षणान्नानवस्थेति तर्हि स्वप्रकाशसाकारज्ञानव्यतिरिक्तार्थाकारानवभासात्तदेवास्तु कुतो द्वितीय इदानीमर्थाकारः । न चान्यथाऽनुपपत्त्यापि तत्कल्पना युक्तिमती। न हि राजशासनमिदमर्थेनाकारवता भवितव्यमिति। ज्ञानमेव नीलाद्याकारं यदि भवेत्को दोषः स्यादिति। नीलाद्याकारयोगादर्थस्य इति चेत्संज्ञायां विवाद इत्युक्तम्। द्वितीयस्याभावात् स्वच्छत्वाज्ज्ञानस्य कालुष्यमन्यकृतमिति चेदविद्यावासनाकृतं तद्भविष्यति । स्वतःस्वच्छमपि ज्ञानमनाद्यविद्यावासनाविभवेन तत्तदनेकाकारकालुष्यकलुषितवपुरिव प्रकाशते । ज्ञानवासनाभेदसंतानयोश्च बीजाङ्कुरवदनादित्वान्नास्य पर्यनुयोगस्यावसरः कुतो वासना प्रवृत्ता इति । तस्मादनादिवासनावैचित्र्यरचितज्ञानवैचित्र्योपपत्तेः कृतमनुमेयेनापि बाह्येनार्थेनेति ज्ञानस्यायमेवाकार इति सिद्धम्। अतश्च ज्ञानमर्थरहितमपि गन्धर्वनगरमायादिषु विस्पष्टमुपलभ्यते इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामपि ज्ञानाकारत्वमवगच्छामः । यदि च ज्ञानादर्थः पृथगवस्थितात्मा भवेज्ज्ञानान्तरेणाप्यसावुपलभ्येत न चैवमस्ति । तस्मादभेद एव ज्ञानार्थयोः । तथा ऽऽह सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोरिति । न च ज्ञानार्थसंसर्गधर्म आकारो भवितुमर्हति यदि हि पृथगर्थमनाकारं पृथक्च ज्ञानमनाकारमुपलभ्य संसृष्टयोर्ज्ञानार्थयोराकारवत्तामुपल-

भेमहि तत इममाकारं संसर्गधर्मं प्रतिपद्येमहि। न त्वयमस्ति क्रमः अर्थरहितत्वे ऽपि च स्मरणस्वप्नादिज्ञानानामाकारवत्त्वमस्तीत्युक्तम् । अतः कथं संसर्गधर्म आकारः । अपि च नक्षत्रं तारका तिष्य इति कथमेकस्मिन्नर्थे परस्परविरुद्धलिङ्गसमावेशः । परिव्राजककामुककौलेयकानां च कथमेक एव वनितारूपो ऽर्थः कुणप इति कामिनीति भक्ष्य इति च प्रतिभासत्रितयविषयतामनुभवेत् । दारा इति कथमेकैव स्त्रीव्यक्तिः पुंवचनबहुवचनविषयतां यायात् । षण्णगरीति च कथं बहूनामन्यलिङ्गानामेकता स्त्रीलिङ्गता च भवेत् । ह्रस्वदीर्घयोश्च कथं परस्परापेक्षग्रहणयोरर्थैकतर आकारः पारमार्थिकः स्यात् । ज्ञानानां तु भिन्नत्वाद्विचित्रवासनाभेदसहकारिरूपानुविधानेन जायमानानां न कश्चिदपि विरोधः । तस्माज्ज्ञानमेवेदं सर्वं च तथा तथा प्रतिभाति न तद्व्यतिरिक्तो ऽर्थो नाम कश्चिदिति ज्ञानएव चैकत्रायं प्रमाणप्रमेयप्रमितिव्यवहारः परिसमाप्यते । तस्य हि विषयाकारता प्रमेयं ग्राहकाकारता प्रमाणं स्वसंवित्तिश्च फलमिति । यथोक्तम् ।

यदाभासं प्रमेयं तत्प्रमाणफलते पुनः ।
ग्राहकाकारसंवित्त्योस्त्रयं नातः पृथक् कृतमिति ॥

तदिदमनाद्यविद्यावासनाविलासविपर्यासिततत्त्वदर्शनतया ज्ञानमेव ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवदिव लक्ष्यते। अविद्याविरतौ तु स्वच्छमेव तत्सम्पद्यते न किञ्चिद्वेत्ति । तदुक्तम् ।

नान्यो ऽनुभाव्यो बुद्ध्यास्ति तस्या नानुभवो ऽपरः ।
ग्राह्यग्राहकवैधुर्यात्स्वयमेव प्रकाशते ॥
अविभागो ऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः ।
ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते ॥
इत्यर्थरूपरहितं संविन्मात्रं किलेदमिति पश्यन् ।
परिहृत्य दुःखसंसतिमभयं निर्वाणमाप्नोति ॥

अत्राभिधीयते । न खल्वेक एव बोधात्मा ग्राह्यग्राहकोभयस्वभावो भवितुमर्हति ग्राह्यग्राहकरूपयोरितरेतरविसदृशत्वेनैकत्र समावेशानुपपत्तेः । तथा हि नीलज्ञानं पीतज्ञानं शुक्लज्ञानमिति नीलपीताद्युपजननापाये ऽप्यनुवर्त-

मानबोधरूपता नीलादिविलक्षणान्वयव्यतिरेकाभ्यामवधार्यते। अपि च ज्ञान-महंकारास्पदमानन्दादिस्वभावं स्वकर्मणि च सव्यापारमिव भवद्भिरभ्युपगतमर्थस्तु नैवमात्मक इति कथमनयोरभेदः। यद्यपि ज्ञानमिदमयमर्थ इत्येवमाकारद्वयप्रतिभासो नास्ति तथाऽप्ययमेकोऽप्याकारः प्रतिभासमानः प्रकाश्य एव प्रतिभाति न प्रकाशकः। इदं नीलमिति ग्राहकाद्विच्छिन्न एव ग्राह्याकारोऽवभासते न त्वहं नीलमिति तदैक्येनावभासोऽस्ति इति। अपि च प्रकाश्यस्य नीलादेः प्रकाशकबोधाधीनं युक्तं नाम ग्रहणं बोधस्य तु तद्ग्राहकस्य तदा किंकृतं ग्रहणमिति चिन्त्यम्। न बोधान्तरनिबन्धनमनवस्थाप्रसङ्गात्। नापि स्वप्रकाशं ज्ञानमहं नीलमित्यप्रतिभासात्। ननु नैव ग्राह्यग्राहकयोरन्यत्वमिति योऽयं ग्राह्यावभास इति भवताऽभ्युपगतस्स एव ग्राहकावभासः। ग्राहकादन्यो हि ग्राह्यो जडात्मा भवेत्। ग्राहकस्तु प्रकाशस्वभावो ग्राहकत्वादेव द्वयप्रतिभासश्च नास्तीत्युक्तम्। ततोऽन्यतरस्य प्रकाशने जडप्रकाशयोः कतरस्यावभासितुं युक्तमिति चिन्तायां बलात्प्रकाश एव प्रकाशते न जडः। निराकारश्च न प्रकाशः प्रकाशतइति तस्मिन्साकारे प्रकाशमाने कुतो जडात्मा तदतिरिक्तोऽर्थः स्यात्। तदिदमपेशलम्। उपायेनोपेयनिह्नवस्याशक्यकरणीयत्वात्। रूपस्य हि प्रकाशकं चक्षुर्न चक्षुरेव प्रकाशतामित्युक्त्वा रूपमपह्नोतुं शक्यते। तदिदमर्थस्य मूर्तिद्रवत्वकाठिन्यादिधर्मविशेषितात्मनस्तद्विपरीतस्वच्छस्वभावं ज्ञानं प्रकाशकं स्वभावत्वात्। चक्षुर्जन्यो हि प्रकाशो नाम ज्ञानमुच्यते न चागृहीतः प्रकाशः प्रकाश्यं प्रकाशयतीति। चक्षुर्जन्यः प्रकाशो ज्ञानमुच्यते स तु प्रकाशो रूपादिविषयप्रकाशो न प्रकाशप्रकाशः। न हि चक्षुषः प्रकाशः प्रकाश्यतेऽपि तु रूपं प्रकाश्यते। तत्र यद्रूपमित्युच्यते स विषयो ग्राह्यः यत्तत्प्रकाशते इत्युच्यते स प्रकाशो ज्ञानं ग्राहकं तदुत्पत्तिमात्रेण च रूपं प्रकाशितं भवतीति न प्रकाशो ग्रहणमपेक्षते। ननूक्तमत्र नानुपलब्धायां बुद्धावर्थः प्रकाशतेऽप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यतीति तदयुक्तम्। अप्रत्यक्षोपलम्भस्य च प्रत्युतार्थदृष्टिः सिद्ध्यति। उपलम्भोत्पाद एवार्थदृष्टिर्न पुनरुपलम्भदृष्टिः। ननूपलब्धेरग्रहणे तदुत्पादउत्पन्नोपलम्भस्याप्यर्थः प्रत्यक्षः स्यादिति सर्वस्सर्वज्ञत्वप्रसङ्गः। तदिदमतिसुभाषितम्। अर्थप्रकाशात्मैव खलूपलम्भः। स कथमनुत्पन्नादुत्पन्नेन विशेष्यते।

तस्मादर्थप्रत्यक्षीकरणात्मकत्वाज्ज्ञानस्य उत्पाद एवार्थप्रत्यक्षता न तद्ग्रहणमित्यगृहीतमेव ज्ञानमर्थप्रकाशकमिति युक्तम् । यत्त्वरूपत्वाज्ज्ञानस्य पूर्वं ग्रहणमुच्यते तच्चक्षुरादिभिरनैकान्तिकमित्युक्तम् ।

गृहीतं यदि च ज्ञानं भवेदर्थप्रकाशकम् ।
धूमवद्दीपवच्चेति वक्तव्यं यदि धूमवत् ॥
भवेदर्थानुमेयत्वं यत्त्वयैव च दूषितम् ।
आकारद्वयसंवित्तिविरहान्न च दीपवत् ॥
घटं दीपं च पश्यामीत्यस्ति द्वितयवेदनम् ।
न तु ज्ञानेन विज्ञेयं जानामीति द्वयग्रहः ॥

यदपि प्रकाशत्वाज्ज्ञानस्य दीपवत्पूर्वग्रहणमुक्तं तदपि व्याख्येयम् । प्रकाशत्वादिति को ऽर्थः प्रकाशयतीति प्रकाशत्वमिति तच्चक्षुरादिभिरनैकान्तिकमुक्तमेव। अथ प्रकाशनं प्रकाशः तर्हि प्रकाशत्वादित्यसिद्धो हेतुः । न ह्यर्थग्रहणकाले बुद्धेः प्रकाशनमस्ति । अथ प्रकाशशब्दो बोधपर्याय एव प्रकाशत्वाद्बोधरूपत्वादित्यर्थस्तदा साधनविकलो दृष्टान्तः प्रदीपस्य बोधरूपत्वाभावात् । अतश्च स्वसंवेदनपक्षो न युक्तियुक्तः स्वप्रकाशस्य कस्य चिदप्यदृष्टत्वात् । ननु ज्ञानशब्ददीपास्त्रयः प्रकाशाः स्वपरप्रकाशा इत्याहुः । तदयुक्तं शब्ददीपयोः स्वग्रहणे ऽर्थप्रकाशने च सामग्र्यन्तरसव्यपेक्षत्वात्। शब्दो ऽर्थप्रकाशने समयग्रहणमपेक्षते। स्वप्रकाशने च श्रोत्रादि दीपो ऽपि चक्षुराद्यपेक्ष एव गृह्यते ग्राहयति चार्थम् । इयांस्तु विशेषो घटादिग्रहणे आलोकसापेक्षं चक्षुः प्रवर्तते आलोकग्रहणे तु निरपेक्षमिति नैतावता दीपस्य स्वप्रकाशता स्यात् । इत्थं च मार्जारादिनक्तंचरचक्षुरपेक्षया सर्वएव घटादयः स्वप्रकाशाः स्युः । ज्ञानस्य तु परप्रकाशत्वमेव दृश्यते न स्वप्रकाशत्वमर्थप्रकाशकाले तदप्रकाशस्य दर्शितत्वात् ।

मुधैव तस्माद्गणितास्त एते त्रयः प्रकाशाः स्वपरप्रकाशाः । आत्मप्रत्यक्षवादिनां त्ववस्थाभेदेन ग्राह्यग्राहकांशयोर्भेदो विद्यते एवेति सर्वथा न स्वप्रकाशं विज्ञानम् । यदप्यभिहितमुत्पद्यमानमेव ज्ञानमनपेक्षत्वादप्रतिबन्धत्वाच्च तदैव गृह्यते न वा कदा चिदिति तन्न साम्प्रतम् । तदानीं तद्ग्रहणसामग्र्यभावात् ।

न चाविबन्धमात्रेण प्रतीतिरवगम्यते।
उपायविरहेणापि तदा ज्ञानस्य न ग्रहः॥

न च जैमिनीया इव वयं ज्ञानं नित्यपरोक्षमाचक्ष्महे ज्ञातो मया ऽयमर्थ इति कालान्तरे तद्विशिष्टार्थग्रहणदर्शनात्।

शुक्लः पट इति ज्ञाने यथासौ भाति तद्गुणः।
तथा ज्ञातो ऽर्थ इत्यत्र भात्यर्थो धीविशेषणः॥
न विशेष्ये च संवित्तिरगृहीतविशेषणा।
नानुमायधियं वेत्थं प्रतीयेत भ्रमाग्रहात्॥

न च नित्यपरोक्षा बुद्धिरनुमातुमपि शक्यते इति च विचारितमेव। तदलमनया कथया किमिति शाक्यमुत्सृज्य श्रोत्रियमिदानीमभियुञ्ज्महे। अतश्च यदुक्तं ज्ञानपृष्ठावमर्शदर्शनाज्ज्ञानग्रहणपूर्वकमर्थग्रहणमिति तन्न सार्वत्रिकमपि तु क्व चिदेव ज्ञाननिष्ठार्थसंवेदनात्तथा ऽभ्युपगम्यते। तस्मादर्थग्रहणात्पूर्वं ज्ञानस्यानवभासान्निराकारत्वावसायविरहाच्च ज्ञानस्यैवायमाकार इति कदाशाप्रलपितमेतदरुणाम्बराणाम्। यत्पुनरभ्यधायि ज्ञानाकारपक्षे कल्पना ऽल्पीयसीति तत्र यथोक्तनीत्या प्रत्यक्षगम्ये बाह्ये ग्राह्ये ऽर्थाकारे कल्पनोक्तिः कीदृशी कीदृशं वा तदल्पत्वं महत्त्वमित्युभयसिद्धमपि यदवादि ज्ञानस्य तत्र यदि प्रमाणायत्ता वस्तुस्थितिः अर्थो ऽप्युभयसिद्ध एव। इच्छाद्वेषनिबन्धनायां तु वस्तुस्थितौ ज्ञानमपि कथमुभयसिद्धं स्यादिति यत्किं चिदेतत्। यत्पुनरिदमभिहितमभ्युपगम्यापि बाह्यमर्थमप्रत्याख्येयः प्रतिकर्मव्यवस्थासिद्धये ज्ञानस्याकारयोग इति तदपि न साम्प्रतम्। प्रतिकर्मव्यवस्थायाः प्रकारान्तरेणाप्युपपत्तेः। यदप्यनेकसन्निधाने नीलज्ञानमुपजायते यद्यपि बोधरूपत्वमशेषसाधारणं तथा ऽपि नीलेनैव कर्मकारकेण तदुपजनितमिति नीलनिष्ठमेवावतिष्ठते। चक्षुरादिना ऽपि तज्जनितमिति चेत्सत्यं जनितं न तु कर्मभूतेन तदुत्पाद्यते इति तदेकविषयमेव भवति। कुत एष नियम इति चेद्वस्तुस्वभावत एव। आकारपक्षे ऽपि समानो ऽयं पर्यनुयोगः। यदुच्यते किमिति नीलमेव कर्म कारकं किमिति वा कर्मविषयमेव ज्ञानमिति तत्र वस्तुस्वभावेतरं वाच्यम्। आकारमपि च ज्ञान-

मुपाददानमर्थस्यैव कथमुपाददीत न कारकान्तरस्येत्यत्रापि वस्तुस्वभाव एव शरणमिति । अर्थस्य च ज्ञानजनकत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामवगम्यते ।

यदा हि देवदत्तार्थी कश्चिद्व्रजति तद्गृहम् ।
तत्रासन्निहितं चैनं गत्वा ऽपि न स पश्यति ॥
क्षणान्तरे स आयान्तं देवदत्तं निरीक्षते ।
तत्र तत्सदसत्त्वेन तथात्वं वेत्ति तद्धियः ॥

अनागते देवदत्ते न देवदत्तज्ञानमुदपादि तस्मिन्नागते तदुत्पन्नमिति तद्भावभावित्वात्तज्जन्यं तदवसीयते । इत्थं च तज्जन्यत्वेन तत्र नियमसिद्धेरलमाकारकल्पनया । एतेन पुरुषप्रवृत्तिरपि नियतविषया व्याख्याता । साधकतमत्वं तु सामग्र्याः प्रमाणसामान्यलक्षणे निर्णीतमेव । यस्तु लौकिकव्यपदेश उदाहृतः सो ऽपि व्यभिचरति नीलो ऽयं यतस्तद्विषयं ज्ञानमुत्पन्नमित्यपि न तद् व्यपदिशन्ति लौकिकाः । तस्मादर्थे सत्यपि साकारं ज्ञानमेषितव्यम् इति यदुक्तं तदनुपपन्नम् । यदप्यवर्णि सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोरिति तदपि बालभाषितमिव नः प्रतिभात्यभेदे सहार्थानुपपत्तेः । अथैकोपलम्भनियमादिति हेत्वर्थो विवक्षितः तदयमसिद्धो हेतुर्नीलादिग्राह्यग्रहणसमये तद्ग्राहकानुपलम्भात् । ग्राहकाकारानुवेधरहिततद्विच्छिन्नो बाह्यग्राह्यमात्रप्रतिभास एवायं नीलमिदमित्यादि दर्शितः । क्व चिच्च ग्राह्याकारानुपश्लिष्टकेवलग्राहकावमर्शनमपि दृश्यते न स्मरामि मया को ऽपि गृहीतो ऽर्थस्तदेति हीति । तदेवमितरेतरविभक्तज्ञानार्थाकारसंवेदनात्कथमेकोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोरित्युच्यते । नीलतद्धियोरिति च वदता भवता ऽप्येष भेद एव निर्दिश्यते । परमतानुवादमात्रमेतदिति चेन्नाभेदे पृथङ् निर्देशस्याप्यघटमानत्वात् । तस्मादपि न ज्ञानस्यायमाकारः । यदप्युक्तम् असत्यपि बाह्ये ऽर्थे स्वप्नगन्धर्वनगरमायादिषु ज्ञानस्याकारवत्ता दृश्यते इति तस्यैवायमाकारो युक्त इति तदपि दुराशामात्रं सर्वत्र ज्ञानाद्विच्छिन्नस्य ग्राह्याकारस्य प्रतिभासनात् । तथा हि भ्रमज्ञानेषु चतुष्टयी गतिरात्मख्यातिरसत्ख्यातिरख्यातिर्विपरीतख्यातिर्वा । तत्र रजतमिदमिति सामानाधिकरण्येनैकार्थप्रतिभासात्तन्मते च संवित्तेरपरोक्षत्वाद्रजताधिगमाभिधानेन तदर्थिनस्तत्र प्रवृत्तेर्बाधकप्रत्ययस्य तथाविधबाधनिषेधपरत्वेन

प्रादुर्भावान्न तावदख्यातिरिति प्रागेव प्रसाधितमेतत् । असत्ख्यातिरपि नास्ति एकान्तासतः खपुष्पादेः प्रतिभासायोगात् । देशकालव्यवहितानुभूतपूर्वपदार्थविषय एव भ्रान्तो ऽपि प्रत्ययः प्रायभृतां भवति न त्वत्यन्तासदर्थविषयः । तथा हि द्विविधा भ्रान्तिर्बाह्येन्द्रियजा मानसी च । तत्र बाह्येन्द्रियजे भ्रमज्ञाने विषयदोषादिन्द्रियदोषाद्वा समुत्पद्यमाने न क्व चिन्निरालम्बनता दृश्यते । भास्वररूपसादृश्येन हि विषयदोषेण शुक्तिका रजतमिति परिस्फुरति । मरुस्थलपतितोत्फलितं सावित्रं तेजस्तरलतरङ्गसारूप्येण पय इति चकास्ति । इन्द्रियदोषादपि पित्तोपहतरसनस्य तिक्ततया शर्करा ऽवभासते । तिमिरसीमन्तितनयनवृत्तेश्चन्द्रमण्डलमेकमपि द्विधा प्रतिभाति तिमिरकणनिकरविवरविरचितप्रसृताश्च नयनरश्मयः सूर्यांशुसंवलिताः सन्तः सूक्ष्मतया केशकूर्चकाकाराः प्रतिभान्तीति ॥

अन्तःकरणदोषेण विभ्रमो यस्तु जायते ।
असत्यपि महेलादौ पुष्पेषुमुषितात्मनाम् ॥
सो ऽपि कश्चिद्विषयदोषहा भवति कुत्र चित् ।
कोमलानिलकल्लोलवेल्लिते बालपल्लवे ॥
अनपेक्षिततत्तुल्यपदार्थस्यैव या पुनः ।
मानसी मन्मथोन्मादमहिम्ना मानिनीमतिः ॥

तस्यामपि रागादिवासनाबलोपप्लवमानसंवृत्त्यादुपस्थापितदेशकालव्यवहितोपलब्धपूर्वपुरन्ध्रिरूपः समुल्लेखो न त्वेकान्तासतः खरविषाणादेरिव । प्रतिभानिद्रादिमनोदोषजन्मनि स्वप्ने ऽपि दृष्टपूर्वस्यैव तस्याकारस्योल्लेखः ।

ज्वलज्जलगलद्वह्निद्रवदद्र्यादिदर्शने ।
रूपमन्यस्थमन्यत्र वेत्ति न त्वसदेव तत् ॥
तदेवं भ्रान्तबोधेषु नास्त्यत्यन्तासतां प्रथा ।
देशकालान्यथात्वं तु केवलं भाति वस्तुनः ॥

ननु तत्रासतो ऽर्थस्य प्रतिभासे देशान्तरादिषु सत्त्वं क्वोपयुज्यते देशान्तरे हि सन्नसन्वा तत्र तावन्नास्त्येव सोऽर्थः । न च द्वयोरसत्त्वयोः

कश्चिद्विशेषः देशकालावपि किं सन्तावसन्तौ वा प्रतिभासेते इति विकल्पनायां तथा तयोरपि तुल्यो दोषः । मैवम् भवतो ऽप्यसत्ख्यातिवादिनः किं सर्वथैव तदर्थासत्त्वं सम्मतमुत तद्देशएव । तत्रासन्निधानमात्रेण तावत्क इव तव स्वार्थः । सर्वत्रासतस्त्ववभासे कुतस्त्य एष नियमो यदसत्त्वाविशेषे ऽपि रजतादि संप्रति न खरविषाणादीति । अयं च द्वयोरसत्त्वयोर्विशेषः देशान्तरादिषु सतो ऽर्थस्य स्मरणाद्युपारोहेण प्रतिभासमानता दृश्यते न त्वेकान्तासत इति । एवं देशकालयोरपि सदसद्विकल्पचोद्यं परिहर्तव्यम् । अतश्च किं चिदपि नात्यन्तासदर्थग्राहि ज्ञानमस्तीति किं दृष्टान्तबलेन सर्वत्रार्थशून्यता कल्प्येत तस्मान्नासत्ख्यातिः । आत्मख्यातेस्तु निराकरणाय सो ऽयमियान्कलिर्वर्तते तत्र च बहुशः कथितं ग्राहकाद्विच्छिन्नमेव ग्राह्यमवभासते नीलमिदमिति न तु तदभेदेन नीलमहमिति । भ्रान्तिज्ञानेषु तदर्थसन्निधानाद् भ्रान्तत्वमस्तु नात्मतत्त्वग्रहणमिति यच्चोद्यते तदन्तर्ज्ञेयरूपं हि बहिर्वदवभासते इति सेयं विपरीतख्यातिरेवाङ्गीकृता स्यात् । तद्वरमेव तपस्विनी साधीयसी । अथ कथ्यते ग्राहकात्सत्यं विच्छिन्नं ग्राह्यं तत्त्वज्ञानरूपमेवेति तत्र विच्छिन्नमिति प्रियमावेदितं ज्ञानत्वे तु तस्य का युक्तिः । न च ज्ञानयोर्युगपदुत्पन्नयोर्वा क्रमभाविनोर्वा ग्राह्यग्राहकभाव उपपद्यते यौगपद्ये सव्येतरगोविषाणवद्ग्राह्यग्राहकनियमाभावात् । क्रमपक्षे ऽपि पूर्वमुत्तरस्य ग्राहकात्तदुत्पत्तिस्तद्ग्रहणकालप्रतीक्षणात् क्षणिकतां जह्यात् । उत्तरमपि यदि पूर्वस्य ग्राहकं तथा ऽपि सैव वार्ता । तावत्कालस्थितिमन्तरेण तद्ग्राह्यताऽनुपपत्तेः । न च ज्ञानत्वं नाम सामान्यं ग्राह्यग्राहकयोरनुगतं गोत्वमिव शाबलेयादौ भाति । अतो विच्छिन्नश्चेद्ग्राहकाद्ग्राह्यः सो ऽन्य एव भवेदिति न ज्ञानस्यायमाकारः । यत्तु संसर्गधर्म आकारो न भवति इति भाषितं तदयुक्तमेव ।

न कुण्डदधिवत्कश्चित्संसर्गो ऽस्त्यर्थबोधयोः ।
तत्कृताकारवत्ता वा प्रागनाकारयोस्तयोः ॥

तदेवं शाक्योक्तयुक्तिकौशलदौर्बल्यात्सर्वत्र विच्छेदप्रतिभासात्स्वच्छात्मनश्च ज्ञानस्य स्वतो विचित्रत्वानुपपत्तेः अर्थस्यैवायमाकार इति सिद्धम् । यत्त्वाकारपक्षे चोदितमेकत्रार्थे नक्षत्रं तारका तिष्य इति परस्परविरुद्धाका-

रसमावेशो न युक्त इति तत्रोच्यते। अनुपपन्नमिति नः क्व संप्रत्ययो यन्न प्रमाणे-
नावगतं विरुद्धमपि तद् बुध्यामहे यदेकत्र निविशमानं न पश्यामः। तदिह
यद्यबाधितेन ज्ञानेन विस्पष्टमाकारत्रयमेकत्र गृह्यते तत्कथमनुपपन्नं
स्याद्विरुद्धमिति । अथैकं सम्यक्प्रमाणपरिनिश्चितरूपमितरत्काल्पनिकमिति
प्रतीयते तदेवमस्तु को दोषः । दृष्टश्च चित्रादावनेकबलसमावेशः । न चैकत्र
विरोधमविरोधं वा दृष्ट्वा सर्वत्र तत्कल्पनमुचितमबाधितावगतिनिबन्धना
हि वस्तुस्थितयो भवन्ति न कल्पनानिर्मिताः ।

अपि वा वस्तुतादूप्यसदसत्तानपेक्षया ।
शब्दप्रयोगसाधुत्वमन्वाख्यायेत केवलम् ॥

दारा इति नैकस्याः स्त्रीव्यक्तेः पुंस्त्वं बहुत्वं वा विद्यते शब्द-
स्त्वेष तत्र प्रयुज्यमानः साधुर्भवति ।

नार्थासंस्पर्शिता चास्य तावता व्यवतिष्ठते ।
असौ तदात्मकं वस्तु तथा शक्नोति भाषितुम् ॥
परिव्राट्प्रभृतीनां च कुणपादिप्रतीतयः ।
अर्थस्यानेकशक्तित्वान्नावहन्त्यर्थशून्यताम् ॥
किं न भक्षयितुं शक्या नारी कौलेयकेन सा ।
किं वा न शमयत्येषा कामिनो मदनज्वरम् ॥
शवाद्वा केन रूपेण सा विशिष्येत योगिनः ।
धीत्रयं तु न सर्वेषामभावात्सहकारिणः ॥

प्रतिप्राणिनियतानेकविधवासनासहकारिसापेक्षो हि तस्य ज्ञानस्या-
त्मलाभ इति सर्वेषां सर्वसारूप्येण ज्ञानम् । यद्येवं वासनाभेद एव
विविधप्रतिभोद्भवहेतुर्भवति किमर्थकल्पनया । अयि साधो किमद्यापि न
परिहरसि सुचिरं गुणितां कल्पनावाचोयुक्तिं न ह्यर्थः कल्प्यते ऽपि तु प्रति-
भासते एव । बहुरूपस्य तु तस्यैकतमरूपपरिच्छेदनियमे किमपि वासनादि
कारणं क्व चित्कल्प्यते कस्तावता ऽर्थनिह्नवस्यावकाशः । यच्चेत्थं वासना-
भेद एव ज्ञानवैचित्र्यकारणमितरेतरकार्यकारणभावप्रबन्धश्च बीजाङ्कुरव-
दनादिर्ज्ञानवासनयोरिति तदप्यघटमानम् । केयं वासना नाम ज्ञानादव्य-

तिरिक्ता चेत्सा ऽपि स्वच्छरूपत्वान्न ज्ञानकालुष्यकारणं भवेत् । ज्ञानव्यतिरिक्ता चेद्वासना तद्वैचित्र्यहेतुश्च सो ऽर्थ एव पर्यायान्तरेणोक्तः स्यात् । अपि च वासना विषयानुभवसमाहितः संस्कार इति लोके प्रसिद्धिः । संस्कारश्च यदनुभावघटितः तत्रैव क्व चिदवसरे स्मरणमनुभवति न पुनरसदेव वैचित्र्यमिदमीदृशमावहति । किं च भिक्षुपक्षे क्षणिकत्वेन ज्ञानानां ग्राह्यग्राहकभाव इव वास्यवासकभावोपि निराकर्त्तव्यः । स्थायिनो हि भावास्तिलादयः स्थायिभिरेव चम्पकादिभिर्वास्यन्ते न तूत्पद्य सपद्येव नश्यद्भिः ज्ञानैस्तादृश्येव ज्ञानानीति ।

निरन्वयविनाशाच्च न तदंशो ऽनुवर्तते ।
यतः कथं चिद्वास्येत पूर्वेण ज्ञानमुत्तरम् ॥

अपि चैकत्र देवदत्तसंताने वासना यतः सहस्राणि ज्ञानवैचित्र्यकारीणि भवेयुः । न हि गोवासनातो हस्तिज्ञानमुदेति ।

अनन्तत्वे ऽपि खल्वासामारम्भे नियमः कुतः ।
असमञ्जसकारित्वे व्यवहारस्य विप्लवः ॥
धूमज्ञानसमुत्पादे धूमवासनया कृते ।
किं तदा न जलज्ञानं जनयेज्जलवासना ॥

वासनाश्च स्वसदृशवासनासंतानारम्भहेतव एव भवेयुः न पुनरनुभवज्ञानमाधातुमुद्यच्छेयुः । सदृशात्सदृशोत्पत्तिरिति हि भवतां दर्शनम् । अपि च न निराधारा वासना आसते न च भवत्पक्षे तदाधारः कश्चन संभवति भङ्गुरत्वेन ज्ञानस्य तदाश्रयत्वानुपपत्तेः । एकज्ञानाश्रितत्वे सर्वासां वासनानां तद्विनाशे नाशः स्यात् । प्रतिवासनमाश्रयभेदे तदानन्त्यमनियमश्च शतशाखः । न चालयविज्ञानं नाम किं चिदस्ति । सत्यपि तस्मिन्नशेषवासनासहस्रसमाश्रये तत्क्षणिकत्वात्सकृदेव तथाविधवासनाकुमूलज्ञानविनाशः स्यात् । पुनरुत्पादे तथाविधमेव तज्ज्ञानमुत्पद्यते न तु गवाश्वादिक्रमनियमो भवेदिति सर्वथा संकटो ऽयं पन्थाः । तस्मान्मृगतृष्णैषा तपस्विनां वासनात एव लोकयात्रासिद्धेः किं बाह्येनार्थेनेति ।

कृतमतिवाचालतया चिरमपि निपुणैर्निरूप्यमाणो ऽतः ।
अर्थस्यैव न बुद्धेः सिध्यति नीलादिराकारः ॥

एकश्च बोधः प्रमितिप्रमाणप्रमेयरूपाणि कथं बिभर्ति ।
भिन्नप्रमाणात्फलमभ्यधायि प्रत्यक्षचिन्तावसरे पुरस्तात् ॥

ये तु ब्रुवते तिष्ठतु तावत्प्रमाणमात्रं प्रमेयमेव विकल्पयन्तो न बाह्यमर्थं कं चन निरपवादं प्रतिपद्यामहे । तथा हि न तावदयमवयवी घटादिरवकल्पते अवयवव्यतिरेकेणावयविनो ऽनुपलम्भात् । यो हि यस्मा-द्व्यतिरिक्तः स तदधिष्ठितदेशव्यतिरिक्तदेशाधिष्ठान उपलभ्यते घटादिव पटो न चैवमवयवेभ्यः पृथग्देशो दृश्यते । न चावयवानुपलब्धाववयवीति कथ-मेतेभ्यो भिद्यते । अवयवग्रहणानुपपत्तेश्च । न हि सर्वे तदवयवाः शक्यन्ते ग्रहीतुमर्वाग्भागवर्तिन एव गृह्येरन्न मध्यपरभागगता इति बुद्ध्या विविनक्ति एष तन्तुरेष तन्तुरिति तदा प्राच्यादङ्गुलात्प्रभृति प्रतीचीनमङ्गुलं यावद्विविञ्च-न्नसौ तन्तुसंततिमेव केवलामुपलभते न ततो ऽतिरिक्तपटावयविनम् । वृत्त्य-नुपपत्तेश्च नैकत्रावयवे कार्त्स्न्येनावयवी वर्तते । तेष्वपि कथं वर्तते अन्यै-रेकदेशैस्तेष्वपि अन्यैरिति नास्त्यन्तः । असंबद्धस्त्वेकदेशैरवयवेष्वस्तीति कथं तद्द्वारकैरपि संबध्येत । तस्मादुभय्यपि नास्य वृत्तिरवयवेष्वस्तीति । धारणाकर्षणादि त्वनारब्धकार्ये काष्ठमूलककार्पासादावपि दृश्यत इत्यनैका-न्तिकम् । एकाकारा तु प्रतीतिर्विकल्पमात्रम् एकदेशावस्थानादिनिमित्तमा-श्रित्य करितुरगपदातिष्विव सेनेति धवखदिरपलाशादिष्विव वनमिति संचितेष्ववयवेष्वेव घट इत्यादिप्रतीतिर्भविष्यतीत्येवमवयव्यवयवावयवाप-र्यालोचनया ऽणुसंचयमात्रमेवावशिष्यते नान्यत् । संचयो ऽपि च व्यतिरि-क्ताव्यतिरिक्ततया चिन्त्यमानो नास्त्येवेत्यणव एवावशिष्यन्ते । परमाणवो ऽपि षट्केन युगपद्योगात्परमाणोष्षडंशतेत्येवं विकल्प्यमाना विप्लवन्त एव । न च तैरतिसूक्ष्मैरेष व्यवहारो ऽभिनिर्वर्त्यत इति । तस्माद्बाह्यस्य प्रमेयस्यैव निरूप्यमाणस्यानुपपत्तेर्विज्ञानमात्रमेवेदमित्यभ्युपगमनीयम् । तेप्येवं वदन्तः प्राक्तनेभ्यो ऽपि भिक्षुभ्यः कृपणतरा इव लक्ष्यन्ते । अपूर्व एष तर्कमार्गो यत्र प्रतीतिमुत्सृज्य तर्जनीविस्फोटनेन वस्तुव्यवस्थाः क्रियन्ते ।

दृढेन चेत्प्रमाणेन बाधादिरहितात्मना ।
गृहीत एवावयवी किमेभिर्बालवल्गितैः ॥

अथ नास्ति प्रमाणेन केन चित्तदुपग्रहः ।
एतदेवोच्यतां वृत्तिविकल्पैः किं प्रयोजनम् ॥

न च शक्नुमः पदे पदे वयमेभिरभिनवमल्पमपि किं चिदपश्यद्भिस्तदेव पुनः पुनः प्रकुर्वद्भिः शाक्यनर्तकैः सह कलहमतिमात्रं कर्तुम् । अविकल्पं प्रत्यक्षं प्रमाणमिति साधितम् । निर्विकल्पकेनापि शब्दोल्लेखमात्ररहितमविकल्पकग्राह्यमेव वस्तु गृह्यते इति दर्शितम् । एकाकारविषयव्यतिरेकेण च तद्बुद्धेरेककार्यत्वैकदेशव्यवस्थानाद्यन्यथासिद्धिनिबन्धनमपि न किं चिदुक्तुं शक्यते इत्युपवर्णितम् । क्व चिद्वा पृतनादौ बाधकोपनिपातादेवावगतिमिथ्यात्वान्न सर्वत्र मिथ्यात्वकल्पना युक्तेत्यप्युक्तम् । किं वा तदस्ति यत्सामान्यसमर्थनावसरे न कथितम् । तस्मात्तयैव नीत्या ऽवयव्यपि सिद्ध एव तद्ग्राहिणः प्रत्यक्षस्य निरपवादत्वात् । यत्तु देशभेदेनाग्रहणात्तदग्रहे तद्बुद्ध्यभावादिति तत्रावयवाश्रितत्वमेव निमित्तं नासत्त्वम् ।

देशभेदेन हि ज्ञानं तत्त्वे तस्य कथं भवेत् ।
न हि कश्चित्स्वतन्त्रो ऽसावपि त्ववयवाश्रितः ॥
यावतां ग्रहणे चास्मिन् बुद्धिर्भवति तावताम् ।
अपेक्षते ऽसौ ग्रहणं न सर्वेषामिति स्थितिः ॥
विविच्यमानेष्वंशेषु युक्तस्तदनुपग्रहः ।
तदावयविनाशो हि बुद्धौ विपरिवर्तते ॥

अवयवविभागो ह्यवयविनो विभागहेतुस्तस्मिन् बुद्ध्या समुल्लिख्यमाने ऽवयविविनाशो ऽपि नानुल्लिखितो भवेदिति कथमवयवी तदानीं गम्यते।

वृत्तिश्चावयवेष्वस्य व्यासज्यैवेति गम्यते ।
न प्रत्यवयवं तस्य समाप्तिर्व्यक्तिजातिवत् ॥
व्यासज्य वर्तमानो ऽपि न खल्ववयवान्तरैः ।
वर्तते तदसंवित्तेः किं तु वर्ततएव सः ॥

तथा चाहुः वर्ततएव ब्रूमः अनाश्रितस्यानुपलम्भात् ।

वृत्तिरेवंविधा ऽन्यत्र क्व दृष्टेति यदुच्यते ।
प्रत्यक्षदृष्टएवार्थे दृष्टान्तान्वेषणेन किम् ॥

तस्मात्प्रत्यक्षत एवावयववृत्तेरवयविन उपलब्धेर्न तद्वृत्तौ विकल्पानामवसरः । स्वरूपादिवृत्तिरपि तथा दर्शनादभ्युपगता तदियमवयविवृत्तिरपीदृशी दृश्यमाना किमिति निन्हूयते न चावयविग्राहिणः प्रत्यक्षस्य कश्चिदपवादः समस्ति ।

अदुष्टकरणोद्भूतमनाविर्भूतबाधकम् ।
असंदिग्धं च विज्ञानं कथं मिथ्येति कथ्यते ॥

न च सेनावनवदवयविग्रहणमभिधातुमुचितम् अबाधितत्वात्सेनादौ च बाधकसंभवात् । अपि च गजवाजिपदातिपीलुपलाशशिंशपादिदर्शनस्य तत्र घटमानत्वात्तत्समवाये सेनावनादिप्रतीतिरुत्पद्येतापि इह तु किंसमुदायविषयः पटप्रत्यय इति चिन्त्यम् । तन्तुसमुदायालम्बन इति चेत्तन्तुप्रत्यय इदानीं किमालम्बनः । सो ऽपि स्वावयवालम्बन इत्येवमवयवावयवनिरूपणे परमाणवः पत्त्यश्वशमीशिंशपादिस्थानीया वक्तव्यास्तेषां च तद्वद् ग्रहणमनुपपन्नमतीन्द्रियत्वादिति न तदालम्बनोवयविप्रत्ययः । तस्मादवयवी प्रत्यक्षग्राह्यो ऽस्तीति सिद्धम् । परमाणवो ऽपि कार्यानुमानपरिनिश्चितनित्यनिरवयवस्वरूपाः सन्तीति पूर्वमेव समर्थितम् । अतो न षट्कयोगादिना सावयवत्वमेषामुपपादयितुं पार्यते । मूर्तत्वमप्यनित्यतायामप्रयोजकमिति दर्शयिष्यते ऽतः प्रमेयपर्यालोचनवर्त्मना ऽपि शून्यवादसमर्थनं न सुशकं प्रमेयविचारो ऽपि निष्प्रमाणवृत्तमेव निरूप्यते ततश्च प्रमाणचर्चातो बिभ्यद्भिः पलाय्य या प्रमेयकथावीथी तथागतैरवलम्बिता तस्यामपि सैव भीषणमुखी प्रमाणचर्चैवोपनता ।

सर्वतो विपदां मार्गमादेशयितुमुद्यते ।
विधौ विधुरतां याते प्रपलाय्य क्व गम्यते ॥
तस्मात्प्रमाणतो ऽशक्ये शक्ये वा वस्तुनिर्णये ।
एवंप्रायमयुक्तं यत्कुशकाशावलम्बनम् ॥
तेन निष्फलमुत्सृज्य शून्यवादवकव्रतम् ।
बाह्येनैवार्थजातेन व्यवहारो विधीयताम् ॥

अथास्थाशैथिल्यजननाय सर्वं शून्यं क्षणिकं सर्वं निरात्मकमित्युपदिश्यते तर्हि को ऽयमनेन मृषोद्येन सत्यप्यात्मनि सत्स्वपि स्थिरेषु पदार्थेषु

विषयदोषदर्शनद्वारेण भवत्येव विवेकवतां वैराग्यमिति तदुपजननाय शून्यवादादिवर्णनं वक्रः पन्थाः । प्रत्युत प्राज्ञो मुमुक्षुः क्षणिकनैरात्म्यशून्यवादिवचनं युक्तिबाधितमवबुध्यमानो वञ्चनामयमिव तदुपदेशमाशङ्कते ।

स एष बुद्धिशून्यानां शून्यवादपरिग्रहः ।
प्रतारणपराणां वा न तु तत्त्वार्थदर्शिनाम् ॥
तस्मात्परीक्ष्यमाणो ऽयं शब्दाद्यद्वैतपक्षवत् ।
विज्ञानाद्वैतपक्षो ऽपि गन्धर्वनगरायते ॥

तदेवमद्वैतदृशा न दृश्यते जनस्य निःश्रेयससम्पदागमः ।
अतो यथोक्तात्मसतत्त्वचिन्तया कृती व्यवस्येदपवर्गसिद्धये ॥
सांख्यैर्यस्त्वपवर्गसाधनविधावुक्तः प्रकृत्यात्मनो-
रन्यत्वाधिगमो ऽभ्युपाय इति स प्रागेव निर्वासितः ।
अज्ञा शक्तिमती विकारबहुला बध्नात्यकिंचित्करं
भूयो न प्रकृतिः पुमांसमिति वा कस्तां नियन्तुं क्षमः ॥

पुंसा न किं चिदपि बन्धनिधानभूत-
मत्यल्पमात्रमपि कर्म कृतं कदा चित् ।
मध्नाति तं प्रकृतिरेव निरङ्कुशैषा
मत्ता करेणुरिव पद्मवनानि भूयः ॥

कचनिलुञ्चनदिक्पटधारणक्षितिपराक्रमणक्रमपूर्वकम् ।
क्षपणकास्त्वपवर्गमुशन्त्यमी अतितरां परमार्थविदस्तु ते ॥
लोम्नां नित्यमसंभवात् खलतयो मोक्षं क्षणात्प्राप्नुयु-
स्संसारोपरमो दिगम्बरतया सद्यस्तिरश्चां भवेत् ।
मुक्ताः स्युर्गिरिशृङ्गयायिन इमे शश्वत्तदारोहणा-
ज्जन्तूनामपवर्गवर्त्म निकटं केनेदृशं दर्शितम् ॥
तस्मादात्मज्ञानं सन्तो मोक्षप्राप्तौ हेतुं प्राहुः ।
तीर्थे तीर्थे तज्ज्ञाचार्यैस्तैस्तैरुक्तं संज्ञाभेदैः ॥

यदपीह के चिदविकल्पमीश्वरप्रणिधानमाहुरपवर्गसाधनम् ।
इदमात्मदर्शनमवादि तैरपि प्रथितो हि पूरुषविशेष ईश्वरः ॥

दृष्ट्वा बाह्यान्तराणां गतिरियमियती नापवर्गस्य मार्गं
स्प्रष्टुं द्रष्टुं समर्थास्तदिति चिरमिह श्वभ्र एव भ्रमन्ति ।
नेदीयानेष तस्माद्ध्रुवमक्षपतितैरक्षपादोपदिष्टः
पन्थाः क्षेमाय मोक्षाधिगमसमुचितः क्षिप्रमालम्बनीयः ॥

प्रमेयपदार्थः ।

इति भट्टजयन्तकृतौ न्यायमञ्जर्यां नवममाह्निकम् ।

संशयादेः पदार्थगणस्य प्रमाणप्रमेयपदसंगृहीतस्यापि न्यायप्रवृत्तिप्रयोजनतया पृथग्व्युत्पादनीयत्वस्य प्रागेव समर्थितत्वात्प्रथमसूत्रे च प्रमेयानन्तरं संशयोद्देशादुद्देशानुक्रमेण तस्य लक्षणं प्रतिपादयितुमाह ।

समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः ॥*

ननु संशयस्य समानधर्मोपपत्त्यादिकारणभेदेन पञ्चविधत्वात्सामान्यलक्षणं विभागो विशेषलक्षणानि च वक्तव्यानि । तत्र सामान्यलक्षणे विभागे च सूत्रद्वयं विशेषलक्षणार्थं च पञ्चानां तत्प्रभेदानां सूत्रपञ्चकमित्येवं सप्त सूत्राणि प्रणेतुं युक्तानि एकं चेदं सूत्रं श्रूयते तत्कथमेतद्भविष्यति । उच्यते । सत्यमाह भवान् । किं त्वेकमेवेदं सूत्रमावृत्तिन्यायमाश्रित्य सप्तधा कल्पयिष्यते । तत्राचार्यास्तावदेवमाचक्षते समानधर्मोपपत्तरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातो विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः व्यवस्थातो विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः इतीयत्सूत्रं समान्यलक्षणप्रतिपादकं समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातो विशेषापेक्षो विमर्शः संशय इयदस्य विशेषलक्षणप्रतिपादकमिति । नन्वेतदेव सूत्रं सामान्यलक्षणार्थमियदेव चेदमन्यूनानतिरिक्तं विशेषलक्षणार्थमिति कथमेतत् । उच्यते विशेषस्मरणकारणभूतसाधारणधर्मग्रहणाद्विशेषाग्रहणाद्विशेषस्मृतेश्च संशयो भवतीति प्रत्यात्मवेदनीयं तावदेतत् । तत्र विशेषापेक्ष इत्यनेन पदेन विशेषस्मरणमुपदिष्टमुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थापदेन च विशेषाग्रहणमितीयता च द्वयोरपि समानविशेषसामान्यलक्षणयोः समानशब्दस्त्वाक्षिप्तसामान्यवचनः सन्सामान्यवचनमाह अनुगतसामान्यवचनस्तु विशेषलक्षणमिति । कथं पुनरयमेवाक्षिप्तसामान्यवचनः कथं वाऽनुगतसामान्यवचन इति । उच्यते संशयोत्पत्त्यैव सामानधर्ममात्रमाक्षिप्यते यद्गृह्यमाणं विशेषस्मरणबीजसंस्कारोद्बोधनिमित्ततां प्रतिपद्यते तद्व्यतिरेकेण संशयानुत्पादात् । तथा हि विरुद्धविशेषावमर्शस्वभावस्तावत्संशयः । न च विरुद्धविशेषाणां पुरोऽवस्थिते धर्मिणि सन्निहितानामवमर्शनं विरुद्धतयैवैकत्र सन्निधानाभावादतः स्मृत्युपारूढानामवमर्शनं स्मृतिश्च नाका-

* गौतमसूत्रम् । अ॰ १ आ॰ सू॰ २३ ।

स्मादुद्भवतीति यत्सहचरितानां तेषां विशेषाणां पूर्वं पर्यायेण ग्रहणं कृतं तद्दर्शनसंस्कारप्रबोधदृ।रेण स्मरणकारणमवश्यमेवाश्रयणीयम्। तच्चानुगतं वा भवतु व्यावृत्तं विप्रतिपत्त्यात्मकं वा आन्तरमुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थारूपं वेत्येवमाक्षिप्तसामान्यवाचिनि समानशब्दे पञ्चसाधारणरूपावगमात्सामान्यलक्षणार्थता । यदा त्वनुगतमेव धर्ममारोहपरिणाहादिस्वभावमाचष्टे समानशब्दस्तदा विशेषलक्षणार्थं इति। तत्र चेत्थं सूत्रयोजना । समानो धर्मः परिणाहादिः तस्य गुणत्वेन प्रतिद्रव्यमन्यत्वे ऽपि तुल्यरूपावगतिविषयीकृतत्वात्समानत्वमुच्यते तस्योपलब्धिरुपपत्तिः । अथापि सत्तोपपत्तिशब्देनोच्यते सा ऽप्युपलब्ध्यधीनस्थितिरेव भवतीति सर्वथा समानधर्मोपलब्धेः संशय इत्युक्तं भवति । ननु समानधर्मोऽर्थान्तरं धर्मिणो न चाऽर्थान्तरे दृष्टे ऽन्यत्र संशयो भवितुमर्हति । नार्थान्तरविशेषत्वात् । अर्थान्तरविशेषस्तु धर्म्येवोच्यते ऽर्थान्तरेण परिणाहादिना विशेष्यतइति तस्मिन्नेव साधारणधर्माध्यासितवपुषि धर्मिणि नयनपथवर्तिनि तद्गतविशेषावमर्शात्मा तत्रैव संशयो जायते यो ऽयमूर्ध्वत्वविशिष्टधर्मा दृश्यते स स्थाणुर्वा स्यात्पुरुषो वेति नार्थान्तरत्वदूषणम् । तथा ऽपि वक्रकोटरत्वकरणादिविशेषदर्शिनो न दृष्टः संशय इति कारणान्तरमुच्यते। उपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थात इत्यनेन विशेषाग्रहणमुच्यते। इत्थमुच्यते इदन्तया ऽनिदन्तया वा तत्रोपलब्धिर्न व्यवतिष्ठते अनुपब्धिर्वेति विशेषग्रहणे सति तद्व्यवस्थानं संभवति स्थाणुरयं न पुरुष इति वक्रकोटरादिविशेषग्रहणे । शिरःपाण्यादिपरिच्छेदे तु पुरुषो ऽयं न स्थाणुरिति । एवमनेन पदेन विशेषग्रहणमुक्तं तथा ऽपि प्रेङ्खारूढस्य साधारणधर्मदर्शिनो विशेषाननुपलभमानस्यापि न दृष्टः संशय इति कारणान्तरमुच्यते विशेषापेक्ष इति विशेषस्मृत्यपेक्ष इत्यर्थः। ननु विशेषापेक्ष इति श्रूयते न विशेषस्मृत्यपेक्ष इति। सत्यमश्रूयमाणमपि तत्स्मरणं संशयप्रस्तावादवगम्यते । स्मर्यमाणत्वेन हि विशेषाणां संशयोत्पत्तावपेक्षा नानुभूयमानतया ऽनुभूमानेषु हि तेषु संशयच्छेदो भवति न संशयः। अपेक्षाशब्दार्थनिरूपणादेव वा स्मृतिर्लभ्यते विशेषाणामपेक्षा आकाङ्क्षा ते चानुपलभ्यमानाः पूर्वानुभूताश्चाकाङ्क्ष्यन्ते इतीयं सा तेषां स्मृतिः। संप्रत्युपलभ्यमानेष्वेकान्ताननुभूतेषु वा तेष्वाकाङ्क्षानुपपत्तेः। ननु समानधर्मोपपत्तेर्विशेषस्मृतेश्चेति कारणद्वयमेवास्तु किं विशेषाग्रहणेन । अपि च ।

विशेषस्मरणादेव नन्वाक्षिप्तस्तदग्रहः ।
ग्रहणं स्मरणं चैव भवेतां युगपत्कथम् ॥

किं तु नातिदूरगतायां निजप्रमदायामनुरागवतः कामिनः समानधर्मदर्शने तद्गतविशेषादर्शने तदनुस्मरणे च सत्यपि न भवत्येव संशयोऽतः संशयोत्पत्त्यव्यभिचारे देशकालव्यवहितविशेषाग्रहणसिद्धये पदान्तरमुपादीयते देशान्तरे कालान्तरे वा चिरदृष्टानां विशेषाणामिदानीमग्रहणं संशयकारणं न विशेषाग्रहणमात्रम् । एवममुना पदत्रयेण संशयलक्षणमिदमुक्तम् । ननु च संभूय कारकैः कार्यमारभ्यते इति न्यायात्समानधर्मोपलब्धिविशेषानुपलब्धितत्स्मृतिलक्षणकारणत्रयजन्ये संशये ज्ञानयौगपद्यमापद्यते । क्रमभावित्वे हि बुद्धीनां नैककार्योत्पत्तौ युगपद् व्यापारः समस्ति । विशेषाश्च बहवोऽपि संभवन्तीति तत्स्मरणान्यपि युगपद्भूयांसि भवेयुः । नैतदेवं समानधर्मग्रहणानन्तरं पूर्वोपजातविविधविशेषानुभवपरम्परोपचितपीवरसंस्कारजमेव तद्विषयं स्मरणं भविष्यति यथा वर्णानामर्थप्रतीतौ वर्णितम् । उपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थापदसूचिता च विशेषानुपलब्धिरनुपलब्धिरेव न सा ज्ञानात्मिका किं तु ज्ञानाऽनुत्पाद इति तत्तृतीयं कारणमपि भवन्न ज्ञानात्मकम् । ज्ञानात्मके कारणसमानधर्मग्रहणं च तयोः प्रथमं समानधर्मग्रहणविनश्यदवस्थं विशेषस्मरणं च द्वितीयमविनश्यदवस्थं संशयमुपजनयतः । ईदृशोश्च ज्ञानयोर्यौगपद्यमविरुद्धमिति शास्त्रे स्थितम् । एवं समानधर्मग्रहणाद्विशेषग्रहणाद्विशेषस्मृतेश्च संशय इति पदत्रयेण संशयलक्षणमनवद्यमुच्यते इति । तदेतदाचार्यव्याख्यानमरोचयन्तः परे ऽपरथा व्याचक्षते । समान्यलक्षणं तावद्विमर्शपदेनैव प्रतिपाद्यते न हि पर्यायोच्चारणमात्रमिदं विमर्शः संशय इति किं तु संशय इति लक्ष्यपदं विमर्श इति लक्षणप्रवणपदम् । प्रमाणपदवच्च निर्वचनसव्यपेक्षमेतत्पदं लक्षणप्रतिपादनक्षमं भवति । विरुद्धार्थावमर्शो विमर्शः स्थाणुर्वा पुरुषो वेतीयता च सजातीयसंशयपङ्क्त्यनुगतं विजातीयेभ्यः प्रमाणादिभ्यो व्यवच्छिन्नं सामान्यलक्षणमुक्तं भवति । संशयोत्पादककारणपरिगणनं पुनरिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नग्रहणवदिहापि नोपयुज्यते कारणान्तराणामप्यात्ममनःसन्निकर्षादीनामपरिहार्यत्वात् । अत्राप्यसाधारणकारणनिर्देशश्चिकीर्षितस्तेनापि को ऽर्थः सामान्यलक्षणस्य प्रतिपिपादयिषितत्वात्तस्य च विम-

षपदादेव सिद्धत्वात् । उपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थापदप्रतिपाद्यमानविशेषाग्रहणवर्णनं चातीव क्लिष्टमिति पुनश्च विशेषलक्षणप्रसङ्गे यथाश्रुतमेव तद्व्याख्येयमित्यतिभारः । एवं विमर्शपदेन विजातीयव्यवच्छेदकारिणि सामान्यलक्षणे वर्णिते समानधर्मोपपत्तेरित्येकमेव पदं सजातीयसंशयान्तरव्यवच्छेदकारि विशेषलक्षणक्षमं भवतीति तत्रापि पदत्रययोजनं नोपयुज्यते इति । अत्र व्याख्यानद्वये ऽपि कतरत्साध्विति तद्विदः प्रमाणम् । अनेकधर्मोपपत्तेरित्यत्रापि त्रिपदपरिग्रहणेनैव लक्षणमाचार्या वर्णयन्ति । अनेकधर्मोपपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातो विशेषापेक्ष इत्यसाधारणधर्मग्रहणाद्विशेषाग्रहणाद्विशेषस्मृतेश्च संशय इत्यर्थः । एकैकपदोपादानफलं च पूर्ववदत्रापि दर्शयितव्यम् । न चेन्द्रियमनःसंयोगादिकारणान्तरपरिगणनचोदनं युक्तं तेषां सर्वबुद्धिजन्मसु तुल्यत्वादिहासाधारणसंशयज्ञानकारणोपदेशप्रस्तावादिति । अन्ये तु सामान्यलक्षणसमुत्पादिते विजातीयव्यवच्छेदे केवलसजातीयव्यवच्छिन्नलक्षणप्रतिपादननिपुणमनेकधर्मोपपत्तिरूपमेव पूर्ववद्वर्णयां चक्रुः । नन्वनेकधर्मशब्देन कथमसाधारणो धर्म उच्यते समानजातीयमसमानजातीयमनेकं तस्मात्परावृत्तो धर्मोनेकधर्म इति । यद्वा किमनया क्लिष्टकल्पनया अस्त्ययमेकशब्दः समानपर्यायस्तत्र स्पष्ट एव नञ्समासेनासमानधर्मो ऽनेकधर्मः साधारणधर्म उच्यते एवेति । भवत्वेवमसाधारणधर्मस्य तु कथं संशयकारणत्वमिति चिन्त्यम् । विरुद्धविशेषानुस्मरणकारणकं हि संशयमाहुः । विशेषाणां च स्मरणहेतोः संस्कारस्य तद्बोधकं भवति येन सहैते पूर्वपर्यायेणोपलब्धाः । असाधारणधर्मस्य त्वसाधारणधर्मत्वादेव न केन चित्सह पूर्वं दर्शनमभवद्भावे त्वसाधारणधर्मतैव हीयेतेत्यतः कथमसौ तत्स्मृतिहेतुः । व्यावृत्ततयैव तु स्मृतिहेतुत्वे ऽस्य त्रैलोक्यस्मरणनिमित्तता प्रसज्येत ततो ऽपि व्यावृत्तत्वादिति । नैष दोषः प्रकारान्तरेणास्य स्मृतिहेतुत्वात् । इह हि केषु चित्केषु चिदसाधारणधर्मा धर्मान्तरसहचरिता भवन्ति तद्यथा पृथ्वीत्वगन्धवत्त्वादयो धर्माः पृथिव्यामसाधारणास्सन्तः स्नेहवत्त्वादिधर्माश्च तथैवाप्सु द्रव्यत्वसहचारिणो दृष्टाः । रूपादिषु रूपत्वादिधर्मा गुणत्वसहचारिणः उत्क्षेपणादिषु उत्क्षेपणत्वादिधर्माः कर्मत्वसहचारिणः । एवं प्रकृते ऽपि धर्मिणि कस्मिंश्चित्कश्चिदसाधारणो धर्म उपलभ्यमानः केनापि साधारणधर्मान्तरेण सहचरितो भवेदिति भवति विशेषानुस्मृतिद्वारेण

संशयसाधनम् । नन्वेवं तर्हि व्यावृत्तत्वादेव समानधर्मादेव संशयो नानेकधर्मादिति मैवम् । अनेकधर्म एवासौ तेन वर्त्मना विशेषानस्मारयन्संशयजन्मने कल्पते । सति हि तस्मिन्किमालम्बनं व्यावृत्तत्वं स्यादित्यलमतिसूक्ष्मेक्षिकया । तस्योदाहरणं भाष्यकारेण दर्शितं शब्दे विभागजत्वम् । यथा हि पृथिव्यादौ पृथिवीत्वादिः व्यावृत्तो धर्मो द्रव्यत्वाद्यनुगतधर्मसहचारी दृष्ट एवं शब्दे विभागजत्वं धर्मः केन द्रव्यत्वादीनामन्यतमेन धर्मेण सहचरितः स्यादिति संशयः । ननु विभागजत्वमसाधारणं न भवत्येव शब्दधर्मो विभागे ऽपि भावात् तथा च प्रयोगः गुणः शब्दो विभागजत्वाद्विभागजविभागवद् इति । तत्र केचिदाहुः । सत्यमस्ति विभागे ऽपि विभागजत्वं शब्दे तु विशेषो विवक्षितः द्विविधो हि विभागजो विभागः कारणविभागपूर्वकः कारणाकारणविभागपूर्वकश्च कारणं समवायिकारणमत्राभिप्रेतं कारणविभागपूर्वकस्तावत्तन्तुविभागात्तन्त्वाकाशविभागः । कारणाकारणविभागपूर्वकस्त्वङ्गुल्याकाशविभागाद्धस्ताकाशविभागो हस्ताकाशविभागादपि शरीराकाशविभाग इति । शब्दस्तु नियमेनैव कारणविभागपूर्वकविभागप्रभवः वंशदलविभागाद्दलाकाशविभागो दलाकाशविभागाच्च समवायिकारणाच्छब्दो निष्पद्यते इत्यनेन विशेषेणास्येदृशविभागजत्वस्यासाधारणत्वं शब्दधर्मस्योच्यते इति । अन्ये तु विभागजं विभागममृष्यमाणा यथाश्रुतस्यैव शब्दे विभागजत्वस्यासाधारणधर्मतामाचक्षते । ननु किमिति विभागजं ते विभागं न मृष्यन्ति । अस्ति ह्ययं तत्सिद्धौ न्यायः यदा ह्यवयवे कर्मोत्पन्नमवयवान्तराद्विभागं करोति न तदाकाशादिदेशात् यदा त्वाकाशादिदेशात् न तदा ऽवयवान्तरादिति स्थितिः । किंकृता पुनरियं स्थितिरिति चेदुच्यते या ह्यवयवक्रिया नभोभागविभागकारिणी नासौ द्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिपक्षभूतं विभागमारभमाणा दृश्यते दिनकरकिरणपरामर्शोपजनितकमलदलविकासकारिक्रियावत् । तदेव कथमिति चेत्कमलस्य मुकुलविकासदशयोः प्रत्यभिज्ञायमानत्वेनाविनाशनिश्चयात् । इयं तु पाट्यमानवंशदलक्रिया द्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विभूतविभागारम्भिकोपलभ्यते इति नासौ नभसो विभागमारभेतेत्यत एषा स्थितिरस्तीति विभागजविभागकल्पना क्रियते । संयोगान्तं कर्मेति तावत्स्थितम् । अन्यथा हि तस्य कालान्तरस्थायित्वं नित्यद्रव्यसमवेतस्य च नित्यत्वं स्यात् । तस्मात्कर्मणो ऽचिरजी-

वित्वात्तद्विनाशकेन संयोगेन भवितव्यम् । उत्तरश्च संयोगः पूर्वसंयोगोपरमे सति जायते नान्यथा न च विभागव्यतिरिक्तः कश्चन संयोगस्य हन्ता समस्ति ।

कर्म नूनतरसंयोगजन्मनिर्ज्ञातकौशलम् ।
न हि प्राक्तनसंयोगविनाशाय प्रकल्पते ॥

तस्माद्विभागेनैव संयोगनाशकारिणा भाव्यं स च यदधिकरणो विभागस्तदधिकरणमेव संयोगमुपशमयति न त्वङ्गुलिविभागः कुण्डबदरसंयोगोपमर्दाय प्रभवतीत्यतो न वंशदलवृत्तिर्विभागो दलाकाशसंयोगमपहन्तुमलमिति नूनं दलाकाशसंयोगेन भवितव्यम् । तदिदानीं तस्योत्पत्तिकारणचिन्तायां क्रियाया वंशदलविभागमात्रोपजनने चरितार्थत्वात्तं निर्माय विभागान्तरनिर्माणे विरम्य व्यापारासंवेदनादवश्यं वंशदलविभाग एव प्रत्यासन्नतया दलाकाशविभागारम्भको ऽभ्युपगमनीयः । एवमनभ्युगमे कर्मनित्यत्वप्रसङ्गादिति । अत्र वदन्ति न कर्मनित्यत्वमनभ्युपगम्यमाने ऽपि विभागजे विभागे भविष्यत्युत्तरसंयोगस्य कर्मविनाशहेतोरस्तित्वात् । पूर्वसंयोगानुपरमे कथं तदुत्पाद इति चेद्बाढमुपरत एव पूर्वसंयोगः । कस्तस्योपरमहेतुरिति चेत् ।

कर्म ह्युत्तरसंयोगनिमित्तं यदुपेयते ।
तदेव पूर्वसंयोगध्वंसकारि भविष्यति ॥
न च यज्जनने शक्तमशक्तं तद्विनाशने ।
हेतुर्दहनसंयोगः पाकजोत्पादनाशयोः ॥

यथा च विभागे ऽधिकरणनियमो यदाधारो विभागस्तदाधारमेव संयोगं निरुणद्धि तथा कर्मण्यपि नियमः कर्मापि स्वाश्रयस्य यदन्यदिक्संबन्धनिबन्धनं तत्तद्विरुद्धदिग्वृत्तेः संयोगस्योपमर्दकमिति नातिप्रसङ्गः । एवं कर्माविष्टस्योत्तरसंयोगदर्शनमदूषणं दिगन्तरसंयोगस्य तेनोपमर्दनात् । अपि च यदेव कर्म वंशदलविभागकारि कथ्यते तदेव दलाकाशविभागकारि भविष्यति को दोषः । ननु व्योमविभागकारि कर्म न द्रव्यारम्भकसंयोगप्रत्यनीकभूतविभागारम्भकमम्भोरुहपल्लवकर्मवदित्युक्तम् । सत्यमुक्तम् अयुक्तं तु शतपत्त्रपत्त्रकर्मणो ऽपि द्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिकूलविभागारम्भकत्वात्तत्त्र कुड्मलकमलादिकचक्रमलस्यान्यत्वनिश्चयान्निश्चितम् । ननु तदेवेदमरविन्दमिति संदेहविपर्ययरहिततामरसप्रत्यभिज्ञादर्शनात्कथं संकोचविकाससदशा-

मात्रभेदात्तदन्यत्वमिति । कृतमनया दुराशया शरीरे ऽपि सुस्पष्टोपलभ्यमानशैशवयौवनवार्धकादिदशाभेदभिन्नस्वरूपे प्रत्यभिज्ञानदर्शनात् । न च शरीरकुशेशययोर्विशेषलेशमपि पश्याम इति कुतस्तदेकत्वम् । भवतु वा पुण्डरीकस्याविनाशो निदर्शनमात्रमिदं तु वर्णितं न तु प्रतिबन्धः कश्चन हेतुरभ्यधायि येन वंशदलकर्मणः कोकनदपल्लवकर्मसाम्यं कल्प्येत । क्रियात्वं त्वप्रयोजकमेव कर्मणां विचित्रकार्यहेतुत्वात् । यदि वा नान्यो वंशदलविभागो नान्यश्च तत्कार्यो दलाकाशविभागः किं तु ।

एक एव विभागो ऽयं भेदो ऽस्याश्रयभेदतः ।
एकत्र देशे ऽवस्थानाद्व्योम्नो वंशदलस्य च ॥
समानदेशे वृत्तित्वं मूर्तानां हि विरुध्यते ।
व्योम्नः सर्वगतत्वात्तु विद्यते तत्र सन्निधिः ॥
एकदेशाश्रयत्वे तु यदेकस्माद्विभागकृत् ।
तदेवान्यत इत्यस्ति न विभागो विभागजः ॥

अपरे पुनर्विभागजविभागपराकरणोपारूढरभसाः संगिरन्ते तिष्ठतु तावद् दूरत एव विभागजो विभागः कर्मजो ऽपि न विभागो नाम कश्चिदस्ति संयोगविरोधिनि तस्मिन्नभ्युपगम्यमाने मुद्गरादिवत्पूर्वसिद्धता ऽवश्यं भाविनी ततश्च पूर्वसिद्धो विभागः संयोगमुन्मूलयतीति घटमुद्गरयोरिव संयोगविभागयोरेकत्र युगपदुपलब्धिर्भवेन्न चैवमस्ति । तस्मात्संयोगाभावविषय एव विभक्तप्रत्यय इति न विभागालम्बनतां प्रतिपद्यते । सत्यपि विभागे तस्मिंश्चणे संयोगस्य विनाशान्न भवति विभक्तप्रतिभासः । क्षणान्तरे च संयोगविनाशे सति भवतीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां संयोगाभावविषय एवावसीयते न प्रत्यक्षगम्यता विभागस्य । संयोगभङ्गलिङ्गेन च तत्परिकल्पनक्रियैव तं हिनस्तीति पुरस्तात्प्रतिपादितम् । कथं तर्हि विभागजत्वं शब्दस्य भाष्यकार उदाहृतवान् । उच्यते त्रिविधं कारणं कार्योत्पत्तिं विधत्ते समवायिकारणम् असमवायिकारणं निमित्तकारणं चेति । तत्र समवायिकारणं तदुच्यते यत्राश्रितं कार्यमुपलभ्यते यथा पटस्य तन्तवः । असमवायिकारणं तु द्विविधं कार्यैकार्थसमवायलक्षणप्रत्यासत्त्या प्रत्यासन्नं कार-

येकार्थसमवायलक्षणया वा । तत्र कार्यैकार्थसमवायेन प्रत्यासन्नं यथा पटस्य तन्तुसंयोगः । कारणैकार्थसमवायेन तु प्रत्यासन्नं यथा पटरूपस्य तन्तुरूपमिति । अवधृतसामर्थ्यं च तदसमवायिकारणमाश्रयणीयमतो बुद्धिजन्मनि सत्यप्येकार्थसमवाये नान्येषामात्मगुणानामिच्छादीनामसमवायिकारणत्वमपि त्ववधृतसामर्थ्यस्यात्ममनःसंयोगस्यैवेति । समवाय्यसमवायिव्यतिरिक्तं तु कार्योत्पत्तौ निर्ज्ञातसामर्थ्यं यत्कारणं तन्निमित्तकारणमुच्यते इत्येवं स्थिते शब्दस्य नित्यत्वे निरस्ते कार्यत्वे च साधिते तदुत्पत्तौ आकाशं समवायिकारणं निमित्तकारणानि तु भूयांसि सन्त्येवासमवायिकारणं तु चिन्त्यं तच्चाकाशाश्रितमवश्यमन्यथा प्रत्यासत्त्यभावात् तद्गुणान्तराणां च विभुत्वादीनामनवधृतशक्तित्वाद्वंशदलपाटनसमनन्तरं च शब्दोत्पाददर्शनादेवं मन्यामहे ।

क्रिया यदैव संयोगं हन्ति वंशदलाश्रितम् ।
तदैव गगने कञ्चित्करोत्यतिशयं ध्रुवम् ॥
आकाशातिशयो यश्च क्रियाजः शब्दकारणम् ।
असौ विभागनामेति शब्दे तज्जन्यतोच्यते ॥

तदेवमेतद्व्यागममाचार्यमतमभिहितमस्माभिः । एतच्च मतिमद्भिर्विचारणीयं किमाकाशातिशयमात्रमसमवायिकारणमुत यथा भेरीदण्डसंयोगकार्ये शब्दे भेरीगगनसंयोगस्यासमवायिकारणत्वमेवं वंशदलविभागकार्ये तस्मिन्दलगगनविभागस्येति । दलाकाशविभागोऽपि किं दलविभागज उत कर्मज एवेति । सर्वथा कश्चिदसाधारणो धर्मः संशयहेतुरुदाहर्तव्य इतीयता नः प्रयोजनम् । विरुद्धा प्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिः अस्त्यात्मेत्येके नास्त्यात्मेत्यपरे सेयं विप्रतिपत्तिरुपलभ्यमाना विशेषस्मरणद्वारेण संशयमावहति । न चेह कश्चिदनुगतो व्यावृत्तो वा धर्मः संशयकारणमपि तु विप्रतिपत्तिरेवेति । अत्रापि विरूपपरिग्रहेण लक्षणवर्णनमेकेनैव वा पदेनेति पूर्ववदाचार्यद्वयमतमनुसरणीयम् । उपलब्ध्यव्यवस्थातः खल्वयं भवति संशयः सच्चोदकमुपलभ्यते यथा ह्रदादिषु क्व चिदसच्च भास्करकरनिकरप्रतिफलतरलितासु मरुस्थलीषु । तदेवमुपलब्धेरव्यवस्थितत्वात् क्व चिदुपलभ्यमाने भवति संशयः किमिदं सदुपलभ्यते किमसदिति । अनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च भवति संशयः किं चिदसदेव नोपलभ्यते नभःकुसुमादि किं चित्सदपि नोपलभ्यते मृदन्तरितशङ्कुमूलकादि

तदन्यत्रानुपलभ्यमाने संशेते पुमान्किमिदमसदेव नोपलभ्येत उत सदिति । अव्यवस्थाशब्देनात्र पूर्वं पर्यायेण वृत्तसदसदाश्रितविशेषादर्शनं सूचितम् । इदानीं पुनरर्थक्रियासमर्थतादिविशेषदर्शनशून्यचेतसामुपलब्ध्यनुपलब्ध्यदर्शनमात्रोपपत्तेस्संशयो वर्ण्यते । न चैवं सति सर्वत्रानाश्वास इति शङ्कनीयं यथानुभवं संशयाभ्युपगमात् । सर्वत्र च तदुत्पादकविशेषाग्रहणतत्स्मरणादिकारणसान्निध्यासंभवादिति । अत्रापि पदत्रयेणैकेन वा पदेन लक्षणोपपादनं पूर्ववद् द्रष्टव्यम् । ननु चोपलब्ध्यनुपलब्धी सदसतोः समान एव धर्म इति पूर्वेण गतार्थत्वम् । नैतत् पूर्वनिर्दिष्टस्योर्ध्वत्वादेर्धर्मस्य ज्ञेयस्थत्वादुपलब्ध्यनुपलब्ध्योश्च ज्ञातृस्थत्वात् । अत एव च मानसमिमं संशयमाचक्षते न बाह्यधर्मिसंबद्धसाधारणोर्ध्वतादिधर्माधिगमाधीनसंशयवद्बाह्येन्द्रियजम् । ननु चोपलब्धित्वमनुपलब्धित्वं वात्र संशयकारणं तद्धि न ज्ञातरि वर्तते किं तु बुद्धाविति कथमयं विशेषः । सत्यमेवं किं तु समानधर्मोऽप्युपलब्धितादिको यदाश्रितो तद्धि बोद्धरि वर्तते अतो विशेषात्पृथगेव कथ्यते । यथा ह्यसाधारणतासमाश्रयः एवंप्रकारमेव च विशेषमाश्रित्य किं चित्पञ्चविधत्वं विपञ्च्यते परमार्थतस्तु सर्वत्रानुगतसंबन्धो दुष्परिहरः विशेषस्मरणजन्यत्वात्संशयस्य विशेषाणां च येन सह पूर्वं दर्शनमभूत्तस्मिन्ननुपलभ्यमाने स्मरणासंभवात् । अतस्तस्यानेकविशेषानुगामित्वात्समानत्वमपरिहार्यम् । अत एवाक्षिप्रसामान्यवाचिसमानशब्दं सामान्यलक्षणे व्याचख्युराचार्या इत्यलमतिविस्तरेण ॥

इति पञ्चविधः प्रपञ्चितो मुनिना दर्शित एष संशयः ।
फलवद्व्यवहारहेतुतामनुमानाङ्गतया बिभर्ति यः ॥
अनुमानिरपेक्ष एव वा किल दृष्टे विषये ऽर्थसंशयः ।
वहति व्यवहारवर्तिनीमिति पूर्वं च विचारितं बुधैः ॥

संशयपदार्थः ।

यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते तत्प्रयोजनम् ॥ *

यमित्यत्र देशकालपुरुषदशाभेदभिन्नप्रयोजनविशेषव्याप्तये वीप्सा द्रष्टव्या । अर्थो ऽर्थ्यमान उच्यते न वस्तुरूप एव अभावस्यापि प्रयोजनत्वसम्भवात् ।

* गौतमसूत्रम् अ॰ १ आ॰ १ सू॰ २४ ।

अधिकारो ऽर्थस्य व्यवसायः यं यमर्थमाप्तव्यं हातव्यं वाधिकृत्य व्यवसाये प्रवर्तते तत्प्राप्तये परिहाराय वा चेष्टते पुरुषस्तत्प्रयोजनमिति । तच्च गौणमुख्यभेदेन द्विविधम् । मुख्यं सुखप्राप्तिर्दुःखपरिहारश्च तत्साधनं गौणम् । सुखसाधनमपि चन्दनघनसारमहिलादि प्राप्तव्यत्वान्मुख्यत्वेन यदा विवक्षितं भवति तदा तदवाप्त्युपाये गौणता द्रष्टव्या । तच्च प्रयोजनं देशकालपुरुषदशाभेदादव्यवस्थितं तद्यथा ग्रीष्मे मरुस्थले निशातमलातनिकरमिव किरति किरणमिषेण पूषणि तृषातुरस्य तुषारकणोत्करदन्तुरमम्बु परमं सुखसाधनं तदेव शिशिरे सकलजगत्कम्पकारिणि दारुणसमीरणशिथिलीकृतनीरेषु कश्मीरेषु श्लेष्मोपचयजनितजठरशिखिनः खेदाय जायते तस्मादनियत एवायं सुखदुःखसाधनभावो भावानाम् । यद्यपि च यदेकदा सुखसाधनमिति विदितमुपयुक्तमतिक्रान्तं वस्तु तथापि तज्जातीयत्वलिङ्गावधृतसुखसाधनभावे भावान्तरे ऽपि प्रवर्तन्त एव तदर्थिनः । ननु प्रयोजनस्य प्रवर्तकत्वमयुक्तं सदसद्विकल्पानुपपत्तेः सत्त्वे कणनाशादिवन्न तदर्थी प्रवृत्तिरसत्त्वे तु खपुष्पादिवन्नतराम् । नैष दोषः ईप्साजिहासाविषयीकृतस्य प्रवर्तकत्वात् । न हि तत्खपुष्पादिवदसाध्यं नापि शिरःपाण्यादिवत्सिद्धमेव अपि तु साध्यत्वेन बुद्ध्युपारूढं तत्प्रवर्तकमिति युक्तं तदेव च वाक्यार्थ इति पूर्वमुक्तम् ।

इत्थं प्रवर्तकत्वे प्रयोजनस्योपपादिते मुनिना ।
भग्ना भवन्ति सर्वे प्रेरकपक्षाः पराभिहिताः ॥

प्रयोजनमतो ऽखिलैर्विधिवचोभिरादिश्यते
प्रयोजननिबन्धनास्तनुभृतामशेषाः क्रियाः ।
क्रिमेरपि यथा तथा किमपि जीवितं बिभ्रतः
प्रयोजनबहिष्कृतं न खलु चेष्टितं दृश्यते ॥

वैतण्डिकः प्रयतते निजपक्षसिद्ध्यै
तां चैष वेद परपक्षनिषेधलभ्याम् ।
तस्मादियं स्वमतसाधनवर्जिता ऽपि
युक्ता प्रयोजनवती भवितुं वितण्डा ॥

॥ प्रयोजनपदार्थः ॥

लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्तः ॥*

लौकिकपरीक्षकौ वादिप्रतिवादिनौ दृष्टान्तप्रस्तावलक्षणाद्वेदितव्यौ न तु मूर्खपण्डितौ प्रकृतासंगतेस्तयोश्च संगत्यभावात् । तयोर्यस्मिन्नर्थे भावस्वभावे ऽभावात्मके वा बुद्धिसाम्यं प्रयोज्यप्रयोजकभावव्यवस्थितसाध्यसाधनधर्माधिकरणत्वे साध्यव्यावृत्तिपूर्वकसाधनधर्मव्यावृत्ततायां वा तुल्यरूपा बुद्धिः स दृष्टान्तः । तस्य तथाविधधर्माधारत्वं तद्रहितत्वं वा लक्ष्यमाणान्मन्तव्यं यथा चानुमानलक्षणे तत्पूर्वकमिति प्रतिबन्धग्रहणोपायमात्रं प्रतिपादितं तत्स्वरूपं त्ववयवलक्षणे निर्णीतमुदाहरणसाधर्म्यात्साध्यसाधनं हेतुस्तथा वैधर्म्यादिति एवमिह वादिप्रतिवादिप्रसिद्धिमात्रं दृष्टान्तस्य दर्शितं रूपं तु तस्य द्विविधमपि तत्रैव वक्ष्यते साध्यसाधर्म्यात्तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणं तद्विपर्ययाद्वा विपरीतमिति । अनित्यः शब्दः कृतकत्वाद् यत्कृतकं तदनित्यं दृष्टं यथा घट इति साधर्म्यदृष्टान्तः । यत्पुनरनित्यं न भवति तत्कृतकमपि न भवत्येव यथा ऽऽकाश इति वैधर्म्यदृष्टान्तः । यथोक्तलक्षणवैकल्यात्तु दृष्टान्ताभासता भवति ।

अभासभेदविभवात्कथयिष्यते तु तेषामुदाहरणलक्षणवाक्प्रसङ्गे ।
आभासता वचनदोषकृता ऽपि का चिदस्तीति सा ऽवयवलक्षण एव वाच्या ॥

द्विविधो ऽपि च दृष्टान्तः सुदृष्टिभिर्यत्नतो ऽधिगन्तव्यः ।
स हि निश्चलः फलनिधेरनुमानमहातरोः स्कन्धः ॥

॥ दृष्टान्तपदार्थः ॥

तन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिः सिद्धान्तः ॥†

तन्त्र्यते ऽनेन पदार्थस्थितिरिति तन्त्रं प्रमाणमुच्यते । अधिकरणमाश्रयः तन्त्रमधिकरणं यस्य स तन्त्राधिकरणः प्रमाणमूल इत्यर्थः । अभ्युपगमः स्वीकारः तस्य संस्थितिरित्थंभावव्यवस्था धर्मनियमः इदमिति

* गौतमसूत्रम् अ० १ आ० १ सू० २५ । † गौतमसूत्रम् अ० १ आ० १ सू० २६ ।

सामान्यनिर्देश इत्थमिति विशेषः । एवं च तन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिः प्रमाणमूलाभ्युपगमव्यवस्था सिद्धान्त इत्युक्ते प्रमाणमूलाभ्युपगमविषयीकृतः सामान्यविशेषवानर्थः सिद्धान्त इति सामान्यलक्षणमुक्तं भवति । अन्ये तु व्याचक्षते तन्त्रमितरेतरसंबद्धस्यार्थसमूहस्योपदेशः शास्त्रम् अधिक्रियते इत्यधिकरणं पक्ष उच्यते अभ्युपगमो यथोक्त एव संस्थितिशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते तन्त्रसंस्थितिरधिकरणसंस्थितिरभ्युपगमसंस्थितिरित्यनेन तन्त्रनिर्देशसाम्यात्सर्वतन्त्रसिद्धान्तयोः सूचनमितराभ्यां पदाभ्यामुत्तरयोरधिकरणाभ्युपगमसिद्धान्तयोरिति एतत्त्वपव्याख्यानम् । न ह्येवं सिद्धान्तचतुष्टयानुगतं किं चित्सामान्यलक्षणमुक्तं भवति न चेदं विभागार्थं विशेषलक्षणार्थं वा सूत्रं तत्प्रतिपादनस्योत्तरसूत्रैः करिष्यमाणत्वादुक्तस्य च पुनर्वचने प्रयोजनाभावादतः पूर्वप्रक्रमेणैव सिद्धान्तस्य सामान्यलक्षणवर्णनं श्रेयः । तस्य स्वकण्ठेन विभागमाह ।

स चतुर्विधः सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थित्यर्थान्तरभावात् ॥*

चतुष्प्रकारो हि सिद्धान्तः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः प्रतितन्त्रसिद्धान्तोऽधिकरणसिद्धान्तः अभ्युपगमसिद्धान्तः तत्र ।

सर्वतन्त्राविरुद्धः स्वतन्त्रे ऽधिकृतो ऽर्थः ॥†

अत्र तन्त्रशब्देन शास्त्रमुच्यते स्वशास्त्रे य उपदिष्टो ऽर्थः सर्वशास्त्राविरुद्धश्च स सर्वतन्त्रसिद्धान्तः । यथा चाक्षुषं प्रमाणमिति । नन्वत्रापि विवदन्ते ब्रह्मवादिनां हि सर्वैवेयमविद्या अविद्या च कथं प्रमाणमिति । न व्यवहारावस्थायां तैरपि तत्प्रामाण्याभ्युपगमात् । संख्यालक्षणविषयविप्रतिपत्तिस्तु प्रतिशास्त्रं भवतु चाक्षुषं प्रमाणमितीयति सर्ववादिनामविवादः ।

समानतन्त्रसिद्धःपरतन्त्रासिद्धः प्रतितन्त्रसिद्धान्तः ॥‡

तन्त्रे ऽधिकृतो ऽर्थ इति वर्तते । यथा ऽस्माकमीश्वरेच्छाप्रेरितपरमाणुनिर्मितानि पृथिव्यादीनि समानतन्त्रे कणव्रतमते तथैव सिद्धानि

* गौतमसूत्रम् अ· १ आ· १ सू· २७ । † गौतमसूत्रम् अ· १ आ· १ सू· २८ ।
‡ गौतमसूत्रम् अ· १ आ· १ सू· २९

परतन्त्रे च सांख्यादिशास्त्रे तथा नाभ्युपगम्यन्तइति । यथा वा गुणत्रयात्मिकायाः प्रकृतेर्महदहंकारादिक्रमेण भूतसर्ग इति सांख्यानां स्वतन्त्रसिद्धो ऽर्थः समानतन्त्रे ऽपि पातञ्जले योगशास्त्रे सिद्ध एव परतन्त्रे तु वैशेषिकादिमते न सिद्ध इति । नन्वस्य कथं प्रमाणमूलता । स्थाने प्रश्नः सत्यमेतत् आस्माकीने हि प्रतितन्त्रसिद्धान्ते प्रमाणमूलत्वं यथार्थमेव सांख्यसिद्धान्तस्तु प्रमाणमूलत्वाभावे ऽपि परतन्त्रत्वख्यापनायोदाहृतः तदभिप्रायेण मूलता वक्तव्येति ।

यत्सिद्धावन्यप्रकरणसिद्धिः सो ऽधिकरणसिद्धान्तः ॥*

प्रक्रियते इति प्रकरणं पक्ष उच्यते यस्यार्थस्य सिद्धौ सत्यां प्रकरणान्तरसिद्धिर्भवति सो ऽधिकरणसिद्धान्तस्तदधिकरणानामर्थान्तराणां सिद्धेः । कः पुनर्यत्सिद्धाविति सर्वनाम्ना प्रत्यवमृश्यते पक्षो हेतुर्वा । किं चातः । पक्षः कथं पक्षान्तरसिद्धये कल्पते हेतुना हि पक्षसिद्धिः क्रियते न पक्षेण । हेतोस्त्वधिकरणसिद्धान्तत्वे कथं सिद्धान्ताश्रया न्यायप्रवृत्तिरिति तदुद्देशप्रयोजनं वर्णितम् । न्यायो हि हेतुरेव स एव चाधिकरणसिद्धान्तो न च हेतुर्हेत्वाश्रय इति । उच्यते उभयथा ऽप्यदोषः हेतुरपि क्व चित्पक्षीभवति पक्षो हि हेतूभवत्येव तत्र तावदाङ्गस्येन हेत्वधीना पक्षसिद्धिरिति हेतुरेव सर्वनाम्ना ऽवमृश्यते तत्सिद्धावन्यप्रकरणसिद्धेः स एवाधिकरणसिद्धान्तः । कथं तर्हि तदाश्रया न्यायप्रवृत्तिः । उच्यते हेतुरपि तदन्यतराभिन्न इव साध्यमानत्वात्पक्षीभवन्न्यायान्तराश्रयतां प्रतिपत्स्यते ऽपि वा पक्ष एव सर्वनाम्ना ऽवमृश्यमाणो भवत्वधिकरणसिद्धान्तः स च स्पष्ट एव न्यायस्याश्रयः । स च सिद्धौ पक्षान्तराण्याक्षिपन्नेव सिद्ध्यतीत्यधिकरणसिद्धान्ततां भजते । तस्योदाहरणम् इन्द्रियव्यतिरिक्तो ज्ञाता दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादिति । अत्रेन्द्रियव्यतिरिक्ते ज्ञातरि सिद्ध्यति तदनुषङ्गीण्यर्थान्तराण्यपि सिध्यन्ति नानेन्द्रियाणि नियतविषयाणि गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यमित्येवमादीनि ।

---

* गौतमसूत्रम् अ॰ १ आ॰ १ सू॰ ३० ।

अपरीक्षिताभ्युपगमात्तद्विशेषपरीक्षणमभ्युपगमसिद्धान्तः ॥*

अत्रापरीक्षिताभ्युपगमादिति यथाश्रुतपञ्चमीनिर्देशमनुरुध्यमानाः प्रमाणमूलाभ्युपगमविषयीकृतोऽर्थः सिद्धान्त इति च सामान्यलक्षणमनुसरन्तः केचिदेवं व्याचक्षते । धर्मिणः शब्दादेर्नित्यत्वविचारचर्चायामपरीक्षितस्यैवाकाशविशेषगुणत्वादिधर्मपरीक्षारहितस्यैवाभ्युपगमात् किं सिध्यति । उच्यते तद्विशेषपरीक्षणं तद्गतनित्यानित्यत्वपरीक्षणं हि सामान्येन धर्मिण्युपादीयमाने व्योमविशेषगुणत्वादिधर्मपरीक्षारहिते सत्युपपद्यते । यदि पुनराकाशविशेषगुणत्वविशिष्टः शब्दो धर्मित्वेनोपादीयते परं प्रत्यसिद्धविशेषणः पक्षो भवेदिति । एवमपि कृते यदि पुरो धर्मिणं विकल्पयेत्कीदृशस्य सतः शब्दस्य भवता नित्यत्वं साध्यते द्रव्यस्य गुणस्य वेति स एवं विकल्पयन्नर्थान्तरगमनात्तावत्पराजित एव भवति जितमप्येनं पुनर्जेतुं स्वबुद्ध्यतिशयचिख्यापयिषया परबुद्ध्यावज्ञया च वादी ब्रवीत्यस्तु द्रव्यं शब्द इति । एतत्तु व्याख्यानं न बुद्ध्यामहे एवं व्यचक्षाणानामेषामभ्युपगमसिद्धान्त इति को नु व्यवस्थित इति । यदि तावदनित्यः शब्द इति द्रव्यत्वगुणत्वादिविशेषरहितशब्दाख्यधर्मनिर्देशो यः प्रथममुपात्तः स एवाभ्युपगमसिद्धान्तस्तत्राभ्युपगमार्थः कीदृशः कश्च प्रतितन्त्रसिद्धान्तादस्य विशेषः । अथास्तु द्रव्यं शब्दार्थ इति स्वबुद्ध्यतिशयाभिमानेन पश्चादभ्युपगम्यमानद्रव्यत्वविशिष्टशब्दनिर्देशोऽभ्युपगमसिद्धान्तस्तर्हि तत्र सूत्रमपरीक्षिताभ्युपगमादिति न योजितमन्यथैव तैः सूत्रार्थो नीत इति । तस्मादेवं व्याख्यायते अपरीक्षिताभ्युपगम एव स्वमतिकौशलेन क्रियमाणोऽभ्युपगमसिद्धान्तः अस्तु द्रव्यं शब्द इति । प्रमाणमूलाभ्युपगमविषयीकरणं तु सामान्यलक्षणे प्रौढवाद्यभिप्रायेण योज्यम् । द्रव्यत्वमपि प्रमाणमूलं शब्दस्य भवतु तथाऽपि तस्यानित्यत्वमिति किल निरवयवं द्रव्यमनित्यं नास्त्येव शब्दस्य तु तादृशस्याप्यनित्यत्वमहं साधयामीति । कथं तर्हि पञ्चमी किं पञ्चम्या वस्तु तावदीदृशं यथा व्याख्यातमस्माभिः । पञ्चम्यापि चेत्थं योज्यते किमर्थं पुनरयमपरीक्षित एव शब्दद्रव्यत्वाभ्युपगमः क्रियते इति पृच्छत उत्तरं पञ्चम्याभिधीयते

---

* गौतमसूत्रम् अ· १ आ· १ सू· ३१ ।

यस्मादपरीक्षिताभ्युपगमात्तद्विशेषानित्यत्वपरीक्षणमवकल्पते तस्मादपरीक्षिताभ्युपगमे ऽभ्युपगमसिद्धान्त इति । न तु तद्विशेषणपरीक्षणमेव सामानाधिकरण्यनिर्देशादभ्युपगमसिद्धान्त इति मन्तव्यं परीक्षणस्य सिद्धान्ताश्रितत्वात् । तस्माद्विशेषपरीक्षणार्थो ऽपरीक्षिताभ्युपगमः प्रौढवादिना क्रियमाणो ऽभ्युपगमसिद्धान्त इति सूत्रार्थः । इत्थमेव च तत्र तत्र प्रावादुकानां व्यवहारः ।

इमाश्च सिद्धान्तभिदाश्चतस्रो न्यायप्रवृत्तेः प्रथमं निमित्तम् ।
प्रवर्तते नैव परीक्षकाणामनाश्रया न्यायकथा कदा चित् ॥

सिद्धान्तपदार्थः ॥

इह हि स्वयमवगतमर्थमनुमानेन परस्मै प्रतिपादयता साधनीयस्यार्थस्य यावति शब्दसमूहे सिद्धिः परिसमाप्यते तावान्प्रयोक्तव्यः तमेव च परार्थमनुमानमाचक्षते नीतिविदः । ननु नैव परार्थमनुमानं नाम किं चिदस्ति वक्तृपेक्षया श्रोत्रपेक्षया वा तदनुपपत्तेः ॥

वक्तान्वमायि स ह्यर्थो नेदानीमनुमीयते ।
श्रोतुः स्वार्थानुमानं तद्वाक्यावगतिहेतुकम् ॥
यथा प्रत्यक्षतो धूमं दृष्ट्वा ऽग्निमधिगच्छति ।
तथा तदीयाद्वचनादिति कस्य परार्थता ॥
आगमस्त्वेष भिद्येत कश्चिदर्थोपदेशकः ।
कश्चित्तत्प्रत्ययोपायन्यायमार्गोपदेशक इति ॥

सत्यं न परमार्थतः परार्थमनुमानमुपपद्यते किं तु द्विविधः प्रतिपत्ता स्वयमवगतयथाप्रकृतलिङ्गव्याप्तिकस्तद्विपरीतश्च । तत्र स्वयमवगृतप्रतिबन्धं प्रति नोपदिश्यते एवमनुमानं स्वत एव तस्य प्रतीत्युत्पत्तेः । अनवधारितव्याप्तिकस्य तु व्याप्तिरेव व्युत्पाद्यतइति तं प्रति परार्थमनुमानं तदुपदेशकं वाक्यमेवाख्यायते तथा हि ॥

वक्ता स्वप्रत्ययेनेदं न हि वाक्यं प्रयुज्यते ।
परो मद्वचनादेव तमर्थं बुद्ध्यतामिति ॥
किं त्वेनमनुमानेन बोधयामीति मन्यते ।
सो ऽपि तद्वचनान्नैव तमर्थमवबुध्यते ॥

किं तु व्याप्तिमतो लिङ्गात्स्वयं तत्तु न पश्यति ।
तत्प्रतीत्यभ्युपायत्वात्परार्थमिदमुच्यते ॥

अतश्च श्रोतुः स्वार्थानुमानमेवेदं वक्ता तु तथा परं प्रतिपादयन्प-रार्थमनुमानं प्रयुङ्क्ते इत्युच्यते ॥

न चानुवादमात्रं तद्वक्तुरित्युपपद्यते ।
यतो व्याप्रियते सम्यक्परस्य प्रतिपत्तये ॥

तेनानधिगतार्थोपदेशकत्वान्नानुवादमा स्वागमापेक्षया त्वनुवादत्वे नेदानीमाप्तवचनमनुवादरूपं किं चिद्भवेत्सर्वस्य स्वे।पलब्धिपूर्वकत्वादिति । तस्मात्परार्थानुमानवाक्योपपत्तस्तदेकदेशा अवयवा युक्ता इति लक्ष्यन्ते ॥

प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवाः ॥*

एतच्च सूत्रमेकमेव सामान्यलक्षणमवयवानामभिधत्ते विभागं च प्रमाणानामिव प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाःसाधनीयार्थप्रतिपत्तिपर्यन्तवचनक-लापैकदेशत्वमवयवानां सामान्यलक्षणमाचष्टे । यद्यपि चैकवक्तृवदननिर्ग-तानां निसर्गभङ्गुराणामदीर्घायुषामपरिहार्यक्रमजन्मनां द्रुमाणामिव पारमा-र्थिकस्समूहो न समस्त्येव तथा ऽपि सिषाधयिषितार्थप्रतिपादनरूपैककार्यो-पयोगमूलीकृतात्मनां तेषां काल्पनिकः कलापः पूर्वमेव वाक्यकल्पनावसरे समर्थित इति तद्भागा अपि संभवन्त्येव । न च पदानामेवानुमानवाक्याव-यवत्वमपि तु खण्डवाक्यानामेकेन पदेन प्रतिज्ञोदाहरणादीनामभिधातुमश-क्यत्वात् । हेतुवचनं त्वेकमपि पदं क्व चिद्भवति कृतकत्वादिति तदपि वा सविशेषणं प्रयुज्यमानं पदसमुदायेनैव प्रतिपाद्यते वस्तुत्वे सति कृतकत्वा-दिति । उदाहरणवचनमपि पटवदित्येवमालस्यादेव प्रयुञ्जते तद्धि व्याप्तिप्र-दर्शनायैव वक्तव्यं यत्कृतकं तदनित्यं दृष्टं यथा घट इति । तस्मादवयवा-नामवयवत्वमेव लक्षणं न पदत्वम् । विभागो ऽपि प्रतिज्ञादिपदसन्निधाववयव-श्रुतेरेवावगम्यते प्रतिज्ञादयः पञ्चावयवा न न्यूनातिरिक्ता इति । नन्वत्र विवदन्ते के चिन्न्यूनतामवयवानामाचक्षते त्र्यवयवं द्व्यवयवं वा साधनवाक्यं

---

* गौतम सूत्रम् अ॰ १ आ॰ १ सू॰ ३२ ।

वदन्त: । अन्ये तु जिज्ञासा संशय: शक्यप्राप्ति: प्रयोजनं संशयव्युदास इति पञ्चभिस्सह प्रतिज्ञादीन् दशावयवानाहु: । उच्यते न्यूनता यथाऽवसरं प्रतिसमाधास्यते आधिक्यमप्ययुक्तं जिज्ञासादीनामशब्दस्वभावत्वेन वाक्यावयवत्वायोगात् । तथा ह्यप्रतीयमाने ऽर्थे प्रतीतिप्रयोजनस्य प्रवर्तिका जिज्ञासा सा चेच्छास्वभावत्वादान्तर: प्रमातृधर्मो न वाक्यावयव: । अर्थक्रियासाधने ऽर्थे विमर्श: संशय: किमेवमयमथैवमपि ज्ञानात्मकत्वान्न वाक्यावयव: । प्रमातु: प्रमाणानि प्रवर्तमानानि प्रमेयमर्पयितुं पारयन्तीति सम्भावना शक्यप्राप्ति: सा ऽपि तथैव न वाक्यावयवं स्पृशेत् । संशयव्युदासस्तु प्रतिपक्षोपालम्भ: स च वचनस्वभावत्वे ऽपि न साधनवाक्यावयव: किं तु वाक्यान्तरमेवेति न साधनवाक्यस्यावयवत्वं प्रतिपद्यते । तदिमे संशयादय: प्रवृत्तिहेतवो भवन्ति न वाक्यावयवा इति सूक्तं प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवा इति । तेषाम् ॥

साध्यनिर्देश: प्रतिज्ञा ॥ *

प्रतिज्ञेति लक्ष्यनिर्देश: साध्यनिर्देश इति लक्षणम् । शुद्धस्य धर्मिणो धर्मस्य वा द्वयोर्वा स्वतन्त्रयोर्धर्मिविशिष्टस्य वा धर्मस्य साध्यत्वानुपपत्ते: धर्मविशिष्टो धर्मी साध्य इत्यनुमानलक्षणे निर्णीतमेतत् । तस्य निर्देश: परिग्रहवचनं प्रतिज्ञेति । ननु सावधारणत्वाद्वाक्यानां किं साध्यनिर्देश एव प्रतिज्ञेत्यवधारणमुत प्रतिज्ञैव साध्यनिर्देश इति । यदि साध्यनिर्देश एव प्रतिज्ञेत्यवधार्यते तदा यत एवकारकरणं ततो ऽन्यत्रावधारणमिति प्रतिज्ञा नियम्यते साध्यनिर्देशं मा त्याक्षीदिति । साध्यनिर्देशस्त्वनियमित इति प्रतिज्ञामपहायापि भवेदित्यतिव्यापकं लक्षणम् । अथ प्रतिज्ञैव साध्यनिर्देश इत्यवधार्यते तत: साध्यनिर्देशो नियम्यते प्रतिज्ञां मा त्याक्षीदिति प्रतिज्ञा त्वनियमितेति साध्यनिर्देशमपहायापि भवेदिति साध्यनिर्देशेन प्रतिज्ञाया अव्याप्तत्वादव्यापकं लक्षणमिति । तदेतदयुक्तं न हि सर्वं वाक्यं सावधारणं भवति यथैष पन्था: स्रुघ्नं गच्छतीति न हि तत्रैव एवेति स्रुघ्नमेवेति वा गच्छत्येवेति वा नियन्तुं शक्यते इति । अथाप्यवधारणमवश्याश्रयणीयं तद्भवतु साध्यनिर्देश एव प्रतिज्ञेति न

---

* गौतमसूत्रम् अ॰ १॰ आ॰ १ सू॰ ३३ ।

चातिव्याप्तिः प्रतिज्ञामपहायान्यत्र साध्यनिर्देशस्यादर्शनात्। अनियमितो ऽप्य-सावन्यत्र न दृश्यते एवेति तस्मात्साध्यनिर्देश एव प्रतिज्ञेति स्थितम्। तद्यथा अनित्यः शब्द इति। नन्वत्रापि किमनित्य एवेत्यवधारणमुत शब्द एवानित्य इति तत्रानित्य एव शब्द इत्युक्ते तद्गतधर्मान्तरतिरस्कारात्कृत-कत्वमपि तत्र न भवेदित्यसिद्धो हेतुः। शब्द एवानित्य इति त्ववधार्यमाणे घटादावनित्यत्वप्रतिषेधादन्वयशून्यता हेतोः स्यादिति। नैष दोषः। निरव-धारणस्यापि वचनप्रयोगस्य दर्शितत्वात्। अनित्य एव शब्द इत्यवधारणे वा नानित्यत्वव्यतिरिक्ततदविरुद्धकृतकत्वाद्यशेषधर्मान्तरनिषेधस्तत्र विधीयते किं तु तद्विरुद्धनित्यत्वमात्रनिषेध एवानित्य एव शब्दो न नित्य इत्यर्थः। तदुक्तं नियमस्तद्विरुद्धाच्च कल्प्यते नाविरोधिन इति*। तस्मान्न हेतोर-सिद्धत्वम्। ननु साधनवाक्ये प्रतिज्ञावचनमसमञ्जसमसाधनाङ्गवचनत्वात्। हेतुदृष्टान्तवचनाभ्यां हि साध्यसिद्धेस्ते एव वक्तव्ये न च स्वप्रतिपत्तावुपलब्धं सर्वमेव परस्मै आख्येयम्। आख्याने वा धर्मिमात्रमाख्यायतां स्वप्रतिपत्तौ हि पूर्वपर्वतादेः शुद्धस्य धर्मिणो ग्रहणं न तु सिषाधयिषितहुतवहादिधर्म-विशेषरूषितवपुषः एवमभ्युपगमे ऽनुमानवैफल्यप्रसङ्गादतः कथं प्रथममेव साध्यधर्माध्यासितस्वरूपधर्मिनिर्देशकरणम्। अपि च विवादादेव प्रतिज्ञार्थो लभ्यते इति किं स्वकण्ठोक्तेन तेन प्रयोजनम्। उच्यते। स्वप्रतिपत्तिमनुसरता परस्य प्रतिपत्तिरुत्पादनीयेति स्वप्रतिपत्तौ प्रथममुपलब्धो धर्मी तावदाख्येय एवानुद्दिश्यमाने हि धर्मिणि निरधिकरणो हेतुः क्व साध्यं साधयेत्। धर्म्यनव-वच्छिन्ने च धर्ममात्रे ऽनुमानमनर्थकमविवादसिद्धत्वात्। अस्ति हि यत्र क्व-चिदनित्यत्वमित्याश्रयासिद्धश्च धर्मिनिर्देशाद्विना हेतुर्भवेदित्यवश्यनिर्देश्यो धर्मः। यद्यपि च धर्मिमात्रदर्शनमेव प्रथममभूत्तथा ऽपि किं साधयितुं हेतुः प्रयुक्तो भवेदित्युपप्लवशमनाय साध्यधर्मनिर्देशो ऽपि कर्तव्यः। शब्दः कृत-कत्वादिति हि प्रयुज्यमानं तदिदमन्यपदमिव साधनं भवेत्। अथ व्याप्तिप्र-दर्शननिपुणेन यत्कृतकं तदनित्यं दृष्टमिति दृष्टान्तवचसा तस्मादनित्य इति निगमनवचनेन वा विरंस्यति स उपप्लव इति तत्रापि श्रोतृबुभुत्सोप-रमपरिश्रमफले साधनवाक्ये साधनाधिगमाकाङ्क्षासमुत्पादनाय साध्यं निर्दे-

* श्लोकवार्तिके अनुमानवार्तिके श्लो॰ ५५।

क्तव्यं न हि शब्द इत्येतावत्युक्ते तत्र साधनमाकाङ्क्षति कश्चिदिति साधनवचनावसरतत्प्रयोगसाफल्योत्पादनायैव नूनमनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञावचनं प्रयोक्तव्यम् । यच्च विवादादेव प्रतिज्ञार्थस्य लब्धत्वमभिधीयते तदभ्युपगमनमेव शब्दान्तरेण प्रतिज्ञायाः । यतो विरुद्धो वादो विवाद एक आह नित्यः शब्द इतरस्त्वनित्य इत्याह सो ऽयं पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो विवादः प्रतिज्ञैव । स तु पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहस्तदहरेव भवतु दिनान्तरे वेति किमनेन विशेषेण । तस्मादपरिहार्यं प्रतिज्ञावचनमिति सिद्धम् । प्रतिज्ञैव च पक्ष इत्युच्यते तदेवंविधे पक्षलक्षणे प्रदर्शिते बलात्पक्षाभासाः प्रतिक्षिप्ता भवन्ति । तद्यथा ऽनुष्णो ऽग्निरिति प्रत्यक्षविरुद्धः पक्षः । न रूपग्राहि चक्षुरित्यनुमानविरुद्धः । शब्दविरुद्धस्तु बहुशाखः ब्राह्मणेन सुरा पेयेत्यागमविरुद्धः । जनित्री मे वन्ध्या पिता मे ब्रह्मचारीति धर्मधर्मिपदयोरेव विप्रतिषेधात्स्ववचनविरुद्धः । न चन्द्रः शशीति लोकप्रसिद्धिविरुद्धः उपमानविरुद्धस्तु न गवयशब्दवाच्यो ऽयं गोसदृश इति । अप्रसिद्धविशेषणो नभःकुसुमकृतावतंसश्चैत्र इत्यप्रसिद्धविशेष्यः सुगन्धि गगनकमलमित्यप्रसिद्धोभयः खपुष्पकृतशेखरो वन्ध्यासुत इति । यत्रापि विशेषणविशेष्ययोः प्रमाणान्तरतः स्वरूपं निश्चितमेव तन्निर्देशो ऽपि पक्षाभास एव शीतं तुहिनमुष्णो ऽग्निरिति साध्यत्वाभावेनानुमानप्रयोगावसरविरहादितीयमत्र च सा सिद्धसाध्यतोच्यते इति । ये चैते प्रत्यक्षविरुद्धतादयः पक्षदोषाः ये च वक्ष्यमाणाः साधनविकलत्वादयो दृष्टान्तदोषास्ते वस्तुस्थित्या सर्वे हेतुदोषा एव प्रपञ्चमात्रं तु पक्षदृष्टान्तदोषवर्णनम् । दृष्टान्तदुष्टतया च हेतोरेव लक्षणमन्वयव्यतिरेकयोरन्यतरद्धीयते इति सर्वे च ते हेतुदोषा एव ।

अत एव च शास्त्रे ऽस्मिन्मुनिना तत्त्वदर्शिना ।
पक्षाभासादयो नोक्ता हेत्वाभासास्तु दर्शिताः ॥
कश्चिद्धेत्वनपेक्षो ऽपि पक्षमात्रप्रतिष्ठितः ।
बाधो ऽनुमानरूपस्य स्ववाक्यादिकृतो यथा ॥

एवंलक्षणको हेतुरिति तत्स्वरूपावधारणे सति तदभिधायकं वचनं सुखमेव लक्ष्यते इत्यर्थात्मकहेतुलक्षणं तावदुच्यते ।

उदाहरणसाधर्म्यात्साध्यसाधनं हेतुरिति* ॥

नन्वर्थात्मको हेतुरनुमानं तच्च लक्षितमेव पूर्वं तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानमिति । सत्यं तस्य तत्पूर्वकमिति सर्वनामपरामृष्टप्रत्यक्षमूलतोपवर्णनेन प्रतिबन्धपरिच्छेदोपायमात्रनिरूपणं कृतमिह तु प्रतिबन्धस्वरूपमपि प्रतिपाद्यते । तत्रार्थात्मके हेतौ लक्ष्ये पञ्चमीमपास्योदाहरणसाधर्म्यं साध्यसाधनं हेतुरिति सूत्रं पठन्ति । व्याचक्षते च साधर्म्यं हेतुरित्युच्यमाने गन्धवत्त्वादेरसाधारणहेतोः साध्यधर्मिव्यक्तिभेदवृत्तित्वेन साधर्म्यरूपसंभवाद्विरुद्धस्य पक्षविपक्षवृत्तेस्तत्साधर्म्यस्वभावत्वाद्धेतुत्वं प्रसज्यतइति तन्निवृत्त्यर्थमुदाहरणग्रहणम् । उदाह्रियते ऽस्मिन्साध्यसाधनयोः प्रयोज्यप्रयोजकभाव इत्युदाहरणं दृष्टान्तः । तेन साधर्म्यं कस्येति प्रकृतत्वात्प्रत्यासत्तेश्च साध्यस्य धर्मिण इत्यवगम्यते । उदाहरणसाधर्म्यं साध्यदृष्टान्तधर्मिसाधारणो धर्मो हेतुरिति नासाधारणादौ तथात्वप्रसक्तिरिति । एवमपि प्रमेयत्वादेरनैकान्तिकहेतोस्तथा भागासिद्धस्यानित्यत्वसिद्धये चतुर्विधपरमाणुपक्षीकरणे गन्धवत्त्वादेः प्रकरणसमकालात्ययापदिष्टयोश्चोदाहरणसाधर्म्यसम्भवाद्धेतुत्वं भवेदिति तद्व्यवच्छेदाय साध्यसाधनग्रहणम् । साध्यदृष्टान्तधर्मिणोश्च समानो धर्मः साध्यो ऽप्यनित्यत्वादिः भवत्येवेति तस्यापि हेतुता मा प्रसाङ्क्षीदिति साध्यसाधनग्रहणम् । लिङ्गसामान्यलाभार्थं साध्यसाधनं यदुदाहरणसाधर्म्यं स हेतुरिति । साध्यसाधनपदेन च प्रतिबन्धो लक्ष्यते स च सव्यभिचारादिषु नास्तीति न ते हेतवः । प्रतिबन्धश्च पञ्चलक्षणक इत्येकैकलक्षणाभावकृतहेत्वाभासपञ्चकनिर्देशादेव सूचितवानाचार्यः । नन्वेवं तर्हि साध्यसाधनग्रहणमेव हेतुलक्षणमस्तु तद्धि सकलहेत्वाभासव्युदाससमर्थमिति किमुदाहरणसाधर्म्यग्रहणेन । समानजातीयव्यवच्छेदार्थत्वात् । अहेतवो हि विजातीयास्तद्व्यवच्छेदः साध्यसाधनग्रहणात्समानजातीयस्य केवलव्यतिरेकिणो ऽवच्छेदायोदाहरणसाधर्म्यग्रहणमिति । तत्किं केवलान्वयी हेतुरिति लक्ष्यत्वेन विवक्षितः । न तथाविधस्य हेतोरभावात् । अन्वयव्यतिरेकलक्ष्यमत्रोदाहरणं साधर्म्यवैधर्म्यसम्भवे तु सति साधर्म्यमप्यस्त्येवेति न सावधारणं वा विशेषविधिरूपेो-

---

* गौतमसूत्रम् । अ॰ १ आ॰ १ सू॰ ३४ ।

वेदमुदाहरणसाधर्म्यग्रहणं केवलान्वयिलक्षणं वर्णनीयमिति । ननु यदि द्विविधो हेतुरिष्यते तर्हि सामान्यलक्षणमादौ वक्तव्यं ततो विशेषलक्षणमिति । उच्यते साध्यसाधनग्रहणमेव प्रतिबन्धसूचकं सामान्यलक्षणं भविष्यति । उदाहरणसाधर्म्यग्रहणं त्वन्वयव्यतिरेकिणो लक्षणमुत्तरसूत्रं च केवलव्यतिरेकिणः । केवलान्वयी हेतुर्नास्त्येवेत्येवं पञ्चमीमुपेत्यार्थात्मकहेतुलक्षणमाचख्युः । अपि वा भवतु तत्रापि संशयव्यवच्छेदफलः पञ्चमीपाठः कश्चिदेवमभिदधीत साध्यसाधनमिति पर्यायपठनमात्रमेतन्न हेतुलक्षणम् । अपि च यत्रैव दृष्टान्तधर्मिणि हेतुधर्मप्रयुक्ततया साध्यधर्मो ऽवधारितस्तत्रैव पुनरसावुपलभ्यमानस्तमुपस्थापयतु धर्म्यन्तरे तु तदुपलम्भाद्भवतु संशयः किं तत्साध्याविनाभूतमिह हेतोस्सत्यमुतान्यथेति अस्येदमुत्तरमुच्यते उदाहरणसाधर्म्यादिति । अयमर्थः देशकालव्यक्तिविशेषाणां व्यभिचारान्न तेषु प्रतिबन्धावधारणमपि तु सामान्यधर्मयोरेव ।

व्यक्तिभेदाश्रयत्वे हि नैव व्याप्तिग्रहो भवेत् ।
दृष्टान्ते ऽप्यभ्यनुज्ञैवं भवता दीयते कथम् ॥

तदभ्यनुज्ञानात्तु सामान्येन व्याप्तिग्रहणमङ्गीकृतमेव भवति । तस्मिंश्च सत्युदाहरणसाधर्म्यात्साध्यसाधनमेव भवति न संशयः संशयस्य विशेषग्रहणकारणकत्वादिह चोदाहरणसाधर्म्यपदोपात्तं लिङ्गसामान्यमेव विशेषो गृह्यते इति कुतः संशयः । साध्यसाधनपदमपि न पर्यायमात्रमपि तु पञ्चलक्षणकप्रतिबन्धसूचनेन हेतोः हेतुत्वसमर्थनार्थमेतत् । कस्माद्धेतुर्हेतुर्भवति साध्यसाधनत्वाद्गमकत्वादित्यर्थः । साध्यसाधनता चास्य पञ्चलक्षणकात्प्रतिबन्धाद्विना न निर्वहतीत्यसौ साध्यसाधनपदेन लक्ष्यते । सो ऽपि च प्रयोज्यप्रयोजकभावगर्भस्साधनताङ्गतामेतीति तथाविध एव सूच्यते । अत एव चाप्रयोजक एवैकः परमार्थतो हेत्वाभास इति वक्ष्यते । तदिदमीदृशं साध्यसाधनत्वं हेतोः कुतो भवतीत्युदाहरणसाधर्म्यादिति संशयं व्यवच्छिन्दन्त्या पञ्चम्या कथ्यते । अतश्च यदुच्यते परैः साधर्म्यं यदि हेतुः स्यान्न वाक्यांशो न पञ्चमीति तदिदमनुपपन्नम् । पञ्चम्या अर्थात्मकत्वे हेतावनुपयोगात्तत्रापि वा तस्याः समर्थितत्वात् । वाक्यांशे लक्षणान्तरकरणात् तच्चेदमिदानीमुच्यते । उदाहरणसाधर्म्यात्साध्यसाधनं हेतुः । यद्यपि च ज्ञानस्याप्युदाहरण-

साधर्म्यात्कर्मभूतात्करणात्मकत्वाद्वा भवत्यभिनिर्वृत्तिस्तथापि वाक्यावयवप्रकरणसामर्थ्याद् वचनमवसीयते । यदि वाक्यावयवप्रकरणमिदं किमर्थं तर्ह्यर्थव्युत्पादनम् । उक्तमत्र तदौपयिकत्वाद् इति । साध्यसाधनग्रहणं वचनलक्षणे किमर्थं हेत्वाभासवचननिरसनमर्थात्मकहेतुलक्षणादेव हि सिद्धम् । न हेत्वाभासवचनव्यवच्छेदकं पक्षधर्मवचनं कृतकत्वादित्येवमादि प्रयोक्तव्यमपि तु हेतुविभक्त्यन्तं कृतकत्वादित्येमादि प्रयोक्तव्यमिति कृतकत्वेनेति कृतको ऽयमस्मादिति वा ऽभिधातव्यमेवं हि तत्साध्यसाधनं भवतीति ।

तथा वैधर्म्यात् ॥*

उदाहरणग्रहणमनुवर्तते साध्यसाधनमिति च । एतच्च तथाशब्दोपादानसामर्थ्याद्गम्यते उदाहरणसाधर्म्यात्साध्यसाधनं हेतुः । अत्राप्यर्थात्मकहेतुपूर्वकत्वाद्वचनस्यार्थात्मक एव हेतुः प्रथमं लक्ष्यते इति तल्लक्षणाय पूर्ववत्पञ्चमीपाठशून्यमेव सूत्रं वर्णयन्ति । वैधर्म्यं हेतुरित्युच्यमाने पक्षवैधर्म्यस्यापि विपक्षवृत्तेरशेषाश्वव्यक्तिपक्षीकरणे तुरगा इमे विषाणित्वादित्येवमादेर्हेतुत्वं स्यादित्युदाहरणग्रहणम् । तथा ऽप्यसाधारणादेरुदाहरणवैधर्म्यस्य हेतुता प्रसज्यते इति पूर्ववत्साध्यसाधनग्रहणं प्रतिबन्धसूचके सकलहेत्वाभासव्यवच्छेदके योजनीयम् । तस्मादेव सकलहेत्वाभासव्यवच्छेदसिद्धेरुदाहरणवैधर्म्यग्रहणं समानजातीयान्वयव्यतिरेकिहेतुव्यवच्छेदसिद्ध्ये व्याख्येयम् । ननु च वैधर्म्यशब्दः केवलान्वयिनमेव हेतुमव्यतिरेकं व्यवच्छेत्तुमलं तस्य वैधर्म्यशून्यत्वादन्वयव्यतिरेकिणोस्तु हेत्वोरुदाहरणसाधर्म्यस्यापि भावात्कथमनेन व्यावर्तनम् । उच्यते ।

वैधर्म्यशब्दोपादानात्केवलान्वयिनो यथा ।
निवृत्तिर्गम्यते तद्वदन्वयव्यतिरेकिणः ॥
साध्यसाधनशब्दो हि प्रतिबन्धोपलक्षणः ।
व्याख्यातः प्रतिबन्धश्च व्यतिरेकान्वयात्मकः ॥

---

* गौतमसूत्रम् । अ. १ आ. १ सू. ३५

वैधर्म्यसाधने ऽप्यस्मिन् स एव यदि वर्ण्यते ।
पूर्वं च कथनाद्व्यर्थं वैधर्म्यग्रहणं भवेत् ॥
केवलव्यतिरेकाख्यप्रतिबन्धाभिधित्सया ।
वैधर्म्यवचनं तस्मात्सफलं व्यवतिष्ठते ॥
अध्याहृतैवकारं वा तद्व्युदासाय पठ्यताम् ।
विशेषविधिरूपेण व्याख्यानं वा विधीयताम् ॥
केवलान्वयिहेतुश्च न कश्चिदुपलभ्यते ।
तेन पूर्वोक्त एवास्य व्यवच्छेदो भविष्यति ॥

नन्वेवं तर्ह्यनेनैव न्यायेन पूर्वसूत्रं केवलान्वयिलक्षणार्थं स्यात् । यथेह वैधर्म्यग्रहणं साधर्म्यव्यवच्छेदकमेवं तत्र साधर्म्यग्रहणं वैधर्म्यव्यवच्छेदाय स्यादिति । उक्तमत्र न केवलान्वयी नाम हेतुः संभवतीत्यलक्षणीय एवासौ । तदेवमन्वयव्यतिरेकवतो हेतोर्लक्षणाय पूर्वसूत्रमिदं तु केवलव्यतिरेकिलक्षणायेति स्थितम् । अर्थात्मकहेतुलक्षणपक्षे ऽपि पञ्चमीपाठः पूर्ववत्संशयपराकरणफलत्वेन वर्णनीयः । वचनात्मकहेतुलक्षणे ऽपि तथैव सूत्रं योज्यम् । यथोक्तवैधर्म्यात्प्रवृत्तं वचनं साध्यसाधनं हेतुविभक्त्यन्तं प्रयोक्तव्यमित्यर्थः । तदेतदाक्षिपन्ति । लक्ष्ये सति लक्षणं वक्तव्यं भवति केवलव्यतिरेकी तु नाम न समस्त्येव हेतुरिति कस्येदं लक्षणमुच्यते । प्रतिबन्धेन हि हेतोर्गमकत्वमुक्तं प्रतिबन्धश्च पञ्चलक्षणको व्याख्यातः । एकैकलक्षणविरहनिबन्धनाश्च पञ्च हेत्वाभासा भविष्यन्ति । तत्पक्षधर्मत्वविरहिण इवासिद्धस्य हेतोरन्वयशून्यता ऽपि न हेतुता युक्ता केवलव्यतिरेकमात्रशरणेन हेतुना साध्यसिद्धौ तथाविधहेतुसुभिक्षसंभवाद्यद्यस्मै रोचते स तत्सर्वं साधयेत् । असाधारणस्य वा किमिति हेतुत्वं व्यतिरेकवतो ऽपि संशयः साध्याभावकृता तस्माद्व्यावृत्तिरुत वा ऽन्यथा । अन्वये हि क्व चिद्गृहीते ऽन्यत्र हेतुव्यावृत्तिरवगम्यमाना साध्यव्यावृत्तिकृतैवेत्यवधार्यते नेतरथा । इत्थमेव संदिग्धव्यतिरेकता व्यावर्तते नान्यथेति ।

संदिग्धव्यतिरेके च साध्यसाधनता कथम् ।
लक्ष्याभावाद्यतश्चेदं कथ्यते तस्य लक्षणम् ॥

तस्मान्न साधनग्रहणेन हेतुद्वयसामान्यलक्षणमभिधायोदाहरणसाधर्म्यग्रहणेनान्वयव्यतिरेकिणो लक्षणमुदाहरणवैधर्म्यग्रहणेन च केवलव्यतिरेकिणो वर्णनीयमपि तु सूत्रद्वयेनैतस्यैवाऽन्वयव्यतिरेकवतो हेतोर्लक्षणं व्याख्येयम्। अन्वयव्यतिरेकयोर्गमकाङ्गत्वादेकेनान्वयनिरूपणमपरेण च सूत्रेणाव्यतिरेकव्युत्पादनम्। अत एव च भाष्यकारः किमेतावद्धेतुलक्षणं नेत्युच्यते तथा वैधर्म्यादित्येकवाक्यतयैव व्याख्यातवान्। उदाहरणमपि च सूत्रद्वये तुल्यमेवान्वयव्यतिरेकिहेतोरुत्पत्तिधर्मकत्वादिति। अत्र वदन्ति। यदि वयं यं कं चन शुष्कमेव केवलव्यतिरेकिणं हेतुमुपगच्छेम तत एवमनुयुज्येमहि किं त्वन्वयव्यतिरेकवानेव हेतुः क्व चित्साध्यविशेषे विशेषणविशेषवशात्केवलव्यतिरेकितामवलम्बत इति ब्रूमः। तद्यथेच्छादिगतं कार्यत्वमात्मसिद्धौ। तत्र हि कार्यत्वमाश्रितत्वमात्रेण व्याप्तमुपलब्धमन्वयव्यतिरेकयुक्तमेव घटादेः कार्यस्याश्रितस्य दृष्टत्वात्। यत्र ह्याश्रितत्वं नास्ति तत्र कार्यत्वमपि नास्त्येव व्योमादौ। सोऽयमन्वयव्यतिरेकवानेव हेतुर्यदा परिदृश्यमानशरीराद्याश्रयव्यतिरिक्ताश्रयाश्रितत्वे साध्ये देहादिषु बाधकोपपत्तौ सत्यां कार्यत्वादिति सविशेषणः प्रयुज्यते तदा केवलव्यतिरेकी सम्पद्यते। देहादिव्यतिरिक्तस्याश्रयस्यात्मनो नित्यपरोक्षत्वेनान्वयानुपलम्भादिति। ईदृशस्य चान्वयमूलस्य तस्यां दशायां केवलव्यतिरेकितामुपगतस्य हेतुत्वानुपगमान्न पूर्वोक्तदोषावसरः। न हीदृशा हेतुना सर्वः सर्वं साधयितुमुत्सहते न चासाधारणस्य हेतुत्वमित्थं स्थिते प्रसज्यते पञ्चलक्षणत्वमपि पूर्वाश्रयापेक्षमस्य भविष्यति। यच्च संदिग्धव्यतिरेकित्वमाशङ्कितं तदप्यन्वयव्यतिरेकमूले केवलव्यतिरेकिणि निरवकाशं कार्यस्याश्रितस्योपलम्भादाश्रितत्वव्यावृत्त्या व्योमादौ च कार्यत्वव्यावृत्तिदर्शनादिदानीं घटादौ शरीरे वा सविशेषणकार्यत्वव्यावृत्तिर्दृश्यमाना विशिष्टाश्रयव्यावृत्तिगतैवावगम्यते इति न संदिग्धो व्यतिरेकः। एतच्चात्मसिद्धिप्रसङ्गे निर्णीतमिति निरपवादः केवलव्यतिरेकी हेतुरस्त्येव। लक्ष्यते इति तल्लक्षणार्थमुत्तरसूत्रमन्वयव्यतिरेकिहेतुलक्षणार्थे च सूत्रं केवलान्वयी हेतुर्नाऽस्त्येव सामान्यलक्षणं त्वनुमानलक्षणात्साध्यसाधनपदाद्वाऽवगन्तव्यम्। भाष्याक्षराणि तु कथमप्युपेक्षिष्यामहे। अथ वा यथा कथं चिद्वा

व्याख्यास्याम: । केवलव्यतिरेकिणं त्वीदृशमात्मादिप्रसाधने परममस्त्रमुपेक्षितुं न शक्नुम इत्ययथाभाष्यमपि व्याख्यानं श्रेय: ।

साध्यसाधर्म्यात्तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम् ॥ *

यथा तत्पूर्वकमनुमानमित्यत्र प्रतिबन्धग्रहणोपायमात्रं प्रतिपादितमिह तु प्रतिबन्धस्वरूपमुदाहरणसाधर्म्यवैधर्म्ययुक्तमेवं लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्त: इत्यत्र वादिप्रतिवादिप्रतिपन्नत्वं द्विविधस्यापि दृष्टान्तस्य सामान्यलक्षणमुक्तमिह तु प्रयोज्यप्रयोजकभावव्यवस्थितसाध्यसाधनधर्माधिकरणत्वमेकस्य द्वितीयस्य च तद्रहितत्वं लक्षणमुपपाद्यते । तत्र साध्यसाधर्म्यात्तद्धर्मभावीति साधर्म्यदृष्टान्तस्य लक्षणम् । वचनाधिकरणे ऽप्यर्थात्मकदृष्टान्तचिन्तनं तदौपयिकत्वाद्धेतुवत्कर्तव्यम् । साध्यधर्मविशिष्टो धर्मी तेन साधर्म्यं साधनधर्मो लिङ्गसामान्यं यत्तदुदाहरणसाधर्म्यं पूर्वमुक्तं तदेव द्विष्ठत्वादुभाभ्यां व्यपदिश्यते इतीह साध्यसाधर्म्यशब्देनोक्तम् । तस्मात्साध्यसाधर्म्याद्यस्तद्धर्मभावी तस्य साध्यस्य धर्मो नित्यत्वादिर्यस्मिन्भवति स तद्धर्मभावी पञ्चम्या प्रयोजकमुच्यते । हेतुधर्मप्रयुक्त: साध्यधर्मो यत्रास्ति स साध्यधर्मदृष्टान्त इत्यर्थ: । स एव च वचसा कर्मतां प्रतिपद्यमान उदाहरणं भवतीत्यर्थवचनवाचिनोर्दृष्टान्तोदाहरणशब्दयो: सामानाधिकरण्यमविरुद्धम् । दृष्टान्त एकान्वयव्यापकेन वचनेनोद्यमान उदाहरणमित्युक्ते तदभिधायकं वचनमुदाहरणमुक्तं भवत्येव । यद्यत्कृतकं तत्तदनित्यं दृष्टं यथा घट इति । नन्वेवं यत्र हेतुकृता साध्यधर्मसत्ता यथा जलधरोन्नमनवृष्ट्यादौ तादृश एव दृष्टान्त उपदिष्टो भवेन्न यत्र साध्यधर्मकृता हेतुसत्ता यथा धूमानुमानइति । अदर्शनत्वो देवानांप्रिय: । नोत्पत्त्यपेक्षया प्रयोज्यप्रयोजकभावो विवक्षित: किं तु ज्ञप्त्यभिप्रायेण । ज्ञप्तौ च धूम एवाग्ने: प्रयोजकतां प्रतिपद्यते न हि धूमाग्न्यो: कार्यकारणभावेन गम्यगमकभाव: किं तु नित्यसाहचर्येणैव नियमनाम्ना संबन्धेनेत्यसकृदुक्तम् ।

---

* गौतमसूत्रम् । अ॰ १ आ॰ १ सू॰ ३६ ।

धूम: स्वरूपतो नाम जायतां जातवेदस: ।
नाग्निस्तमाक्षिपत्येनं स एव ह्यग्निमाक्षिपेत् ॥
प्रयोजकत्वमग्नेश्च पञ्चम्या यदि कथ्यते ।
यत्र तत्राग्निरित्येवं तन्निर्देश: प्रसज्यते ॥
यस्य प्रयोजकत्वं हि विवक्षापयिषितं भवेत् ।
यच्छब्देन च पूर्वं स हि निर्देशमर्हति ॥
भवेदेवं च हेतुत्वं धूमं प्रति विभावसो: ।
न च तद्युज्यते वक्तुमनैकान्तिकदोषत: ॥
प्रयोजकत्वमिच्छन्ति तस्मान्नोत्पत्त्यपेक्षया ॥

अपि तु व्याप्त्यभिप्रायं हेतोरेवोचितं तत् । तस्माद्धेतुधर्मप्रयुक्त: साध्यधर्मो य उत्पाद्यते स साध्यधर्मदृष्टान्तस्तद्वचनमुदाहरणमिति सिद्धम् ।

तद्विपर्ययाद्वा विपरीतम् ॥ *

दृष्टान्त उदाहरणमिति वर्तते । तदिति साध्यधर्मपरामर्श: । तच्च यद्यपि पूर्वसूत्रे लिङ्गसामान्यं तथाप्यत्र साध्यसाधर्म्ये द्रष्टव्यं तद्विपर्ययात्साध्याभाव [illegible]परीत: अतद्धर्मभावी साधनरहितो यो दृष्टान्त: स वैधर्म्यदृष्टान्त: पूर्ववद्वचस: कर्मतामापद्यमानो वैधर्म्योदाहरणं भवति । विपरीतमित्युदाहरणापेक्षया नपुंसकलिङ्गनिर्देश: । किमर्थं पुन: साध्याभावात्साधनाभावो वैधर्म्यदृष्टान्त: स वर्ण्यते न पुन:साधर्म्यदृष्टान्तस्थित्या साधनाभावादेव साध्याभाव इति । उक्तमत्र व्याप्यव्यापकभावो य: साध्यसाधनधर्मयो: स एव वैपरीत्येन मन्तव्यस्तदभावयोरिति । किं कारणं साधनधर्मे हि धूमे साध्यधर्मेणाग्निना व्याप्तेऽग्नि: तत्र निवेशमलभमानो ऽनन्यत्रावकाशत्वाद् धूम एव निवेशित: । एवं साध्यधर्माभावे ऽनग्नौ साधनधर्माभावेनाधूमेन व्याप्ते सति धूमस्तत्र लब्धावकाशो ऽनन्यगतित्वादग्नावेव निविशतइति । यदि तु साधर्म्यदृष्टान्तवत्तथैव व्याप्यव्यापकभाव: व्याप्यते साधनाभावे साध्यं नास्तीति तदा धूमाभावेनाग्निना व्याप्तेनाग्निस्तत्रालब्धनिवेशो धूममवलम्बेतेति स्यान्न चैतन्निर्वहत्यधूमेपि वह्निदर्शनादित्येवं सपक्षैकदेशवृत्तेर्हेतुत्वमपि प्रसिद्धं हीयते व्याप्तिवै-

* गौतमसूत्रम् । अ० १ अा० १ सू० ३७ ।

धुर्यादिति। अपि च धूमाभावेनाग्न्यभावे व्याप्ते कथ्यमाने सत्यधूमो नियमितो भवत्यनग्निं मा हासीदित्यग्निस्त्वनियमितः स्वातन्त्र्यादधूममपि स्पृशेदिति व्यभिचारात्प्रतिबन्धो विप्लवेत। तदुक्तं यदा तु साध्याभावेन हेत्वभावो विरुध्यते साधनं व्यापितं भवेत् । साध्यं पुनः स्वतन्त्रत्वाद्धेतुभावे ऽपि सम्भवेत् । तस्माद्यत्रापि समव्याप्तिकौ साध्यसाधनधर्माविति सपक्षैकदेशवृत्तित्वेनाहेतुत्वमाशङ्क्यते तत्रापि साधनधर्मस्य विपक्षाद्व्यावृत्तिमभिधित्सता साध्याभावे साधनाभावो दर्शयितव्यः । यत्रानित्यत्वं नास्ति तत्राकृतकत्वमपि नास्ति यथाऽऽकाश इति । यो ह्यविद्यमानविपक्षो हेतुः सो ऽपि सुतरां ततो व्यावृत्तो भवति तदभावात्तत्रावृत्तेरिति । अतश्च सर्वपदार्थानित्यत्वं नास्ति तत्र कार्यत्ववाद्येत्रमपि वैधर्म्यदृष्टान्तमप्रदर्शयन्न वार्यते । यत्र नित्यत्वं नास्ति तत्र कार्यत्वमपि नास्ति यथा शशविषाणादाविति। ते एते साधर्म्यवैधर्म्योदाहरणे अन्वयव्यतिरेकवति हेताबुभे अपि सम्भवन्ती विकल्पेन प्रयोक्तव्ये। एकेनैव व्याप्तेः प्रदर्शनात्किमन्येन कृत्यम् । के चित्तु व्याप्तिसौष्ठवप्रदर्शनाय द्वयोरपि प्रयोगमिच्छन्ति । भवतु मा वा भून्नेदं महद्विमर्दस्थानम् । ननु हेतूदाहरणाधिकमिति निग्रहस्थानमिदमादिष्टम् । समानजातीयाभिप्रायं तद्भविष्यति। साधर्म्यदृष्टान्तानेकत्वे वा तन्निग्रहस्थानमित्यास्तामेतत् । इत्थं साधर्म्यवैधर्म्यदृष्टान्तस्वरूपे व्युत्पादिते बलात्तल्लक्षणरहिता दृष्टान्ताभासा भवन्ति। तत्र साध्यविकलः साधनविकल उभयविकल इति वस्तुदोषकृतास्त्रयः साधर्म्यदृष्टान्ताभासाः । अनन्वयो विपरीतान्वय इति द्वौ वचनदोषकृतौ। यथा नित्यः शब्दः अमूर्तत्वादित्यत्र बुद्धिवदिति साध्यविकलो दृष्टान्तः । परमाणुवदिति साधनविकलः । घटवदित्युभयविकलः । व्योम्नि नित्यत्वान्मूर्तत्वं विद्यते इत्यनन्वयः । यदमूर्तं तन्नित्यमिति वक्तव्ये यन्नित्यं तदमूर्तमिति विपरीतान्वय इति वैधर्म्यदृष्टान्ताभासा अपि पञ्चैव । साध्याव्यावृत्तः साधनाव्यावृत्तः उभयव्यावृत्त इति वस्तुदोषास्त्रयः । अव्यतिरेको विपरीतव्यतिरेक इति वचनदोषौ द्वौ । यथा तत्रैव हेतौ यत्र नित्यत्वं नास्ति तत्र मूर्तत्वमपि नास्ति यथा परमाणुष्विति साध्याव्यावृत्तः । बुद्धाविति साधनाव्यावृत्तः । यथा ऽऽकाश इत्युभयथा व्यावृत्तः । नित्यत्वामूर्तत्वे घटे न विद्येते इत्यव्यतिरेकः । यत्र नित्यत्वमपि नास्ति तत्रामूर्तत्वमपि नास्ति

इति वक्तव्ये यत्रामूर्तत्वं नास्ति तत्र नित्यत्वमपि नास्तीति विपरीतव्यतिरेक इति । एते च वस्तुवृत्तेन हेतुदोषा एव तदनुविधायित्वादत एव हेत्वाभासवत्सूत्रकृता नोपदिष्टाः अस्माभिस्तु शिष्यहिताय प्रदर्शिता एव ।

उदाहरणापेक्षस्तथेत्युपसंहारो न तथेति वा साध्यस्योपनयः ॥ *

उदाहरणमात्मलाभे ऽपेक्षतइत्युदाहरणापेक्षः पक्षधर्मोपसंहार उपनयः । द्विविधश्चासौ तथेति न तथेति वा उदाहरणद्वैविध्यात् । तत्र साधर्म्योदाहरणापेक्षस्तथेत्युपनयो यत्कृतकं तदनित्यं दृष्टं यथा ऽऽकाशः न च तथा कृतकः शब्द इति । अत्रापि निषेधद्वययोगाद्विधिरेव गम्यते । ननु साध्यस्येत्यवाचकः सूत्रावयवः पक्षधर्मोपसंहारो ह्युपनयो न साध्योपसंहारः । साध्यो हि धर्मो धर्मी वा स्यान्न तयोरन्यतरस्याप्ययमुपसंहार इति । उच्यते साध्यो धर्म्येव न धर्म इह विवक्षितः । तत्रायं हेतोरुपसंहारस्तथा च कृतकः शब्द इति सेयं साध्यस्येति सप्तम्यर्थे षष्ठी मन्तव्या साध्ये धर्मिणि हेतोरुपसंहार उपनय इति ।

> नन्वाधारविवक्षायामिह प्राप्नोति सप्तमी ।
> संबन्धमात्रे वाच्ये वा कथमाधारतोच्यते ॥
> नैतत्संबन्धसामान्ये ऽप्युक्ते भवति धर्मिणा ।
> योगो विशेषचिन्तायां तस्य त्वाधारता भवेत् ॥
> विशेषेन्तर्निगूढे च प्रायः षष्ठी नियुज्यते ।
> शेषो नामाविवक्षैव कारकाणामिति स्थितिः ॥
> तथा च राज्ञः पुरुषो ब्राह्मणस्य कमण्डलुः ।
> तरोः शाखेति सर्वत्र विशेषो ऽन्तर्व्यवस्थितः ॥

अतश्च धर्माय जिज्ञासा धर्मजिज्ञासा सा हि तस्य ज्ञातुमिच्छेतिवत्संबन्धमात्रसमर्पिका ऽपि सेयं षष्ठी विशेषपर्यवसाना भविष्यतीति सूक्तं साध्यस्योपसंहार इति । ननूपनयवचनमनर्थकं पक्षहेतुदृष्टान्तवचनैः किं न

* गौतमसूत्रम् । अ० १ आ० १ सू० । ३८

पर्याप्तं यदर्थमुपनयवचनमुच्चार्यते । यदि धर्मिणि हेतोः सत्त्वसिद्धये तदभिधानं तदेष वृथैव श्रमः पक्षधर्मवचनेनैव कृतकत्वादित्येवमादिना सिद्धत्वात् । अथ साध्यदृष्टान्तधर्मिणोः साध्यापादनाय तदुच्चारणं तदपि न चतुरस्रमुदाहरणसाधर्म्यादित्यनेनैव गतार्थत्वात् । उदाहरणसाधर्म्यवचनं हि हेतुवचनमेव भवेत् । अथ स्वप्रतिपत्तौ तदर्थदर्शनात्परं प्रति तद्वचनं तत्रापि परामर्शज्ञाने विवदन्ते । अपि च स्वयं दधिभक्षणसमनन्तरं यदि कदाचिदनुमेयमिति उपजायते तत्किं परस्मै तदुपदिश्यताम् । यो ऽप्ययं प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनप्रयोगक्रम आश्रीयते सो ऽपि स्वप्रक्रियानुरागनिर्मित एव न वस्तुबलप्रवृत्तः । तथा हि यद्यत्कृतकं तत्तदनित्यं दृष्टं कृतकश्च शब्द इतीयति वचनात्को नाम शब्दानित्यतां नावगच्छेत् । वामे चात्र सत्यव्रतधनः प्रमाणं डिण्डिकरागं परित्यज्याक्षिणी निमील्य चिन्तय तावत्किमियता ऽर्थे बुद्ध्यसे न वा । तस्मात्स्वप्रक्रियापक्षपातमपास्य पञ्चावयवमेवंक्रमकं वाक्यं प्रयुङ्क्ष्वेति । अत्रोच्यते । इदं तावद्भवान्पृष्टो व्याचष्टां किं स्वप्रतिपत्तिमनुसरन्तः परप्रतिपादनाय वाक्यरचनां कुर्मः उत परहृदयानुवर्तनेनेति । तत्र पराभिप्रायस्य वैचित्र्यात्परोक्षत्वाच्च दुरवगमत्वेन न विद्मः किं विदध्महे किं भुवमुत्क्षिपामः किमरत्निना परं पीडयामः उत हस्तसंज्ञया व्यवहरामः आहो हेतुमात्रमेव केवलं प्रयुञ्ज्महे किं वा त्र्यवयवं वाक्यमभिदध्मः उत पञ्चावयवादपि वाक्यादधिकमाख्यानकमस्मै वर्णयाम इत्येवमनवस्थितत्वात्पराभिप्रायस्य स्वप्रतिपत्तिमेवानुसरता परः प्रत्याय्यः । तत्र स्वप्रतिपत्तौ पर्वतादिधर्मा प्रथमं दृष्ट इति स प्रतिज्ञया कथ्यते ततो धूमादिलिङ्गमुपलब्धमिति हेतुवचनेन तदावेद्यते । ततो यत्र धूमस्तत्राग्निर्यथा महानस इति व्याप्तिस्मरणमभवदिति दृष्टान्तवचसा तदभिधीयते । ततस्तथा चायं धूम इति परामर्शज्ञानमुदपादीति तदुपनयवचनेन प्रतिपाद्यते । ततस्तस्मादत्राग्निरित्यनुमेयज्ञानमुपजायते इति निगमनेन तदुच्यते । ततः परं प्रति पर्यवसानात्किमन्यदुपदिश्यतामिति । न च दधिभक्षणसदृशमतो ऽन्यतममपि भवितुमर्हत्यनुमेयप्रतिपत्तावुपादेयत्वात् । येषामपि मते परामर्शज्ञानं नास्ति तैरप्युपनयवचनमवश्यमेवापरिहार्यमनुमेयप्रतिपत्तये । दृष्टान्ते दर्शितशक्तिरेव हेतुः प्रभवति नान्यथेत्यतो यद्यपि पक्षधर्म-

वचनेन हेतुसंबन्धमात्रमुपपादितं तथाप्यत्र नादृष्टान्ते दर्शितशक्तिधर्मः स तस्मिन्धर्मिणि तथाविधो हेतुः स्यान्न वेत्यसिद्धाशङ्काशमनमुपनयवचनमन्तरेण न भवत्येवेत्यवश्यं प्रयोक्तव्यं तदिति । स्वप्रतीत्यनुसरणेन च वाक्यरचनायाः स्थितत्वात्क्रमोऽपि यथोक्त उपयुज्यते । अत एव च यत्कृतकं तदनित्यं दृष्टमित्यभिधानमनुपपन्नमनवगते धर्मिणि तद्वर्तिनि च हेतौ प्रथममेव व्याप्तिस्मरणासंभवेन तद्वचनायोगात् । तदिदमवयवविपर्यासवचनमप्राप्तकालनिग्रहस्थानमुपदेक्ष्यामः । अपि च यत्कृतकं तदनित्यं दृष्टं कृतकश्च शब्द इत्येतावदेव प्रयोक्तव्यमिति वदता भवता कृतकश्च शब्द इत्येतावदेव प्रयोक्तव्यमिति इतीदमुपनयवचनमनुज्ञातं कृतकत्वादिति । पक्षधर्मवचनं तु निह्नुतम् । कृतकश्च शब्द इत्येतदेव हेतुवचनमिति चेन्न । प्रयोजकस्य पञ्चम्यादिनिर्देशार्हत्वादिति यत्किंचिदेतत् । यदप्युच्यते विदुषां वाच्यो हेतुरेव केवल इति । तदप्यचारु । विद्वद्भिर्विद्वत्त्वादेव हेतोरपि प्रज्ञानात् । अपूर्वा इमे विद्वांसो ये प्रतिज्ञावयवचतुष्टयस्यार्थं जानन्ति हेतुवचनस्य न विदन्तीति । तस्मात्पराशयस्य सर्वथा दुर्बोधत्वात्पूर्वोक्तेनैव क्रमेण स्वानुभवसाक्षिकेण वाक्यरचनां कृत्वा परः प्रत्याय्य इति ।

हेत्वपदेशात्प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनम् ॥ *

हेतुर्धर्मिणि निर्ज्ञातशक्तिः साध्ये धर्मिण्यपदिश्यतेऽनेनेति हेत्वपदेश उपनयः । तस्माद्धेत्वपदेशात्प्रवृत्तं प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनं निगम्यतेनेन पूर्वोक्ता अवयवा एकत्र साध्येऽर्थे समर्थ्यन्ते नियोज्यन्ते इति निगमनम् । तस्मात्कृतकत्वादनित्यः शब्द इति । तदिदं निगमनं साधर्म्यवैधर्म्यभेदेन हेतोर्दृष्टान्तस्य च तदपेक्षिणश्च तथा न तथेत्युपनयस्य द्वैविध्येऽपि प्रतिज्ञावचनवत्तुल्यमेव भवति । ननु प्रतिज्ञावचनमेव तावदसाधनाङ्गवचनत्वादपार्थकम् । तस्या एव तु पुनर्वचनं निगमनमसाधनाङ्गवचनत्वादपार्थकम् । तस्या एव तु पुनर्वचनं निगमनमधुना सफलं भविष्यतीति केयं कथा । प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनमिति च न वाचको ग्रन्थः साध्यनिर्देशो हि प्रतिज्ञा सिद्धनिर्देशस्तु निगमनमिति । वाचके वा ग्रन्थे पौनरुक्त्यादेव निगमनस्य नैष्फल्यम् । स्वप्र-

---

* गौतमसूत्रम् । अ॰ १ आ॰ १ सू॰ ३९ ।

तिपत्तौ च परामर्शज्ञानानन्तरं साध्यावगतिरेव भवन्ती दृश्यते सा परस्याप्युपनयवचनश्रवणसमनन्तरमुपजायत एवेति किं तदुक्त्या प्रयोजनम् । उच्यते । प्रतिज्ञायास्तावत्साफल्यं समर्थितमेव तस्याश्चेदं पुनर्वचनं सिद्धसाध्यभेदे सत्यपि धर्मिधर्मनिर्देशमाचमास्यादुच्यते । सिद्धसाध्यभेदादेव च न पौनरुक्त्यकृतमसाफल्यं स्वप्रतिपत्तिसमये च परामर्शज्ञानानन्तरं साध्यबुद्धिरुत्पन्ना सा परस्मै कथ्यमाना न निष्प्रयोजना भवति ।

तस्माद्धेतोरिदं साध्यमहमज्ञासिषं यथा ।
तथा त्वमपि जानीहि मा स्म विघ्नो ऽच ते भवेत् ॥

एवमुक्ते संशयानस्य संशयः शाम्यति विपर्यस्तमतेश्च विपर्ययस्तदर्थश्च परार्थानुमानोपन्यासश्रमस्तदिदं विपरीतप्रसङ्गप्रतिषेधार्थं निगमनमाहुः । ये तु यथाश्रुतसाध्यनिर्देशात्मकप्रतिज्ञापुनर्वचनसमर्थनलोभादपि प्रतिज्ञायाः सिद्धिमबुध्यमाना असाधारणशङ्काव्यवच्छेदाय निगमनवचनमिच्छन्ति ते न सम्यगभ्ययुः । असाधारणाशङ्कायाः दृष्टान्तवचनेनैव निरस्तत्वात् । विशेषस्य हि हेतुत्वशङ्कायामसाधारणशङ्का स्याद्यत्कृतकं तदनित्यमिति दृष्टान्तवचसा सामान्यस्य हेतुत्वे कथिते कथमसाधारणत्वमाशङ्केत । यदि पुनरुपनयवचनेन साध्ये धर्मिणि हेतोरुपसंहारादसाधारणत्वमाशङ्केत तत्पुनर्दृष्टान्तधर्मिवृत्तित्वमस्य दर्शयितव्यम् । तस्मिन्दर्शिते पुनस्तद्वृत्तित्वाद्धर्मिण्यसिद्धत्वमाशङ्कनीयं पुनस्तद्व्यावृत्तये धर्मिणि हेतोरुपसंहारो विधेय इत्येवमसाधारणाशङ्काव्युदासाय प्रयोगः किं तु पूर्वरीत्यैवेति । तस्माद्विवचितेर्थे यथोदिते क्रमनिवेशिनो ऽवयवान् एकच संघटयितुं निगमनवचनं प्रयोक्तव्यम् । त इमे प्रतिज्ञादयो निगमनपर्यन्ताः पञ्चावयवा यथासंभवमागमादिप्रमाणानुगृहीताः परस्परानुषक्ताश्च स्वार्थं साधयन्ति । तच मुख्यया वृत्त्या प्रतिपाद्येनानुमानेनैव सर्वे ऽवयवा अनुगृह्यन्ते प्रपञ्चाय तु प्रमाणान्तरानुग्रह एषामुच्यते । प्रतिज्ञायास्तावदागमो ऽनुग्राहक उपेयते उपदेशस्वभावत्वात् । अनित्यः शब्द इत्युक्त्वा त्वेवंविधे विषये ऋषिवदस्वतन्त्रत्वादनुमानमुपदिशन्ति । प्रतिज्ञावचनं तु तच्छायानुपातित्वाच्छब्दप्रामाण्यसिद्ध्यर्थं वा शास्त्रे तत्प्रतिज्ञायाः शब्दविषयत्वादागमानुगृहीतमुच्यते । हेतुवचनमनु-

मानेनानुगृह्यते । उदाहरणं तु प्रत्यक्षेण तन्मूलत्वाद्व्याप्तिपरिच्छेदस्य यथा गौस्तथा गवय इति च यथा घटस्तथा शब्द इत्यनया च्छाययोपमानकरणभूतवनेचरादिवचनसदृशत्वादुपमानमुपनयस्यानुग्राहकमभिधीयते । निगमनस्य तु सर्वावयवानामेकत्र नियोजनार्थत्वात्सर्वप्रमाणानुग्राह्यतैवेतरेतरानुषक्तत्वात् । प्रतिज्ञां विना निराश्रयो हेतुर्भवेदिति सा पूर्वं प्रयोक्तव्या अनित्यः शब्द इति । ततो हेतुं परो जिज्ञासत इति हेतुवचनमुच्चार्यते कृतकत्वादिति । हेतौ श्रुते क्वास्य व्याप्तिरवधृतेति दर्शयितुमुदाहरणमुच्यते यत् कृतकं तदनित्यं दृष्टं यथा घट इति । एवमुक्ते किमीदृशो निर्ज्ञातशक्तिरेष हेतुः साध्यधर्मिणि भवेन्न वेत्यसिद्धताशङ्कामपाकर्तुमुपनयः प्रसज्यते । ततोऽमुना क्रमेण तथापि साध्यप्रतीतिर्भवत्विति सर्वावयवानेकत्र साध्येऽर्थे समर्थयितुं निगमनमभिधीयते । अन्यतममवयवमन्तरेण सकलमिदमनुषक्तार्थवाक्यं स्यादिति पञ्चावयवमेव यथोपदिष्टक्रमकं वाक्यं प्रयोक्तव्यम् ।

इत्यारब्धोपकारास्तदनुगुणफलैरागमादिप्रमाणै-
रन्योन्यापेक्षिणोऽमी नियतमवयवाः साधयन्त्यर्थजातम् ।
यश्चैतेषां प्रमेये वचसि च चतुरस्तस्य जातिप्रयोग-
प्रायैः शक्यो न पक्षः क्षपयितुमिति हि व्याहरद्वृत्तिकारः ॥

अवयवपदार्थः ॥

इति भट्टजयन्तस्य कृतौ न्यायमञ्जर्यां दशममाह्निकम् ॥

अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः ॥*

अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे इति सामानाधिकरण्यनिर्देशादर्थ एवान्यपदार्थो न पुरुषः। पुरुषो हि षष्ठ्या निरदेक्ष्यत अविज्ञातं तत्त्वमस्येति। तत्त्वपदोपादानेन धर्मिणः सामान्यधर्ममात्रविशिष्टस्य विज्ञातत्वं सूचयति। कारणोपपत्तित इति संशयज्ञानोल्लिख्यमानपक्षद्वयान्यतरपक्षोत्थापनानुकूलकारणावलोकनं तत्त्वस्योत्थापकमाह। अत एवाविज्ञाततत्त्वेऽर्थे भवन्तावपि बुभुत्साविमर्शौ न तर्कतां प्राप्नुतः। तत्त्वज्ञानार्थमिति साक्षात्प्रमाणतामस्य निरस्यति। प्रमाणानुग्रहं तु विशेषपरिशोधनद्वारेण विदधत्तत्त्वज्ञानाय कल्पते। तर्क ऊह इति पर्यायोपादानस्य प्रयोजनं वक्ष्यामः। तेनायं सूत्रार्थः अविज्ञाततत्त्वे सामान्यतो ज्ञाते धर्मिण्येकपक्षानुकूलकारणदर्शनात्तस्मिन् संभावनाप्रत्ययो भवितव्यतावभासस्तदितरपक्षशैथिल्यापादने तद्ग्राहकप्रमाणमनुगृह्य तान्सुखं प्रवर्तयंस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्क इति। यथा बाह्यकेलिप्रदेशादावूर्ध्वत्वविशिष्टधर्मिदर्शनात्पुरुषेणानेन भवितव्यमिति प्रत्ययः। ननु तत्त्वज्ञानार्थमित्युक्ते सति सामर्थ्यादविज्ञाततत्त्वता लभ्यत एवेति किमर्थं स्वकण्ठेनपुनरनूद्यते। बाढं किं तु क्वचिद्विषये ज्ञाततत्त्वेऽपि पूर्वतर्केणावसृष्टे सत्युत्तरकालं तर्कितो मयाऽयमर्थ इति स्मर्यमाणतर्कविशेषणतया गृह्यमाणो विशेषणीभूतस्तर्कस्तत्त्वज्ञानार्थो भवतीति तद्व्युदासाय पुनरविज्ञाततत्त्वग्रहणम्। मार्गशोधनद्वारेण तर्कस्य तत्त्वज्ञानार्थत्वमिह विवक्षितं तच्चाविज्ञाततत्त्वेऽर्थे संभवतीति। ननु नैव संशयनिर्णयान्तरालवर्ती तर्कप्रत्ययः कश्चिदस्ति। तथा हि यदि तावदनवगतविशेषस्य भवत्यसौ प्रत्ययस्तर्हि संशय एव भवेदवगतविशेषस्य भवन्निर्णयतामेव स्पृशेत्। पुरुष एवेत्येवकारार्थाद्युन्मेषरहितोऽपि प्रत्ययो निर्णयो न न भवितुमर्हति। तुरगपरिसरणसमुचितदेशदर्शनमपि यदि स्थाणुपक्षे स्थगयितुमलमिति मन्यसे तत्करचरणादिनरविशेषदर्शनवत्तन्निर्णयकारणमेव स्यात्। अथ तस्यामपि तुरगविहरणभुवि निखनति कश्चन स्थाणुमिति शङ्कसे यद्येवं स्थाणुपक्षानपायात्पुनः संशय एव स्यादिति न तृतीयः पक्षः समस्तीति लक्षणाभावात्कस्येदं लक्षणमिति। उच्यते न खलु स्वमतिपरिकल्पितविकल्पवितानेन प्रत्यात्मवेदनीयाः प्रती-

* गौतमसूत्रम्। अ॰ १ आ॰ १ सू॰ ४०।

तयो वर्तितुं शक्या: । तथा हि । स्थाणुर्वा पुरुषो वेति प्रतीतिरेका पुरुष एवा-
यमित्यन्या पुरुषेणानेन भवितव्यमिति मध्यवर्त्तिनी तृतीया संभावनाप्रतीति:
स्वहृदयसाचिकैव ।

साम्येन हि समुल्लेख: संशये पक्षयोर्द्वयो: ।
निर्णये त्वितर: पक्ष: स्पृश्यते न मनागपि ॥

तर्कस्त्वेकतरं पक्षं विभात्युत्थापयन्निव ।

ननु संभावनाबीजवाजिवाहनदर्शनाद्वाहकेलिप्रदेशविशेषदर्शनं हि
पुंसि संभावनामात्रमुपजनयितुमलं न तु शिर:पाण्यादिविशेषदर्शनवत्सर्वा-
त्मना स्थाणुपक्षापसरणेन पुरुषनिर्णयाय प्रभवत्यतो ऽयमगृहीतविशेषस्यैव
भवति प्रत्ययो न तु संशय: एकतरपक्षानुकूलकारणोपपत्त्या जायमा-
नत्वात् । कथं पुन: पाणिपादादिपुरुषविशेषवदश्ववाहनदेशविशेषो विशेषकार्यं
न कुर्यात् करोत्येवास्थाणुपक्षोत्सारणान्निर्णय एवायमिति कस्यैष पर्यनुयोग: ।
यथा हि शिर:पाण्यादिदर्शने सति पुरुषनिर्णयो भवति न तथा तुरगवा-
हनदर्शने सति । अननुयोज्याश्च पदार्था एवं भवतैवं मा भूतेति । यथा च
देशान्तरे स्पर्धमान एव स्थाणुपक्ष आस्ते न तथा वाहकेलिभूमावपि तु
शिथिलीभवति संभवत्प्रमादत्वाच्च न सर्वात्मना निवर्तते । ननु यदि न
निवर्तते तर्हि स्पर्धतां मा वा स्पार्धिष्ट स्थितस्तावत्स्थाणुपक्ष इति संशय एवा-
यमिति । मैवम् स्थाणुपक्ष: सर्वात्मना निवर्तते नाप्यास्ते एवमेवायं त्रिशङ्कुरि-
वालम्बमान: प्रत्ययान्तरनिवृत्तये प्रभवतीति तथा प्रत्ययानुभवादेव परिक-
ल्प्यते । वाहकेलिप्रदेशदर्शने हि यथा पुरुषविशेषा: स्मरणपथमवतरन्ति न
तथा स्थाणुविशेषा: उभयविशेषस्मरणजन्मा च संशय इति सो ऽयं वाह-
केलिप्रदेशविशेष: शिथिलयति स्थाणुपक्षं न सर्वात्मनोच्छिनत्तीति तद्दर्श-
नात्कृतकतत्कारणप्रत्यय इति न तद्हृदयंगमं तेन क्रमेण निर्णय एवासौ
तत्कारणतयात्वं न तर्क इति । अथ वा कार्यादाहरणत्वादस्य तत्रापि संश-
यनिर्णयान्तरालवर्ती तर्कप्रत्ययो द्रष्टव्य: स उदाहरणं भविष्यति । ऊह इति
पर्यायाभिधाने किं प्रयोजनं लक्षणप्रतिपादनमेव । तदेव हि तर्कस्य लक्षणं
यदूहरूपत्वं इतरस्तु सूत्रे कारणविशेषाय फलनिर्देश: । कारणोपपत्तित इति

कारणनिर्देशः । अविज्ञाततत्त्वे ऽर्थे इति विषयनिर्देशः । तत्त्वज्ञानार्थं इति फलनिर्देशः । अपि च तर्कशब्दं केचिदनुमाने प्रयुञ्जते यथा स्मृतिकाराः पठन्ति ।

आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना ।
यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतर इति ॥

तदिहापि तर्को ऽनुमानं मा विज्ञायीत्यूहग्रहणम् । ऊहो ऽत्र तर्क उच्यते नानुमानं तत्त्वज्ञानार्थता ऽप्यस्य प्रमाणानुग्राहकत्वेन न साक्षात् । तथैव चार्थं साधयितुमेष वादे प्रयुज्यते हृदयशुद्धिप्रकाशनार्थम् । कापिलास्तु बुद्धिधर्ममूहमाहुः । स तत्सिद्धान्तप्रसिद्धसत्त्वरजस्तमोरूपप्रकृतिप्रभवभुवन-सर्गादिव्यवहारनिराकरणवर्त्मना पूर्वमेव निरस्तः । जैमिनीयास्तु ब्रुवते युक्त्या प्रयोगनिरूपणमूह इति । इह हि किंचिदुपदिष्टदृष्टादृष्टस्वभावसकले-तिकर्तव्यताकलापं कर्म भवति यथा ऽऽग्नेयो ऽष्टाकपाल इति दर्शपूर्णमा-सकाण्डे पठितम् । क्व चित्पुनः प्रधानकर्ममात्रमुपदिश्यते इतिकर्तव्यता तु का चन नाम्नायते यथा सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम इति । तत्र विचार्यते किमितिकर्तव्यताविरहितयथाश्रुतप्रधानमात्रसंपादनेन तत्र शास्त्रा-र्थप्रयोगः परिसमाप्यते उत तदपि सेतिकर्तव्यताकं प्रधानमनुष्ठेयमिति । तत्रापूर्वप्रयुक्तत्वेन धर्माणां प्रतिकरणं भेदे स्थिते निरङ्कुशस्य प्रधानस्याननुष्ठे-यत्वाद्विध्यन्तादिकरणसिद्धान्तन्यायेन प्राकृतवद्वैकृतकर्म कर्तव्यमिति सेति-कर्तव्यताकं तदनुष्ठीयते । एवं सामान्यातिदेशे स्थिते इति कस्य वैकृतस्य कर्मणः कुतः प्रकृतेर्धर्मा अधिगन्तव्या इति चिन्तायां द्रव्यदेवतादिचो-दनासारूप्यपर्यालोचनोपनतहृदयसन्निधानप्राकृतकर्मविशेषसंबन्धिन एव तत्र धर्मा भवितुमर्हन्तीति स्थापिते युगपदुपनिपतदनर्गलचोदकव्यापारोपनीत निखिलाखण्डमण्डलविध्यन्तकाण्डाधिगम्यधर्मसंबन्धप्राप्तौ सत्यां ते धर्माः कथं प्रयोक्तव्या इति युक्त्या प्रयोगनिरूपणमूह उच्यते । येनेत्थं प्रयोक्तव्या इति धर्मा व्यवस्थाप्यन्ते । स च त्रिविधो मन्त्रसामसंस्कारविषयः । मन्त्रवि-षयस्तावद्यथा ऽत्रैव सौर्ये चरौ प्रकृतिवद्भावेनाग्नेयादग्नये त्वा जुष्टं निर्व-पामीति निर्वापमन्त्रः प्राप्तः कथं प्रयोक्तव्य इति विचारणायामुच्चारणमा-त्रेण मन्त्राणामनुपयोगात्प्रयोगसमवेतद्रव्यदेवतादिप्रकाशनद्वारेण तदुपयोगस्य

व्यवस्थितत्वादिहाविकृत एवायमग्नये जुष्टमिति प्रयुज्यमानो मन्त्रः प्रयोगसमवायिनोऽर्थस्याप्रकाशनादसंगतो भवेत् सर्वात्मना चोत्सृज्यमाने मन्त्रे मन्त्रप्रकाशितकर्माननुष्ठानान्न प्रकृतिवत्कृतं भवेदित्यग्निपदोद्धारेण सूर्यपदप्रक्षेपेण मन्त्र ऊहेनेत्थं प्रयोक्तव्य इति गम्यते सूर्याय त्वा जुष्टं निर्वपामीति । ननूहप्रवरनामधेयानाममन्त्रत्वादित्थमपि न मन्त्रेण स्मृतं कर्म कृतं स्यान्नैतत् । एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति न्यायात् । सामविषयस्तु गीतयः सामानीति स्थिते क्व चित्कर्मणि रथंतरमुत्तरयोर्गायति बृहदुत्तरयोर्गायतीति श्रुतेः सा बृहद्रथंतरगीतिर्यस्यामृचि योनिभूतायामुत्थिता ततोऽन्यस्यापि प्रयुज्यते । तादृगक्षरापायेऽपि च सामगीतिर्ऋगन्तराक्षरेष्वपि प्रत्यभिज्ञायते रथंतरमनेन श्लोकमिति व्यवहारदर्शनात् । संस्कारविषयः खल्वपि प्रकृतौ प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामवहन्तीति संस्कारश्चोदितः क्व चिच्च विकृतौ श्रूयते नखनिर्भिन्नश्चरुर्भवतीति तत्रोलूखलमुसलयोः प्रकृतौ पुरोडाशापेक्षिततुषकणविप्रमोकपूर्वकतण्डुलीभावसंपादनद्वारेणोपयोगाद्विकृतावपि तत्कार्यापन्नानां नखानां प्रोक्षणाख्यः संस्कारः क्रियते इति । सोयं त्रिविध ऊहः । के चित्तु पञ्चविधमूहमाचक्षते धर्मस्यार्थकृतत्वाद् द्रव्यगुणसंस्कारव्यतिक्रमप्रतिषेधे चोदनानुबन्धः समवायादिति* सूत्रमनुसरन्तः एतत्तु प्रतत्यमानमतिप्रसङ्गमावहति त्रिविधमेव चोहं याज्ञिका अनुमन्यन्ते इति । अथ वदन्ति । सोऽयमूहशब्दः आचार्यैरनुमाने प्रयुक्तो यथा स्मृतिकारैस्तत्र तर्कशब्दो यस्तर्केणानुसंधत्तइति । तथा हि वैकृतं कर्म धर्मि तत्समवेतार्थप्रकाशकमन्त्रप्रयोगनिर्वर्त्यमिति साध्यो धर्मः कर्मत्वात्प्राकृतकर्मवत् । मन्त्रो वा तत्समवेतप्रकाशकः प्रयोज्यो मन्त्रत्वात्प्राकृतमन्त्रवदिति । प्राकृतेषु च कर्मसु तथा तथा व्याप्तिग्रहणात्सर्वोऽयमनुमानमार्ग एव । नखाः प्रोक्षणीयाः प्रयोगोपयोगतण्डुलनिर्वर्तकत्वादुलूखलमुसलवदिति । सामसु तु स्पष्टमेव वचनमस्ति रथन्तरमुत्तरयोर्गायतीति तदभावेऽपि मन्त्रसंस्कारसमानयोगक्षेमत्वमेव । अपि च शब्दपृष्ठस्थितन्याये सहस्रव्युत्पादनात्मके मीमांसाशास्त्रे तन्न्यायलभ्योऽर्थश्चोदनार्थ एवेति स्थापितम् । अतश्च यथोक्तोहलभ्यस्यार्थस्य चोदनार्थता मा निर्वर्तिष्टेति सोऽयमूहः शब्दएवान्तर्भाव-

* जैमिनिसूत्रम् अ· ९ पा· २ सू· ४० ।

णीय: । प्रमाणान्तरगोचरो वा धर्म: स्यात् । न्यायविशेषात्मकस्तूहो नानुमानादर्थान्तरं स्यात् । अनयइत्यस्य स्थाने सूर्यायेतिपदस्य प्रयोग ऊहस्य फलं नोह: । इह तु पूर्वोक्तया नीत्या प्रमाणव्यतिरिक्त ऊह उपपादित: । आचार्यास्तु तदनभिज्ञतया न्याये न्यायफले वोहशब्दमुपचरितवन्त इत्यलं शास्त्रान्तरोद्गारगहनाभि: कथाभि: ।

तदेष मीमांसककल्प्यमानो नोह: प्रमाणव्यतिरेकमेति ।
प्रमाणसंदेहदशान्तरालवर्ती तु तर्क: कथितो ऽच शास्त्रे ॥

तर्कपदार्थ: ।

तर्कानन्तरं निर्णयो भवति पठितश्चेति स लक्ष्यते ।

विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णय: ॥ *

अवधारणमपि तथा स्यादित्यर्थग्रहणम् । इन्द्रियादिजनितमपि तद्ध्यवधारणमस्त्येव न्यायोपरमहेतोस्तु निर्णयस्योद्देशात्स एवानुमानजन्यो लक्षणीय इहेति पक्षप्रतिपक्षाभ्यामित्युक्तम् ।

एकाधिकरणौ धर्मौ तुल्यकालौ विरोधिनौ ।
पृथक्परिग्रहौ पक्षप्रतिपक्षावुदाहृतौ ॥

न हि ताभ्यां निर्णय: तयोरन्यतरविषयो हि भवति न तत्कारणक एवेति । सत्यम् इह तु पक्षप्रतिपक्षशब्दाभ्यां तद्विषयौ साधनतदुपालम्भौ लक्ष्येते । तौ च तस्मिन्करणमेव किमर्थं पुनर्लक्षणा ऽऽश्रीयते साधनोपलम्भाभ्यामेवेति कथं न सूचितम् । एवमभिधीयमाने पुनस्तयोर्विषयो मृग्य: लक्षणाप्रयोगे तु सो ऽप्यवगतो भवेत् । मुख्यमभिधाय तदितरो लक्ष्यते भवत्येवं द्वाभ्यां कथं तु निर्णय: एकमेव हि साधनं निर्णयाय कल्पते । एवमेतत् । न द्वितीयमपि साधनं निर्णयनिमित्तमाचक्ष्महे किं तु तदुपालम्भं साधनं च साधनोपालम्भश्च साधनोपालम्भौ ताभ्यां निर्णय: । एतदुक्तं भवति स्वपक्षं प्रमाता निर्णयतीति न खल्वेवं न जाने च दूषणमुत्प्रेक्षमाण: स्वपक्षे साधनमधिगच्छन्परपक्षसाधने च दूषणमुत्प्रेक्षमाण: प्रमाता निर्णयतीति

---

* गौतमसूत्रम् अ· १ आ· १ सूत्र· ४१ ।

किं तूपालम्भस्य क इव निर्णयजन्मनि व्यापारस्स हि परपक्षसाधनमव-च्छिन्द्यादिति। अस्त्वेतत् तदुच्छेदद्वारेणापि तु स्वपक्षसाधनमहिमानमावि-ष्कुर्वन्कल्पतएव निर्णयायेति युक्तो द्वयोरपि करणभावः। नन्विदानीमर्थग्रह-णमनर्थकमेवंविधसाधनाधीनजन्मा हि न निर्णयाभासः संभवति साधनोपा-लम्भलक्षणार्थावपि च पक्षप्रतिपक्षशब्दौ विषयमभिवदितुं ननु शक्नुत इत्यु-क्तमेवेति को ऽर्थो ऽर्थग्रहणेन । उच्यते पक्षप्रतिपक्षयोस्तु द्वयोरन्यतरत्रार्थे ऽवधारणं भवति नोभयत्र। स एव च परमार्थतो ऽर्थ इतरस्तु भ्रान्तिकल्पित इति प्रदर्शनायार्थपदोपादानम् । लक्ष्यमाणसाधनोपालम्भनिष्ठत्वात्तु पक्षप्रति-पक्षशब्दयोर्विषयनिर्देशार्थमर्थपदमित्येके। विमृश्येति किमर्थं वस्तुस्वरूपकथ-नार्थमेव । अनुमानकरणको हि निर्णय इह लक्ष्यते इत्युक्तम् । अनुमानं च संशयविषये प्रवर्तते इति तर्कानन्तरमप्यनेनैवाशयेनास्योपादानम्। संशयाद-नन्तरं तर्कस्तर्कादूर्ध्वं च निर्णयो दृष्टः प्रवर्तमानो ऽतस्स तत्पूर्वक उच्यते ।

निर्णये तु समुत्पन्ने बुभुत्सा विनिवर्तते ।
अत एव हि मन्यन्ते तदन्तं न्यायचिन्तनम् ॥

भवत्वेवमिदं तु चिन्त्यतां क्व नियमः किं विमर्शे किं पक्षप्रतिपक्षयोः किं निर्णयइति। त्रये ऽपि च नोपपद्यते इति। न विमृश्यैव निर्णयः अविमृ-श्यापि भावात् । न पक्षप्रतिपक्षाभ्यामेवेन्द्रियादेरपि तदुत्पादात्। न निर्णय एव तर्कस्यापि क्व चिदनिवृत्तेः । उक्तमत्रोद्देशसूत्रे तत्त्वज्ञानपदोपादानात्प्रमा-णपदेन च तत्फलाक्षेपान्न निर्णयमात्रोद्दिष्टेन किमपि प्रयोजनं विशिष्टस्तु निर्णयो लक्षणत्वेन विवक्षितः ।

परीक्षाविषयो यो हि निर्णयो न्यायनिर्मितः ।
नियमत्रयमप्येतत्तस्मिन्न हि नियुज्यते ॥

न हि विमृश्यैव भवन्ति विमर्शपूर्वकत्वात्परीक्षायाः । अनुमानं च संदिग्धे विषये प्रवर्तते इति प्रायेण तद्व्यवहारः । यद्यपि क्व चिदसंदिग्धे ऽपि विषये दृष्टं प्रवर्तमानमनुमानमनलार्थितायामतर्कितोपनतपर्वतनित-म्बनिर्गतधूमदर्शनेन कृशानुकल्पनमिव तथा ऽपि वस्तुयोग्यतावशेन संदि-ग्धविषयमेवानुमानमिच्छन्ति न्यायविदः । प्रकृतश्च निर्णयः पक्षप्रतिपक्षाभ्या-

मेव निर्णय एवेति न शक्यते नियन्तुमन्यथा न्यायानुपरमादिति । शास्त्रे तु विनापि संशयादस्ति निर्णयः । यद्यपि च तत्रापि सूत्रकृता सर्वपरीक्षाणां संशयपूर्वकत्वमुपदेशातिदेशाभ्यामभ्यधायि तथापि नासौ शास्त्रीयो निर्णयः परीक्षाकार्यत्वात् । यस्तु शास्त्रेत एव क्व चिद्विषयनिर्णयः स विमर्शवर्जमुत्पद्यते । वादे ऽपि विमर्शरहिते भवति निर्णयः । उभौ निश्चितौ वादं कुरुतः संदिग्धस्य तत्रानधिकारात् । कथं तर्ह्येष प्रवादः संशयच्छेदो वादस्य फलमिति प्रथममुभयोरपि निश्चितयोर्वादप्रवृत्तावन्तराले बलादापतति युक्तिद्वयोपनिपातवतः संशय इति वस्तुनिर्णयावसानत्वाद्वादस्य संशयच्छेदफलत्वमाचक्षते ।

यद्यप्यनिश्चितमतिः कुरुते न वादं श्रुत्वा तथापि परकीयनयप्रवेशम् ।
अन्तर्गतद्वयबलाबलचिन्तनेन संशय्य निर्णयति नूनमसौ स्वपक्षम् ॥

निर्णयपदार्थः ॥

न्यायपरीक्षाद्वारकवस्तुविचारयोग्यास्तिस्रः कथा वादिनो भवन्ति वादो जल्पो वितण्डेति तत्र वादस्तावदुच्यते ।

प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः ॥*

पक्षप्रतिपक्षौ व्याख्यातौ तयोः परिग्रहो ऽभ्युपगमो नियमः । एको वक्ति नित्यः शब्दः अपरस्त्वनित्यः शब्दः इत्याह । सो ऽयं पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः । एतच्च रूपं कथात्रये ऽपि साधारणमिति विशेषमाह । प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भ इति । प्रमाणैस्तर्केण च साधनं साधनोपालम्भश्चास्मिन्क्रियते इति प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः । न त्वीदृशी वितण्डा तस्याः प्रतिपक्षसाधनोपन्यासशून्यस्वभावत्वात् । ननु प्रत्यक्षादेः प्रमाणस्य परप्रतीत्यनुपायत्वान्न तेन वादे साधनोपालम्भौ शक्यक्रियौ । तर्कस्य तु प्रतीतिसाधनत्वमपि तावन्न सम्भवति सम्भावनाप्रत्ययस्वभावत्वात्किमुत परप्रत्यायनाङ्गतेति नतरां तस्य साधनोपालम्भहेतुत्वम् । सत्यमेवमिह तु न प्रमाण-

* गौतमसूत्रम् अ० १ आ० २ सू० १ ।

शब्देन प्रत्यक्षादेरनुमानमपि तु प्रमाणमूला अवयवा उच्यन्ते तैश्च सिद्धयु-
पालब्धी क्रियेते । एवं तर्कस्य तु स्वतः साधनोपालम्भकरणकौशलशून्या-
त्मनो ऽपि प्रमाणानुग्राहकत्वात्पारम्पर्येण तद्धेतोराशयशुद्धिप्रदर्शनार्थमुपा-
दानम् । यद्येवं प्रमाणपदेनैव तन्मूलावयवप्रतिपादनात्पञ्चावयवोपपन्नग्रहणम-
तिरिच्यते । नच केचिदाचक्षते प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भ इति वादलक्षणे
छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भ इति च जल्पलक्षणे श्रवणाद्वादे सर्वा-
त्मना छलादिनिषेधप्रसक्तौ कतिपयनिग्रहस्थानोद्भावनाभ्यनुज्ञानार्थं पञ्चा-
वयवोपपन्नग्रहणम् । अनेन च हीनमन्यतमेनाप्यवयवेन न्यूनं हेतूदाहर-
णाधिकमधिकमिति न्यूनाधिकयोरुद्भावनमनुज्ञायते । सिद्धान्ताविरुद्धग्रहणे-
नापि सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्ध इति विरुद्धाख्यहेत्वाभासोद्भा-
वनमनुज्ञातमित्येवं वादे त्रीणि निग्रहस्थानान्युद्भावनीयानि । अन्ये वदन्ति
विरुद्ध एव हेत्वाभासो वादे चोद्यते नानैकान्तिकादिरिति । कथमेतद्
युज्यते निग्रहस्थानेभ्यः पृथगुपदिष्टा हेत्वाभासा वादे चोदनीया भविष्य-
न्तीति भाष्यकारवचनात्प्रमाणपदेन च तन्मूलावयवाक्षेपात्प्रमाणाभासमूल-
निरासे सति सकलहेत्वाभासोद्भावनमपि तत्र सिद्धमिति । सिद्धान्ताविरुद्ध-
ग्रहणेन सिद्धान्तमभ्युपेत्य नियमात्कथाप्रसङ्गो ऽपसिद्धान्त इत्यपसिद्धान्ताख्य-
निग्रहस्थानानि वादे उद्भाव्यन्ते इति । तदनुपपन्नम् न हि त्रीणि वा ऽष्टौ
वा वादे निग्रहस्थानानि चोदनीयानीति चोदना वैदिकी राजशासनं वा
वस्तुपरिशुद्धिसाधनं सर्वमेव तत्र प्रयोगार्हमयं तु विशेषः । जल्पे कस्यां
चिदवस्थायां बुद्धिपूर्वकमपि छलादिप्रयोगः क्रियते वादे तु वृथा तेषां
प्रयोगः । भ्रान्त्या तु कथं चित्प्रयुक्तानामवश्यमुद्भावनमनुद्भावने वस्तुपरिशुद्धे-
रभावात् । कथं तर्हीदं पदद्वयं सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्न इति । अप-
सिद्धान्तादिसम्यग्दूषणदिक्प्रदर्शनेनैवंप्रकारवस्तुशुद्ध्यनुगुणनिग्रहस्थानजाताभ्य-
नुज्ञानार्थमेवेत्यभियुक्ताः । अप्रतिभाविक्षेपादयो हि न वादे पराजयहेतवः
क्षणान्तरेणाप्यागत्यानुस्मृत्य च साधनमुपालम्भं वा तत्र वदन्न पराजीयते ।
प्रतिज्ञाहान्यादि तु सम्यक्पराजयकारणमखिलमाभ्यां पदाभ्यामभ्यनुज्ञातम-
वेति । नन्विदानीं प्रमाणतर्कग्रहणमपार्थकं पञ्चावयवोपपन्नपदेनैव प्रमाणमूला-
वयवोपदेशाद्वस्तुपरिशुद्ध्यनुगुणनिग्रहस्थानाभ्यनुज्ञानाच्च किमिव नोक्तं न

अभिप्राये नैर्मल्यनिवेदनद्वारकवादजल्पविवेकप्रतिपादनार्थत्वात् । स्वप्रतिपत्तिसाधनमपि प्रत्यक्षादि वादे प्रयोक्तुमुचितमाशयशुद्धिमुपदर्शयितुमत्र वस्तुनि मम प्रथमं तर्क इत्थं प्रवृत्त आसीत्ततः प्रमाणमिदं प्रवृत्तमित्येवमपि तत्र वक्तव्यमत एव चान्यतरपक्षनिर्णयावसान एव भवति वादः । न जल्पवदलीकदूषणाडम्बरविरचितपरपरिभवपर्यवसानो ऽपीति तथा बुद्धिपूर्वमाभासानामप्रयोग इति निर्मत्सरकथात्वमस्योक्तमित्यकलुषाकूतकथनाय प्रमाणतर्कपदम् । अपि च साधनोपालम्भव्यतिषङ्गप्रतिपादनमपि तस्य फलमुभावपि परस्परमनुबन्धेन वादिभ्यां परीक्ष्यमाणौ पक्षप्रतिपक्षौ वादतां प्रयोजयतो न तु स्वगृहे शास्त्रे वा विविच्यमानौ प्रमाणैरेव जल्पे व्यवहार इति नियमशङ्कानिरसनमपि तत्पक्षोपादानप्रयोजनमुक्तमन्यैरिति कृतमतिविस्तरेण सर्वथा वादलक्षणं सर्वं सुस्थम् ।

वादं च निर्णयफलार्थिभिरेव शिष्यसब्रह्मचारिगुरुभिः सह वीतरागैः ।
न ख्यातिलाभरभसप्रतिवर्धमानस्पर्धानुबन्धविधुरात्मभिरारभेत ॥

इति वादपदार्थः ॥

यथोक्तोपपन्नश्छलजातिनिग्रहस्थान-साधनोपालम्भो जल्पः ॥*

यथोक्तोपपन्नग्रहणेन सर्वातिदेशे वादजल्पयोरविशेष इति शङ्कमानाः के चन पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहमात्रातिदेशमेव व्याचक्षते । इयतस्तु पूर्वसूत्रानुवृत्त्या ऽपि सिद्धेर्मन्दफलमेव यथोक्तोपपन्नवचनं भवेदिति समस्तातिदेश एव वरम् । न च तत्रापि वादजल्पयोः साम्यं गम्यमानार्थमतिदेशात् श्रौत एवार्थो ऽतिदिश्यते न गम्यमानः तत्कृत एव च तयोर्भेदः । तथा च प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भ इत्यत्र गम्यमानो ऽर्थो ऽभिप्रायनियमः स नातिदिश्यते सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्न इत्यत्रापि बुद्धिपूर्वजात्यादिप्रयोगप्रतिषेधतदुद्भावननियमरूपो गम्यमानो ऽर्थः सोपि नातिदिश्यतइति कुतस्तयोरविवेकः । अत एव च बुद्धिपूर्वकप्रयोगानुज्ञानाय छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भ इत्युक्तम् । भवत्वेवं छलादीनां त्वसदुत्तरत्वात्कथमिव

* गौतमसूत्रम् अ॰ १ आ॰ २ सू॰ २।

साधनोपालम्भहेतुत्वम् । परपक्षप्रतिक्षेपद्वारकमिति चेन्नासदुत्तरत्वेन प्रतिपक्षेपि तेषामसामर्थ्यादेवमपि च साधनग्रहणमनर्थकमेवेति । सत्यमेवं किं तु कस्यांचिदवस्थायां स्वप्रतिपत्तिसाधनोपहिततत्त्वज्ञानरक्षायै तान्यपि व्याप्रियन्ते । यदा जानन्नपि परपक्षकाशिमानं स्वपक्षे दृढिमानं च क्वचिदवसरे परप्रयुक्ते साधने दूषणं सपदि न पश्यति स्वपक्षसाधनं च झगिति न स्मरति तदा छलादिभिरप्युपक्रम्य परमभिभवत्यात्मानं च रक्षतीति । ननु यदि परश्छलादीनि जानीयात्तेषु चानुरूपमुत्तरमभिदधीत कथं जीयेत प्रत्युत जयत्येव । सत्यं तथाप्येकान्तपराजयाद्वरं संदेह इति युक्तमेव तत्प्रयोगेण स्फुटाटोपकरणम् । नन्वीदृंशि प्रयोजनानि जिगीषतो जनस्य जनपदसदसि भवन्ति तस्यापि न निपुणमतिसदसि मुमुक्षोस्तु दूरापेतैव कथेयमिति कथमिह मोक्षशास्त्रे जल्पाद्युपदेशः । नैतदेवम् । मुमुक्षोरपि क्वचित्प्रसङ्गे तदुपयोगात् । यथोक्तं तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणासीनमनेकशिष्यगणोपास्यमानं रहस्यतत्त्वमुपदिशन्तं शान्तमानसमाचार्यमनार्यः कश्चिद्द्विपश्चिदाभासः कुतश्चिदागत्य दुरधिगतकतिपयाक्षरपरिचयजनितगुरुतरगर्वगद्गदया गिरा भोस्तपस्विन्किमाख्यायते हूंकारमान्वीक्षिकी सरलमतिप्रियेयं विद्या क्व वेदाः क्व वेदप्रामाण्यं क्वात्मज्ञानं क्वापवर्ग इत्यादि मन्दं विहस्य सहस्यसहसादृष्टमेघ इव प्रकटितकाण्डदण्डकाशनितम्बविचासिताश्रममृगवर्गमुद्गाहयन्नाकुलयति तदा जलजालमिन्द्रजालपण्डितविलसितमिति जानन्नप्याशाभ्यो यदि तदुपेक्षते न तिरस्करोति सद्यः सम्यक् साधनाप्रतिभासे ऽपि यदि छलादिभिरेनं न शमयति तदा तस्मिन् गते तत उत्थाय शिष्यगणा ब्रूयुः कष्टमस्थाने क्लिष्टाः स्मः ।

> यो ऽसावस्माकमाचार्यः प्रख्यातो न्यायवित्तमः ।
> अद्य त्वागत्य सो ऽन्येन पण्डितेन पराजितः ॥

तच्छ्रुत्वा जन इतरोपि सत्पथस्याशैथिल्यात्सपदि तमेव मा ऽनुयासीत् । तन्नूनं परिभवभूमिकामसह्यां नेतव्यः सदसि स वावदूकपाशः ॥

> तद्विघातघटने निरर्गलं जल्पमन्त्रमुपदिष्टवान्मुनिः ।
> आनुषङ्गिकमपि प्रयोजनं तस्य रागिजनतासु वर्णितम् ॥

जल्पपदार्थः ।

स प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डा ॥ *

स एव यथोक्तलक्षणको जल्पो वितण्डा भवति । को विशेष इति चेद् आह प्रतिपक्षस्थापनाहीन इति । उत्तरपक्षवादी वैतण्डिकः प्रथमवादिप्रसाध्यमानपक्षापेक्षया हस्तिप्रतिहस्तिन्यायेन प्रतिपक्ष इत्युच्यते तमसावभ्युपगच्छत्येव न तत्र साधनमुपदिशति परपक्षमेवाक्षिपन्नास्ते । तर्हि साधनाद्विपक्षो ऽपि सो ऽस्य नास्त्येवेति प्रतिपक्षहीनो वितण्डेत्युच्यतां किं स्थापनाग्रहणेन । नाभ्युपगममात्रेण तद्भावात्तमनभ्युपगम्य प्रलपतः कस्तस्य शृणुयात् । औपचारिको वा परमतपराकरणरूप एवास्य पक्षस्तस्मिन्हि सति स्वपक्षो हि तस्य सिध्येदिति । परमताक्षेपप्रवणप्रवृत्तश्च बलाद् द्वितीयपक्षवाद्येव वैतण्डिक इति । तदेवं पक्षो ऽस्यास्तीति साधनं तु नास्तीति सम्यक् सूचितं स प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डेति ।

इत्युदाहृतमिदं कथात्रयं यत्परस्परविविक्तलक्षणम् ।
स्थूलमप्यनवलोक्य कथ्यते वाद एक इति शाक्यशिष्यकैः ॥

इति वितण्डापदार्थः ॥

पक्षधर्मत्वादीनि पञ्च लक्षणानि हेतोरुक्तानि तेषामेकैकापायात्पञ्च हेत्वाभासा भवन्तीति तान् दर्शयितुमाह ।

सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकाला हेत्वाभासाः ॥ †

अथ हेत्वाभासश्रुतिरेव निर्वचनसहिता सामान्यलक्षणं बोधयत्यहेतवो हेतुवदाभासन्त इति हेत्वाभासाः । लक्षणैकदेशयोगाच्च हेतुवदाभासनमहेतोरप्युपपद्यते । सकललक्षणापाये ऽपि पञ्चमीनिर्देशादिभ्रमहेतुरित्येके । सव्यभिचारादिपदपर्यन्तवर्तिनी तु सैव श्रुतिर्विभागमवगमयति प्रमाणश्रुतिवदित्युक्तम् । पक्षधर्मादिलक्षणानां च क्रमनियमाभावात्साध्यसमविरुद्धसव्यभिचारातीतकालप्रकरणसमा हेत्वाभासा इति पाठो नाश्रितः । ननु त्रय एव हेत्वाभासा इति शाक्याः । न प्रत्यक्षागमबाधितस्य सप्रतिपक्षस्य च हेतोः

* गौतमसूत्रम् अ॰ १ आ॰ २ सू॰ ३ । † गौतमसूत्रम् अ॰ १ आ॰ २ सू॰ ४ ।

पूर्वप्रदर्शितत्वात् । नन्वेकस्यैव रूपद्वयवैकल्यात्कथं न षष्ठादयस्तत्प्रभेदाः स्युः । यथा नित्यः शब्दश्चाक्षुषत्वादिति । एष हि पक्षे वृत्त्यभावादसिद्ध उच्यतामुत सामान्यादिर्विपक्षादप्रच्युतेः सव्यभिचार उत जात्यन्तरमेव ताभ्यामिति । नैतदेवम् एकैकरूपापायनिमित्तभेदपञ्चकप्रतिपादने कृते द्वित्रिरूपापायान्न रूपान्तरमवतरति किं तु तेषामेव समावेशः स्यात् । अपि च प्रथमगृहीतान्यतमरूपवैकल्यलब्धके हेत्वाभासरूपे ऽस्मिन्किं रूपान्तरनिरूपणेनेत्यास्तामेतत् । नन्वप्रयोजको नाम षष्ठो हेत्वाभासः समस्तीति न पुनरपि पञ्चत्वम् । न तस्यान्यथासिद्ध एवान्तर्भावं वक्ष्यामः । अवान्तरभेदविवक्षायां तु हेत्वाभासानामियत्तानिश्चयो न शक्यक्रियो न च सप्रयोजन इति पञ्चैव हेत्वाभासा इति सिद्धम् । तेषां सव्यभिचारस्तावदुच्यते ।

अनैकान्तिकः सव्यभिचारः* ॥

व्यभिचार एकत्र व्यवस्थाऽनियमः तेन सह वर्तते इति सव्यभिचारो विपक्षादप्रच्युत इत्यर्थः । एकस्मिन्नन्ते भवन्नैकान्तिकः तद्विपर्ययादनैकान्तिक इति स एवार्थः एवमिह लक्ष्यलक्षणपदयोर्यथाकाममभ्युपगमो न प्रत्यक्षादिवद्व्यवस्थया । सव्यभिचारपदे लक्ष्याभिधायिनि लक्षणवचनमनैकान्तिकपदमनैकान्तिकपदे तु लक्ष्यवाचिनि सव्यभिचारिपदं लक्षणप्रतिपादकं प्रसिद्धाप्रसिद्धविभागापेक्षया पिककोकिलवद् द्रष्टव्यम् । पिकः कोकिल इत्युक्ते यस्य पिकशब्दार्थः प्रसिद्धः स ततः कोकिलशब्दार्थमवभोत्स्यते प्रसिद्धकोकिलशब्दार्थश्च पिकशब्दार्थमिति । आह भवत्वेवमिदं तु चिन्त्यताम् अनैकान्तिक इति किमयं पर्युदासः प्रसज्यप्रतिषेधो वा । किं चातः पर्युदासपक्षे स्वपक्षनियतादैकान्तिकादन्यः स एवानैकान्तिक इति स एवैको हेत्वाभासः स्यादतश्च पञ्चसंख्या विप्रलुप्येतेति । प्रसज्यप्रतिषेधे त्वैकान्तिकाभावस्य निवृत्तिरूपस्य हेत्वाभासता भवेन्न लक्ष्यत्वेनाभिमतस्य विपक्षवृत्तेर्हेत्वन्तरस्य प्रमेयत्वादेरिति । उच्यते प्रश्न एवायमनुपपन्नः संशयानो हि परं पृच्छति संशयश्चोभयथा दर्शनाद्भवति न च नामपदसंबद्धस्य नञो द्वयी वृत्तिर्दृष्टा । अश्राद्धभोजीत्यादौ हि भुजिना नञ्संबध्यते श्राद्धं न भुङ्क्त इति न

* गौतमसूत्रम् अ॰ १ आ॰ २ सू॰ ५ ।

तु नाम्ना श्राद्धेनेति । आख्यातेनापि प्रयोज्यमानः क्व चित्प्रकरणसामर्थ्या-
नुरोधात्प्रत्ययार्थसंबन्धमवधूय धात्वर्थमेव केवलमालिङ्गन्पर्युदासवृत्तिर्भ-
वति यथा नेक्षेतोद्यन्तमादित्यमिति । न तु नाम्ना संबध्यमानः क्व चिदपि
पर्युदासवृत्तिमुल्लङ्घ्य प्रसज्यप्रतिषेधमात्रतामवलम्बमानो दृश्यते अब्राह्म-
णादौ सर्वत्र तदन्यावगतिदर्शनादिति कुतस्त्यः संशयः । अथ वा किमनया
ऽवान्तरचिन्तया यथापृष्टं प्रकृतमेवोत्तरमुच्यते एकस्मिन्ननित्यपक्षे वा नियत
ऐकान्तिक एकपक्षवृत्तिरुच्यते ततो ऽन्यः पक्षद्वयवृत्तिरनैकान्तिको भवत्येवं
न सर्वे हेत्वाभासाः पक्षद्वयवृत्तय इति न संख्याहानिरतः पर्युदासपक्षे
तावन्न दोषः । प्रसज्यप्रतिषेधे ऽप्यैकान्तिको न भवति स एवाहेतुरिति न
निवृत्तिमात्रपरत्वम् । अश्राद्धभोजीति कृतो पुरुष उच्यते न श्राद्धभोजनाभा-
वमात्रमेवमिहापि तद्भिन्नैकान्तनियततप्रतिषेधविशिष्टो हेतुरेवोच्यते नाभा-
वमात्रमित्येवमुभयथापि न दोषः । तस्योदाहरणम् अनित्यः शब्दः प्रमेयत्वा-
दिति । एष हि नित्यानित्यपक्षयोरन्यतरस्मिन्नपि न नियत इति विपक्षवृ-
त्तित्वादनैकान्तिकस्तदेवं व्यतिरेकाख्यहेतुलक्षणशून्यो ऽनैकान्तिक उक्तो
भवति । ननु षट्प्रकाराः परैरनैकान्तिका इष्यन्ते सपक्षैकदेशवृत्तिर्विपक्षव्यापी
विपक्षैकदेशवृत्तिः सपक्षव्यापी उभयपक्षैकदेशवृत्तिरुभयपक्षव्यापी साधारण-
श्चतुष्प्रकारः असाधारणो विरुद्धाव्यभिचारी चेति स कथमिह न निर्दि-
श्यते । उच्यते सपक्षव्याप्यादिभेददर्शनं तावदप्रयोजनकमशक्यं च हेत्वा-
भासानामवान्तरभेदेनानन्त्यात् । विपक्षाद्व्यावृत्तिर्यस्य नास्ति स सव्यभिचार
इत्यन्यतमहेतुरूपरहितत्वमनैकान्तिकलक्षणमिह विवक्षितम् । तच्चोक्तमेव
किमवान्तरभेदपरिगणनेन । असाधारणविरुद्धाव्यभिचारिणौ तु न संस्त एव
हेत्वाभासाविति न व्याख्यायेते । ननु साधारणादसाधारणस्यापि गन्धव-
त्वादेः संशयहेतुत्वदर्शनात्कथमसंभवः अनेकधर्मोपपत्तेश्च संशयो भव-
द्भिरपि व्याख्यायत एव । नैतदेवम् उभयविशेषसहचरितधर्मदर्शनं हि तद-
नुस्मरणप्रायं संशयमुपजनयति असाधारणस्तु असाधारणत्वादेव न तत्स-
हचरः कदा चिदुपलब्ध इति कथं संशयहेतुः । कथं तर्ह्यनेकधर्मोपप-
त्तेरिति वर्णयिष्यते । वर्णितमेतद् वस्तुनो हि विशेषधर्मः कश्चिदसाधारणः
केनापि धर्मान्तरेण सहचरितो दृष्टः सो ऽयं शब्दे विभागजत्वाख्यो धर्मः

केन धर्मान्तरेण द्रव्यत्वेन गुणत्वेन वा सहचरितो भवेदितीत्यमनेकधर्मोपपत्तेः संशयो वर्णितः। तदिहापि गन्धवत्त्वमसाधारणमित्यमेव यदि संशयहेतुतया वर्ण्यते तर्हि साधारणाद्वस्तुधर्मत्वादेव संशयो भवेन्नासाधारणाद्गन्धवत्त्वात्। न हि तन्नित्यानित्ययोरन्यतरेणापि सहचरितमुपलब्धम्। वस्तुधर्मस्तु धर्मान्तरानुयायी दृश्यतइति वस्तुधर्मत्वमेव तत्कारणमतो नित्या भूर्गन्धवत्त्वादित्यसाधारणानैकान्तिको न वक्तव्यः। विरुद्धाव्यभिचार्यपि न वाच्य एव एकत्र धर्मिणि परस्परविरुद्धद्वयप्रयोजकहेतुद्वयोपनिपातस्यानुपपत्तेः। ननु प्रत्यक्षो वायुः स्पर्शवत्त्वाद् घटवद् अप्रत्यक्षो वायुररूपत्वादाकाशवदित्यस्ति हेतुद्वयसन्निपातः स एव च विरुद्धाव्यभिचार्युच्यतइति। अत्र तावदेतदेव वक्तव्यम्। को ऽयमपूर्वः प्रामाणिकव्यवहार ईदृशो यदनुमानेन प्रत्यक्षत्वमप्रत्यक्षत्वं वा साध्यतइति इन्द्रियजप्रमितिविषयो हि प्रत्यक्षो ऽर्थो भवति स एष वायुर्यदीन्द्रियजे प्रत्यये प्रतिभात्येव किमनुमानेनेति। किं चानयोरन्यतरो हेतुरवश्यमप्रयोजको वस्तुनो द्वैरूप्यानुपपत्तेः। हेतौ च प्रयुक्ते तद्गुणदोषपरीक्षणमेव प्रतिवादी विधत्तां को ऽवसरः प्रतिहेतूपन्यासस्य। विडम्बनार्थस्तदुपन्यास इति चेन्न विडम्बनोपन्यासस्य जात्युत्तरप्रकारत्वात्। इह च हेत्वाभासा वास्तवा एवानुमानदोषाः प्रतिपाद्यन्ते न च विरुद्धव्यभिचारी नाम वास्तवो हेतुदोषः। एकत्र प्रयोजकविरुद्धहेतुद्वयसमावेशासंभवस्योक्तत्वात्। कथं तर्हि प्रकरणसम इति चेत्तत्रैव विशेषं वक्ष्यामः। अथ हेतुप्रयोगरहितोभयवादिपरिगृहीतपक्षप्रतिपक्षोपन्यासमात्रं विरुद्धाव्यभिचारिणो रूपमुच्यते सो ऽयं विप्रतिपत्तेः संशयो भवति न हेत्वाभासादस्मादिति। अपि च संशयजननमनैकान्तिकलक्षणमुच्यते चेत् काममसाधारणस्य विरुद्धाव्यभिचारिणो वा यथा तथा संशयहेतुतामधिरोप्य कथ्यतामनैकान्तिकता न तु संशयजनकत्वं तल्लक्षणमिन्द्रियादेरपि तज्जनकत्वेन तथाभावप्रसक्तेरपि तु पक्षद्वयवृत्तित्वमनैकान्तिकलक्षणं स तु पक्षद्वयवृत्तित्वात्संशयमपि जनयतीति वस्तुस्वभावो ऽयमतो ऽसाधारणाविरुद्धाव्यभिचारिणोः कथं चित्संशयहेतुत्वे ऽपि पक्षद्वयवृत्त्यभावान्नानैकान्तिकवर्गे ऽन्तर्भावः। क्व तर्हि तावन्तर्भविष्यतः जात्युत्तराणामानन्त्यात्तत्रेति वक्ष्यामः।

तस्मादसाधारणसंज्ञकस्य हेतोर्विरुद्धाव्यभिचारिणो वा ।
विपक्षवृत्तित्वमतर्कयन्तो वदन्त्यनैकान्तिकतां नयज्ञाः ॥

सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरुद्धो विरुद्धः ॥ *

सपक्षविपक्षयोर्वृत्त्यवृत्ती हेतोर्लक्षणमुक्तम् । ते यस्य विपर्यस्ते दृश्येते यः सपक्षे न वर्तते विपक्षे च वर्तते स साध्यविपर्ययसाधनाद्विरुद्धो भवति सोऽयमुच्यते सिद्धान्तमभ्युपेत्येति । सिद्धान्तशब्दो यद्यपि धर्मविशिष्टे धर्मिणि व्याख्यातः अयमित्थमित्यभ्युपगमविषयीकृतोऽर्थः सिद्धान्त इति तथापीह तदेकदेशसाध्यधर्मविषयो लक्ष्यते । तं सिद्धान्तसाध्यधर्ममभ्युपगम्य यो विरुणद्धि व्याहन्ति तद्विपर्ययं साधयति स विरुद्ध इत्यर्थः । ननु समानकर्तृकयोः क्त्वाप्रत्ययः स्मर्यते इह च हेतोरचेतनस्याभ्युपगमे कर्तृत्वासम्भवात्पुरुषस्तत्कर्ता भवेत् सिद्धान्तं च विरुणद्धि हेतुरिति भिन्नकर्तृकत्वमुच्यते । समानकर्तृकत्वसिद्धये हेतोरेवाभ्युपगमे कर्तृत्वमुपचाराद्वर्णयिष्यते हेतुबलात्पुरुषेणाभ्युपगमः क्रियमाणो हेतुनैव कृतो भवति । एवं च स एवाभ्युपगन्ता स एव विरुणद्धीति न भिन्नकर्तृकत्वम् । ननूपचारपरिग्रहश्चेदभिमतस्तदत्र त्रितयं वक्तव्यम् । साध्येऽर्थे प्रमाणबाधो निमित्तं प्रयोजनं चेति । साध्येऽर्थे प्रमाणबाध उक्त एव हेतोरचेतनत्वम् । निमित्तमप्यस्ति हेतुसाधनकोह्युपगम इति । प्रयोजनं तु विशेषविरुद्धानां हेत्वाभासत्वनिवारणम् । सिद्धान्तशब्दस्य समुदायवाचिनो यदेकदेशेऽवस्थापनं तस्यापि विशेषविरुद्धव्यवच्छेद एव फलम् । विशेषविरुद्धानां हि हेत्वाभासत्वाभ्युपगमे सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गः । न हि तथाविधो हेतुरिह जगति कश्चिदवाप्यते यः साध्यसिद्धयेऽभिधीयमानो धर्मस्य वा धर्मिणो वा विशेषं न कं चन बाधते । तथा हि अनित्यः शब्दः कृतकत्वादिति सकलतार्किकगृहप्रसिद्ध एव हेतुरनित्यतां साधयन्नपि यद्यत्कृतकं तत्तदश्रावणं दृष्टं यो यः कृतकः स स व्योमविशेषगुणो न भवतीति धर्मिणो विशेषं बाधते एवेत्यहेतुः स्यात् । न चैवं युक्तमिति न विशेषविरुद्धो नाम हेत्वाभासोऽभ्युपगन्तव्यः किं तु साध्यस्वरूपविपर्ययसाधन एवेति । अत एव यथा तीर्थान्तरे वर्ण्यते विरुद्ध-

* गौतमसूत्रम् अ० १ आ० २ सू० ६ ।

श्चतुष्प्रकारो धर्मस्वरूपविपरीतसाधनो धर्मिस्वरूपविपरीतसाधनो धर्मविशेषविपरीतसाधनो धर्मिविशेषविपरीतसाधन इति तथेह नेष्यते ऽतिप्रसङ्गस्य दर्शितत्वादिति । अस्योदाहरणं नित्यः शब्दः कृतकत्वादिति । नन्वेकैकलक्षणापायात्पञ्च हेत्वाभासा इत्युक्तम् अस्य च हेतोरुभे लक्षणे न स्तः । यथा ह्यस्य सपक्षे वृत्तिर्नास्ति तथा विपक्षादपि व्यावृत्तिः । यदि हि सपक्षादिव विपक्षादपि व्यावृत्त एव भवेद्गन्धवत्त्ववदसाधारण एव स्यादिति । सत्यमेवं किं तु विपक्षादव्यावृत्तिर्व्यभिचारं प्रति प्रयोजकतां प्रतिपद्यते प्रतिपक्षगामी हि व्यभिचरित इत्युच्यते । सपक्षे वृत्तिविच्छेदस्तु विपर्ययसिद्धौ प्रयोजक इति सत्यामपि विपक्षवृत्तौ सपक्षवृत्तिविच्छेदनिबन्धनमेवास्य विरुद्धत्वमुच्यते विपक्षादप्रच्युतः स्वसाध्यमेव न साधयेत्सपक्षे त्ववर्तमानो सो विपरीतमपि साधयतीति तल्लक्षणापायकृतमेवास्य विरुद्धत्वमाचक्षते इत्यलं सूक्ष्मेक्षिकया तदित्थमुक्तं सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्ध इति । अन्ये त्वन्यथा व्याचक्षते किल साध्यधर्मविपर्ययसाधकवदपसिद्धान्तप्रतिज्ञाविरोधादयो ऽपि सिद्धान्तविरोधिनः संग्रहीतुं युक्ता एव ते चैवं व्याख्यायमाने न संगृहीताः स्युः । क्त्वाप्रत्ययसिद्धान्तशब्दौ च न समन्वितौ स्याताम् । तस्मादभ्युपगतसिद्धान्तविरोधी विरुद्ध इति सूत्रार्थो वर्णितः अभ्युपगतं सिद्धान्तं यो विरुणद्धि स विरुद्धः । तत्कालोपात्तप्रतिज्ञाविषयीकृतं वा ऽवसरान्तरव्यवस्थापितं वेत्येतत्संग्रहश्च कृतो भविष्यति । सिद्धान्तशब्दश्च न सङ्कोचितो भविष्यति । क्त्वाप्रत्ययस्त्वसङ्गतत्वादुपेक्ष्यते एव भिन्नकर्तृकत्वादानन्तर्यस्य गम्यमानस्य चानुपयुक्तत्वादिति । तथा च भाष्यकारेण पूर्वाभ्युपगतसिद्धान्तानुगुणमेवोदाहरणमुक्तं सो ऽयं विकारो व्यक्तेरपैति नित्यत्वप्रतिषेधादपेतो ऽप्यस्ति विनाशप्रतिषेधादिति । अत्र हि प्रतिषिद्धनित्यधर्मत्वादित्ययं हेतुर्व्यक्तेरपेतो ऽपि विकारो ऽस्तीत्यमुं सिद्धान्तं विरुणद्ध्यनेन वा विरुध्यते इति । एतत्त्वहृदयङ्गममिव व्याख्यानम् अपसिद्धान्तप्रतिज्ञाविरोधादेर्निग्रहस्थानसूत्रे हेत्वाभासेभ्यः पृथगुपदेशात्किमिह तत्संग्रहेण । प्रत्युत संग्रह एव दोषः । यो हि मीमांसको ऽहमित्यभ्युपगम्यानित्यः शब्दः कृतकत्वाद् घटवदिति ब्रूयान्न तस्यायं हेतुर्विरुद्धो भवेदपि त्वपसिद्धान्तान्निगृह्येत । तस्मात्साध्यविपर्ययसाधन एव विरुद्ध उच्यते न तु पूर्वाभ्युपग-

तत्त्वसिद्धान्तविरुद्धः । न च निरभिप्राय एव सूत्रकृता क्वानिर्देशः कृतः किं तु ततः प्रतीयमानमानन्तर्यमप्यपेक्षमाणेन यो हि सिद्धान्तमभ्युपेत्य प्रतिज्ञाय तत्सिद्ध्यर्थतयोपादीयमानस्तमेव विरुणद्धि स विरुद्धो हेत्वाभास इति प्राक्तनमेव व्याख्यानमनवद्यम् ।

> अतः प्रतिज्ञाविपरीतसाधनाद्विरुद्धतामेति न हेतुरन्यथा ।
> विशेषबाधादिनिबन्धनं पुनर्बहुप्रकारत्वममुष्य नेष्यते ॥

यस्मात्प्रकरणचिन्ता स निर्णयार्थमपदिष्टः प्रकरणसमः* ॥

एकैकलक्षणापायनिमित्तहेत्वाभासपञ्चकप्रतिज्ञानादसत्प्रतिपक्षत्वलक्षणवैकल्यात्किल प्रकरणसमो नाम हेत्वाभासो वक्तव्यः । स च न सम्भवति सप्रतिपक्षस्य हेतोरभावादद्व्यात्मकत्वाद्धि वस्तूनामेकत्र परस्परविरोधिधर्मद्वयप्रयोजकहेतुसमावेशो नास्तीत्यसकृदुक्तम् । अत एव विरुद्धाव्यभिचारी निरस्तः । अनुमानविरुद्धमनुमानं च नेष्यत एव तत्कुतः सप्रतिपक्षो हेत्वाभासोऽतश्च लक्ष्याभावात्कस्येदं लक्षणमित्याशङ्क्याह । यस्मादित्यादि । विचार्यमाणौ प्रागुक्तलक्षणकौ पक्षप्रतिपक्षौ प्रकरणम् । तस्य चिन्ता संशयात्प्रभृत्या निर्णयाद्यद्यपि भवति तथापीह विमर्शात्मिकैव गृह्यते । सा यस्माद्भवति कस्माच्च सा भवति विशेषानुपलम्भात् स एव विशेषानुपलम्भो यदि निर्णयार्थमुपदिश्यते तत्प्रकरणमनतिवर्तमानत्वात्प्रकरणसमो भवति । नित्यः शब्दः अनित्यधर्मानुपलब्धेराकाशवत् । अनित्यः शब्दो नित्यधर्मानुपलब्धेर्घटवदिति । सोऽयं सप्रतिपक्षो हेतुरिह लक्ष्यो विद्यते । न च द्व्यात्मकानि वस्तूनि । प्रमातारस्तु रूपमेषां नियतमवधारयितुमशक्नुवन्त एव भ्राम्यन्तीति । तथा ह्येको विशेषानुपलब्धेः पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकावपश्यंस्ततस्तथेति साध्यं बुध्येत तथैव च परं प्रत्याययेदिति । इतरोऽपि द्वितीयविशेषानुपलब्धेः साधनतां बुद्ध्वा प्रत्यवस्थानं च करोतीति सप्रतिपक्षक एवैष प्रकरणसमो हेत्वाभासः । तथा च न तावदयं सम्यग् हेतुः प्रतिपक्षोपहतत्वेन स्वसाध्योपस्थानसामर्थ्यशून्यत्वात् । हेत्वाभासोऽपि च भवन्न तावदसिद्धः साध्ये धर्मिणि शब्देऽनुपलभ्यमाननित्यधर्मत्वस्य हेतोः सद्भावात् । नापि विरुद्धः

* गौतमसूत्रम् अ० १ आ० २ सू० ७ ।

साध्यविपर्ययसाधननिमित्तभूतः सपक्षवृत्तिवियोगानुपपत्तेः । नाप्यनैकान्तिकः पक्षद्वयसाधारणत्वानवधारणात् । संशयजनकत्वं तु न तस्य लक्षणमित्युक्तमेव । नन्वेकस्मिन्पक्षे नियत ऐकान्तिकस्तद्विपर्ययादनैकान्तिकः स चायं नित्यानित्यपक्षयोरन्यतरत्रापि न नियत इत्यनैकान्तिक एव स्यात् । अपि चाहुः अप्रामाण्यं त्रिधा भिन्नं मिथ्यात्वाज्ञानसंशयैरिति* तत्र यथेन्द्रियादेरबोधकत्वाद्वा संशयविपर्ययस्वभावावभाससमुत्पादनादौरात्म्याद्वा भवत्यप्रामाण्यव्यवहार एवमनुमानमपि तथैव वर्त्मना प्रमाणाभासतामवलम्बते तत्रासिद्धस्तावदलभमानो धर्मिणि वृत्तिं तत्र साध्यधर्मधियमाधातुमनधिकृत इत्यज्ञानफलत्वादप्रामाण्यमनुभवति । विरुद्धस्तु विपर्ययसाधन इति भवन्त एव प्रतिपन्नाः । संशयजनकस्त्वनैकान्तिको भवितुमर्हति न तु पारिभाषिकविपक्षवृत्तित्वमेव तस्य लक्षणमुचितमयमपि चान्यतरपक्षनियमविरहिततनुरिति किमिति न भवति विमर्शमुपदधदनैकान्तिक इति त्रय एव हेत्वाभासाः । उच्यते । न फलनियमेन लक्षणनियमः कर्तुं शक्यते । यद्यपि द्विविधं त्रिविधं वा भवत्यप्रमाणफलं तथापि न त्रिलक्षणके लिङ्गे ऽविनाभावः परिसमाप्यते ऽपि तु पञ्चलक्षणकइति प्रसाधितो ऽयमर्थः । तद्वैकल्याच्च हेत्वाभासानामपि पञ्चत्वमेव । फलं तु द्विविधमस्तु त्रिविधं वा न ह्यप्रतिपत्तिजनकं किं चिल्लिङ्गमुपलभामहे । न चाप्रतिपत्तिः प्रयत्नजन्या प्रागभावस्य निसर्गसिद्धत्वादित्यलमवान्तरचिन्तनेन । न फलापेक्षो लिङ्गलक्षणनियमः तत्र यथा पक्षधर्मरहितत्वमसिद्धलक्षणमेव च हेतुः पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकाणामन्यतमेनापि रूपेण न विकल इति कथमनैकान्तिकतां प्रतिपत्स्यते । व्यस्ततायां हि सर्वाण्येतानि सन्ति लक्षणानि समस्तं वस्तु नोपन्यस्तमेव हेतुत्वेन नित्यानित्यधर्मानुपलब्धेरिति । ननु यद्यस्य पक्षधर्मान्वयव्यतिरेका निरपवादाः सन्ति कथं तर्हि न हेतुरेवायम् । इतरस्यापि पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकाणां निरपवादानां सम्भवात्सो ऽपि न कथं हेतुः । अस्त्विति चेद् न वस्तुनो द्वैरूप्यानुपपत्तेः । एवमिमौ हेतू पक्षद्वये ऽपि बुद्धिं जनयन्तौ संशयमावहतो नानैकान्तिकवद्विपक्षवृत्तित्वेनेति हेत्वाभासान्तरत्वम् । एवंविधस्य चास्य प्रकरणसमस्य विरुद्धाव्यभिचारीति नाम यदि क्रियते तदपि भवतु न पुनरनैकान्तिकप्रभेदतामवलम्बते तल्लक्षणासं-

* श्लोकवार्तिके सू॰ २ श्लो॰ ५४ ।

स्पर्शादुभयप्रतीतिजनकौ ह्येमौ हेतू भवतो नोभयपक्षवृत्तीति । नाप्ययं काला-
त्ययापदिष्टः प्रत्यक्षागमयोरन्यतरस्यापि बाधकस्यानुपलम्भात् । अनुमानं
तु नानुमानस्य बाधकं भवितुं क्षममित्युक्तम् । न चेतरेतरबाध्यपेक्षया ऽनयो-
रसिद्धत्वमभिधेयम् । संशयजनकत्वे ऽनुभवसिद्धे सति विशेषानुपलब्धेरप्रत्या-
ख्येयत्वात् । ननु निश्चितस्य साधनप्रयोगाधिकारात्कथं चिन्तावान्साधनं प्रयु-
ञ्जीत निश्चितत्वं च तद्धर्मानुपलब्ध्योः परस्परमसिद्धत्वं स्थितमेव । नैत-
देवम् अन्यतरधर्मानुपलब्धेरेव पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकान्पश्यन्नसौ निश्चिततां
प्राप्तो न द्वितीयधर्मानुपलब्धेरसिद्धतां बुध्यमानः । अत एवायं भ्रान्तिमूलहे-
त्वाभासः द्वितीयधर्मानुपलब्धिसिद्धत्वनिश्चये तु सम्यग् हेतुरेव स्यात् ।
तदसिद्धत्वानवधारणे ऽप्यसौ स्वस्य हेतोस्त्रैरूप्यदर्शनान्निश्चितमतिर्भूत्वा
साधनं प्रयुञ्जान इतरेण तथैव निश्चितमतिना प्रतिप्रयोगे कृते तस्यापि
त्रैरूप्यमुपलभमानः संशयमधिगच्छतीत्यलं प्रसङ्गेन । तदेवमसिद्धादिलक्षणवै-
परीत्यात्प्रतीत्यनुगुणः प्रकरणसमो नामाऽसिद्धो हेत्वाभासः । अपरे पुनरुदा-
हरणान्तरमस्य व्याहरन्ति नित्यः शब्दः पक्षसपक्षयोरन्यतरत्वाद् आका-
शवत् । अनित्यः शब्दः पक्षसपक्षयोरन्यतरत्वाद् घटवदिति । ननु पक्षसपक्ष-
योरन्यतरः पक्षो वा स्यात्सपक्षो वा स्यान्न तृतीयो न हि मित्रावरुणयो-
रन्यतरः सोमो भवितुमर्हति तत्र पक्षे ऽन्यतरशब्दवाच्ये ऽनन्वयो न हि
शब्दाख्यः पक्षो धर्मी धर्म्यन्तरे वर्तते सपक्षे त्वन्यतराभिधेये पक्षधर्मता
नास्ति न ह्याकाशादिः सपक्षः शब्दाख्ये धर्मिणि वर्तते । उच्यते न पक्ष-
त्वादिति हेतुः प्रयुक्तः सपक्षत्वादिति वा येनैवं स्यात् किं तु पक्षसपक्षयो-
रन्यतरत्वादिति । ततश्च द्वयोरपि किमपि साधारणरूपं न हि वरुणो यष्टव्य
इति यादृशी बुद्धिस्तादृश्येव मित्रावरुणयोरन्यतरो यष्टव्य इति । विशेषनि-
ष्ठतायां तु बलादापाद्यमानायां सकलानुमानोच्छेदः । न चान्यतरत्वं शब्द-
मात्रारोपितरूपमवास्तवमिति वदितुमुचितमर्थासंस्पर्शितायाः प्रतिक्षिप्तत्वात् ।
अन्यतरत्वादित्यसिद्धो हेतुरिति चेत्किल पक्ष एवायं न पक्षसपक्षयोरन्य-
तर इति । तदयुक्तम् यत एवायं पक्षस्तत एव पक्षसपक्षयोरन्यतरो न
ह्यपक्षः पक्षसपक्षयोरन्यतरः स्यान्न ह्यवरुणो मित्रावरुणयोरन्यतर इत्युक्त-
मेव । पक्षो ऽपि च भवन्नेष न पक्षत्वादित्यनेन रूपेण हेतूक्रियते किं त्वन्य-

तरत्वादितीत्थं च हेतूकरणे नैष दोष इति । अपरमुदाहरणं सन्सर्वेज्ञ इतरतद्विपरीतविनिर्मुक्तत्वाद् घटवद् असन्सर्वज्ञ इतरतद्विपरीतविनिर्मुक्तत्वात्खरविषाणवदित्यत्राप्याक्षेपप्रतिसमाधानप्रकारः पूर्ववदनुसरणीयो धर्म्यसिद्धता च यत्नतः परिचिन्तनीया । एवंजातीयकं तूदाहरणं नानुमोदन्ते मतिमन्तः यत्र हि हेतुना स्वयमर्थं सम्यगसम्यग्वा ऽनुमाय प्रमाता परप्रत्यायनाय तं हेतुं प्रयुञ्जीत स प्रयुज्यमानो वस्तुबलप्रवृत्ततया हेतूभवति हेत्वाभासीभवति वा तथा ह्यारोहपरिणाहवति पुरो ऽवस्थिते धर्मिणि स्थाणुगतविशेषानुपलम्भादेकस्य पुरुष इति भवति प्रतीतिरितरस्य तु पुरुषगतविशेषानुपलब्धेः स्थाणुरिति भवति मतिः । एवं यदा ऽसावेकः पुरुषत्वसिद्धये परं प्रति स्थाणुधर्माग्रहणं हेतुत्वेन ब्रूयादितरो ऽपि पुरुषधर्माग्रहणेन स्थाणुतां प्रतिष्ठापयन्प्रत्यवतिष्ठते तदा स्वप्रतीत्यनुसरणपुरःसरसाधनाभिधानाद् भ्रान्तिसंभवाच्च युक्तं तथाविधोदाहरणकीर्तनमेवं नित्यः शब्दो ऽनित्यधर्मानुपलब्धेराकाशवदनित्यः शब्दो नित्यधर्मानुपलब्धेर्घटवदित्यपि द्रष्टव्यम् । यस्तु न वस्तुमूलः केवलोत्प्रेक्षामात्रावलम्बनः स्वप्रतीतिषु न दृष्टपूर्वः किं तदुपन्यासेन । एतेन सद्वितीयप्रयोगा अपि प्रत्युक्ताः । यथा क्वचित्साधनप्रयोगे कृते सति तत्रैवं परः प्रत्यवतिष्ठते यथा प्रस्तुतसाध्यधर्माधिकरणत्वशून्यधर्मिघटान्यतरसद्वितीयो घटः अनुत्पन्नत्वात्कुम्भवदिति । यथा प्रस्तुतेन सिषाधयिषितेन धर्मेण शून्यो यः प्रकृतो धर्मो घटश्च तयोरन्यतरेण न सद्वितीयो ऽयं घटरूपो धर्मी तत्र हेतुरनुत्पन्नत्वं तस्य कुम्भादौ व्याप्तिरिति । सत्यं वद्गत यद्यस्ति लोके क्व चिदीदृशः प्रतीतिक्रमः घटश्च धर्मो धर्मिघटयोरन्यतरेण सद्वितीय इत्यत्रान्यतरशब्दः सामान्यवचनो ऽपि धर्मिणि व्याख्येयो न हि घट एव घटेन सद्वितीयो भवितुमर्हतीत्यलमलीककल्पनाकौशलप्रख्यापनेन ।

सम्यग्वा यदि वा ऽन्यथा विदधते ये हेतवः संविदं
दृष्टाः स्वात्मनि ते प्रयोक्तुमुचिताः कामं परप्रत्यये ।
ये तु स्वप्रतिपत्तिमेव न तथा कर्तुं क्षमाः कल्पना-
सामर्थ्योत्थितवस्तुशून्यघटनाः किं तत्प्रयोगे फलम् ॥

ये तु सूक्ष्मोत्प्रेक्षणक्षमप्रज्ञातिशयाभिधानदुर्विदग्धास्तथाविधानपि प्रयुञ्जते ।

कृतकवचनाचातुर्यं तैः प्रदर्शितमात्मनो
भवति न पुनः शुद्धिः का चित्प्रमेयदिशः कृता ।
क्व चिदवसरे त्वेवंप्रायाः परभ्रमकारिणः
किल सफलतां दध्युर्जल्पे यथा कथितं पुरा ॥
तच्च त्वेतान्कथयति परः प्राज्ञमानी यदा वा
तस्याख्येयो निपुणमतिना पूर्वनीत्या समाधिः ।
द्राघीयस्या तदलमनया तार्किकंमन्यगोष्ठ्या
हेत्वाभासः प्रकरणसमस्त्वेष निर्णीत एव ॥

साध्याविशिष्टः साध्यत्वात्साध्यसमः ॥*

अन्यतरवादिप्रसिद्धमन्यतरं प्रति यत्साधयितुमुपादीयते तत्साध्यम् तदविशिष्टो हेतुः साध्यसमः । कथं साध्येन तुल्यता हेतोरिति चेदाह साध्यत्वादिति । यथा साध्यमसिद्धत्वात्साध्यं तथा तत्सिद्ध्यर्थमुपात्तो हेतुरपि यो ऽसिद्धत्वात्साध्यः स साध्याविशिष्टत्वात्साध्यसम इत्युच्यते । एतच्चान्यतरसिद्धस्यैव लक्षणम् यथा मीमांसकं प्रत्यनित्यः शब्दः कृतकत्वाद् घटवदिति न चाक्षुषत्वादेरुभयासिद्धस्य । न हि तस्य साध्यत्वं संभवतीत्यर्थः । सकलासिद्धभेदसंग्रहाय साध्यत्वादित्येतत्पदरहितं साध्याविशिष्ट इत्येवासिद्धलक्षणमुपवर्णनीयम् । साध्यस्य च रूपद्वयस्यासिद्धत्वं साध्यत्वं च तच्चासिद्धत्वमेव । तदविशिष्टत्वकारणमिहाश्रीयते सर्वासिद्धभेदसाधारणं न तु साध्यत्वमन्यतरासिद्धैकलग्नमिति । एवं चासिद्धत्वमेवासिद्धस्य लक्षणमुक्तं भवति । पक्षधर्मत्वं यस्य नास्ति साध्ये धर्मिणि यो न वर्तते हेतुः सो ऽसिद्ध इति । तस्य तु भूयांसो भेदा भवन्ति हेतुस्वरूपे तावदन्यतरस्य वादिनो द्वयोर्वा अज्ञानं संदेहो विपर्यय इति । तथा तदाश्रये ऽपि धर्मिण्येकस्य वा द्वयोर्वा तथैवाज्ञानसंदेहविपर्यया इति भूयसि च पक्षीकृते ऽर्थे तदेकदेशे क्व चिद्वृत्तिः तदितरत्रावृत्तिरिति । एकदेशवृत्तावपि द्वयोरेकस्य वा तथै-

* गौतमसूत्रम् । अ० १ आ० २ सू० ८ ।

वाज्ञानसंशयविपर्यया इत्येवंप्रकारभेदोदाहरणवर्णनमल्पप्रयोजनमिति न प्रस्तूयते । अन्यतरासिद्धेर्न विवदन्ते प्रमाणस्यापक्षपातित्वाद्यदि तावत्कृतकत्वं शब्दे प्रमाणतो निर्णीतं तर्हि मीमांसकस्यापि तार्किकस्येव तत्सिद्धमेव । अथ तत्र कृतकत्वनिश्चयनिपुणं नास्त्येव प्रमाणं तदा तार्किको ऽपि तूष्णीमास्तां द्वयोरप्यसौ चाक्षुषत्वादिवन्न सिद्ध्येद् हेतुः । वाङ्मात्रेण त्वसिद्धिकथनमसांप्रतमतिप्रसङ्गादेव । सत्यमेवं न सर्वदा ऽन्यतरासिद्धस्य हेत्वाभासत्वमभिदध्महे किं तु कंचित्कालमिति यदैकेन वादिना हेतौ प्रयुक्ते द्वितीयो वदति संप्रति न सिद्ध एष इति तदा हेतोः प्रयोगाद्वादिना तत्साधनमभिधेयमनभिधानात्स पराजीयते साधने तु तेनोक्ते तदसिद्धतोद्भावनवादी पराजीयते इति यावत्तत्सिद्धौ नोपन्यस्तं साधनं तावदेवासावन्यतरासिद्धोऽनन्तरं तु सम्यग्हेतुरुभयासिद्धो वा भविष्यतीति । व्यधिकरणासिद्धस्तु यथोक्तभेदान्तर्गत एव । यथा नित्यः शब्दः काकस्य कार्ष्ण्यादिति । क्व चित्पुनश्च व्यधिकरणासिद्धो ऽपि भवति गमक इत्येके । तद्यथा बहलबहलः प्रचलजलधरश्यामलवपुरम्बरतलमाक्रामन्धूमप्रबन्धः क्षोणीध्रकन्दरादिविशेषधर्मत्वानवधारणे ऽपि तत्र गमयितुमलमनलमिति । यथा वा ऽग्निमानेष देशो धूमोपलब्धेरिति प्रयुज्यते तदोपलब्धेरात्मधर्मतया वैयधिकरण्ये ऽपि गमकता ऽस्तीति । अन्ये त्वन्यथासिद्धत्वं नाम तद्भेदमुदाहरन्ति यस्य हेतोर्धर्मिणि वृत्तिर्भवन्त्यपि साध्यधर्मप्रयुक्ता भवति न सो ऽन्यथासिद्धो यथा नित्या मनःपरमाणवो मूर्तत्वाद् घटवदिति । ननु कथमयमन्यथासिद्ध उच्यते किमिति सम्यग् हेतुरेव न भवति किं परमाणुषु मूर्तत्वं न वर्तते किं घटादावनित्यतया व्याप्तं न दृश्यते किमाकाशादेः खपुष्पादेर्वा विपक्षान्न प्रच्यवते किं प्रत्यक्षेणागमेन वा बाध्यते किं प्रतिपक्षेण प्रतिबाध्यते येनाभासतां प्रतिभजते । न प्रतिबन्धाभावात् । ननु पञ्चानां प्रतिबन्धलक्षणानां कतमदस्य श्लथीभूतं नान्यतमस्यापि शैथिल्यं ब्रूमः । तत्किं पञ्चस्वपि लक्षणेषु प्रतिबन्धः समाप्यते तानि चास्य सन्त्येव न चैष प्रतिबन्ध इति कैतवम् । उच्यते प्रयोज्यप्रयोजकभावेन साध्यसाधनधर्मयोर्धूमाग्निवत्प्रतिबन्धो ऽवधार्यते स चात्र प्रयोज्यप्रयोजकभावो नास्तीत्यत एवायमन्यथासिद्धो ऽप्रयोजक इति कथ्यते । कथं पुनरस्याप्रयोजकत्वमवगतम् । उच्यते मूर्तत्वं

हि सर्वगतेतरद्रव्यपरिमाणविशेषादिधर्मो वस्तुस्वभावमात्रनिबन्धनो न कृतकत्वादिवदनित्यतां प्रयोक्तुमुत्सहते । तथा हि परमाणुषु सिद्धेषु सत्सु तत्र वर्तमानं मूर्तत्वमनित्यतां साधयेदन्यथा त्वाश्रयासिद्धतामुपेयात् । सिध्यन्त एव सावयवकार्यानुमानमार्गेण लोष्टविभागावभासमानभागपरम्परापरिकल्पनक्रमेण वा परमाणवो निरवयवाः सिध्यन्ति । सावयवत्वे तदवयवाः परमाणवो भवेयुर्न्न ते । तेषामप्यवयवान्तरपरिकल्पनायामप्यवयवानन्त्याविशेषात्सर्षपस्य मेरोश्च साम्यमापद्यते । न च तदस्ति । तदेवं निरवयवेषु परमाणुषु निसर्गसिद्धमनाश्रितत्वमतश्चाश्रयविनाशावयवविभागादिविनाशकारणाभावात्स्वाभाविकविनाशवादनिराकरणाच्च कथं परमाणूनां नित्यतां स्पृशेत् । मूर्तत्वं तु वस्तुधर्मत्वाद्द्रवदपि प्रमेयत्वादिवन्न प्रयोजकम् । इयांस्तु विशेषः प्रमेयत्वमुभयपक्षस्पर्शादनैकान्तिकं भवदप्रयोजकम् इदं तु मूर्तत्वमनित्यव्यतिरिक्तवस्त्वन्तरपरिचयविरहितमपि न प्रयोजकमिति । नान्वदमपि प्रमेयत्ववद्विपक्षवृत्त्येव मूर्तत्वम् । क्व विपक्षे वर्तते परमाणुष्वेव । ननु तेषां पक्षीकृतत्वात्कथं विपक्षता । न पुरुषेच्छानुरोधेन वस्तु विपरिवर्तते विपक्षो हि नाम स उच्यते यः सिषाधयिषितधर्माध्यासिततया दृढप्रमाणसिद्धः । परमाणवश्चैते ऽनन्तरनिर्दिष्टनीतिक्रमेणानिर्णीतनित्यत्वाः परमार्थतो विपक्षा एवानित्यत्ववादिनः । स तु रागद्वेषकलुषितहृदयतया यदि तान्पक्षतया ब्रवीति ब्रवीतु नाम न तु सुस्पष्टासिद्धनित्यतानां परमाणूनां विपक्षभावो निवर्तते इति । तदिदमनुपपन्नम् अनेन क्रमेण धूमानुमानस्याप्यनैकान्तिकत्वप्रसङ्गात् । धूमो हि महीभृति हुतवहविरहितवपुषि विपक्षे वर्ततएव । न तत्र चित्रभानोरभावो निश्चित इति चेत्किन्नु खलु सद्भावो ऽस्य तत्र गृहीतः । तथा सति वा कृतमनुमानेन । अथ सत्त्वमसत्त्वं वा नावधारितमेव धराधरे धूमकेतोस्तर्हि संदिग्धा तत्र विपक्षता । निश्चितविपक्षवृत्तिवत् संशयितविपक्षवृत्तिरपि नानैकान्तिकतामतिवर्ततइति सर्वानुमानानामेव निवापाञ्जलिर्दत्तः स्यात् । न च वादिहृदयपरिकल्पनोपारूढस्थितेरपि पक्षो नाम नास्ति तदभावे किमपेक्षः सपक्षविपक्षव्यवहारः । बुद्ध्यारूढत्वपक्षे ऽपि न सपक्षविपक्षयोः पक्षत्वं न च वस्तूनामुभयात्मकता भवेत् । किं तु कं चित्कालमन्यतरासिद्धवद्विमतिपथापतितस्य वस्तुनः

पक्षत्वमुपेयते । निर्णयजन्मना तु विमतिविरतौ नूनमन्यतरवर्गपतितो ऽसौ भविष्यतीति सर्वथा न तस्यां दशायां तेनानैकान्तिकत्वोद्भावनं युक्तम् । नन्वनेन पथा पृथक्कृते सपक्षविपक्षाभ्यां पक्षे न तत्रान्वयव्यतिरेकयोरन्यतरस्यापि ग्रहणं भवेत् । सपक्षे ह्यन्वयो गृह्यते विपक्षे च व्यतिरेकः । एष तु ताभ्यामर्थान्तरमिति तत्रागृहीतान्वयव्यतिरेकात्मकनियमो हेतुः षण्ढ इव न पुत्रजन्मनि समर्थ एव साध्यसाधने भवेत् । अलमनया डिम्भबिभीषिकया न हि सकलसपक्षविपक्षसाक्षात्करणकेकोल्लासपुरःसरं व्याप्तिग्रहणमिति पूर्वमेव निर्णीतो ऽयमर्थः । न च तद्वर्जमिति व्याप्तिग्रहणं भवति येन षण्ढसुतसाम्यचोदनाऽवकाशः स्यात् । सामान्येन हि व्याप्तिर्गृह्यमाणा तत्रापि गृहीता भवत्येव । तेनापि च कालान्तरे सपक्षविपक्षान्यतरवर्गानुप्रवेशिना भवितव्यमेव । विमत्यवस्था या तु पृथगेव ताभ्यामसाविति न तत्र वर्तमानो हेतुरनैकान्तिकीभवति । एतेनेश्वराद्यनुमानानामप्यनैकान्तिकत्वमपाकृतं वेदितव्यम् । तस्मान्नानैकान्तिकत्वेनागमकं मूर्तत्वमपि त्वन्यथासिद्धत्वेनैवेति । नन्वेवमपि परमाणुप्रसाधनानुमानमहिमहतशक्तितया मूर्तत्वमनित्यत्वसिद्धावक्षमं जातमिति ततश्च कालात्ययापदिष्टत्वान्नान्यथासिद्धतामधिगच्छेत् । नैतदेवम् कालात्ययापदिष्टो हि प्रत्यक्षागमापहृतविषय उच्यते अनुष्णः कृष्णवर्त्मा मदिरा द्विजैः पातव्येत्यादौ दर्शितो यत्पुनरनुमानं प्रत्यक्षागमविरुद्धं न्यायाभासः स इति । न च परमाणुषु परमाणुतयैव सततपरोक्षेषु प्रत्यक्षमनित्यताविपर्ययग्राहि प्रवर्तितुं शक्तमागमस्तु नास्त्येवेति कुतः कालात्ययापदिष्टता । ननु किमिदमवनिपतिवचनमुत वैदिकी चोदना यत्प्रत्यक्षागमयोरेव बाधकत्वमनुमानं प्रति नानुमानान्तरस्येति । परमाणुप्रसाधनानुमानं हि दृढमदृढस्य तदनित्यतानुमानस्य मूर्तत्वादेर्यदि बाधकं स्यात्को दोषः स्यादिति । अथ मनुषे नियम एवैष प्रत्यक्षानुमानयोर्विरोधे प्रत्यक्षमेव बलीय इति तदेवानुमानस्य बाधकमुचितं नानुमानान्तरमिति । तदसत् अलातचक्रादौ प्रत्यक्षमप्यनुमानेनानन्यथासिद्धेन बाध्यतएव । ननु भ्रमणविरतौ परिमितपरिमाणोल्मुकग्राहि प्रत्यक्षमेव तत्र प्रत्यक्षस्य बाधकं नानुमानमिति । मैवम् अनवरतपरिभ्रमणसमुद्भूतचक्रावभासमयएवानुमानेन तद्भ्रान्ततानिश्चयात् । पूर्वप्रवृत्तमचक्राकारतदलात-

परिच्छेदि प्रत्यक्षं बाधकमिति चेन्न । पूर्वप्रवृत्तत्वेनैवातिक्रान्तत्वात् । तस्मादनुमानमेव चक्रज्ञानबाधकमेवं चानन्यथासिद्धमनुमानमपि प्रत्यक्षस्य बाधकं भवति । यच्चानन्यथासिद्धतया मूलस्तम्भभूतमखिलानुमानप्रतिष्ठायतनं प्रत्यक्षमपि बाधते तदनुमानस्य तपस्विनः कथं न बाधकम् । अतश्च प्रत्यक्षागमग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वादनुमानं बाधितमपि कालात्ययापदिष्टमेवेति । तदेतदसमीचीनम् अनुमानादेर्बाध्यबाधकभावानुपपत्तेः । सर्वत्र खलु प्रमाणाभासरूपं बाध्यते न तु प्रमाणं नाम शक्यते बाधितुमलातचक्रादावपि प्रत्यक्षाभासस्य बाधकमनुमानं न प्रत्यक्षस्य एवमत्राप्यनुमानाभासस्य बाध्यता नानुमानस्य । तदिदानीमनुमानाभासत्वमस्य किंकृतमिति चिन्त्यताम् । स्वलक्षणवैधुर्यादिति चेत्किमनुमानान्तरेण बाधकेन । तद्बाध्यतया तु तदाभासत्वकथनमितरस्यापि तादृशमेव । परमाणुषु प्रसाधनानुमानमनन्यथासिद्धमिदं तु मूर्तत्वमन्यथासिद्धमिति चेदागतो ऽसि मदीयं पन्थानमन्यथासिद्धत्वादेव च तदप्रामाण्ये सिद्धे किं तद्बाधया । अन्यथासिद्धत्वमेव कथमिति चेन्न घटादौ मूर्तत्वप्रयुक्तमनित्यत्वमपि तु कार्यत्वप्रयुक्तं कार्यस्य कारणविभागाद्वा तद्विनाशाद्वा विनाशोपलब्धेः कार्यत्वमेवानित्यत्वप्रयोजकमुक्तं न मूर्तत्वम् । मूर्तत्वे तु नित्यताक्षेपिणि परमाणुतैव हीयेतेत्युक्तम् । तस्मान्न मूर्तत्वमनित्यतायाः कारकं ज्ञापकं वेति भवत्यन्यथासिद्धम् । भवत्वेवम् असिद्धवर्गे तु कथमेष हेतुर्गण्यते । साध्यधर्मप्रयुक्ता धर्मिणि वृत्तिरस्य नास्तीति चेद् यद्येवं पञ्चानामपि तत्प्रयुक्तवृत्तिरहितत्वादसिद्ध एवैको हेत्वाभासः स्यात् । अथ सत्यपि प्रयोजकत्वे विपक्षवृत्त्याद्यवान्तररूपभेदनिबन्धनानैकान्तिकत्वादिव्यपदेशपञ्चकभाज इमे हेत्वाभासा इष्यन्ते हन्त तर्हि प्रकृतो ऽयं हेतुर्मूर्तत्वादिति किमनैकान्तिक उच्यतामथ कालात्ययापदिष्ट आहो स्विद्विरुद्ध उत प्रकरणसम इति नैषामन्यतमो ऽपि वक्तुं शक्यते एतल्लक्षणानुपपत्तेरिति चेत्काममसिद्धो ऽपि मा वादि पक्षे वर्तमानत्वेन तल्लक्षणस्यानुपपत्तेरिति । आस्तां तर्हि षष्ठ एवायं हेत्वाभासः सम्यग् हेतुतां तावद्यथोक्तनयेन नाश्नुत एव न च तेष्वन्तर्भवतीति बलात् षष्ठ एवावतिष्ठते । कथं विभागसूत्रमिति चेद् अतिक्रमिष्याम इदं सूत्रम् । अनतिक्रामन्तः सुस्पष्टदृष्टमपीममप्रयोजकं हेत्वाभासमपन्हुवीमहि न चैवं युक्तमतो वरं सूत्रातिक्रमो न वस्त्वतिक्रम इति ।

अथ वा न सूत्रकारनियमोल्लङ्घनं श्रेयः प्रमादान्खलु परिमितदर्शी मादृशो ऽन्यथा ब्रूयान्न न्यायमहोदधेः पारदृश्वा भगवानक्षपादः । तदेवं हेत्वाभास-मसिद्धवर्ग एव निक्षिपामः । ननु पक्षे वर्तमानः कथं तत्र निक्षेप्तुं शक्यते यथा साध्यधर्मप्रयोजकतया पक्षे ऽपि वर्तितुं युक्तम् तथा न वर्तत एवायं तत्रेत्यद्भु-तविप्रकर्षेण भवत्येवायमसिद्धः । अत एवायमन्यथासिद्ध इत्युच्यते । यथा सिद्धः सिद्धो भवति तथा न सिद्धः अन्यथा तु सिद्ध इत्यनया नीत्योत्ता-नवृत्तिमाचलम्भे ऽप्ययमसिद्ध एव । अन्येषु तु हेत्वाभासेषु भङ्ग्या ऽपि नान्त-र्भवतीत्युक्तमेतत् । अथ वा सर्वहेत्वाभासानुवृत्तमिदमन्यथासिद्धत्वं नाम रूपमिति न षष्ठो ऽयं हेत्वाभासः । तत्तु क्व चित्केवलमेव दृश्यते क्व चिद्व्य-भिचारादिरूपान्तरसहचरितमतश्च व्यभिचारादिरूपापेक्षमेव पञ्चत्वमुपदि-ष्टवान्मुनिरिति न विभागसूत्रविरोध इत्यलमतिविस्तरेण ।

युक्तस्तस्मादन्यथासिद्धनामा हेत्वाभासः सो ऽयमेकप्रकारः ।
यस्योत्ताना विद्यमाना ऽपि पक्षे वृत्तिर्न स्यात्साध्यधर्मप्रयुक्ता ॥

हेत्वाभासकुटुम्बकस्य तदिदं सर्वस्य साधारणं
रूपं यद्यपि लक्षणान्तरकृतो भेदस्तथा नान्यतः ।
सामान्यं तु विशेषरूपरहितं नास्ति प्रमाणं यथा
मा भूदत्र तथेति नास्य विषयश्चोद्यस्य वस्तुस्थितिः ॥

कालात्ययापदिष्टः कालातीतः* ॥

यथाप्राप्तं हेतुप्रयोगकालमतीत्य यो हेतुरपदिश्यते स कालात्यया-पदिष्टः कालातीत इत्युच्यते तत्र के चिदाचक्षते । प्रतिज्ञानन्तरं हि हेतुः प्रयोक्तुं युक्तः तत्र यः प्रतिज्ञायाः पूर्वमेव दृष्टान्तवचनादेरप्यूर्ध्वं वा प्रयु-ज्यते स कालात्ययापदिष्ट इति तदनुपपन्नम् ।

अक्षतप्रतिबन्धस्य साध्यावगतिकारिणः ।
क्रमातिक्रममात्रेण न हेत्वाभासता भवेत् ॥

* गौतम सूत्रम् अ॰ १ आ॰ २ सू॰ ९ ।

क्रियांश्चैष दोषः पदान्तरव्यवहितोच्चारणं नाम । व्यवहितमपि येन सह समुचितसमयमन्वेतुमधिकृतमितरदतिनिकटपठितमपि पराणुद्य दवीयसा ऽपि तेनैव संबन्धमनुभवति यथा ।

अयसा पथि गच्छन्तीमौषधीं दीर्घलोचनाम् ।
दृष्टवानसि केदारं यो लुनासि मम प्रियामिति ॥

अप्राप्तकालमेव तत्कथितं पृथगेव निग्रहस्थानम् । तच्च पुनरुच्यमानं न क्वं चन स्वार्थमावहति तस्मादपव्याख्यानमेतत् । अपर आह सविशेषणस्य हेतोः प्रयुज्यमानस्य यस्य विशेषणं कार्यकालमत्येति न तत्पर्यन्तमवतिष्ठते स कालात्ययापदिष्ट इति । यथा कालान्तरस्थायी शब्दः संयोगव्यङ्ग्यत्वाद्रूपवदिति । अत्र न व्यङ्ग्यत्वमात्रं हेतुत्वेन विवक्षितमपि तु सविशेषणं संयोगव्यङ्ग्यत्वं स चायं संयोगो व्यञ्जके दृष्टान्तधर्मिणि रूपे तदवगतिपर्यन्तस्थितिरुपलभ्यते दीपादिसंयोगः । साध्यधर्मिणि तु शब्दे न तदवस्थानमिति दूरतो हि दारुपरशुयोगविच्छिन्ने छेत्रा पुनरुद्यम्यमाने परश्वधे श्रूयते शब्द इति तदुपलब्धिकाले तदत्ययात्कालात्ययापदिष्टो ऽयं हेतुरिति । एतदपि न संगतमसिद्धत्वेनास्य हेत्वाभासान्तरत्वानुपपत्तेः । तस्मादयमर्थः हेतोः प्रयोगकालः प्रत्यक्षागमानुपहतपक्षपरिग्रहसमय एव तमतीत्य प्रयुज्यमानः प्रत्यक्षागमबाधिते विषये वर्तमानः कालात्ययापदिष्टो भवति तस्योदाहरणं पूर्वमेव प्रदर्शितम् ।

उष्णो न तेजोऽवयवी कृतकत्वाद् घटादिवत् ।
ब्राह्मणेन सुरा पेया द्रवत्वात्क्षीरनीरवत् ॥
यच्च किं चिदभिधेयमत्र तत्सर्वमुक्तमनुमानलक्षणे ।
अप्रयोजकनिरूपणे पुनः किं चनोदितमतो विरम्यते ॥
हेत्वाभासास्त एते ऽवगतिनियमितानन्यसंकीर्णरूपा
निर्णीताः पञ्च ये ऽर्थे विदधति महतीं शुद्धिमभ्यस्यमानाः ।
पक्षादौ वृत्तिभेदाकलनगुरुतरक्लेशनिष्पद्यमाना
नेयत्ता त्वेतदीया क्व चन फलवती नादृता तेन तज्ज्ञाः ॥

इति हेत्वाभासपदार्थः समाप्तः ।

तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणं जल्पवितण्डयोः प्रयोजनमुक्तम् । तदङ्गभू-

तानि च्छलजातिनिग्रहस्थानानि। यद्यपि च वादे केषांचिदभ्यनुज्ञानमस्ति तथापि जल्पवितण्डे एव तेषां प्राचुर्येण चेत्रमिति तदौपयिकतया तत्स्वरूपनिरूपणं युक्तमित्युद्देशक्रमेण च्छलस्य तावल्लक्षणमाह।

वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या च्छलम्॥*

छलस्य भेदवत्त्वात्सामान्यलक्षणानि च वक्तव्यानि तानीह सर्वाणि स्वकण्ठेन किल तत्पूर्वकमनुमानमित्यत्र त्रिचतुराक्षरसमर्पितापरिमितविषयावितण्डानुमानलक्षणलब्धनिरतिशयसूचकरणकौशलस्य मे किमधुना शिष्यजनमनःक्लेशकारिणा संक्षिप्ताभिधानदोहदेनेति मन्यमानः सूचकृदुक्तवान् तत्र वचनविघात इति सूत्रं सामान्यलक्षणप्रतिपादकम्। परस्य वदतो वचनविघातोऽभिधाननिरोधः छलम्। किमास्यपिधानादिना नेत्याह। अर्थविकल्पोपपत्त्येति। वक्तुरनभिप्रेतमर्थान्तदुक्ते वचसि समारोप्य तन्निषेधं छलवादी करोति। कथमर्थान्तरारोपणमिति चेद् अर्थविकल्पोपपत्त्या विकल्पमानार्थघटनयेत्यर्थः। किमुदाहरणं विशेषलक्षणेषु वक्ष्यामः। इहैव कस्मान्नोच्यते असंभवादिति ब्रूमः। न हि निर्विशेषं सामान्यमुपपद्यतइति तदुदाह्रियमाणं बलाद्विशेषनिष्ठमेवावतिष्ठते। अन्येष्वपि गौर्न्न पदा स्प्रष्टव्येति सामान्योपदेशेषु नामूर्त्तायामाकाशनिर्विशेषवपुषि जातौ स्पर्शप्रसक्तिस्तन्निषेधोऽवकल्पते किं तु व्यक्तिष्वेवेति विशेषविषय एव सर्वत्र क्रियायोग इति तत्रैवोदाहरणवर्णनं युक्तम्। कथं तर्हि सकलहेत्वाभाससार्थसामान्यलक्षणमप्रयोजकत्वमनपेक्षितसव्यभिचारविरुद्धादिविशेषमप्युदाहरणद्वारेण दर्शितमनित्याः परमाणवो मूर्तत्वाद् घटवदिति। उच्यते प्रमाणे तर्हि प्रत्यक्षादिविशेषनिरपेक्षं कथं प्रमाणसामान्यं नोदाहृतम् न च तत्सामान्यादन्यत्रापि तथाऽस्त्विति वक्तव्यम् न हि चाक्षुषेण पञ्चाशद्भवितुमर्हति तस्मान्नैवं वक्तुं शक्यम्। यथा विरुद्धादिविशेषरूपरहितमप्रयोजकत्वं हेत्वाभासे सामान्यरूपं दृश्यते तथा प्रमाणेष्वपि प्रत्यक्षादिविशेषरूपरहितं तद्दृश्यतां यथा वा प्रमाणेषु तन्न दृश्यते तथा हेत्वाभासेष्वपि मा दर्शीति वस्तुस्वभावानामनुयोगचेत्तताऽनुपपत्तः। अपि चाप्रयोजकत्वं सामान्यं विरुद्धादिविशेषेष्विव तद्रूपरहि-

---

* गौतमसूत्रम् अ. १ आ. २ सू. १०।

तेषु स्वविशेषेष्वपि संभवद्दृश्यते । अत एव तदपि स्वविशेषनिष्ठमेवोदाहृत-
मनित्याः परमाणवो मूर्तत्वादिति न त्वाकाशवदनवलम्बनमेव किं चिदप्र-
योजकत्वसामान्यमिति । तस्मात्सुष्ठूक्तं न सामान्यलक्षणे शक्यमुदाहर्तुमिति ।
एवं सामान्यलक्षणमभिधाय च्छलस्य विभागमाह ।

तत्त्रिविधं वाक्छलं सामान्यच्छलमुपचारच्छलं च ॥*

निगदव्याख्यातं सूत्रम् । विभागसामान्यलक्षणयोश्चोपदेशपौर्वापर्यनि-
यमो नास्तीति पूर्वमेवोक्तम् । अथ विभागक्रमेण विशेषलक्षणान्याह ।

तत्राविशेषाभिहिते ऽर्थे वक्तुरभिप्रायादर्थान्तरकल्पना वाक्छलम् ॥†

संभवद्विशेष्यविशेषणसाधारणार्थसमर्पणकौशलशालिनि श्लेषालंकार-
तावति शब्दे प्रयुक्ते सति वक्तुरभिप्रेतमर्थमपह्नुत्य ततो ऽर्थान्तरं परिकल्प्य
तन्निषेधवचनं वाचि निमित्तभूतायां छलं वाक्छलम् । नवकम्बलो ऽयं माण-
वक इति नवः कम्बलो ऽस्य नव कम्बला अस्येति च विग्रहदृशा दृश्य-
मानविशेषमपि समासपदमिदमर्थद्वये ऽप्यविशिष्टं तत्राभिनवकम्बलयोगं
वक्तुरभिप्रेतं प्रमाणोपपन्नं च निह्नुत्य नवसंख्यासंबन्धमध्यारोप्य तत्प्रतिषे-
धेन परः प्रत्यवतिष्ठते कुतो ऽस्य नव कम्बला इति । तदेतत्साधारणशब्दे
वाचि छलं वाक्छलमिति । यथा च कस्यां चिदवस्थायां जल्पादौ छलादि-
प्रयोगो युक्त इति तद्व्युत्पादनमेवं परप्रयुक्तस्यापि सतश्छलादेः प्रतिस-
माधानमभिधेयमिति तदपि व्युत्पाद्यते । नव कम्बला अस्येति मम विवक्षि-
तमिति कुतः प्रतिपन्नमायुष्मता । किमयमभिनवकम्बलयोगप्रतिपादको न
भवत्येव बहुव्रीहिः पक्षद्वये ऽपि च संभवति । यदि तावदर्थप्रकरणादिसाम-
र्थ्यपर्यालोचनया ऽवसितनियताभिधेयवृत्तिशब्दव्यवहाराभिज्ञो ऽसि तदर्थ-
सिद्धमर्थमभिनवकम्बलसंबन्धमेव बुद्ध्वा तूष्णीमास्स्व । अथ शुष्कतार्किककुटु-
म्बकगर्भदास इव शब्दवृत्तानभिज्ञ एव त्वं तर्हि पक्षद्वयसंभवे संशयानो
मामेव पृच्छ किं ते विवक्षितमिति निषेधकः सन्वक्तुमुपक्रमसे । ननु

* गौतमसूत्रम् अ॰ १ आ॰ २ सू॰ ११ ।
† गौतमसूत्रम् अ॰ १ आ॰ २ सू॰ १२ ।

त्वमप्यत्वप्राप्त्यादिफलपर्यन्तशब्दप्रयोगप्रवृत्तः किमिति साधारणमिदमन्यपदप्रायं वचः प्रयुङ्क्षे अयि बालिश तवैतदन्यपदम्।

अर्थप्रकरणाधीनांनियतस्वार्थवृत्तिताम्।
यो न जानाति शब्दानां स एवमपभाषते॥
इदमर्थद्वये तावत्साधारणपदं भवेत्।
जातिशब्दाः पुनर्व्यक्तिसहस्राक्षेपकारिणः॥
स्पृशन्ति नियतं वाच्यं तेऽपि प्रकरणादिना।
ब्राह्मणान्भोजयेत्यादौ तद्बालेन न शिक्षितम्॥
तस्माच्छब्दार्थसंदेहे प्रयोक्ता वत्स पृच्छ्यते।
न त्वर्थान्तरमारोप्य तन्निषेधो विधीयते॥

संभवतोऽर्थस्यातिसामान्ययोगादसद्भूतार्थकल्पना सामान्यच्छलम्॥*

अतिव्यापकं सामान्यमतिसामान्यं तद्योगात्तत्संभवात्क्व चिद् व्यक्तार्थस्य कस्य चित्संभवतः संभाव्यमाननिष्पत्तेर्वक्त्रा ऽभिहितस्य सतो याऽसद्भूतार्थकल्पना वक्तुरनभिप्रेतातिसामान्यहेतुत्वकल्पना तया च प्रत्यवस्थानं तत्सामान्यनिमित्तं छलं सामान्यच्छलम्। यथा क्व चिदुचितोपचारवचनाराध्यमानगुणवद्ब्राह्मणकुले तत्कथाबहुले राजकुले कश्चित्सुजन्मा कं चिदग्रजन्मानं स्तौति अहो नु खल्वसौ ब्राह्मणो विद्याचरणसम्पन्न इति तस्मिन्प्रसङ्गे तथाविध एवापरस्तमुत्साहयन्कथयति संभवति ब्राह्मणे विद्याचरणसम्पदिति तत्र पिशुनश्छलवाद्याह यदि ब्राह्मणे विद्याचरणसम्पत्संभवति तर्हि व्रात्ये ऽपि ब्राह्मणत्वजात्यनपनयनात्संभवेदिति तत्रेदमतिव्यापकं ब्राह्मणत्वसामान्यं यतो विद्याचरणसम्पदमत्येति च स्पृशति तद्योगाद् ब्राह्मणव्यक्तौ संभवतो विद्याचरणसम्पद्रूपस्यार्थस्य वक्त्रा ऽभिहितस्य सतस्तत्र वक्त्रभिमतामेवातिसामान्यहेतुतामारोप्य च्छलवादी प्रत्यवतिष्ठतइति। अत्रोत्तरम् केन ब्राह्मणत्वस्य हेतुत्वमभिहितं यदनैकान्तिकीकुर्वन्प्रत्यवस्थितो ऽसि संभावनावचनमिदं स्तुत्यर्थमुपन्यस्तम्। विद्याचरणसं-

---

* गौतम सूत्रम् अ० १ आ० २ सू० १३।

पदः पात्रं हि ब्राह्मणाः सति ब्राह्मणत्वे पूर्वजन्मोपचितसुकृतपरिणामाद्भवति विद्याचरणसंपत् । न तु तदेव तस्या हेतुरिति । यथा संभवन्त्यस्मिन्क्षेत्रे शालय इति क्षेत्रप्रशंसापरे वाक्ये प्रयुक्ते नैवं वक्तुमापद्यते यदि क्षेत्रमेव शालिसंभवहेतुस्तत्र विनापि हलबलीवर्दादिसामग्र्यां महत्यवग्रहे ऽपि शालयो ऽस्मिन्संभवेयुरिति । तदिदमर्थवादादिगत्यनभिज्ञस्य भवतो भाषितमित्यास्तामेतत् । इदं तु भवन्तं पृच्छामि भो महात्मन् ।

स्वभावशुद्धा परिनिश्चितार्थसंस्पर्शिनी पुण्यसहस्रलभ्या ।
केनेदृशी सर्वजनानुकूला कल्याणिनी ते निरमायि वाणी ॥

धर्मविकल्पनिर्देशे ऽर्थसद्भावप्रतिषेध उपचारच्छलम् ॥*

अभिधानस्य धर्मो ऽनेकप्रकारो मुख्यया वृत्त्या गौण्या वा लाक्षणिक्या वा यदर्थे प्रत्यायनं तदनेन विकल्प्यमानेन धर्मेण गौणेन लाक्षणिकेन वा निर्देशे प्रयोगे कृते यो ऽर्थसद्भावप्रतिषेधो मुख्यार्थनिषेधः स उपचारनिमित्तं छलमुपचारच्छलम् । यथा मञ्चाः क्रोशन्तीत्युक्ते च्छलवाद्याह कथमचेतनाः काष्ठरचनात्मानो मञ्चाः क्रोशन्ति मञ्चस्थाः पुरुषा एते क्रोशन्ति न मञ्चा इत्यत्र समाधिः । वृद्धव्यवहाराच्छब्दार्थव्युत्पत्तिः तत्र न केवलयैव मुख्यया वृत्त्या शब्दाः प्रवर्तमाना दृश्यन्ते वृत्त्यन्तरव्यवहारस्यापि सुप्रवर्तितत्वात् । न च निर्निमित्तमेव परशब्दं परत्र प्रयुक्तवन्तो वयं सहचरणादिसूचनिवेदितनिमित्तनिकुरुम्बान्यतमनिमित्तपूर्वकत्वादस्य प्रयोगस्य स्थानादयं तद्वदुपचारः । सत्यं गौणलाक्षणिकादिशब्दप्रयोगावगतिबाह्य एव य एवं प्रत्यवतिष्ठते गौणलाक्षणिकयोः कथं विशेष इति । एतत् कथ्यतां सत्यं गोशब्दः स्वार्थमभिधाय सास्नादिमन्तं तदीयान् गुणानेव जाड्यमान्द्यादीन् न मूत्रादींल्लक्षयति न तावत्येव विरमति स तु सामानाधिकरण्येन वाहीके ऽपि प्रवर्तते । गौर्वाहीक इत्येवं प्रयुज्यमानः स गौणो भवति । यस्तु स्वार्थाभिधानानन्तरं तदितरमर्थं गुणमगुणं वा लक्षयत्येव न सामानाधिकरण्येन परत्र प्रयुज्यते शब्दः स लाक्षणिको भवति गङ्गायां घोषः प्रतिवसतीति । तथा चोक्तं गौणे ऽपि प्रयोगे न लक्षणेत्ययमित्यलं शास्त्रान्तरोद्गारगहनाभिः कथाभिः ।

---

* गौतमसूत्रम् अ॰ १ आ॰ २ सू॰ १४ ।

मुख्यमर्थमथ लाक्षणिकं वा गौणमप्यवगमय्य च शब्दः ।
लोकवेदविहितं व्यवहारं सन्तनोति तदभिज्ञमतीनाम् ॥
कुर्यादाक्षेपं यश्च भाक्ते प्रयोगे वाच्यं मत्वाऽर्थं तत्र वक्तुर्न दोषः ।
तेन त्वात्मीयं शब्दवृत्तानभिज्ञं रूपं व्यक्तं स्यादत्र वृद्धाः प्रमाणम् ॥

एवं छलस्य विशेषलक्षणान्यभिधाय तत्परीक्षायामाक्षेपं करोति ।

वाक्छलमेवोपचारच्छलं तदविशेषात् ॥*

न खलु वागुपचारच्छलयोः कश्चिद्विशेषः अनेकधा शब्दार्थे सम्भवति वक्त्रभिमतादर्थादन्यस्य कल्पनं तत्प्रतिषेधनं चोभयत्रापि समानमवान्तरविशेषकृतनानात्वाभ्युपगमे वा तदानन्त्यप्रसङ्गः । अत्र समाधिमाह ।

न तदर्थान्तरभावात् ॥†

नैतदेवं वाक्छलमेवोपचारच्छलमिति ततोऽर्थान्तरत्वात् । वाक्छले हि नवकम्बल इति नवसु कम्बलेषु नवे च कम्बले मुख्यार्थ एव शब्दः सराम इत्यादिवत् । ततस्त्वेकतरं वक्त्रनभिप्रेतं छलवादिनाऽऽरोप्य निषिध्यते । उपचारच्छले तु काष्ठसन्निवेशे मुख्यार्थे मञ्चशब्दः पुरुषे भक्त्या प्रवृत्तः मुख्यमभिधाय च गौणः प्रत्याख्यो भवति न त्वेष क्रमः साधारणशब्देष्विति महान्भेदः । वाक्छले चार्थसत्तैव निषिध्यते कुतोऽस्य नव कम्बला इतीह तु सतो मञ्चस्य क्रोशनशक्तिर्निषिध्यते समाधिरपि साधारणशब्दानभिज्ञतां परस्य प्रदर्शयता वाक्छले वाच्या उपचारच्छले तु गौणादिशब्दवृत्त्यनभिज्ञतामिति महान्विशेषः ।

अविशेषे वा किञ्चित्साधर्म्यादेकच्छलप्रसङ्गः ॥‡

छलस्य द्वित्वमभ्यनुज्ञाय त्रित्वं भवता प्रतिषिध्यते यतः सामान्यच्छलं पार्श्वे कृत्वा वागुपचारच्छलयोरभेदमुपहितवानसि यथा चायं तदविशेषादिति त्रित्वप्रतिषेधस्तथा द्वित्वस्यापि किंचित्साधर्म्यस्य सामान्यच्छलेऽपि भावात् । तथा हि यदि तावद्वाचि निमित्तभूतायामिदं प्रवृत्तं

* गौतमसूत्रम् अ॰ १ आ॰ २ सू॰ १५ । † गौतमसूत्रम् अ॰ १ आ॰ २ सू॰ १६ ।
‡ गौतमसूत्रम् अ॰ १ आ॰ २ सू॰ १७ ।

छलमिदं चेति तदभेदं मन्यसे तर्हि सामान्यच्छलमपि मा वोचः तदपि हि न शरीरे मनसि बुद्धौ वा निमित्ते अपि तु वाच्येवेति वाक्छलमेवैकं स्यात् । अथैवं सत्यपि तद्विशेषो दृश्यमानो न पराणुद्यते सामान्यच्छले ऽपि न शब्दार्थौ ऽन्यथा कृतः किं तु सामान्यस्य हेतुत्वमनुक्तमारोपितमिति पृथगिष्यते तर्हि वागुपचारच्छले अपि भिद्येते एवेति दर्शितमतो युक्तं भवत्विदम् । न चानन्त्यमियत्तानियमकारिणो निमित्तत्रयस्य दर्शितत्वात् । अवान्तरभेदकृतं तु तदानन्त्यमिष्यते एव जातिवदित्यलं प्रसङ्गेन ।

तस्मात्परस्परविविक्तनिजस्वरूपमीदृक् छलत्रितयमेतदिहोपदिष्टम् ।
तस्य क्व चित्स्वयमपि क्रियते प्रयोगो वाच्यः परैरभिहितस्य तथा समाधिः ॥

इति श्रीमद्भट्टजयन्तकृतौ न्यायमञ्जर्यामेका-
दशमाह्निकम् ॥ ११ ॥

छलानन्तरं जातेरुद्देशात्तस्याः सामान्यलक्षणं तावदाह ॥

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः ॥*

अत्र त्रैकाल्यसमादिसकलविशेषसंग्रहाय साधर्म्यवैधर्म्यादिनिरपेक्षमेव प्रत्यवस्थानपदं जातिसामान्यलक्षणप्रतिपादकमाहुः। प्रतीपमवस्थानं प्रत्यवस्थानं तावन्मात्रमेव च यत्किं चिदुत्तरं परप्रयुक्ते हेतौ जायमानत्वाज्जातिरित्यभिधीयते। तदनुपपन्नम्। प्रत्यवस्थानमात्रस्य साधर्म्यादिनिरपेक्षस्य जातित्वे हेत्वाभासोद्भावनमपि जातितामश्नुवीत। अथ तस्य सम्यगुत्तरत्वादिह च निर्विशेषणप्रत्यवस्थानमात्रोपपादनात्फल्गुप्रायमसदुत्तरं जातित्वेन विवक्षितमित्युच्यते तथापि छलस्य जातित्वप्रसक्तिरपरिहार्यैव तद्व्युदासाय तु तदन्यत्वे सतीत्यादिकं यदि किं चिदध्याह्रियते तदमुष्य श्रूयमाणस्य साधर्म्येण वैधर्म्येण वा प्रत्यवस्थानमस्तीति। नैष दोषः साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामित्यसमासकरणेन दिक्प्रदर्शनस्य सूचनात्। साधर्म्येण वैधर्म्येण वा कथमेष हेतुर्हेतूभवतीति वा किमनेन क्रियते इति वा यदेवंप्रकारप्रत्यवस्थानं हेतुप्रतिबिम्बवर्त्मना क्रियते सा भविष्यति जातिरित्युच्यमाने सकलविशेषसंग्रहः। त्रैकाल्यसमादिष्वपि यादृशस्य तादृशस्य साधर्म्यवैधर्म्यप्रकारस्य योजयितुं शक्यत्वात्। न ह्युदाहरणसाधर्म्यं साध्यसाधनमिह विवक्षितं तद्वैधर्म्यं वा साधर्म्यादिमात्रं तु तत्रापि नात्यन्ताय दूरगमिति यथाश्रुतं साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिरिति सामान्यलक्षणं युक्तम्। अथ भेदवत्त्वाज्जातेश्चतुर्विंशतिधा विभागमाह।

साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्य-
प्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशय-
प्रकरणहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्ध्य-
नुपलब्धिनित्यानित्यकार्यसमाः ॥ †

अत्र समा इति स्त्रियां पुंसि च तुल्यत्वान्निर्देशस्य जात्यपेक्षया स्त्रीनिर्देशो वा प्रतिषेधापेक्षया वा पुंनिर्देशो वर्णनीयः। विशेषलक्षणसूत्रेषु पुनः प्रायेण पुंलिङ्गनिर्देशो दृश्यते स तु प्रतिषेधापेक्षया तेषु व्याख्येय

* गौतमसूत्रम् अ॰ १ आ॰ २ सू॰ १८। † गौतमसूत्रम् अ॰ ५ आ॰ १ सू॰ १।

इति तद्व्याख्यानावसर एव वक्ष्यामः । नन्वास्तां तावद्विशेषलक्षणवर्णनमि-
दमेव त्वादौ चिन्त्यताम् । किमर्थमेवंविधमसदुत्तरजातं शास्त्रे व्युत्पाद्यते ।
एवंप्रकाराणां च धूलिप्रक्षेपसदृशानां सारेतरपरीक्षणक्षमविचक्षणोपेक्षणीयाना-
मसदुत्तराणामानन्त्याच्चतुर्विंशतिसंख्या ऽपि कथमिति मनसि महान्विस्मयो
ऽस्माकम् । यदपि च तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणं तत्प्रयोजनमभिधीयते तदपि
न हृदयंगमम् । असदुत्तरोपन्यासेन तत्त्वाध्यवसायस्य संरक्षितुमशक्यत्वात् ।
अथ विकटाटोपप्रकटनपाटवोपहितापरसंमोहनद्वारेण तद्रक्षणमास्थीयते
तर्हि ग्रीवितहसितांसमर्दनकौपीनावरणविदारणचरणावस्फोटनाद्यपि व्यु-
त्पाद्यतामिह मोक्षविद्यायाम् । तथा ऽपि चेदं विचार्यताम् क्व जातिप्रयोगैः
प्रत्यवस्थेयम् । सम्यक्साधने परेण प्रयुक्ते तदाभासे वा । न तावत्साधनाभासे
तस्य हि येन निमित्तेनासिद्धत्वादिना साधनाभासत्वमुपनतं तदेव तत्र
प्रयोक्तुमुचितं न जातयः । तेनैव च परः पराजीयते । नापि सम्यक्साधने
तत्र प्रयुक्तानामपि तासामकिंचित्कार्यकरत्वात् । न हि जातिप्रयोगकलु-
षितमपि सम्यक्साधनमसाधनीभवितुमर्हति । अथैकान्तपराजयाद्वरं संदेह
इति ताभिरुपक्रमते तत्रापि स तथोपक्रममाणः कमिव प्रत्याययेत् । नीति-
विदस्तावज्जानन्त्येव सो ऽयं यथोचितमभिवदितुमपारयन्किमप्यालजा-
लमालपितुं प्रवृत्त इति । शाकटिकादिप्रत्यायनार्थं तु प्रत्यन्तगह्वरजनपदेषु
ग्राम्यसदसि लाभादिकामस्य कस्य चित्प्रयोजनवद्भवेदपि कदा चिन्न तु मो-
क्षशास्त्रे तथाविधोपदेशः पेशल इति । अत्राभिधीयते । समाहितमेतद्भगवता
सूत्रकारेणैव तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थे कण्टकशाखापरिवरणवदिति* वदता ।
जल्पवितण्डाङ्गभूतानि च छलादीनि । तदुक्तं छलजातिनिग्रहस्थानसाधनो-
पालम्भो जल्प इति । भाष्यकृदप्याह छलजातिनिग्रहस्थानानां पृथगुपदेश
उपलक्षणार्थं उपलक्षितानां स्ववाक्ये परिवर्जनं परवाक्ये च पर्यनुयोगः
जातेस्तु परेण प्रयुज्यमानायाः सुवचः समाधिः स्वयं च सुकरः प्रयोग
इति । यदा हि मुमुक्षोरागमाद्वा युक्तितो वा तत्त्वज्ञानमुत्पन्नं न चाद्यापि
भावनाभ्यासप्रसादसमासादितदृढिमातिशयं वर्तते तस्यामवस्थायां यदि
केन चित्किमप्यनुमानप्रायमभिधाय तदा व्याकुलीक्रियते तदासौ विदित-

---

* गौतमसूत्रम् । अ॰ ५ आ॰ १ सू॰ ५० ।

युक्त्यागमगौरवो ऽपि सपदि तदुत्पादिते तत्त्वज्ञाने मनागसंभावनालेश-मिवाधिगच्छेत् । तस्मिन्वा दृढप्रत्यये ऽपि तत्पार्श्ववर्तिनः शिथिलास्था भवेयुः । अतो झगिति स दूषणमपश्यन्प्रतिपक्षं जातिप्रयोगैरप्यसौ शमयेदेव नोदासीतेत्युक्तं जल्पलक्षणे । परोदिता वा जातीः प्रत्यभिज्ञाय तत्त्वणमेव परिहरेदिति सफलं जातिव्युत्पादनम् । यथा क्व चिदचिरव्युप्तसस्ये संप्रत्यु-द्भिद्यमानकोमलाङ्कुरनिकरदन्तुरितसीमनि केदारे तदुपद्रवो द्रुततरगामिनो यतः कुतश्चन चतुष्पदाद् द्विपदाद्वा ऽभिशङ्क्यते इति तत्परिहाराय समन्ततो निरन्तरकण्टकशाखासंततिपरिचरणमाधीयतएवमिहापि जात्यादिप्रयोगः । तद्द्वारकं तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणं कर्तव्यम् । यत्तु विकल्पितं क्व जातेः प्रयोगः सम्यक्साधने तदाभासे वेति तदुच्यते । सम्यग् दूषणमपश्यता किल जात्यादि प्रयोक्तव्यं तच्च सम्यक्साधने तदभावादेव भवतु साधनाभासे वा प्रमादादिना वेति को ऽत्र विशेषः । मुमुक्षोस्तु ज्ञाततत्त्वस्य तत्प्रतिकूलवा-दिना केन चिदाक्षिप्तस्य तत्प्रयुक्ते तत्त्वप्रतिक्षेपबलात्साधनाभासएव स-म्यग् दूषणमपश्यतो जातिप्रयोगावसरः । ज्ञात्वापि साधनाभासतां यथा तथा सत्वरमेव निर्भर्त्स्यतामयं दुराचार इति पार्श्वस्थितसुकुमारमतिशिष्यज-नोत्साहजननाय जात्याद्याडम्बरविरचनमुचितमेव मुमुक्षोः । मुमुक्षुं प्रति च शास्त्रारम्भादाक्रम्येन तदपेक्षया साधनाभासविषय एव जातिप्रयोगः । अत एव च भाष्यकृता प्रथमं साधनाभासएव जात्युदाहरणं दर्शितम् । लाभा-दिकामानां तु सम्यक्साधने ऽपि प्रयुक्ते युक्त एव जात्याद्युपक्रमः । इतरथा हि निःसंशय एव पराजयः स्यादित्येतच्चानुषङ्गिकं प्रयोजनमित्युक्तम् । यत्पुनरभिहितमसदुत्तरकथने कथं न चपेटादिकं प्रयुज्यते इति तदप्यस-त्तस्यात्यन्तमलौकिकत्वात् । लोको हि तदेवं मन्यते ।

नूनमेष न जानाति वक्तुं सदृशमुत्तरम् ।
अन्यथा वाचमुत्सृज्य पाणिना प्रहरेत्कथम् ॥
खेदयेद्वादिनं यस्तु हस्तपादादिचापलैः ।
स संसद्युच्यते सद्भिर्भण्ड एव न पण्डितः ॥
जात्योपक्रममाणस्तु न तथैष विहस्यते ।
न हि सद्दूषणच्छाया तत्रात्यन्तमसंगता ॥

तत्र कौपीनवसनापाषनादिसाम्यं जात्युत्तराणामिति । यत्तु कस्तैः प्रत्याय्यतइति न सर्वः सर्वज्ञकल्पो भवति न च शाकटिकतुल्यः सन्ति हि मध्यमदशावर्तिनो जनास्तत्राराधयिष्यन्तइत्यलं प्रसङ्गेन । यत्पुनरसदुत्तराणामानन्त्यात्कथं चतुर्विंशतिसंख्येति तत्राप्युच्यते । सत्यप्यानन्त्ये जातीनामसंकीर्णोदाहरणविवक्षया चतुर्विंशतिप्रकारत्वमुपवर्णितं न तु तत्संख्यानियमः कृत इति । तदत्र साधर्म्येण प्रत्यवस्थानमविशिष्यमाणत्वं स्थापनाहेतोः तत्साधर्म्यसमा जातिः । सा च साधर्म्यहेतौ वैधर्म्यहेतौ च प्रयुज्यते । वैधर्म्येण प्रत्यवस्थानं वैधर्म्यसमा जातिः । उत्कर्षापकर्षाभ्यां प्रत्यवस्थानमुत्कर्षापकर्षसमे जाती इत्येवं सर्वत्र योज्यम् । स्थापनहेतुतस्त्वाविशिष्यमाणत्वं जातिवाद्यभिप्रायेण तासां द्रष्टव्यम् । जातिवादी ह्येवं वदति यथा भवत्प्रयुक्तं साधनं तथेदमपि किमिति न भवतीति । अत एव हेतुप्रतिबिम्बनद्वारक एव जात्युपन्यास इत्युक्तम् ।

अथ विशेषलक्षणान्याह तत्र ।

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामुपसंहारे तद्धर्मविपर्ययोपपत्तेः साधर्म्यवैधर्म्यसमः ॥ *

प्रतिषेधापेक्षया पुंलिङ्गनिर्देश इति तत्र तत्र द्रष्टव्यम् । साधर्म्येण वैधर्म्येण वा साधनमभिधाय सिषाधयिषितपक्षोपसंहारे साधनवादिना कृते साध्यधर्मविपर्ययोपपादनाय साधर्म्येण प्रत्यवस्थानमविशिष्यमाणं स्थापनाहेतुतः साधर्म्यसमः प्रतिषेधः । तत्रैव साधर्म्येण वैधर्म्येण वोपसंहारे तथैव वैधर्म्येण प्रत्यवस्थानं वैधर्म्यसमः प्रतिषेधः । उदाहरणं तु अनित्यः शब्दः प्रयत्नान्तरीयकत्वाद् यत्प्रयत्नान्तरीयकं तदनित्यं दृष्टं यथा घट इति साधर्म्येण हेतौ प्रयुक्ते जातिवादी साधर्म्येणैव प्रत्यवतिष्ठते । नित्यः शब्दो निरवयवत्वाद् निरवयवं द्रव्यमाकाशादि नित्यं दृष्टमिति न चात्र विशेषहेतुरस्ति घटसाधर्म्यात्प्रयत्नान्तरीयकत्वादनित्यः शब्दो न पुनराकाशसाधर्म्यान्निरवयवत्वान्नित्य इति । वैधर्म्यहेतावपि साधनादिना प्रयुक्ते अनित्यः शब्दः प्रयत्नान्तरीयकत्वाद् यदनित्यं न भवति तत्प्रयत्नान्तरीयकमपि न भवत्याकाशादिवदित्यत्रैतदेव पूर्वोक्तं साधर्म्यवैधर्म्यप्रत्यवस्थानद्वयमुदाहर्तव्यमिति । यथा च क्व चिदवसरे

* गौतमसूत्रम् अ॰ ५ आ॰ १ सू॰ २ ।

स्वयं प्रयोगो जातीनामुपयुज्यतइति तत्स्वरूपव्युत्पादनमुपक्रान्तमेवं परप्रयुक्तानां तासामुत्तरमपि वक्तव्यमतस्तद्व्युत्पादनार्थमाह ।

गोत्वाद्गोसिद्धिवत्तत्सिद्धिः ॥*

साधर्म्यवैधर्म्ययोरिदमुत्तरम् । यदि साधर्म्यमात्रं वैधर्म्यमात्रं वा साध्यसाधनं प्रतिज्ञायेत स्यादियमव्यवस्था भवेच्च भवत्प्रयुक्तानामीदृशामपि स्थापनहेतोरविशेषः । विशिष्टं तु साधर्म्यं वैधर्म्यं वा प्रयोजकमुच्यमानं नैवंविधैः प्रत्यवस्थानैरुपहन्यते । यथा सत्यपि सत्तादिसामान्यसंबन्धे सत्यपि शुक्लादिगुणसंबन्धे सत्यपि चलनादिकर्मयोगे न गौस्तथा तत्साधर्म्यात्सिध्यति अश्वादिवैधर्म्याद्वा किं त्वव्यभिचारिणो गोत्वादिसंबन्धादेव तथेहाप्यस्खलितनियमं साधर्म्यं वैधर्म्यं वा साध्यसिद्धिनिबन्धनं न साधर्म्यादिमात्रमिति ।

साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पादुभयसाध्यत्वाच्चोत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यसमाः ॥†

दृष्टान्तधर्मं साध्ये धर्मिणि योजयन्नसन्तमध्यारोपयन्नुत्कर्षेण प्रत्यवस्थानं यत्करोति स उत्कर्षसमः प्रतिषेधः । यथा अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वाद् घटवदनित्यः शब्दो घटवदेव मूर्तो ऽपि भवति न चेन्मूर्तो घटवदनित्यो ऽपि तद्वर्मो मा भूदिति मूर्तत्वस्य धर्मान्तरस्य प्रसञ्जनमुत्कर्षः । दृष्टान्तधर्मविकल्पेनैव साध्यधर्मिणि सिद्धस्यापि धर्मस्यापकर्षेण प्रत्यवस्थानमपकर्षसमः । पूर्वस्मिन्नेव प्रयोगे घटः खलु प्रयत्नानन्तरीयकत्वादश्रावणो ऽस्तु न चेदश्रावणो घटवदनित्यो ऽपि मा भूदिति सतः श्रावणत्वस्यापसरणमपकर्षः । ख्यापनीयो वर्ण्यः प्रतिपिपादयिषितः साध्यधर्मः तद्विपर्ययादवर्ण्यः सिद्धो दृष्टान्तधर्मः तावेतौ वर्ण्यावर्ण्यसमौ प्रतिषेधौ भवतः । यदि शब्दो नित्यत्वेन वर्ण्यते साध्यते घटो ऽपि वर्ण्यतामिति वर्ण्यसमः । घटश्चेन्न वर्ण्यते शब्दो ऽपि मा वर्णीत्यवर्ण्यसमः । धर्मान्तरविकल्पेन प्रत्यवस्थानं विकल्पसमः प्रतिषेधः । तत्रैव प्रयोगे प्रयत्नानन्तरीयकं किं चिन्मृदु दृष्टं दुकूलराङ्कवशय्यादि किं चित्कठिनं कर्परपरश्वधादि

---

* गौतमसूत्रम् अ० ५ आ० १ सू० ३ । † गौतमसूत्रम् अ० ५ आ० १ सू० ४ ।

एवं प्रयत्नानन्तरीयकं किं चिदनित्यं भविष्यति घटादि किं चिन्नित्यं शब्दादीति। उभयोरपि साध्यदृष्टान्तयोः साध्यत्वापादनेन प्रत्यवस्थानं साध्यसमः प्रतिषेधः । यदि यथा घटस्तथा शब्दः प्राप्तं तर्हि यथा शब्दस्तथा घट इति शब्दस्यानित्यतया साध्य इति घटो ऽपि साध्य एव स्यादन्यथा हि न तेन तुल्यो भवेदिति । अत्र पञ्चानामुत्तरम् ।

किंचित्साधर्म्यादुपसंहारसिद्धेर्वैधर्म्यादप्रतिषेधः ॥*

किंचित्साधर्म्यादुपसंहारः सिध्यति यथा गौरेवमयं गवय इति न तु सर्वथा रूपभेदस्तयोः कर्तुं शक्यः । प्रमाणावगतस्वभावभेदानां भावानामितरेतररूपसंकरस्य कर्तुमशक्यत्वात् । एवं स्वप्रतिबिम्बसामर्थ्यसुस्थिते स्वसाध्यमुत्थापयन्ति स्थापनाहेतौ साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पमापादयता वैधर्म्ये च किं चिदभिदधता प्रतिषेधः कर्तुं लभ्यत इति । अथ षष्ठस्योत्तरम् ।

साध्यातिदेशाच्च दृष्टान्तोपपत्तेः ॥†

यदुच्यते घटो ऽपि शब्दवत्साध्यो भवत्विति तन्नैवम् । लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्तः तेनाविपरीततया शब्दो ऽतिदिश्यते यथा घटः प्रयत्नानन्तरीयकः सन्ननित्यः एवं शब्दो ऽपीति । एवं साध्यातिदेशाद् दृष्टान्तउपपद्यमाने न तस्य साध्यत्वाभिधानमुपपद्यते ।

प्राप्य साध्यमप्राप्य वा हेतोः प्राप्त्याविशिष्टत्वादप्राप्त्यासाधकत्वाच्च प्राप्त्यप्राप्तिसमौ ॥‡

प्राप्त्यप्राप्तिविकल्पनपूर्वकमुभयथाऽपि दोषापादनं प्राप्त्यप्राप्तिसमौ प्रतिषेधौ भवतः । हेतौ साधनवादिना प्रयुक्ते पर आह । सो ऽयं हेतुः प्राप्य वा साध्यं साधयेदप्राप्य वा प्राप्य चेद् द्वयोर्लब्धस्वरूपयोरप्राप्तिर्भवतीति किं कस्य साध्यं साधनं वेत्यविशेषः अप्राप्य तु साधकत्वमनुपपन्नमतिप्रसङ्गात् । न ह्यप्राप्य प्रदीपः प्रकाश्यं प्रकाशयतीति । अनयोरुत्तरम् ।

घटादिनिष्पत्तेः पीडने चाभिचारादप्रतिषेधः ॥§

नायं प्रतिषेध उपपद्यते उभयथा ऽपि कारणस्य भावदर्शनात्

---

* गौतमसूत्रम् अ॰ ५ आ॰ १ सू॰ ५ । † गौतमसूत्रम् अ॰ ५ आ॰ १ सू॰ ६ ।
‡ गौतमसूत्रम् अ॰ ५ आ॰ १ सू॰ ७ । § गौतमसूत्रम् अ॰ ५ आ॰ १ सू॰ ८ ।

दण्डचक्रसूत्रादिकारकाणि प्राप्य मृदं घटादिकार्यं निष्पादयन्ति दृश्यन्ते अभिचारकर्मणा च श्येनादिना दूरस्थस्यापि शत्रोः पीडनं संपाद्यतइति ।

दृष्टान्तस्य कारणानपदेशात्प्रत्यवस्थानाच्च प्रतिदृष्टान्ते प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमौ ॥*

अत्र प्रसङ्गापादनेन प्रत्यवस्थानं प्रसङ्गसमः प्रतिषेधः । पूर्वोदाहृतएव हेतौ यद्यनित्यत्वे प्रयत्नानन्तरीयकत्वं साधनं प्रयत्नानन्तरीयकत्वइदानीं किं साधनं तत्साधने किमिति दृष्टान्तस्य घटादेरनित्यतायां कारणं किं चिदपदिश्यते तेन तत्कारणान्वेषणातिप्रसङ्गात्प्रसङ्गसमो ऽयं प्रतिषेधः । प्रतिदृष्टान्तेन प्रत्यवस्थानं प्रतिदृष्टान्तसमः । यथा घटः प्रयत्नान्तरीयकः सन्ननित्यो दृष्ट एवमाकाशं प्रयत्नान्तरीयकं नित्यं दृश्यते तद्वच्छब्दो ऽपि नित्यः स्यादिति । कः पुनराकाशस्य प्रयत्नानन्तरीयकत्वं वदेत् कूपखननादिना ऽऽकाशकरणं मन्वान एवं ब्रूयादपि कश्चित् । नन्वेवमपि व्यभिचारोद्भावनमेतत्सम्यगुत्तरं नासदुत्तरप्रकारो जातिप्रयोगः । नैतदेवम् न हि हेतोरनैकान्तिकत्वमुद्भावयन्नसौ साधुरिव जातिवादी प्रत्यवतिष्ठते ऽपि तु दृष्टान्तबलेन नित्यत्वमेव साधयन्नुत्थित इति जातिप्रयोग एवायम् । हेत्वाभासा अपि स्वरूपनिग्रहपुरःसरमपरहेतुप्रतिबिम्बवर्त्मना प्रदर्श्यमाना जातितां प्रतिपद्यन्तएव । अत्र प्रसङ्गसमस्य तावदुत्तरमाह ।

प्रदीपोपादानप्रसङ्गविनिवृत्तिवत्तद्विनिवृत्तिः ॥†

असिद्धं हि नाम साध्यते न सिद्धं प्रयत्नवैफल्यात् । सान्धकारे सद्मनि पिठरादिपदार्थदर्शनाय प्रदीपमुपाददते लौकिका न दीपदर्शनार्थं दीपान्तरपरम्परामाहरन्तीति । अन्तरेणापि हि दीपान्तराणि दृश्यतएव प्रदीपः । एवं लौकिकपरीक्षकाणां घटादौ प्रयत्नानन्तरीयकत्वस्य सिद्धत्वात्तत्र कारणापदेशो निष्प्रयोजन इति तस्मान्नायमतिप्रसङ्गापादनस्य विषयः । अथ प्रतिदृष्टान्तसमस्योत्तरम् ।

प्रतिदृष्टान्तहेतुत्वे च नाहेतुर्दृष्टान्तः ॥‡

प्रतिदृष्टान्त एव साधकबुद्ध्या यदि त्वयोपन्यस्तस्तर्हि विशेषहेतुर्वक्तव्यो ऽनेन हेतुना प्रतिदृष्टान्त एव साधको न दृष्टान्त इति न चासौ

* गौतमसूत्रम् अ. ५ आ. १ सू. ९ । † गौतमसूत्रम् अ. ५ आ. १ सू. १० ।
‡ गौतमसूत्रम् अ. ५ आ. १ सू. ११ ।

विशेषेहेतुरुच्यते तस्मान्न प्रतिदृष्टान्तः सिद्धिहेतुरिति दृष्टान्त एव साधको भवति । प्रतिदृष्टान्तहेतुत्वे ऽपि स्थिते सत्यहेतुर्दृष्टान्तो न हि साधकः स्यात् । न च तदस्तीत्युक्तमतो न हेतुर्दृष्टान्तः । अथ यथा प्रतिदृष्टान्तो न साधक एवं दृष्टान्तो ऽपि मा भूदित्यनया नीत्या प्रत्यवतिष्ठसे हन्त तर्हि प्रतिदृष्टान्तस्य तावदहेतुत्वं स्वकण्ठेन कथितमिति तस्मिन्नसाधके दृष्टान्त एव साधक इति ।

प्रागुत्पत्तेः कारणाभावादनुत्पत्तिसमः ॥*

अनुत्पत्त्या प्रत्यवस्थानमनुत्पत्तिसमः प्रतिषेधः । प्राक्तनएव प्रयोगे जातिवाद्याह अनित्य इत्युत्पत्तिधर्मक उच्यते यश्चोत्पत्तिधर्मकः तस्योत्पत्तेः पूर्वमनुत्पत्त्या भवितव्यमनुत्पन्ने च शब्दाख्ये धर्मिणि प्रयत्नानन्तरीयकत्वं धर्मः क्व वर्ततामलब्धपदवृत्तेश्च कथमनित्यत्वं साधयत्वसिद्धे चानित्यत्वे शब्दस्य बलान्नित्यत्वमेव भवति कारणाभावादित्यनित्यत्वसिद्धिकारणस्य प्रयत्नानन्तरीयकत्वस्याभावादित्यर्थः । तथा च शब्दोत्पादककारणाभावादनुत्पन्ने शब्दे निराश्रयो हेतुरिति । अस्योत्तरम् ।

तथाभावादुत्पन्नस्य कारणोपपत्तेर्न कारणप्रतिषेधः ॥†

शब्दाख्यधर्मिणः सिद्धस्य सतो नित्यत्वमनित्यत्वं वा विचार्यते तदसिद्धौ हि नित्यत्वमपि कस्य भवानभिदधीत । उत्पन्नस्य चास्य तथाभावो भवति नानुत्पन्नस्य उत्पन्नः खल्वयं शब्द इति भवति नानुत्पन्नः । प्रागुत्पत्तेरलब्धात्मनः किमुच्यते लब्धस्वरूपस्य पुनरनित्यत्वकारणप्रयत्नानन्तरीयकत्वसद्भावादयुक्त एवायं प्रतिषेधः ।

नित्यानित्यत्वसाधर्म्यात्संशयसमः ॥ ‡

नित्यानित्यसाधर्म्योपन्यासेन संशयापादनप्रवणं प्रत्यवस्थानं संशयसमः प्रतिषेधः । अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वादित्यस्मिन्नेव हेतौ अस्ति शब्दस्यानित्यत्वसाधर्म्यं प्रयत्नानन्तरीयकत्वमस्ति च नित्येन सामान्येन साधर्म्यमैन्द्रियकत्वमतः किमनित्यसाधर्म्यात्प्रयत्नानन्तरीयकत्वाद-

* गौतमसूत्रम् अ॰ ५ आ॰ १ सू॰ १२ । † गौतमसूत्रम् अ॰ ५ आ॰ १ सू॰ १३ ।
‡ गौतमसूत्रम् अ॰ ५ आ॰ १ सू॰ १४ ।

नित्यः शब्द उत नित्यसाधर्म्यादैन्द्रियकत्वान्नित्य इति संशयएवं परः प्रत्यवतिष्ठते न च साधर्म्यसमप्रयोग एवायमाशङ्कनीयः संशयापादनप्रवणत्वादस्येति । अस्योत्तरम् ।

साधर्म्यात्संशये न संशयो वैधर्म्यादुभयथा वा संशये ऽत्यन्तसंशयो नित्यत्वानभ्युपगमाच्च सामान्यस्याप्रतिषेधः ॥ *

स्थाणुर्वा पुरुषो वेति स्थाणुपुरुषयोश्च साधर्म्यादूर्ध्वत्वादेः संशयो भवति न तु शिरःपाण्यादिवैधर्म्यात्प्रत्युत ततो ऽसौ निवर्तते यदि पुनरुभयथापि साधर्म्यादिव वैधर्म्यादपि संशयः स्यात्तथा सत्यनन्तसंशयः प्राप्नोति । इह च विशेषदर्शनस्थानीयमनित्यतासाधनं शब्दे प्रयत्नान्तरीयकत्वमस्तीति नित्यत्वं सामान्यगतं संशयकारणत्वमिति नाभ्युपगम्यते तस्मादप्रतिषेधो ऽयं नित्यसामान्यसाधर्म्यनिबन्धनसंशयापादनरूपः ।

उभयसाधर्म्यात्प्रक्रियासिद्धेः प्रकरणसमः ॥ †

पक्षप्रतिपक्षौ निर्णयलक्षणे व्याख्यातौ तावेव प्रकरणं प्रकरणमनतिवर्तमानः प्रकरणसमः प्रतिषेधो भवति । पूर्वस्मिन्नेव प्रयोगे नित्यः शब्दो निरवयवत्वादाकाशवदित्येवंजातीयकं प्रतिप्रयोगमुपन्यस्यन्स्वपक्षमुत्थापयति जातिवादी साधर्म्यग्रहणं चोपलक्षणं वैधर्म्येणापि प्रतिप्रयोगोपन्यासे प्रकरणसम एव प्रतिषेधो भवत्युभयवैधर्म्यात्प्रक्रियासिद्धेः प्रकरणसम इति मूलहेतावपि साधर्म्येण वैधर्म्येण वा प्रयुक्ते प्रयोगद्वयमेतद्वेदितव्यम् । ननु ते एवैते साधर्म्यवैधर्म्यसमे जाती साधर्म्यहेतौ वैधर्म्यहेतौ वा प्रयुज्यमानत्वाच्च तयोत्थिते इति ताभ्यामेव गतत्वान्नाभिनवो ऽयं जातिप्रयोगः चतस्रश्चैता जातय इत्येकत्वमपि न संगतम् । उच्यते तत्र परपक्षप्रवणप्रतिषेधतयैव प्रत्यवस्थानमुदाहृतमिहैव साधनच्छाययेति अत एव प्रकरणसमो ऽयं जातिरनित्यपक्षवन्नित्यपक्षो ऽपि प्रतिक्रियते ऽस्यामिति उद्भावनभङ्गिभेदाच्च जातिनानात्वमसंकीर्णोदाहरणविवक्षया चतुर्विंशतिभेदत्वं वस्तुतस्तु तासामानन्त्यमित्युक्तम् । अत्रोत्तरम् ।

---

* गौतमसूत्रम् अ० ५ आ० १ सू० १५ ।
† गौतमसूत्रम् अ० ५ आ० १ सू० १६ ।

प्रतिपक्षात्प्रकरणसिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः प्रतिपक्षोपपत्तेः॥*

निर्णयोत्पत्त्या प्रकरणं पर्यवसितं भवति प्रागुक्तनिर्णयात्तदवस्थानमेव तदिह प्रकरणमुत्थापयता भवतोभयसाधर्म्यं तदुत्थापनकारणमभिहितमुभयसाधर्म्यात्प्रक्रियासिद्धेरिति ब्रुवता उभयसाधर्म्यं च मदुक्तमपि साधर्म्यमस्त्येव अन्यथोभयशब्दार्थः कः । एवं च तदभ्यनुज्ञातं भवतीति तत्प्रतिषेधो नोपपद्यते प्रतिषेधोपपत्तौ वा नोभयसाधर्म्यं प्रकरणकारणं सिध्यतीति निर्णयोत्पत्तिनिमित्तं च प्रकरणोपरमाय न किं चिदुक्तमुभयसाधर्म्याभिधानादिति ।

त्रैकाल्यानुपपत्तेर्हेतोरहेतुसमः ॥ †

कालत्रयानुपपत्त्या हेतुमाक्षिप्य क्रियमाणः प्रतिषेधो ऽहेतुसमो भवति । हेतुः साधनं साधनं च साध्यात्पूर्वं साधनं तदसति साध्ये कस्य साधनम् अथ पश्चाद् असति साधने कस्येदं साध्यम् अथ युगपत्साध्यसाधने भवतः न तर्हि तयोः सव्येतरगोविषाणयोरिव साध्यसाधनभावो भवेदित्ययं हेतुरहेतोर्न विशिष्यते । अस्योत्तरम् ।

न हेतुतः साध्यसिद्धेस्त्रैकाल्यासिद्धिः ॥ ‡

न त्रैकाल्यासिद्धिः । कस्माद् हेतुनः साध्यसिद्धेः उत्पत्तौ तावदयमपर्यनुयोगः पूर्वसिद्धेन हेतुना तन्त्वादिना पश्चाद्भाविनो ऽसत एव कार्यस्य पटादेः सिद्धिरित्युक्तत्वात् । बुद्धिसिद्धं तु तदसदिति§ ज्ञप्तावपि परिहृत एष दोषः उपलब्धिहेतोरुपलब्धिविषयस्य पूर्वापरसहभावानियमाद्यथादर्शनं व्यवस्थेति प्रमाणपरीक्षायामभिधानात्‖ दृश्यते च निर्वर्तनहेतुना निर्वर्तनीयस्य निर्वृत्तिरुपलब्धिहेतुना चोपलभ्यस्योपलम्भ इति प्रमाणसिद्धे वस्तुनि को ऽयमाक्षेपः । प्रतिषेधे च तुल्यो ऽयमनुयोग इत्याह ।

प्रतिषेधानुपपत्तेश्च प्रतिषेद्धव्याप्रतिषेधः¶ ॥

प्रतिषेधो ऽपि प्रतिषेध्यात्पूर्वं पश्चात्सह वा भवेदिति विकल्प्यमाने न प्रतिषेध्यं प्रतिषेद्धुमुत्सहत इति ।

---

* गौतमसूत्रम् अ॰ ५ आ॰ १ सू॰ १७ ।
† गौतमसूत्रम् अ॰ ५ आ॰ १ सू॰ १८ ।
‡ गौतमसूत्रम् अ॰ ५ आ॰ १ सू॰ १९ ।
§ गौतमसूत्रम् अ॰ ४ आ॰ १ सू॰ ५० ।
‖ वात्स्यायनभाष्यम् । अ॰ २ आ॰ १ सू॰ ११ ।
¶ गौतमसूत्रम् अ॰ ५ आ॰ १ सू॰ २० ।

अर्थापत्तितः प्रतिपक्षसिद्धेरर्थापत्तिसमः* ॥

अर्थादापद्यते प्रतिपक्षसिद्धिरित्येवं क्रियमाणः प्रतिषेधो ऽर्थापत्तिसमो भवति । पूर्वस्मिन्नेव प्रयोगे यदि घटसाधर्म्यात्प्रयत्नानन्तरीयकत्वादनित्यः शब्दः अर्थादापद्यते आकाशसाधर्म्यान्नित्य इति अस्ति चास्य नित्येन साधर्म्यमाकाशादिना द्रव्येण निरवयवत्वमिति । उद्भावनप्रकारभेदाच्च जातिभेद इत्युक्तम् । अस्योत्तरम् ।

अनुक्तस्यार्थादापत्तेः पक्षहानेरुपपत्तिः† ॥

अनुपपादितसाधनमनुक्तमर्थादापद्यतइति वदतः पक्षहानिरप्युपपद्यते मामकानित्यपक्षसिद्धौ हि सत्यामर्थादापद्यते तावकस्य नित्यपक्षस्य हानिरिति । दोषान्तरमाह ।

अनैकान्तिकत्वाच्चार्थापत्तेः‡ ॥

उभयपक्षसमर्थेयमर्थापत्तिः विपर्ययेणापि प्रयोक्तुं शक्यत्वात् । नित्यः शब्दो निरवयवत्वादित्येवमप्युक्ते शक्यं वक्तुं यदि नित्याकाशसाधर्म्यान्निरवयवत्वान्नित्यः शब्दः अर्थादापद्यते यदनित्यघटादिसाधर्म्यात्प्रयत्नानन्तरीयकत्वादनित्य इति न चैवमपि का चिदर्थसिद्धिः न खलु वै घनस्य ग्राव्णः पतनमित्युक्ते ऽर्थादापद्यते द्रवस्य वारिणः पतनाभाव इति ।

एकधर्मोपपत्तेरविशेषे सर्वाविशेषप्रसङ्गात्सद्भावोपपत्तेरविशेषसमः§ ॥

अविशेषोपपादनेन प्रत्यवस्थानमविशेषसमः प्रतिषेधः । यदि शब्दघटयोरेकधर्मः प्रयत्नानन्तरीयकत्वमस्तीति तयोरनित्यत्वाविशेष उच्यते तर्हि सर्वभावानामविशेषप्रसङ्गः । कथं सद्भावोपपत्तेः सत्तासंबन्धादित्यर्थः । सो ऽयमविशेषसमः प्रतिषेधः । एतस्योत्तरम् ।

क्व चित्तद्धर्मोपपत्तेः क्व चिदनुपपत्तेः प्रतिषेधाभावः‖ ॥

क्व चिदविशेषापादनहेतुरुपपद्यते धर्मः क्व चित्तु नोपपद्यतइत्येवमयमप्रतिषेधः । शब्दघटयोरेको धर्मः प्रयत्नानन्तरीयकत्वमस्ति येन

* गौतमसूत्रम् अ० ५ आ० १ सू० २१ । † गौतमसूत्रम् अ० ५ आ० १ सू० २२ ।
‡ गौतमसूत्रम् अ० ५ आ० १ सू० २३ । § गौतमसूत्रम् अ० ५ आ० १ सू० २४ ।
‖ गौतमसूत्रम् अ० ५ आ० १ सू० २५ ।

तयोर्धर्मान्तरमविशेषरूपमुपपद्यते न तु सर्वभावानामीदृशमविशेषकारणं धर्मजातमस्ति । यत्तु सद्भावोपपत्तेरिति तेन किं धर्मान्तरमविशेषरूपं साध्येत अनित्यत्वमेव चेत्तर्ह्ययं प्रतिज्ञार्थो व्यवतिष्ठेतानित्याः सर्वे भावाः सत्त्वादिति । न चायमनुपपत्तेः दृष्टान्तानुपपत्तेः सर्वभावानां पक्षीकृतत्वाद् दृष्टान्तो न कश्चिदवशिष्यते । न च प्रतिज्ञातैकदेश एव दृष्टान्तीकर्तुं शक्यते सिद्ध-साध्यभेदात्साध्यः प्रतिज्ञातो ऽर्थो भवति सिद्धश्च दृष्टान्तः । न च दृष्टान्त-रहितो हेतुः स्वसाध्योपस्थापनसामर्थ्यमश्नुते । न च सौगतोक्तनीत्या नित्येभ्यो व्यापकानुपलब्ध्या सत्त्वं व्यावर्तितमनित्येष्वेव प्रतिष्ठां लभते । येन विपक्षाद्व्यावृत्तिः स एव साध्येनानुगम इति वक्तव्यं तन्नीतेः प्रागेव प्रति-क्षेपात् । प्रत्युक्तं हि विस्तरतः क्षणभङ्गसाधनमिति । किं चिद्धि सत्त्वयोगि भावरूपमनित्यं भवति किं चिन्नित्यमिति । नायमेकान्तः सत्त्वादनित्याः सर्वे भावा इति । अपि च सर्वभावानामनित्यत्वे साध्यमाने तदन्तर्गतत्वाच्छब्द-स्याप्यनित्यत्वमभ्युपगतं भवेदित्येवमप्ययमप्रतिषेधः ।

उभयकारणोपपत्तेरुपपत्तिसमः ॥ *

उभयकारणोपपत्त्या पक्षद्वयोपपत्तिवर्णनमुपपत्तिसमः प्रतिषेधः । यद्य-नित्यत्वकारणं प्रयत्नानन्तरीयकत्वमुपपद्यते शब्दस्येत्यनित्यः शब्दो नित्य-त्वकारणमपि निरवयवत्वमस्योपपद्यते इति नित्यः स्याद् उभयथापि कारणोपपत्तेः । ननु सैवेयं साधर्म्यादिसमा प्रकरणसमा वा जातिर्न भेदान्त-रम् । मैवम् उद्भावनप्रकारेण भेदात्परपक्षोपमर्दबुद्ध्या साधर्म्यादिसमा जातिः प्रयुज्यते पक्षान्तरोत्थापनास्थया प्रकरणसमा अप्रतिपत्तिपर्यवसायित्वाशयेने-यमुपपत्तिसमेति । अत्रोत्तरम् ।

उपपत्तिकारणानुज्ञानादप्रतिषेधः ॥ †

उभयकारणोपपत्त्या प्रतिषेधमभिदधता पक्षद्वयकारणोपपत्तिरनुज्ञाता भवति सा चेदनुज्ञाता कथमेकतरपक्षप्रतिषेधः । एकतरपक्षप्रतिषेधश्चेत्कथमु-भयकारणोपपत्तिः उभयपक्षकारणोपपत्तिरेकतरपक्षप्रतिषेधश्चेति विप्रतिषिद्धम् । व्याघातादेव तत्प्रतिषेधो विकल्पयिष्यतइति चेत्समानो व्याघातस्तेन हि

---

* गौतमसूत्रम् अ० ५ आ० १ सू० २६ । † गौतमसूत्रम् अ० ५ आ० १ सू० २७ ।

परपक्षवत्स्वपक्षो ऽपि प्रतिहन्यतएव न हि व्याघात एकं पक्षं साधयत्येकं बाधतइति ।

निर्दिष्टकारणाभावे ऽप्युपलम्भादुपलब्धिसमः प्रतिषेधः ॥ *

यदेतदनित्यतायां शब्दस्य प्रयत्नानन्तरीयकत्वं कारणमपदिष्टं तस्याभावे ऽपि प्रबलप्रभञ्जनजवभज्यमानजरत्पादपपातप्रभवे शब्दे दृश्यतएवानित्यत्वमन्यचापि विद्युदादौ विना ऽपि प्रयत्नानन्तरीयकत्वमुपलभ्यतएवानित्यतेति । अत्रोत्तरम् ।

कारणान्तरादपि तद्धर्मोपपत्तेरप्रतिषेधः ॥ †

अत्रैतावदेव तावद्वक्तव्यं सपक्षैकदेशवृत्तित्वमिदमस्य हेतोरुद्भावितं न च सपक्षैकदेशवृत्तिरगमकः । प्रयत्नानन्तरीयकत्वमनित्यत्वप्रतिबद्धं न पुनरनित्यत्वं प्रयत्नानन्तरीयकत्वेन यत्प्रयत्नानन्तरीयकं तदनित्यमिति हि व्याप्तिर्न तु यदनित्यं तत्प्रयत्नानन्तरीयकमिति । यथा यत्राग्निस्तत्र धूमो न यत्र धूमस्तत्राग्निरिति एवं प्रयत्नानन्तरीयकत्वमन्तरेण समीरणपात्यमानवनस्पत्यादिशब्दे विद्युदादौ वा येयमनित्यतोपलब्धिर्न्न सा तस्य हेतुतामपहन्तीति । अपि च प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति कारणाद् उत्पत्तिरियमभिधीयते न तु कारणं नियम्यते प्रयत्न एवेति तत्र पवननोदनजनिततरुशब्दवत्सत्यपि प्रयत्ने कारणान्तरं तदुत्पादकम्भविष्यति कारणान्तरजन्ये ऽप्यनित्यत्वं शब्दे विद्युदादौ वा न विरुद्धमिति । कथं पुनरिदमेव गम्यते प्रयत्नादिभिरसन्नुत्पाद्यते शब्दो न पुनः सन्नभिव्यज्यतइति । सतो ऽनुपलब्धौ निमित्ताभावात् । आवरणं निमित्तमिति चेन्न मूलोदकादिषु मृद इव शब्दे कस्य चिदावरणस्याग्रहणात् । तस्मान्न मूलोदकादिना तुल्यः शब्द इत्यसन्नेव प्रयत्नादिना क्रियते इति ।

तदनुपलब्धेरनुपलम्भादभावसिद्धौ तद्विपरीतोपपत्तेरनुपलब्धिसमः प्रतिषेधः ॥ ‡

यदुक्तमावरणानुपलम्भादसत्याश्चानुपलम्भादसत्यावरणे प्रागुच्चारणादासन्नेव शब्दः प्रयत्नेनाभिनिर्वर्त्यतइति तदयुक्तमावरणानुपलब्धेरप्यनुलम्भात्त-

* गौतमसूत्रम् अ॰ ५ आ॰ १ सू॰ २८ । † गौतमसूत्रम् अ॰ ५ आ॰ १ सू॰ २९ ।
‡ गौतमसूत्रम् अ॰ ५ आ॰ १ सू॰ ३० ।

रणश्चानुपलम्भादभावः अनुपलब्धेरभावादुपलब्धिर्भवति प्रतिषेधद्वयेन विधेरेव प्रतीतेः। आवरणोपलब्धेश्चावरणसत्ता सिध्यतीति प्रकृतमेव शब्दस्याग्रहणं नासत्त्वकृतमित्यभिव्यञ्जकत्वकृतमेवास्य प्रयत्नादि कारणमिति। अस्योत्तरम्।

अनुपलम्भात्मत्वादनुपलब्धेरहेतुः ॥*

आवरणानुपलब्धिर्नास्त्यनुपलब्धेरिति यो ऽयं हेतुरुक्तः स न हेतुः अनुपलम्भस्वभावत्वादनुपलब्धेरुपलम्भप्रतिषेधार्थकत्वादित्यर्थः । अस्तित्वनास्तित्वे हि भावानामुपलम्भानुपलम्भाभ्यामवस्थाप्येते यदुपलभ्यते तदस्ति शशवद् यन्नोपलभ्यते तन्नास्ति तद्विषाणवत् । नोपलभ्यते च शब्दस्यावरणं मूलोदकादेरिव मृत्तिकेत्यनुपलम्भान्नास्तीति गम्यते । अनुपलम्भो ह्ययमावरणविषयो नानुपलब्धिविषयः स आवरणस्यैव भावं गमयति नानुपलब्धेरित्यनुपलब्धेर्भावादावरणमेव नास्तीति ।

ज्ञानविकल्पानां च भावाभावसंवेदनादध्यात्मम् ॥†

ज्ञानविकल्पाः प्रतीतिप्रकारास्तेषां भावाभावौ प्राणिसंवेद्यौभवतः । अस्ति मे ज्ञानं नास्ति मे ज्ञानमित्येवं सर्वः प्रत्यक्षानुमानागमज्ञानानि प्रमाणफलानि स्मरणसंशयादिज्ञानानि च प्रमाणफलान्यनुभवतीति । सा चेयमावरणानुपलब्धिरुपलब्धिवदध्यात्मं संवेद्यते नोपलभे शब्दस्यावरणं मृदमिव मूलोदकादेरिति । तदेवं बाह्यपदार्थभावाभाववदान्तरज्ञानभावाभावयोरपि प्रत्यक्षत्वादपर्यनुयोगो ऽयमनुपलब्धेरनुपलम्भादावरणमस्ति शब्दस्येति तस्मात्प्रागुच्चारणादसन्नेव शब्द इति सिद्धम् ।

साधर्म्यात्तुल्यधर्मोपपत्तेः सर्वानित्यत्वप्रसङ्गादनित्यसमः ॥‡

सर्वभावानित्यत्वप्रसङ्गेन प्रत्यवस्थानमनित्यसमः प्रतिषेधः । अनित्येन घटेन साधर्म्यमस्ति शब्दस्येति तस्यानित्यत्वमुच्यते तर्हि सर्वभावानामपि घटेन किमपि साधर्म्यमस्तीति सर्वएवानित्याः स्युः । अविशेषसमैवेयं जातिरिति चेत् तत्र हि सत्तायोगात्सर्वभावानामविशेष आपादितः इह तु घटसाधर्म्यादेवानित्यत्वमापादितम् इति उद्भावनभङ्गिभेदाच्च जातिनानात्वमित्यसकृदुक्तम् । अत्रोत्तरम् ।

---

* गौतमसूत्रम् अ० ५ आ० १ सू० ३१ । † गौतमसूत्रम् अ० ५ आ० १ सू० ३२ ।
‡ गौतमसूत्रम् अ० ५ आ० १ सू० ३३ ।

साधर्म्यादप्रसिद्धेः प्रतिषेधासिद्धिः प्रतिषेध्यसाधर्म्यात्॥*

अतिप्रसङ्गमापादयता ह्येतद्विवक्षितं घटसाधर्म्यादसिद्धिरनित्यत्वस्येति। यदि च घटसाधर्म्यादनित्यत्वस्यासिद्धिस्तर्हि तावकस्यास्य प्रतिषेधवाक्यस्याप्यसिद्धिः प्रतिषेध्यवाक्यसाधर्म्यात्। अस्ति हि प्रतिषेधवाक्यस्य प्रतिषेध्येन साधर्म्यं प्रतिज्ञाद्यवयवयोगित्वमिति। किं च।

दृष्टान्ते साध्यसाधनभावेन प्रतिज्ञातस्य धर्मस्य हेतुत्वात्तस्य चोभयथा भावान्नाविशेषः॥३४॥†

न हि साधर्म्यमात्रं साधनं भवति अपि तु दृष्टान्तधर्मिण्यवधृतसामर्थ्यं साधर्म्यं वैधर्म्यं वा तथाविधं चेत्सर्वभावानामस्ति भवतु तेषामनित्यत्वं को दोषः नास्ति चेत्को ऽयमतिप्रसङ्गः। न हि दृष्टान्तधर्मिणि प्रज्ञातसामर्थ्यं साधर्म्यमुभयथा भवति पक्षान्तरं स्पृशति तेन साधर्म्यविशेषस्य हेतुत्वात्तस्य च सर्वत्रासंभवान्न सर्वानित्यत्वम्। अविशेषसमायां जातौ यत्साधनमुक्तं तदिहापि वक्तव्यमिति।

नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्योपपत्तेर्नित्यसमः॥‡

अनित्यत्वसाध्यधर्मस्वरूपविकल्पनेन शब्दनित्यत्वापादानं नित्यसमः प्रतिषेधः। अनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञाते सति जातिवादी विकल्पयति किमिदमनित्यत्वं शब्दस्य नित्यमथानित्यमिति। यदि तावदनित्यं तत्कदा चित्प्रच्यवते तत्प्रच्युतेर्नित्यः शब्दः। अथ नित्यमनित्यत्वं तर्हि धर्मस्य नित्यत्वात्तस्य च निराधारस्यानुपपत्तेस्तदाश्रयस्य शब्दस्यापि नित्यत्वमनित्यत्वे हि शब्दे विनष्टे न तदाधारो धर्मः वर्ततेति। अस्योत्तरम्।

प्रतिषेधे नित्यमनित्यभावादनित्यत्वोपपत्तेः प्रतिषेधाभावः॥§

प्रतिषेध्ये नित्यमनित्यत्वस्य भावश्चेदुच्यते तदनित्य एवासावुक्तो भवति अनित्योपपत्तेश्च तत्प्रतिषेधो नोपपद्यते नित्यमनित्यत्वं शब्दस्येति च ब्रवीषि नित्यतां च तद्योगादस्योपपादयसीति महानयमायुष्मतो भ्रमः। अथ निरधिकरणो धर्मः कथं स्यादिति तदुच्यते अनित्यत्वं हि नाम नि-

* गौतमसूत्रम् अ॰ ५ आ॰ १ सू॰ ३४। † गौतमसूत्रम् अ॰ ५ आ॰ १ सू॰ ३५।
‡ गौतमसूत्रम् अ॰ ५ आ॰ १ सू॰ ३६। § गौतमसूत्रम् अ॰ ५ आ॰ १ सू॰ ३७।

रोधः प्रध्वंसाभाव इत्यनर्थान्तरम् । अनित्यत्वादभाव इति तु व्यवहार-मात्रम् । सा चेयमनित्यता शब्दावच्छिन्ना न शब्दाधिकरणा न खलु घटाभावो घटाश्रितो भवितुमर्हति भावस्वभावा हि धर्मा धर्म्याश्रिता भवन्ति नाभावः अभावस्त्वाश्रितो ऽपि न प्रतियोग्याश्रितो भवति किं त्वर्थान्तरवृत्तिर्भूप्रदेश इव घटाभाव इति नित्यानित्यत्वविरोधाच्च । नित्यत्वमनित्यत्वं चैकत्र धर्मिणि विरुध्यते तत्कथमभिधीयते नित्यमनित्यत्वस्य भावान्नित्यः शब्द इति ।

प्रयत्नकार्यानेकत्वात्कार्यसमः ।*

प्रयत्नकार्यनानात्वोपन्यासेन प्रत्यवस्थानं कार्यसमः प्रतिषेधः । अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वादित्युक्ते पर आह प्रयत्नस्य हि कार्यद्वैविध्यमुप-लब्धं किं चिदसदेव प्रयत्नेन निर्वर्तते यथा घटादि किं चित्सदेवावरणव्य-पनयनादिना प्रयत्नेनाभिव्यज्यते यथा मृदन्तरितमुदकादि । एवं प्रयत्ननाना-त्वादिह प्रयत्नेनाविद्यमानः शब्दो निर्वर्त्येत घटवदुत विद्यमान एवाभि-व्यज्येत मृदन्तरितसलिलादिवदिति संशयः । न चेयं संशयसमा जातिर्हेत्व-र्थविकल्पनेनेह प्रत्यवस्थानात् । तथा हि निरवयवत्वाद्याकाशसाधर्म्योपन्या-सेन संशय आपादित इह तु साधनवाद्युक्तप्रयत्नानन्तरीयकत्वहेत्वर्थनिरूपणेने-ति । उद्भावनप्रकारभेदश्च जातीनां वैचित्र्यकारणमित्युक्तमेव । अत्रोदाहरणम् ।

कार्यान्यत्वे प्रयत्नाहेतुत्वमनुपलब्धिकारणानुपपत्तेः† ॥

यद्यपि प्रयत्नकार्यान्यत्वमुपलभ्यते तथा ऽपि प्रकृते शब्दे प्रयत्न-स्याभिव्यक्तावहेतुत्वं न प्रयत्नतः शब्दमभिव्यनक्ति किं त्वभूतप्रादुर्भावमेव विधत्ते कस्माद् अनुपलब्धिकारणानुपलब्धेः यत्र हि सतः पदार्थस्य प्रयत्नो ऽभिव्यक्तिहेतुस्तत्र तस्य सतः सलिलादेरनुपलब्धिकारणमस्ति मृदादि-व्यवधानं तदपोहमाचरता प्रयत्नेन तदभिव्यक्तिः सम्पद्यते शब्दस्य तु न किं चिदनुपलब्धिनिबन्धनव्यवधानादि संभवतीति वर्णितमतस्तस्यासत एवात्मलाभनिमित्तमुच्चारणादिप्रयत्नो न सतो व्यक्तिनिमित्तं तस्मादनित्यः शब्द इति स्थितम् । तदेवमनेन चतुर्विंशतिजात्युदाहरणप्रतिसमाधानोपदे-शवर्त्मना शब्दानित्यत्वसाधने परकीयमुपालम्भजातमेवंप्रायमखिलमपाकृ-तमाम्रसेकपितृतर्पणन्यायेन भवति भगवता सूत्रकारेण । इदमपरमिदानी-

* गौतमसूत्रम् अ॰ ५ आ॰ १ सू॰ ३८ । † गौतमसूत्रम् अ॰ ५ आ॰ १ सू॰ ३९ ।

मुपदिश्यते चतुर्विंशतावपि जातिषु जातिवादिना प्रयुक्तासु मूलसाधनवादी विस्पष्टानुमानोदन्तपरीक्षणपुरःसरं सत्यमेवोत्तरं यथोपदिष्टमभिदधीत न तु जातिप्रयोगानुकारिदुरुत्तरालापचापलेन षट्पक्षीं प्रवर्तयेत् तस्यां हि प्रस्तुतायामुभयोरपि वादिप्रतिवादिनोरसिद्धिरसद्वादित्वात् । कथं पुनः षट्पक्षी प्रवर्तत इति तत्पथं दर्शयितुमाह ।

प्रतिषेधे ऽपि समानो दोषः ॥*

स्थापनाहेतुवादिना प्रथमपक्षस्थेन स्थापनाहेतुः प्रयुक्तः अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति । ततो जातिवादी द्वितीयपक्षस्थः प्रयत्नकार्यानेकत्वादिति प्रयत्नानन्तरीकत्वमभिव्यङ्ग्ये ऽपि शब्दे भवतीति हेतोरनैकान्तिकत्वमित्याह । तदधुना तृतीयपक्षस्थः स्थापनाहेतुवादी यदि यथोपदिष्टमावरणानुपलब्धिक्रममनुस्मृत्य विशेषमुपदर्शयन्ननैकान्तिकतामुद्धरति ततस्तावत्येव पर्यस्यति कथेति चतुर्थादिपक्षावसरविरहान्नावतरत्येव षट्पक्षी । यदि तु तं क्रममपहायैव तृतीयपक्षस्थो ऽसौ वदति हेतोश्चेदनैकान्तिकत्वमुद्भावयस्यनैकान्तिकत्वादसाधकः स्यादिति नन्वयं तावकः प्रतिषेधो ऽप्यनैकान्तिकः किं चित्प्रतिषेधति किं चिन्नेति हेतोः साधकत्वं प्रतिषेधति न स्वरूपमिति । अत एवेत्थं प्रतिषेधस्यानैकान्तिकता सो ऽपि हि नाभिव्यक्तिपक्षमेव साधयेत्प्रतिपक्षे ऽपि प्रयत्नसाफल्योपपत्तेरुभयत्रापि च विशेषहेतोरनपदेशात् । एवमनैकान्तिकत्वमभिहितवति साधनवादिनि प्रतिषेधवादिनो ऽपि वचनावसर इत्यवतरति षट्पक्षी । स हि चतुर्थपक्षस्थ एवं वदति ।

प्रतिषेधविप्रतिषेधे प्रतिषेधदोषवद्दोषः ॥†

विविधः प्रतिषेधो विप्रतिषेध इहोच्यते न व्याघातः प्रकृतसङ्गतेरभावात् । यो ऽयं प्रतिषेधे ऽपि समानानैकान्तिकदोष उच्यते स प्रतिषेधप्रतिषेधे ऽपि भवत्प्रयुक्ते समानः सो ऽपि पूर्ववदनैकान्तिक एवेति । ततः पञ्चमं पक्षमवलम्ब्य मूलसाधनवादी मतानुज्ञामुद्भावयति सा च ।

* गौतमसूत्रम् अ॰ ५ आ॰ १ सू॰ ४०।   † गौतमसूत्रम् अ॰ ५ आ॰ १ सू॰ ४२।

प्रतिषेधं सदोषमभ्युपेत्य प्रतिषेधविप्रतिषेधे समानदोषप्रसङ्गो मतानुज्ञा ॥*

प्रतिषेधे ऽपि समानदोष इति समुद्भावितं दोषमनुद्धृत्य तं प्रतिषेधं सदोषमभ्युपेत्य मदुक्ते प्रतिषेधविप्रतिषेधे समानदोषप्रसङ्गमापादयतस्ते मतानुज्ञा निग्रहस्थानं भवति । चोरो भवानित्यभियुक्तेन चौर्यमात्मनो निराकरणीयं न तु भवानपि चोर इति परः प्रतिपत्तव्य इति । एवं पञ्चमपक्षस्थे मूलसाधनवादिनि कथितवति परः षष्ठं पक्षमास्थाय पुनरभिधत्ते यदि स्वपक्षदोषानुद्धरणपुरःसरपरपक्षदोषोपादानोपनतमतानुज्ञानिग्रहस्थानपात्रमहमादिश्ये हन्त तर्हि तवापि तदेव निग्रहस्थानमवतरति त्वमप्येवमकार्षीस्तथा हि द्वितीयपक्षस्थेन मया प्रयत्नकार्यानेकत्वादिति यदनैकान्तिकत्वमुद्भावितं तदनुद्धृत्यैव प्रतिषेधे ऽपि समानो दोष इति मय्येव प्रतीपमापीपदस्तदेवं त्वत एव शिक्षित्वा ऽहमपि चतुर्थपक्षस्थस्तथैव त्वयि दोषमर्पितवानिति मम चेन्मतानुज्ञा प्रथमतरं तवासौ भवेदिति तदेतदाह ।

स्वपक्षलक्षणापेक्षोपपत्त्युपसंहारहेतुनिर्देशे परपक्षदोषाभ्युपगमात्समानो दोषः ॥†

स्वपक्षो मूलसाधनवाद्युक्तः प्रयत्नानन्तरीयकत्वादनित्यः शब्द इति । तल्लक्षणस्तत्समुत्थानस्तद्विषयः प्रयत्नकार्यानेकत्वादिति प्रतिषेधः । तमपेक्षमाणस्तमनुद्धृत्यानुज्ञाय प्रवृत्तः प्रतिषेधे ऽपि समानो दोष इत्युपपद्यमानः परपक्षे ऽनैकान्तिकत्वदोषोपसंहारस्तस्य च हेतुनिर्देश इत्ययमनैकान्तिकः प्रतिषेध इति । तस्मिन्सति पक्षकथितानैकान्तिकत्वदोषाभ्युपगमात्तदनुद्धरणेन तस्यैव प्रतीपदोषोद्भावनात्समानो मतानुज्ञादोष इति षष्ठः पक्षः । सेयं षट्पक्षी तस्यां प्रथमतृतीयपञ्चमाः स्थापनाहेतुवादिनः पक्षाः । द्वितीयचतुर्थषष्ठाः प्रतिषेधवादिनः । एते च साध्यसाधकतया परीक्ष्यमाणाः पौनरुक्त्यमतानुज्ञादिदोषापहतत्वादन्यतरस्यापि वादिनः साध्यसिद्धये न प्रकल्पन्ते । तथा हि चतुर्थषष्ठयोः पक्षयोरर्थाविशेषात्पुनरुक्तदोषप्रसङ्गः । चतुर्थे पक्षे परस्य समानदोषत्वमुच्यते षष्ठे ऽपि तथैव समानः । तृतीयपञ्चमयोस्तृतीये पक्षे

* गौतमसूत्रम् अ॰ ५ आ॰ १ सू॰ ४३ ।

† गौतमसूत्रम् अ॰ ५ आ॰ १ सू॰ ४४ ।

परोक्तं समानदोषत्वमभ्युपगम्यते पञ्चमे ऽपि मतानुज्ञामुद्भावयता तदङ्गीकृतमेव भवति तृतीयचतुर्थयोश्च परोक्तदोषानुद्धरणान्मतानुज्ञेत्येवं षट्पक्ष्यामुभयोरसिद्धिः । तस्मात्सदुत्तरैर्दोषचिकित्सा साधीयसी नासदुत्तरैः षट्पक्षीप्रसङ्गादिति । नन्वसदुत्तरकथने ऽपि कथं षट्पक्ष्यामेव विश्रामः शतपक्षी सहस्रपक्षी वा कथं न प्रवर्तते को ऽत्र नियम इति चेदुच्यते । इयत्येव निवर्त्यते वचनावकाश इति नानन्तपक्षता संभवति । तथा हि । पूर्वोत्तरपक्षवादिनो भवत एव को ऽत्र विचारः । तत्र स्थापनहेतुवादिना तावत्प्रथमं स्वपक्षसाधने ऽभिहिते दूषणवादिना तत्र दूषणे वर्णिते तृतीये वचसि वर्तमानः साधनवादी सम्यङ्नीत्योपक्रमप्रायस्तद् दूषणमुद्धर्तुं शक्नुयान्न वेति तस्यामेव दशायां प्राड्विवाकायते निर्णयः । असदुत्तरोपन्यासे तु तृतीयवचसा तेन कृते दूषणवाद्यपि लब्धावकाशस्तत्र एव स्थित्वा चतुर्थे वचसि वर्तमानस्तत्प्रतीपं योजयति ततः स्थापनाहेतुवादी प्रतीपयोजनायामफलायां दुरन्तायां समव्ययफलायामशक्यक्रियायां च निरुद्योगः किं चिदभिनवं दूषणमुत्प्रेक्ष्य पञ्चमे वचसि स्थितो मतानुज्ञामाह । ततस्तामपि परपक्षमनतिवर्तमानां पश्यन् प्रतिषेधवादी षष्ठे वचसि स्थित्वा तां तत्पक्षे योजयतीत्येवं वृत्ते दूषणान्तरासंभवात्प्रतीपयोजने च भग्नरसत्वात्तूष्णीमेवासितुमुचितमिति तावत्येव भवति वचनविरतिर्न शतसहस्रादिपक्षप्रसङ्गः प्रवर्तनवत्यतः षट्पक्षीमेव प्रदर्शितवानाचार्यः । स चान्तेवासिनं बोधयितुमेवमुपादिशदेनेन पथा प्रवर्तेत भवानन्येन मा प्रवर्तिष्टेति ।

बाध्यमुत्तरमतो निरवद्यं जातिवादिनमपि प्रति तज्ज्ञैः ।
कश्मलोत्तरगिरा न तु कार्या पक्षषट्कपरिकल्पनगोष्ठी ॥

यादृग्यत्नो बलिरपि तथेत्येवमाधाय बुद्धौ
यस्तु ब्रूयात्कुसुमफलस्तस्य शुद्धो ऽपि हेतुः ।
षट्पक्ष्यादिप्रसरणपरिम्लानकान्तिर्न बुद्धिं
शक्तः स्वार्थे जनयितुमसावयतः प्राश्निकानाम् ॥
इतीदं व्याख्यातं निजसरणिसांकर्यरहितं
स्वरूपं जातीनां स्फुटमिह चतुर्विंशतिविधम् ।

अमूषां तत्त्वज्ञः परविरचितानां परिहृतौ
स्वयं चोपन्यासे न हि सदसि संमुह्यति नरः ॥

जात्यनन्तरं निग्रहस्थानोद्देशतल्लक्षणप्रतिपादनार्थमाह ।

विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम् ॥ *

निग्रहः पराजयस्तस्य स्थानमाश्रयः कारणमित्यर्थः । किं च पराजयनिमित्तं विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च विपरीता कुत्सिता विगर्हणीया प्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिः । साधनाभासे साधनबुद्धिर्दूषणाभासे दूषणबुद्धिः । अप्रतिपत्तिस्त्वारम्भविषये ऽनारम्भः । आरम्भस्य विषयः साधने दूषणं दूषणे चोद्धारः तयोरकरणमप्रतिपत्तिः । द्विधा हि वादी पराजीयते यथा कर्तव्यतामनारभमाणो विपरीतं वा प्रतिपाद्यमानः । अत एव न कर्माकरणयोर्निग्रहमादिशन्ति न हि ताभ्यां किं चिदपराद्धुं स्वविषये प्रयुज्यमानयोः सामर्थ्यानपायात् । कर्ता तु प्रमाद्यन्नप्रयोज्यं प्रयुञ्जानः प्रयोज्यमप्रयुञ्जानो वा निग्रहमर्हति । प्रायेण चातत्त्ववादिनो निगृह्या भवन्ति । तत्त्ववाद्यपि कदा चन जल्पे वितण्डायां वा सम्यक्साधनमप्यपदिश्य प्रतिवादिप्रतिपादितदूषणाभासनिराकरणसरणिमनुगुणामपश्यन्निगृह्यत एव । अत एव भाष्यकृतोक्तं तत्त्ववादिनमतत्त्ववादिनं चाभिप्लवन्ते निग्रहस्थानानीति । असमासकरणमनेकनिग्रहस्थानभेदावरोधार्थम् । अत एवानन्तरमाह ।

तद्विकल्पाज्जातिनिग्रहस्थानबहुत्वम् ॥ †

तदिति साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानस्य विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योश्च परामर्शः । नानाकल्पो विकल्पः प्रकारभेद इत्यर्थः । साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानप्रकारस्य बहुत्वाज्जातिबहुत्वम् । तद् द्वाविंशतिधा विभज्य दर्शयति ।

प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्यासो हेत्वन्तरमर्थान्तरं निरर्थकमविज्ञातार्थमपार्थकमप्राप्तकालं न्यूनमधिकं पुनरुक्तमननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञा पर्यनुयोज्योपेक्षणं निरनुयोज्यानुयोगो ऽपसिद्धान्तो हेत्वाभासाश्च निग्रहस्थानानि ॥ ‡

---

* गौतमसूत्रम् अ॰ १ आ॰ २ सू॰ ६० । † गौतमसूत्रम् अ॰ १ आ॰ २ सू॰ ६१ ।
‡ गौतमसूत्रम् अ॰ ५ आ॰ २ सू॰ १ ।

अथाननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपः पर्यनुयोज्योपेक्षणमित्यप्रतिपत्त्या संगृहीतानि शेषाणि विप्रतिपत्त्या । पुनरुक्तमधिकमित्यसमासकरणेन विप्रतिपत्त्यैव वा ऽभिमतमसमासक्लिष्टकल्पनया सापि हि कुत्सितैव प्रतिपत्तिर्यत्पुनरुक्तमधिकं वा प्रयुज्यतइति । असंकीर्णोदाहरणविवक्षया च द्वाविंशतिभेदसंकीर्तनमवान्तरभेदैस्तु जातिवदानन्त्यमेव तेषामिति । अत्र कीर्तिराह द्वाविंशतिधा निग्रहस्थानानि विभज्यन्ते तेषां च प्रतिपदमिदानीं विशेषलक्षणानि वर्ण्यन्तइति न मृष्यामहे कुतः ।

असाधनाङ्गवचनमदोषोद्भावनं द्वयोः ।
निग्रहस्थानमन्यत्तु न युक्तमिति नेष्यते ॥

वादिना सिषाधयिषितपक्षसिद्धये साधनमभिधेयं स चेदसाधनाङ्गं ब्रूयान्निगृह्यते । प्रतिवादिना ऽपि वाद्युक्ते साधने दूषणमुद्भावनीयं स चेददोषमेव दोषत्वेनोद्भावयेन्निगृह्यते । ते एव द्वयोर्वादिप्रतिवादिनोर्निग्रहस्थाने अतो ऽन्यथा निग्रहकरणमन्याय्यमेव । प्रतिज्ञाहान्यादिषु तत्प्रभेदेषु च प्रतिपदमयुक्ततां दर्शयिष्यति । कति चिच्चात्र शिशुप्रलापप्राया निग्रहस्थानानि निर्दिष्टानि । तादृंशि शास्त्रे लक्ष्यन्तइति परममप्रतिष्ठानम् । अथोच्यते संक्षेपविवक्षया द्वे एव निग्रहस्थाने इति वयमपि किं नोक्तवन्तो विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानमिति । एतच्च सामान्यलक्षणमखिलभेदसंग्रहक्षमं भवति न भवदुक्तम् । तथा हि उत्तराप्रतिभानेन वादिप्रतिवादिनोरन्यतरः पराजीयते न वा । न पराजीयते इति कथमुच्यते किं मूक इव जित्वा गच्छतु निगृह्यते चेत्किमनेनापराद्धं न साधनाङ्गमुक्तं न दोष उद्भावितः । अथ प्रसज्यप्रतिषेधेनोद्भावनमादौ व्याख्याय पुनरदोषोद्भावनमावृत्त्या पर्युदासेन वर्ण्यते तर्हि ते एवैते विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्ती उक्ते स्याताम् । दोषानुद्भावनमप्रतिपत्तिः । एवमसाधनाङ्गवचनमपि विकल्पनीयम् । प्रसज्यप्रतिषेधवृत्त्या साधनाङ्गस्यावचनमिति चेत्सेयमप्रतिपत्तिः । अतः शब्दान्तरेणाक्षपादपादेभ्य एव शिक्षित्वा तदेव निग्रहस्थानद्वयमनेन श्लोकेन निबद्धं न पुनरभिनवमल्पमपि किं चिदुत्प्रेक्षितमिति । न च यथासंख्यनियमेन द्वयोर्द्वे निग्रहस्थाने कल्पनीये अपि तु यथासंभवमुभयोरपि यथावसरं तत्तन्निग्रहस्थानमा-

द्रष्टव्यम् । द्वाविंशतिभेदत्वं च निग्रहस्थानानामसंकीर्णोदाहरणविवक्षया क-थ्यते न नियमायेत्युक्तमेव । परस्परविसदृशं च लक्षणमेषामिदानीमुपदिश्य-तएव तत्रैव चायुक्तत्वमेषां बालिशप्रलापकल्पत्वं वा पराक्रियते एवेत्यल-मतिप्रसङ्गेन । एवं सामान्यलक्षणं विभागं चाभिधाय विशेषलक्षणान्याह ।

प्रतिदृष्टान्तधर्मानुज्ञा स्वदृष्टान्ते प्रतिज्ञाहानिः ॥ *

प्रतिज्ञासिद्धये वादिना साधने ऽभिहिते तत्र प्रतिवादिना च दूषणे उद्भाविते तृतीये वचसि तु वर्तमानो वादी यदि प्रतिदृष्टान्तधर्मं स्वदृष्टान्ते ऽनुजानाति तदस्य प्रतिज्ञा हीयतइति प्रतिज्ञाहानिर्निग्रहस्थानं भवति । तद्यथा अनित्यः शब्दः ऐन्द्रियकत्वाद् घटवदित्युक्ते पर आह सामान्य-मैन्द्रियकमपि नित्यं दृष्टमित्यनैकान्तिको हेतुरिति । तत्र साधनवाद्याह सामान्यमैन्द्रियकं नित्यं तर्हि तथैव घटो ऽपि नित्यो ऽस्त्विति । अयम-स्यैवं वदतो भ्रमः किल नित्यानित्यपक्षवृत्तिरनैकान्तिकतामेष विजह्या-दिति । तदेवमस्य ब्रुवतः प्रतिज्ञाहानिर्भवति घटस्य हि नित्यत्वे तद्दृष्टान्त-बलादेव शब्दो ऽपि नित्यः स्यादिति । तत्र कीर्तिराह प्रतिज्ञैव तावद-साधनाङ्गवचनमिति तदभिधानं निग्रहस्थानं भवितुमर्हति न तद्धानिः । न च हानिरप्यस्ति यदि नाम घटस्य दृष्टान्तीकृतस्य प्रतिदृष्टान्तधर्मं नित्यत्वमयमभ्युपैति किमियता शब्दानित्यत्वप्रतिज्ञामवजहाति । अपि च हेत्वाभासा अपि निग्रहस्थानवर्गे गणिता एव स चायमनैकान्तिकहेत्वा-भासप्रयोगादेव पराजीयते न प्रतिज्ञाहान्येति तस्या विषयान्तरं वक्तव्यम् । अत्रोच्यते प्रतिज्ञायास्तावदसाधनाङ्गवचनता नास्तीत्यवयवलक्षणे निर्णी-तमेतत् । प्रतिज्ञासिद्ध्यर्थं एव सर्ववादिनां प्रयासः अनिर्दिष्टा च साधयितु-मशक्यैवेति न तद्वचनमसाधनाङ्गवचनम् । लौकिकेष्वपि चर्णादानादिविवा-दपदेषु प्रतिज्ञाहानिमेव मुख्यं पराजयकारणमाहुः । यदाह नारदः ।

सारस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा समुदाहृता ।
तद्धानौ हीयते वादी तरंस्तामुत्तरो भवेदिति ॥

प्रतिदृष्टान्तधर्मं च स्वदृष्टान्ते ऽभ्युपगच्छन्नुत्सृजत्येव प्रतिज्ञाम् । नित्यत्वं हि सामान्यवद् घटस्यापि सहते तद्दृष्टान्तबलेन च तद्धर्मं शब्दे

* गौतमसूत्रम् अ॰ ५ आ॰ २ सू॰ २ ।

सिषाधयिषतीति नूनमिदानीं नित्यत्वमेव घटधर्मः शब्दे सिद्ध्येदिति कथं तदनित्यत्वप्रतिज्ञा ऽस्य न हीयते । यत्तूक्तं हेत्वाभासप्रयोग एव निग्रहनिमित्तं न प्रतिज्ञाहानिरिति स्यादेतदेवं यदि द्वितीये वचसि व्यवस्थितेन प्रतिवादिना व्यभिचारोद्भावनया प्रत्यवस्थितो वादी तावत्येव विरमेत् । स तु तृतीये वचसि वर्तमानस्तदुद्धरणबुद्ध्या तथाविधमभिधत्ते येन प्रतिज्ञां जहाति । अतश्च व्यभिचारपरिहरणलोभाभिहितप्रतिदृष्टान्तधर्माभ्यनुज्ञावचनोपनततदर्थप्रतिज्ञाहानिनिबन्धन एवास्य निग्रहो युक्तो न हेत्वाभासप्रयोगकृत इति अयमेव मुख्यः प्रतिज्ञाहानेर्विषयः ।

प्रतिज्ञातार्थप्रतिषेधे धर्मविकल्पात्तदर्थनिर्देशः प्रतिज्ञान्तरम् ॥ *

प्रतिज्ञातार्थप्रतिषेधे परेण कृते तत्रैव धर्मिणि धर्मान्तरं साधनीयमभिदधतो वादिनः प्रतिज्ञान्तरं नाम निग्रहस्थानं भवति । अनित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्वादित्युक्ते पूर्ववत्सामान्येन व्यभिचारोद्भावनया प्रत्यवस्थित आह । सामान्यमैन्द्रिकं यन्नित्यं तद्युक्तं तद्धि सर्वगम् असर्वगतस्तु शब्द इति प्रतिज्ञां कुर्वन् प्रतिज्ञान्तरेण निगृहीतो भवति । अत्राह नेदमप्रस्तुतप्रतिज्ञान्तरकरणमपि तु परोद्भावितव्यभिचारनिवारणं विशेषणोपादानमेतत् । एतदुक्तं भवति असर्वगतत्वे सत्यैन्द्रियकत्वादनित्यः शब्द इति तदिदमसर्वगतत्वं प्रतिज्ञासिद्ध्यर्थमुपात्तं कथं निग्रहस्थानम् । यो हि मीमांसकं प्रत्यनित्यः शब्दः कृतकत्वादित्युक्तवांस्तेन कृतकत्वं सिद्धमित्युपलब्धे कृतकत्वे स प्रतिज्ञान्तरं कुर्वाणो निगृह्येत । यस्तु पूर्वप्रतिज्ञामवधीर्य तदनौपयिकमकस्मादेव प्रतिज्ञान्तरमारभेत तदा उन्मत्त एव भवेत् । न चोन्मत्तप्रलापानां शास्त्रे लक्षणकरणं युक्तम् । स्पष्टे निग्रहहेतौ हेत्वाभासाभिधाने संभवति किमिति प्रतिज्ञान्तरं निग्रहस्थानमुच्यतइति । अत्रोच्यते प्रतिज्ञासिद्धये हेतुदृष्टान्तौ प्रयोक्तव्यौ न पुनः प्रतिज्ञान्तरं करणीयमिति स्थितिः । इह च यो हेतुरनेनोपात्तस्तस्मिन्परेणानैकान्तिकीकृते सति न तत्परिहारप्रकारमनुगुणमयमास्थितवानपि त्वसर्वगतत्वप्रतिज्ञामन्यामधि-

---

* गौतमसूत्रम् अ० ५ आ० २ सू० ३ ।

ष्ठः । ननु विशेषणमेतदनैकान्तिकत्वपरिहारार्थं न प्रतिज्ञान्तरमित्युक्तम् । नासिद्धत्वात् सिद्धं हि विशेषणं भवति नित्यत्ववादिनं च प्रति शब्दस्यासर्वगतत्ववादिनं च प्रति शब्दस्यासर्वगतत्वमसिद्धम् । साध्यते चेत्तर्हि प्रतिज्ञान्तरमेवेदं हेत्वाद्यवयववैलक्षण्यात् प्रतिज्ञालक्षणस्य च साध्यनिर्देशस्योपपत्तेः । अनैकान्तिकत्वपरिहृतये हि हेतुविशेषणं सिद्धं च वाच्यं न तु धर्मिविशेषणं साध्यं चेति । अन्यतरासिद्धे तु हेत्वाभासे तत्समर्थनं प्रक्रमानुरूपमेवेति न प्रतिज्ञान्तरं निग्रहस्थानं भवति । इह तु अनैकान्तिकत्वपरिहाराय यतमानो मार्गमनुगुणमपश्यन् स्खलित इव निगृह्यते । न च हेतूदाहरणादिप्रयोगनिपुणमतेरपि भ्रमादेवंविधमभिधानं न संभवति न च प्रतिज्ञामात्रेण सिद्धिमिच्छन्नेवं ब्रवीत्यपि तु व्यभिचारं परिजिहीर्षन्निति । न चायमुन्मत्तप्रलाप एव प्रस्तुतानुगुणत्वबुद्ध्या प्रयोगात् । अपि चानित्यः शब्दश्चाक्षुषत्वादित्युभयासिद्धो नाम हेत्वाभासो भवद्भिरपि शास्त्रे लक्षित एव । स उन्मत्तप्रलापो न भवति यथोदाहृतं प्रतिज्ञान्तरमुन्मत्तप्रलाप इत्यपूर्व एष भिक्षोः स्वदर्शनरागः परदर्शनद्वेषो वा । को हि नाम शिशुरपि शब्दे चाक्षुषतां ब्रूयात् । इदं संभवत्येवाभिधानं केवलं हेतुविशेषणे सिद्धे च वक्तव्ये भ्रमाद्धर्मिविशेषणं साध्यं वा ऽयमुक्तवानिति । निमित्तान्तरमिदमस्य निग्रहे निरूपितं द्वितीयएव तु वचसि कथाविरतौ हेत्वाभासप्रयोगादेव निग्रहमाप्नुयादिति प्रतिज्ञाहानिप्रस्तावएवोक्तम् ।

प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः प्रतिज्ञाविरोधः ॥*

यत्र प्रतिज्ञा हेतुना विरुध्यते हेतुर्वा प्रतिज्ञया स प्रतिज्ञाविरोधो नाम निग्रहस्थानं भवति । गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यमिति प्रतिज्ञा रूपादिभ्यो ऽर्थान्तरस्यानुपलब्धेरिति हेतुः । सो ऽयं प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधो यदि गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यं न तर्हि रूपादिभ्यो ऽर्थान्तरस्यानुपलब्धिरथ रूपादिभ्यो ऽर्थान्तरस्यानुपलब्धिर्न तर्हि गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यं रूपादिभिश्चार्थान्तरस्यानुपलब्धिरिति व्याहतम् । अत्राह नेदं प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधोदाहरणं भवितुमर्हति हेतोरसंभवात् । संभवे हि हेतुः प्रतिज्ञां विरुणद्धि तया वा

---

* गौतमसूत्रम् अ॰ ५ आ॰ २ सू॰ ४ ।

विरुध्यते। इह तूपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धिर्न समस्त्येव रूपादिभ्यो ऽर्थान्तरस्य पृथक्त्वेनोपलब्धियोग्यत्वानुपपत्तेः । संभवन्नपि चैवंविधे विषये प्रतिज्ञाविरोधे हेतुर्न द्वयीं दोषजातिमतिवर्तते विरुद्धत्वमसिद्धत्वं वा। गुणव्यतिरिक्तद्रव्यवादिनो हि भेदेनाग्रहणगतार्थत्वान्न पृथग्वक्तव्यमिदं निग्रहस्थानम् । यदन्यदन्यैरुदाहरणमभाणि नित्यः शब्दः सर्वस्यानित्यत्वादिति तदप्यसाधु। वैधर्म्यदृष्टान्तस्यानेन प्रकारेण कुशिक्षितैरभिधानात् । तथा हि सर्वशब्दो ऽत्र सावयववचन इति निरवयवत्वं हेतुर्विवक्षितो नित्यः शब्दो निरवयवत्वात्सावयवस्यानित्यत्वादिति सो ऽयमपि शिक्षितवैधर्म्यदृष्टान्तप्रदर्शनताप्रक्रमैर्विपर्ययेण वैधर्म्यदृष्टान्त एव कथितः सर्वस्यानित्यत्वादिति । तदुक्तं स हि दृष्टान्त एवोक्तो वैधर्म्येण सुशिक्षितैरिति । तस्मान्नेदमपि प्रतिज्ञाहेतुविरोधोदाहरणमिति । अत्रोच्यते यदुक्तं हेतोरसंभवान्नेदं निग्रहस्थानं तदचारु । पञ्चम्यन्तनिर्दिष्टस्य हेतोः प्रदर्शितत्वात् । निरवद्यहेत्वभावात्तु यदि तदसंभव उच्यते तर्हि हेत्वाभासव्याकरणमप्यकरणीयं भवेत् । पुरुषबुद्धिप्रमादनिबन्धनहेत्वाभासप्रयोगवत्तु तथाविधमप्यभिधानं संभवत्येव । यत्पुनरभ्यधायि संभवन्नपि हेतुरयमसिद्धविरुद्धयोरन्यतरो भवेन्न दूषणान्तरमिति । तत्र ब्रूमः सत्यमेतत् किं तु हेतुस्वरूपनिरूपणावसरे सपदि तद्गतदोषादोषदर्शनाद्विरुद्धता तस्याभिधीयते । यथा भवद्भिर्नित्यः शब्दः कृतकत्वादिति विरुद्धहेतोर्वर्ण्यते क्व चित्सिद्धसाध्यत्वदृष्टान्तहीनतादिदोषान्तरसंभवे ऽपि तदवधीरणया विरुद्धत्वमेव दर्शितम् । यथा वा हेत्वाभासलक्षणे कथितमस्माभिः अनित्यः शब्दश्चाक्षुषत्वादित्यस्यानैकान्तिकत्वदोषे सत्यपि प्रथमतरमसिद्धतैव हृदयपथमवतरति तेनासिद्धो ऽयमुच्यते न सव्यभिचार इति । एवमिहापि हेतुगुणदोषविचारे क्रियमाणे विरुद्धादिहेत्वाभासतैव नास्य कथ्यते । यदा तु परार्थानुमानवाक्यस्य पञ्चावयवस्य परमतेन वा त्र्यवयवस्य परस्परान्वितपदार्थसमुदायात्मा वाक्यार्थश्चिन्त्यते तत्रेतरेतरव्याहतार्थवादिनः प्रतिज्ञाहेतुपदयोरसंसर्गात्तद्विरोध एव झटिति मनसि विपरिवर्तते इति स एव निग्रहनिमित्तं भवितुमर्हति । यत इतरेतरविरोधिनमनन्वितमर्थमभिवदति वाक्ये ऽप्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिर्वा भवेदित्यद एव निग्रहस्थानम् । अपि च साध्यविपर्ययसाधक

एव विरुद्धहेतुरुच्यते यः प्रतिज्ञामेव बाधते इह तु प्रतिज्ञया हेतुर्बाध्यते प्रतिज्ञा वा हेतुनेति विकल्प्यमानत्वान्निग्रहस्थानान्तरमेवेदम् । इत्थमस्यैवोदाहरणस्योपपत्तेरुदाहरणान्तरनिरूपणं वृथाटाट्यैव । भाट्टैस्तु भवदीयं निरालम्बनसाधनं प्रतिज्ञाविरोधोदाहरणं वर्णितम् । निरालम्बनाः सर्वे प्रत्ययाः प्रत्ययत्वादिति यतः प्रत्ययत्वहेतुग्राहकज्ञानसालम्बनत्वे तेनैव प्रतिज्ञा विरुध्यते तन्निरालम्बनत्वे तु हेत्वभाव एव स्यादिति । तदुक्तम् ।

विस्पष्टश्चाक्षपादोक्तो विरोधो हेतुसाध्ययोः ।
यमदृष्ट्वा परैरुक्तमदूषणमिदं किलेति ॥

तत्सर्वथा सुलभोदाहरणमिदं प्रतिज्ञाहेतुविरोधाख्यं निग्रहस्थानमिदं स्थितम् ।

पक्षप्रतिषेधे प्रतिज्ञातार्थापनयनं प्रतिज्ञासंन्यासः ॥*

पक्षसाधने परेण दूषिते तदुद्धरणाशक्त्या प्रतिज्ञामेव निह्नुवानस्य प्रतिज्ञासन्यासो नाम निग्रहस्थानं भवति । अनित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्वादित्युक्ते तथैव सामान्येनानैकान्तिकतायामुट्टङ्कितायां प्रतिब्रवीति क एवमाह नित्यः शब्द इति । सो ऽयमेवं ब्रुवन्प्रतिज्ञासन्यासात्पराजीयते । अत्राह अतिस्थूलः खल्वयं प्रमादः को हि नाम प्रतिवादिप्राश्निकसन्निधाने प्रतिज्ञां कृत्वा तदैव तेषामेवाभ्रष्टसंस्काराणां पुरतो ऽपस्मारकाद्यनुपप्लुतमतिस्तामेव निह्नुवीत । अपि च द्यूतपराजितपणरहित इव कितवव‍दुदासीनः प्रतिज्ञामजहदपि हेतावनैकान्तिके किमसौ न निगृह्यते । न हि प्रतिज्ञायास्त्यागात्यागौ तदीयौ निग्रहानिग्रहयोः प्रयोजकावपि तु हेतुगुणदोषावेव । स चायं साधनव्यभिचारादेवासिद्धपक्षः पराजीयतइत्यलं सन्यासेनेति । अत्रोच्यते परोद्भावितहेत्वनैकान्तिकत्वदूषणोद्धरणकरणकतरलितमतेर्भवेदप्ययं प्रमादः । एवं ह्यसौ वदति न मयोक्तं संयोगवियोगव्यङ्ग्यः शब्दो न भवति न त्वनित्य इति । अयमाशयस्यैवं वदतः किल संयोगविभागानभिव्यङ्ग्यत्वे मया पक्षीकृते सामान्येन व्यभिचारो न भविष्यतीति तदपि हि तादृशमेव स्वाश्रयव्यङ्ग्यत्वादिति मुह्यतो नातिस्थूलममुमीदृशं प्रमादं प्रतिपन्नस्य

* गौतमसूत्रम् अ॰ ५ आ॰ २ सू॰ ५ ।

भवत्येष निग्रहः । अप्रमादिनोस्तु निग्रहो नाम नास्त्येव कश्चिदिह लोके परलोके वा यत्तु तदीययोः प्रतिज्ञात्यागात्यागयोरप्रयोजकत्वादनैकान्तिक-त्वेनैवासौ निगृह्यते स्यादिति । तदेवं यदि व्यभिचारोद्भावनया समनन्तरमसौ तूष्णीमेवासीत तथाविधं तु ब्रुवाणस्तस्यैव पराजयहेतोः सन्निकृष्टत्वात्तेनैव निगृहीतो भवति नानैकान्तिकप्रयोगेणेति ।

अविशेषोक्ते हेतौ प्रतिषिद्धे विशेषमिच्छतो हेत्वन्तरम् ॥*

अविशेषाभिहिते हेतौ प्रतिषिद्धे तद्विशेषणमभिदधतो हेत्वन्तरं नाम निग्रहस्थानं भवति । यथा सांख्यस्येत्थं वदतः एकप्रकृतीदं व्यक्तं परि-माणाद् घटादिवद्विविधं च परिमाणं विकारेषु दृष्टमियत्तालक्षणमङ्कुरादेः फला-न्तरस्य चतुरस्रिता च पटादेः मृत्पूर्वकस्य तदेतत्परिमितं निराकारजात-मेकप्रकृतिकं दृष्टमित्यतः सर्वमिदमेकप्रकृति भवितुमर्हति । या च सैका प्रकृतिस्तत्प्रधानमिति । अस्य हेतोर्व्यभिचारो नानाप्रकृतीनामपि परिमाणद-र्शनादिति । तत्परिजिहीर्षया विशेषणमाह समन्वयादिति । सुखदुःखमोहसम-न्वितं हि सर्वं व्यक्तं परिमितं दृश्यतइति । तस्य प्रकृत्यन्तररूपसमन्वया-भावादेकप्रकृतित्वमिति । तदिदं हेत्वन्तरं निग्रहस्थानं प्रागुक्तस्य विशेषस्य हेतोः स्वयमेवाहेतुत्वमर्षणादिति । अत्राह किमयं दग्धो दह्यते मृतो वा मार्यते अनैकान्तिकहेतूपन्यासेनैव खल्वयं तपस्वी निगृहीतोऽसाधनाङ्गव-चनादिति किं हेत्वन्तराख्यनिग्रहस्थानान्तरोदीरणेनेति । अत्रोच्यते युक्तमेव तद् द्वितीये वचसि कथासमाप्तौ यथा तु भवानाह यदा तु व्यभिचारनिरा-करणाय विशेषणमपरमधिकमधुनाऽभिधातुं प्रवृत्तस्तदा तदुपादानादेव निगृह्यतइति पिष्टपेषणं संप्रत्येवायमिष्यते । पुरुषशक्तिपरीक्षात्मके च जल्पे निग्रहस्थानमिदं वादे तु विशुद्धाशयतया वस्तुनि परीक्ष्यमाणे विशेषणा-न्तरोपादानेऽपि तद्विचारः प्रस्तोतव्यो न निग्रहः कार्य इत्यभियुक्ताः ॥

प्रकृतादर्थादप्रतिसंबद्धमर्थान्तरम् ॥†

प्रकृतादर्थादर्थान्तरं तदनौपयिकमभिदधतोऽर्थान्तरं नाम निग्रह-स्थानं भवति । यथा कश्चिद्वैयाकरणविटः स्फोटात्मानं शब्दं चेतसि निधाय

---

* गौतमसूत्रम् अ॰ ५ आ॰ २ सू॰ ६ । † गौतमसूत्रम् अ॰ ५ आ॰ २ सू॰ ७ ।

तन्नित्यत्वसिद्धये नित्यः शब्दो निरवयवत्वादित्यभिधित्सुरेव दुरितक्रमादिभिरनैकान्तिकतामाशङ्कमानो ऽर्थान्तरं नाम निग्रहस्थानं जिगमिषुस्तत्रैव वाक्यशेषच्छाययेत्तिष्ठति नित्यः शब्दो निरवयवत्वादिति वयं पाणिनीयाः प्रपन्ना इति ये भगवतः पाणिनेः छात्राः कः पुनर्भगवान्पाणिनिरिति ।

येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् ।
कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तमाचार्यो नः स पाणिनिः ॥

कः पुनर्महेश्वरो यतो ऽक्षरसमाम्नायमधिजगाम पाणिनिरिति ।

अस्त्युद्भटजटाजूटकोटिग्रथितचन्द्रमाः ।
विश्वस्थितिलयोत्पादहेतुरेको महेश्वरः ॥

अपि च

अचिन्त्यवेशाभरणस्य तत्त्वतो
यदृच्छया यस्य निशासु ताण्डवम् ।
सभस्मभक्तीनि बिभर्ति मौलिना
कृताञ्जलिः पादरजांसि वासवः ॥

कीदृशं पुनस्ताण्डवं तनोति खण्डपरशुरिति ।

इत्थंचारी क्रमो यस्मिन्नित्थं च करवर्तनाः ।
इत्थं यत्र घटीच्छेदा दाचपादास्तथेदृशाः ॥

इत्येकैकमुपदेशयन्नुत्थाय नृत्यति तदेतदर्थान्तरं निग्रहस्थानमसाधनाङ्गवचनमिति । कीर्तिना ऽप्यनुमोदितम् । द्वयोरपि च वादिप्रतिवादिनोः प्रकृताननुगुणमभिदधतोर्भवत्यदो निग्रहस्थानम् । यथाक्रममेकस्य साधनमनवद्यमपश्यतो द्वितीयस्य दूषणमिति ।

वर्णक्रमनिर्देशवन्निरर्थकम् ॥

अभिधेयरहितवर्णानुपूर्वीप्रयोगमात्रं निरर्थकं नाम निग्रहस्थानं भवति । अनित्यः शब्दः कचटतपानां गजडदबत्वाद् घझढधभवदित्येवंप्रकारम् । इदमपि वादिप्रतिवादिनोः प्रकृताननुगुणमभिदधतोर्भवत्यदो निग्रह-

* गौतमसूत्रम् अ॰ ५ आ॰ २ सू॰ ८ ।

स्थानम् । यथाक्रमं साधनं दूषणं च यथोचितमभिधातुमजानतोः पूर्ववदुभयोरपि निग्रहस्थानम् । अत्राह सो ऽयमुन्मत्तप्रलाप एव शास्त्रे लक्षयितुमुपक्रान्तो न ह्यनुन्मत्तानामीदृश्यक्षराणि मुखान्निर्गच्छन्ति ईदृशां च निर्देशे कपोलवादित्रकक्ष्याभिताडनादीन्यपि कामं शास्त्रे निर्दिश्यन्ताम् । अपि च वर्णक्रमनिर्देशवदिति मतुपा निर्देश एष सूत्रे वदिति वतिप्रयोगो वा । मतुप्पक्षे सर्वं वर्णक्रमनिर्देशयुक्तं निग्रहस्थानं भवेदिति हस्तसंज्ञादिभिरिदानीमुद्ग्राहणिकाः प्रस्तूयेरन् । अथानर्थकक्रमनिर्देशयुक्तमिति व्याख्यायते तथा ऽपि नियमानुपपत्तिः । न ह्यर्थरहितवर्णोच्चारणमेव प्रकृतानुपयोगान्निरर्थकमेव वर्णक्रमनिर्देशस्यापि च क्व चित्प्रकरणे सार्थकता दृश्यतएव प्रत्याहारवत् । वतिपक्षे तु भवति दिक्प्रदर्शनमेतत्किं त्वर्थान्तरेणैव गतार्थत्वात्पृथङ्न वक्तव्यम् । अत्रोच्यते मतुपा वतिना वाभिधेयशून्यत्वमात्रमत्र विवक्षितम् अभिधेयशून्यं वचो निरर्थकमित्युक्तमिति भवति । एष एव चार्थान्तरादस्य विशेषः तत्राभिधेयस्य भावे ऽपि प्रकृतानुपयोग इह त्वभिधेयमेव नास्तीति यत्र क्व चित्प्रकरणवशेन वर्णक्रमनिर्देशस्यापि सार्थकता तदिहोदाहरणम् । उदाहरणं यदि स्फुटं पृच्छसि न कुप्यसि चेत्तद्भवदीयं सर्वमेव वचनमिहोदाहरणं सौगतदर्शने शब्दानामर्थासंस्पर्शित्वात् । स्वलक्षणे तेषामप्रवृत्तेः अपोहस्य चातितुच्छत्वात् सर्वं तदभिधानं निरर्थकम् । अत एव चोन्मत्तप्रलापतः शाक्यभिक्षवो ऽपि परिशुद्धबोधिनः परलोकयाथार्थ्यदर्शिनः शौचाचारव्यवहारेष्वबाह्या महान्तो विद्वांसः काममर्थशून्यमपि कथयन्तो नोन्मत्ता भवितुमर्हन्ति । एवमन्यस्यापि प्रज्ञाप्रमादात्कचटतपादि व्याहरतो नोन्मत्तता भविष्यति । यच्चोक्तमीदृशां गणने का परिनिष्ठेति तत्परिहृतमसकृदसङ्कीर्णोदाहरणविवक्षया द्वाविंशतिभेदत्वमाश्रितमिति । कपोलवदनादीनि पुनरकथास्वभावत्वादचिन्त्यान्येव । यस्य चास्मिन्कथाप्रसङ्गे गण्डवादित्रादि चेतसि परिस्फुरति तस्यान्यदतिजघन्यमपि हृदयमवतरेदित्यलमसंबद्धगोष्ठ्येति ॥

पर्षत्प्रतिवादिभ्यां त्रिरभिहितमप्यविज्ञातमविज्ञातार्थम् ॥*

यत्साधनवाक्यं दूषणवाक्यं वा त्रिरभिहितं पर्षदा प्रतिवादिना न विज्ञायते क्लिष्टशब्दप्रयोगमिति तीव्रमुच्चारितमित्येवंप्रकारमविज्ञातार्थं नाम

* गौतमसूत्रम् अ॰ ५ अा॰ २ सू॰ ९ ।

निग्रहस्थानं भवति असामर्थ्यसंवरणाय च धूर्तैरिदमाश्रीयते । अत्राह अर्थासंप्रत्ययस्य समानत्वात्को ऽस्य निरर्थकाद्भेदः । अथ प्रकृतोपयोगयोग्यमर्थमसौ वदति तदा पर्षत्प्रतिवादिनोरमेधाविता कामं भवेन्न तु विदुषो वक्तुं विवदतः पराजयो भवितुमर्हति । किंकृतश्चैष त्रिरुच्चारणनियमः किं राजाज्ञया उत वाक्येनेति न विद्मः । अत्रोच्यते निरर्थके सर्वथा सर्वमर्थशून्यता इह तु भवन्नर्थो नावगम्यते द्रुतोच्चारणादिव्यतिकरवशादिति कथमविशेषः । तत्र च कल्प्यते नूनमसामर्थ्यमात्मीयं संवरीतुमना एवमभिधत्ते न हि समर्थो विद्वान्विस्पष्टं न वक्तीति । त्रित्वनियमो ऽपि न वेदवचननरपतिशासननिबन्धनः किं तु वस्तुस्थित्युपनत एव । यतः सकृद् द्विरप्यभिहितमप्यनवधानादिना न गृहीतमिति संभाव्यते त्रिस्तु यदुक्तं न ज्ञायते तत्र वक्तुरेव जाड्यम् अनेकप्राश्निकादिसमाजे कथितमवश्यं केनाप्यवगम्यते सर्वैरनवगमात्तु वक्तैव निगृह्यते । चतुर्थो पञ्चकृत्वो वा ऽभिधाने त्विष्यमाणे निरवधिता ऽभिधानस्य प्रसज्यतइति युक्तस्त्रिर्वचननियम इति ।

पौर्वापर्यादियोगादप्रतिसंबद्धार्थमपार्थकम् ॥*

पूर्वापरासंगतपदकदम्बकोच्चारणादप्रतिष्ठितवाक्यार्थमपार्थकं नाम निग्रहस्थानं भवति । तद्यथा दश दाडिमानि षडपूपाः कुण्डमजाजिनं पललपिण्डः अधोरुकमेतत्कुमार्याः स्फैयकृतस्य पिता प्रतिशीन इति । अत्राह असंबद्धवाक्यमसंबद्धं प्रकरणं च निग्रहस्थानान्तरं कस्मान्नोक्तम् । एतेनैव गतार्थत्वादिति चेद् यद्येवमनर्थकेनैव गतार्थत्वादपार्थकमपि पृथङ् न वक्तव्यम् । अत्रोच्यते निरर्थकेन पदार्थेन वाक्यार्थाः केवलं वर्णा एव शुष्का उच्चार्यन्ते अर्थान्तरे ऽपि समन्वितपदार्थे व्यवस्थापितवाक्यार्थमप्रकृतं तूच्यते । इह तु पदार्थसंप्रत्यये ऽपि तदन्वयासंभवेन वाक्यार्थानवसाय इति स्पष्टो भेदः । प्रकृतविवादास्पदीभूते वस्तुनि को वा विशेष इति चेदुक्तमत्र संक्षेपविवक्षायां द्वे एव निग्रहस्थाने असंकीर्णोदाहरणविवक्षया तु द्वाविंशतिभेदत्वं प्रकृतवस्तुसिद्धिस्तु द्वाविंशतावपि तुल्यैव । यत्तु असंबद्धं वाक्यमसंबद्धं प्रकरणं च पृथ-

* गौतमसूत्रम् अ ५ आ० २ सू० १० ।

गुपसंख्येयमिति तन्न । असंबद्धपदार्थेनैव तत्संग्रहात् । यदि त्वसंबद्धवाक्य-मसंबद्धप्रकरणं चावश्यं वक्तव्यं तदुक्तमेव भवदीयं शास्त्रम् । तथा हि वैभाषिकाणामस्ति बाह्यार्थः स च प्रत्यक्षः । सैात्रान्तिकानां च सन्नाप्यनु-मेयः । योगाचाराणां साकारं ज्ञानमेव न बाह्यार्थः स च प्रत्यक्षः । माध्य-मिकानामाकारशून्यं स्वच्छं ज्ञानमेवमितरेतरानन्वितवाक्यप्रकरणमिदमशेष-मेव शाक्यशास्त्रम् आह च । दशदाडिमवाक्यस्य बैाद्धशास्त्रस्य चाप्यबद्धस्य प्रतिष्ठा केन लभ्यते ।

अवयवविपर्यासवचनमप्राप्तकालम् ॥*

प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनवचनं क्रममुल्लङ्घ्यावयवविपर्यासेन प्रयुज्यमानमप्राप्तकालं नाम निग्रहस्थानं भवति । अत्राह न हि पदार्थानां वाक्येषु नियतः क्रमः कश्चिदस्ति । नियतक्रमका हि वर्णाः पदतामापद्यन्त-इति युक्तं तदन्तरेण तदर्थानवगमात् । न हि टघ इत्युक्ते घटार्थावगतिर्भ-वति वाक्येषु तु देवदत्त गामभ्याज दण्डेन दण्डेन शुक्लां गामभ्याज देव-दत्तेति क्रमान्तरेणापि तथैवार्थप्रतिपत्तेः किं क्रमेण । अनुमानवाक्ये तु पञ्चा-वयवा इत्येतदेव तावत्प्रथममसांप्रतं प्रतिज्ञाद्यवयवानामसाधनाङ्गवचन-त्वात् । तत्र तेषां पञ्चावयवानामपि प्रयोगः प्रयोगे ऽपि च क्रमो विवक्षितः तदुल्लङ्घनं निग्रहस्थानमिति महती मूर्खप्रक्रियेति । अत्रोच्यते वाक्यान्तरेषु क्रमापेक्षा भवतु मा वा भूद् नानेन नः प्रयोजनम् । अनुमानवाक्ये त्वर्थः क्रमो बलादापतति स्वप्रतिपत्त्यनुसारेण परप्रतिपत्तेरुत्पादनात् । स्वप्रतिपत्तौ च धर्मिदर्शनतद्गतहेतुधर्मावधारणप्रतिबन्धस्मरणपरामर्शज्ञानसाध्यनिश्च-यानां क्रमेण दर्शनात्परं प्रमाणतयैव तदभिधानं कर्तव्यमिति सविस्तरम-वयवलक्षणे निर्णीतमेतत् । असाधनाङ्गवचनत्वमपि प्रतिज्ञाद्यवयवानां तत्रैव निरस्तम् । अतः क्रमस्येह युक्तियुक्तत्वात्तदतिक्रमो भवत्येव निग्रहस्थानम् ।

हीनमन्यतमेनाप्यवयवेन न्यूनम् ।†

पञ्चावयवे वाक्ये प्रयोक्तव्ये स्थिते तदन्यतमेनाप्यवयवेन हीनं प्रयुञ्जानस्य न्यूनं नाम निग्रहस्थानं भवति । अत्राह प्रतिज्ञाद्यवयवजातम-

* गैातमसूत्रम् अ॰ ५ आ॰ २ सू॰ ११ । † गैातमसूत्रम् अ॰ ५ आ॰ २ सू॰ १२ ।

साधनाङ्गवचनमित्यतस्तदनभिदधतो न निग्रहः प्रत्युत तद्वतो निग्रहो युक्त इति । अत्रोच्यते अनन्तरमेवैतत्परिहृतं विस्तरतश्चावयवलक्षणे । तथा हि श्रोतुराकाङ्क्षानिवृत्तये ऽनुमानवाक्यं प्रयुज्यते । प्रथमं तदाकाङ्क्षाविषयः साध्यधर्मविशिष्टो धर्मी प्रदर्श्यते ततः कारणाकाङ्क्षया हेतुवचनमभिधीयते क्वास्य प्रतिबन्धो दृष्ट इति बुभुत्सायामुदाहरणमुपपाद्यते इत्थमेष सिद्ध-प्रतिबन्धो हेतुर्धर्मिणि भवेन्न वेति शङ्कायामुपनयवचनमुच्चार्यते तदनन्तरं सर्वावयवानामेकत्रोपसंहाराय निगमनं प्रयुज्यतइत्यन्यतमस्याप्रयोगान्निग्र-हार्हता भवत्येवेत्यलमत्रैव वस्तुनि पदे पदे कलहप्रस्तावेनेति ।

हेतूदाहरणाधिकमधिकम् ॥*

एकेनैव हेतुना दृष्टान्तेन वा प्रतिपादिते ऽर्थे हेत्वन्तरं दृष्टान्तान्तरं वा प्रयुञ्जानस्याधिकं नाम निग्रहस्थानं भवति । एतच्च वादे तावद्वीतराग-कथात्मके वस्तुनिं निर्णयफले नेष्यतएव । जल्पे ऽपि नियमाद्युपगमनेन वदतो वादिन इदं निग्रहस्थानम् । यो हि न मया साधनमधिकाभिधेयमुदाहरणं वेति नियमस्योद्ग्राहयति स एव तथा निगृह्यते नान्य इति । एतच्च कीर्तिना ऽप्येवं कथितं प्रपञ्चकथायां तु न दोष इति । अपर आह नियमाभ्युपगमे नायं दोषः प्रतिपत्तिद्रढिम्ने तदभिधानादिति तदयुक्तमभ्युपगतनियमत्या-गादसौ निग्रहार्हो भवेत् कश्चायं प्रतिपत्तिद्रढिमा प्रथमप्रयुक्तस्य हि हेतोर-दृढप्रतिपत्तिकारिणो हेतुत्वमेव न स्यादुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य पुनरुत्पादनं युक्तम् । तन्न पूर्वहेतुरद्रढिम्ने नाप्युत्तरो द्रढिम्ने तस्मान्नियमाभ्युपगमे ऽधि-काभिधानं दोष एव अपरं मतमकृतनियमस्यापि दोष एव प्रपञ्चकथाया-मप्येकेन हेतुना दृष्टान्तेन वा कृते निर्णये द्वितीयस्य वैयर्थ्यम् । निर्णीतस्य निर्णयानुपपत्तेरनिर्णयकारिणश्च प्रथमस्य हेतोः प्रयोगानर्हत्वादिति ।

शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनर्वचनमन्यत्रानुवादात् ॥†

अर्थादापन्नस्य स्वशब्देन पुनर्वचनं शब्दार्थस्य वा ऽभिहितस्य पुनरभिधानं पुनरुक्तं नाम निग्रहस्थानं भवति । अनुवादं वर्ज्जयित्वा शब्द-पुनरुक्तं तावद्यत्र पूर्वोच्चारित एव शब्दः पुनरुच्चार्यते यथा नित्यः शब्दो

---

* गौतमसूत्रम् अ॰ ५ आ॰ २ सू॰ १३ ।
† गौतमसूत्रम् अ॰ ५ आ॰ २ सू॰ १४ ।

नित्यः शब्द इति । अर्थपुनरुक्तं तु यत्र सो ऽर्थः पूर्वमन्येन शब्देनोक्तः पर्यायान्तरेण पुनरुच्यते यथा नित्यः शब्दो निरोधधर्मको ध्वान इति । यद्यपि च शब्दपुनरुक्ते ऽप्यर्थपौनरुक्त्यमस्त्येव तथा ऽपि शब्दपूर्वकत्वादर्थप्रत्यभिज्ञायाः प्रथमतरं शब्दप्रत्यभिज्ञानात्तत्पौनरुक्त्यमेव तदुच्यते । जात्यपेक्षश्च शब्दपौनरुक्त्यव्यवहारो न व्यक्त्यपेक्षः क्षणभङ्गित्वाद्वर्णानां पुनः प्रयोगासंभवात् । अनुवादे तु पौनरुक्त्यमदोषो यथा हेत्वपदेशात्प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनमिति । अर्थादापन्नस्यापि स्वशब्देन पुनर्वचनं भवत्येव पुनरुक्तं यथा असत्सु मेघेषु वृष्टिर्न भवतीत्युक्ते अर्थादापद्यते सत्सु भवतीति किमर्थं स्वकण्ठेन पुनरुच्यते । अर्थप्रतीत्यर्थो हि शब्दप्रयोगः प्रतीते ऽर्थे किं तेनेति । एतच्च नियमाभ्युपगमे निग्रहस्थानं वेदितव्यमकृतनियमस्य तु नातीव महानयमपराधः । अत्राह नार्थपुनरुक्तादन्यच्छब्दपौनरुक्त्यमुपपद्यते शब्दसाम्ये ऽप्यर्थभेददर्शनात् । स्मरत गिरिशं गिरिशो गौरी यस्यासमस्मरद्वेषस्य इव यदीयस्य मुदा न गरीयस्या समस्मरद्वेषस्येति । तस्मादर्थत एव पौनरुक्त्यं न शब्दतः । अपि च विस्तरकथासु कदा चनाश्रवणशङ्कया पुनरभिधानं नाम कियान्प्रमादः । अर्थादापन्नस्य च स्वशब्देन पुनर्वचनं यदि निग्रहस्थानमुच्यते तर्हि प्रतिज्ञावचनमेव प्रथमं निग्रहस्थानम् । अधिकपुनरुक्तयोर्वा विशेष इति वक्तव्यम् । यादृशं तादृशं च विशेषलेशमाश्रित्य पृथगभिधाने निग्रहस्थानभेदपरिगणनमशक्यक्रियं स्यात् । अनुवादश्च य उच्यते हेत्वपदेशात्प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनमिति तत्तु प्रतिज्ञैव तावदसाध्वी तस्याः पुनर्वचनं साधु भविष्यतीति केयं कथा । अत्रोच्यते यदुक्तमर्थपुनरुक्तादन्यन्न शब्दपुनरुक्तमिति तदेवमेव । पृथङ्निर्देशस्त्वनया विवक्षया यो हि शक्त्यतिशयचिख्यापयिषया सकृत्प्रयोक्तव्यमिति प्रतिज्ञाय जल्पं प्रवर्तयति स शब्दपुनरुक्तेनापि निगृह्यतइति नियम्यवादिनश्च निग्रहात्ततो ऽन्यस्य सम्यगश्रवणशङ्कया पुनर्वदतो ऽपि न दोषः । अर्थाक्षिप्तकथनमपि कृतनियमस्यैव दोषो नान्यस्येत्यत एव न वादे निग्रहस्थानमिदमपि तु जल्पवितण्डयोरेव विजिगीषुकथयोस्तयोश्च सप्रयोजनत्वं कथान्तरत्वं च पुरा समर्थितमेव । यत्तु प्रतिज्ञोच्चारणमर्थाक्षिप्तत्वात्तदनुवादश्च निगमनवचनमफलतरमिति तदवयवलक्षणे विस्तरेण समा-

हितम् । अधिकपुनरुक्तयोस्त्वयं विस्पष्ट एव विशेषः अन्यं हेतुमन्यं वा दृष्टान्तं तत्रैव साध्ये ऽभिदधदधिकवादी भवति तमेव हेतुं दृष्टान्तं वा पुनर्वदन् पुनरुक्तवादीति । यत्त्वेवंविधविशेषाश्रयणे परिगणनमघटमानमिति तदवान्तरविशेषविवक्षयैव असङ्कीर्णोदाहरणदर्शनाय द्वाविंशतिनिर्देश इत्युक्तम् ।

विज्ञातस्य पर्षदा त्रिरभिहितस्याप्रत्युच्चारणमननुभाषणम्*॥

पर्षदा विदितस्य वादिना त्रिरुच्चारितस्यापि यदप्रत्युच्चारणं तदननुभाषणं नाम निग्रहस्थानं भवति । अप्रत्युच्चारयन्किमाश्रयं दूषणमभिधीयते । ननु यद्यननुभाष्यापि तत्रोत्तरं ब्रूयात्किमिति निगृह्यते न च यो ऽनुभाषितुमसमर्थः स उत्तरमपि दातुमक्षमो भवति विचित्रत्वात्पुरुषशक्तीनाम् । नैतदेवम् अननुभाषणे तदुत्तरविषयापरिज्ञानात्क्वोत्तरं प्रयुज्येत प्रयुक्तं वा कथमवधार्यते । न चैवं ब्रूमो यावत्किं चिद्वादिना सविकारमभिधीयते तदखिलमखिन्नानतिरिक्तमनुज्झितक्रमकमेकं प्रति वाग्मी तथैवानुभाषेतेति यस्तु समस्तानुभाषणं तथा कुर्यादपि नाम तेन स्वकौशलमेव केवलमुपदर्शितं भवति मेधावित्वं न त्वेवमकुर्वन्नसौ प्रत्यवेयादिति । स्तोकस्तोकमनुभाषमाणः तथैव च क्रमेण दूषयन्न निग्रहमाप्नुयादिति । अत्राह यदि वादी स्वपक्षसाधनविवरणवर्त्मना बहुतरमपरमप्रकृतमर्थमुपक्षिपेत्तत्किं प्रतिवादिना सर्वमनुभाषणीयम् । हेतुमात्रं त्वनूद्य दूषणमुद्भावयतो नास्य निग्रहो युक्तः । दूषणविषयं तु हेतुमात्रमपि यो ऽनुभाषितुमकौशलः स उत्तरविषयापरिज्ञानादुत्तरमपि प्रतिपत्तुमसमर्थ एवेत्यप्रतिभया निगृह्यतां किमननुभाषणेन । अपि च त्रिरभिहितस्येति केयं परिभाषा । यथा च वादिना परावबोधार्थं वाक्यं प्रयुक्तं परोपद्रवार्थं वा तत्र परावबोधार्थे वाक्ये परावबोध एवाभिधानावधिः न द्विस्त्रिर्वा नियमः यावत्कृत्वः प्रयुक्ते वाक्ये परस्यावबोधो जायते तावत्कृत्वः प्रयोक्तव्यम् । परोपद्रवार्थं तु वाक्योच्चारणमक्षत एव धर्मः प्राश्निकान्यथा तथा सङ्केतेनापि बोधयित्वा दुःश्लिष्टकष्टशब्दप्रयोगाद्याडम्बरविरचनया ऽप्यान्ध्यमुत्पाद्य परानुपरुध्येतेति महत्कश्मलमेतत् । न चेदृशं शास्त्रे व्युत्पादनार्हम् । तस्माद्बहुकृत्वो ऽप्यभिधाय प्रतिवादी बोधयितव्यो न तु द्विरुच्चारितमप्रत्युच्चरन्निग्रहीतव्य इति । अत्रोच्यते न

* गौतमसूत्रम् अ॰ ५ आ॰ २ सू॰ १७ ।

खलु सकृदेव सकलमपरविरचितवचनसन्दर्भानुभाषणमविचलितक्रमकमस्मा-
भिरपि कर्तव्यतयोपदिष्टमपि तु यथोचितदूषणविषयानुभाषणमात्रमेव । यस्तु
स्तोकमप्यनुभाषितुमप्रगल्भस्तस्योत्तरप्रतिभानमपि नास्तीति यदुच्यते तद-
सम्यक् । अन्यदननुभाषणमन्यदुत्तराप्रतिभानम् । कस्य चिदशेषमनुभाषित-
वतो न मुच्यते ऽनेनोत्तराप्रतिभानम् । उत्तराप्रतिभानमनन्तरं वक्ष्यते । यत्तु
त्रिरुच्चारणपरिभाषा कुतस्त्येति विकल्पितं तदविज्ञातार्थनाम्नि निग्रहस्थाने
प्रतिविहितम् । वीतरागकथात्मके वादे शिष्टादिभिः सह क्रियमाणे काम-
मस्तु परावबोधावधि वाक्योच्चारणम् । जल्पे तु विजिगीषुकथायां पुरुषशक्ति-
परीक्षणादवश्यमुच्चारणनियम आश्रयणीयः । तत्र सकृद्वा द्विर्वा ऽभिहित-
स्याग्रहणमनवधानादिनापि संभवन्न निग्रहाय कल्पते । त्रिरभिहितस्य तु
सर्वैरग्रहणे वक्तुरेवापराधः । अन्यैर्गृहीतस्य प्रतिवादिना ऽग्रहणे तस्य
निग्रहः । वारत्रयादप्यूर्ध्वमभिधाने त्वाश्रीयमाणे जल्पादौ कथासमाप्तिरेव न
स्यात् । छात्रशाला ह्यसौ भवेन्नोद्ग्राहणिकं तदिति ।

अविज्ञानं चाऽज्ञानम् * ॥

परिषदा विज्ञातस्यापि वादिवाक्यस्य प्रतिवादिना यदविज्ञानं तद-
ज्ञानं नाम निग्रहस्थानं भवति । अविदितोत्तरविषयो हि क्वोत्तरं ब्रूयादिति ।
अत्राह अज्ञानमप्रतिभेति नानयोर्विशेषं पश्यामः । अत्रोच्यते भिन्नविषयत्वा-
ददोषः उत्तरविषयाप्रतिपत्तिरज्ञानम् उत्तराप्रतिपत्तिस्त्वप्रतिभेति । ननूत्तरविषयं
यो न जानाति स उत्तरविषयमपि न जानात्येव । मैवम् उत्तरविषयं जान-
न्नपि कश्चिदुत्तरं न जानातीति लोकदृष्टमेतत् । एवं तर्हि अननुभाषणेन
गतार्थमज्ञानमज्ञाते हि परकीये वाक्यार्थे तदनुभाषणे सामर्थ्याभावदर्शनात् ।
सन्ति हि के चिद्ये ऽनुभाषितुमशक्नुवन्तः पत्रिकादिलिखितं तदावेदयन्तीति ।
एवं त्रयाणामपि च न पौनरुक्त्यम् । उत्तरविषयाप्रतिपत्तिरज्ञानम् । प्रतिपत्तावपि
तदप्रत्युच्चारणमननुभाषणम् । अनुभाषिते ऽप्युत्तराप्रतिपत्तिरप्रतिभेति । ननु
यद्यज्ञानसाम्ये ऽपि विषयभेदमाश्रित्य निग्रहस्थाननानात्वमित्थमभिधीयते
तर्ह्यज्ञानप्रकारवैचित्र्याद्भेदान्तराण्यपि वक्तव्यानीति । उक्तमत्र सारसंग्रहविव-
क्षया द्वे एव निग्रहस्थाने विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्चेति । इतरेतरविसदृशोदाहरण-

* गौतमसूत्रम् अ॰ ५ आ॰ २ सू॰ १८ ।

दिक्प्रदर्शनाय द्वाविंशतिभेदत्वमुच्यते । अवान्तरविशेषैस्तु तदानन्त्यमभ्युपगम्यते एव । तथा च द्वाविंशतिवर्गं हेत्वाभासाश्चेति पठितम् । ते च स्वरूपेणैव तावत्पञ्च सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकाला हेत्वाभासा इति । अवान्तरभेदाश्च तेषामतिबहवः सन्त्येव । इह त्वेकमेव तन्निग्रहस्थानमादिष्टं हेत्वाभासाश्च यथोक्ता* इति । तस्मादित्थं समासव्यासवर्णनादलं पदे पदे पर्यनुयोगेनेति ।

उत्तरस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभा ॥ †

परपक्षे गृहीते ऽपि तस्मिन्नुत्तराप्रतिभानमप्रतिभा नाम प्रतिवादिनो निग्रहस्थानं भवति । अज्ञानादिभ्यो भिन्नता ऽस्य वर्णितैव । कीर्तिरपि चैतदनुमन्यतएव निग्रहस्थानम् । ननूत्तरमप्रतिपद्यमानः सदसि प्रतिवादी कथमासीत यत्किं चिद्विकत्थमानः तद्यथा ।

हृत्पुण्डरीकविकसत्सकलानवद्यविद्यावदातवदनः क्व जनो ऽस्मदादिः ।
क्वायं वटुः कतिपयाक्षरलेशलिप्तजिह्वान्वितः कथमनेन सहाभिदध्मः ॥
दानार्द्रगन्धगजकुम्भकपाटभेदिभीमस्फुरन्नखशिखाशिखरः क्व सिंहः ।
क्वामी समीरणविधूतपुराणपर्णपातोद्भवद्भयविलोलदृशः कुरङ्गाः ॥

इत्यादि यद्वा तद्वा प्रलपन्नास्ते ।

कार्यव्यासङ्गात्कथाविच्छेदो विक्षेपः ॥ ‡

उद्ग्राहणिकामुपक्रम्य वा तद्ग्राहयितव्यं मयेति प्रतिश्रुत्य वाभिमुखं प्रतिवादिनि सन्निहितेषु प्राश्निकेषु कार्यव्यासङ्गं व्यपदिशतीदं मे करणीयमपहीयते गच्छामीत्यभिधाय कथां विच्छिनत्ति यः स विक्षेपेण पराजीयते । अन्यतरनिग्रहान्ता हि कथा भवति स चेत्थं कथां कुर्वन्नात्मनैवात्मानं निगृह्णाति । प्रतिश्यायेन मे कण्ठोपरोध उदपादि पदमपि वक्तुं न युज्यते जननी मे जीवितं जहाति स्म तां श्मशानभुवं प्रापय्य वह्निसात्करोमीति । अत्राह यदि तावत्परमार्थत एव मातृमरणादि कार्यमस्योपस्थितं तत्किमिति तपस्वी पराजीयते । उद्ग्राहणिकाजितो मा भूदिति किमसौ मृतां मातरमपि मा धाक्षीदिति महत्सुभाषितमिति । पीनसापरुद्धस्थानकरणो वा कथं वाचमुदी-

---

* गौतमसूत्रम् अ० ५ आ० २ सू० २५ । † गौतमसूत्रम् अ० ५ आ० २ सू० १९ ।
‡ गौतमसूत्रम् अ० ५ आ० २ सू० २० ।

रयतु । अथासामर्थ्यस्थगनाय वितथमपि कथयति तथाविधमसौ कार्यव्यासङ्गं तर्हि सत्यं निगृह्यते न तु विक्षेपेण किं तु अन्येनैव । वादी तावत्कर्तव्यव्याजव्यपदेशादर्थान्तरगमनादिना निगृह्यते प्रतिवादी त्वप्रतिभयैवेति । अतिप्रसङ्गश्चैवंप्रकाराणां निर्देशे भवेदिति । अत्रोच्यते कथामुपक्रम्य प्रतिज्ञां वा हेतुमभिधाय तद्विवरणसरणिमिषमवलम्ब्य किं चिदर्थान्तरमुपन्यस्यति यत्तदर्थान्तरमुदाहृतमादावेव इह तु कथापूर्वरङ्गे कथायां वा किमपि करणीयनिभमभिधाय सभयमपसरति सदस इति कथमिव तत्तुल्यता भवति । अप्रतिभया ऽपि श्रुतपूर्वपक्षः पराजीयते । इह तु पूर्वपक्षमेव न शृणोति वा न करोति वा प्रथममेव पलायतइति महान्विशेषः । अतिप्रसङ्गस्त्वसकृत्पराकृतः । यत्तु हेत्वाभासेष्वन्तर्भावमस्य कीर्तिरकीर्तयत्तदतीव सुभाषितम् । क्व हेत्वाभासः क्व कार्यव्यासङ्गः संप्रधारणैव रमणीयेयम् । अहेतोर्हेतुवदाभासनं कीर्तिना दृष्टमिति परमं नः कुतूहलम् ।

स्वपक्षे दोषाभ्युपगमात्परपक्षे दोषप्रसङ्गो मतानुज्ञा ॥*

स्वपक्षे परापादितदोषमनुद्धृत्याभ्युपगम्य परपक्षे तमेवापादयतः परमतानुज्ञा नाम निग्रहस्थानं भवति । यथा चोरो भवान्पुरुषत्वात्प्रसिद्धचोरवदित्युक्ते सत्याह भवानपि चोरः पुरुषत्वादिति । सो ऽयमेवं वदन्नात्मनः परापादितं दोषमभ्युपगतवानिति मतानुज्ञया निगृह्यते । अत्राह अनैकान्तिके हेतौ परेणोक्ते तदुद्भावनमनेन प्रकारेण प्रतिवादी करोतीति किमिति निगृह्यते वाद्येव हेत्वाभासप्रयोगान्निग्राह्य इति । अत्रोच्यते उत्क्रमादावेव स्वपक्षे दोषमनुद्धृत्येति । एवं हि तेन वक्तव्यमनैकान्तिको ऽयं हेतुरचोरे ऽपि पुरुषत्वदर्शनादिति एवं हि स दोष उद्धृतो भवति एवं त्वनभिधाय भवानपि चोरः पुरुषत्वादिति वदन्ननुजानात्येव परमतमतो ऽनैकान्तिकत्वे वक्तव्ये तदुद्भावनानुक्रममवधीर्य प्रसङ्गमापादयन्निग्रहार्हो भवत्येवेति । वादिनश्चानैकान्तिकहेतुप्रयोगे ऽपि तदनुद्भावनान्न पराजयः प्रतिवादिन एव हीदं सन्निकृष्टं निग्रहस्थानमिति ।

निग्रहप्राप्तस्यानिग्रहः पर्यनुयोज्योपेक्षणम् ॥†

* गौतमसूत्रम् अ॰ ५ आ॰ २ सू॰ २१ । † गौतमसूत्रम् अ॰ ५ आ॰ २ सू॰ २२ ।

पर्यनुयोज्यो नाम निग्रहोपपत्त्या चोदनीयः इदं ते निग्रहस्थानमुपनतमतो निगृहीतो ऽसीत्येवं वचनीयः तं य उपेक्षते नानुयुङ्क्ते स पर्यनुयोज्योपेक्षणान्निगृह्यते । अत्राह कः कस्येदं निग्रहस्थानमापादयति किं पर्यनुयोज्य उत तदुपेक्षकः । उपेक्षकस्तावदस्य पर्यनुयोज्यतां न जानाति जानन्वा कथमेनमुपेक्षेत उपेक्ष्य वा किमात्मन एव निग्रहस्थानमुद्भावयन्नेवमाचक्षीतैष पर्यनुयोज्यो ऽपि मयोपेक्षित इति निगृहीतो ऽस्मि । पर्यनुयोज्यो ऽपि कथमात्मीयमवद्यं प्रकाशयेदिदं मे दूषणं तच्च भवता नोद्भावितमतो भवान् जित इति । स खल्वेवमभिदधदमेध्यं पाणौ निधाय परं कलङ्कयितुकामः परं कलङ्कयन्नेवात्मकलङ्कमनुभवत्येवेति । अपि च नेदं निग्रहस्थानान्तरमपदिश्यते किं त्वप्रतिभैवेति । तथा हि यदि तावदुत्तरपाक्षिकः पूर्वपाक्षिकं साधनाभासमप्याचक्षाणमुपेक्षेत तच दूषणं नोद्भावयेत् तदुत्तराप्रतिपत्त्या स निगृह्यते न पर्यनुयोज्योपेक्षणेन । वस्तुतस्तु द्वयोरपि तत्र जयपराजयनिर्धारणमनुपपन्नमेकस्य साधनाभासवादित्वादितरस्य च तदुत्तराप्रतिभानात् । अथ पूर्वपाक्षिकं दूषणाभासवादिनं दोषप्राप्तमुत्तरपाक्षिको न निगृह्णाति तथा दूषणाभासवादित्वादितरस्य च तदनुद्भावनादिति । अत्रोच्यते नाप्रतिभायाः सम्यक्साधनाविषयत्वात् । सम्यक्साधने च प्रयुक्ते तदुत्तरस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभा भवति साधनाभासे तु प्रयुक्ते तदाभासतानुद्भावनात्पर्यनुयोज्योपेक्षणं भवति । अत्र हि साधनाभासवादी पर्यनुयोज्य एवेति विशेषः । यत्तु वस्तुवृत्तेन न कस्य चिज् जयः पराजयो वेति तदेवमेव । किं तु जल्पे पुरुषशक्तिपरीक्षायामिदं निग्रहस्थानमुच्यते । तदुद्भावयिता तु यद्विकल्पितस्तत्राप्युच्यते पूर्वपाक्षिकेण साधनाभासे प्रयुक्ते उत्तरपाक्षिकेण तस्मिंस्तथात्वेनानुद्भाविते प्राश्निकानामपृष्टानां वक्तुमवसराभावात्स एव साधनाभासवादी कदा चिद्ब्रूयात्यादेवं ब्रूयान्मया ऽस्य शक्तिं जिज्ञासमानेन साधनाभासप्रयोगः कृत एष तु मूर्खस्तं न जानातीति तदा कथं न निगृह्यते । एतेन दूषणाभासवाद्यपि व्याख्यातः । अथ वोभयाभ्यर्थिताः सभापतिनियुक्ता वा प्राश्निकास्तथा कियन्तो निगृह्णन्त्येव पर्यनुयोज्योपेक्षिणम् । साधनाभासवादिनो हि धूर्ततया तदभिधानं सम्यक्साधनमसाधनादर्थसंशयाद्वा संभवति उत्तरपाक्षिकस्य उत्तरानुद्भावनं मोहादेवेति स एव पराजीयते ॥

अनिग्रहस्थाने निग्रहस्थानाभियोगो निरनुयोज्यानुयोगः ॥*

अनुज्झितयथोचितक्रममुपपन्नवादिनमप्रमादिनमनिग्रहार्हमपि निगृहीतो ऽसीति यो ब्रूयात्स एवाभूतदोषोद्भावनान्निगृह्यते । अत्राह यदि तावदुत्तरपाक्षिकः पूर्वपाक्षिकमदुष्टसाधनमभूतैरेव दोषैरभियुङ्क्ते तथा सति भूतदोषोद्भावनस्योत्तरस्याप्रतिपत्तेरप्रतिभयैव स निगृह्यतां किं निरनुयोज्यानुयोगाख्यन्यूनतानिग्रहस्थानकथनेन । भूतदोषाभियोगपक्षे तु पूर्वपाक्षिक एव साधनाभासयोगात्पराजीयते । अनुयोज्य खल्वसौ न निरनुयोज्यानुयोगस्य विषयो भवितुमर्हति । अत्रोच्यते अहो नु खल्वयं तपस्वी पर्युदासस्य प्रसज्यप्रतिषेधस्य च विशेषमपश्यन्नतिमात्रं मुह्यति भूतदोषाप्रतिभानमन्यदन्यच्चाभूतदोषप्रतिभानम् । एकत्राप्रतिपत्तिरितरत्र विपरीतप्रतिपत्तिः । तत्र भूतदोषाप्रतिपत्तिरप्रतिभा अभूतदोषप्रतिपत्तिरननुयोज्यानुयोगः । अपि च असाधनाङ्गवचनमदोषोद्भावनं च यद्भवता निग्रहस्थानमाख्यातं तत्र प्रसज्यप्रतिषेध एव केवलआश्रीयमाणे हेत्वाभासा अपि च निग्रहस्थाने भवेयुः । साधनाङ्गस्यानभिधानं मौर्ख्यमेव केवलं निग्रहस्थानं भवेत् । साधनाङ्गवचनमदोषोद्भावनमपि पर्युदासव्याख्यानार्हं भवत्येव ततश्च भूतदोषानुद्भावनमप्रतिभा अभूतदोषोद्भावनं च निरनुयोज्यानुयोगः । अथाभूतदोषोद्भावने ऽपि भूतदोषाप्रतिभानमस्त्येवेति तदेवास्तु निग्रहस्थानमित्युच्यते तर्हि मूकत्वमेवैकं निग्रहस्थानं स्यादसाधनाङ्गवचने ऽप्येवं वक्तुं शक्यत्वादित्युक्तमेव ।

सिद्धान्तमभ्युपेत्यानियमात्कथाप्रसङ्गो ऽपसिद्धान्तः ॥ †

यं कं चन प्रथमं सिद्धान्तमभ्युपगम्य कथामुपक्रमते कथाप्रसङ्गाच्च सिषाधयिषितार्थसमर्थने रभसेन दूषणोद्धरणाश्रद्धया वा सिद्धान्तविरुद्धमभिधत्ते सो ऽपसिद्धान्तेन पराजीयते । तद्यथा सांख्यः प्रतिवादिनि सन्निधाने नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत इति स्वसिद्धान्तं प्रथमं प्रतिज्ञाय प्रधानसिद्धये साधनप्रयोगं करोति व्यक्तं विकारजातमेकप्रकृति समन्वयदर्शनात् । मृदन्विता हि मृद्विकाराः कुण्डपिठरशरावप्रभृतय एकप्रकृतिका दृष्टा एवमस्यापि गवाश्वादिविकारजातस्य सुखदुःखमोहान्वयदर्शनात्

* गौतमसूत्रम् अ॰ ५ आ॰ २ सू॰ २३ । † गौतमसूत्रम् अ॰ ५ आ॰ २ सू॰ २४ ।

तदात्मकैकप्रकृतिप्रभवत्वेन भवितव्यमेवमुक्तवानसौ नैयायिकेनानुयुज्यते अथ का प्रकृतिर्नाम का च विकृतिरिति। अविदितप्रकृतिविकृतिस्वरूपो हि कथं विकृतीनामेकप्रकृतित्वमेकत्वं जानीयादिति। एवमनुयुक्तः कापिल आह यस्यावस्थितस्य धर्मान्तरनिवृत्तौ धर्मान्तरं प्रवर्तते सा प्रकृतिः यत्तद्धर्मान्तरं प्रवर्तते सा विकृतिरिति। सो ऽयमेवं वदन्प्रागभ्युपगतसदसन्निरोधप्रभवाभावसिद्धान्तविरुद्धाभिधानादपसिद्धान्तेन निगृह्यते। यदि पूर्वधर्मनिरोधे धर्मान्तरप्रादुर्भावस्तदा नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत इति स्वसिद्धान्तो हीयते। अथ सिद्धान्तो न त्यज्यते तर्हि प्रकृतिविकारानिश्चयाद्धेत्वसिद्धौ साध्याभावः प्रसज्यतइति । अत्राह हेतुप्रयोगं कृतवति कापिले नैयायिकस्तदसिद्धतोद्भावनया प्रत्यवतिष्ठतां प्रकृतिविकृतिस्वरूपप्रश्नस्य को ऽवसरः। तदिदमर्थान्तरगमनमस्य भवेदेवं पृच्छतः अर्थान्तरगमनं स्वग्रन्थे निग्रहस्थानं लिख्यते अथ चाऽधुना तेनैव व्यवह्रियतइति को ऽयं नयः। यदि तु सांख्यमतं निराचिकीर्षितं तदसिद्धतैव हेतोरुद्भाव्यतां प्रकृत्यन्वयस्य विकारेषु संभवादिति। विकारा हि प्रवृत्तिनिवृत्तिधर्मकाः न चैवंप्रकारमव्यक्तधर्ममव्यक्तान्वये हि विकाराणां प्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकत्वं हीयेतेत्येवमसिद्धत्वाद्धेतोर्हेत्वाभासप्रयोगादेव सांख्यो निगृहीत इति न निग्रहस्थानान्तरमपसिद्धान्त इति । अत्रोच्यते सत्यमसिद्धो भवत्वयं कापिलकल्पितो हेतुः प्रकृतितद्विकृतिप्रश्नप्रक्रमणेनापि तदसिद्धमवधारयितुं शक्यतएव । किंतु हेतुस्वरूपे ऽवधारिते तद्दूषणमभिधानीयमनवधारितस्य दूषयितुमशक्यत्वादिति तत्प्रश्नो नार्थान्तरगमनम्। प्रश्नोत्तरमेव भाषमाणः परामर्शनिकटतरपरिस्फुरदपसिद्धान्ताभिधाननिबन्धननिग्रहान्तरविषयतां प्रतिपन्न इति हेत्वाभासवर्त्मनि न दूरं गम्यते ।

क्व चिदपि परनिग्रहस्य हेतौ हृदयपथं प्रथमं किलावतीर्णे ।
अपरमपि न कारणं विचिन्त्यं किमिव फलं खलु पिष्टपेषणस्य ॥

हेत्वाभासाश्च यथोक्ताः ॥*

हेत्वाभासास्तु पूर्वोक्तलक्षणैरेव लक्षिताः ।
निग्रहस्थानतां यान्ति यथोक्ता इत्यतो ऽब्रवीत् ॥

---

* गौतमसूत्रम् अ॰ ५ आ॰ २ सू॰ २५ ।

प्रमाणस्य प्रमेयत्वं प्रमेयस्य प्रमाणता ।
यथा लक्षणभेदेन न तथैतेषु दृश्यते ॥

भेदेनोक्ताः किमर्थं तदिति निगदिता पूर्वमेवात्र युक्ति-
र्वादे ह्येते प्रयोज्याः प्रगुणनयविदा तत्त्वशुद्धिं विधातुम् ।
एतेषां धर्मकीर्तेरपि च न विमतिर्निग्रहस्थानताया-
मित्थं द्वाविंशतिर्नो गुरुभिरभिहिता निग्रहस्थानभेदाः ॥

निग्रहस्थानपदार्थः ।

इत्येवं सूत्रकारागममनुसरता ऽनुज्झता भाष्यभूमिं
स्थाने स्थाने परेषां मतमतुलगति क्षिपता तार्किकाणाम् ।
कां चिद्व्याख्यार्थचर्चामपि विरचयता ऽनुक्रमेणावतीर्णा
निर्णीताः स्वे निबन्धे निपुणमिह मया षोडशैते पदार्थाः ॥

न्यायोद्गारगभीरनिर्मलगिरा गौरीपतिस्तोषितो
वादे येन किरीटिनेव समरे देवः किराताकृतिः ।
प्राप्तोदारवरस्ततः स जयति ज्ञानामृतप्रार्थना-
नाम्ना ऽनेकमहर्षिमस्तकवलत्पादो ऽक्षपादो मुनिः ॥

वादेष्वाप्तजयो जयन्त इति यः ख्यातः सतामग्रणी-
रन्वर्थो नववृत्तिकार इति यं शंसन्ति नाम्ना बुधाः ।
सूनुर्व्याप्तदिगन्तरस्य यशसा चन्द्रस्य चन्द्रत्विषा
चक्रे चन्द्रकलावचूलचरणध्यायी स धन्यां कृतिम् ॥

नमः शशिकलाकोटिकल्प्यमानाङ्कुरश्रिये ।
प्रपन्नजनसंकल्पकल्पवृक्षाय शंभवे ॥

इति श्रीजयन्तभट्टकृतायां न्यायमञ्जर्यां द्वादशमाह्निकम् ॥१२॥

समाप्ता चेयं न्यायमञ्जरी ॥

शुभमस्तु ॥

No. 10.]

THE

VIZIANAGRAM SANSKRIT SERIES

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF

ARTHUR VENIS M. A. Oxon.

PRINCIPAL, SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

THE

NYÂYAMAŃJARÎ

OF

JAYANTA BHAṬṬA

EDITED BY

MAHÂMAHOPÂDHYÂYA GANGÂDHARA ŚÂSTRÎ TAILAṄGA

PROFESSOR, SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

VOLUME VIII.

PART 2.

PRINTED, PUBLISHED AND SOLD BY

E. J. LAZARUS & Co., BENARES.

MAY BE HAD FROM GANESH DAS AND CO., CHOWK, BENARES.

JAYESTHARAM MUKUNDJI AND CO., BOMBAY:

OTTO HARRASSOWITZ AND M. SPIRGATIS LEIPZIG:

LUZAC AND CO., LONDON.

1895.

श्रीः

न्यायमञ्जरी।

गौतमसूत्रतात्पर्यविवृतिः।

पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीजयन्तभट्टकृता।

तदुत्तरभागः

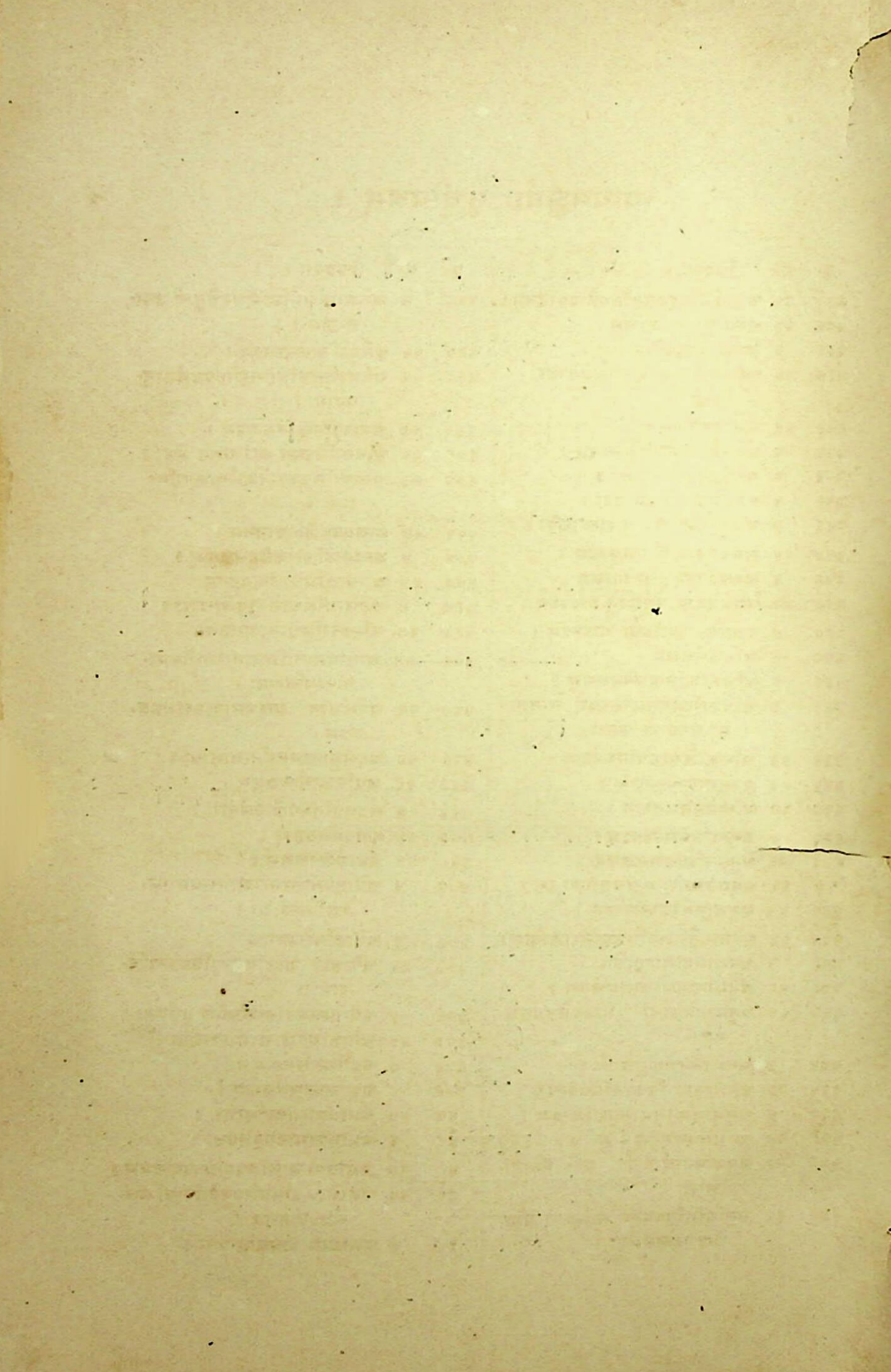
काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालायां साहित्यदर्शनाध्यापकेन
महामहोपाध्यायश्रीगङ्गाधरशास्त्रिणा

यथासंभवं ग्रन्थकारनिर्दिष्टप्रमाणान्तर-
स्थलप्रदर्शनपूर्वं संशोधितः।

काश्यां
मेडिकलहालनामकयन्त्रालये मुद्रितः।

संवत् १९५२।

न्यायमञ्जर्याः सूचीपत्रम् ।

श्रीः

न्यायमञ्जर्यामुपलब्धानां ग्रन्थान्तरवचनानामनुपलब्धस्थलानां विवरणम् ।

पृ.	पं.	
३६६	१३	अङ्गुल्यग्रादिवाक्यस्य०
३०	१२	अधिगतमर्थं०
२६	१७	अनलार्थ्यनलं पश्यन्०
३१	१०	अन्यथैवाग्निसंबन्धा०
३१	८	अन्यदेवेन्द्रियग्राह्यं०
६२	२३	अर्थोपयोगे ऽपि पुनः०
४२५	२४	आपः पवित्रं०
५२६	१८	आहुर्विधातृ०
३२७	१६	उपसर्गवशाद्धातु०
१०७	८	ऋषीणामपि यज्ज्ञानं०
३०२	६	एकप्रत्यवमर्शस्य०
५२२	२६	एकमेवेदृशं०
६३	१४	एकस्यार्थस्वभावस्य०
६४	३	एष गुणी रूपादिभ्यो०
१०५	८	कामशोकामयोन्माद०
१८२	४	कार्यं चेदवगम्येत०
१८४	८	कृतश्च शूलविध्वंसो०
५०२	१४	जरावियोगमरण०
२६	१३	तत्परिच्छिनत्ति०
१५६	१८	तत्त्वमपि भवति०
५३८	१७	तत्रानुभावमात्रेण०
४८५	७	तथापि नितरां०
७४	२०	तदतद्रूपिणो भावाः०
३१८	१६	तदयुक्तं प्रतिव्यक्ति०
५२१	२१	तृष्णाखनिरगाधेयं०
४०५	६	तेनाग्निहोत्रं जुहुयात्०
४१८	२०	दुष्टग्रहगृहीतो वा०
५३६	१	द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये०
३	१०	धर्मे प्रमीयमाणे तु०
४२२	१७	न यद् गिरिशृङ्ग०
३३५	२३	न सा केन चिदुत्पाद्या०
१६२	२०	न ह्रीश्वरतयेश्वरो०
३०३	१६	नानोपाध्युपकाराङ्ग०
४०५	१३	नाभिनवाः के चन०

पृ.	पं.	
१२८	७	नासिद्धे भावधर्मो ऽस्ति०
१८६	२६	पूर्वस्मिन् प्रत्यये प्राप्तप्रतिष्ठे०
२३६	२६	प्रतिमन्वन्तरे चैषा०
२३	१६	प्रमाणमविसंवादकत्वं०
११८	२१	प्रमाणस्यागौणत्वात्०
४००	३	प्रमाणान्तरदर्शन०
१५६	१३	प्रमाणान्तरदर्शनमत्र०
२८	२४	प्रापणशक्तिः प्रामाण्यं०
५२२	५	प्रार्थ्यमानं फलं०
५३६	२	बाह्यसिद्धिः स्याद्०
५१६	६	भोगाभ्यासमनु०
४०१	२२	मतद्वयमपीदं तु०
१२२	१२	मम त्वदृष्टिमात्रेण०
१६२	२	मृद्दण्डचक्रसूत्रादि०
६२	१६	यः प्रागजनको बुद्धेः०
१८६	१७	यथा हि स्वप्नदृष्टो ऽर्थः०
५४०	१४	यदाभासं प्रमेयं०
४६२	१७	रजतं गृह्यमाणं हि०
४२५	२७	रूपान्तरेण०
५५०	२५	वर्ततएव ब्रूमः
४१२	२५	वाक्येभ्य एव परि०
२८३	२७	विधिस्तुत्योः सदा वृत्तिः
३४०	२७	विधेर्लक्षणमेतावत्०
६३	३	विशेषणं विशेष्यं च०
४१८	२७	वृत्तिसूत्रं तिला माषाः०
६३	७	सङ्केतस्मरणोपायं०
३१	२	समानविषयत्वे च०
५१७	२५	सर्वेषां सविपक्ष०
७०	१६	सव्यापारप्रतीतित्वात्०
६४०	२४	सारस्तु व्यवहाराणां०
१६५	६	सिद्धं यादृगधिष्ठातृ०
३६०	२५	स्मरणादभिलाषेण०
४०५	४	स्वयं रागादिमान्नार्थं०

श्रीः

न्यायमञ्जर्यामुपलब्धानां ग्रन्थान्तरवाक्यानां टिप्पण्याम-प्रदर्शिततत्तद्ग्रन्थस्थलानां तत्तत्स्थलविवरणम् ।

पृ.	पं.	
३५	२२	अग्निर प्रोपदेशात्० न्यायभ ष्ये अ. १ आ. १ सू. ३
६	४	अथ शब्दानुशासम् । महाभाष्यस्य प्रथमवाक्यम्
२५१	१०	अधर्मे धर्मरूपे वा० श्लो. वा. सू. ४ श्लो. १०५
५३८	३	अप्रत्यक्षोपलम्भस्य० सर्वदर्शनसंग्रहे बौद्धदर्शने
४०७	२१	असाधुरनुमानेन० वैयाकरणभूषणे का. शक्तिनि. ३७
५२१	२५	आत्मज्ञे चैत० श्लो वा सू. ५ श्लो. ११०
५८८	४	आर्षं धर्मोपदेशं च० तन्त्रवार्तिके अ. १ पा. ३ पृ. ८०
२६४	४	इतिहासपुराणाभ्याम्० अत्रैव पृ. ३ टिप्पणी द्रष्टव्या
२५१	२०	इदं पुण्यमिदं पाप० श्लो. वा. सू. ५ श्लो. ३
२०२	७	कुलालवच्च नैतस्य० श्लोकवार्तिके सू. ५ श्लो. ७६
३२७	५	कृदभिहितो भावो० महाभाष्ये अ. १ पा. १ आ. ४ सू. ६८
१३५	२४	चोदना हि भूतं भवन्तम्० शाबरभाष्ये अ. १ पा. १ सू. २
२३१	१६	जातिमत्त्वेन्द्रियत्वादि० श्लो. वा. अनुमानग्रन्थे श्लो. २१
५४०	१६	नान्यो ऽनुभाव्यो० सर्वदर्शनसंग्रहे बौद्धदर्शने
५२१	२१	नित्यनैमित्तिके० श्लो. वा. सू. ५ श्लो. १०६
३४५	१४	पदात्प्रभृति या चैषा० ४०४ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या
३६६	२८	पदानि स्वंस्वम्० शाबरभाष्ये अ. १ पा. १ सू. २५
४०३	२१	प्रकृतिप्रत्ययौ यद्वत्० श्लो. वा. वाक्याधिकरणे श्लो २५६
११	२४	प्रदीपः सर्वविद्यानाम्० न्यायभाष्ये अ. १ आ. १ सू. १
४६०	१७	प्राप्ते शरीरभेदे० सांख्यकारिका ६८
५२५	२१	भूतभाव्युपयोगं हि० तन्त्रवार्तिके अ. २ पा. २ सू. १२
२६६	२०	भ्रान्तेरनुभवाद्वापि० तन्त्रवार्तिके अ. १ पा. ३ सू. २
२२	६	यत्रापि स्यात् परिच्छेदः श्लो. वा सू. २ श्लो. ७४
४४३	२०	यस्मिन्नेव हि सन्ताने० सर्वदर्शनसंग्रहे आर्हतदर्शने
२६६	६	यदा यदा हि धर्मस्य० भगवद्गीता अ. ४ श्लो. ७
४६७	२५	यावज्जीवेत्० सर्वदर्शनसंग्रहे चार्वाकदर्शने
४४३	२५	वर्षातपाभ्यां किं व्योम्नः सर्वदर्शनसंग्रहे बौद्धदर्शने
६४४	७	विस्पष्टश्चाक्षपादोक्तो० श्लो. वा. सू. ५ श्लो. १५३
४०८	२१	वाचकत्वाविशेषे वा० वैयाकरणभूषणे का. शक्तिनि. ३७
५३६	२६	सहोपलम्भनियमा० सर्वदर्शनसंग्रहे बौद्धदर्शने

अत्र वैयाकरणभूषणसारसर्वदर्शनसंग्रहयोः प्रदर्शनं तत्प्रदर्शितवाक्यानामन्यत्रादृष्टत्वात् कृतं न तु तयोरेतद्ग्रन्थात्प्राचीनत्वं साधयितुमिति बोध्यम् ।

श्रीः

न्यायमञ्जर्यां परिगृहीतग्रन्थग्रन्थकारनामानि ।

न्यायमञ्जर्या उत्तरभागस्य शुद्धिपत्रम् ।

पृ॰	प॰	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
४३५	५	हेतोरागम	हेतोरगम
४३५	१७	मिच्छ	मिच्छा
४३५	२८	ग्रहणे	अग्रहणे
४३७	२६	रिक्तता	रक्तता
४४६	१६	प्रसारणम्	पसारणम्
४५३	१	भङ्गता	भङ्गिता
४५८	२२	नश्वराभावः	नश्वरा भावाः
४५६	२७	कस्याभावात्	कस्य भावात्
४६२	६	त्तणानु	त्तणाव
४६२	२८	तदुप	तदनुप
४६३	१३	दवच्छिन्न	दविच्छिन्न
४६७	३	यदय	यदह
४७४	२०	तस्मिन् वेश्मनि	तस्मिन्नेवाश्मनि
४७४	२६	एव व्याप्ति	एवाव्याप्ति
४७५	१६	नानेक	नानैक
४७६	१५	द्यनुपलम्भ	द्युपलम्भ
४७८	८	न तेज	तु तेज
४७६	१३	प्रत्यत्ते	प्रत्यत्ते
४८५	१७	तद्गुणानां	तद्गुणानां ग्रहणं
४८७	१	निवर्त्य	निर्वर्त्यं
५०३	१०	संस्कार	तिरस्कार
५०४	२४	संचित्य	संचिन्त्य
५०५	४	वर्गा	वर्गा
५१३	१२	तोन्ति	न्तीति
५१३	२०	भावादुच्छेद	भावात्तदुच्छेद
५१४	१६	वासीजु हु	वासी जुहु
५१७	१६	त्तदाभ्यासा	त्तदभ्यासा
५२२	१	नित्या कर्मा	नित्यकर्मा
५२५	११	धार	धान
५२८	२०	परिच्छेदो	परिच्छेदे
५२६	४	च्छचं	च्छिचं
५३६	४	अर्था	अर्थे
५४०	१६	नुभावो	नुभाव्यो
५४२	२४	तस्माद्गुणिता	तस्माद्गुणिता
५४७	२१	इति	इति न
५४८	४	यदनुभाव	यदनुभवं

पृ॰	प॰	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
५५०	१३	दश	देश
५५२	१४	निधान	निदान
५५५	२४	भूमानेषु	भूयमानेषु
५५६	२२	समान्य	सामान्य
५६७	१५	धर्म	धर्मि
५६६	७	मा	मात्रं
५६६	६	पत्त	पत्ते
५७६	१५	भावद्वि	भावाद्वि
५८०	२४	उभय	उभया
५८०	२६	साध्य	साध्या
५८२	७	मिति उप	मितिरुप
५८३	२३	पुनर्वचनं निगमनमसाधनाङ्गवचनत्वादपार्थकम् तस्या एव तु पुनर्वचनं निगमनमधुना	पुनर्वचनं निगमनमधुना
५८४	१३	शङ्कयाः	शङ्कायाः
५८५	१	मूलत्वाद्व्याप्ति	मूलत [illegible] व्याप्ति
५८६	२६	लत्तणाभावा	लत्तण [illegible]
५८७	१८	निवर्तते	न [illegible] तत
५८८	१७	प्रतिकरणं	प्रतिप्रकरणं
५६०	२४	न जाने	न जाने जाने
५६२	२१	प्रमाणातर्के	प्रमाणतर्के
५६८	२२	साधारणा	साधारणव
५६६	१७	विरुद्धव्यभिचारी	विरुद्धाव्यभिचारी
५६६	२६	णाविरुद्ध	णविरुद्ध
६०४	१	वृत्तीति	वृत्तिनी
६२७	६	प्रयत्नान्तरीय	प्रयत्नानन्तरीय
६२७	२३	प्रतिक्रियते	प्रक्रियते
६३१	२५	गुच्चारणदा	गुच्चारणाद
६३५	१	साधनावादी	साधनवादी
६३५	६	नन्तरीक	नन्तरीयक
६३५	१४	श्चेट	श्चेट
६४४	१८	निह्नवीत	निह्नवीत
६५६	१६	साधनाविष	साधनविष

